ปัญญาณสังวรธรรม

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี

สมเด็จพระญาณสังวร
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

จัดพิมพ์ถวาย

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

ปิฎกสังวรธรรม

ธรรมาภิธาน เล่ม ๒

พระนิพนธ์ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
จัดพิมพ์ถวาย

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ธรรมาภิธาน เล่ม ๒, - กรุงเทพฯ :
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
ISBN 978-616-7821-31-3

พิมพ์ครั้งที่ ๓ (พิมพ์แก้ไขเพิ่มเติม)	:	ตุลาคม ๒๕๕๖
จำนวนพิมพ์	:	๕,๐๐๐ เล่ม
ดำเนินการผลิตโดย	:	สาละพิมพการ
ออกแบบปก	:	พระทศพร คุณวโร
ออกแบบรูปเล่ม	:	พระปริญญา อภิชาโน
แบบอักษรญาณสังวรธรรม	:	อาจารย์วิชัย รักชาติ
พิมพ์ที่	:	ห้างหุ้นส่วนจำกัด สาละพิมพการ ๙/๖๐๙ ต.กระทุ่มล้ม อ.สามพราน จ.นครปฐม ๗๓๒๒๐ โทร ๐-๒๔๒๙-๒๔๕๒, ๐๘-๖๕๗๑-๑๖๘๕

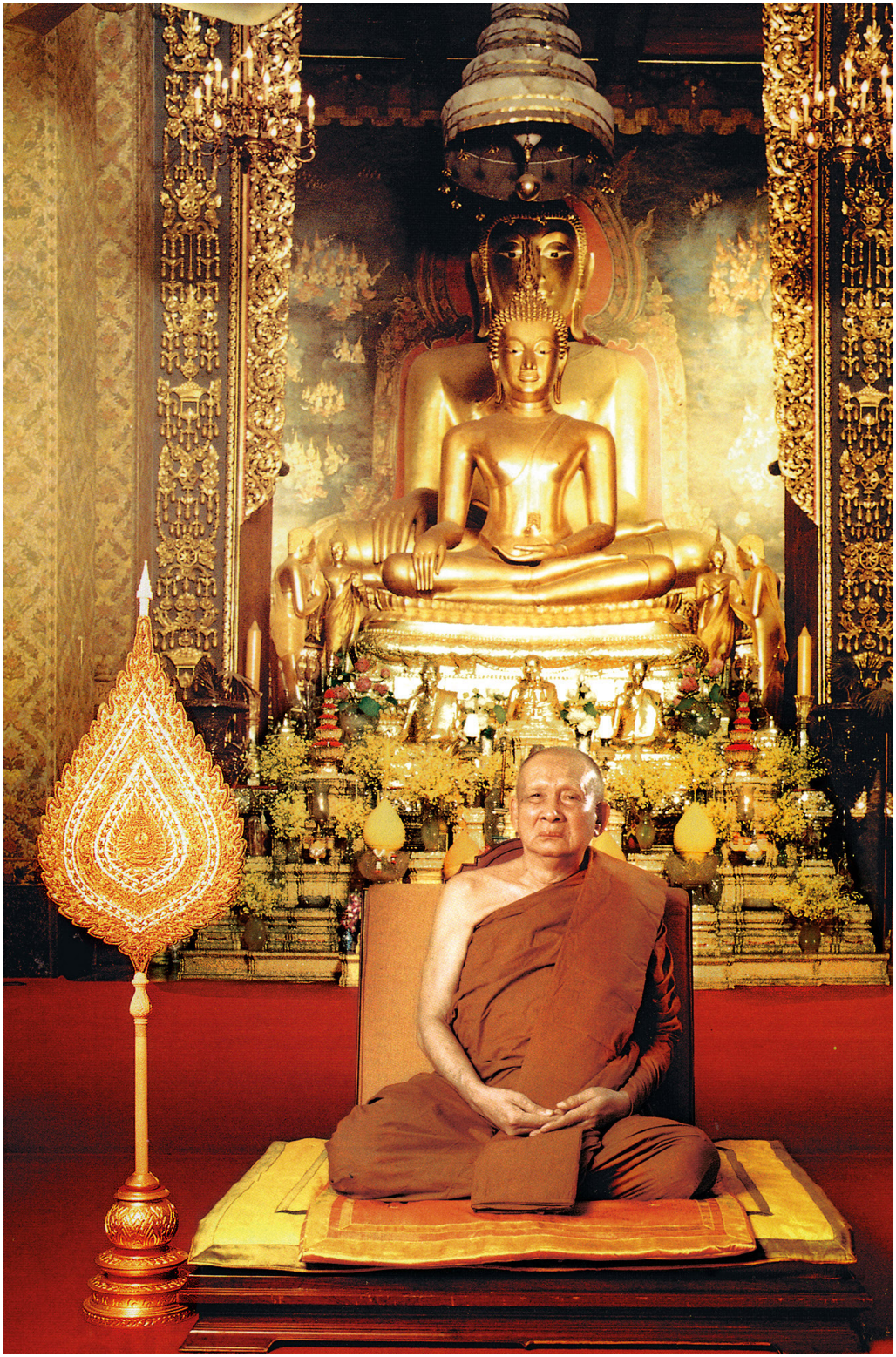

คำปรารภ
นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร นายกรัฐมนตรี
ในโอกาสการจัดทำหนังสือที่ระลึกงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
พุทธศักราช ๒๕๕๖

.....

เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระชันษา ๑๐๐ ปีบริบูรณ์ ในวันที่ ๓ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ นี้ นับว่าเป็นศุภมงคลวาระอันหาได้ยากยิ่ง และมิได้เคยปรากฏมีแต่กาลก่อน เป็นที่ปีติโสมนัสของพุทธบริษัททั้งปวง รัฐบาลพร้อมด้วยคณะสงฆ์และประชาชนไทยผู้เป็นศาสนิกชนจึงได้ร่วมกันจัดงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขึ้นระหว่างวันที่ ๑ - ๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๕๖ เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้รับงานฉลองพระชันษาดังกล่าวไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณหาที่สุดมิได้

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นพระมหาเถระผู้เพียบพร้อมด้วยศีลและธรรม ได้ทรงปฏิบัติบำเพ็ญศาสนกิจน้อยใหญ่เกื้อกูลแก่พุทธศาสนิกชนทั้งในประเทศและต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงพระเมตตาโปรดให้สร้างพุทธสถาน อาคารเรียน และสถานสาธารณประโยชน์ขึ้นไว้เป็นจำนวนมาก เพื่อเผยแผ่พระบวรพุทธศาสนา ส่งเสริมการศึกษา และอำนวยประโยชน์สุขแก่ชุมนุมชน ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือหลากหลายเรื่องเกี่ยวเนื่องกับหลักธรรมคำสอนและเรื่องน่ารู้ในพระบวรพระพุทธศาสนาไว้เป็นจำนวนมาก หนังสือพระนิพนธ์เหล่านี้เป็นที่ยกย่องกันว่าได้ทรงเรียบเรียงด้วยพระปรีชาสามารถ ทรงสอดส่องเชี่ยวชาญ

ในอรรถและธรรม ได้ทรงนำพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้ามาแสดงให้ปรากฏ เป็นประโยชน์แก่มหาชนที่จะได้ศึกษาและใคร่ครวญตรึกตรองปฏิบัติตาม นับว่าพระนิพนธ์เหล่านี้เป็นเพชรน้ำเอกที่ทรงคุณค่ายิ่งแก่การเผยแผ่พระศาสนา

ในวาระงานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก นอกจากการจัดงานฉลองสมโภชและกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติต่าง ๆ แล้ว คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เห็นสมควรจัดพิมพ์หนังสือประมวลพระนิพนธ์ขึ้นชุดหนึ่งเรียกว่า **"ญาณสังวรธรรม"** เพื่อเป็นที่ระลึก และเป็นธรรมานุสรณ์เฉลิมพระเกียรติคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ให้ปรากฏยั่งยืนสืบไป

รัฐบาลในนามของพุทธศาสนิกชนทั้งปวง ขอเชิญชวนพุทธบริษัททุกฝ่ายพร้อมใจกันอธิษฐานจิตถวายพระกุศลและน้อมเศียรเกล้าถวายพระพรแด่สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ขอจงทรงเจริญพระชันษายิ่งยืนนาน ทรงเบิกบานผ่องแผ้วเป็นหลักชัยและประทีปธรรมแก่คณะสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั้งไทยและเทศ ทรงเป็นบุญเขตที่เคารพศรัทธาของมหาชนอยู่ตราบจิรัฐิติกาล

(นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร)
นายกรัฐมนตรี
ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี
๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

คำชี้แจง

ญาณสังวรธรรม เล่ม ๑-๒-๓ คือ *ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธ-ศาสนา* พระนิพนธ์เรื่องนี้ พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๒ และพิมพ์ครั้งที่ ๒ (ฉบับปรับปรุงเพิ่มเติม) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ ความเป็นมาของพระนิพนธ์เรื่องนี้ปรากฏอยู่ในคำชี้แจง (ในการพิมพ์ครั้งแรก) ซึ่งรวมพิมพ์ในเล่มนี้ด้วยแล้ว

ในการพิมพ์ครั้งนี้ ซึ่งนับว่าเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓ ได้ปรับปรุงแก้ไขและเพิ่มเนื้อหาขึ้นอีกเท่าตัว โดยประมวลจากพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีก ๑๗ เรื่อง คือ การบริหารทางจิตสำหรับผู้ใหญ่, แนวปฏิบัติทางจิต, โสฬสปัญหา, ตำนานพุทธมนต์, มนุษยธรรม, จิตศึกษา, พระพุทธศาสนากับการนับถือพระพุทธศาสนา, พรหมวิหารธรรม, หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต, คู่มือปัญญา, หายใจให้เป็นสุข, คู่มือกรรมฐาน, ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน, รวมธรรม, รวมบทความธรรม, โอวาทานุศาสน์ (นวกะ ๒๕๒๕), นวกภิกษุ พรรษกาล ๒๕๓๔ รวมพระนิพนธ์ที่ใช้เป็นต้นฉบับในการจัดทำธรรมาภิธาน ทั้งหมด ๒๕ เรื่อง

เนื่องจาก ธรรมาภิธาน ที่พิมพ์ในครั้งนี้ ได้เพิ่มเนื้อหาขึ้นอีกมาก จึงแบ่งเป็น ๓ เล่ม และเรียกว่า ธรรมาภิธาน (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) นับเป็นการพิมพ์ครั้งที่ ๓

วัดบวรนิเวศวิหาร

๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

คำชี้แจง
(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา ที่จัดทำขึ้นครั้งนี้ ประมวลจากพระนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๘ เรื่อง คือ

๑. ทศบารมี ทศพิธราชธรรม

๒. ทศพลญาณ ธรรมเทศนา

๓. ทศพิธราชธรรม และหลักพระพุทธศาสนา

๔. ธรรโมวาท

๕. แนวปฏิบัติในโพธิปักขิยธรรม ๓๗

๖. ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

๗. ลักษณะพุทธศาสนา

๘. สัมมาทิฏฐิ ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตรเถระ

วิธีจัดทำธรรมาภิธาน คือ คัดคำอธิบายข้อธรรมต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระนิพนธ์เรื่องนั้น ๆ เท่าที่เห็นว่าพอสมควรแก่ความรู้ในข้อธรรมนั้น ๆ สั้นบ้าง ยาวบ้าง สุดแต่จะทรงอธิบายไว้ แล้วนำมาเรียงลำดับตามลำดับอักษร เพื่อสะดวกในการค้นหาเหมือนการค้นหาคำในพจนานุกรม คำอธิบายข้อธรรมบางข้อก็อาจคัดมาจากหลายแห่ง แล้วนำมาเรียบเรียงให้เป็นเนื้อเดียวกัน คำอธิบายข้อธรรมบางข้อก็อาจจะปรากฏในธรรมาภิธานนี้มากกว่า ๑ ครั้ง เพราะเป็นข้อธรรมที่เกี่ยวโยงกับข้อธรรมอื่น ๆ ที่ทรงอธิบายพาดพิงถึง ซึ่งหากจะตัดออกเพื่อไม่ให้ซ้ำกันก็จะทำให้เนื้อความของคำอธิบายในข้อธรรมนั้น ๆ ไม่สมบูรณ์ ฉะนั้น คำอธิบายข้อธรรมบางข้อจึงอาจปรากฏซ้ำซ้อนกันบ้าง แต่มีไม่มากนัก

อีกประการหนึ่ง เนื่องจากพระนิพนธ์บางเรื่องที่นำมารวบรวมจัดเป็นธรรมาภิธานนี้ เป็นพระนิพนธ์ที่ถอดมาจากธรรมบรรยายที่ทรงบรรยายในโอกาสต่าง ๆ ถ้อยคำสำนวนจึงอาจเป็นภาษาพูด ไม่ใช่ภาษาเขียน คืออาจมีการกล่าวซ้ำหรือกล่าวโยงถึงกันไปมาอยู่บ้าง

คำศัพท์ที่นำมาเรียบเรียงเป็นพจนานุกรม หรือลำดับคำตามลำดับอักษรในหนังสือนี้ มีเป็นจำนวนมากที่เป็นข้อธรรมที่ไม่มีคำอธิบายหรือเนื้อหาโดยตรง เพราะเป็นข้อธรรมที่อ้างถึงหรือปรากฏอยู่ในคำอธิบายเรื่องต่าง ๆ หากจะคัดเอาคำอธิบายข้อธรรมนั้น ๆ มาลงไว้อีก ก็จะเป็นการซ้ำซ้อนกัน จึงใช้วิธีนำเอาข้อธรรมนั้นมาตั้งเป็นคำศัพท์ แล้วบอกให้ดูคำอธิบายหรือเนื้อความในเรื่องอันเป็นที่มาหรือที่ข้อธรรมนั้น ๆ ปรากฏอยู่ ซึ่งอาจจะทำให้ผู้ต้องการดูเสียเวลาค้นหาอยู่บ้าง แต่ก็ได้ประโยชน์คุ้มเวลา เพราะนอกจากจะทำให้รู้คำอธิบายของข้อธรรมนั้นแล้ว ยังทำให้ได้รู้ด้วยว่าข้อธรรมนั้นมีความเกี่ยวโยงกับข้อธรรมอื่นอย่างไร เพราะเหตุไร

คำที่นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ในหนังสือนี้ ไม่จำกัดเฉพาะข้อธรรมหรือศัพท์ธรรมเท่านั้น แม้คำที่ไม่ใช่ศัพท์ธรรมโดยตรง แต่เห็นว่าเป็นคำที่เป็นเรื่องน่ารู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่นคำว่า “สอบครั้งแรก” “อุบาสกคนแรก” “หัวใจพระพุทธศาสนา” ก็นำมาตั้งเป็นคำศัพท์ไว้ด้วย เพื่อประโยชน์แก่ผู้สนใจใคร่รู้

อนึ่ง คำบางคำอาจเขียน ๒ อย่าง เช่น คำว่า กรรมฐาน กัมมัฏฐาน, จิตตภาวนา จิตภาวนา, เบญจวัคคีย์ ปัญจวัคคีย์, มรรยาท มารยาท เพราะในการเขียนคำเหล่านี้มีใช้กันทั้ง ๒ อย่าง ฉะนั้น ในธรรมาภิธานนี้ ซึ่งรวบรวมมาจากหนังสือหลายเรื่อง จึงอาจมีอักขรวิธีที่ลักลั่นกันอยู่บ้างในการค้นหาคำเหล่านี้ หากหาไม่พบในคำแบบหนึ่งก็ให้ดูที่คำอีกแบบหนึ่ง เช่น กรรมฐาน กัมมัฏฐาน

ธรรมาภิธาน พจนานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา ที่จัดทำขึ้นครั้งนี้ นับเป็นการเริ่มต้นของการนำเสนอบทพระนิพนธ์ของเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก สู่สาธารณชน ในรูปแบบพจนานุกรม เนื้อหาอาจจะยังไม่ครบถ้วนบริบูรณ์ เพราะเป็นการรวบรวมจากพระนิพนธ์บางส่วนของเจ้า

พระคุณสมเด็จฯ ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมาก และยังมีพระนิพนธ์อีกจำนวนมากที่ยังไม่ได้รวบรวมมาไว้ในธรรมาภิธานที่จัดพิมพ์ครั้งนี้ เนื่องจากธรรมาภิธานนี้ จัดทำขึ้นในเวลาอันจำกัด แต่ก็หวังว่าคงจะได้มีโอกาสพัฒนาธรรมาภิธานนี้ให้มีเนื้อหาครบถ้วนบริบูรณ์ในรูปของ *สารานุกรมคำสอนพระพุทธศาสนา* ในการจัดพิมพ์ครั้งต่อไป

เนื่องจากเวลาอันจำกัด การจัดพิมพ์ธรรมาภิธานครั้งนี้คงมีข้อบกพร่องอยู่มาก หากท่านผู้อ่านจะได้กรุณาติชมและแนะนำก็จะเป็นประโยชน์ต่อการปรับปรุงแก้ไขในการจัดพิมพ์ครั้งต่อไป

ธรรมาภิธาน
เล่ม ๒
อักษร น-ล

อักษรย่อ

ค.ก.	=	คู่มือกรรมฐาน
ค.ป.	=	คู่มือปัญญา
จิต.	=	จิตศึกษา
ต.พ.	=	ตำนานพุทธมนต์
ท.ท.	=	ทศบารมี ทศพิธราชธรรม
ท.ธ.	=	ทศพลญาณ ธรรมเทศนา
ท.ห.	=	ทศพิธราชธรรม และหลักพระพุทธศาสนา
ธ.	=	ธรรโมวาท
ธ.อ.	=	ธรรมกถาในการอบรมกรรมฐาน
น.จ.	=	แนวปฏิบัติทางจิต
น.พ.	=	แนวปฏิบัติในโพธิปักขิยธรรม ๓๗
น.ภ.	=	นวกภิกษุ พรรษกาล ๒๕๓๔
นวก.	=	โอวาทานุศาสน์ (นวกะ ๒๕๒๕)
ม.นุ.	=	มนุษยธรรม
พ.พ.	=	๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า
พ.ก.	=	พระพุทธศาสนาและการนับถือพระพุทธศาสนา
พ.วิ.	=	พรหมวิหารธรรม
ร.	=	รวมธรรม
ร.ธ.	=	รวมบทความธรรม
ล.พ.	=	ลักษณะพุทธศาสนา
ส.ท.	=	สัมมาทิฏฐิ ตามพระเถราธิบายของท่านพระสารีบุตร
ส.ป.	=	โสฬสปัญหา
ห.ก.	=	หลักธรรมสำหรับการปฏิบัติอบรมทางจิต
ห.ส.	=	หายใจให้เป็นสุข

สารบัญ

น	๖๒๓
บ	๗๑๕
ป	๗๖๙
ผ	๘๘๓
ฝ	๘๘๕
พ	๘๘๗
ฟ	๑๐๔๑
ภ	๑๐๔๓
ม	๑๐๖๓
ย	๑๑๘๙
ร	๑๑๙๑
ฤ	๑๒๒๕
ล	๑๒๒๗

น

นกคุ่มไฟ *ดู* **วัฏฏกปริตร**

นครไตรตรึงษ์ *ดู* **ดาวดึงส์**

นครโสเภณี *ดู* **ชีวกโกมารภัจ**

นทีกัสสปะ *ดู* **ชฎิล**

นโม บทสวดนโม ก็คือ ***นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส*** ๓ ครั้ง ก่อนที่จะสวดนโม พระเถระก็จะกล่าวคำชักชวนให้สวดด้วยบทว่า *หนฺท มยํ พุทฺธสฺส ภควโต ปุพฺพภาคนมการํ กโรม เส* ที่แปลความว่า "ขอชักชวนให้เราทั้งหลายกล่าวคำแสดงการกระทำนอบน้อมอันเป็นบุพพภาคคือ เป็นส่วนเบื้องต้นแด่พระพุทธเจ้า ผู้มีโชคหรือผู้จำแนกแจกธรรม" ดั่งนี้แล้ว พระสงฆ์ทั้งปวง ก็สวดนโม ๓ จบพร้อมกัน

คำว่า *นโม ตสฺส* เป็นต้นนี้แปลว่า *นโม* ขอนอบน้อมด้วยกายวาจาใจ *ภควโต* แด่พระผู้มีพระภาค คือพระองค์ผู้ซึ่งจำแนกแจกธรรม *อรหโต* ผู้เป็นพระอรหันต์ คือผู้ไกลกิเลส *สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส* ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ *ตสฺส* พระองค์นั้น ถือว่าเป็นบทสำคัญมาแต่โบราณกาล และก็ไม่ปรากฏว่าใครเป็นผู้แต่งคำว่า *นโม* นี้ขึ้น เป็นแต่มีเล่าไว้ในพระคัมภีร์พระสูตรต่าง ๆ ว่าได้มีเทพบ้างมนุษย์บ้าง หลายท่านได้เกิดศรัทธาปสาทะในพระพุทธเจ้า ได้เปล่งวาจานี้ขึ้นว่า *นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส* ๓ ครั้ง ดั่งนี้ จึงเป็นอันทำให้สรุปว่า เป็นถ้อยคำที่บังเกิดขึ้นจากศรัทธาปสาทะในใจของบุคคลเอง จึงได้เปล่งออกมา แต่ก็ได้แสดงว่า ผู้ที่เปล่งวาจาออกมานี้ได้ซาบซึ้งในพระพุทธคุณของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างดี เพราะว่าบทนโมนี้ประกอบด้วยบทพระพุทธคุณสำคัญอยู่ถึง ๓ บท

บทที่ ๑ ก็คือ ***ภควโต*** แด่พระผู้มีพระภาค แปลมาจากคำว่า ภควา เป็นคำเรียก พระพุทธเจ้า ในอรรถคือความหมายยกย่องว่าเป็นผู้จำแนกแจกธรรมบ้าง ว่าเป็นผู้มีโชคบ้าง ว่าเป็นผู้หักกิเลสกองราคะโทสะโมหะเป็นต้นบ้าง แต่ว่าในภาษาไทยเรานั้น คำนี้นิยมแปลในความหมายว่า พระผู้จำแนกแจกธรรม หรือพระผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน

คำว่า ***อรหโต*** มาจากคำว่า อรหํ หรือ อรหันต์ ที่มีความหมายว่า เป็นผู้ไกลกิเลส เป็นผู้กำจัดข้าศึกคือกิเลส เป็นผู้หักซี่แห่งสังสารจักร เป็นผู้ควรไหว้ควรบูชา เป็นผู้ไม่มีที่ลี้ลับในอันที่จะกระทำความชั่วต่าง ๆ แต่ว่าในทางไทยเรานั้นนิยมคำแปลว่า เป็นผู้ไกลกิเลส

คำว่า ***สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส*** มาจากคำว่า สัมมาสัมพุทโธ หรือสัมมาสัมพุทธะ แปลว่า ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ *สัมมา* แปลว่าโดยชอบ *สัม* แปลว่าเอง *พุทธ* แปลว่าตรัสรู้ ซึ่งมีอธิบายโดยย่อว่า ตรัสรู้นั้นก็คือ ตรัสรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ อันได้แก่ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คำว่าเองนั้นก็คือ พระญาณที่ตรัสรู้ในอริยสัจจ์ ๔ เหล่านี้ผุดขึ้นเอง คือผุดขึ้นในสัจจธรรมเหล่านี้ที่มิได้เคยทรงสดับมาก่อน คำว่าโดยชอบ นั้นก็คือโดยสัมมัตตะ คือความเป็นชอบ นับตั้งแต่โดยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทาข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลางที่พระองค์ได้ทรงค้นพบตั้งแต่เป็นพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้ และก็ได้ทรงปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ นี้มาโดยสมบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น ความตรัสรู้เองนี้จึงมาจากสัมมัตตะ คือความเป็นชอบอันได้แก่มรรคมีองค์ ๘ นี้ที่ทรงปฏิบัติมา และก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้องไม่ผิด จึงเรียกว่า สัมมา คือชอบ และก็มีความหมายว่า เมื่อได้ตรัสรู้แล้วก็ได้ทรงแสดงธรรมที่ได้ตรัสรู้นี้สั่งสอนตั้งเป็นพุทธศาสนา ตั้งพุทธบริษัททั้ง ๔ ขึ้นอีกด้วย เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทธะ และในข้อนี้ก็ได้มีอธิบายประกอบอีกว่า ท่านผู้ตรัสรู้เองนั้น ถ้าตรัสรู้เองได้แล้วไม่ได้สั่งสอนใคร อันหมายความว่าไม่ได้ตั้งพุทธศาสนา ไม่ได้ตั้งพุทธบริษัทขึ้น ก็เรียกว่า ***พระปัจเจกพุทธะ*** แปลว่าพระพุทธะผู้ตรัสรู้จำเพาะพระองค์ ต่อเมื่อได้สั่งสอนผู้อื่นตั้งพุทธศาสนาตั้งพุทธบริษัทขึ้น จึงเรียกว่า ***พระสัมมาสัมพุทธะ*** พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ ฉะนั้น คำว่าสัมมาสัมพุทโธ นี้จึงมีความหมายว่าพระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบดังกล่าวนี้ด้วย และก็มีความหมายว่า เป็นพระผู้ที่ตรัสรู้เองโดยชอบ แล้วได้ตั้งพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นด้วย จึงมิใช่เป็นพระปัจเจกพุทธะ ดังกล่าว และบรรดาหมู่ชนผู้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้วได้ตรัสรู้ตาม ได้แก่หมู่แห่งพระสาวกซึ่งได้ตรัสรู้ตามเป็นพระอรหันต์ทั้งหลาย ก็เรียกว่า ***พระอนุพุทธะ*** แปลว่าพระผู้ตรัสรู้ตาม จึงได้มีพระพุทธะเป็น ๓ จำพวก คือ ๑. พระสัมมาสัมพุทธะ ๒. พระปัจเจกพุทธะ ๓. พระอนุพุทธะ ดั่งนี้

บทสวด นโม ย่อมบรรจุพระพุทธคุณสำคัญทั้ง ๓ บทไว้ดั่งนี้ และพระพุทธคุณทั้ง ๓ บท ก็ย่อมบรรจุอยู่ด้วย ***พระปัญญาคุณ*** คุณคือความรู้จริง ***พระวิสุทธิคุณ*** คุณคือ ความบริสุทธิ์

จริง ***พระกรุณาคุณ*** คุณคือพระกรุณาจริง อันเป็นบทสรุปของพระพุทธคุณทั้งปวง แต่แม้เช่นนั้น ความหมายของบทพระพุทธคุณทั้ง ๓ บทในบทสวดนโมนี้ ย่อมมีพระพุทธคุณบทใดบทหนึ่งที่เด่นอยู่กว่าพระพุทธคุณข้ออื่น ก็คือบทว่า *ภควโต* แด่พระผู้มีพระภาคอันเป็นบทที่ ๑ นั้น เด่นอยู่ด้วยพระกรุณาคุณ ในความหมายที่ใช้กันว่า พระผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน หมายถึงพระกรุณาคุณที่ทรงจำแนกแจกธรรม คือทรงแสดงธรรมสั่งสอน บทว่า *อรหโต* เป็นพระอรหันต์ เด่นอยู่ด้วยพระวิสุทธิคุณ คุณคือความบริสุทธิ์ ในความหมายว่าเป็นผู้ไกลกิเลส เพราะความเป็นผู้ไกลกิเลสนั้น แสดงถึงความบริสุทธิ์ จึงเด่นด้วยพระวิสุทธิคุณ บทว่า *สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส* ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบเป็นสัมมาสัมพุทธเจ้า เด่นด้วยพระปัญญาคุณดั่งนี้ เพราะฉะนั้น บทสวดนโมนั้นจึงเป็นบทที่ประกอบด้วยพระพุทธคุณสำคัญ ๓ บท สมบูรณ์ด้วยพระคุณทั้ง ๓ นำหน้าด้วยพระกรุณาคุณ และต่อไปด้วยพระวิสุทธิคุณ หนุนท้ายด้วยพระปัญญาคุณ

ในข้อนี้ ก็น่าที่จะพิจารณาว่า ทำไมท่านจึงเอาบท *ภควโต* นำหน้า *อรหโต* มาเป็นที่ ๒ *สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส* เป็นที่ ๓ เพราะเมื่อเรียงพระคุณโดยทั่วไปย่อมเรียงพระปัญญาคุณไว้เป็นที่ ๑ พระวิสุทธิคุณเป็นที่ ๒ พระกรุณาคุณเป็นที่ ๓ สำหรับบทสวดที่แสดงพระคุณทั้ง ๓ นี้ด้วยเรียงพระปัญญาไว้หน้าก็มีอยู่ แต่ว่าจะกล่าวต่อไป สำหรับในที่นี้กลับกัน เอาพระกรุณาคุณไว้หน้าเอาพระปัญญาคุณไว้หลัง ก็น่าคิดว่าเพราะเหตุว่าบทสวดนโมนี้บังเกิดขึ้นจากจิตใจของเทพบ้างมนุษย์บ้าง ซึ่งเกิดศรัทธาปสาทะในพระพุทธเจ้าจึงได้เปล่งวาจานอบน้อมนมัสการขึ้นซึ่งความรู้สึกสำนึกประกอบด้วยศรัทธาปสาทะ จนถึงเปล่งวาจานี้ขึ้นนั้นก็น่าคิดว่าเพราะได้มีความสำนึกในพระกรุณาคุณ คือได้รับพระกรุณาจากพระพุทธเจ้า ที่ทรงจำแนกแจกธรรมสั่งสอนจนได้ความรู้ความเข้าใจ จนถึงได้ดวงตาเห็นธรรมก็มีเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จึงบังเกิดขึ้นจากความสำนึกในพระกรุณาคุณที่ตนได้รับจากพระพุทธเจ้า ได้รับความรู้ความเห็นธรรม ความรู้ความเข้าใจในธรรมจึงได้ยกเอาบทที่แสดงพระกรุณาคือภควโต พระผู้มีพระภาคคือพระผู้จำแนกแจกธรรมขึ้นเป็นบทที่ ๑ และก็มาถึงบทที่ ๒ อันแสดงถึงพระวิสุทธิคุณเด่นด้วยพระวิสุทธิคุณคือ อรหโต

ก็เป็นธรรมดา บทนี้ก็เป็นที่ ๒ อยู่โดยปกติ และก็เกิดจากจิตใจของผู้ที่เปล่งถ้อยคำนี้ อันประกอบด้วยความบริสุทธิ์ผ่องแผ้วทางจิตตลอดจนถึงทางกายทางวาจา แล้วจึงมาถึงพระปัญญาคุณหนุนท้าย อันส่องถึงว่าก็เพราะพระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธะ ผู้ตรัสรู้เองโดยชอบเป็นหลักเป็นแกนสำคัญ ดั่งนี้ พิจารณาดูจิตใจของผู้ที่เปล่งถ้อยคำนี้ออกมาก็น่าจะเป็นดั่งนี้ คือบังเกิดด้วยความสำนึกรู้อย่างลึกซึ้งในพระกรุณาคุณที่ได้รับจากพระพุทธเจ้า จึงได้ยกเอาพระพุทธคุณประกอบด้วยพระมหากรุณานี้เป็นบทที่ ๑ คือ *ภควโต* ก็คือผู้จำแนกแจกธรรม ดั่งนี้

เพราะฉะนั้น ผู้ที่เปล่งคำว่า นโม นี้ขึ้นมา จะต้องมีความรู้ซาบซึ้งในพระพุทธคุณของพระพุทธเจ้าอย่างลึกซึ้ง แสดงว่าได้สดับตรับฟังธรรมที่ทรงแสดง มีความรู้ความเข้าใจ บังเกิดศรัทธาปสาทะคือความรู้ความเลื่อมใสได้ปัญญา จึงได้เปล่งขึ้นมา จับเอาพระพุทธคุณบทสำคัญขึ้นมา เพราะฉะนั้น จึงได้นับถือว่าเป็นบทสำคัญซึ่งจะสวดมนต์อะไรก็จะต้องนำด้วยนโม จะประกอบพิธีสำคัญอะไร ก็จะต้องตั้ง นโม ขึ้นก่อนอยู่เป็นปกติ และยังมีบทสวดที่สรุปพระพุทธคุณทั้ง ๓ ไว้อย่างสมบูรณ์ ที่เราทั้งหลายสวดอยู่ในเวลาที่ทำวัตรเช้าทุกวันก็คือ พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว บรรทัดแรกนี้บรรทัดเดียวก็บรรจุด้วยพระพุทธคุณทั้ง ๓ จำไว้เพียงบรรทัดเดียวก็จำพระพุทธคุณได้ทั้ง ๓ *พุทฺโธ* พระผู้ตรัสรู้ แสดงถึงพระปัญญาคุณ *สุสุทฺโธ* พระผู้บริสุทธิ์ดี แสดงถึงพระวิสุทธิคุณ *กรุณามหณฺณโว* มีพระกรุณาดุจห้วงทะเลหลวง แสดงถึงพระกรุณาคุณ เพราะฉะนั้น บรรทัดเดียวเท่านี้ *พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว* ประกอบด้วย พระพุทธคุณอย่างสมบูรณ์ คือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระ-กรุณาคุณ ฉะนั้น เมื่อเราทั้งหลายได้สวดบทนโม ตั้ง *นโม* ก็ขอให้ตั้งใจกำหนดในพระพุทธคุณทั้ง ๓ ให้รู้ในพระพุทธคุณทั้ง ๓ ไปด้วย และเมื่อสวด *พุทฺโธ สุสุทฺโธ กรุณามหณฺณโว* ก็ขอให้ทำความเข้าใจในพระพุทธคุณทั้ง ๓ ไปด้วยจะเป็นประโยชน์มาก (ต.พ. ๖-๑๑) *ดู* **ตัวจิต, นามรูป** ด้วย

นรก เป็นคำแปลของศัพท์ว่า ***นิรยะ*** ซึ่งแปลว่า *ภูมิคือภพที่ไร้ความสำราญ ไร้ความยินดี หรือไร้ความเจริญ ไร้ความสุข* ลำพังคำว่า *นรก* แปลว่าเหวเท่านั้น แต่ใช้เป็นคำแปล *นิรยะ* ที่เข้าใจกันดี กล่าวโดยเนื้อความก็คือ ภูมิภพที่ไม่มีสิ่งอันเป็นที่น่ารักใคร่

ปรารถนาพอใจเสียเลยทีเดียว ถ้าเป็นรูปก็เป็นรูปที่พึงเกลียดพึงชัง ถ้าเป็นเสียงก็เป็นเสียงที่พึงกลัว ถ้าเป็นกลิ่นก็เป็นกลิ่นที่พึงรังเกียจ ถ้าเป็นรสก็เป็นรสที่เป็นพิษแรงร้าย ถ้าเป็นสิ่งที่กายถูกต้องก็เป็นสิ่งที่ทำให้เจ็บปวดรวดร้าว รวมความว่าล้วนเป็นสิ่งที่ไม่พึงยินดีพอใจ ไม่เป็นสิ่งที่สำราญตา หู เป็นต้น ทั้งสิ้นเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความทุกข์แต่ส่วนเดียว (ท.ธ. ๑๖)

ตามคติความคิดของอินเดียเก่าแก่ที่ติดมากล่าวว่า ลึกลงไปภายใต้แผ่นดินของจักรวาลโลกนี้ เป็นที่ตั้งของนรกมากมาย เป็นสถานที่ทรมานสัตว์ผู้ทำบาปต่าง ๆ ซึ่งไปบังเกิดรับการทรมานภายหลังจากที่ตายไปแล้ว คำว่า *นรก* แปลว่า *เหว* ในภาษาบาลีมักเรียกว่า *นิรยะ* แปลว่า สถานที่ที่ไม่มีความเจริญ คือไม่มีสุข มีแต่ทุกข์ทรมาน คำว่า *นิรยะ* หรือ *นรก* ใช้หมายถึงสถานที่ทรมานสัตว์ทำบาปดั่งกล่าวเช่นเดียวกัน

นรกที่เป็นขุมใหญ่มีกล่าวไว้ใน ***สังกิจจชาดก*** เป็นต้น ว่ามี ๘ คือ

๑. ***สัญชีวะ*** แปลว่า *คืนชีวิตขึ้นเอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกตัดเป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่แล้วก็กลับคืนชีวิตขึ้นมาเองอีก รับการทรมานอยู่ร่ำไป ในคัมภีร์มหายานของทิเบตแสดงว่านรกขุมนี้สำหรับบาปที่ทำฆาตกรรมตนเอง ทำฆาตกรรมผู้อื่น หมอที่ทอดทิ้งฆ่าคนไข้ของตน ผู้จัดการทรัพย์มรดกที่คดโกง และผู้ปกครองที่โหดร้ายเบียดเบียนประชาชน

๒. ***กาฬสุตตะ*** แปลว่า *เส้นดำ* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกขีดเป็นเส้นดำที่ร่างกาย เหมือนอย่างตีเส้นที่ต้นซุงเพื่อจะเลื่อย แล้วถูกผ่าด้วยขวานเป็น ๘ เสี่ยง ๑๖ เสี่ยง แต่ตามคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกเลื่อยด้วยเลื่อย และกล่าวการลงโทษอีกอย่างหนึ่ง คือลากลิ้นออกมาตอกและไถด้วยไถเหล็กแหลมเป็นจัก ๆ สำหรับบาปที่พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน และเข้าไปยุ่งเกี่ยวขัดขวางกิจการของผู้อื่น และแสดงโดยทั่วไปว่า นรกขุมนี้สำหรับบาปที่แสดงความไม่นับถือลบหลู่ดูหมิ่นมารดา บิดา พระรัตนตรัย หรือพระศาสนา

๓. ***สังฆาฏะ*** แปลว่า *กระทบกัน* คือมีภูเขาเหล็กคราวละ ๒ ลูกจากทิศที่ตรงกันข้ามเลื่อนเข้ามากระทบกันเองบดสัตว์นรกในระหว่างแหลกละเอียด จาก ๔ ทิศก็เป็นภูเขา ๔ ลูกเลื่อนเข้ามากระทบกันตลอดเวลา ในคัมภีร์มหายานของทิเบตกล่าวว่า ภูเขามีศีรษะเป็นสัตว์หรือเป็นเหล็กใหญ่รูปอย่าง

หนังสือ เลื่อนเข้ามาบดขยี้สัตว์เช่นเดียวกัน และกล่าวว่านรกขุมนี้สำหรับพวกพระ คฤหัสถ์ และคนที่ไม่เชื่อในศาสนา ซึ่งลบหลู่ดูหมิ่นหรือทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระคัมภีร์ และสำหรับพวกพระที่สะสมเงินเป็นก้อนซึ่งพวกตนไม่ได้ประกอบการงาน และแสดงการทรมานอีกอย่างหนึ่งคือบดตำในครกเหล็ก ตีบนทั่งเหล็ก สำหรับทรมานผู้ทำโจรกรรม ผู้ที่มีสันดานร้ายกาจด้วยความโกรธริษยา โลภอยากได้ ผู้ที่ใช้เครื่องชั่งตวงวัดโกงและผู้ที่ทิ้งขยะมูลฝอยหรือสัตว์ตายลงในถนนหนทางสาธารณะ

๔. ***โรรุวะ*** แปลว่า *ร้องครวญคราง* คือมีเปลวไฟเข้าไปทางทวารทั้ง ๙ เผาไหม้ในสรีระจึงร้องครวญครางเพราะเปลวไฟ (ชาลโรรุวะ) บางพวกถูกหมอกควันด่าง (กรด) เข้าไปละลายสรีระจนละเอียดเหมือนแป้ง จึงร้องครวญครางเพราะหมอกควัน (ธูมโรรุวะ) ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า กรอกน้ำเหล็กแดงอันร้อนแรงทางปากผ่านลำคอลงไป สำหรับบาปที่กั้นปิดทางน้ำเพื่อประโยชน์ของตน แช่งด่าดินฟ้าอากาศทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เสียหาย

๕. ***มหาโรรุวะ*** แปลว่า *ร้องครวญ-ครางมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๔ ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าสำหรับพาหิรชนคนบาปหนา

๖. ***ตาปนะ*** แปลว่า *ร้อน* ได้แก่ให้นั่งเสียบตรึงไว้ด้วยหลาวเหล็กบนแผ่นดินเหล็กแดงลุกเป็นไฟร้อนแรง บ้างก็ถูกต้อนขึ้นไปบนภูเขาเหล็กแดงเป็นไฟลุกโพลง ถูกพลัดตกลงมาถูกเสียบด้วยหลาวเหล็กที่โผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินเหล็กแดง ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่าถูกขังอยู่ในห้องเหล็กแดงเป็นไฟร้อนแรงสำหรับบาปที่ปิ้งทอดหรือเสียบสัตว์ปิ้งเป็นอาหาร

๗. ***ปตาปนะ*** แปลว่า *ร้อนสูงมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๖ ในคัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า ถูกทิ่มแทงด้วยหอกสามง่ามล้มกลิ้งลงไปบนพื้นเหล็กแดงอันร้อนแรง สำหรับบาปที่ละทิ้งพระศาสนา (เลิกนับถือ) หรือปฏิเสธความจริง

๘. ***อวีจิ*** แปลว่า *ไม่มีระหว่าง* คือไม่เว้นว่าง บางทีเรียก มหาอวีจิ แปลว่า *อเวจีใหญ่* ภาษาไทยมักเรียกว่า *อเวจี* เปลวไฟนรก ในนรกขุมนี้ลุกโพลงเต็มทั่วไปหมด ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่างสัตว์นรกในขุมนี้ก็แน่นขนัดเหมือนยัดทะนาน ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง แต่ก็ไม่เบียดเสียดกันอย่างวัตถุ ต่างถูกไฟไหม้อยู่ที่เฉพาะตน ๆ และความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกขุมนี้ก็บังเกิด

ขึ้นสืบเนื่องกันไป ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง ฉะนั้น จึงเรียกว่า อวีจิ หรือ อเวจี ซึ่งมีคำแปลดังกล่าว ในคัมภีร์ทางทิเบตกล่าวว่า สำหรับบาปที่ถือว่าเป็นอุกฤษฏ์โทษตามลัทธิลามะ แต่ฝ่ายเถรวาทแสดงว่าสำหรับบาปที่เป็นอนันตริยกรรม

นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมนี้ ในสังกิจจชาดกเป็นต้น เรียง *อวีจิ* ไว้หน้า *ตาปนะ* แต่ในที่อื่น เช่นในไตรภูมิพระร่วง แสดง *อวีจิ* ไว้เป็นที่สุด และกล่าวว่าอยู่ซ้อนไปตามลำดับ *สัญชีวะ* อยู่เบื้องบนที่สุด และอยู่ใต้กันลงไปจนถึง *อเวจี* อยู่ใต้ที่สุด

เครื่องทรมานในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมดังกล่าวมีเหล็ก เช่น พื้นแผ่นดินเหล็กและเครื่องอาวุธเหล็กต่าง ๆ มีไฟ คือเหล็กนั่นแหละลุกเป็นไฟร้อนแรง มีภูเขาเหล็กที่กลิ้งมาบด และมีหมอกควันชนิดเป็นกรดหรือด่าง ในขุมนรกที่ ๑ และที่ ๒ มีนายนิรยบาล แปลว่า *ผู้รักษานรก* ไทยเรียกว่า ยมบาล เป็นผู้ทำการทรมานสัตว์นรก แต่นรกขุมที่ลึกลงไปกว่านั้น ในอรรถกถา-สังกิจจชาดกไม่ได้กล่าวถึงนายนิรยบาล กล่าวถึงไฟ เหล็ก เช่น เครื่องอาวุธต่าง ๆ เป็นต้น บังเกิดขึ้นทรมานสัตว์นรกเอง

อนึ่ง มีแสดงไว้ว่า นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุม มีนรกเล็กบริวารใน ๔ ด้าน ด้านละ ๔ ขุม รวม ๑๖ ขุม รวมนรกบริวารของนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมได้ ๑๒๘ ขุม รวมนรกใหญ่อีก๘ ขุมเป็น ๑๓๖ ขุม *นรกบริวาร* ในไตรภูมิพระร่วงเรียกว่า ฝูงนรกบ่าว

ใน ***เนมิราชชาดก*** กล่าวว่า พระ-มาตลีเทพสารถีนำพระเจ้าเนมิราช พระราชาครองนครมิถิลา ในแคว้นวิเทหรัฐไปเที่ยวดูนรกบริวาร ๑๖ ขุม ซึ่งอยู่ล้อมรอบสัญชีวนรก อันเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีชื่อดั่งต่อไปนี้

๑. ***เวตรณีนรก*** แปลว่า *แม่น้ำเวตรณี* แปลว่า ข้ามยาก คือแม่น้ำด่างที่ร้อนเดือดพล่าน เรียกว่า เวตรณี บัวและสิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำนั้นเป็นอาวุธทั้งสิ้น นายนิรยบาลตกเบ็ดสัตว์นรกอีกด้วย สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนผู้ที่อ่อนกำลังกว่า

๒. ***สุนขนรก*** แปลว่า *นรกสุนัข* คือ ฝูงสุนัขขาว แดง ดำ เหลือง และฝูงแร้งกากลุ้มรุมกัด ตี จิกทรมาน สำหรับบาปที่กล่าวคำร้ายด่าว่าสมณพราหมณ์และท่านผู้มีคุณ

๓. ***สัญโชตินรก*** แปลว่า *นรกไฟโพลง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้มีสรีระลุกเป็นไฟโพลงแผดเผา ทั้งถูกทรมานต่าง ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนบุรุษสตรีที่เป็นคนดีมีศีลธรรมไม่มีความผิด

๔. ***อังคารกาสุนรก*** แปลว่า *นรกหลุมถ่านเพลิง* คือตกลงไปไหม้ทรมานในหลุมถ่านเพลิง สำหรับบาปที่ฉ้อโกงเบียดบัง ถือเอาทรัพย์ที่เขาบริจาคเพื่อการกุศล หรือชักชวนให้เขาบริจาคอ้างว่าเพื่อเป็นการกุศล ได้ทรัพย์มาแล้วถือเอาเสียเอง และสำหรับบาปที่เป็นหนี้ทรัพย์ผู้อื่นแล้วโกงหนี้นั้น

๕. ***โลหกุมภีนรก*** แปลว่า *นรกหม้อโลหะ* ไทยเราเรียกว่า นรกหม้อทองแดงเป็นที่ตกลงไปไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทุบตีเบียดเบียนสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๖. ***คีวลุญจนรก*** แปลว่า *นรกที่ดึงคอ* ให้หลุด คือเอาเชือกพันคอจุ่มลงไปในน้ำร้อนในหม้อทองแดงให้คอหลุดทรมาน สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า เบียดเบียน ทำลายหมู่เนื้อนก (นรกขุมนี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกโลหกุมภีเหมือนกัน)

๗. ***ถุสปลาสนรก*** แปลว่า *นรกข้าวลีบและแกลบ* คือสัตว์นรกขุมนี้ลงไปวักน้ำในแม่น้ำนรกดื่มด้วยความกระหาย น้ำที่ดื่มเข้าไปก็เป็นข้าวลีบและแกลบไฟ ไหม้ร่างกายทั้งหมดเป็นการทรมาน สำหรับบาปที่เอาข้าวลีบแกลบหรือฟางปนข้าวเปลือกลวงขายว่าข้าวดี (เอาข้าวสารไม่ดีปนข้าวดีลวงขายว่าข้าวดีก็น่าจะอยู่ในนรกขุมนี้)

๘. ***สัตติหตสยนรก*** แปลว่า *นรกที่แทงด้วยหอกจนล้มลง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ถูกแทงด้วยอาวุธต่าง ๆ จนตัวพรุนอย่างใบไม้เก่า สำหรับบาปที่ประกอบกรรมมิชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยอทินนาทานต่าง ๆ มีปล้นสะดม ขโมย ฉ้อโกง ทุจริต เบียดบัง เป็นต้น

๙. ***วิลกตนรก*** แปลว่า *นรกแล่เนื้อ* คือแล่เนื้อสัตว์นรกออกเป็นชิ้น ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

๑๐. ***ปุราณมิฬหนรก*** แปลว่า *นรกมูตรคูถหรือนรกอาจมเก่า* คือสัตว์นรกในขุมนี้กินอาจมเก่าที่เหม็นนักหนาและลุกเป็นควันหรือเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ประทุษร้ายเบียดเบียนมิตรสหายหรืออาศัยกินข้าวเขาแล้วยังขู่เอาทรัพย์ของเขา หรือเจ้าหน้าที่ขูดรีด

๑๑. ***โลหิตปุพพนรก*** แปลว่า *นรกน้ำเลือดน้ำหนอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้อยู่ในแม่น้ำแห่งเลือดและหนอง หิวกระหาย กินน้ำเลือดน้ำหนองซึ่งร้อนเป็นไฟเข้าไปลวกไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทำร้ายมารดาบิดาและท่านที่มีคุณควรกราบไหว้บูชาทั้งหลาย

๑๒. ***อยพลิสนรก*** แปลว่า *นรกเบ็ดเหล็ก* (หรือเรียกว่าโลหพลิสนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกเบ็ดเหล็กร้อนแดงเกี่ยวลิ้นลากออกมา ให้ล้มไปทรมาน

บนพื้นเหล็กแดงแรงร้อน สำหรับบาปที่กดราคาของซื้อ โก่งราคาของขายเกินควร และใช้วิธีชั่งตวงวัดคดโกงด้วยโลภเจตนา

๑๓. ***อุทธังปาทนรก*** แปลว่า *นรกที่จับเท้ายกขึ้นเบื้องบน* ทิ้งลงไปให้จมฝังลงไปแค่สะเอวแล้วยังมีภูเขากลิ้งจากทิศทั้ง ๔ มาบดทรมาน เป็นนรกสำหรับสตรีที่นอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะหญิง)

๑๔. ***อวังสิรนรก*** แปลว่า *นรกที่จับศีรษะห้อยลงเบื้องต่ำ* ทิ้งลงไปให้ไหม้ทรมานเช่นเดียวกัน เป็นนรกสำหรับบุรุษที่เป็นชู้ด้วยภรรยาของคนอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะชาย)

๑๕. ***โลหสิมพลีนรก*** แปลว่า *นรกต้นงิ้วเหล็ก* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ต้องปีนต้นงิ้วเหล็ก มีหนามเหล็กแหลมแดงเป็นเปลวไฟร้อนแรง สำหรับบาปผิดศีลข้อ ๓ ทั้งชายและหญิง (นรกสหเพศหรือสหนรก)

๑๖. ***ปจนนรก*** แปลว่า *นรกหมกไหม้* (หรือเรียกว่ามิจฉาทิฏฐินรก) คือ สัตว์นรกในขุมนี้ต้องถูกหมกไหม้และถูกทิ่มแทงทรมาน สำหรับบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือเห็นผิดว่า ผลทาน ผลศีลไม่มี ผลกรรมดีกรรมชั่วไม่มี คุณมารดาบิดาไม่มี คุณสมณพราหมณ์ไม่มี เป็นต้น

นรก ๑๖ ขุมนี้มีในไตรภูมิพระร่วง ส่วนในเนมิราชชาดกมีเพียง ๑๕ ขุม เว้นนรกสหเพศ (ขุมที่ ๑๕) ขาดไปก็ดูไม่เป็นไร เพราะมีนรกแยกเพศอยู่แล้ว จึงยังมีที่สำหรับผู้ผิดศีลข้อ ๓ ไปได้อยู่ เป็นแต่ต้องแยกกันอยู่คนละแห่ง

นรกทั้ง ๑๖ ขุมนี้ ท่านว่ายัดเยียดเบียดเสียด เต็มไปด้วยสัตว์นรก จึงเรียกว่า *อุสสทนรก* แปลว่า *นรกยัดเยียดเบียดเสียด* เป็นนรกบริวารซึ่งอยู่ ๔ ด้านของสัญชีวนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ทรมานประจำอยู่ทุกขุม เป็นจำพวกนรกร้อนเช่นเดียวกัน ส่วนนรกบริวารของนรกใหญ่อีก ๗ ขุม ยังไม่พบแสดงไว้ นอกจากนี้ ยังกล่าวว่ามีนรกอนุบริวารถัดออกไปอยู่รอบนอกของนรกบริวารทั้ง ๑๖ นั้นอีกมากมาย และเป็นธรรมดาของสัตว์นรกทั้งปวงที่ถูกทรมานอยู่ในนรกจะไม่ตาย รับการทรมานต่อไปจนกว่าจะสิ้นกรรม ดั่งคำที่เรียกว่า สัญชีวะ (แต่พระอาจารย์อธิบายว่าตายแล้วเป็นขึ้นทันที ส่วนชั้นบาลีว่าไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม)

อนึ่ง ในที่อื่นจากที่อ้างและนำมากล่าวแล้ว ได้มีแสดงถึงวิธีนำตัวคนบาปไปสู่การพิจารณาของ ***ยมราช (พญายม)*** แล้วถูกนำตัวไปสู่นรก พรรณนานรกเพี้ยนกันไป เช่น ใน ***เทวทูตสูตร*** เล่า

ไว้โดยความว่า สัตว์ (คน) ผู้ประกอบด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ ติเตียนด่าว่าคนดีคนประเสริฐ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือกรรมของคนมิจฉาทิฏฐิ ครั้นกายแตกสลายตายลง ***นายนิรยบาล*** จับไปแสดงแก่ยมราชขอให้ลงโทษ ยมราชซักถามว่า เคยเห็น ***เทวทูต ๕*** คือ เด็กแรกคลอด คนแก่ คนเจ็บ คนถูกราชทัณฑ์ คนตาย บ้างหรือไม่ เมื่อผู้นั้นตอบว่าเคยเห็น ก็ซักต่อไปว่าได้เคยคิดบ้างหรือไม่ว่า เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นธรรมดา ผู้ทำกรรมชั่วก็จะต้องถูกลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน และเรามีความตายเป็นธรรมดา เอาละ เราจะทำกรรมที่ดีงาม ทางกาย วาจา ใจ ต่อไป เมื่อผู้นั้นกล่าวว่าไม่ได้คิดมัวประมาทไปเสีย ยมราชจึงกล่าวว่า เจ้ามีความประมาทจึงไม่ทำกรรมงามทางกาย วาจา ใจ ก็จักทำเจ้าให้สาสมกับที่ประมาทไปแล้ว บาปกรรมนั้น มารดาบิดาเป็นต้นไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเอง ก็จักเสวยวิบากของกรรมนั้นเอง เมื่อยมราชว่าดั่งนี้แล้วก็นิ่งอยู่ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรณ์ มีพันธนะ (การผูกตรึงหรือจองจำ) ๕ อย่าง ได้แก่ ตรึงดุ้นเหล็กอันร้อนที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยเวทนาเผ็ดร้อนแต่ไม่ทำกาลกิริยาจนกว่าบาปกรรมนั้นจะสิ้นไป ต่อจากนี้แสดงวิธีทรมานที่ยิ่งขึ้นไป คือ

๑. นายนิรยบาลถากด้วยผึ่ง

๒. จับตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถากด้วยพร้า

๓. เอาตัวเทียมรถให้วิ่งไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน

๔. ให้ขึ้นภูเขาถ่านเพลิงอันร้อนโชน

๕. จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน ถูกเคี่ยวอยู่ในนั้นผุดเป็นฟอง ผุดขึ้นข้างบนบ้าง จมลงข้างล่างบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง แต่ก็ไม่ตาย

ต่อจากนี้แสดงถึงมหานิรยะว่า นายนิรยบาลใส่ลงไปในมหานิรยะ (นรกใหญ่ พระอาจารย์อธิบายว่า ได้แก่ อเวจีนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๘ ที่กล่าวแล้ว) นรกใหญ่นั้นมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม มี ๔ ประตู (ด้านละ ๑ ประตู) ภายในจัดเป็นส่วน ๆ มีกำแพงเหล็กล้อมครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นเป็นเหล็กร้อนโชนเป็นเปลวแผ่ไป ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เปลวไฟเกิดจากฝาทั้ง ๔ ทิศพุ่งไปกระทบฝาด้านตรงกันข้าม สัตว์นรกถูกเผาไหม้ดั่งนั้นก็ไม่ตาย บางคราวเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิด วิ่งไปเพื่อจะหนี ผิวหนัง เนื้อ เอ็นไหม้ กระดูกร้อนเป็นควัน ไปยังไม่ทันถึงประตูปิดเสีย

พระอาจารย์ผู้อธิบายมฆเทวสูตร ได้กล่าวอธิบายคำไว้ว่า ***เทวทูต*** แปลว่า ทูตของเทวะ อะไรคือเทวะ ยกตัวอย่างว่า มัจจุ (ความตาย) ชื่อว่าเทวทูตของมัจจุ ชื่อว่าเทวทูตอย่างหนึ่งได้แก่ ทุกสิ่งที่เตือนว่าใกล้ความตายเข้าทุกที เช่น เมื่อเส้นผมบนศีรษะหงอก ก็เป็นเครื่องเตือนใจว่าใกล้ความตายเข้าแล้ว ผมหงอกจึงเป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง ทุก ๆ สิ่งที่เป็นลักษณะแห่งเกิด แก่ เจ็บ ตาย และราชทัณฑ์ ชื่อว่า***เทวะ*** ทั้งนั้น และเพราะเป็นเครื่องเตือนใจเหมือนอย่างทูตมาบอกข่าว จึงเรียกว่า เทวทูต อีกอย่างหนึ่ง เทวทูต แปลว่า *ทูตเหมือนเทพยดา* คล้ายคำว่า ***ทูตสวรรค์*** คือเหมือนเทวดามาบอกเตือนให้ไม่ประมาท อีกอย่างหนึ่ง เทวทูต แปลว่า ทูตของวิสุทธิเทพ หมายถึงพระอรหันต์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะได้สอนให้พิจารณาเนือง ๆ เพื่อความไม่ประมาท ฉะนั้น เมื่อเห็นเทวทูต ก็ย่อมจะไม่ประมาทและเว้นทุจริตต่าง ๆ ได้ ส่วนคนที่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่เห็นเทวทูตมาตักเตือนใจ จึงเป็นผู้ประมาทมัวเมาต่าง ๆ แม้จะได้พบเห็นคนเกิด แก่ เจ็บ ตาย และคนถูกลงราชทัณฑ์ แต่ก็ไม่ได้ข้อเตือนใจ เทวทูตก็ไม่ปรากฏเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตนั่นเอง ฉะนั้น คนที่ทำบาปทุจริตทั้งปวง เรียกว่าไม่เห็นเทวทูตทั้งนั้น ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า *เทวทูตไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา จะเห็นได้ด้วยตาปัญญา* เช่นเดียวกับเทวดา (ตามที่เชื่อถือกัน) ตาธรรมดามองไม่เห็น น่าจะเรียกว่าเทวทูต เพราะมีแยบยลดั่งกล่าวนี้ด้วย

ครั้นยมราชซักแล้ว ปรากฏผู้นั้นไม่เห็นเทวทูต คือได้ทำบาปทุจริตแล้วก็นิ่งอยู่ หาได้สั่งให้ลงโทษอย่างไรไม่ การที่ซักถามนั้นก็เป็นเงื่อนให้คิดว่า เตือนให้ระลึกถึงบุญกุศลคือความดีที่ได้ทำมาแล้วด้วยความไม่ประมาท เพราะได้เห็นเทวทูตในบางครั้งบางคราว ถ้าไม่ได้ทำบุญกุศลไว้บ้างเลยก็เป็นการจนใจช่วยไม่ได้ ดูยมราชก็จะช่วยอยู่ เท่ากับเป็นตัวสตินั้นเอง แต่เมื่อช่วยไม่ได้ ไม่ได้สติที่ระลึกถึงคติธรรมดาและบุญกุศลบ้างเลยแล้ว ก็จำต้องนิ่งอยู่ เหมือนอย่างวางอุเบกขาปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม ยมราชจึงไม่ต้องสั่งลงโทษสัตว์ผู้ทำบาป ต้องเป็นตามกรรมของตนเองตามหลักกรรมในพระพุทธศาสนา

เทวทูตสูตรนี้จึงแฝงคติธรรมที่สุขุมอยู่มาก แต่แสดงเป็นบุคคลาธิษฐาน คือตั้งเรื่องขึ้นเป็นบุคคลมีตัวตนและแสดงนรกตามเค้าคติความคิดเรื่องนรกในชาดกดั่งกล่าวนั่นแหละ แต่ปรับปรุง

รวบรัดเข้า แต่พระอาจารย์ก็ยังอธิบายให้เข้ากันกับนรกในชาดก คืออธิบายว่ามหานิรยะที่กล่าวในเทวทูตสูตรก็คือ ***อวีจินิรยะ*** หรือ ***อเวจีนรก*** อเวจีในชาดกสำหรับบาปหนัก แต่มหานิรยะในพระสูตรเป็นนรกกลางสำหรับบาปทั่วไป เพราะมิได้ระบุประเภทหรือชนิดของบาปไว้ ทั้งในพระสูตรนี้ยังเอื้อถึงกฎหมายบ้านเมือง แสดงราชทัณฑ์เป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง เพราะแม้จะไม่คำนึงถึงคติธรรมดา นึกถึงกฎหมายบ้านเมือง เกรงราชทัณฑ์ ก็ยังช่วยให้ละเว้นทุจริตต่าง ๆ ตามกฎหมายได้ เป็นเค้าเงื่อนให้เห็นความสัมพันธ์แห่งชาติและศาสนาเหมาะดีอยู่ และในเทวทูตสูตรนั้นไม่ได้กล่าวว่านรกอยู่ที่ไหน ต่างจากคติที่กล่าวว่านรกอยู่ใต้แผ่นดินนี้ลงไป ซึ่งพระอาจารย์นำมาอธิบายนรกที่กล่าวในชาดก พิจารณาดูจะเห็นได้ว่าคติความคิดว่านรกอยู่ใต้พื้นแผ่นดินน่าจะเป็นของเก่ากว่า คือเก่ากว่ามาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคติเรื่องกัป กัลป์ และ ๔ ทวีป แล้วจึงเปลี่ยนแปลงมาเป็นคติที่ไม่แสดงว่าอยู่ที่ไหน ทั้งในพระสูตรนั้นกล่าวว่าสัตว์นรกไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม ต่างจากที่พระอาจารย์อธิบายในชาดกว่าตายแต่เกิดอีกทันที

ยังมี *นรกอีก ๑๐* ชื่อ ต่างจากชื่อนรกที่กล่าวแล้ว แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีเหมือนกัน ไม่ได้กล่าวถึงวิธีทรมาน แสดงแต่ระยะกาลที่สัตว์นรกจะต้องเสวยทุกข์ ตั้งแต่นรกที่ ๑ จนถึงที่ ๑๐ ยืดยาวกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ อย่างกำหนดการจำคุกในกฎหมาย คือ

๑. ***อัพพุทะ*** มีเกณฑ์นับดั่งนี้ เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อันบรรทุกน้ำหนักได้ ๒๐ ขารี (๔ ปัตถะมคธ เป็น ๑ ปัตถะโกศล ๔ ปัตถะนั้น เป็น ๑ อาฬหกะ ๔ อาฬหกะเป็น ๑ โทณะ ๔ โทณะ เป็น ๑ มานิกะ ๔ มานิกะ เป็น ๑ ขารี) ล่วงแสนปีหยิบเอาออกเสียเมล็ดหนึ่ง เมล็ดงานั้นจะหมดก่อนอัพพุทะหนึ่ง

๒. ***นิรัพพุทะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อัพพุทะ

๓. ***อพัพพะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ นิรัพพุทะ

๔. ***อหหะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อพัพพะ

๕. ***อฏฏะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อหหะ

๖. ***กุมุทะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อฏฏะ

๗. ***โสคันธิกะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ กุมุทะ

๘. ***อุปปละ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ โสคันธิกะ

๙. ***ปุณฑริกะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ อุปปละ

๑๐. ***ปทุมะ*** หนึ่ง เท่ากับ ๒๐ ปุณฑริกะ

พระอาจารย์แสดงการคำนวณปีไว้ดั่งนี้ ร้อยแสนเป็นโกฏิ ร้อยแสนโกฏิเป็นปโกฏิ ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ ร้อยแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุต ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต ร้อยแสนนินนหุตเป็นหนึ่งอัพพุทะ ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ ต่อจากนั้นก็คูณด้วย ๒๐ โดยลำดับและท่านอธิบายว่า อัพพุทะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นนรกแผนกหนึ่ง แต่หมายถึงเกณฑ์คำนวณระยะกาลที่จะต้องไหม้ทรมานอยู่ในอวีจินิรยะนั้นเอง เมื่อมีระยะกาลยืดยาวที่จะพึงคำนวณด้วยอัพพุทะคณนา ก็เรียกว่าอัพพุทะ นิรัพพุทะ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน ตามอธิบายของท่านนี้ ชื่อทั้งสิ้นนี้จึงเป็นชื่อสังขยา เหมือนอย่างคำว่า โกฏิ นหุต เป็นต้น

บางคราวสัตว์นรกหนีออกไปได้ทางประตูใดประตูหนึ่ง แต่ก็ไปตกนรกใหญ่ซึ่งมีอยู่หลายนรกด้วยกัน ตั้งอยู่ถัดกันออกไปโดยลำดับ คือ

๑. ***คูถนิรยะ*** แปลว่า *นรกคูถ* มีสัตว์ปากแหลมเหมือนอย่างเข็มพากันบ่อนผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก เจ็บปวดรวดร้าวยิ่งนัก แต่ก็ไม่ตาย

๒. ***กุกกุลนิรยะ*** แปลว่า นรกเถ้ารึงอยู่ถัดจากนรกคูถไป เต็มไปด้วยถ่านเพลิง มีเปลวแรงร้อน สุมเผาให้เร่าร้อน แต่ก็ไม่ตาย

๓. ***สิมพลิวนนิรยะ*** แปลว่า *นรกป่าไม้งิ้ว* อยู่ถัดจากนรกเถ้ารึงไป มีป่างิ้วใหญ่ แต่ละต้นสูงตั้งโยชน์ มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อนโชน ถูกให้ปีนขึ้นปีนลงต้นงิ้ว ถูกหนามทิ่มแทงเจ็บปวดร้อนแรง แต่ก็ไม่ตาย

๔. ***อสิปัตตวนนิรยะ*** แปลว่า *นรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ* เมื่อถูกลมพัดก็บาดมือ เท้า ใบหู และจมูก ให้เกิดทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย

๕. ***ขาโรทกนทีนิรยะ*** แปลว่า *นรกน้ำด่างหรือน้ำกรด* อยู่ถัดไปจากนรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ เป็นที่ตกลงลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย นายนิรยบาลเอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมาบนบก ถามว่าอยากอะไร เขาบอกว่าหิว นายนิรยบาลเอาขอเหล็กแดงงัดปาก ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไปไหม้ริมฝีปาก ไหม้ปาก คอ อก พาเอาไส้ใหญ่น้อยออกมาทางเบื้องล่าง แต่ถ้าเขาบอกว่ากระหาย นายนิรยบาลงัดปากเอาทองแดงละลายคว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะที่กล่าวแล้วนำออกมาเบื้องล่าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ไม่ตาย (นรกแม่น้ำด่างนี้ พระอาจารย์อธิบายว่า เรียกว่านรก

แม่น้ำเวตรณี ชื่อเดียวกับนรกบริวารในชาดกที่กล่าวแล้ว) นายนิรยบาลเอาตัวใส่เข้าไปในมหานิรยะอีก เขาเสวยทุกขเวทนาแรงกล้าถึงเพียงนั้นก็ไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม

ในท้ายพระสูตร พระอาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ***ยมราช*** เป็นราชาแห่งเปรตที่มีวิมาน ในคราวหนึ่งเสวยทิพยสมบัติ ในคราวหนึ่งเป็นธรรมิกราชเสวยกรรมวิบาก และกล่าวถึงพระเทวทัตต์ว่าบังเกิดในมหานิรยะหรืออวีจินิรยะนั้น ยืนถูกทรมานอยู่ เท้าทั้ง ๒ จมพื้นโลหะถึงข้อเท้า มือทั้ง ๒ จมฝาโลหะถึงข้อมือ ศีรษะเข้าไปในเพดานโลหะถึงคิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งออกจากพื้นเบื้องล่างแทงร่างกายทะลุขึ้นไปในเพดาน หอกอันหนึ่งออกจากฝาทิศตะวันออกแทงทะลุหทัยไปเข้าฝาทิศตะวันตก หอกอีกเล่มหนึ่งออกจากฝาทิศเหนือแทงทะลุซี่โครงไปเข้าฝาทิศใต้ ถูกตรึงแน่นไม่หวั่นไหวไหม้อยู่ *(มีรูปเขียนในโบสถ์แห่งหนึ่ง)*

คติเรื่องนรกในพระสูตรที่กล่าวมาดูก็คล้ายคลึงกันกับในชาดก แต่มีเพี้ยนกัน ดูน่าจะมีคติความคิดในสายเดียวกัน แต่ปรับปรุงแก้ไขให้เข้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากขึ้น และให้มีความกว้างขวางขึ้น นรกในเนมิราชชาดกกล่าวถึงนรก ๑๕ ขุม ซึ่งพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดู ส่วนในสังกิจจชาดกกล่าวถึง ๘ ขุม ดูก็น่าจะมาจากคติความคิด ๒ ฝ่าย แต่พระอาจารย์อธิบายให้เกี่ยวกันว่า นรก ๘ ขุมนั้นมีนรกบริวารอีกขุมละ ๑๖ ทั้งยังมีนรกอนุบริวารอีกมากมาย และนรกที่พระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดูนั้น เป็นนรกบริวารของนรกที่ ๑ ที่กล่าวในสังกิจจชาดก จึงต้องเพิ่มเข้าอีกขุมหนึ่งให้ครบ ๑๖ ***คือนรกไม้งิ้ว*** ดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วง และยังได้อธิบายถึงบาปประเภทชนิดต่าง ๆ ที่ทำให้ไปตกนรกต่าง ๆ เหล่านั้น แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว ก็ยังไม่ได้เหตุผลและหลักเกณฑ์เพียงพอ ทั้งบาปต่าง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ก็มีอีกมาก ครั้นมาถึงเทวทูตสูตร ไม่ได้ระบุประเภทชนิดของบาปโดยเฉพาะไว้ แต่ระบุรวมกันไปว่าประพฤติทุจริตต่าง ๆ เป็นต้น เท่ากับวางแม่บทใหญ่ไว้ว่า เมื่อประพฤติทุจริตก็จะต้องไปอบายภูมิมีนรกเป็นต้น เป็นการแสดงเข้าหลักใหญ่เหมือนอย่างคำว่า ทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกล่าวถึงนรกก็แสดงนรกเป็นหลักไว้เพียงหนึ่ง คือ มหานิรยะ นอกจากนั้นเป็นนรกประกอบ ทั้งได้กล่าวถึง ***เจ้านรก*** คือ ***ยมราช*** มี ***นายนิรยบาล*** ทั้งหลายเป็นลูกมือ ส่วนในชาดกไม่ได้กล่าวถึงยมราช กล่าวถึงแต่นายนิรยบาลซึ่งมีอยู่ในนรกขุมตื้น ๆ หน้าที่ของยมราช คือ ผู้ซักถาม

ผู้ทำบาปที่ถูกนำตัวเข้าไป หลักซักถาม คือเทวทูต ๕ ถ้าพิจารณาดูตรง ๆ ก็ยากที่จะเข้าใจว่าจะใช้เป็นกฎเกณฑ์สำหรับวินิจฉัยได้อย่างไร แต่เมื่อพิจารณาโดยหลักธรรม ก็อาจจะเห็นความมุ่งหมายว่าคนที่ทำบาปทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะมีความประมาทไม่ได้พิจารณาว่าเกิดมาแล้วจะต้องแก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา ไม่ได้คิดถึงราชทัณฑ์ คือไม่เกรงกฎหมายบ้านเมือง เรียกว่าไม่เห็นเทวทูต

นรกทั้ง ๑๐ ตามที่กล่าวมานี้ ท่านใช้คำว่า นิรยะ ประจำอยู่ทุก ๆ คำ ดูเค้าเงื่อนจะเป็นนรกอีกแผนกหนึ่งได้พบในหนังสือกล่าวถึงนรกตาม ***ลัทธิลามะ***ของทิเบต กล่าวว่านรกมี ๒ ส่วน คือ ***นรกร้อน*** และ ***นรกเย็น*** ผู้เรียบเรียงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะพระพุทธศาสนาฝ่ายเหนือแผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่หนาวเย็น จึงมีนรกเย็นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายใต้แผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นมีอากาศร้อนไม่มีอากาศหนาวเย็นร้ายกาจ จึงมีแต่นรกร้อนเท่านั้น นรกร้อน ๘ ขุมตามลัทธิลามะนั้น มีชื่อเหมือนกันกับนรกใหญ่ ๘ ขุมทางฝ่ายใต้ และตั้งอยู่ก้นบึ้งของแผ่นดินเช่นเดียวกัน ส่วนนรกเย็นอีก ๘ ขุมตั้งอยู่ภายใต้ของกำแพงที่วงรอบโลก (จักรวาล) มีภูเขาน้ำแข็งล้อมรอบ และมีนายนิรยบาลที่น่ากลัวเหมือนในนรกร้อน มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤตดั่งต่อไปนี้

๑. อรพุทะ แปลว่า *บวม เจ็บปวด* คือสัตว์นรกที่นี่ถูกใส่ลงไปแช่น้ำแข็งที่เลื่อนไหลไป มีร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่ง เจ็บปวดด้วยความหนาวเย็น (ภาษาบาลีว่าอัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑)

๒. นิรพุทะ ร่างกายเช่นมือเท้าบวมเป่งยิ่งขึ้น เป็นเม็ดเจ็บปวด มีโลหิตไหลออกซิบ ๆ เจ็บปวดรวดร้าวด้วยความหนาว (ภาษาบาลีว่า นิรัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๒)

๓. อตตะ คือร้องไม่เป็นภาษาด้วยความทุกข์ทรมาน (ภาษาบาลีว่า อฏฏะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๕)

๔. หหวะ คือหนาวเย็นยิ่งขึ้นจนลิ้นแข็ง ร้องได้แต่ว่า ฮะ ๆ เท่านั้น (คล้ายอพัพพะ ซึ่งเป็นชื่อภาษาบาลีของนรก ๑๐ ขุมที่ ๓)

๕. อหหะ ขากรรไกรและฟันกระทบกันเพราะความหนาว (ภาษาบาลีอย่างเดียวกันเป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๔)

๖. อุตปละ อาการบวมเป่งเจ็บปวดของร่างกาย บวมเป่งมากจนเหมือนดอกบัวเขียว (ภาษาบาลีว่า อุปปละ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๘)

๗. ปทมะ อาการบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ พุพองมากขึ้น จนเหมือนดอกบัวแดง (ภาษาบาลีว่า ปทุมะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๙)

๘. ปุณฑรีกะ อาการบวมเป่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ นั้น บวมเป่งมากขึ้นจนเนื้อหลุดออกจากกระดูก เหมือนกลีบดอกบัวใหญ่หลุดออกไป มีนกและแมลงปากเหล็กจิกกัด ได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส (ภาษาบาลีก็ว่า ปุณฺฑริก เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑๐)

นรกเย็น ๘ ขุมดังกล่าวนี้ ได้เทียบกับนรก ๑๐ ไว้ด้วยแล้ว มีชื่อเดียวกันเกือบทั้งหมดต่างแต่ใช้ภาษาบาลีหรือมคธฝ่ายหนึ่ง ใช้ภาษาสันสกฤตฝ่ายหนึ่ง นรก ๑๐ มีเพิ่ม กุมุทะ (ที่ ๖) และ โสคันธิกะ (ที่ ๗) นรก ๘ ก็ขาด ๒ ชื่อนี้ แม้จะชื่อเดียวกัน แต่ก็เรียงลำดับสับกันดังที่เทียบไว้แล้ว น่าตั้งข้อสังเกตว่ามาจากเค้าคติเดียวกัน ฝ่ายไหนจะได้จากฝ่ายไหนไม่อาจทราบได้ ส่วนคำอธิบายต่างกันไปคนละอย่าง

ทางลัทธิลามะของทิเบตนั้น มีกล่าวต่อไปว่า ยังมีนรกที่เป็นด้านหน้าที่ทางออกจากนรกใหญ่อีก ๔ ส่วน คือ

๑. อัคนินรก แปลว่า *ขุมไฟ* เต็มไปด้วยเถ้าถ่านที่ร้อนแรง ทำให้หายใจไม่ออก เป็นเถ้าถ่านของซากศพและสิ่งปฏิกูลทุกชนิด

๒. กุณปังกะ แปลว่า *สถานแห่งซากศพ* อยู่ถัดไปจากอัคนินรก

๓. ขุรธาราวนะ แปลว่า *ป่าไม้คมมีดโกน* คือป่าไม้แห่งหอกและจักรอันคมเหมือนใบมีดโกน อยู่ถัดไปจากนรกที่ ๒

๔. อสิธาราวนะ แปลว่า *ป่าไม้คมดาบ* คือป่าไม้ใบเป็นดาบ อยู่ถัดนรกที่ ๓ แต่มีแม่น้ำแข็งคั่นอยู่ สัตว์นรกหนีจากนรกที่ ๓ ข้ามแม่น้ำนั้นได้แล้วขึ้นฝั่งเป็นนรกที่ ๔ ต้องถูกใบไม้คมดาบบาดเจ็บทรมาน มีพิธีสวดสำหรับผู้ตายขอให้แม่น้ำแข็งซึ่งใหญ่โตปานมหาสมุทรเป็นลำธารเล็ก ๆ และขอให้ต้นไม้คมดาบกลายเป็นต้นกัลปพฤกษ์อำนวยให้สำเร็จปรารถนาสิ่งต่าง ๆ

นรกรอบนอกเหล่านี้ ดูเค้าเดียวกันกับนรกรอบนอกของนรกใหญ่ในเทวทูตสูตร น่าจะมาจากคติเดิมเดียวกัน และนรกเย็นขุมที่ ๑ คือ อรพุทะ หรืออัพพุทะ ใช้ชื่อเดียวกันกับกำเนิดรูปภายในครรภ์มารดาที่แสดงไว้ใน อินทกสูตร สังยุตตนิกาย ว่าสัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอัพพุทะ หรืออัมพุทะ คือเริ่มมีสีเรื่อ ๆ เป็นน้ำล้างเนื้อ แต่ยังเหลวเหมือนดีบุกเหลว ในลัทธิลามะนั้นยังกล่าวว่ามีนรกภายนอกอีกมากมายจำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ โดยมากตั้งอยู่บนพื้นโลก ในภูเขาในที่รกร้างในที่ร้อน ในทะเลสาบ

นรกอีกชนิดหนึ่งรู้จักกันในภาษาไทยโดยมากว่า *โลกันต์* แต่ชื่อที่ถูกต้องว่า *โลกันตริกะ* แปลว่า *ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก* ท่านอธิบายว่าอยู่นอกขอบกำแพงวงกลมรอบโลก (จักรวาล) คืออยู่ในระหว่าง ๓ จักรวาล หรือระหว่างโลก ๓ โลกที่อยู่ใกล้กัน ดังเกวียน ๓ เกวียน หรือบาตร ๓ บาตรที่วางไว้ใกล้กัน (เป็น ๓ มุมกระมัง) โลกันตริกะอยู่ในระหว่างนั้น เป็นนรกที่มืดมิดอยู่นิรันดร ต่อพระพุทธเจ้าเกิดขึ้นจึงมีแสงสว่างคราวหนึ่ง แต่ไม่สว่างอยู่นาน แวบเดียวเท่านั้นแล้วก็มืดไปตามเดิม สัตว์บาปในนรกแห่งนี้เกาะโหนห้อยกำแพงจักรวาล อย่างค้างคาวจับตะครุบกินกันเอง พากันตกลงไปในแม่น้ำที่เย็นนักหนา ร่างกายก็เปื่อยแหลก แล้วก็กลับเป็นรูปร่างปีนขึ้นไปเกาะโหนอยู่ใหม่ สำหรับบาปที่เป็นพาลหลง (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) คือที่เป็น *นิยตมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิดที่ดิ่งลง ๓ อย่าง* คือ

๑. อกิริยทิฏฐิ เห็นว่าไม่เป็นอันทำ คือทำบาปไม่เป็นบาป ทำบุญไม่เป็นบุญ

๒. อเหตุกทิฏฐิ เห็นว่าไม่มีเหตุ เช่น เห็นว่าสุขทุกข์ไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเอง

๓. นัตถิกทิฏฐิ เห็นว่าไม่มี เช่น เห็นว่าทาน ศีล เป็นต้น ไม่มีผล วิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น

นอกจากนี้ สำหรับบาปที่ทำหนักหนาทารุณต่อมารดาบิดา สมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรม และทำกรรมที่สาหัสอย่างอื่นมีฆ่าสัตว์ทุก ๆ วันเป็นต้น

ในภาษาไทยมักเรียกว่า *โลกันตนรก* แต่คำว่า *โลกันต* แปลว่า *ที่สุดแห่งโลก* (โลก + อันตะ) ในที่บางแห่งใช้เป็นชื่อแห่งพระนิพพาน ดั่งแสดงไว้ในโรหิตัสสสูตร ว่า *ที่สุดแห่งโลกไม่พึงถึงด้วยการไปในเวลาไหน ๆ* จึงต่างจากคำว่า โลกันตริกะ ดั่งกล่าวแล้ว (โลก + อันตริกะ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก)

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัยแสดงว่านรกสรรค์ทั้งปวงพลอยประลัยไปด้วยกับโลกจนถึงพรหมโลก (มีระบุไว้ว่าประลัยขึ้นไปถึงชั้นไหน) เหมือนอย่างล้างกันเสียคราวหนึ่ง สัตวโลกตลอดถึงพวกนรกก็ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกที่ยังเหลืออยู่ พวกนรกที่ยังไม่สิ้นกรรมก็ต้องอพยพไปในนรกของจักรวาลอื่น (ท่านว่าไว้อย่างนี้เพื่อแก้ปัญหาเกี่ยวแก่ที่อยู่ของสัตวโลกทุกประเภท) *แต่สำหรับโลกันตริกนรกไม่ต้องประลัยไปพร้อมโลก* เพราะอยู่ในระหว่างโลกจึงยังเหลือที่อยู่สำหรับพวกบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิดิ่งลง และพวกบาปหนักอย่างอื่น ดูท่านที่เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้จะมุ่งให้มีนรกสักแห่งหนึ่งที่ยั่งยืน

ไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก จึงตั้งนรกนี้ไว้ในระหว่างโลกหรือจักรวาลทั้งหลาย เพื่อเป็นที่ทรมานสัตว์บาปประเภทที่ท่านไม่ยอมให้เลิกแล้วกันเสียทีในคราวโลกวินาศนั้น

เรื่องนรกมีลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นที่เชื่อถือกันตลอดเวลาช้านาน ใน *มิลินทปัญหา* ก็ยังได้กล่าวถึงว่า ไฟนรกร้อนยิ่งกว่าไฟปกติมากมาย ก้อนหินเล็ก ๆ ที่ใส่เผาในไฟปกติตลอดวันก็ยังไม่ย่อยละลาย แต่ถ้าใส่ในไฟนรกแม้จะใหญ่โตเท่าเรือน-ยอดก็ย่อยละลายลงไปทันที แต่ว่าสัตว์นรกบังเกิดอยู่ได้นาน ไม่ย่อยละลายไป พระเจ้ามิลินท์ไม่ทรงเชื่อในเรื่องนี้ พระนาคเสนทูลแถลงว่าอยู่ได้เพราะกรรม ตามมิลินทปัญหานี้ไม่ได้ค้านว่านรกไม่มี แต่ค้านในลักษณะบางอย่างเท่านั้น แสดงว่าในสมัยนั้นยังเชื่อถือกันอยู่ ในเมืองไทยก็คงได้เชื่อกันมานานเหมือนกัน แม้ท่านจะแสดงนรกไว้น่ากลัวมาก เพื่อให้คนกลัวจะได้ไม่ทำบาป ถึงดั่งนั้นคนก็ยังทำบาปกันอยู่เรื่อยมา แม้ในสมัยที่มีความเชื่อกันสนิทก็ยังทำบาปกันอยู่นั่นแหละ แต่ก็มีคนไม่น้อยที่ไม่ทำบาปเพราะกลัวไปนรก เพราะแสดงไว้ล้วนแต่น่ากลัว ในที่บางแห่งยังได้กล่าวว่าทุกข์ในนรกนั้นร้ายกาจนัก นักโทษที่ถูกทรมาน แทงด้วยหอก ๑๐๐ เล่มในเวลาเช้า ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลากลางวัน ยังไม่ตายก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลาเย็น ความทุกข์ของนักโทษนี้ เมื่อเทียบกับทุกข์ในนรกแล้วก็เล็กน้อยเหมือนหินก้อนเล็ก ๆ ส่วนทุกข์ในนรกเหมือนอย่างพญาเขาหิมวันต์ เรื่องคนไม่กลัวนรกทั้งที่เชื่อว่านรกมีอยู่และเป็นทุกข์มากมายไม่ใช่เป็นของแปลก เพราะมองไม่เห็น แม้คุกตะรางและการลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ มองเห็นอยู่ด้วยตาก็ยังไม่กลัว ยังมีคนเข้าไปอยู่เต็ม โดยมากเวลาที่จะทำผิดก็ไม่ได้คิดกลัวกัน เช่น พวกปล้น เวลาปล้นดูจะกลัวไม่ได้ทรัพย์มากกว่า โลภ โกรธ หลงนี้เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ไม่ค่อยกลัวอะไร ใกล้ตายยังไม่กลัว ไกลตาก็ยิ่งลืมกลัวไปเลย

เรื่องนรกมีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกับคุกตะราง และการลงทัณฑ์นักโทษสมัยโบราณอันเรียกว่า ***กัมมกรณ์*** แปลว่า *การกระทำ* หมายถึงการลงทัณฑ์ ท่านแสดงว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า ***ทวัตติงสกัมมกรณ์*** แปลว่า *กัมมกรณ์ ๓๒* มีกล่าวถึงในหลายพระสูตร จะได้นำมากล่าวโดยคัดจากคำแปล และอธิบายตามนัยอรรถกถาของท่านผู้หนึ่งดังต่อไปนี้ คือ

๑. ***กสาหิปิ ตาเฬนฺเต*** โบยด้วยแส้

๒. ***เวตฺเตหิปิ ตาเฬนฺเต*** โบยด้วยหวาย

๓. ***อฑฺฒทณฺฑเกหิปิ ตาเฬนฺเต*** ตีด้วยตะบองสั้น

๔. ***หตฺถมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดมือ

๕. ***ปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดเท้า

๖. ***หตฺถปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดทั้งมือทั้งเท้า

๗. ***กณฺณมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดหู

๘. ***นาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดจมูก

๙. ***กณฺณนาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต*** ตัดทั้งหูทั้งจมูก

๑๐. ***พิลงฺคถาลิกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีหม้อเคี่ยวน้ำส้ม (คือต่อยขมองออก แล้วเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้นเหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ)

๑๑. ***สงฺขมุณฺฑิกมฺปิ*** ลงกัมมกรณ์วิธีขอดสังข์ (คือกรีดหนังตัด กำหนดตรงจอนหูทั้งสองและหลุมคอโดยรอบ รวบผมทั้งหมดขมวดรวมกันเข้า พันกับท่อนไม้ ถลกขึ้นให้หนังหลุดขึ้นไปพร้อมกับผม แล้วขัดกะโหลกศีรษะด้วยก้อนกรวดหยาบ ๆ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์)

๑๒. ***ราหุมุขมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีปากราหู (คือเอาขอเกี่ยวปากให้อ้าแล้วจุดไฟในปากนั้น หรือเอาสิ่วตอกแต่จอนหูเข้าไปทะลุปาก โลหิตไหลออกมาเต็มปาก ดูปากอ้าแดงดังปากราหู)

๑๓. ***โชติมาลิกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์มาลัยไฟ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันทั่วตัวแล้วเอาไฟจุด)

๑๔. ***หตฺถปฺปชฺโชติกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีคบมือ (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันนิ้วทั้ง ๑๐ แล้วเอาไฟจุด)

๑๕. ***เอรกวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีริ้วส่าย (คือเชือดหนังออกลอกเป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอลงไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกฉุดให้เดิน นักโทษเดินเหยียบริ้วหนังของตัวก็ล้มลุกคลุกคลานไปจนกว่าจะตาย)

๑๖. ***จีรกวาสิกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีนุ่งเปลือกไม้ (คือเชือดหนังเป็นริ้ว ๆ อย่างข้อ ๑๕ แต่ทำเป็น ๒ ตอน ตั้งแต่ใต้คอถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวถึงข้อเท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนใต้เอวดูดั่งนุ่งเปลือกไม้)

๑๗. ***เอเณยฺยกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธียืนกวาง (คือเอาห่วงเหล็กสวมข้อศอกทั้งสองและเข่าทั้งสองให้โก้งโค้งลงกับดิน เอาหลักเหล็กสอดตอกตรึงไว้เป็นกิริยาว่าสัตว์ ๔ เท้า แล้วก่อไฟล้อมลนไปจนตาย)

*๑๘. **พลิสมํสิกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีเกี่ยวเหยื่อเบ็ด (คือเอาเบ็ดมีเงี่ยงสองข้างเกี่ยวตัว ดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด)

*๑๙. **กหาปณกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีเหรียญกษาปณ์ (คือเอามีดคมค่อยเฉือนเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญ จนกว่าจะตาย)

*๒๐. **ขาราปตจฺฉิกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีแปรงแสบ (คือสับฟันเสียให้ยับทั่วกาย แล้วเอาแปรงหรือหวีแข็งชุบน้ำแสบ (น้ำเกลือ น้ำด่าง น้ำกรด) ขูดถูไปให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก)

*๒๑. **ปลีฆปริวตฺติกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีการเวียน (คือให้นอนตะแคง แล้วเอาหลาวเหล็กตอกตรงช่องหูทะลุลงไปตรึงแน่นอยู่กับดิน แล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียนไป)

*๒๒. **ปลาลปีฐกมฺปิ กโรนฺเต*** ลงกัมมกรณ์วิธีตั่งฟาง (คือเอาลูกบดศิลากลิ้งทับตัว บดให้กระดูกแตกป่น แต่ระวังไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบยกขย่อน ๆ ให้เนื้อรวมกันเข้าเป็นกอง จึงเอาผมนั่นแหละพันตะล่อมเข้าวางไว้เหมือนตั่งทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า)

*๒๓. **ตตฺเตนปิ เตเลน โอสิญฺจนฺเต*** ราดด้วยน้ำมันเดือด ๆ

*๒๔. **สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺเต*** ให้สุนัขทึ้ง (คือขังฝูงสุนัขไว้ให้อดหิวหลายวันแล้วปล่อยให้ออกมารุมกัดทึ้งพักเดียวเหลือแต่กระดูก)

*๒๕. **ชีวนฺตมฺปิ สูเล อุตฺตาเสนฺเต*** ให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ (คือตรงกับที่กฎหมายเก่าเรียกว่า เสียบเป็น)

*๒๖. **อสินาปิ สีสํ ฉินฺทนฺเต*** ตัดศีรษะด้วยดาบ

วิธีลงกัมมกรณ์ตั้งแต่ข้อ ๑-๒๖ เหล่านี้ในกฎหมายเก่าได้นำไปตราไว้เป็นบทลงโทษเหมือนกัน ขึ้นต้นมีพระบาลีดั่งที่ยกมาไว้แล้ว กำหนดความผิดต่าง ๆ มีขบถต่อราชบัลลังก์เป็นต้น แล้วจึงกล่าวบทลงโทษตามพระบาลีนั้น วิธีลงกัมมกรณ์ที่กล่าวถึงในพระสูตรมีเพียง ๒๖ แต่อ้างกันในที่โดยมากว่ามี ๓๒ จึงเรียกว่า ***ทวัตติงสกัมมกรณ์*** ท่านผู้แปลนั้นได้รวบรวมมาอีก ๖ อย่างนี้

*๒๗. **เอาขวานผ่าออก***

*๒๘. **แทงด้วยหอกทีละน้อยกว่าจะตาย***

*๒๙. **ขุดหลุมฝังเพียงเอว เอาฟางสุม คลอกด้วยไฟ พอหนังไหม้เอาไถเหล็กไถ***

*๓๐. **เชือดเนื้อออกมาทอดให้กินเอง***

*๓๑. **ตัด หรือแหวะปาก***

*๓๒. **จำ ๕ ประการไว้ในคุก***

คุกตะรางและกัมมกรณ์ต่าง ๆ เช่น ที่กล่าวมานี้ เป็นนรกในโลกนี้สำหรับคนประพฤติผิดกฎหมาย มีวิธีและเครื่องมือทรมานเค้าเดียวกับนรกที่กล่าวมาโดยมาก อาจจะเป็นต้นแบบของนรกทั้งหลายก็ได้

ทางพระพุทธศาสนารับรองเรื่องนรกทั้งหลายเพียงไร? การที่จะตอบปัญหานี้ ต้องอาศัยหลักฐานและเหตุผล ตามหลักชั้นบาลีที่อ้างว่าเป็นพระพุทธวจนะ ก็กล่าวในที่ทั่วไปถึง ***นิรยะ*** หรือ ***นรก*** ในฐานะเป็นคติที่ไปภายหลังตายของคนทำบาปอกุศลทุจริต แต่โดยมากมิได้กล่าวถึงลักษณะและรายละเอียดต่าง ๆ มีเฉพาะบางพระสูตรและชาดกเท่านั้นแสดงลักษณะและรายละเอียดไว้ ดั่งได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ลักษณะและรายละเอียดเหล่านั้น น่าจะเป็นเรื่องแทรกเข้ามาตามคติเก่าแก่ซึ่งเชื่อกันต่อ ๆ มาจากต้นเดิมหลายทางด้วยกัน จนถึงพระอาจารย์จดเข้าไว้ในบาลีพระสูตร พระอาจารย์ต่อมาผู้อธิบายบาลีได้ปรับปรุงจัดให้อยู่ในแนวทางเดียวกัน ซึ่งก็ไม่สนิทนักดั่งกล่าวแล้ว และในนรกก็ใช้เครื่องเหล็กตลอดถึงอาวุธ เป็นต้นว่าหอกดาบ เช่นเดียวกับในมนุษยโลก จึงน่าจะมีแสดงขึ้นในสมัยที่มนุษย์รู้จักใช้เหล็กและรู้จักทำหอกดาบเป็นต้นใช้แล้ว ฉะนั้น น่าจะยุติได้โดยไม่ผิดว่า ทางพระพุทธศาสนานำชื่อว่า ***นิรยะ*** หรือ ***นรก*** มาใช้เช่นเดียวกับคำอื่น ๆ เช่น *อรหันต์ ภควา พรหม ภิกขุ นิพพาน* เป็นต้น แต่คำเหล่านี้ เดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนานำมาใช้ในความหมายอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน คำว่า *นิรยะ* ก็เช่นเดียวกัน

เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความหมายอย่างไร? ในเบื้องต้นควรจะหาความหมายตามหลักฐานที่ยุติไว้ด้วยเหตุผลก่อน ได้พบบาลีอธิบายเรื่องนิรยะไว้ในสฬายตนวรรค ในรูปความเป็นพระพุทธดำรัสตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นนิรยะชื่อว่าผัสสายตนิกะ (เกิดทางอายตนะที่เป็นทางผัสสะ คือสัมผัสถูกต้อง) ๖ แล้ว คือในนิรยะนั้น ๑. เห็นรูปด้วยจักษุ ๒. ได้ยินเสียงด้วยหู ๓. ดมกลิ่นด้วยจมูก ๔. ลิ้มรสด้วยลิ้น ๕. ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ๖. รู้เรื่องด้วยใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องล้วนแต่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ

ตามอธิบายนี้ควรฟังได้ว่า เป็นอธิบายนิรยะในพระพุทธศาสนา เป็นอธิบายที่ไม่มีผิด คลุมไปได้ในนรกทั้งหมด และ

ครอบได้ทุกกาลเวลา แม้ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เองก็ตกนรกได้ ในเมื่อเครื่องแวดล้อมทั้งปวงมีแต่ทุกข์ซึ่งตนเองต้องรับเสวย ถึงนรกในภายหลังตายจะมีก็รวมลงเป็นเครื่องแวดล้อมให้เป็นทุกข์ซึ่งบังเกิดขึ้นทางผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เช่นเดียวกัน เว้นผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เสียแล้ว ทุกข์หรือสุขอะไรก็บังเกิดขึ้นไม่ได้ ฉะนั้น จึงยุติได้ว่า พระพุทธภาษิตนี้เป็นอธิบายแรกในพระพุทธศาสนาโดยตรง การอธิบายให้ต้องด้วยหลักฐานเหตุผลใช้ได้ทุกกาลสมัย ดั่งนี้ พึงเห็นว่าเป็นลักษณะอธิบายพระพุทธศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป

อนึ่ง มีแสดงถึง ***อายุสัตว์นรก*** เทียบกับอายุของสวรรค์ไว้ว่า ห้าร้อยปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา เป็นคืนวันหนึ่งใน ***สัญชีวนรก*** สัตว์นรกขุมนี้อายุห้าร้อยปีนรกนั้น

พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคืนวันหนึ่งใน ***กาฬสุตตนรก*** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งพันปีนรกนั้น

สองพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นมายาเป็นคืนวันหนึ่งใน ***สังฆาตนรก*** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสองพันปีนรกนั้น

สี่พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดุสิต เป็นคืนวันหนึ่งใน ***โรรุวนรก*** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสี่พันปีนรกนั้น

แปดพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีเป็นคืนวันหนึ่งใน ***มหาโรรุวนรก*** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุแปดพันปีทิพย์นั้น

หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นคืนวันหนึ่งใน ***ตาปนนรก*** สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นั้น

มหาตาปนนรก *มีอายุกึ่งอันตรกัป*
อเวจีนรก *มีอายุหนึ่งอันตรกัป*

กำหนดอายุที่ท่านแสดงนี้โดยการเทียบ คือ เทียบอายุของมนุษย์กับสวรรค์ เทียบอายุของสวรรค์กับนรก แสดงว่าอายุของเทพมากกว่าของมนุษย์มาก และอายุของสัตว์นรกยังมากกว่าอายุของเทพไปอีก ส่วนเทพที่เป็นชั้นพรหมก็นับเทียบด้วยกัปกัลป์ของโลกมนุษย์เหมือนกัน อายุของมนุษย์จึงน้อยมาก พิจารณาดูตามวิทยาการในปัจจุบัน วันเดือนปีของดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ เมื่อเทียบกับโลกมนุษย์นี้ไม่เท่ากัน ยาวกว่าของโลกนี้มากก็มี พูดกันว่ายาวหรือสั้นก็ด้วยเทียบกับเวลาของโลก ถ้าในดาวนั้น ๆ มีคน เขาก็คงไม่พูดว่าเวลาของเขายาวหรือสั้น เพราะเป็นกำหนดที่พอเหมาะ หรือที่เรียกว่าเป็นธรรมชาติของที่นั้น เว้นไว้แต่เขาจะมารู้เทียบกับของโลกนี้เข้า และเวลาดั่งกล่าวย่อมมีขึ้นเพราะมีเหตุให้เกิด เวลาที่นักเรียนได้เรียนกันอยู่ ถ้าเหตุ

ที่ให้เกิดเวลาแตกต่างกัน เวลาก็ย่อมแตกต่างกันไป (แม้ในโลกนี้เอง) ในที่ซึ่งไม่มีเหตุให้เกิดเวลา ก็ย่อมจะไม่มีเวลาเลย ในโลกทั้งปวงย่อมมีเวลาเสมอ มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า *กาลคือเวลาย่อมกินสรรพสัตว์พร้อมทั้งตัวเอง* ฉะนั้นจะเกิดเป็นเทพชั้นไหนก็ต้องถูกเวลากลืนกิน คือต้องดับ ไม่มีที่จะสถิตอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะมีอายุนานนักหนาได้โดยเทียบกับเวลาของมนุษย์นี้ ซึ่งความจริงหาใช่เร็วหรือช้าไม่ เป็นเวลาที่พอเหมาะตามกำหนดสำหรับชั้นนั้น ๆ ต่างหาก

ทางพระพุทธศาสนาแสดงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา คือที่ซึ่งไม่มีตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยาก) อันเป็นเหมือนลูกศรที่เสียบจิตใจ แสดงตามเค้าความว่า *ใครก็ตามอยู่ในโลกหรือภูมิไหนก็ตาม เมื่อถอนลูกศรที่เสียบใจนี้ออกเสียได้ ก็ย่อมบรรลุถึงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา ที่นี้จะพึงบรรลุด้วยจิตใจเท่านั้น ส่วนร่างกายเป็นโลกต้องตกอยู่ในอำนาจของเวลา* คราวนี้นึกเดาดูเฉพาะทางจิตใจว่า จิตใจที่ไม่ดิ้นรน ย่อมไม่เกี่ยวกับเวลาเลย คือไม่เกี่ยวกับอดีตอนาคตปัจจุบันอะไรทั้งสิ้น เพราะไม่มีหวังอะไรที่จะฝากไว้กับเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมปฏิบัติที่เมื่อบุคคลปฏิบัติเข้าทางแล้ว ธรรมย่อมอบรมกันเองขึ้นไปโดยลำดับดั่งนี้ ศีลอบรมสมาธิ สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย จิตที่ปัญญาอบรมแล้วด้วยได้รับการอบรมมาโดยลำดับดั่งกล่าว ย่อมเป็นจิตที่รู้บริบูรณ์บริสุทธิ์ ปราศจากศรเสียบ หมดความดิ้นรน สงบ พ้นจากอำนาจโลกที่มีเวลาทั้งสิ้น ถึงธรรมที่เป็น ***อกาลิกธรรม*** โดยแท้

(พ.พ. ๑๗๒-๑๘๙, ๒๖๙-๒๗๐)

นรกรอบนอก *ดู* **นรก**

นวังคสัตถุศาสน์ *ดู* **ชาดก**

นัตถิกทิฏฐิ *ดู* **อุปาทาน ๔**

นันทนวัน *ดู* **ดาวดึงส์, ดุสิต**

นันทะ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ครั้งแรก ที่ท่านกล่าวว่าหน้าพรรษาที่ ๒ ได้โปรดให้ ***พระนันทะ*** ซึ่งเป็นพระพุทธอนุชาอุปสมบทเป็นภิกษุ การอุปสมบทของท่านนั้น ได้มีในวันประกอบพิธีอาวาหวิวาหมงคลของท่านเองกับนางชนบทกัลยาณี ซึ่งแปลว่าเจ้าหญิงผู้งดงามในชนบท พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปทรงรับบาตรในพิธีนั้น และก็ได้ทรงส่งบาตรให้นันทราชกุมารถือตามเสด็จไปจนถึงอารามที่ประทับ และได้ตรัสถามว่าจะบวชหรือ นันทราชกุมารทูลตอบว่าจะบวช ด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า ก็ได้โปรดให้อุปสมบท ต่อจากนั้น ก็ได้โปรดให้พระราหุลซึ่งเป็นโอรสบรรพชาเป็นสามเณรอีกด้วย

แล้วก็ได้เสด็จออกจากกรุงกบิลพัสดุ์ไป ในคัมภีร์ชั้นบาลีว่า เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงว่า ได้เสด็จไปกรุงราชคฤห์ก่อน ต่อจากนั้นจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี ถ้าเสด็จกรุงราชคฤห์ก่อน ก็จะต้องทรงจำพรรษาอยู่ที่เวฬุวันในกรุงราชคฤห์นั้น ออกพรรษาแล้วจึงได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถี แต่ว่าถ้าเสด็จไปยังกรุงสาวัตถีก่อน ก็คงเพียงไปประทับไม่นานเท่าไร แล้วก็เสด็จไปทรงจำพรรษายังพระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ รวมความเข้าแล้วก็เสด็จกรุงสาวัตถีครั้งหนึ่งจากตอนเสด็จกลับจากกรุงกบิลพัสดุ์ ทรงแวะเมื่อผ่านหรือว่าเมื่อออกพรรษาแล้วจึงเสด็จก็ตาม ทั้งนี้ก็เพราะได้ทรงรับปฏิญญาของอนาถปิณฑิกเศรษฐีกรุงสาวัตถีว่า จะเสด็จไปประทับในพระเชตวันซึ่งอนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย

อนาถปิณฑิกเศรษฐี นั้นเป็นบุตรของเศรษฐีชื่อว่า ***สุมนะ*** ในกรุงสาวัตถี เดิมชื่อว่า ***สุทัตตะ*** แต่ว่าเป็นผู้ที่พอใจบริจาคแก่คนกำพร้า คนเข็ญใจทั่ว ๆ ไป จึงมีชื่อเรียกอีกว่า อนาถปิณฑิกะ ที่แปลว่าผู้ให้ก้อนข้าวแก่คนอนาถา และชื่อหลังนี้เป็นชื่อที่ใช้เรียกกัน เป็นที่รู้จักทั่วไป ในขณะที่พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่พระเวฬุวันในกรุงราชคฤห์ อนาถปิณฑิกเศรษฐีได้มีกิจไปยังกรุงราชคฤห์ ได้มีโอกาสไปเฝ้าฟังธรรมของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าได้บรรลุมรรคผลคือเป็นโสดาบันบุคคล ได้ทูลแสดงเจตนาจะสร้างวัดถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถี และทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงรับปฏิญญาว่าจะเสด็จไป พระพุทธเจ้าได้ทรงรับ การรับของพระพุทธเจ้านั้นก็ด้วยวิธีนิ่งที่หมายความว่ารับ อนาถปิณฑิกเศรษฐีกลับไปยังกรุงสาวัตถีแล้วก็ได้สร้างวัดถวาย ซึ่งเรียกว่าพระเชตวัน เพราะได้ไปซื้อสวนของเจ้าเชตสร้างถวาย ท่านกล่าวว่าได้สร้างเสร็จภายในเวลา ๙ เดือนบ้าง ๕ เดือนบ้าง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยังพระเชตวันตามที่ทรงรับปฏิญญาแล้ว พระนันทะก็ได้ตามเสด็จไปอยู่ด้วย มีเรื่องที่เล่าว่า ท่านคิดแต่จะลาสิกขา เพราะว่าคิดถึงนางชนบทกัลยาณีซึ่งได้ทำพิธีอาวาหวิวาหมงคลกันแล้ว ท่านก็มาบวชเสียด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า แต่ไม่ใช่บวชด้วยศรัทธา เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วจิตใจก็กระหวัดถึงนางชนบทกัลยาณีอยู่เสมอ และคิดว่าจะลาสิกขา ข่าวทราบถึงพระพุทธเจ้า ได้ทรงเรียกไปไต่ถาม ท่านก็ทูลรับตามเป็นจริง พระพุทธเจ้าได้ทรงนำท่านไปยังดาวดึงสพิภพด้วยฤทธิ์ ได้เห็นนางเทพอัปสรซึ่งมีรูปงดงามเป็นอันมาก ตรัสถามว่า นางอัปสรสวรรค์

เหล่านี้กับนางชนบทกัลยาณีของท่าน ใครจะงามกว่ากัน ท่านพระนันทะก็ทูลว่านางอัปสรสวรรค์งามกว่ามากมายนักอย่างเทียบกันไม่ได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าให้พระนันทะยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ทรงรับประกันว่าจะให้ได้นางอัปสรสวรรค์เหล่านี้ แล้วก็ทรงนำพระนันทะกลับ พระนันทะเมื่อเห็นนางอัปสรสวรรค์ จิตก็ค่อยคลายไปจากความคิดถึงนางชนบทกัลยาณี ไปมุ่งอยู่ที่นางอัปสรสวรรค์ และก็ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ด้วยคิดเพื่อที่จะได้นางฟ้า พวกภิกษุเมื่อได้ทราบก็พากันกล่าวว่า ท่านเป็นลูกจ้างของพระพุทธเจ้า เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงซื้อไถ่เอาไว้เพื่อค่าจ้างคือนางอัปสรสวรรค์ ท่านพระนันทะเมื่อได้ยินเข้าดั่งนั้นบ่อย ๆ ก็เกิดความละอายใจ จิตก็หน่ายจากนางอัปสรสวรรค์ ตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป ครั้นมีจิตหน่ายแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ก็ได้ประสบวิมุติคือ ความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ วันรุ่งขึ้นก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นผู้พ้นจากความรับประกันเพื่อที่จะให้ได้นางอัปสรสวรรค์แล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งอุทานขึ้น ดั่งที่แปลความว่า

เปือกตมคือกามอันบุคคลใดข้ามได้แล้ว หนามคือกามอันบุคคลใดย่ำยีเสียได้แล้ว บุคคลนั้นบรรลุความสิ้นไปแห่งโมหะ ย่อมไม่หวั่นไหวในเพราะสุขและทุกข์ (พ.พ. ๑๔๔-๑๔๕) *ดู* **กบิลพัสดุ์, พระพุทธเจ้า, รูปนันทาเถรี** ด้วย

นันทา *ดู* **ดาวดึงส์**

นันทิยะ *ดู* **สังฆเภท**

นันโทปนันทะ *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

นัมมทานที *ดู* **ลอยกระทง**

นาค เรื่องนาคและครุฑ คนไทยโดยมากคงเคยได้อ่านหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่แต่งตามความเชื่อ อันน่าจะได้มาจากคติความเชื่อเก่าแก่ของอินเดียว่าได้มีอยู่ในโลกนี้ ความเชื่อนี้น่าจะมีมาเก่าก่อนพุทธกาล จึงได้ติดมาในคัมภีร์พระ-พุทธศาสนาชั้นบาลีด้วยเหมือนกัน จนถึงจัดไว้เป็นหมวดหนึ่ง ดั่งที่กล่าวไว้ใน ***นาคสังยุต*** ว่า กำเนิดนาคมี ๔ คือ นาคเกิดจากฟองไข่ นาคเกิดจากครรภ์ นาคเกิดจากเถ้าไคล นาคเกิดผุดขึ้น (อย่างเทพหรือสัตว์นรก) นาคเหล่านี้ประณีตกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นาคโดยมากกลัวหมองูและครุฑ ต้องคอยซ่อนกายซ่อนตัวอยู่เสมอ แต่นาคบางพวกคิดว่าตนเกิดมาเป็นนาค เพราะเมื่อชาติก่อนมีความประพฤติดีบ้างชั่วบ้างทั้ง ๒ อย่าง ถ้าบัดนี้ประพฤติสุจริตก็พึงไปเกิดในสวรรค์ได้ในชาติต่อไป จึงตั้งใจประพฤติสุจริตกายวาจาใจ รักษา

น

อุโบสถศีล นาคผู้รักษาอุโบสถนี้ย่อมปล่อยกายตามสบาย ไม่กลัวหมองูหรือครุฑจะจับ เหตุที่ให้ไปเกิดเป็นนาคเพราะกรรมสองอย่าง ดีบ้างชั่วบ้าง และเพราะปรารถนาไปเกิดในกำเนิดเช่นนั้นด้วยชอบใจว่า นาคมีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก บางทีชอบใจตั้งใจปรารถนาไว้ดั่งนั้นแล้วก็ให้ทานต่าง ๆ เพื่อให้ไปเกิดเป็นนาคสมความปรารถนา

สุบรรณ หรือที่เรียกว่า *ครุฑ* ก็มีติดมาเป็นคู่กัน ดั่งที่กล่าวไว้ใน ***สุปัณณสังยุต*** ว่ามีกำเนิด ๔ และประณีตกว่ากันโดยลำดับเช่นเดียวกัน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นครุฑก็เช่นเดียวกัน ข้อที่กล่าวไว้เป็นพิเศษก็คือ อำนาจจับนาค ครุฑย่อมมีอำนาจจับนาคที่มีกำเนิดเดียวกับตน และที่มีกำเนิดต่ำกว่าได้ จะจับนาคที่มีกำเนิดสูงกว่าหาได้ไม่ มีอธิบายว่า นาคที่ครุฑจับไม่ได้นั้นมี ๗ จำพวก คือ ๑. นาคที่มีชาติกำเนิดประณีตกว่า ๒. นาคประเภทกัมพลัสสดร คือนาคเสนาบดี หรือนาคแม่ทัพ ๓. นาคผู้เป็นราชาชื่อว่าธตรัฐ ๔. นาคผู้อยู่ในสีทันดรสมุทรทั้งเจ็ด ๕. นาคผู้เร้นอยู่ในแผ่นดิน ๖. นาคผู้เร้นอยู่ในภูเขา ๗. นาคผู้อยู่ในวิมาน ไม่ได้กล่าวว่าครุฑรักษาอุโบสถ

เรื่องนาคได้มีกล่าวเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายแห่ง ใน ***บาลีวินัยมหาวรรค*** ได้เล่าถึงพญานาคมาแผ่พังพานเป็นร่มกันฝนถวายพระพุทธเจ้าในปฐมโพธิกาล ความย่อว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ ควงไม้มุจจลินท์ (ไม้จิก) ๗ วัน ในสมัยนั้นมหาเมฆที่ไม่ใช่กาลตั้งขึ้น ฝนตกพรำ เจือด้วยลมหนาวทั้ง ๗ วัน นาคราชชื่อว่า ***มุจจลินท์*** ออกจากภพของตนเข้ามาวงพระกายของพระองค์ด้วยขนด ๗ รอบ แผ่พังพานปกเบื้องบนเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกพระกาย ครั้นฝนหายแล้วก็คลายขนดออกจำแลงเพศเป็นมาณพมายืนเฝ้า ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ พระองค์ทรงทราบแล้วได้ทรงเปล่งอุทานมีความว่า *ความสงัดเป็นสุขของบุคคลผู้พอใจแล้วได้ประสบธรรมแล้วเห็นแจ้งอยู่ ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลก ความปราศจากกำหนัดคือความล่วงกามทั้งหลายเสียได้เป็นสุข ความกำจัดอัสมิมานะคือความถือว่าตัวตนให้หมดได้เป็นสุขอย่างยิ่ง*

ในอรรถกถาและปฐมสมโพธิกถายังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ ***ลอยถาดทอง*** คือ ท่านเล่าไว้ว่าในเช้าวันที่จะตรัสรู้ได้ทรงรับข้าวมธุปายาสพร้อมทั้งถาด

ทองจากนางสุชาดา เสวยแล้วได้ทรงลอยถาดทองไปในแม่น้ำเนรัญชรา ถาดทองได้ลอยทวนน้ำไปจมลง ณ ที่วนตรงภพของ ***กาฬนาคราช*** ผู้กำลังหลับอยู่ ถาดทองได้ลงไปซ้อนอยู่ภายใต้ถาด ๓ ถาดที่ตั้งซ้อนกันอยู่แล้ว จึงนับเป็นถาดที่ ๔ (หมายความว่าในภัทรกัลป์นี้ ได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสแล้ว ๓ องค์ ปัจจุบันอีก ๑ พระองค์รวมเป็น ๔ และจะตรัสในอนาคตอีก ๑ พระองค์) เสียงถาดใหม่กระทบถาดเก่าได้ปลุกพญานาคให้ตื่นขึ้นอุทานว่า *วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติในโลกพระองค์หนึ่งแล้ว ซ้ำบังเกิดอีกพระองค์หนึ่งเล่า* (คำพูดจากปฐมสมโพธิกถา) ครั้นแล้วก็หลับไปอีก ท่านว่า ***พญานาค*** นี้มีปกติหลับอยู่กัปกัลป์ พระพุทธเจ้าจะตรัสพระองค์หนึ่งจึงตื่นขึ้น ครั้งหนึ่งด้วยเสียงกิ๊กของถาดที่ลอยมาจมใหม่ และตื่นอยู่เพียงครู่เดียวแล้วก็หลับต่อไป ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสแต่ละพระองค์นั้นนานมาก แต่ดูเหมือนว่าพญานาคนี้จะรู้สึกว่ามาตรัสวันละพระองค์ คล้ายกับว่าเดี๋ยวมาตรัส ๆ ดูเร็วมาก ดูก็น่าคิดว่าความหลับทำให้ไม่รู้กาลเวลา หลับไปกี่ชั่วโมงตื่นขึ้นมาก็เหมือนครู่เดียว ไม่มีความรู้ว่านานเท่าไรในความหลับ ไม่มีความรู้อะไร ๆ เพิ่มขึ้นทั้งสิ้น ความหลับโดยปกติเป็นการพักผ่อน แต่ถ้าหลับมากเกินสมควรก็เป็นความโง่ ทำชีวิตให้เป็นหมันคือเปล่าประโยชน์ ท่านจึงใช้ความหลับให้เป็นชื่อของความหลงหรือความประมาท ฉะนั้น เมื่อรู้ว่าหลับหรือหลับใหล ก็หมายความว่าหลงประมาท ดูตามคติธรรม โลกนี้หลับอยู่เป็นนิตย์ พระพุทธเจ้ามาตรัสทีหนึ่งก็ทรงปลุกให้ตื่นขึ้นทีหนึ่ง ครั้นสิ้นอายุพระพุทธศาสนาแล้วก็หลับไปชั่วกัปกัลป์

ในบาลี***พระสูตร จตุกกนิบาต*** ได้กล่าวถึงเรื่องที่ตรัสสอนให้แผ่เมตตาไปในตระกูลพญางูทั้ง ๔ ปรารภเรื่องภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงมรณภาพ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่าภิกษุรูปนั้นไม่ได้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้ง ๔ เป็นแน่ ถ้าเราพึงแผ่เมตตาจิตไป ก็จะไม่ถูกงูกัดถึงมรณภาพ ***ตระกูลพญางู*** ทั้ง ๔ คือ ***วิรูปักข์ เอราบถ ฉัพยาบุตร กัณหาโคตมกะ*** จึงตรัสอนุญาตให้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้ง ๔ ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตน

ในชาดกเรื่อง ***ภูริทัต*** เล่าถึงภูริทัตต์ผู้เป็นโอรสของพญานาค ชื่อว่า ***ธตรัฏฐ์*** ขึ้นมารักษาอุโบสถในแดนมนุษย์ ถูกหมองูผู้รู้มนต์จับงูชื่อว่า ***อาลัมพายนะ*** (เป็นชื่อของมนต์และชื่อของหมองูนั้นด้วย) จับไปแสดงให้คนดู จนถึงให้ไป

แสดงหน้าพระที่นั่งพระเจ้ากรุงพาราณสี พี่ชายชื่อว่า ***สุทัสสนะ*** จึงได้ขึ้นมาช่วยแก้ไขให้หมองูนั้นยอมปล่อยตัว ประวัติของภูริทัตต์เกี่ยวดองอยู่กับมนุษย์ส่วนหนึ่ง คือ มารดาของภูริทัตต์ ชื่อว่า ***สมุททชา*** เป็นธิดาของพระเจ้ากรุงพาราณสีองค์ก่อนกับนางนาค ตั้งแต่ยังเป็นพระราชโอรส และพระราชบิดาทรงสั่งให้ไปอยู่ป่าเพราะเกรงจะชิงพระราชสมบัติ พระราชโอรสไปทรงได้นางนาคเป็นพระชายา มีโอรสองค์หนึ่งเรียกว่า ***สาครพรหมทัตต์*** ธิดาองค์หนึ่งชื่อว่า ***สมุททชา*** ต่อมาพระราชโอรสได้เสด็จกลับไปครองพระราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงพาราณสี เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว ส่วนนางสมุททชาได้ไปเป็นอัครมเหสีของราชาแห่งนาคนามว่า ***ธตรัฏฐ์*** มีโอรส ๔ องค์ ภูริทัตต์เป็นโอรสองค์ที่ ๔ พระเจ้ากรุงพาราณสีที่หมองูอาลัมพายนะนำภูริทัตต์ไปให้แสดงถวายนั้น คือ พระเจ้าสาครพรหมทัตต์ผู้เป็นเชฏฐะของนางสมุททชามารดาของภูริทัตต์ จึงเป็นพระมาตุละ (ลุง) ของภูริทัตต์นั้นเอง ตอนที่พญาธตรัฏฐ์นาคราชจะได้นางสมุททชา มีเล่าว่า เมื่อส่งทูตไปขอทีแรก พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เป็นพระราชบิดาไม่ยอมยกให้ พญานาคนั้นต้องส่งกองบริวารนาคมาขู่ด้วยวิธีให้มาปรากฏตัวเป็นงูเต็มบ้านเต็มเมือง พาดห้อยย้อยอยู่ในพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่เบื้องบนลงมาถึงภายใต้ในที่ทั้งปวง พาดห้อยย้อยอยู่ในบ้านของชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายขดหรือเลื้อยอยู่ตามถนนหนทางทั่วไป พระราชาจึงทรงจำยอมยกพระธิดาให้แก่พญานาค

เรื่องชาดกเป็นเรื่องเก่าก่อนพุทธกาล แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวดองกันได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังติดเข้ามาในตำนานโบราณของไทยตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีเล่าว่ามีพระมารดาเป็นนางนาค ทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกันในบัดนี้ว่าเรื่องนาคที่มาเกี่ยวข้องกับคน ดั่งเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวช ก็น่าจะเป็นคนเผ่านี้เพราะยังมีความเป็นอยู่แบบคนป่าผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์) นอกจากนี้ยังมีข้อน่าคิดว่า ศิลปวัตถุของไทยบนหลังคาและที่ส่วนต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น เช่น ช่อฟ้าใบระกาก็ทำเป็นรูปนาคหรืองู ดัดแปลงให้มีศิลปะงดงาม เหมาะที่จะประดับในส่วนที่ต้องการนั้น ๆ จะได้เค้านิยมมาจากเรื่องนาคที่มาพาดห้อยย้อยอยู่ยั้วเยี้ย

ตามปราสาทราชมนเทียรเป็นต้นในชาดกนี้หรือไม่ กองทัพนาคพากันมาทำอย่างนั้นเพื่อขู่ให้กลัวเพื่อจะได้ยอมยกพระธิดาให้ นึกดูภาพไปตรง ๆ ก็น่ากลัว แต่เมื่อดูอีกทางหนึ่งก็เป็นทัศนียภาพคือน่าดู ข้อยืนยันก็คือโบสถ์แบบไทย ถ้าไม่มีช่อฟ้าใบระกาเป็นต้นก็ดูไม่งาม เพราะไม่มีงูเลื้อยขึ้นไปพาดอยู่ จะน่าดูน่าชมก็ต่อเมื่อได้ประกอบสิ่งเหล่านั้นแล้ว อาจจะเป็นเพราะความเคยชินก็ได้ เรื่องนาคเรื่องงูยังแถมติดเข้ามาในตำราทำนายฝันอีกด้วย เกี่ยวด้วยเรื่องคู่ ก็เค้าเดียวกับชาดกนี้

ในบาลี***วินัย มหาวรรค*** เล่าถึงเรื่องนาคจำแลงมาบวชมีความว่า นาคหนึ่งอึดอัดรังเกียจในชาติกำเนิดนาคของตนคิดว่าไฉนจะพ้นไปเกิดเป็นมนุษย์โดยเร็วได้ เห็นว่าพระสมณศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติธรรมอันสมควรสม่ำเสมอเป็นพรหมจารี มีวาจาสัจ มีศีลธรรมถ้าได้บวชในพระเหล่านี้ก็จะมีผลานิสงส์ให้พ้นชาติกำเนิดนาคไปเกิดเป็นมนุษย์เร็วดั่งปรารถนาเป็นแน่แท้ ครั้นคิดเห็นดั่งนี้แล้วจึงจำแลงเพศเป็นมาณพคือชายหนุ่มน้อย เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอบวช ภิกษุทั้งหลายก็ให้มาณพจำแลงนั้นบรรพชาอุปสมบท

นาคนั้นอยู่กุฏิท้ายวัดกับภิกษุรูปหนึ่งตกถึงเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุรูปนั้นลงจากกุฏิไปเดินจงกรมในที่แจ้ง ฝ่ายนาคเมื่อภิกษุออกไปแล้วก็ปล่อยใจม่อยหลับไปร่างจำแลงก็กลับเป็นงูใหญ่เต็มกุฏิขนาดล้นออกไปทางหน้าต่าง ภิกษุร่วมกุฏิเดินจงกรมพอแล้วกลับขึ้นกุฏิ ผลักบานประตูจะเข้าไป มองเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มห้องขดล้นออกไปทางหน้าต่างก็ตกใจร้องลั่นขึ้น ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ใกล้เคียงก็พากันวิ่งมาไต่ถามว่ามีเหตุอะไร ภิกษุนั้นได้เล่าให้ฟัง ขณะนั้นนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงเอะอะ ก็จำแลงเพศเป็นคนครองกาสาวพัสตร์นั่งอยู่บนอาสนะของตน พวกภิกษุถามว่าเป็นใครก็ตอบตามจริงว่าเป็นนาค และเล่าเหตุที่จำแลงเพศมาบวชโดยตลอด

พวกภิกษุได้นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสถามแก่นาคว่า *เกิดเป็นนาคไม่มีโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ได้แล้ว จงไปรักษาอุโบสถในวัน ๑๔-๑๕ ค่ำและในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์นั้นเถิด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ก็จักพ้นจากชาติกำเนิดนาคและจะได้เป็นมนุษย์โดยเร็ว* นาคได้ฟังดั่งนั้นมีทุกข์เสียใจว่าตนหมดโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ น้ำตาไหลร้องไห้หลีกออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า มีเหตุปัจจัย ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะ

ของตน คือ อยู่ร่วมกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และปล่อยใจสู่ความหลับ พระองค์ทรงถือเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงบัญญัติห้ามอุปสมบทสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าอุปสมบทแล้วให้นาสนะเสีย

เรื่องนาคจำแลงมาบวชนี้ ท่านว่าเป็นต้นเหตุให้ต้องถามในพิธีอุปสมบทว่า เป็นมนุษย์หรือ ***มนุสฺโสสิ*** มีอธิบายว่าเหตุ ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนดั่งกล่าวนั้น หมายถึงนาคจะต้องปรากฏตัวเป็นงูอยู่เสมอ แต่เมื่อกล่าวถึง *กาลเวลาทั้งหมดที่นาคจะต้องปรากฏตัว* ก็มีอยู่ ๕ ประการ คือ ๑. เวลาปฏิสนธิ ๒. เวลาลอกคราบ ๓. เวลาอยู่กับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน ๔. เวลาปล่อยใจเข้าสู่ความหลับ ๕. เวลาตาย

ในเมืองไทยเรียกผู้ที่จะบวชว่า ***นาค*** กันทั่วไป การทำขวัญเมื่อก่อนบวชก็เรียกว่า ***ทำขวัญนาค*** ผู้ที่จะบวชมีคำเดิมเรียกว่า ***อุปสัมปทาเปกขะ*** แปลว่าผู้เพ่งหรือผู้มุ่งหรือประสงค์อุปสมบท แต่เป็นคำยาว คงเรียกกันไม่ถนัด เรียกว่า ***นาค*** ง่ายกว่าและเมื่อเข้าพิธีอุปสมบทแต่ก่อนมาก็เคยใช้คำว่า ***นาค*** หรือ ***นาโค*** เป็นชื่อของผู้บวชในกรรมวาจาด้วยเลย สวดกรรมวาจาในพิธีอุปสมบทก็เรียกว่า ***สวดนาค*** กันมาจนถึงบัดนี้ ชื่อผู้บวชว่า ***นาโค*** นี้คงเอาอย่างมาจากอนุฎีกาชื่อ ***วิมติวิโนทนี*** (อนุฎีกาเป็นคัมภีร์ชั้น ๔ รองมาจากฎีกา อรรถกถาและบาลีโดยลำดับขึ้นไป) ในอนุฎีกานี้วางอุทาหรณ์ไว้ว่า ต่างว่าอุปสัมปทาเปกขะชื่อนาคะ อุปัชฌายะชื่อติสสะ ให้สวดว่าอย่างนั้น ๆ อาจารย์ในปูนหลังจึงวางแบบกรรมวาจาอุปสมบท ให้ใช้ชื่อยืนที่ขนานชื่อผู้บวชว่านาคะทุกครั้งไป ทีเดียว อุปัชฌายะมีชื่อมคธมาก่อนแล้วว่าอย่างไรก็ตามแต่ในพิธีอุปสมบทใช้ว่าติสสะ ผู้บวชที่ใช้ชื่อว่านาคะในพิธีอุปสมบทนั้น ครั้นอุปสมบทเสร็จแล้วจึงเปลี่ยนชื่อมคธของนวกภิกษุเป็นอย่างอื่นไป วิธีนี้ได้ใช้มาก่อนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเหมาะในสมัยที่ความรู้ภาษาบาลียังไม่มีแพร่หลาย ต่อมาเมื่อมีการศึกษาภาษาบาลีแพร่หลายจึงเลิกใช้ เปลี่ยนมาใช้ตั้งชื่อมคธของผู้บวชเฉพาะคนไป ที่เรียกว่าฉายา และใช้ชื่อมคธของอุปัชฌายะเฉพาะรูปเหมือนกัน เพราะเมื่อมีความรู้ภาษาบาลีหรือที่เรียกว่าภาษามคธ ก็สามารถผูกคำขึ้นใช้สวดให้ถูกต้องเฉพาะรายรูปไปได้ ดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ได้ทราบว่า ***พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*** เมื่อทรงผนวชอยู่ได้ทรงใช้ในคณะธรรมยุตขึ้นก่อน ต่อมาในสมัย ***สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*** ทรงบริหารการคณะสงฆ์ การใช้วิธีปัจจุบันจึงได้แพร่หลายออกไปในคณะสงฆ์ทั้งหมด

ในครั้งพุทธกาล ผู้บวชมีชื่อเป็นภาษามคธหรือภาษาสายเดียวกันอยู่แล้ว ก็ใช้ชื่อเดิมของตนได้ทีเดียว ดั่งเช่นเมื่อท่านราธะมาขอบวชก็ใช้ชื่อของท่านนั้นแหละไม่ต้องตั้งให้ใหม่ ท่านพระสารีบุตร (เดิมชื่ออุปติสสะ) เป็นอุปัชฌายะของท่านราธะ ก็ใช้ชื่อของท่านนั้นเหมือนกัน การใช้ชื่อในครั้งพุทธกาลจึงใช้ชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล ไม่มีปัญหาเรื่องชื่อ ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีป (อินเดียในปัจจุบัน) มาสู่ประเทศอื่น ซึ่งใช้ภาษาต่างออกไป เช่น ไทย พม่า มอญ จึงเกิดมีปัญหาเรื่องชื่อขึ้น ต้องตั้งขึ้นใหม่ในเวลาอุปสมบท เพราะจะต้องสวดด้วยภาษาบาลี หรือมคธ แต่ไฉนชื่ออุปัชฌายะจึงใช้ชื่อว่าติสสะ คล้ายชื่อเดิมของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอุปัชฌายะองค์แรก ส่วนชื่อผู้บวชไม่ใช้ราธะ ซึ่งเป็นผู้บวชด้วยวิธีสวดกรรมวาจา ไปใช้ว่านาค ปัญหานี้ถ้าคิดว่าท่านผู้แต่งวิมติวิโนทนี ยกคำขึ้นเป็นตัวอย่างเท่านั้นก็หมดปัญหา แต่อย่างไรก็ตาม คำว่านาคได้เกี่ยวเข้ามาในพิธีอุปสมบทในคัมภีร์และในเมืองไทย เป็นอันว่านาคได้ฝากชื่อไว้มาก คนไทยผู้ที่ได้เคยบวชเรียนมาแล้ว ย่อมได้เคยเป็นนาคมาก่อนด้วยกัน (พ.พ. ๒๕๖-๒๖๑) *ดู* **ภาณยักข์, ดาวดึงส์ พุทธชัยมงคลคาถา** ด้วย

นาค (ผู้ที่จะบวช) *ดู* **นาค**

นาครธรรม *ดู* **ระเบียบ**

นางพญาเปรต *ดู* **เปรต**

นานาธาตุญาณ *ดู* **ทศพลญาณ**

นานาธิมุตติกญาณ *ดู* **ทศพลญาณ**

นานาสังวาสกะ *ดู* **สังฆเภท**

นาม *ดู* **ขันธ์ ๕, จิต, ตัวจิต, นามรูป**

นามกาย *ดู* **กาย, รูปกายนามกาย, วิธีทำสมาธิ**

นามธรรม *ดู* **จิต, ธรรมทั้งปวง, นามรูป**

นามรูป ***นาม*** ก็คือเวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ *นาม* นี้ที่คู่กับ***รูป*** อันเรียกว่า ***นามรูป*** เป็นศัพท์ธรรมที่ผู้ศึกษาธรรมย่อมได้ทราบกันอยู่และได้ฟังกันอยู่ในเทศนาทั้งหลายเป็นอันมาก และโดยทั่วไปก็เป็นคำย่อมาจาก ***ขันธ์ ๕*** อันขันธ์ ๕ ก็คือกองหรือประชุมทั้ง ๕ อันได้แก่ รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ

พระพุทธเจ้าได้แสดงถึงขันธ์ ๕ ตั้งแต่ใน ***ปฐมเทศนา*** ซึ่งเป็นเทศนาครั้งแรกของพระองค์ ซึ่งได้ตรัสโปรดพระปัญจวัคคีย์ ทรงแสดงขันธ์ ๕ ไว้ในข้อทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ ซึ่งได้ตรัสแสดงทุกขสัจจะไว้ เริ่มแต่ชาติทุกข์ ทุกข์คือชาติความเกิดเป็นต้น และได้ทรงแสดงอธิบายชี้สิ่งที่เป็นทุกข์

ไปแต่ละข้อ ๆ จนถึงตรัสสรุปโดยย่อว่าขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการก็คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ว่าในปฐมเทศนานั้นได้ตรัสยกขึ้นแสดงชี้ว่า ขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์

มาถึงเทศนาครั้งที่ ๒ จึงได้ตรัสยกเอาขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการนี้มาตรัสอธิบายว่า *รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตามิใช่ตัวตน เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนามิได้* และก็ได้ตรัสแสดงอธิบายทางไตรลักษณ์ด้วยวิธีที่ได้ตรัสถามพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ว่าขันธ์ ๕ ดังกล่าวเที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลว่าไม่เที่ยง ก็ได้ตรัสถามต่อไปว่า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ก็กราบทูลว่าเป็นทุกข์ จึงได้ตรัสถามต่อไปว่า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นยึดถือสิ่งนั้นว่าเป็นของเรา ว่าเราเป็นสิ่งนั้น ว่าสิ่งนั้นเป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ ก็ได้กราบทูลว่าไม่ควรที่จะเห็นยึดถืออย่างนั้น พระพุทธองค์จึงได้ตรัสอธิบายเป็นข้อ ๆ ไปว่า

ขันธ์ทั้ง ๕ เหล่านี้ที่เป็นอดีตล่วงไปแล้ว ที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึง ทั้งที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก ที่หยาบ ที่ละเอียด ที่เลว ที่ประณีต ที่ไกล หรือที่อยู่ใกล้ทั้งหมด ล้วนควรพิจารณาให้เห็นด้วยสัมมัปปัญญา คือปัญญาชอบตามเป็นจริง ว่าไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ ไม่ใช่เป็นอัตตาตัวตนของเรา

อริยสาวกได้สดับแล้วอย่างนี้ย่อมได้ ***นิพพิทา*** คือความหน่ายในขันธ์ ๕ เมื่อได้ความหน่าย ก็สิ้นความติดใจยินดี เมื่อสิ้นความติดใจยินดี จิตก็ ***วิมุตติ*** หลุดพ้นจากอาสวะคือกิเลสที่ดองจิตสันดานทั้งหลาย ขันธ์ ๕ จึงเป็นข้อที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงถึงตั้งแต่ในปฐมเทศนา (เทศน์ครั้งแรก) และมาตรัสอธิบายโดยไตรลักษณ์ในเทศนาครั้งที่ ๒ แก่เบญจวัคคีย์ทั้ง ๕ ท่านทั้ง ๕ เมื่อได้ฟังเทศนาครั้งที่ ๒ จบแล้ว ท่านแสดงไว้ว่า จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวกิเลสที่ดองจิตสันดานทั้งหลาย

เพราะฉะนั้น ขันธ์ ๕ จึงเป็นข้อที่ผู้ศึกษาปฏิบัติพุทธศาสนาพึงศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจ และท่านก็ย่อ ***ขันธ์ ๕*** นี้เป็น ๒ คือรูปก็เป็น ***รูป*** เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็น ***นาม*** แต่เรียกกลับกันว่านามรูป เพราะฉะนั้น ขันธ์ ๕ กับ นามรูปนี้จึงเป็นหลักเป็นภูมิเป็นกรรมฐาน สำหรับพิจารณาปฏิบัติทางปัญญาหรือทางวิปัสสนา และก็ควรที่จะได้ทำความเข้าใจว่าทำไมจึงเรียกว่านามรูป สำหรับรูปนั้นก็คงเรียก

ว่ารูปตามเดิม แต่สำหรับเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทำไมจึงเรียกว่านาม

อันคำว่า ***นาม*** นี้ใช้เรียกกันหมายถึงว่าเป็น ชื่อ เช่นผู้ที่มีชื่ออย่างนี้ ๆ ก็เรียกว่ามีนามอย่างนี้ ๆ เพราะฉะนั้นจึงใช้ทำความเข้าใจกันง่าย ๆ ว่าที่เรียกว่านามนั้นก็คือมีแต่ชื่อสำหรับเรียก คือสักแต่ว่ามีแต่ชื่อ แต่ไม่มีรูปร่างหน้าตาที่จะให้มองเห็นได้ด้วยตา หรือได้ยินได้ด้วยหู หรือที่จะทราบได้ด้วยกลิ่นด้วยรส ด้วยการถูกต้องทางกาย ตรงกันข้ามกับรูปซึ่งเป็นวัตถุอันจะพึงเห็นได้ด้วยตาเป็นต้นดังกล่าว แต่ว่าเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้นไม่มีรูปร่างหน้าตาที่จะเห็นได้ด้วยตาเป็นต้นดังกล่าว มีแต่นามที่เป็นชื่อสำหรับเรียกเท่านั้น แต่โดยอธิบายนี้ก็ใช้เป็นอธิบายสำหรับทำความเข้าใจ รูปธรรมนามธรรมที่พูดกัน คือ

รูปธรรม ก็มีรูปร่างที่จะเห็นได้ด้วยตาเป็นต้น

นามธรรม นั้นก็ไม่มีรูปร่าง มีแต่ชื่อเรียกเท่านั้น

นี้เป็นทางอธิบายที่เข้าใจกันทั่ว ๆ ไป แต่ว่าถ้าอธิบายเพียงเท่านี้ก็ยังไม่เข้าใจอีกเหมือนกัน ว่าที่เป็นชื่อสำหรับเรียกเท่านั้นไม่มีรูปร่าง มีแต่นามหรือชื่อ แต่ว่าเป็นนามของอะไร ในข้อนี้จึงต้องทำความเข้าใจต่อไปว่าเป็นนามของภาวะอาการที่บังเกิดขึ้นทางร่างกายทางจิตใจ ภาวะอาการที่บังเกิดขึ้นดั่งกล่าวไม่มีรูปร่าง ดั่งเช่นเวทนา ความรู้เป็นสุขเป็นทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่บังเกิดขึ้นทางกายก็ดี ทางจิตใจก็ดี เป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง มีอาการ มีภาวะที่เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เหมือนอย่างเมื่อถูกแดดก็ร้อนเป็นทุกข์ เมื่อได้รับลมก็เย็นเป็นสุข

อาการที่เป็นสุขเป็นทุกข์ทางร่างกายนี้ไม่มีรูปร่าง แต่ว่ามีภาวะมีอาการ ทางจิตใจก็เช่นเดียวกัน สัญญาความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ จำรูป จำเสียง เป็นต้นก็เป็นอาการหรือเป็นภาวะทางจิตใจ สังขารความคิดปรุงหรือความปรุงคิดก็เป็นภาวะอาการทางจิตใจ วิญญาณความรู้รูปทางตาที่เรียกว่าเห็น รู้เสียงทางหูที่เรียกว่าได้ยิน รู้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น รู้สิ่งถูกต้องทางกายที่เรียกว่าทราบกลิ่น ทราบรส ทราบโผฏฐัพพะ รู้เรื่องราวทางใจที่คิดที่รู้ต่าง ๆ ที่เรียกว่ารู้เรื่อง ก็เป็นภาวะอาการทางจิตใจ เพราะฉะนั้น นามจึงเป็นชื่อของอาการหรือภาวะทางจิตใจและร่างกายดังกล่าว

ก็เป็นอันว่าได้ทำความเข้าใจถึงเรื่องนามธรรมทั้ง ๔ นี้ ก็เข้าไปถึงตัวนามธรรมทั้ง ๔ นี้ แต่ก็ควรจะทราบให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า ภาวะอาการของจิตใจ

ทั้ง ๔ ดังกล่าวมานี้เป็นไปอย่างไร และคำว่านามจะมีความหมายที่ยิ่งไปกว่าชื่อดังที่กล่าวมาแล้วหรือไม่ ในข้อนี้ก็ตอบได้ว่า ยังมีความหมายที่ยิ่งไปกว่าเพียงคำว่าชื่อดังกล่าว คือคำว่า **นาม** นี้ตามรูปศัพท์ก็เป็นอันเดียวกันกับคำว่า ***นมะ*** หรือ ***นโม*** ที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่ สวดนำในการสวดมนต์ไหว้พระ และสวดนำว่านำการที่จะกล่าวถึงสรณคมน์และศีล คือ

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ที่แปลว่า *ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น*

คำว่า ***นาม*** ก็มีมูลศัพท์เป็นอันเดียวกัน คือแปลว่า น้อม แต่ว่ามีความหมายว่าเป็นอาการของจิตใจที่น้อมออกไปรู้อารมณ์ คือเรื่องทั้งหลาย คือว่าจิตใจนี้เมื่อแสดงตามอภิธรรม เมื่อไม่มีอารมณ์ย่อมเป็น ***ภวังคจิต*** จิตที่อยู่ในภวังค์ ตามศัพท์ก็แปลว่าองค์ของภพ ซึ่งท่านเปรียบเหมือนอย่างน้ำในทะเลมหาสมุทรที่สงบอยู่ในขณะที่ยังไม่มีลมไม่มีคลื่น คือเมื่อไม่มีลมน้ำก็ไม่มีคลื่นสงบเรียบอยู่ จิตโดยปกติเมื่อยังไม่มีอารมณ์ก็เป็นภวังคจิต แต่เมื่อมีอารมณ์มากระทบทวารคือประตูทั้ง ๖ ดังที่ได้เคยอธิบายแล้ว มีอารมณ์มากระทบประตูตาหูจมูกลิ้นกาย และกระทบมโนทวารคือประตูใจ จิตจึงออกจากภวังค์น้อมออกรับอารมณ์

อาการที่จิตน้อมออกรับอารมณ์นี้ ก็รับด้วยวิธีรู้ คือรู้อารมณ์ ซึ่งทีแรกก็รู้ในเมื่ออายตนะภายในอายตนะภายนอกมาประจวบกัน ก็รู้รูปที่เรียกว่าเห็นรูป รู้เสียงที่เรียกว่าได้ยินเสียง รู้กลิ่นรู้รส รู้โผฏฐัพพะที่เรียกว่าทราบกลิ่นทราบรสทราบโผฏฐัพพะ รู้ธรรมคือเรื่องราวที่เรียกว่ารู้เรื่องราว ก็ตั้งศัพท์เรียกว่า ***วิญญาณ***

และเมื่ออายตนะภายนอกภายในกับวิญญาณทั้ง ๓ นี้ประชุมกัน ก็เป็นความรู้ที่แรงขึ้นเรียกว่า ***สัมผัส***

เมื่อเป็นสัมผัสความรู้ก็แรงขึ้น เป็นรู้เป็นสุข รู้เป็นทุกข์ รู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่เรียกว่า ***เวทนา***

แล้วก็รู้จำที่เรียกว่า ***สัญญา***

แล้วก็รู้คิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ ที่เรียกว่า ***สังขาร***

แล้วจิตก็ตกภวังค์ กลับไปสู่ภาวะที่เป็นพื้น ครั้นเมื่ออารมณ์มากระทบทวารทั้ง ๖ นี้อีก จิตก็ออกจากภวังค์มารับอารมณ์ด้วยวิธีที่รู้ดังกล่าวนี้ เป็นอารมณ์ ๆ ไป แต่ว่าเพราะเป็นสิ่งละเอียดและรวดเร็วมาก จึงยากที่จะรู้แยกได้ อันนี้เป็น ***วิถีจิต*** ซึ่งเป็นธรรมชาติธรรมดา อาการที่จิตออกรู้อารมณ์ดังกล่าวนี้แหละเรียกว่า ***นาม*** คือว่าจิตน้อมออกไปรู้ เหมือนอย่าง

ยื่นมือออกไปจับสิ่งนั้นสิ่งนี้ และเมื่อจับสิ่งนั้นสิ่งนี้แล้วก็กลับมาตามเดิม มีอะไรมาก็จับใหม่ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่านาม

แต่ว่านามในพระเถราธิบายนี้ท่านแสดงว่าได้แก่

เวทนา คือความรู้เป็นสุขเป็นทุกข์หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข

สัญญา ความรู้จำ จำได้หมายรู้

เจตนา ความจงใจ

ผัสสะ คือความกระทบ

มนสิการ การกระทำไว้ในใจ

ก็ขันธ์ ๕ นั่นแหละ แต่ว่าแสดงในที่นี้ซ้ำกับขันธ์ ๕ ก็คือเวทนากับสัญญา ส่วนอีก ๓ คือ เจตนา ผัสสะ มนสิการ ไม่ซ้ำกับขันธ์ ๕ แต่ก็สรุปเข้าได้ในสังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด คือเจตนากับมนสิการ ผัสสะนั้นเมื่อเป็นสัมผัสก็เป็นเบื้องต้นของเวทนา เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันว่าสรุปเข้าได้ในเวทนา สัญญา สังขาร ส่วนวิญญาณนั้นไม่ได้แสดงอธิบายไว้ในที่นี้ เพราะว่าได้มีแยกออกไปในข้อ ๒ ที่ว่าเพราะวิญญาณเกิด นามรูปจึงเกิด คือนำวิญญาณไปแสดงไว้ในเหตุเกิดของนามรูป ก็วิญญาณเป็นเหตุเกิดของนามรูป เพราะวิญญาณเกิด นามรูปจึงเกิด เพราะฉะนั้น จึงไม่แสดงวิญญาณไว้ในที่นี้ ส่วนรูปนั้นก็ได้แสดงแยกออกไปเป็นมหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป รูปอาศัยแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔

อันรูปนั้นก็ได้นำมาใช้กันในภาษาไทยเป็นที่รู้จักกัน เช่น รูปร่างหน้าตา รูปกาย ตามศัพท์ คำว่า ***รูป*** นั้น แปลว่า ชำรุด สิ่งใดย่อมชำรุดสิ่งนั้นชื่อว่ารูป ตามความหมายก็หมายถึงรูปที่เป็นรูปขันธ์หรือที่เป็นรูปกาย และได้มีแสดงอธิบายไว้เป็น ๒ อย่างตามพระเถราธิบายนั้นเอง ก็คือ ***มหาภูตรูป*** กับ ***อุปาทายรูป***

มหาภูตรูป รูปที่เป็นภูตะใหญ่ ภูตะก็แปลว่า สิ่งที่เป็น สิ่งที่มี รูปที่เป็นสิ่งที่มี สิ่งที่เป็นส่วนใหญ่ เรียกว่ามหาภูตรูป ก็ได้แก่ ***ธาตุทั้ง ๔*** ที่ประกอบอยู่ในกายคือในรูปกายนี้ ได้แก่

ส่วนที่แข้นแข็ง บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ ก็เรียกว่า ***ปฐวีธาตุ*** ธาตุดิน

ส่วนที่เอิบอาบเหลวไหล บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ก็เรียกว่า **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ

สิ่งที่อบอุ่น บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ก็เรียกว่า ***เตโชธาตุ*** ธาตุไฟ

สิ่งที่พัดไหว บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้ก็เรียกว่า ***วาโยธาตุ*** ธาตุลม

ธาตุทั้ง ๔ บรรดาที่มีอยู่ในกายนี้นี่แหละคือมหาภูตรูปทั้ง ๔ อันแปลว่ารูปที่เป็นมหาภูตะ คือที่เป็นธาตุส่วนใหญ่ ประกอบเข้าเป็นกาย เมื่อธาตุทั้ง ๔ นี้ยังคุมกันอยู่ กายนี้ก็ย่อมดำรงอยู่

คือเป็นกายมีชีวิต เมื่อธาตุทั้ง ๔ นี้แตกสลาย ความดำรงอยู่แห่งกายนี้ก็สิ้นไป ชีวิตก็สิ้นไป

ทางพระพุทธศาสนา พระบรมศาสดาได้ทรงแสดงธาตุทั้ง ๔ นี้อันเป็นส่วนมหาภูตรูปดังกล่าวเป็นกรรมฐาน ดังเช่นที่เรียกว่า ***ธาตุกรรมฐาน*** หรือ ***จตุธาตุววัฏฐานะ*** กำหนดธาตุทั้ง ๔ และก็ยังได้ตรัสแสดงวิธีพิจารณาธาตุกรรมฐานนี้จำแนกออกไปเป็นอาการต่าง ๆ สำหรับผู้ปฏิบัติจะได้หยิบยกขึ้นมาพิจารณา แม้ในทางที่เป็นปฏิกูละ คือเป็นปฏิกูล เป็นของไม่สะอาดไม่งดงาม และสำหรับในด้านพิจารณาให้เห็นว่าปฏิกูลไม่สะอาดไม่งดงามนี้ ก็มักยกขึ้นจำแนกในข้อปฐวีธาตุ ธาตุดิน และอาโปธาตุ ธาตุน้ำ เพราะเป็นสิ่งที่พิจารณาเห็นเป็นของปฏิกูลไม่สะอาดได้ง่าย ดังที่ตรัสจำแนกเอาไว้อันเรียกว่า ***อาการ ๓๒***

สำหรับที่เป็นส่วน ***ปฐวีธาตุ*** ธาตุดินนั้น ที่ตรัสจำแนกไว้ก็คือ *เกสา* ผม *โลมา* ขน *นขา* เล็บ *ทนฺตา* ฟัน *ตโจ* หนัง *มํสํ* เนื้อ *นหารู* เอ็น *อฏฺฐิ* กระดูก *อฏฺฐิมิญฺชํ* เยื่อในกระดูก *วกฺกํ* ไต *หทยํ* หัวใจ *ยกนํ* ตับ *กิโลมกํ* พังผืด *ปิหกํ* ม้าม *ปปฺผาสํ* ปอด *อนฺตํ* ไส้ใหญ่ *อนฺตคุณํ* ไส้เล็กหรือว่าสายรัดไส้ *อุทริยํ* อาหารใหม่ *กรีสํ* อาหารเก่า เป็น ๑๙ แต่ได้ตรัสเติมในที่บางแห่งคือ *มตฺถเก มตฺถลุงฺคํ* ขมองในขมองศีรษะ ก็รวมเป็น ๒๐

นี้เป็นส่วนปฐวีธาตุ ธาตุดิน คือเป็นส่วนที่แข้นแข็ง

ส่วนที่เป็น ***อาโปธาตุ*** ธาตุน้ำ ตรัสแสดงเอาไว้สำหรับพิจารณาก็คือ *ปิตฺตํ* น้ำดี *เสมฺหํ* น้ำเสลด *ปุพฺโพ* น้ำหนอง น้ำเหลือง *โลหิตํ* น้ำเลือด *เสโท* น้ำเหงื่อ *เมโท* มันข้น *อสฺสุ* น้ำตา *วสา* มันเหลว *เขโฬ* น้ำลาย *สิงฺฆานิกา* น้ำมูก *ลสิกา* ไขข้อ *มุตฺตํ* มูตร รวมเป็น ๑๒

ส่วนที่เป็นปฐวีธาตุเติมขมองในขมองศีรษะเป็น ๒๐ กับส่วนที่เป็นอาโปธาตุ ๑๒ ก็รวมเป็นอาการ ๓๒ ดังที่รู้จักกัน แต่ที่ตรัสแสดงไว้โดยมากนั้นเพียงอาการ ๓๑ คือไม่มีข้อขมองในขมองศีรษะ พระอาจารย์แสดงว่ารวมอยู่ในข้อเยื่อในกระดูก อฏฺฐิมิญฺชํ เยื่อในกระดูก หรือว่าอีกนัยหนึ่งรวมอยู่ในข้อหทยํ หัวใจ ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันในครั้งก่อนว่าเป็นสิ่งที่ให้สำเร็จความคิดนึกด้วย เมื่อเติมขมองในขมองศีรษะเข้า จึงเป็นอาการ ๓๒ แม้ส่วนที่เป็นเตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม ก็ได้มีตรัสจำแนกเอาไว้

สำหรับที่เป็น ***เตโชธาตุ*** ธาตุไฟ ก็คือไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ไฟที่ทำให้ร่างกายชำรุดทรุดโทรม ไฟที่ทำให้ร่างกายเร่าร้อน ไฟที่ย่อยอาหารคือที่

ช่วยย่อยอาหารในลำไส้ นี้ก็เป็นเตโชธาตุ ธาตุไฟ

ส่วนที่เป็น ***วาโยธาตุ*** ธาตุลม ที่ตรัสแสดงไว้สำหรับพิจารณา ก็ได้แก่ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ ลมในท้อง ลมในไส้หรือในกระเพาะ ลมที่ซัดไปพัดไปตลอดอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย ลมอัสสาสะ ลมหายใจเข้า ลมปัสสาสะ ลมหายใจออก

สำหรับที่ตรัสสอนให้พิจารณาทางปฏิกูล ไม่สะอาดไม่งดงาม ก็ยกเอาปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ จำแนกออกไปเป็นส่วน ๆ เป็นอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ ดังกล่าว สำหรับที่ตรัสจำแนกไว้ครบทุกธาตุ ก็เพื่อให้พิจารณาให้เห็นสักแต่ว่าเป็นธาตุ ไม่ควรที่จะยึดถือว่าเป็นของเรา เราเป็นสิ่งเหล่านี้ หรือสิ่งเหล่านี้เป็นอัตตาตัวตนของเรา ก็เป็นอันว่ามหาภูตรูปทั้ง ๔ หรือว่าธาตุทั้ง ๔ นี้ ได้ตรัสสอนให้ใช้เป็นกรรมฐานได้ทั้งทางสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน และในการแสดงรูป ก็จำแนกรูปออกเป็นมหาภูตรูปทั้ง ๔ คือธาตุทั้ง ๔ ดังกล่าว ซึ่งกล่าวเป็นส่วนรวม อันได้แก่

ส่วนที่แข้นแข็งก็เป็นมหาภูตรูป *ส่วนที่เป็นดิน*

ส่วนที่เหลวไหลก็เป็นมหาภูตรูป *ส่วนที่เป็นน้ำ*

ส่วนที่อบอุ่นก็เป็นมหาภูตรูป *ส่วนที่เป็นไฟ*

ส่วนที่พัดไหวก็เป็นมหาภูตรูป *ส่วนที่เป็นลม*

กล่าวรวม ๆ นี้หมวดหนึ่งของรูป

อีกหมวดหนึ่งของรูปก็คือ ***อุปาทายรูป*** ที่แปลว่า รูปอาศัย คือเป็นรูปที่อาศัยอยู่แห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ เหล่านี้ อันได้แก่

ประสาททั้ง ๕ คือ

สิ่งที่ให้สำเร็จการเห็น เรียกว่า *จักขุประสาท*

สิ่งที่ให้สำเร็จการได้ยิน เรียกว่า *โสตประสาท*

สิ่งที่ให้สำเร็จการทราบกลิ่น เรียกว่า *ฆานประสาท*

สิ่งที่ให้สำเร็จการทราบรส เรียกว่า *ชิวหาประสาท*

สิ่งที่ให้สำเร็จการถูกต้อง เรียกว่า *กายประสาท*

โคจร คืออารมณ์อันเป็นที่เที่ยวไปของประสาททั้ง ๕ นั้น ก็คือ

รูป ที่เป็นวิสัยของจักขุประสาท

เสียง ที่เป็นวิสัยของโสตประสาท

กลิ่น ที่เป็นวิสัยของฆานประสาท

รส ที่เป็นวิสัยของชิวหาประสาท

โผฏฐัพพะ สิ่งถูกต้องที่เป็นวิสัยของกายประสาท

ภาวะ คือเพศ ๒ ได้แก่

อิตถีภาวะ ภาวะเป็นหญิงหรือเพศหญิง

ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายหรือเพศชาย

ปกิณณกะ ข้อเบ็ดเตล็ด ๔ อันได้แก่

หทัย หมายถึงสิ่งที่ให้สำเร็จความคิดนึก

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต ได้แก่ความเป็นอยู่ของรูปกาย หรือสิ่งที่ให้รูปกายเป็นอยู่ ดำรงชีวิตอยู่

อาหาร หมายถึงโอชะของอาหารที่บริโภคเข้าไป เป็นโอชะซึมซาบไปเลี้ยงร่างกาย

อากาศ ช่องว่าง อันเรียกว่าปริจเฉทรูป คือเป็นรูปที่สำหรับกำหนดขอบเขตหรือปันขอบเขต เป็นต้นว่า นิ้วทั้ง ๕ ของบุคคลไม่ติดเป็นพืดเดียวกัน แบ่งออกเป็น ๕ นิ้ว มีช่องว่างในระหว่างทั้ง ๕ นิ้ว สิ่งที่ทำให้นิ้วทั้ง ๕ นิ้วนี้แยกกันออกเป็น ๕ นิ้วได้ก็เพราะมีอากาศคือช่องว่างในระหว่าง ถ้าไม่มีอากาศ คือช่องว่างในระหว่างนิ้วทั้ง ๕ นี้ก็จะติดเป็นพืดอันเดียวกันทั้งหมด แต่เพราะมีอากาศคือช่องว่างในระหว่างจึงได้แบ่งเป็น ๕ นิ้วแยกกันไปได้ เพราะฉะนั้น อากาศจึงเรียกว่าปริจเฉทรูป รูปที่กำหนดตัดเป็นส่วนเป็นชิ้นเป็นอันให้มีขอบเขตของส่วนนั้น ๆ ของร่างกาย

วิญญัตติ ๒ อันได้แก่

กายวิญญัตติ ความเคลื่อนไหวทางกาย

วจีวิญญัตติ ความเคลื่อนไหวทางวาจา

ที่เรียกว่าวิญญัตตินั้น เพราะว่าความเคลื่อนไหวดังกล่าวทำให้เกิดความรู้กันได้ โดยใช้กายเคลื่อนไหว ก็เรียกว่า กายวิญญัตติ เช่น ทำมือแสดงความหมายให้เข้าใจกัน และเมื่อใช้วาจาพูดสำหรับที่จะให้เข้าใจกันก็เรียกว่า วจีวิญญัตติ

วิการ คืออาการที่ต่าง ๆ กัน ๓ ได้แก่

ความเบาของร่างกาย ร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่นี้เบากว่าร่างกายที่สิ้นชีวิตแล้ว

ความอ่อนของร่างกาย คือร่างกายที่มีชีวิตนี้อ่อน เช่น แขนจะยกขึ้นยกลง จะงอแขน จะกางแขนก็ทำได้ ขาก็เหมือนกัน จะยืนจะนั่งจะพับขา จะเหยียดขา ก็ย่อมทำได้ มีความอ่อนไม่แข็งกระด้างเหมือนอย่างศพ คือร่างกายของคนตาย

ความควรแก่การงาน คือใช้ร่างกายประกอบการงานต่าง ๆ ได้ตามต้องการ ใช้มือใช้เท้าเป็นต้นได้ต่าง ๆ ต่างจากร่างกายของคนที่ตายแล้ว เป็นศพไม่ควรแก่การงาน ใช้ทำการงานอะไรไม่ได้

ลักษณะ ๔ ก็คือ

ความที่เติบโตได้ เติบใหญ่ได้ ดั่งเมื่อแรกเกิดมาก็เป็นเด็กเล็ก ก็เติบโตขึ้นเป็นเด็กใหญ่เป็นผู้ใหญ่ขึ้นมา เป็นต้น

ความสืบต่อ ก็เช่น ผมเก่าหลุดไป ผมใหม่ก็งอกขึ้นมาแทน เล็บเก่าหมดไป เล็บใหม่ก็งอกขึ้นมาแทน เหมือนอย่างเมื่อโกนผม ผมก็งอกขึ้นมาแทนได้ ตัดเล็บ เล็บก็งอกยาวออกมาได้ เป็นความสืบต่อ

ความชรา คือความชำรุดทรุดโทรมกับ

อนิจจตา ความไม่เที่ยง ก็คือต้องมีเกิดต้องมีดับในที่สุด เกิด ก็คือธาตุมาประชุมกัน ดับ ก็คือว่าธาตุทั้งหลายแตกสลาย เป็นอนิจจตา ความไม่เที่ยง

ทั้งหมดนี้เรียกว่า อุปาทายรูป รูปอาศัย อาศัยแห่งมหาภูตรูปทั้ง ๔ ซึ่งก็รวมเป็น ๒๕ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๕ ก็รวมเป็น ๒๙ แต่ว่าท่านมักจะตัดโคจร ๕ เหลือ ๔ ในอุปาทายรูปซึ่งโคจร ๕ นั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว ได้แก่ รูปอันเป็นวิสัยของจักษุ เสียงอันเป็นวิสัยของโสตะคือหู กลิ่นอันเป็นวิสัยของฆานะคือจมูก รสอันเป็นวิสัยของชิวหาคือลิ้น และโผฏฐัพพะอันเป็นวิสัยของกายะคือกาย ท่านมักจะตัดข้อโผฏฐัพพะนี้ออกเสีย โดยเอาไปรวมเข้าในข้อที่หนึ่งคือรูปที่เป็นวิสัยของจักษุ เพราะว่าโผฏฐัพพะนั้นก็เป็นรูปเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อเอาไปรวมกันเข้ากับข้อรูป รูปข้อที่ ๑ นั้นจึงเป็นวิสัยของจักษุด้วยเป็นวิสัยของกายด้วย เพราะฉะนั้น โคจร ๕ จึงเหลือ ๔ เมื่อโคจร ๕ เหลือ ๔ อุปาทายรูปที่มีทั้งหมด ๒๕ จึงเหลือ ๒๔ ฉะนั้น เมื่อรวมเข้ากับมหาภูตรูปอีก ๔ ก็เป็น ๒๘ เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมจึงมักจะแสดงว่ารูปทั้งหมด ทั้งมหาภูตรูป ทั้งอุปาทายรูปมี ๒๘ เหล่านี้คือรูป (ส.ท. ๑๔๑-๑๕๒) *ดู* **ธรรมทั้งปวง, ปฏิสนธิวิญญาณ** ด้วย

นามรูปววัตถานญาณ *ดู* **ญาณ ๑๖**

นายนิรยบาล *ดู* **นรก**

นารทชาดก *ดู* **อุเบกขาบารมี**

นารทดาบส *ดู* **ดาวดึงส์**

นารินิคม *ดู* **มหากัจจายนะ**

นาฬาคีรี *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

น้ำประลัยกัลป์ *ดู* **กัป**

นิกันติ *ดู* **วิปัสสนูปกิเลส**

นิคมคาถา *ดู* **ธชัคคสูตร**

นิโครธ, เจ้าสักกะ *ดู* **กบิลพัสดุ์**

นิโครธะ, ไม้ *ดู* **โพธิพฤกษ์**

นิโครธาราม *ดู* **กบิลพัสดุ์**

นิชชีวะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

นิทาน *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

นินทา คำพังเพย อันนินทากาเลเหมือน

เทน้ำ ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดไปกรีดหิน นี้ มักจะมีบุคคล ๒ ฝ่ายนำไปใช้ ฝ่ายหนึ่งนำไปใช้ถูก คือ ใช้ช่วยใจตนเองไม่ให้เดือดร้อนเมื่อถูกนินทาเพราะตนมิได้เป็นจริงตามคำนินทานั้น อีกฝ่ายหนึ่งนำไปใช้ผิด คือใช้ช่วยใจตนเองให้ไม่แยแสเสียงนินทา โดยที่ตนเป็นไปจริงตามคำนินทานั้น เช่นนี้นับว่าเป็นการนำคำพังเพย อันนินทากาเลเหมือนเทน้ำ ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดไปกรีดหิน ไปใช้ผิดอย่างยิ่ง นอกจากจะไม่เป็นการช่วยใจตนเองให้ดีขึ้นแล้ว ยังเป็นการซ้ำให้ไม่ดีหนักขึ้นอีกด้วย ผู้จะนำคำพังเพยดังกล่าวไปใช้จึงควรพิจารณาให้ดีอย่าให้เป็นการก่อโทษแก่ตนเอง แต่จงให้เป็นการให้คุณเท่านั้น

วิธีพิจารณาก่อนจะนำคำพังเพยดังกล่าวไปใช้มีอยู่ว่า เมื่อถูกนินทาอย่างใด ให้คิดดูว่าเราเป็นจริงตามที่เขานินทาหรือไม่ ให้ยอมรับกับตนเองตามความเป็นจริง อย่าหลอกตัวเอง ถ้าเราเป็นจริงตามที่เขานินทา ก็อย่านำคำพังเพยดังกล่าวมาช่วยใจตนเองเป็นอันขาด แต่ควรจะคิดว่าเขาพูดความจริง ไม่ควรจะโกรธเขา แต่ควรจะทำให้เขาเลิกพูดเช่นนั้นเกี่ยวกับเราเสีย ด้วยการปฏิบัติเสียใหม่ไม่ให้เป็นไปตามที่เขานินทา ยอมรับคำนินทามาเป็นคำเตือน ให้พ้นจากการปฏิบัติไม่เหมาะไม่ควร แต่ถ้าเมื่อถูกนินทาแล้ว พิจารณาการปฏิบัติของตนแล้วเห็นว่า มิได้เป็นจริงตามคำนินทา ก็สามารถจะช่วยใจตนเองให้พ้นจากความเดือดร้อนด้วยอารมณ์โกรธ หรือเสียใจน้อยใจได้ด้วยการยกคำพังเพยดังกล่าวมาบริกรรมจนใจสงบ หรือจนเกิดปัญญาลึกซึ้งยิ่งขึ้น

คำพังเพยนั้นยังมีต่อไปอีก ซึ่งจะขอนำมากล่าวไว้ให้ติดต่อกันไปเสียก่อน จะกล่าวถึงวิธีคิดอย่างอื่นต่อไป บทต่อคำพังเพยข้างต้น คือ แม้แต่พระปฏิมายังราคิน คนเดินดินหรือจะสิ้นคนนินทา คำพังเพยนี้สำหรับพุทธศาสนิกชนผู้ซาบซึ้งในพระคุณของพระพุทธองค์แม้เพียงพอสมควร ย่อมจะคลายความรู้สึกกระทบกระเทือนใจได้ไม่มากก็น้อยในทันทีเมื่อถูกนินทาและเมื่อนึกได้ในคำพังเพยนี้ พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้เลิศแล้วเพียงไหน พระคุณบริสุทธิ์บริบูรณ์เพียงใด แต่แม้กระนั้นก็ยังหาได้ทรงพ้นจากคนนินทาไม่ สมัยพุทธกาลก็ทรงได้พบ สมัยนี้ก็ยังมีอยู่เป็นเรื่องของโลกธรรมที่ไม่มีผู้ใดจะหลีกพ้นได้ แม้พระพุทธองค์ก็ยังไม่พ้น แล้วเราคนธรรมดาที่หาได้มีคุณบริสุทธิ์บริบูรณ์เช่นพระพุทธองค์ไม่ จะพ้นคนนินทาเสียเลยจะเป็นไปได้อย่างไร

ที่จริงคำพังเพยทั้งหมดดังยกมากล่าวคือ อันนินทากาเลเหมือนเทน้ำ ไม่ชอกช้ำเหมือนเอามีดไปกรีดหิน

แม้แต่พระปฏิมายังราคิน คนเดินดินหรือจะสิ้นคนนินทา นั้น มีผู้พูดคุยกันอยู่จนติดปากอยู่เสมอ แต่ถ้าไม่คิดให้ถึงใจ ก็เป็นประโยชน์น้อย หรือไม่เป็นประโยชน์เลย ดังนั้น ที่ถูกจึงควรคิดให้ถึงใจ คือให้เข้าใจอย่างซาบซึ้งพอสมควรว่า คำนินทาทั้งหลายนั้นไม่อาจทำให้ผู้มิได้มีการประพฤติปฏิบัติเหมือนคำนินทาให้ชอกช้ำได้ เหมือนเอามีดไปกรีดหิน ก็มีดนั้นแหละที่บิ่นกร่อน ไม่ใช่หินที่จะชอกช้ำ ใครอยากนินทาก็ให้เขานินทาไป เขานินทาเราก็เหมือนเทน้ำออกจากภาชนะ ขณะหนึ่งก็ต้องหมดภาชนะ เช่นเดียวกับการนินทาก็ต้องมีเวลาจบสิ้น โดยที่เราไม่ได้เป็นไปตามคำนินทา แล้วเราก็ไม่ชอกช้ำเลย ผู้นินทาเท่านั้นเมื่อยปากเปล่าเสียความคิดที่สรรหาคำนินทาเปล่า ทั้งยังจะทำให้ผู้รู้ความจริงเห็นผู้นินทาเป็นคนเสียไปอีกด้วย ในขณะที่จะต้องเห็นผู้ถูกนินทาเป็นผู้ที่ควรได้รับความเห็นใจ

ถ้ายังไม่หายเดือดร้อนใจก็ให้คิดต่อไปว่า พระพุทธเจ้าเมื่อดำรงพระชนมายุอยู่ ก็ทรงถูกนินทาเมื่อเสด็จดับขันธ-ปรินิพพานแล้ว ก็ยังทรงถูกนินทา แม้แต่พระพุทธปฏิมาก็ยังถูกคนนั้นติ คนนี้ติ แล้วเราเป็นใคร เลิศล้ำเสมอพระพุทธองค์หรือ ก็เปล่า แล้วเราจะไม่ให้ถูกติ ถูกนินทาได้อย่างไร ถ้าคิดว่าเราไม่ควรจะถูกนินทา เพราะเราดีเหลือเกินแล้ว ก็เป็นการที่คิดไม่ถูกต้องอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะเป็นคนดีเพียงไหน คิดเช่นนี้ก็ไม่ถูกต้องและถ้าเกิดทุกข์ร้อนขึ้นมาเพราะถูกนินทา ก็เป็นเพราะเราเองทำตัวเองให้เป็นทุกข์ด้วยการคิดไม่ถูกวิธี จะไปโทษคนอื่นไม่ได้

พึงทำเสียงสรรเสริญให้ดังกว่าเสียงนินทา มีคนเป็นจำนวนมากที่ถือว่าคำนินทาเป็นคำสำคัญ จนกระทั่งถือว่าคำนินทา อาจทำให้ถึงเสียผู้เสียคนได้ และกระทั่งถึงกลับกล่าวว่าคนนั้นคนนี้เสียผู้เสียคนไปแล้วเพราะคำนินทาก็มีอยู่มิใช่น้อย คิดอย่างผิวเผินมิได้พิจารณาให้ลึกซึ้งพอสมควร ก็เหมือนจะเป็นเช่นนั้นจริง เพราะคำนินทาที่เริ่มขึ้นแล้ว มักจะมีผู้สนใจนำไปพูดต่อ ๆ กันไป ยืดยาวขึ้นทุกที รุนแรงขึ้นทุกที ตามแบบที่มีคำกล่าวว่า ปากคนยาวกว่าปากกา แต่คำนินทาก็ต้องไม่สำคัญเหนือกว่าความจริง แต่คำนินทาเริ่มแต่มีความจริงเป็นมูล การเสียผู้เสียคนของผู้ถูกนินทาก็หาได้เกิดจากคำนินทาไม่ หากแต่เกิดจากความจริงนั่นเอง พูดอีกอย่างก็คือเกิดจากการกระทำหรือกรรมของตนเองนั่นแหละ ทำกรรมไม่ดีอันเป็นเหตุให้ถูกนินทาก็ต้องได้รับผลเสียอันเกิดจากกรรมไม่ดีนั้น มากน้อยหนักเบาเพียงเท่าความมากน้อยหนักเบาของกรรมไม่ดี

เท่านั้น ที่กล่าวกันว่าทำไม่ดีนิดเดียว ลือกันหรือนินทากันเสียเกินเหตุ จนทำให้เสียหายเกินเหตุนั้น ก็เช่นที่กล่าวแล้ว แม้ไม่คิดให้ลึกก็เหมือนเป็นเช่นนั้นจริง แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ ความเสียหายอันเป็นผล จะไม่มากน้อยหรือหนักเบาเกินกว่ามูลความจริงอันเป็นเหตุไปได้เลยเป็นอันขาด จะเล่าลือกันไปอย่างไร ความจริงมีอยู่อย่างไรก็ต้องมีอยู่อย่างนั้นเท่านั้น เหมือนคนขโมยเงินเขาไป ๒๐๐ บาท ผู้ถูกขโมยเที่ยวเล่าไปว่าถูกขโมยเงินไปกว่า ๒,๐๐๐ บาท คนอื่นก็เล่าตามเจ้าของ หรือขยายให้ยิ่งไปกว่าความจริงก็หาอาจเปลี่ยนไปได้ไม่ เงินที่ถูกขโมยคงต้องมีจำนวน ๒๐๐ ผู้ขโมยคงขโมยเพียง ๒๐๐ และหากถูกจับได้ ความจริงปรากฏผู้ขโมยก็จะต้องได้รับโทษสมควรกับจำนวนเงินที่เขาขโมยเท่านั้น ไม่มากไปกว่านั้น ส่วนที่ผู้ใดจะเชื่อกันอย่างใดก็เป็นเรื่องที่มิใช่ความจริง ไม่อาจทำให้ผู้ขโมยเงินจำนวน ๒๐๐ บาท ต้องกลายเป็นผู้ขโมยเงิน ๒,๐๐๐ บาท ไปได้เลย ผู้ถูกนินทาที่มิได้เป็นจริงดังคำนินทาก็จะกลายเป็นผู้ไม่ดีไปตามคำนินทาหาได้ไม่ แม้จะมีผู้เชื่อว่าไม่ดีสักกี่ร้อยกี่พันคน ก็จะเป็นเพียงเรื่องของความเชื่อของคนเหล่านั้นเท่านั้น หาใช่เป็นเรื่องไม่ดีของผู้ถูกนินทาไม่สำหรับผู้มิได้ทำเรื่องไม่ดีให้ควรถูกนินทา แต่ก็ยังถูกนินทานั้นมีอยู่มากมายเป็นธรรมดา เพราะนินทาเป็นเรื่องของโลกธรรมดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ความสำคัญอยู่ที่ว่าความจริงต้องเป็นความจริงเสมอ เราไม่ได้ทำไม่ดี คำนินทาใด ๆ มากมายหนักหนาเพียงใด ก็จะไม่อาจทำให้เราไม่ดีไปได้เลย เมื่อถูกนินทาทั้ง ๆ ที่มิได้ทำอะไรควรให้ถูกนินทา ก็จงมั่นใจในตนเองให้เต็มที่ อย่าหวั่นไหวในคำนินทา อย่าคิดว่าจะเสียหายเพราะเสียงนินทา

เมื่อฝ่ายหนึ่งนินทาเราได้ ฝ่ายที่จะสรรเสริญเราก็มีได้ และถ้าเราเป็นผู้กระทำกรรมควรแก่การสรรเสริญ ก็เป็นอันเชื่อแน่ได้ว่าจะต้องมีผู้สรรเสริญพร้อม ๆ กันไปกับผู้ที่มีผู้นินทานั้นเอง ฉะนั้น เมื่อรู้ว่าถูกนินทาแล้วเมื่อใดก็ควรจะยิ่งทำสิ่งอันควรสรรเสริญให้มากเท่าที่จะสามารถทำได้ให้มากกว่าเดิม เช่นนี้จึงจะควร จึงจะเป็นการแก้ที่ถูกต้อง และแทนที่จะคิดให้เดือดร้อนให้เป็นความโกรธ ความน้อยใจเสียใจก็ควรจะคิดกลับกันเสีย คือคิดว่าทำให้ได้มีโอกาสเร่งทำความดีอย่างเต็มที่ เพื่อว่าเสียงสรรเสริญจะได้ดังกลบเสียงนินทา จนสามารถทำให้เสียงนินทาพ่ายแพ้ไป ผู้มีโอกาสทำความดีนั้นไม่ว่าโอกาสจะเกิดขึ้นจากเหตุใดก็ตาม จาก

ผู้ใดก็ตาม ควรถือว่าเหตุนั้น ผู้นั้น ช่วยเสริมสร้างคุณงามความดีหรือบารมี ไม่ควรคิดผิดวิธีจนทำให้กลายเป็นความเศร้าหมองของจิตใจ ซึ่งมิใช่เป็นการทำความดีอย่างใด ตรงกันข้ามกลับเป็นการทำไม่ดีให้โทษอย่างแท้จริงแก่เจ้าตัวเองยิ่งกว่าโทษที่จะเกิดจากคำนินทาใด ๆ ทั้งนั้น

ผู้ถูกนินทาพึงมีเหตุผล คำนินทาใด ๆ ไม่อาจทำคนดีให้เป็นคนไม่ดีไปได้ คนจะดีก็เพราะกรรม คนจะเลวก็เพราะกรรม หาใช่จะดีเพราะสรรเสริญหรือจะเลวเพราะนินทาไม่ ควรถือความจริงนี้เป็นสำคัญ และอย่าทำอะไรหรือไม่ทำอะไรเพราะกลัวนินทาหรือเพราะปรารถนาสรรเสริญ อย่าทำอะไรก็ตามทุกอย่างที่แม้เพียงสงสัยว่าเป็นกรรมไม่ดี แต่จงทำอะไรก็ตามทุกอย่างที่พิจารณาแล้วตระหนักแน่ชัดว่าเป็นกรรมดีเท่านั้น แม้ว่าการทำดีจะมีผู้นินทาเพราะไปขัดความพอใจของเขาเข้า ก็ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ทำควรหวั่นไหว ส่วนเสียงสรรเสริญนั้นแม้จะไม่มี ผู้ทำกรรมดีก็ไม่ควรท้อแท้ ถ้าจะมีก็ให้ถือเพียงเสมือนเป็นผลพลอยได้จากการทำดีเท่านั้น ผลที่แท้จริงจากการทำกรรมดีอยู่ที่ได้ทำกรรมดีนั่นแหละเป็นสำคัญ การได้ทำกรรมดีก็เท่ากับได้รับผลดีนั่นเอง เพราะกรรมดีจักให้ผลดีแน่นอนไม่เป็นอื่น

คนทำดีถูกนินทาจะทำใจรับได้ดีกว่าคนทำไม่ดีถูกนินทา แต่เท่าที่ปรากฏดูเหมือนจะไม่เป็นเช่นนั้น คนทำดีถูกนินทามักจะหวั่นไหวท้อแท้ ถึงกับบางทีไม่อยากจะทำดีต่อไป ซึ่งไม่ถูก ส่วนคนที่ทำไม่ดีถูกนินทามักจะไม่รู้ไม่ชี้เสียแล้วก็ยังคงทำเหมือนเดิมต่อไป ซึ่งก็ไม่ถูกอย่างยิ่ง นินทาที่คนทำดีได้รับควรจะเป็นเครื่องเสริมส่งให้ทำดียิ่งขึ้นเพราะเมื่อเชื่อในกรรมก็ต้องเชื่อว่านินทาที่ได้รับทั้งที่กำลังทำกรรมดีในปัจจุบันนินทานั้นก็ต้องเป็นผลของกรรมไม่ดีที่ต้องได้ทำไว้ในอดีตแน่นอน อันกรรมที่ทำไว้นั้น ไม่ว่าจะในอดีตนานไกลเพียงไหน ก็จะต้องให้ผลไม่วันใดก็วันหนึ่ง อาจจะช้า อาจจะเร็ว แล้วแต่กรรมใดแรงกว่าก็จะให้ผลก่อน ก็ให้เร่งทำความดีให้ยิ่งขึ้นเมื่อถูกนินทา ก็เพื่อให้กรรมไม่ดีที่ทำไว้ในอดีตอ่อนแรงกว่ากรรมดีที่ทำอยู่ในปัจจุบัน ให้เป็นการเพิ่มพูนกรรมดีที่ทำไว้แล้วในอดีต ขอเน้นว่าคนใดที่ทำความดีแล้วถูกนินทา จงอย่าปล่อยใจให้เป็นทาสของความเศร้าหมองจนเกิดโกรธเคืองพยาบาทหรือน้อยใจเสียใจ แต่จงเร่งทำความดีให้ยิ่งขึ้นต่อไปเท่านั้น

ส่วนผู้ทำกรรมไม่ดีที่ถูกนินทานั้นการไม่แยแสเสียงนินทานั้นไม่ถูกอย่างยิ่ง ต้องแยแส ต้องให้ความสนใจ ต้อง

พยายามยอมรับว่าคำนินทาเป็นคำชี้โทษของเราว่ามีอยู่อย่างไร ถ้าไม่แก้ไขโทษนั้น ก็จะไม่มีวันหมดสิ้นไป มีแต่จะพอกพูนขึ้น เป็นโทษที่หนักขึ้น ซึ่งนับวันก็จะมีเสียงนินทามากขึ้น และเสียงนินทานี้เป็นเพียงผลไม่ดีที่เล็กน้อยเหลือเกินของกรรมไม่ดี ผลไม่ดีของกรรมไม่ดียังมีที่หนักกว่านั้นอีกมาก ผู้นับถือพระพุทธศาสนาควรจะเชื่อเรื่องกรรม คือเชื่อว่ากรรมมีผลจริง กรรมดีให้ผลดีจริง กรรมชั่วให้ผลชั่วจริง ผู้ใดทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น

อย่างไรก็ตาม ทั้งผู้ที่ทำดีถูกนินทาและผู้ทำไม่ดีถูกนินทาควรจะรับอย่างมีเหตุผล คืออย่างมีปัญญา ไม่ควรจะรับอย่างขาดเหตุผลคืออย่างขาดปัญญา เหตุผลที่สำคัญที่สุดคือต้องรับรู้การนินทาอย่างรู้ตัวว่าจะไม่นำคำนินทานั้น ๆ มาเป็นโทษแก่จิตใจตน จะนำมาแต่เป็นคุณเท่านั้น ถึงเราจะไม่ดีจริงอย่างถูกนินทา เราก็จะไม่นำคำนินทามาซ้ำเติมให้จิตใจเราเศร้าหมองด้วยความสำนึกผิด แต่เราจะรู้ผิดอย่างผู้มีปัญญา คือรู้ผิดเพื่อแก้ไขความผิดที่ทำแล้ว และเพื่อป้องกันเพื่อมิให้ทำความผิดเช่นนั้นอีก ถ้าเราดี เราไม่เป็นเช่นถูกนินทา เราก็จะไม่นำคำนินทามาซ้ำเติมให้จิตใจเศร้าหมองด้วยความโกรธแค้นขุ่นเคืองหรือน้อยใจเสียใจ เราจะรับรู้ว่าเป็นเรื่องของผลกรรมที่เราต้องได้เคยทำไว้ในอดีตแน่นอน แล้วก็เร่งรีบทำความดีเพื่อให้ผลดีส่ง จนผลกรรมไม่ดีต้องถอยห่างไป เช่นนี้จึงควร

ผู้นินทาคือผู้ทำกรรมไม่ดี จะขอนำพระสูตรมาเล่าประกอบเพื่อให้ทราบว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงวิธีปฏิบัติเกี่ยวกับจิตใจเมื่อถูกนินทาหรือด่าว่าไว้อย่างไร

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในพระเวฬุวัน ใกล้กรุงราชคฤห์ พราหมณ์ชื่อภารทวาชะได้ยินว่าพราหมณ์สกุลเดียวกันบวชในสำนักพระองค์ มีความโกรธขัดใจ จึงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคด่าว่าพระองค์ด้วยวาจาหยาบคายต่าง ๆ พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า มีแขกที่เป็นมิตรอมาตย์ญาติสาโลหิตมาหาท่านบ้างหรือไม่ พราหมณ์กราบทูลว่าบางคราวก็มีแขกมาหา ตรัสถามว่า ท่านจัดของควรเคี้ยว ของควรบริโภคหรือว่าน้ำดื่ม ให้แก่แขกเหล่านั้นบ้างหรือไม่ พราหมณ์กราบทูลตอบว่าบางคราวก็จัดให้ ตรัสถามว่า ถ้าแขกเหล่านั้นไม่รับ สิ่งเหล่านั้นจะตกเป็นของใคร พราหมณ์กราบทูลตอบว่า ถ้าเขาไม่รับก็ตกเป็นของเราทั้งหลาย ตรัสว่าก็อย่างเดียวกันนั่นแหละพราหมณ์ ท่านด่าเราผู้ไม่ด่า ขู่เราผู้ไม่ขู่ ชวนวิวาท

เราผู้ไม่วิวาท เราไม่รับคำด่า คำขู่ คำชวนวิวาทของท่าน คำนั้นจึงตกแก่ท่านนั้นแหละ ผู้ใดด่าตอบผู้ด่า ขู่ตอบผู้ขู่ วิวาทตอบผู้ชวนวิวาท ผู้นั้นเรียกว่าร่วมบริโภคด้วยกัน ตอบแทนกัน ส่วนเราไม่ร่วมบริโภค ไม่ตอบแทนกับท่าน คำด่านั้นของท่านจึงตกเป็นของท่านนั้นแหละ

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสดังนี้ พราหมณ์กราบทูลว่า บริษัทมีพระราชาเป็นประธานพากันรู้จักพระองค์ว่า พระสมณโคดมเป็นพระอรหันต์ แต่ว่าไฉนพระองค์จึงทรงยังโกรธอยู่เล่า พระองค์ตรัสว่าผู้ที่ฝึกแล้วมีความเป็นอยู่สมควร หลุดพ้นแล้วเพราะรู้โดยชอบ เป็นผู้หมดโกรธสงบระงับ คงที่แล้ว จะมีความโกรธมาจากไหน ผู้ใดโกรธตอบผู้โกรธ ผู้นั้นพลอยทรามไปเพราะความโกรธนั้น ผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ด้วยยาก ผู้ซึ่งรู้ว่าผู้อื่นโกรธแล้วมีสติสงบระงับได้ ชื่อว่าย่อมประพฤติประโยชน์แก่ตนเองด้วย แก่ผู้อื่นด้วยทั้ง ๒ ฝ่าย พวกคนที่ไม่ฉลาดในธรรมย่อมเข้าใจผู้ที่รักษาประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่ายว่าเป็นคนโง่

สดับพระพุทธดำรัสในพระสูตรดังยกมากล่าวข้างต้นนี้แล้ว ย่อมปรากฏชัดว่า นินทานั้นจะไม่มีโทษแก่ผู้ถูกนินทาเลย ถ้าผู้ถูกนินทาไม่รับ คือไม่ตอบ เช่นเดียวกับผู้ถูกด่าไม่ด่าตอบ ผู้ถูกขู่ไม่ขู่ตอบ ผู้ถูกชวนวิวาทไม่วิวาทตอบ แต่คำนินทาว่าร้ายนั้น จะตกเป็นของผู้นินทาทั้งหมด ผู้นินทาคือผู้ทำกรรมซึ่งเป็นกรรมไม่ดี ไม่ว่าผู้ถูกนินทาจะรับหรือไม่รับก็ตาม ผู้นินทาย่อมต้องได้รับผลไม่ดีแห่งกรรมไม่ดีของเขาอย่างแน่นอน ดังนั้น เมื่อถูกนินทาแล้ว ก็ให้คิดว่าผู้นินทาเรานั้นได้รับการตอบแทนแล้ว คือได้รับผลของกรรมไม่ดี ซึ่งจะส่งผลให้ปรากฏช้าหรือเร็วเท่านั้น ผลของกรรมไม่ดีนั้นแหละได้ตอบแทนเขาผู้นินทาแล้ว เราไม่มีความจำเป็นต้องตอบแทนแต่อย่างใด ความเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรมมีคุณอย่างที่สุด ผู้ใดทำกรรมใดไว้จักได้รับผลของกรรมนั้น ความเชื่อเช่นนี้จักทำให้ไม่คิดร้ายตอบผู้คิดร้าย เป็นการระงับเวรภัยไม่ให้เกิดแก่ตน เป็นการปกป้องตนมิให้ทำกรรมไม่ดีทั้งกายวาจาและใจ โดยมุ่งให้เป็นการแก้แค้นตอบแทน ผลจักเป็นความสงบสุขแก่ตนและผู้อื่นด้วย (ก.จ. ๖๐-๖๘)

นิปกปัญญา *ดู* **อุดมศึกษา**

นิปผันนรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

นิพพาน คำว่า นิพพาน นี้ เป็นคำที่ผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ยินได้ฟังกันอยู่เสมอ และก็เป็นที่ปรารถนาต้องการของผู้มุ่งจะพ้นทุกข์ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

จนถึงเมื่อได้บำเพ็ญบุญกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็มีนิยมอธิษฐานใจกันมาตั้งแต่โบราณกาลว่า *นิพฺพานปจฺจโย โหตุ* จงเป็นปัจจัยคือเป็นเหตุแห่งนิพพาน คือเป็นปัจจัยให้บรรลุถึงนิพพานดั่งนี้ ความอธิษฐานจิตดั่งนี้ถือว่าเป็นการอธิษฐานจิตที่สูงยิ่งกว่าอธิษฐานให้เป็นเหตุแห่งมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติต่าง ๆ เพราะว่าสมบัติอื่นทั้งปวงนั้นให้ถึงความพ้นทุกข์ไม่ได้ แต่นิพพาน-สมบัติ สมบัติคือนิพพานให้ถึงความพ้นทุกข์ได้ดั่งนี้ และนิพพานนี้เป็นที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังที่มีแสดงไว้ว่า มรรค ผล นิพพาน มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เป็น ๙ เรียกว่า ***นวโลกุตตรธรรม*** ธรรมที่ข้ามขึ้นจากโลก คือพ้นโลก ๙ ประการ เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงเป็นที่เข้าใจกันว่า นิพพานเป็นธรรมสุดเอื้อมกันอยู่โดยมาก คือหมายความว่า ไม่อาจจะบรรลุถึงได้ แต่ว่าความเข้าใจดั่งนี้ยังไม่ถูกตรงตามที่ควรจะเข้าใจ เพราะว่าตามที่ควรจะเข้าใจนั้น ผลที่พึงบรรลุทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นขั้นไหน เมื่อยังไม่ถึงขั้นที่จะพึงบรรลุก็เป็นการสุดเอื้อมทั้งนั้น บรรลุไม่ได้ทั้งนั้น แต่ว่าเมื่อถึงขั้นแล้ว ก็เป็นสิ่งที่จะพึงบรรลุได้ และนิพพานนี้ตามหลักธรรมที่ท่านแสดงไว้ก็เป็นธรรมที่พึงบรรลุได้ ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ จึงมีคำกล่าวว่า บรรลุนิพพาน ถึงนิพพานดังนี้

นิพพานเป็นอายตนะ มีคำกล่าวว่านิพพานเป็นอายตนะ คือเป็นที่ต่อหรือว่าต่อได้ คือบรรลุได้เหมือนอย่างที่เรียกอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ อายตนะภายใน ๖ ก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะคือใจ อายตนะภายนอก ๖ ก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมคือเรื่องราว อายตนะภายในภายนอกนี้เป็นคู่กัน ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง จมูกคู่กับกลิ่น ลิ้นคู่กับรส กายคู่กับโผฏฐัพพะ มนะคือใจคู่กับธรรมคือเรื่องราว และเมื่อต่อให้ถูกคู่กันแล้วก็ต่อกันได้ เมื่อตาต่อกับรูปก็ต่อกันได้คือเห็นรูปได้ แต่ว่าถ้าต่อกันไม่ถูกคู่ก็ต่อกันไม่ได้ เช่นว่าจะใช้หูดูรูป ใช้ตาฟังเสียง ก็ไม่ได้ แต่เมื่อต่อกันถูกคู่แล้วก็ต่อกันได้คือบรรลุได้ บรรลุการเห็นรูป การได้ยินเสียงได้ดั่งนี้ เป็นต้น

นิพพานก็เป็นอายตนะอย่างหนึ่งซึ่งต่อได้กับจิตโดยตรง จิตที่อบรมแล้วด้วยศีล สมาธิ ปัญญา โดยลำดับเป็นสุภาวิตจิตตะ คือจิตที่อบรมดีแล้วจนบรรลุมรรค บรรลุผล จิตนี้ก็บรรลุนิพพาน ดังที่มีแสดงว่า จิตถึงวิสังขารหรือนิพพานอันเป็นธรรมที่ปราศจากสังขาร ความปรุงแต่ง เครื่องปรุงแต่ง

ทั้งปวง บรรลุถึงความสิ้นตัณหาทั้งหลายแล้วดั่งนี้

นิพพานเป็นความสิ้นกิเลส เพราะฉะนั้น เมื่อการปฏิบัติถึงขั้นแล้ว จิตที่อบรมดีแล้วด้วยการปฏิบัติจึงต่อนิพพานได้ คือบรรลุนิพพานได้ดั่งนี้ จึงได้มีการแสดงลักษณะของนิพพานอันพอเป็นเครื่องชี้ให้เข้าใจด้วยพระพุทธภาษิตต่าง ๆ อีกหลายแห่งว่า *ธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน* ดังนี้ก็มีอันหมายถึงว่า นิพพานนั้นก็คือธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสนี้เอง ปฏิบัติให้สิ้นกิเลสได้เมื่อใดก็บรรลุนิพพานเมื่อนั้น หรือว่ากล่าวให้เข้าใจว่า นิพพานนั้นก็อยู่ตรงที่สิ้นกิเลสนั้นเอง อีกอย่างหนึ่งก็ยกกรรมขึ้นเป็นที่ตั้ง เพราะเมื่อสิ้นกิเลสก็สิ้นกรรม *ตรงที่สิ้นกรรมนั้นก็คือนิพพาน* อีกอย่างหนึ่งก็ยกเอาวิบากคือผลขึ้นเป็นที่ตั้ง สิ้นวิบากคือนับตั้งแต่สิ้นเกิด สิ้นแก่ สิ้นตาย *ตรงที่สิ้นวิบากนับตั้งแต่เกิดแก่ตายนี้ก็คือนิพพาน*

คราวนี้เมื่อมาพิจารณาดูอีกว่า อันกิเลสก็มีมากมายยากที่จะสิ้นได้ เมื่อใดจะสิ้นกิเลส หรือไม่อาจจะทำให้สิ้นกิเลสได้ ถ้าคิดดั่งนี้ก็ไม่ตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาอีกเช่นเดียวกัน เพราะว่าตามหลักธรรมในพระพุทธ-ศาสนานั้น แสดงว่าจิตนี้อันจะเป็นที่ต่อนิพพานบรรลุนิพพานได้นั้น เป็นธรรมชาติประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ว่าเศร้าหมองไปเพราะกิเลสที่จรเข้ามา อันเรียกในที่นี้ว่าอุปกิเลส จึงเป็นเหมือนอย่างแขกที่จรเข้ามาอาศัย ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต ถ้ากิเลสเป็นเนื้อแท้ของจิตแล้วก็ไม่สามารถจะละได้ แต่ว่าเพราะกิเลสไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่ว่าเป็นเครื่องที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมอง จึงเรียกว่าอุปกิเลส *อุป*แปลว่าเข้ามาหรือเข้าไป *กิเลส*ก็เศร้าหมองคือสิ่งที่เข้ามาทำให้เศร้าหมอง หรือเข้าไปทำให้เศร้าหมอง ก็ทำจิตนี้เองให้เศร้าหมอง เพราะฉะนั้น จึงสามารถที่จะชำระได้ จึงได้มีแสดงว่า จิตนี้หลุดพ้นแล้วจากเครื่องที่จรเข้ามาทำให้เศร้าหมองดั่งนี้ เพราะฉะนั้น จึงสามารถที่จะชำระจิตใจให้หลุดพ้นจากกิเลสบรรลุถึงนิพพานได้ ไม่ใช่ว่าทำไม่ได้ แต่ว่าจะทำได้ยากหรือง่าย จะบรรลุได้เร็วหรือช้าอย่างไรนั้นก็สุดแต่การปฏิบัติ เมื่อการปฏิบัตินั้นเป็นการปฏิบัติดี เป็นการปฏิบัติตรง เป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติชอบ ตามหลักสังฆคุณทั้ง ๔ ว่า *สุปฏิปนฺโน อุชุปฏิปนฺโน ญายปฏิปนฺโน สามีจิปฏิปนฺโน* แล้ว การปฏิบัติที่ดีที่ตรง ที่ถูกที่ชอบนี้ ก็จะนำไปให้บรรลุถึงได้เร็วกว่าการปฏิบัติที่ตรงกันข้าม แต่ว่าการปฏิบัตินั้นก็พึงเป็นไปโดยลำดับ

ไม่จำเป็นที่จะต้องเร่งรัดด้วยตัณหาอันเป็นความดิ้นรนทะยานอยาก ถ้าเป็นการปฏิบัติด้วยตัณหาแล้ว ตัณหานี้ก็เป็นเครื่องกั้นอีกไม่ให้บรรลุถึงได้

เหมือนอย่างท่านพระอานนท์เถระที่มีแสดงไว้ว่า แรกเมื่อพระพุทธเจ้านิพพานนั้น ท่านยังเป็นพระเสขบุคคลที่ท่านแสดงว่า เป็นพระโสดาบัน ยังมิได้เป็นพระอรหันต์ แต่ว่าพระเถระที่พระมหากัสสปได้เลือกทำปฐมสังคายนานั้น องค์อื่น ๆ ล้วนเป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น แต่ท่านเลือกท่านพระอานนท์ที่เข้าร่วมด้วย ก็เพราะเป็นผู้ทรงพระธรรมอันจะขาดเสียมิได้ ก่อนที่จะถึงวันทำสังคายนาครั้งแรก ท่านพระมหากัสสปจึงได้เตือนพระอานนท์ให้มีความไม่ประมาท กระทำความเพียร ท่านพระอานนท์จึงได้กระทำความเพียรเป็นอย่างยิ่ง แต่ก็ยังไม่ได้ไม่ถึง คราวนี้ท่านจึงปรารภว่าจะพัก ก็เริ่มเอนกายลงที่จะพัก ในประวัติแสดงว่าท่านได้บรรลุอรหัตตมรรคอรหัตตผลในอิริยาบถที่กำลังเอนกายนั้น อันเรียกว่าอยู่ในระหว่าง อิริยาบถทั้งสี่ ไม่ใช่นอน ไม่ใช่นั่ง ไม่ใช่ยืน ไม่ใช่เดิน ผู้ปฏิบัติธรรมได้พิจารณาเห็นว่า ในขณะที่ท่านเร่งความเพียร ก็แสดงว่ายังประกอบด้วยตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก ตัณหานี้เองจึงยังกั้นเอาไว้ ยังไม่ให้บรรลุ แต่ครั้นวางใจลงว่าจะพักจึงบรรลุขณะที่ปล่อยวางนั้นเองดั่งนี้

เพราะฉะนั้น แม้จะมีคำแสดงว่า ให้อาศัยตัณหาเพื่อละตัณหาเสีย แต่ก็จะต้องละตัณหาจึงจะบรรลุได้ ฉะนั้นจึงควรปฏิบัติไปโดยลำดับ และเมื่อได้บ่ายหน้าไปสู่นิพพาน แม้จะยังห่างนิพพานเพียงใดก็ตาม ก็ชื่อว่าได้บ่ายหน้าไปถูกทางแล้ว การเดินไปทีละก้าวก็ชื่อว่าได้เป็นการปฏิบัติใกล้นิพพานเข้าไปทุกที แต่ว่าถ้าบ่ายหน้าไปคนละทางกับนิพพาน การปฏิบัติก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติไม่ตรงต่อทางนิพพานก็จะห่างนิพพานไปทุกทีเช่นเดียวกันและทุก ๆ คน ผู้ปฏิบัติธรรมในพระ-พุทธศาสนา แม้จะยังไม่ประสงค์นิพพานอันเป็นที่สุด แต่ก็ไม่ต้องกลัวว่าจะรีบบรรลุนิพพานเสีย เพราะว่าอันกิเลสที่มีอยู่อันเป็นส่วนอาสวะอนุสัยนอนจมหมักหมมอยู่ในจิตสันดานของคนทั้งปวงนั้น กล่าวได้ว่ามีอยู่มากมายนักหนา จึงได้เรียกว่า ปุถุชนะ หรือปุถุชน คือคนที่มีกิเลสหนาแน่น ถ้าหากว่าจะเปรียบเทียบก็เหมือนอย่างกองใหญ่โตเป็นภูเขาเลากา การปฏิบัติธรรมแต่ละครั้ง แม้จะปฏิบัติในระดับที่เรียกว่าเป็นธรรมขั้นสูง สมถะวิปัสสนาก็คล้าย ๆ กับว่าเอาผ้าไปปัดภูเขานั้นครั้งหนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาหินนั้นกร่อน

ลงไปได้สักเพียงเท่าใด จะปัดสักกี่ทีภูเขานั้นจะหมด แต่ว่าควรจะกลัวกิเลสจะเพิ่มขึ้น กิเลสจะมากขึ้นมากกว่า และทุกคนก็ควรจะปฏิบัติมุ่งนิพพาน ดังคติโบราณที่ได้กล่าวมาข้างต้นว่า *นิพฺพานปจฺจโย โหตุ* เมื่อเป็นดั่งนี้แล้ว ก็ชื่อว่า ได้ปฏิบัติบ่ายหน้าไปสู่นิพพาน เป็นการหันหน้าไปถูกทิศทาง เมื่อหันหน้าไปถูกทิศทางแล้ว แม้จะอยู่ห่างไกลเท่าใด การที่ก้าวเดินไปทีละก้าว ก็ชื่อว่าใกล้นิพพานดังกล่าวมาข้างต้นนั้น

นึกดูถึงว่าการเดินทาง เช่นว่าจะมาวัดนี้ ก็จะต้องบ่ายหน้ามาสู่วัดนี้ ตั้งแต่ออกจากบ้านจึงจะถึงวัดนี้ได้ จึงจะมาประชุมกันอยู่ในที่นี้ได้ ถ้าหากว่าบ่ายหน้าไปเสียทางอื่นแล้ว ก็จะมาถึงวัดนี้มาประชุมในที่นี่ไม่ได้ ใครที่อยู่ใกล้ก็จะถึงเร็วกว่า ใครที่อยู่ไกลก็จะถึงช้ากว่า แต่ว่าแม้อยู่ใกล้ ถ้าไม่มาหรือบ่ายหน้าไปเสียทางอื่น ก็ย่อมมาไม่ถึงอยู่นั้นเอง แม้จะอยู่ไกลเท่าไร อยู่เมืองนอกเมืองนาห่างไกลกันเท่าไร เมื่อจะมาก็ต้องบ่ายหน้ามาถูกทิศทางแล้ว จึงจะมาถึงได้ และก็ต้องถึงได้ในที่สุด ฉะนั้น การตั้งความปรารถนาเพื่อบรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้า จึงเป็นการตั้งความปรารถนาที่ถูก แล้วไม่ต้องกลัวว่าจะรีบบรรลุนิพพาน

ความระลึกถึงนิพพาน อีกอย่างหนึ่ง การบ่ายหน้าสู่นิพพานนั้นเท่ากับเป็นการหันหลังให้กิเลส คือหันหลังให้ราคะ โทสะ โมหะ ให้ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก เป็นต้น แต่ถ้าหากว่าบ่ายหน้าไปในทางตรงกันข้าม ก็ชื่อว่าบ่ายหน้าไปสู่กิเลสแต่หันหลังให้นิพพาน เมื่อบ่ายหน้าไปสู่กิเลส ดำเนินไปตามทางของกิเลส ไปหากิเลส ก็ย่อมจะร้อน ใกล้กิเลสเท่าไหร่ก็ร้อนเท่านั้น แต่หากว่าถ้าบ่ายหน้าไปสู่นิพพาน เป็นการบ่ายหน้าไปสู่ความเย็น หันหลังให้กิเลส และเมื่อดำเนินปฏิบัติไปก็จะห่างกิเลสเข้าทุกที ใกล้นิพพานเข้าไปเท่านั้น ก็จะพบความเย็นยิ่งขึ้น เพราะฉะนั้น การปฏิบัติที่หันหลังให้กิเลส แต่บ่ายหน้าไปสู่นิพพานอันเป็นความเย็นนี้ จึงเป็นไปเพื่อความสงบระงับเพื่อความสุขเพียงส่วนเดียว แม้จะยังไกลอยู่ก็ตาม ก็เป็นอันว่าได้มองเห็นแสงของความสงบ ความเย็น ของความสุขขึ้นไปโดยลำดับ ฉะนั้น ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยายดังกล่าวมานี้ก็จะทำให้จิตใจพบกับความสงบ ความสุข จะทำให้เกิดความอุตสาหะ ขวนขวายในการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบยิ่ง ๆ ขึ้น

ความระลึกถึงนิพพานนับเข้าในอนุสสติข้อว่า ***อุปสมานุสสติ*** แม้ว่าจะยังไม่บรรลุถึงนิพพาน ยังไม่พบนิพพาน

ด้วยตนเองว่าเป็นอย่างไร ก็อาจจะระลึกถึงได้ ฉะนั้น ท่านจึงสอนให้ระลึกถึง ถ้าระลึกถึงไม่ได้ ท่านก็จะไม่สอนให้ระลึกถึง แต่ว่าการระลึกถึงในสิ่งที่ตนเองยังไม่ได้ไปถึง ยังไม่รู้ไม่เห็นแจ้งจริงด้วยตนเองนั้น ก็อาจทำได้ด้วยอาศัยความรู้ของท่านผู้ที่รู้ที่ได้แสดงสั่งสอนไว้ คือได้อาศัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่เป็นเครื่องแสดงชี้เอาไว้ และก็พิจารณาตรองไปตามเหตุและผล ก็จะทำให้พอสังเกตลักษณะแห่งนิพพานตามที่ตรัสแสดงไว้ได้

อันการระลึกถึงเรื่องที่ตนยังไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเองนั้น ย่อมมีอยู่เป็นอันมากแก่ทุก ๆ คน ฉะนั้นทุกคนจึงต้องมีการเรียนวิชา ตั้งต้นแต่เรียนจากมารดาบิดาในฐานะเป็นบูรพาจารย์ เรียนจากครูอาจารย์สืบต่อมา ในทางพระศาสนาก็เรียนจากพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้สิ่งที่เรียนเหล่านี้ มีเป็นอันมากที่นักเรียนนักศึกษาไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นด้วยตนเอง แต่ก็อาจจะพิจารณาตรึกตรองไปตามอาการตามลักษณะ ก็จะพอให้บังเกิดความเข้าใจได้บ้าง เรื่องนิพพานที่แสดงมาก็เป็นเช่นนั้น แสดงตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ประกอบการตรึกตรองพิจารณาไปตามลักษณะอาการ อันทำให้เข้าใจได้โดยลักษณะอาการเป็นต้นดังกล่าว

โมกขธรรม – นิพพาน – วิมุตติ

อีกอย่างหนึ่ง ทำให้เข้าใจได้โดยเทียบเคียงกับสิ่งที่มีอยู่อันเป็นด้านหนึ่ง และเทียบเคียงถึงนิพพานอันมีลักษณะอีกด้านหนึ่งอันตรงกันข้าม ในข้อนี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ก็ได้ทรงพิจารณาเทียบเคียงดูแล้ว ดังที่ท่านแสดงว่า พระสิทธัตถราชกุมารได้ทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ที่ท่านเรียกว่าเทวทูต แสดงโดยบุคลาธิษฐาน ท่านก็แสดงกันว่า เทพยดามาเนรมิตไว้ให้ทรงเห็น แต่ว่าจะเป็นเทพยดามาเนรมิตหรือว่าจะเป็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย เป็นสมณะ ที่เป็นมนุษย์นี่แหละ ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะจริง ๆ ก็ตาม ความสำคัญย่อมอยู่ที่ว่า เมื่อได้ทรงเห็นแล้ว ได้ทรงพิจารณาน้อมเข้ามาว่า บุคคลเกิดมาก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้ แม้พระองค์เองก็ต้องเป็นเช่นนี้ จะทรงดำรงอยู่ในฐานะใดก็ตาม คือในฐานะเป็นองค์รัชทายาท หรือต่อไปจะทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง หรือแม้จะทรงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิตามคำทำนายที่พราหมณ์ผู้ดูลักษณะได้ทำนายไว้เมื่อแรกประสูติก็ตาม ก็จะต้องทรงแก่ ทรงเจ็บ ทรงตาย ไม่พ้นไปได้ ฉะนั้น จึงได้ทรงเห็นทุกข์ และ

ทรงปรารถนาที่จะพ้นทุกข์อันเรียกว่า โมกขธรรม คือทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น โดยตรงก็คือ ทรงปรารถนาที่จะพ้นทุกข์ พ้นชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ นั่นเอง และก็ทรงพิจารณาเห็นว่า เมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็จะต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย อันตรงกันข้าม ความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย หรือธรรมที่ทำให้ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายนี้แหละคือโมกขธรรม ทรงเห็นว่า ธรรมดาของโลกคือของธรรมชาติ เมื่อมีมืดก็มีสว่าง มีร้อนก็มีเย็นเป็นเครื่องแก้กันฉันใด เมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ฉันนั้น นี่แหละคือโมกขธรรม

ทรงสันนิษฐานโดยเทียบเคียงดังนี้ ความระลึกของพระองค์ดั่งนี้ก็เรียกว่า เป็น*อุปสมานุสสติ ระลึกถึงนิพพาน*อัน เป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวงอย่างหนึ่ง แม้จะยังไม่ได้ไม่ถึง ไม่รู้ไม่เห็นนิพพาน อันเรียกว่าโมกขธรรมนั้นก็ตาม แต่ก็พึงระลึกถึงโดยเทียบเคียงกับสิ่งที่ตรงกันข้าม แก่ เจ็บ ตายนั้น ก็รู้อยู่ก็เห็นอยู่ ทรงเห็นแก่ เห็นเจ็บ เห็นตาย นี่แหละคือทรงเห็นเทวทูต แม้จะเคยเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตายมาก่อนสักกี่ครั้งกี่คราวก็ตาม แต่ว่าไม่เห็นด้วยตาปัญญาเหมือนอย่างที่ทรงเห็นในคราวที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้น ก็ยังไม่ชื่อว่าเห็นเทวทูต แต่เมื่อเห็นแก่ เห็นเจ็บ เห็นตาย ด้วยตาปัญญาคือน้อมเข้ามารู้ด้วยปัญญาที่ใจจนเกิดความสังเวช นี่แหละคือเห็นเทวทูต จะเป็นเทวดาเนรมิตไว้ข้างนอก หรือว่าจะเป็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย จริง ๆ นั้นไม่สำคัญ สำคัญอยู่ที่ว่าเห็นที่ใจด้วยปัญญา เรียกว่าเห็นทุกข์ จึงได้เทียบเคียงไปถึงด้านที่ตรงกันข้าม คือ ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายดังกล่าว

ฉะนั้น แม้ความระลึกถึงได้ดั่งนี้ก็เป็นอุปสมานุสสติย่อมจะเป็นประโยชน์ และก็เป็นประโยชน์จริง ๆ เพราะว่าเป็นเหตุให้พระองค์ทรงละฆราวาสสมบัติ แม้แต่จักรพรรดิสมบัติทั้งสิ้น เสด็จออกทรงผนวช และทรงแสวงหาโมกขธรรมคือนิพพานนั้น จนทรงบรรลุถึงโมกขธรรมในที่สุด ซึ่งโมกขธรรมนั้นเป็นอมตะ คือธรรมที่ไม่ตาย กล่าวรวมกันว่า ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั้นเอง แม้ว่าเมื่อทรงบรรลุเข้าจริง ๆ ธรรมข้อนี้จะมีลักษณะพิเศษลึกซึ้งประการใดก็ตาม แต่ว่าก็ย่อมอยู่ในลักษณะที่จะพึงพูดหมายให้เข้าใจกันได้ ก็คือว่า ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย หรือที่เรียกว่า อมตธรรม หรือโมกขธรรมนั่นแหละ ถ้าหากว่าไม่ได้ทรงมีอุปสมานุสสติในข้อนี้แล้วก็จะไม่ทรงผนวช เพราะไม่มีอะไรจะชักจูงให้เสด็จออกทรงผนวชได้

ฉะนั้น จะว่ายังไม่ได้ ไม่ถึงแล้วนึกไม่ได้ อาจจะนึกได้แม้อาศัยความเทียบเคียงกับสิ่งที่มีอยู่ไปถึงสิ่งที่ตรงข้าม ดังที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงระลึกถึงนี้ และในธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ที่แสดงลักษณะต่าง ๆ อันจะพึงระลึกตามไปได้นั้นก็มีอยู่เป็นอันมาก เป็นต้นว่าได้ทรงแสดงไว้ว่า น้ำทั้งสิ้นในมหาสมุทรมีรสเป็นอันเดียวกัน คือมีความเค็มเป็นรสฉันใด ธรรมคือคำสั่งสอนของพระองค์ทุกข้อทุกบทก็มีรสเป็นอันเดียวกันฉันนั้น คือว่ามีวิมุตติ ความหลุดพ้นเป็นรส ในที่นี้ก็หมายถึงนิพพานนี้เอง

ฉะนั้น ธรรมที่ทรงสั่งสอนไว้ทุกข้อทุกบท ไม่ว่าจะเป็นขั้นศีล หรือขั้นสมาธิ หรือขั้นปัญญา ขั้นใดขั้นหนึ่งทุกข้อทุกบท ย่อมมุ่งวิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ มุ่งนิพพานทั้งนั้น ฉะนั้น เมื่อปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ไม่ว่าจะข้อใดก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อวิมุตติ หรือว่าเพื่อนิพพาน คือเพื่อดับกิเลสและกองทุกข์ ไม่มีธรรมสักข้อหนึ่งที่พระพุทธเจ้าจะทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติเพื่อเพิ่มกิเลสเพิ่มกองทุกข์ มีแต่ตรัสสอนให้ลดให้ละกิเลสและกองทุกข์ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ธรรมทุกข้อทุกบทจึงเป็นไปเพื่อนิพพาน และผู้ปฏิบัติธรรมทุกข้อทุกบทก็เป็นไปเพื่อนิพพานเช่นเดียวกันนี้ในด้านคำสั่งสอน

โลกกับทุกข์ ในด้านเทียบเคียงดังกล่าวมาถึงตัวอย่างพระโพธิสัตว์ก็อาจที่จะกล่าวเทียบเคียงได้อีกอย่างหนึ่งว่า ด้านโลก ด้านทุกข์หรือว่าด้านกิเลสนั้น ทุกคนก็อยู่กับโลก อยู่กับทุกข์ อยู่กับกิเลสก็ย่อมจะพิจารณารู้จักว่าโลกเป็นอย่างไร ทุกข์เป็นอย่างไร กิเลสเป็นอย่างไร

อันโลกนั้น ตามศัพท์แปลว่า สิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม สิ่งใดชำรุดทรุดโทรมสิ่งนั้นเป็นโลก และอีกอย่างหนึ่งคำว่าโลกอาจจะแปลว่า ปรากฏหรือสว่างอันหมายความว่า ความชำรุดทรุดโทรมที่เป็นโลกนั้นไม่ใช่ว่าซ่อนเร้น แต่ว่าปรากฏ ไม่ใช่ว่าไม่ปรากฏ มองเห็นได้แม้ด้วยตา เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแสดงไว้ว่า สิ่งใดเป็นโลก สิ่งนั้นเป็นทุกข์ และทุกข์นั้นก็ไม่ใช่มีความหมายแคบคือหมายเฉพาะที่เป็นทุกขเวทนา แต่ว่าหมายถึงทุกข์ทุกอย่าง ทุกข์ทุกสิ่งที่ดำรงอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป สิ่งใดที่ดำรงอยู่ตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป สิ่งนั้นเรียกว่าเป็นทุกข์

เพราะฉะนั้น โลกกับทุกข์มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน และทุก ๆ คนอยู่ในโลกอยู่กับทุกข์ก็ย่อมจะพิจารณามองเห็นโลกว่าเป็นอย่างไร เห็นทุกข์ว่าเป็นอย่างไร อาจจะมองเห็นทุกข์เป็นต้นว่าชาติทุกข์ ชราทุกข์ มรณทุกข์ ก็มอง

เห็นกัน หรือว่าทุกข์ทางใจ จะเป็นโสกะปริเทวะ เป็นต้น ก็รู้กันพบกัน ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก หรือความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รัก ก็รู้กันพบกัน ความปรารถนาไม่ได้สมหวังต่าง ๆ ก็พบกัน เคยพบความไม่เที่ยง ความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ความที่บังคับให้เป็นไปไม่ได้ตามปรารถนา ต้องละสิ่งทั้งปวงอยู่ด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าได้เคยพบเคยประสบโลก ประสบทุกข์อยู่ด้วยกัน

กิเลสก็เหมือนกัน ทุกคนมีกิเลสก็รู้กันอยู่ว่า โลภะเป็นอย่างไร โทสะเป็นอย่างไร โมหะเป็นอย่างไร หรือว่าตัณหาความดิ้นรนทะยานอยากบังเกิดขึ้นแล้วเป็นอย่างไร เดือดร้อนอย่างไร ดั่งนี้เป็นต้นก็รู้กันอยู่ เพราะฉะนั้นก็พิจารณาโดยเทียบเคียงว่าโลกเป็นอย่างนี้ ทุกข์เป็นอย่างนี้ กิเลสเป็นอย่างนี้ อีกด้านหนึ่งที่ตรงกันข้าม ที่ที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีโลกที่มีลักษณะดั่งกล่าว ไม่มีกิเลส ด้วยประการทั้งปวง นั่นแหละคือนิพพาน และมาพิจารณาดูอีกว่าใครคือผู้ที่ประสบโลก ประสบทุกข์ ใครเป็นผู้ที่มีกิเลส พิจารณาดูตามความจริงและตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็จะพบว่า จิตนี้เองเป็นสิ่งที่ประสบโลก ประสบทุกข์ เป็นสิ่งที่เป็นที่อาศัยของกิเลสหรือว่ามีกิเลสที่ที่มีโลก มีทุกข์ มีกิเลส ก็คือจิตนี้เอง และที่ที่ไม่มีโลก ไม่มีทุกข์ ไม่มีกิเลส ก็ไม่ใช่สิ่งอื่นใด ก็คือจิตนี้เอง เพราะฉะนั้น จึงมีผู้บรรลุนิพพานได้คือจิต เช่นเดียวกับผู้ที่บรรลุทุกข์บรรลุโลก บรรลุกิเลสหรือมีกิเลสคือจิตนี้เอง และทุกคนก็มีจิตอยู่ด้วยกัน และจิตนี้ตามที่ได้แสดงแล้วว่าตามหลักพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสว่าจิตนี้มีธรรมชาติปภัสสร คือ ผุดผ่อง แต่ว่าเศร้าหมองเพราะกิเลสที่จรเข้ามา จึงเรียกว่าอุปกิเลส ซึ่งต้องการจะแสดงความหมายว่า กิเลสนั้นเป็นตัวจรเข้ามา ไม่ใช่เป็นเนื้อหาของจิต ดังที่แสดงแล้ว เพราะฉะนั้นจึงสามารถปฏิบัติให้วิมุตติ คือให้จิตพ้นกิเลสได้ จิตที่พ้นกิเลสนี่แหละคือจิตที่บรรลุนิพพาน สิ้นกิเลส สิ้นราคะ โทสะ โมหะ สิ้นตัณหา นี้แหละคือบรรลุนิพพาน

วัฏฏะ ความวน เมื่อสิ้นกิเลสก็สิ้นกรรม เมื่อสิ้นกรรมก็สิ้นวิบาก เพราะเหตุที่ยังมีกิเลสจึงต้องกระทำกรรมต้องประสบวิบาก นี้เรียกว่าวัฏฏะคือความวน เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงได้แสดงถึงสัจจะคือความจริงข้อนี้

สรุปรวมเข้ามาว่า ทุกคนวนอยู่ในวัฏฏะคือความวน ๓ อย่าง กิเลสวัฏฏะ วนคือกิเลส กรรมวัฏฏะ วนคือกรรม วิปากวัฏฏะ วนคือวิบาก และความวน

นี้ย่อมมีอยู่อย่างเดียวกัน ในอดีตก็เป็นอย่างนี้ ในปัจจุบันก็เป็นอย่างนี้ ต่อไปในอนาคตก็จะเป็นอย่างนี้ เหมือนอย่างล้อรถที่วิ่งไป ล้อรถที่วิ่งไปก็คือหมุนเป็นวงกลม หมุนไปรอบหนึ่งก็คือว่าคืบไปได้ตอนหนึ่งเท่ากับระยะรอบหนึ่งของล้อนั้น หมุนไปรอบที่ ๒ ก็ล้ออันนั้น รอบที่ ๓ ก็ล้ออันนั้น รอบที่ ๔ ก็ล้ออันนั้น ฉันใดก็ดี ในอดีตจะเกิดมาสักกี่ร้อยกี่พันกี่แสนกี่โกฏิกี่อสงไขยชาติก็ตาม ก็วัฏฏะ ๓ กิเลส กรรม วิบาก นั่นแหละหมุนไปทีละรอบ ในชีวิตปัจจุบันนี้ ชีวิตอันนี้สมมติว่ารอบหนึ่ง ก็วัฏฏะ ๓ นี้ ในอนาคตก็วัฏฏะ ๓ อันเดียวกันนี้นั่นเอง

อนมตัคคะ ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า วัฏฏะหรือสังสารวัฏอันนี้เป็นอนมตัคคะ ที่แปลว่า มียอดคือปลายที่ไม่จำเป็นจะต้องตามไปรู้ คำว่ายอดหรือปลายนี้ก็หมายความว่า ตั้งต้นมาเมื่อไร ที่สัตว์บุคคลนี้เริ่มเกิดมาหรือว่าเริ่มวนมา และจะไปลงท้ายเมื่อไรคือจะจบสิ้นสุดลงเมื่อใด ไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้ เพราะว่าจะย้อนหลังไปในอดีตนานสักเท่าใด จะคืบไปในอนาคตนานเท่าใดก็ตาม หลักก็คือว่า วัฏฏะทั้ง ๓ กิเลส กรรม วิบาก อันนี้นี่เองไม่ใช่อื่นไกลที่ไหน จึงไม่จำเป็นจะต้องตามไปรู้ว่าเกิดมากี่ชาติแล้ว และจะไปเกิดอีกกี่ชาติ รู้แล้วก็ไม่บังเกิดประโยชน์อะไร ไม่ทำให้สิ้นกิเลสและสิ้นกองทุกข์ได้อย่างไร เหมือนอย่างว่าฝนตกตั้งแต่ต้นมากี่ครั้งที่ไหนบ้าง ในอนาคตข้างหน้าฝนจะตกอีกกี่ครั้งที่ไหนบ้าง ไม่จำเป็นที่จะต้องไปรู้ แต่ข้อที่ควรรู้นั้นก็คือรู้เหตุและผล รู้เหตุและผลว่า ฝนตกเพราะอะไร ดังที่เมื่อครั้งโบราณก็แสดงว่าเทวดาให้ฝน ในปัจจุบันผู้รู้ทางวิทยาการรู้เหตุที่ฝนตกว่าเป็นอย่างนั้น ๆ และเมื่อจับเหตุและผลแล้วฝนจะตกมาในอดีตนานเท่าใดก็ตาม จะตกในอนาคตอีกเท่าใดก็ตาม ก็อยู่ในเหตุผลอันเดียวกันนี้ และเมื่อจับเหตุผลอันนี้ได้แล้ว สมมติว่าต้องการจะให้ฝนตก ถ้าทำได้ ก็สร้างเหตุขึ้นให้ฝนตก ก็อาจจะทำให้ฝนตกได้ดั่งนี้ เพราะฉะนั้น จึงไม่จำเป็นที่จะต้องตามไปรู้รายละเอียดต่าง ๆ แต่ว่าให้รู้หลักซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ ได้พบหลักสัจจะคือความจริง สรุปเข้าในหลักของวัฏฏะทั้ง ๓ กิเลสวัฏฏะ กรรมวัฏฏะ และวิปากวัฏฏะดังกล่าว

เมื่อมีกิเลส กิเลสก็เป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมก็เป็นผลของกิเลส และกรรมก็เป็นเหตุ ส่งวิบากคือผล วิบากคือผลนั้นเล่าก็เป็นผลของกรรม และวิบากก็เป็นเหตุก่อกิเลสอีก เพราะฉะนั้นกิเลส กรรม วิบาก จึงวนกันเป็นวงกลม

เหมือนอย่างล้อที่มีอยู่ ๓ ซี่ ก็หมุนไปอย่างนี้นี่แหละ ทั้งในอดีต ในอนาคต ในปัจจุบันดังกล่าวมาแล้ว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พบหลักอันนี้แล้ว ความตรัสรู้ของพระองค์เป็นรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้น ซึ่งตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่า อวิชชาคือความไม่รู้เป็นต้นเหตุของกิเลสทั้งหมด ส่วนวิชชา คือความรู้นั้นเมื่อบังเกิดขึ้น อวิชชาคือความไม่รู้ก็ดับหายไป เหมือนเมื่อความสว่างบังเกิดขึ้น ความมืดก็ดับหายไป

เพราะฉะนั้น กิเลสทั้งปวงจึงดับ โลภ โกรธ หลง หรือโลภะ โทสะ โมหะดับ ตัณหาดับ กิเลสดับก็เป็นอันหักวัฏฏะ คือหักซี่ของวัฏฏะอันเป็นซี่สำคัญ เมื่อหักซี่ของวัฏฏะคือกิเลสเสียได้ กรรมก็ดับ วิบากก็ดับ นี่แหละคือนิพพาน หรือว่าโมกขธรรม หรือวิมุตติที่ได้ทรงพบและก็ทรงแสดงธรรมนี้สั่งสอนชี้แจงที่จะให้เข้าใจถึงสัจจะคือความจริงอันนี้ วางหลักอริยสัจจ์ ๔ วางหลักปฏิจจ-สมุปบาท วางหลักวัฏฏะ ๓ และหลักอื่น ๆ รวมความว่า ธรรมปฏิบัติทั้งสิ้นนั้น เป็นไปเพื่อปฏิบัติหักวัฏฏะทั้ง ๓ นี้ทั้งนั้น ตั้งแต่ในเบื้องต้น และเป็นไปเพื่อหักตั้งแต่อย่างหยาบ จนถึงอย่างละเอียด และเมื่อหักได้สิ้นเชิงแล้วก็เป็นอันว่าจิตนี้บรรลุถึงความสิ้นกิเลส สิ้นกรรม สิ้นวิบาก เป็นภูมิชั้นแห่งนิพพานอันเป็นที่สุดแห่งพระพุทธศาสนาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน

โลกุตตระ จิตทุกคนสามารถจะบรรลุถึงภาวะดังกล่าวได้เมื่อปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ หรือศีล สมาธิ ปัญญาถึงที่ และเมื่อปฏิบัติไป ๆ ก็ใกล้นิพพานเข้าไปเอง ใครจะอยากถึงนิพพานหรือไม่อยากถึงนิพพานก็จะต้องถึง แต่ว่าถ้าขั้นของการปฏิบัติยังไม่เข้าไปถึงฐานะถึงขั้น จะอยากเท่าไรก็ถึงไม่ได้ ไม่อยากก็ไม่ถึง อยากก็ไม่ถึง เพราะฉะนั้นความบรรลุนิพพานนั้นจึงมิได้เกิดจากความอยากหรือความไม่อยาก แต่เกิดจากการปฏิบัติไปโดยลำดับ และเมื่อเข้าขั้นแล้วก็บรรลุเอง เป็นสถานที่เป็นสภาพธรรมที่ตรงกันข้ามกับภาวะที่เป็นโลก ที่เป็นทุกข์ ที่เป็นกิเลสดังกล่าว จิตอันนี้ของทุก ๆ คนสามารถบรรลุถึงได้ เมื่อจิตอันนี้มีกิเลส ก็สามารถทำให้กิเลสสิ้นไปได้ เมื่อจิตอันนี้อยู่กับทุกข์ ก็สามารถทำให้สิ้นทุกข์ได้ เมื่อจิตอันนี้เกี่ยวกับโลก ก็สามารถให้บรรลุโลกุตตระคือพ้นโลกได้

นิพพานแม้ว่าจะหมายถึงธรรมที่พึงบรรลุสูงสุดในพระพุทธศาสนา อันอาจจะเข้าใจว่าเป็นธรรมสุดเอื้อม แต่เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วก็เห็นว่า จำเป็นที่จะต้องมีจุดมุ่งหมายในการปฏิบัติธรรมและจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

นั้นก็คือ นิพพาน อันเป็นธรรมสิ้นกิเลส สิ้นกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อมีจุดมุ่งหมายเพื่อบรรลุถึงภูมิธรรมอันสูงสุดนี้ การปฏิบัติแม้จะเป็นขั้นเบื้องต้นเบื้องต่ำก็เป็นการปฏิบัติที่บ่ายหน้าไปสู่นิพพานนั้น ดังที่เรียกว่า เอียงเทลุ่มลาดไปสู่นิพพานนั้นเป็นอย่างเดียวกัน และแม้ว่าจะยังไม่ได้ไม่ถึงก็พึงระลึกถึงได้ และตั้งอธิษฐานจิตเพื่อบรรลุได้ ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า แม้แต่โบราณกาลมาท่านก็นิยมอธิษฐานในใจเมื่อได้บำเพ็ญกุศลหรือปฏิบัติธรรมว่า *นิพฺพานปจฺจโย โหตุ* จงเป็นปัจจัยเพื่อบรรลุนิพพานหรือจงเป็นปัจจัยแห่งนิพพาน ดังนี้ และแม้บรรดาท่านที่ได้บรรลุถึงนิพพานแล้วก่อนแต่บรรลุก็จะต้องตั้งอธิษฐานจิตเพื่อนิพพานด้วยกันทั้งนั้น จึงจะเป็นเหตุให้ปฏิบัติในปฏิปทา คือข้อปฏิบัติหรือทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานดังที่ได้มีแสดงถึงคุณของพระพุทธเจ้าว่าเป็นผู้ที่ใคร ๆ ไม่พึงตำหนิติเตียนโจทประท้วงได้ ๓ ประการ คือ

๑. พระตถาคตพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว อันสมณพราหมณ์หรือเทพยดา มาร พรหม ไม่พึงทักท้วงโดยธรรมได้ว่า พระองค์มิได้มีธรรมอันกล่าวดีแล้ว

๒. พระตถาคตพุทธเจ้าทรงบัญญัติแสดงปฏิปทา ทางปฏิบัติหรือข้อปฏิบัติให้ถึงนิพพานแก่สาวกทั้งหลายแล้วโดยประการที่สาวกทั้งหลายปฏิบัติแล้ว ก็จะพึงกระทำให้แจ้ง เพราะรู้ยิ่งเองแล้วในทิฏฐธรรม คือในปัจจุบัน ซึ่งเจโตวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยใจ ปัญญาวิมุตติความหลุดพ้นด้วยปัญญา อันไม่มีอาสวะคือกิเลสซึ่งนอนจมหมักหมมอยู่ เพราะสิ้นอาสวะทั้งหลายยับยั้งอยู่ สมณพราหมณ์หรือเทพยดา มาร พรหม ไม่พึงตำหนิโจทประท้วงโดยธรรมในปฏิปทาให้ถึงนิพพานที่ทรงบัญญัติแสดงดีแล้วนั้น

และ ๓. พระตถาคตพุทธเจ้าได้ทรงมีบริษัทแห่งสาวกมิใช่ร้อยเดียว คือจำนวนมาก ซึ่งปฏิบัติตามปฏิปทาให้บรรลุถึงนิพพานนั้น ก็กระทำให้แจ้งวิมุตติ ความหลุดพ้นเพราะสิ้นอาสวะทั้งหลาย ไม่มีสมณพราหมณ์หรือเทพยดา มาร พรหม จะพึงตำหนิโจทประท้วงได้แม้ในข้อนี้

ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงมองเห็นเครื่องกาหมายอันแสดงว่าบกพร่องผิดพลาด ซึ่งเมื่อพระองค์ไม่ทรงเห็นเครื่องกาหมายนี้ก็ทรงบรรลุถึงความเกษมความไม่กลัว และความกล้าหาญ ดังนี้นี้เป็นพระพุทธคุณ คือคุณของพระพุทธเจ้าอันแสดงว่า ได้ทรงแสดงปฏิปทาให้บรรลุถึงนิพพาน และก็ได้มีบริษัทแห่งสาวกปฏิบัติแล้วบรรลุถึงนิพพานมิใช่

ร้อยเดียว หมายความว่า มีจำนวนมากดั่งนี้ ฉะนั้น แม้ว่าจะยังไม่ได้ไปถึง แต่เมื่อตั้งอธิษฐานจิตไว้และปฏิบัติธรรมก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตรงต่อธรรมเป็นที่พ้นกิเลสและกองทุกข์ คือนิพพานอันเป็นธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา และดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นว่า แม้แต่ท่านที่บรรลุแล้ว ก่อนที่จะบรรลุก็จะต้องอธิษฐานจิตให้บรรลุทั้งนั้น ก็แปลว่า มีอนุสสติ คือความระลึกถึงนิพพานเป็นเบื้องหน้า เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงน้อมนำให้มีการปฏิบัติ และก็ได้กล่าวแล้วเช่นเดียวกันว่า ไม่ต้องกลัวว่าจะบรรลุถึงนิพพานเร็ว เพราะว่าอันอาสวกิเลสกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตสันดานนี้มากมายนักอย่างเป็นกองโต อย่างภูเขาใหญ่ การปฏิบัติธรรมครั้งหนึ่ง ๆ ก็คล้าย ๆ กับนำผ้าไปปัดภูเขาใหญ่นี้ทีหนึ่ง ๆ จะทำให้ภูเขาสึกกร่อนไปสักเท่าใด ฉะนั้น แม้จะมีจิตอธิษฐานให้บรรลุนิพพาน ปฏิบัติธรรมก็ไม่ต้องกลัวว่า จะบรรลุนิพพานเร็ว ข้อที่ควรกลัวนั้นก็คือจะบรรลุช้า ต้องท่องเที่ยววนเวียนไปในสังสารวัฏตลอดกาลยืดยาวนาน

สัลเลขปฏิบัติ ในต่อไปนี้จะได้แสดงถึงขั้นธรรม เพื่อที่จะให้มีความเข้าใจถึงภูมิธรรมที่พึงบรรลุในการปฏิบัติธรรมตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าอันผู้ปฏิบัติพึงบรรลุได้ การปฏิบัติธรรมนั้นเบื้องต้น ต้องทำความเข้าใจไว้ก่อนว่า โดยตรงเพื่อขัดเกลากิเลสในจิตอันเรียกว่า ***สัลเลขธรรม*** ธรรมเป็นเครื่องขัดเกลากิเลสในจิต หรือ***สัลเลขปฏิบัติ*** การปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลสในจิต จิตนี้สามารถปฏิบัติขัดเกลากิเลสออกได้ เพราะว่าจิตเป็นธรรมชาติปภัสสร คือผุดผ่อง จิตเป็นวิญญาณธาตุ คือธาตุรู้ คือรู้อะไรได้ แต่ว่าจิตนี้ถูกอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามา มาทำให้เศร้าหมองไป เครื่องเศร้าหมองของจิตนี้เรียกกันเป็นคำกลาง ๆ ทั่วไปว่า กิเลสที่แปลว่าเครื่องเศร้าหมอง หมายถึงเครื่องเศร้าหมองของจิตทุกอย่าง จะเป็นราคะ โทสะ โมหะ จะเป็นอวิชชา ตัณหา อุปาทาน หรือจะเป็นกิเลสข้อใดข้อหนึ่งที่แสดงไว้ ก็รวมอยู่ในคำว่า กิเลส คือเครื่องเศร้าหมองทั้งนั้น และสำหรับในที่นี้มีคำว่าอุปเติมหน้าเข้าไปว่า อุปกิเลสนั้น ก็เพื่อที่จะชี้แจงแสดงว่า กิเลสนั้นเป็นเครื่องที่จรเข้ามาสู่จิตหรือจรเข้าไปในจิต อุปแปลว่าเข้ามาหรือแปลว่าเข้าไป

คำนี้จึงบ่งความว่ากิเลสนั้นไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่เป็นสิ่งที่จรเข้ามาหรือเข้าไปสู่จิต เหมือนอย่างเป็นอาคันตุกะ คือเป็นแขกผู้จรมาอาศัยไม่ใช่เป็นเจ้าของบ้าน ถ้าหากว่ากิเลส

เป็นเนื้อแท้ของจิต หรือเป็นตัวเจ้าของบ้านก็ไม่อาจจะขัดเกลาหรือชำระล้างได้ แต่เพราะเป็นอุปกิเลส เป็นเครื่องที่จรเข้ามาดั่งนั้น จึงชำระล้างได้ ขัดเกลาได้ ต้องการแสดงความหมายดั่งนี้ จึงเติมคำว่าอุปเข้าไป สำหรับในพระพุทธ-ภาษิตซึ่งแสดงถึงความที่กิเลสเป็นเครื่องจรเข้ามานั้น และกิเลสที่จรเข้ามานี้เมื่อมานอนจมหมักหมมอยู่ในจิต จนเรียกว่าเป็นเครื่องหมักหมมมีชื่อว่าอาสวะ เป็นเครื่องนอนจมมีชื่อว่าอนุสัย เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงคล้าย ๆ กับว่า เป็นตัวประจำอยู่ในจิตอย่างถาวร เป็นตัวที่ยึดครองอยู่ในจิตอย่างถาวร อันที่จริงอาสวานุสัยก็คล้าย ๆ อย่างนั้น อยู่กับจิตมานาน ไม่รู้ว่านานเท่าใด และก็พอกพูนให้มากขึ้นได้ ในเมื่อไม่มีปฏิบัติธรรมเป็นเครื่องขัดเกลา แต่ว่าปฏิบัติในทางพอกพูนส่งเสริมอาสวกิเลส หรืออนุสัยกิเลสนี้ ก็เพิ่มพูนมากขึ้นได้ แต่ในทางตรงกันข้าม เมื่อปฏิบัติในด้านขัดเกลาก็ทำให้อาสวานุสัยนี้น้อยลงไปได้ และการปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกลานั้นก็คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทุกข้อทุกบท อันรวมเข้าคือศีล สมาธิ ปัญญา

ธรรมแม้ว่าจะแสดงในชื่ออย่างอื่นก็รวมเข้าใน ๓ ข้อนี้ คือ ศีล สมาธิ ปัญญาทั้งหมดหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งรวมเข้าในพระโอวาทที่เป็นตัวปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อเป็นประธาน ๓ ประการ คือ ละบาปทั้งปวง ๑ ทำกุศลให้ถึงพร้อม ๑ ชำระจิตของตนให้ผ่องใส ๑ ดั่งนี้ธรรมคำสั่งสอนทั้งปวงนี้ย่อมเป็นไปเพื่อขัดเกลาอาสวกิเลสทั้งนั้น เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ดังที่ได้เคยกล่าวแล้วว่า ธรรมทั้งปวงนั้นมีวิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นรสเหมือนกันหมด เหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทรทั้งหมดมีรสเค็มเป็นรสเหมือนกันหมดฉะนั้น เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติขัดเกลาไป ในที่สุดจิตนี้ก็จะวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย เมื่อวิมุตติหลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหลาย ก็บรรลุนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ดังนี้

เพราะฉะนั้น ตามหลักพระพุทธ-ศาสนาดังกล่าวมานี้ บุคคลจึงสามารถขัดเกลาจิตใจของตนให้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหมด บรรลุถึงนิพพานอันเป็นธรรมที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นได้ และเมื่อจิตมีกิเลสได้ จิตนี้ก็พ้นกิเลสได้ อันนี้ย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ เมื่อมีความเข้าใจให้ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนาดังนี้แล้ว ก็จะเข้าใจว่าสามารถปฏิบัติให้บรรลุนิพพานได้ มิใช่ว่าไม่สามารถจะปฏิบัติได้ เท่ากับอาการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อรู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุอันอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ และ

๓. ทรงสั่งสอนมีปาฏิหาริย์ ผู้ปฏิบัติย่อมได้รับผลตามสมควรแก่ความปฏิบัติ

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงบัญญัติแสดงปฏิปทาให้ถึงนิพพานไว้ ปฏิปทาที่ทรงบัญญัติแสดงนั้น จึงรู้ได้เข้าใจได้ และมีเหตุที่จะตรองตามให้เห็นจริงได้ ทั้งเมื่อปฏิบัติแล้วก็บรรลุได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติ นี้คือปาฏิหาริย์ของธรรม อันหมายความว่าบรรลุผลได้ตามสมควรแก่ความปฏิบัติจริง ไม่ใช่บรรลุไม่ได้ ดังที่ปรากฏว่ามีผู้บรรลุมิใช่ร้อยเดียว คือเป็นจำนวนมากดังแสดงในพระพุทธคุณดังกล่าวข้างต้นนั้น และในการปฏิบัติขัดเกลาเพื่อบรรลุวิมุตติคือความหลุดพ้นดังกล่าวนั้น ก็พึงเข้าใจขั้นอันเป็นตัวเหตุตัวผลของการปฏิบัติโดยสังเขปดังนี้ว่า ในการปฏิบัติตั้งแต่ขั้นเบื้องต้นดังที่เราทั้งหลายได้ปฏิบัติกันอยู่เรียกว่า เป็นการปฏิบัติขัดเกลาไปโดยลำดับ และขัดเกลาได้ คราวนี้ตามหลักที่มีแสดงไว้ทางพระพุทธศาสนาเมื่อยังละกิเลสไม่ได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง ก็ชื่อว่ายังอยู่ในภูมิของปุถุชนหรือกัลยาณชน อันเรียกว่าเป็นการปฏิบัติเข้าขั้นอริยภูมิ ภูมิของพระอริยะหรืออริยชน ชนหรือบุคคลผู้เป็นอริยะ ดั่งนี้

มรรค ผล นิพพาน ในขั้นที่จะละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงนี้ตามหลักทางพระพุทธศาสนาแบ่งชั้นไว้เป็น มรรค ผล นิพพาน

มรรคนั้นตามศัพท์แปลว่า ทาง หมายถึงเหตุคือธรรมปฏิบัติที่เป็นส่วนเหตุอันเป็นเหตุละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิง เรียกว่า มรรค

ความละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนหรือสิ้นเชิงอันเป็นผลของมรรคนั้นเรียกว่า ผล

ภูมิธรรมอันสูงกว่ามรรคผลขึ้นไปอีกขั้นหนึ่งอันเป็นขั้นที่สุดเรียกว่านิพพาน

รวมเป็นมรรค ผล นิพพาน

สังขตธรรม อสังขตธรรม คราวนี้ท่านมีอุปมาแสดงไว้ว่า กิเลสนั้นเปรียบเหมือนโรค มรรคนั้นเปรียบเหมือนยาสำหรับแก้โรค เยียวยาโรค ผลนั้นเหมือนอย่างความหายโรค เพราะเหตุที่ใช้ยาบำบัดโรคได้ นิพพานนั้นเหมือนอย่างภาวะของร่างกายที่กลับมีอนามัยคือมีความไม่มีโรค มีสุขภาพอันดี และตามหลักพระพุทธศาสนาแสดงว่ามรรคผลนั้นเป็นสังขตธรรม คือธรรมที่ปฏิบัติปรุงแต่งให้บังเกิดมีขึ้น นิพพานเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ต้องปฏิบัติ

ปรุงแต่งให้มีขึ้น ฉะนั้น มรรคผลจึงต้องปฏิบัติ คือปฏิบัติในมรรค ปฏิบัติในศีล ปฏิบัติในสมาธิ ปฏิบัติในปัญญา ไม่ปฏิบัติจะให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมานั้นไม่ได้ ต้องมีการปฏิบัติให้เป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้น และเมื่อปฏิบัติให้เป็นมรรคขึ้นมา ผลของมรรคนับว่าเป็นสังขตธรรมด้วย เพราะย่อมรวมอยู่ในเรื่องของการปรุงแต่งเหมือนกัน ก็เหมือนอย่างการใช้ยาเยียวยาโรค ก็ต้องมีการทำยาต้องมีการบริโภคยา และยาก็กำจัดโรค โรคก็หาย กลายเป็นไม่มีโรค การเยียวยาเทียบกับมรรค และความหายโรคก็เทียบกับผล ฉะนั้น จึงเป็นสังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่งคือต้องทำ แต่ว่าความที่ร่างกายมีสุขภาพอนามัยไม่มีโรคนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องของการปรุงแต่งดังกล่าว เพราะไม่มีโรคจะต้องเยียวยา เมื่อไม่มีโรคจะต้องเยียวยา ก็ไม่ต้องมีความหายโรค ฉะนั้น ความไม่มีโรคจึงเทียบกับนิพพาน ซึ่งเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุง

ยังมีอุปมาอีกอย่างหนึ่งซึ่งจะพึงเห็นได้ชัด เหมือนอย่างว่าการมาสู่ที่นี้ การมานั้นก็ต้องอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมาจึงมาถึง การมาโดยอาศัยพาหนะหรือว่าเดินมานั้นก็เหมือนอย่างเป็นมรรค การถึงที่นี้ก็เหมือนอย่างเป็นผล ส่วนที่นี้เองนั้นเป็นที่ถึง เปรียบเสมือนอย่างว่าเป็นนิพพาน ฉะนั้น การมาและการถึงจึงเป็นสังขตธรรมซึ่งผู้ปฏิบัติต้องปรุงแต่ง แต่ว่าที่นี้ซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้ปฏิบัติไม่ได้ปรุงไม่ได้แต่ง จะกล่าวว่าเป็นที่มีอยู่ก็ได้ เหมือนอย่างเป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น มรรคผลจึงเป็นสังขตธรรม มีเกิดมีดับ แต่นิพพานนั้นเป็นอสังขตธรรม ไม่เกิดไม่ดับเหมือนอย่างการมาถึงที่นี้ การมานั้นเมื่อมาจนถึง มาถึงกิริยาที่มาก็เป็นอันว่าดับไปหายไปและเมื่อมาถึงแล้ว การถึงนั้นก็เป็นอันว่าดับไปหายไปเหมือนกัน จึงดำรงอยู่ แต่ความที่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ที่ที่ถึงนี้ คือดำรงอยู่หรือตั้งอยู่ในที่ที่ถึงเช่นในที่นี้ ก็เหมือนอย่างการบรรลุนิพพานหรือตั้งอยู่ในที่ที่เรียกว่านิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์นั้น

เพราะฉะนั้น จึงพึงเข้าใจเรื่องมรรค ผล นิพพาน ดั่งนี้ และเมื่อแสดงให้พิสดารออกไป ท่านก็แยกออกเป็นมรรค ๔ หมวดผล ๔ และนิพพานก็อาจจะเป็น ๔ แต่ท่านนับเป็นหนึ่งรวมเรียกว่า โลกุตตรธรรม ๙ คือธรรมที่เหนือโลก ๙ ประการ ดังนี้

นิพพาน วิราคะ ศัพท์ธรรมที่หมายถึงความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ หรือกล่าวรวม ๆ ว่า หมายถึง มรรค ผล นิพพานนี้ ย่อมมีใช้อยู่เป็นอันมาก

เช่นคำว่า วิมุตติ วิราคะ นิพพาน คำว่าวิมุตติและนิพพานนั้นเรียกถึงอยู่บ่อย ๆ และก็ใช้ปนกันไปอยู่ คำว่าวิราคะนั้นในภาษาไทยไม่ค่อยได้ใช้เรียกกันนัก แต่ว่าในพระสูตรทั้งหลายใช้คำว่า วิราคะ อันหมายถึงมรรค ผล นิพพาน อยู่เป็นอันมาก และคำว่าวิราคะนี้ก็ใช้หมายถึงธรรมขั้นนี้ในพระสูตรอันสำคัญหรือในที่อันสำคัญอยู่เนือง ๆ เพราะฉะนั้น จึงควรทำความรู้เรื่องศัพท์แสงที่ใช้ตามสมควร

ในเบื้องต้นก็พึงเข้าใจธรรมอันเป็นโลกุตตรธรรม ซึ่งแปลว่าธรรมที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นโลก อันหมายถึงที่พ้นทุกข์ คือ มรรค ผล นิพพาน เป็นหลักสำคัญไว้ก่อน

คำว่า ***วิราคะ*** แปลว่าสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ หรือว่าสิ้นความติดใจยินดี สิ้นความกำหนัดพอใจ สำหรับคำแปลที่อิงพยัญชนะคือถ้อยคำ ก็ได้แก่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ เพราะคำว่าราคะนั้นมาจากธาตุศัพท์ที่ใช้สำหรับวัตถุว่า ย้อม หรือเครื่องย้อมหมายถึงสีสำหรับย้อมผ้า หรือเป็นเครื่องย้อมผ้า เมื่อมาใช้ทางจิตใจ จึงนำคำนี้มาใช้เรียกถึงเครื่องย้อมใจ คือย้อมใจให้ยินดีให้ติด ฉะนั้น นอกจากจะแปลว่าเครื่องย้อมใจ ก็อาจจะแปลว่าติดใจได้ด้วย เหมือนอย่างสีที่ใช้ย้อมผ้า สีนั้นก็ติดผ้าทำให้ผ้ามีสีเป็นต่าง ๆ เครื่องย้อมใจก็เช่นเดียวกันก็ทำให้ใจเป็นสี และสีที่สำคัญก็คือความยินดีนั้นเอง ฉะนั้น จึงแปลว่าติดใจได้ด้วยคือเป็นเครื่องติด เป็นเครื่องย้อมหรือเป็นเครื่องทำให้ติดใจ คราวนี้ วิราคะก็หมายถึง สิ้นเครื่องย้อมใจ สิ้นเครื่องติดใจดังกล่าวนั้น

วิราคะนี้อาจจะหมายถึงมรรคก็ได้ หมายถึงผลก็ได้ หมายถึงนิพพานก็ได้ ถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ หรือเป็นเครื่องทำให้สิ้นกิเลสที่ทำให้ติดใจยินดี หมายถึงผลก็แปลว่า ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ ความสิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ถ้าหมายถึงนิพพานก็แปลว่า เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจ เป็นที่สิ้นกิเลสเป็นเครื่องติดใจ ท่านสอนให้แปลดั่งนี้สำหรับธรรมที่ใช้หมายถึงมรรค ผล นิพพาน คือถ้าหมายถึงมรรค แปลว่าเป็นเครื่อง หรือเป็นเหตุ เพราะมรรคเป็นเหตุ ถ้าหมายถึงผลแปลว่า ความ ถ้าหมายถึงนิพพานแปลว่าเป็นที่ ฉะนั้น เมื่อแปลว่าเป็นเครื่องหรือเป็นเหตุก็เป็นมรรค เป็นความสิ้นกิเลสก็เป็นผล เป็นที่สิ้นกิเลสก็เป็นนิพพาน ดั่งนี้

ในที่บางแห่ง วิราคะ หมายถึง มรรค ดังที่แสดงว่า เห็นด้วยสัมมัปปัญญา

คือปัญญาชอบตามเป็นจริง ย่อมหน่าย เพราะหน่าย ย่อมเป็นวิราคะ คือสิ้นติดสิ้นยินดี เพราะวิราคะสิ้นติดสิ้นยินดี ย่อมวิมุตติ คือหลุดพ้น วิราคะที่ใช้ในที่นี้หมายถึงมรรค และ วิมุตติก็หมายถึงผล คือเป็นความหลุดพ้น

ในที่บางแห่งวิราคะหมายถึงนิพพาน ดังที่มีแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ คือที่ถูกปรุงแต่งหรือที่มีการปรุงแต่ง มีมรรคมีองค์ ๘ ประการเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ธรรมที่เป็นอสังขตะคือที่ไม่ถูกปรุงแต่ง มีวิราคะเป็นยอดหรือเป็นเลิศ ดังนี้ ในที่นี้วิราคะก็หมายถึงนิพพาน

ส่วนนิพพานนั้นโดยตรงก็หมายถึงนิพพานดังที่แสดงอธิบายกันทั่วไป ซึ่งอยู่ในอันดับต่อจากมรรคผล ดังที่กล่าวว่ามรรค ผล นิพพาน แต่ว่าก็มีแสดงย่อมลงมาถึงนิพพานขั้นต่ำ ๆ อีกบ้าง สำหรับในที่นี้จะกล่าวถึงจำเพาะนิพพานที่อยู่ในอันดับสูงจากมรรคอันนับว่าเป็นยอดธรรมทั้งปวง ดังที่เรียกว่าบรมธรรมก่อน

บรมธรรม คำว่า นิพพานนี้ประกอบขึ้นด้วยศัพท์คือ *นิ* กับ *วาน* ภาษาบาลี หรือมคธว่า นิพพาน ภาษาสันสกฤตว่า *นิรวาณ* แปลว่า ออกจากวาน หรือไม่มีวาน คำว่า วาน นั้นอย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องเสียบแทง ใช้หมายถึงลูกศรก็มี อย่างหนึ่งแปลว่าเครื่องร้อยรัด ที่แปลว่าเครื่องเสียบแทง ในที่นี้ก็คือเครื่องเสียบแทงจิตใจ ถ้าหมายถึงลูกศร ก็หมายถึงลูกศรที่เสียบแทงจิตใจไว้ ส่วนที่แปลว่าเครื่องร้อยรัดก็หมายถึงเครื่องร้อยรัดจิตใจนี้เอง

อันเครื่องเสียบแทงร้อยรัดจิตใจก็หมายถึงบรรดากิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมดดังที่แสดงไว้ทางพระพุทธศาสนาก็เป็นต้นว่า *ตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยาก *อุปาทาน* ความยึดถือหรือว่า *ราคะ โทสะ โมหะ* ในการยกกิเลสขึ้นแสดงมักจะยกตัณหาขึ้นแสดง เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะได้ง่าย หรือว่ายก ราคะ โทสะ โมหะ ขึ้นแสดงก็เพราะอาจจะชี้ให้เห็นลักษณะโดยง่ายเช่นเดียวกัน และก็มีแสดงถึงสายกิเลสทั้งหมดก็ยกเอาอวิชชา คือความไม่รู้ในสัจจะขึ้นเป็นข้อสำคัญ ดังที่แสดงไว้ในปฏิจจสมุปบาท แต่ว่าการชี้ลักษณะอวิชชานั้น ก็เป็นการแสดงชี้สำหรับหมวดธรรมที่แสดงเหตุผลโยงกันไปซึ่งมีอวิชชาเป็นหัวหน้า แต่ในการแสดงสั่งสอนทั่วไปนั้น ท่านมิได้ยกอวิชชาขึ้นแสดงเพราะเห็นได้ยาก จึงมักจะยกเอาตัณหาหรือว่า ราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้นดังกล่าวแล้วขึ้นแสดงสั่งสอน

ก็แหละ นิพพานนั้น ตามศัพท์ ก็คือธรรมซึ่งเป็นที่ออกจากกิเลสที่เสียบแทงหรือร้อยรัดจิตเอาไว้ หรือว่าธรรมซึ่ง

ไม่มีกิเลสที่เสียบแทง หรือร้อยรัดจิตเอาไว้ คำนี้ก็เป็นคำเก่า ใช้มาก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็มีความหมายถึงผลที่สุดในด้านใดด้านหนึ่ง และมีแสดงไว้ในบางพระสูตรว่าพราหมณ์บางคนได้กราบทูลพระพุทธเจ้าถึงนิพพานตามความเข้าใจของเขาคือว่าเขาเอามือลูบกายของเขาซึ่งเป็นกายที่แข็งแรงปราศจากโรคภัยไข้เจ็บว่า นี้คือนิพพาน เขาเข้าใจถึงร่างกายที่มีความสุขสมบูรณ์ว่าคือนิพพานดั่งนี้ และยังมีผู้อื่นเข้าใจนิพพานเป็นอย่างอื่นไปอีก เช่นความสุขสมบูรณ์ด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงเป็นนิพพาน ฉะนั้น นิพพานที่เข้าใจกันภายนอกพระพุทธศาสนาจึงมีต่าง ๆ แต่ก็รวมอยู่ว่าหมายถึงสุดยอดในทางใดทางหนึ่ง

ในทางพระพุทธศาสนา สมเด็จพระบรมศาสดาผู้ตรัสรู้พระธรรม ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า อันความสุขทางกายที่เข้าใจว่าเป็นความสุขสมบูรณ์นั้นความจริงเป็นความเข้าใจผิด เพราะว่าร่างกายนั้นมีทุกข์อยู่เสมอ แต่อาศัยการเลี้ยงดูอุปการะอยู่ ทุกข์ที่เกิดขึ้นจึงหายไปหรือว่าไม่ปรากฏเช่นหิวขึ้นมาก็บริโภคอาหาร ความหิวก็สงบ เมื่อยขบก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ เมื่อยขบก็สงบดั่งนี้ ก็เพราะแก้กันอยู่เสมอดั่งนี้ จึงเป็นการแก้ทุกข์ไปคราวหนึ่ง ๆ แต่ก็ต้องแก้กันอยู่เสมอหยุดไม่ได้ ร่างกายนี้จึงกล่าวได้ว่า มีโรคเป็นเครื่องเสียบแทงกัน จะต้องเยียวยาแก้ไขกันอยู่เสมอไม่ว่างเว้น เพราะฉะนั้น แม้ความเข้าใจว่าร่างกายสุขสมบูรณ์มีอนามัยดีก็เป็นความที่เข้าใจไปตามผลที่ปรากฏชั่วขณะหนึ่ง ๆ ดังกล่าว จึงไม่ใช่นิพพานเพราะโดยที่แท้เป็นตัวทุกข์ แม้ความอิ่มเอิบด้วยกามคุณารมณ์ที่ไม่ใช่เป็นนิพพาน เพราะว่าอันกามคุณารมณ์ทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่มีอัสสาทะ คือความเอร็ดอร่อย มีความสุขโสมนัสน้อยแต่ว่ามีทุกข์มาก และความสุขโสมนัสที่มีน้อยนั้น ก็เป็นความสุขโสมนัสในขั้นผิวเผินในขั้นภายนอก เหมือนอย่างการบริโภคอาหารอร่อย ก็อร่อยแค่ลิ้นพ้นลิ้นไปแล้วความอร่อยก็สิ้นไป เพราะฉะนั้น ความสุขโสมนัสอันเกี่ยวด้วยกามคุณารมณ์ทั้งปวงนั้นจึงปรากฏให้เป็นสุขเวทนาแค่จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาทกายประสาท ประกอบด้วยโมหะ คือความหลง และตัณหาอุปาทานเข้าคลุกเคล้าเท่านั้น จึงไม่มีสุขโสมนัสอันแท้จริงยั่งยืนซึ่งลึกซึ้งไปกว่าประสาททั้ง ๕ และเมื่อเพิกโมหะ ตัณหาอุปาทาน ออกเสียได้แล้วก็จะไม่รู้สึกมีสุขโสมนัสอย่างนั้น หรือแม้ว่าในขณะที่จิตใจไม่มี ตัณหา อุปาทาน ไม่มีโมหะ

คือในคราวสงบก็จะไม่รู้สึกเป็นสุขโสมนัสอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเป็นเรื่องของความรู้สึกทางประสาทประกอบกับโมหะและตัณหา อุปาทาน มิใช่เป็นนิพพาน

ขีณาสวะ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง ทรงถอนกิเลสที่เสียบแทงจิตที่ร้อยรัดจิต หรือจะกล่าวว่า ทรงถอนลูกศรที่เสียบจิตใจออกเสียได้ คือ ถอนอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ออกเสียได้หรือว่าถอน ราคะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ จึงทรงสิ้นกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง เพราะว่าได้ทรงปฏิบัติมาในมรรคมีองค์ ๘ ประการ อันเรียกว่า มัชฌิมาปฏิปทา จนเป็นมรรค คือเป็นเครื่องกำจัดอาสวกิเลสได้ทั้งหมด ทรงประสบผลคือความสิ้นกิเลส จึงเป็นอันทรงบรรลุนิพพานอันเป็นธรรมที่ออกจาก วาน คือ กิเลสที่เสียบแทงร้อยรัดจิตใจทั้งสิ้น

ฉะนั้น จึงได้ทรงแสดงนิพพานตรงนิพพานอย่างแท้จริง และเมื่อดับกิเลสและกองทุกข์ได้สิ้นแล้ว จึงได้ตรัสไว้ว่า *นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ* นิพพานเป็นบรมสุข คือสุขอย่างยิ่ง หรือว่าเป็นยอดสุข เพราะว่าสิ้นทุกข์ทุกอย่างทุกประการ และเพื่อที่จะชี้ให้ชัดว่าสิ้นกิเลสจนถึงอย่างละเอียด จึงเรียกว่า *ขีณาสวะ* ที่แปลว่า ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว คือสิ้นกิเลสที่นอนจมหมักหมมในจิตทั้งหมด แปลว่าจิตนี้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหมด จนถึงขั้นที่เป็นตะกอนนอนจมหมักหมมในจิต เมื่อเป็นดังนี้ จึงทรงเป็นพระอรหันต์ คือเป็นผู้ไกลกิเลสอย่างแท้จริง ไกลกิเลสด้วยประการทั้งปวง ถ้ายังไม่สิ้นอาสวะ แม้ว่าจะไม่ปรากฏกิเลสอย่างหยาบหรือว่าอย่างกลาง หรือว่าอาสวกิเลสนั่นเองยังไม่โผล่ขึ้นมา เพราะมีธรรมกั้นห้ามเอาไว้ เช่นว่าปฏิบัติในศีล ในสมาธิ ในปัญญาอย่างแรงกล้า ศีล สมาธิ ปัญญานี้กั้นกิเลสเอาไว้ไม่ให้โผล่หน้าขึ้นมา แต่อันที่จริงยังละไม่ได้ อาสวะยังหลบอยู่ดังนี้ ก็ยังไม่เป็นขีณาสวะ คือยังไม่สิ้นอาสวะ ต่อเมื่อละอาสวะได้หมดจริง ๆ จึงจะเป็นขีณาสวะคือสิ้นอาสวะ ท่านที่เป็นขีณาสวะนี้แหละคือท่านผู้บรรลุนิพพาน

นิพพาน พุทธภาวะ ความระลึกถึงนิพพาน ย่อมทำให้การถึงพระพุทธเจ้าเป็นอันชื่อว่าถึง และระลึกถึงพระธรรมพระสงฆ์ก็เป็นอันชื่อว่าถึง เพราะพระพุทธเจ้านั้นไม่ได้หมายถึงขันธ์ ๕ ของพระองค์ อีกอย่างหนึ่งไม่ได้หมายถึงรูปกาย นามกาย ของพระองค์ แต่หมายถึงความเป็นพุทธะซึ่งอยู่เหนือขันธ์ ๕ เหนือรูปนาม ความเป็นพุทธะ

นั้น ก็กล่าวได้ว่าภาวะซึ่งบรรลุนิพพานนั้นเอง จะอาศัยพระพุทธภาษิตบางแห่งกล่าวว่า คือพระจิตที่บรรลุวิสังขาร หมายถึงนิพพานที่สิ้นสังขารเครื่องปรุงแต่งแล้วดั่งนี้ก็ควรจะได้ และที่กล่าวว่าความเป็นพระพุทธะอยู่เหนือขันธ์ ๕ นั้น ก็เพราะได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้ดั่งที่มีเรื่องเล่าว่า ได้มีบางคนมีทิฏฐิคือความเห็นว่า พระตถาคตพุทธเจ้าตายเกิดหรือว่าตายสูญ พระพุทธองค์จึงได้ตรัสว่าเข้าใจว่าอะไร พระตถาคตนั้นเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ หรือกล่าวย่อว่าเป็นผู้พ้นจากนามรูป เมื่อเป็นดังนี้การจะกล่าวว่า ตายเกิดหรือตายสูญ ก็ต้องหมายถึงนามรูปหรือว่าขันธ์ ๕ ขันธ์ ๕ นั้นเองเป็นสิ่งที่เกิดตายหรือเกิดดับ ฉะนั้น เมื่อพระพุทธะเป็นผู้พ้นจากขันธ์ ๕ หรือนามรูปแล้ว จึงไม่ควรที่จะกล่าวว่าพระองค์เป็นผู้ตายเกิดหรือตายสูญ หรือว่ากล่าวอย่างอื่นอันต้องหมายถึงขันธ์ ๕ หรือนามรูปนั้น

ฉะนั้น พระตถาคตพุทธเจ้าจึงทรงเป็นผู้พ้นสมมติบัญญัติทั้งหมด เพราะสมมติบัญญัติทั้งสิ้นนั้นย่อมตั้งอยู่ในขันธ์ ๕ หรือนามรูป เมื่อพ้นจากขันธ์ ๕ หรือนามรูป ก็เป็นอันพ้นจากสมมติบัญญัติทั้งหมด ไม่ควรจะกล่าวว่าเป็นอย่างไรอันเกี่ยวกับขันธ์ ๕ หรือนามรูปนั้น ภาวะดังกล่าวนี้ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกับนิพพานตามที่มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ และแม้ว่าภาวะดังกล่าวนี้จะยังเข้าใจได้ยาก จะกล่าวตามที่ท่านแสดงไว้อย่างที่เข้าใจได้ง่าย ๆ ดังเช่นที่ได้เคยยกมากล่าวแล้วว่า ความสิ้นราคะ โทสะ โมหะ หรือธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ชื่อว่านิพพาน ดังนี้ก็ได้และก็หมายถึงภาวะดังกล่าวนั้น พระพุทธะจึงเป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ประกอบด้วยธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะคือที่พึ่ง หากยังระลึกถึงในฐานะใดฐานะหนึ่งซึ่งยังมีราคะ โทสะ โมหะอยู่ ยังมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอยู่อันเรียกว่ายังเป็นโลกอยู่ ดั่งนี้ก็ยังไม่ถึง ต่อเมื่อระลึกถึงพระองค์ซึ่งเป็นผู้สิ้นราคะ โทสะ โมหะ พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้งสิ้นจึงจะเป็นอันระลึกถึง

ฉะนั้น จึงควรทำความเข้าใจว่า ตามที่มีผู้***เชิญวิญญาณ*** บางทีก็เชิญวิญญาณพระพุทธเจ้าพระอรหันต์มานั้นไม่ถูกหลักพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ภาวะเป็นพระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์ก็พ้นจากรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

ฉะนั้น จึงไม่มีอะไรที่จะเชิญมาได้ จะพึงเข้าถึงได้ก็ด้วยการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงธรรมเป็นที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะ ก็คือภาวะที่เป็นนิพพานนั่นแหละ จึงจะเป็นอันถึงได้

ปฏิบัติถูกปฏิบัติตรง เมื่อเข้าใจให้มีความถูกต้องดั่งนี้แล้ว การปฏิบัติก็จะเข้าถึงพระพุทธศาสนาซึ่งเอียงเทลุ่มลาดคือมุ่งไปสู่นิพพาน อันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เมื่อยังเป็นไปอยู่เพื่อกิเลสและกองทุกข์ก็หาชื่อว่าได้เป็นพระพุทธศาสนาไม่ ฉะนั้น เมื่อเข้าใจให้ถูกต้องดั่งนี้แล้ว การที่จะปฏิบัติให้ถูกให้ตรงก็เป็นการไม่ยาก คือเพียงแค่ตรวจตราพิจารณาดูจิตใจของตนเองว่า ความปรารถนาต้องการก็ดี เจตนาความจงใจก็ดี กรรมที่กระทำก็ดี เกิดจากอะไร เป็นไปเพื่ออะไร ถ้าเกิดจากตัณหาเป็นไปเพื่อตัณหา เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นไปเพื่อราคะ โทสะ โมหะแล้ว นั่นไม่ใช่เป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา แต่ถ้าเพื่อดับตัณหา เพื่อดับราคะ โทสะ โมหะ นั่นแหละเป็นการปฏิบัติพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น เมื่อมีนิพพานเป็นหลักของใจดั่งนี้แล้ว คือความดับตัณหา ดับราคะ โทสะ โมหะ เจตนาก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา ความปรารถนาต้องการก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา การปฏิบัติก็จะตรงต่อพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้เป็นพระโพธิสัตว์ก็ปรากฏว่าได้ทรงมุ่งพระสัมมาสัมโพธิญาณ มุ่งเป็นพระพุทธเจ้า ก็คือมุ่งนิพพานนั่นเอง มุ่งความดับกิเลสและกองทุกข์ แต่ว่ายังไม่ทรงพบทาง จึงต้องทรงแสวงหาด้วยพระองค์เอง ทรงปฏิบัติไปในทางโน้นบ้าง ทรงปฏิบัติไปในทางนี้บ้าง เมื่อปรากฏว่าผิดพลาดบกพร่องก็แก้ไขให้ถูกต้องยิ่งขึ้นโดยลำดับ เพราะฉะนั้น ต้องใช้เวลามากเพราะต้องค้นหาเอาเอง จนทรงพบทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องแวะด้วยความประกอบตนให้พัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นทางกาม อันเป็นสุดโต่งข้างหนึ่ง และการปฏิบัติทรมานตนให้ลำบากที่ไร้ประโยชน์อันเป็นสุดโต่งอีกข้างหนึ่ง ดังนี้แล้วจึงได้ทรงบรรลุนิพพาน คือตรัสรู้พระธรรมเป็นพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น นิพพานก็ดี พุทธภาวะก็ดี ธรรมที่เป็นบรมธรรมก็ดีจึงเป็นอันเดียวกัน และมัชฌิมาปฏิปทานั้นก็ได้ทรงแสดงสั่งสอนไว้ในปฐมเทศนาก็คือมรรคมีองค์ ๘ และที่ย่นลงก็คือศีล สมาธิ ปัญญา เราทั้งหลายในบัดนี้จึงไม่ต้องไปค้นทางให้เป็นการลำบาก ปฏิบัติตามทางที่พระพุทธเจ้าได้ทรง

บัญญัติแสดงไว้แล้วเท่านั้นก็จะเป็นการปฏิบัติถูก เป็นการปฏิบัติตรงได้ แม้ว่าจะเป็นปุถุชน ที่แปลว่าคนที่ยังมีกิเลสหนาแน่นอยู่ แต่เมื่อได้เข้าทางถูกได้ปฏิบัติถูกตรง เพราะมีความเข้าใจถูก เข้าใจตรงแล้ว การปฏิบัตินั้นก็จะเป็นการปฏิบัติที่ใกล้เข้าไปทุกที ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติที่ห่างออกไป นึกดูถึงว่าการเดินทางไปสู่จุดใดจุดหนึ่ง ทีแรกนั้นก็อยู่ห่างไกลจากจุดที่จะเดินนั้นไปโดยมาก บางทีก็ต่างประเทศหรือว่าตรงกันข้ามที่เรียกว่าอยู่คนละขั้วโลก แต่เมื่อได้หันหน้าไปถูกทางแล้วว่าจะไปทางไหนก็เริ่มเดินทาง ก็เป็นอันว่าได้ทำตัวให้ใกล้เข้าไปโดยลำดับ เมื่อเป็นดั่งนี้จะถึงได้ในที่สุด

ดับวิตกจริต แม้ว่าจะยังไม่ถึงนิพพาน พิจารณาดูว่าการปฏิบัติให้ถูกตรงต่อจุดดังกล่าวมานั้นให้สุขความเย็นเพียงใด คือว่าปฏิบัติดับตัณหา ปฏิบัติดับราคะ โทสะ โมหะ ตัณหาหรือราคะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นไฟที่เผาใจให้เดือดร้อน เพราะฉะนั้น เมื่อปฏิบัติดับจึงเป็นการปฏิบัติเพื่อให้เกิดความสุข ความสุขที่ทุกคนได้รับในปัจจุบันนี้เอง แม้ว่ากิเลสจะยังไม่หมด แต่ว่ากิเลสที่เกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตใจดิ้นรนปรารถนาอย่างแรง ราคะอย่างแรง โทสะอย่างแรง โมหะอย่างแรง เผาใจให้เป็นทุกข์หนัก กินไม่ได้นอนไม่หลับ และกิเลสเหล่านี้เองเป็นเครื่องทำใจให้ตรองให้คิดอันเรียกว่า วิตก ความตรึก วิจาร ความตรอง เป็นวิตกจริตอย่างหนึ่งซึ่งปรุงใจให้คิด คือให้ตรึก ให้ตรองไปจนเกินพอดี เรื่องนิดหนึ่งก็คิดไปเป็นเรื่องมาก ดังที่เรียกว่า เรื่องนิดหนึ่งก็คิดไปศอกหนึ่ง วาหนึ่งหรือยิ่งกว่านั้น เรื่องที่ควรจะคิดเพียง ๑๐ นาที ก็ควรจะเลิกคิดได้ ก็คิดไปเป็นชั่วโมง ๆ ดังนี้ เป็นความปรุงด้วยอำนาจของตัณหาหรือราคะ โทสะ โมหะ

การที่กล่าวทั้งนี้ มิได้หมายความว่าจะตำหนิความตรึกตรองทั้งหมด เพราะว่าความตรึกตรองบางอย่างก็เป็นทางของปัญญา ทำให้เกิดปัญญา ดังที่เรียกว่า จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากความคิดความตรึกตรอง บางอย่างก็ให้ได้สมาธิจนถึงฌานดังวิตก วิจารที่เป็นองค์ของปฐมฌาน เพราะฉะนั้น วิตก วิจาร ดั่งนี้คือเป็นไปเพื่อสมาธิหรือเป็นไปเพื่อปัญญาหรือจะกล่าวรวมว่า ที่เป็นกุศลวิตกทั้งสิ้น ย่อมนับว่าเป็นส่วนดี แต่ว่าแม้เป็นกุศลวิตกตรึกไปในทางดี แต่ถ้าตรึกเกินไป ปรุงเกินไป ก็เป็นเครื่องทำลายสมาธิทำลายปัญญาได้เหมือนกัน

เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวโดยส่วนรวมแล้ว กิเลสคือตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ย่อมเป็นเครื่องทำจิตใจให้ปรุง

ให้คิดไปในทางก่อความร้อนน้อยหรือมาก เหมือนอย่างไฟถ้าเป็นกองเล็กก็ร้อนน้อย กองโตก็ร้อนมาก เพราะฉะนั้น การปฏิบัติเพื่อดับเสียได้จึงทำให้มีความสุข ทำให้มีความสบาย และความดับเสียได้นี้ ก็ไม่ใช่หมายความว่าจะเป็นการทำให้อยู่เรื่อย ๆ เฉย ๆ ไม่เอาเรื่องเอาราวอะไร ไม่ใส่ใจถึงอะไร ไม่ได้หมายถึงอย่างนั้น เมื่อมีเรื่องที่ควรคิดอันเป็นตัวจินตาซึ่งเป็นทางของปัญญา หรือที่เป็นทางให้เกิดสมาธิก็คิด ก็ปรุงให้เหมาะแก่เรื่อง เหมาะแก่กาลเวลา ในเวลาที่ควรจะพักก็พัก เรื่องเล็กก็ปรุงให้เล็ก เรื่องโตก็ปรุงให้โตตามควรแก่ขนาดของเรื่อง เพื่อที่จะให้บังเกิดผลอันถูกต้อง ดั่งนี้ย่อมเป็นสิ่งที่ควรกระทำ เพราะเหตุว่าไม่ใช่เป็นการกระทำไปด้วยอำนาจของตัณหา หรือราคะ โทสะ โมหะ ดังกล่าวนั้น แปลว่าทำไปด้วยอำนาจของปัญญาที่ถูกต้อง ไม่ใช่เป็นตัวโมหะ แต่การปรุงที่ให้เกิดโทษนั้นหมายถึงการปรุงที่เกิดจากโมหะหรือราคะ โทสะ ตัณหาที่กล่าวมานั้นเท่านั้น ฉะนั้น การปฏิบัติให้ถูกต้องแม้เพียงเท่านี้ก็ให้ความสุขในปัจจุบัน และก็ชื่อว่าเป็นการปฏิบัติตรงที่ถูกต้องต่อทางนิพพานตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

เพราะฉะนั้น เป็นอันว่านิพพานนั้นทิ้งไม่ได้ ถ้าทิ้งนิพพานเสียเมื่อใด ก็ยึดพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะไม่ได้ ปฏิบัติให้ถูกให้ตรงต่อพระพุทธศาสนาไม่ได้ เมื่อมีนิพพานเป็นที่มุ่งหมาย เข้าใจในนิพพานโดยถูกต้อง ทำให้เข้าใจในพระพุทธศาสนาจะเข้าถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ก็ถึงได้ แม้จะปฏิบัติในเบื้องต้นเบื้องต่ำ ทั้งที่ยังมีกิเลสอยู่นี้ ก็ปฏิบัติในทางดับกิเลส ทำจิตใจของตนให้เป็นสุขได้ ให้พบกับสุจริตธรรม ให้พบกับความบริสุทธิ์ได้ นิพพานจึงเป็นเรื่องสำคัญซึ่งจะต้องมีประจำอยู่ทุกเมื่อในพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าในพระพุทธศาสนาอันจะขาดเสียมิได้

สอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานนั้นตามหลักแบ่งชั้นธรรมดังที่กล่าวแล้วเมื่อคราวก่อน คือ มรรค ผล นิพพาน นิพพานในระดับดังที่กล่าวนี้ ท่านแสดงว่ามีอยู่ ๒ อย่างคือ สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่มีอุปาทิยังเหลือ กับอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิเหลือ มีอธิบายที่แตกต่างกันอยู่ ๒ อย่าง คือ

อย่างหนึ่งคำว่า***อุปาทิ*** หมายถึงขันธ์ ๕ ฉะนั้น สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือขันธ์ ๕ ยังเหลืออยู่ จึงมีอธิบายว่า หมายถึงพระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย ซึ่งบรรลุ

ถึงนิพพานอันเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสทั้งสิ้นแล้ว เป็นพระอรหันต์แล้ว เป็นพระขีณาสพแล้ว แต่ยังมีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ คือยังดำรงชีวิตอยู่ ดังเช่นพระพุทธเจ้าเมื่อได้ตรัสรู้แล้วก็ยังทรงดำรงพระชนมชีพอยู่ ยังเสด็จประกาศพระศาสนาต่อไปอีกถึง ๔๕ ปี เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ชื่อว่าได้ทรงบรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน และแม้พระอรหันต์ทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน เมื่อท่านได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสคือนิพพานแล้วยังดำรงชีวิตอยู่ ยังมีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ ก็ชื่อว่าได้บรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิคือขันธ์ ๕ ยังเหลือ อนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิคือขันธ์ ๕ เหลืออยู่ จึงหมายถึงพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระอรหันตขีณาสพสาวกทั้งหลายซึ่งดับขันธ์แล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน

ได้มีอธิบายในพระสูตรบางแห่งที่แสดงว่า พระสารีบุตรเถระแสดงไว้ว่านิพพานของท่านที่คนอื่นยังมองเห็นได้ด้วยตา เรียกว่าสอุปาทิเสส เมื่อมองไม่เห็นได้ด้วยตาเรียกว่า อนุปาทิเสส ดังนี้

อีกอย่างหนึ่ง ***อุปาทิ*** หมายถึงอุปาทาน หมายถึงกิเลส ฉะนั้น สอุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ยังมีอุปาทิ คือยังมีกิเลสยังเหลือจึงหมายถึงท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแล้ว แต่ยังมีกิเลสยังเหลือ คือยังละได้ไม่หมด จึงหมายถึง ท่านที่บรรลุโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลแล้ว ก็ชื่อว่าบรรลุนิพพานขั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุสกทาคามิมรรค สกทาคามิผลแล้วก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกขั้นหนึ่ง ท่านที่บรรลุอนาคามิมรรค อนาคามิผลแล้วก็ชื่อว่าได้บรรลุนิพพานอีกขั้นหนึ่งคือละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนแต่ยังไม่หมดยังมีกิเลสบางส่วนเหลืออยู่ ดังนี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ส่วนนิพพานของท่านที่ละกิเลสได้เด็ดขาดไม่มีเหลือเรียกว่าอนุปาทิเสสนิพพาน นิพพานที่ไม่มีอุปาทิ คืออุปาทานหมายถึงกิเลสทั้งหมดเหลืออยู่ คือละได้หมด ตามอธิบายหลังนี้แล้ว แม้ว่าจะยังมองเห็นได้ด้วยตา คือมีขันธ์ ๕ เหลืออยู่ยังดำรงชีวิตอยู่ ก็เรียกว่า บรรลุอนุปาทิเสสนิพพานได้ ในเมื่อละกิเลสได้เด็ดขาดทั้งหมด

ตามอธิบายนี้ก็สักแต่ว่าเป็นอธิบายที่แตกต่างกันไปเท่านั้น แต่ก็ไม่ทำให้ความสำคัญของนิพพานลดลงหรือแตกต่างกันออกไปแต่ประการใด เป็นแต่เพียงว่าแม้ละกิเลสได้เด็ดขาดบางส่วนก็เป็นอันชื่อว่าบรรลุนิพพานได้ แต่อธิบายนิพพานให้หย่อนลงมา ยังมีอธิบายอย่างอื่นอีก

ปฏิบัติโพชฌงค์ ๗ การแสดงธรรมชักชวนให้เราทั้งหลายระลึกถึงนิพพานแม้ดังกล่าว สติที่ระลึกไปพร้อมกับการแสดงหรือว่าการฟัง ก็นับว่าเป็นสติสัมโพชฌงค์

ความเลือกเฟ้นธรรมคือความเข้าใจธรรมที่แสดง แม้ว่านิพพานมีความหมายอย่างไร ประกอบอยู่ในพระพุทธศาสนาอย่างไร ราคะ โทสะ โมหะหรือตัณหาเป็นไปเพื่อความร้อนเพื่อความทุกข์อย่างไร การดับเสียเป็นไปเพื่อความสงบความสุขอย่างไร เลือกเฟ้นธรรมลงไปอย่างนี้ตามสัจจะคือความจริง ก็นับว่าเป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

ความเพียรคือความที่มีจิตใจไม่เบื่อหน่ายเกียจคร้าน แต่มีพลังอุตสาหะน้อมไปเพื่อที่ปฏิบัติดับตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ อันเป็นทางนิพพาน ก็นับว่าเป็นวิริยสัมโพชฌงค์

ความอิ่มใจ อิ่มกายซึ่งมีลักษณะเป็นความเย็น เป็นความสบาย ไม่ร้อนเพราะว่ามีฉันทะอัธยาศัยถอยออกจากตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นเครื่องร้อน แต่ว่าน้อมไปสู่ความดับอันเป็นความเย็น นับว่าได้เข้าไปสู่เขตของความเย็น อันทำให้กายเย็น ใจเย็นและเมื่อมีฉันทะ วิริยะ แรงขึ้น ย่อมมีความดูดดื่มในธรรมมากขึ้น สนุกในธรรมมากขึ้นไม่เบื่อหน่าย เห็นงามในธรรมมากขึ้น สบายใจในธรรมมากขึ้น และโดยเฉพาะจิตใจที่มีตัณหาเป็นจิตใจที่บกพร่อง ไม่อิ่มไม่เต็มไม่พอ แต่ว่าจิตใจที่สงบตัณหาเป็นจิตใจที่อิ่ม ที่เต็มที่พอ ดังนี้ ก็นับว่าเป็นปีติสัมโพชฌงค์

เมื่อเป็นดั่งนี้ก็บังเกิดความสงบกายสงบใจ มีความสุขที่เกิดจากความสงบดังคำที่ว่า สุขที่ยิ่งไปกว่า หรือที่อื่นนอกจากสงบไม่มี ดั่งนี้ ก็เป็นปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

จิตใจก็ตั้งมั่นแน่วแน่ตรงต่อทางนิพพานมากขึ้น ความที่มีจิตใจตั้งมั่นแน่วแน่ดังนี้ก็นับว่าเป็นสมาธิสัมโพชฌงค์

และเมื่อเป็นดั่งนี้ก็มีความเข้าไปเพ่งเฉยอยู่อันเรียกว่าวางเฉย วางก็คือว่าไม่ยึดถือ เฉยก็คือว่าไม่วุ่นวาย แต่ปล่อยและสงบ คำว่าปล่อยนั้นก็หมายถึงปล่อยใจให้สงบตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกนั้น คือเมื่อใจตั้งอยู่ในทางที่ถูกแล้วก็ปล่อยให้ตั้งอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้อาจจะมีความสงสัยขึ้นว่าจะมากไปเสียแล้วหรือจะด่วนทิ้งโลกไปเสียแล้ว ดังนี้ก็อาจจะตกใจขึ้นมา ทำให้เลิกปฏิบัติก็จะทำให้ยึดถือขึ้นมาอีก ทำให้วุ่นวายขึ้นมาอีก ถ้าจะมีความคิดขึ้นอย่างนี้ก็ต้องคิดไปอีกทางหนึ่งว่าความคิดเช่นนี้ไม่ถูก ไม่ต้องกลัวว่าจะทิ้งโลกไม่ต้องกลัวว่าจะสำเร็จเพราะว่าไม่ใช่ของง่าย ตามที่เปรียบแล้วว่ากิเลสนั้น

กองเป็นภูเขาเลากาใหญ่โต ปฏิบัติครั้งหนึ่งก็คล้าย ๆ กับว่าเอาผ้าไปปัดภูเขาครั้งหนึ่ง ไม่ทำให้สึกกร่อนไปเท่าไหร่ ไม่ต้องกลัว ควรจะกลัวว่าไม่สำเร็จนั่นแหละมากกว่า ไม่ควรกลัวว่าจะสำเร็จเร็วดังนี้ ปล่อยให้จิตตั้งมั่นอยู่ในความสงบมากขึ้น ไม่ไปขัดขวางและไม่เข้าไปวุ่นวาย เมื่อเดินทางถูกแล้วก็ปล่อยให้ได้เดินไปในทางที่ถูกนั้น ดังนี้คืออุเบกขามีลักษณะเป็นตัวควบคุมให้ดำรงอยู่ในความสงบตั้งมั่นยิ่งขึ้นก็นับว่าเป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์

ฉะนั้น แม้การฟังธรรมก็ได้ชื่อว่าได้ปฏิบัติตามโพชฌงค์ทั้งเจ็ดประการด้วยประการฉะนั้น

ได้แสดงนิพพานโดยอาศัยพระพุทธ-ภาษิตและอธิบายมาแล้วหลายครั้ง แต่ก็ยังไม่จบเพราะได้มีพระพุทธภาษิตแสดงไว้โดยปริยาย คือแนวทางต่าง ๆ อีกหลายประการ แต่ว่าก็รวมเข้าสูงสุดในอันเดียวกันและในการแสดงนี้ก็ได้กล่าวแล้วว่าได้อาศัยพระพุทธภาษิตและอธิบายในที่นั้น ๆ ซึ่งอาจที่จะแสดงได้ เหมือนอย่างอาจที่จะระลึกถึงนิพพานได้ และก็เป็นความจำเป็นที่จะต้องระลึกถึง และเช่นเดียวกันกับที่สมควรจะแสดงเพื่อให้เกิดความสนใจและให้เห็นว่านิพพานนั้นเป็นธรรมที่พึงบรรลุถึงได้ เป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้ เหมือนอย่างตากับรูปต่อกันได้ หูกับเสียงต่อกันได้ นิพพานกับผู้บรรลุคือจิตก็ต่อกันได้ บรรลุถึงได้ในเมื่อปฏิบัติเข้าถึงขั้น จึงได้เรียกว่าเป็นอายตนะคือเป็นที่ต่อได้ คือบรรลุได้และแม้ยังไม่บรรลุ คือยังไม่ได้ ยังไม่ถึง เมื่อระลึกถึงก็จะทำให้เกิดฉันทะ วิริยะในอันที่จะปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงต่อไป

ได้กล่าวแล้วว่า ทุก ๆ ท่านที่บรรลุนิพพานแล้วก่อนจะบรรลุท่านก็ระลึกถึงทั้งนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ก็ได้ทรงระลึกถึงพระสัมมาสัมโพธิญาณ คือความตรัสรู้เองโดยชอบ ทรงปรารถนาพุทธภูมิก็คือปรารถนานิพพานนั้นเอง จึงได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อบรรลุนิพพาน พระอรหันตสาวกทั้งหลายก่อนที่จะบรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ก็ระลึกถึงนิพพาน อธิษฐานคือตั้งจิตปรารถนาต้องการนิพพานและปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน และถ้าหากไม่ระลึกถึงก็จะไม่เกิดฉันทะวิริยะอุตสาหะในอันที่จะปฏิบัติ มีการปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงได้ และการที่ระลึกถึงได้ก็เพราะได้ฟังธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงแก่ผู้ที่ยังไม่บรรลุยังไม่ได้ไม่ถึงนั่นเอง ถ้าหากว่าเป็นผู้ได้เป็นผู้ถึงแล้ว ก็ไม่จำเป็นที่จะต้องแสดงสั่งสอน

เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นโลกุตตรธรรมทั้งสิ้น ก็ทรงสั่งสอนแก่ผู้ที่ยังไม่ได้บรรลุยังไม่ได้ ยังไม่ถึงเป็นประการสำคัญ การแสดงบอกกล่าวกันต่อมา ก็เป็นการแสดงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เมื่อได้เข้าใจถึงคลองธรรมหรือกระแสธรรมที่ดำเนินไปตามสมควรแล้ว ก็ย่อมจะเข้าใจถึงพระนิพพานได้ ระลึกถึงพระนิพพานให้ตรงได้ และความเข้าใจถึงคลองธรรมถึงกระแสธรรมนั้นกล่าวโดยย่อก็เป็นของไม่ยาก เพราะอยู่ตรงกันข้ามกับกระแสโลกหรือกระแสกิเลสนี้เอง กล่าวคือจิตที่มีกิเลสที่มีทุกข์ทุกคนก็ย่อมรู้ เพราะกิเลสกับทุกข์ประกอบกันอยู่กับจิตใจของทุก ๆ คน นิพพานนั้นเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ซึ่งเป็นความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง อันตรงกันข้ามกับจิตที่ยังมีกิเลสและกองทุกข์ซึ่งเป็นจิตที่เศร้าหมอง จิตที่พ้นกิเลสและกองทุกข์เป็นจิตที่บริสุทธิ์ผ่องใส ก็จิตอันนี้เอง เพราะฉะนั้น เมื่อเข้าใจถึงว่านิพพานก็คือสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้นดังนี้แล้ว ก็เข้าใจไม่ยาก คือภาวะอันนั้นเอง ภูมิอันนั้นเอง ฉะนั้น ธรรมคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจึงเป็นธรรมที่รู้ได้เห็นได้ ถ้าทำใจให้รู้ให้เห็นแล้ว ก็ไม่เป็นการยากเกินวิสัย

สังขตธรรมหรือสังขาร ธรรมที่ทรงสั่งสอนถึงนิพพานนั้นโดยปริยายคือทางอย่างหนึ่ง รวมอยู่ในข้อที่เรียกว่าอสังขต-ธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่ง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิสังขาร คือสภาพที่ไม่ปรุงไม่แต่ง ซึ่งปราศจากการปรุงแต่งทั้งสิ้น ได้มีแสดงธรรมไว้ ๒ อย่างคือ สังขตธรรมกับอสังขตธรรม หรือสังขารและวิสังขาร สังขตธรรมนั้นคือธรรมที่ถูกปรุงแต่ง สังขารก็คือสภาพที่ปรุงแต่ง โดยเรียกว่าสังขตธรรมหรือสังขารก็มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน สังขตธรรมคือธรรมที่ถูกปรุงแต่งนั้นโดยปริยายหนึ่งแสดงไว้ว่า *ปุญญาภิสังขาร* ปรุงแต่งบุญ นี้เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง *อปุญญาภิสังขาร* ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่ใช่บุญหรือบาป เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง *อเนญชาภิสังขาร* ปรุงแต่งสิ่งที่ไม่หวั่นไหว หมายถึงปรุงแต่งสมาธิจนถึงบรรลุฌานคือสมาธิที่แน่วแน่ไม่หวั่นไหวก็เป็นสังขตธรรมอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าสังขตธรรมนั้นเพราะว่าต้องปรุงแต่งคือต้องทำจะเป็นบุญขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นบาปขึ้นมาก็ต้องทำ จะเป็นสมาธิขึ้นมาก็ต้องทำ ถ้าไม่ทำก็เป็นบุญเป็นบาปเป็นสมาธิขึ้นมาไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สังขตธรรม ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง ธรรมที่ถูกปรุงแต่งนี้ตรัสแสดงไว้ว่า มรรคมีองค์ ๘ เป็น

ยอด มรรคมีองค์ ๘ นั้นก็ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สองนี้จัดเป็นปัญญา สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สามนี้จัดเป็นศีล สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ สามนี้จัดเป็นสมาธิ มรรคมีองค์ ๘ นี้ตรัสแสดงว่าเป็นยอดสังขตธรรม คือธรรมที่ถูกปรุงแต่งทั้งสิ้น ทำไมมรรคมีองค์ ๘ จึงเรียกว่า สังขตธรรม เพราะต้องปรุงแต่ง คือต้องทำต้องปฏิบัติจึงจะเป็นสัมมาทิฏฐิเป็นต้นขึ้นมาได้ หรือย่อลงมา จึงจะเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญาขึ้นมาได้ ถ้าหากว่าไม่ปรุงแต่งคือไม่ทำไม่ปฏิบัติ ก็เป็นศีลเป็นสมาธิเป็นปัญญาขึ้นมาไม่ได้ เป็นมรรคมีองค์ ๘ ขึ้นมาไม่ได้ ทำไมจึงเป็นยอดของสังขตธรรมทั้งหลาย เพราะว่ามรรคมีองค์ ๘ หรือย่นย่อลงเป็น ศีล สมาธิ ปัญญา นี้เป็นทางปฏิบัติให้บรรลุถึงความดับทุกข์ได้ คือดับตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากได้ และเมื่อดับทุกข์คือดับตัณหาได้แล้วก็เป็นอันว่าเสร็จกิจ คือว่า เลิกทำ เลิกปฏิบัติต่อไปได้ ส่วนสังขตธรรมประการอื่นนั้นไม่ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์ ความสิ้นกิเลสได้เหมือนอย่างนี้ และไม่สามารถจะเสร็จกิจได้ จะต้องปรุงแต่ง จะต้องทำ จะต้องปฏิบัติต่อไปไม่สิ้นสุด ไม่จบสิ้น และก็ก่อให้เกิดสุขบ้าง ก่อให้เกิดทุกข์บ้าง แม้จะให้เกิดสุขเกิดทุกข์ ก็เป็นสิ่งที่ไม่แน่นอน เป็นสุขเป็นทุกข์ที่แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เป็นสุขในบางคราว สุขนั้นก็หายไป เป็นทุกข์ในบางคราว ทุกข์นั้นก็หายไป สลับกันไป ทั้งต้องปรุงแต่ง ต้องปฏิบัติกันอยู่ร่ำไปไม่สิ้นสุด จึงไม่บรรลุถึงความเป็นยอดได้ แต่ว่ามรรคมีองค์ ๘ นั้นบรรลุถึงความเป็นยอดได้ดั่งกล่าวแล้ว จึงได้จัดว่าเป็น***ยอดของสังขตธรรม***ทั้งสิ้น

สังขตลักษณะ สังขตลักษณะดังที่กล่าวมานี้ย่นลงอีกอย่างหนึ่งก็คือ *เป็นเหตุเป็นผล* สิ่งที่เรียกว่าเหตุว่าผลทั้งสิ้นนั้นย่อมเป็นสังขตธรรมทั้งนั้น เพราะต้องปรุงแต่ง ต้องทำเหตุนั้นต้องปรุงแต่งทำโดยตรง ผลนั้นเป็นผลของเหตุ แต่ก็นับว่าเป็นสังขตธรรมด้วยเพราะเนื่องกับเหตุที่ปรุงแต่งหรือธรรมนั้น เพราะฉะนั้น สังขตธรรมทั้งหมดจึงเป็นเหตุและผลซึ่งต้องเกิดต้องดับ เพราะเมื่อเป็นสังขตธรรมหรือเป็นสังขารต้องตกอยู่ในสามัญลักษณะคือลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไปของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งทั้งปวงอันได้แก่ *อุปฺปาโท ปญฺญายติ* ความเกิดขึ้นปรากฏ *วโย ปญฺญายติ* ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ *ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ* เมื่อยังตั้งอยู่ ความปรวนแปรเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นปรากฏ เพราะฉะนั้น บรรดาสังขตธรรมทั้งสิ้นตลอด

จนถึงมรรคมีองค์ ๘ จึงเป็นสิ่งที่ต้องตกในสังขตลักษณะดังกล่าว หรือย่นลงก็คือ ***ต้องเกิดดับ***

ในข้อนี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่ท่านพระอานนท์ได้แสดงอิทธิบาท ๔ ขึ้นมา อิทธิบาท ๔ นั้นก็ได้แก่ ธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ ๔ ประการ

๑. ฉันทะ ความพอใจใคร่ที่จะทำ

๒. วิริยะ ความเพียร

๓. จิตตะ ความใส่ใจหรือความเอาใจใส่

๔. วิมังสา ความใคร่ครวญพิจารณา

ท่านพระอานนท์แสดงว่า อิทธิบาท ๔ นี้เป็นธรรมที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ เมื่อบรรลุถึงความสำเร็จแล้วก็ดับ ท่านยกตัวอย่างว่า เหมือนอย่างว่าผู้ที่มาสู่อารามนี้ ก่อนที่จะมาก็ต้องมีฉันทะที่จะมา มีวิริยะที่จะมา มีจิตตะที่จะมา มีวิมังสาที่จะมา และก็อาศัยอิทธิบาท ๔ นี้มา ครั้นมาถึงอารามแล้ว ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นั้นก็ดับคือเสร็จกิจไป เป็นอันว่าดับไปเลิกไปดังนี้ ฉะนั้น บรรดาสังขตธรรมทั้งสิ้นจึงมีเกิด มีดับด้วยประการฉะนี้ และเมื่อเรียกว่า ***เหตุผล*** เหตุผลทั้งปวงก็เป็นสังขตธรรม คือเป็นสิ่งที่เกิดที่ดับ

อสังขตธรรมหรือวิสังขาร ส่วนอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งนั้น หมายถึงที่พ้นจากสังขตธรรมดังกล่าว หรือที่พ้นจากมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติไม่ต้องปรุงแต่ง ไม่ต้องทำ ไม่ต้องปฏิบัติ ธรรมที่เป็นอสังขตธรรมนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ซึ่งเรียกว่า นิพพานในที่นี้

แต่ว่านักวิจารณ์ธรรมได้วิจารณ์ว่าจะไม่หมายถึงนิพพานอย่างเดียว ก็เพราะว่าท่านใช้คำเป็นพหุวจนะ คือใช้ว่าอสังขตธรรมทั้งหลาย ซึ่งหมายความว่ามีมากกว่าหนึ่ง เพราะฉะนั้น ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งดังกล่าวนี้จึงมีมาก และธรรมเหล่านี้จะพึงเห็นได้ดังตัวอย่างที่เคยแสดงในครั้งก่อน ๆ แล้ว โดยเทียบกับภูมิประเทศเช่นว่า การมาสู่อารามนี้ การมานั้นเป็นสังขตธรรม คือผู้มานั้นต้องทำต้องปรุงต้องแต่ง ต้องอาศัยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ส่วนตัวอารามซึ่งเป็นที่มาถึงนั้นผู้มาไม่ได้ปรุงแต่ง เป็นสิ่งที่มีอยู่เป็นที่มาถึงเป็นที่บรรลุ ฉะนั้น การมาก็เทียบกับสังขตธรรม อารามที่เป็นที่ถึงเป็นที่บรรลุก็เทียบกับอสังขตธรรม เพราะผู้มาไม่ได้ปรุงแต่งขึ้นมา แต่ว่าเป็นที่บรรลุเป็นที่มาถึง ตามตัวอย่างนี้ก็อาจจะเข้าใจได้อย่างคร่าว ๆ ว่า อสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่มีจริง ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่เหนือสังขตธรรมขึ้นมาอีกขั้นหนึ่ง หรือจะกล่าวว่า เป็นที่บรรลุเป็นที่ถึงของสังขตธรรมก็ได้ และเมื่อเป็นดั่งนี้ ท่านจึงแสดงว่าอสังขตธรรมนั้นเป็นสิ่งที่อยู่ ***เหนือเหตุผล*** เป็นธรรมที่อยู่เหนือ

เหตุผลโดยอธิบายดังกล่าว คือส่วนที่เป็นเหตุผลนั้นเป็นสิ่งที่ต้องปรุงแต่ง คือต้องทำเหมือนอย่างเหตุ คือการมา คือต้องปรุงแต่งการมาสู่อาราม ผลคือการถึง เหตุและผลคือการมาและการถึง ส่วนตัวอารามเองเป็นที่ถึงที่บรรลุนั้นอยู่เหนือเหตุผลดังกล่าว เพราะฉะนั้น ท่านผู้วิจารณ์ธรรมจึงได้กล่าวว่า ธรรมนั้นเป็นธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลขั้นหนึ่ง และเป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผลอีกขั้นหนึ่ง ก็โดยอธิบายดังกล่าว และเมื่อทราบแล้วก็อาจจะพอเข้าใจเนื้อความที่กล่าวนี้ได้

สอุปาทิเสสและอนุปาทิเสสโดยปริยาย นิพพานอันเป็นธรรมที่บรรลุที่ถึงนั้น ก็ได้กล่าวแสดงอธิบายแล้วถึงสอุปาทิเสสนิพพานและอนุปาทิเสส-นิพพาน ในวันนี้จะได้นำพระสูตรหนึ่งที่แสดงไว้ในพระไตรปิฎกมาเล่ามีใจความว่า

ได้มีเทวดา ๒ องค์มาเฝ้าพระพุทธ-เจ้าในเวลากลางคืน เทวดาองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติแล้ว เทวดาอีกองค์หนึ่งได้กราบทูลว่า ภิกษุณีเหล่านั้นวิมุตติดี เป็นอนุปาทิเสสคือไม่มีอุปาทิเหลือแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพอพระทัย วันรุ่งขึ้นก็ได้ตรัสเล่าเรื่องนี้แก่พระภิกษุทั้งหลาย

พระมหาโมคคัลลานะ ได้ฟังตรัสเล่านั้นก็มีความนึกขึ้นว่า อันญาณคือความรู้ในเรื่องนี้ได้มีแก่เทวดาทั้งหลายทั้งหมด หรือว่ามีแก่เทวดาเฉพาะบางพวก ได้มีภิกษุรูปหนึ่งชื่อว่าติสสะ เพิ่งถึงมรณภาพและได้บังเกิดในพรหมโลกปรากฏชื่อว่าติสสพรหม ซึ่งมีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก พระมหาโมคคัลลานะได้ขึ้นไปสู่พรหมโลก สู่สำนักของติสส-พรหมนั้น และได้กล่าวถามปัญหานี้แก่ติสสพรหมนั้นว่า เทวดาซึ่งไปเกิดเป็นพรหมทั้งหมดได้มีญาณคือความรู้ ในสอุปาทิเสสนั้นว่า สอุปาทิเสส ในอนุปาทิเสสว่า อนุปาทิเสส ทั้งหมดหรือว่าพรหมพวกไหนรู้ได้ดั่งนี้

ติสสพรหมจึงได้กล่าวเฉลยว่า เทวดาที่เกิดเป็นพรหมทั้งหมดหาได้มีญาณคือความรู้ดังนั้นทั้งหมดไม่ เทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมจำพวกใดซึ่งมีสันโดษคือความพอใจอยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศ อธิปไตย ซึ่งเป็นของพรหม ไม่รู้ธรรมเป็นเครื่องแล่นออกยิ่งขึ้นไป เทวดาที่เกิดเป็นพรหมเหล่านั้นย่อมไม่รู้ คือไม่มีญาณที่จะรู้ในสอุปาทิเสสว่าสอุปา-ทิเสส ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสส แต่ว่าเทวดาที่ไปเกิดเป็นพรหมเหล่าใดไม่สันโดษ คือไม่ยินดีพอใจอยู่ในอายุ วรรณ สุข ยศ อธิปไตย ที่เป็นของพรหมเท่านั้น แต่ว่าย่อมรู้ธรรมเป็นเครื่องแล่นออกยิ่งขึ้นไปด้วย เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมเหล่านั้น ย่อมมีญาณคือความหยั่งรู้ในสอุปาทิเสสว่าสอุปาทิเสส

ในอนุปาทิเสสว่าอนุปาทิเสสดังนี้ ต่อจากนั้นแล้วติสสพรหมได้แสดงต่อไปว่า ภิกษุผู้ที่ได้อุภโตภาควิมุตติคือความหลุดพ้นโดยส่วน ๒ ได้แก่เจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยใจ หลุดพ้นด้วยปัญญา และภิกษุผู้ที่ได้ปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา หมายถึงขีณาสวะ คือเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณรู้ว่า ภิกษุผู้บรรลุวิมุตติดังกล่าว เมื่อกายยังดำรงอยู่เทวดามนุษย์ย่อมเห็นภิกษุนั้นได้ เมื่อกายแตกทำลาย เทวดามนุษย์ย่อมไม่มองเห็นภิกษุนั้นได้ ดังนี้เรียกว่ามีญาณรู้ในอนุปาทิเสส คือนิพพานที่ไม่มีอุปาทิ ว่าอนุปาทิเสส คือรู้ตามเป็นจริง ส่วนภิกษุผู้ที่บรรลุมรรคผลต่ำลงไปกว่านั้น ดังที่เรียกว่า กายสักขีเป็นต้น เทวดาผู้เกิดเป็นพรหมดังกล่าวย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าภิกษุผู้บรรลุมรรคผลที่ต่ำกว่านั้น อันเรียกว่า กายสักขีเป็นต้น เมื่อได้ลองเสพ คืออยู่ในเสนาสนะอันสมควร ได้คบหากัลยาณมิตรคือมิตรที่ดีงาม ได้อบรมบ่มอินทรีย์ทั้งหลายยิ่งขึ้นไปก็ย่อมจะกระทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ คืออรหัตตมรรค อรหัตตผลอยู่ได้ดังนี้ มีญาณรู้ในสอุปาทิเสส คือนิพพานที่ยังมีอุปาทิเหลืออยู่ ว่าสอุปาทิเสสตามความเป็นจริง

ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้กลับมากราบทูลพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ได้ตรัสเพิ่มขึ้นมาอีกจำพวกหนึ่ง คือจำพวกที่เรียกว่าอนิมิตตวิหารี คือผู้ที่ปฏิบัติบรรลุเจโตสมาธิ ไม่มีนิมิตคือเครื่องกำหนดหมาย เพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งสิ้น ว่าจะทำให้แจ้งที่สุดแห่งพรหมจรรย์ เป็นสอุปาทิเสสอีกจำพวกหนึ่ง ดังนี้ ตามที่แสดงไว้ในพระสูตรที่เล่ามานี้ก็เป็นการแสดงอธิบายอนุปาทิเสส และสอุปาทิเสสโดยปริยายคือทางอันหนึ่ง ดังนี้

ความระลึกถึงนิพพานแม้โดยปริยายคือทางที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้หลายอย่างหลายประการ แต่ก็รวมอยู่ที่ธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ฉะนั้น เมื่อระลึกถึงธรรมเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ก็เป็นอันว่าได้บรรลุถึงนิพพาน[๑] ย่อมจะทำให้จิตใจได้บรรลุถึงความสงบ แม้การฟังธรรมข้อใดข้อหนึ่งจะเป็นบรรยายก็ตาม จะเป็นสวดก็ตาม ธรรมทั้งปวงนั้นย่อมมีวิมุตติเป็นรส เอียงเทลุ่มลาดไปสู่ความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ก็ชื่อว่าได้ระลึกถึงนิพพานนั่นเอง

นิพพาน ตามความหมายที่ใช้ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไป ได้แสดงแล้วว่าเป็นบรมธรรมยอดธรรม เป็นภูมิที่พึง

---

๑ น่าจะเป็น “ได้ระลึกถึงนิพพาน”

บรรลุซึ่งนับเป็นอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งหรือวิสังขาร ธรรมที่ปราศจากความปรุงแต่งหรือเครื่องปรุงแต่ง เป็นธรรมที่อยู่เหนือมรรคและผล ดังที่เรียกว่า มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลก พ้นโลก พ้นความทุกข์ พ้นกิเลส ตลอดจนถึงพ้นกรรมด้วยประการทั้งปวง และก็ได้กล่าวแล้วว่า ไม่ใช่เป็นธรรมที่สุดเอื้อม แต่ว่าจะต้องปฏิบัติไปโดยลำดับ ก็เหมือนอย่างว่าที่สูงซึ่งมีบันไดขึ้นไปเป็นขั้น ๆ เมื่อยังอยู่ที่พื้นดิน ยังมิได้ก้าวขึ้นบันไดไปแต่ละขั้น ก็ย่อมจะรู้สึกว่า ที่สูงอันเป็นที่สุดบันไดนั้นอยู่สุดเอื้อม แต่ว่าเมื่อขึ้นบันไดไปโดยลำดับทีละขั้นจนถึงขั้นที่สุดแล้ว ที่สูงนั้นก็จะอยู่ในเอื้อมเช่นเดียวกับบันไดขั้นที่หนึ่ง ขั้นที่สอง เมื่อยืนมองอยู่บนพื้นดินก็เป็นที่อยู่ในเอื้อม รู้สึกขึ้นไปได้และขึ้นไปไม่ยาก การปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงนิพพานอันเป็นบรมธรรมก็ย่อมเป็นเช่นนั้น ซึ่งเมื่อปฏิบัติไปโดยลำดับแล้วก็จะมาอยู่ในเอื้อม บรรลุถึงได้ และแม้ว่าจะก้าวขึ้นไปตั้งแต่บันไดขั้นต้น ก็ย่อมได้รับรสของนิพพานแล้ว เช่นเดียวกับที่มีอุปมาเหมือนอย่างน้ำในมหาสมุทรมีความเค็มเป็นรสทั้งหมด แม้ว่าจะก้าวลงไปสู่มหาสมุทรริมฝั่งที่สุด ก็ย่อมจะพบน้ำในมหาสมุทรนั้นมีความเค็มเป็นรสเดียวกัน ฉะนั้น จึงได้รับรสของนิพพาน คือความดับกิเลสและกองทุกข์ไปโดยลำดับตั้งแต่ขั้นต้นที่ก้าวขึ้นสู่ธรรมปฏิบัติ ฉะนั้น จึงเป็นสิ่งที่อยู่ในวิสัยอันจะพึงบรรลุถึงได้ และก็จะต้องบรรลุถึงตั้งแต่ในขั้นต้นดังกล่าวมานั้น โดยเหตุนี้ท่านจึงใช้คำว่านิพพานในความหมายที่ผ่อนลงมาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ว่าผ่อนลงมาถึงความดับกิเลสของพระโสดาบันก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระสกทาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ของพระอนาคามีก็เป็นนิพพานขั้นหนึ่ง ซึ่งยังเรียกว่าเป็นสอุปาทิเสส คือมีอุปาทิ ซึ่งหมายถึงอุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ จนถึงของพระอรหันต์จึงเป็นนิพพานขั้นที่สุด อันเรียกว่าอนุปาทิเสส ไม่มีอุปาทิหรืออุปาทานหรือกิเลสยังเหลืออยู่ดังที่กล่าวมาแล้วเป็นอันผ่อนลงมา

นิพพานฌาน ท่านยังแสดงนิพพานผ่อนลงมาอีกถึง*นิพพานฌาน นิพพานปัญญา* คือมีแสดงว่าผู้ปฏิบัติสมาธิจนบรรลุฌาน ตั้งแต่รูปฌานที่ ๑ และต่อขึ้นไปโดยลำดับ คือรูปฌานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และต่อขึ้นไปอรูปฌานที่ ๑ ต่อขึ้นไปที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ และจนถึงสัญญาเวทยิตนิโรธ คือดับสัญญาเวทนา ท่านเรียกว่าเป็นนิพพานแต่ละชั้น นิพพานดังกล่าวนี้เรียกสั้นเพื่อเข้าใจว่า *นิพพานฌาน*

นิพพานปัญญา นิพพานปัญญานั้น มีแสดงไว้ถึงสันทิฏฐิกธรรม ธรรมที่เห็นเอง *สันทิฏฐิกนิพพาน* นิพพานที่เห็นเอง โดยอธิบาย ราคะ โทสะ โมหะ เมื่อบังเกิดขึ้นครอบงำจิตใจย่อมเป็นเครื่องดับปัญญา เป็นไปเพื่อความเบียดเบียน ทั้งเป็นไปเพื่อให้ประพฤติก่อภัยเวรต่าง ๆ มีฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง เป็นต้น ส่วนความสงบราคะโทสะโมหะ ความไม่มีราคะโทสะโมหะย่อมตรงกันข้าม ไม่ดับปัญญา ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียน ไม่เป็นเหตุก่อภัยเวรดังกล่าว ความพิจารณาให้รู้ดังนี้เรียกว่าเป็น*สันทิฏฐิกธรรม* เป็น*สันทิฏฐิกนิพพาน*

พิจารณาดูตามอธิบายนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนเมื่อหมั่นใช้ปัญญาพิจารณาตรวจดูจิตใจของตนเอง เมื่อราคะโทสะโมหะบังเกิดขึ้นก็ให้รู้ พร้อมทั้งให้รู้ถึงโทษแม้ดังที่กล่าวมาแล้ว ราคะโทสะโมหะจะสงบลงได้ด้วยอำนาจของปัญญาที่รู้นั้น และก็ให้รู้ว่า ราคะโทสะโมหะสงบ พร้อมทั้งรู้คุณของความสงบราคะโทสะโมหะ แม้ปฏิบัติดังนี้ก็เรียกว่าบรรลุถึงสันทิฏฐิกธรรม สันทิฏฐิกนิพพานได้ เพราะในพระพุทธาธิบายดังที่ยกมากล่าวข้างต้นนั้นมิได้จำกัดว่าจะต้องสงบได้เด็ดขาดหรือว่าสงบได้ชั่วคราว เป็นพระพุทธาธิบายที่วางไว้เป็นกลาง ๆ จึงกินความได้ถึงการปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนได้ พระพุทธาธิบายดั่งนี้เป็นอันให้กำลังใจแก่ผู้ปฏิบัติธรรมทุกคนตั้งแต่ในเบื้องต้นว่าสามารถที่จะใช้ปัญญาพิจารณาทำความสงบใจของตน และก็เรียกว่าบรรลุนิพพานได้ บรรลุธรรมได้ อันเป็นสันทิฏฐิกธรรม สันทิฏฐิกนิพพาน เข้าในพระธรรมคุณที่สวดกันว่า *สันทิฏฐิโก* นั่นเอง ดังนั้นธรรมที่จะเป็นสันทิฏฐิโกได้ดังที่สวดกัน ก็จะต้องปฏิบัติใช้ปัญญาทำความสงบใจของตนดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งทุกคนสามารถจะปฏิบัติได้ทุกขณะ

ตทังคนิพพาน นิพพานดังที่กล่าวมานี่ ท่านเรียกว่า*ตทังคนิพพาน* คือเป็นนิพพานชั่วคราวที่มีขึ้นด้วยองคสมบัตินั้น ๆ หรือด้วยองคคุณนั้น ๆ มีปัญญาเป็นต้นดังกล่าวแล้ว นิพพานนี้อันเป็นบรมธรรมซึ่งเป็นความหมายสูงสุดดังที่ได้กล่าวแล้วว่า เป็นธรรมที่อยู่เหนือเหตุเหนือผล ก็หมายถึงว่าอยู่***เหนือเหตุผล***ที่เป็นฝ่ายเกิดทางหนึ่ง อยู่เหนือเหตุผลที่เป็นฝ่ายดับอีกทางหนึ่ง เหตุผลที่เป็นฝ่ายเกิดนั้นก็ได้แก่ทุกข์และสมุทัย เหตุผลที่เป็นฝ่ายดับนั้นก็ได้แก่ นิโรธและมรรค คืออริยสัจจ์ ๔ นั้นเอง อริยสัจจ์ ๔ นั้นก็แบ่งเป็นสมุทัยวาร คือฝ่ายสมุทัย คือฝ่ายเกิดทุกข์ส่วนหนึ่ง ฝ่ายนิโรธวาร คือฝ่ายดับทุกข์อีกส่วนหนึ่ง ฝ่ายสมุทัยวารนั้นได้แก่ทุกข์และสมุทัย จะพึงเห็นได้ว่า

แสดงผลก่อนคือทุกข์ แล้วจึงแสดงเหตุคือสมุทัย ฝ่ายนิโรธวารก็เหมือนกัน แสดงผลก่อนคือนิโรธแล้วจึงแสดงเหตุคือมรรค ทั้งนี้เมื่อพิจารณาแล้วก็จะพึงเห็นว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ ได้ทรงจับผลสาวเข้าไปหาเหตุ เพราะว่าผลที่ได้บังเกิดปรากฏอยู่จำเพาะหน้าดังที่ได้มีแสดงว่า พระโพธิสัตว์อันเป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ได้ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ซึ่งท่านแสดงว่าเป็นเทวทูต จึงได้ทรงปรารภว่า ทุกคนที่เกิดมาก็ต้องแก่ เจ็บ ตาย ไม่มีใครจะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นหรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้น ข้อนี้เป็นปรารภเหตุสำคัญอันทำให้เสด็จออกทรงผนวชเพื่อแสวงหาโมกขธรรม ความแก่ ความเจ็บ ความตายนั้นเป็นผลซึ่งทุก ๆ คนเห็นได้โดยประจักษ์ เพราะฉะนั้นจึงได้แสดงผลก่อน

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว พระโพธิสัตว์ได้ทรงเห็นทุกข์ก่อน คือเห็นความแก่ ความเจ็บ ความตายเป็นทุกข์ อันเป็นผลที่ปรากฏ เมื่อเป็นดั่งนี้จึงได้แสวงหาความพ้นทุกข์ และความสำเร็จแห่งพระองค์อันเรียกว่า ความตรัสรู้นั้น ท่านแสดงไว้ในปฐมเทศนาซึ่งตรัสเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์เอง ก็คือทรงได้จักษุคือดวงตา ญาณคือความหยั่งรู้ ปัญญา ความรู้ทั่ว วิชชา ความรู้แจ่มแจ้ง อาโลกคือความสว่าง เห็นทุกข์ เห็นทุกขสมุทัย เหตุเกิดทุกข์ เห็นทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ เห็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์หรือเรียกสั้น ๆ ว่า มรรค และทุกข์นั้นก็ได้ทรงแสดงว่า ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์ ความโศกคือความแห้งใจ ความคร่ำครวญระทมใจ ความไม่สบายกายความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจเป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ เป็นทุกข์

ในด้านทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้น ได้ทรงแสดงชี้เอาตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจที่ให้ถือภพชาติใหม่ไปกับความเพลินและความติดใจ ประกอบด้วยความอภินันท์ยินดียิ่งอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ อันได้แก่กาม-ตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คืออารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งปวง ภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพ คืออยากเป็นนั่นเป็นนี่ วิภวตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากไปในวิภพ คืออยากให้ไม่เป็นนั่น

เป็นนี่ ได้แก่อยากให้สิ่งที่ไม่ชอบสิ้นไป หมดไป สำหรับนิโรธ คือความดับทุกข์นั้น ได้ทรงชี้เอาความดับตัณหาได้สิ้นเชิง มรรค คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ทรงชี้เอามรรค คือทางปฏิบัติที่มีองค์ ๘ ประการ อันได้แก่สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่นชอบ

ตามพระพุทธาธิบายที่ทรงเล่าถึงความตรัสรู้ของพระองค์แสดงว่า ทรงชี้เอาทุกข์ซึ่งเป็นส่วนผล ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์ ต่อไปก็ชราทุกข์ มรณทุกข์ เป็นต้น รวมเข้าก็คือขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการนี้ เหล่านี้แหละเป็นทุกข์ที่เป็นส่วนผล ซึ่งบังเกิดจากเหตุ ซึ่งทรงชี้เอาตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยาก เพราะฉะนั้น ทุกข์จึงเป็นผล ตัณหาจึงเป็นเหตุที่ให้เกิดทุกข์ นี้เป็นผลและเหตุฝ่ายเกิดทุกข์ที่เรียกว่า สมุทัยวารนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อบุคคลยังอยู่ในเหตุและผลฝ่ายเกิดทุกข์คือยังปฏิบัติเพิ่มพูนตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากอยู่ ก็เรียกว่าทำเหตุก่อทุกข์ จึงต้องรับผลซึ่งเป็นตัวทุกข์อยู่ต่อไป ตั้งต้นแต่ต้องมีชาติ คือความเกิดขึ้นใหม่อยู่ร่ำไป ฉะนั้น จึงมีแสดงลักษณะของตัณหาไว้เป็นประการแรกว่า *โปโนพฺภวิกา* เป็นเหตุให้ถือภพชาติใหม่ คือให้เป็นใหม่ ๆ เกิดใหม่ เป็นใหม่อยู่ต่อไป และเมื่อก่อเกิดภพชาติ เป็นชาติความเกิดขึ้นมาแล้ว ก็ต้องมีชรา มีมรณะเป็นต้น ต้องมีโสกะ ปริเทวะ เป็นต้น และก็ประกอบตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยากเพิ่มขึ้นไปอีก ก็ก่อทุกข์ตั้งแต่ชาติทุกข์ต่อไปอีก เพราะฉะนั้น จึงต้องอยู่ในเหตุผลและฝ่ายสมุทัยวารก่อทุกข์อยู่ตลอดเวลาที่ยังประกอบก่อเพิ่มเติมตัณหาอันเป็นตัวเหตุอยู่ นี้เป็นผลและเหตุส่วนก่อให้เกิดทุกข์ เมื่อปฏิบัติก่อเพิ่มเติมตัณหาอยู่แล้ว ก็เป็นอันว่าก็จะต้องประสบทุกข์ ตั้งต้นแต่ชาติทุกข์เป็นต้น เป็นอันว่าไม่จบ

ดับตัณหา ดับมรรค คราวนี้ผู้ที่ปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็เป็นการปฏิบัติเพื่อดับตัณหาอันเป็นความดับทุกข์นั้น แต่เมื่อยังดับตัณหาไม่ได้สิ้นเชิง ก็ต้องปฏิบัติกันต่อไป คือปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ย่อลงก็คือศีล สมาธิ ปัญญา ก็ต้องทำกันร่ำไปอีกเหมือนกัน เป็นอันว่าเมื่อยังดับตัณหาไม่ได้สิ้นเชิง ดับไม่ได้หมด ก็ต้องปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ ต่อไป ไม่หมดอีกเหมือนกัน

ก็เป็นอันว่าไม่เสร็จกิจ สำหรับในสายสมุทัยวาร คือสายก่อให้เกิดทุกข์นั้นไม่มีเสร็จโดยแท้ ต้องก่อให้เกิดทุกข์ มีชาติทุกข์อยู่ร่ำไปไม่สิ้นสุด ส่วนในสายนิโรธวารนั้น เมื่อยังปฏิบัติดับตัณหาไม่ได้ ก็ยังไม่เสร็จกิจ ก็ต้องทำอยู่เรื่อยไปอีกเหมือนกัน จนกว่าจะปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ นั้น จนเป็นมรรคเป็นผลซึ่งเป็นโลกุตตรธรรมขึ้น คือกำจัดกิเลสได้บางส่วนจนถึงสิ้นเชิง เมื่อกำจัดกิเลสได้สิ้นเชิง ซึ่งในที่นี้ยกเอาตัณหาขึ้นเป็นที่ตั้ง กำจัดได้สิ้นเชิงแล้วจึงจะเสร็จกิจ แปลว่าดับตัณหาได้ ก็ดับทุกข์ได้ ความดับทุกข์ได้นั้นก็ดับชาติทุกข์เป็นต้นได้ ไม่ต้องก่อเกิดอีกต่อไป และการปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิงนั้นก็ดับมรรคได้ด้วย เพราะว่าไม่ต้องปฏิบัติมรรคอีกต่อไปเพื่อดับตัณหา เพราะดับตัณหาได้สิ้นเชิงแล้ว

เพราะฉะนั้น จึงกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเมื่อสุดชั่วก็สุดดี หรือว่าเมื่อสุดดีก็สุดชั่วพร้อมกัน ทุกข์และสมุทัยนั้นถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายชั่ว และนิโรธและมรรคถ้าจะกล่าวว่าเป็นฝ่ายดีเป็นคู่กันก็จะต้องกล่าวได้อีกว่า เพราะมีชั่วจึงต้องมีดีสำหรับเป็นเครื่องชำระล้างชั่ว และเมื่อมีดีก็ต้องมีชั่ว เพราะฉะนั้นเมื่อปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง ดับทุกข์ได้หมด ก็แปลว่าสุดชั่วแค่นั้น การปฏิบัติเพื่อดับตัณหาก็สุดสิ้นแค่นั้นเป็นอันว่าสุดดีแค่นั้น จึงบรรลุถึง***ความสุดชั่วสุดดี***เช่นเดียวกัน และขั้นนี้แหละที่เป็นขั้นเสร็จกิจซึ่งเป็นขั้นที่บรรลุนิพพานอันเรียกว่า เหนือเหตุและผล คือเหนือเหตุและผลทั้งฝ่ายเกิดทุกข์ทั้งฝ่ายดับทุกข์ อันแสดงถึงความเสร็จกิจโดยประการทั้งปวง

เพราะฉะนั้น ธรรมในพระพุทธศาสนาจึงมีความสิ้นสุดได้ ไม่ใช่ว่าจะต้องปฏิบัติกันไปไม่สิ้นสุด สิ้นสุดได้ในเมื่อได้ปฏิบัติดับตัณหาได้สิ้นเชิง อันเป็นวาระที่สุดชั่วสุดดีดังกล่าว จึงได้มีพุทธภาษิตแสดงถึงธรรมที่เป็นขั้นนิพพานนี้ว่า *ลอยบุญและบาป ละบุญและบาปทั้งหมด* ก็ถึงขั้นสุดชั่วสุดดี บรรลุนิพพานอันเป็นบรมธรรมนั้นเอง แต่เมื่อยังไม่ถึงขั้นนี้ยังไม่ถึงสุดชั่วสุดดี จะไปลอยบุญลอยบาป จะไปละบุญละบาปเอาเองไม่ได้ จะต้องปฏิบัติอยู่ในบุญ จะต้องกระทำความดีเพื่อที่จะล้างความชั่วหรือฝ่ายที่เป็นสมุทัยวารต่อไป จะไปลอยบุญลอยบาปทิ้งเอาเองไม่ได้ (ธ.อ. ๑๖๙-๒๐๓)

นิพพาน ๒ *ดู* **นิพพาน, โอวาทปาติโมกข์**

นิพพานฌาน *ดู* **นิพพาน**

นิพพานในมหายาน *ดู* **วิชชา ๓**

นิพพานปัญญา *ดู* **นิพพาน**

นิพพิทา *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

นิพพิทานุปัสสนาญาณ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

นิมมานรตี สวรรค์ชั้น ๕ ชื่อว่า ***นิมมานรตี***

แปลว่า อภิรมย์ยินดีในสิ่งที่นิรมิตขึ้น คือนอกจากทิพยารมณ์ที่ได้รับอยู่โดยปกติแล้ว ในเวลาที่ปรารถนาต้องการสิ่งใด ก็นิรมิตสิ่งนั้นขึ้น อภิรมย์ยินดีได้เป็นส่วนอดิเรกหรือเป็นพิเศษ พูดง่าย ๆ ว่าอยากได้สิ่งใดก็นึกเอาได้ เกิดเป็นสิ่งนั้นขึ้นดั่งใจนึก แต่จะมีขอบเขตเพียงไรท่านหาได้แสดงไว้ไม่ สวรรค์ชั้นนี้สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาก เทพผู้เป็นราชาปกครองไม่ปรากฏว่ามีนามพิเศษ ก็น่าจะเรียกเป็นกลาง ๆ ว่า ***นิมมานรตีเทวราช*** ไม่มีเรื่องเกี่ยวข้องเล่าถึงในคัมภีร์ทั้งหลายเช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นยามา (พ.พ. ๒๔๕)

นิมิต *ดู* **การทำสมาธิ, การพิจารณานามรูป, คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

นิมิตของกรรมฐาน *ดู* **การอบรมจิต**

นิมิตของสมาธิ *ดู* **การทำสมาธิ**

นิยตมิจฉาทิฏฐิ *ดู* **นรก, อุปาทาน ๔**

นิรมานกาย *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

นิรยบาล *ดู* **นรก**

นิรยะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นรก**

นิรวาณะ *ดู* **นิพพาน**

นิรัคคฬะ *ดู* **สังคหวัตถุ ๕**

นิรัพพุทะ *ดู* **นรก**

นิโรธ ๓ ชั้น มรรคมีองค์ ๘ ย่นลงมาเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นการปฏิบัติฝืนกระแสของตัณหาอุปาทาน เพราะว่าศีลนั้นคือวิรัติเจตนา ความตั้งใจงดเว้นตัณหาอุปาทานจะสั่งให้ทำอะไร ศีลก็ต้านทานเอาไว้งดเว้นไม่ทำดังนี้ เมื่อได้มั่นคงอยู่ในศีล ไม่ยอมประพฤติชั่วประพฤติผิดไปตามตัณหาอุปาทานที่สั่ง ก็ย่อมจะพบความดับภัยดับเวรซึ่งเป็นตัวนิโรธ อันเป็นผลของศีล เพราะฉะนั้น ก็คอยกำหนดดูให้รู้จักความดับภัยดับเวร ความดับตัณหาอุปาทานอย่างหยาบ ที่ทำให้ละเมิดศีลดังนี้ นี่แหละ เป็นตัวนิโรธขั้นศีลให้คอยทำความรู้จัก ***นิโรธขั้นศีล*** นี้ไว้ แล้วจักได้ความตระหนักแน่ชัดเจนในตัวความดับนี้ยิ่งขึ้น และจะรู้ว่า ตัวนิโรธคือความดับ แม้ดับภัยดับเวร ดับอกุศลทั้งหลาย ดับตัณหาอุปาทานอย่างหยาบทั้งหลาย ด้วยศีลนี้แหละเป็น *ตัวความสุข* เป็นตัวความสุขที่สงบที่ประณีตยิ่งกว่าความประพฤติล่วงละเมิดศีลไปตามอำนาจของตัณหาอุปาทาน

คราวนี้ เมื่อปฏิบัติในสมาธิ สงบตัณหา อุปาทาน ซึ่งเป็นขั้นนิวรณ์ด้วยทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ของสมาธิ จิตสงบสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ก็แปลว่า ดับตัณหาอุปาทานขั้นกลาง ก็เป็นนิโรธ คือความดับตัณหาอุปาทาน อีกขั้นหนึ่ง ก็ให้สังเกตตัวความนิโรธนี้ ก็จะพบว่า เป็นความสุขที่ละเอียดประณีตขึ้นไปกว่าศีลอีก

และเมื่อปฏิบัติอบรมปัญญา ทำความรู้ให้เข้าถึงสัจจะ คือความจริงดังกล่าวมาข้างต้น ให้สัจจะปรากฏชัดขึ้น จนตัณหาอุปาทานอย่างละเอียดดับลงไปได้ตามลำดับ ก็ให้สังเกตดูตัวความดับที่ปรากฏขึ้นในใจนี้แหละด้วยอำนาจของปัญญา คือความรู้ที่เข้าถึงสัจจะให้มีความรู้จักอยู่กับนิโรธนี้ ก็จะพบว่าเป็นตัวความสุขที่ละเอียดประณีตยิ่งขึ้นไปกว่านิโรธขั้นสมาธิ

ดั่งนี้ ก็จะพึงเห็นได้ว่า นิโรธ คือความดับกิเลสและดับทุกข์นี้ เป็นผลของการปฏิบัติธรรมที่มีอยู่ตั้งแต่ในเบื้องต้น และเมื่อพิจารณาสรุปเข้ามาแล้วก็ให้กำหนดดูตัวนิโรธนี้ ที่กายและใจนี้เอง เมื่อนิโรธปรากฏขึ้นอายตนะภายในภายนอกต้องประจวบกัน ก็คงเป็นนิโรธอยู่นั่นเอง และ ***อาหารทางจิตใจ*** ที่บังเกิดขึ้น สืบเนื่องกันไป *เป็นวิญญาณ* ความรู้สึกเห็นรูปได้ยินเสียงก็ดี เป็นสัมผัสที่ถึงใจก็ดี เป็นอื่น ๆ ที่สืบเนื่องกันไปก็ดี ก็เป็นนิโรธ คือดับทั้งนั้น ตัณหาอุปาทานจะไม่บังเกิดวิ่ง ยั้วเยี้ยเข้ามาจับ แต่ปรากฏเป็นตัวนิโรธ คือตัวความดับ ความเย็นตลอดสายไปหมด พยายามกำหนดดูทำความรู้จักตัวนิโรธดังนี้อยู่เสมอ ย่อมจะยิ่งเพิ่มศรัทธาปสาทะ เพิ่มปัญญาในศาสนธรรม ธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ายิ่งขึ้น (น.จ. ๑๑๘-๑๒๐)

นิโรธวาร *ดู* **อริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร**

นิวรณ์ ๕ *ดู* **ปริยุฏฐานกิเลส, มัธยมศึกษา, วิสุทธิ ๗, สิกขา ๓**

นิวาส *ดู* **วิชชา ๓**

นิสสรณวิมุตติ *ดู* **วิมุตติ ๕**

นิสสัตตะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

นิสสัย คำว่า ***นิสสัย*** นั้นเป็น ***นิสสัยทางจิตใจ*** อย่างหนึ่ง เป็น ***นิสสัยทางกาย*** อีกอย่างหนึ่ง ทางจิตใจนั้นดังที่พูดกันว่ามีนิสสัยดี นิสสัยไม่ดี ส่วนทางกายนั้นก็หมายถึงเครื่องอาศัยดำรงชีวิตของร่างกาย อันชีวิตต้องอาศัยจึงดำรงอยู่ได้ และหมายเอาที่เป็นสิ่งจำเป็นอันชีวิตต้องอาศัยจริง ๆ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ฟุ่มเฟือย ก็ได้แก่ ***ปัจจัย ๔*** นั้นเอง

คำว่า ***ปัจจัย*** นั้นก็หมายถึงเครื่องอาศัยของชีวิตเหมือนกัน แต่ว่าเป็นคำกลาง ๆ จะเป็นสิ่งที่จำเป็นจริง ๆ ก็ได้ จะเป็นสิ่งที่ฟุ่มเฟือยอำนวยความสะดวกสบายยิ่งขึ้นก็ได้ ก็คือจีวรผ้านุ่งห่ม บิณฑบาตอาหารสำหรับบริโภค เสนาสนะที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ นี้คือ ***ปัจจัย ๔***

เมื่อมาเรียกว่า ***นิสสัย ๔*** ก็มีความหมายถึงเครื่องดำรงชีวิตเหล่านี้ที่จำเป็นจริง ๆ และที่จะพึงแสวงหาได้สำหรับผู้ที่ได้ออกบวช ออกจากเรือนมาเป็นผู้ไม่มีบ้าน ไม่มีเรือนแล้วจริง ๆ แต่ว่ายกเอาอาหารมาเป็นที่ ๑ คือ

เที่ยวบิณฑบาต ก็หมายถึงว่าถือบาตรเดินออกไปสู่ละแวกบ้าน รับอาหารที่ชาวบ้านเขาใส่บาตรถวายในละแวกบ้าน ฉะนั้น จึงมีคำเรียกผู้ที่ถือบาตรเที่ยวรับอาหารที่เขาใส่บาตรถวายว่าภิกษุหรือภิกขุ ที่แปลว่าผู้ขอโดยปกติ อันหมายความว่า เที่ยวขออาหารด้วยวิธีที่ถือบาตรอุ้มบาตรเดินออกไปในละแวกบ้าน ด้วยอาการที่มีความสำรวมมิได้ออกปากขอ เป็นแต่เพียงว่ากิริยาที่อุ้มบาตรเดินออกไปในละแวกบ้านนั้นก็เป็นอาการที่แสดงว่ารับอาหารที่เขาถวายเท่านั้น จึงเรียกว่าขอโดยปกติ คือเป็นผู้ขอโดยที่อุ้มบาตรออกเดินไปในละแวกบ้านเท่านั้น มิใช่แสดงอาการอย่างยาจกหรือวณิพก ยาจกหรือวณิพกก็คือผู้ที่เที่ยวขอทานดังที่เรียกกัน กล่าววาจาขอ หรือไม่กล่าววาจา แต่แสดงอาการขออย่างคนขอทานทั่วไปทั้งหลาย หรือบางทีก็ขอโดยวิธีที่ร้องรำทำเพลง เอาการร้องรำทำเพลงนั้นแลกกับสิ่งที่เขาจะให้เป็นการตอบแทน แต่ว่าภิกษุซึ่งเป็นผู้ขอโดยปกตินั้นมิได้ขออย่างนั้น อุ้มบาตรด้วยกิริยาที่สำรวมระวังเดินผ่านบ้านเขาไป เมื่อเขาจะถวายเขาก็เอาอาหารออกมาใส่บาตรถวายให้ เพราะฉะนั้น จึงได้มีคำเรียกสำหรับผู้นับถือพุทธศาสนาว่าอาการที่พระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกออกเที่ยวบิณฑบาตเป็นการเสด็จออก ***โปรดสัตว์*** เป็นการเรียกด้วยความเคารพ แทนที่จะรู้สึกว่าผู้ที่ใส่บาตรเป็นผู้ที่สูงกว่า กลับยกย่องพระพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกที่เสด็จออกบิณฑบาตว่าเป็นผู้ที่สูงกว่า คือเท่ากับว่าพระองค์และพระพุทธสาวกได้เสด็จออกไปโปรดพวกชาวบ้านชาวเมือง

นิสสัย *ข้อที่ ๑ คือการเที่ยวออกบิณฑบาต* นี้ก็สืบเนื่องมาจากการบวช คือการออกจากเรือนมาเป็นผู้ไม่มีเรือน เมื่อมาเป็นอนาคาริยะคือผู้ที่ไม่มีบ้านไม่มีเรือน จึงไม่มีผู้ที่จะประกอบอาหารให้ และก็ไม่มีการประกอบอาหารเอง เพราะเมื่อไม่มีบ้าน ไม่มีเรือนก็ต้องไม่มีครัว แต่ว่าร่างกายนี้ต้องการอาหารสำหรับที่จะบำรุงเลี้ยงชีวิตจึงจะดำรงอยู่ได้ ฉะนั้นวิธีที่จะได้อาหารมาสำหรับบำรุงเลี้ยงร่างกายก็คือ ออกบิณฑบาต อุ้มบาตรออกเดินไปในละแวกบ้าน ผู้มีศรัทธาเขาก็ใส่บาตรถวาย ได้มาก็นำมาฉัน นำมาบริโภค สำหรับที่จะดำรงชีวิต การออกบิณฑบาตจึงเป็นวิธีดำรงชีวิตของผู้ออกบวช แต่ว่าก็ทรงอนุญาตอดิเรกลาภ คืออาหารที่ผู้มีศรัทธานำมาถวายแก่สงฆ์แล้วแจกกันไปก็ตาม หรือถวายส่วนบุคคลก็ตาม เมื่ออาหารที่เขานำมาถวายนั้นไม่ผิดด้วยวินัยข้อใดข้อหนึ่งแล้วก็รับฉันได้

ก็นับเป็นอดิเรกลาภ คือเป็นการได้อาหารที่เป็นอดิเรก คือที่เกินหรือที่ยิ่งไปกว่าอาหารที่จะพึงได้ด้วยการออกบิณฑบาตดังกล่าวนั้น

มาถึงนิสสัย *ข้อที่ ๒ นุ่งห่มผ้าบังสุกุล* ผ้าบังสุกุล นั้นแปลตามศัพท์ว่า ผ้าเปื้อนฝุ่น หมายถึงผ้าเก่าที่เขาทิ้งไว้ในกองขยะก็ดี ในป่าก็ดี หรือแม้เป็นผ้าห่อศพก็ดี ผู้ที่ออกบวชก็จำเป็นที่จะต้องมีผ้านุ่งผ้าห่ม ดังที่ตรัสว่าผู้ที่เข้ามาขอบวชนั้นจะต้องมีไตรจีวรและมีบาตรเอาไว้สำหรับออกบิณฑบาตดังกล่าวในข้อ ๑ นั้น ***ไตรจีวร*** นั้นก็คือ ผ้านุ่ง เรียกว่า***สบง*** หรืออันตรวาสก ผ้าห่มเรียกกันว่า ***จีวร*** หรืออุตตราสงค์ กับอีกผืนหนึ่งเรียกว่า ***ผ้าสังฆาฏิ*** เป็นผ้าที่เย็บ ๒ ชั้น สำหรับเป็นผ้าห่มในฤดูหนาว แต่ว่ามาในบัดนี้พระสงฆ์ไทยเรามาใช้เป็นผ้าพาดบ่า สำหรับใช้ในสังฆกรรมและในพิธีทำบุญต่าง ๆ ในวัด

เพราะฉะนั้น เมื่อผ้าไตรจีวรชุดที่ใช้อยู่เก่าไปขาดไปก็จะได้มาจากไหน ภิกษุไม่มีทรัพย์ที่จะซื้อหาและจะซื้อหาก็ไม่ได้ รับเงินทองก็ไม่ได้ ซื้อหาก็ไม่ได้ ขอเงินทองจากคนที่มิใช่ญาติหรือที่มิได้ปวารณาก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ก็จำเป็นที่จะต้องไปเก็บผ้าเก่าที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่โคนไม้ หรือในกองขยะ หรือแม้เป็นผ้าห่อศพในป่าช้ามาซัก เย็บ ย้อม เป็นผ้านุ่งผ้าห่ม พระพุทธเจ้าเองก็ได้มีประวัติเล่าไว้ว่าได้เคยทรงไปนำผ้าห่อศพที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งในครั้งนั้นเมื่อมีผู้ตายลงเขาก็นำเอาไปทิ้งไว้ในป่าช้าและมีผ้าห่อศพ พระพุทธเจ้าก็เคยทรงนำเอาผ้าห่อศพมาซัก เย็บ ย้อม เป็นผ้าที่ทรงนุ่งทรงห่ม และก็มานิยมเรียกกันว่าเป็น***ผ้ามหาบังสุกุล*** ซึ่งเป็นธรรมเนียมมาจนถึงในบัดนี้ เวลาจะเผาศพเจ้าภาพก็นำผ้ามาทอดที่หีบศพนิมนต์พระไปชัก เรียกว่า ชักมหาบังสุกุล แต่ว่าในครั้งโบราณนั้นท่านไปชักจริง ๆ คือไปเปลื้องมาจากที่เขาห่อศพเอามาทำเป็นผ้านุ่งผ้าห่มกันจริง ๆ แต่ก็ทรงอนุญาตอดิเรกลาภ คือการได้ผ้าเป็นอดิเรก คือที่ยิ่งไปกว่าที่เกินไปกว่าผ้าบังสุกุลนั้น คือผ้าที่เขานำมาถวายจะเป็นผ้าที่ยังไม่ได้เย็บย้อมเป็นสบงจีวรก็ตาม หรือจะเป็นผ้าที่เย็บย้อมมาแล้วก็ตาม ก็รับได้ ถ้าปฏิบัติตามพระวินัยที่ว่าด้วยการรับผ้าแล้วก็เป็นอันว่าใช้ได้

มาถึงนิสสัย *ข้อที่ ๓ คืออยู่โคนไม้* นี้ก็สืบเนื่องมาจากการบวชเช่นเดียวกัน เพราะเมื่อการบวชเป็นการที่ออกจากเรือนมาเป็นผู้ไม่มีเรือน เมื่อไม่มีบ้านไม่มีเรือนจะอยู่ที่ไหน เพราะฉะนั้นก็ต้องอาศัยอยู่ที่โคนไม้นั่นแหละ เพราะ

ไม่มีบ้านไม่มีเรือน และเดิมก็ไม่มีวัดวาอาราม โคนไม้จึงเป็นนิสสัยข้อที่ ๓ แต่ก็ทรงอนุญาตให้รับที่อยู่อาศัยที่เป็นอดิเรกลาภได้ คือการได้ที่อยู่อาศัยที่เกินหรือที่ยิ่งไปกว่านั้น เป็นต้นว่ากุฏิวิหาร ที่เขาสร้างถวาย ซึ่งเมื่อพระพุทธศาสนาได้แผ่กว้างออกไป ผู้มีศรัทธาก็ได้สร้างกุฏิวิหารให้พระอยู่อาศัย ตลอดจนถึงสร้างวัดวาอารามให้เป็นที่อยู่อาศัยเป็นหลักเป็นฐาน หรือว่าอาศัยอยู่ในถ้ำ ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยได้โดยธรรมชาติก็ใช้ได้

มาถึงนิสสัย *ข้อที่ ๔ คือฉันยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า* อันนี้ก็สืบเนื่องมาจากการบวชอีกเหมือนกัน เพราะเมื่อบวชก็ออกจากบ้านจากเรือน เป็นผู้ไม่มีบ้านไม่มีเรือน ต้องเที่ยวบิณฑบาตรับอาหารที่เขาใส่บาตรมาฉันเพื่อดำรงชีวิต ต้องนุ่งห่มผ้าบังสุกุล ต้องอยู่โคนไม้ ฉะนั้นเมื่อร่างกายมีการเจ็บป่วยลงจะได้หยูกยามาจากไหน ก็ต้องใช้ผลไม้ที่เป็นยา เช่นผลสมอ ผลมะขามป้อม มาดองด้วยน้ำมูตรเน่าสำหรับฉันบำบัดอาพาธ คือความป่วยไข้ และก็ทรงอนุญาตอดิเรก-ลาภคือการได้เภสัชคือยาที่ยิ่งหรือที่เกินไปกว่านั้น ที่ระบุไว้ก็คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย ซึ่งทั้ง ๕ อย่างนี้ไม่ใช่เป็นยาโดยตรง ไม่ใช่เป็นอาหารโดยตรง แต่เมื่อร่างกายมีความอ่อนเพลียเรียกว่ามีปัจจัย คือมีเหตุอันจะต้องใช้ในเวลากาลก็ดี ในเวลาวิกาลก็ดี ก็ใช้ได้ แต่ว่าเนยใสเนยข้นนี้ต้องเข้าใจว่าไม่ใช่เนยอย่างที่เราเรียกกันในปัจจุบัน อย่างที่ฝรั่งทำมาจำหน่ายที่เรียกว่าชีส (cheese) เป็นต้น เราเรียกกันว่าเนย แต่ความจริงแล้วเป็นอาหารชนิดหนึ่ง มีส่วนผสมเป็นอาหาร พวกชีสเหล่านี้ไม่ใช่เนยใสเนยข้น ใช้ฉันเวลาหลังเที่ยงไม่ได้ เนยใสเนยข้นนั้นต้องเป็นเนยใสเนยข้นที่บริสุทธิ์ ไม่ใช่ชีสที่เป็นอาหารอย่างนั้น สิ่งที่ใช้ได้ทั้งในกาลทั้งในวิกาล คือเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และแม้ที่เป็นยาโดยตรงแก้ไข้ได้โดยตรงก็ใช้ได้

เพราะฉะนั้น คำว่า ***นิสสัย*** นี้จึงหมายถึง ***ปัจจัย ๔*** นั่นแหละ แต่หมายเอาจำเพาะที่เป็นสิ่งจำเป็นจริง ๆ หรือพูดอีกอย่างหนึ่งว่าอย่างแร้นแค้นจริง ๆ อาหารก็ต้องขอเขา ที่เขาใส่บาตรนำมาฉัน ไม่ว่าดีไม่ว่าเลว เลือกไม่ได้ ผ้านุ่งห่มก็เป็นผ้าเก่า เอามาเย็บย้อมทำเป็นผ้านุ่งผ้าห่มอันเรียกว่าผ้าบังสุกุล ที่อยู่อาศัยก็โคนไม้ ยาแก้ไข้ก็ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า*นิสสัย* ให้ต่างกับคำว่า*ปัจจัย* และก็มีความหมายทำนองเดียวกันกับนิสัยทางจิตใจ ดังที่เรียกว่านิสัยทางจิตใจนั้น ก็หมายถึงภาวะทางจิตใจที่เป็น

อย่างละเอียด ที่ปรากฏอยู่ภายในเป็นตัวนิสัย ซึ่งก็ไม่มีใครมองเห็น แต่อาการที่แสดงออกมาทางกายทางวาจานั้นส่องให้เห็นว่าภายในมีนิสัยอย่างไร นิสัยดีนิสัยเลวอย่างไร มาถึงเป็นนิสัยที่เป็นวัตถุบำรุงกาย ก็เอาอย่างที่แร้นแค้นจำเป็นที่สุดที่ชีวิตจะพึงดำรงอยู่ได้

เพราะฉะนั้น นิสสัยทั้ง ๔ นี้พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งว่าให้บอกเมื่อบวชแล้ว เพราะมีเรื่องว่ามีผู้เข้ามาขอบวช เมื่อยังไม่ได้บวชภิกษุผู้เป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ก็บอก เมื่อผู้มาขอบวชรู้ว่าบวชแล้วจะเป็นอย่างไรก็ตกใจ ไม่บวช เพราะฉะนั้นจึงได้ตรัสสอนว่า ให้บอกเมื่อบวชแล้วว่าบวชแล้วจะต้องเป็นอยู่อย่างไร (ล.พ. ๖-๑๐) *ดู* **บารมี, อัธยาศัย** ด้วย

นิสสัย ๔ *ดู* **การบวช, นิสสัย**

เนกขัมมะ แปลว่า *การออก* เป็นคุณสมบัติเกี่ยวกับวิเวก คือความสงบสงัด ได้มีคำกล่าวให้ความหมายอย่างกว้าง ๆ ว่า *บรรพชา ปฐมฌาน นิพพาน วิปัสสนาปัญญา และกุศลธรรมทั้งหมด เรียกว่า เนกขัมมะ* โดยตรงหมายความว่าการออกบวชหรือออกจากกาม ดังจะเห็นได้ในชาดกต่าง ๆ ที่แสดงว่าพระโพธิสัตว์ออกบวชหรือออกจากบ้านเรือน ไปจำศีลในวันอุโบสถ ดังเรื่อง ***พระเตมีย์*** ในทศชาติ มีความย่อว่า พระเตมีย์เป็นพระโอรสของพระเจ้ากาสิกราช ผู้ครองเมืองพาราณสี พระองค์เป็นที่โปรดปรานของพระราชบิดายิ่งนัก เวลาเสด็จออกว่าราชการงานเมือง พระราชบิดาก็ทรงพาพระเตมีย์เสด็จออกด้วยทุกครั้ง พระองค์จึงได้เห็นราชการทุกอย่างกระทั่งการลงอาญาอย่างโหดร้ายแก่คนผิดต่าง ๆ ทำให้พระองค์คิดกลัวต่อการที่จะต้องเป็นผู้ปกครอง เพราะจะต้องทำกรรมอันทารุณต่าง ๆ เหล่านี้ พระองค์จึงคิดหนีด้วยการทำเป็นใบ้และง่อยเสีย พระราชบิดาจึงได้ทรงพยายามรักษาจนสุดความสามารถ แต่ไม่อาจรักษาให้พระเตมีย์หายจากใบ้และง่อยได้ สุดท้ายก็ลงความเห็นว่า พระเตมีย์เป็นกาลกิณีแก่บ้านเมือง ให้เอาไปฝังเสียในป่า เมื่อถูกนำไปฝังในป่า พระเตมีย์ก็แสดงให้ผู้ที่นำไปฝังรู้ว่าพระองค์มิได้เป็นใบ้และง่อยเลย พระเตมีย์ก็ออกบวชเป็นฤษีบำเพ็ญพรต และในที่สุดก็สามารถทำให้พระราชบิดามารดาซาบซึ้งในความดี เสด็จออกบวชตามพระองค์ด้วย

นอกจากเรื่องพระเตมีย์ใน ***เตมียชาดก*** ยังมีชาดกอื่นอีกหลายชาดกที่แสดงว่าพระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญ ***เนกขัมมบารมี*** ท่านได้แสดงภาษิตของพระโพธิสัตว์ในชาดกนั้น ๆ ที่ตรัสแสดงความมุ่งหมายอันแน่วแน่ของพระองค์

ต่อพระโพธิญาณ ดังเช่นพระโสมทัตโพธิสัตว์ตรัสว่า มิได้ทรงชังราชสมบัติและกามโภคสมบัติ แต่พระ ***สัพพัญญุตญาณ*** เป็นที่รักของพระองค์ พระยุธัญชยโพธิสัตว์ตรัสว่า มิได้ทรงชังพระราชบิดามารดาและยศอันยิ่งใหญ่ แต่ทรงรักพระสัพพัญญุตญาณเช่นเดียวกัน พระสุตโสมโพธิสัตว์ตรัสปรารภชราธรรมว่า ชีวิตที่ถูกชราจับไปเป็นของน้อย ดุจน้ำที่เทลงในโคลนจะประมาทดูเหมือนไม่แก่ไม่ตาย จมอยู่ในโคลนคือกามคุณ ดุจสุกรจมอยู่ในโคลนคือคูถ เมื่อประมาทจะบังเกิดในอบายภูมิ มีนรกเป็นต้น แต่ธรรมในพระพุทธศาสนาย่อมควรที่จะปฏิบัติตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงชั้นสูงสุด เพราะธรรมเป็น ***โอปนยิโก*** ควรน้อมเข้ามาในตนหรือควรน้อมตนเข้าไปหาได้ แม้การปฏิบัติในเนกขัมมะก็เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น จะได้อธิบายตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นไปเพื่อให้เข้าใจง่าย จะแปลเนกขัมมะว่า ***การปลีกออก*** จำแนกเป็น ๒ คือ ***การปลีกออกทางกาย ๑ การปลีกออกทางจิต ๑*** ในเบื้องต้นพึงเข้าใจว่าธรรมข้อนี้ไม่ได้มุ่งสอนให้คนหลีกเลี่ยงการงานอันเป็นหน้าที่ที่พึงกระทำ แต่มุ่งให้รู้จักปฏิบัติเพื่อปลีกตนออกจากทุกข์ซึ่งแวดล้อมรัดรึงตัวอยู่ เพื่อจะได้รับความสงบสุขตามทางที่ควร เหตุแห่งทุกข์ดังกล่าวนี้มีเป็นอันมาก จะยกกล่าวในที่นี้เพียงประการเดียว คือ ***ความกังวล*** อันได้แก่ความพัวพันห่วงใย เกิดจากความปรารถนายึดมั่น เมื่อมีความปรารถนาในสิ่งใด กังวลก็มีในสิ่งนั้น เมื่อมีความปรารถนาแรงมาก กังวลก็เกิดแรงมากเป็นเงาตามตัว ดังเช่นมีความปรารถนาในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข กังวลก็เกิดขึ้นว่า ทำไฉนจึงจะได้มา ทำไฉนจึงจะรักษาไว้ได้ ทำไฉนจึงจะมียิ่ง ๆ ขึ้นไป ดั่งนี้เป็นต้น

กังวลนี้ถ้ามีอยู่พอประมาณก็พอทนได้ แต่ถ้ามีมากเกินไปก็ทำให้กินไม่ได้นอนไม่หลับ เป็นเหตุให้ร่างกายและจิตใจเสื่อมโทรมปราศจากความสุข แม้ที่มีอยู่พอประมาณ แต่ถ้ามีอยู่เรื่อยไปไม่มีเวลาพักผ่อน บุคคลก็ทนไม่ไหวเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องมีการพักผ่อน ดังเช่นบุคคลทั่วไปหาโอกาสไปพักผ่อนในที่ไกลหรือไม่มีกังวล หรือไปหาความบันเทิงรื่นเริงต่าง ๆ เป็นต้น เพื่อผ่อนกังวลไป นี้เป็นลักษณะของเนกขัมมะคือการหลีกออกอย่างหนึ่ง ซึ่งทุก ๆ คนจำต้องประสงค์อยู่ทุกวัน เพราะทุก ๆ คนจะเก็บกังวลไว้ตลอดวันตลอดคืนไม่ได้ แต่ลักษณะที่ปลีกกายออกนี้ บางทีก็เป็นการออกจากกังวลไปหากังวลบ้าง ปลีกจากกังวลไปหาเรื่องหลอกลวงต่าง ๆ ไม่ใช่ของจริง

อันเป็นอบายมุขทางเสื่อมเสียทรัพย์ ซึ่งเป็นเหตุเพิ่มกังวลให้มากขึ้นอีกในภายหลังบ้าง เพราะฉะนั้น จึงยังไม่บรรลุผลแห่งการปลีกออกอย่างแท้จริง

จึงควรพิจารณาสืบไปอีกว่า *จะพึงปลีกออกด้วยวิธีไร* ในข้อนี้จำต้องพิจารณาให้รู้เหตุผลว่า กังวลนั้นเป็นผลเกิดจากเหตุ คือความปรารถนายึดมั่นอยู่ในสิ่งต่าง ๆ ดังเช่นที่ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อสิ่งต่าง ๆ เหล่านั้นยังมีแวดล้อมผูกมัดรัดรึงอยู่โดยรอบ ก็ยากที่จะห้ามมิให้กังวลได้ ฉะนั้น ก็จำเป็นต้องหลีกออกจากที่ซึ่งประกอบด้วยสิ่งเหล่านั้นไปสู่ที่อันสงบสงัด เมื่อปลีกออกไปไม่ได้นาน ก็หลีกออกไปชั่วระยะเวลาเป็นคราว ๆ ดังเช่นปฏิปทาของพุทธศาสนิกชนผู้ปลีกตนออกไปจำศีลฟังธรรมในวันอุโบสถเป็นต้น อย่างสูงก็ได้แก่การสละบ้านเรือนออกบวช เป็นผู้ไม่มีบ้านเรือน นี้เป็นลักษณะเนกขัมมะ ปลีกออก

การปลีกออกให้สำเร็จผลคือความสงบกังวลได้ส่วนหนึ่ง แต่ก็ยังเป็นการปลีกออกทางกายหรือการบวชกาย ซึ่งยังไม่บริบูรณ์ จำต้องมีเนกขัมมะ การปลีกออกทางจิต หรือการบวชจิตอีกชั้นหนึ่ง จึงจะได้ผลบริบูรณ์ เพราะแม้กายจะปลีกออกแล้ว ถ้าจิตยังนำกังวลติดไปด้วย ก็ยังไม่ได้รับความสงบ และไม่อาจจะได้ปัญญารู้สัจจธรรมตามเป็นจริง ท่านจึงแสดงเปรียบบุคคลผู้ปลีกออกทางกายแล้ว แต่จิตยังพัวพันอยู่ว่าเหมือนอย่างไม้สดชุ่มด้วยยาง ถึงจะยกขึ้นจากน้ำวางไว้บนบก ก็ไม่อาจจะสีให้เกิดไฟขึ้นได้ โดยปกติจิตนี้ย่อมมีความปรารถนารักใคร่ในอารมณ์ คือรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง อันน่ารักใคร่ปรารถนาพอใจที่เรียกว่า ***กามคุณารมณ์*** จึงดิ้นรนกวัดแกว่งในทางที่ไม่ดีไม่ชอบ เป็นเหตุให้ประพฤติทุจริตมีประการต่าง ๆ จิตอันเป็นไปอย่างนี้จึงเป็นบ่อเกิดแห่งกังวลดังกล่าวมาแล้ว ฉะนั้น *โดยตรงกังวลทั้งปวงจึงเกิดจากจิตและอยู่ที่จิตนี้เอง* เมื่อปลีกจิตออกได้แล้ว ก็เป็นอันปลีกกังวลทั้งปวงออกได้ เมื่อปลีกจิตออกไม่ได้ ก็ไม่สามารถจะระงับกังวลได้ แม้กายจะปลีกออกไปอยู่ที่ไหนก็ตาม พึงเห็นตัวอย่างบุคคลผู้มีกังวลหนัก และเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ แต่ก็ไม่สามารถระงับได้ จนถึงต้องใช้วิธีระงับทางประสาทหรือระงับในทางที่ผิดต่าง ๆ และเพราะเหตุที่บุคคลไม่พยายามหาวิธีใช้การปลีกออกทางจิตนี้เอง ความทุกข์ระทมจึงมีอยู่ในที่ทุก ๆ แห่ง ในที่บางแห่งที่น่าจะมีสุขมาก แต่กลับมีทุกข์มาก เพราะฉะนั้น การปลีกออกทางจิตจึงจำปรารถนาสำหรับผู้มุ่งความสงบสุขทั่วไป ไม่เลือกว่าบรรพชิตหรือ

คฤหัสถ์ เพราะความสงบกังวลที่ทุก ๆ คนได้รับอยู่ประจำวันนั้น โดยที่แท้เป็นผลจากความปลีกออกทางจิตนั้นเอง ถ้าบุคคลสนใจขวนขวายปฏิบัติในการปลีกจิตออกให้ถูกทางดียิ่งขึ้น ก็ยิ่งจะได้ความสุขมาก

ในข้อนี้ทางพระพุทธศาสนาสอนให้ทำ ***สมาธิ*** คือทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ดี จนจิตสงบสงัดจากกาม คือความใคร่ความปรารถนาในสิ่งที่น่าใคร่น่าปรารถนาและจากอกุศลธรรม คือ ***เจตสิกธรรม*** ธรรมที่เกิดขึ้นในจิตส่วนชั่วอย่างอื่น นี้ชื่อว่าการปลีกออกทางจิต ***สมาธิ*** อธิบายเพื่อเข้าใจง่ายก็คือความหยุดใจให้ตั้งอยู่ในจุดอันเดียว ตรงกันข้ามกับความปล่อยใจให้ล่องลอยไปตามใคร่ตามปรารถนา ความหยุดใจดังกล่าวนี้ ทุก ๆ คนย่อมเคยมีในการทำกิจทุก ๆ อย่าง การที่ละเอียดอันจำต้องใช้ความเพ่งพินิจมาก จำต้องใช้สมาธิมาก เพราะต้องหยุดใจจากเรื่องอื่น ๆ มาตั้งอยู่ในเรื่องที่เพ่งพินิจนั้นเพียงเรื่องเดียว ดังที่มีคำเตือนใจว่าให้*ตั้งใจ* นี้ก็คือ *สมาธินั้นเอง* ทุก ๆ คนจึงต้องใช้สมาธิอยู่เป็นประจำ แต่ก็เป็นอย่างสามัญ ถ้าได้ศึกษาปฏิบัติให้ถูกทางดียิ่งขึ้น ก็จักมีกำลังมากขึ้น

ส่วนการปล่อยจิตให้ล่องลอยฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามใคร่ตามปรารถนานั้น นอกจากทำให้จิตไม่มีความสงบและอ่อนกำลังแล้ว ยังเป็นเหตุให้ไปติดกังวลในอารมณ์นั้น ๆ ด้วยอำนาจความรักใคร่ชอบใจ เป็นต้น ท่านจึงเปรียบเหมือนวานรติดตัง ดังมีเรื่องเล่าว่า

นายพรานได้ลาดยางเหนียวที่เรียกว่าตัง ไว้ในที่สัญจรของหมู่วานรเพื่อให้วานรติด เหล่าวานรที่ไม่เขลาไม่เลินเล่อ เห็นดังนั้นก็หลีกไปไกล ส่วนวานรที่เขลาและเลินเล่อก็เข้าไปใกล้ ดังนั้น เอามือหนึ่งลองจับก็ติดมือ เอามือที่ ๒ ยันเพื่อให้มือที่ ๑ หลุด ก็ติดมือที่ ๒ เอาเท้าที่ ๑ ยันเพื่อให้มือทั้ง ๒ หลุดก็ติดเท้า เอาเท้าที่ ๒ ถีบเพื่อให้มือทั้ง ๒ และเท้าที่ ๑ หลุดก็ติดเท้าที่ ๒ เอาปากกัดเพื่อให้มือทั้ง ๒ และเท้าทั้ง ๒ หลุดก็ติดปาก วานรนั้นจึงติดตังทั้ง ๕ ส่วน นอนรอความพินาศที่นายพรานจะพึงทำตามปรารถนา

แม้บุคคลผู้ปล่อยจิตให้เที่ยวไปในอารมณ์ต่าง ๆ ตามความใคร่ความปรารถนาก็ฉันนั้น เที่ยวไปในอารมณ์ใดก็ติดกังวลในอารมณ์นั้น ไม่อาจหลุดไปได้ เพราะฉะนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตรัสสอนมิให้ปล่อยจิตให้เที่ยวไปในอารมณ์เช่นนั้น อันเป็นอารมณ์ที่ไม่

ควรเที่ยวไป เป็นวิสัยของปรปักษ์ เพราะเมื่อเที่ยวไปในอารมณ์เช่นนั้นย่อมติดกังวล มารจึงได้ช่องเพื่อทำลายล้าง เหมือนอย่างนายพรานได้ช่องเพื่อทำลายล้างวานรที่ติดตังอยู่ ฉะนั้น จึงมีคำเรียกว่าติดตัง

ต่อแต่นี้ตรัสสอนให้ส่งจิตให้เที่ยวไปในอารมณ์ที่ควรเที่ยวไป อันเป็นวิสัยของพระพุทธบิดา คือ ***สติปัฏฐาน*** ที่ตั้งปรากฏแห่งสติ ได้แก่ กาย เวทนา จิต ธรรม อธิบายสั้นคือ ให้หยุดจิตให้ตั้งพิจารณาดูส่วนอันมีอยู่ เกิดดับอยู่ที่ตนตั้งแต่ส่วนหยาบเข้าไปหาส่วนละเอียด มีอยู่อย่างไร เป็นไปอย่างไร ก็ให้รู้ตามเป็นจริง ไม่ติด ไม่ยึดถือไว้ จิตจึงสงบสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ปราศจากกังวล ตั้งมั่นแน่วแน่ขึ้นไปตามภูมิแห่งสมาธิ นี้เป็นเนกขัมมะ การปลีกออกทางจิต เป็นเหตุให้เกิด *สันติ* อันเป็นสุขอย่างแท้จริง จะอยู่ในที่ใดก็มีสุขในที่นั้น ไม่เลือกว่าเป็นบ้านหรือป่า

เนกขัมมะ การปลีกออกทางกายและทางจิตดังแสดงมานี้ ย่อมอาศัยการปฏิบัติด้วยมีสติ ส่งตนออกไปจากกังวลหรือจากกามและอกุศลธรรมอยู่เสมอ ดังพระพุทธศาสนสุภาษิตว่า *"อุยฺยุญฺชนฺติ สติมนฺโต* ผู้มีสติย่อมส่งตนออก ไม่มีกังวล" ดั่งนี้

เนกขัมมบารมีท่านแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ

เนกขัมมบารมี ได้แก่การออกด้วยความรักพระโพธิญาณยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สิน จึงตัดห่วงใย ปลีกตนออกบำเพ็ญ ***กายวิเวก*** ความสงบสงัดทางกายจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย

เนกขัมมอุปบารมี ได้แก่การออกด้วยความรักพระโพธิญาณยิ่งกว่าอวัยวะร่างกาย จึงตัดกังวลปลีกตนออกบำเพ็ญ ***จิตตวิเวก*** ความสงบสงัดทางจิตจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยอำนาจฌานสมาธิ

เนกขัมมปรมัตถบารมี ได้แก่การออกด้วยความรักพระโพธิญาณยิ่งกว่าชีวิต จึงตัดห่วงใยในชีวิต ปลีกตนออกบำเพ็ญ ***อุปธิวิเวก*** ความสงบสงัดอุปธิกิเลส รวมทั้งกามและอกุศลธรรมทั้งสิ้น ด้วยอำนาจ ***อริยมัคคญาณ***

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อยังทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ยังมิได้ตรัสรู้ ได้ทรงปฏิบัติในเนกขัมมะ ชื่อว่าได้ทรงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีมาโดยลำดับ เป็นเครื่องกำจัดกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย อุดหนุนพระหฤทัยให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ในพระชาติที่สุดเมื่อมีพระบารมีนี้แก่กล้าก็เตือนพระหฤทัยให้หน่ายในกามสุขสมบัติ น้อมพระหฤทัยไปเพื่อบรรพชาจึงเสด็จออก ***มหาภิเนษกรมณ์*** อันเป็น

เนกขัมมะทางกาย หรือบวชกาย ต่อมาได้ทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต จนจิตเป็นสมาธิ ชื่อว่าเป็น ***เนกขัมมะทางจิต*** หรือบวชจิต แล้วทรงน้อมจิตนั้นไปพิจารณาเพื่อรู้ตามเป็นจริง ก็ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ เป็น ***เนกขัมมะทางปัญญา*** คือพระสัมมาสัมโพธิญาณ เหตุฉะนี้ ท่านจึงกล่าวภาษิตแสดงเนกขัมมะไว้ว่า *นิกฺขมฺมปารมี คนฺตฺวา ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ* แปลความว่า พระบรมโพธิสัตว์ทรงปฏิบัติเนกขัมมบารมี ทรงบรรลุสัมโพธิญาณอันอุดม (ท.ท. ๑๑๘-๑๒๓) *ดู* **อนุปุพพิกถา** ด้วย

เนกขัมมบารมี *ดู* **เนกขัมมะ**

เนกขัมมานิสังสกถา *ดู* **อนุปุพพิกถา**

เนมิราช *ดู* **อธิษฐานบารมี**

เนยยะ *ดู* **บุคคล ๔**

เนรัญชรา *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

เนื้อ ๑๐ จำพวก *ดู* **ชีวกโกมารภัจ**

เนื้อเจาะจง *ดู* **ศีล**

เนื้อที่ควรบริโภค *ดู* **ชีวกโกมารภัจ**

เนื้อสัตว์ที่ไม่ควรบริโภค *ดู* **ชีวกโกมารภัจ**

บรมธรรม *ดู* **นิพพาน**

บรมอัตตา *ดู* **โมกขธรรม**

บรรพชิต *ดู* **สามเณร, โอวาทปาติโมกข์**

บริขารของพระพุทธเจ้า *ดู* **ทุสสเจดีย์**

บริโภค ๔ ได้มีการแสดงถึงการบริโภคปัจจัยทั้ง ๔ ไว้ว่ามี ๔ อย่าง คือ

๑. ***เถยยบริโภค*** แปลว่าการบริโภคของผู้ที่ทุศีล ซึ่งเป็นเหมือนอย่างว่ามาขโมยของสงฆ์ไปบริโภค ก็เพราะว่าวัดวาอารามที่สร้างขึ้น กุฏิวิหารที่สร้างขึ้น ปัจจัยทั้งหลายมีอาหาร ผ้านุ่งห่ม ยาแก้ไข้ และอื่น ๆ ที่เขาถวายทั้งหมดนั้น ผู้มีศรัทธาต้องการถวายผู้ที่มีศีล ตั้งใจรักษาศีล เพราะฉะนั้น เมื่อเป็นคนทุศีล คือศีลชั่ว ศีลขาด ศีลด่างพร้อย ไม่ตั้งใจปฏิบัติศีลให้ดี มาครองผ้าเหลืองแล้วมาอยู่กุฏิที่เขาถวาย ฉันอาหารที่เขาถวาย อะไรเหล่านี้เป็นต้น ก็เท่ากับว่ามาขโมยของสงฆ์บริโภค จึงชื่อว่า*เถยยบริโภค บริโภคโดยความเป็นขโมย* หมายความว่า ผู้ทุศีลมาบริโภคใช้สอยของสงฆ์ของวัดของที่เขาถวายด้วยศรัทธา

๒. ***อิณบริโภค*** *บริโภคโดยเป็นหนี้* ก็หมายความว่าถึงแม้ว่าไม่ใช่เป็นผู้ที่ทุศีลเหมือนอย่างนั้น ปฏิบัติดีอยู่ในศีล แต่ว่าในขณะที่รับก็ดี บริโภคก็ดี บริโภคแล้วมิได้พิจารณาในสิ่งที่ไม่ได้พิจารณาในขณะที่บริโภคก็ดี ก็ชื่อว่าบริโภคโดยความเป็นหนี้ คือเหมือนอย่างว่ากู้ยืมทรัพย์สินเขามาบริโภค

๓. ***ทายัชชบริโภค*** บริโภคโดยความเป็นทายาท ท่านแก้ไว้สูงว่าเป็นการบริโภคของพระเสขะทั้ง ๗ คือ พระอริยบุคคล ๗ จำพวก ตั้งแต่พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค จนถึงพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว แม้ว่าจะยังมิใช่เป็นพระเสขะ แต่ว่าเป็นผู้ที่ตั้งใจปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบตามบทพระสังฆคุณ หรือปฏิบัติเพื่อบรรลุมรรคผลนิพพานเพื่อทำทุกข์ให้สิ้นไป ดั่งนี้ ก็เป็น*ทายัชชบริโภค บริโภคโดยความเป็นทายาท*ได้ คือพระเสขะดังกล่าวก็ดี สรุปเอาท่านที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ คือบวชมาแล้วก็ตั้งใจปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ตั้งใจศึกษาเล่าเรียน ตั้งใจปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา หรือไตรสิกขา อยู่เพื่อความสิ้นทุกข์ตามกำลังสามารถ ก็ชื่อว่าเป็นทายาทของพระพุทธเจ้า เมื่อเป็นทายาทของพระองค์ที่เป็นสมณศากยบุตร เป็นบุตรของพระพุทธเจ้า ก็มีสิทธิ์ที่จะบริโภคใช้สอยทรัพย์สมบัติของบิดาได้

๔. ***สามิบริโภค*** *บริโภคโดยความเป็นเจ้าของ* ท่านแสดงไว้อย่างสูงก็คือว่า การบริโภคของพระอรหันตขีณาสพ

ผู้สิ้นอาสวะแล้ว การบริโภคปัจจัยทั้ง ๔ ที่เขานำมาถวายนั้น เป็นการบริโภคอย่างเป็นเจ้าของโดยแท้ เพราะท่านเป็นผู้ที่บริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวง

ท่านแสดงการบริโภคไว้ ๔ ประการดั่งนี้ก็เพื่อเป็นเครื่องเตือนใจของพระเณรทั้งหลายให้มีความสำนึกรู้อยู่ เพื่อจะได้ตั้งใจปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ และในขณะที่บริโภคก็ให้พิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ไม่ได้พิจารณาในขณะนั้นก็ให้พิจารณาย้อนหลัง คือพิจารณาถึงสิ่งที่ได้บริโภคไปแล้ว รวมความก็เป็นอย่างเดียวกัน (ล.พ. ๑๔-๑๕)

บวงสรวง *ดู* **รัตนสูตร**

บวช *ดู* **การบวช, ประโยชน์ของการบวช**

บวชทางกาย *ดู* **การบวช**

บวชทางใจ *ดู* **การบวช**

บังสุกุล *ดู* **ทักษิณานุปทาน**

บัญญัติ *ดู* **เทศนา ๒, สมมติบัญญัติ, อุปาทาน ๔**

บัญญัติ ๒ *ดู* **สมมติบัญญัติ**

บัญญัติโลก *ดู* **มนุษยโลก, อุปาทาน ๔**

บัญญัติสัจจะ *ดู* **อุปาทาน ๔**

บัณฑิต ตามรูปศัพท์ คือ *ผู้ดำเนินไปด้วยปัญญา* ตามอรรถ คือ ความหมายตามพระพุทธภาษิตนี้ ได้แก่ บรรลุประโยชน์คือผลที่ต้องการทั้งในปัจจุบัน ทั้งในภายหน้า ด้วยอาศัยความไม่ประมาทและปัญญา บัณฑิตจึงย่อมเป็นผู้รู้จักประโยชน์และทางดำเนินไปสู่ประโยชน์ทั้งเป็นผู้ไม่ประมาท สามารถดำเนินไปถึงประโยชน์นั้นได้

ผลที่ต้องการอยู่ในปัจจุบัน เรียกว่า ***ประโยชน์ปัจจุบัน*** เช่น ทรัพย์ ยศ ไมตรี ผาสุก และสิ่งที่จำต้องการอื่น ๆ เพื่อบรรลุถึงประโยชน์ปัจจุบัน พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนเหตุ เช่น ***อุฏฐานสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร แสวงหาวิชาและทรัพย์ เป็นต้น ***อารักขสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยอารักขาสิ่งที่แสวงหามาได้ ***กัลยาณมิตตตา*** ความมีเพื่อนมิตรที่ดีงาม ***สมชีวิตา*** ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ มิให้ฟูมฟายนัก มิให้เบียดกรอนัก

อนึ่ง นอกจากปัจจุบัน ยังมีอนาคตและจำต้องการผลที่เกื้อกูลให้เกิดความสุขในอนาคต และนอกจากเฉพาะตนยังมีผู้อื่นที่จะต้องเกื้อกูลตามความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันด้วยสิ่งของที่ต้องการต่าง ๆ เช่นเดียวกัน ผลที่ต้องการสำหรับอนาคต และสำหรับเกื้อกูลผู้อื่นเรียกว่า ***ประโยชน์ภายหน้า*** มีระยะเวลาและขอบเขตยาวและกว้างขวางออกไปกว่าปัจจุบันเฉพาะตนอีกมาก เพื่อบรรลุถึงประโยชน์นี้ พระบรมศาสดาตรัสสอนให้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนเหตุ คือ ***สัทธาสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยศรัทธาความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ ***สีลสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยศีล ความประพฤติดี เว้น

จากประพฤติผิด ***จาคสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยการสละบริจาค ***ปัญญาสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยปัญญาความรู้ชอบ

อันกาลเวลาย่อมมีต่อเนื่องกันไปไม่ขาดสาย เวลาที่ล่วงไปแล้วเรียกว่า อดีต เวลาที่กำลังถึงเข้า เรียกว่า ปัจจุบัน เวลาที่ยังไม่มาถึง เรียกว่า อนาคต จะปันเป็นส่วนเป็นตอน เร็วหรือช้าเท่าไรก็เกี่ยวกับความกำหนดที่เกี่ยวแก่เหตุการณ์ต่าง ๆ แต่เมื่อแสดงโดยปริยายสามัญ ความรู้ความเห็นของบุคคลโดยทั่วไปย่อมเป็นไปอยู่ในวงแคบ คือ มักรู้เห็นประโยชน์ปัจจุบันที่คับแคบ คือเฉพาะหน้าและเฉพาะตน เว้นไว้แต่จะมีความไม่ประมาทและปัญญา จึงจะมองเห็นประโยชน์ยาวและกว้างขวางในกาลทั้ง ๓

ประโยชน์ทั้ง ๒ นี้ แม้จะแบ่งเรียกปัจจุบันและภายหน้า แต่เป็นข้อที่พึงต้องการเป็นคู่กัน เพราะทุก ๆ คนจำต้องเผชิญอยู่กับปัจจุบัน และจะต้องพบอนาคต จึงต้องการปัจจุบันและอนาคตที่ดี ที่มีความสุขความเจริญ ความต้องการนี้มิใช่สำเร็จด้วยเพียงความปรารถนา แต่สำเร็จได้ด้วยการทำคือปฏิบัติให้ถึงพร้อมในธรรมที่เป็นส่วนเหตุแห่งผลที่ประสงค์ เพราะมีผู้ปฏิบัติในธรรมที่เป็นส่วนเหตุนั้น เช่น มีความหมั่นขยันทำการงานทางกสิกรรม จึงเกิดมีพืชผลสำหรับบริโภคเป็นต้น

อาจมีผู้เห็นว่า มีธรรมเพื่อผลที่ต้องการ ปัจจุบันก็น่าจะพอ ไม่จำต้องมีธรรมเพื่อผลภายหน้า มีศรัทธา ศีล เป็นต้น ซึ่งน่าจะทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าช้าไป เพราะเป็นเหตุให้ทำอะไรไม่สะดวกต้องมีขอบเขตจำกัด แต่ความเจริญธรรมเพื่อผลภายหน้า เป็นหลักของจิตใจที่สำคัญทุกข้อ ศรัทธาเป็นหลักของจิตใจ เพราะเป็นเหตุให้เกิดการถือปฏิบัติ ฉะนั้น จึงมีการชวนให้เชื่อในทางต่าง ๆ เมื่อทำให้เชื่อได้แล้วก็ชักนำให้ทำการต่าง ๆ ต่อไปได้ ความเชื่อจึงเป็นสิ่งสำคัญข้อแรกที่จำต้องการที่จะให้ถึงพร้อม คือ อบรมให้เป็นความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ หรือเป็นความเชื่อที่มีเหตุผลด้วยความหยั่งรู้ เช่น เชื่อในกรรมและผลของกรรม ศีลเป็นหลักของจิตใจ เพราะเป็นความประพฤติดีงดเว้นได้จากความประพฤติผิด กรรมทั้งปวงย่อมเกิดจากจิตเจตนา ถ้าปราศจากศีลเป็นหลักก็ทำไปได้ตามอำนาจจิต ต่อเมื่อมีศีลเป็นหลัก จึงจะเว้นได้ที่จะไม่ทำไปตามอำนาจฝ่ายต่ำ จาคะเป็นหลักของจิตใจ เพราะทำให้สละออกไปได้ เพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ถ้าปราศจากจาคะ ก็กลายเป็นคับแคบไม่มีที่จะเกื้อกูลใคร ปัญญาเป็นหลักของจิตใจ เพราะทำให้มีความรู้เหตุผลตามเป็นจริงทำให้เห็นทางดำเนินโดยถูกต้อง ถ้าปราศจากปัญญา ก็เหมือน

เดินอยู่ในความมืด มองไม่เห็นทาง ฉะนั้น ผลดีต่าง ๆ ที่ได้รับอยู่ในปัจจุบัน จึงเนื่องมาจากศรัทธา ศีล เป็นต้น ในอดีต และศรัทธา ศีล เป็นต้น ในปัจจุบันก็จะเป็นเหตุให้ประสบผลดี ต่อไปในอนาคต ซึ่งอนาคตก็จะเลื่อน มาเป็นในปัจจุบันเข้าโดยลำดับ และ เมื่อปฏิบัติธรรมที่เป็นเหตุแห่งผลดี ปัจจุบันโดยตรง มีความถึงพร้อมด้วย ขยันหมั่นเพียรเข้ามาอีกด้วย ก็ยิ่งเป็น เหตุให้เจริญผลที่ดีเกื้อกูลให้เกิดความ สุขความเจริญมากขึ้นเข้าในมงคลข้อว่า *ปุพเพกตปุญญตา* ความเป็นผู้มีบุญ อันได้ทำไว้แล้วในกาลก่อน *อัตตสัมมา-ปณิธิ* ความตั้งตนไว้ชอบในปัจจุบัน แต่ทั้งนี้ ต้องอาศัยความไม่ประมาท คือ ความไม่มัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน เพราะปราศจากสติ ได้แก่ มีสติคุ้มครอง รักษาใจรักษาตนอยู่เสมอ สตินี้จะช่วย อุปการะให้เกิดปัญญา คือ ความรู้จัก ประโยชน์มิใช่ประโยชน์โดยแท้จริง ทั้ง จะช่วยอุปการะให้เกิดความเพียรดำเนิน ไปจนบรรลุถึงประโยชน์ทั้งสอง

ความไม่ประมาท เป็นธรรมที่พึง อบรมให้เกิดมีขึ้นได้ด้วยความปลูกสติ ความระลึกได้พร้อมทั้งสัมปชัญญะ ความรู้ตัวในการที่ทำ ในคำพูดทั้งปวง เพื่อให้มีโอกาสใช้ปัญญาและความเพียร เป็นต้นได้โดยถูกต้อง ถ้ายังขาดปัญญา ในการใด ก็จักแสวงหาปัญญาในกาล นั้นให้เพียงพอ ขาดความเพียร ก็จัก ได้เริ่มหรือเพิ่มความเพียรให้เพียงพอ ความต้องการ ขาดสติ จะทำให้เผลอ ปัญญา กลายเป็นความหลง

เครื่องทำให้ขาดสติ ย่อมมีอยู่มาก และไม่ใช่เป็นสิ่งอื่นที่อยู่ไกลคือ สิ่งที่ เข้าใจว่าเป็นประโยชน์นั้นแหละ เช่น ลาภ ยศ สุข สรรเสริญ ต่าง ๆ เมื่อ เกิดความมัวเมาขึ้น เพราะขาดสติที่จะ ระลึกให้ได้ว่าผิดชอบ จึงทำให้ทำผิด พูดผิด คิดผิด เพราะเหตุแห่งลาภยศ เป็นต้น เพราะเหตุแห่งตนบ้าง ผู้อื่น บ้าง สิ่งที่น่าจะเป็นประโยชน์นั้น กลับ กลายเป็นโทษไป นี้คือความประมาท ต่อเมื่อไม่เกิดความมัวเมา เพราะมีสติ ระลึกได้ถึงผิดชอบ จึงทำให้ทำดี พูดดี คิดดี ที่ตรงกันข้าม สิ่งเหล่านั้นจึงเป็น ประโยชน์ขึ้น นี้คือความไม่ประมาท บัณฑิตผู้ไม่ประมาท จึงถือเอาประโยชน์ ได้ทั้งสอง คือ ประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า และเพราะบรรลุ ถึงประโยชน์จึงเรียกผู้ทรงทั้งปัญญา ทั้งสติว่า บัณฑิต ดังนี้ (ร.ธ. ๕๐-๕๒)

บัณฑุกัมพล *ดู* **ดาวดึงส์**

บันลือสีหนาท *ดู* **ทศพลญาณ**

บาตรดิน *ดู* **ทุสสเจดีย์**

บาตรศิลา *ดู* **ทุสสเจดีย์**

บาป ในชั้นสามัญพระพุทธศาสนาสอนว่า

ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ เกิดจากเหตุที่ไม่ดี อันเรียกว่า ***บาป ทุจริต*** หรือ ***อกุศลกรรม*** ส่วนผลที่ดีต่าง ๆ ก็เกิดจากเหตุที่ดี อันเรียกว่า ***บุญ สุจริต กุศลกรรม*** คาถาของพระอัสสชินั้น บาทที่ ๑ ที่ว่า ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ นี่ก็หมายถึงผล ทั้งที่เป็นส่วนดี ทั้งที่เป็นส่วนไม่ดีที่บุคคลได้รับอยู่ในชีวิต บาทที่ ๒ ว่า พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น ก็คือทรงชี้ว่า ***บุญ*** สุจริต กุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ดีต่าง ๆ ส่วน ***บาป*** ทุจริต อกุศล นี่เป็นเหตุของผลที่ไม่ดีต่าง ๆ นี่เข้าได้ในสองบาทต้น แต่ว่าในบาทที่ ๓ ว่า ตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น อันนี้ก็อาจจะมาสรุปเข้าได้ด้วยอธิบายว่า ตรัสสอนให้ดับความชั่ว เพื่อจะได้ดับผลที่ชั่ว ดังที่สอนให้ละความชั่วทั้งปวงเสีย แต่ว่าถ้าในด้านของความดีแล้ว ท่านสอนให้ก่อคือให้ทำ ยังไม่ได้สอนให้ตัด แต่คราวนี้ในการที่จะแสดงศาสนาให้บริบูรณ์นั้น จำจะต้องมีที่สุด ถ้าจะสอนให้ทำความดีกันเรื่อยไป ก็จะมีปัญหาว่าเมื่อไรจะสิ้นสุดกันเสียสักทีหนึ่ง ถ้าหากว่าไม่มีที่สิ้นสุดยังทำกันเรื่อยไป ก็ต้องแปลว่าศาสนานั้นยังสอนไม่จบ เพราะว่าสิ่งทั้งหลายจะต้องมีที่สิ้นสุด ชีวิตของบุคคลก็มีที่สิ้นสุด การเรียนของบุคคลที่จัดเป็นชั้นต่าง ๆ ก็มีที่สุด การงานก็มีที่สุด คือว่าทุก ๆ อย่างนั้นต้องมีขอบเขตที่สุดของตน เพราะฉะนั้น ศาสนาใดก็ตาม ถ้าหากสอนให้ทำดีกันเรื่อยไป โดยที่ไม่มีขอบเขตว่าจะสิ้นสุดกันเมื่อไร ก็แปลว่าไม่จบ

คราวนี้ ตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น ท่านมีจบเหมือนกัน คือว่ามีจุดเป็น*ที่สุดดี* คนเรายังต้องทำความดีกันอยู่นั้นก็เพราะยังไม่ถึงจุดอันนั้น คือจุดที่สุด จึงยังต้องการดี หรือว่าหวังดี แปลว่าความดียังไม่พอ จึงต้องหวัง จึงต้องมีความต้องการ ถ้าความดีเพียงพอแล้ว คือว่าถึงจุดที่เป็นที่สุดแล้ว ก็ไม่ต้องหวังดีหรือไม่ต้องหวังความดีอะไรต่อไป

จุดที่จะเป็นที่สุดดีดั่งกล่าวนี้จะมีได้เมื่อใด มติทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้โดยความว่า จะมีได้เมื่อสิ้นอาสวกิเลส เมื่ออาสวกิเลสหมดสิ้นแล้ว ก็แปลว่าหมดความชั่ว และหมดสมุฏฐานของความชั่วทั้งหลาย เมื่อความชั่วพร้อมทั้งสมุฏฐานความชั่วหมดไปแล้ว ก็เสร็จกิจที่จะต้องทำความดีเพื่อฟอกล้างความชั่วอีกต่อไป อันนี้ที่ทางพระพุทธศาสนาเอาสำนวนพราหมณ์มาใช้ว่าเป็น ***ผู้ลอยบุญลอยบาป*** แล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อถึงจุดอันนี้ก็ชื่อว่าเป็นจุดที่สุดดี คือ*สุดสิ้นความดี* ความดีขึ้นถึงขีดสูงสุดเพียงเท่านั้นแล้วก็เสร็จกิจ นี้เรียกว่าเป็นจุดดับ ก็แปลว่า *ดับทั้งความดีดับ*

ทั้งความชั่ว เพราะว่าดับอาสวกิเลสหมดสิ้น พระพุทธศาสนาจึงได้สอนถึงจุดของความดับอันนี้ ก็เป็นอันว่า เมื่อสอนถึงจุดอันนี้แล้ว ก็เป็นอันว่าได้แสดงธรรมจบ ไม่เช่นนั้นก็ไม่จบ จะต้องทำกันเรื่อยไป (พ.พ. ๕๗-๕๘)

บาปกรรม *ดู* **กรรม, บารมี**

บารมี เมื่อทำดี กิริยาที่ทำนั้นทำแล้วก็เสร็จกันไปเป็นคราว ๆ แต่ว่าความดีที่ทำไว้นั้นก็ยังเก็บอยู่ในจิตส่วนลึก เรียกว่า ***บารมี*** เก็บดี ความดีที่ทำไว้นั้นไม่หายไปไหน แม้ว่ากิริยาที่ทำเสร็จไปเป็นคราว ๆ แต่ว่าความดีที่ทำนั้นก็ยังเก็บไว้ใน***จิตส่วนลึก***

ทำชั่วก็เหมือนกัน เมื่อทำชั่วทางกาย ทางวาจา ทางใจอะไรไว้ ทำไปแล้วความชั่วก็ยังเก็บเอาไว้ในจิตส่วนลึกก็เป็น ***อาสวะ*** ดองจิตสันดาน

เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงมีทั้งส่วนดีที่เป็นบารมี ทั้งส่วนชั่วที่เรียกว่าอาสวะ พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ลึกเข้าที่จิตของพระองค์เอง จนทรงพบอาสวะ จึงได้ตรัสรู้และก็ได้ตรัสแสดงสั่งสอนเอาไว้เป็น

กามาสวะ อาสวะคือกาม

ภวาสวะ อาสวะคือภพ

อวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา

ก็เป็นอันว่าในจิตของบุคคลทั่วไปมีกามเก็บอยู่ในจิตส่วนลึก คือความใคร่ความปรารถนาต้องการพร้อมกับสิ่งที่ใคร่ สิ่งที่ปรารถนา สิ่งที่ต้องการ มีภวาสวะ อาสวะคือภพ ความเป็น คือเป็นเรา เป็นของเรา เป็นนั่นเป็นนี่ เก็บอยู่ในจิตส่วนลึก มีอวิชชาสวะ อาสวะคืออวิชชา ซึ่งเป็นตัวไม่รู้ อันหมายถึงว่ารู้ที่เป็นรู้หลงรู้ผิด ก็เหมือนอย่างไม่รู้ ก็คือไม่รู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เป็นต้น เป็นตัวอวิชชาเก็บอยู่ในจิตส่วนลึก นี้เป็นส่วนอาสวะ (ส.ท. ๒๓๔-๒๓๕)

คำว่า ***บารมี*** มาจากคำบาลีว่า ***ปารมี*** มีคำแปลที่นักภาษาศาสตร์ได้ให้ไว้หลายอย่าง จะแสดงแต่บางอย่าง คือแปลว่าอย่างยิ่ง มาจากคำว่า ***ปรมะ*** ที่ภาษาไทยเรามาใช้ว่า บรม และคำว่าบรมที่แปลว่าอย่างยิ่งนี้ก็มีใช้ทั้ง ๒ ทาง ดีอย่างยิ่งก็บรม หรือไม่ดีอย่างยิ่งก็บรม เช่นคำว่า *นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ นิพพานเป็นบรมสุข สุขอย่างยิ่ง สงฺขารา ปรมา ทุกฺขา สังขารทั้งหลายเป็นบรมทุกข์* คือทุกข์อย่างยิ่ง จึงเป็นคำกลาง ๆ ใช้ได้ทั้ง ๒ ทางคล้ายกับคำบางคำ เช่นแม้คำว่า ธัมมะ หรือ ธรรม ที่ใช้เป็นกลาง ๆ เช่นในอภิธรรม *กุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล อกุสลา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นอกุศล อพฺยากตา ธมฺมา ธรรมทั้งหลายเป็นอัพยากฤต อันหมายความว่าไม่พยากรณ์*

คือกล่าวออกไปว่าเป็นกุศล หรือเป็นอกุศลหรือเป็นกลาง ๆ แต่ในพระสูตรทั้งหลายมักใช้ความหมายถึงธรรมที่เป็นส่วนดีคือกุศลเรียกว่าธรรมหรือธัมมะ ถ้าเป็นฝ่ายไม่ดีเรียกว่าอธรรม เช่นพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า *น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปากิโน ธรรมและอธรรมทั้งสอง หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่ อธมฺโม นิรยํ เนติ อธรรมนำไปสู่นิรยะ คติภพไร้ความเจริญ* ที่มาแปลกันว่านรก *ธมฺโม ปาเปติ สุคตึ ธรรมให้ถึงสุคติ คือคติการไปหรือที่ไปที่ดี* ดั่งนี้ คำว่า บารมีมาจากคำว่า ปรมะ แล้วมาเป็น *ปารมี* ไทยเรียกว่า *บารมี* แต่ว่ามีความหมายถึงส่วนที่ดีเท่านั้น ไม่หมายเป็นกลาง ๆ เหมือนอย่างคำว่า *ปรมะ*

เพราะฉะนั้น คำว่า*บารมี*จึงมีความหมายที่แปลอีกอย่างหนึ่งว่า เลิศ อย่างยิ่ง ก็คือเลิศหรือประเสริฐ อีกอย่างหนึ่ง *บารมี*แปลว่าถึงฝั่ง อันหมายความว่านำให้ถึงฝั่ง คือจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น อันหมายความว่านำจากฝั่งนี้คือโลกไปสู่ฝั่งโน้น คือ ***โลกุตตระ*** เหนือโลก พ้นโลก อันหมายถึงนิพพาน และคำว่าบารมีนี้ท่านแสดงว่าพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีมาโดยลำดับตลอดเวลาช้านาน และบารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญนั้น เมื่อบำเพ็ญมาก ๆ เข้าก็เป็นบารมีที่สูงขึ้น ๆ หรือบริบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้น จึงจัดเป็น ๓ ชั้น เรียกว่า ***บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี*** ที่เรียกว่าบารมีในเมื่อแบ่งเป็น ๓ ชั้นดั่งนี้ ก็หมายถึงเป็นบารมีสามัญ อุปบารมีก็หมายถึงบารมีที่มากยิ่งขึ้น จนถึงใกล้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ปรมัตถบารมี บารมีที่เป็นปรมัตถ์ คือให้เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ก็หมายถึงบารมีที่สมบูรณ์ นำให้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

คำว่า ***บารมี*** ที่แปลว่า *อย่างยิ่ง* หรือที่มีความหมายว่า เลิศ ประเสริฐ ก็หมายถึงธรรม หรือภูมิชั้นของธรรมที่เป็นคุณธรรม ที่เป็นความดีในจิตใจซึ่งได้สั่งสมเพิ่มเติมให้ยิ่งขึ้น ๆ คือให้เป็นอย่างยิ่ง คือให้ยิ่งขึ้นอยู่เสมอ จนถึงบริบูรณ์เต็มที่ ในที่สุดอย่างยิ่ง ก็คือว่าคุณธรรมที่สั่งสมอบรมให้เป็นอย่างยิ่งคือยิ่งขึ้น ๆ ดังกล่าว และที่หมายถึงว่าเลิศหรือประเสริฐ ก็โดยที่คุณธรรมที่เป็นอย่างยิ่งนั้นเป็นของเลิศ เป็นของประเสริฐ เป็นของดีที่สุด และที่แปลว่า*ให้ถึงฝั่งนั้น* ก็หมายถึงคุณธรรมที่นำผู้ปฏิบัติให้ออกจากฝั่งนี้ จนพ้นจากฝั่งนี้ไปถึงฝั่งโน้น เป็นความหมายทางรูปธรรมหมายถึงฝั่ง ๒ ฝั่งที่มีมหาสมุทรมีห้วงน้ำลึก มีทะเลหลวงคั่นอยู่กลาง แล้วก็เปรียบสัตวโลกว่าเหมือนอย่างผู้ที่ข้ามจากฝั่งนี้คือโลก หรือว่าความทุกข์

หรือว่ากิเลส ซึ่งนับว่าเป็นฝั่งนี้ เพราะว่าที่ชื่อว่าโลกโลกนี้ ตามความหมายในทางธรรม ก็หมายถึงว่าที่ที่เป็นทุกข์ มีกิเลส มีทุกข์ สัตวโลกอยู่ฝั่งนี้ก็ต้องประกอบด้วยกิเลส ประกอบด้วยความทุกข์ จะพ้นจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น อันหมายถึง ***โลกุตตระ*** พ้นโลกคือ ***นิพพาน*** ก็ต้องอาศัยคุณธรรมที่ได้สั่งสมอบรมยิ่งขึ้น ๆ ที่เป็นอย่างยิ่งนั้น เหมือนอย่างเป็นเรือสำหรับโดยสารข้ามไปจากฝั่งนี้ไปสู่ฝั่งโน้น แล้วก็คุณธรรมที่เหมือนอย่างเรือที่ทำให้ข้ามฟากได้นั้นก็คือบารมี ที่แปลว่าให้ถึงฝั่งโน้น ให้ถึงฝั่งก็หมายถึงคุณธรรมนั่นเอง

และบารมีนี้ ก็มาจาก ***กรรม*** คือการงานที่บุคคลกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ ประกอบด้วยเจตนาคือความจงใจ กรรมที่บุคคลกระทำนั้นกรรมดีก็มี กรรมชั่วก็มี กรรมดีก็ให้ผลดี กรรมชั่วก็ให้ผลชั่ว ดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ใน ***อภิณหปัจจเวกขณะ*** ที่เราทั้งหลายได้สวดกันอยู่ทุกเวลาเช้าว่า *กมฺมสฺสโกมฺหิ เรามีกรรมเป็นของของตน กมฺมทายาโท เป็นทายาทรับผลของกรรม กมฺมโยนิ มีกรรมเป็นกำเนิด กมฺมพนฺธุ มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ กมฺมปฏิสรโณ มีกรรมเป็นที่อาศัย ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ จักกระทำกรรมอันใดไว้ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา ดีหรือชั่ว ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ จักเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น* ดังนี้

พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า *เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม เพราะว่าบุคคลมีเจตนาคือความจงใจแล้วจึงกระทำกรรมทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง* ดังนี้

เพราะฉะนั้น กรรมที่บุคคลกระทำนี้เอง ถ้าเป็นกรรมดีก็เป็น ***บุญกรรม กุศลกรรม*** ถ้าเป็นกรรมชั่วก็เป็น ***บาปกรรม อกุศลกรรม*** สุจริตก็จัดเข้าในกรรมดี ทุจริตก็จัดเข้าในกรรมชั่ว กรรมที่ทุกคนได้กระทำนี้ ย่อมให้ผลในปัจจุบันก็มี ในภายหน้าก็มี ในเวลาที่ถัดไปจากภายหน้านั้นไปก็มี เหมือนอย่างว่าให้ผลในวันนี้ ให้ผลในวันพรุ่งนี้ ให้ผลในวันที่ถัดจากวันพรุ่งนี้ไป ให้ผลในภพนี้ ให้ผลในภพหน้า ให้ผลในภพที่ถัดไปจากภพหน้า กรรมย่อมให้ผลต่าง ๆ กันดั่งนี้ แต่ว่าเมื่อกรรมให้ผลแล้วก็เป็น ***อโหสิกรรม*** คือว่ากรรมที่ได้ให้ผลเสร็จไปแล้ว เพราะฉะนั้นกรรมซึ่งเป็นตัวเหตุ และผลของกรรมซึ่งเป็นตัวผลจึงมีเวลาที่เสร็จสิ้น แต่ว่าทำกรรมดีไว้บ่อย ๆ ก็ย่อมมีความคุ้นเคยอยู่ในความดี มีความดียังติดอยู่ดังที่เรียกว่าเป็น ***นิสสัย*** เป็น ***อุปนิสสัย*** เป็น ***วาสนา*** ยังไม่หมดไป ความคุ้นเคย

ในทางดี ความดีที่ยังเหลือติดอยู่ ไม่หมดสิ้นไปได้ เหมือนอย่างกรรมนี่แหละ เรียกว่า***บารมี*** เป็นความคุ้นเคยในทางดี อันมาจากกรรมดีที่ประกอบกระทำ และความดีที่เหลือติดอยู่เป็นความคุ้นเคยในทางดีดังกล่าวนี้ ก็เป็นสิ่งที่สั่งสมเพิ่มเติมขึ้นได้อยู่เสมอ คือยิ่ง ๆ ขึ้นไปอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น บารมีจะหมายถึงว่าเก็บดี หรือเก็บถูกไว้ก็ได้ เก็บดี เก็บถูกไว้ในจิตใจ ไม่หมดสิ้นไป

อีกอย่างหนึ่ง ที่ตรงกันข้ามกับบารมีก็คือ ***อาสวะ*** ที่แปลว่า*ภาวะที่ดองสันดาน* อันเป็นฝ่ายชั่ว แม้อาสวะนี้ก็มีลักษณะเก็บ แต่ตรงกันข้ามกับบารมีคือเป็นความเก็บชั่ว เก็บผิดเอาไว้ในจิตใจ และก็มาจากกรรมอีกเหมือนกันที่เป็นกรรมฝ่ายชั่ว เมื่อกระทำกรรมที่ชั่วที่ผิด เป็นอกุศลกรรม เป็นบาปกรรม เป็นทุจริตกรรม กรรมที่ชั่วนั้นก็ให้ผลชั่ว ในปัจจุบันบ้าง ในภายหน้าบ้าง ในเวลาที่ถัดไปจากภายหน้านั้นบ้าง เหมือนดั่งที่ได้กล่าวแล้วในเรื่องของกรรมดี และเมื่อกรรมชั่วให้ผลแล้วก็เป็นอันว่าเป็นอโหสิกรรม คือว่าแล้วกันไป เพราะฉะนั้น แม้กรรมชั่วอันเป็นส่วนเหตุ และกรรมชั่วซึ่งเป็นส่วนผล จึงมีเวลาที่แล้วกันไป จบเสร็จสิ้นกันไป แต่ว่ากรรมชั่วที่กระทำนั้น ก็ทำให้เกิดความคุ้นเคยในกรรมชั่วในความชั่ว เป็นความชั่วที่เก็บสั่งสมอยู่เช่นเดียวกัน เรียกว่า อาสวะ ที่แปลว่า ดองสันดาน หรือว่า หมักหมมอยู่ในสันดาน อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า ***อนุสัย*** แปลว่า นอนเนื่อง นอนจมอยู่ในจิต หรือว่าใน***จิตสันดาน***

คำว่า ***สันดาน*** นั้น หมายถึงภูมิพื้นของจิตใจที่มีขึ้นอยู่ และมีสืบเนื่องกันไป ในส่วนกรรมดีนั้น ก็เพิ่มเติมบารมีเก็บดีเก็บถูก เป็นสันดานอยู่ในจิตใจที่เรียกว่าจิตสันดาน หรือว่า ***ธรรมสันดาน*** บารมีจึงเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่ในจิตสันดาน เป็นจิตสันดานฝ่ายดี ส่วนอาสวะนั้น ก็ก่อให้เกิดสันดานซึ่งเป็นฝ่ายชั่วติดต่อกันไปได้เช่นเดียวกัน ก็เป็นจิตสันดานฝ่ายชั่ว ซึ่งประกอบด้วยอาสวะ แต่เมื่อพูดเป็นกลาง ๆ ว่าจิตสันดาน ความสืบต่อไปของจิต บารมีก็สั่งสมเพิ่มเติมอยู่ในจิตสันดานส่วนหนึ่ง อาสวะก็สั่งสมเพิ่มเติมอยู่ในจิตสันดานอีกส่วนหนึ่ง และบารมีนั้นก็มาจากกรรมดี อาสวะนั้นก็มาจากกรรมชั่ว

และนอกจากนี้ ยังมีคำที่เกี่ยวกับจิตใจดังกล่าวนี้อีก ๒-๓ คำ คือ ***นิสสัย อุปนิสสัย วาสนา*** คำว่า ***นิสสัย*** นั้นแปลว่าที่อาศัย ***อุปนิสสัย*** นั้นก็แปลว่าสิ่งที่เข้ามาอาศัย หรือว่าที่ที่อาศัยนั้นเองที่แรงขึ้น ส่วน ***วาสนา*** นั้นแปลว่าความอยู่ตัว บุคคลที่ได้ประกอบกรรม

ดีอยู่บ่อย ๆ กรรมดีนั้นก็เข้ามาเป็นบารมีอยู่ในจิตใจ บารมีบางอย่างมาจากศีล มาจากทาน เมื่อมาเป็นบารมีอยู่ในจิตใจ ก็ปรากฏออกมาแสดงออกมาเป็นนิสสัย ***สีลนิสสัย*** ที่แปลว่า อาศัยศีล หรือมีศีลเป็นที่อาศัย จิตใจที่มีศีลเป็นที่อาศัย ก็ทำให้มีความเอนเอียงของใจ มีความพอใจชอบรักษาศีล บารมีที่มาจากทานก็ทำให้จิตใจประกอบด้วย ***ทานนิสสัย*** คือมีทานเป็นที่อาศัย หรืออาศัยทาน ก็ทำให้มีจิตใจเอนเอียงชอบพอใจไปในทางทำทาน ชอบเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เจือจาน อาการที่เอนเอียงไปของใจดังกล่าวนี้เรียกว่า ***อัธยาศัย*** คนที่มีอัธยาศัยชอบรักษาศีล ก็เรียกว่ามีจิตที่เป็นสีลนิสสัย คนที่มีอัธยาศัยชอบให้ทาน ก็เรียกว่ามีจิตเป็นทานนิสสัยดังกล่าว ก็คือมีนิสสัยอยู่ในทาน มีนิสสัยอยู่ในศีล ก็ทำให้มีอัธยาศัยชอบให้ทาน ชอบรักษาศีล

ในทางตรงกันข้าม คนที่ประกอบกรรมชั่วอันทำให้บังเกิดเป็นอาสวะอยู่ในจิตใจ ดองจิตสันดานเป็นฝ่ายชั่วเก็บชั่วเก็บผิด ก็ทำให้มีนิสสัยไปในทางต่าง ๆ เช่นอาสวะที่มาจากฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ก็ทำให้มีนิสสัยร้าย เรียก ***ปาณาติบาตนิสสัย*** นิสสัยชอบฆ่าสัตว์ ถ้าเป็นอาสวะที่มาจากกรรมชั่วที่เกิดจากการลักทรัพย์ ก็เข้าไปดองสันดาน เป็นอาสวะที่ทำให้มีนิสสัยเป็น ***อทินนาทานนิสสัย*** นิสสัยที่ชอบลักทรัพย์ มีการลักทรัพย์เป็นนิสสัย ก็ทำให้มีอัธยาศัยที่ชอบไปในทางฆ่าสัตว์บ้าง ชอบไปในการลักทรัพย์บ้างเป็นต้น ตามประเภทของความชั่วที่เข้าไปทำให้เกิดอาสวะแล้วก็สร้างนิสสัยตามประเภทของความชั่วนั้น ๆ เช่นเดียวกับในทางดี เมื่อประกอบกรรมที่ดีก็เข้าไปเป็นบารมีสร้างนิสสัยในทางดีต่าง ๆ ตามประเภทของความดีที่กระทำ

เพราะฉะนั้น คนเราจึงปรากฏว่ามีนิสสัยดีบ้าง มีนิสสัยชั่วบ้าง และนิสสัยดีนั้นก็มีต่าง ๆ กัน นิสสัยชั่วนั้นก็มีต่าง ๆ กัน และบางคนก็มีทั้ง ๒ อย่าง ดีบางอย่างชั่วบางอย่าง และโดยมากก็เป็นเช่นนั้น เพราะว่าบุคคลที่เป็นสามัญชนทุกคนนั้น ก็ได้ประกอบกรรมที่ดีกันมาบ้าง ที่ชั่วกันมาบ้าง ก็เข้าไปสร้างบารมีไว้บ้าง สร้างอาสวะไว้บ้างในจิตใจ เข้าไปเป็นสันดานอยู่ในจิตใจ เป็นสันดานทางดีก็เรียกว่า ***ธรรมสันดาน*** หรือจะเรียกว่า ***บารมีสันดาน*** ก็ได้ ถ้าเป็นทางชั่วก็เป็น ***อาสวสันดาน*** หรือเรียกว่า ***อธรรมสันดาน*** ก็ได้ ก็ทำให้ปรากฏเป็นนิสสัยที่ดีอย่างนั้นอย่างนี้บ้าง นิสสัยที่ชั่วอย่างนั้นอย่างนี้บ้าง แล้วก็ปรากฏเป็นอัธยาศัยคือความที่เอนเอียงไปของใจ ไปในทางดีอย่างนั้น ๆ บ้าง ไปในทางชั่วอย่างนั้น ๆ บ้าง ดังที่ปรากฏกันอยู่ในทุก ๆ คน

และที่เรียกว่า ***วาสนา*** นั้น มักจะพูดกันในภาษาไทยว่ามีวาสนาบารมี หรือมีบารมีวาสนาดี มีวาสนาไม่ดี ถ้าไม่ดีละก็ไม่ใช้คำว่าบารมี ถ้าดีก็อาจจะใช้รวมกันว่าวาสนาบารมีดี ถ้าไม่ดีก็ไม่ใช้บารมี ว่าวาสนาไม่ดี

คำว่า*วาสนา*นั้นแปลว่า*ความอยู่ตัว* มีได้ทั้งทางกายทั้งทางใจ คืออาการทางกายที่ทำอะไรบ่อย ๆ จนอยู่ตัวก็เป็น*วาสนาทางกาย* เช่นว่าเราหัดเขียนหนังสือด้วยมือขวา มือขวาเขียนหนังสือได้ แต่มือซ้ายนั้นไม่ได้หัดให้เขียนหนังสือ เขียนไม่ได้ เราจะใช้มือซ้ายเขียนหนังสือใช้ไม่ได้ เขียนไม่ได้ ไม่สะดวก ความเขียนหนังสือได้ของมือขวาจึงอยู่ตัว ดั่งนี้เรียกว่าเป็นวาสนาของมือขวา มือซ้ายไม่มีวาสนาในการเขียนหนังสือ เพราะว่าไม่ได้หัด ไม่ได้หัดเขียนบ่อย ๆ จนเขียนได้ วานรเป็นสัตว์ที่มีลักษณะกระโดดโลดเต้น ไต่ไปตามต้นไม้ ก็เรียกว่าวานรนั้นมีวาสนาในการกระโดดโลดเต้น ในการไต่เต้นไปตามต้นไม้ เป็นกิริยาทางกาย ส่วนทางจิตใจนั้นก็เช่นเดียวกัน จิตใจที่หัดปฏิบัติฝึกใจไปในทางใดจนอยู่ตัวในทางนั้น ก็แปลว่ามีวาสนาในทางนั้น แต่หมายถึงว่าต้องเป็นสิ่งที่ทำบ่อย ๆ จนอยู่ตัว เช่นจิตใจที่ปฏิบัติศีลได้บ่อย ๆ คือตั้งใจปฏิบัติอยู่บ่อย ๆ จนศีลนั้นถึงใจ เป็นปกติของใจ ใจไม่มีเดือดร้อนในการที่จะต้องมีศีล ศีลตั้งอยู่ในจิตใจเป็นปกติ แปลว่าอยู่ตัว ก็แปลว่า มีวาสนาในศีล ทำสมาธิได้บ่อย ๆ อยากจะให้จิตสงบเมื่อไรก็ปฏิบัติได้สะดวก แปลว่าจิตอยู่ตัวในสมาธิได้ ก็แปลว่ามีวาสนาในทางสมาธิ นี่เป็นตัวอย่างของ*วาสนาทางจิตใจ*

ในการปฏิบัติความดีทุกอย่างต้องเริ่มตั้งแต่การหัดทำ ที่ยังไม่สะดวกยังไม่คล่อง ก็ยังไม่มีวาสนาคือยังไม่อยู่ตัว จนถึงเมื่อสะดวกเมื่อคล่อง และการทำความดีนั้น ๆ ยังไม่ขัดข้อง ก็มีวาสนาในการทำความดีนั้น ๆ ทำชั่วก็เหมือนกัน ต้องหัดต้องทำ จะเป็นการฆ่าก็ตาม การลักก็ตาม ต้องมีการหัดมีการต้องทำบ่อย ๆ โกหกก็เหมือนกันต้องหัดโกหกบ่อย ๆ มีความถนัดในทางที่จะโกหกคน สุราก็เหมือนกัน ต้องมีการหัดดื่มมาตั้งแต่ต้น ทุกคนทีแรกก็ดื่มสุราไม่เป็น เมื่อหัดไป ๆ แล้วก็ดื่มได้ และเมื่อเกิดติดสุราขึ้นแล้ว ก็เป็นอันว่าอยู่ตัวทีเดียว ต้องดื่มสุราอยู่เสมอ นี่ก็เป็นวาสนาในทางดื่มสุราเหล่านี้เป็นวาสนาที่ไม่ดี

ส่วนที่พูดกันในภาษาไทยว่ามีวาสนาไม่มีวาสนานั้น ก็อาจจะหมายความว่ามุ่งถึงในทางดี คือว่าไม่ได้ทำความดีไว้อย่างเพียงพอ ไม่ได้ทำความดีไว้มาก

ในอดีตปางก่อน มาในปัจจุบันจึงมีวาสนาคือหมายถึงว่ามีความเจริญต่าง ๆ น้อย เรียกว่าไม่มีวาสนา และเมื่อทำความดีต่าง ๆ ไว้มาก ในปัจจุบันก็มีความเจริญ ก็เรียกว่ามีวาสนาดี ก็ไปได้เหมือนกันแต่ยังไม่สมบูรณ์ ถ้าสมบูรณ์ก็เป็นได้ทั้ง ๒ ทางดังที่กล่าวมาแล้ว เพราะวาสนานั้นมีได้ทั้งทางกายทั้งทางใจ

ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้านั้นทรงละได้ทั้งกิเลสทั้งวาสนา แต่พระอรหันต-สาวกนั้น ละกิเลสได้ แต่ละวาสนาไม่ได้ ท่านยกตัวอย่างเช่นว่าท่านพระสารีบุตรซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวาละกิเลสได้ แต่ว่าละวาสนาทางกายไม่ได้ เช่นว่าเมื่อท่านเดินไปที่ไหน พบหลุมพบบ่อท่านมักจะชอบกระโดดข้าม ก็มีแสดงว่าในอดีตชาติท่านเคยเป็นวานร ท่านมีลักษณะชอบกระโดดโลดเต้น มาในปัจจุบัน วาสนาที่เคยกระโดดนั้นก็ยังติดมา หรือว่าพระเถระบางองค์ที่เป็นพระอรหันต์แล้ว ละกิเลสได้แล้วแต่ว่าปากร้าย เป็นคนที่ชอบพูดจาใช้คำร้าย ๆ แรง ๆ อย่างคนที่ชอบพูดในภาษาชาวบ้านเรียกไอ้ เรียกอีอะไรต่าง ๆ แม้ว่าท่านสำเร็จเป็นพระอรหันต์แล้ว วาสนาที่มีวาจาร้ายดังที่กล่าวนั้นก็ยังไม่หมด เรียกว่ายังติดมาอยู่ แต่ใจไม่ได้ร้ายไปตามที่พูด นี่เป็นวาสนาที่เคยทำมาบ่อย ๆ มันอยู่ตัว ก็เลยละยาก นี่เป็นเรื่องของทางกาย แต่ว่ากิเลสทางจิตใจนั้น ละได้หมด นี่คือวาสนา

นิสสัย อุปนิสสัย วาสนา บารมี อาสวะ ก็มีความหมายถึงภาวะที่เป็นพื้นฐานของจิตใจ อันเนื่องมาจากกรรมดีกรรมชั่วที่ตนกระทำนั้นเอง เมื่อทำกรรมดีก็เหลือเป็นบารมีเก็บสะสมไว้ เมื่อทำกรรมชั่วก็เหลือเป็นอาสวะเก็บสะสมไว้ บารมีก็เก็บดีเก็บถูก อาสวะก็เก็บชั่วเก็บผิด ที่ไม่หมดสิ้นเพิ่มเติมขึ้นอยู่เสมอ และก็ทำให้มาปรากฏเป็นนิสสัย อุปนิสสัยต่าง ๆ เป็นอัธยาศัยต่าง ๆ ดีบ้างชั่วบ้าง และทั้งดีทั้งชั่วนั้นสิ่งที่ได้ประกอบกระทำบ่อย ๆ จนอยู่ตัวก็เรียกว่าเป็นวาสนาที่ละยาก ถ้าไม่อยู่ตัวแล้วละง่ายกว่า ถ้าอยู่ตัวละยาก ความที่เป็นวาสนาคืออยู่ตัวนั้นก็เกิดจากทำบ่อย ๆ

เพราะฉะนั้น เมื่อสรุปเข้าแล้ว เหตุเบื้องต้นของทั้งหมดนี้ จึงอยู่ที่ ***เสวนา*** คือการส้องเสพ การที่กระทำอะไรทางกายทางวาจาทางใจ เรียกว่า การเสวนา คือการส้องเสพทั้งนั้น ทำกรรมดีก็ส้องเสพกรรมดี ทำกรรมชั่วก็ส้องเสพกรรมชั่ว เพราะฉะนั้น เสวนาคือการส้องเสพนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสเป็นมงคลคาถาที่ ๑ ข้อที่ ๑ และที่ ๒ ทีเดียวว่า *อเสวนา จ พาลานํ ไม่ส้องเสพคนพาลทั้งหลาย*

ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา ส้องเสพบัณฑิตคือคนดีทั้งหลาย เพราะว่าคนพาลคือคนชั่วคนเขลา

คำว่า ***พาละ*** นั้นแปลว่าเขลา ไม่ฉลาด หมายถึงคนชั่ว เพราะการที่คนทำชั่วนั้น ก็เพราะว่ามีความเขลาความไม่ฉลาดจึงทำ เพราะฉะนั้น คนพาลจึงแปลว่าคนชั่ว ตามศัพท์แปลว่าคนเขลา ถ้าแปลรวมกันก็คือว่าคนเขลาคนโง่คนชั่ว และก็หมายถึงตนเองด้วยผู้อื่นด้วย ตนเองเมื่อเป็นคนเขลาไม่ฉลาด เป็นคนทำชั่ว ก็ชื่อว่าพาลคนอื่นก็เหมือนกัน ถ้าเป็นคนที่ทำชั่วไม่ฉลาด ก็เป็นคนพาล ไม่ส้องเสพคนพาลก็คือ ไม่ส้องเสพคนอื่นที่เป็นคนชั่วคนไม่ฉลาด คือต้องปฏิบัติละความชั่วความไม่ฉลาดในตัวเองออกไป

บัณฑิต นั้นก็หมายถึงคนดีมีปัญญาคือคนที่ดีด้วย คนที่ฉลาดด้วย คนดีมีปัญญา ตนเองเมื่อเป็นคนดีมีปัญญาก็เป็นบัณฑิต คนอื่นที่เป็นคนดีมีปัญญาก็เป็นบัณฑิต ให้ส้องเสพคนอื่นที่เป็นคนดีมีปัญญา และส้องเสพตนเองที่เป็นคนดีมีปัญญา คือต้องสร้างตนเองให้เป็นคนดีมีปัญญาขึ้นมาด้วย และก็ส้องเสพท่านที่เป็นคนดีมีปัญญาด้วยเมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อส้องเสพคนที่ดีก็ทำให้ทำกรรมดี ทำให้เจริญบารมี สร้างนิสสัยอุปนิสสัยวาสนาในทางดี เมื่อส้องเสพคนชั่วคือคนพาล ก็ทำให้ทำกรรมชั่ว เพิ่มเติมอาสวะ สร้างนิสสัยอุปนิสสัย อัธยาศัย ตลอดจนถึงวาสนาในทางชั่ว

คำว่า ***บารมี*** ที่พบในบางพระสูตรในมัชฌิมนิกาย คือ

มหาสกุลุทายิสูตร เล่ม ๑๓ ว่า *อภิญฺญาโวสานปารมิปฺปตฺตา บรรลุบารมีที่สุดอภิญญา*

สคารวสูตร เล่ม ๑๓ ว่า *ทิฏฺฐธมฺมาภิญฺญาโวสานปารมิปฺปตฺตา บรรลุบารมีที่สุดอภิญญาในธรรมที่เห็นแล้ว (ปัจจุบัน)*

อนุปทสูตรเล่ม ๑๔ ว่า *วสิปฺปตฺโต ปารมิปฺปตฺโต* อรรถกถาอธิบายว่า *วสิปฺปตฺโต คือ จิณฺณวสิตปตฺโต บรรลุความมีวสี (ชำนาญ) ที่ประพฤติแล้ว ปารมิปฺปตฺโต คือ นิปฺผตฺติปตฺโต บรรลุความสำเร็จ*

นิธิกัณฑสูตร ขุททกนิกาย เล่ม ๒๕ ว่า *ปฏิสมฺภิทา วิโมกฺขา จ ยา จ สาวกปารมี ปจฺเจกโพธิ พุทฺธภูมิ สพฺพเมเตน ลพฺภติ ปฏิสัมภิทา วิโมกข์ สาวกบารมี ปัจเจกโพธิ พุทธภูมิ ทั้งหมดได้ด้วยบุญนิธินี้*

ในบุคคลบัญญัติ ในอภิธรรมพบใช้คำว่า ***สาวกปารมี***

และเมื่อ ***สุเมธดาบส*** ได้รับพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าทีปังกรว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคตได้เริ่มชื่อว่าเป็นพระโพธิสัตว์ตั้งแต่นั้น

มาแล้ว ก็ได้นั่งขัดบัลลังก์คือขัดสมาธิ ในเมื่อพระพุทธเจ้า พระสาวกทั้งหลาย และประชาชนทั้งหลายได้ผ่านไปหมดแล้ว เหลือท่านสุเมธดาบสอยู่เพียงผู้เดียว ได้พินิจพิจารณา ว่าเมื่อได้ตั้งความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า และได้รับพุทธพยากรณ์ว่าจะเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว จะปฏิบัติอย่างไร จะมีธรรมะอะไรที่จะปฏิบัติเป็นเครื่องกระทำให้เป็นพระพุทธเจ้าได้ อันเรียกว่า ***พุทธการกธรรม*** คือธรรมะซึ่งเป็นผู้ทำให้เป็นพระพุทธเจ้าซึ่งจะต้องบำเพ็ญสั่งสมไปโดยลำดับ จนกว่าคุณธรรมที่เป็นพุทธการกธรรมนี้จะสมบูรณ์ อันทำให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เรียกพุทธการกธรรมที่ท่านสุเมธดาบสดำริว่าคืออะไรบ้าง ที่เมื่อปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าแล้วจะพึงปฏิบัติว่า ***บารมี*** คำว่า ***บารมี*** จึงบังเกิดขึ้นด้วยเหตุนี้ ในความหมายนี้คือเป็นคุณธรรมที่มิใช่ว่าจะปฏิบัติให้สำเร็จได้ในเวลาอันรวดเร็ว แต่จะต้องปฏิบัติสืบต่อกันไปตลอดกาลนาน ธรรมที่จะต้องปฏิบัติให้สืบเนื่องกันได้ดั่งนี้เรียกว่าบารมี ที่ให้คำแปลไว้ว่า อย่างยิ่ง อันหมายความว่าปฏิบัติ ให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปโดยลำดับจนถึงบริบูรณ์

เพราะฉะนั้น จึงได้มีการแบ่งบารมีไว้เป็น ๓ ขั้น คือ ขั้น บารมีธรรมดา ขั้น อุปบารมี ขั้น ปรมัตถบารมี ขั้นบารมีธรรมดานั้นก็คือขั้นที่เริ่มปฏิบัติที่มีผิดบ้าง ถูกบ้าง บกพร่องบ้าง แล้วก็แก้ไขกันไป จนการปฏิบัตินั้นถูกต้องมากขึ้น เข้าทางมากขึ้น ก็เป็นอุปบารมี และเมื่อปฏิบัติจนถึงสมบูรณ์ คือเต็มที่สุด เปี่ยมที่สุด เป็นปรมะคืออย่างยิ่งจริง ๆ ก็เป็นปรมัตถบารมี คำว่าบารมีนี้จึงบังเกิดขึ้นจากความหมายดังที่กล่าวมานี้

และก็มีความหมายอื่นที่ท่านเพ่งเอาศัพท์นี้อาจจะแปลออกไปได้เช่นว่า *บรรลุถึงฝั่ง* อันหมายความว่า เมื่อยังไม่สำเร็จก็ยังอยู่ในฝั่งนี้ เมื่อสำเร็จก็แปลว่าถึงฝั่งโน้น คือฝั่งที่ปรารถนาเอาไว้ ดังท่านสุเมธดาบสนั้น เมื่อปรารถนาพุทธภูมิก็ยังอยู่ในฝั่งนี้ คือยังไม่สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า และก็ปฏิบัติไป ๆ ซึ่งคุณธรรมที่จะทำให้เป็นพระพุทธเจ้าดังที่กล่าวมานั้น ถ้าสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าก็แปลว่าถึงฝั่งโน้นคือฝั่งที่ปรารถนาเอาไว้ แปลว่าบรรลุถึงความสำเร็จในที่สุด และก็มีคำแปลอย่างอื่นอีกที่เพ่งเอาคำหรือศัพท์แสง แล้วก็แปลกันไป แต่ความหมายก็เป็นอย่างที่ว่ามานี้ และคำนี้ก็บังเกิดขึ้นอย่างนี้

ท่านสุเมธดาบสก็ได้ดำริว่าจะมีอะไรบ้างที่เป็นคุณสมบัติอันเป็นพุทธการกธรรม คือธรรมะที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า

ได้ เพราะว่าเมื่อปรารถนาจะเป็นพระ-พุทธเจ้า ได้รับพุทธพยากรณ์แล้วก็ไม่ใช่ว่าจะเป็นขึ้นมาเองเฉย ๆ จะต้องปฏิบัติในคุณธรรมที่จะทำให้บังเกิดความสำเร็จดั่งปรารถนาได้

ประการแรกท่านก็นึกถึง ***ทาน*** ว่าจะต้องปฏิบัติในทานคือการให้ การสละให้ จะต้องปฏิบัติในทานนี้ด้วยการสละให้ จนถึงให้ได้ทุกอย่าง ให้ได้ทั้งหมด เหมือนอย่างเทหม้อน้ำคว่ำลง น้ำที่อยู่ในหม้อน้ำนั้นเมื่อตักให้ ตักให้น้อยบ้างมากบ้างก็แปลว่าตักให้จนหมดเบื้องต้นก็หัดให้ ตักให้ แบ่งให้ดังกล่าวนั้น เหมือนอย่างตักน้ำจากหม้อน้ำให้หัดทำการให้นี้ ปฏิบัติในทานข้อนี้ให้ได้เรื่อย ๆ ไป จนถึงสามารถให้ได้ทุกอย่าง เหมือนอย่างเทหม้อน้ำคว่ำให้หมดกันทีเดียว

เมื่อท่านพบเห็นว่าทานนี้จะเป็นคุณธรรมข้อหนึ่งที่ท่านจะพึงปฏิบัติ ท่านก็ดำริต่อไปถึงข้ออื่น ยังมีข้ออื่นอีกไหม ก็มาพบถึงข้อ ๒ คือ ***ศีล*** จะต้องรักษาศีล ตั้งแต่ศีลที่เป็นอย่างต่ำ จนถึงศีลที่เป็นอย่างสูง คือเป็นผู้ที่สามารถมีวิรัติ คือความงดเว้นจากความประพฤติทางกาย ทางวาจา ทางใจที่ผิดได้ไปโดยลำดับ และมีความรักศีล ไม่ต้องการที่จะละเมิดศีล เหมือนอย่างจามรีรักษาขน

ต่อไปท่านก็นึกถึงข้อ ๓ ก็พบ ***เนกขัมมะ*** คือการออก ได้แก่การออกจากกาม ไม่ติดอยู่ในกาม จนถึงการออกที่เป็นการออกบวช มองเห็นเครื่องผูกพันทั้งหลายอันเกิดจากกามนั้นเหมือนอย่างเรือนจำ นักโทษที่อยู่ในเรือนจำก็ย่อมไม่ต้องการที่จะอยู่ในเรือนจำ ก็ย่อมปรารถนาที่จะออกจากเรือนจำ ฉันใดก็ดี เมื่อยังอยู่ในกามโลกทั้งหลาย ก็ปรารถนาที่จะออกจากกาม-โลกเหมือนอย่างอยากออกจากเรือนจำ

ต่อไปท่านก็นึกถึงข้อ ๔ ก็พบ ***ปัญญา*** คือความรู้ที่เป็นปัญญา คือความรู้ทั่วถึงเหตุผลตามเป็นจริง หรือรู้ความจริงตามเหตุและผล ศึกษาค้นคว้าไต่ถามผู้ที่คิดว่าจะให้ความรู้ได้ทั่วไปไม่มีเว้น เหมือนอย่างภิกษุที่ถือธุดงค์ข้อ ***สปทานจาริก*** คือเที่ยวรับบาตรไปโดยลำดับ ไม่มีข้าม

ต่อไปท่านก็นึกถึงข้อต่อไป ก็พบข้อ ๕ ***วิริยะ*** ความเพียร คือมีความเพียรพยายามไม่ท้อถอย มีเริ่มต้นดำเนินไปก้าวหน้า ไม่มีถอยหลัง มีความกล้าหาญในการประกอบกระทำ เหมือนอย่างสีหราชทุกอิริยาบถ

ท่านก็นึกถึงข้อต่อไป ก็พบข้อ ๖ คือ ***ขันติ*** ความอดทน คือปฏิบัติทำความอดทนให้สามารถอดทนคือรับที่ตั้งของความทุกข์ เป็นต้นได้ทุกอย่าง เหมือนอย่างแผ่นดินรับรองของที่เขาทิ้งลงไปได้ทุกอย่าง ไม่ว่าของสะอาด ไม่สะอาด

ท่านก็คิดข้อต่อไปว่าจะมีอะไรอีก ก็พบข้อ ๗ คือ ***สัจจะ*** คือความจริง เช่นจริงวาจา ไม่พูดมุสา แม้จะถูกฟ้าผ่าขมองเพราะพูดจริง ท่านก็ยอมที่จะไม่พูดเท็จ ต้องพูดจริง เหมือนอย่างดาวโอสธี คือดาวประจำรุ่งที่ไม่ละวิถี

ท่านก็คิดต่อไปว่าจะมีอะไรอีก ก็มาพบข้อ ๘ คือ ***อธิษฐาน*** อันได้แก่ความที่ตั้งจิตมั่นในความปรารถนาที่ตั้งไว้ ไม่คลอนแคลน กลับกลอกเปลี่ยนแปลง เหมือนอย่างภูเขาที่ไม่หวั่นไหวด้วยลมที่พัดมาแต่ทิศทั้ง ๔

ท่านก็คิดต่อไปอีกว่าจะมีอะไรอีก ก็พบข้อ ๙ คือ ***เมตตา*** คือความที่มีจิตมีเมตตาปรารถนาสุข ดับโทสะพยาบาท เหมือนอย่างน้ำที่แผ่ความเย็นให้แก่คนทั้งหมด ไม่ว่าดี ไม่ว่าชั่ว แผ่ความเย็นให้เหมือนกันหมด

ท่านก็นึกต่อไปว่าจะมีอะไรอีก ก็พบข้อ ๑๐ คือ ***อุเบกขา*** อันได้แก่ความที่มีจิตมัธยัสถ์เป็นกลาง ไม่ลำเอียงไปเพราะอคติต่าง ๆ ตั้งมั่นอยู่ในความมัธยัสถ์เป็นกลาง เหมือนอย่างแผ่นดินที่ตั้งอยู่ในความเป็นกลาง ในเมื่อใคร ๆ เขาทิ้งของที่สะอาดบ้าง ไม่สะอาดบ้างลงไป แผ่นดินก็ไม่ว่ากระไร มีความเป็นกลางในทุกสิ่งที่เขาทิ้งลงไปในแผ่นดินนั้น

เมื่อท่านพบถึง ๑๐ ข้อดั่งนี้ ท่านก็รู้สึกว่ามีเพียง ๑๐ ข้อนี้เป็นคุณธรรมที่ท่านผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจะต้องปฏิบัติ เพราะฉะนั้น ธรรมะทั้ง ๑๐ ข้อนี้จึงได้เรียกว่า ***พุทธการกธรรม*** ธรรมะที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า และเรียกว่า ***บารมี***

ตามที่ได้กล่าวแล้วว่า คำว่าบารมีนี้ไม่มีในสูตรใหญ่ ๆ ในพระสุตตันต-ปิฎก แต่ก็ได้มีในบางพระสูตรซึ่งใช้ในความหมายว่าเลิศ ก็อย่างยิ่งนี้แหละ แต่ว่าอย่างยิ่งชนิดที่เป็นอย่างยิ่งที่สุด และได้พบใน ***นิธิกัณฑสูตร*** แสดงถึงอานิสงสผลของ ***บุญนิธิ*** คือบุญที่บุคคลผู้กระทำได้กระทำเหมือนอย่างฝังเอาไว้ ซึ่งมีสรุปอานิสงส์ของบุญซึ่งใช้ศัพท์ว่า ให้สำเร็จสาวกภูมิ แต่ว่าไม่ใช้คำว่าสาวกภูมิ ใช้คำว่า ***สาวกปารมี ปัจเจกภูมิ*** และ ***พุทธภูมิ*** เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูความหมายของคำนี้ก็กล่าวได้ว่าได้มีความหมายที่ใช้ในพระสูตรบางพระสูตร ที่เป็น ***มัชฌิมนิกาย*** คือที่เป็นพระสูตรอย่างกลาง ใช้คำที่มีความหมายว่า เลิศ คือที่สุด คือเมื่อได้แสดงธรรมปฏิบัติมาโดยลำดับ ผู้ปฏิบัติเมื่อปฏิบัติมาโดยลำดับดังที่แสดงไว้แล้วก็จะได้บรรลุถึงบารมีคือที่สุด เมื่อเป็นที่สุดจริง ๆ ก็ย่อมจะเป็นมรรคผลนิพพาน และมรรคผลนิพพานนั้นก็มี

เป็นชั้น ๆ ถ้าเป็นที่สุดจริง ๆ ก็ต้องเป็นมรรคผลนิพพานชั้นอรหัตตมรรค อรหัตตผล นิพพาน เพราะฉะนั้นจึงไม่ได้หมายความว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ดำเนินมาโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้น เมื่อปฏิบัติมาจนถึงผลที่สุดแล้ว ผลที่สุดนั่นแหละจึงเรียกว่าบารมี

แม้คำว่า ***สาวกบารมี*** ในนิธิกัณฑ-สูตรนั้น ก็แสดงไปด้วยกันกับปัจเจกภูมิ พุทธภูมิ อันมีความหมายว่าเป็นข้อปฏิบัติที่ให้บรรลุถึงความเป็นสาวก คือพระอรหันตสาวก ให้บรรลุถึงความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ให้บรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งในพระสูตรดังกล่าวนี้ คำว่า ***บารมี*** กับ ***ภูมิ*** ใช้มีความหมายเสมอกัน ถ้าหมายถึงภูมิที่เป็นพระ-พุทธเจ้า ให้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระอรหันตสาวก ก็ย่อมมีความหมายถึงที่เป็นอย่างสูงสุด คือเป็นที่สุดดังที่กล่าวนั้น

เพราะฉะนั้น เมื่อสรุปความหมายของบารมีตามที่ใช้ ก็สรุปลงได้เป็น ๒ คือ ***บารมี*** ที่มีความหมายว่าเลิศคือที่สุด อันหมายความว่าผลที่สุด และแปลว่าอย่างยิ่งก็ได้ คือเป็นอย่างยิ่งจริง ๆ เป็นอย่างยิ่งที่เป็นยิ่งที่สุด ที่เป็นเลิศก็เป็นเลิศที่สุด ความหมายดังกล่าวนี้ได้พบใช้ในบางพระสูตร ไม่พบใช้มากแห่งนัก และก็ใช้หมายถึงเป็นเลิศที่สุดสำหรับเป็นพระสาวกด้วย ใช้อย่างเดียวกับภูมิดังที่อ้างมานั้น สาวก-ปารมี ปัจเจกภูมิ พุทธภูมิ แต่ทำไมจึงใช้ปารมี ไม่ใช้สาวกภูมิ ก็เพราะว่าพระสูตรที่กล่าวมานี้เป็นคาถา ถ้าใช้สาวกภูมิก็ไม่เป็นคาถาที่ถูกต้อง คือไม่เป็นฉันทคาถาที่ถูกต้องสำหรับตรงนั้น เมื่อใช้ปารมีจึงจะถูกต้อง ลงได้พอดี ส่วนคำว่าปัจเจกภูมิ พุทธภูมินั้นเหมาะที่จะใช้ภูมิ เพราะรวมเข้าในบาทเดียว ซึ่งทำให้เห็นว่ามีความหมายเสมอกัน และทำให้สันนิษฐานว่า มีความหมายถึงที่เป็นอย่างยิ่งที่สุด เรียกว่าเลิศหรือประเสริฐที่สุด สำหรับที่จะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ที่จะเป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้า และก็เมื่อใช้สำหรับพระสาวกดั่งนั้น ก็แสดงว่าได้มีใช้สำหรับพระสาวก ติดอยู่ในพระไตรปิฎกนั้นแล้ว

และโดยที่ *คำว่าบารมี* มีที่ใช้น้อยในพระสูตร ในพระไตรปิฎกดังกล่าว และพบที่ใช้ก็มีความหมายถึงว่า อย่างยิ่งที่สุด เลิศหรือประเสริฐที่สุด จึงทำให้เข้าใจว่า คำว่าบารมีนี้ได้มีมาเริ่มใช้แม้ในครั้งพุทธกาลนั้นเองก็ในช่วงหลัง และก็ในความหมายว่าเลิศที่สุด อย่างยิ่งที่สุด ดังกล่าวนั้นก่อน และต่อมาเมื่อมีแสดงถึง ***พุทธวงศ์*** จึงได้ใช้ในความหมายเป็น ***บารมี ๑๐*** ที่ได้แสดงมาแล้ว และก็ไม่ได้มีความหมายว่า อย่าง

ยิ่งที่สุด เลิศที่สุด แต่มีความหมายว่าเป็นคุณธรรมที่ได้ปฏิบัติสั่งสมมาโดยลำดับตั้งแต่เบื้องต้น ก็เรียกว่าบารมีขึ้นมาโดยลำดับ จึงเป็นคำกลาง ที่หมายถึงคุณธรรมที่ปฏิบัติสั่งสมขึ้นมาเพื่อให้บรรลุถึงเป้าหมายตามที่ตั้งใจ เพราะฉะนั้น จึงต้องแบ่งบารมีเป็น ๓ ชั้น เป็นชั้น***บารมีธรรมดา*** ชั้น***อุปบารมี*** บารมีที่สูงขึ้น ใกล้จะถึงอย่างยิ่งที่สุด กับ***ปรมัตถบารมี*** บารมีที่เป็นอย่างยิ่งที่สุด เพราะฉะนั้น คำว่า ปรมัตถบารมีนี้ ก็มีความหมายได้กันกับคำว่าบารมีที่ใช้ในตอนต้น ในบางพระสูตรดังกล่าวที่มีความหมายว่าเลิศที่สุด อย่างยิ่งที่สุดแต่อย่างเดียว แต่ครั้นมาใช้ในความหมายเป็นคุณธรรมที่ปฏิบัติตั้งแต่เบื้องต้นขึ้นมา เพื่อบรรลุซึ่งเป้าหมายอย่างสูง เรียกว่าบารมีมาตั้งแต่ขั้นต้น จึงต้องแบ่งเป็น ๓ ชั้นดังที่กล่าวมานั้น ความหมายจึงต้องต่างกันออกไป

และเกณฑ์ในการแบ่งนั้น ที่มีแสดงไว้ ก็มุ่งถึงข้อที่ทำนั้น เป็นการเสียสละอย่างธรรมดา หรืออย่างพิเศษขึ้นไป หรือว่าอย่างยิ่งที่สุด คือตั้งเกณฑ์เอาไว้ว่า อย่างเช่นทานบารมี หรือแม้บารมีข้ออื่นก็เช่นเดียวกัน ต้องเสียสละทั้งนั้น ในการปฏิบัตินั้นเมื่อต้องเสียสละแค่ทรัพย์สมบัติ ก็เป็นบารมีธรรมดา เมื่อต้องเสียสละอวัยวะ ร่างกายก็เป็นอุปบารมี เมื่อต้องเสียสละชีวิตก็เป็นปรมัตถบารมี การปฏิบัติของบุคคลก็ดี ของสัตว์เดรัจฉานก็ดี ซึ่งเล่าไว้ในชาดกนั้น ๆ ซึ่งมีตั้ง ๕๐๐ กว่าเรื่อง เมื่อต้องเสียสละอย่างไหนแห่ง ๓ อย่างนั้น ก็เรียกว่าบุคคลหรือสัตว์ในเรื่องนั้นได้บำเพ็ญบารมีในขั้นนั้น ๆ เช่นเสียสละเพียงทรัพย์ก็เป็นบารมีธรรมดา เสียสละอวัยวะร่างกายก็เป็นอุปบารมี เมื่อเสียสละถึงชีวิตก็เป็นปรมัตถบารมี แม้แสดงถึงชาติที่เป็นกระต่าย ซึ่งในชาดกเรื่องนี้กระต่ายได้สละชีวิตให้ร่างกายเป็นอาหาร ก็เรียกว่าปฏิบัติในปรมัตถบารมี ถือเอาสิ่งที่เสียสละเป็นประมาณ ไม่ได้ถือเอาคุณธรรมที่ปฏิบัติใกล้พระโพธิญาณเป็นเกณฑ์ เพราะว่าการปฏิบัติบารมีของพระโพธิสัตว์นั้นเพื่อพระโพธิญาณ เพื่อที่จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ดังที่ได้เล่ามาแล้วในเรื่องสุเมธดาบสซึ่งเป็นชาติแรกแห่งพระโพธิสัตว์ คือที่จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ ตามที่แสดงเอาไว้

ท่านสุเมธดาบสนั้น เมื่อได้ตั้งปรารถนาพุทธภูมิต่อพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรแล้ว ก็เริ่มพิจารณาหาธรรมปฏิบัติที่จะทำให้เป็นพระพุทธเจ้า อันเรียกว่าพุทธการกธรรมดังที่เล่าแล้ว ท่านก็พิจารณาเห็นตั้งแต่ข้อทานขึ้นไป

จนถึงข้ออุเบกขาเป็นที่สุด รวมเป็น ๑๐ ข้อ ว่า ๑๐ ข้อนี่แหละจะเป็นพุทธ-การกธรรม ท่านพิจารณาค้นหาขึ้นเอง แล้วก็ปรากฏแก่ใจของท่านเองด้วยอภิญญาของท่าน พระพุทธเจ้าทีปังกรไม่ได้ตรัสสั่งสอนอย่างไรไว้ จุดมุ่งก็คือพระโพธิญาณหรือพุทธภูมิที่จะเป็นพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น ท่านจึงเริ่มปฏิบัติในธรรมปฏิบัติ ๑๐ ข้อนี้เรื่อยมา สืบชาติกันมาโดยลำดับ และชาติต่าง ๆ ที่มาเล่าเอาไว้กว่า ๕๐๐ ชาตินั้น ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า จะเป็นบารมีประเภทไหน ก็มุ่งเอาข้อที่สละได้ในชาตินั้น ๆ เป็นเกณฑ์ แม้เป็นกระต่ายเมื่อสละชีวิต ให้ร่างกายเป็นอาหารเขาได้ ก็เป็นปรมัตถบารมีได้ ไม่ได้มุ่งเอาว่าข้อปฏิบัตินั้นจะสูง ใกล้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าแล้วหรือยัง และแม้ที่แสดงว่าในพระชาติที่เป็นพระเวสสันดรอันเป็นพระชาติสุดท้ายในเมืองมนุษย์ เมื่อพระเวสสันดร สิ้นพระชนม์แล้วก็ไปเกิดเป็นเทพในชั้นดุสิต จุติในชั้นดุสิตนั้น แล้วจึงมาบังเกิดเป็นสิทธัตถราชกุมารตามที่แสดงไว้ แม้ทานที่พระเวสสันดรให้เป็นอันมาก จนนับถือว่าพระเวสสันดรเป็นชาดกแห่งทานบารมี ทานที่พระเวสสันดรได้บริจาคทั้งปวง นั้นก็ไม่นับว่าเป็นปรมัตถบารมี เพราะไม่ได้สละชีวิต กระต่ายเสียอีกซึ่งบังเกิดในชาติที่ห่างไกล แต่ว่าได้สละชีวิตให้ร่างกายเป็นอาหารเขา ก็ยังได้รับยกย่องว่าเป็นปรมัตถบารมี เพราะถือเกณฑ์ดังที่กล่าวมานั้น

คราวนี้เมื่อมาพิจารณาดูแล้ว ก็ควรจะเห็นว่า เมื่อแบ่งบารมีเป็น ๓ ขั้นดั่งนี้แล้วเกณฑ์ที่จะนับว่าเป็นบารมีขั้นไหนนั้น ควรจะมุ่งเอาคุณธรรมที่ได้ปฏิบัติสั่งสมมาเพื่อพุทธภูมิได้สูงขึ้น ๆ ใกล้ความเป็นพระพุทธเจ้าเข้ามาจนถึงเป็นพระพุทธเจ้า คุณธรรมซึ่งได้ปฏิบัติมาในชาติที่ห่างไกลยังไม่สูงมาก ยังไกลที่จะมาเป็นพระพุทธเจ้าก็เป็นบารมีธรรมดาเรื่อยมา จะสละอะไรก็ตาม และเมื่อภูมิสูงขึ้น ๆ จนใกล้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ก็เป็นอุปบารมี คือเข้าพรมแดนของพุทธภูมิ และเมื่อถึงขั้นที่จะให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ทันทีนั่นก็เป็นปรมัตถบารมี ถ้าจัดอย่างนี้แล้วก็จะเข้าลำดับของธรรมปฏิบัติที่สูงขึ้นโดยลำดับ

คราวนี้หากจะเทียบกับในพุทธประวัติเอาปัจจุบันชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระพุทธเจ้านั้น เมื่อได้ทรงทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ทรงเริ่มปรารถนา ***โมกขธรรม*** นั่นก็เริ่มว่าเป็นพระโพธิสัตว์ และก็เริ่มเป็นบารมีที่ได้ทรงขวนขวายที่จะสละออก เป็น ***เนกขัมมะ*** จนถึงได้สละออก แล้วก็

แสวงหาทางปฏิบัติ เข้าศึกษาในสำนักของดาบสทั้ง ๒ เมื่อเห็นว่าไม่ใช่ทางก็ออกมาทรงทำทุกรกิริยา เมื่อเห็นว่าไม่ใช่ทางก็ทรงเลิก แล้วก็มาระลึกถึงได้ถึง ***อานาปานสติ*** ที่ทรงได้เมื่อเป็นพระกุมารตามเสด็จพระราชบิดา และพระกุมารน้อยก็ประทับนั่งใต้ต้นหว้าในขณะที่พระราชบิดาคือพระเจ้าสุทโธทนะทรงทำพิธีแรกนาขวัญ ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก ทรงบรรลุถึงปฐมฌาน แต่เมื่อเสร็จจากพระราชพิธีนั้นแล้ว ปฐมฌานที่ทรงได้นั้นก็เสื่อมไป ก็ทรงระลึกได้ถึงเรื่องราวที่เล่ามานี้ จึงได้เคยเทศน์เคยแสดงมาแล้วว่า ในที่สุดพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงพบพระองค์เองเป็นพระอาจารย์ คือพระองค์เองซึ่งเป็นพระกุมารนั่งประทับใต้ร่มหว้าได้ปฐมฌานนั้น ก็ทรงพิจารณาเห็นว่า การปฏิบัติให้จิตได้ความสงบอย่างบริสุทธิ์ดั่งนั้นจะพึงเป็นทางแห่งความตรัสรู้ได้ จึงได้เริ่มทรงจับปฏิบัติทางสมาธิอันบริสุทธิ์ดังกล่าว นี่ก็เป็นอุปบารมีเรื่อยขึ้นมา แปลว่าเข้าทางที่ถูก เข้าทางมรรคมีองค์ ๘ จนได้พระญาณทั้ง ๓ ในราตรีที่ตรัสรู้ จนถึง ***อาสวักขยญาณ*** ญาณที่ทำอาสวะให้สิ้นไป นี่แหละเป็นปรมัตถบารมี มาเป็นพระพุทธเจ้าขึ้น นี่จัดเทียบเป็นนิทัสสนอุทาหรณ์ ว่าเกณฑ์จัดของบารมีน่าจะเป็นดั่งนี้ คือถือเอาภูมิธรรมปฏิบัติที่สูงขึ้น ๆ และถ้าหากว่าจะถือตามที่พระอาจารย์ท่านได้เล่าเรื่อง และเป็นมาในคัมภีร์พระไตรปิฎกก็มี คืออย่างในจริยาปิฎกในพุทธวงศ์ดังกล่าวนั้น ย้อนไปจนถึงพระชาติที่เป็นสุเมธดาบสก็ได้ ก็เริ่มจากนั้นมาก็เป็นอันว่าได้สั่งสม สละโน่นบ้าง สละนี่บ้าง สละทรัพย์บ้าง สละร่างกายบ้าง สละชีวิตบ้าง สละลูกสละเมียบ้าง เรื่อยมา เรื่อยมา เรื่อยมา จนถึงตรัสรู้นั่นแหละก็เป็นบารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมีมาโดยลำดับ จนถึงที่สุดจะตรัสรู้นั่นแหละจึงเป็นปรมัตถบารมี แล้วก็ตรัสรู้

และหากว่าจะสรุปเข้าใน ***มัชฌิมาปฏิปทา*** มรรคมีองค์ ๘ ก็สรุปเข้าได้ก็ ***มรรคมีองค์ ๘*** นั่นเองคือ ***บารมี*** ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติมาจนถึงได้ตรัสรู้ ปฏิบัติทีแรกก็เป็นบารมี ยิ่งขึ้น ๆ ก็เป็นอุปบารมี จนถึงยิ่งที่สุดก็เป็นปรมัตถบารมี ก็ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

บารมี ๑๐ นี้ท่านแบ่งออกเป็น ***บารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมี*** ซึ่งมีความหมายว่า บารมีที่เป็นปกติสามัญ และบารมีที่ยิ่งไปกว่าปกติสามัญ และบารมีที่อย่างยิ่งหรือว่าสูงสุด อย่างละ ๑๐ ข้อ จึงเป็นบารมี ๓๐ และหลักในการแบ่งนั้น ตามที่พระอาจารย์ได้แสดงแบ่งกันมา ก็มักแสดงแบ่งโดยถือเอาสิ่งที่

สละเพื่อพระโพธิญาณเป็นหลักในการแบ่ง คือสามารถสละทรัพย์และคนที่รักสิ่งที่รัก เพื่อพระโพธิญาณได้ก็เรียกว่าบารมีสามัญ ปกติสามัญ สามารถสละอวัยวะร่างกายเพื่อพระโพธิญาณได้ก็เป็นอุปบารมี สามารถสละชีวิตได้เพื่อพระโพธิญาณก็เป็นปรมัตถบารมี ตามหลักทั่วไปที่ท่านแสดงนี้ก็เป็นหลักอันหนึ่ง ซึ่งกำหนดเอาสิ่งที่สละนี้เป็นหลัก เพราะฉะนั้น แม้เป็นชาดกเรื่องสัตว์ดิรัจฉาน เมื่อสละชีวิตเพื่อพระโพธิญาณได้ ก็ชื่อว่าบำเพ็ญปรมัตถบารมีได้ในชาตินั้น แต่ทว่ามิได้สละถึงชีวิตแล้วก็ไม่ชื่อว่าเป็นปรมัตถบารมี แม้ในชาดกเรื่องพระเวสสันดรซึ่งมุ่งแสดงทาน แต่ว่าพระเวสสันดรนั้นไม่ได้สละชีวิตเพื่อพระโพธิญาณ จึงไม่จัดว่าพระเวสสันดรได้บำเพ็ญ***ทานปรมัตถบารมี*** แต่ว่าในชาดกที่เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานที่สละชีวิตได้ดังที่ได้แสดงเล่ามาแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นการบำเพ็ญทานปรมัตถบารมี

และก็น่าวิจารณ์ในสิ่งที่สละดังที่กล่าวมานั้น ใน ***ปัญจมหาปริจจาคะ*** คือการบริจาคใหญ่ของพระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์นั้น ท่านแสดงไว้ว่ามี ๕ คือ

๑. ***ธนปริจจาคะ*** สละทรัพย์
๒. ***อังคปริจจาคะ*** สละอวัยวะ
๓. ***ชีวิตปริจจาคะ*** สละชีวิต
๔. ***ปุตตปริจจาคะ*** สละบุตร
๕. ***ทารปริจจาคะ*** สละภริยา

ในปริจจาคะทั้ง ๕ นี้จะเรียงตามลำดับอะไร ถ้าเรียงตามลำดับข้อที่สละง่ายไปหายาก การสละชีวิตก็มาเป็นที่ ๓ การสละบุตรมาเป็นที่ ๔ การสละภรรยามาเป็นที่ ๕ ดูคล้ายกับว่าสละบุตรยากกว่าสละชีวิต และสละภริยาก็ยิ่งยากไปกว่าสละบุตร

ในข้อสละภริยาซึ่งเป็นข้อยากนี้ ได้มีธรรมเนียมที่ถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาลหรือในครั้งพุทธกาลว่าภริยานั้นเป็นภัณฑะที่ไม่พึงแจก ไม่พึงแบ่งให้ใคร ก็รวมถึงว่า ไม่พึงสละด้วย เพราะฉะนั้น ก็มักจะขออะไร ๆ กันซึ่งเป็นอย่างอื่น แต่ว่าไม่มีการขอภริยาของใคร เช่นดังที่มีเรื่องเล่าว่า มีพราหมณ์ผู้หนึ่งซึ่งเป็นผู้รู้ลักษณะของสิริ คือมิ่งขวัญ จึงเรียกว่า สิริลักขณพราหมณ์ อันสิรินั้นอาจารย์ไทยเรามักแปลกันว่ามิ่งขวัญ แต่ว่าอาจารย์อรรถกถาท่านอธิบายว่า อิสสริยะ คือความเป็นใหญ่ เป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน แต่เป็นสิ่งที่มีอยู่ มีความหมายเหมือนอย่างคำที่เราพูดกันว่าโชคดี ความมีโชค ดังได้มีพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า *สิริโภคานมาสโย สิริเป็นที่มานอน คือเป็นที่บังเกิดขึ้นและดำรงอยู่ของโภคทรัพย์ทั้งหลาย* ทางพุทธศาสนาแสดงว่าสิริดังกล่าวนี้

เป็นวิบาก คือเป็นผลของบุญ หรือของบารมีที่บุคคลได้ทำแล้ว บุญหรือบุญบารมีนี้เป็นเหตุให้ผู้ทำบุญ ผู้บำเพ็ญบารมี มี ***สิริ*** หรือ ***ศรี*** ที่เราแปลว่ามิ่งขวัญหรือความเป็นใหญ่ประจำตน และทางพุทธศาสนาก็แสดงว่า เป็นสิ่งที่โจรก็ลักไม่ได้ น้ำไฟเป็นต้นก็ทำอันตรายไม่ได้

เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระสูตรหนึ่งเรียกว่า ***บุญนิธิ*** หรือ ***ปุญญนิธิ*** แปลว่า ขุมทรัพย์คือบุญ อันหมายถึงวิบากคือผลของบุญ ที่จะอำนวยสมบัติต่าง ๆ ให้ตามควรแก่ประเภทของบุญที่บุคคลได้ทำไว้แล้ว เช่น คนที่ทำทานไว้แล้ว ทานที่ทำนี้ย่อมเป็นบุญ เป็นบุญบารมีที่จะให้เกิดผล เป็นการได้สมบัติต่าง ๆ การได้สิ่งต่าง ๆ เมื่อสิ่งที่ให้นั้นเป็นโภคทรัพย์ เช่น ให้อาหาร ให้เสื้อผ้า ให้ที่อยู่อาศัย ให้ยาแก้ไข้ และสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นประโยชน์แก่ผู้รับ ตามที่ผู้รับต้องการ ก็เป็นบุญที่ให้เกิดผลเป็นความที่เป็นผู้ไม่ขัดข้อง ขาดแคลน หรือว่าเพียบพร้อมด้วยโภคทรัพย์ มีอาหารผ้านุ่งห่มเป็นต้น ดั่งที่ได้ให้เขาไว้แล้วนั้น ซึ่งผลของบุญอันนี้ย่อมจะบังเกิดขึ้นแก่ผู้ทำบุญไว้แล้วในโอกาสนั้น ๆ ผลดีดังที่กล่าวมานี้แหละ เรียกว่า ***สิริ*** หรือ ***ศรี มิ่งขวัญ*** หรือความเป็นใหญ่อันทำให้ผู้ที่มีอยู่ย่อมได้ทรัพย์ต่าง ๆ มา และเมื่อได้มาแล้วก็ย่อมดำรงอยู่ไม่วิบัติเสียหายไปโดยง่าย หรือแม้ว่าวิบัติเสียหายไปแล้ว ก็ย่อมจะได้มาอีก บุคคลเช่นนี้แหละเรียกว่าเป็นผู้ที่มีสิริ หรือมีศรี ดังที่เราเรียกว่า ***มีโชค*** หรือ ***มีโชคดี*** นั้น

พราหมณ์ที่เรียกชื่อว่า ***สิริลักขณ-พราหมณ์*** นั้น ได้คิดถึงเศรษฐีผู้บำรุงพุทธศาสนาในครั้งพุทธกาลที่ชื่อว่าอนาถบิณฑิกเศรษฐี ท่านเศรษฐีผู้นี้ได้สร้างพระเชตวันถวายพระพุทธเจ้าในกรุงสาวัตถีแห่งแคว้นโกศล และได้บำรุงภิกษุสงฆ์ด้วยอาหารเป็นต้นต่าง ๆ ได้บำรุงพระพุทธเจ้าเป็นอย่างดี และท่านเศรษฐีผู้นี้เกรงใจพระพุทธเจ้าว่าถ้าตนไปถามปัญหาธรรม หรือขอให้พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโปรด พระพุทธเจ้าจะทรงลำบาก ก็ไม่อยากให้พระพุทธเจ้าทรงลำบากเหน็ดเหนื่อย ท่านก็ไม่ถามอะไร แต่พระพุทธเจ้าก็ทรงทราบความดำริของท่าน ก็โปรดแสดงธรรมแก่ท่านเศรษฐีในคราวที่สมควรแสดงทุกคราว ท่านเศรษฐีนี้ได้บำเพ็ญทานจนทรัพย์หมดไปคราวหนึ่ง และท่านก็พยายามบำเพ็ญต่อไปด้วยสิ่งที่มีอยู่ อันเป็นของที่ไม่ประณีต เช่นที่เรียกกันว่าข้าวปลายเกรียนถวายพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ก็กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า บัดนี้ทรัพย์หมด ไม่สามารถจะถวายของดี ๆ ได้ ก็ถวายได้แต่ของที่ไม่ดี เท่าที่จะสามารถถวายได้ พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า *เมื่อ*

เจตนาประณีต สิ่งที่บริจาคนั้นก็ประณีต ถ้าเจตนาไม่ประณีต สิ่งที่บริจาคนั้นแม้จะดีอย่างไรก็ไม่ประณีต เพราะฉะนั้น เมื่อท่านเศรษฐีมีเจตนาประณีต สิ่งที่ถวายนั้นแม้จะเป็นของเลวไม่ดีก็ประณีตตามเจตนา และต่อมาก็บังเอิญทำให้ท่านได้ทรัพย์จากแผ่นดินที่เกิดพังทลายขึ้นในที่ของท่าน มีทรัพย์ใต้ดินอยู่เป็นอันมาก ทำให้ท่านได้ทรัพย์นั้นมากลับเป็นเศรษฐีขึ้นอีก แล้วก็ทำบุญต่อไปอีก

สิริลักขณพราหมณ์นั้นได้คิดถึงประวัติของท่านเศรษฐีดั่งนี้ จึงคิดว่าท่านเศรษฐีนี้จะต้องมีสิริอยู่ในบ้าน เราควรจะไปหาท่านเศรษฐี คิดหาทางขโมยสิริของท่านเศรษฐีมา เราจะได้มั่งมีบ้าง เป็นเศรษฐีบ้าง จึงได้ไปหาท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ท่านเศรษฐีก็ต้อนรับเป็นอย่างดีแล้วก็ถามถึงความประสงค์ที่ท่านพราหมณ์ผู้นี้มา ท่านพราหมณ์ก็ตอบว่า ที่บ้านท่านพราหมณ์นั้นมีไก่อยู่ตัวหนึ่ง ขันไม่เป็นเวลา ทำให้ท่านพราหมณ์และพวกศิษย์ลำบาก จึงใคร่ที่จะขอไก่ของท่านเศรษฐี โดยที่เมื่อพราหมณ์เข้าไปในบ้านของท่านเศรษฐีนั้นแล้ว ก็ได้นั่งพิจารณาว่าสิริของท่านเศรษฐีนั้นอยู่ที่ไหน ก็เห็นว่าอยู่ที่หงอนของไก่ของท่านเศรษฐี ที่มีสีขาวปลอดเหมือนอย่างสังข์ขัด จับอยู่ที่สุวรรณบัญชร เป็นหน้าต่างทองของท่านเศรษฐี ท่านเศรษฐีเมื่อได้ถูกขอไก่ ท่านก็บอกว่าท่านให้ เมื่อท่านหลุดปากออกไปว่าให้ ศรีก็ออกจากหงอนไก่ไปอยู่ที่แก้วมณี ซึ่งตั้งอยู่บนที่สูงเหนือศีรษะ พราหมณ์นั้นก็ทราบว่าศรีออกจากหงอนไก่ไปอยู่ที่แก้วมณีนั้นแล้ว ก็ออกปากขอแก้วมณี ท่านเศรษฐีก็บอกว่าให้ ครั้นท่านเศรษฐีออกปากว่าให้อีก ศรีก็ออกจากแก้วมณีนั้นไปอยู่ที่ไม้เท้าอารักษ์ซึ่งตั้งอยู่บนที่สูง ท่านพราหมณ์ก็ทราบก็ออกปากขอไม้เท้าอารักษ์ซึ่งตั้งอยู่บนที่สูงนั้น ท่านเศรษฐีก็ออกปากยกให้ เมื่อท่านเศรษฐีออกปากว่าให้ ศรีก็ออกจากไม้เท้าอารักษ์นั้นไปอยู่บนศีรษะของนางปุญลักขณาเทวีซึ่งเป็นภริยาของท่านเศรษฐี พราหมณ์นั้นก็สำนึกขึ้นมาว่า อันภริยานั้นเป็นภัณฑะที่ไม่พึงแจก ไม่พึงสละยกให้ใคร ๆ ก็เป็นอันว่าหยุดขอ แล้วก็บอกความจริงแก่ท่านเศรษฐีนั้น แล้วก็ลากลับไป

คือท่านแสดงเรื่องนี้ขึ้นมาเป็นเครื่องสาธกว่า อันสิริหรือศรีนั้น เป็นสิ่งที่ยกให้ใครไม่ได้ ใครก็ขโมยไม่ได้ อยากที่จะยกให้ใครก็ยกไม่ได้ ใครจะมาต้องการขโมยไปก็ขโมยไม่ได้ ไม่เป็นอันตรายหรืออะไร ๆ ทั้งหมด และก็ให้คติปฏิบัติอันหนึ่งว่า ภริยานั้นถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงแบ่งสละให้ใคร เป็นที่นับถือกันตั้งแต่ในครั้งก่อนพุทธกาลมาจนถึงใน

ครั้งพุทธกาลนั้น แม้นักขอทั้งหลายขอสิ่งอื่น แต่ว่าเมื่อถึงภริยาแล้วก็ไม่ขอ เพราะถือเป็นธรรมเนียมกันมา พราหมณ์ก็ถือธรรมเนียมนี้

ในเรื่อง ***พระเวสสันดร*** นั้นก็มีเล่าถึงพราหมณ์มาขอ จนถึงชูชกขอพระโอรสธิดาของพระเวสสันดร คือพระชาลี พระกัณหาชินา แต่ว่าก็ไม่ปรากฏว่ามีใครมาขอพระนางมัทรี แต่ก็มีแสดงว่าพระอินทร์ได้แปลงเป็นพราหมณ์มาขอพระนางมัทรี พระเวสสันดรก็ประทานถวายพระอินทร์ พระอินทร์ก็ถวายคืนและก็สั่งว่าอย่าไปให้ใครต่อไป ในเรื่องนี้พระอินทร์มาขอพระนางมัทรีเพื่อป้องกันไม่ให้ใครมาขอต่อไป ดังเรื่องที่เล่าไว้นั้นก็ได้ หรือว่าอาจจะตีความอีกอย่างหนึ่งว่า ถ้ายังมิได้บริจาคภริยาก็เป็นอันว่ายังไม่ได้บำเพ็ญมหาปริจจาคะครบทั้ง ๕ บริจาคทรัพย์ก็แล้ว อวัยวะก็แล้ว ชีวิตก็แล้ว บุตรก็แล้ว แต่ภริยายังไม่เคยบริจาค เป็นอันว่าไม่ครบ ๕ และถ้าพระอินทร์ไม่มาขอ ก็อาจจะไม่มีพราหมณ์คนไหนมาขอ เพราะว่าพราหมณ์เขาถือคติอันนี้เหมือนกัน เพราะเป็นภริยาแล้วเป็นสิ่งที่ไม่พึงบริจาคสละให้แก่ใคร พราหมณ์ก็ถือกันอย่างนี้

ดังเรื่องที่เล่าเมื่อกี้นี้ ศรีออกจากอะไรต่ออะไรมาอยู่บนศีรษะของภริยาของท่านเศรษฐี แล้วพราหมณ์นั้นก็เลยหยุดขอ เพราะถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่พึงสละบริจาคแก่ใคร ไม่ควรจะขอ เพราะอาจจะถือคตินี้ และถ้าไม่มีใครมาขอ พระโพธิสัตว์ก็ยังบำเพ็ญมหาบริจาคไม่ครบ ๕ พระอินทร์จึงได้มาขอพระนางมัทรี เพื่อทำให้พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญมหาบริจาคได้ครบทั้ง ๕ ดังที่กล่าวมานั้น

เพราะฉะนั้น การเรียงลำดับของมหาปริจจาคะทั้ง ๕ นั้น ทรัพย์ อวัยวะ ชีวิต บุตร ภริยา น่าจะเห็นว่าท่านเรียงมาตามลำดับที่บริจาคง่ายขึ้นไปหายากโดยลำดับ เพราะว่าทรัพย์ก็เป็นของตัวเอง อวัยวะก็ของตัวเอง ชีวิตก็ของตัวเอง เมื่อปลงใจได้แล้วก็ย่อมจะสละได้ แต่ว่าบุตรนั้นเป็นอีกคนหนึ่ง ภริยานั้นเป็นอีกคนหนึ่งข้างนอก และก็เป็นที่รักอย่างยิ่งด้วยกัน เพราะฉะนั้นบริจาคบุตรจึงน่าจะยากกว่า และบริจาคภริยานั้นนอกจากมีธรรมเนียมว่าห้ามไม่ให้บริจาค สละให้ใครแล้ว ก็ยังเป็นที่รัก แล้วก็บริจาคยากอีกเหมือนกัน จึงได้เรียงไว้เป็นที่สุด

ฉะนั้น หากว่าตามนัยมหาบริจาคทั้ง ๕ นี้ ก็น่าจะเป็นการจัดบารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมีได้อีกอย่างหนึ่ง คือ ปรมัตถบารมีนั้นน่าจะเป็นขั้นบริจาคบุตร บริจาคภรรยา ถ้าหากว่าถือเอาสิ่งที่สละเป็นเกณฑ์ แต่นี่ก็เป็นข้อที่วิจารณ์ไป

แต่ว่าการจัดแบ่งชั้นบารมีตามที่กล่าวมานี้ ถ้าพิจารณาดูแล้ว ก็น่าจะมีหลักที่แบ่งได้อีกอย่างหนึ่ง คือแบ่งตามภูมิธรรม บารมีปกติสามัญนั้น คือบารมีที่บำเพ็ญอย่างปกติสามัญ เป็น ***ปกติบารมี*** บารมีที่บำเพ็ญได้อย่างยิ่งขึ้นไป เป็น ***วิเสสบารมี*** หรือ ***อุปบารมี*** บารมีที่บำเพ็ญอย่างยวดยิ่งที่สุดเป็น ***ปรมัตถบารมี*** หรือ ***อติวิเสสบารมี*** คือว่านอกจากคำว่าบารมี อุปบารมี ปรมัตถบารมีแล้ว ยังอาจใช้ได้อีกว่า ปกติบารมี วิเสสบารมี อติวิเสสบารมี ดังที่แบ่งคุณนามออกเป็น ๓ ปกติ วิเสส อติวิเสส เช่นว่าดี นี่เป็นปกติ ดีกว่าเป็นวิเสส ดีที่สุดอติวิเสส

เพราะฉะนั้น บารมีที่พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญมานั้น ที่บำเพ็ญมาในชาติที่ห่างไกล ทรงเวียนว่ายตายเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เป็นสัตว์ดิรัจฉานบ้าง แม้เกิดเป็นมนุษย์ก็เกิดในวรรณต่าง ๆ เป็นวรรณต่ำก็มี เป็นวรรณสูงหรือเป็นขัตติยะก็มี เป็นพราหมณ์ก็มี และบำเพ็ญมาต่าง ๆ ซึ่งวิธีที่บำเพ็ญนั้นก็มียิ่งบ้างมีหย่อนบ้าง อย่างที่คนปกติทั่วไปทำความดี มีเหมาะบ้าง ไม่เหมาะบ้าง เพราะที่ชื่อว่าดีนั้น จะต้องเป็นอย่างสังฆคุณที่ว่าดี แล้วก็ตรง และก็เป็นธรรม และก็ชอบยิ่ง แต่ว่าการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในขั้นต้นนั้น ก็ยังไม่ครบลักษณะเหล่านี้ทั้งหมด ก็เป็น ***ปกติบารมี*** และเมื่อทรงบำเพ็ญดียิ่งขึ้น ๆ เป็นบารมีที่สมบูรณ์มากขึ้น ปรากฏเป็นพระนิสัย อัธยาศัย สันดานที่ดีมากขึ้น ๆ ไปโดยลำดับจนใกล้จะเต็มที่ ก็เป็น ***อุปบารมี*** และเมื่อเต็มที่ได้ตรัสรู้ นั่นเป็น ***ปรมัตถบารมี***

ดังจะพึงเห็นได้ในพระชาติสุดท้าย เมื่อทรงเป็นพระสิทธัตถราชกุมาร โอรสพระเจ้าสุทโธทนะนั้น ก็เรียกได้ว่าทรงเริ่มจับบำเพ็ญบารมี ในเมื่อทรงเห็นเทวทูต ทำให้มุ่งพระโพธิญาณ แต่ว่าความดีที่ทรงบำเพ็ญมาตั้งแต่ประสูตินั้น ก็จัดว่าเป็นบารมีได้ แต่ที่ชัดว่าเพื่อพระโพธิญาณนั้นก็ตอนที่ทรงเห็นเทวทูต แล้วก็ทรงมุ่งพระโพธิญาณแสวงหา ***โมกขธรรม*** ก็คือมุ่งพระโพธิญาณ ออกทรงผนวช แล้วก็ทรงแสวงหาทาง ทรงศึกษาในสำนักท่านดาบสทั้งสอง ทรงออกไปบำเพ็ญทุกรกิริยา ก็ยังควรนับว่าเป็นบารมีปกติเรื่อยไป จนถึงเมื่อทรงเห็นว่าทางทั้งหมดที่ทรงทำมานั้น ทรงดำเนินมานั้นไม่ถูก แล้วก็ทรงหวนระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ คือสมาธิจิตที่ทรงได้เมื่อเป็นพระราชกุมาร ก็ทรงเริ่มจับบำเพ็ญสมาธิจิตอันบริสุทธิ์นั้น ก็ทรงได้สมาธิที่เป็น ***เอกัคคตา*** มาถึงขั้นนี้ควรจะเป็นบารมีเรื่อยมาก่อน จนมาถึงขั้นสมาธิที่เป็นเอกัคคตา จึงเริ่มเข้าอุปบารมี ไปจนทรงชนะมาร ทรงได้พระญาณที่ ๑ คือ

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ พระญาณที่ระลึกถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ ทรงได้ ***จุตูปปาตญาณ*** ความระลึกถึงความจุติคือเคลื่อน อุปบัติคือเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม ดังนี้ก็เป็นที่สุดของภูมิบารมี ทรงได้ ***อาสวักขยญาณ*** ความรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะทั้งหลาย ได้ตรัสรู้ นี้เป็นปรมัตถบารมี และเมื่อทรงได้ปรมัตถบารมี คือทรงได้อาสวักขยญาณ จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ถ้าแบ่งดั่งนี้ก็เป็นอันว่าได้แบ่งตามหลักภูมิธรรมที่หย่อนและยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ

และในพระชาติสุดท้ายนั้น การแสดงถึงทางปฏิบัติที่ทรงปฏิบัติมา ไม่ใช้คำว่าบารมี และเมื่อทรงพบทางตั้งแต่ทรงเริ่มจับสมาธิจิตอันถูกต้อง และก็ได้ทรงมี *สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ* อยู่แล้ว ทรงได้ *สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ* อันเป็นส่วนที่เพิ่มขึ้น จึงทรงได้ *สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ* เป็นตัวปัญญา ก็เป็นอันว่าทรงได้ *มรรคมีองค์ ๘* ที่ตรัสแสดงไว้ในปฐมเทศนา เพราะฉะนั้น จึงมีแสดงแต่มรรคมีองค์ ๘ ที่เป็น *มัชฌิมาปฏิปทา* นี้ไม่ใช้คำว่าบารมี แต่ว่าผู้ปฏิบัติผู้ศึกษาธรรมก็พึงต้องเข้าใจเอาว่า *บารมีนั้นเองมาเป็นมรรคมีองค์ ๘* มรรคมีองค์ ๘ นั้น ก็มาจากบารมีต่าง ๆ ที่ทรงบำเพ็ญมานั่นเอง มาประกอบกันเข้าเป็นมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น เมื่อมาเป็นมรรคมีองค์ ๘ แล้ว ทรงปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ นี้บริบูรณ์ จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นี่เป็นอันว่า *มรรคมีองค์ ๘ นั้นเองเป็นข้อสรุปของบารมีทั้ง ๑๐* นั้น มาเป็นมรรคมีองค์ ๘ เพราะฉะนั้น เมื่อจัดตามภูมิธรรมที่ปฏิบัติ พึงเห็นได้ดั่งเช่นที่แสดงมานี้ ข้อสรุปนี้ก็เป็นไปตามการวิจารณ์ธรรม (ท.ท. ๒๘-๒๙, ๓๓-๓๙, ๕๑, ๕๕-๖๓, ๒๕๓-๒๕๙) *ดู* **ชาดก, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์** ด้วย

บารมี ๑๐ *ดู* **บารมี**

บารมีสันดาน *ดู* **บารมี**

บาลี *ดู* **คัมภีร์, พุทธศาสนา**

บิณฑบาต *ดู* **นิสสัย ๔**

บิดร *ดู* **เปรต**

บุคคล ๔ ในการปฏิบัตินั้น ผู้ที่เป็น ***อุคฆฏิตัญญู*** คือรู้เร็ว เมื่อฟังคำสอนเรื่องอริยสัจจ์เพียงหัวข้อก็เข้าใจได้ทันที ผู้ที่เป็น ***วิปจิตัญญู*** คือมีความรู้ที่ช้าเข้าอีกหน่อยหนึ่ง เมื่อฟังอริยสัจจ์เพียงหัวข้อและฟังอธิบายในหัวข้อ ก็มีความรู้ความเข้าใจ บุคคลที่เป็น ***เนยยะ*** คือพึงแนะนำได้ เมื่อฟังหัวข้อฟังอธิบายแล้ว หนหนึ่งก็ยังไม่ค่อยเข้าใจได้ ที่เรียกว่า เนยยะ คือพึงแนะนำได้ ต้อง

แนะนำอบรมพร่ำสอนอยู่บ่อย ๆ บุคคลส่วนใหญ่นั้นมักจะเป็นพวกที่ ๓ นี้ คือเป็นพวกที่เรียกว่าเนยยะ คือพึงแนะนำอบรมได้ และคำว่าเนยยะนี้เองก็ใช้อยู่ในคำว่า ***เวไนยนิกร*** ดังที่ได้กล่าวกันว่าพระพุทธเจ้าได้อบรมสั่งสอนเวไนยนิกรซึ่งแปลว่า หมู่แห่งชนที่พึงแนะนำได้ที่พึงสอนได้ และยังมีอีกคำหนึ่งในบทพระพุทธคุณว่า

ปุริสทัมมสารถิ *พระพุทธเจ้าทรงเป็นเหมือนอย่างสารถี ฝึกบุรุษบุคคลที่ควรฝึก ก็คือฝึกบุรุษบุคคลที่ฝึกได้*

ซึ่งคำนี้ว่า ***ปุริสทัมมะ*** บุรุษบุคคลที่ฝึกได้ หรือ ***เวไนยนิกร*** หมู่แห่งชนที่พึงแนะนำได้ อบรมได้ ก็หมายถึงบุคคล ๓ จำพวกดังกล่าวมา คือ

อุคฆฏิตัญญู บุคคลที่รู้ได้เร็ว

วิปจิตัญญู บุคคลที่รู้ได้ช้าเข้าหน่อยหนึ่ง คือเมื่อยกหัวข้อขึ้นแล้วก็ต้องอธิบาย

เนยยะ บุคคลที่พึงแนะนำได้อบรมได้ คือต้องพร่ำสอนกันอยู่บ่อย ๆ หลายครั้งหลายหน

๓ จำพวกนี้เป็นปุริสทัมมะ บุรุษบุคคลที่พึงฝึกได้ เป็นเวเนยยะหรือเวไนยนิกร หมู่แห่งชนที่พึงฝึกได้แนะนำได้อบรมได้ พระพุทธเจ้าย่อมทรงสั่งสอนได้แก่บุคคลทั้ง ๓ พวกดังกล่าวนี้ และคำนี้เองก็บ่งว่าจะต้องมีอีกพวกหนึ่งคือจำพวกที่ฝึกไม่ได้ คือมิใช่เป็นปุริสทัมมะ บุรุษบุคคลที่พึงฝึกได้ แต่ว่าเป็นบุรุษบุคคลที่ฝึกไม่ได้ ดั่งนี้ก็มีอยู่ บุคคลจำพวกที่ฝึกไม่ได้นี้เองก็เช่นเป็นผู้ที่มีทิฏฐิมานะมาก ไม่ยอมรับคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า หรือที่เรียกว่า ***ปทปรมะ*** มีบทอย่างยิ่ง ก็คือหมายความว่าเป็นผู้ที่โง่เง่ามาก ไม่สามารถที่จะรู้ธรรมะที่ทรงสั่งสอนได้ และก็หมายรวมไปถึงผู้ที่มีทิฏฐิมานะมากดังกล่าวนั้นด้วย

จำพวกที่มีทิฏฐิมานะมากนั้น ก็ยกตัวอย่างเช่น อาจารย์สัญชัยของท่านพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ ที่เมื่อท่านพระอัครสาวกทั้ง ๒ ก่อนที่ท่านจะเข้าบวช ท่านได้พบพระอัสสชิเถระแล้วท่านกลับไปชักชวนท่านอาจารย์ของท่านคืออาจารย์สัญชัย ท่านอาจารย์สัญชัยนั้น ท่านเป็นอาจารย์ใหญ่มีผู้นับถือมาก ก็ไม่ยอมที่จะลดตัวไปเป็นลูกศิษย์ของใครอีก มีทิฏฐิมานะอยู่ จึงไม่ยอมไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ทั้งที่ท่านก็รู้ว่าธรรมะของพระพุทธเจ้านั้นน่าจะต้องดี จึงได้จูงใจเอาศิษย์สำคัญของท่านไปนับถือได้ ท่านจึงถามว่า ในโลกนี้คนฉลาดมากหรือคนโง่มาก ท่านพระอัครสาวกทั้งสองเมื่อยังเป็นปริพาชกท่านก็ตอบว่าคนโง่มาก ท่านอาจารย์สัญชัยจึงได้บอกว่า ถ้าอย่างนั้นก็ให้คนฉลาดไปหาพระพุทธเจ้า ให้คนโง่มาหา

ท่านก็แล้วกัน ดั่งนี้ก็คือเป็นจำพวกที่เรียกว่าเป็นบุรุษบุคคลที่ฝึกไม่ได้ เพราะมีทิฏฐิมานะมาก และตลอดจนถึงผู้ที่โง่เง่าจนเกินไป ก็รวมอยู่ในคำว่า ปทปรมะ อันเป็นจำพวกที่ ๔ (ส.ท. ๒๓-๒๕)

บุคคล ๔ เทียบด้วยวลาหก *ดู* **วลาหก**

บุคคล ๘ *ดู* **รัตนสูตร**

บุคคล ๑๐๘ *ดู* **รัตนสูตร**

บุคคลสัปปายะ *ดู* **สัปปายะ**

บุคลาธิษฐาน *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

บุญ แปลตามศัพท์ว่า ชำระ ฟอก ล้าง ท่านแสดงว่าแบ่งเป็น ๒ ก่อน คือบุญที่เป็นส่วนเหตุได้แก่ ความดีต่าง ๆ เรียกว่าเป็นบุญ เพราะเป็นเครื่องชำระฟอกล้างความชั่ว ๑ บุญที่เป็นส่วนผล คือความสุข ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แปลความว่า *ท่านทั้งหลายอย่ากลัวต่อบุญเลย เพราะคำว่าบุญนี้เป็นชื่อของความสุข* ดังนี้ ๑

บุญที่เป็นส่วนเหตุคือความดีนั้นเกิดจากการกระทำ ถ้าอยู่เฉย ๆ ไม่ทำก็ไม่เกิดเป็นบุญขึ้น การกระทำบุญเรียกว่า ***บุญกิริยา*** จำต้องมีวัตถุ คือสิ่งเป็นที่ตั้ง หรือเรื่องของการกระทำซึ่งเรียกว่า ***บุญกิริยาวัตถุ*** แปลว่า สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการกระทำบุญ หรือเรื่องแห่งการกระทำบุญ ทางพระพุทธศาสนาท่านแสดงไว้โดยย่อ ๓ อย่างคือ

๑. ***ทานมัย*** บุญสำเร็จด้วยการบริจาคทาน

๒. ***สีลมัย*** บุญสำเร็จด้วยการรักษาศีล

๓. ***ภาวนามัย*** บุญสำเร็จด้วยการเจริญภาวนา

บุญคือความดีทั้ง ๓ ข้อนี้ เรียกว่าเป็นบุญ เพราะเป็นเครื่องชำระล้างความชั่ว ตลอดถึงรากเหง้าของความชั่ว รากเหง้าของความชั่วนั้นเรียกว่า ***อกุศลมูล*** (รากเหง้าของอกุศล) มี ๓ อย่าง คือ *โลภะ* อยากได้ ๑ *โทสะ* คิดประทุษร้ายเขา ๑ *โมหะ* หลงไม่รู้จริง ๑ ชำระล้างได้อย่างไร จักแสดงต่อไปโดยย่อ

ทาน แปลว่า เจตนาเป็นเหตุให้ก็ได้ การให้ก็ได้ สิ่งของที่ให้ก็ได้ การให้ทานทางพระพุทธศาสนาประสงค์ให้รู้จักเลือกให้ คือเลือกบุคคลผู้รับว่าเป็นผู้สมควร เลือกวัตถุสิ่งของให้เหมาะสมและตั้งเจตนาให้ดีว่าเพื่อบูชาหรือเพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์ และให้รู้จักประมาณให้เกิดความสุขทั้งแก่ผู้ให้ทั้งแก่ผู้รับ มิใช่ว่าเมื่อให้ไปแล้วผู้ให้เองกลับขาดแคลนเป็นทุกข์ หรือให้สิ่งที่มีโทษไปผู้รับไปใช้เป็นทุกข์ เดี๋ยวนี้เมื่อพูดกันว่าให้ทานมักเข้าใจกันว่าคือให้แก่คนขอทานต่าง ๆ เมื่อให้แก่พระหรือแก่ทางศาสนาหรือแก่วัดเรียกว่าทำบุญ ความจริงก็เป็นการให้ทานทั้งนั้น

การให้ทานมีความหมายกว้าง ๆ ว่าการสละบริจาคสิ่งอะไรแก่ใคร ๆ หรือแก่องค์การอะไร ๆ ด้วยการให้เปล่า มิใช่เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนหรือให้เช่า และมีความหมายตลอดถึงการให้กำลังกาย กำลังวาจา กำลังใจ กำลังความคิดความรู้ ช่วยในทางต่าง ๆ สรุปลงแล้วก็มี ๒ อย่าง คือ ***อามิสทาน*** ให้พัสดุสิ่งของอันเป็นกำลังทรัพย์และกำลังภายนอกต่าง ๆ ๑ ***ธรรมทาน*** ให้ธรรมอย่างบอกศิลปวิทยาให้ บอกทางของความดีความชั่วต่าง ๆ ให้ ๑

ตามความหมายนี้ทานจึงมีครอบคลุมอยู่โดยทั่ว ๆ ไป มารดาบิดาได้ให้ชีวิตเลือดเนื้อและการอุปการะเลี้ยงดูบุตรธิดามาโดยลำดับ ครูอาจารย์ได้ให้ศิลปวิทยาแก่ศิษย์ พระมหากษัตริย์พร้อมทั้งรัฐบาลได้ให้การปกครองบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ประชาราษฎร์ พระพุทธเจ้าได้ให้พระธรรมแก่โลก และในทางตอบสนอง บุตรธิดาก็ให้แก่มารดาบิดาด้วยการปฏิบัติตอบแทนพระคุณท่านต่าง ๆ ศิษย์ให้แก่ครูอาจารย์ด้วยการตั้งใจเรียนดีประพฤติดีและตอบแทนอย่างอื่น ๆ ตามโอกาส ประชาราษฎร์ก็ให้ภาษีอากรถวายเป็นราชพลีและประพฤติตนให้ชอบด้วยหน้าที่ของพลเมืองดี มีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีในพระมหากษัตริย์ และประเทศชาติ พุทธศาสนิกชนก็บริจาคอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและปฏิบัติพระพุทธศาสนาตามสามารถ เมื่อทุกฝ่ายต่างให้แก่กันและกันในทางที่ชอบจึงเกิดความสุขความเจริญ

การให้ทานนี้ขัดกับโลภะความอยากได้และมัจฉริยะความตระหนี่เหนียวแน่นเพราะความโลภเป็นเหตุให้รวบรวมเข้ามา ความตระหนี่เป็นเหตุให้หวงแหนไว้ ถ้าทุก ๆ ฝ่ายต่างรวบรวมเข้ามาและหวงแหนไว้แต่อย่างเดียว ก็จะเกิดความขาดแคลนอย่างยิ่งแก่ผู้ที่ไม่สามารถซึ่งมีอยู่เป็นอันมาก แต่การขาดแคลนนั้นจักหายไปในเมื่อทุก ๆ ฝ่าย ต่างให้ทานแก่กันและกันตามฐานะ และการให้ทานนั้นก็แสดงว่าเป็นการชนะใจ คือชนะความโลภ ความตระหนี่ ให้ทานออกไปคราวหนึ่งก็ชำระล้างความโลภความตระหนี่ในสิ่งที่ให้นั้นได้คราวหนึ่ง

ศีล เป็นความดีที่สูงกว่าทานขึ้นมาอีกชั้นหนึ่ง มีความหมายกว้าง ๆ ว่าความประพฤติงดเว้นจากการเบียดเบียนกันและกันให้เดือดร้อน เรียกว่า ***อภัยทาน*** แปลว่าให้อภัย คือให้ความไม่มีเวรมีภัยแก่ใคร ๆ เรียกว่าเป็นบุญเพราะเป็นเครื่องชำระล้างโทสะคือความคิดประทุษร้าย เพราะศีลคือความเว้นจากความประทุษร้ายเขา เมื่อรักษาศีลไว้ได้ก็เป็นอันชำระใจในข้อนี้

คำว่า ***ภาวนา*** ไม่ใช่หมายถึงการท่องบ่นอะไรเบา ๆ ในใจอย่างไม่รู้เรื่องดังที่เข้าใจกันอยู่โดยมาก ตามศัพท์แปลว่า การทำให้มีขึ้น ให้เป็นขึ้น จึงมีความหมายถึงการปฏิบัติให้บังเกิดผลได้อย่างจริงจัง เหมือนอย่างเรียนมาแล้วทำไม่ได้ ไม่เรียกว่าภาวนา ต่อเมื่อมาปฏิบัติหรือทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นจึงเรียกว่าภาวนา คำว่าภาวนาจึงมีความหมายแข็งแรง เป็นภาคปฏิบัติโดยตรง ในที่นี้หมายถึงการอบรมจิตใจให้ตั้งมั่นจัดเป็นจิตตสิกขาหรือสมาธิ ตามที่แสดงแล้ว ๑ อบรมความรู้ ความเห็นที่ถูกชอบให้มีขึ้น จัดเป็นปัญญาสิกขาตามที่แสดงแล้ว ๑ รวมความแล้วว่าอบรมใจให้บริสุทธิ์สะอาดให้สว่างไสวด้วยสมาธิและปัญญาเรียกว่าเป็นบุญคือความดีที่สูงกว่าศีลขึ้นมา เพราะเป็นเครื่องชำระล้างโมหะคือความหลงไม่รู้จริงให้หมดไป

บุญคือความดี อันได้แก่ทาน ศีลและภาวนาดังกล่าวมานี้เป็น ***บุญส่วนเหตุ*** ให้บังเกิดผล คือความสุข ซึ่งท่านจัดเป็นบุญอีกเหมือนกัน เรียกว่า ***บุญส่วนผล*** ซึ่งเกิดจากความบริสุทธิ์ใจ จิตใจที่กลุ้มรุมอยู่ด้วยอกุศลมูลคือโลภะ โทสะ โมหะ เป็นจิตใจบาป เมื่อจิตใจบาปไปเสียแล้ว ก็เป็นเหตุให้ทำบาปต่าง ๆ ส่วนจิตใจที่ชำระโลภะ โทสะ โมหะ ออกเสียได้ หรือจะพูดว่าเป็นจิตใจที่ประกอบด้วยอโลภะ ไม่อยากได้ อโทสะ ไม่คิดประทุษร้ายเขา อโมหะ ไม่หลง ก็ได้เป็นจิตใจบุญ เมื่อมีจิตใจเป็นบุญ ก็เป็นเหตุให้ทำบุญต่าง ๆ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ทั้ง ๓ นี้ท่านเรียกว่า ***กุศลมูล*** แปลว่ารากเหง้าของกุศล ตรงกันข้ามกับอกุศลมูล โดยความคือจิตใจบาปและจิตใจบุญนั้นเอง ***กุศล*** แปลว่ากิจของคนฉลาด หมายถึงความดีเช่นเดียวกับ***บุญ อกุศล*** แปลว่ากิจของคนไม่ฉลาด หมายถึงความชั่วเช่นเดียวกับ***บาป***

สรุปความว่า ผลของบุญคือความดีนั้น คือความสุขที่เกิดจากความบริสุทธิ์ใจเพราะการทำบุญคือความดีโดยตรงมุ่งชำระฟอกล้างจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาดจากโลภะ โทสะ โมหะ ซึ่งเป็นอกุศลดังกล่าวมาแล้ว นี้เรียกว่า ทำบุญเพื่อบุญ หรือ ทำความดีเพื่อความดี แต่ละคนถ้าลองหัดทำบุญเพื่อบุญดังกล่าวจะได้ความสุขอันเกิดจากความบริสุทธิ์ใจ ซึ่งเป็นความสุขอย่างบริสุทธิ์ในปัจจุบันที่ทำนี้เอง ทางพระพุทธศาสนามุ่งผลดีที่เป็นปัจจุบันเช่นนี้ มิใช่มุ่งผลแก่คนที่ตายไปแล้วคือผลในโลกหน้า แต่ความดีทั้งหลายนั้นย่อมให้ผลยั่งยืนดังเช่นความดีที่บรรพบุรุษบรรพสตรีของชาติได้บำเพ็ญมาแล้วในอดีต ก็ยัง

อำนวยผลแก่คนรุ่นเราในปัจจุบันนี้ ถ้าคนรุ่นเราในปัจจุบันนี้ไม่ช่วยกันทำลายความดี ที่ท่านสร้างไว้ ช่วยกันสร้างความดีสืบต่อไป ไม่เอาแต่โลภโกรธหลงซึ่งเป็นอกุศลมูลขึ้นหน้า ก็จะได้สร้างความสุขแต่ละคน และจะสืบความสุขต่อไปถึงอนุชนภายหน้า ไม่ต้องเสียชื่อว่าเสื่อมสิ้นดี ยังมีความดีให้คนรุ่นต่อไประลึกและนับถือ (ท.ห. ๒๐๙-๒๑๑)

ดู **ทานมัยบุญกิริยา, บาป** ด้วย

บุญกรรม *ดู* **กรรม, บารมี**

บุญกิริยา *ดู* **บุญ**

บุญกิริยาวัตถุ ๓ *ดู* **บุญ**

บุญเขต *ดู* **พระรัตนตรัย**

บุญนิธิ *ดู* **บารมี**

บุญส่วนผล *ดู* **ทานมัยบุญกิริยา, บุญ**

บุญส่วนเหตุ *ดู* **ทานมัยบุญกิริยา, บุญ**

บุพนิมิต ๕ *ดู* **ดุสิต**

บุพพเปตพลี *ดู* **ทาน, เปรต**

บุพพวิเทหะ *ดู* **มนุษยโลก**

บุพพศาสนา *ดู* **ศาสนา**

บุพเพนิวาส *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

บุพเพนิวาสานุสสติญาณ *ดู* **จิตศึกษา, วิชชา ๓**

บุรพบิดร *ดู* **ทักษิณานุปทาน, เปรต**

บุรินททะ *ดู* **ดาวดึงส์**

บูชา ๒ *อามิสบูชา* บูชาด้วยอามิสคือสิ่งของ *ปฏิบัติบูชา* บูชาด้วยปฏิบัติตาม ในมงคลสูตรพระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ปูชา จ ปูชนียานํ บูชาท่านผู้ควรบูชาทั้งหลาย เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ นี้เป็นมงคลอันอุดมสูงสุด

บูชานั้นก็คือการแสดงความนับถือ และแบ่งเป็นสอง บูชาด้วยอามิสอันเรียกว่า อามิสบูชา อามิสนั้นหมายเอาสิ่งของเช่น ดอกไม้ ธูปเทียน และสิ่งของอื่น ๆ การที่นำดอกไม้ธูปเทียนไปจุดและวางเป็นการแสดงความนับถือกับทั้งแสดงกิริยาเคารพเช่นกราบไหว้ หรือแม้เดินประทักษิณคือเดินเวียนขวาดังที่เดินประทักษิณโบสถ์เจดีย์ในวันวิสาขบูชาเป็นต้น เรียกว่า***อามิสบูชา***

บูชาด้วยปฏิบัติตามเรียกว่าปฏิบัติบูชาหมายถึงปฏิบัติตามคำสอนเช่นบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระองค์ พระองค์ตรัสสอนไม่ให้ทำบาปทั้งปวง ให้ทำกุศลให้ถึงพร้อม ให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใสก็ปฏิบัติตามคืองดเว้นไม่ทำบาป ประกอบแต่การบุญการกุศลและปฏิบัติชำระจิตให้ผ่องใส ด้วยสมถภาวนาหรือวิปัสสนา-ภาวนา หรือว่าปฏิบัติตามพระวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ หรือว่าปฏิบัติตามธรรมที่ทรงสอนไว้เป็นการบูชาดังนี้ เรียกว่า ***ปฏิบัติบูชา***

การบูชานี้กระทำในบางโอกาสก็มี กระทำอยู่เสมอก็มี ที่กระทำในบางโอกาสนั้นเช่นวันบูชาที่กำหนดไว้เช่น

เมื่อถึงวันที่ทรงประสูติ ตรัสรู้ ปรินิพพานของพระพุทธเจ้าก็ทำการบูชาเรียกว่า ***วิสาขบูชา*** วันถวายพระเพลิงพระสรีระก็ทำการบูชาเรียกว่า***วิสาขอัฏฐมีบูชา*** วันที่พระภิกษุ ๑,๒๕๐ รูปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะที่ประทับอยู่ ณ เวฬุวันกรุงราชคฤห์เมื่อตรัสรู้แล้วไม่นานปี ซึ่งพระอรหันต์ล้วนเป็นเอหิภิกขุ คือ เป็นภิกษุที่ได้อุปสมบทมาด้วยพระวาจาว่าจงเป็นภิกษุมาเถิด และล้วนมิได้มีใครนัดหมายเชื้อเชิญ ต่างเกิดความคิดที่จะมาเฝ้าพระพุทธเจ้ากันและก็มากันแต่ละองค์และวันนั้นก็เป็นวันเพ็ญเดือนมาฆะซึ่งตรงกับไทยกลางเดือน ๓ โดยมากทำการบูชาเรียกว่า***มาฆบูชา*** และวันที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาในวันเพ็ญเดือน ๘ โดยมากก็ทำ***อาสาฬหบูชา***ที่ทำในคราวที่กำหนดขึ้น

การบูชาที่ทำเป็นนิจนั้น เช่น การลงทำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำหรือว่าการบูชาในที่อยู่ของตนประจำวัน จิตใจก็มุ่งบูชาและเมื่อได้วางดอกไม้จุดเทียนบูชากราบไหว้ก็เป็นอามิสบูชาและตั้งใจบูชาด้วยการปฏิบัติเช่นฟังธรรมศึกษาธรรมปฏิบัติธรรมคือปฏิบัติศีลปฏิบัติสมาธิปฏิบัติปัญญาดังนี้ก็เป็นปฏิบัติบูชา และในพิธีบูชาที่กำหนดขึ้น เช่น วันวิสาขบูชาเป็นต้นก็กำหนดให้มีการบูชาทั้งสองอย่างประกอบกันไป เช่น การจัดให้มีการวางดอกไม้จุดธูปเทียนบูชา ตลอดจนเดินเวียนเทียนก็เป็นอามิส การที่กล่าววาจาบูชาประกอบด้วยความตั้งใจการสวดมนต์ประกอบด้วยการตั้งใจให้เป็นสมาธิในการสวด การฟังธรรมตั้งใจฟังธรรมก็เป็นการปฏิบัติศีล สมาธิปัญญาในการปฏิบัติธรรมนั้น เหล่านี้ก็เป็นปฏิบัติบูชา กล่าวคำบูชาและการสวดมนต์ ถ้าเพียงแต่ว่ากล่าวด้วยวาจาไม่ได้ตั้งใจเท่าไร คือใจไม่เป็นสมาธิ ก็ยังไม่ปฏิบัติบูชาโดยตรงไปข้างอามิสบูชาเหมือนกัน แต่ว่าเมื่อตั้งใจดีสำรวมกายวาจาดีก็เป็นอันว่าปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็เป็นปฏิบัติบูชา

ในการที่ลงทำวัตรสวดมนต์เช้าทำวัตรสวดมนต์เย็นก็เป็นการบูชา และก็เป็นการบูชาทั้ง ๒ เหมือนกัน ใช้ดอกไม้ธูปเทียนก็เป็นอามิสบูชากราบไหว้ แต่ว่าตั้งใจทำ ตั้งใจกราบไหว้ ตั้งใจสวด สำรวมกายวาจาใจให้เป็นศีลในการสวด ทำสมาธิในการสวดให้ได้ปัญญาในการสวดตามควรไปด้วย ก็เป็นอันปฏิบัติศีล สมาธิ ปัญญาไปด้วยก็เป็นปฏิบัติบูชา

การบูชาทั้งสองนี้พระพุทธเจ้าทรงสรรเสริญปฏิบัติบูชาว่าเป็นยอด เพราะว่าเป็นเหตุดำรงพระพุทธศาสนาสืบต่อพระพุทธศาสนาไว้ได้ (นวก. ๖๒-๖๓)

บูชาข้าวพระ *ดู* **รัตนสูตร**

บูชายัญ *ดู* **รัตนสูตร**

บูชาศพ *ดู* **รัตนสูตร**

เบญจขันธ์ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, วิชชา ๓**

เบญจธรรม แปลว่า ธรรม ๕ ประการ คำว่า ***ธรรม*** แปลว่าทรงไว้หรือดำรงรักษาไว้ ในที่นี้หมายถึงส่วนที่ดี จึงมีความหมายว่า ทรงคือรักษาไว้ หรือดำรงรักษาไว้ ๕ ประการ ในที่นี้หมายถึงธรรมที่คู่กันกับศีล ๕ เรียกว่า ***กัลยาณธรรม*** แปลว่า ธรรมงาม เป็นเครื่องบำรุงจิตใจให้งดงาม สร้างอัธยาศัยนิสัยที่ดี ศีลเป็นเหตุให้งดเว้นไม่ทำสิ่งที่เป็นโทษ ถ้ามีเพียงศีล ก็มีเพียงงดเว้นได้จากโทษ แต่ก็ยังมิได้ทำคุณความดี ต่อเมื่อมีธรรมอยู่ด้วย จึงจะเป็นเหตุให้ทำคุณความดี ยกตัวอย่างเช่น รักษาศีล ไม่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต เดินไปพบคนนอนหลับอยู่ในทางรถไฟ มีรถไฟแล่นมาแต่ไกล ควรจะปลุกบอกเขาได้ แต่ไม่ปลุกบอก อย่างนี้ศีลไม่ขาดเพราะมิได้ไปฆ่าเขา แต่ขาดธรรมคือเมตตา ต่อเมื่อปลุกให้เขารีบหลีกออกเสียจากรางด้วยเมตตาจิต จึงจะชื่อว่ามีธรรม ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสทั้งศีลทั้งธรรมคู่กันไว้ในที่หลายแห่งว่า *สีลวา กลฺยาณธมฺโม* มีศีลมีกัลยาณธรรม ดังนี้

๑. *เมตตากรุณา* คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๑

๒. *สัมมาอาชีวะ* คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๒

๓. *ความสำรวมในกาม* คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๓

๔. *ความมีสัจจะ* คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๔

๕. *ความมีสติรอบคอบ* คู่กับศีลสิกขาบทที่ ๕

เบญจธรรมนี้ ไม่ต้องขออย่างขอศีล ให้ปฏิบัติอบรมบ่มเพาะปลูกให้มีขึ้นประจำจิตใจด้วยตนเอง ได้มีพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า

ธมฺมญฺจเร สุจริตํ พึงประพฤติสุจริตธรรม

น ตํ ทุจฺจริตํ จเร ไม่ประพฤติทุจริตธรรม

ธมฺมจารี สุขํ เสติ ผู้ประพฤติธรรมโดยปกติย่อมอยู่เป็นสุข

อสฺมึ โลเก ปรมฺหิ จ ทั้งในโลกนี้ทั้งในโลกอื่น

เมตตา กรุณา เป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งาม หรือธรรมที่ทำให้เป็นกัลยาณชน คนงาม เมตตา กรุณานี้เป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ ๑ และทำให้จิตใจงาม เป็นเหตุก่อการกระทำเกื้อกูลขึ้นอีก ดังเช่นไม่ฆ่าสัตว์ด้วยมีศีล และเกื้อกูลสัตว์ด้วยมีธรรมคือความเมตตากรุณา การไม่เกื้อกูลใครไม่ทำให้เสียศีลเพราะไม่ได้ฆ่าใคร แต่ขาดธรรมคือ

กรุณา ฉะนั้น จึงควรปลูกเมตตากรุณาให้มีคู่ไปกับศีล

เมตตา คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข คำว่า***ไมตรีจิต*** หรือ***มิตรจิต*** ก็คือจิตใจที่ประกอบด้วยเมตตา คนที่มีมิตรจิต เรียกว่ามิตร ตรงกันข้ามกับศัตรูหรือไพรี ซึ่งมีจิตพยาบาทมุ่งร้าย เมตตาจึงตรงข้ามกับโทสะพยาบาท เมตตาเป็นเครื่องอุปถัมภ์ โทสะพยาบาทเป็นเครื่องทำลายล้าง ฉะนั้น เมื่อมีเมตตาต่อกันย่อมคิดจะเกื้อกูลกันให้มีความสุข ถึงจะประพฤติผิดพลั้งพลาดต่อกันบ้างก็ให้อภัยกันไม่ถือโทษ เหมือนอย่างมารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตา ไม่ถือโทษด้วยโทสะพยาบาทในบุตรธิดา แต่ถ้าขาดเมตตาต่อกันแล้วก็ตรงกันข้าม สถานที่และสิ่งของเป็นเครื่องเกื้อกูลที่มีอยู่ทั่วไป เช่น วัด โรงเรียน และที่ศึกษาอบรมต่าง ๆ เป็นต้น ล้วนประกาศเมตตาจิตของผู้จัดตั้งหรือจัดทำเพื่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่คนทั้งหลาย

กรุณา คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นสัตว์อื่นปราศจากทุกข์ เมื่อเห็นทุกข์เกิดแก่ผู้อื่นก็พลอยหวั่นใจสงสาร เป็นเหตุให้คิดช่วยทุกข์ภัยของกันและกัน กรุณานี้ตรงกันข้ามกับวิหิงสาความเบียดเบียน สิ่งที่เป็นเครื่องช่วยเปลื้องช่วยบำบัดทุกข์ภัยทั้งหลาย เช่น โรงพยาบาล เป็นต้น ล้วนประกาศกรุณาของท่านผู้สร้าง

ชีวิตของทุกคนดำรงอยู่ได้ก็ด้วยอาศัยความเมตตากรุณาของผู้อื่นมาตั้งแต่เบื้องต้น คือ ตั้งต้นแต่บิดามารดา ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ และรัฐบาล ญาติมิตรสหาย เป็นต้น ไม่เช่นนั้นถึงไม่ถูกใครฆ่า ก็ไม่อาจจะดำรงชีวิตอยู่ได้เลย เหมือนอย่างมารดาบิดาทิ้งทารกไว้เฉย ๆ ไม่ถนอมเลี้ยงดู ไม่ต้องทำอะไรทารกก็จะสิ้นชีวิตไปเอง ฉะนั้น เมื่อทุก ๆ คนมีชีวิตเจริญมาด้วยความเมตตากรุณาของท่าน ก็ควรปลูกเมตตากรุณาในชีวิตอื่นสืบต่อไป

วิธีปลูกเมตตา *คือ คิดตั้งใจปรารถนาให้เขาเป็นสุข นี้เป็นเมตตา และคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาปราศจากทุกข์ นี้เป็นกรุณา ทีแรกท่านแนะนำให้คิดไปในตนเองก่อน แล้วให้คิดเจาะจงไปในคนที่รักนับถือซึ่งเป็นที่ใกล้ชิดสนิทใจ อันจะหัดให้เกิดเมตตากรุณาได้ง่าย ครั้นแล้วก็หัดคิดไปในคนที่ห่างใจออกไปโดยลำดับ จนในคนที่ไม่ชอบกัน เมื่อหัดคิดโดยเจาะจงได้สะดวก ก็หัดคิดแผ่ใจออกไปด้วยเมตตากรุณาในสรรพสัตว์ไม่มีประมาณ ทุกถ้วนหน้า เมื่อหัดคิดตั้งใจดังกล่าวบ่อย ๆ เมตตากรุณาจะเกิดขึ้นในจิตใจ เหมือนอย่างหว่านพืชลงไปแล้วหมั่นปฏิบัติตามวิธี*

เพาะปลูก เช่น รดน้ำเป็นต้นเนือง ๆ พืชก็งอกขึ้นฉันนั้น ฉะนั้น ควรเริ่มเพาะปลูกเมตตากรุณาในพี่ในน้อง ในมารดาบิดา ตลอดถึงในเพื่อนที่ไม่ค่อยชอบ เป็นต้น เมื่อพืชคือเมตตากรุณางอกขึ้นแล้ว ตัวเรานี้แหละจะเป็นสุขก่อนใครหมด

สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ เป็นข้อที่ควรมีให้คู่ไปกับศีลข้อนี้ คนมีศีลที่ยากจนขัดสน และคนที่เป็นโจรเป็นขโมย ก็เพราะขาดสัมมา-อาชีวะ ถ้ามีสัมมาอาชีวะก็จะไม่ยากจนจะไม่เป็นขโมย การอาชีพเป็นกิจจำเป็นของทุก ๆ คน เพราะทุก ๆ คนต้องบริโภคที่แปลว่ากิน เครื่องบริโภคที่จำเป็นก็ได้แก่ปัจจัย (เครื่องอาศัย) ๔ คือผ้านุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และบางทีแยกเรียกของกินคืออาหารว่าเครื่องบริโภค ของใช้นอกจากนี้ว่าเครื่องอุปโภค กิจการเพื่อให้มีของกินของใช้มาเคยเรียกว่าโภคกิจ แล้วเปลี่ยนเรียกว่าเศรษฐกิจ เป็นเรื่องปากท้อง หรือเป็นเรื่องยังชีวิตเลี้ยงชีวิต คือการอาชีพทุกคนต้องหาปัจจัยมาบริโภคเลี้ยงตนและผู้อื่นที่จะต้องเลี้ยง พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ทำงานหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ เพื่อให้ได้ทรัพย์มาในทางที่ชอบให้พอเพียง เมื่อหาเลี้ยงชีพเองยังไม่ได้ เช่น ยังเป็นเด็กกำลังเล่าเรียนศึกษา ต้องอาศัยมารดาบิดา หรือผู้อื่นที่มีเมตตากรุณาเลี้ยงดู ก็ควรประพฤติอนุโลมสัมมาอาชีวะ เช่น ช่วยมารดาบิดาหรือผู้ที่ตนอาศัยอยู่ทำการงานที่พอควรแก่กำลังและเวลาของตน ไม่ใช้ทรัพย์ที่ท่านให้ในทางที่ผิด เช่น ไปเล่นการพนัน ใช้แต่ในทางที่เป็นประโยชน์ให้รู้จักค่าของทรัพย์ ให้รู้ว่าท่านได้ทรัพย์มาด้วยความเหนื่อยยาก รู้จักประหยัดออมทรัพย์ ไม่หลอกลวงขอทรัพย์ท่าน เช่น ขอด้วยอ้างว่าจะไปชำระค่าเล่าเรียนแต่ไปใช้ดูภาพยนตร์เสีย และเมื่อท่านอุปการะเพื่อให้เรียน ก็ตั้งใจเรียนให้ดีที่สุด ให้สมกับความเมตตากรุณาของท่านแล

กามสังวร ความสำรวมในกาม สังวรแปลว่า สำรวม คือระวังควบคุมตนไม่ให้ประพฤติผิด แต่ให้ประพฤติในทางที่ชอบ เมื่อเป็นเยาวชนก็ระวังควบคุมใจ ระวังควบคุมกายไม่ให้ออกไปนอกทาง เว้นเหตุชักจูงต่าง ๆ เช่น หนังสือและภาพยนตร์ เป็นต้นที่เป็นเหตุยั่วยุรักษาประเพณีอันดีงามของไทยตามที่ผู้ปกครองของตนได้อบรมแนะนำอยู่โดยมากแล้ว การป้องกันเป็นการดีกว่าแน่นอน และต้องป้องกันไว้แต่ต้นเหมือนอย่างป้องกันไฟไม่ให้เกิดขึ้นย่อมดีกว่าดับไฟ และดับไฟกองน้อยย่อมดีกว่าดับไฟกองโตซึ่งอาจจะดับไม่

ได้ ต้องปล่อยให้โทรมไปเอง และไฟอย่างนี้เป็นไฟละเอียดอย่างไฟฟ้า ซึ่งเมื่อถูกไฟฟ้าอย่างแรงดูดแล้วอาจทำให้หัวใจหยุดได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสเปรียบไว้ว่า เหมือนอย่างศรสลักมีพิษที่รักษาได้ยาก เมื่อยังไม่ถึงวัยถึงเวลาจึงควรที่จะป้องกันไว้ก่อน ส่วนในระหว่างสามีภรรยา ทางพระพุทธศาสนาสอนให้สามีสันโดษ คือยินดีพอใจอยู่แต่ในภรรยาของตน ส่วนภรรยาให้มีความซื่อตรงในสามีของตน เพื่อให้อยู่ครองกันเป็นสุขตลอดไป เมื่อเป็นเช่นนี้แม้จะเกิดอันตรายขึ้น ก็อาจช่วยกันได้ และเป็นตัวอย่างเป็นที่ควรสรรเสริญ ดังเรื่องของกินนรและกินนรีในจันทกินนรชาดกที่จะนำมาเล่าในสุดท้ายนี้ มีความว่า

ในสมัยดึกดำบรรพ์โน้น เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครอบครองราชันยสมบัติในกรุงพาราณสี มีหมู่กินนรเกิดอยู่ในป่าหิมพานต์ (ป่ามีหิมะ) อาศัยอยู่บนภูเขาเงินชื่อว่าจันทบรรพต ครั้งหนึ่งพระเจ้ากรุงพาราณสีเสด็จประพาสป่าหิมพานต์แต่พระองค์เดียว ทรงล่าเนื้อเสวยไปโดยลำดับ จนถึงแม่น้ำเล็กสายหนึ่งก็เสด็จขึ้นไปทางต้นน้ำ โดยปกติหมู่กินนร ไม่ลงจากเขาในฤดูฝน เมื่อถึงฤดูแล้งจึงพากันลงมา ครั้งนั้นกินนรและกินนรี สามีภรรยาคู่หนึ่งพากันลงมาจากภูเขา เกลือกเคล้าของหอมในที่นั้น ๆ เคี้ยวกินเกสรดอกไม้ นุ่งห่มใบไม้เล่นพลางขับร้องพลาง จนถึงแม่น้ำเล็กนั้นก็ร่อนลงเกลี่ยดอกไม้ลงในน้ำ ลงเล่นน้ำเป็นที่สนุกสบาย แล้วก็พากันขึ้นนั่งบนกองดอกไม้ ฝ่ายจันทกินนร (เรียกชื่อตามภูเขาที่อยู่นั้น) ก็ดีดไม้ไผ่ขับร้อง จันทกินนรีได้ฟ้อนรำขับร้องประสานเสียง ฝ่ายพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงได้สดับเสียงก็แอบเสด็จเร้นพระองค์เข้าไป ทรงเห็นกินนรีทั้งสองก็มีพระหฤทัยปฏิพัทธ์ในนางกินนรี ทรงปรารถนาจะได้นางกินนรี จึงทรงยิงธนูศรไปต้องจันทกินนรล้มลง

จันทกินนรต้องศรเป็นบาดแผลเจ็บปวดรวดร้าว โลหิตไหลพรั่ง ก็ร้องคร่ำครวญขึ้นว่า จันทาเราจะตาย เมาเลือดเต็มที จะหมดลมบัดนี้ เจ็บปวดเหลือเกิน เมื่อเราตายแล้วเจ้าก็จะต้องเศร้าโศก เราก็ยิ่งเศร้าใจเพราะสงสารเจ้ายิ่งกว่าทุกข์กายในบัดนี้ จันทกินนรพร่ำเพ้อไปจนถึงวิสัญญีภาพสลบลง

ฝ่ายจันทกินรีกำลังเพลิดเพลิน ทีแรกจึงยังไม่รู้ว่าจันทกินนรถูกยิง ครั้นเห็นจันทกินนรล้มสลบลงจึงเข้าไปดู เห็นโลหิตไหลโชกจากบาดแผลก็ร้องขึ้น พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงคิดว่ากินนรคงตายแล้ว จึงเสด็จออกแสดงพระองค์ จันทกินนรีเห็นพระเจ้ากรุงพาราณสีจึงคิดว่ามนุษย์ผู้นี้แน่ละยิงสามีของเรา มีความกลัวก็บินหนีขึ้นไปจับบนยอดเขา

แล้วร้องบริภาษพระเจ้ากรุงพาราณสี โดยความว่า โจรใจร้ายฆ่าสามีของเรา เราโศกใจนัก ขอให้มารดาของท่าน ชายาของท่านจงได้โศกเหมือนเช่นนี้ และจงอย่าเห็นบุตรเห็นสามี ท่านได้ทำร้ายสามีของเราซึ่งไม่ได้ทำร้ายอะไรท่านเลย

พระเจ้ากรุงพาราณสีได้ตรัสปลอบโยน ทรงรับรองว่าจะยกย่องนางกินนรีให้เป็นพระราชชายา นางจันทกินนรีได้กล่าวบันลือเสียงอย่างองอาจหนักแน่นว่า ถึงเราจักตายก็จักไม่ยอมเป็นของท่านซึ่งได้ฆ่าสามีของเราผู้ไม่ได้ทำอะไรให้ท่านอย่างแน่นอน

พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงได้สดับดังนั้นก็สิ้นปฏิพัทธ์ ตรัสว่า เจ้านางกินนรีชอบอยู่กินกฤษณาและของหอมอยู่กับหมู่กินนร ไม่ชอบอยู่ในบ้านในเมืองก็แล้วไป ทรงสิ้นอาลัย เสด็จหลีกไป

จันทกินนรีครั้นเห็นพระเจ้ากรุงพาราณสีเสด็จไปแล้ว ก็บินลงมานำร่างกินนรขึ้นไปบนยอดเขาคร่ำครวญอยู่ช้านาน ในที่สุดได้ลองคลำดูตัวของจันทกินนร รู้สึกว่ายังอุ่นอยู่ก็คิดว่ายังมีชีวิตอยู่ จึงร้องฟ้องเทวดาขึ้นว่า ท้าวโลกบาลไม่มีหรือ หายไปไหน หรือตายไปหมดแล้ว จึงไม่มาช่วยรักษาสามีของเรา จึงร้อนถึงท้าวสักกเทวราช ต้องเสด็จจำแลงเป็นพราหมณ์ลงมา ถือกุณฑี (คนโท) น้ำมารดจันทกินนร พิษศรก็สิ้นไปในขณะนั้น จันทกินนรกลับฟื้นขึ้น หายเป็นปกติ ต่างยินดีไหว้ท้าวสักกเทวราช ท้าวสักกเทวราชก็ให้โอวาทสั่งสอนมิให้ลงจากภูเขาจันทบรรพตล่วงล้ำไปในทางของมนุษย์อีก กินนรกินนรีทั้งสองก็รับโอวาทและอยู่ด้วยกันเป็นสุขสวัสดีสืบไปแล

ความมีสัตย์ ได้แก่ มีความจริงความตรง คนที่มีความจริง จะเป็นเด็กก็ตาม ผู้ใหญ่ก็ตาม ย่อมเป็นคนซื่อตรงต่อมิตรสหาย สวามิภักดิ์ คือ จงรักภักดีในเจ้าของตน มีความกตัญญูกตเวทีในท่านผู้มีคุณ มีความยุติธรรมหรือเที่ยงธรรม รู้จักผิดรู้จักถูก และว่าไปตามผิดตามถูกในบุคคลในเรื่องทั่วไป กล่าวโดยเฉพาะก็เป็นคนมีวาจาสัตย์ พูดเป็นที่เชื่อถือได้

ศีล คือ มุสาวาทา เวรมณี (เว้นจากกล่าวเท็จ) และ ***ธรรม*** คือ ความมีสัตย์นี้ จำเป็นแก่สังคมมนุษย์ทุกสังคม เป็นต้นว่าในระหว่างเพื่อน ในระหว่างสามีภรรยาหรือครอบครัว ขึ้นไปจนถึงในระหว่างประเทศ เมื่อต่างมีศีลและธรรมคู่นี้ จึงอยู่ด้วยกันเป็นปกติเรียบร้อย เชื่อถือกันได้ ไว้วางใจกันได้ ผู้ปกครองประชาชนตั้งแต่อดีตกาลมาจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อรักษาศีลและธรรมคู่นี้อยู่เป็นที่เชื่อถือได้ทั้งในประเทศทั้งต่างประเทศ คือภายในประเทศก็ไม่พูดหลอกลวงประชาชน รักษาสัตย์ต่อ

ประชาชน สำหรับที่เกี่ยวกับต่างประเทศก็รักษาสัญญาที่ทำไว้ต่อกันเป็นต้น พระมหากษัตริย์ตั้งแต่โบราณกาลมาปรากฏในเรื่องต่าง ๆ ว่า ได้ทรงรักษาวาจาสัตย์อย่างกวดขัน บางพระองค์แม้จะรับสั่งพลั้งพระโอษฐ์ออกไปก็ไม่ทรงคืนคำ ด้วยทรงถือเป็นพระราชธรรมว่า เป็นกษัตริย์ตรัสแล้วไม่คืนคำ ดังนิทานชาดกเรื่องหนึ่งว่า

พระราชาองค์หนึ่งมีพระราชโอรสประสูติแต่พระอัครมเหสี ๒ พระองค์ มีพระนามว่า มหิสสาสกุมารองค์หนึ่ง จันทกุมารองค์หนึ่ง พระอัครมเหสีสิ้นพระชนม์ พระราชาทรงตั้งพระอัครมเหสีขึ้นใหม่ พระนางประสูติพระราชโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า สุริยกุมาร พระราชาทอดพระเนตรเห็นสุริยกุมารซึ่งประสูติใหม่ มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี ตรัสแก่พระอัครมเหสีองค์ใหม่ว่า พระองค์พระราชทานพรแก่พระราชโอรสที่ประสูติแต่พระนาง คือพระราชทานให้พระนางทูลขออะไรให้แก่พระราชโอรสของพระนางได้ตามปรารถนา พระนางจึงทูลขอราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสของพระนาง ในเวลาเมื่อพระราชโอรสคือสุริยกุมารนั้นทรงเจริญวัยขึ้นแล้ว พระราชาไม่อาจทรงปฏิเสธเพราะได้ตรัสพระราชทานพรไว้แล้ว จึงทรงส่งมหิสสาสกุมารและจันทกุมารซึ่งประสูติแต่พระอัครมเหสีองค์แรกให้ออกไปประทับอยู่ในป่า ทรงสั่งให้กลับมาถือเอาราชสมบัติ ต่อเมื่อพระองค์ทรงล่วงลับไปแล้ว พระกุมารทั้งสองกราบถวายบังคมลาพระราชบิดาลงจากปราสาทเสด็จดำเนินออกไป สุริยกุมารซึ่งพระราชมารดาทูลขอราชสมบัติให้ ทรงเห็น ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว เสด็จออกไปกับพระเชษฐาทั้งสอง พระกุมารทั้งสามได้เสด็จเข้าป่าหิมพานต์ (ป่ามีหิมะ) ได้หยุดพักในที่ไม่ไกลจากสระบัวแห่งหนึ่ง มหิสสาสกุมารสั่งสุริยกุมารให้ไปที่สระ อาบ ดื่ม แล้วให้ใช้ใบบัวทำกรวยใส่น้ำมา สระนั้นมี ***ผีเสื้อน้ำ*** ตนหนึ่งรักษาอยู่ ผีเสื้อน้ำนั้นได้รับอนุญาตจากท้าวเวสสุวรรณให้จับคนที่ลงไปในสระกินได้ เว้นแต่คนที่รู้เทวธรรม

ผีเสื้อน้ำได้จับคนที่ไม่รู้กินเสียเรื่อยมา สุริยกุมารก็ถูกจับและถูกถามถึงเทวธรรมเช่นเดียวกัน จึงตอบว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่าเทวธรรม ผีเสื้อน้ำกล่าวว่า ท่านไม่รู้เทวธรรม แล้วจับไปขังไว้ในที่อยู่ของตน มหิสสาสกุมารเห็นสุริยกุมารชักช้า ก็ส่งจันทกุมารไปอีก จันทกุมารได้ถูกจับถามเช่นเดียวกัน ตอบว่าทิศทั้ง ๔ ชื่อเทวธรรม จึงถูกขังไว้อีก ฝ่ายมหิสสาสกุมารเห็นจันทกุมารยังชักช้าอยู่อีกก็คิดว่าน่าจะมีอันตราย จึงไปยังสระนั้นเอง ทรงตรวจดูเห็นแต่รอยลงไม่

เห็นรอยขึ้น ก็ทรงทราบว่ามีผีเสื้อน้ำรักษา จึงทรงผูกสอดพระขรรค์ถือธนูยืนระวังอยู่ ผีเสื้อน้ำเห็นมหิสสาสกุมารไม่ลงสระ จึงจำแลงเพศเป็นคนทำงานป่ามาชักชวนให้ลง มหิสสาสกุมารเห็นแล้วก็รู้ว่าเป็นยักษ์ จึงถามว่าท่านจับน้องชายของเราไปหรือ จับไปเพราะเหตุอะไร จับทั้งหมดหรือเว้นใครบ้าง ยักษ์ก็ทูลรับว่าได้จับกุมารทั้งสองไป เพราะได้รับอนุญาตให้จับคนที่ลงสระนี้ทุกคน เว้นไว้แต่ผู้รู้เทวธรรมและตนต้องการเทวธรรม

มหิสสาสกุมารก็รับว่าจะกล่าวเทวธรรมให้ฟัง แต่จะต้องชำระกายให้สะอาดก่อน ยักษ์ได้ปฏิบัติพระราชกุมารให้สรงสนานเสวยน้ำเรียบร้อยแล้ว ได้นั่งเพื่อจะฟังเทวธรรมใกล้พระบาทกุมาร

มหิสสาสกุมารตรัสเตือนให้ฟังโดยเคารพแล้ว จึงกล่าวเทวธรรมดังมีคำแปลว่า “คนดีทั้งหลายถึงพร้อมด้วยหิริ (ความละอายใจต่อความชั่ว) และโอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อความชั่ว) ตั้งอยู่ดีในธรรมอันขาว สงบแล้ว เรียกว่า ผู้มีเทวธรรมในโลก ยักษ์ได้สดับแล้วเลื่อมใสก็กล่าวว่าจะคืนอนุชาให้องค์หนึ่ง และจะให้นำองค์ไหนมา มหิสสาสกุมารตรัสให้นำองค์เล็กมา ยักษ์จึงกล่าวติเตียนว่าพระกุมารรู้แต่เทวธรรมเท่านั้น แต่ไม่ประพฤติในเทวธรรม เพราะควรที่จะให้นำอนุชาองค์โตมา จึงจะชื่อว่าทำความนับถือคนที่เจริญ มหิสสาสกุมารตรัสว่า ทรงรู้เทวธรรมและประพฤติด้วย แล้วก็ตรัสเล่าเรื่องให้ยักษ์ฟังมีความว่า

พระองค์ ๒ พี่น้องต้องเข้าป่าก็เพราะอนุชาองค์เล็ก พระราชบิดาประทานพรแก่อนุชาองค์เล็กแต่มิได้ประทานพรแก่พระองค์ทั้งสอง เมื่อพระมารดาเลี้ยงทูลขอราชสมบัติให้แก่อนุชาองค์เล็กซึ่งเป็นโอรสของพระนาง พระราชบิดาก็จำต้องทรงอนุญาต เพราะได้ทรงลั่นพระวาจาไว้แล้ว และก็ต้องทรงอนุญาตอรัญญวาส (การอยู่ป่า) แก่พระองค์ทั้งสอง ฝ่ายอนุชาองค์เล็กไม่ยอม กลับขอมาด้วย ฉะนั้น เมื่อพระองค์กล่าวว่าอนุชาองค์เล็กถูกยักษ์ตนหนึ่งกินเสียในป่าแล้ว ใครเล่าจักเชื่อถือ ฉะนั้นพระองค์จึงให้นำอนุชาองค์เล็กมาเพื่อมิให้เป็นที่พึงตำหนิติเตียนได้

ยักษ์ได้ฟังเหตุผล มีความเลื่อมใสจึงคืนอนุชาให้ทั้งสององค์ ต่อมาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ มหิสสาสกุมารจึงกลับมาทรงรับราชสมบัติในกรุงพาราณสี ประทานตำแหน่งอุปราชแก่จันทกุมาร ประทานตำแหน่งเสนาบดีแก่สุริยกุมาร และได้ทรงนำยักษ์ซึ่งได้กลับตัวเป็นผู้มีศีลไม่ดุร้ายเยี่ยงยักษ์ทั้งหลายแล้วมาบำรุงไว้ในบ้านเมืองให้เป็นสุขสืบไป

ความมีสติรอบคอบ ตรงกันข้ามกับความประมาท ***สติ***คือความระลึกนึกคิดขึ้นได้ ประกอบกับ***สัมปชัญญะ*** ความรู้ตัว สติต้องมีสัมปชัญญะอยู่ด้วยจึงเป็นสติที่ถูกต้อง เช่นเมื่อกำลังเดินอยู่ในถนน นึกถึงบทเรียนจนลืมตัวว่ากำลังเดินอยู่ในถนน ถึงจะนึกถึงบทเรียนได้ก็ไม่ใช่สติ เมื่อรู้ตัวอยู่ว่ากำลังเดินอยู่ในถนน และระลึกได้ว่าจะเดินอย่างไรจะหลีกหลบรถอย่างไรจึงเป็นสติ คนเราทั้งเด็กและผู้ใหญ่ต้องทำต้องพูดอยู่ทุก ๆ วัน เด็กหรือผู้ใหญ่ที่มีสติ เมื่อทำอะไรพูดอะไรไปแล้ว ก็ระลึกได้ว่าได้ทำหรือพูดอะไร ผิดหรือถูก เรียบร้อยหรือไม่เรียบร้อย เป็นต้น จะทำจะพูดอะไรก็มีความระลึกนึกคิดก่อนว่าดีหรือไม่ดี อย่างที่โบราณสอนให้นับสิบก่อนคือให้นึกให้รอบคอบก่อนนั่นเอง ในขณะที่กำลังทำกำลังพูดก็รู้ตัวอยู่เสมอไม่ลืมหลงในเรื่องที่ทำที่พูด ไม่ลืมตัวไม่เผลอตัว บางคนมีปัญญาความรู้ดีแต่ขาดสติ ทำพูดอะไรผิดพลาดได้อย่างที่กล่าวกันว่า ฉลาดแต่ไม่เฉลียว จึงสมควรหัดให้มีสติรอบคอบ เพราะทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่อาจทำสติได้ ***วิธีหัด*** เช่น

๑. หัดนึกย้อนหลัง เป็นการฝึกความกำหนดจดจำ

๒. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะทำจะพูดอะไร

๓. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะโกรธใครมิใช่โกรธเสียก่อน จนหายโกรธแล้วจึงนึกได้

๔. หัดให้มีความรู้ตัวอยู่ในเรื่องที่กำลังทำ กำลังพูด ตลอดถึงกำลังคิดอยู่เสมอ ไม่ปล่อยให้ลืมตัว เผลอตัว

๕. หัดให้มีความยับยั้งในการที่ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด ให้มีอุตสาหะในการที่ควรอันตรงกันข้าม

การหัดทำสติ เมื่อหัดอยู่เสมอ สติจักเกิดมีทวีขึ้นตามลำดับ จนถึงเป็นสติรอบคอบ ถ้าไม่หัดทำ จะให้มีสติขึ้นเองนั้นเป็นการยากที่จะมีสติพอใช้ เหมือนอย่างเมื่อประสงค์ให้ร่างกายมีอนามัยดี ก็ต้องทำกายบริหารให้ควรกัน (ท.ห. ๑๐๕, ๑๑๐, ๑๑๓-๑๑๕, ๑๑๙-๑๒๓, ๑๒๗-๑๒๙, ๑๓๓-๑๓๔)

เบญจศีล แปลว่า ศีล ๕ ตามประเพณีนิยมของพุทธศาสนิกชนทั่วไป เมื่อจะบำเพ็ญกุศลหรือประกอบพิธีการอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกี่ยวแก่พระภิกษุสงฆ์ นิยมขอสรณะและศีล โดยปกติเบญจศีลก่อนพระภิกษุหรือแม้สามเณร ก็ว่าคำนมัสการ คือ นโมฯ ๓ จบ ต่อไปก็สรณะ ต่อไปก็ศีล เป็นการให้สรณะและศีล คฤหัสถ์ผู้ขอก็ว่ารับหรือกำหนดใจรับตามไป จบแล้วพระบอกอานิสงส์ศีลต่อท้าย

เบญจศีล คือ

๑. เว้นจากการฆ่าสัตว์มีชีวิต

๒. เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก

๓. เว้นจากการประพฤติผิดในกาม

๔. เว้นจากการกล่าวเท็จ

๕. เว้นจากการดื่มน้ำเมาคือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

ศีลข้อที่ ๑ ***ปาณาติปาตา เวรมณี*** เว้นจากฆ่าสัตว์มีชีวิต คำว่าสัตว์มีชีวิตแปลจากคำว่าปาณาติปาตา คำว่า*ปาณะ* คืออินทรีย์ที่หายใจ ที่มีชีวิตเป็นอยู่ หมายถึงมนุษย์และดิรัจฉานทั่วไปทุกชนิด เพราะเมื่อมีชีวิตเป็นอยู่ก็ต้องหายใจเหมือนกันหมด การหายใจหมายถึงความมีชีวิต หรือความมีชีวิตก็หมายถึงการหายใจ คำว่า*ปาณา* จึงแปลฟังง่าย ๆ ว่าสัตว์มีชีวิต ซึ่งหมายถึงทั้งมนุษย์และดิรัจฉานที่ยังหายใจได้อยู่ดังกล่าวนั้น การฆ่าคือการทำให้ตายด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งก็ตาม ตลอดถึงการทำให้แท้งลูกก็ชื่อว่าเป็นการฆ่าเหมือนกัน เว้นจากการฆ่าสัตว์มีชีวิต คือความตั้งใจงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ทุกชนิด

ความตั้งใจงดเว้นหรือความงดเว้นได้ ไม่ฆ่านี้ ถ้าไม่ได้รับศีลไว้ก่อน แต่เมื่อพบสัตว์มีชีวิตพอจะฆ่าได้ ก็คิดงดเว้นขึ้นได้ เช่น เมื่อยุงกัดจะตบให้ตายก็ได้ แต่ไม่ตบ เพียงแต่ปัดให้ไปอย่างนี้เป็น***สัมปัตตวิรัติ*** (ความเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้อันมาถึงเฉพาะหน้า) ถ้างดเว้นได้ด้วยรับศีลไว้ก่อนหรือตั้งใจถือศีลไว้ก่อนเป็น***สมาทานวิรัติ*** (ความเว้นด้วยการถือเป็นกิจวัตร) ถ้างดเว้นได้เป็นปกตินิสัยของตนจริง ๆ ก็เป็น***สมุจเฉทวิรัติ*** (ความเว้นด้วยการตัดขาดมีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ) ความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวมีเมื่อใด ศีลข้อนี้ก็มีเมื่อนั้น

มีปัญหาว่าเด็ก ๆ ไม่รู้เดียงสาไม่ได้ฆ่าสัตว์อะไรจะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ คนที่ยังไม่ฆ่าสัตว์เพราะยังไม่มีโอกาสจะฆ่าจะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ ก็อาจตอบได้ด้วยอาศัยหลักวิรัติ ไม่ชื่อว่ามีศีลเพราะไม่มี***วิรัติเจตนา*** คือความตั้งใจงดเว้น เช่น เด็กไม่รู้เดียงสานั้นยังไม่รู้จักตั้งใจงดเว้น คนที่ยังไม่มีโอกาสจะฆ่าก็ไม่มีความตั้งใจงดเว้น

การล่วงศีลข้อนี้มีขึ้นในเมื่อสิ่งที่จะฆ่าเป็นสัตว์มีชีวิต ตนก็รู้อยู่ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต มีเจตนาคิดจะฆ่า พยายามฆ่าด้วยเจตนานั้น ด้วยการทำเองก็ตาม สั่งใช้ให้คนอื่นทำก็ตาม และสัตว์ก็ตายด้วยความพยายามนั้น เมื่อประกอบด้วยองค์ลักษณะดังกล่าว ศีลก็ขาด

มีปัญหาว่าไม่ได้เจตนาเหยียบมดตาย ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะไม่รู้ว่าสัตว์มีชีวิต ยุงกัดตบยุงแต่ยุงบินหนีไปก่อน ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะว่าสัตว์ไม่ตาย

การฆ่าสัตว์ท่านแสดงว่ามีโทษมากและน้อยต่าง ๆ กัน คือ ถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณมาก มีเจตนาฆ่าแรงมาก มีความพยายามมาก ก็มีโทษมาก ถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณน้อย มีเจตนาอ่อน มีความพยายามน้อย ก็มีโทษน้อยลงมาตามส่วน

ผู้ทำศีลข้อนี้ขาดแล้ว เมื่อรับศีลใหม่หรือไม่รับจากใคร แต่ตั้งใจถือศีลขึ้นใหม่ด้วยตนเอง ศีลก็กลับมีขึ้นใหม่ เพราะหลักอยู่ที่ ***วิรัติเจตนา*** คือความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวแล้ว ตั้งใจงดเว้นขึ้นเมื่อใด ศีลก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น ฉะนั้นถึงจะรับศีลจากพระ แต่รับเพียงด้วยปาก ใจไม่ได้คิดงดเว้นอะไรก็ไม่เกิดเป็นศีลขึ้น ถึงไม่ได้รับศีลจากพระ แต่มีใจงดเว้นก็เกิดเป็นศีลขึ้นได้ มีข้อที่ต่างกันอยู่ว่าการรับจากพระเป็นการแสดงตน และเป็นการกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณ ซึ่งทำให้ต้องสำนึกตนในคำสัตย์ปฏิญาณนั้น เป็นเครื่องช่วยทำให้ศีลมั่นเข้า และการรับศีลเมื่อไม่ได้ตั้งใจรับเป็นนิจ ถึงจะไปล่วงศีลเข้าในภายหลังเพราะความพลั้งเผลอ หรือเพราะเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่เสียสัตย์ปฏิญาณอะไร ทั้งนี้ก็สุดแต่จะตั้งเจตนาไว้อย่างไร

หลักแห่งการบัญญัติศีลข้อ ๑ พระพุทธเจ้าตรัสไว้มีความว่า ตนรักชีวิตของตน สะดุ้งกลัวความตายฉันใด สัตว์อื่นก็รักชีวิตของตน และสะดุ้งกลัวความตายฉันนั้น ฉะนั้น จึงไม่ควรฆ่าเอง ไม่ควรใช้ให้คนอื่นฆ่า อนึ่งคนรักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด สัตว์อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น จึงไม่ควรสร้างความสุขให้แก่ตนด้วยการก่อทุกข์ให้แก่คนอื่น อาศัยหลักพระพุทธภาษิตดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ ด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและหลักเมตตากรุณา

หลักยุติธรรม คือหลักการให้ความยุติธรรมคุ้มครองชีวิตสัตว์ทั้งหลายโดยเที่ยงธรรมเสมอหน้ากันทั้งหมด ทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉานทุกชนิด มิใช่บัญญัติด้วยลำเอียงเข้ากับมนุษย์ว่ามนุษย์ควรจะฆ่าดิรัจฉานกินได้ หรือลำเอียงเข้ากับสัตว์ดิรัจฉาน เพราะทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็ต้องหายใจอยู่เหมือนกัน และต่างรักชีวิต รักสุขเกลียดทุกข์อยู่เหมือน ๆ กัน ฉะนั้นการให้ความคุ้มครองชีวิตโดยเสมอหน้ากันหมดไม่เลือกว่าเราว่าเขา ไม่เลือกว่าตนว่าผู้อื่น ไม่เลือกว่ามนุษย์ว่าดิรัจฉานชนิดไหน จึงเป็นการยุติธรรมปราศจากความลำเอียงอย่างแท้จริง แต่มนุษย์เรามีปกตินิสัยเข้ากับตัวด้วยอำนาจความโลภโกรธหลง จึงพอใจบัญญัติอะไรให้อนุโลมกับปกตินิสัยและอ้างปกตินิสัยอันมีกิเลสนี้แหละให้เป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ ที่บัญญัติให้มนุษย์มี

สิทธิ์ตัดชีวิตดิรัจฉาน เพื่อใช้เนื้อทำอาหารได้โดยไม่ผิด ทั้งเป็นการชอบธรรมด้วย ลองนึกดูว่าถ้าเสืออ้างว่าคนเกิดมาเป็นอาหารของเสือ คนก็คงไม่ยอมเป็นแน่ โดยทำนองเดียวกัน ถ้าปลาเนื้อพูดได้ก็คงไม่ยอมให้ถือว่าเกิดมาเป็นอาหารของคนเหมือนกัน ข้อที่คนเราลำเอียงเข้ากับตัวนี้มีตัวอย่างให้เห็นได้อีกมากมาย เช่น ในบางคราวสัตว์ดิรัจฉานทำร้ายคน คนก็พูดกันเป็นข่าวว่าสัตว์นั้น ๆ ดุ แต่คนทำร้ายสัตว์ดิรัจฉานทั่ว ๆ ไปไม่พูดกันว่าคนดุ ในคราวหนึ่งเมื่อหลายปีมาแล้วปลาฉลามกินคนที่ลงเล่นน้ำที่ศรีราชาเกิดเป็นข่าวเกรียวกราว สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์รับสั่งเป็นเชิงประทานแง่คิดว่า *ปลากินคนเป็นข่าวกันใหญ่ แต่คนกินปลาเงียบไม่มีใครพูด* เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่า คนเรามีความลำเอียงเข้ากับตัวอยู่มากมายนักดังกล่าวมานี้

พระพุทธเจ้าได้ทรงตัดความลำเอียงได้หมด ประทานความยุติธรรมแก่ทุก ๆ ชีวิตสัตว์เสมอเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่งพระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากรุณาแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้า เหมือนอย่างมารดาบิดามีเมตตากรุณาแก่บุตรธิดา มารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณาไม่อาจจะฆ่าเอง หรือยอมให้ใครฆ่าบุตรธิดาของตนได้ฉันใด พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้นเพราะทรงเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อ ๑ เพื่อมิให้เบียดเบียนชีวิตของกันและกันด้วยเมตตากรุณา ฉะนั้นจึงมิใช่ควรเว้นจากการฆ่าสัตว์เพียงอย่างเดียว ควรเว้นจากการทำร้ายร่างกายกันและการทรมานสัตว์ให้ลำบากด้วย แม้การทำร้ายร่างกายอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ควรเว้น เช่น คนที่โตกว่าชกต่อยข่มเหงคนที่เล็กกว่า พี่รังแกน้อง

การทรกรรม คือการทำสัตว์ให้ลำบาก แม้เพื่อเล่นสนุกก็ควรเว้น เช่น การเผาหนูทั้งเป็น ใช้น้ำมันราดตัวให้ชุ่ม จุดไฟปล่อยให้วิ่งไฟติดโพลงไปเป็นการเล่นสนุก ตลอดถึงการเล่นกัดจิ้งหรีดเป็นต้น สำหรับผู้ใหญ่บางทีก็เล่นทรกรรมสัตว์ เช่น ชนวัว ชนไก่ เป็นการสนุกบ้าง เป็นการพนันบ้าง เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำทั้งสิ้น การใช้งานสัตว์จนเกินกำลังเป็นสิ่งที่ไม่ควรทำเหมือนกัน การทำเหล่านี้เป็นการก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น แสดงว่าผู้ทำมีใจปราศจากเมตตากรุณา ไม่ได้คิดย้อนมาดูตัวว่าถ้าถูกทำเช่นนั้นบ้างจะเป็นอย่างไร

การเล่นสนุกอีกอย่างหนึ่งของคนคือการ *ล่าสัตว์* ในป่า บางคนถือว่าเป็นการฝึกผจญภัยทำให้ใจกล้า แต่ก็

ผจญอย่างเอาเปรียบ เพราะใช้อาวุธและหลบอยู่บนห้างต้นไม้หรือในที่กำบัง และสัตว์มากชนิดไม่มีทางจะต่อสู้ด้วยเลย สัตว์บางชนิดยังไม่คุ้นกับความมีใจดำอำมหิตของคน เห็นคนเข้าก็คงไม่คิดว่าเป็นเพชฌฆาต รีรอมองดูอย่างทึ่ง สงสัยว่าคนคงเป็นเพื่อนสัตว์ชนิดหนึ่ง ซึ่งความจริงก็เป็นอย่างนั้น จึงถูกยิงอย่างสะดวก บางสัตว์ที่ถูกยิงเป็นแม่มีลูกอ่อนติดตาม ครั้นถูกยิงแล้วก็พยายามปิดบาดแผล อดกลั้นความเจ็บปวดมิให้ลูกเห็น แสดงอาการเศร้าโศกและแสดงความรักอาลัยลูกอย่างสุดซึ้ง แล้วก็ตกลงมาตาย คนที่ยิงแม้ทีแรกจะไม่คิดอะไร ครั้นเห็นเหตุการณ์ดังกล่าว เห็นสายตาสัตว์ผู้แม่ที่มองตนอย่างละห้อยเหมือนจะถามสาเหตุ เกิดสงสารสังเวชจนเลิกการล่าสัตว์ตั้งแต่บัดนั้นก็มี บางทีในฤดูแล้งสัตว์ป่าจำต้องกระเสือกกระสนมาดื่มน้ำในสระที่มีคนมาคอยดักยิงอยู่ แม้น่าจะรู้ว่ามีภัยก็ต้องมา เพราะความกระหายน้ำแล้วถูกยิงอย่างยอมให้ยิง

การยิงสัตว์เป็นการกีฬาในคราวสัตว์เผชิญทุกข์เช่นนี้เป็นการแสดงความโหดร้ายยิ่งนัก ผู้ที่มีใจอำมหิตโหดร้ายนี้แหละคือยักษ์ในหมู่มนุษย์และในหมู่ดิรัจฉาน ผู้ที่ใช้ความคิดให้ถูกต้องสักหน่อยจักทำอย่างนั้นไม่ได้เลย ในฐานะนับถือพระพุทธเจ้าก็ยิ่งไม่ควรทำ พระพุทธเจ้าทรงสอนให้นึกเปรียบเทียบระหว่างตัวเรากับผู้อื่นสัตว์อื่น ว่าต่างก็รักชีวิต กลัวตายเหมือนกัน แล้วควรเว้นจากการฆ่า การเบียดเบียน ควรปลูกเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

มิใช่แต่การฆ่าสัตว์มีชีวิตอื่นเท่านั้น ถึงการฆ่าตัวเองตาย ที่เรียกว่า ***อัตวินิบาตกรรม*** พระพุทธเจ้าก็ทรงห้ามมิให้ทำ การฆ่าตัวเป็นการแสดงความอับจน พ่ายแพ้หมดทางแก้ไข หมดทางออกอย่างอื่น สิ้นหนทางแล้ว เมื่อฆ่าตัวก็เป็นการทำลายตัว เมื่อทำลายตัวก็เป็นการทำลายประโยชน์ทุก ๆ อย่างที่จะพึงได้ในชีวิต ในบางหมู่เห็นว่าการฆ่าตัวในบางกรณีเป็นเกียรติสูง แต่ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่าเป็น ***โมฆกรรม*** คือกรรมที่เปล่าประโยชน์ เรียกผู้ที่ทำว่า***โมฆบุคคล*** คือคนเปล่าเท่ากับตายไปเปล่า ๆ ควรจะอยู่ทำอะไรให้เกิดประโยชน์ต่อไปได้ก็หมดโอกาสเสียแล้ว ตรงกับคำที่พูดกันว่าเสียไปเสียแล้ว พระพุทธเจ้าทรงสอนให้สงวนรักษาตนให้ดีตลอดเวลาทั้งปวง ทรงห้ามมิให้มอบตนให้แก่ใครและไม่ให้ฆ่าตนเอง เช่นเดียวกับมิให้ฆ่าสัตว์อื่น โดยปกติคนทุกคนรักชีวิตรักตนกลัวตาย แต่เพราะเหตุบางอย่างบางครั้งอาจเกิดการคิดสละชีวิต ก็เมื่อ

เกิดความคิดเช่นนั้นขึ้นได้ ไฉนจะทำให้เกิดความคิดอีกอย่างหนึ่งขึ้นไม่ได้ คือคิดอยู่ต่อไป เว้นไว้แต่จะแพ้แก่ความคิด แพ้แก่ใจตนเอง ฉะนั้น เมื่อมีสติระวังมิให้เป็นผู้พ่ายแพ้อย่างหมดประตูเช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้ชนะตนเอง ชนะใจตนเองได้แล้วจะไม่ก่อกรรมนั้นให้แก่ตนได้เลย

ศีลข้อที่ ๒ ***อทินฺนาทานา เวรมณี*** เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก คำว่าสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ หมายถึงของทุก ๆ อย่างที่มีเจ้าของยังหวงแหนยึดถือกรรมสิทธิ์อยู่ สิ่งของหรือวัตถุทุกอย่างที่บุคคลสามารถเข้ายึดถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้ เรียกรวมว่าทรัพย์ แบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ คือ

สังหาริมทรัพย์ ได้แก่ ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ ไม่ว่าตัวทรัพย์นั้นเคลื่อนที่ได้เองเพราะเป็นสิ่งมีวิญญาณ (สวิญญาณกทรัพย์) เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย หรือเป็นสิ่งที่คนทำให้เคลื่อนที่ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีวิญญาณ (อวิญญาณกทรัพย์) เช่น สมุด ดินสอ ปากกา เงิน ทอง เป็นต้น

อสังหาริมทรัพย์ ได้แก่ ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดิน และบ้านเรือนที่ปลูกอย่างถาวรบนที่ดิน ถ้าแบ่งทรัพย์ออกเป็น***สวิญญาณกทรัพย์*** (ทรัพย์ที่มีวิญญาณ) และ***อวิญญาณกทรัพย์*** (ทรัพย์ที่ไม่มีวิญญาณ) อสังหาริมทรัพย์ก็จัดเข้าในอวิญญาณกทรัพย์ (สัตว์บางชนิดได้ยินว่าเกิดติดที่ เช่น หอยนางรม ถ้าเป็นอย่างนั้นก็เป็นสวิญญาณกะ ที่เป็นอสังหาริมะ)

ทรัพย์เหล่านี้ที่มีเจ้าของถือกรรมสิทธิ์อยู่เรียกว่า*อทินนะ* สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ คำว่าไม่ได้ให้ก็หมายความว่ายังถือกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของอยู่ ยังไม่สละกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ และคำว่าเจ้าของ หมายถึงคนใดคนหนึ่งก็ได้ หมายถึงส่วนกลางก็ได้ เช่น ถ้าเป็นของของใครคนไหน คนนั้นก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสมาคมไหนองค์การไหน สมาคมนั้นองค์การนั้นก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของหลวง หลวงก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสงฆ์ของศาสนา สงฆ์และศาสนาก็เป็นเจ้าของ เป็นต้น

การถือเอา (สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้) ด้วยจิตคิดลัก มาจากศัพท์ว่า ***อาทานะ***

ในคำว่า อทินนาทานา (อทินฺน + อาทาน) หมายความว่าถือเอาทรัพย์ซึ่งเป็นของผู้อื่นไปจากความครอบครองของเขาด้วยเจตนาทุจริต คือด้วย ***เถยฺยเจตนา*** (เจตนาลักขโมย) เรียกสั้น ๆ ว่าลัก

การลักทุกอย่างที่ผิดศีลข้อที่ ๒ นี้ มีโทษน้อยและมากตามวัตถุที่ลัก เจตนา

ที่ลัก และกิริยาที่ประกอบโจรกรรม ถ้าวัตถุที่ลักเล็กน้อย เจตนาอ่อน กิริยาที่ทำการลักไม่ร้ายแรง ก็มีโทษน้อย ถ้าวัตถุที่ลักมาก เจตนาแรง กิริยาที่ทำการลักร้ายแรง ก็มีโทษมากขึ้น คือเป็นบาปมากขึ้นตามส่วนกัน และจะลักเองหรือสั่งใช้ให้ผู้อื่นลัก เป็นการลักอันผิดศีลข้อนี้เหมือนกัน

ถ้าจะถามว่าอทินนาทานเป็นศีลข้อที่ ๒ ใช่ไหม ตอบว่าไม่ใช่ เพราะอทินนาทาน แปลว่า การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก อทินนาทานจึงไม่ใช่ศีล แต่เป็นการทำที่ผิดศีล ถ้าถามว่าอะไรเป็นศีลข้อที่ ๒ ตอบว่าเวรมณี คือความเว้นจากอทินนาทาน หรือ*วิรัติเจตนา*งดเว้นนี้แหละเป็นศีล ถ้าตั้งใจไว้ว่าจะไม่ลักของของใครด้วยรับศีลไว้หรือด้วยตั้งใจเอาเอง ก็เป็น*สมาทานวิรัติ* ถ้าไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อนไปพบของของใครวางเผลอไว้ จะลักก็ได้ แต่ก็เกิดตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นว่าไม่ลัก เป็น*สัมปัตตวิรัติ* ถ้าเว้นได้เป็นปกติวิสัย ไม่มีเกิดความคิดจะลักขึ้นเลยทุกสิ่งทุกโอกาส ก็เป็น*สมุจเฉทวิรัติ* เช่นเดียวกับที่ได้แสดงแล้วในศีลข้อที่ ๑

การล่วงศีลข้อนี้มีขึ้นในเมื่อของที่จะลักเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน ตนก็รู้อยู่ว่าเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน มีเจตนาลัก ทำการลักเองหรือสั่งใช้ให้คนอื่นลัก และได้ของนั้นมา ใครมือไวใจเร็วประพฤติผิดศีลข้อนี้ เมื่อตั้งใจงดเว้นขึ้นใหม่เมื่อใด ก็เกิดเป็นศีลขึ้นอีกเมื่อนั้น เพราะศีลมีขึ้นด้วยวิรัติเจตนาดังแสดงแล้วในกัณฑ์ก่อน

อนึ่ง ควรเว้นจากลักทรัพย์โดยอ้อม คือไม่ใช่โจรกรรมหรืออทินนาทานโดยตรง แต่ว่าอนุโลมโจรกรรม เช่น

สมโจร คือ เป็นโจรรับซื้อของโจร ของขโมย

ปอกลอก คือ คบคนด้วยอาการไม่ซื่อสัตย์ มุ่งหมายจะเอาทรัพย์ถ่ายเดียว หาวิธีให้เขาจ่ายทรัพย์ให้ บางทีจนถึงเขาต้องสิ้นตัว ต้องตกยาก

รับสินบน คือ ถือเอาทรัพย์ที่เขาให้เพื่อช่วยทำธุระให้แก่เขาในทางที่ผิด

อีกอย่างหนึ่ง ควรเว้นจากการทำทรัพย์ของผู้อื่นให้สูญที่ตนจะต้องรับใช้ อันนับว่าเป็นฉายาโจรกรรม ฉายาแปลว่าเงา ฉายาโจรกรรมก็ได้แก่เงาของโจรกรรม คือใกล้จะเป็นโจรกรรมทีเดียว เช่น

ผลาญ คือ ทำอันตรายแก่ทรัพย์ของผู้อื่นด้วยโทสะพยาบาท เช่น ผูกโกรธเขาจึงลอบฟันต้นผลไม้ของเขา ลอบทำของอะไรของเขาให้เสีย

หยิบฉวย คือ ถือเอาทรัพย์ของผู้อื่นด้วยความมักง่าย เช่น บุตรหลานผู้ประพฤติมักง่ายไม่บอกขออนุญาตก่อน หยิบฉวยสิ่งของมารดาบิดาปู่ย่า

ตายายไปใช้ ด้วยถือว่าเป็นของมารดาบิดาและญาติ มิตรสหายหยิบฉวยสิ่งของของมิตรไปใช้ไม่บอกให้เจ้าของรู้

อันคนที่คุ้นเคยไว้วางใจ เช่น เป็นญาติกันเป็นมิตรสหายกัน เรียกว่าคนวิสาสะกัน คำว่า ***วิสาสะ*** แปลว่าคุ้นเคยกัน ไว้วางใจกัน คนที่มีวิสาสะกันนี้อาจ ***ถือวิสาสะ*** คือถือเอาสิ่งของของกันไปใช้ มิได้บอกให้เจ้าของรู้ก่อน แต่การถือวิสาสะนี้มีโทษถ้าถือไม่ถูกลักษณะ เมื่อถือให้ถูกต้องตามลักษณะของการถือวิสาสะจึงจะไม่มีโทษ ลักษณะของการถือวิสาสะที่ถูกต้อง คือ

เจ้าของเป็นผู้สนิทกับตน เมื่อถือวิสาสะแล้วจะไม่มีใครสนเท่ห์

เจ้าของได้สั่งอนุญาตไว้ หรือเป็นสิ่งที่เขาไม่หวง หรือพอให้แก่ตนได้

เมื่อถือเอาแล้ว เขารู้เข้า เขาจะพอใจหรือไม่ว่าอะไร

การถือวิสาสะไม่ถูกลักษณะ มีโทษทำความไม่พอใจแก่เจ้าของ ทำให้เขาสิ้นรักสิ้นไว้วางใจในตนและทำให้เป็นสิ่งที่สงสัยของคนอื่น ว่าตนเป็นโจรเป็นขโมย ฉะนั้น ยิ่งคุ้นเคยกันมากก็ควรจะยิ่งระวัง เพื่อมิให้เกิดความประมาทถือเสียว่าคุ้นเคยกันพาให้ประพฤติผิดต่อกัน เช่น ถือวิสาสะกันอย่างมักง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้ความคุ้นเคยก็จะกลายเป็นเหตุก่อความกินแหนงแตกร้าว ถ้าไม่คุ้นเคยกันยังดีกว่า

หลักแห่งการบัญญัติศีลข้อที่ ๒ พระพุทธเจ้า ทรงบัญญัติศีลข้อนี้ต่อจากข้อที่ ๑ พิจารณาดูเห็นว่าทรงบัญญัติขึ้นด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน เพราะทุก ๆ คนต่างต้องมีทรัพย์ไว้สำหรับบริโภคใช้สอย และไม่ปรารถนาให้ใครลักขโมยช่วงชิงไป บางคนต่อสู้เพื่อป้องกันทรัพย์จนถึงต้องบาดเจ็บล้มตาย เมื่อตนไม่ชอบให้ใครมาลักทรัพย์ของตน ก็ไม่ควรลักทรัพย์ของคนอื่น ฉะนั้นการไม่ลักทรัพย์ของกัน จึงเป็นการละเว้นที่ยุติธรรมในทรัพย์ เพราะเป็นการละเว้นความลำเอียงเห็นแก่ตัวเสียได้ด้วยนึกเห็นใจคนอื่นที่มีความหวงแหนรักษาทรัพย์เหมือนกับตน และคนเราจะอยู่ด้วยกันเป็นสุขก็เพราะไม่เบียดเบียนในทางต่าง ๆ ในทางหนึ่งคือไม่เบียดเบียนทรัพย์ของกัน ละเว้นจากการเบียดเบียนกันได้ก็ด้วยปลูกเมตตากรุณาในกันคอยยับยั้งหักห้ามใจที่อยากได้หรือโกรธเกลียด เมื่อมีเมตตาหวังดี มีกรุณาหวังช่วยกันอย่างจริงใจแล้ว ก็จะไม่คิดขโมยของกัน

ฉะนั้น ศีลข้อนี้จึงเป็นศีลโดยปกติของคนที่มีเมตตากรุณาต่อกัน ไม่ต้องไปรับมาจากที่ไหนเลย แต่เกิดจากใจเมตตากรุณาเอง ดังเช่นมารดาบิดาและผู้ที่มีเมตตาทั้งหลายไม่ได้ไปรับศีล

จากที่ไหน แต่ก็มีในบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา ไม่มีคิดเลยที่จะเบียดเบียนทรัพย์ของบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา มีแต่คิดให้ อาศัยหลักเมตตากรุณาดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติศีลข้อนี้ และด้วยศีลข้อนี้เป็นอันรับรองความมีกรรมสิทธิ์ในทรัพย์ของเจ้าของทรัพย์ทุกคน

มีบางคนกล่าวอ้างว่าพระพุทธศาสนาสอนไม่ให้ยึดถือทรัพย์ ถ้ามีก็ให้รวมเป็นกองกลางคือเป็นของสงฆ์ คำอ้างนี้ผิดหลักศีลข้อนี้ เป็นอันทรงรับรองความมีทรัพย์ยึดครองอยู่ จึงห้ามมิให้ลักทรัพย์ของกัน และทรงสอนให้ประกอบอาชีพแสวงหาทรัพย์ในทางที่ชอบ เมื่อได้มาก็ให้รักษาไว้ให้ดี และใช้จ่ายให้พอสมควรแก่กำลัง ส่วนของสงฆ์นั้นเกี่ยวแก่พระภิกษุสงฆ์ เมื่อมีวัดขึ้นก็ต้องมีของกลางสำหรับวัด เรียกว่าเป็นของสงฆ์สำหรับวัดเป็นวัด ๆ ไป

เช่นเดียวกับในฝ่ายอาณาจักรก็มีของหลวง ขององค์การ ของสมาคมนั้น ๆ พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงบัญญัติให้ต้องรวมของบุคคลเข้าเป็นของสงฆ์ และในคำสอนที่ให้สละบริจาค ก็สอนให้รู้จักเลือกให้ มิได้สอนให้สละเรื่อยไป แต่เมื่อจะออกบวชต้องสละสมบัติฆราวาสอยู่เอง และต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของผู้บวช เป็นคฤหัสถ์ก็ควรปฏิบัติตามฆราวาสธรรม (ธรรมของคฤหัสถ์) เป็นพระจะปฏิบัติอย่างชาวบ้านหรือชาวบ้านจะปฏิบัติอย่างพระหาได้ไม่ ในธรรมข้อเดียวกันบางข้อก็มีวิธีปฏิบัติต่างกัน เช่น สัมมา-อาชีวะ เป็นพระเที่ยวบิณฑบาตเป็นสัมมาอาชีวะ ไปประกอบการค้าไม่เป็นสัมมาอาชีวะ เป็นคฤหัสถ์ ประกอบการค้าในทางชอบเป็นสัมมาอาชีวะ แต่จะเที่ยวบิณฑบาตไม่ได้ ฉะนั้น การอ้างเอาพระพุทธศาสนาต่าง ๆ นั้นบางทีเป็นการอ้างเอาประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง นอกพระพุทธศาสนา

ศีลข้อที่ ๓ ***กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี*** เว้นจากประพฤติผิดในกาม ศีลข้อนี้บัญญัติห้ามมิให้ประพฤติผิดในกาม แต่ไม่ห้ามประพฤติชอบในกาม คำว่าในกามนั้นหมายถึง ในเรื่องเกี่ยวกับความใคร่ระหว่างชายกับหญิง ที่เรียกในบัดนี้ว่าความรักเกี่ยวกับเพศ ทุก ๆ คนเมื่อเป็นเด็กพอใจในการเล่นต่าง ๆ อย่างเด็ก แต่เมื่อร่างกายเติบโตขึ้น ก็เกิดมีความรู้สึกเป็นอย่างชายหญิงแรกรุ่นหนุ่มสาว และโดยปกติก็มีคู่เป็นสามีภริยาเกิดบุตรหลานสืบตระกูลกันต่อ ๆ มาและจักสืบกันต่อ ๆ ไป เชื้อสายของมนุษย์และสัตวโลกทุกชนิดจึงไม่สิ้นสูญ แต่ในการครองคู่ของคนนั้นยังต้องการเหตุอุปถัมภ์ต่าง ๆ

ทั้งภายในทั้งภายนอก เพื่อให้อยู่ด้วยกันยั่งยืนตลอด และมีความสุขความเจริญ จะเกิดผลเป็นไปดังกล่าวได้ก็ต้องมีการปฏิบัติในเรื่องนี้ในทางชอบในเมื่อถึงวัยถึงเวลาอันสมควร เมื่อไปประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยถึงเวลาอันสมควรก็ดี ประพฤติในทางที่ผิดก็ดี หรือเมื่อมีคู่ครองแต่งงานแต่งการแล้วยังประพฤตินอกใจกันอยู่ก็ดี รวมเรียกว่าประพฤติผิดในกามอย่างกว้าง ๆ

ประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยถึงเวลาอันสมควรนั้น เช่น ในเวลาเล่าเรียนศึกษา ซึ่งเป็นเวลาหาวิชาความรู้ใส่ตน ไม่ใช่เป็นเวลาหาคู่ครอง ถ้าจะต้องการมีความรักก็ต้องทุ่มเทความรักไปในการศึกษาเล่าเรียน คือให้รักเรียน แต่ถ้าปล่อยใจปล่อยกายเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปในเรื่องเพศ ก็เรียกว่าประพฤติผิด จะประพฤติผิดน้อยหรือมากเพียงไรก็สุดแต่จะปล่อยใจปล่อยกายให้ผิดไปเท่าไร ความประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรเช่นนี้ โดยปกติเกี่ยวแก่เยาวชน มีโทษทำให้เรียนไม่สำเร็จหรือเสียหายไปมิใช่น้อย และเป็นจารึกเศร้าหมองติดอยู่กับตนเอง เยาวชนทั่วไปจึงสมควรงดเว้นและป้องกันตนมิให้ทำผิดไปในเรื่องนี้ตั้งแต่ต้น

อนึ่ง ประพฤติในทางที่ผิดนั้น คือเมื่อไม่ถึงเวลาอันสมควร แต่ประพฤติในทางลักลอบ หรือละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิด คือถ้าเป็นฝ่ายชายละเมิดในภรรยาท่าน (เขา) หรือหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของท่าน หรือในหญิงที่จารีตห้าม เช่น หญิงที่เป็นเทือกเถาของตนดังที่ระบุไว้ในกฎหมาย ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงซึ่งอยู่ในพิทักษ์รักษาของตระกูล หรือในหญิงผู้อยู่ใต้บัญญัติในพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงซึ่งอยู่ในพิทักษ์รักษาของธรรมเนียม หรือในหญิงที่กฎหมายบ้านเมืองห้าม ถ้าเป็นหญิงประพฤติละเมิดหรือร่วมประพฤติละเมิดในชายที่ไม่ควรกล้ำกราย เช่น ผู้อยู่ภายใต้บัญญัติห้าม เป็นต้น หญิงหรือชายผู้ประพฤติละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำดังกล่าว เรียกว่าประพฤติผิดในกาม

เขตที่ไม่ควรละเมิดอันเป็นเหตุให้บังเกิดความประพฤติผิดเช่นนี้ ถึงไม่จำแนกไว้ก็เป็นที่เข้าใจกันได้ เพราะรวมลงว่าเป็นเขตที่หวงห้าม คือนอกจากเจ้าตัวทั้งสองแล้ว ยังมีบุคคลที่สามรักษาหวงห้าม หรือเจ้าตัวนั่นเองอยู่ใต้ธรรมเนียมหรือบัญญัติที่ห้ามไว้ ฉะนั้น ต้องมีการลักลอบเหมือนอย่างทรัพย์ที่มีเจ้าของหวงต้องลักขโมยจึงจะได้ แม้แมวเมื่อเข้าไปลักปลาย่างในครัวก็แสดงว่ารู้ตัวว่าเป็นแมวขโมย จึงลอบเข้าไปและลอบวิ่งออกหรือเมื่อมีคนเห็นก็รีบวิ่งหนีออกไปโดยเร็ว และ

ถ้าการประพฤติผิดนั้นเป็นการใช้กำลังบังคับ ก็ยิ่งเป็นการประพฤติผิดโดยแท้

อนึ่ง แม้ผู้มีคู่ครองแต่งงานแต่งการแล้วยังประพฤตินอกจิตนอกใจกันอยู่ ก็เป็นประพฤติผิดในกาม เพราะเป็นความประพฤติผิดในกันและกัน และยังเป็นการประพฤติผิดในเมื่อไปละเมิดในภรรยาท่านดังกล่าวแล้ว

ลักษณะสำหรับกำหนดว่าเป็นการประพฤติผิดในกาม ซึ่งเป็นการผิดศีลนั้น คือเป็นวัตถุหรือเป็นเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำกล้ำกราย ไม่ควรได้ไม่ควรถึง มีจิตประสงค์จำนงจะได้วัตถุหรือเขตนั้น ปฏิบัติสำเร็จได้ดังประสงค์ ความประพฤติผิดดังกล่าวนี้มีโทษเบาปานกลาง และหนัก ตามระดับแห่งเขตที่ละเมิดกับทั้งเจตนาและการกระทำดังมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ทุกกาลสมัย ความงดเว้นจากประพฤติผิดในกามดังกล่าวได้เป็นศีล งดเว้นได้ด้วยตั้งใจถือศีลเป็น*สมาทานวิรัติ* ไม่ได้ตั้งใจงดเว้นก่อน พบโอกาสที่จะประพฤติผิดได้แต่งดเว้นได้เป็น*สัมปัตตวิรัติ* งดเว้นได้เป็นปกตินิสัยทีเดียวจัดเป็น*สมุจเฉทวิรัติ* เทียบอย่างวิรัติระหว่างมารดาบิดากับบุตรธิดาทั่วไป

หลักแห่งการบัญญัติศีลข้อที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ เพื่อป้องกันชีวิต ข้อที่ ๒ ป้องกันทรัพย์สมบัติที่จะต้องใช้ดำรงชีวิต และข้อที่ ๓ นี้เพื่อความสงบสุขในครอบครัว ด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน

อาศัยหลักยุติธรรมนั้นคือ เมื่อตนเองมีความรักและหวงแหนในสิ่งซึ่งเป็นที่รักของตนฉันใด คนอื่นก็มีความรู้สึกฉันนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น เมื่อไม่ปรารถนาให้ใครมาละเมิดล่วงล้ำในสิ่งที่รักที่หวงแหนของตน ก็ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำในของของคนอื่น เหมือนอย่างทุกคนก็ย่อมมีญาติพี่น้องต่างเพศของตนและไม่ปรารถนาให้ใครมาประพฤติละเมิดล่วงล้ำ เมื่อเป็นเช่นนี้ไฉนจึงจักไปประพฤติอย่างที่ตนไม่ชอบในญาติพี่น้องของคนอื่น ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยยุติธรรมแล้วจึงไม่ควรประพฤติผิดในเรื่องนี้ในทางใดทางหนึ่งเลยทีเดียว

อาศัยหลักเมตตากรุณานั้น คือเมื่อมีเมตตากรุณาต่อกันโดยจริงใจแล้วก็ไม่ประพฤติผิดต่อกันเลย เพราะการประพฤติผิดเช่นนั้นเป็นการทำลายด้วยอำนาจความใคร่ความปรารถนา มิใช่วิสัยของคนที่มีเมตตากรุณากันจะทำได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติศีลข้อนี้ การปฏิบัติตามศีลข้อนี้จะสำเร็จได้ดีก็ต้องมีธรรมที่คู่กัน คือความสำรวมในกาม

ศีลข้อที่ ๔ ***มุสาวาทา เวรมณี*** เว้นจากกล่าวเท็จ เท็จหรือมุสา คือไม่เป็นความจริง กล่าวเท็จก็คือพูดไม่จริง หรือพูดปด เพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เช่น ไม่รู้ไม่เห็นพูดว่ารู้ว่าเห็น ไม่ได้ทำพูดว่าทำ หรือได้รู้เห็นได้ทำพูดปฏิเสธเสีย ไม่ใช่แต่พูดด้วยปากเท่านั้น เขียนหนังสือเท็จปดเขา หรือแสดงอาการให้เขาเข้าใจผิด เช่น เมื่อเขาถามว่าเห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ไหม ความจริงก็เห็น แต่สั่นศีรษะเพื่อให้เข้าใจว่าไม่เห็น เรียกว่ากล่าวเท็จหรือมุสาวาทเหมือนกัน การแสดงความเท็จนั้นมักใช้กันเป็นส่วนมาก จึงเรียกว่ามุสาวาท แต่ก็หมายถึงทุก ๆ วิธีที่ทำให้คนอื่นเข้าใจผิดจากความจริง เช่นที่เรียกว่า

ปด ได้แก่ มุสาจัง ๆ เพื่อให้แตกกัน เพื่อหลอก เพื่อยอยก เพื่อประจบสอพลอ เป็นต้น

ทนสบถสาบาน เพื่อให้เขาเชื่อในคำเท็จ ทำมารยา เช่น ไม่เป็นอะไรแกล้งทำเป็นไข้ ทำเลศนัย เช่น ทำกลอุบายลวงหลอกหรือล่อให้เขาตายใจให้เชื่อผิด ๆ หรือทำแย้มพรายให้เขาคิดต่อไปผิด ๆ

เสริมความ คือ ขยายให้มากไปกว่าความเป็นจริง เช่น คนที่ ๑ พูดเพียงว่าไปเยี่ยมเพื่อนป่วย คนที่ ๒ พูดต่อไปว่าเพื่อนคนนั้นป่วยมาก คนที่ ๓ พูดต่อไปอีกว่าเพื่อนคนนั้นป่วยอาการร่อแร่

อำความ คือพูดไม่หมด เว้นความบางตอนไว้เสียเพื่อปกปิด เช่น กลับบ้านผิดเวลา ผู้ปกครองถามว่าไปไหนมา ก็ตอบว่าไปบ้านเพื่อน ไปบ้านเพื่อนจริงเหมือนกัน แต่ก็ได้พากันไปเที่ยวที่อื่น ๆ อีกด้วย

มุสาวาททุกวิธีเช่นที่กล่าวนี้มีโทษน้อย ปานกลาง หรือมากตามระดับแห่งเรื่องที่มุสาจะก่อให้เกิดขึ้นได้เพียงไร และเจตนา (ความจงใจ) แรงเท่าไร กิริยาที่ประกอบมุสาวาทใช้ความพยายามเท่าไร *เวรมณี* คือความเว้นจากมุสาทุกอย่างเป็นศีลข้อที่ ๔ นี้ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจรับศีลไว้ก่อนเป็น*สมาทานวิรัติ* ถ้าเว้นด้วยตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นเองในขณะที่พบโอกาสจะพูดเท็จได้เป็น*สัมปัตตวิรัติ* ถ้าเว้นได้จนเป็นปกตินิสัยจริง ๆ ก็เป็น*สมุจเฉทวิรัติ*

เมื่อรับศีลข้อนี้ไว้แล้ว ทำอย่างไรศีลจึงจะขาด ให้กำหนดมองดูลักษณะดังนี้ คือ จิตคิดจะพูดให้ผิดไปจากความจริงทั้งรู้อยู่ มีความพยายามเกิดจากจิตนั้นและคนอื่นรู้เข้าใจความ เช่น พูดกันด้วยภาษาไทยแก่คนที่รู้ภาษาไทย เขาฟังออกว่าพูดว่าอย่างไร หรือใช้กิริยาสั่นศีรษะ เขาเห็นแล้วเข้าใจความประสงค์ว่าปฏิเสธ ใช้กิริยาพยักหน้า

เขาก็เข้าใจว่ารับรอง ถ้าคนอื่นไม่รู้เข้าใจความ เหมือนอย่างพูดปดด้วยภาษาไทยแก่คนที่ไม่รู้ภาษาไทย เขาฟังไม่รู้ว่าอะไร ศีลก็ยังไม่ขาด

หลักแห่งการบัญญัติศีลข้อที่ ๔ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ อาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกับข้ออื่น ๆ คือทุก ๆ คนปรารถนาจะได้รับความจริง ไม่ต้องการถูกหลอกลวงด้วยความเท็จ จึงไม่ควรจะกล่าวเท็จหลอกลวงคนอื่นให้เข้าใจผิด เมื่อพูดอย่างยุติธรรม ไม่ลำเอียงไปทางตนและทางผู้อื่น ก็ต้องพูดอย่างนี้ แต่เมื่อพูดอย่างลำเอียงเข้ากับตนก็ต้องพูดอีกอย่างหนึ่งว่าหลอกลวงเขาได้เป็นดี แต่ถูกเขาหลอกลวงไม่ดี

อนึ่ง ทุก ๆ คนถ้ารักเมตตากรุณากันก็หลอกกันไม่ลง แต่ทุก ๆ คนก็ควรจะรักเมตตากรุณาปรารถนาสุขต่อกัน กรุณาปรารถนาจะช่วยกันจากความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ มิใช่หรือ ตัวเราเองก็ปรารถนาให้คนอื่นให้ความปรารถนาดีด้วยเมตตา ไม่ต้องการให้ใครมุ่งร้าย ปรารถนาให้คนอื่นให้ความช่วยเหลือเมื่อทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครก่อทุกข์เพิ่มทุกข์ให้มิใช่หรือ จึงไม่เป็นการสมควรหรือที่จะทำจิตใจให้มีเมตตากรุณาแก่คนอื่น เหมือนอย่างที่ตนต้องการให้คนอื่นมีแก่ตน และคนที่มีจิตเมตตากรุณาต่อกันจะพูดมุสาหลอกทำลายกันได้หรือ นอกจากจะพูดความจริงที่ควรพูดแก่กัน

พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาเที่ยงธรรมในสรรพสัตว์ จึงทรงบัญญัติศีลข้อนี้เพื่อให้เว้นจากมุสาวาท ผู้ที่ตั้งใจรักษาวาจาตามศีลข้อนี้ควรเว้นจากมุสาวาทโดยตรงดังเช่นที่กล่าวแล้ว ควรเว้นจากมุสาวาทโดยอ้อมด้วย เช่น พูดส่อเสียด พูดเสียดแทง ประชดหรือด่า พูดสับปลับเหลวไหล เมื่อทำสัญญากันไว้แล้วก็รักษาสัญญา ไม่บิดพลิ้วทำให้ผิดสัญญา เมื่อให้สัตย์แก่กันไว้แล้วก็รักษาสัตย์ ไม่กลับสัตย์หรือเสียสัตย์ เมื่อรับคำแล้วไม่คืนคำ รวมความว่าให้รักษาสัจจวาจา คือให้พูดจริงและให้ทำจริงดังพูด

การพูดจริงนั้นง่ายกว่าพูดเท็จ เพราะไม่ต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลงเรื่อง พูดตรงไปตามเรื่องเท่านั้น แต่การพูดเท็จต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลง ยากที่จะโกหกได้สนิท มักมีพิรุธให้จับได้ ไม่เร็วก็ช้า แต่การทำจริงดังพูดอาจยากสำหรับคนที่ชอบพูดอะไรพล่อย ๆ แต่ไม่ยากสำหรับคนที่ตริตรองแล้วจึงพูด ใครก็ตามจะรักษาสัจจวาจาได้ต้องมีธรรมที่คู่กันกับศีลข้อนี้ในจิตใจ คือความมีสัตย์

ศีลข้อที่ ๕ ***สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺ-ฐานา เวรมณี*** เว้นจากการดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท น้ำเมาเป็นของดอง เช่น น้ำตาลเมาต่าง ๆ ชื่อ ***เมรัย*** เมรัยนั้นกลั่นอีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้เข้มข้นขึ้น เช่น เหล้าต่าง ๆ ชื่อ ***สุรา*** สุราเมรัยนี้ เป็นของทำให้ผู้ดื่มแล้วเมาเสียสติอารมณ์ แปรปกติของคนที่เป็นคนดีให้ชั่วไปได้ จนถึงกิริยาอาการที่ไม่ดี ซึ่งในเวลาปกติทำไม่ได้ แต่ครั้นเมาแล้วก็ทำแทบจะทุกอย่าง น้ำเมาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ความเว้นจากดื่มน้ำเมาเรียกว่าเวรมณี หรือวิรัติเป็นตัวศีลในข้อนี้ วิรัติมี ๓ เหมือนกับข้ออื่น ๆ คือ เว้นด้วยตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน ด้วยวิธีรับศีล หรือคิดตั้งใจด้วยตนเอง เรียกว่า *สมาทานวิรัติ* (เว้นด้วยการสมาทาน) ไม่ได้ตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน เมื่อไปพบน้ำเมาที่อาจจะดื่มได้ แต่งดได้ ไม่ดื่ม เรียกว่า*สัมปัตตวิรัติ* (เว้นจากวัตถุอันถึงเข้า) ถ้าเว้นได้เด็ดขาดจริง ๆ จัดเป็น*สมุจเฉทวิรัติ* (เว้นด้วยตัดขาด) วิรัติข้อใดข้อหนึ่งมีขึ้นเมื่อใด ศีลก็มีขึ้นเมื่อนั้น วิรัติขาดเมื่อใด ศีลก็ขาดเมื่อนั้น ลักษณะสำหรับตัดสินว่าศีลขาดนั้น คือ ๑. เป็นน้ำเมามีสุราเป็นต้น ๒. จิตใคร่จะดื่ม ๓. พยายามคือทำการดื่ม ๔. ดื่มน้ำเมานั้นให้ไหลล่วงลำคอเข้าไป

อนึ่ง ห้ามน้ำเมาเพราะเป็นของทำให้เมา ประมาท จึงห้ามตลอดถึงของทำให้เมา เช่นเดียวกันชนิดอื่น มีฝิ่น กัญชา เป็นต้นด้วย

หลักแห่งการบัญญัติศีลข้อที่ ๕ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๕ นี้ โดยตรงเพื่อมิให้มัวเมาประมาทเป็นหลัก คนเราที่เป็นคนธรรมดาสามัญโดยปกติก็ประมาทกันอยู่แล้ว เพราะมักขาดสติมากบ้าง น้อยบ้าง ต้องระมัดระวังกันอยู่เสมอ จนถึง มีภาษิตเป็นต้นว่า สี่เท้ายังรู้พลาด นักปราชญ์ยังรู้พลั้ง ความผิดพลาดเป็นเรื่องของมนุษย์ คนที่ไม่เคยทำอะไรผิด คือคนที่ไม่เคยทำอะไรเลย ฉะนั้น เมื่อเพิ่มเติมน้ำเมาประมาทยิ่งขึ้น ก็ยิ่งทำให้ผิดมากขึ้น เพราะคนที่เมาประมาทเป็นคนขาดสติ (ความระลึกได้) ขาดสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) อาจผิดศีลได้ทุกข้อ อาจทำชั่วทำผิดได้ทุกอย่าง และเมื่อประมาทเสียแล้วก็เป็นคนหลงอย่างเต็มที่ ไม่รู้จักเหตุผลควรไม่ควร ไม่รู้จักดีชั่วผิดถูก จะพูดชี้แจงอะไรกับคนกำลังเมาหาได้ไม่

คนเมาประมาทจึงเป็นผู้ที่ควรเมตตากรุณาหรือควรสงสาร เหมือนคนตกน้ำที่ทิ้งตัวเองลงไป ช่วยตัวเองก็ไม่ได้ ใครช่วยก็ไม่ได้ หรือเหมือนคนดื่มยาพิษฆ่าตนเอง ทั้งที่ไม่เห็นว่าเป็นยาพิษ

จึงดื่มอย่างสนุกสนานรื่นเริง ใครบอกว่ายาพิษก็ไม่เชื่อ แต่เห็นเหมือนน้ำอมฤตของเทวดา เพราะดื่มแล้วทำให้อุกอาจ ให้ร่าเริง ไม่มีทุกข์ ไม่มีกลัว แต่หาจริงไม่ เพราะสิ่งที่ทำให้ฤทธิ์สุราของคนเมาเสื่อมได้ดีนั้นคือความกลัว คนเมาอาละวาดเมื่อประสบเหตุที่ทำให้เกิดรู้สึกกลัวขึ้นได้แล้ว ความเมาก็เสื่อม เว้นแต่จะเมาจนสลบไสล ซึ่งก็หมดฤทธิ์ที่จะอาละวาดอะไรได้ คนเมาอาละวาดเมื่อไปทำร้ายใครเข้ามักรู้จักหลบหนี เพราะเกิดรู้สึกกลัวผิดขึ้นแล้ว ความเมาจึงแพ้ความกลัว มิใช่ชนะความกลัว ที่ว่าทำให้กล้านั้นไม่ใช่ความกล้า เป็นความเมาต่างหาก เหมือนอย่างที่พูดกันว่า เห็นช้างเท่าหมู ก็เป็นเรื่องของความเมาที่แก่กล้าอันจะพาให้พินาศ เว้นไว้แต่ช้างจะเล็กลงมาเท่าหมูได้จริง ๆ โดยมากความรู้สึกกลัวที่ทำลายฤทธิ์เมาให้เสื่อมมักมาช้าเกินไป เพราะมักมาในเมื่อคนเมาไปทำผิดเสียแล้ว ต่างจากคนไม่เมาเพราะความรู้สึกกลัวผิดเกิดได้ง่ายกว่ามากนัก คนไม่เมาจึงรักษาตัวได้ดีกว่ามาก

อีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกศีลนั้นโดยตรง คือ ปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ คือความที่มีกาย วาจา ใจ เป็นปกติ ได้แก่ เรียบร้อย ดีงาม เมื่อดื่มน้ำเมาเข้าไป เมาประมาทขึ้นเมื่อใดก็เสียปกติกาย วาจา ใจเมื่อนั้น เพราะน้ำเมาทำให้กายของคนเมา วาจาของคนเมา ใจของคนเมา เสียปกติ ถึงจะยังมิได้ผิดศีลข้ออื่น ๆ แต่ศีลทางใจ คือความมีใจเป็นปกติเรียบร้อยก็เสียไป คนเมาที่พูดว่าใจยังดีไม่เมานั้น ถ้าเป็นความจริงก็ไม่ใช่คนเมา ถ้าเป็นคนเมา คำที่พูดเช่นนั้นก็พูดไปตามความเมาเท่านั้น (ท.ห. ๑๐๑, ๑๐๔-๑๑๐, ๑๑๓-๑๑๖, ๑๑๙-๑๒๑, ๑๒๕-๑๒๗, ๑๓๒-๑๓๓)

แบบฝึกสติ *ดู* **สติ**

ป

ปกติบารมี *ดู* **บารมี**

ปกติภาพ ศีลคือปกติภาพ ความเป็นปกติของคน คือโดยปกติคนเราก็ไม่ได้ฆ่าใคร ไม่ลักของใคร จนถึงดื่มน้ำเมาก็ยังไม่เป็น ต่อเมื่อเกิดโลภอยากได้ขึ้นมา บันดาลโทสะขึ้นมา มัวเมาหลงใหลขึ้นมา จนถึงยั้งใจไว้ไม่อยู่จึงทำลงไป บางอย่างก็ต้องหัด เหมือนอย่างดื่มน้ำเมา เมื่อจิตใจยังเป็นปกติดีอยู่ ยังไม่โลภโกรธหลง หรือเมื่อโลภโกรธหลงสงบลงแล้ว ก็ไม่มีใครทำลงไปได้ ฉะนั้น ศีลจึงเป็นตัวปกติภาพของคนโดยแท้ แต่คนโดยมากมักควบคุมตนเองไว้ไม่ได้ ยั้งใจไว้ไม่อยู่ จึงรักษาปกติภาพของตนไว้ไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีล เป็นขอบเขตของความประพฤติไว้ เพื่อช่วยให้คนรักษาปกติภาพของตนไว้นั้นเอง ส่วนที่ต้องรับจากพระนั้น ก็เป็นเพียงวิธีชักนำอย่างหนึ่ง เพราะโดยตรงศีลนั้นต้องรับจากใจของตนเอง คือ ใจของตนเอง ต้องเกิดวิรัติทั้ง ๓ ข้อใดข้อหนึ่งขึ้น จึงจะเกิดเป็นศีล เพื่อทบทวนความจำ จะนำวิรัติทั้ง ๓ มากล่าวไว้อีกครั้งหนึ่ง คือ

๑. ***สัมปัตตวิรัติ*** *ความเว้นได้ในทันทีที่เผชิญหน้ากับวัตถุ*

๒. ***สมาทานวิรัติ*** *ความเว้นได้ด้วยตั้งใจถือศีลไว้*

๓. ***สมุจเฉทวิรัติ*** *ความเว้นได้เด็ดขาดทีเดียว*

เมื่อใจมีวิรัติขึ้น ก็มีศีลขึ้นทันที คำว่าใจมีวิรัติ มิได้หมายความว่าต้องคิดว่าเราจะเว้น ๆ อยู่ทุกวินาที แต่หมายความว่าคิดตั้งใจไว้ จะรับจากพระมาตั้งใจไว้ก็ได้ จะตั้งใจด้วยตนเองก็ได้ ในเวลาไหนก็ได้ เมื่อคิดตั้งใจไว้แล้ว จะทำพูดคิดอะไรที่ไม่ผิดข้อห้ามที่ให้เว้นนั้นแล้วก็ได้ทั้งนั้น และจะตื่นอยู่หรือหลับไป ศีลก็มีอยู่ทุกเวลา

ส่วนที่ว่าเป็นข้อห้ามที่ผิดปกติวิสัยนั้น เป็นการว่าที่ผิด เพราะศีลเป็นข้อห้าม เพื่อรักษาปกติภาพของคนดังกล่าวแล้ว จึงถูกต้องกับปกติวิสัยอย่างที่สุด ถ้าจะแย้งว่าคนสามัญทุกคนก็ต้องมีโลภ โกรธ หลงอยู่ด้วยกันจึงไม่อาจปฏิบัติได้

ข้อแย้งนี้ถ้าคิดสักหน่อยก็จะเห็นว่าแย้งไม่ถูก พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลก็เพื่อให้คนสามัญนี้แหละรักษา ถ้าไม่มีคนสามัญดังกล่าวแล้วพระพุทธเจ้าก็ไม่ต้องทรงบัญญัติศีลข้อไหน ๆ ขึ้นเลย และเมื่อใครอยากได้ขึ้นมา โกรธขึ้นมา ก็ทำร้ายเขา ลักของเขา เป็นต้น

จะอยู่กันได้อย่างไร ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลขึ้นไว้ควบคุมความประพฤติของตน ให้อยู่ในขอบเขตที่ดี มิให้เบียดเบียนกันให้เดือดร้อน เป็นการคุ้มครองปกติภาพของทุก ๆ คน เพื่อได้อยู่ด้วยกันเป็นปกติสุข เมื่อคนรักษาศีลตลอดไปถึงสัตว์ดิรัจฉาน คือเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ตลอดถึงในสัตว์ดิรัจฉาน ก็ชื่อว่าได้แผ่ความปกติสุข ให้กว้างออกไปถึงในสัตว์ดิรัจฉานทั่วไปด้วย เรียกว่าเป็นการให้อภัยทานแก่สัตว์ทั่วไป

มีปัญหาที่ถกเถียงกันอยู่มิใช่น้อยว่า พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ฆ่าสัตว์ แต่ทำไม จึงไม่ทรงห้ามการบริโภคเนื้อสัตว์ เมื่อบริโภคเนื้อสัตว์ได้ก็ต้องมีการฆ่าสัตว์ ไม่เป็นอันอำนวยให้ฆ่าสัตว์โดยอ้อมหรือ ในการเฉลยปัญหานี้ ควรแสดงข้อที่เป็นมูลฐานก่อนว่า การทำอะไรแก่สัตว์ที่ตายแล้ว จะบริโภคก็ตามจะนำไปเผาไปฝังก็ตาม ไม่เป็นปาณาติบาตคือฆ่าสัตว์ เพราะไม่เป็นการทำร้ายแก่ร่างที่ปราศจากชีวิตแล้ว ไม่มีภาวะเป็นสัตว์มีชีวิตเหลืออยู่

เมื่อได้ความจริงชัดเจนดังนี้แล้ว จึงมาถึงปัญหาว่า ถึงไม่เป็นปาณาติบาต แต่ก็ควรบริโภคหรือไม่ ปัญหานี้ตอบตามพระวินัยว่า พระพุทธเจ้าทรงห้ามมิให้ภิกษุบริโภค***อุทิสสมังสะ*** แปลว่าเนื้อเจาะจง คือเนื้อที่เขาฆ่าเจาะจงเพื่อปรุงอาหารถวายพระภิกษุ เมื่อภิกษุได้เห็น ได้ยิน หรือรังเกียจสงสัยว่าเป็นเนื้อเช่นนั้น ห้ามมิให้ฉัน ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่***ปวัตตมังสะ*** แปลว่าเนื้อที่เป็นไปทั่วไป คือเนื้อที่เขาทำไว้สำหรับคนทั่วไปบริโภค ถึงภิกษุจะฉันหรือไม่ฉันเขาก็ทำบริโภคกัน แม้เช่นนั้นก็ทรงอนุญาตให้ฉันได้แต่เนื้อสุก ไม่ให้ฉันเนื้อดิบ เป็นอันห้ามตลอดถึงกะปิดิบ น้ำปลาดิบ (ผู้รู้พระวินัย เมื่อจะใช้กะปิหรือ น้ำปลาดิบประกอบอาหารเพื่อพระภิกษุ จึงทำให้สุกก่อน) และทรงห้ามมิให้ฉันเนื้อ ๑๐ จำพวกที่ชาวโลกเขารังเกียจกัน คือ เนื้อมนุษย์ เนื้อช้าง เนื้อม้า เนื้อสุนัข เนื้องู เนื้อสีหะ เนื้อเสือโคร่ง เนื้อเสือเหลือง เนื้อหมี เนื้อเสือดาว การที่ทรงห้ามอุทิสสมังสะ เป็นอันตัดทางมิให้อำนวยปาณาติบาต

ถ้ามีปัญหาต่อไปว่า ถ้าห้ามปาณาติบาตไม่สำเร็จ จะบัญญัติศีลห้ามไว้ทำไม จะไม่เหมือนบัญญัติห้ามไว้เล่น ๆ และผู้รับก็รับกันเล่น ๆ ไปหรือ จะบัญญัติไว้อย่างในศาสนาอื่นคือห้ามบ้าง อนุญาตบ้าง เช่น ห้ามฆ่าคน อนุญาตให้ฆ่าสัตว์ดิรัจฉานได้ ข้อนี้ตอบได้ง่ายว่า พระพุทธเจ้าทรงเปี่ยมด้วยพระกรุณาในสัตวโลกเสมอกัน จะทรงบัญญัติดังนั้นไม่ได้ นึกดูถึงคนเราธรรมดาทุกคน เมื่อมีสัตว์เลี้ยงก็ฆ่า

ไม่ได้ เพราะอำนาจเมตตากรุณานั่นเอง ฉะนั้น เมื่อเมตตากรุณาแผ่ออกไปยังสัตว์ใด ๆ ก็ฆ่าสัตว์นั้น ๆ ไม่ได้ เมื่อแผ่ออกไปในสัตว์ทั้งปวงทั่วโลกก็ฆ่าไม่ได้ทั่วโลก ไม่ต้องมีใครห้าม คนที่มีเมตตา กรุณานั้นทำไม่ได้เอง เหมือนอย่างพ่อแม่ผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณาในลูก ๆ ไม่อาจทำร้ายลูกได้ ไม่มีใครห้าม แต่ทำไม่ได้เอง ซ้ำคอยป้องกันอันตรายมิให้เกิดแก่ลูกด้วยประการทั้งปวง

พระพุทธเจ้า ทรงมีพระเมตตากรุณาในสัตว์ทั่วหน้า เสมอกัน เหมือนอย่างพ่อแม่ของโลก จึงไม่ทรงเบียดเบียนแม้ด้วยความคิดแก่สัตวโลกไหน ๆ เลย และประทานความคุ้มครองทั่วหน้าเสมอกันหมด ปราศจากอคติในทุก ๆ ชีวิต จึงไม่มีข้ออ้างเพื่อประโยชน์ตน อย่างเรื่องหมาป่าอ้างเพื่อจะกินลูกแกะในนิทานอีสป อยู่ในพระพุทธศาสนาเลย

ส่วนที่ว่าจะเป็นการบัญญัติไว้เล่น ๆ เพราะห้ามไม่สำเร็จนั้น ก็ไม่เป็นดังนั้น เพราะผู้ที่ถือศีลข้อนี้และข้ออื่น ๆ ทั้ง ๕ ข้อหรือยิ่งกว่า ชั่วระยะกาลบ้าง เป็นนิตย์บ้าง ก็มีอยู่มิใช่น้อย แม้ผู้ที่นับถือลัทธิศาสนาอื่นบางลัทธิศาสนา ถือไม่ฆ่าสัตว์ทั้งปวงก็มี ฉะนั้น ถ้าไม่มีศีลข้อนี้หรือมีอย่างยกเว้น ศีลในพระพุทธ-ศาสนาก็จักขาดตกบกพร่อง แสดงว่าด้อยด้วยคุณธรรม และแม้มีข้อยกเว้นก็ยิ่งไม่จำเป็น เพราะไม่ยิ่งไปกว่ากฎหมายของบ้านเมืองซึ่งบัญญัติในแบบยกเว้นอยู่แล้ว ส่วนผู้ที่ไม่ถือปฏิบัติก็ต้องมีตามกระแสโลกมิใช่เฉพาะศีลเท่านั้น แม้หลักธรรมอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน มิใช่เฉพาะพระพุทธศาสนาเท่านั้น ศาสนาอื่น ๆ ก็เช่นเดียวกัน มีคนปฏิบัติบ้างไม่ปฏิบัติบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ จะหาว่ามีคนปฏิบัติได้น้อยแล้ว เลิกเสียหาควรไม่ เหมือนอย่างการตั้งโรงเรียนชั้นสูงจนถึงมหาวิทยาลัย มีชั้นของการศึกษาตลอดถึงปริญญา ต่าง ๆ จะหาว่ามีคนเข้าเรียนสำเร็จได้น้อยแล้วเลิกล้มเสียก็หาควรไม่เช่นเดียวกัน เพราะคนที่สามารถปฏิบัติ สามารถเรียนสำเร็จได้มีอยู่ ถึงจะน้อยคนก็เป็นประโยชน์แก่หมู่ชนเป็นอันมาก เพราะโลกยังต้องการคนดี ต้องการคนฉลาดที่เรียกว่าคนชั้นมันสมองอยู่ทุกเมื่อ

ส่วนที่มีบางคนกลัวว่า ถ้ารักษาศีลกันเสียหมดประเทศชาติจะไปไม่รอดนั้น ข้อนี้ไม่ต้องกลัว ควรจะกลัวว่าจะไปไม่รอดถ้าไม่รักษาศีลกันให้มากกว่านี้ คิดดูง่าย ๆ ถ้าต่างทำร้ายชีวิตร่างกายกัน อย่างลักขโมยฉ้อโกงกันไปหมด เพียงเท่านี้ก็ไปไม่รอดแล้ว ถึงในหมู่โจรที่ไม่มีศีลแก่คนอื่น ก็ต้องมีศีลในพวกของตน ถ้าไม่มีศีลในพวกของ

ตน คือฆ่ากันเองโกงกันเองก็คุมกันอยู่ไม่ได้ เป็นโจรไปไม่รอดเหมือนกัน ฉะนั้น คนตั้งแต่สองคนขึ้นไปจะอยู่ด้วยกันได้เป็นปกติสุข ก็เพราะมีศีลในกันและกัน เมื่ออยู่รวมกันเป็นบ้านเป็นเมืองก็เหมือนกัน ความเดือดร้อนไม่เป็นปกติสุข เกิดจากคนไม่มีศีลหรือคนทุศีล (ศีลทราม) ทั้งนั้น จึงต้องมีการปราบปรามป้องกันตามควรแก่เหตุ บ้านก็ต้องมีรั้วรอบขอบชิด และเครื่องป้องกันอื่น ๆ เมืองก็มีตำรวจทหารเป็นต้น มีชาดกเป็นอันมากทางพระพุทธศาสนาเล่าถึงความฉลาดในการรักษาตนให้ปลอดภัย เช่น เล่าถึงวานรโพธิสัตว์ในชาดกหนึ่งว่า

มีนางจระเข้ตัวหนึ่งแพ้ท้อง อยากจะกินเนื้อหัวใจของวานรตัวหนึ่งที่อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำ จึงบอกแก่จระเข้ผู้สามี จระเข้นั้นจึงคิดอุบายเชื้อเชิญวานรให้ขึ้นหลังของตน เพื่อจะนำไปยังเกาะในระหว่างแม่น้ำ ให้บริโภคผลมะม่วงบนเกาะนั้น วานรเชื่อก็ขึ้นหลังจระเข้ ครั้นจระเข้ออกไปไกลตลิ่งแล้วก็เริ่มจมลง วานรถามว่าจมลงทำไม จระเข้ก็แจ้งว่าจะฆ่าวานรแหวะเนื้อหัวใจให้แก่ภริยาของตน วานรระงับความกลัว คิดอุบายช่วยตัวได้ทันที จึงถามว่า ท่านคิดว่าเนื้อหัวใจของเราอยู่ทรวงอกหรือ เรากระโดดโลดเต้นอยู่เสมอ หัวใจเราต้องแตกเสียเป็นแน่ เราจึงต้องถอดเก็บไว้นอกตัว จระเข้ถามว่าเก็บไว้ที่ไหนเล่า วานรตอบว่าห้อยอยู่บนต้นมะเดื่อนั้นไม่เห็นหรือ จระเข้หน้าโง่มองขึ้นไปเห็นผลมะเดื่อ ก็เชื่อว่าเป็นหัวใจวานร จึงให้วานรสัญญาว่าจะปลิดหัวใจนั้นให้ แล้วนำวานรไปส่งที่ฝั่งข้างโคนต้นมะเดื่อ วานรขึ้นฝั่งได้แล้วก็กระโดดขึ้นต้นมะเดื่อ ปลิดผลมะเดื่อโยนไปให้จระเข้

คนที่มีศีลและฉลาด ดังเช่นวานรโพธิสัตว์ในชาดกนี้ไฉนจะไปไม่รอด เมื่อเป็นหัวหน้าหมู่ ก็นำหมู่ให้ไปรอดได้ด้วย ส่วนคนไม่มีศีล เป็นผู้ทำลายทั้งศีลของตนทั้งศีลของผู้อื่นเพราะทำให้ผู้อื่นต้องลุกขึ้นป้องกันต่อสู้ เสียปกติภาพและปกติสุขไปด้วยกัน อย่างวานรต้องทำกลอุบายลวงจระเข้ เพื่อป้องกันตนตามความจำเป็น

เรื่องตามความจำเป็นนี้ ควรกล่าวย้ำอีกสักหน่อย ว่าตามความจำเป็นจริง ๆ อย่าให้เป็นการตามใจ หรือตามความโลภ โกรธ หลง ของตนในฐานเป็นฝ่ายก่อเหตุ เพราะที่มักจะอ้างว่าจำเป็นอย่างพร่ำเพรื่อนั้น เป็นการตามใจมากกว่า คนที่ประพฤติผิดศีลโดยมาก มักประพฤติโดยไม่จำเป็น เช่น ฆ่าสัตว์โดยไม่จำเป็น ลักทรัพย์โดยไม่จำเป็น เพราะไม่ทำก็ได้ ดังนี้เป็นการปล่อยตนไปตามใจที่ต่ำทรามนั้นเอง

พระพุทธเจ้า ได้ประทานหลักธรรมสำหรับคุ้มครองใจมิให้ต่ำทรามดังกล่าว คือ หิริ ความละอายใจต่อความประพฤติชั่ว รังเกียจความชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความประพฤติชั่ว โดยปกติเราก็รังเกียจเกลียดกลัวคนชั่วอื่น ๆ อยู่แล้ว เช่น รังเกียจเกลียดกลัวคนโหดร้ายและโจร เป็นต้น แต่มักลืมรังเกียจเกลียดกลัวตนเอง ที่จะเป็นคนชั่วอย่างนั้นบ้าง ฉะนั้น ก็ให้ย้อนมานึกถึงตนให้ดี จะมีหิริโอตตัปปะขึ้นไม่ยากนัก และธรรมคู่นี้แหละ จักเป็นตำรวจประจำใจที่ดีนัก

อนึ่ง เมื่อพระให้ศีลแล้ว ก็บอกอานิสงส์คือผลที่ดีของศีลว่า *สีเลน สุคตึ ยนฺติ สีเลน โภคสมฺปทา สีเลน นิพฺพุตึ ยนฺติ* แปลว่า ไปสู่สุคติ (การไป ทางไปที่ดี) ด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วยโภคทรัพย์มีด้วยศีล ถึงความดับทุกข์ด้วยศีล อานิงส์ศีลนี้ คิดดูง่าย ๆ ว่าทุก ๆ คนไปไหน ๆ ไปโรงเรียน มาที่นี่ไปบ้านเป็นต้น โดยสวัสดีเพราะไม่มีใครทำร้าย ทรัพย์สิ่งของจะเก็บไว้หรือจะนำไปไหนก็ปลอดภัย เพราะไม่มีใครลักขโมย อยู่เย็นเป็นสุขเพราะไม่มีใครทำร้ายลักขโมย เป็นต้น นี่แหละเป็นอานิสงส์ของศีลที่เห็นได้ง่าย ๆ และทุก ๆ คนต้องการศีล คนไม่มีศีลแก่คนอื่น เช่น ทำร้ายเขา ลักของเขาก็ยังปรารถนาให้คนอื่นมีศีลแก่ตน คือปรารถนาไม่ให้ใครทำร้ายตน ลักของของตน เป็นต้น

ส่วนข้อวิตกว่าถือศีลไม่ร่ำรวยนั้นไม่ร่ำรวยในทางทุจริตจริง ถ้าคิดดูโดยรอบคอบจักเห็นว่า ศีลเป็นข้อเว้นจากการถือเอาในทางทุจริต จึงไม่ได้ในทางนั้นตรงตัวอยู่แล้ว แต่ก็ไม่ทำให้ใครต้องเสีย ต้องยากจน เพราะทุจริตของตนทั้งส่วนตัวทั้งส่วนรวม และเมื่อตั้งใจประกอบอาชีพโดยชอบด้วยความไม่ประมาท ก็จักตั้งตนได้โดยลำดับ

อันโภคทรัพย์นั้น เกิดจากอาชีพในทางชอบของคน เช่น ข้าวที่บริโภคก็เกิดจากการกสิกรรมของชาวนาจึงมีข้าวให้บริโภคตลอดถึงให้ขโมย ถ้าไม่มีใครทำนา มีแต่คอยจะขโมยข้าวเท่านั้นก็คงไม่มีข้าวจะขโมย ฉะนั้น ผู้ที่ถือเอาในทางทุจริตถึงจะร่ำรวยขึ้น ก็เหมือนปลวกอ้วน เพราะกัดเสากัดฝาเรือนปลวกกัดเรือนยิ่งมากยิ่งอ้วนขึ้นเท่าไรเรือนก็ใกล้พังเข้าไปเท่านั้น จนอาจพังครืนลงไป ฉะนั้น โภคทรัพย์จะสมบูรณ์พูนเพิ่มก็เพราะพากันประกอบกระทำในทางที่ชอบที่สุจริต และไม่ทำตนเป็นปลวกอ้วนดังกล่าว

พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนแนะนำให้รักษาศีล แต่ไม่ทรงบังคับใคร เพราะเกี่ยวแก่จิตใจ เมื่อใครมีใจศรัทธาก็ต้อง

คิดเว้นให้เป็นวิรัติด้วยตนเอง จึงมีธรรมเนียมต้องขอศีลก่อน พระจึงให้ศีลแก่ผู้ขอ ตลอดถึงผู้ที่จะนับถือพระพุทธศาสนาก็ต้องแสดงประกาศตนเอง ตามจิตใจศรัทธาของตน นอกจากนี้พระพุทธเจ้า ยังไม่ทรงให้ปฏิบัติขัดขวางกับทางบ้านเมือง เช่น ผู้ที่มาบวชก็ต้องได้รับอนุญาตจากมารดาบิดา ถ้าเป็นข้าราชการก็ต้องได้รับอนุญาตให้ลาบวชได้ เพราะทุก ๆ คนต่างต้องมีสังกัดอยู่กับบ้านบ้าง กับเมืองบ้าง แปลว่าคนหนึ่ง ๆ มีหน้าที่หลายอย่าง เมื่อรู้จักหน้าที่ของตนดีอยู่ และปฏิบัติให้เหมาะแก่หน้าที่ ก็จะรักษาไว้ได้ทั้งบ้าน ทั้งเมือง ทั้งศาสนา ทั้งตนเองทั้งผู้อื่น สามารถรักษาปกติภาพ ซึ่งเป็นศีลตามวัตถุประสงค์ และรักษาปกติสุข ซึ่งเป็นอานิสงส์ของศีลโดยสรุป และ ศีลนี้แหละเป็นมนุษยธรรม เพราะทำให้ผู้ที่มีศีลได้ชื่อว่า เป็นมนุษย์โดยธรรม คิดดูว่าคนไม่มีหิริโอตตัปปะ ไม่รู้จักผิดชอบประพฤติตนต่ำทราม จะควรเรียกว่ามนุษย์ได้อย่างไร

การทำตนให้อยู่ในระเบียบ อาจอึดอัดลำบากในขั้นแรก เมื่อทำจนเป็นปกติแล้วจักมีความสุข ทำตนให้อยู่ในศีลก็เหมือนกัน อาจอึดอัดทีแรก เมื่อเป็นปกติแล้วจักมีสุข *ความเป็นปกตินี้แหละเป็นตัวศีล* ทำจนเป็นปกตินิสัยได้ก็ยิ่งดี เป็นสีลนิสัยไปทีเดียว พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แผ่เมตตาความปรารถนาสุขให้กว้างออกไป คนมีใจเมตตาจักไม่อึดอัดเพราะศีลเลย เพราะใจย่อมวิรัติงดเว้นด้วยอำนาจเมตตาเป็นปกติภาพเป็นปกติสุข (มนุ. ๕๙-๖๙)

ปกติราชธรรม *ดู* **ทศพิธราชธรรม**

ปกรณ์ *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

ปกรณ์พิเศษ *ดู* **คัมภีร์, พุทธศาสนา**

ปกาสนียกรรม *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

ปจนนรก *ดู* **นรก**

ปชาบดี *ดู* **เทวาสุรสงคราม**

ปฏิคาหกสมบัติ *ดู* **ทานบารมี, อนุปุพพิกถา**

ปฏิฆนิมิต *ดู* **การอบรมจิต**

ปฏิฆะ *ดู* **อักโกธะ**

ปฏิฆานุสัย *ดู* **อาสวะ, อายตนะ**

ปฏิจจสมุปบาท *ดู* **อริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร**

ปฏิจฉันนชรา *ดู* **ชรามรณะ**

ปฏิจฉันนมรณะ *ดู* **ชรามรณะ**

ปฏิจฉันนะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม *ดู* **สัมมาทิฏฐิ**

ปฏิบัติบูชา *ดู* **บูชา ๒**

ปฏิบัติปัญญา *ดู* **สิกขา ๓**

ปฏิบัติศาสนา *ดู* **พุทธศาสนา**

ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ *ดู* **ญาณ ๑๖, วิสุทธิ ๗**

ปฏิปัตติอันตรธาน *ดู* **วัชชี, อันตรธาน ๕**

ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ *ดู* **วิมุตติ ๕**

ปฏิเวธปัญญา *ดู* **สิกขา ๓**

ปฏิเวธศาสนา *ดู* **พุทธศาสนา**

ปฏิเวธสัทธรรม *ดู* **วัชชี**

ปฏิเวธอริยะ *ดู* **อุดมศึกษา**

ปฏิสนธิ ๔ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ปฏิสนธิจิต *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, จิตศึกษา, วิญญาณ ๖**

ปฏิสนธิวิญญาณ ในมหานิทานสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงปฏิสนธิวิญญาณว่าเมื่อวิญญาณเกิด นามรูปก็เกิดอย่างไร โดยที่ได้ตรัสแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายโดยทรงตั้งเป็นพระพุทธปุจฉา คือเป็นคำถามภิกษุทั้งหลายว่า เมื่อวิญญาณไม่หยั่งลงคือไม่เป็นไป ไม่ปฏิสนธิในครรภ์ของมารดา ***นามรูป*** จะก่อตัวขึ้นในครรภ์ของมารดาได้หรือไม่ ภิกษุทั้งหลายก็ได้กราบทูลว่า ไม่ได้ และก็ได้มีอธิบายในคำที่ว่าจะก่อตัวขึ้นได้หรือไม่ ก็หมายถึงว่าจะก่อตัวขึ้นโดยเป็นกลละเป็นต้นนั้นเอง เมื่อรวมพระพุทธปุจฉาและคำกราบทูลตอบของภิกษุทั้งหลายเข้าด้วยกันก็รวมความเข้าว่า

ในการถือกำเนิดเกิดก่อของเด็กชายหญิงตั้งต้นขึ้นในครรภ์ของมารดานั้น ถ้าหากว่าวิญญาณไม่ก้าวลงคือไม่เป็นไปดังที่เรียกว่าไม่ถือปฏิสนธิ หรือปฏิสนธิวิญญาณไม่เข้ามา นามรูปก็จะก่อตัวขึ้นโดยเป็นรูปตั้งต้นแต่กลละและเป็นนามตั้งต้นแต่วิญญาณประกอบกันเป็นธาตุ ๖ หาได้ไม่

ได้มีพระพุทธปุจฉาต่อไปอีกว่า เมื่อวิญญาณหยั่งลงดังที่เรียกว่าถือปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาแล้ว หากว่าดับไปเคลื่อนไป นามรูปจักยังเกิดเจริญขึ้นต่อไปได้หรือไม่ ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่าไม่ได้ รวมพระพุทธปุจฉาและคำกราบทูลตอบเข้าก็ได้ความว่า แม้วิญญาณจะปฏิสนธิในครรภ์ของมารดาเริ่มก่อตัวเป็นนามรูปขึ้นแล้ว แต่ถ้าหากว่าวิญญาณที่เข้าถือปฏิสนธินั้นจุติคือเคลื่อนออกไปดับไป นามรูปแม้จะก่อตัวขึ้นก็จะไม่บังเกิดเจริญเติบโตขึ้นต่อไป

ได้มีพระพุทธปุจฉาต่อไปอีกว่า แม้เมื่อเด็กคลอดออกจากครรภ์ของมารดาแล้ว เป็นเด็กหญิงเป็นเด็กชายที่เป็นหนุ่มเป็นสาวขึ้นแล้ว หากวิญญาณดับไปขาดไป นามรูปจักดำรงต่อไปได้หรือไม่ ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลว่า นามรูปก็จักดำรงต่อไปไม่ได้ ก็จะต้องดับต้องแตกสลาย รวมความเข้าแล้วก็ได้ว่าแม้เมื่อคลอดออกมาเป็นเด็กชายหญิงแม้เติบโตเป็นหนุ่มเป็นสาว หากวิญญาณขาดไปดับไปเสียเมื่อใด นามรูปก็แตกสลายเมื่อนั้น หากวิญญาณยังอยู่นามรูปก็ดำรงอยู่

ก็ได้มีพระพุทธาธิบายโดยตรงตั้งเป็นพระพุทธปุจฉาขึ้นเพียงเท่านี้ แม้เพียงเท่านี้ก็ย่อมทำให้เข้าใจต่อไปได้ทั้งหมดว่า แม้เมื่อเด็กชายหญิงที่เป็นหนุ่มเป็นสาวเติบโตขึ้นเป็นผู้ใหญ่ เป็นคนแก่ เมื่อวิญญาณยังเป็นไปอยู่ นามรูปก็เป็นไปอยู่ เมื่อวิญญาณนี้ดับหรือเคลื่อนไป

ที่เรียกว่าจุติ นามรูปนี้ก็จักขาดดับ ก็เป็นไปตามพระพุทธภาษิตที่ได้ยกขึ้นแล้วว่า

กายนี้ไม่นานหนอจักนอนทับแผ่นดิน มีวิญญาณไปปราศ คือปราศจากวิญญาณ ถูกทอดทิ้งเหมือนอย่างท่อนฟืนท่อนไม้ไม่มีประโยชน์

เพราะฉะนั้น วิญญาณตามพระพุทธาธิบายนี้ จึงเป็นวิญญาณที่มักจะเรียกกันว่า ***ปฏิสนธิวิญญาณ*** แต่ว่ามักจะเรียกว่าปฏิสนธิวิญญาณก็จำเพาะเมื่อแรกปฏิสนธิ ต่อจากปฏิสนธิคือทีแรกนั้นแล้ว วิญญาณนั้นก็ยังดำรงอยู่ และท่านยังมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ***ภวังคจิต*** พระอาจารย์ผู้แสดงอธิบายพระสูตรท่านใช้คำเรียกอย่างนั้น และก็ได้อธิบายถึง***นามรูป*** เช่น อธิบายรูปเป็นกัมมชรูป รูปที่เกิดจากกรรม เป็นต้นตามนัยในอภิธรรม

เมื่อรวมความเข้าแล้วก็คือว่า ***นามรูป*** นี้ที่ยังดำรงชีวิตอยู่ จะต้องมี ***วิญญาณ*** หรือมี**จิต** หรือมี ***วิญญาณธาตุ*** คือธาตุรู้ตั้งอยู่ เมื่อวิญญาณธาตุหรือจิตหรือวิญญาณดังกล่าวจุติ คือว่าเคลื่อนไปดับไป นามรูปนี้ก็แตกสลาย เพราะฉะนั้น เมื่อวิญญาณเกิดขึ้นนามรูปจึงเกิด หรือเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงบังเกิดขึ้น ดังนี้ตามพระพุทธาธิบาย

อนึ่ง อธิบายได้โดยทางวิถีวิญญาณ คือวิญญาณที่บังเกิดขึ้นตามวิถี คือตามทางของอายตนะภายในภายนอกทั้ง ๖ ที่มาประจวบกัน เป็น

จักขุวิญญาณ รู้รูปทางจักษุก็คือเห็นรูป

โสตวิญญาณ รู้เสียงทางหูก็คือได้ยินเสียง

ฆานวิญญาณ รู้กลิ่นทางจมูกคือทราบกลิ่น

ชิวหาวิญญาณ รู้รสทางลิ้นคือทราบรส

กายวิญญาณ รู้โผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้องทางกายคือทราบสิ่งถูกต้อง และ

มโนวิญญาณ คือรู้เรื่องราวทางมโนคือใจ

ต้องมีวิญญาณนี้บังเกิดขึ้นก่อน นามรูปจึงบังเกิดขึ้น อันหมายความว่าส่วนที่เป็นรูปก็ปฏิบัติหน้าที่ของรูป ส่วนที่เป็นนามคือเวทนา สัญญา สังขารก็บังเกิดขึ้นสืบต่อจากวิญญาณ เป็นไปตามพระเถราธิบายนั้น เพราะฉะนั้น *จึงต้องมีวิญญาณบังเกิดขึ้นก่อน นามรูปจึงบังเกิดขึ้น*

ในข้อนี้ก็พึงทำความเข้าใจง่าย ๆ ว่าในเบื้องต้นนั้นทุกคนจะต้องเกิดวิญญาณขึ้นก่อนตามวิถี เช่น จะต้องเห็นรูป ต้องได้ยินเสียง ต้องได้ทราบกลิ่น ทราบรส ทราบโผฏฐัพพะ และได้คิดได้รู้เรื่องทางมโนคือใจ และเมื่อเป็น

ดั่งนี้ นามคือเวทนาสัญญาสังขารทั้งหลายจึงบังเกิดสืบต่อกันไป และรูปจึงปฏิบัติหน้าที่เป็นไปตามนาม เวทนาสัญญาสังขารนั้นสืบต่อไป ถ้าหากว่าไม่มีวิญญาณ คือไม่เห็นรูป ไม่ได้ยินเสียงเป็นต้น นามรูปก็ไม่ปฏิบัติหน้าที่ คือไม่บังเกิดเป็นนามรูปขึ้น

และข้อที่พึงหยิบยกขึ้นมาพิจารณาให้เห็นชัดขึ้นไปอีกก็คือ ตัว ***จิต*** กับ ***อารมณ์*** จิตที่คิดไปในอารมณ์ต่าง ๆ ดำริไปในอารมณ์ต่าง ๆ ครุ่นคิดไปในอารมณ์ต่าง ๆ ก็ต้องอาศัยวิญญาณบังเกิดขึ้นก่อน และการที่จะทำความเข้าใจในข้อนี้ก็จะต้องทำความเข้าใจในข้อ ***นามรูป*** อีกสักหน่อยหนึ่ง

คำว่า ***นาม*** นั้นเข้าใจกันง่าย ๆ ก็คือ มิใช่รูป สักแต่ว่าเป็นชื่อเรียกขึ้นในสิ่งที่ไม่มีรูป คือมีแต่นามไม่มีรูป

ส่วนที่เป็น ***รูป*** นั้นก็คือ *ที่เป็นวัตถุอันเป็นรูปอย่างหยาบ* และ *ที่เป็นตัวที่ตั้งของจิตแม้ไม่ใช่รูป*

ที่กำหนดของจิตแม้ไม่ใช่รูป ก็ขอยืมคำว่ารูปมาเรียกด้วย เช่น คำว่า ***ปิยรูปสาตรูป*** รูปที่เป็นที่รัก รูปที่เป็นที่พอใจสำราญใจ อันหมายถึงทุก ๆ สิ่งที่จิตกำหนดถึง ก็คือตัวอารมณ์นั้นเอง ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ที่เป็นส่วนรูป หรือเป็นอารมณ์ที่เป็นส่วนธรรม คือเป็นเรื่องเป็นราวไม่ใช่รูป แต่ว่าเป็นสิ่งที่จิตกำหนดถึงจิตคิดถึง อันเป็นส่วนที่รักใคร่เป็นส่วนที่ชอบใจสำราญใจก็เรียกว่าปิยรูปสาตรูปได้ ขอยืมคำว่ารูปมาใช้เรียกครอบไปได้ทั้งหมด และโดยเฉพาะส่วนที่เป็นอารมณ์ของจิตนั้นคือเป็นตัวเรื่องไม่ใช่เป็นตัววัตถุโดยตรงเป็นตัวเรื่อง เป็นเรื่องของวัตถุก็ได้ เป็นเรื่องของสิ่งที่ไม่ใช่วัตถุก็ได้ คือเรื่องที่จิตคิด เรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นคิดถึงหรือหมกมุ่นถึงอันเรียกว่า***อารมณ์*** อารมณ์นี่แหละซึ่งเป็นที่รักใคร่ที่พอใจสำราญใจก็เรียกว่าปิยรูปสาตรูปได้ คือเป็นสิ่ง รูปก็คือเป็นสิ่ง สิ่งที่จิตคิดดำริหมกมุ่นถึงอันเป็นที่ชอบใจสำราญใจพอใจ ก็เป็นปิยรูปสาตรูป

คำว่า ***รูป*** จึงมีความหมายถึง *สิ่งที่เป็นวัตถุโดยตรง* หรือหมายถึง *สิ่งที่จิตกำหนดคิดถึงหมกมุ่นถึง* อันเรียกว่าอารมณ์ ดังกล่าวนี้เป็น ***ตัวอารมณ์***

และเมื่ออายตนะภายในภายนอกมาประจวบกัน จิตก็ออกจากภวังค์น้อมออกไปรับอารมณ์ คือไปรับเรื่องของรูป ของเสียง ของกลิ่น ของรส ของโผฏฐัพพะ ของธรรมะคือเรื่องราวนั้นเข้ามา ตัวรูปจริง ๆ เสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะจริง ๆ เป็นวัตถุย่อมเข้ามาสู่จิตซึ่งมิใช่วัตถุไม่ได้ เพราะจิตไม่มีสรีระรูปร่างสัณฐาน ดังที่มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า ***อสรีรํ*** ไม่มีสรีระรูปร่างสัณฐาน แต่มีกายนี้เป็นที่อาศัย

วัตถุเข้ามาสู่จิตไม่ได้ สิ่งที่เข้ามาสู่จิตได้ก็คือตัวอารมณ์ คือเป็นเรื่อง เรื่องของสิ่งเหล่านั้น ***ธรรมารมณ์*** อารมณ์คือเรื่องราวของรูปเสียงเป็นต้น ที่ประสบพบผ่านมาแล้วเป็นต้นก็เหมือนกัน ไม่ใช่วัตถุก็เข้าสู่จิตได้ เข้าสู่จิตในฐานะเป็นอารมณ์คือเป็นเรื่องเช่นเดียวกัน อารมณ์คือเรื่องที่จะเข้าสู่จิตได้นี้ก็จะต้องเริ่มต้นตั้งแต่วิญญาณเช่นเดียวกัน คือ *จะต้องเกิดวิญญาณขึ้นก่อน อารมณ์ทั้งหลายจึงจะเข้าสู่จิตได้*

และจิตนี้ท่านได้มีแสดงอธิบายไว้ในอภิธรรมว่า จิตที่เป็นตัวจิตซึ่งยังไม่มีอารมณ์ เรียกว่า ***ภวังคจิต*** คำว่า ***ภวังค์*** นั้นแปลว่า องค์ของภวะ คือองค์ของภพ คือความเป็น พิจารณาดูในทางหนึ่งก็น่าเข้าใจว่า นามรูปนี้เมื่อมีจิตที่เริ่มแต่ปฏิสนธิจิตหรือปฏิสนธิวิญญาณดังที่กล่าวมาแล้วตามพระพุทธาธิบายที่อ้างมาข้างต้นนั้น จึงมีตัวภพคือความเป็น ในที่นี้มุ่งถึง ***ความมีชีวิต*** นามรูปนี้ก็ดำรงอยู่ และเมื่อมีปฏิสนธิจิตปฏิสนธิวิญญาณตั้งแต่เบื้องต้นก็ก่อตั้งนามรูปนี้มาในเบื้องต้น เติบใหญ่ขึ้นเจริญขึ้นมาโดยลำดับ ดังที่ปรากฏอยู่แก่ทุก ๆ คนในบัดนี้ เพราะยังมีตัวจิตที่เป็นปฏิสนธิจิตที่เป็นปฏิสนธิวิญญาณในเบื้องต้น และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพระอาจารย์ท่านเรียกว่าภวังคจิตอีกคำหนึ่งด้วย คือจิตที่เป็นองค์ของภพ คือเป็นองคสมบัติหรือองคคุณแห่งภพคือความเป็น ในที่นี้คือชีวิตความดำรงอยู่ความเป็นอยู่ ความมีชีวิตอยู่ ชีวิตก็คือความเป็น ไม่ตาย ยังเป็นอยู่

เพราะฉะนั้น *ตัวจิตที่ทำให้ชีวิตนี้ดำรงอยู่ ทำให้นามรูปนี้ดำรงอยู่* จึงเรียกอีกคำหนึ่งว่า ***ภวังคะ*** องค์ของภพ องค์ของความเป็น เป็นอยู่ ดำรงอยู่ไม่ตาย ยังมีจิตนี้อยู่ก็แปลว่ายังไม่ตาย ยังดำรงอยู่ ยังเป็นอยู่ พิจารณาดูความก็เป็นดังนี้ได้จึงเรียกว่า ***ภวังคจิต*** ท่านอาจารย์ท่านก็เรียกดังนั้นว่าภวังคจิตอันทำให้ยังดำรงอยู่ยังเป็นอยู่ไม่ตาย

และความหมายของภวังคจิตอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ตัวภวังคจิตที่แท้ ๆ นั้นยังไม่มีอารมณ์ คือ *จิตที่ยังไม่มีอารมณ์* เรียกว่า ***ภวังคจิต*** *ต่อเมื่อมีอารมณ์* จึงเป็น ***วิถีจิต วิถีวิญญาณ*** จิตที่บังเกิดขึ้นเป็นไปตามทาง ในเมื่ออายตนะภายในภายนอกมาประจวบกันเป็นต้น จิตที่เป็นไปตามทางนี้ก็คือว่าจิตเดินทาง จิตเคลื่อนไหว จิตที่น้อมไป ไม่ใช่จิตที่อยู่ตัวคือนิ่งอยู่เฉย ๆ เพราะฉะนั้นท่านจึงมีคำเปรียบเอาไว้ว่าเหมือนอย่างคนที่นอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง เมื่อผลมะม่วงหล่นลงมา เสียงผลมะม่วงหล่นลงมากระทบแผ่นดิน เสียงนั้นก็มากระทบโสตประสาทของคนที่นอนหลับ

ก็ตื่นขึ้นมา ตื่นขึ้นมาก็เอื้อมมือไปหยิบเอาผลมะม่วงมาบริโภค เสร็จแล้วก็หลับไปใหม่ นี้เป็นอุปมา

มีข้ออุปมัยว่าจิตที่อยู่ในภวังค์นั้นก็เหมือนอย่างคนนอนหลับ และจิตที่ออกรับอารมณ์นั้นก็เหมือนอย่างคนนอนหลับที่ตื่นขึ้น เอื้อมมือออกไปหยิบผลมะม่วงบริโภคแล้วก็หลับไปใหม่ ก็คือเมื่ออายตนะภายในภายนอกมาประจวบกัน ก็เหมือนอย่างเป็นสิ่งที่มากระทบเข้ากับภวังคจิต ภวังคจิตก็ตื่นขึ้นมาน้อมออกรับอารมณ์ เมื่อรับอารมณ์แล้วก็กลับเข้าภวังค์ใหม่คือเหมือนอย่างหลับไปใหม่ เมื่ออายตนะภายในภายนอกมาประจวบกันใหม่ จิตก็ออกจากภวังค์น้อมออกรับอารมณ์ เสร็จแล้วก็หลับไปใหม่คือเข้าภวังค์ใหม่ ท่านแสดงธรรมชาติของจิตไว้ดังนี้

จิตที่ไม่รับอารมณ์นั้น เรียกว่า ***ภวังคจิต***

และจิตที่ออกรับอารมณ์นั้น เรียกว่า ***วิถีจิต***

วิถี ก็คือ ***ทาง*** ก็หมายความว่าจิตน้อมออกไปเหมือนอย่างเดินทาง และในการที่น้อมออกรับอารมณ์นี้ เมื่อแสดงตามขันธ์ ๕ รูปเวทนาสัญญาสังขารวิญญาณ ก็เป็นวิญญาณขึ้นก่อนคือเริ่มแต่จักขุวิญญาณ คือเมื่อตากับรูปมาประจวบกันกระทบถึงจิต จิตก็ออกจากภวังค์ มาเป็นวิถีจิต ทีแรกก็เป็นจักขุวิญญาณ รู้รูปทางจักษุคือเห็นรูป ในข้ออื่นก็เช่นเดียวกัน และเมื่อเป็นจักขุวิญญาณเห็นรูปขึ้นแล้วก็เกิดสัมผัส เกิดเวทนา เกิดสัญญา เกิดสังขาร ก็โดยอาศัยรูปนั้นเอง เป็นนามรูปคือต้องมีรูปเป็นที่อาศัยอยู่ด้วยจึงจะเกิดเป็นสัมผัสเป็นเวทนาทางกายทางใจ หรือทางรูปกายและทางใจ เกิดสัญญาเกิดสังขารคือคิดปรุงหรือปรุงคิด เสร็จแล้วก็เข้าสู่ภวังค์ใหม่ในอารมณ์นั้น ครั้นเมื่ออายตนะภายในภายนอกประจวบกันใหม่อีก จิตก็ออกจากภวังค์น้อมออกรับอารมณ์ใหม่ ก็เป็นวิญญาณขึ้นก่อนแล้วก็เป็นสัมผัสเป็นเวทนาเป็นสัญญาสังขาร โดยมีรูปเป็นที่อาศัยไปด้วยกัน เสร็จแล้วก็กลับสู่ภวังค์ใหม่ เป็นไปดั่งนี้ทุกอารมณ์ แต่ว่าเป็นไปรวดเร็วมาก และจิตนี้ก็มีปกติรับอารมณ์ได้คราวละหนึ่งเท่านั้น จะรับพร้อมกันสองไม่ได้คราวละหนึ่ง และเมื่ออารมณ์ที่หนึ่งเกิดดับไปแล้วจึงรับอารมณ์ที่สองได้ อารมณ์ที่สองเกิดดับไปแล้วจึงรับอารมณ์ที่สามได้ต่อ ๆ ไปดั่งนี้ที่ว่า

เกิด นั้นก็คือว่า *ออกจากภวังค์*

ดับ นั้นก็คือว่า *เข้าสู่ภวังค์ตามเดิม* เป็นธรรมชาติเป็นธรรมดาของจิตดั่งนี้

เพราะฉะนั้น อารมณ์ทุกอารมณ์นั้นก็เป็นนามรูปนั่นเองรวมกันอยู่ ซึ่งตั้ง

ต้นแต่วิญญาณ เมื่อมีวิญญาณขึ้นก่อนแล้วจึงจะออกรับอารมณ์ บังเกิดเป็นเวทนาเป็นสัญญาเป็นสังขาร คือเป็นความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เป็นความจำได้หมายรู้ เป็นความคิดปรุงเป็นความปรุงคิดในเรื่องนั้นไปทีละอารมณ์ดั่งนี้ แต่ว่าเพราะรวดเร็วมากจึงได้ไม่รู้สึกว่าหรือไม่รู้ว่าเป็นทีละอารมณ์ ๆ เกิดดับอยู่ทีละอารมณ์ ๆ และจิตก็ออกจากภวังค์เข้าสู่ภวังค์อยู่ทีละอารมณ์ ๆ ดั่งนี้ เป็นธรรมชาติเป็นธรรมดาของจิตเป็นไปอยู่ดั่งนี้

เพราะฉะนั้น ภวังคจิต ซึ่งเป็นตัว***จิตต้นเดิม*** รับอารมณ์ก็ออกจากภวังค์มาเป็นวิถีจิต วิถีจิตนั้นทีแรกก็เป็นวิญญาณ แล้วจึงจะเป็นนาม เป็นรูป เป็นตัวอารมณ์ดังที่ปรากฏอยู่ในจิตใจของทุก ๆ คนอย่างเต็มที่ ทุกคนก็มีสุขมีทุกข์มีเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข มีความจำได้หมายรู้ มีความคิดปรุงมีความปรุงคิด ทั้งหมดนี้ก็เป็นนามรูปนี่แหละรวมกันอยู่ เป็นตัวอารมณ์ซึ่งจะต้องมีวิญญาณเป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น เมื่อวิญญาณเกิดนามรูปจึงเกิด นี้เป็นอธิบายตามวิถีวิญญาณหรือวิถีจิต (ส.ท. ๒๖๐-๒๖๗) *ดู* **ชาติ, วิญญาณ ๖, อาหาร** ด้วย

ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

ปฏิสันถาร ๒ *อามิสปฏิสันถาร* ปฏิสันถารด้วยอามิสคือสิ่งของ *ธัมมปฏิสันถาร* ปฏิสันถารโดยธรรม

ปฏิสันถาร ได้แก่การต้อนรับแขกผู้มาถึงถิ่น ***อามิสปฏิสันถาร***ได้แก่การต้อนรับด้วยให้สิ่งของเช่นให้น้ำร้อนหมากพลู อาหารเป็นต้น ***ธัมมปฏิสันถาร*** ได้แก่การกล่าวธรรมให้ฟังหรือแนะนำในทางธรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงแสดงพระทัศนะไว้ว่า การกล่าวธรรมให้ฟังทรงเห็นว่าไม่ใช่อาการรับแขก มติของพระองค์ท่านว่าได้แก่การต้อนรับตามควรตามฐานะของแขกผู้มา ควรลุกรับกราบไหว้ก็ทำ ไม่ควรทำอย่างนั้นก็ทำความเอื้อเฟื้อด้วยประการอื่น แม้เจ้าถิ่นมีปรารถนาดีแต่ทำไม่ควรแก่ฐานะของแขก การปฏิสันถารนั้นอาจเสียเช่นแขกเป็นคนชั้นสูงเจ้าถิ่นต้อนรับอย่างคนสามัญ ดูเป็นไม่สำคัญในแขกผู้นั้นเลย อีกฝ่ายหนึ่งแขกเป็นคนสามัญเจ้าถิ่นต้อนรับแข็งแรงอย่างทำแก่แขกชนชั้นสูง เป็นตื่นเซอะไป ธัมมปฏิสันถารหมายเอาการต้อนรับที่ทำพอดีสมแก่ฐานะของแขก

ปฏิสันถาร ๒ นี้แสดงว่าทางพระพุทธศาสนาก็สอนให้ทำปฏิสันถาร ปฏิสันถารตามศัพท์แปลว่าการปกปิด

ก็น่าคิดเหมือนกันว่าทำไมจึงมาใช้ศัพท์ที่แปลว่าปกปิดในความหมายว่าต้อนรับ พิจารณาดูก็จะเห็นเค้าความ คือการต้อนรับนั้นผู้ต้อนรับเมื่อมีแขกมาจะต้องแสดงหน้าตากิริยาวาจาที่สุภาพแก่แขกแม้ว่ากำลังหงุดหงิด ไม่สบายใจ กำลังเกิดความไม่พอใจกันอยู่ภายในบ้านก็ดี เมื่อมีแขกมาก็จะต้องหยุดการแสดงความไม่พอใจ คือความที่มีหน้าตาหงุดหงิดเรียกว่าต้องยิ้มรับแขก ท่านที่กำลังเรียกว่าทะเลาะกันอยู่ภายในบ้านและทุก ๆ คนก็จะต้องหยุดทำกิริยาที่ไม่เรียบร้อยและเมื่อรู้กำหนดล่วงหน้าในเรื่องอื่นว่าแขกจะมาจะต้องรับแขกก็ต้องจัดบ้านเรือนอะไรไม่น่าชมก็ปกปิดเสีย กั้นเสียแม้บ้านที่อยู่อาศัยก็จะต้องมีการกั้นห้อง ห้องอะไรที่สำหรับเก็บของรุงรังก็เก็บเอาไว้ส่วนหนึ่งไม่ให้ปรากฏออกมา ส่วนห้องที่จะต้องรับแขกก็จะต้องตกแต่งรักษาความสะอาด เรียกว่าจะต้องปกปิดสิ่งที่ไม่เรียบร้อยทุกอย่างทั้งที่เป็นกิริยาอาการจิตใจของตัวเองและที่เป็นถิ่นรับแขกเช่นบ้านเรือนจัดให้เรียบร้อยแสดงออกแต่สิ่งที่เรียบร้อยงดงามพอเหมาะพอสมสำหรับที่จะต้อนรับและกิริยาอาการที่จะรับแขกก็ต้องสุภาพเรียบร้อย ดังนี้เรียกว่าเป็นการปฏิสันถาร

ปฏิสันถารแปลว่าปกปิด ต้องปกปิดแขกไม่ให้เขารู้ไม่ให้เขาเห็นความไม่เรียบร้อยต่าง ๆ แสดงออกแต่สิ่งที่เรียบร้อยและความสุภาพต่าง ๆ และเมื่อเป็นการต้อนรับด้วยอามิสคือสิ่งของ เช่น น้ำร้อน น้ำดื่ม อาหาร เป็นต้นตามสมควร ถ้ามีแขกมาพักก็ต้อนรับเพื่อให้ที่อยู่อาศัยตามควรอันเกี่ยวด้วยวัตถุ ดังนี้เรียกว่า***อามิสปฏิสันถาร*** ต้อนรับด้วยอามิสคือสิ่งของ

ธัมมปฏิสันถารนั้นต้อนรับด้วยธรรม คือแสดงธรรมหรือกล่าวธรรมและแนะนำ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงเห็นว่าการสอนธรรมนั้นไม่ใช่การต้อนรับ ควรจะหมายว่าต้อนรับตามสมควรแก่ฐานะของแขกคือความเหมาะสมเป็นธัมมปฏิสันถาร นั้นก็เป็นพระมติอันหนึ่ง และหากจะอธิบายกันมาว่าต้อนรับด้วยแสดงธรรมให้ฟังหรือกล่าวคำแนะนำก็อาจเป็นได้ในเมื่อแขกผู้นั้นเขาต้องการธรรมะ ดังเช่นผู้ที่เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าต้องการธรรมคำสั่งสอนจากพระองค์ บางทีก็มากราบทูลถามธรรม บางทีก็มาขอฟังธรรมสุดแต่พระองค์จะทรงสั่งสอน ถ้าเขาถามปัญหาพระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาตามควรที่เขาถาม เมื่อเขามาฟังพระองค์ก็ทรงแสดงธรรมให้ฟัง ดังนี้ตามความหมายก็เป็นธัมมปฏิสันถารได้ และแม้บุคคลทั่ว ๆ ไป บางทีแขกที่มาหานั้นต้องการความรู้ในวิชาการก็ดี ในธรรมปฏิบัติ

หรือในธรรมข้อใดข้อหนึ่งก็ดี เมื่อเขาต้องการธรรมก็แสดงธรรมให้เขาฟัง แสดงศิลปวิชาการให้เขาฟัง แสดงธรรมข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่เขาต้องการจะทราบให้เขาฟังดังนี้ก็เป็นธัมมปฏิสันถารได้ ก็เหมือนอย่างเมื่ออยู่ร่วมวัดกันก็ไปมาหาสู่กัน ก็สนทนากันด้วยเรื่องนั้นบ้าง เรื่องนี้บ้าง บางทีก็วกเข้าหาเรื่องธรรมเรื่องวินัย ดังนี้ก็เป็นธัมมปฏิสันถารเหมือนกัน ธัมมปฏิสันถารนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญถึงกับมีพระพุทธภาษิตตรัสสอนให้ประพฤติปฏิสันถารให้ฉลาด

อีกปริยายคือทางหนึ่ง นึกถึงผู้มาหาที่เรียกว่าแขกหรืออาคันตุกะ ย่อมจะต้องมีความประสงค์ในการมาหาอย่างใดอย่างหนึ่ง และธรรมเนียมการต้อนรับนั้น สำหรับทางพระพุทธศาสนาก็มีแสดงว่า เมื่อมีผู้มาเฝ้าพระพุทธเจ้า ถ้าเป็นภิกษุซึ่งเดินทางมาจากที่ต่าง ๆ ก็จะทักทาย ถ้าเป็นภาษาไทยก็เช่นทักทายว่า อยู่ที่ไหน เป็นสุขดีหรือ เดินทางมาสะดวกดีหรือ ดังนี้เป็นต้น ถ้าเป็นภาคภาษาบาลีที่ท่านเขียนเอาไว้ พระพุทธเจ้าก็จะตรัสถามว่า ขมนียํ ที่แปลตามศัพท์ว่า พออดทนได้หรือ และท่านสอนให้นักเรียนแปลกันว่า ขันธปัญจกัง หมวด ๕ แห่งขันธ์ จตุจักกัง มีจักร ๔ นวทวารัง มีทวาร ๙ ขมนียํ อันเธอหรืออันท่านพึงอดทนได้หรือ พึงขาดได้หรือ คำว่าขันธปัญจกังหมวด ๕ แห่งขันธ์ก็คือขันธ์ ๕ ย่อลงก็เป็นนามรูปคือกายใจอันนี้ มี **จักร ๔** ก็คือว่าประกอบขึ้นในธาตุทั้ง ๔ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม นวทวารังมีทวาร ๙ ก็คือมีประตูของร่างกายอันนี้ ๙ ช่องด้วยกัน รวมเข้าทั้งหมด

ที่ว่า ขมนียํ อดทนได้หรือ ถ้าเป็นภาษาไทยก็สบายดีหรือ ถ้าเป็นภาษาบาลีก็อดทนได้หรือ เพราะว่ากายใจหรือว่าร่างกายอันนี้จะต้องอดทนได้คือหมายความว่าจะต้องทะนุบำรุงด้วยปัจจัยทั้ง ๔ ให้มีความผาสุก และไม่มีโรคมีภัยไข้เจ็บ จึงเรียกว่าอดทนได้ ถ้าว่ามีโรคภัยไข้เจ็บ คือเจ็บป่วยหรือว่าอดอยาก ดังนี้ก็เรียกว่าทนยากคือเป็นทุกข์ ถ้าพอทนได้ก็คือว่าพอแก้ทุกข์ไปได้ ถ้าแก้ได้อย่างดีก็คือทนง่าย คือสุข ทุกข์นั้นแปลว่าทนยาก สุขแปลว่าทนง่าย ถ้าหากว่าบำบัดทุกข์ได้เป็นครั้งเป็นคราวเรื่อย ๆ ไปก็เรียกว่า พอทนได้ ถ้าบำบัดทุกข์ไม่ได้เช่นว่าเจ็บป่วยขึ้นมารักษาไม่หายหรือว่าอดอยากมาก ร่างกายก็ผ่ายผอมไม่มีกำลังเหล่านี้มันก็ทนไม่ได้ ทนไม่ไหว ถ้าทนได้ก็แปลว่ามีสิ่งทะนุบำรุงอาหารเป็นต้นพอควร และก็ไม่เจ็บไม่ไข้ได้ป่วย ตลอดจนถึงการเดินทางเข้าไปเฝ้านั้นก็ไม่เป็นอะไร ขมนียํ ทนได้หรือ ภาษาไทย

ก็คือสบายดีหรือ บางทีก็ทรงทักว่าโคจรคาม การบิณฑบาตในท้องถิ่นที่เธออยู่นั้นสะดวกหรืออะไรเหล่านี้เป็นต้น เป็นคำทักทาย เมื่อทักทายแล้วจึงจะถึงเรื่องที่ผู้มาเฝ้าประสงค์เช่นว่ามากราบทูลถามปัญหา*ธรรม* หรือว่าไม่กราบทูลถาม พระองค์ก็ทรงแสดงธรรมโปรด

คราวนี้ถ้าเป็น*ฆราวาส* มาเฝ้า ท่านก็ใช้คำต้อนรับทีแรกว่าพระพุทธเจ้าจะทรงแสดงถ้อยคำต้อนรับเรียกว่า *สัมโมทนียกถา* ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความชื่นบาน *สาราณียกถา* ถ้อยคำที่ทำให้เกิดความระลึกถึงกันและกันด้วยความเคารพรัก เป็นคำทักทายเบื้องต้นที่จะให้เกิดความชื่นบานและเกิดความระลึกถึงกัน และเมื่อได้ทักทายกันให้เกิดความชื่นบานให้เกิดความระลึกรักกัน แล้วจึงจะถึงการว่ากันตามประสงค์ของผู้มา เช่น มากราบทูลถามปัญหาก็ดี มากราบทูลนิมนต์ก็ดี หรือพระองค์จะทรงแสดงธรรมโปรดก็ดี

เพราะฉะนั้น จึงเห็นว่าถ้อยคำโอภาปราศรัยที่ทักทายกันในชั้นแรกนั้นเป็น *อามิสปฏิสันถาร* แม้ว่าจะไม่ได้ต้อนรับด้วยข้าวด้วยน้ำอะไรเป็นต้นก็ตาม เรียกว่า *อามิสปฏิสันถาร* และเมื่อถึงตอนที่พูดธุระกัน ถ้าเป็นภิกษุมาเฝ้าพระพุทธเจ้าก็กราบทูลถามปัญหาหรือไม่กราบทูลถามปัญหา พระพุทธเจ้าแสดงธรรมโปรด ดังนี้เป็น *ธัมมปฏิสันถาร* โดยตรง หรือว่าพูดกันถึงเรื่องอื่นที่เป็นธุระการงาน ดังนี้ก็ต้อนรับไปโดยธรรม คือโดยเหมาะโดยควรสุดแต่ว่าจะเป็นเรื่องอะไรก็ให้ถือธรรม คือความถูกต้องเหมาะควรเป็นหลัก ก็ว่ากันไปตามเหมาะตามควรดังนี้ก็จัดว่าเป็น *ธัมมปฏิสันถาร* ได้

และแม้ฝ่ายคฤหัสถ์ต่อคฤหัสถ์ด้วยกันที่ไปมาหาสู่กันก็ต้องมีธุระอีกเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เมื่อพบกันทีแรกก็ทักทาย โอภาปราศรัยกันทำนองว่าสบายดีหรืออะไรเป็นต้น แล้วก็ให้ความรื่นเริง ผูกไมตรีจิตกันทางใจและมีอะไรก็ต้อนรับกันทางกายเช่นว่า กระหายน้ำมาก็ให้น้ำดื่ม, หิวมาก็เลี้ยงอาหาร และแล้วก็พูดจาธุระกันที่มา เมื่อถึงการที่จะพูดจากันด้วยธุระที่มาก็ต้อนรับไปโดยธรรม คือตามเหมาะตามควรตามที่ถูกต้อง ดังนี้ก็เป็น *ธัมมปฏิสันถาร*

(นวก. ๑๓-๑๖)

ปฏิโสตคามี *ดู* **ความดี**

ปฐมกัลป์ *ดู* **ดาวดึงส์**

ปฐมจิต *ดู* **ชาติ, วิญญาณ ๖**

ปฐมเจดีย์ *ดู* **อภยปริตร**

ปฐมเทศนา คือเทศนาครั้งแรกของพระพุทธองค์อันเรียกว่า***ธรรมจักร*** หรือ ***ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*** พระสูตรที่ว่าด้วย

การยังจักรคือธรรมให้เป็นไปนั้น ได้ทรงแสดงถึงความตรัสรู้ของพระองค์เองพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมา และทรงแสดงถึงว่าได้ทรงตรัสรู้อะไรและตรัสรู้อย่างไร ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาจึงสมควรที่จะทราบ

ประการแรก เมื่อก่อนจะตรัสรู้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติมาอย่างไร ตามปฐมเทศนานี้กล่าวไว้ว่าอันบรรพชิตคือผู้บวชผู้มุ่งนิพพาน อันเป็นธรรมที่ดับกิเลสและกองทุกข์ด้วยประการทั้งปวง พึงเว้นจากความประกอบตนไว้ด้วยความสุขสดชื่นในกามทั้งหลาย และพึงเว้นจากความประกอบตนในการทรมานตนให้ลำบาก เพราะว่าเป็นทางสุดโต่ง ๒ ข้างที่ไม่ให้บังเกิดผลตามที่มุ่งหมายนั้น แต่พึงปฏิบัติตนในทางที่เรียกว่า ***มัชฌิมาปฏิปทา*** ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ไม่ข้องเกี่ยวด้วยทางสุดโต่งทั้ง ๒ นั้น อันได้แก่ ***มรรค-มีองค์ ๘*** ประการ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา	เจรจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ	การงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ	เพียรชอบ
๗. สัมมาสติ	ระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิ	ตั้งใจชอบ

ทางทั้ง ๘ ประการนี้ทำให้เกิดจักษุคือดวงตา ทำให้เกิดญาณคือความหยั่งรู้เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เป็นไปเพื่อความรู้พร้อม เป็นไปเพื่อพระนิพพาน เป็นอันว่าทรงแสดงว่าได้ทรงเว้นจากทางกาม และเว้นจากทางทรมานตนให้ลำบาก แต่ว่าทรงปฏิบัติในทางอันเรียกว่ามัชฌิมาปฏิปทา ข้อปฏิบัติอันเป็นหนทางกลาง ซึ่งหมายความว่าอยู่ในระหว่างทางทั้งสองนั้น ไม่ข้องเกี่ยวด้วยทางทั้งสองนั้น อันเป็นเหตุให้ทรงได้จักษุดวงตาเห็นธรรม ได้ญาณคือความหยั่งรู้ จึงมีปัญหาว่าจักษุดวงตา ที่มองเห็น ญาณคือความหยั่งรู้นั้น รู้เห็นในอะไร

จึงมาถึงตอนที่สองของปฐมเทศนาที่แสดงว่า ***อริยสัจจะ*** คือความจริงที่พระอริยะคือผู้เจริญประเสริฐพึงรู้ ความจริงที่ทำผู้รู้ให้เป็นพระอริยะคือว่าความจริงอย่างประเสริฐ ความจริงอย่างยิ่ง ๔ ประการได้แก่

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกสั้นว่ามรรค

ทุกข์ นั้นก็ได้แก่ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่เป็นทุกข์ ความตายเป็นทุกข์

ความโศกคือความแห้งใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ความไม่สบายใจ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักเป็นทุกข์ ปรารถนาไม่ได้สมหวังเป็นทุกข์ กล่าวโดยย่อแล้ว ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการเป็นทุกข์

ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์นั้นได้แก่ ตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากของใจอันนำไปสู่ภพใหม่ ประกอบกับ *นันทิ* คือความเพลิน *ราคะ* คือความติดใจยินดี มีความบันเทิงยินดียิ่งในอารมณ์นั้น ได้แก่*กามตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในกาม คือในสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย *ภวตัณหา* ความดิ้นรนทะยานอยากไปในภพคือความเป็นนั่นเป็นนี่ *วิภวตัณหา* คือความทะยานอยากไปในวิภพ คือความไม่เป็นนั่นเป็นนี่

ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ก็ได้แก่ความดับตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากได้สิ้นเชิง ทุกข์จะดับไปหมด

มรรค ข้อที่ ๔ ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นดังกล่าวแล้ว

อริยสัจจ์ ๔ นี้เองเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ คือได้ทรงรู้ทรงเห็น

ในตอนที่ ๓ แสดงว่าตรัสรู้อย่างไร เพราะที่เรียกว่ารู้ ๆ นั้นก็ยังมีลักษณะหลายอย่าง ฉะนั้น ความรู้ของพระองค์ที่เรียกว่าเป็นความตรัสรู้นั้นมีลักษณะอย่างไร จึงได้ทรงแสดงว่า ***จักษุ***คือดวงตา ***ญาณ***คือความหยั่งรู้ ***ปัญญา*** คือความรู้ทั่ว ***วิชชา***คือความรู้แจ่มแจ้ง ***อาโลกะ***คือความสว่าง ได้บังเกิดผุดขึ้นแก่พระองค์ในธรรมทั้งหลาย ที่ไม่เคยทรงสดับมาก่อนว่า

นี้ทุกข์ ทุกข์นี้ควรกำหนดรู้ ทุกข์นี้ได้กำหนดรู้แล้ว

นี้สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ สมุทัยนี้พึงละ สมุทัยนี้ละได้แล้ว

นี้นิโรธคือความดับทุกข์ นิโรธนี้พึงกระทำให้แจ้ง นิโรธนี้ได้กระทำให้แจ้งแล้ว

นี้มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ มรรคนี้ควรอบรมทำให้มีให้เป็นขึ้น มรรคนี้ได้อบรมและทำให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว

ญาณ คือความหยั่งรู้ของพระองค์ได้ผุดขึ้นในธรรมทั้งหลายที่ไม่ได้เคยทรงสดับมาก่อน ก็คือในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้เอง โดยอาการที่เรียกว่ามีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ญาณคือความหยั่งรู้ของพระองค์ในสัจจะทั้ง ๔ วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบจึงมีอาการเป็น ๑๒

ในข้อนี้ขอให้ทำความเข้าใจว่า วนไปในสัจจะทั้ง ๔ สามรอบนั้นคือวนไปในทุกขสัจจะ สัจจะคือทุกข์ โดยเป็น

สัจจญาณ คือความหยั่งรู้ในสัจจะความจริงว่า นี้เป็นทุกข์จริง ในสมุทัยโดยเป็นสัจจญาณว่านี้เป็นสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์จริง ในนิโรธคือความดับทุกข์ว่าดับทุกข์ได้จริง ในมรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ว่านี้เป็นมรรคคือทางดับทุกข์ได้จริง วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นสัจจญาณ ความรู้ในสัจจะความจริง ดั่งนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็น ***กิจจญาณ*** คือความรู้ในกิจหน้าที่ที่พึงทำหรือข้อที่พึงปฏิบัติว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้หรือว่าควรรู้ให้รอบคอบ สมุทัยคือเหตุให้เกิดทุกข์ควรละ นิโรธความดับทุกข์ควรกระทำให้แจ้ง มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ควรอบรมให้มีให้เป็นขึ้น วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็นกิจจญาณความรู้ในกิจ คือว่าหน้าที่ที่ควรทำ หน้าที่ที่พึงปฏิบัติ ดั่งนี้รอบหนึ่ง

วนไปในสัจจะทั้ง ๔ โดยเป็น ***กตญาณ*** คือความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละว่าได้กระทำสำเร็จแล้วว่า ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว สมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ละได้แล้ว นิโรธความดับทุกข์ได้กระทำให้แจ้งแล้ว มรรคคือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้อบรมให้มีให้เป็นขึ้นแล้ว วนไปโดยเป็นกตญาณ คือความหยั่งรู้ในกิจนั่นแหละซึ่งได้กระทำสำเร็จแล้วในสัจจะทั้ง ๔ นี้รอบหนึ่ง จึงเรียกว่าเป็นญาณคือความหยั่งรู้ที่มีวนรอบ ๓ ในสัจจะทั้ง ๔ สามสี่จึงเป็นสิบสอง เรียกว่ามีอาการ ๑๒ ญาณคือความหยั่งรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ที่มีวนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ดั่งนี้คือ***ความตรัสรู้***

เพราะฉะนั้น ถ้าจะมีปัญหาว่า *พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อะไร* ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้อริยสัจจญาณทั้ง ๔ ถามว่า ตรัสรู้อย่างไร ก็ตอบได้ว่าตรัสรู้ด้วยญาณคือความหยั่งรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ นั้น ที่มีวนรอบ ๓ นั้นก็คือ โดยสัจจญาณความหยั่งรู้ในสัจจะคือความจริง โดยกิจจญาณความหยั่งรู้ในกิจคือหน้าที่ที่พึงกระทำที่พึงปฏิบัติ โดยกตญาณความหยั่งรู้ในกิจนั้นแหละ ว่าได้กระทำสำเร็จแล้ว

ฉะนั้น พระสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรที่สำคัญ แสดงถึงความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งทางที่ทรงปฏิบัติมาและพึงอธิบายได้ในพระนามว่า ***สัมมาสัมพุทโธ*** สัมมาก็แปลว่าชอบ สัมก็แปลว่าเอง พุทโธแปลว่ารู้หรือว่าตรัสรู้รวมกันเป็นสัมมาสัมพุทโธ แปลว่าผู้รู้เองโดยชอบ หรือว่ารู้ชอบเอง รู้ก็คือตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ด้วยญาณ คือความหยั่งรู้ที่วนรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ ในสัจจะทั้ง ๔ เอง

ที่อธิบายกันมาว่าตรัสรู้ด้วยพระองค์เองก็เพราะว่า ญาณคือความหยั่งรู้

ดังกล่าวได้บังเกิดผุดขึ้นในธรรมที่มิได้ทรงสดับมาก่อน เมื่อเป็นดั่งนี้ความตรัสรู้ในสัจจะทั้ง ๔ ของพระองค์จึงเป็นความตรัสรู้ขึ้นเองโดยไม่ได้ทรงฟังจากใครมาก่อน และโดยชอบก็เพราะว่าทรงปฏิบัติมาในมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้นจึงได้ตรัสรู้ขึ้น ความตรัสรู้นั้นเล่าก็เป็นความตรัสรู้ที่ถูกต้อง เป็นความตรัสรู้ที่ชอบ ไม่มีความผิดความบกพร่อง แม้แต่ประการใดประการหนึ่ง เพราะฉะนั้น จึงได้พระนามว่า สัมมาสัมพุทโธผู้ตรัสรู้ชอบเอง หรือผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ (ธ. ๒๖-๓๒) *ดู* **ปัญจวัคคีย์, พระพุทธเจ้าตรัสรู้** ด้วย

ปฐมวิญญาณ *ดู* **ชาติ, วิญญาณ ๖**

ปฐมศึกษา *ดู* **วินัย, ศึกษา**

ปฐมอุบาสก *ดู* **ไตรสรณคมน์**

ปด *ดู* **เบญจศีล**

ปตาปนะ *ดู* **นรก**

ปทปรมะ *ดู* **บุคคล ๔**

ปทุมะ *ดู* **นรก**

ปธานวจนะ *ดู* **ปาพจน์ ๒**

ปธานะ *ดู* **โพธิปักขิยธรรม, วิริยบารมี**

ปโยค คือ การประกอบกระทำในปัจจุบัน, การประกอบถูก ชอบ เป็น ***ปโยคสมบัติ*** การประกอบผิด เป็น ***ปโยควิบัติ*** (ท.ธ. ๑๐) *ดู* **กรรม** ด้วย

ปโยควิบัติ *ดู* **กรรมสมานทาน, ปโยค**

ปโยคสมบัติ *ดู* **กรรมสมาทาน, ปโยค**

ปรทัตตูปชีวี *ดู* **เปรต**

ปรนิมมิตวสวัตดี สวรรค์ชั้นที่ ๖ ชื่อว่า ***ปรนิมมิตวสวัตดี*** เสียงไทยว่า ปรนิมมิตวสวัตดี แปลว่าทำอำนาจของตนให้เป็นไปในโภคะทั้งหลายที่ผู้อื่นรู้ความคิดของจิตแล้วนิรมิตให้ ผู้ที่มาคอยนิรมิตให้นั้นไม่มีกล่าวว่าเป็นเทพพวกไหนชั้นไหน คิดดูตามเค้าความน่าจะเห็นว่าต้องการแสดงความสุขสูงขึ้นไปอีกขั้นหนึ่ง มีผู้คอยนิรมิตสิ่งที่ใจปรารถนาให้ ไม่ต้องนิรมิตเอาเองเหมือนอย่างชั้นที่ ๕ อีกนัยหนึ่ง คำว่าทำอำนาจให้เป็นไป ดูมีความว่าแผ่อำนาจไปครอบงำสิ่งที่ผู้อื่นเขานิรมิตไว้ คือใช้อำนาจไปครอบครองเหมือนอย่างคำว่า ***จักกวัตติ*** หรือ ***จักรพรรดิ*** แปลว่ายังจักรให้เป็นไป คือใช้จักรแผ่อำนาจไปครอบครองโลก นัยนี้ดูก็เหมาะกับเรื่องพญามารที่จะกล่าวต่อไป

สวรรค์ชั้นนี้ยิ่งสูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีอีกมาก ท่านว่ามีเทพเป็นราชาผู้ปกครองอยู่ ๒ ฝ่าย คือเทวราชเรียกนามตามชื่อของชั้นสวรรค์ว่า ***ปรนิมมิตวสวัตดีเทวราช*** ปกครองอยู่ฝ่ายหนึ่ง ***พญามารเป็นเทวราช*** ปกครองอยู่อีกฝ่ายหนึ่ง เทวราชผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้จึงมี ๒ องค์ แบ่ง

ป

เป็น ๒ ก๊ก เรียกนามว่าปรนิมมิต-วสวัตดีเทวราชเหมือนกัน องค์หนึ่งไม่เป็นมาร ปกครองเทพที่ไม่เป็นมารด้วยกัน แต่อีกองค์หนึ่งเป็นมารปกครองเทพที่เป็นมารด้วยกัน ฝ่ายที่ไม่เป็นมารไม่ค่อยมีเรื่องกล่าวถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย ส่วนฝ่ายที่เป็นมารมีเรื่องกล่าวถึงอยู่มาก องค์เทวราชเองเรียกโดยเฉพาะว่า ***ปรนิมมิตวสวัตดี-มาราธิราช*** หรือคำไทยว่า***พญามารา-ธิราช*** แม้จะแบ่งเป็น ๒ ก๊กก็ไม่มีเรื่องปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายว่าทั้ง ๒ ก๊กนี้ได้ทำสงครามกันเหมือนอย่างเทพและอสุระแห่งสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์ มีแต่เรื่องพญามารลงมาป้องกันรังควานความตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์และพระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วมารก็ยังมาเกี่ยวข้องอีกหลายคราวจนถึงมาทูลอาราธนาให้ปรินิพพาน

สังเกตตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายว่า เทวราชผู้เป็นมารนี้มีความกลัวเป็นข้อสำคัญอยู่ข้อหนึ่งว่าตนจะสิ้นอำนาจครอบครองโลก ไม่ประสงค์ให้ใครทั้งนั้นบรรลุมรรคผลนิพพานหรือจะเรียกว่า ***วิมุตติ*** หรือโมกขธรรมก็ได้ พูดง่าย ๆ ก็คือ ไม่ประสงค์ให้ใครประสบความหลุดพ้นจากกองกิเลส เช่น ตัณหา อุปาทาน หรือราคะ โทสะ โมหะ และหลุดพ้นจากกองทุกข์มีเกิด แก่ ตายเป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่าไม่ประสงค์ให้ใครหลุดพ้นไปจากโลก เป็นโลกุตตระที่แปลว่าเหนือโลก ก็คือพ้นโลกนั้นเอง เพราะเมื่อผู้ใดพ้นโลกหมายถึงว่ามีจิตใจพ้นกิเลสดั่งกล่าว ผู้นั้นก็พ้นอำนาจของมาร ซึ่งมารจะใช้อำนาจให้เป็นไปในผู้นั้นอีกไม่ได้ ความเป็น ***สวสวรรดิ*** (เทียบกับจักรวรรดิ) ของมารก็หมดสิ้นไป

ฉะนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรม ทรงได้พบทาง ทรงดำเนินไปในทางจนถึงในราตรีที่จะตรัสรู้ ท่านเล่าว่าพญามารได้มาป้องกันรังควานอย่างสุดกำลัง พระโพธิสัตว์ก็ทรงผจญสู้อย่างเต็มที่อย่างที่เรียกว่าเสี่ยงบารมี พูดอย่างสามัญว่าสู้ตายไม่ยอมถอย เช่น ทรงอธิษฐานพระหทัยตั้งความเพียรแน่วแน่ว่าจะไม่ยอมลุกขึ้นจากที่ประทับจนกว่าจะได้บรรลุผล แม้ว่าเนื้อเลือดทั้งหมดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตาม อาศัยพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้วจึงทรงชนะมาร ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปจนได้ตรัสรู้

แม้ต่อมาท่านก็เล่าว่ามารได้มาเกี่ยวข้องอีกมากครั้ง แสดงว่ายังคอยติดตามหาช่องโอกาสอยู่เรื่อย ๆ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเวไนยนิกรให้พ้นอำนาจของตนมากขึ้นทุกที จึงไม่ปรารถนาจะให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่นาน และในที่สุดท่านก็เล่าว่า

พระพุทธเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขาร ตามคำอาราธนาของมารนั้นเอง แต่ก็ทรงปลงในเมื่อได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสำเร็จตามที่ได้ทรงตั้งพระหทัยไว้แล้ว

พญามาราธิราชเป็นเจ้าก๊กหนึ่งแห่งสวรรค์ชั้นที่ ๖ ก็จะต้องทำบุญไว้มาก ไม่เช่นนั้นก็จะไม่บังเกิดในสวรรค์ชั้นสูงนี้ได้ แต่ก็จะต้องเข้าใจว่าทำบุญเพียงเพื่อสวรรค์เท่านั้น ดูก็ชอบกลอยู่ ท่านไม่กล่าวว่าพญามารได้มาขัดขวางใครที่ทำบุญเช่น ทาน ศีล เป็นต้นเพื่อสวรรค์หรือที่เป็นภูมิเพียงเพื่อสวรรค์มาขัดขวางแต่ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผลนิพพาน เช่นพวกทำกรรมฐานเพื่อสิ้นกิเลส

เรื่องของมารยังมีอีกมาก แต่จะงดไว้ก่อน เป็นอันว่าสวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เหมือนอย่างขาวกับดำ และมีเจ้าครองอยู่ ๒ องค์ องค์ที่ลงมาเกี่ยวข้องในประวัติพระพุทธศาสนามากก็คือ ***พญามาร*** เรียกเต็มว่า ***ปรนิมมิตวสวัตตีเทวราช*** ฝ่ายที่เป็นมารแห่งโลกุตตรธรรม (พ.พ. ๒๔๕-๒๔๖)

ปรมัตถบารมี *ดู* **บารมี, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

ปรมัตถสัจจะ *ดู* **สมมติบัญญัติ, อุปาทาน ๔**

ปรมัตถะ *ดู* **ประโยชน์ยิ่งใหญ่**

ประณาม *ดู* **สหัมบดีพรหม**

ประตูของจิต *ดู* **อายตนะ**

ประทักษิณ *ดู* **ดาวดึงส์**

ประโยชน์ *ดู* **ประโยชน์ปัจจุบัน**

ประโยชน์ของการบวช ประโยชน์ของการบวชนั้น ลงสันนิษฐานได้ว่าต้องมีอยู่เพราะเหตุผลหลายประการดังจะเลือกหยิบยกมากล่าว ข้อจะพึงเห็นได้อย่างผิวเผินก็คือการไม่บวชเป็นพื้นของคนทั่วไปอยู่แล้ว ส่วนการบวชเป็นการประพฤติที่สูงพิเศษกว่าพื้นเดิมขึ้นมา และคนเป็นอันมากก็ได้นิยมการบวชมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์จนถึงบัดนี้ ในคติทางพระพุทธศาสนาก็มีแสดงว่า การบวชเป็นข้อที่บัณฑิตหรือสัตบุรุษบัญญัติไว้ และสรรเสริญไว้ในที่ทั้งหลายเป็นอันมาก เช่นว่า *สาธุ โข ปพฺพชฺชา นาม* แปลสั้น ๆ ว่า บวชดีแล

คราวนี้มาค้นเหตุให้ลึกซึ้งเข้าไปอีกว่า การบวชดีอย่างไร คนเป็นอันมากจึงนิยมจนถึงเป็นข้อบัญญัติของบัณฑิต ความดีในการบวชนั้น กล่าวโดยประการที่จะพึงเห็นได้ง่าย ๆ ก็คือ เป็นโอกาสคือช่องให้ได้บำเพ็ญบุญกุศลอย่างสูงเพื่อบรรลุถึงความบริสุทธิ์ ความสุข ความสงบอย่างประณีต เมื่อยังไม่ได้บวชไม่มีโอกาสคือช่องที่จะประพฤติบุญกุศลเช่นนั้นได้ เพราะยังพัวพันอยู่ด้วยการบ้าน การเรือน บุตรภริยา การงานต่าง ๆ จะประพฤติได้แต่บุญกุศลอย่างของผู้ครองเรือน ผู้ที่ประสงค์บุญ

กุศลที่สูงขึ้นไปจึงได้ออกจากบ้านเรือนทำตนเป็นอนาคาริยะ แปลว่า ผู้ไม่มีเรือน ประพฤติตนเป็นผู้มักน้อยสันโดษ กินอยู่ นุ่งห่มง่าย ๆ กล่าวสั้นว่า บวชนั่นเอง แล้วก็บำเพ็ญพรตของผู้บวชไปตามลัทธิวิธี ผู้บวชแต่เดิมจึงอยู่ป่าเป็นพื้น มาอยู่ละแวกบ้านต่อเมื่อได้กลายเป็นลัทธิศาสนา ต้องสั่งสอนเขา มีชาวบ้านศรัทธาเลื่อมใสจนถึงต้องเป็นบุญเขตของเขา แต่หลักของการบวช คือความออกจากเรือนมาเป็นผู้ไม่มีเรือน หมายความว่า ไม่ครองเรือนอย่างคฤหัสถ์นั้น ก็คงเป็นไปตามเดิม และหลักนี้เป็นหลักของการบวชทั่วไปตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนถึงบัดนี้

กล่าวเฉพาะการบวชในพระธรรมวินัยนี้ ซึ่งเป็นการบวชตามพระบรมศาสดา ซึ่งว่าเป็นการเข้ามาสู่พุทธจักรแห่งความบริสุทธิ์และความสงบ เพราะพระธรรมวินัยนี้เป็นเครื่องห้ามป้องกันบาปอกุศลทั้งปวง เป็นไปเพื่อบุญกุศลทั้งปวงตั้งแต่เบื้องต้นเบื้องต่ำจนถึงชั้นสูงที่สุด

ในพุทธจักร คือพระธรรมวินัยนี้ มีของดีอยู่เป็นอันมาก เป็นอัศจรรย์ที่ไม่มีหรือหาไม่ได้ในที่อื่น เทียบกับมหาสมุทร ฉะนั้น การเข้ามาบวชในพระธรรมวินัยนี้จึงเป็นการดี เพราะเป็นโอกาสที่จะถือเอาความดีได้ทุก ๆ อย่าง เทียบเหมือนอย่างการเข้าไปสู่บ่อรัตน์ ก็เป็นโอกาสดีที่จะถือเอารัตน์ทั้งหลายได้ตามต้องการ แต่ก็พึงทราบว่าเฉพาะการเข้ามาบวชก็เป็นเพียงโอกาสเท่านั้น ถ้าผู้บวชไม่ใช้โอกาสนี้เพื่อประพฤติปฏิบัติให้ดีตามพระธรรมวินัย ก็จะไม่ได้รับความดีที่มีอยู่ในพระธรรมวินัย ถ้ายิ่งประพฤติชั่วเสียหายผิดพระธรรมวินัย ก็กลายเป็นได้รับโทษทำการบวชที่เป็นการดีให้กลายเป็นไม่ดี เข้าในคำว่า บวชไม่ดีที่ตรงกันข้ามกับบวชดี การบวชจะดีกว่าไม่บวชก็เพราะการบวชดีอันตรงกันข้ามกับบวชไม่ดีเท่านั้น ถ้าบวชไม่ดีแล้วสู้ไม่บวชไม่ได้ แต่ก็มีผู้บวชที่ดีและผู้บวชที่ไม่ดีคู่กันอยู่

อนึ่ง แม้ตั้งใจบวชดีตั้งแต่แรก แต่เมื่อบวชแล้วก็ยังถือเอาประโยชน์ของการบวชได้ต่าง ๆ กัน ดังที่มีแสดงไว้คือ

บวชได้กิ่งใบของต้นไม้พรหมจรรย์ คือบวชแล้วได้ลาภสักการะและความสรรเสริญก็ดีใจเต็มดำริเท่านั้น ไม่คิดจะทำดีอะไร ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยลาภสักการะและความสรรเสริญนั้น จึงไม่พ้นทุกข์ เหมือนบุรุษต้องการแก่นไม้ พบต้นไม้มีแก่นแล้ว สำคัญกิ่งใบว่าแก่น ตัดเอากิ่งใบไป ไม่สำเร็จกรณียะที่ใช้แก่นฉะนั้น บวชได้อย่างนี้เรียกว่า บวชได้กิ่งใบคือลาภไป

บวชได้กะเทาะเปลือก คือการบวชแล้วไม่ประมาททำสีลสัมปทา ความถึงพร้อมด้วยศีลให้สำเร็จ ก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยสีลสัมปทาของตน จึงไม่พ้นทุกข์ เหมือนสำคัญกะเทาะเปลือกว่าแก่น ตัดเอากะเทาะเปลือกไป ไม่สำเร็จกรณียะที่ใช้แก่น ฉะนั้น บวชได้เท่านี้จึงชื่อว่าได้กะเทาะเปลือกคือศีลไป

บวชได้เปลือก บวชแล้วไม่ประมาททำสีลสัมปทาให้สำเร็จก็ดีใจ แต่ยังไม่เต็มดำริเป็นผู้ไม่ประมาท ทำสมาธิสัมปทา ถึงพร้อมด้วยสมาธิให้สำเร็จต่อไป ก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยสมาธิสัมปทาของตน จึงไม่พ้นทุกข์ เหมือนสำคัญเปลือกว่าแก่น ตัดเอาเปลือกไป ไม่สำเร็จประโยชน์ที่ใช้แก่น ฉะนั้น บวชได้เท่านี้จึงชื่อว่า บวชได้เปลือกคือสมาธิไป

บวชได้กะพี้ คือบวชแล้วไม่ประมาททำสีลสัมปทา สมาธิสัมปทาให้สำเร็จก็ยินดีแต่ยังไม่เต็มดำริ เป็นผู้ไม่ประมาททำญาณทัศนะความรู้เห็นตามเป็นจริงที่ตัวปัญญาให้สำเร็จต่อไปก็ดีใจเต็มดำริเพียงเท่านั้น ยกตนข่มท่าน มัวเมาประมาทอยู่ด้วยญาณทัศนะของตน เหมือนสำคัญกะพี้ว่าแก่น ตัดเอากะพี้ไป ไม่สำเร็จกรณียะที่ใช้แก่น ฉะนั้น บวชได้แม้ถึงเท่านี้ก็ชื่อว่า บวชได้กะพี้คือญาณทัศนะไป

บวชได้แก่น คือบวชแล้วไม่เป็นผู้ประมาท ทำสีลสัมปทาได้ตลอดถึงญาณทัศนะให้สำเร็จก็ยินดี แต่ยังไม่เต็มดำริ ทำวิมุตติ คือความหลุดพ้นให้สำเร็จ เหมือนพบต้นไม้ที่มีแก่นแล้วรู้จักแก่น ตัดเอาแก่นไป สำเร็จกรณียะที่ต้องใช้แก่น ฉะนั้น บวชได้ผลที่สุดอย่างนี้ จึงชื่อว่า บวชได้แก่นคือ วิมุตติ

ผู้บวช ๕ จำพวกนี้ ตั้งแต่จำพวกที่ ๒ ขึ้นไป ชื่อว่าบวชดีตามลำดับ เพราะอย่างน้อยก็เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล แต่ไม่ได้คุณที่ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพราะประมาทหยุดเสียเพียงนั้น ไม่พยายามสืบต่อไปจนถึงที่สุด ถึงอย่างนั้น เมื่อบวชแล้ว ทำดีได้เท่าใด ก็ได้ประโยชน์มีอานิสงส์เป็นต้นของการบวชเท่านั้น

รวมความว่า การบวชที่ได้ชื่อว่าการบวชดีนั้น เมื่อจะกล่าวตั้งแต่ต้นก็ต้องกล่าวจำเดิมตั้งแต่มาบวช คือตั้งเจตนามาดี มุ่งบุญกุศล เข้ามาบวชถูกวิธีบวชเป็นอุปสัมบัน อุปสมบทสำเร็จ (หรือบรรพชาเป็นสามเณรได้สำเร็จ) ไม่ใช่บวชแล้วเป็นอนุปสัมบัน เพราะบวชผิดวิธี ดังที่แสดงไว้ในบางสิกขาบทในพระปาติโมกข์ ครั้นบวชแล้วก็ตั้งใจศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยของผู้บวช ตั้งใจถือเอาอานิสงส์ของการบวชให้ได้

ตามสามารถ อย่างนี้จึงจะเป็นการบวชดีตามภูมิตามชั้น

บวชดีนี้ดีอย่างไร ? พึงเห็นความที่กล่าวว่าดีดังต่อไปนี้:

๑. ได้ประพฤติความดีอย่างสูง อย่างน้อยก็สูงกว่าภูมิคฤหัสถ์ ฉะนั้น เขาจึงไหว้กราบเคารพบูชา ถ้าประพฤติเสมอ ๆ เขาก็ไม่จำเป็นต้องไหว้กราบ ผู้หลักผู้ใหญ่ เช่น มารดาบิดาเป็นต้น ไหว้กราบบุตรของตนผู้บวชแล้ว ก็เพราะนับถือว่าทรงเพศและทรงความประพฤติดีอย่างสูง

๒. ได้ทำสิ่งที่ได้รับนิยมยกย่องว่าดี สิ่งทั้งหลายที่นิยมว่าดีนั้น ถ้าได้ประสบพบผ่านก็เป็นลาภของตนแต่ละอย่าง

๓. ได้เข้าใกล้ชิดพระธรรมวินัย ได้เข้าเนื่องในพระสังฆรัตน์ ได้เป็นพุทธศาสนิกจริง ๆ ได้สืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะเมื่อเป็นคฤหัสถ์ก็ย่อมไม่มีโอกาสประพฤติใกล้พระธรรมวินัยเหมือนเมื่อบวช จะประพฤติได้ก็แต่ที่สมควรแก่ภูมิคฤหัสถ์ เมื่อบวชแล้วก็มีโอกาสที่จะประพฤติได้เต็มที่ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าได้เข้าใกล้ชิดพระธรรมวินัย และเมื่อได้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ เป็น *สุปฏิปนฺโน* ปฏิบัติดี *อุชุปฏิปนฺโน* ปฏิบัติตรง *ญายปฏิปนฺโน* ปฏิบัติเป็นธรรม *สามีจิปฏิปนฺโน* ปฏิบัติชอบยิ่ง ก็ชื่อว่าได้เข้าเนื่องในพระสังฆรัตน์ ผู้ที่ปฏิบัติเนื่องในพระสังฆรัตน์เช่นนี้ จึงชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกที่แท้จริง เพราะนับถือพระพุทธศาสนาสักแต่ว่า ไม่ได้ปฏิบัติธรรมในศาสนาอย่างใด หรือปฏิบัติธรรมที่เป็นสามัญ ที่ศาสนาอื่น ๆ ก็มีอยู่ ก็ยังไม่ชื่อว่าเป็นพุทธศาสนิกจริงโดยเฉพาะ ต่อเมื่อได้ปฏิบัติธรรมที่เป็นส่วนพิเศษ อันมีเฉพาะในพระพุทธศาสนา จึงชื่อว่าได้เป็นพุทธศาสนิกจริงโดยเฉพาะ และชื่อว่าได้สืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาสืบมาได้ก็มีผู้ออกบวชปฏิบัติสืบ ๆ กันมา ถ้าไม่มีผู้ออกบวช พระพุทธศาสนาก็เหมือนไม่มี ถ้าจะแย้งว่าเพียงเรียนรู้และปฏิบัติทั้งเป็นคฤหัสถ์ก็ได้มิใช่หรือ ไฉนจะต้องบวช ก็พึงตอบว่าก็ได้อย่างคฤหัสถ์แต่ไม่ได้อย่างผู้บวช เป็นเหมือนทิ้งลำต้นเก็บแต่กิ่งใบหรือสะเก็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ เมื่อทิ้งลำต้นเสียแล้ว ในที่สุดก็จะไม่มีกิ่งใบ ฉะนั้น การบวชแม้ชั่วคราว จึงชื่อว่าได้ช่วยสืบอายุพระพุทธศาสนา เพราะได้เข้ามาสืบรักษาลำต้น เป็นอันได้รักษากิ่งใบไว้ให้คฤหัสถ์ทั้งหลายด้วย

๔. ได้ทำความปลื้มปิติและเพิ่มพูนบุญกุศลให้แก่มารดาบิดาญาติมิตรสหาย มารดาบิดาที่เป็นพุทธศาสนิกโดยมาก เมื่อมีบุตรก็มักปรารถนาให้ได้บวชหรืออย่างน้อยก็รู้ว่าอาจจะได้บวชบุตร และ

เมื่อได้บวชก็มีความปลื้มปิติ เพราะได้สำเร็จสมประสงค์ในการที่เรียกว่าเป็นบุญอย่างสูง และเพราะได้ทำอุปการะที่สำคัญแก่บุตรด้วยให้อริยทรัพย์ (ทรัพย์ที่ประเสริฐ) ดังเช่นพระบรมศาสดาประทานอริยทรัพย์ให้แก่พระราหุล

และเมื่อมีโอกาสได้แสดงธรรมที่ตนได้บวชเรียนมาแก่ท่านในกาลอันควร ชักนำให้ท่านเจริญด้วยคุณทั้งหลาย ก็ชื่อว่าได้ปฏิการท่านโดยธรรม ท่านแสดงว่าการตอบแทนด้วยประการอื่น เช่น อามิส คือพัสดุต่าง ๆ ก็เป็นการตอบแทนแต่ละอย่าง แต่เป็นการตอบแทนที่ยังไม่เสร็จ ส่วนการตอบแทนด้วยทำให้ตั้งอยู่ในคุณมีศรัทธาเป็นต้น เป็นการตอบแทนเสร็จ นี้ก็คือตอบแทนด้วยอริยทรัพย์ ไม่มีโอกาสอื่นจะยิ่งไปกว่าการให้บุตรได้บวช โอกาสที่บุตรจะปฏิการตอบแทนมารดาบิดาด้วยอริยทรัพย์ ก็ไม่มีโอกาสอื่นยิ่งไปกว่าโอกาสบวช บวชทำความปลื้มปิติและเจริญบุญกุศลอย่างนี้ จึงชื่อว่าได้ทำการทดแทนคุณของมารดาบิดาอย่างหนึ่ง

๕. *ได้ปาฏิโภค* คือความรับประกันตนเองว่าสามารถประพฤติความดีได้ เพราะเป็นการบวชที่เป็นการบวชดีต้องประพฤติพระธรรมวินัยอย่างประณีต เมื่อบวชแล้วประพฤติดีได้แม้ชั่วกาลเวลาที่กำหนด ก็ชื่อว่าเป็นผู้อันพระพุทธเจ้าได้ทรงให้ความรับประกันแล้ว เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนจะไม่อาจประพฤติตนเป็นคนดีในภูมิคฤหัสถ์ได้ ฉะนั้น การเข้ามาบวชจึงชื่อว่าได้เข้ามาสอบความประพฤติ เมื่อบวชดีจนถึงสึกออกไปด้วยดี ก็ชื่อว่าเป็นผู้สอบไล่ได้ตามหลักสูตรของคนดี ได้รับความรับประกันไป โบราณจึงเรียกผู้สึกออกไปว่าฑิต ที่มาจากคำว่าบัณฑิต และให้ความไว้เนื้อเชื่อใจว่าสามารถเป็นผู้ครองเรือนได้ดี

๖. *ได้เข้ามาสร้างนิสัยอุปนิสัยในทางดี* เพราะการบวชเป็นการอบรมบ่มนิสัย อุปนิสัยดีให้เกิดขึ้นด้วยมีพระธรรมวินัยเป็นเครื่องอบรม มีพระอุปัชฌาย์อาจารย์เป็นผู้ช่วยอบรม และต้องอยู่ในขอบเขตแวดล้อมอยู่ด้วยพรหมจารีทั้งหลาย ถูกกีดกันให้ห่างไกลจากเครื่องอบรมในทางอื่น จึงเป็นโอกาสให้เกิดนิสัยอุปนิสัยในทางดีเพิ่มขึ้นไม่มากก็น้อย

๗. *ได้ปฏิบัติกิจของลูกผู้ชาย* เพราะเกิดมาเป็นลูกผู้ชายนั้นโดยปกติที่นิยมกันอย่างโลก ๆ ว่าดีนั้น ก็ต้องเป็นทหารหรือเป็นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นโอกาสให้ได้ทำประโยชน์แก่ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ของตน เป็นบิดาสืบเชื้อวงศ์สกุล เป็นผู้ที่ได้บวชเรียน เพราะฉะนั้น เมื่อได้เข้ามาบวชเรียนก็

เป็นอันได้ปฏิบัติหน้าที่เฉพาะในข้อนี้ให้สำเร็จไป

การบวชดีควรกล่าวว่าดีอย่างนี้ และก็น่าจะยกมากล่าวยังไม่หมด เพราะฉะนั้น เมื่อเราได้ตรวจดูการบวชของเราเห็นว่าบวชดี เพราะได้บวชถูก บวชศึกษาปฏิบัติดี ทั้งได้ตั้งอธิษฐานเพื่อความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็พึงยินดีโมทนาในการบวชของเรา และการบวชดีนี้แม้ชั่วคราวก็เป็นบุญเป็นนิสัย อุปนิสัยในทางดี เป็นอนุสสรณียะที่ประทับอยู่กับใจ เป็นเครื่องนำความสุขบริสุทธิ์ความสงบร่มเย็นมาให้เราเนือง ๆ ทุกเวลาที่เราได้ระลึกถึง (ร.ธ.๑๙-๒๒)

ประโยชน์ของสมาธิ *ดู* **กรรมฐาน**

ประโยชน์ปัจจุบัน สิ่งที่ต้องการได้มาเกื้อกูลให้เกิดสุข เรียกว่า ***ประโยชน์*** ประโยชน์สำหรับเวลาที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าเรียกว่าประโยชน์ปัจจุบัน (จากศัพท์ ***ทิฏฐธัมมิกัตถะ*** อัตถะที่เป็นไปในปัจจุบัน คำว่า อัตถะ แปลว่า สิ่งที่จำต้องการ เพราะเป็นสิ่งจำเป็น แต่นิยมแปลกันว่าประโยชน์) คนจำต้องการสิ่งใด ๆ มาเกื้อกูลจึงอาจดำรงชีวิตให้เป็นสุขและตั้งตนได้โดยชอบ สิ่งนั้น ๆ เป็นประโยชน์ทุกอย่าง มีเป็นต้นว่า

๑. ***ทรัพย์*** ชีวิตร่างกายของทุกคนดำรงอยู่ได้ด้วยอาศัยได้เครื่องอุปโภคบริโภค หรือของกินของใช้มาเป็นปัจจัย (เครื่องอาศัย) เกื้อกูลทะนุบำรุง ของกินของใช้เหล่านี้รวมเรียกว่า***โภคทรัพย์*** (ทรัพย์ แปลตามศัพท์ว่าของที่ใช้ได้ โภคทรัพย์ คือของที่ใช้สำหรับกิน) เป็นประโยชน์ที่ต้องการอย่างหนึ่ง จำเป็นแก่ชีวิตตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตาย เครื่องประดับตกแต่งเรียกว่า***อติเรกทรัพย์*** แต่ที่เกินต้องการไม่จัดว่าเป็นประโยชน์ ทองเงินตราหรือสิ่งที่ใช้แทนเรียกว่า ***ธนทรัพย์*** มีไว้สำหรับใช้ซื้อหาของกินของใช้เป็นต้น จึงกลายเป็นประโยชน์ขึ้น ทรัพย์เหล่านี้โภคทรัพย์เป็นสิ่งจำเป็นโดยตรง ทุกอย่างเป็นของต้องกินต้องใช้จึงหมดสิ้นไปได้ จึงต้องแสวงหาอยู่เสมอ การแสวงหาเป็นการงานอย่างหนึ่งเรียกว่าอาชีพ เพราะเป็นวิธีเลี้ยงชีวิต การอาชีพก็มีหลายอย่าง เป็นอาชีพในทางผิดอันเรียกว่ามิจฉาชีพก็มี เป็นอาชีพในทางชอบที่เรียกว่าสัมมาชีพก็มี พระพุทธเจ้าทรงสอนให้แสวงหาทรัพย์ด้วยสัมมาชีพ

๒. ***ศิลปวิทยา*** การแสวงหาทรัพย์โดยปกติต้องอาศัยศิลปวิทยาอย่างใดอย่างหนึ่ง จึงจำต้องศึกษาเล่าเรียนให้มีความรู้ในศิลปวิทยาต่าง ๆ ความรู้ในศิลปวิทยาเป็นเหตุให้เกิดสมรรถภาพในธุรกิจ เป็นแสงสว่างให้รู้ทางของธุรกิจนั้น ๆ เมื่อรู้ช่ำชองแม้อย่างหนึ่งก็ให้สำเร็จประโยชน์ได้ สมด้วยภาษิตใน

ชาดกบทหนึ่งว่า *ขึ้นชื่อว่าศิลปะ แม้เช่นใดเช่นหนึ่งก็ยังประโยชน์ให้สำเร็จได้*

๓. ***ยศ*** ผู้มีศิลปวิทยาอันศึกษาดีแล้ว ทำการงานอันเป็นหน้าที่ดี ย่อมเลื่อนฐานะให้สูงขึ้นโดยลำดับ ย่อมได้ความเป็นใหญ่ในการงาน บริวารคือผู้นิยมนับถือและเกียรติคือชื่อเสียงก็ตามมา เหล่านี้เป็นยศแต่ละอย่าง ยศนี้ที่เป็นภายนอกเนื่องจากได้รับแต่งตั้งยกย่อง แต่ก็ต้องสืบเนื่องมาจากหลักภายในของตน พระพุทธเจ้าทรงนิยมให้มียศคือความเป็นใหญ่เหนือความชั่วสามารถบังคับตนให้ดีได้

๔. ***ไมตรี*** การประกอบอาชีพเป็นต้นโดยปกติย่อมเนื่องด้วยหมู่คณะและถ้อยทีอาศัยซึ่งกันและกัน จึงจำต้องมีการปลูกไมตรีผูกมิตรไว้ในคนดี ๆ ด้วยกันทั้งหลาย เมื่อมีไมตรีมีมิตรก็ชื่อว่ามีผู้สนับสนุน ทำให้ได้รับความสะดวกในกิจที่พึงทำ ผู้ขาดไมตรีขาดมิตรก็เท่ากับขาดผู้สนับสนุน แม้จะมีทรัพย์มีความรู้ความสามารถแต่ก็คับแคบเหมือนอย่างมีแต่ตนผู้เดียว ยากที่จะได้รับความสะดวกในกิจการ อย่าว่าแต่บุคคลต่อบุคคลเลย แม้ประเทศต่อประเทศก็จำต้องมีไมตรีต่อกัน

๕. ***ผาสุก*** แต่การประกอบการงานทุกอย่าง แม้ในการศึกษาเล่าเรียนต้องอาศัยร่างกาย ถ้าร่างกายมีความผาสุก คือแข็งแรงไม่มีโรค ก็สามารถประกอบการกระทำหรือศึกษาเล่าเรียนให้สำเร็จได้ด้วยดี แต่ถ้าอ่อนแอมีโรคก็ไม่สามารถ เป็นอันตัดประโยชน์ต่าง ๆ ที่จะพึงได้ เหตุฉะนี้ความมีร่างกายแข็งแรงมีความผาสุกไม่มีโรคจึงเป็นอุปการะให้ได้ประโยชน์ที่จะพึงได้ทุกอย่างชื่อว่าเป็นยอดลาภ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้แปลความว่า *ความไม่มีโรคเป็นลาภอย่างยิ่ง*

ทรัพย์ ศิลปวิทยา ยศ ไมตรี และความผาสุกดังกล่าวมาเหล่านั้นชื่อว่าประโยชน์ปัจจุบันแต่ละอย่าง นอกจากนี้ในการดำรงชีวิตปัจจุบันจำเป็นต้องการสิ่งใด ๆ อีก สิ่งนั้น ๆ ก็เป็นประโยชน์ในที่นี้

ประโยชน์ทั้งปวงเหล่านี้เป็นผลที่เกิดจากการประกอบเหตุให้ถูกทางของประโยชน์แต่ละอย่าง พระพุทธเจ้าได้ทรงวางหลักทั่วไปแห่งทางประกอบประโยชน์ไว้ ๔ ประการ คือ

๑. ***อุฏฐานสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือหมั่นศึกษาเล่าเรียนหมั่นทำการงานเลี้ยงชีวิต หมั่นทำธุระหน้าที่ของตน ที่เรียกว่าหมั่นหรือหมั่นขยันหมายความว่า เพียรจัดทำตั้งแต่เริ่มต้นและดำเนินให้ก้าวหน้าเรื่อยไปให้สำเร็จ ไม่ย่อท้อถอยหลัง ไม่ยอมให้

เกียจคร้านเสียการงาน เมื่อหมั่นขยันประกอบกระทำให้เหมาะประโยชน์ที่ต้องการต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วจักเห็นมีอยู่ใกล้ภายในเอื้อมแขนนี้เอง คำเก่ามีกล่าวไว้ว่า *ทรัพย์นี้มิไกล ใครมีปัญญาไว หาได้บ่นาน แว่นแคว้นแดนดิน มีสิ้นทุกสถาน ถ้าใครเกียจคร้าน บ่พานพบเลย* แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้แปลความว่า *ผู้ประกอบธุรกิจขยันหมั่นเพียร ทำให้เหมาะย่อมได้ทรัพย์*

อาจกล่าวได้ว่าร่างกายนี้ก่อกำเนิดมาเพื่อทำการงาน อวัยวะ บางส่วนเช่นหัวใจปอดทำงานภายใน บางส่วนเช่นมือเท้าสำหรับทำงานภายนอก ถ้ามิใช่เพื่อทำการงานแล้วก็ไม่จำเป็นต้องมีรูปสัณฐานเหมือนอย่างที่เป็นกันอยู่นี้ เป็นก้อนกลมเหมือนอย่างลูกฟักก็พอแล้ว แม้ที่เป็นคนดีคนชั่วก็เพราะทำ กล่าวคือเพราะทำดีจึงเป็นคนดี และทำชั่วจึงเป็นคนชั่ว ถ้าไม่ทำการงานหยุดเฉย ๆ ร่างกายก็จักเกิดความติดขัดและเกิดโรค เหมือนเครื่องจักรที่เก็บจนเกิดสนิม แต่ถ้าทำการงานร่างกายก็จักคล่องแคล่ว สละสลวย เป็นการออกกำลังตามหลักอนามัยอยู่ในตัว

๒. ***อารักขสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาความรู้ที่ได้เล่าเรียนศึกษามา รักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้ด้วยความหมั่นขยันไม่ให้เป็นอันตรายรักษาการงานและหน้าที่ของตนไม่ให้เสื่อมเสีย ถ้าขาดการรักษา เช่นเล่าเรียนมาก็ลืมไป ทำการงานได้ทรัพย์มาก็หมดไป ก็เป็นวิทยสมบัติทรัพย์สมบัติขึ้นไม่ได้ เพราะไม่รวมพอกพูนต่อเมื่อรักษาไว้ได้จึงจะเกิดความรวมพอกพูนที่เรียกว่าสมบัติ แปลว่าความถึงพร้อม

๓. ***กัลยาณมิตตตา*** ความมีเพื่อนเป็นคนดี ไม่คบคนชั่ว คือเมื่ออยู่ในที่ใดก็สมาคมคบหากับคนดี ๆ ในที่นั้นคอยศึกษาสำเหนียก ทำความดีเหมือนอย่างคนดีทั้งหลาย ไม่คบคนชั่วและเอาอย่างคนชั่ว

๔. ***สมชีวิตา*** ความเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ ไม่ให้ฝืดเคืองนัก ไม่ให้ฟูมฟายนัก ซึ่งเรียกว่ามัธยัสถ์ แปลว่าความเป็นกลาง ๆ และมีความประหยัด คือแบ่งเก็บไว้ในส่วนที่ควรแบ่งเก็บไว้เผื่อเวลาข้างหน้า บางคนเข้าใจคำว่ามัธยัสถ์เป็นความเหนียวแน่น แต่ความจริงแปลว่าความเป็นกลาง ๆ ระหว่างความฝืดเคืองและฟูมฟาย คือไม่ใช่ฝืดเคืองนักไม่ใช่ฟูมฟายนักดังกล่าวแล้ว ทั้งนี้ก็ต้องรู้จำนวนรับจำนวนจ่ายหรือทางได้ทางเสีย แล้วกำหนดให้พอเหมาะ ไม่ให้จ่ายท่วมรายรับ

อนึ่ง พึงเว้น ***อบายมุข*** คือทางที่เป็นเหตุแห่งความฉิบหาย ๔ อย่าง คือ ๑. ความเป็นนักเลงหญิงหรือความเป็นผู้มักมากปล่อยตนในทางกาม ๒. ความเป็นนักเลงสุราหรือยาเสพติดต่าง ๆ ๓. ความเป็นนักเลงเล่นการพนัน ๔. ความคบคนชั่วเป็นมิตร โทษ ๔ ประการนี้ไม่ควรประกอบ เป็นทางให้เกิดฉิบหายได้จริง ๆ

ประโยชน์ดังกล่าวมาล้วนเป็นสิ่งจำเป็นแก่ความครองชีวิตในปัจจุบัน พระพุทธเจ้า ทรงสอนให้แสวงหามาเป็นอันดับแรก ด้วยทรงแสดงทางเป็นหลักปฏิบัติทั่วไปไว้ ๔ ประการดังกล่าวแล้ว คนโดยปกติถ้าบกพร่องด้วยประโยชน์ปัจจุบันจะบำเพ็ญประโยชน์ให้ยิ่งขึ้นไปก็เป็นการยาก เพราะตนเองจะต้องอิ่มปากอิ่มท้องของตนก่อนแล้วจึงสามารถจะเฉลี่ยไปถึงผู้อื่น ฉะนั้นจึงน่ากล่าวย้ำในที่นี้อีกว่า เรื่องการกินเป็นเรื่องสำคัญอันดับหนึ่งตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาจนถึงบัดนี้ และจักสำคัญต่อไปตลอดเวลาที่คนยังกินอยู่ ดังมีคำเรียกว่าโภคะหรือโภคทรัพย์ ก็แปลว่ากิน ของกิน และการทำมาหากินก็เรียกว่าโภคกิจ ซึ่งบัดนี้เรียกกันว่าเศรษฐกิจ โภคะนี้เมื่อได้มาเสนอสนองตามที่จำต้องการของแต่ละคนหรือของส่วนรวม ชีวิตของแต่ละคนและของส่วนรวมจึงจะดำเนินไปด้วยผาสุก การปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลดังกล่าวในทางโลกได้มีวิธีจัดกันต่าง ๆ จนถึงเกิดระบอบการปกครองแบบต่าง ๆ ซึ่งมีปฐมเหตุสำคัญมาจากเรื่องปากท้องหรือเรื่องกินอยู่เป็นประจำของทุก ๆ คน พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงวางวิธีจัดไว้ ด้วยทรงวางหลักสั้น ๆ ง่าย ๆ ๔ ประการดังกล่าวแล้ว แต่ทุก ๆ คนต้องรับปฏิบัติด้วยตนเองและชักนำให้คนอื่นปฏิบัติ จนถึงเมื่อปฏิบัติกันทั่ว ๆ ไปจึงจะเห็นผลได้โดยประจักษ์ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เอง มีเรื่องตัวอย่างอยู่มากเรื่องดังเช่นเรื่องของศิษย์รับใช้เศรษฐีผู้หนึ่ง มีว่า

ในอดีตกาล ศิษย์รับใช้ของเศรษฐีคนหนึ่งเป็นคนขยันหมั่นเพียร มีความคิดทำสิ่งที่ดูไม่น่าจะเป็นประโยชน์ให้เป็นประโยชน์ขึ้น วันหนึ่งพบหนูตายตัวหนึ่งจึงไปจำหน่ายให้แก่คนเลี้ยงแมวได้มาหนึ่งสตางค์แล้วไปซื้อน้ำตาล นำน้ำตาลกับน้ำดื่มไปแลกดอกไม้กับคนเก็บดอกไม้ ได้ดอกไม้มากำมือหนึ่งแล้วขายดอกไม้นั้นมาซื้อน้ำตาล นำน้ำตาลกับน้ำดื่มไปแลกดอกไม้มาขายเก็บทรัพย์รวมไว้โดยลำดับ แล้วไปเก็บกิ่งใบไม้แห้งในสวนหลวงที่คนรักษาไม่ต้องการนำไปขายที่โรงหม้อ นำน้ำดื่มไปเลี้ยงคนตัดหญ้าขายผูกไมตรีไว้ และผูกไมตรีไว้กับพวกพ่อค้าทั้งทางน้ำและทางบก ต่อมาได้ข่าวว่าจะมีพ่อค้าม้า

นำม้ามาขาย จึงไปซื้อผูกขาดหญ้าจากคนตัดหญ้าขาย พ่อค้าม้าก็ต้องมาซื้อหญ้าจากเขาเพียงแห่งเดียว ต่อมาได้ทราบว่าได้มีเรือเข้ามาสู่ท่า จึงเช่ารถพร้อมกับบริวารไปยังเรือ วางมัดจำซื้อเหมาสินค้ามาจำหน่ายแต่ผู้เดียว จึงมั่งมีทรัพย์ขึ้นจนเป็นเศรษฐีในที่สุด

อีกเรื่องหนึ่งมีเล่าไว้ในเรื่องราชาธิราชว่า มะกะโท บุตรพ่อค้าบ้านเกาะวาน แขวงเมืองเมาะตะมะ เมื่ออายุ ๑๔-๑๕ ปีเข้ามาค้าขายยังกรุงสุโขทัยสมัยสมเด็จพระร่วงเจ้า แล้วฝากตัวอาศัยอยู่กับนายช้างสมเด็จพระร่วงเจ้า มะกะโทอุตสาหะมิได้เกียจคร้าน ช่วยชำระมูลช้างและทำการงานต่าง ๆ นายช้างเกิดกรุณาจึงอุปการะไว้ วันหนึ่งสมเด็จพระร่วงเจ้าเสด็จไป ณ โรงช้าง ทอดพระเนตรเห็นมะกะโทกวาดหญ้าช้างอยู่ ได้ทรงคายพระสลาบ้วนพระโอษฐ์ทอดพระเนตรเห็นเบี้ยเบี้ยหนึ่งจึงตรัสว่า ลูกรามัญน้อยจงเก็บเอาเบี้ยไว้ มะกะโทได้เบี้ยพระราชทานมีความยินดีจึงนำไปซื้อพันธุ์ผักกาดมาปลูก แล้วเลือกเก็บถวายสมเด็จพระร่วงเจ้าเมื่อเสด็จมาทอดพระเนตรช้างอีกครั้งหนึ่ง สมเด็จพระร่วงเจ้าทรงโปรดปรานทรงรับมาชุบเลี้ยงแต่งตั้งขึ้นจนเป็นขุนวัง มะกะโทก็ตั้งใจรับราชการเป็นอย่างดี ต่อมาได้หนีกลับไปเมืองวาน รวบรวมสมัครพรรคพวกจนตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นในเมืองเมาะตะมะ แล้วส่งทูตคุมเครื่องราชบรรณาการมาเฝ้าสมเด็จพระร่วงเจ้าขอพระราชทานนามและเครื่องราชกกุธภัณฑ์ สมเด็จพระร่วงเจ้าก็ได้พระราชทานนามว่าพระเจ้าฟ้ารั่ว และพระราชทานเครื่องราชกกุธภัณฑ์พระราชทานพรแก่พระเจ้าฟ้ารั่วและพระราชธิดาของพระองค์ซึ่งได้ไปกับพระเจ้าฟ้ารั่ว ให้มีความสุขสถาพรสืบไป (ท.ห. ๒๑๓-๒๑๘)

ประโยชน์ภายหน้า คนที่ฉลาดย่อมมีความคิดยาวออกไปถึงกาลข้างหน้า และทำสิ่งที่ให้เกิดประโยชน์ดังกล่าวสืบไปถึงกาลข้างหน้า สำหรับเด็ก ๆ โดยปกติย่อมมีอนาคตของชีวิตอยู่อีกมาก การศึกษาเล่าเรียนในบัดนี้ก็เพื่อสร้างอนาคตของชีวิตให้มีความสุขความเจริญ อันความสุขความเจริญในอนาคตคือในกาลข้างหน้าของชีวิตนี้แหละ เป็น*ความหมายประการที่ ๑ ของคำว่าประโยชน์ภายหน้า* (คือสัมปรายิกัตถะ) ถ้าทุก ๆ คนไม่มีอนาคตภายหน้า ก็ไม่จำเป็นจะต้องศึกษาเล่าเรียนหรือทำอะไรไปวุ่นวายเหมือนอย่างนี้ แต่เพราะทุกคนต่างมีอนาคต จึงต้องพากันศึกษาเล่าเรียนและทำกิจต่าง ๆ เพื่อให้มีความสุขความเจริญในอนาคต โดยเฉพาะก็อนาคตของชีวิตนี้นั่นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง อนาคตของเด็กก็คือความตั้งตนได้เป็นหลักฐาน มีความสุขความเจริญเมื่อเติบโตเป็นผู้ใหญ่ คราวนี้เมื่อเป็นผู้ใหญ่แล้ว อนาคตของชีวิตนี้ก็น้อยเข้าสั้นเข้า หน้าที่ในการเตรียมสร้างตนเองสำหรับโลกนี้ก็จะน้อยลง แต่ก็ช่วยอุปการะผู้อื่นตามที่เกี่ยวข้อง เช่น เมื่อเป็นมารดาบิดา เป็นพี่ลุงป้าน้าอา เป็นปู่ย่าตายาย หรือเป็นญาติเป็นมิตร เป็นผู้อุปการะ ก็ต้องทำการสงเคราะห์บุตรหลานญาติมิตรและผู้อยู่ในอุปการะต่าง ๆ บางทีถึงมิใช่เป็นญาติมิตรแต่เมื่อมีจิตเป็นกุศลก็ทำการสงเคราะห์อนุเคราะห์ผู้อื่นด้วยวิธีต่าง ๆ จนถึงตั้งเป็นสมาคมหรือองค์การก็มีเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะคนย่อมอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวเป็นกลุ่มเป็นหมู่ ตลอดจนถึงเป็นประเทศชาติ แต่ละประเทศก็ยังรวมกันเป็นฝ่าย จึงต่างต้องอาศัยกันและกัน คนที่มุ่งประโยชน์สุขเฉพาะตนเท่านั้นไม่เกื้อกูลใครโดยที่สุด เป็นพ่อแม่ไม่อุปการะลูก ซึ่งเป็นจำพวกคนที่เห็นแก่ตนโดยส่วนเดียว เป็นคนคับแคบ ไม่ประพฤติการเป็นคุณประโยชน์แก่ใคร อาจเจริญด้วยประโยชน์ปัจจุบันมีทรัพย์เป็นต้นเฉพาะตน แต่ก็เป็นคนไม่มีประโยชน์แก่คนอื่นหรือแก่หมู่คณะเรียกว่าเป็นคนมีความคิดแคบสั้น เพราะหลักของการอยู่ร่วมกัน เมื่อคนอื่นพากันเป็นทุกข์เดือดร้อน จะเป็นสุขอยู่คนเดียวได้อย่างไร ฉะนั้น คนฉลาดจึงมีความคิดยาวและกว้างออกไป เมื่อตนเองได้รับประโยชน์มีความสุขความเจริญ ก็ทำการที่เป็นประโยชน์แผ่ความสุขความเจริญให้แก่ผู้อื่นตามที่เกี่ยวข้องและตามสามารถ ประโยชน์ที่แผ่ออกไปถึงคนอื่นดังกล่าวมานี้เป็น *ความหมายประการที่ ๒ ของคำว่าประโยชน์ภายหน้า* เพราะประโยชน์ปัจจุบันเท่ากับเป็นประโยชน์ตน ซึ่งต้องทำก่อน เมื่อตนมีประโยชน์ขึ้นแล้ว จึงสามารถเผื่อแผ่ประโยชน์ไปถึงคนอื่นได้ ประโยชน์ผู้อื่นจึงนับเป็นประโยชน์ภายหน้า ซึ่งถัดไปจากประโยชน์ตน เหมือนอย่างใครที่จะบริจาคทรัพย์ให้แก่คนอื่น ตนก็ต้องมีทรัพย์ขึ้นก่อน ถ้าตนไม่มีทรัพย์จะบริจาคได้อย่างไร ใครจะเป็นครูอาจารย์สั่งสอนศิลปวิทยาให้แก่คนอื่น ตนก็ต้องศึกษา เล่าเรียนมีความรู้ในศิลปวิทยานั้นก่อน ถ้าไม่มีความรู้จะสอนเขาได้อย่างไร

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อกล่าวถึงประโยชน์ปัจจุบัน มีทรัพย์เป็นต้น คนย่อมต้องการอยู่ด้วยกัน เพราะจำเป็นแก่การครองชีวิตประจำวัน และอาจใช้จ่ายอำนวยความสุขต่าง ๆ แต่การแสวงหาของคนนั้นต่าง ๆ กัน บางคนพากเพียรประกอบอาชีพเพื่อให้ได้ทรัพย์มาในทางที่ชอบ

เป็นชาวนาชาวสวนก็ทำนาทำสวน เป็นพ่อค้าก็ทำการค้า เป็นข้าราชการก็ตั้งใจรับราชการด้วยความซื่อสัตย์สุจริต แต่บางคนไม่เป็นเช่นนั้น ทำการแสวงหาในทางไม่ชอบ เช่น ลักขโมยปล้นสะดมและทำทุจริตต่าง ๆ ก็อาจได้ทรัพย์มาเหมือนกัน และบางทีก็ได้มาก ทั้งนี้เพราะความคิดเห็นตลอดถึงนิสัยสันดานของคนต่าง ๆ กัน คนที่แสวงหาในทางสุจริตไม่ยอมทำในทางทุจริตก็เพราะเห็นว่าทางสุจริตดี ทางทุจริตไม่ดี ส่วนคนที่แสวงหาในทางทุจริตก็เพราะเห็นว่าทางทุจริตดี ทางสุจริตไม่ดี

ฉะนั้น ความเห็นที่เป็นพื้นฐานว่าอะไรไม่ดีจึงเป็นข้อสำคัญ เพราะคนโดยปกติย่อมทำไปในสิ่งที่ตนเห็นว่าดี ไม่ทำในสิ่งที่ตนเห็นว่าไม่ดี คนที่ทำทุจริตก็เพราะเห็นว่าทุจริตดี ด้วยอาจได้ทรัพย์มาโดยง่าย ไปขโมยเขาเพียงครู่เดียวก็อาจได้มาแล้ว ในเวลาเขียนบันทึกหรือสอบ คอยลอกเขาถามเขาสบายกว่า ส่วนที่ทำสุจริตก็เพราะเห็นว่าสุจริตดีอย่างตรงกันข้าม ถึงจะได้ทรัพย์ได้วิชามาทีละเล็กละน้อยในทางสุจริตก็มีความเย็นใจสบายใจ

บุคคลทั้ง ๒ จำพวกนี้เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่า ผู้ที่เห็นว่าทางทุจริตดีนั้นยังเป็นผู้ติดแน่นในวัตถุ คือเห็นแก่จะได้เป็นประมาณ ให้ได้มาก็แล้วกัน ไม่คำนึงถึงทางที่จะได้ ไม่ยอมรับนับถือความดีชั่วตามหลักกรรม แต่ถือหลักของวัตถุที่จะพึงรวบรวมได้มาเป็นใหญ่ จะเรียกว่าเป็นคนไม่มีศาสนาก็ได้ คนที่นับถือวัตถุเป็นใหญ่ จะทำอะไรก็ต้องมุ่งจะได้วัตถุ เพื่อวัตถุ ชื่อว่าเป็นทาสของวัตถุ

ส่วนผู้ที่นับถือหลักกรรมย่อมมีเลือกเฟ้นว่าอะไรดีอะไรชั่ว ไม่ยอมตีราคาวัตถุสูงกว่าความดี ยอมเสียสละวัตถุเพื่อประพฤติความดี ดังเช่นผู้บริจาคทรัพย์อุปการะคนอื่น หรือผู้ที่บำเพ็ญประโยชน์แก่คนอื่นในทางใดทางหนึ่งดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งไม่มีวัตถุอะไรตอบแทน ทั้งนี้ก็เพราะเห็นว่าการบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นนี้เป็นความดี อันความดีดังกล่าวมานี้เป็น*ความหมายประการที่ ๓ ของคำว่าประโยชน์ภายหน้า* อันที่จริงก็เป็นประโยชน์ปัจจุบัน คือทำความดีเมื่อใดก็เกิดความสุขเมื่อนั้น คือเป็นสุขใจขึ้นก่อน ส่วนผลสะท้อนของความดีนั้นซึ่งเป็นผลทางกายหรือทางวัตถุอาจเกิดตามมาภายหลัง จึงเรียกว่าเป็นประโยชน์ภายหน้า

รวมความว่าคำว่า ***ประโยชน์ภายหน้า*** มีความหมายถึงประโยชน์จะพึงได้ในอนาคตก็ได้ ประโยชน์แผ่ไปถึงคนอื่นก็ได้ หมายถึงความดีก็ได้ แต่ก็

มีความหมายรวม ๆ กันทั้งสามอย่าง คือความดีที่ให้เกิดประโยชน์สุขทั้งแก่ตนเองและแก่คนอื่น ตั้งแต่บัดนี้สืบไปจนถึงภายหน้า ประโยชน์ภายหน้าพระพุทธเจ้าทรงแสดงทางเกิดไว้ ๔ อย่าง คือ

๑. ***สัทธาสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยศรัทธา คือเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ คือเชื่อในเรื่องความดี ความชั่ว สำหรับทางพระพุทธศาสนาคือเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธจ้า และเชื่อหลักกรรมตามคำสั่งสอนของพระองค์ เช่น ตรัสว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น เพราะใครก็ตามที่นับถือความดีก็ต้องมีความเชื่อในหลักของกรรมตามพระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ และเชื่อพระพุทธเจ้าด้วย คือเชื่อว่าพระองค์ได้ตรัสรู้จริง คำของพระองค์ต้องจริงแท้แน่นอน

๒. ***สีลสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยศีล คือรักษากายวาจาเรียบร้อยดีไม่มีโทษ เพราะงดเว้นจากโทษนั้น ๆ เมื่อมีศรัทธาในหลักของกรรมดังกล่าวแล้ว ก็ย่อมเว้นจากความชั่วได้ตามความเชื่อของตน

๓. ***จาคสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยการบริจาคคือสละให้ปัน เป็นการเฉลี่ยสุขให้แก่ผู้อื่น ได้แก่การบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่น ซึ่งเป็นการทำความดีอย่างหนึ่งดังกล่าวแล้ว

๔. ***ปัญญาสัมปทา*** ถึงพร้อมด้วยปัญญา รู้จักบาปบุญคุณโทษหรือความดีความชั่ว มีประโยชน์มิใช่ประโยชน์เป็นต้น ปัญญาทำให้รู้จักเปรียบเทียบว่าอะไรเป็นอะไรดังกล่าวและให้รู้จักค่าของบุญหรือคุณความดี ทำให้รู้จักเลือกเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ และทำให้รู้จักเลือกเว้นการที่ควรเว้น เลือกประพฤติการที่ควรประพฤติ

ทางเกิดประโยชน์ภายหน้า ๔ อย่างนี้ เป็นบุญกุศลคือ ความดีโดยตรง เป็นเหตุสนับสนุนประโยชน์ปัจจุบันให้มั่นคงถาวรและความดีที่แต่ละคนได้ทำไว้แล้วคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่าเป็น ***ปุพเพกต-ปุญญตา*** (ความมีบุญที่ทำไว้ก่อน) ย่อมเป็นคุณสมบัติประจำตน ดังที่เมื่อจะติดต่อการงานกับใครเป็นต้น ก็ต้องพิจารณาถึงคุณสมบัติประการหนึ่ง จึงเป็นตัวโชควาสนาอำนวยประโยชน์ให้ตามที่ต้องการ ในปัจจุบันนี้คนบรรลุถึงฐานะแห่งประโยชน์ต่าง ๆ กันเพราะอำนาจความดีที่ทำไว้แต่ก่อนต่างกัน เมื่อความดีกำลังให้ผลก็เป็นสิริที่หลั่งไหลมาแห่งสมบัติทั้งหลาย เมื่อสิ้นดีดังที่เรียกว่าสิ้นบุญ สมบัติทั้งปวงย่อมพินาศ

ประโยชน์ภายหน้าดังกล่าวยังเป็นเหตุทำให้ประชาชนที่อยู่ร่วมกันเป็นสุข เพราะเมื่อต่างเว้นจากการทำร้าย

เบียดเบียนกัน ต่างช่วยเหลือเกื้อกูลกัน จึงเป็นหลักสำคัญแห่งการปกครองด้วย ดังมีเรื่องเล่าใน กุรุธัมมชาดกว่า

ในอินทปัฏนครในกุรุรัฐ พระเจ้ากุรุและประชาชนตั้งอยู่ในศีลธรรมจึงมีสุขสมบูรณ์ ส่วนในทันตปุระนครในกาลิงครัฐ เกิดฝนแล้งจึงเกิดภัย ๓ ประการ คือความอดอยาก โรค และความขาดแคลนอาหารขึ้นโดยทั่วไป ประชาชนจึงพากันร้องขอให้พระเจ้ากาลิงคะส่งทูตไปทูลขอช้างมงคลพระเจ้ากุรุ ด้วยพากันคิดว่าเมื่อได้ช้างมงคลมาฝนจะตก พระเจ้ากาลิงคะจึงทรงส่งพราหมณ์ ๘ คนเป็นทูตไปสู่กุรุรัฐเพื่อไปทูลขอช้างมงคล พราหมณ์ทั้ง ๘ คนนั้นได้เดินทางไปยังกุรุรัฐ ได้คอยดักขอพระราชทานช้างมงคล เมื่อพระเจ้ากุรุทรงช้างมงคลเสด็จเที่ยวไปในเวลาเช้าวันหนึ่ง พระเจ้ากุรุเสด็จลงจากหลังช้าง ทรงจับงวงวางไว้ในมือของพวกพราหมณ์แล้วทรงหลั่งน้ำพระราชทานด้วยพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทองคำ) พวกพราหมณ์ก็นำช้างไปสู่กรุงทันตปุระแคว้นกาลิงคะ เมื่อได้ช้างมาแล้วฝนก็ยังไม่ตกอยู่นั่นเอง พระราชาทรงพระดำริว่า ในแคว้นกุรุพระราชาทรงรักษาพระกุรุธรรมคือศีล ๕ ฝนจึงตกเสมอด้วยอานุภาพของศีล จึงควรจะไปทูลขอกุรุธรรมมาดีกว่า ครั้นทรงพระดำริดังนี้จึงโปรดให้นำช้างมงคลไปถวายคืนแล้วให้ทูลขอกุรุธรรม พระเจ้ากุรุก็โปรดให้จารึก กุรุธรรมลงในพระสุพรรณบัฏ (แผ่นทอง) มอบแก่พราหมณ์ให้นำไปถวาย พราหมณ์ก็นำพระสุพรรณบัฏกลับมาถวายพระเจ้ากาลิงคะ พระเจ้ากาลิงคะพร้อมทั้งประชาชนก็พากันรับกุรุธรรมนั้นมาปฏิบัติ คือตั้งอยู่ในศีล ๕ ฝนก็ตกบริบูรณ์ ภัยทั้งปวงก็สงบ บ้านเมืองก็เกิดความผาสุกสมบูรณ์

ชาดกนี้แสดงอานุภาพของศีล แม้ไม่เชื่อในอานุภาพเหนือธรรมดา คิดดูตามเหตุผลตามธรรมดานี้แหละก็จะเห็นได้ว่าเมื่อพากันมีศีล คือไม่ทำร้ายกัน ไม่ลักขโมยฉ้อโกงกันเป็นต้น และพากันมีธรรมคือประพฤติประโยชน์เกื้อกูลกันโดยทั่วไป แล้วก็จะเกิดความสุขสมบูรณ์แน่นอน นี้คืออานุภาพของศีลหรือพูดรวม ๆ กันว่าศีลธรรมสามารถระงับภัยต่าง ๆ ได้แน่ โดยเฉพาะคือภัยที่คนก่อให้แก่กันเอง ภัยที่คนก่อขึ้นนี้อาจทำให้ดินฟ้าอากาศแปรปรวนไปได้ด้วย เช่น เมื่อตัดทำลายป่าเสียโดยมาก ไม่ปลูกขึ้นทดแทนให้พอกัน ก็ทำให้เกิดความแห้งแล้งเป็นต้น ฉะนั้น คนเรานี้เองเมื่อไม่มีศีลธรรมก็เป็นผู้ก่อภัยให้เกิดขึ้นแก่กัน ตลอดถึงเป็นผู้ก่อความวิปริตแปรปรวนแห่งธรรมชาติได้ด้วย ต่อเมื่อพากันตั้งอยู่

ในศีลธรรม ความปกติสุขย่อมเกิดขึ้นตลอดถึงธรรมชาติดินฟ้าอากาศก็ย่อมเป็นไปโดยปกติ ทั้งคนอาจปรับปรุงธรรมชาติให้เกิดประโยชน์ขึ้นไว้ด้วย แต่ทั้งนี้ต้องพากันนับถือความดี ประพฤติความดีหรือศีลธรรม กล่าวโดยเฉพาะคือทางเกิดประโยชน์ภายหน้า ๔ อย่าง ซึ่งโดยที่แท้ก็คือประโยชน์ปัจจุบันนั่นเองแต่ยั่งยืนไปนานดังกล่าวแล้วแล (ท.ห. ๒๑๙-๒๒๓)

ประโยชน์ยิ่งใหญ่ หมายถึงประโยชน์ที่เป็นยอดของประโยชน์ทั้งปวง จากศัพท์ว่า ***ปรมัตถะ*** (ปรม + อัตถะ) คำว่า ***ปรมะ*** ใช้ในภาษาไทยว่า ***บรม*** ดังคำว่าพระบรมมหาราชวัง มีความหมายว่าอย่างยิ่ง ยิ่งใหญ่ ประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้าตามที่แสดงมาโดยลำดับเป็นประโยชน์ที่จำกัดกาลเวลา เทียบเหมือนอย่างว่าประโยชน์สำหรับใช้ในวันนี้เป็นประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์สำหรับใช้ในวันหน้าเป็นประโยชน์ภายหน้า พระพุทธเจ้าเมื่อยังมิได้เสด็จออกทรงผนวช ยังเป็นพระสิทธัตถราชกุมารประทับอยู่ในกรุงกบิลพัสดุ์ ได้ทรงบริบูรณ์ด้วยประโยชน์ปัจจุบันและประโยชน์ภายหน้า คือทรงมีทรัพย์บริบูรณ์ มีวิชาความรู้เป็นอย่างเยี่ยมเป็นต้น อันนับว่าประโยชน์ปัจจุบันและทรงประกอบด้วยคุณงามความดีอันนับว่าประโยชน์ภายหน้า เพราะทรงดำเนินในทางของประโยชน์ทั้ง ๒ นั้น แต่ก็ทรงเห็นว่าประโยชน์ดังกล่าวเกี่ยวกับกาลเวลาที่ล่วงไปอยู่เสมอ ปัจจุบันก็จะล่วงไปเป็นอดีต อนาคตก็จะเลื่อนมาเป็นปัจจุบัน กาลเวลาย่อมล่วงและเลื่อนกันเรื่อย ๆ ไป ชีวิตพร้อมกับประโยชน์ทั้งหลายก็ล่วงไปเรื่อย ๆ ฉะนั้น จึงเสด็จออกทรงค้นหาประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่กว่านั้น ซึ่งพ้นจากปัจจุบันและภายหน้า ไม่อยู่ในอำนาจแห่งความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง ซึ่งจะให้เกิดความสุขที่จริงแท้แน่นอน ในที่สุดก็ได้ทรงพบประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่เช่นนั้น คือพระองค์ได้ตรัสรู้พระธรรม ทรงถอนพระองค์จากความทุกข์ของโลกได้หมดสิ้น ความตรัสรู้พระธรรมดังกล่าวเรียกว่า***วิชชา*** คือความรู้แจ้งจริง ความถอนพระองค์จากความทุกข์ของโลกได้ทั้งหมดเรียกว่า***วิมุตติ*** คือความหลุดพ้นจากกิเลสและทุกข์ทั้งสิ้น นี้คือประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงประสบสูงกว่าประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้าทั้งหมด เพราะประโยชน์ทั้ง ๒ ดังกล่าวนั้นยังเจือด้วยความทุกข์ในโลก ถึงใครจะมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยอะไรสักเท่าไรก็ยังต้องมีทุกข์ ยังไม่พ้นจากอำนาจของความหมุนเวียนเปลี่ยนแปลง

ปรากฏตามประวัติพระพุทธศาสนาว่า ในขั้นแรก พระพุทธเจ้าทรงสอนประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่โดยมาก เพราะทรงมุ่งจะประกาศก่อตั้งพระพุทธศาสนาอันเกี่ยวแก่บรรพชิตคือนักบวช เพราะโดยปกตินักบวชย่อมออกบวชด้วยมุ่งประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ แต่ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ถึงชาวบ้าน ก็ทรงสอนผ่อนลงมาถึงประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้า เพราะชาวบ้านย่อมมุ่งประโยชน์ทั้ง ๒ ดังกล่าวอันนับว่าเป็นประโยชน์ทางโลก ฉะนั้น พระพุทธ-ศาสนาจึงสอนประโยชน์ครบทั้ง ๓ เหมือนอย่างเป็นแหล่งศึกษาแห่งใหญ่มีทั้งปฐมศึกษา มัธยมศึกษา และอุดมศึกษา ครบทุกคน ครบทุกสาขาทุกแผนก อาจที่จะปฏิบัติให้บังเกิดประโยชน์ได้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

ประโยชน์ปัจจุบันและภายหน้า เห็นได้ชัดว่าชาวโลกต้องใช้ เพราะจำต้องพึ่งทรัพย์เป็นต้น และจำต้องพึ่งคุณความดี ส่วนประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่หรือประโยชน์อย่างยิ่งคือวิชชาวิมุตติดังกล่าวนั้นดูไม่เกี่ยวกับชาวโลก ปัญหาตามที่กล่าวนี้โดยตรงก็น่าเป็นเช่นนั้น แต่ถ้าพิจารณาอีกทางหนึ่งว่า ชาวโลกก็จำต้องมีความรู้จริงและความหลุดพ้นเป็นหลักของใจในการเผชิญเหตุการณ์ทั้งหลายในโลกจึงจะนำตนให้รอดพ้นทุกข์ต่าง ๆ ได้ ความรู้จริงและความหลุดพ้นนี้ก็เป็นวิชชาวิมุตติเหมือนกัน แต่ลดความหมายให้หย่อนลงมาตามควรแก่คดีโลกแปล ***วิชชา*** ว่า ***ความรู้*** แปล ***วิมุตติ*** ว่า ***ความรอด*** แปลรวมกันอย่างสั้น ๆ ว่า ***ความรู้รอด*** ตามความหมายนี้จึงอาจใช้ประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ได้โดยทั่วไป ดังจะยกตัวอย่างดังต่อไปนี้

ความเผชิญความอยากได้ชอบใจ ทุก ๆ คนเมื่อไปเกิดความอยากได้ชอบใจในสิ่งที่ยังไม่ควรอยากได้ชอบใจ เช่น ไปพบเครื่องแต่งกายหรือเครื่องประดับที่มีค่าสวยงาม หรือไปพบคนที่พึงใจ ก็เกิดความอยากได้ชอบใจหรือต้องใจขึ้น แต่ก็ยังไม่เป็นฐานะหรือเวลาที่ควรจะอยากได้ชอบใจหรือพึงใจเช่นนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จะทำอย่างไร จะปล่อยไปตามใจ หรือจะห้ามปรามใจ ถ้าปล่อยไปตามใจก็อาจจะตัดประโยชน์ทั้งปัจจุบันทั้งภายหน้า เช่น เมื่อกำลังศึกษาเล่าเรียนอยู่ ก็จะไม่สำเร็จทั้งในชั้นปัจจุบัน ทั้งในชั้นข้างหน้า ฉะนั้นทางที่ถูกจึงต้องห้ามปรามใจ จะห้ามปรามด้วยอะไร โดยตรงก็คือห้ามด้วยทำความรู้สึกสำนึกในผิดชอบให้เป็นความรู้จริงขึ้น และเมื่อเกิดความรู้สึกขึ้นได้จริง ๆ แล้ว ใจก็จะพ้นได้จากความอยากได้ชอบใจหรือพึงใจนั้น นี้คือ***ความรู้รอด*** ที่ทุกคนจำต้องมีสำหรับใช้ผจญใจของตัวเองดังกล่าว

ส่วนคนอื่น ๆ เช่น มารดาบิดาครู อาจารย์ก็อาจตักเตือนให้สติ แต่ตัวของเราเองจำต้องรับเอาคำตักเตือนของท่านมาเตือนใจของตนเองให้เกิดความรู้รอดขึ้นเอง

ความเผชิญความไม่ชอบใจ ในทางเกลียดไม่ชอบก็เหมือนกัน เมื่อไปเกิดความเกลียดไม่ชอบใจขึ้นในใครหรือในสิ่งอะไรจะทำอย่างไร ถ้าปล่อยตามใจก็อาจจะมีเรื่อง เพราะอาจจะต้องเป็นปากเสียงทะเลาะวิวาทก่อให้โกรธเกลียดกันมากขึ้น จึงควรต้องระงับใจด้วยวิธีทำความรู้สึกตัวว่า เรากำลังโกรธเสียแล้ว ความโกรธไม่ดี และพยายามใช้ความรู้สึกตัวนี้คอยป้องกันไม่ให้โกรธมากขึ้น และคอยระงับผ่อนความโกรธให้น้อยลง ใจก็จะพ้นจากความโกรธไปได้ นี้ก็คือ***ความรู้รอด***ที่ทุกคนจำต้องมีสำหรับใช้ผจญใจต่อความเกลียดโกรธ คนที่ยับยั้งใจไว้ไม่ได้ ทำไปตามโกรธอย่างผลุนผลัน เกิดเป็นเรื่องราวขึ้นอย่างที่ไม่น่าจะมีเรื่อง บางทีเป็นเรื่องใหญ่โตก็เพราะไม่มีความรู้รอดอย่างสามัญธรรมดา นี่แหละเป็นหลักของใจ

ความเผชิญความหลง เรื่องของความหลงนี้มีบ่อย ๆ บางทีเกิดจากความเชื่อง่าย อย่างที่ถูกเขาหลอกลวงจนเชื่อ บางทีเกิดจากความสะเพร่าไม่พิจารณาตรวจตราให้รอบคอบ อย่างนักเรียนที่ตอบข้อสอบผิดด้วยความสะเพร่า บางทีเกิดจากไว้วางใจในคนอื่นหรือแม้ในตัวเองมากเกินไป คำที่พูดกันว่าเข้าใจผิด รู้มาผิด เห็นผิด เหล่านี้แสดงถึงความหลงทั้งนั้น แต่ว่าในขณะที่รู้ตัวว่าเข้าใจผิดก็หมายความว่าหายหลงแล้ว ในขณะที่ยังหลงอยู่นั้นย่อมเข้าใจตนเองว่าเข้าใจถูก รู้ถูก เห็นถูก เพราะผู้หลงเองนั้นไม่รู้สึกตัว บางทีเมื่อรักในสิ่งที่ไม่ควรรัก ชังในสิ่งที่ไม่ควรชังก็เรียกกันว่าหลงชังเหมือนกัน และที่กำลังหลงอยู่นั้นก็เพราะขาดความรู้จริงในสิ่งนั้น ๆ ถ้ามีความรู้จริงอยู่แล้วจะไม่เกิดความหลงไปได้เลย

ฉะนั้น คนที่มีปกติสอบสวนพิจารณาโดยรอบคอบเพื่อให้เกิดความรู้จริงในเรื่องต่าง ๆ อย่างถ่องแท้จึงยากที่จะหลงเข้าใจผิดไปในเรื่องเหล่านั้น คนที่มีความรู้จริงจึงเป็นคนพ้นหลงในสิ่งที่รู้จริงนั้น วิชชาคือความรู้จริง และวิมุตติคือความพ้นหลง หรือรวมเรียกว่าความรู้รอด จึงเป็นหลักผจญใจต่อความหลงในสิ่งต่าง ๆ ที่จะต้องเผชิญอยู่ในชีวิต คนที่มีหลักดังกล่าวนี้อยู่พอสมควรย่อมสามารถนำชีวิตให้ดำเนินไปในทางที่ถูก ยากที่ใคร ๆ หรือสิ่งอะไรจะหลอกลวงได้

ท่านผู้ประสบความสำเร็จในทุก ๆ ทางต้องมีความรู้รอดเป็นหลักประจำ

ใจจึงสามารถทำการงานที่เป็นประโยชน์ทั้งหลายให้สำเร็จไปได้ ยกตัวอย่างในทางโลก เมื่อทุก ๆ คนผ่านไปที่ลานหน้าพระที่นั่งอนันตสมาคม จะได้พบพระบรมรูปทรงม้าเป็นอนุสรณ์ถึงสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ และเมื่อผ่านไปที่สวนลุมพินีจะได้พบพระบรมรูปรัชกาลที่ ๖ สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงใช้พระปัญญาในการทรงดำเนินรัฐประศาสโนบายและได้ทรงหักห้ามพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากในคราวที่ทรงเผชิญเหตุการณ์อันร้ายแรงบางครั้ง ถ้าจะทรงปล่อยให้เกิดความโกรธและทำไปตามโกรธแล้วก็น่าที่จะทรงรักษาเอกราชอธิปไตยของชาติไว้มิได้ และในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตัดสินพระราชหฤทัยในราชการสงครามครั้งนั้นโดยถูกต้อง ทั้งที่ปรากฏว่าคนส่วนมากไม่เห็นด้วย ฉะนั้น ด้วยอาศัยพระปรีชาญาณอันถูกต้องของพระมหากษัตริย์เจ้าทั้ง ๒ พระองค์นี้ประเทศชาติจึงรอดพ้นมาได้โดยสวัสดี พระปรีชาญาณอันถูกต้องนี้นับว่าเป็นความรู้ ความที่ประเทศชาติรอดพ้นจากภัยพิบัตินับว่าเป็นความรอด ซึ่งเป็นความรอดที่คนไทยทั้งปวงมีส่วนได้รับ ท่านผู้ทำประโยชน์อันยิ่งใหญ่อื่น ๆ นอกจากนี้ก็ต้องอาศัยหลักดังกล่าวมาเช่นเดียวกัน

ส่วนในทางคดีธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ได้ตรัสรู้เรียกกันว่าพระโพธิสัตว์ แปลว่า ผู้ข้องติดอยู่ในความรู้ คือเป็นผู้รู้รักความรู้ หรือรู้รักเพื่อจะรู้ จึงไม่ยอมเชื่อถือติดอยู่ในลัทธิคำสอนที่มีอยู่แต่เดิม ทรงค้นคว้าหาความรู้จริงยิ่งขึ้นไปอยู่เสมอ ฉะนั้น พระองค์จึงทรงเจริญด้วยความรู้ และทรงหลุดพ้นจากความหลงผิดอันนับว่าวิชชาวิมุตติยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนได้ทรงประสบวิชชาวิมุตติอย่างสูงสุดอันเป็นปรมัตถะ คือประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่ในพระพุทธศาสนา พระพุทธสาวกทั้งหลายก็เช่นเดียวกัน แต่ต้องอาศัยพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอบรมด้วยวิธีต่าง ๆ บางทีพระพุทธเจ้าทรงอบรมด้วยวิธีที่เรียกว่าหนามยอกเอาหนามบ่ง ดังเรื่องพระนันทะพุทธอนุชา

พระนันทกุมารเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะและพระนางมหาปชาบดีโคตมี ซึ่งเป็นพระกนิษฐภคินีของพระพุทธมารดา พระนันทะจึงเป็นพระพุทธอนุชาต่างพระมารดาของพระพุทธเจ้า ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพระพุทธบิดา ณ กรุงกบิลพัสดุ์ วันหนึ่งได้มีพิธีวิวาหมงคลอภิเษกของนันทกุมาร พระพุทธเจ้าได้

เสด็จเข้าไปบิณฑบาต ได้ทรงมอบบาตรประทานให้พระนันทกุมารถือตามเสด็จส่ง ได้เสด็จกลับพระวิหารโดยไม่ทรงรับบาตรคืนจากพระนันทกุมาร ฝ่ายพระนันทกุมารก็ไม่กล้าจะกราบทูลให้ทรงรับบาตรคืน ได้แต่คิดว่าจักทรงรับบาตรคืนที่หัวบันไดที่พระลานหลวง แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับบาตรคืน พระนันทกุมารจึงจำต้องถือบาตรตามเสด็จออกไป ในขณะที่เสด็จออกจากตำหนัก นางสากิยานีผู้งามเลิศคู่อภิเษกได้ทูลเตือนพระนันทกุมารให้รีบกลับ คำของนางได้เข้าไปฝังใจอย่างลึกซึ้ง แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับบาตรคืน เสด็จนำไปจนถึงวิหารแล้วตรัสว่า จักบวชหรือ พระนันทะไม่กล้าทูลปฏิเสธ ทูลรับว่าจักบวชด้วยความคารวะในพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงสั่งให้สงฆ์บวชพระนันทกุมารเป็นภิกษุรูปหนึ่งแล้ว

ฝ่ายท่านพระนันทะครั้นบวชแล้วก็ได้ตามเสด็จพระพุทธเจ้า จากกรุงกบิลพัสดุ์ไปกรุงสาวัตถีอยู่ในพระเชตวันวิหาร แต่ก็ไม่มีความผาสุก คิดจะลาสิกขาอยู่ตลอดเวลา พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ได้ตรัสเรียกไปถาม ท่านพระนันทะก็กราบทูลสารภาพว่ามีจิตใจกระหวัดถึงสากิยานีงาม ไม่อาจประพฤติพรหมจรรย์อยู่ต่อไป พระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงให้พระนันทะเห็นว่านางที่งามยิ่งกว่าสากิยานีคู่อภิเษกของพระนันทะมีอยู่ ในตอนนี้พระอาจารย์ได้แสดงเรื่องประกอบด้วยฤทธิ์ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงนำพระนันทะไปเที่ยวโลกสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ได้ทรงแสดงให้พระนันทะเห็นนางลิงหูจมูกและหางขาดตัวหนึ่งในระหว่างทาง และทรงแสดงให้เห็นนางอัปสรเป็นอันมากในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตรัสถามว่าสากิยานีคู่อภิเษกกับนางอัปสรเหล่านี้ใครจะงามกว่ากัน พระนันทะกราบทูลว่านางอัปสรเหล่านี้งามกว่ามากนัก เทียบกันไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า จงยินดีประพฤติพรหมจรรย์ต่อไปเถิด ทรงเป็นผู้รับประกันจะให้ได้นางอัปสรเหล่านี้ พระนันทะก็ถอนใจได้จากความรักในสากิยานีคู่อภิเษก กลับตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์ด้วยศรัทธาในพระพุทธเจ้าองค์ประกัน แต่เมื่อตั้งใจประพฤติพรหมจรรย์อย่างเต็มที่ ในที่สุดก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์คือได้ประสบวิชชาและวิมุตติอย่างสูงสุด จึงพ้นจากความปรารถนาต้องการทุกอย่างตลอดถึงนางอัปสร พระพุทธเจ้าจึงทรงพ้นจากความเป็นผู้รับประกันไปโดยธรรมดาเอง เรื่องนี้ควรเป็นตัวอย่างสำหรับผู้ใหญ่ผู้ปกครองในการที่จะฉลาดหาวิธีแนะนำเด็กให้ดำเนินในทางที่ถูกอย่างแยบยลนุ่มนวลแต่เข้มแข็ง

ทางปฏิบัติให้บรรลุประโยชน์ที่ยิ่งใหญ่นี้คือ **มรรคมีองค์ ๘** อันย่อลงใน ***ไตรสิกขา*** (ท.ห. ๒๒๔-๒๒๙)

ประวัติของอภิธรรม *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

ประสาท ๕ *ดู* **นามรูป**

ปรัชญา *ดู* **ศึกษา**

ปรัตถกิจ *ดู* **หน้าที่**

ปรันตปะ *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

ปราณ *ดู* **เมตตาบารมี**

ปราสาท *ดู* **เสนาสนะ**

ปริจจาคะ *ดู* **ทศพิธราชธรรม**

ปริจเฉทรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ปริจาริกา *ดู* **เทวภูมิ**

ปริญญา ปัญญาอันเปรียบด้วยดวงประทีปอันสว่างโพลงในโลก เป็นเครื่องส่องโลกให้ปรากฏตัวขึ้นตามสภาพทำให้เห็นโลกตามลักษณะที่เป็นจริง เป็นเหตุให้ละความหลงติดข้องในโลกเสีย นี้คือปริญญา มี ๓ คือ

๑. *ญาตปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการรู้

๒. *ตีรณปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา

๓. *ปหานปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการละ

มูลปริญญา สิกขกามบุคคล ผู้ปรารถนาศึกษาเพื่อปริญญา พึงปลูกศรัทธาปสาทะ ปฏิญญาตนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ คือที่พึ่งของตน

พระผู้ตรัสรู้ธรรมจริง บริสุทธิ์จริงมีกรุณาใหญ่จริง คือพระพุทธเจ้า

ทางปฏิบัติ อย่างสูงคือ มรรค ๔ ผลของการปฏิบัติ อย่างสูงคือ ผล ๔ ภูมิที่บรรลุ อย่างสูงคือ นิพพาน และปริยัติ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า อันเรียกว่าพระพุทธศาสนา เหล่านี้คือพระธรรม

หมู่แห่งผู้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้า แล้วตรัสรู้ธรรมตาม เป็นชาวพุทธจักร เป็นบุญเขตอันเยี่ยมของโลก คือพระสงฆ์

เมื่อมีสรณะแล้ว พึงปฏิบัติในธรรมที่เป็นมูลของปริญญา คือ

๑. ชำระกายวาจาให้บริสุทธิ์ด้วยศีล ให้เป็นศีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล

๒. ชำระจิตให้บริสุทธิ์ด้วยสมาธิ ให้เป็นจิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต

ญาตปริญญา เมื่อมีธรรมเป็นมูลรากของปริญญาอยู่ในตน ชื่อว่ามีกายวาจาจิตพร้อมที่จะปฏิบัติเพื่อปริญญา พึงน้อมจิตที่บริสุทธิ์ด้วยสมาธิ เพื่อกำหนดรู้โลก คือนามรูปนี้ โดยปัจจัตตลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตน) ว่านี่รูป (กองธาตุดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ), นี่เวทนา (ความรู้รับสัมผัสแห่งกองธาตุเหล่านั้นเป็นสุข ทุกข์ หรือมิใช่ทุกข์มิใช่สุข) นี่สัญญา (ความจำหมายตามเวทนา) นี่สังขาร (ความรู้คิดปรุงตามสัญญา)

นี่วิญญาณ (ความรู้ดูเป็นต้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะ)กำหนดโดยสรุป โดยเป็นนาม (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) และรูปอาศัยกันเป็นไป จนหยั่งเห็นว่านี่นาม นี่รูปเห็นมีแต่นามและรูปเท่านั้น ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา นี้ชื่อว่า *นามรูปววัฏฐาน-ญาณ* (รู้กำหนดนามรูป) เรียกว่า *ทิฏฐิวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งความเห็น เพราะเป็นความเห็นตรงตามสภาวธรรม (สิ่งที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยของตน) เพิกความเห็นตามสมมติว่าสัตว์บุคคล ซึ่งเป็นเครื่องปิดสภาวลักษณะเสีย

เมื่อกำหนดชำแรกสมมติลงไป เห็นนามรูปตามประเภท ตามสภาวธรรมแล้ว ก็กำหนดอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ว่าเป็นปัจจัยเครื่องอาศัยแห่งนาม

อายตนะ ๑๒ เป็นปัจจัยแห่งวิญญาณ ตากับรูปต่อกันเกิดความรู้ขึ้น เรียกจักขุวิญญาณ

หูกับเสียงต่อกันเกิดความรู้ขึ้น เรียกโสตวิญญาณ

จมูกกับกลิ่นต่อกันเกิดความรู้ขึ้น เรียกฆานวิญญาณ

ลิ้นกับรสต่อกันเกิดความรู้ขึ้น เรียกชิวหาวิญญาณ

กายกับโผฏฐัพพะต่อกันเกิดความรู้ขึ้นเรียกกายวิญญาณ

มนะกับเรื่องต่อกันเกิดความรู้ขึ้น เรียกมโนวิญญาณ

ธาตุ ๑๘ เป็นปัจจัยแห่งนามนอกนั้น อายตนะภายใน ๖ ภายนอก ๖ วิญญาณ ๖ เรียกว่าธาตุ แต่ละข้อความประชุมกันของส่วนทั้ง ๓ นี้ เรียกสัมผัสตามประเภท คือ ตา รูป กับจักขุวิญญาณเป็นจักขุสัมผัสเป็นต้น เป็นปัจจัยแห่งเวทนา สัญญา สังขาร โดยลำดับ

รวมความว่า นามเป็นความรู้อย่างหนึ่ง ๆ ทุกข้อ แต่เป็นความรู้เกิดทางอายตนะ และธาตุ

อาหารเป็นปัจจัยแห่งรูป อาหารหรือรวมปัจจัยทั้ง ๔ เป็นปัจจัยแห่งรูป

อนึ่ง ขันธ์ (นามรูป) อายตนะ ธาตุ ทั้งหมดนี้เป็น*วิบาก* คือ ผลเกิดจากเหตุตามนัยปฏิจจสมุปบาท แต่ตามที่ท่านยกแสดงไว้คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม เมื่อมีอวิชชา ตัณหา อุปาทาน อันเป็นกิเลส ก็เกิดกรรม เมื่อมีกรรม ก็เกิดวิบาก เมื่อมีวิบาก ก็เกิดกิเลสที่อาศัยวิบากขึ้นอีก เป็นวัฏฏะวนกันไป ทั้งในอดีต ทั้งในปัจจุบัน ทั้งในอนาคต อัตตา คือตัวตนอันเป็นอุปาทาน สมมติ จึงออก (จุติ) จากขันธ์หนึ่งเข้า (อุปปัติ) สู่ขันธ์หนึ่ง ตามกรรมที่ก่อขึ้นด้วยกิเลส จนกว่าจะดับกิเลสได้สิ้นเชิง จึงจะดับกรรมดับวิบาก

ดับจุติปฏิสนธิ ไม่เกิดมีภพชาติอีกต่อไป ***วิบากขันธ์*** คือนามรูปเก่า ก็อาศัยอายตนะ ธาตุ และอาหาร เป็นไป แต่ไม่มีกิเลสกรรมเป็นเหตุหนุน และไม่เป็นเหตุก่อกิเลสได้อีกต่อไป จนกว่าจะดับในที่สุด

ความกำหนดรู้ปัจจัยแห่งนามรูปดังกล่าวมาจนสิ้นสงสัยเพราะเห็นชัดว่า *ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ* นามรูปเป็นไปตามปัจจัย เมื่อมีปัจจัยก็เกิดขึ้น เมื่อสิ้นปัจจัยก็ดับไป ไม่มีสิ่งอะไร ไม่มีเหตุอะไรอย่างอื่น ทั้งในอดีต ปัจจุบัน ทั้งในอนาคต ชื่อว่า *ปัจจยปริคคหญาณ* (รู้กำหนดปัจจัย) เรียกว่า *กังขาวิตรณ-วิสุทธิ* ความหมดจดแห่งความรู้เป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย

กำหนดรู้ด้วยการรู้นามรูปโดยปัจจัตต-ลักษณะ (ลักษณะเฉพาะตน) พร้อมทั้งเหตุปัจจัย เรียก*ญาตปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการรู้ เป็นเครื่องส่องโลก คือนามรูปให้ปรากฏขึ้นตามสภาพแล

ตีรณปริญญา-ปหานปริญญา โลกคือ นามรูป เมื่อปรากฏขึ้นตาม สภาพด้วยญาตปริญญาว่า นี่นาม นี่รูป นามรูปเกิดจากเหตุปัจจัยนี้ ๆ แล้ว ก็ควรกำหนดพิจารณานามรูปนั้นสืบต่อไปว่า *นามรูปํ อนิจฺจํ* นามรูปไม่เที่ยง *นามรูปํ ทุกฺขํ* นามรูปเป็นทุกข์ *นามรูปํ อนตฺตา* นามรูปมิใช่ตน

การพิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริงดังนี้เป็นวิปัสสนา

นามรูป หรือขันธ์ ๕ กับทั้งอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ดังกล่าวแล้ว เป็นวิปัสสนาภูมิ ธรรมเป็นภูมิคืออารมณ์ของวิปัสสนา

อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง *ทุกขตา* ความเป็นทุกข์ *อนัตตตา* ความเป็นของมิใช่ตน เป็นธรรมนิยาม ความกำหนดลงจริงแท้แน่นอนแห่งธรรมที่พึงพิจารณาให้รู้แจ้งเห็นจริง

ไตรลักขณ์ ลักษณะ ๓ อย่าง เป็นเครื่องกำหนดให้เห็นธรรมนิยามดังกล่าว คือ

อนิจจลักขณะ เครื่องกำหนดว่าไม่เที่ยง เช่น ลักษณะเกิดดับของนามรูป เพราะมีแล้วกลับไม่มี เป็นเหมือนสิ่งของที่ขอยืมเขามา

ทุกขลักขณะ เครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์ เช่น ลักษณะกรอบเกรียม (เผาไหม้) เพราะถูกความเกิดดับบีบคั้นอยู่เสมอ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป ไม่มีอาการหยุดคงที่อยู่ได้

อนัตตลักขณะ เครื่องกำหนดว่ามิใช่ตน เช่นลักษณะที่บังคับให้เป็นไปในอำนาจมิได้ ไม่มีแก่นสารอยู่โดยแท้จริง เป็นสภาพว่างเปล่าจากตัวตน

ไตรลักขณ์นี้ เป็นสามัญญลักขณ์ ลักษณะที่ทั่วไปแห่งสังขารทั้งปวง บาง

แห่งแสดงไว้เพียง ๒ คือ อนิจจะ และอนัตตา เพราะรวมทุกขะไว้ในอนิจจะ

ในส่วนที่เป็นปัจจุบันธรรม นามรูปเกิดทางอายตนะ เป็นสายทุกขสัจจ์โดยตรง เพราะเกิดตามสภาพ จึงเรียกว่าสภาวธรรม นี้ก็คือสภาวทุกข์ในทุกขสัจจ์ แต่อาจเป็นที่อาศัยเกิดของสังโยชน์ (กิเลสเครื่องประกอบ) มีฉันทราคะ (ความติดด้วยพอใจ) หรือตัณหา อุปาทาน เป็นต้น อันเป็นสมุทัยสัจจ์ถ้าเป็นเช่นนี้ พึงกำหนดว่านี้มิใช่ทาง และละเสีย พึงกำหนดนามรูปที่ดำเนินไปตามสภาพนั่นแลให้เห็นเกิดดับ ให้เห็นความแปรปรวนเปลี่ยนแปลง ให้เห็นความไม่มีแก่นสารว่างเปล่าจากตัวตน ตามลักษณะดังกล่าว ซึ่งเป็นทางวิปัสสนา เมื่อการกำหนดพิจารณาดำเนินไปถูกทางวิปัสสนาแล้ว ท่านแสดงว่าวิปัสสนาปัญญาอ่อน ๆ จักเกิดขึ้น และจักเกิดผลแห่งการปฏิบัติมีโอภาส ญาณ เป็นต้น ที่เกิดเพราะวิปัสสนาในขั้นนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้ พึงกำหนดพิจารณาให้รู้ว่า โอภาส เป็นต้นมิใช่ทาง จึงไม่หลงเข้าใจผิด หรือข้องแวะติดอยู่ ส่วนการพิจารณาโดยสามัญญลักขณะนี้แหละเป็นทาง จึงปฏิบัติในทางวิปัสสนาสืบต่อไป นี้ชื่อว่า *สัมมสนญาณ* รู้พิจารณาด้วยสัมมสนะ (การพิจารณา) ๓ คือ ไม่เที่ยง ๑ เป็นทุกข์ ๑ เป็นอนัตตา ๑ เรียกว่า *มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งความรู้เห็นว่าทางหรือมิใช่ทาง

เมื่อการปฏิบัติในวิปัสสนา ดำเนินก้าวหน้าไปถูกทางแน่นอน ปราศจากการแวะเวียนลังเล ท่านแสดงว่าจักเกิดวิปัสสนาญาณแก่ผู้ปฏิบัติ โดยลำดับดังนี้

๑. *อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ* รู้หยั่งเห็นความเกิดและความดับสิ้นแห่งสังขาร ท่านแสดงว่าสันตติ (ความสืบต่อกันไป) เป็นเครื่องปิดอนิจจตา อิริยาบถ เป็นเครื่องปิดทุกขตา ความเป็นก้อน เป็นเครื่องปิดอนัตตตา ทำให้ไม่เห็นเกิดดับคู่กันไป เมื่อเพิกเครื่องปิดได้ จึงเห็นสังขาร (หรือนามรูป) เกิดแล้วดับ เกิดแล้วดับ

๒. *ภังคานุปัสสนาญาณ* รู้หยั่งเห็นแต่ความดับ ท่านแสดงว่า เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น เห็นเกิดดับละเอียดขึ้น จนถึงเห็นแต่ดับ ๆ

๓. *ภยตุปัฏฐานญาณ* รู้ (เห็น) สังขารปรากฏน่ากลัว คือเห็นเป็นตัวทุกข์ภัย เพราะถูกเกิดดับบีบคั้น แต่ผู้ปฏิบัติไม่กลัว เพราะเป็นผู้ดูเหมือนอย่างยืนดูกองไฟในภายนอก

๔. *อาทีนวานุปัสสนาญาณ* รู้หยั่งเห็นโทษ เพราะประกอบด้วยทุกข์ภัยจึงเต็มด้วยโทษ ปราศจากส่วนที่น่ายินดีพอใจ

๕. *นิพพิทานุปัสสนาญาณ* รู้หยั่งเห็นเป็นที่หน่าย เพราะเห็นประกอบด้วยโทษ จึงไม่ยินดี

๖. *มุญจิตุกัมยตาญาณ* รู้เป็นเหตุใคร่จะพ้นไปเสีย เพราะเมื่อหน่าย ไม่ยินดี ก็ใคร่จะพ้นไป

๗. *ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ* รู้หยั่งเห็นด้วยการพิจารณา เพราะเมื่อใคร่จะพ้น ก็พิจารณาหาทางพ้น ทางพ้นนั้นไม่มีทางอื่นนอกจากทางวิปัสสนาปัญญาอันยิ่งขึ้นไป จึงยังไม่ทิ้งสังขารอันเป็นวิปัสสนาภูมิเสีย ยกสังขารนั่นแหละขึ้นเป็นนิมิตคือที่หมายแห่งการพิจารณา (สังขารนิมิต) และพิจารณาให้เห็นความเป็นไปแห่งสังขาร (สังขารปวัต) โดยวิปัสสนานัยว่าสูญเปล่าจากตัวตนหรือจากภาวะอันพึงเห็นว่าตัวตน

๘. *สังขารุเบกขาญาณ* รู้เป็นเหตุวางเฉยในสังขาร เพราะเมื่อพิจารณาเห็นสังขารเป็นของสูญเปล่าจากตัวตนก็วางเฉยในสังขาร ไม่กลัว ไม่ยินดี มีความมัธยัสถ์เป็นกลางในสังขาร ไม่ถือว่าเรา ของเรา

๙. *สัจจานุโลมิกญาณ* รู้เป็นไปโดยอนุโลมแก่สัจจะ ท่านแสดงว่าอนุโลมแก่ส่วนเบื้องต้นคือ วิปัสสนาญาณ ๘ ข้อข้างต้น และแก่ส่วนเบื้องปลาย คือโพธิปักขิยธรรมสูงขึ้นไป เพราะเมื่อได้อุเบกขาญาณแล้ว ก็เลื่อนขึ้นเป็นอนุโลมญาณ ก่อนแต่จะเลื่อนขึ้นเป็น*อริยสัจจญาณ*ต่อไป ทั้งอนุโลมญาณนี้ก็สอดคล้องต้องกันกับญาณข้างหน้าข้างหลังทั้งหมด ท่านแสดงว่าญาณนี้เป็นที่สุดแห่งวิปัสสนา อันเป็นวุฏฐาน-คามินี (ทำให้ถึงการออกจากกิเลส) มีสังขารเป็นอารมณ์และเกิดขึ้นในขณะจิตที่อริยมรรคจักเกิดในที่สุดแห่งสังขารุเบกขาญาณ

วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ มีอุทยัพพยญาณเป็นต้น มีอนุโลมญาณเป็นที่สุด เรียกว่า *ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งความรู้เห็นในปฏิปทาปฏิบัติ

ต่อจากนี้ ท่านแสดงว่า จักเกิดญาณสืบขึ้นไปคือ

โคตรภูญาณ รู้ครอบโคตร คือรู้ที่ออกจากภูมิปุถุชนย่างเข้าสู่อริยภูมิ ยังอยู่ในระหว่างภูมิทั้ง ๒ ท่านนับเป็นวิปัสสนาปัญญาด้วย

มัคคญาณ รู้ในมรรค คือเลื่อนจากรู้โดยอนุโลมแก่สัจจะ ผ่านโคตรภูญาณขึ้นเป็น*สัจจญาณ* รู้สัจจะโดยตรง รู้ชั้นนี้ทำให้ถึงทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) จึงเรียกว่า*มัคคญาณ* ท่านแสดงว่าญาณนี้ทำกิจในสัจจะ ๔ สำเร็จในขณะเดียวกัน คือกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำให้แจ้งนิโรธ อบรมมรรค เหมือนอย่างประทีปทำกิจ ๔ อย่างในขณะเดียวกัน คือเผาไส้ กำจัดมืด กินน้ำมัน ส่องแสงสว่าง

ผลญาณ รู้ในผล คือในนิโรธอันเป็นผลแห่งมรรค

ปัจจเวกขณญาณ รู้ปัจจเวกขณ์ (พิจารณา) มรรคผลที่บรรลุ

มัคคญาณ รวมทั้งผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ เรียกว่า *ญาณทัสสนวิสุทธิ* ความหมดจดแห่งความรู้ ความเห็น

ปัจจเวกขณญาณ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงว่า พระอริยบุคคล ผู้บรรลุมรรคผลแล้ว ย่อมปัจจเวกขณ์รู้เองได้ สมด้วยบาลีท้ายพระสูตรโดยมากว่า *วิมุตฺตสฺมึ วิมุตฺตมิติ ญาณํ โหติ* เมื่อพ้นแล้วก็รู้ว่าพ้นแล้ว เป็นต้น และสมด้วยพระธรรมคุณว่า *สนฺทิฏฺฐิโก* เป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติบรรลุเห็นเอง *ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ* อันผู้รู้พึงรู้เฉพาะตน

สัมมสนญาณ และอุทยัพพยญาณ ท่านเรียกว่า *ตีรณปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา นับตั้งแต่ภังคญาณเป็นต้นขึ้นไป จนถึงอนุโลมญาณ และจนถึงมัคคญาณ ท่านเรียกว่า *ปหานปริญญา* กำหนดรู้ด้วยการละ เพราะมีกำลังให้ละนิจจสัญญา (ความสำคัญหมายว่าเที่ยง) ด้วยอนิจจานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยง) ละสุขสัญญา (ความสำคัญหมายว่าเป็นสุข) ด้วยทุกขานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่าเป็นทุกข์) ละอัตตสัญญา (ความสำคัญหมายว่าตน) ด้วยอนัตตานุปัสสนา (ความพิจารณาเห็นว่ามิใช่ตน) ละความเพลินด้วยนิพพิทา (ความหน่าย) ละราคะ (กิเลสเครื่องย้อมใจ) ด้วยวิราคะ (ความสิ้นราคะ) ละสมุทัยด้วยนิโรธ ละความยึดถือ ด้วยความสละคืน

ตีรณปริญญา ปหานปริญญา เป็นปัญญาเครื่องส่องให้เห็นโลกตามลักษณะที่เป็นจริง เป็นเหตุละความหลงติดข้องในโลกแล

วิโมกข์ มรรค ผล ดังกล่าวในญาณทัสสนวิสุทธิ ท่านเรียกว่า ***วิโมกข์*** แปลว่าเครื่องพ้น หรือความพ้น มี ๓ คือ

สุญญตวิโมกข์ ความพ้นว่างเปล่าจากตัวตน

อนิมิตตวิโมกข์ ความพ้นไม่มีนิมิตแห่งกิเลส

อัปปณิหิตวิโมกข์ ความพ้นไม่มีที่ตั้งแห่งตัณหา

อนึ่ง ท่านแสดง ***วิโมกขมุข*** ทางแห่งวิโมกข์ไว้ ๓ คือ

สุญญตานุปัสสนา พิจารณาสังขารว่ามิใช่ตนจนเห็นว่าว่างเปล่าจากตัวตนด้วยอนัตตานุปัสสนา เป็นทางแห่งสุญญตวิโมกข์

อนิมิตตานุปัสสนา พิจารณาสังขารว่าไม่เที่ยงจนเห็นว่าไม่มีนิมิต (เครื่องหมาย) ว่าเที่ยง ที่เป็นเหตุทำสัญญาเป็นต้นให้วิปลาสไป ด้วยอนิจจานุปัสสนาเป็นทางแห่งอนิมิตตวิโมกข์

อัปปณิหิตานุปัสสนา พิจารณาสังขารว่าเป็นทุกข์จนเห็นว่าไม่มีที่ตั้งคือที่ปรารถนาแห่งตัณหาว่าของเราว่าสุข ด้วยทุกขานุปัสสนา เป็นทางแห่งอัปปณิหิตวิโมกข์

วิโมกขมุขเหล่านี้ โดยความ คือวิปัสสนาญาณ ที่แสดงมาโดยลำดับ

อานิสงส์ปริญญา ความรำงับกิเลสและทุกข์ได้จริง เป็นผลที่เกิดจากปริญญานี้คืออริยผลหรือวิโมกข์ดังที่กล่าวมาแล้ว แม้ยังไม่ถึงอริยผล ปริญญาก็อาจบรรเทากิเลสและทุกข์ได้ตามภูมิชั้นแห่งการปฏิบัติ คนมีศีล แม้สงบทุกข์เวรได้ ก็ยังมีทุกข์โศก แม้มีสมาธิอาจหลบทุกข์โศกได้เมื่อเข้าสมาธิ ออกจากสมาธิแล้ว ก็ต้องมีทุกข์โศกอีก และสมาธิแม้ถึงฌาน ท่านก็ยังไม่จัดว่าเป็นสัลเลขธรรม (ธรรมเครื่องขัดเกลา) ส่วนปัญญาเท่านั้นเป็นสัลเลขธรรมเพราะอาจขัดเกลากิเลสได้ โดยนัยสัลเลขสูตร จึงอาจระงับทุกข์ได้จริง ฉะนั้น ผู้ปรารถนาสันติอันเป็นสุขจริง พึงอบรมปัญญา คือปริญญาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล

อนึ่ง ผู้ประสบผลแห่งปริญญาชั้นสูงคืออริยผล ท่านแสดงว่ายังได้อานิสงส์พิเศษ เป็นต้นว่าได้เสวยรสแห่งอริยผลในเวลาที่ดำเนินไปในวิถีแห่งมรรค และในผลสมาบัติ วิถีแห่งมรรคนั้น คือในขณะแห่งผลญาณ อันเป็นลำดับแห่งมรรคญาณ ส่วนผลสมาบัตินั้น ท่านอธิบายว่า ผล ก็ได้แก่อริยผลสมาบัติได้แก่ความแอบแนบในนิโรธ ผลสมาบัติก็ได้แก่ความแอบแนบในนิโรธแห่งอริยผล ท่านแสดงว่า ปุถุชนทั้งปวงไม่เข้าผลสมาบัติ เพราะยังมิได้บรรลุอริยผล ส่วนพระอริยบุคคลย่อมเข้าผลสมาบัติได้เพราะได้บรรลุอริยผลแล้ว ท่านแสดงว่าการเข้าผลสมาบัติมีได้เพราะไม่มนสิการอารมณ์อื่นจากนิพพาน และเพราะมนสิการนิพพาน

ความตั้งอยู่แห่งผลสมาบัติ มีได้เพราะอาการทั้ง ๒ นั้น และเพราะความกำหนดเวลาไว้ก่อน คือกำหนดไว้ก่อนว่า จักออกในเวลาโน้น จึงเข้าผลสมาบัติ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็อยู่ในผลสมาบัติได้ตลอดเวลาที่ยังไม่ถึงกำหนดออก

ส่วนการออกแห่งผลสมาบัติ มีได้เพราะอาการ ๒ ตรงกันข้ามกับการเข้า ท่านสาธกมหาเวทัลลสูตร (ม.มู. ๑๒/๕๔๓) แปลความว่า ปัจจัยแห่งอนิมิตตเจโตวิมุตติสมาบัติ (ความเข้าเจโตวิมุตติอันไม่มีนิมิต) ๒ คือไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง ๑ มนสิการ-อนิมิตตธาตุ ๑ ปัจจัยแห่งความตั้งอยู่

แห่งเจโตวิมุตติ ๓ คือ ๒ ข้อนั้น และความกำหนดกาลไว้ก่อน ปัจจัยแห่งความออกแห่งอนิมิตตเจโตวิมุตติ ๒ คือ มนสิการนิมิตทั้งปวง ๑ ไม่มนสิการอนิมิตตธาตุ ๑ ตามมติของท่านนี้ ผลสมาบัติ ก็คืออนิมิตตเจโตวิมุตติสมาบัติ

และพิจารณาตามอาการเข้าออก ผลสมาบัติน่าจะมีลักษณะเป็น *อนารมฺมณํ* ไม่มีอารมณ์ เพราะไม่มนสิการนิมิตทั้งปวง และแม้มนสิการนิพพาน ที่กล่าวตามโวหารว่า มีนิพพานเป็นอารมณ์ แต่นิพพานท่านแสดงว่าเป็น *อนารมฺมณํ* เพราะเป็นอนิมิตตธาตุ ฉะนั้น เมื่อไม่มนสิการนิมิต มนสิการอนิมิตตธาตุ จิตก็พ้นจากอารมณ์ทั้งปวง เป็นอนิมิตตเจโตวิมุตติ (ความพ้นแห่งใจอันไม่มีนิมิต) เป็น *อนารมฺมณํ* ไม่มีอารมณ์ นี้น่าจะชื่อว่านิโรธ ความดับในที่นี้

อาการที่จิตแอบแนบเป็นอัปปนาอยู่ในนิโรธดังกล่าว ชื่อว่า *สมาบัติ*ในที่นี้ และสมาบัตินี้เป็นของอริยผล เพราะเหตุที่ผู้บรรลุอริยผลแล้วเท่านั้นพึงเข้าได้ จึงเรียกว่า *ผลสมาบัติ* ท่านแสดงว่า พระอริยสาวกผู้ต้องการผลสมาบัติไปสู่ที่หลีกเร้นแล้ว พึงพินิจสังขารด้วยวิปัสสนาจิต ตั้งต้นแต่เกิดดับ (อุทยัพพยญาณ) เมื่อวิปัสสนาดำเนินไปโดยลำดับจนถึงโคตรภูญาณ ในลำดับนั้น จิตจะแอบแนบในนิโรธด้วยสามารถผลสมาบัติ การพินิจสังขารด้วยวิปัสสนาของพระอริยะ คงสงเคราะห์เป็นปัจจเวกขณญาณ เพราะเป็นมรรควิถีที่ท่านได้ปฏิบัติผ่านมาแล้ว ท่านแสดงว่า การเข้าผลสมาบัติ หรือที่เรียกในพระสูตรว่า อนิมิตตเจโตวิมุตติ เป็นการเสวยรสแห่งอริยผล ตามความในปฐมสมโพธิ พระพุทธเจ้าทรงเสวยวิมุตติสุข เมื่อตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ก็คือทรงเข้าผลสมาบัติ

สามัญญชนหัดทำใจให้มีอารมณ์น้อยด้วยสมาธิ และหัดทำให้ไม่มีอารมณ์ให้รู้อยู่กับรู้แม้ในบางครั้งบางคราว ก็จะเป็นผู้ไกลกังวล จนถึงไม่มีกังวลเป็นเหตุให้เกิดสุขได้ตามควร

คำส่ง ปริญญา วิปัสสนาญาณ วิสุทธิ วิโมกข์ ผลสมาบัติ ตามที่กล่าวมา เก็บความจากวิสุทธิมรรค อภิธัมมัตถสังคหะ ปฐมสมโพธิ เป็นต้น และโดยเฉพาะจากหนังสือธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒ หนังสือวิปัสสนากัมมัฏฐาน หลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษาโท-เอกของประเทศไทย ซึ่งได้มีพระภิกษุสามเณร กุลบุตรกุลธิดา เล่าเรียนศึกษา และสอบสำเร็จเป็นนักธรรมและธรรมศึกษาโท-เอกมาแล้วเป็นอันมากแล (ห.ก. ๑๐๕-๑๒๓) *ดู* **ธรรมหมวดใหญ่, สิกขา ๓** ด้วย

ปริญเญยยธรรม *ดู* **อริยสัจจ์ ๔**

ปริตตสุภา *ดู* **พรหมโลก**

ปริตตาภา *ดู* **พรหมโลก**

ปริตร *ดู* **เจ็ดตำนาน**

ปริพาชก *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา, มหาวัน**

ปริพาชิกา *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

ปริยัติ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ปริยัติปัญญา *ดู* **สิกขา ๓**

ปริยัติศาสนา *ดู* **พุทธศาสนา**

ปริยัติสัทธรรม *ดู* **วัชชี**

ปริยัติอันตรธาน *ดู* **วัชชี, อันตรธาน ๕**

ปริยุฏฐานกิเลส กิเลสอย่างกลาง คือกิเลสที่บังเกิดขึ้นเป็นนิวรณ์อยู่ในจิตใจ คือทำจิตใจไม่ให้พบกับความสงบ และทำปัญญาให้เสียให้ทรามคือไม่ให้เกิดปัญญา ที่เรียกว่า ***นิวรณ์*** หรือที่เรียกว่า ***ปริยุฏฐานะ*** คือกิเลสที่บังเกิดขึ้นทำจิตใจให้กลัดกลุ้มวุ่นวายกระสับ-กระส่าย จึงใช้คำว่าปริยุฏฐานะ ที่มาจากคำว่าปล้นสะดม โจรที่เข้าปล้นสะดมในบ้านเรือนของผู้ใด ก็ทำให้เกิดความโกลาหลอลหม่าน เดือดร้อนวุ่นวาย ทรัพย์สินเสียหายหรือตลอดถึงเสียชีวิตเลือดเนื้อ กิเลสที่บังเกิดขึ้นในจิตใจก็ปล้นจิตใจ ทำจิตใจให้วุ่นวายกระสับกระส่ายเดือดร้อน ทำลายธรรมะในจิตที่เป็นส่วนดีส่วนชอบต่าง ๆ เหมือนอย่างโจรเข้าปล้นทำลายทรัพย์สินต่าง ๆ ที่เรียกว่าเป็นกิเลสอย่างกลางนั้นก็เพราะบังเกิดขึ้นในจิตใจ ไม่ถึงให้ละเมิดล่วงออกไปทางไตรทวารเป็นกรรมดังกล่าว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนิวรณ์เอาไว้ก็คือ

กามฉันท์ ความพอใจรักใคร่ในกาม คือ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย หรือว่าความพอใจรักใคร่ด้วยอำนาจของกาม คือความใคร่ความปรารถนาทั้งหลาย

พยาบาท ความโกรธแค้นขัดเคือง

ถีนมิทธะ ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม

อุทธัจจกุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ และ

วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย

ก็ย่อลงในกิเลสกองโลภโกรธหลง หรือราคะโทสะโมหะนั่นแหละ ที่นับว่าเป็นอย่างกลางก็คือ บังเกิดขึ้นในจิตใจ เป็นนิวรณ์อยู่ในจิตใจ ทำจิตใจให้กลัดกลุ้ม ทำให้ไม่ได้สมาธิ ทำให้ไม่ได้ปัญญา การปฏิบัติทางกรรมฐานแต่ว่าไม่ค่อยได้สมาธิไม่ค่อยได้ปัญญาก็เพราะนิวรณ์นี้เองหรือปริยุฏฐานะ กิเลสเหล่านี้เองไม่สงบไปจากจิตใจ ยังบังเกิดขึ้นอยู่ในจิตใจ เป็นนิวรณ์อยู่ในจิตใจ เป็นปริยุฏฐานะ คือปล้นจิตใจอยู่ เพราะฉะนั้น จิตใจจึงไม่ได้สมาธิ ไม่ได้ปัญญา แต่เมื่อสงบนิวรณ์เสียได้ หรือว่าสงบปริยุฏฐานะ คือกิเลสที่ปล้นจิต ทำจิตใจที่กลัดกลุ้มวุ่นวายนี้เสียได้

นั่นแหละจึงจะได้สมาธิจึงจะได้ปัญญา การปฏิบัติกรรมฐานจึงจะสำเร็จเป็นขั้นตอนขึ้นไปได้ (ส.ท. ๒๐๒-๒๐๓)

ปริเยสนา ๒ ***อริยปริเยสนา*** แสวงหาอย่างประเสริฐ ***อนริยปริเยสนา*** แสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ สัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตโดยชอบเป็นอริยปริเยสนา มิจฉาอาชีวะเลี้ยงชีวิตในทางที่ผิดเป็นอนริยปริเยสนา

ในพระสูตรแสดงว่าแสวงหาสภาพอันมิใช่ของมีชรา พยาธิ มรณะ เป็นธรรมดาคือคุณธรรมมีพระนิพพานเป็นอย่างสูงเป็นอริยปริเยสนา แสวงหาของมีชรา พยาธิ มรณะ เป็นธรรมคือธรรมดา เช่น หาของเล่นเป็นอนริยปริเยสนา จึงมีอธิบายได้ ๒ นัย

นัยสามัญทั่วไป สัมมาอาชีวะเป็นอริยปริเยสนาแสวงหาอย่างประเสริฐ มิจฉาอาชีวะเป็นอนริยปริเยสนาแสวงหาอย่างไม่ประเสริฐ เพราะฉะนั้น เมื่อเลี้ยงชีวิตโดยชอบจะเป็นพ่อค้า จะเป็นชาวสวน จะเป็นข้าราชการ หรืออาชีพใดอาชีพหนึ่งก็ตามที่เป็นสัมมาอาชีวะเลี้ยงชีวิตโดยชอบกัน เป็นอริยปริเยสนาแสวงหาอย่างประเสริฐได้ แต่ว่าเป็นมิจฉาอาชีวะเลี้ยงชีวิตทางที่ผิดต่าง ๆ จึงจะเป็นอนริยปริเยสนา

แต่เมื่อแสดงโดยนัยอย่างสูง การแสวงหาทั้งปวงที่ยังต้องมีชรา พยาธิ มรณะยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ยังไม่พ้นไปได้ก็ยังไม่เป็นอริยปริเยสนา คือเป็นอนริยปริเยสนา ต่อเมื่อแสวงหาสิ่งที่จะไม่ต้องแก่ ไม่ต้องเจ็บ ไม่ต้องตาย เมื่อแสวงหาคุณธรรมมีพระนิพพานเป็นอย่างสูงคือมาปฏิบัติแสวงหาให้พบโมกขธรรมหรือนิยยานิกธรรม ธรรมเป็นเครื่องออกจากทุกข์อย่างพระโพธิสัตว์คือพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ทรงแสวงหาโมกขธรรมนั้น จึงจะเป็นอริยปริเยสนา นี้เป็นการแสดงอย่างสูง (นวก. ๖๔)

ปลาใหญ่ ๗ *ดู* **เดรัจฉาน**

ปวัตตมังสะ *ดู* **ศีล**

ปวิเวกกถา *ดู* **ปุณณะ**

ปสาทรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นามรูป**

ปเสนทิ *ดู* **กาสี, มคธรัฐ**

ปหาตัพพธรรม *ดู* **อริยสัจจ์ ๔**

ปหานปริญญา *ดู* **ปริญญา, สิกขา ๓**

ปหานะ *ดู* **ธรรมหมวดใหญ่**

ปหาราธะ *ดู* **อสุรเทพ**

ปอกลอก *ดู* **เบญจศีล**

ปัคคหนิมิต *ดู* **สมาธิ**

ปัคคาหะ *ดู* **วิปัสสนูปกิเลส**

ปัจจยปริคคหญาณ *ดู* **ญาณ ๑๖**

ปัจจยปัจเวกขณศีล *ดู* **ปาริสุทธิศีล, สิกขา ๓**

ปัจจเวกขณ์ *ดู* **ราหุล**

ปัจจเวกขณญาณ *ดู* **ญาณ ๑๖**

ปัจจยสันนิสิตศีล *ดู* **ปาริสุทธิศีล ๔, สิกขา ๓**

ปัจจัย ๔ *ดู* **นิสัย**
ปัจเจกพุทธะ *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**
ปัจฉิมทิศ *ดู* **สิงคาลกะ**
ปัชโชต *ดู* **โฆสกเศรษฐี, มหากัจจายนะ**
ปัญจขันธ์ *ดู* **ปัญจวัคคีย์**
ปัญจทวาร *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
ปัญจธารา *ดู* **หิมพานต์**
ปัญจมหาปริจจาคะ *ดู* **บารมี**
ปัญจวัคคีย์ เมื่อก่อนพุทธปรินิพพาน ๔๕ ปี ในวันเพ็ญพระจันทร์เสวยดาวฤกษ์ชื่อว่าวิสาขา คือวันเพ็ญเดือนวิสาขะเป็นเวสาขะ ในราตรีวันพ็ญนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม ก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า ***พระโพธิสัตว์*** แปลว่าผู้ข้องอยู่ในความรู้ อันหมายความว่าไม่ทรงข้องอยู่ในสิ่งอื่น ข้องอยู่แต่ในความรู้ จึงทรงแสวงหาความรู้ จึงเรียกว่า พุทธะที่แปลว่าผู้รู้ หรือตรัสรู้ เราเรียกกันว่าพระพุทธเจ้า พระองค์ได้ตรัสรู้ที่ภายใต้ต้นไม้ชื่อว่า ***อัสสัตถะ*** ต่อมาก็เรียกว่า ***ต้นโพธิ์*** คำว่า โพธิ แปลว่า ตรัสรู้ เพราะพระพุทธเจ้าไปประทับนั่งใต้ต้นไม้นั้นตรัสรู้ จึงได้เรียกว่า ต้นไม้ตรัสรู้ เรียกเป็นศัพท์ว่า ***โพธิพฤกษ์*** แต่ชื่อของต้นไม้ชนิดนี้ว่าอัสสัตถะ ที่ตรัสรู้นั้นอยู่ใกล้ฝั่ง***แม่น้ำเนรัญชรา*** ในตำบล***อุรุเวลา*** ใน ***มคธรัฐ***

เมื่อตรัสรู้แล้วก็ได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขในที่ต่าง ๆ ใกล้กับโพธิพฤกษ์นั้นอยู่หลายสัปดาห์ ได้ทรงดำริถึงพระธรรมที่ตรัสรู้ว่าเป็นของที่ลุ่มลึกในชั้นแรกก็ทรงมีความขวนขวายน้อยว่าจะไม่ทรงแสดงธรรมนั้น เพราะเห็นว่าคนเป็นอันมากจะไม่เข้าใจ แต่ก็ได้ทรงพิจารณาดูหมู่สัตว์เห็นว่าหมู่สัตว์นั้นมีต่าง ๆ กัน ผู้ที่จะตรัสรู้ได้ก็มีอยู่เทียบด้วยดอกบัว ๓ เหล่าที่จะบานได้ผู้ที่ตรัสรู้ไม่ได้ก็มี อันเทียบด้วยดอกบัวอีกชนิดหนึ่งที่จมอยู่ก้นสระไม่มีหวังจะบาน และท่านแสดงว่าท้าวสหัมบดีได้มากราบทูลอาราธนา ทรงพิจารณาเห็นหมู่สัตว์ดั่งกล่าวนั้น ก็ทรงรับอาราธนาของพรหม เรื่องนี้ก็ถอดความว่า ได้เกิดพระกรุณาขึ้นแก่สัตวโลกพระกรุณานั้นเองทำให้ทรงตกลงพระหฤทัยว่าจะทรงแสดงธรรมสอน

เมื่อได้ตกลงพระหฤทัยดั่งนี้ ก็ได้ทรงทำ ***สังขาราธิษฐาน*** คือตั้งพระหฤทัยว่าจะทรงดำรงพระชนมชีพอยู่จนกว่าจะประกาศพระพุทธศาสนาตั้งลงได้โดยมั่นคง มีพุทธบริษัทบริบูรณ์ และได้ทรงพิจารณาถึงบุคคลที่จะทรงแสดงธรรมสั่งสอนเป็นครั้งแรก ได้ทรงระลึกถึงอาฬารดาบส และอุททกดาบส ซึ่งได้เคยเข้าไปทรงศึกษาอยู่ในชั้นแรกแต่ก็ได้ทรงทราบว่าท่านทั้งสองนั้นถึงมรณภาพไปเสียแล้ว ต่อจากนั้นจึงได้ทรงระลึกถึงภิกษุ ๕ รูปอันเรียกว่า

ปัญจวัคคีย์ แปลว่า มีพวก ๕ ซึ่งได้มาคอยเฝ้าปฏิบัติพระองค์อยู่ในเวลาที่ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา แต่ได้ทิ้งพระองค์ไปเสียเมื่อทรงเลิกทุกรกิริยามาทรงบำเพ็ญเพียรทางจิต ทรงทราบว่าภิกษุปัญจวัคคีย์เหล่านั้นได้ไปพักอยู่ที่ ***ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน*** แขวงกรุงพาราณสี จึงได้เสด็จออกจากบริเวณโพธิพฤกษ์ที่ตรัสรู้ในตำบลอุรุเวลา เสด็จบ่ายพระพักตร์ไปสู่กรุงพาราณสีเพื่อจะเสด็จไปยังตำบลที่ภิกษุทั้ง ๕ นั้นพักอยู่ ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้แสดงว่า ได้เสด็จออกจากตำบลอุรุเวลาที่ตรัสรู้ในตอนเช้าของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา คือได้เสด็จไปตอนเช้าของวันโกน และก็ได้เสด็จถึงตำบลที่พระภิกษุปัญจวัคคีย์พักอยู่ คืออิสิปตนมฤคทายวันในตอนเย็นวันนั้น แต่ถ้าดูระยะทางตามแผนที่จากตำบลอุรุเวลาที่บัดนี้เรียกว่า ***พุทธคยา*** ไปถึงป่า ***อิสิปตนมฤคทายวัน*** ที่บัดนี้เรียกว่า ***สารนาถ*** ก็เป็นหนทางถึงร้อยไมล์เศษ ในคัมภีร์ชั้นบาลีไม่ได้กำหนดวัน เป็นแต่เพียงบอกว่าได้เสด็จไปโดยลำดับเท่านั้น

ภิกษุปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั้น มีชื่อว่า ๑. ***โกณฑัญญะ*** ๒. ***วัปปะ*** ๓. ***ภัททิยะ*** ๔. ***มหานามะ*** และ ๕. ***อัสสชิ*** โกณฑัญญะเป็นหัวหน้า ท่านโกณฑัญญะผู้นี้ได้เป็นพราหมณ์คนหนึ่งในจำนวนพราหมณ์ ๑๐๘ คนที่มาประชุมทำนายพระลักษณะเมื่อพระพุทธเจ้าได้ประสูติแล้ว ๕ วัน พราหมณ์เหล่านี้พากันทำนายว่าพระองค์จะมีคติเป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครองฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระราชาเอกในโลก แต่ถ้าออกทรงผนวชจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก ส่วนท่านโกณฑัญญะเป็นพราหมณ์หนุ่มที่สุดในหมู่พราหมณ์นั้นได้ทำนายไว้คติเดียวว่าจะเสด็จออกทรงผนวชและจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก เพราะฉะนั้น จึงได้คอยฟังข่าวพระโพธิสัตว์อยู่เสมอจนเมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกทรงผนวช ท่านโกณฑัญญะก็ได้ชักชวนบุตรของพราหมณ์ที่มาประชุมทำนายพระลักษณะในคราวนั้นได้อีก ๔ คน รวมกันเป็น ๕ คน ออกบวชคอยติดตามพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ไปทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา ก็เป็นที่สบอัธยาศัยของท่านทั้ง ๕ นั้นซึ่งนิยมในทางนั้น ก็พากันไปคอยเฝ้าปฏิบัติ ครั้นพระองค์ได้ทรงเลิกละเสียแล้ว ท่านทั้ง ๕ นั้นก็เห็นว่าพระองค์ได้ทรงเวียนมาเป็นผู้มักมาก จะไม่สามารถตรัสรู้พระธรรมได้ ก็พากันหลีกไปพักอยู่ที่ตำบลอิสิปตนมฤคทายวันนั้น

เมื่อภิกษุปัญจวัคคีย์ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาแต่ไกลก็นัดหมายกันไม่ให้

ลุกต้อนรับ ไม่ให้ทำการอภิวาท แต่ให้ปูอาสนะไว้ ถ้าทรงประสงค์จะนั่งก็นั่ง แต่ถ้าไม่ทรงประสงค์ก็แล้วไป แต่ครั้นพระพุทธเจ้าเสด็จมาถึงเข้า ต่างก็ลืมกติกาที่ตั้งกันไว้ พากันลุกขึ้นรับและอภิวาทกราบไหว้ และนำน้ำล้างพระบาท ตั่งรองพระบาท ผ้าเช็ดพระบาทมาคอยปฏิบัติ พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับอาสนะ ทรงล้างพระบาทแล้ว พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็พากันเรียกพระองค์ด้วยถ้อยคำตีเสมอ คือเรียกพระองค์ว่า อาวุโส ที่แปลว่า ผู้มีอายุ หรือแปลกันอย่างภาษาไทยว่า คุณ พระพุทธเจ้าทรงตรัสห้าม และได้ตรัสว่า *ตถาคตมาก็เพื่อจะแสดงอมตธรรมให้ท่านทั้งหลายฟัง เมื่อท่านทั้งหลายตั้งใจฟังและปฏิบัติโดยชอบก็จะเกิดความรู้จนถึงที่สุดทุกข์ได้* ภิกษุปัญจวัคคีย์กราบทูลคัดค้านว่า เมื่อทรงบำเพ็ญทุกรกิริยายังไม่ได้ตรัสรู้ เมื่อทรงเลิกเสียจะตรัสรู้ได้อย่างไร พระพุทธเจ้าก็ยังทรงตรัสยืนยันเช่นนั้น และพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็คงคัดค้านเช่นนั้นถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าจึงตรัสให้ระลึกว่า แต่ก่อนนี้พระองค์ได้เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้หรือไม่ พวกภิกษุปัญจวัคคีย์ก็ระลึกขึ้นได้ว่าพระองค์ไม่เคยตรัสพระวาจาเช่นนี้ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ยินยอมเพื่อที่จะฟังธรรม พระพุทธเจ้าเมื่อทรงเห็นว่าพวกภิกษุปัญจวัคคีย์พากันตั้งใจเพื่อที่จะฟังพระธรรมของพระองค์แล้ว จึงได้ทรงแสดงปฐมเทศนา คือเทศนาทีแรกโปรดภิกษุปัญจวัคคีย์ ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานี้ในวันรุ่งขึ้นจากที่ได้เสด็จไปถึง คือได้ทรงแสดงในวันเพ็ญของเดือนอาสาฬหะ หรือเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษาซึ่งเป็นวันที่ได้ประกอบพิธี ***อาสาฬหบูชา*** ดังที่ได้กำหนดตั้งขึ้นเป็นบูชาวันหนึ่ง

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนาแล้ว ท่านแสดงว่า ***ธรรมจักษุ*** คือ *ดวงตาเห็นธรรม* ได้เกิดแก่พระโกณฑัญญะ ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกภิกษุปัญจวัคคีย์ว่า *สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับไปเป็นธรรมดา* คำนี้บ่งว่าท่านได้เห็นทุกขสัจจ์แจ้งขึ้น เพราะความหมายของทุกข์ประการที่ ๑ คือ สิ่งที่ทนอยู่ไม่ได้ อันหมายถึงว่าสิ่งที่ต้องเกิด ต้องดับ เมื่อท่านได้ดวงตาเห็นธรรมแล้ว ท่านก็ขอบวชต่อพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสอนุญาตว่า *เอหิ ภิกฺขุ จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว จงประพฤติปฏิบัติเพื่อสิ้นทุกข์โดยชอบเถิด* ด้วยพระวาจาเพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าท่านได้รับอุปสมบทจากพระพุทธเจ้า และอุปสมบทอย่างนี้เรียกว่า ***เอหิภิกฺขุอุปสมฺปทา*** แปล

ว่าการอุปสมบทด้วยพระพุทธวาจาว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด

พระสูตรนี้ท่านเรียกว่า ***ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร*** แปลว่าพระสูตรที่แสดงถึงเรื่องการยังจักรคือธรรมให้เป็นไป เทียบกับจักรของพระเจ้าจักรพรรดิ พระเจ้าจักรพรรดินั้นท่านแสดงว่ามี ***รัตนะ ๗*** ได้แก่ ***จักกรัตนะ*** จักรแก้ว ***หัตถิรัตนะ*** ช้างแก้ว ***อัสสรัตนะ*** ม้าแก้ว ***มณิรัตนะ*** มณีแก้ว ***อิตถีรัตนะ*** สตรีแก้ว ***คหปติรัตนะ*** คฤหบดีแก้ว ***ปริณายกรัตนะ*** นายกแก้ว เป็นเครื่องทำให้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ คือเป็นเจ้าโลก เทียบในปัจจุบันก็หมายความว่า ถ้าจะมีอุปกรณ์และบุคคลอันใดที่จะทำให้ใคร ๆ มีอำนาจเหนือบุคคลทั้งโลกจนเป็นเจ้าโลกได้ ก็พอเรียกว่าเป็นรัตนะได้ ความคิดว่าจะต้องมีเจ้าโลกได้มีมาตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ ในบัดนี้ก็พยายามที่จะเป็นกันอยู่ ก็สุดแต่ว่าใครจะมีอะไรเหนือคนทั้งโลก ในรัตนะ ๗ นั้น จักกรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นตัวอำนาจสำคัญที่ทำให้เป็นเจ้าโลก ถ้าเทียบกับในทางบ้านเมืองก็หมายถึงว่าอาณาจักร คือชาติไหนจะเป็นประเทศชาติของตัวขึ้นก็จะต้องมีอาณาจักรคืออำนาจ พระพุทธเจ้าจะตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นก็ทรงเริ่มด้วยการแสดงปฐมเทศนา เท่ากับทรงตั้ง ***พุทธจักร*** ขึ้นเป็นครั้งแรกด้วย ***ปฐมเทศนา*** นี้ แต่ว่าจักรของพระพุทธเจ้าไม่ใช่อำนาจทางโลก หมายถึงธรรม ทรงตั้งพุทธจักรขึ้นด้วยธรรม เป็นอันเริ่มตั้งขึ้นด้วยปฐมเทศนานี้

เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้เป็นพระ***ภิกษุองค์แรก***ในพระพุทธศาสนาแล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสอบรมอีก ๔ รูป ด้วยธรรมเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ต่อมาท่านวัปปะ และท่านภัททิยะได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบท ก็ได้รับการอุปสมบทจากพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับท่านพระอัญญาโกณฑัญญะ พระพุทธเจ้าได้อบรมอีก ๒ ท่าน ท่านที่ได้อุปสมบทแล้ว ๓ ท่านก็เป็นผู้ไปบิณฑบาตมาเลี้ยงรวมกันทั้ง ๖ ต่อมาท่านมหานามะกับท่านอัสสชิก็ได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และได้ทูลขออุปสมบทก็ได้รับการอุปสมบทเช่นเดียวกัน แต่ในอรรถกถาได้กล่าวว่า ท่านวัปปะได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทในวันแรม ๑ ค่ำ ท่านภัททิยะในวันแรม ๒ ค่ำ ท่านมหานามะในวันแรม ๓ ค่ำ ท่านอัสสชิในวันแรม ๔ ค่ำ ส่วนในชั้นบาลีได้กล่าวไว้เป็นคู่กันดั่งที่เล่ามาทีแรก

เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้ดวงตาเห็นธรรมและได้อุปสมบทเป็นภิกษุเรียบร้อย

พร้อมกันแล้ว ในวันแรม ๕ ค่ำแห่งเดือนสาวนะ ที่ตรงกับวันแรม ๕ ค่ำเดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย พระบรมศาสดา ก็ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ อันเรียกว่า ***อนัตตลักขณสูตร*** แปลว่า *พระสูตรที่แสดงลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน* พระพุทธเจ้าได้ทรงชี้ลักษณะว่าเป็น ***อนัตตา*** คือไม่ใช่ตัวตนอย่างไรแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสถามความรู้ความเข้าใจของท่านทั้ง ๕ นั้นว่า ปัญจขันธ์เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่า เป็นทุกข์ ก็ตรัสถามว่า สิ่งใดเป็นทุกข์ มีการแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่านี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นอัตตาตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ นั้นก็กราบทูลว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น

ในตอนนี้เรียกว่าเป็น ***การสอบครั้งแรก*** ในพระพุทธศาสนา คือพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถามท่านปัญจวัคคีย์ถึงความรู้ความเห็นของท่านในเมื่อฟังเทศน์แล้ว นี้นับว่าเป็นการสอบไล่ครั้งแรก และในข้อสอบที่พระพุทธเจ้าได้ทรงตั้งขึ้นถามนี้ ก็เป็นอันตรัสถามในหลักของไตรลักษณ์ ลักษณะเครื่องกำหนดหมาย ๓ อย่าง อันได้แก่ ***อนิจฺจํ*** *ไม่เที่ยง* ***ทุกฺขํ*** *เป็นทุกข์* ***อนตฺตา*** *ไม่ใช่อัตตาตัวตน* ได้ทรงแสดงลักษณะแห่งอนัตตาก่อนดั่งที่กล่าวมาแล้ว จึงได้ตรัสสอบถามว่าปัญจขันธ์ที่กล่าวมาแล้วนั้น คือว่าที่เป็นไปเพื่ออาพาธและที่ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้นั้นเป็น *นิจฺจํ* คือเป็นสิ่งเที่ยง หรือเป็น *อนิจฺจํ* คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ก็กราบทูลตอบว่าเป็น *อนิจฺจํ* คือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะว่าถ้าเป็นสิ่งที่เที่ยงแล้วจะต้องเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธและบังคับได้ แต่นี่ไม่เป็นเช่นนั้น จึงเป็น *อนิจฺจํ* คือสิ่งที่ไม่เที่ยง และเมื่อไม่เที่ยงก็เป็นทุกข์ ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์ในที่นี้ท่านก็กล่าวไว้เองว่า คือมีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะคำว่าทุกข์แปลว่า สิ่งที่ทนอยู่ยาก หมายความว่าทนอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น ลักษณะที่ชื่อว่าเป็นทุกข์นั้นก็คือลักษณะที่ทนอยู่ไม่ได้ คืออย่างไรก็ต้องแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดานี้ เรียกตามศัพท์ว่า ***วิปริณามธรรม*** นี้เป็นอีกคำหนึ่งที่จะได้เห็นในหนังสือทางพระพุทธ-ศาสนาหรือในทางเทศนาเป็นอันมาก วิปริณามธรรมแปลว่า แปรปรวนไปเป็นธรรมดา สิ่งที่เป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็น

ธรรมดา ก็เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นสิ่งที่ไม่ควรจะเห็นว่า *เอตํ มม* นี่เป็นของเรา *เอโสหมสฺมิ* เราเป็นนี่ *เอโส เม อตฺตา* นี่เป็นอัตตาคือตัวตนของเรา เพราะฉะนั้น ไตรลักษณ์นี้จึงเป็นสิ่งที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน อันจะพึงกล่าวได้ว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นก็เป็นอนัตตา หรือจะกล่าวกลับกันว่า สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นก็ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ ดั่งนี้ก็ได้ เพราะก็อยู่ในลักษณะที่เนื่องกัน ฉะนั้น ในตอนที่พระพุทธเจ้าตรัสสอบถามนี้ จึงเป็นอันได้ตรัสสอบถามในหลักไตรลักษณ์ เป็นอันได้ทรงแสดงหลักไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเป็นครั้งแรกด้วย

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสสอบถาม และพระปัญจวัคคีย์ก็ได้กราบทูลตอบแสดงว่าได้มีความรู้ความเห็นถูกต้องแล้ว จึงได้ตรัสสรุปความว่าปัญจขันธ์ *โดยกาล*คือเป็นอดีตล่วงมาแล้วก็ตาม เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ตาม เป็นปัจจุบันก็ตาม *โดยที่ตั้ง* เป็นส่วนภายในก็ตาม เป็นส่วนภายนอกก็ตาม *โดยวัตถุ* เป็นของหยาบก็ตาม เป็นของละเอียดก็ตาม *โดยคุณภาพ* เป็นของเลวก็ตาม เป็นของประณีตก็ตาม *โดยระยะไกล* เช่นว่าล่วงมาแล้ว หรือว่ายังไม่มาถึงก็ตาม หรือว่าอยู่ใกล้ เช่นว่าเป็นปัจจุบันก็ตาม ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรที่จะเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนี่ นี่ไม่ใช่อัตตาตัวตนของเรา

เมื่อตรัสสรุปดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสผลที่สืบเนื่องจากความรู้ความเห็นชอบดั่งกล่าวมานั้นว่า อริยสาวกผู้สดับแล้วอย่างนี้ คือว่ามีปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วอย่างนี้ ย่อมมีความหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นกำหนัดคือว่าสิ้นราคะ เมื่อสิ้นราคะก็ย่อมวิมุตติหลุดพ้น เมื่อวิมุตติหลุดพ้นก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ที่ว่าพ้นแล้ว เป็นอันว่าได้ทรงแสดงธรรมในส่วนโลกุตตรธรรม ได้ธรรม*คือ* ***สัมมัปปัญญา*** *ความรู้ชอบ* ***นิพพิทา*** *ความหน่าย* ***วิราคะ*** *ความสิ้นราคะ* ***วิมุตติ*** *ความหลุดพ้น* ***วิมุตติญาณ-ทัสสนะ*** *ความรู้เห็นว่าหลุดพ้น*

ธรรมะเหล่านี้เป็นธรรมที่เป็นหลักทั้งนั้น ต้องมี ***สัมมัปปัญญา*** คือมีความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ก่อน จึงจะเกิด ***นิพพิทา*** คือความหน่ายขึ้น เมื่อเกิดนิพพิทาคือความหน่ายจึงจะเกิด ***วิราคะ*** คือสิ้นราคะ สิ้นความติด สิ้นความยินดี สิ้นความกำหนัด เมื่อเกิดวิราคะจึงจะเกิด ***วิมุตติ*** ความหลุดพ้นจากความยึดถือว่า เป็นของเรา เป็น

ตัวตนของเรา ดั่งกล่าวมาแล้ว เมื่อเกิดวิมุตติจึงจะเกิด ***วิมุตติญาณทัสสนะ*** ความรู้เห็นว่าพ้นแล้ว เมื่อถึงตอนนี้จึงจะเป็นผู้เสร็จกิจ ลำดับธรรมนี้ควรกำหนดไว้โดยชื่อด้วย และทำความเข้าใจด้วย จึงจะเข้าใจพระพุทธศาสนาได้ถึงปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปในหนังสือทั้งปวงหรือในเทศนาทั้งปวง

ฉะนั้น จะได้กล่าวสรุปในตอนนี้อีกสักหนหนึ่งคือ เบื้องต้นต้องศึกษาให้รู้จักปัญจขันธ์ว่า มีลักษณะหน้าตาเป็นอย่างไร ต่อไปก็ศึกษาให้รู้จักไตรลักษณะที่เป็นไปในปัญจขันธ์นั้น คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตา เมื่อเกิดสัมมัปปัญญา คือความรู้ชอบตามที่เป็นแล้วในปัญจขันธ์ คือปัญจขันธ์เป็นอย่างไรก็ให้รู้อย่างนั้น ไม่ใช่ตามสัญญาหรือว่าแกล้งรู้ รู้ไปตามที่เป็นแล้วอย่างไร เมื่อเป็นเช่นนี้จึงจะเกิดนิพพิทา วิราคะ วิมุตติ และวิมุตติญาณทัสสนะดั่งกล่าวโดยลำดับ อันนี้เป็นหลักธรรม เมื่อมีความเข้าใจตลอดสายอย่างนี้ ก็จะเข้าใจพระพุทธศาสนาในส่วนปรมัตถธรรมทั่ว ๆ ไปด้วย

ในท้ายพระสูตรแสดงว่า เมื่อพระปัญจวัคคีย์ได้สดับพระสูตรนี้แล้ว ก็มีจิตปีติโสมนัส จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวะ คือกิเลสที่ดองนอนจมหมักหมมอยู่ในสันดาน จึงได้บังเกิดเป็นพระอรหันต์ขึ้น ๖ รูปในโลก พระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์รูปแรก ท่านพระปัญจวัคคีย์ที่ฟังอนัตตลักขณสูตรจนจิตพ้นจากอาสวกิเลส สำเร็จเป็นพระอรหันต์อีก ๕ รูป ก็รวมเป็น ๖ รูปด้วยกัน พระพุทธเจ้าได้ชื่อว่าเป็น ***พระพุทธรัตนะ*** รัตนะคือพระพุทธเจ้า พระธรรมได้ชื่อว่า ***พระธรรมรัตนะ*** รัตนะคือพระธรรม พระปัญจวัคคีย์ซึ่งสำเร็จเป็นพระอรหันต์ขึ้นมานั้นได้ชื่อว่า ***พระสังฆรัตนะ*** รัตนะคือพระสงฆ์ รัตนะทั้ง ๓ จึงเกิดขึ้นบริบูรณ์ในวันนั้น ท่านแสดงว่าวันนั้นเป็นวันแรม ๕ ค่ำ แห่งเดือนสาวนะ ซึ่งตรงกับวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ ตามที่นับในประเทศไทย ฉะนั้น ในวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่***รัตนะทั้ง ๓*** เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก

ส่วนวันเพ็ญเดือน***อาสาฬหะ*** ซึ่งเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงปฐมเทศนานั้น ท่านพระโกณฑัญญะรูปเดียวได้เกิดดวงตาเห็นธรรมซึ่งท่านได้กล่าวไว้ว่า ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน ยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาเพียงรูปเดียว ก็ชื่อว่าเป็นวันที่เริ่มจะมีพระสังฆรัตนะในชั้นแรกเท่านั้น ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ชื่อว่าเป็นวันที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเทศนาครั้งแรก เป็นวันที่

ได้เริ่มตั้ง ***พุทธจักร*** ขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงวันแรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ จึงเป็นวันที่รัตนะทั้ง ๓ เกิดขึ้นบริบูรณ์ในโลก

พระสูตรนี้มีใจความโดยย่อ ดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ พระบรมศาสดาได้ทรงแสดง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่าเป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ถ้าทั้ง ๕ นี้พึงเป็นอัตตาตัวตน ทั้ง ๕ นี้ก็พึงไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็จะพึงได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย แต่เพราะเหตุว่าทั้ง ๕ นี้มิใช่อัตตาตัวตน ฉะนั้น ทั้ง ๕ นี้จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และบุคคลก็ย่อมไม่ได้ในส่วนทั้ง ๕ นี้ว่าขอให้เป็นอย่างนี้เถิด อย่าได้เป็นอย่างนั้นเลย

ตอนที่ ๒ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอบความรู้ความเห็นของท่านทั้ง ๕ นั้น ตรัสถามว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ นี้เที่ยงหรือไม่เที่ยง ท่านทั้ง ๕ ทูลตอบว่าไม่เที่ยง ตรัสถามอีกว่า สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ท่านทั้ง ๕ กราบทูลว่าเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่า สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือจะเห็นสิ่งนั้นว่านี่เป็นของเรา เราเป็นนี่ นี่เป็นตัวตนของเรา ท่านทั้ง ๕ กราบทูลว่าไม่ควรเห็นอย่างนั้น

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสรุปลงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ ที่เป็นส่วนอดีตก็ดี เป็นส่วนอนาคตก็ดี เป็นส่วนปัจจุบันก็ดี เป็นส่วนภายในก็ดี เป็นส่วนภายนอกก็ดี เป็นส่วนหยาบก็ดี เป็นส่วนละเอียดก็ดี เป็นส่วนเลวก็ดี เป็นส่วนประณีตก็ดี อยู่ในที่ไกลก็ดี อยู่ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมดก็สักแต่ว่าเป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ควรเห็นด้วยปัญญาชอบตามที่เป็นแล้วว่า นี่ไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่นี่ นี่ไม่ใช่ตัวตนของเรา

ตอนที่ ๔ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่เกิดแก่ผู้ฟังและเกิดความรู้เห็นชอบดั่งกล่าวมานั้นต่อไปว่า อริยสาวกคือผู้ฟังผู้ประเสริฐ ซึ่งได้สดับแล้วอย่างนี้ย่อมเกิดนิพพิทา คือความหน่ายในรูป หน่ายในเวทนา หน่ายในสัญญา หน่ายในสังขาร หน่ายในวิญญาณ เมื่อหน่ายก็ย่อมสิ้นราคะ คือสิ้นความติด ความยินดี ความกำหนัด เมื่อสิ้นราคะ ก็ย่อมวิมุตติคือหลุดพ้น เมื่อวิมุตติก็ย่อมมีญาณ คือความรู้ว่าวิมุตติหลุดพ้นแล้ว และย่อมรู้ว่าชาติคือความเกิดสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นที่จะพึงทำเพื่อความเป็นเช่นนี้อีกต่อไป

พระธรรมสังคาหกาจารย์ หรือพระอาจารย์ผู้ทำสังคายนาร้อยกรองตั้งเป็นพระบาลีไว้ ได้กล่าวไว้ในตอน

ท้ายพระสูตรว่า เมื่อท่านทั้ง ๕ ได้สดับสูตรนี้จบแล้วก็มีใจปีติโสมนัสแนบแน่น จิตของท่านทั้ง ๕ ก็พ้นจากอาสวกิเลส คือได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ทั้ง ๕ รูป

พระสูตรที่ ๒ นี้มีใจความดังที่ย่อมากล่าวนั้น แต่ก็ควรทำความเข้าใจสืบต่อไป

จุดมุ่งของพระสูตรนี้ ต้องการที่จะชี้อนัตตา เพราะได้มีความเข้าใจในเรื่องอัตตาที่แปลกันว่าตัวตน และมีความเชื่อมั่นกันอยู่หลายอย่าง แต่เมื่อสรุปแล้วก็มักจะมีทิฏฐิ คือความเห็นกันอยู่ ๒ อย่าง คือ ***สัสสตทิฏฐิ*** ความเห็นว่าเที่ยงอย่าง ๑ ***อุจเฉททิฏฐิ*** ความเห็นว่าขาดสูญอย่าง ๑

สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยงนั้น คือเห็นว่าในปัจจุบันชาตินี้ก็มีอัตตาคือตัวตน เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาคือตัวตนก็ยังไม่สิ้น ยังจะมีสืบภพชาติต่อไป มีชาติหน้าต่อไปไม่มีขาดสูญ แปลว่ามีอัตตาคือตัวตนยืนที่ตลอดไป นี้เรียกว่า สัสสตทิฏฐิ คือความเห็นว่าเที่ยง

ส่วนที่มีความเห็นว่าขาดสูญอันเรียกว่าอุจเฉททิฏฐินั้น คือเห็นว่ามีอัตตาตัวตนอยู่แต่ในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วอัตตาตัวตนก็สิ้นไป ไม่มีอะไรเหลืออยู่ที่จะให้ไปเกิด ดั่งที่เห็นว่าตายสูญ นี่เรียกว่าอุจเฉททิฏฐิ ความเห็นว่าขาดสูญ

ในทางพระพุทธศาสนาแสดงว่าความเห็นทั้ง ๒ นี้เป็น ***มิจฉาทิฏฐิ*** คือความเห็นผิดทั้ง ๒ อย่าง คือเห็นว่าเที่ยงก็ผิด เห็นว่าขาดสูญก็ผิด เพราะทางพระพุทธศาสนาไม่ยอมชี้ว่ามีอะไรเป็นอัตตาคือตัวตน ที่จะให้เป็นที่ตั้งของอุปาทาน คือความยึดถืออยู่ในสิ่งนั้น เมื่อยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ก็ยังไม่สิ้นกิเลสและสิ้นทุกข์ เพราะความยึดถืออยู่นั้นเป็นตัวกิเลส แต่ว่าได้แสดงเป็นหลักเหตุผลในปฏิจจสมุปบาท ยกมากล่าวเฉพาะที่เกี่ยวข้องว่า เมื่อยังมีอวิชชาเป็นต้น ก็ยังต้องมีชาติคือความเกิด เมื่อสิ้นอวิชชาเป็นต้นก็สิ้นชาติคือความเกิด ทางพระพุทธศาสนาแสดงเหตุผลดั่งนี้ และไม่ชี้ด้วยว่าจะเป็นชาติอดีต ชาติอนาคต หรือชาติปัจจุบัน สุดแต่ว่าจะยังมีเหตุมีผลดั่งกล่าวนี้สัมพันธ์กันอยู่อย่างไรเท่านั้น กาลเมื่อไรไม่เป็นข้อสำคัญ สำคัญอยู่แต่ว่าเมื่อยังมีเหตุก็มีผล เมื่อสิ้นเหตุก็สิ้นผล

คราวนี้ผู้ที่ยังมีความเห็นว่ามี ***อัตตา*** คือมีตัวตนนั้น จะเป็นอัตตาคือตัวตนเฉพาะในปัจจุบัน หรือจะสืบต่อไปในอนาคตก็ตาม ก็จะต้องมีความเห็นสืบต่อไปว่าอะไรคืออัตตาตัวตน โดยมากนั้นย่อมมีความยึดถืออยู่ในรูปบ้าง ในเวทนาบ้าง ในสัญญาบ้าง ในสังขารบ้าง ในวิญญาณบ้าง ว่าเป็นอัตตาคือตัวตน

รูป นั้นก็ได้แก่รูปกายทั้งหมด ที่ประกอบด้วยอาการต่าง ๆ ทั้งภายนอกทั้งภายในดั่งที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ หรือจะแยกให้ละเอียดไปกว่านั้นในทางสรีรวิทยาก็ตาม หรือว่าจะกล่าวโดยสรุปก็ได้แก่ ***มหาภูตรูป*** รูปที่เป็นใหญ่ มุ่งถึงส่วนที่เป็นธาตุทั้ง ๔ และอุปาทายรูป รูปอาศัย เช่น ประสาทต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่กับรูปใหญ่นั้นก็ตาม ทั้งหมดรวมเรียกว่ารูป เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **รูปขันธ์** แปลว่า กองรูป หรือหมวดรูป เพราะว่ามีลักษณะอาการมีส่วนประกอบมากมายด้วยกัน ตามตำราศัพท์เล่าว่า ครั้งเดิมทีเดียว คนเราสังเกตเอาว่า เมื่อหัวใจยังเต้นตุ๊บ ๆ อยู่ ก็ยังมีชีวะหรือยังมีอัตตาตัวตนอยู่ เมื่อดับลมหายใจเสียแล้ว ก็สิ้นชีวะ อัตตาตัวตนก็ดับ จึงเรียกลมหายใจว่า ***อัตตา*** ในสันสกฤตเรียกว่า ***อาตมัน*** บาลีก็เป็นอัตตา อาตมันนี้ก็ไปตรงกับศัพท์กิริยาในภาษาเยอรมันแปลว่าหายใจเหมือนกัน แล้วก็เขียนอ่านว่าเป็นอาตมันเหมือนอย่างสันสกฤต นี่แสดงว่าคนครั้งดั้งเดิมนั้น เข้าใจว่าอัตตาก็อยู่ที่ลมหายใจนี่แหละตั้งชื่อเรียกว่าอาตมัน มาตรงกับบาลีว่า อัตตา นี่เข้าใจแต่รูปเท่านี้

อนึ่ง ก็เข้าใจว่าอัตตาอยู่ที่ ***เวทนา*** เวทนาก็ได้แก่ความเสวยอารมณ์ เป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง เวทนามีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า ***เวทนาขันธ์*** กองเวทนา คือว่าเมื่อรู้จักคิดเข้าก็คิดสืบไปว่า ลำพังรูปแม้จะยังหายใจอยู่ ถ้าไม่มีเวทนาก็ยังไม่รู้สึกว่าเป็นทุกข์เป็นสุขอย่างไร แต่ว่าเพราะมีเวทนานี่แหละ จึงจะรู้สึกว่าเป็นสุขเป็นทุกข์ ฉะนั้น จึงได้เลื่อนความเข้าใจว่า อัตตาคือตัวตนนั้นก็ได้แก่เวทนานี่เองเพราะว่าเป็นสภาพที่คอยกินสุขกินทุกข์ และก็แปล ***อัตตา*** ว่าผู้กิน อันหมายความว่า กินสุขกินทุกข์ก็ได้แก่เวทนานี่เอง

อนึ่ง มีความเข้าใจเลื่อนไปถึง ***สัญญา*** สัญญาก็ได้แก่ความจำหมาย คือความจำได้หมายรู้ต่าง ๆ มีมากด้วยกัน จึงเรียกว่า ***สัญญาขันธ์*** แปลว่า กองสัญญา หรือว่า หมวดสัญญา เห็นว่าลำพังแต่กินสุขกินทุกข์ กินแล้วก็ลืม จำอะไรไว้ไม่ได้ก็ไม่ยั่งยืนอะไร ความยั่งยืนมาอยู่ที่ความจำได้หมายรู้ ฉะนั้น สัญญาคือความจำได้หมายรู้จึงเป็นอัตตาตัวตน

อนึ่ง มีความคิดเลื่อนไปอีกว่า ***สังขาร*** คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิด เป็นอัตตาคือตัวตน เพราะลำพังสัญญาคือความจำได้หมายรู้นั้นก็สักแต่ว่าจำ ๆ เท่านั้น ถ้าจำแล้วไม่เอาไปคิดอ่านให้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรต่อไป ก็ไม่ได้เป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกัน แต่การที่

จะเป็นเรื่องเป็นราวอะไรติดต่อกันก็ต้องมีความคิดปรุงหรือความปรุงคิด ตัวความคิดปรุงหรือความปรุงคิดนี้จึงเป็นอัตตาตัวตน และความคิดปรุงหรือความปรุงคิดนี้ก็มีมาก จึงเรียกว่า ***สังขารขันธ์*** กองสังขาร หรือหมวดสังขาร

อนึ่ง มีความคิดสืบเข้าไปอีกว่า ***วิญญาณ*** นี่เป็นอัตตาตัวตน วิญญาณนี้หมายถึงใจหรือหมายถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดก็มี หมายเพียงความรู้สึกเห็นรูป รู้สึกได้ยินเสียงในเวลาที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้นก็มี ฝ่ายที่มีความเห็นว่าวิญญาณเป็นอัตตานั้น ก็ด้วยมีความเข้าใจว่าวิญญาณก็คือใจที่เป็น (ไม่ตาย) ล่องลอยไปไหนก็ไปได้ เหมือนอย่างเราอยู่ในที่นี้ แต่ว่าใจล่องลอยไปอยู่ที่โน่นที่นี่ ไปไกลเท่าไรก็ได้ และไปได้อย่างรวดเร็ว และถ้ายิ่งมีความเข้าใจว่า เมื่อตายไปแล้ว วิญญาณเป็นตัวไปเกิด ก็ยิ่งจะมีความเห็นกระชับลงไปว่านี่เองเป็นอัตตาตัวตน และความเข้าใจของคนโดยมากก็เข้าใจดั่งนี้ คือเมื่อเรียกว่าวิญญาณก็เข้าใจว่าได้แก่ใจที่ล่องลอยไปไหนได้ หรือว่าเป็นตัวที่จะไปเกิดต่อไป

ในคนเราก็มีสิ่งทั้ง ๕ นี้ คือ มีรูป ได้แก่ มีรูปกายหรือ *รูปขันธ์* กองรูป มี*เวทนาขันธ์* กองเวทนา มี*สัญญาขันธ์* กองสัญญา มี*สังขารขันธ์* กองสังขาร มี*วิญญาณขันธ์* กองวิญญาณ มีอยู่ด้วยกันทั้ง ๕ และที่เข้าใจกันว่าเป็นตัวเป็นตน ก็เข้าใจกันอยู่ที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ ในเวลาที่สิ่งทั้ง ๕ นี้ยังมีอยู่บริบูรณ์ ก็เข้าใจว่ามีตัวตนบริบูรณ์ ถ้าพิการก็เข้าใจว่าอัตตาพิการ เช่น ถ้ารูปขันธ์พิการเสีย อย่างเช่น ตาบอด หูหนวก จมูกไม่ได้กลิ่น ลิ้นไม่ได้รส กายเป็นอัมพาต ก็หมดเรื่องกันเท่านั้น ถ้ายิ่งสลบไสลไปด้วยเสียอีกก็ยิ่งไม่รู้อะไร ฉะนั้น เพียงแต่รูปขันธ์อย่างเดียวเท่านั้นก็เป็นข้อสำคัญ เมื่อยังมีอยู่บริบูรณ์ ทุก ๆ คนจึงยังมีความรู้สึกอะไรต่อมิอะไร คิดอะไรต่อมิอะไรอยู่ได้ อีก ๔ อย่างนั้นก็เหมือนกัน เพราะมีเวทนาอยู่จึงมีความสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์อะไรต่าง ๆ มีสัญญาอยู่จึงมีความจำได้หมายรู้ มีสังขารอยู่จึงมีความคิดปรุงหรือปรุงคิดไปได้ มีวิญญาณอยู่จึงมีความรู้สึกต่าง ๆ ถ้าอาการเหล่านี้เสียไปอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นความบกพร่อง ถ้าขาดไปเสียทั้งหมดก็เลยเป็นผู้ที่ไม่มีความรู้สึกอะไรเลย เพราะฉะนั้น ที่บุคคลยังมีความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนอยู่ มีชีวะอย่างบริบูรณ์ ก็เพราะมีอาการทั้ง ๕ นี้ประกอบกันอยู่สมบูรณ์ และเป็นไปโดยสะดวกไม่ขัดข้อง ฉะนั้นจึงยึดถืออาการทั้ง ๕ เหล่านี้นี่เองเป็นอัตตาตัวตน ถ้าหากว่าสิ้นอาการทั้ง ๕

เหล่านี้ ก็ไม่มีอะไรให้ยึดถือ และไม่มีอะไรที่จะให้มีความคิดในการที่จะให้ยึดถือ ในสมัยพุทธกาลหรือสมัยไหน ๆ ก็คงเป็นเช่นนี้ ในปัจจุบันก็เป็นเช่นนี้ และพระปัญจวัคคีย์นั้นก็ย่อมมีความยึดถืออยู่เช่นนี้อย่างมั่นคง

เพราะฉะนั้น เมื่อฟังธรรมจักร ท่านพระอัญญาโกณฑัญญะจึงได้ดวงตาเห็นธรรมเพียงรูปเดียว เมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมอีก จึงได้ดวงตาเห็นธรรมจนครบทั้ง ๕ รูป แต่ก็ได้เพียงดวงตาเห็นธรรมเท่ากับว่าเห็นทุกขสัจจ์ ความจริงคือทุกข์ขึ้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงพระสูตรที่ ๒ ชี้ลักษณะของอาการทั้ง ๕ เหล่านี้ว่าเป็นอนัตตา คือมิใช่ตัวตนโดยชัดเจน

ได้เล่าถึงเรื่องพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดง ***อนัตตลักขณสูตร*** ได้ย่อความของพระสูตรนั้น และได้อธิบายเรื่องรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณว่าแต่ละอย่างมีลักษณะอย่างไร จึงขอสรุปความในตอนนั้นว่า สิ่งทั้ง ๕ เหล่านั้นแต่ละสิ่งมีมากด้วยกัน ฉะนั้นจึงเรียกว่า *ขันธ์* ที่แปลว่า *กอง* หรือหมวดหมู่ คือเรียกว่า *รูปขันธ์ กองรูป เวทนาขันธ์ กองเวทนา สัญญาขันธ์ กองสัญญา สังขารขันธ์ กองสังขาร วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ รวมเรียกว่า ปัญจขันธ์* แปลว่ากองทั้ง ๕ หรือเรียกเป็นภาษาไทยว่า ***เบญจขันธ์*** คำนี้จะได้พบในหนังสือทางพระพุทธศาสนาหรือในเทศนาเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นก็ควรที่จะกำหนดชื่อไว้และทำความเข้าใจ

ทุก ๆ คนเมื่อกล่าวถึงอัตตาตัวตนโดยปกติก็จะต้องมุ่งไปที่ปัญจขันธ์นี้ เพราะเว้นจากปัญจขันธ์นี้แล้ว ก็ไม่มีสิ่งอะไรที่จะสมมติบัญญัติว่าเป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น ความเข้าใจว่าอะไรเป็นอัตตาตัวตนจึงเข้าใจกันที่ปัญจขันธ์นี้ และก็ยึดกันที่ปัญจขันธ์นี้ว่าเป็นอัตตาตัวตน ฉะนั้น จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า ***ปัญจอุปาทานขันธ์*** ปัญจะก็แปลว่า ๕ อุปาทานก็แปลว่าเป็นที่ยึดถือ ขันธ์ก็แปลว่าขันธ์ แปลรวมกันว่า ขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕ ประการ คือเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตาตัวตนดั่งกล่าว ในพระสูตรนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเอาปัญจขันธ์นี้ขึ้นชี้ว่า เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน เป็นการค้านการยึดถือของภิกษุปัญจวัคคีย์และของคนทั่วไป ได้ทรงแสดงเหตุผลในข้อนี้ไว้ว่า ถ้าปัญจขันธ์จะพึงเป็นอัตตาตัวตนไซร้ ปัญจขันธ์ก็จะไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็จะพึงได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้เป็นอย่างนี้ ขออย่าให้เป็นอย่างนั้น แต่เพราะเหตุที่ปัญจขันธ์เป็นไปเพื่ออาพาธ และใคร ๆ ก็ไม่ได้ในปัญจขันธ์ว่า ขอให้ปัญจขันธ์เป็นอย่างนี้อย่าเป็นอย่างนั้น ฉะนั้น

จึงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน นี้เป็นเหตุผลที่ทรงชี้ในพระสูตรนี้

คำว่า ***เป็นไปเพื่ออาพาธ*** โดยทั่วไปหมายความว่า เป็นไปเพื่อความเจ็บไข้ เพราะอาพาธใช้ในความหมายว่าเจ็บไข้ แต่คำว่า ***อาพาธ*** อาจอธิบายให้เห็นความหมายกว้างไปกว่านั้น คือคำว่า ***อาพาธ*** แปลว่าเป็นที่ถูกเบียดเบียน เป็นที่ถูกทำลายให้หมดสิ้น เมื่อให้คำแปลอย่างนี้ก็อาจอธิบายให้กว้างออกไปอีกว่า ปัญจขันธ์เมื่อเกิดขึ้นก็จะต้องถูกความแก่เบียดเบียน ถูกพยาธิคือความป่วยไข้เบียดเบียน ตลอดจนถึงถูกความตายเบียดเบียน รวมความว่า เมื่อเกิดขึ้นมาก็ต้องมีแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปจนถึงดับในที่สุด ฉะนั้นจึงต้องถูกความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงและถูกความดับเบียดเบียนทำลายล้างให้หมดสิ้น

จะพึงเห็นได้ว่า*รูปขันธ์* กองรูป ก็เปลี่ยนแปลงไปอยู่เสมอ ตั้งแต่เกิดมาจนบัดนี้ก็เปลี่ยนแปลงเรื่อยมา แต่อาศัยบุคคลบริโภคอาหารเข้าไปทำนุบำรุงคอยซ่อมส่วนที่สึกหรออยู่เสมอจึงรู้สึกมีความสืบต่อเรื่อยมา แม้แต่ในทางการแพทย์ปัจจุบันก็รับรองว่า แม้ส่วนที่แข็งที่สุดในร่างกาย เช่น กระดูกก็เปลี่ยนไปอยู่ กระดูกเมื่อเกิดกับกระดูกในบัดนี้ก็เป็นคนละส่วนแล้ว ส่วนที่อ่อนกว่านั้น เช่น เนื้อหนัง ก็ยิ่งจะเปลี่ยนไปได้เร็ว ฉะนั้น รูปขันธ์ก็มีความเกิดดับอยู่เรื่อย แต่อาศัยที่มี***สันตติ*** *คือความสืบต่อ* เพราะชีวิตยังดำรงอยู่จึงยังเป็นมาได้ *เวทนาขันธ์* กองเวทนาปรากฏเกิดดับเห็นได้ชัด อย่างเช่นความสุขเกิดขึ้นแล้วหายไป ความทุกข์เกิดขึ้นแล้วก็หายไป ความเป็นกลาง ๆ เกิดขึ้นแล้วก็หายไป เปลี่ยนกันไปอยู่เสมอ *สัญญาขันธ์* กองสัญญา ความจำหมายก็เกิดดับอยู่เสมอ *สังขารขันธ์* กองสังขาร คือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดเป็นเรื่องต่าง ๆ ก็เกิดดับอยู่เสมอ *วิญญาณขันธ์* กองวิญญาณก็เกิดดับอยู่เสมอ

คราวนี้ควรจะทำความเข้าใจคำว่า ***วิญญาณ*** ได้เคยให้ความหมายทั่ว ๆ ไปไว้แล้วว่าหมายถึง ใจ หมายถึง สภาพที่จะไปเกิดต่อไป หมายถึง ความรู้สึกเห็นรูป ได้ยินเสียงเป็นต้น ที่หมายถึงใจหรือหมายถึงสภาพที่จะเวียนเกิดต่อไปนั้น เป็นความหมายที่เข้าใจกันอยู่ที่ใช้กันอยู่โดยทั่วไป แม้ในเรื่องทางพระพุทธศาสนาเองที่เป็นเรื่องเล่า เมื่อเล่าถึงสิ่งที่จะไปเวียนเกิดใช้คำว่า***วิญญาณ***ก็มี แต่ความหมายในปัญจขันธ์นี้ไม่ใช่หมายความถึงสภาพเช่นนั้น แต่หมายถึงความรู้สึกเห็นรูป ในเมื่อตากับรูปกระทบกันอันเรียกว่า ***จักขุวิญญาณ*** ความ

รู้สึกได้ยินเสียงในเวลาที่หูกับเสียงกระทบกันเรียกว่า ***โสตวิญญาณ*** ความรู้สึกได้กลิ่นในเมื่อฆานะกับกลิ่นกระทบกันเรียกว่า ***ฆานวิญญาณ*** ความรู้สึกในรสเมื่อลิ้นกับรสกระทบกันเรียกว่า ***ชิวหาวิญญาณ*** ความรู้สึกถูกต้องที่กายถูกต้อง ในเวลาที่กายกับสิ่งที่ถูกต้องกายกระทบกันเรียกว่า ***กายวิญญาณ*** ความรู้สึกในเรื่องที่มโนหรือมนะรู้ ในเวลาที่มนะกับเรื่องกระทบกันเรียกว่า ***มโนวิญญาณ*** วิญญาณในปัญจขันธ์หมายถึง***วิญญาณ ๖*** คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นทางอายตนะทั้ง ๖ ดั่งกล่าวแล้ว ฉะนั้น ความรู้สึกดั่งกล่าวนี้จึงมีมาก เมื่อตาเห็นรูปเกิดความรู้สึกเห็นรูปนี้ก็เป็นจักขุวิญญาณ ครั้นหูได้ยินเสียงก็เกิดความรู้สึกได้ยินเสียงขึ้น ก็เป็นโสตวิญญาณเป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงมิใช่มีหนึ่ง แต่ว่ามีมาก จึงเรียกว่าเป็นวิญญาณขันธ์ดั่งที่กล่าวมา วิญญาณขันธ์ที่มีอธิบายอย่างนี้ก็เป็นสิ่งที่เกิดดับอยู่เสมอ

ฉะนั้น ***ปัญจขันธ์*** จึงเป็นไปเพื่ออาพาธ คือต้องถูกเบียดเบียน คือต้องถูกทำลายล้างให้สิ้นไป ด้วยอำนาจของความแก่ เจ็บ ตาย หรือว่า เกิด ดับอยู่เสมอ ใคร ๆ จะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ คือบังคับให้เป็นอย่างนี้ อย่าให้เป็นอย่างนั้น ก็บังคับไม่ได้ อย่างเช่นรูปขันธ์ จะบังคับว่าจะต้องคงอยู่อย่างนั้น อย่าให้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่นก็ไม่ได้ ดังที่จะพึงเห็นได้ว่า เมื่อเกิดมาก็เปลี่ยนแปลงมาจนที่สุด ใครจะชอบใจในระยะไหนและปรารถนาจะให้คงอยู่ในระยะนั้นก็ปรารถนาไม่ได้ กองเวทนาก็เหมือนกันก็ย่อมปรารถนาสุข แต่จะบังคับให้เป็นสุขอยู่เสมอไม่ได้ ทุกข์ก็เหมือนกันเมื่อทุกข์เกิดขึ้น โดยปกติก็ไม่ชอบ แต่ทุกข์นั้นก็ต้องถูกเบียดเบียนเหมือนกันคือว่าเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ต้องหายไป แล้วเกิดอย่างอื่นขึ้นแทน กองสัญญาก็เหมือนกัน จะบังคับให้จำได้หมายรู้อยู่ตลอดไปก็ไม่ได้เหมือนกัน กองสังขารคือความคิดปรุงหรือความปรุงคิดก็ไม่ได้เหมือนกัน และกองวิญญาณคือความรู้สึกทางอายตนะดั่งกล่าวมานั้นก็เหมือนกัน บังคับให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้ เพราะเหตุที่บังคับไม่ได้ดั่งกล่าวมานี้ ปัญจขันธ์ต้องเป็นไปเพื่ออาพาธ ต้องเป็นไปตามคติธรรมดา ฉะนั้น จึงเป็น ***อนัตตา*** ไม่ใช่อัตตาตัวตน

ตามลักษณะนี้พึงเห็นว่า สิ่งที่จะเป็นอัตตาตัวตนนั้นก็ควรจะเป็นสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่ออาพาธ เป็นสิ่งที่บังคับให้เป็นไปตามปรารถนาได้ ถ้าไม่เป็นเช่นนั้นก็ไม่ชื่อว่าอัตตา ดั่งเช่นปัญจขันธ์ ซึ่งเป็นที่ยึดถือว่าเป็นอัตตา เมื่อพิจารณาแล้ว

ก็จะพึงเห็นว่าไม่ใช่ แต่เป็นอนัตตาไม่ใช่ตัวตน ด้วยเหตุผลดั่งที่กล่าวมานี้ (พ.พ. ๙-๓๐)

ปัญจอุปาทานขันธ์ *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

ปัญญา สิ่งควรต้องการมากอย่างยิ่งสำหรับคน คือ *ปัญญา* ทุกคนต้องเคยได้ยินคำว่าปัญญามาตั้งแต่เป็นเด็กพอรู้เดียงสาซึ่งยังไม่รู้ความหมาย และต้องเคยได้รับอบรมให้เจริญปัญญามาตั้งแต่ยังไม่รู้เดียงสาเสียอีก เพราะถ้าไม่มีปัญญาที่เจริญขึ้นพอรู้ความแล้วจะเรียกว่ารู้เดียงสาหาได้ไม่ ที่เรียกว่ารู้เดียงสาย่อมมีความหมายว่ามีปัญญารู้ความเริ่มต้นที่จะดำรงตนอยู่ในโลกขึ้นด้วยตนเองแล้ว มนุษย์เราเกิดมามีสมบัติประเสริฐอย่างหนึ่งติดตนมาแต่กำเนิดคือกำเนิดปัญญา จะเรียกว่าปัญญาโดยกำเนิดก็ได้ เพราะมีจิตใจอยู่ในระดับสูง และมีร่างกายประกอบด้วยมันสมองที่วิเศษกว่าสัตว์จำพวกอื่นแม้จะมีร่างกายใหญ่โตกว่า เรียกว่ามีกำเนิดปัญญาเกิดมาพร้อมกับชีวิตของทุกคน เว้นแต่บางคนที่พิการทางมันสมอง จึงพร้อมที่จะเรียนศึกษาให้เกิดเจริญปัญญาได้ด้วยกัน โคลงพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า มีอยู่ว่า

ฝูงชนกำเนิดคล้าย คลึงกัน
ใหญ่ย่อมเพศผิวพรรณ แผกบ้าง
ความรู้อาจเรียนทัน กันหมด
เว้นแต่ชั่วดีกระด้าง อ่อนแก้ฤๅไหว

ความรู้ในโคลงพระราชนิพนธ์นี้ คือ ***ปัญญา*** ที่ทุกคนอาจเรียนให้มีขึ้นในตนได้ทันกัน ไม่ว่าชายหญิง หรือผิวเหลือง ดำ ขาว เพราะมีกำเนิดปัญญาอยู่ในระดับคล้ายคลึงกันดังกล่าว นอกจากนี้ในร่างกายของคนเรายังมีเครื่องมือเป็นสื่อปัญญาอยู่พร้อมสรรพ คือประสาททั้ง ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กับกายประสาท พร้อมทั้งมันสมองซึ่งเป็นใจกลางของบรรดาสื่อปัญญาทั้งหมด เด็กเกิดมาก็เริ่มใช้ประสาททั้ง ๕ สัมผัสกับโลกภายนอก เริ่มรู้สิ่งต่าง ๆ มารดาบิดาและคนเลี้ยงก็ค่อย ๆ สอนช่วยให้เกิดความรู้ขึ้นทีละน้อย สำหรับความรู้ที่ได้ทางประสาททั้ง ๕ นั้น มักจะได้ทางหูและทางตามากกว่าทางอื่น เหมือนอย่างนักเรียนนักศึกษาหรือคนทั่วไปผู้ใช้หูฟังตาดู ในหมู่คนมีสื่อสำคัญสำหรับแสดงความประสงค์หรือถ่ายทอดความรู้อย่างหนึ่งคือ ภาษา เป็นวาจาคือคำพูดที่พูดด้วยปากมาก่อน แล้วจึงมีอักษรหรือหนังสือแทนวาจาและเดิมก็ใช้เขียนกันเท่านั้น ต่อมาจึงมีการพิมพ์ตั้งแต่มีการพิมพ์หนังสือความรู้ต่าง ๆ แพร่หลายมากขึ้น และคนก็อ่านหนังสือในการเรียนการศึกษา เป็นเหตุให้ได้ความรู้ทางตามากขึ้น เท่าเทียมหรือยิ่ง

กว่าทางหู ซึ่งให้มากกว่าในสมัยโบราณอีกทางหนึ่ง

มรดกตกทอดที่สำคัญของคน คือ ความรู้ในทางต่าง ๆ ดังที่เรียกว่า ศาสตร์ คือ คัมภีร์ หรือ วิชา นานาชนิด ในโลกนี้มีคนที่เป็นนักปราชญ์เกิดมามากในหลายยุคหลายสมัย จำพวกหนึ่งเป็นพวกต้นคิดหรือต้นของความรู้ซึ่งได้พบความรู้ในสิ่งใดสิ่งหนึ่งขึ้นใหม่แล้วก็แสดงประกาศไว้แก่คนอื่นมีการฟังจำสืบต่อกันมาก่อนแล้ว เมื่อมีหนังสือจึงเขียนหรือพิมพ์ขึ้นเป็นหลักฐานแพร่หลาย ในสมัยที่ยังไม่มีหนังสือความรู้ต่าง ๆ คงสูญหายไปเสียมิใช่น้อย วิชาต่าง ๆ ที่เรียนศึกษากันตั้งแต่ชั้นอนุบาลล้วนมีคนเป็นต้นคิดทั้งนั้นและมีคนที่คิดเสริมเพิ่มเติมต่อมา เช่น วิชาไฟฟ้ามีคนที่เป็นต้นคิด และมีคนที่คิดเพิ่มเติมต่อมาเป็นต้น ในทางศาสนาพระพุทธเจ้าเป็นต้นคิดวิชาธรรมในพระพุทธศาสนาและทรงประกาศแสดงแก่โลกกว่า ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว พระองค์ทรงได้รับความเคารพนับถือว่าเป็น พระบรมศาสดา หรือ พระศาสดาเอก ของโลก เดิมพระสาวกทั้งหลายก็จำถ่ายทอดกันมา แล้วจึงเขียนเป็นหนังสือขึ้นภายหลัง เป็นหลักฐานที่ได้ฟังได้อ่านเรียนศึกษากันอยู่จนถึงทุกวันนี้

ทำไมจึงต้องเรียนต้องศึกษา เพราะลำพังกำเนิดปัญญาที่ทุกคนได้มาแต่กำเนิดและความรู้ที่ได้ทางประสาทต่าง ๆ อยู่โดยปรกติธรรมดาหาเป็นการเพียงพอไม่ ต้องขวนขวายเล่าเรียนศึกษาด้วยวิธีเข้าโรงเรียนหรือด้วยตนเองเพื่อเจริญปัญญาของตนอยู่เสมอ ในวิชาความรู้ที่เหมาะแก่ความประสงค์ของตน วิชาความรู้ต่าง ๆ ในโลกนี้เป็นมรดกตกทอดมาก็มีอยู่เป็นอันมากแล้ว ทั้งเพิ่มเติมเปลี่ยนแปลงก้าวหน้าไปอยู่เสมอไม่หยุดยั้ง คนพากันคิดค้นคว้าพากันเรียนศึกษาก้าวหน้าไปอยู่ทุกเวลาฉะนั้น ถ้าหยุดเรียนศึกษาเสียเมื่อไรก็กลายเป็นคนหยุดอยู่กับที่และกลายเป็นคนอยู่หลังไปเมื่อนั้น แต่วิธีเรียนศึกษานั้นย่อมมีลักษณะต่าง ๆ กัน เช่นเมื่อเป็นเด็กต้องเข้าโรงเรียน บัดนี้แม้เป็นผู้ใหญ่แล้วก็ต้องเข้าโรงเรียนเป็นครั้งคราว เพื่อรับการศึกษาในระดับต่าง ๆ และโดยเฉพาะทุกคนต้องศึกษาให้มีความรอบรู้ในกิจการประจำวันของตน ในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องตั้งแต่ในวงแคบจนถึงในวงกว้างดังที่เรียกว่าเหตุการณ์ของโลก เพื่อที่จะได้ปฏิบัติตนดำรงตนอยู่ได้โดยเหมาะสมและสวัสดี แม้การศึกษาให้รู้จักวิธีบริหารจิตให้มีสมาธิดังกล่าวมาโดยลำดับก็เป็นปัญญาอย่างหนึ่ง ซึ่งหากมีปัญญา

ในเรื่องนี้ก็จักสามารถฝึกจิตของตนให้มีสมาธิ ตั้งมั่นในทางที่ถูกที่ชอบได้อย่างแน่วแน่

อะไรเป็นผลโดยตรงของการทำจิตให้เป็นสมาธิ พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ความว่า ผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ตามเป็นจริง พระพุทธภาษิตนี้ คำว่า ผู้มีจิตตั้งมั่น คือผู้ที่บริหารจิตให้มีสมาธิได้นั่นเอง คำว่า ย่อมรู้ตามเป็นจริง คือได้ปัญญา หากจะถามว่า*ปัญญาคืออะไร* ก็อาจตอบได้ตามคำนี้ว่า คือ*ความรู้ตามเป็นจริง* เป็นทั้งคำอธิบายคำจำกัดความที่เพียงพอของ *ปัญญา* ถ้าลองคิดทบทวนข้อความที่กล่าวมาแล้วสักหน่อยก็จะพอเห็นความได้ชัดจากตัวอย่างต่าง ๆ เช่นว่าเมื่ออ่านหนังสือ ฟังคำบรรยายคำสอน จะต้องตั้งใจอ่าน ตั้งใจฟัง โดยการรวมใจเข้ามาอยู่ที่หนังสือที่อ่านหรือเรื่องที่ฟังจึงจะรู้เรื่องความตั้งใจดังกล่าวคือความทำจิตให้เป็นสมาธิ ความรู้เรื่องเป็นปัญญาในขั้นนี้

ตามตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่าถ้าขาดความตั้งใจเสียแล้วจะไม่รู้เรื่องเลยทีเดียว ความรู้ที่ได้จะต้องอาศัยความตั้งใจทุกคราวไป ฉะนั้น จึงควรทราบไว้ก่อนว่า***ผลโดยตรงของสมาธิ*** คือปัญญา และเป็นผลที่มุ่งหวังโดยตรงด้วย เรื่องนี้ได้กล่าวรวม ๆ มาโดยลำดับแล้ว เพียงแต่ยังมิได้แยกออกมาต่างหากเท่านั้น เพราะการจะทำอะไรให้สำเร็จเป็นผลดีนั้น ต้องทำด้วยปัญญาที่ได้จากความตั้งใจให้เป็นสมาธิอยู่ในสิ่งนั้น ถ้าลำพังแต่สมาธิก็เหมือนคนมีเรี่ยวแรงที่จะวิ่งไปได้ไกลแต่ตาบอดมองไม่เห็นอะไร ปัญญาจึงเป็นจักษุคือดวงตาของตน ชนิดที่เป็นแก้วตาสารพัดรู้ทีเดียว

ความหมายของปัญญาในรายการนี้ทีแรกต้องการให้รวมใจเข้ามาเพื่อให้ได้ความรู้ความเข้าใจในหนังสือที่อ่าน ในเรื่องที่ฟัง ต้องการให้รู้เร็วมีความกำหนดจดจำดีในวิชาและการงานที่ทำต่าง ๆ สุดแต่ว่าใครจะเรียนและทำอะไร กับต้องการให้หัดใช้ความคิดให้รู้ถึงความจริงอย่างไร และควรทำอย่างไรจึงจะเหมาะสม บังเกิดผลดีตามประสงค์

วิธีฝึกปัญญาจะพึงทำอย่างไร ก่อนอื่นขอย้ำว่าการบริหารจิตให้มีสมาธิซึ่งเป็นการรวมใจเข้ามาเป็นวิธีฝึกปัญญาข้อสำคัญ ดังที่ได้เปรียบเหมือนไฟที่มีเครื่องรวมแสง ย่อมส่องให้เห็นสิ่งที่ต้องการจะเห็นได้ชัดเจนและไกล ใจที่รวมเข้ามาเหมือนอย่างไฟที่มีเครื่องรวมแสง ความรู้สิ่งที่ต้องการจะรู้ เหมือนอย่างการเห็นสิ่งที่ต้องการจะเห็น ถ้าจะถามว่า *ใจที่รวมเข้ามานั้นจะรวมเข้ามาในเรื่องอะไร* ตอบตามที่ได้กล่าวมา

แล้วว่า ในวิชาที่เรียนหรือในเรื่องที่ฟังที่อ่าน และในการงานที่ทำต่าง ๆ แต่ในตอนที่ว่าด้วยวิธีฝึกปัญญานี้จะได้แยกแยะในทางที่จะใช้เป็นวิธีฝึก คือรวมใจเข้ามาเพื่อฟัง เพื่อคิด เพื่อทำ ในต่อไปเมื่อพูดถึงแต่การฟัง คิด และทำเท่านั้นก็ให้ทราบว่าจะต้องมีการรวมใจอยู่ด้วย จึงจะได้ปัญญาที่เกิดจากการฟัง เป็นต้น ไม่เช่นนั้นก็สักแต่ว่าฟัง ๆ คิด ๆ ทำ ๆ ไปเท่านั้น เมื่อได้ทำความเข้าใจกันก่อนดังนี้แล้ว ในคำอธิบายต่อไปก็อาจจะพูดถึงแต่เรื่องการฟังเป็นต้น ซึ่งเป็นวิธีฝึกปัญญาแต่ละข้อ ทิ้งเรื่องสมาธิไว้ให้เข้าใจเอาเองว่าต้องมีดังกล่าว วิธีฝึกปัญญานั้น พึงทำด้วยการฟัง การคิด และการทำให้มีให้เป็นขึ้น

วิธีฝึกปัญญาด้วยการฟัง หมายรวมถึงการอ่านการเขียนจดบันทึกด้วย ในเรื่องเรียนที่ควรรู้ทั้งปวง อาจเรียกรวมว่าการเรียน ซึ่งโดยปรกติใช้หูและตาที่ทุก ๆ คนมีอยู่นี้แหละและอาจใช้ทางประสาทอื่นเช่นคนตาบอดเรียนอ่านหนังสือทางกายประสาท ถึงคนตาดีก็ได้ความรู้ทางประสาทอื่น ๆ เหมือนกัน เมื่อว่าถึงส่วนใหญ่ก็ใช้ทางหูและตาดังกล่าว

ทุก ๆ คนเกิดมาได้ร่างกายที่มีบ่อเกิดแห่งปัญญามาด้วยพร้อมสรรพ ก็น่าจะใช้ก่อปัญญากันให้เต็มที่ คือใช้หูตาเรียนศึกษาแสวงหาวิชา เช่นเป็นนักเรียนนักศึกษา ตั้งใจฟังตั้งใจอ่านวิชาต่าง ๆ ไม่เกียจคร้านไม่ตามใจที่ใฝ่สนุกเพลิดเพลินจนเสียการเล่าเรียนศึกษา เพราะเรื่องเสียหายต่าง ๆ ก็เนื่องจากตาหูเหล่านี้อีกเหมือนกัน คือใช้ตาดูหูฟังสิ่งที่ผิดที่เสียต่าง ๆ นำให้ประพฤติเสียต่อไป ถ้าตาบอดหูหนวกเสียคงไม่อาจจะประพฤติผิดต่าง ๆ ได้ง่าย ดังเช่นเด็กที่หนีโรงเรียนไปดูภาพยนตร์ ก็ใช้ตานี่แหละดูภาพยนตร์แทนที่จะดูหนังสือในเวลาเรียน เพราะควบคุมใจที่อยากจะดูไว้ไม่ได้ การที่ควบคุมใจไว้ไม่ได้ก็เพราะมิได้หัดควบคุมใจ ซึ่งเป็นการบริหารจิตให้มีสมาธิดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น จิตใจจึงขาดสมาธิในการเรียน ถ้าจิตใจมีสมาธิในการเรียนอยู่แล้ว ก็จะมีโอกาสรวบรวมความรู้จากหูและตาของตนได้มากมาย เมื่อได้ความรู้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว จะช่วยให้เป็นคนมีหูตาสว่างโดยตรงคือ มีจิตใจสว่างขึ้น ไม่ถูกหลอกลวงทางตาหูได้ง่าย เพราะเครื่องหลอกลวงทั้งหลายนั้นเกิดทางตาหูนี่แหละมาก ในสมัยที่โลกเจริญดังในทุกวันนี้ เครื่องหลอกลวงต่าง ๆ ก็มีมากขึ้นด้วย ถ้าใครมีจิตใจไม่มั่นคงเพียงพอก็จะพลอยเสียไปได้ง่าย ซึ่งเกี่ยวกับทางตาหูนี้เอง ฉะนั้น

จึงสมควรที่จะหัดทำการบริหารจิตฝึกจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบและใช้หูตาเป็นเครื่องมือที่ได้มาโดยธรรมชาตินี้เล่าเรียนศึกษาให้เจริญปัญญาเพียงพอ ปัญญานี้จะช่วยวินิจฉัยสิ่งที่ได้ยินที่ได้เห็นว่าเป็นอย่างไร คือจริงหรือหลอก ดีหรือชั่ว ผิดหรือถูก ควรทำหรือไม่ควรทำ จะมีหูตาสว่างต่อโลก ไม่ถูกเครื่องหลอกลวงทางหูทางตาชักพาไปในทางที่ผิดได้ แต่กลับจะฉวยประโยชน์ได้จากสิ่งเหล่านี้ จะดำรงตนอยู่ในโลกได้โดยสวัสดี

วิธีฝึกปัญญาด้วยการคิด คนเรามีมันสมองเป็นใจกลางแห่งประสาททั้งหลาย สำหรับใช้คิดให้ปัญญาเจริญเติบโต ดังที่ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า *มโน* หรือ *มนะ* ซึ่งเป็นอายตนะคือที่ต่อที่ ๖ อยู่ด้วยกัน จึงควรที่จะใช้ขบคิดเรื่องต่าง ๆ อยู่เสมอ ไม่น่าที่จะทำอะไรโดยไร้ความคิด คำว่า การคิด หรือ ความคิด ไม่ใช่หมายถึงคิดอะไรเรื่อยเฉื่อยไป หรือคิดอย่างใดอย่างหนึ่งอย่างที่ทุก ๆ คนต้องคิดกันอยู่ทุกขณะที่ไม่หลับ แต่หมายถึงความคิดแสวงหาเหตุผล คือก่อนที่จะเชื่ออะไรจะทำอะไรลงไปควรจะต้องมีเหตุผลอันสมควรด้วยใช้ความคิดเพ่งพินิจพิจารณาให้รู้ถึง คำว่า *เหตุผล* เป็นคำที่มีความหมายกว้าง วิธีหัดใช้ความคิดอย่างง่าย ๆ คือวิธีตั้งปัญหาว่า อะไร ทำไม ทุก ๆ คนคงเคยได้ยินคำว่า สิ่งนั้นสิ่งนี้ ซึ่งเป็นคำตอบปัญหาว่าอะไร เพราะเหตุนั้นเพราะเหตุนี้ ซึ่งเป็นคำตอบปัญหาว่าทำไม เช่น ปัญหาเรื่องเด็กว่าเด็กคือใคร ทำไมจึงทำอย่างนั้นอย่างนี้เป็นต้น จะลองตอบเป็นตัวอย่างในทางหัดใช้ความคิดในเรื่องเกี่ยวกับปัญหาดังกล่าวดังต่อไปนี้

เด็ก คือคนเล็ก ๆ เพราะเล็กกว่าผู้ใหญ่ แต่ก็จะเติบโตขึ้นทุกวันจนเท่าผู้ใหญ่ในเวลาต่อไปข้างหน้า ถึงจะมีตัวเล็ก ๆ ก็มีตาสำหรับดู มีหูสำหรับฟัง มีใจสำหรับคิดเหมือนกัน เด็กจึงมีทุก ๆ อย่างพร้อมที่จะเล่าเรียนเขียนอ่านเพื่อปลูกปัญญา และรู้จักแสดงความอยากต่าง ๆ เช่น อยากวิ่งอยากเล่นอยากมีของเล่นต่าง ๆ ถ้าไม่ได้ดังใจบางทีก็อาละวาด ส่งเสียงร้องเอะอะ จนคนใหญ่ ๆ ต้องตามใจเอาใจ ใครตามใจมากก็ชอบ มักจะเป็นมารดา บางทีกลับเป็นบิดา เด็ก ๆ ย่อมรู้จักฟังและจดจำถ้อยคำของบิดามารดาของผู้ใหญ่คนอื่น ๆ รู้จักจำตัวหนังสือ ค่อย ๆ อ่านหนังสือได้ขึ้นเรื่อย ๆ บางคนจำตัวหนังสืออ่านผสมเป็นคำ ๆ ได้หลายคำตั้งแต่ก่อนเข้าโรงเรียน เมื่อเข้าโรงเรียนก็รู้จักฟังคำสอนของครู รู้จักทำตามระเบียบต่าง ๆ รู้จักรักษาความ

สะอาด รักษากิริยามรรยาท พวกผู้ใหญ่ตลอดถึงครูที่โรงเรียนช่วยกันแนะนำฝึกหัดอยู่เรื่อย ๆ บางทีเด็กสังเกตเห็นผู้ใหญ่ทำอย่างไรก็ทำตาม เพราะเด็กมักช่างสังเกต ช่างจดจำทำตามอย่างเด็กที่ฉลาดมักชอบคิด ความคิดของเด็กอย่างเด็ก บางทีทำให้ผู้ใหญ่สะดุดใจอย่างแรงก็มี ลองหัดใช้ความคิดเรื่องไม้บรรทัด โดยตั้งปัญหาขึ้นถามเองตอบเองว่าไม้บรรทัดมีไว้ทำไม มีไว้เพื่อตีเส้นบรรทัด หรือเพื่อวัดให้รู้ระยะว่าเท่าไรเซนติเมตร เท่าไรนิ้ว เป็นต้น ตีเส้นบรรทัดทำไม เพื่อให้มีเส้นสำหรับเขียนหนังสือให้ตรงไม่เขียนเป็นงูเลื้อย วัดให้รู้ระยะต่าง ๆ ทำไม เพื่อบอกระยะถูกในเวลาคิดเลขเป็นต้น ลองคิดต่อไปอีกว่า ในการเขียนหนังสือ นอกจากมีเส้นบรรทัดแล้วจะต้องมีอะไรอีก จะต้องมีความตั้งใจ มีตาจับอยู่ตรงที่จะเขียน รวมใจเข้ามา ในขณะที่เขียนจะต้องใช้ความคิดว่า เขียนอย่างไรจึงจะถูกจึงจะงาม เมื่อหัดใช้ความคิดอยู่ดังนี้เสมอ จะได้ปัญญา คือความรู้ในเหตุผลในการที่ทำทั้งปวง คือจะรู้ว่านี่อะไร ทำไมเป็นต้น

สิ่งที่ช่วยคิดให้ ทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่จะใช้ความคิดดังกล่าวเพื่อแสวงหาความรู้ให้แก่ตนไปในทุกสิ่งทุกอย่างหาได้ไม่ ต้องอาศัยสิ่งช่วยคิดให้ บางทีก็เป็นบุคคล เช่น มารดาบิดาครูอาจารย์ช่วยบอก บางทีก็เป็นหนังสือคำสอนต่าง ๆ เช่น หนังสือพระพุทธ-ศาสนา ตำราวิทยาการทั้งปวง ยกตัวอย่าง มารดาบิดาสั่งเด็ก ๆ ว่า อย่าจับไฟ บางทีก็อธิบายให้เข้าใจว่า ไฟคืออะไร เช่น ไฟเป็นของร้อนเผาไหม้ ทำไมจึงมิให้จับ เช่นว่า เพราะไฟจะไหม้มือ แต่บางทีก็ไม่ได้อธิบาย บอกสั่งเลยทีเดียวเพราะอาจยังเล็กเกินไปที่จะอธิบายให้เข้าใจได้หรือไม่อยากอธิบาย คำสอนในพระศาสนาก็มีอยู่ไม่น้อยที่วางเป็นสูตรปฏิบัติเลยทีเดียว เช่น ศีล ๕ มีเว้นจากการฆ่า การลักขโมย เป็นต้น แม้กฎหมายบ้านเมืองก็วางเป็นบทไว้ทีเดียวว่าให้ทำอะไร ไม่ให้ทำอะไร เหล่านี้รวมเรียกว่าเป็นสิ่งที่ช่วยคิดให้ คือใครไม่ต้องใช้ความคิดของตนเองก็ได้คอยฟังและทำตามไปเท่านั้น ลักษณะที่คอยฟังและทำตามเรียกว่า ความเชื่อฟัง หรือเรียกว่าศรัทธาความเชื่อ

ความคิดแย้ง เมื่อผู้ใหญ่หรือผู้มีอำนาจบอกสั่งห้ามมิให้ทำ ก็มักจะมีความคิดแย้งที่จะทำ เช่น ห้ามเด็กว่าอย่าจับไฟ เด็กที่ไม่เคยรู้จักความร้อนของไฟ ก็มักจะเกิดความอยากที่จะจับไฟเพื่อพิสูจน์ว่าไฟเป็นอย่างไร เพราะความอยากรู้อยากเห็นซึ่งเป็นปรกติ

ธรรมดาของคนที่เกิดมามีมันสมองมีจิตใจที่มีธาตุแห่งปัญญา ไม่ว่าจะเป็นเด็กหรือผู้ใหญ่ ฉะนั้น ทางที่ดี ผู้ใหญ่และผู้รู้ควรอธิบายให้เด็กและแม้ผู้ใหญ่เองที่ยังไม่เข้าใจ ให้ได้เข้าใจในสิ่งที่ห้ามไม่ให้ทำ และในสิ่งที่แนะนำให้ทำ ตามประเด็นแห่งปัญหา เช่น อะไร ทำไม อย่างไร ตามที่กล่าวแล้ว ดังที่มีคำเรียกว่า ให้เข้าใจในเหตุผล เช่นเมื่อห้ามว่าอย่าจับไฟ ก็ควรบอกด้วยว่าทำไมจึงไม่ควรจับไฟเล่น เมื่อเด็กหรือใครก็ตามได้เข้าใจในเหตุผลแล้วก็จะเกิดศรัทธาขึ้นด้วยปัญญา มีความเชื่อฟังไม่ยอมทดลองในสิ่งที่ห้าม

แต่ก็มีอยู่หลายอย่างที่น้อยคนจะอธิบายได้ หรืออธิบายได้ยาก คือ สิ่งที่เชื่อกันโดยยาก เช่น เรื่องผีสางเทวดา โลกนี้โลกหน้าตลอดถึงกฎของความดีความชั่วเป็นต้น คนที่เชื่อทีเดียวโดยไม่รอการพิสูจน์ก็มี คนที่ยังไม่เชื่อเพราะจะต้องพิสูจน์ได้ก่อนก็มี อันที่จริงถ้าคิดดูให้ดีแล้ว จะรู้สึกว่าทุก ๆ คนต้องมีความเชื่ออยู่ในสิ่งที่ตนเองยังไม่รู้มากมาย เช่น การส่งจรวดไปยังดวงจันทร์ คนโดยมากไม่รู้ด้วยตนเองแต่ก็เชื่อไปตามที่นักวิทยาศาสตร์แถลงและแสดงภาพออกมา ถึงสิ่งต่าง ๆ ที่ประดิษฐ์ขึ้นใช้กันอยู่ เช่น รถยนต์ เครื่องบิน วิทยุ โทรทัศน์ เป็นต้น คนโดยมากเป็นคนใช้สิ่งที่สำเร็จรูปแล้วเหล่านี้ แต่มิได้เป็นผู้คิดว่า ทำไม อย่างไร เป็นต้นในสิ่งเหล่านี้ เป็นแต่เพียงใช้ให้เป็นเพื่อให้เกิดประโยชน์ตามที่ตนต้องการเท่านั้นทั้งไม่จำเป็นไม่สามารถที่จะไปใช้ความคิดให้รู้ไปทุกสิ่งทุกอย่างด้วย

ฉะนั้น หากมีความคิดแย้งเพื่อพิสูจน์ในสิ่งที่ตนเองยังพิสูจน์ไม่ได้ ก็ควรมีความเชื่อฟังผู้ใหญ่ผู้รู้ เช่น มารดาบิดา ครูอาจารย์ ไว้ก่อนดีกว่า ความเชื่อฟังหรือศรัทธาเป็นสิ่งจำเป็นที่จะต้องมีควบคู่กันไปกับปัญญา

ความคิดแผลง คำว่า แผลง ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายว่า สำแดง เช่น แผลงฤทธิ์ ดัดแปลง เช่น แผลงอักษร ยิง เช่น แผลงศร ส่วนที่ใช้กับความคิดว่า ความคิดแผลง หมายถึง ความคิดที่ผิดแผกไปจากแนวเดิมที่มีอยู่ สำแดงความคิดเช่นนั้นออกไปบางทีเพียงด้วยคำพูด บางทีด้วยการกระทำ ต่างจากความคิดแย้ง คือ ความคิดแย้ง หมายถึงความคิดขัดแย้งว่าจะไม่เป็นอย่างนั้น อาจจะเสนอความคิดขึ้นใหม่ก็ได้แต่ก็ไม่ผิดแผกไปจากขอบเขตปรกติสามัญ ส่วนความคิดแผลงเป็นความคิดหรือวางแบบหรือแนวหรือทางขึ้นใหม่ซึ่งผิดแผกแปลกไป แนวทางเกิดจากความคิดแย้งขึ้นก่อนก็ได้

ความคิดแผลงอาจเป็นความคิดที่นำทางขึ้นใหม่ แต่เพราะเป็นของใหม่แปลกก็กล่าวว่าแผลงไปก่อน ถ้าเป็นของถูกหรือเป็นที่นิยมขึ้นก็กลายเป็นความคิดที่ได้รับความรับรอง ที่ว่าแผลงก็หายไป แต่ถ้าไม่ถูกไม่เป็นที่นิยม ก็เป็นความคิดที่แผลงไปผิด ๆ ความคิดแผลงของคนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ได้มีมาทุกกาลสมัย แต่ในสมัยที่ความเคารพและความเชื่อฟังกันของหมู่ชนยังอยู่ในระดับพอสมควร ยังไม่ถือและแสดงเสรีกันในทางผิดมากไป ความคิดแผลงก็จะยังไม่ปรากฏออกมามาก มักจะถูกระงับยับยั้งเสียตั้งแต่ต้นมือหรือแต่น้อยคน เช่น บางทีบุตรธิดาแสดงความคิดแผลงหรือทำอะไรแผลง ๆ ออกไปก็ถูกมารดาบิดาหรือครูอาจารย์ตักเตือนว่ากล่าวหรือทำโทษเอาบ้าง ก็เข็ดหลาบไม่กล้าทำอะไรแผลง ๆ ผิด ๆ อีก เพราะบุตรธิดายังเคารพเชื่อฟังมารดาบิดาครูอาจารย์อยู่เป็นอันดี ไม่ได้ถือเสรีในความคิดของตนเป็นใหญ่ คราวนี้ถ้าบุตรธิดาของใครก็ตามถือเสรีในความคิดของตนเป็นใหญ่ เพราะเป็นกาลเทศะที่ให้เสรีกันเช่นนั้นหรืออะไรก็ตาม ไม่ต้องเคารพเชื่อฟังใครกันละ ผลจะเป็นอย่างไร ผลก็คือจะทำตามที่ใจอยากจะทำไม่ต้องคำนึงถึงศีลธรรมขนบธรรมเนียมที่ดีงาม ถ้าเป็นอย่างอ่อนก็อาจยังเกรงกฎหมาย เพราะมีผู้จับตัวไปลงโทษได้ ถ้าเป็นอย่างแรงก็ไม่ต้องยำเกรงกฎหมาย เมื่อใจอยากจะทำก็ต้องทำ บางทีเกิดความคิดขึ้นมาแวบหนึ่งอยากจะไปทำร้ายใครอย่างไรก็ต้องไปทำตามใจที่อยาก

อาจรวมกล่าวได้อย่างสั้น ๆ ว่าตั้งศีลหรือศาสนาขึ้นมาใหม่ว่าทำอะไรตามใจ บางทีก็แสดงเป็นเชิงปรัชญาว่าการไม่อยู่ในความผูกพันด้วยระบอบศีลธรรมอะไรทุกอย่าง ทำอะไรตามใจที่อยากจะทำให้เต็มที่ เป็นวิธีละกิเลส บางทีก็แสดงเป็นเชิงนักจิตวิทยาว่าธรรมชาติของจิตต้องคิดต้องมีอารมณ์ต่าง ๆ การควบคุมความคิดหรืออารมณ์เป็นผิดธรรมชาติ ต้องปล่อยให้คิดไปและทำไปตามที่คิด จึงจะถูกกับธรรมชาติดังนี้เป็นต้น ความคิดและการทำดังกล่าวนี้เป็นความคิดแผลงทำแผลงที่ผิดโดยแท้

ได้กล่าวมาตั้งแต่ตอนต้น ๆ แล้วว่าจิตใจของคนเรานี้จะตามใจเสมอไปหาได้ไม่ ผู้ที่ประพฤติไปตามอำนาจจิตย่อมเดือดร้อน เพราะจิตใจนี้มีส่วนที่ไม่ดีดังที่เรียกว่ากิเลสตัณหาผสมอยู่ ผู้ที่คิดว่าเป็นเสรีเต็มที่ดังตัวอย่างที่กล่าวมานั้นความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ หากแต่เป็นทาสของกิเลสตัณหาเต็มที่ต่างหาก ฉะนั้น ทำอะไรตามใจที่เป็นทาส

ของกิเลสตัณหาจึงหมายความว่า ตนเองได้กลายเป็นทาสของกิเลสตัณหาไปเสียแล้ว โดยไม่มีเสรีเลยแม้แต่น้อย

ข้อควรระวังในการใช้ความคิด วิธีตั้งปัญหาให้คิดเช่นว่า อะไร ทำไม ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น เพื่อให้เจริญปัญญา แต่มีข้อที่ควรระวัง คือ อย่าให้ความคิดแผลง ๆ ผิด ๆ มีขึ้น เพราะความคิดเช่นนั้นก็เกิดขึ้นจากการตั้งปัญหาเช่นนี้ได้เหมือนกัน เช่น เมื่อต้องทำตามระบอบหรือกรอบแห่งศีลธรรมหรือจารีตประเพณีที่ดีต่าง ๆ หรือเมื่อได้ฟังคำแนะนำอบรมตักเตือน บางคนอาจตั้งปัญหาขึ้นว่า อะไรกันนี่ หรือ ทำไมจึงจะต้องทำ เด็กหนุ่มสาวที่อยู่ในวัยคะนอง หรืออยู่ในอารมณ์คะนอง และแม้ผู้ใหญ่ที่อยู่ในเครื่องล่อใจที่ทำให้เกิดความคะนองใจ ก็อาจจะเอาความคะนองที่เกิดจากเหตุต่าง ๆ นั้นมาเป็นคำตอบว่า ไม่จำเป็นต้องทำต้องอยู่ในระบอบหรือในกรอบเช่นนั้น ซึ่งเป็นการริดรอนเสรีที่ธรรมชาติให้ไว้ ซึ่งเป็นความคิดแผลงทำแผลง อันหมายถึงที่ผิดจากลู่ทางที่ควรจะคิดจะทำ ความเข้าใจที่เกิดจากความคิดดังนี้ไม่ใช่เป็นปัญญาหรือปรัชญาอันใด แต่เป็นความหลงใหลเข้าใจผิดจิตใจของเด็กก็ตามผู้ใหญ่ก็ตามที่กำลังคะนองจะต้องคิดเข้ากับตนเพื่อตนอยู่เสมอโดยตรง คือ เข้ากับใจที่คะนองของตน ใจคะนองนี้ก็คือใจที่เป็นทาสดังกล่าวมาแล้วนั่นแหละ ซึ่งจะต้องคิดไปตามอำนาจของนายที่ครอบงำอยู่

ฉะนั้น จะต้องทำใจให้สงบความคะนอง ด้วยวิธีหัดบริหารจิตให้มีสมาธิเป็นดังนักเรียนที่ตั้งใจฟังครูอธิบายเพื่อให้เข้าใจ และตั้งใจคิดหาความเข้าใจในสิ่งที่ยังไม่เข้าใจ ในขณะที่คิดด้วยความตั้งใจนั้นจะต้องมีจิตใจสงบแน่วแน่ไม่คะนอง ทั้งต้องไม่ง่วงเหงาหาวนอน มีใจแจ่มใสปลอดโปร่ง

ในตอนนี้อยากจะย้ำอีกครั้งหนึ่งว่า ในขณะที่ฟังหรืออ่าน ให้ตั้งใจให้มีสมาธิในการฟังการอ่าน ถ้าจะใช้ความคิดค้นในเวลานั้นอาจจะต้องทิ้งความตั้งใจที่จะฟัง ฉะนั้น ก็ให้ใช้ความตั้งใจฟังไปแต่อย่างเดียว และให้กำหนดไปด้วยด้วยการจำหรือจดก็ตาม เสร็จจากการฟังแล้วจึงหาเวลาทำความเข้าใจ ด้วยการใช้ความคิดอาศัยการไต่ถามค้นคว้าพร้อมทั้งความคิดตริตรองจะได้ปัญญา คือ ความรู้ความเข้าใจดีขึ้นอีกมาก ในตอนนี้ก็ต้องมีสมาธิในการใช้ความคิดเช่นเดียวกัน คือจะต้องพักความคิดถึงเรื่องอื่น ๆ ทั้งหมด ทำจิตใจให้มุ่งมั่นอยู่ในจิตที่กำลังคิดเท่านั้น ถ้าใจซัดส่ายไปในเรื่องอื่น ๆ ก็ไม่อาจจะคิดอะไร ๆ ออกได้

พึงสังเกตว่าในการใช้ความคิดเพื่อให้เจริญปัญญาดังกล่าวนี้ จะต้องมีหลักเกณฑ์สำหรับคิดทั้งนั้น ซึ่งนักเรียนแต่ละคนได้มาจากครูที่สอนให้หรือจากตำราหรือจากคำแนะนำ คือความคิดดำเนินไปในลู่ทาง ไม่ใช่คิดออกไปนอกลู่ทางแห่งวิชาที่เรียน ถ้าความคิดออกไปนอกลู่ทางแล้วจะไม่เกิดปัญญาอะไรขึ้นเลย

สรุปกล่าวว่า การใช้ความคิดอะไรต้องให้อยู่ในลู่ทาง อย่าคิดให้ออกไปนอกลู่ทาง ถ้ามีปัญหาถามว่า จะได้ลู่ทางจากที่ไหน ตอบได้ทันทีว่า จากความรู้ที่ได้เรียนเป็นพื้นมา จากครูที่ได้สอนมาเป็นต้น เพราะทุกคนจะต้องอาศัยส่วนสำคัญเหล่านี้เป็นสิ่งที่ช่วยคิดให้ ทุกคนจึงจะทิ้งระบอบหรือกรอบต่าง ๆ เสียมิได้ ศีลธรรมก็เป็นลู่ทางอย่างหนึ่งที่ท่านผู้รู้ได้ให้ไว้ ซึ่งจะทิ้งเสียมิได้ สมควรที่จะต้องเคารพเชื่อฟังและประพฤติตนอยู่ในลู่ทางแห่งศีลธรรมพร้อมทั้งธรรมเนียมประเพณีที่ดีงามทั้งปวง การหัดใช้ความคิดไปในลู่ทางแห่งปัญญา จะเจริญปัญญาดียิ่งนัก

ลู่ทางแห่งปัญญา ในชั้นนี้หมายถึงในทางการใช้ความคิด ซึ่งเป็นลู่ทางธรรมดาสามัญ ใครไม่ต้องเกรงว่าจะตั้งเกณฑ์อะไรใหม่ ๆ สำหรับให้คิดเป็นข้อยากลำบาก เพราะไม่มีเกณฑ์อะไรใหม่ที่จะตั้งให้ เพียงแต่ว่าจะตกลงใจทำอะไร ให้หยุดคิดเสียก่อน คนที่เคยเป็นเด็กเรียนหนังสือสุภาษิตเก่า ๆ ในโรงเรียน ย่อมเคยได้อ่านเรื่องที่แนะนำให้หยุดนับสิบเสียก่อนก็คือให้หยุดคิดก่อนนั่นเอง และเมื่อหยุดคิดดังนั้นก็ย่อมจะพบทางสองทางหรือหลายทาง ซึ่งจะต้องเลือกว่าจะไปทางไหนอยู่เสมอ ดังเช่นนักเรียนบางคนอาจจะถูกเพื่อนนักเรียนที่ชอบเล่นการพนันชักชวนให้เล่นการพนัน หรือถูกเพื่อนนักเรียนที่ชอบเที่ยวทำตนผิดแผกแปลกเพื่อน หรือชอบเที่ยวเกะกะระรานชักชวนให้ไปเที่ยวทำเช่นนั้น คนที่ถูกชักชวนนั้นถ้าไม่หยุดคิดเสียก่อน ก็อาจจะยอมตกลงใจไปด้วยกันทันที เช่นไปเที่ยวเล่นการพนัน ไปเที่ยวทำตนให้ผิดแผกแปลกเพื่อน ไปเที่ยวเกะกะระราน หรือไปเสพยาเสพติดต่าง ๆ เป็นต้น ส่วนผู้ที่หยุดคิดเสียก่อน จะได้ความคิดว่าควรหรือไม่ควร ถูกหรือผิดแล้วก็จะไม่ยอมไปประพฤติตนเช่นนั้น ดังนี้ เรียกว่าการใช้ความคิดในลู่ทาง

อันทางแห่งความประพฤติของคนซึ่งเป็นทางที่ถูกและทางผิดต่าง ๆ นั้นย่อมเป็นที่รู้กันอยู่ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ไม่ใช่เป็นข้อที่จะต้องบอกต้องสอนกันใหม่ในที่นี้ เช่นเดียวกับทางเดินเท้า ทางรถ

ทางเรือ ทางไหนจะไปที่ไหนซึ่งเป็นทางไปโดยปรกติคนทั่วไปย่อมรู้และเดินได้ถูก แม้ในพระนครเองซึ่งมีทางมากมาย เมื่ออยู่ประจำก็จะรู้ทางได้เองโดยไม่ยาก คนต่างถิ่นหรือคนที่มาอยู่ใหม่ ๆ อาจต้องมีมัคคุเทศก์ก็คือคนนำทาง แต่เมื่อมาอยู่นานเข้าหน่อยก็จำได้เอง ทางของความประพฤติก็เช่นเดียวกัน ในชนบทอาจจะมีน้อยทางเหมือนอย่างทางเดินเท้า ทางรถ แต่ในท้องถิ่นที่เจริญ ทางต่าง ๆ ก็ยิ่งมากทั้งทางดีทั้งทางเสีย อะไรเป็นทางดีอะไรเป็นทางเสีย ทุกคนยิ่งเติบโตขึ้นก็ยิ่งทราบ โดยทราบได้จากคำบอกเล่ากล่าวสอนต่าง ๆ บ้าง จากประสบการณ์ต่าง ๆ บ้างเป็นต้น น่าจะเรียกว่ามีความรู้ทางแห่งความประพฤติต่าง ๆ พอตัวอยู่ด้วยกัน เช่นเดียวกับรู้ทางไปโรงเรียนหรือที่ทำการ แม้บางอย่างจะยังไม่รู้ บอกแนะนำกันนิดหน่อยก็รู้หรือนำทางไปเพียงครั้งสองครั้งเท่านั้นก็รู้ได้จำได้ ฉะนั้น ข้อสำคัญจึงอยู่ที่ว่า *วิธีใช้ความคิดที่จะทำให้เกิดสติ คือความระลึกสำนึกตัวได้เองในทางผิดทางถูก จนถึงเป็นเหตุให้เกิดความยับยั้ง ไม่ปล่อยตนเองให้เดินทางผิด แต่ส่งเสริมตนเองให้เดินทางที่ถูกอยู่เสมอ* กล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เพื่อให้ประพฤติตนอย่างที่รู้ คือรู้ว่านี่เป็นความผิดไม่ทำ รู้ว่านี่เป็นความถูกก็ทำ

ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่มักจะทำผิดหรือประพฤติตนไปในทางที่ผิดทั้งรู้ว่าผิด คนที่ทำไปโดยไม่รู้ก็มีแต่น่าจะน้อยกว่า หลักฐานที่ยืนยันคำกล่าวนี้คือลักษณะอาการของการทำผิดมีอาการซ่อนทำ ลักทำ แอบทำ หนีทำ แสดงว่ารู้ว่าผิดทั้งนั้น แต่เพราะมีความปรารถนาของจิตใจอย่างแรงที่จะทำ ข่มความปรารถนาไว้ไม่ได้ จึงต้องแอบซ่อนทำ เด็กบางคนออกจากบ้านหรือที่พักไปโรงเรียนทุกวัน ถึงเวลาก็กลับบ้าน ผู้ปกครองทางบ้านก็เข้าใจว่าเด็กของตนไปโรงเรียน แต่ที่โรงเรียนไม่มีเด็กคนนั้น บางทีตั้งหลายวันผู้ปกครองจึงทราบ แต่ถ้าผู้ปกครองและครูติดต่อกันอยู่โดยใกล้ชิด ก็จะรู้กันได้เร็ว สามารถจับตัวเด็กให้เข้าลู่ทางได้โดยเร็ว ถ้าผู้ปกครองและครูต่างพากันละเลย เด็กออกจากบ้านไปแล้วก็แล้วกันหรือเด็กไม่มาโรงเรียนก็ช่างเถอะคือเฉยเมย เด็กที่อ่อนความคิดจะถูกชักจูงไปในทางที่ผิดได้ง่าย เด็กนั้นยังอยู่ในวัยที่อ่อนความคิด ต้องมีผู้ใหญ่ช่วยปกครองโดยใกล้ชิด ส่วนผู้ใหญ่เองอยู่ในภาวะที่ต้องใช้ความคิดของตนเอง เพื่อให้เกิดสติยับยั้งตนเองให้มาก และกล่าวได้ว่าเป็นผู้รู้ลู่ทางแห่งทั้งชีวิตทั้งความประพฤติมามากต่อมาก จึงจำต้องหยุดคิดเสียให้ดีก่อนที่จะทำอะไรลงไป ยิ่งเป็นทางที่เสียที่ผิดก็ยิ่งจำต้องพยายามคิดยับยั้ง

ให้ได้ โดยหยุดคิดข่มใจยับยั้งความปรารถนาที่ผิดเสีย

ความหยุดใจสักครู่หนึ่งเพื่อคิดทบทวน ความหยุดใจหมายถึงความหยุดใจที่ผลุนผลัน หุนหัน หรือที่เรียกว่า หุนหันพลันแล่น คือหยุดใจจากเรื่องที่มุ่งมั่นปรารถนาอย่างแรงกล้าสักครู่ แล้วใช้ความคิดทบทวนเรื่องทั้งในด้านสนับสนุนทั้งในด้านค้าน คำแนะนำนี้ควรใช้ในเรื่องที่ความปรารถนาจะทำขัดกับความรู้ว่าอะไรผิดอะไรถูก หรือขัดกันกับผู้ใหญ่ เป็นต้น ที่คัดค้าน ความปรารถนาที่รุนแรงนั้นทุกคนต้องเคยมี บางทีเพราะยังอยู่ในวัยคะนอง บางทีเพราะเหตุการณ์ที่เร้าใจมาก คนที่ทำไปตามปรารถนาของใจเรียกว่า ลุอำนาจแห่งความปรารถนา มิใช่น้อยที่เกิดความเสียใจในภายหลัง ในเมื่อต้องพลาดพลั้งไปเสียแล้ว ความรู้สึกสำนึกผิดชอบเกิดช้าไป นี่แหละเป็นเหตุผลว่าทำไมจึงสมควรสนใจหัดบริหารจิต คือ หัดฝึกข่มจิตใจไว้ให้ได้ เพราะผู้ที่หัดทำใจให้มีสมาธิ คือให้มีความสงบตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกได้และฝึกหัดทางปัญญาด้วยการสดับศึกษาและการหัดใช้ความคิดดังกล่าวมาอยู่เสมอจะสามารถเรียกเอาความรู้สึกสำนึกผิดชอบ มาใช้ทันเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแก่ชีวิตได้ จะไม่ต้องเสียใจในภายหลังความหยุดใจสักครู่หนึ่งดังกล่าวมาก็คือการทำความสงบใจเพื่อจะได้มีสมาธิในการใช้ความคิดนั้นเอง เพราะใจที่สงบเท่านั้นจึงจะใช้คิดให้เข้าถึงเหตุผลตามที่เป็นจริงได้

ความคิดที่เข้าถึงเหตุผล ย่อมให้เกิดความรู้สึกสำนึกผิดชอบขึ้นทันที หรือจะเรียกว่าให้เกิดสติปัญญาขึ้นก็ได้ ยกตัวอย่างที่น่าจะทำสำหรับผู้ใหญ่ เช่น เมื่อเกิดความปรารถนาจะทำในสิ่งที่รู้แล้วว่าผิด ก็คิดตั้งปัญหาถามตนเองว่าก็รู้แล้วว่าสิ่งนี้ผิดมิใช่หรือ คงจะตอบตนเองว่ารู้ ถามว่ารู้แล้วทำไมจะทำเล่าตอบตนเองว่าเพราะอยากจะทำใครจะทำไม จึงถามว่าความอยากจะทำผิดเป็นกิเลสมิใช่หรือ ตอบว่าเป็นกิเลสแต่ยังเป็นคนมีกิเลสอยู่นี่ ถามว่าไม่กลัวตกนรกหรือ ตอบว่าคุกตะรางยังไม่กลัวทำไมจะไปกลัวนรกที่มองไม่เห็น ถามว่าถ้าจิตใจไม่มีความปรารถนาจะทำในสิ่งนี้ จะทำหรือไม่ ตอบว่าไม่ปรารถนาใครจะทำเพื่ออะไร ถามว่าถ้าเช่นนั้นลองทำจิตใจให้สงบความปรารถนาที่เลว ๆ นั้นเสียไม่ดีกว่าหรือ เพราะจะไม่ต้องไปหลบซ่อนทำอะไรที่ผิด ๆ สงบใจได้อย่างเดียวก็สงบกรรมที่ผิดได้ทุกอย่าง คำตอบก็น่าที่จะต้องรับรองว่าเป็นความจริง นี้เป็นตัวอย่างการใช้ความคิดที่สอบสวนเข้าหาเหตุผล ซึ่งจะให้ได้สติปัญญาสำหรับครองใจตนเอง

การใช้ความคิดเตือนตน ความจำเป็นจะใช้ความคิดเตือนตนเองเป็นครั้งคราว เพราะน่าจะมีอยู่บ่อย ๆ ที่ตนเองกลายเป็นเด็กดื้อหรือผู้ใหญ่ดื้อ บางครั้งจำนนต่อเหตุผลแล้วก็ยังดึงดันที่จะฝืนทำให้ได้ ดังที่เรียกว่าใช้ทิฏฐิมานะหรือดื้อดึง จำต้องหัดใช้ความคิดเตือนตนว่าตนให้แรง ๆ หนัก ๆ เพื่อให้ละพยศร้ายที่ไม่ถูกต้องเช่นนั้น ลองหัดเตือนตนเองดู เตือนให้จริง ๆ จะกลับตนจากทางที่ผิดได้ดีกว่าที่จะรอให้คนอื่นมาเตือนคนเรานั้น จะมีคนอื่นเตือนอยู่มากในเมื่อยังเป็นเด็กอยู่ ครั้นเป็นผู้ใหญ่มากขึ้น ๆ คนอื่นที่จะเตือนก็น้อยเข้า ๆ ยิ่งเป็นคนดึงดันด้วยก็เลยไม่มีใครกล้าเตือน ฉะนั้น เป็นผู้ใหญ่ขึ้นเพียงใดก็ต้องอาศัยวิธีเตือนตนเองมากเข้าเพียงนั้น พระพุทธเจ้าตรัสสอนให้เตือนตนด้วยตน สอบสวนตนด้วยตน และตรัสถึงผลว่า ผู้ที่มีสติครองตน จักอยู่เป็นสุข

วิธีฝึกปัญญาด้วยการปฏิบัติ คือเมื่อลงมือปฏิบัติ จะได้รับความรู้ที่ถูกต้องขึ้นอีกขั้นหนึ่ง ดังเช่นในรายการบริหารจิตนี้ ใครที่ได้ตั้งใจฟังก็น่าจะได้ความรู้จากการฟัง และถ้าได้ความคิดตริตรองก็น่าจะได้ความรู้ที่เกิดจากความคิดของตนขึ้นอีก จะเกิดขึ้นในทางเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยก็ตาม แต่ผลที่แท้จริงนั้นน่าจะเกิดในเมื่อได้ลงมือกระทำการบริหารจิตคือหัดควบคุมจิตให้มีสมาธิในการเรียน การงาน เป็นต้น ซึ่งจะได้ปัญญา คือความรู้จากการเรียน การคิดตริตรอง ซึ่งนับว่าเป็นผลการลงมือทำ คือการบริหารจิตให้มีกำลังอำนาจที่เกิดจากการรวมใจ อันให้เจริญปัญญาไปด้วยในตัว และเมื่อได้นำสิ่งที่เรียนที่คิดตริตรองดีแล้วไปทำให้เป็นการเป็นงานขึ้นก็จะสำเร็จประโยชน์ทั้งจะให้เกิดเป็นความรู้ที่เชี่ยวชาญขึ้นด้วย

อะไรเป็นหัวข้อสำคัญของการลงมือปฏิบัติ ในการลงมือปฏิบัติตามที่กล่าวมานี้ มีหัวข้อสำคัญที่ควรกำหนดไว้ก่อนเป็น ๒ อย่าง คือ ๑. การละ ๒. การทำให้มีให้เป็นขึ้น

อาจเป็นที่เข้าใจกันโดยมากว่า คำว่าลงมือปฏิบัติหมายถึงลงมือทำเท่านั้น ไม่เกี่ยวแก่การละเว้นอะไร เพราะการละเว้นอะไรนั้น ไม่ใช่เป็นการทำ ความเข้าใจเช่นนี้ย่อมทำให้เข้าใจต่อไปอีกว่าจะต้องทำเสียก่อนในสิ่งต่าง ๆ ถึงในสิ่งที่ว่าไม่ดีก็ต้องลองทำดู ไม่เช่นนั้นก็ไม่รู้แน่ว่าไม่ดี จะต้องลองดื่มสุราหรือต้องลองเสพหรือสูบยาเสพติด จะต้องลองเล่นการพนัน จะต้องทำสิ่งที่เรียกว่าความชั่วร้ายต่าง ๆ เพื่อศึกษาให้เกิดความรู้ ใครที่มีความคิดเห็นเข้าใจดังนี้

น่าจะคิดเห็นต่อไปว่าควรจะลองเป็นโรคร้ายดู ลองติดตะรางดูด้วย เพราะสิ่งต่าง ๆ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ควรจะลองทำดูทุกอย่าง สิ่งที่รู้แน่หรือที่ควรเชื่อได้ว่ามีโทษเป็นสิ่งที่ไม่ควรลองทำดู เช่น งูพิษหรือสุนัขบ้าเป็นสิ่งที่ไม่ควรจะทดลองให้ขบกัดดู แม้สุนัขดี ๆ กัดคนยังกลัวต้องฉีดยาเพื่อป้องกัน ฉะนั้นจึงไม่มีใครเว้นแต่คนที่เสียจริตจะถือทิฏฐิหรือทฤษฎีว่า จะต้องลองทำดูเพื่อศึกษาให้รู้ด้วยตนเองทุกอย่าง

อันที่จริงทุกคนต้องยอมเชื่อตำราหรือคำแนะนำสั่งสอนในสิ่งต่าง ๆ ถึงคนที่แสดงว่าเป็นผู้รู้ ไม่ยอมเชื่ออะไรในสิ่งที่ไม่รู้ หากได้คิดค้นดูแล้วจะพบว่าได้มีความเชื่อในสิ่งต่าง ๆ ที่ตนเองยังไม่รู้ ยังต้องเชื่อตามบอกของผู้อื่นอยู่คนละไม่น้อย ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่นวันเวลาเกิดของทุก ๆ คน ความจริงตนเองหารู้ไม่ว่าตนเกิดมาเมื่อวันเวลาเท่าไร ต่อเมื่อโตรู้เดียงสาแล้วจึงได้ทราบจากมารดาบิดาเป็นต้นว่าตนเกิดมาเมื่อวันเวลานั้น เพียงเรื่องเดียวเท่านี้ก็แสดงว่าต้องเชื่ออย่างเดียวเท่านั้นแม้ในวันเวลาเกิดของตน เมื่อเติบโตขึ้นแล้วก็หาใช่ว่าจะรู้ไปในทุกสิ่งไม่ น่าจะกล่าวได้ว่ายังไม่รู้เดียงสาอยู่ในสิ่งต่าง ๆ อีกมากมาย

ฉะนั้น ผู้ที่มีความคิดจึงยอมรับเชื่อฟังคำแนะนำสั่งสอนอันมีเหตุผลควรเชื่อได้ของผู้รู้ทั้งหลาย เมื่อท่านแนะนำว่าสิ่งนี้มีโทษอย่าทำก็เชื่อฟัง คือเว้นไม่ทำ เช่น ยอมรับเชื่อฟังข้อบัญญัติของศาสนาที่นับถือ ยอมรับเชื่อฟังกฎหมายของบ้านเมือง ยอมรับเชื่อฟังคำห้ามปรามของมารดาบิดาครูอาจารย์และผู้รู้ที่พูดด้วยความใคร่ครวญแล้วด้วยหวังดี รวมความเข้าง่าย ๆ ว่ายอมรับเชื่อฟังในสิ่งที่ควรเชื่อฟัง ซึ่งส่วนใหญ่ย่อมมีเหตุผลที่อาจตรองตามให้เห็นจริงได้ หากมีจิตใจที่ไม่ลำเอียง

คำจำกัดความของคำว่า การละตามที่ได้กล่าวมาก่อนนั้นเพื่อชี้เข้ามาว่า ไม่ควรจะต้องทดลองทำในสิ่งที่ห้ามทั้งหลาย ควรจะมีความเชื่อฟัง คือยอมรับไม่ทำหรือละเว้น เช่น ละเว้นความประพฤติที่เรียกว่าชั่วร้ายเสียหายทั้งปวง สำหรับผู้ใหญ่ที่รู้จักผิดชอบชั่วดีตามสมควร อาจให้คำจำกัดความของคำว่า การละ อย่างสั้นที่สุดว่า ละสิ่งที่ควรละ หรือ ละการที่ควรละ จึงไม่จำเป็นต้องมาจำแนกแจกแจงออกไปอีกว่าคืออะไรบ้าง อะไรที่รู้อยู่แล้วว่าผิด ชั่ว ไม่ดี นั่นแหละเป็นสิ่งที่ควรละเว้น คือไม่ทำ

ข้อยากของการละเว้น คือ ความอยากจะทำสิ่งที่ไม่ควรทำ เพราะมีเครื่อง

ยั่วเย้าต่าง ๆ ให้อยาก เมื่อความอยากแรง ก็ทำให้ละเว้นไม่ได้ ผู้ที่มิได้หัดบริหารจิตให้มีความสงบตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกต้อง มักแพ้ใจตนเอง โดยตรงคือแพ้ความอยากแห่งใจของตน นอกจากนี้ยังแพ้ความโกรธ ความหลง ต้องเป็นทาสของความอยาก ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

ฉะนั้น การละเว้นที่ดูเหมือนจะไม่ต้องทำอะไรนั้น ความจริงต้องทำมากทีเดียว คือ ต้องต่อสู้ความอยากเป็นต้นในจิตใจตนเอง ต้องมีสติ มีความอดทน มีความละอายแก่ใจเป็นต้น ผู้ที่มีจิตใจอ่อนแอ เพราะขาดสติเป็นต้น ยากที่จะละเว้นได้ เพราะการละเว้นนั้นก็คือละเว้นความอยากของใจนั้นเอง ต้องมีความอดทนต่อความอยาก ถ้าเป็นการทำง่ายแล้วคงจะเว้นความชั่วร้ายกันได้มากกว่านี้ ส่วนผู้ที่มีจิตใจเข้มแข็งเพราะได้บริหารจิตมาด้วยดี จะละเว้นการที่ควรละเว้นได้ไม่ยาก ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่าการละเว้นสิ่งที่ควรละเว้นเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติ ซึ่งต้องมีการปฏิบัติทางจิตใจจึงจะละเว้นได้ เช่น ความอยากความโกรธเกิดขึ้น เป็นเหตุให้คิดทำทุจริต ต้องบริหาร คือฝึกจิตให้สงบความอยากความโกรธ ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางที่ถูกแน่วแน่จึงจะเว้นการทำทุจริตได้

การละเว้นที่บ่งถึงการทำอีกอย่างหนึ่ง การละเว้นอย่างหนึ่งย่อมบ่งถึงการทำอีกอย่างหนึ่งที่ตรงกันข้าม เช่น นักเรียนที่เว้นความเกียจคร้านในการเรียน ย่อมบ่งถึงว่ามีความขยันในการเรียนนั่นเอง โดยมากสิ่งที่ควรเว้นย่อมตรงกันข้ามกับสิ่งที่ควรทำดังกล่าว ดังที่กล่าวกันว่า ท่านสอนให้เว้นความชั่วทำความดี แต่คนมักจะเว้นความดีทำความชั่ว ฉะนั้น ผู้ใดที่เว้นความชั่วได้ ผู้นั้นย่อมทำความดีได้ อาจกล่าวได้โดยไม่ผิดว่า ถ้าละความชั่วไม่ได้จะทำความดีที่ตรงกันข้ามหาได้ไม่ แม้ด้วยเหตุนี้ การละเว้นจึงเป็นส่วนหนึ่งของการปฏิบัติ ซึ่งต้องมีเป็นคู่กันกับการทำให้มีให้เป็น ซึ่งเป็นภาคปฏิบัติโดยตรง

คนที่จะเป็นคนดีได้จะต้องมีการละเว้นความชั่วได้ ถึงคนที่มีความดีอยู่ในตนแม้แต่นิดหนึ่ง ก็หมายความว่าเขาสามารถละความชั่วที่ตรงกันข้ามกับความดีนั้นได้นิดหนึ่ง ก็ทุกคนต้องการความดีมิใช่หรือ ฉะนั้น ไม่เป็นการสมควรหรือที่จะบริหารจิตให้สามารถละเว้นการที่ควรละเว้นได้ ให้เป็นคนมีกำลังใจเข้มแข็งที่จะเว้นได้ทำได้ตามที่ควรเว้นและควรทำ จิตใจนี้อาจบริหารให้เข้มแข็งดังนี้ได้ด้วยกันทุกคน

อย่างไรเรียกว่าทำให้มีให้เป็น นึกเทียบดูถึงการจะสร้างบ้านเรือน ทีแรกคิดวางรูปเขียนแบบแปลนขึ้นก่อนว่าจะสร้างให้มีรูปลักษณะอย่างไร แล้วจึงหาช่างมาสร้างขึ้น การสร้างบ้านเรือนขึ้นได้นี้แหละคือการทำให้มีให้เป็นขึ้น ถ้าเพียงแต่คิดวางรูปหรือเขียนแบบแปลนไว้เท่านั้น ยังไม่ได้สร้างให้เป็นบ้านเป็นเรือน ก็ยังไม่เรียกว่าทำให้มีให้เป็น เพราะยังไม่มีเป็นบ้านเป็นเรือน ตามตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่า การทำให้มีให้เป็นขึ้นเป็นสิ่งสำคัญที่สุด สิ่งทั้งหลายที่เกิดจากฝีมือมนุษย์ที่มองเห็นอยู่โดยรอบล้วนเกิดจากการทำให้มีให้เป็นขึ้นทั้งนั้น บนพื้นแผ่นดินมีบ้านเรือนถนนหนทางยวดยานพาหนะและสิ่งต่าง ๆ ในน้ำมีเรือแพต่าง ๆ บนฟ้ามีเรือเหาะต่าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดจากการทำให้มีให้เป็น คือ ให้มีเป็นสิ่งนั้น ๆ ถึงอาหารที่บริโภค เสื้อผ้าที่สวมอยู่ก็เกิดจากการทำให้มีให้เป็น ถ้าทำให้มีขึ้นไม่ได้ หรือที่เรียกว่าทำไม่เป็น จะเกิดมีสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นแม้แต่สิ่งเดียวหาได้ไม่ แม้เรื่องสามัญของแต่ละคนเช่นการเขียนหนังสือ จะเขียนหนังสือให้เป็นตัวขึ้นได้ก็เกิดจากการทำคือเขียนให้เป็น ทุกอย่างที่ทุกคนทำได้แม้ในกิจประจำวันทั่วไป เกิดจากการทำให้เป็นขึ้นทั้งนั้น การพูดก็เกิดจากการทำให้เป็น คือหัดพูดให้เป็นขึ้นมาตั้งแต่เล็ก ๆ เรื่อยมา ทุกคนรู้สึกว่าพูดได้เป็นปรกติไม่รู้สึกลำบากในการพูดแต่อย่างไร เพราะได้พูดเป็นมาแล้ว

ในการบริหารจิตก็เช่นเดียวกัน ถ้าขาดการทำให้มีให้เป็นขึ้นก็ไม่เกิดประโยชน์ เช่น การทำจิตใจให้มีสมาธิตั้งมั่นแน่วแน่ในทางที่ถูก ถ้ามิได้ทำให้จิตมีสมาธิหรือเป็นสมาธิขึ้น เพียงแต่รู้หลักแต่อย่างเดียวก็ไม่บังเกิดผล จิตใจคงอ่อนแอขาดความมั่นคงแน่วแน่ การฝึกทางปัญญาก็เหมือนกัน ถ้ามิได้ทำความรู้สำนึกหรือความรู้หยั่งถึงที่เป็นตัวปัญญาให้เกิดมีขึ้น ก็คงขาดปัญญาอยู่นั่นเอง จึงต้องอาศัยการทำให้มีให้เป็น คือ ทำให้มีเป็นสมาธิให้มีเป็นปัญญาขึ้นจริง ๆ

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า การทำให้มีให้เป็น เป็นข้อสำคัญที่สุดจริง ถึงการละเว้นตามที่กล่าวมาแล้ว ก็จะต้องทำให้มีการละเว้นหรือให้ละเว้นเป็นด้วย ละเว้นไม่เป็น ก็คือละเว้นไม่ได้ การทำก็ต้องทำเป็น ถ้าทำไม่เป็น ก็คือทำไม่ได้ บัดนี้ จึงมาถึงหัวใจของรายการนี้ คือมุ่งที่แสดงวิธีบริหารฝึกหัดทำให้มีให้เป็นขึ้น

สรุปทางฝึกปัญญา อันที่จริงในตอนนี้ได้แสดงถึงทางหรือวิธีบริหารจิตให้เจริญปัญญา รวมความว่าปัญญานั้น

เจริญเติบโตจากเหตุ ๓ อย่าง คือ ๑. การฟังหรืออ่าน จะเรียกรวมว่าการเรียนทางตาหูเป็นต้นก็ได้ ๒. การคิดพินิจพิจารณาหรือเรียกว่าการใช้ความคิด ๓. การทำให้มีให้เป็นขึ้น ฉะนั้น การทำให้มีให้เป็นขึ้นที่ได้กล่าวมาจึงรวมอยู่ในหมวดว่าด้วยการฝึกปัญญา

สิ่งที่ไม่ควรประมาท อะไรที่ไม่ควรประมาท? คือปัญญา ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนไว้ว่า *ไม่ควรประมาทปัญญา* คำว่าประมาทในภาษาไทยบางทีพูดกันในความหมายดังคำว่าหมิ่นประมาท แต่ในที่นี้หมายความว่าความเลินเล่อเผลอเพลินปราศจากสติ กล่าวได้ว่าความขาดสตินั่นเองเป็นความประมาท เพราะทำให้เกิดความเผลอ ฉะนั้น คำว่า***ประมาทปัญญา*** จึงหมายความง่าย ๆ ว่า เผลอปัญญา อันที่จริงทุก ๆ คนย่อมมีปัญญาติดมาแต่กำเนิดอยู่ด้วยกัน นับว่าเป็นพื้นปัญญาที่สูงกว่าสัตว์ร่วมโลกชนิดอื่น ๆ ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้ว และยังสามารถใช้พื้นปัญญานี้อบรมปัญญาให้งอกงามมากขึ้น ด้วยการเรียนวิชาต่าง ๆ ให้เกิดความรู้ที่เรียกว่า ***สุตมยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดจากสุตะ การฟัง คือการเรียนด้วยการใช้ความคิดพิจารณาที่เรียกว่า ***จินตามยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดจากจินตา คือ ความคิด ด้วยการทำให้มีขึ้นเป็นขึ้น ที่เรียกว่า ***ภาวนามยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดจากการทำให้มีให้เป็น ซึ่งได้กล่าวมาแล้วเหมือนกัน กล่าวถึงอีกคราวนี้จึงเป็นกล่าวทบทวน และพึงทบทวนอีกว่า ทางเกิดปัญญาทั้ง ๓ นี้ คือการฟังหรือเรียน ความคิด และการทำดังกล่าว ไม่ใช่เป็นตัวปัญญาแต่เป็นทางเกิดของปัญญาเท่านั้น ***ปัญญา***นั้นคือความรู้ฉลาดหรือความฉลาดรู้ในทางเจริญ ในทางเสื่อมและวิธีที่ดำเนินหลีกทางเสื่อมไปสู่ทางเจริญ อีกอย่างหนึ่งคือความรู้ที่เข้าถึงความจริงตามเหตุผล หรือความรู้เหตุผลตามเป็นจริง

ฉะนั้น ปัญญาจึงเป็นเครื่องวินิจฉัยได้ว่าอะไรเป็นทางเจริญ อะไรเป็นทางเสื่อม อะไรเป็นวิธีดำเนินตนไปสู่ทางเจริญหรืออะไรจริงอะไรไม่จริง อย่างประกอบด้วยเหตุผล ทุก ๆ คนย่อมมีปัญญาที่เป็นพื้นและที่อบรมขึ้นใหม่อยู่ด้วยกัน พอที่จะดำรงตนอยู่ได้ตามสมควรแก่ภูมิปัญญาของตน แต่มีอยู่เป็นอันมาก ที่ไม่ใช้ปัญญา หรือไม่ชอบใช้ปัญญา แม้ที่มีอยู่ในเรื่องทั้งหลาย เช่น มักจะเชื่อเสียก่อนที่จะใช้ปัญญาก็มี เผลอสติไปจึงเลยขาดปัญญาก็มี หรือเพราะโลภโกรธหลงมากำบังปัญญาเสียก็มีเป็นต้น จึงกลายเป็นโมหะ ความหลง หรืออวิชชา ความ

ไม่รู้หรือรู้ผิดจากความจริง ซึ่งเท่ากับไม่รู้นั่นเอง น่าแปลกที่ความเชื่ออย่างไร้เหตุผลยังมีแก่คนที่มีวิชาความรู้อยู่ไม่น้อย เพราะสมัครที่จะเชื่อของตนอย่างนั้น เมื่อปักใจเชื่อลงไปเสียแล้วก็ไม่ใช้ปัญญาที่มีอยู่ มีวิชาแม้ท่วมท้นก็เหมือนไม่มีวิชา จึงเป็นอวิชชากันตอนนี้ เผลอสติไป หรือเพราะโลภโกรธหลงก็เช่นเดียวกัน ลักษณะเหล่านี้รวมเรียกว่าเผลอปัญญาทั้งนั้น สรุปลงไปว่า ขาดสตินั่นเอง

ฉะนั้น การหมั่นบริหารจิตให้มีสติอยู่ คือให้ระลึกให้ได้อยู่เสมอในเรื่องทั้งปวง จะทำให้ไม่เผลอปัญญา คือจะทำให้เกิดความรู้จริง เพราะจะทำให้เพ่งพินิจพิจารณาโดยรอบคอบ อย่างน้อยก็ใช้สติเพียงว่า ระลึกให้ได้ถึงปัญญาว่าจะใช้ปัญญาก่อน ไม่ยอมเชื่อไม่ยอมตัดสินว่าอย่างไรไปโดยไม่รู้ เมื่อได้ตั้งสติไว้ดังนี้ ก็จะทำให้ใช้ปัญญาพินิจพิจารณา ถ้าเป็นสิ่งที่ตนเองไม่มีปัญญา คือไม่มีความรู้ในเรื่องนั้น ก็ค้นคว้าไต่ถามผู้รู้อื่น ๆ เพราะไม่มีใครจะรู้อะไรไปทุกอย่าง ปัญญาของตนไม่มี ก็อาจอาศัยปัญญาของคนอื่นได้ถ้าต้องการที่จะใช้ปัญญา

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงคุณสมบัติที่จะทำให้คนเป็นผู้บรรลุถึงความเจริญในทางดีโดยเทียบกับพ่อค้าไว้ว่า พ่อค้าที่จะบรรลุถึงความเจริญในการค้า ย่อมประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑. มีจักษุ คือมีตาแหลมรู้ต้นทุนและกำไรของสินค้าหรือของตลาด ข้อ ๒. มีความเพียรฉลาดซื้อฉลาดขาย ข้อ ๓. ถึงพร้อมด้วยที่อาศัยคือมีนายทุนช่วย คนที่จะบรรลุถึงความเจริญในทางดีก็เหมือนกัน พึงประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ข้อ คือ ข้อ ๑. มีจักษุ คือมีปัญญารู้จักเหตุผลทั้งทางเสื่อมทั้งทางเจริญ ข้อ ๒. มีความเพียรพยายามเพื่อละความชั่วทำความดี ข้อ ๓. ถึงพร้อมด้วยที่อาศัยคือกัลยาณมิตร ซึ่งเป็นผู้รู้สามารถให้คำแนะนำชี้แจงแก้ปัญหาต่าง ๆ ให้ได้ จะย้ำกล่าวเฉพาะข้อแรกที่ว่ามีจักษุ คือมีตา น่าคิดว่าทุก ๆ คนต่างมีตาอยู่แล้ว เพียงแต่อย่าเผลอในการที่จะลืมตาขึ้นดูทุก ๆ อย่างที่จะทำให้ดีเสียก่อน ก็จะเห็นอะไรได้ถูกต้องดีขึ้นแน่นอน

เรื่องปัญญาที่กล่าวมาตั้งแต่ต้นว่าคนเรามีกำเนิดปัญญา หรือปัญญาโดยกำเนิดและพึงอบรมให้เจริญปัญญาและในตอนท้ายนี้ ที่ยกพระพุทธภาษิตตรัสถึงคุณสมบัติที่จะทำให้บรรลุถึงความเจริญในทางดีว่ามีจักษุคือปัญญา กับนิสัยคือที่อาศัย ปัญญามีติดตัวมาแต่กำเนิดแล้ว เช่นเดียวกับจักษุคือดวงตาที่มีติดตัวมา ทุกคนจึงต่างมีปัญญาอยู่

ด้วยกันแล้วเช่นเดียวกับมีจักษุอยู่แล้ว ท่านจึงสอนให้ไม่ประมาทคืออย่าเผลอปัญญา เหมือนอย่างอย่าเผลอในการที่จะลืมตาขึ้นดู แต่บางแห่งก็ได้กล่าวว่าฝึกให้เกิดปัญญาคล้ายกับเป็นของมีขึ้นใหม่ จึงน่าจะกล่าวสรุปเรื่องปัญญาและสืบไปถึงความไม่ดีและความดี ชนิดที่ติดตัวมาคือชนิดที่มีเป็นพื้นอันเรียกว่าเป็นนิสัยอย่างหนึ่งแห่งจิตใจอีกด้วย

อันที่จริง ปัญญามีติดตัวมาตั้งแต่กำเนิด ดังที่เรียกในวิสุทธิมรรคว่า ***สชาติปัญญา*** ปัญญาที่มีติดมาพร้อมกับความเกิด ปัญญานี้จะงอกงามเติบโตขึ้นด้วยการศึกษา คือการสดับตรับฟังว่าอะไรดีไม่ดีเป็นต้นจากพ่อแม่ครูอาจารย์ และความคิดตรึกตรองหาเหตุผลในสิ่งต่าง ๆ อยู่เสมอ กับความลงมือปฏิบัติ (ตามที่กล่าวมาแล้ว) ปัญญาที่งอกงามเติบโตขึ้นด้วยการศึกษาดังกล่าว ท่านแยกเรียกว่า เป็น ***โยคปัญญา*** ปัญญาที่เกิดเพราะความประกอบ ดังพระพุทธภาษิตที่แปลว่า ***ภูริ*** *คือปัญญาเกิดเพราะความประกอบ* เมื่อหมายถึงปัญญานี้ จึงกล่าวว่าเกิดปัญญาเป็นต้น ความจริงก็เป็นปัญญาที่งอกงามเติบโตเจริญขึ้นจากปัญญาที่มีติดตัวมานั้นเอง ปัญญานี้ต้องใช้อยู่เสมอจึงจะคล่องแคล่วและคมขึ้น โดยใช้เพ่งพินิจคิดพิจารณาตรึกตรองสิ่งต่าง ๆ ก็จะมีความรู้ความเข้าใจอย่างแท้จริงขึ้น ความรู้ที่แท้จริงในทางธรรมหรือในทางโลก ก็เกิดจากพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญานี้แหละ

นอกจากมีปัญญาที่เป็นพื้นติดตัวมา ยังมีความดีความไม่ดีที่เป็นพื้นติดตัวมาอีก และเมื่ออาศัยเสวนาคือความคบหาหรือความอบรมในปัจจุบัน ทำให้คนปรากฏเป็นต่าง ๆ กัน

คนที่มีปัญญาเท่ากัน แต่คนหนึ่งมีความดีติดตัวมาเป็นคนรักดี ถ้าไม่มีความอบรมดีถึงจะไม่ดีขึ้น ก็จะไม่ทำเลวลง ถ้ามีความอบรมดี ก็จะดีขึ้นมาก ส่วนคนอีกคนหนึ่งมีความไม่ดีติดตัวมาเป็นคนรักชั่ว ถ้าไม่มีความอบรมดีก็จะทำเลวได้มาก ถ้ามีความอบรมดี ก็จะทำดีเป็นคนดีขึ้นได้บ้าง ฉะนั้น ความดีความไม่ดีที่เป็นพื้นติดตัวมานี้แหละจึงเป็นข้อสำคัญดังที่เรียกว่า นิสัย คนเราเมื่อมีพื้นปัญญาดี มีพื้นนิสัยดีทั้งมีความฉลาดพากเพียรก็ยิ่งเจริญมาก แต่เรื่องเสวนาหรือความอบรมยิ่งเป็นข้อสำคัญ เพราะพื้นต่าง ๆ ดังกล่าวย่อมเกิดจากเสวนาหรือความอบรมบ่อย ๆ นั้นเองและอาจเปลี่ยนไปได้เพราะอำนาจเสวนาหรือความอบรม พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้มีเสวนาที่ดีหรือให้อบรมในทางดี (ค.ป.๑-๔๓, ๑๑๑-๑๑๗) *ดู* **โพธิปักขิยธรรม, อินทรีย์ ๕, วิชชา, สิกขา ๓** ด้วย

ปัญญา ๓ *ดู* **ปัญญาบารมี, สิกขา ๓, อุดมศึกษา**

ปัญญากถา *ดู* **ปุณณะ**

ปัญญาคุณ *ดู* **พระพุทธเจ้า**

ปัญญาที่แท้จริง *ดู* **ปัญญาบารมี**

ปัญญาธุระ *ดู* **รัตนสูตร**

ปัญญานุสารี *ดู* **สัทธานุสารี**

ปัญญาบารมี พระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญพระปัญญาบารมี คืออบรมความรู้ทั่วถึง เก็บสั่งสมเพิ่มเติมมาโดยลำดับ ดังเช่นที่แสดงไว้ใน ***มโหสถชาดก*** ในทศชาติมีความย่อว่า

มโหสถ เป็นบุตรของเศรษฐีสิริวัฒกะและนางสุมนาเทวี ในปาจีนยวมัชฌคาม เป็นผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาดมาแต่เด็ก ๆ แม้จะยังมีอายุน้อยก็สามารถแก้ปัญหาต่าง ๆ ที่มีผู้ถามทั้งยากและง่ายได้หมด จนเป็นที่เลื่องลือไปทั่วพระนคร แม้จะเป็นเด็กแต่ก็มีความคิดเป็นผู้ใหญ่ เช่น คิดสร้างศาลาสำหรับพักของคนอนาถา คนเดินทางเป็นต้น เพราะความฉลาดของมโหสถ พระเจ้าวิเทหราชแห่งมิถิลานครจึงให้เข้ารับราชการในราชสำนักของพระองค์ แม้จะถูกริษยากลั่นแกล้งต่าง ๆ ก็สามารถแก้ไขได้ด้วยปัญญาความหลักแหลมของตน ครั้นพระเจ้าวิเทหราชสวรรคตแล้ว พระเจ้าจุลนีพรหมทัตต์แห่งอุตรปัญจาลนครก็ได้ให้เข้ารับราชการในราชสำนักของพระองค์ต่อไปอีกจนถึงอายุขัย

มโหสถบัณฑิตได้แสดงความฉลาดในเรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นอันมากดังที่เล่าไว้ในชาดกนี้ เช่นมีเรื่องหนึ่งแสดงว่าได้มีหญิง ๒ คนนำเด็กมาฟ้องกล่าวหากันทั้ง ๒ ฝ่ายว่าเด็กคนนี้เป็นลูกของตนทั้ง ๒ คน เมื่อเป็นเช่นนี้มโหสถบัณฑิตจึงให้วางเด็กลง และให้หญิงทั้ง ๒ นั้นเข้าไปยืนที่ศีรษะของเด็กคนหนึ่ง ที่เท้าของเด็กคนหนึ่ง และก็ให้ยกตัวเด็กขึ้นทางศีรษะและทางเท้า และสั่งว่าให้คนทั้ง ๒ ยื้อแย่งเด็กคนนี้ที่ต่างถือกันอยู่คนละข้างนั้น ถ้าใครแย่งไปได้สำเร็จเด็กนี้ก็เป็นของคนนั้น เมื่อมีคำสั่งดั่งนี้หญิงทั้ง ๒ ก็เข้าจับเด็กทางศีรษะคนหนึ่ง ทางเท้าคนหนึ่ง ดึงกันไป ฝ่ายเด็กก็ร้องขึ้น มารดาจริงของเด็กนั้นก็สงสารลูกของตัว จึงได้ปล่อยตัวเด็ก ฝ่ายหญิงที่ไม่ใช่เป็นมารดาก็ได้ตัวเด็กไป มโหสถบัณฑิตจึงเรียกเข้ามาทั้ง ๒ คน และก็ตัดสินว่าให้เด็กคนนั้นเป็นของหญิงที่เป็นมารดาจริง เพราะว่าธรรมดามารดานั้นย่อมเป็นผู้ที่มีเมตตามีใจอ่อน เมื่อเห็นบุตรเป็นทุกข์ ร้องไห้ขึ้นจึงมีความสงสาร ไม่สามารถที่จะดึงเด็กต่อไปได้ ต้องปล่อยตัวเด็กออกไป จึงแสดงว่าหญิงคนที่ปล่อยตัวเด็กนั้นเป็นมารดาของเด็กจริง จึงได้มอบเด็กนั้นให้แก่หญิงที่เป็นมารดาจริงไป

นี้เป็นตัวอย่าง และได้มีเรื่องอื่น ๆ ที่ได้แสดงไว้อีกเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นจึงได้มโหสถบัณฑิตว่าเป็นเรื่องหนึ่งในชาดกที่รวมอยู่ในทศชาติ คือพระ ๑๐ ชาติ อันแสดงถึงปัญญาบารมี

แม้ปัญญาบารมีที่พระโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญมา ท่านก็แบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ

ปัญญาบารมีที่บำเพ็ญด้วยหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักปัญญาเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าคนที่รักและทรัพย์สิน เป็น ***ปัญญาบารมี***

ปัญญาบารมีที่บำเพ็ญด้วยหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักปัญญาเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน เป็น ***ปัญญาอุปบารมี***

ปัญญาบารมีที่บำเพ็ญด้วยหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักปัญญาเพื่อพระโพธิญาณ ยิ่งกว่าชีวิต เป็น ***ปัญญาปรมัตถบารมี***

ในจริยาปิฎกท่านแสดงว่า ปัญญาที่ทรงบำเพ็ญเมื่อเสวยพระชาติเป็นวิธุรบัณฑิตเป็นปัญญาบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณฑิต เป็นปัญญาอุปบารมี เมื่อเสวยพระชาติเป็นสัตตุภัสตะ เป็นปัญญาที่เป็นปรมัตถ-บารมี เป็นต้น เพราะได้ทรงบำเพ็ญบารมีมาช้านาน ในที่สุดจึงทรงมีความรู้บริบูรณ์เต็มที่ ที่เรียกว่าตรัสรู้ธรรมคือความจริง ตามที่ได้ตรัสไว้ใน ***ธัมม-จักกัปปวัตตนสูตร*** ซึ่งเป็นปฐมเทศนา คือ อริยสัจจ์ ๔ ได้แก่ความจริงที่ถูกแท้แน่นอน ๔ ประการ กล่าวคือ ทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เหตุฉะนี้จึงได้พระนามว่า ***ตถาคต*** แปลอย่างหนึ่งว่าผู้พบความจริงที่ถ่องแท้ และทรงใช้คำนี้เป็นคำเรียกพระองค์เอง เหมือนเป็นคำแทนชื่อของพระองค์ในบางโอกาสดังในพระสูตรนั้น

ปัญญานี้เป็นธรรมข้อสำคัญ แม้ในทางปฏิบัติก็มุ่งปฏิบัติให้เกิดปัญญาในธรรมเป็นข้อสำคัญ เช่น ในสิกขา ๓ ก็มี ***ปัญญาสิกขา*** เป็นข้อสูงสุด ใน ***ธุระ ๒*** ก็มี ***วิปัสสนาธุระ*** เป็นข้อสูงสุด เพราะการปฏิบัติทุกอย่างถ้าขาดการปฏิบัติให้เกิดปัญญา ก็เหมือนอย่างการเดินไปโดยไม่ลืมตาดู ไม่มีความรู้ความเห็นอะไรเกิดขึ้น แต่ว่าคำว่าปัญญานี้ได้มีความหมายที่ใช้กันทั้งในทางรู้ผิดทั้งในทางรู้ถูก เมื่อเป็นความรู้ผิดเรียกว่า ***มิจฉัปปัญญา*** คือมิจฉาปัญญา รู้ผิด เมื่อเป็นความรู้ถูกเรียกว่า ***สัมมาปัญญา*** หรือ ***สัมมัปปัญญา*** ความรู้ถูกต้อง ทางพระพุทธศาสนาต้องการให้ละมิจฉัป-ปัญญา แต่ปฏิบัติให้ได้สัมมัปปัญญา ปัญญาคือความรู้ถูกต้อง

ก็แหละความรู้นี้เป็นธรรมชาติของจิตของทุกคน เพราะทุกคนนั้นมีจิตซึ่งเป็น ***วิญญาณธาตุ*** คือธาตุรู้ คือย่อมรู้อะไร ๆ ได้ แต่ว่าธาตุรู้ของจิตนี้ เมื่อยังมีอวิชชาคือความไม่รู้ อันหมายความว่าความไม่รู้จริงประกอบอยู่ ก็ทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้เป็นความรู้ผิด เพราะฉะนั้น จิตซึ่งเป็นธาตุรู้อันประกอบด้วยอวิชชา และเมื่ออวิชชาแสดงออกมาจึงทำให้เป็นความรู้ผิด เป็นความรู้หลงอันเรียกว่าโมหะ คือความหลง เพราะที่เรียกว่าโมหะคือความหลงนั้น ก็ต้องมีความรู้อยู่เหมือนกัน ไม่ใช่ไม่รู้ แต่ว่าเป็นความรู้ผิด รู้ที่ถือเอาผิด จึงเรียกว่าเป็นความหลง ก็คือเป็นความรู้หลงหรือความรู้ผิดนั่นเอง

ความรู้ที่บุคคลและสัตว์ดิรัจฉานได้รับกันอยู่เหมือน ๆ กันก็คือความรู้ทางอายตนะ สำหรับคนนั้นมีอายตนะที่เป็นภายใน สำหรับต่อให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมารู้อะไร ๆ ได้ ๖ ทาง จึงเรียกว่ามีทวารทั้ง ๖ อันได้แก่ ***จักขุทวาร*** ทวารตาคือทางตา ***โสตทวาร*** ทวารหูคือทางหู ***ฆานทวาร*** คือทางจมูก ***ชิวหาทวาร*** คือทางลิ้น ***กายทวาร*** คือทางกาย และ ***มโนทวาร*** คือทางใจ อันได้แก่มโน ซึ่งมโนทวารคือทางใจนี้ในบัดนี้บางท่านได้มีความเห็นว่าได้แก่มันสมอง แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้นได้แสดงไว้ในด้านของความรู้ซึ่งเป็นหลักการ และก็ยังนับว่าตั้งอยู่ในระหว่าง ***รูป*** และ ***นาม*** เพราะว่าเป็นสื่อสำคัญที่จะให้รูปนั้นได้เกิดเป็นความรู้ซึ่งเป็นนามธรรมขึ้นมา ถ้าไม่มีมโนเป็นสื่อกลางอยู่ รูปธรรมก็ไม่อาจจะก่อให้เกิดนามธรรมได้ ดังเช่น ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ทั้ง ๕ นี้เป็นรูปทั้งหมด ส่วนเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งแสดงไว้ในขันธ์ ๕ นี่เป็นนาม

คราวนี้รูปกับนามนี้จะมาต่อกันเข้าได้สัมพันธ์กันได้ ก็ด้วยมีมโนเป็นสื่อสำหรับที่จะทำให้จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ออกมาอาศัยมโนรับรู้เรื่องรูปทางตา เรื่องเสียงทางหู เรื่องกลิ่นทางจมูก เรื่องรสทางลิ้น เรื่องสิ่งถูกต้องทางกาย และเรื่องของเรื่องเหล่านี้ทางมโนคือใจเอง เพราะฉะนั้น จึงมีแสดงว่าในการที่ตาจะมองเห็น หูจะได้ยิน และจมูกลิ้นกายจะได้ทราบ ก็ต้องมีมโนคือใจนี้เข้าไปประกอบอยู่ด้วยในขณะที่เห็นในขณะที่ได้ยิน ในขณะที่ได้ทราบนั้นหรืออีกอย่างหนึ่งจะต้องเข้าไปประกอบด้วยจักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท และกายประสาท ซึ่งเป็นที่ ๕ นั้นด้วย จึงจะทำให้เกิดการมองเห็น เกิดการได้ยิน เกิดการได้ทราบ เป็นต้น ทางทวารทั้ง ๕ ข้างต้นนั้น และแม้ปราศจาก

ทวารทั้ง ๕ นั้น ตัวมโนเองซึ่งเป็นข้อที่ ๖ นั้นก็คิดรู้ถึงเรื่องอะไรต่ออะไร มีเรื่องรูปเป็นต้นที่ประสบพบผ่านมาแล้วได้ เช่นว่าเมื่อไปเห็นรูปอะไรมาเมื่อเช้านี้ มาบัดนี้ก็นึกถึงคิดถึงรูปที่เห็นเมื่อเช้านั้นได้โดยไม่ต้องอาศัยตาในปัจจุบัน ดังนี้เป็นวิสัยของมโนเอง

การที่มโนต้องเข้าไปเกี่ยวข้องด้วยทุกทางดั่งนี้ ก็ไปตรงกับแผนที่ของมันสมอง ดังที่มีแสดงไว้ในพิพิธภัณฑ์กรรมฐานที่ตึก ภปร ดังที่มีแสดงไว้ว่ารูปที่ตาเห็นนั้นก็ไปกระทบประสาทตาแล้วก็ต้องเข้าไปกระทบประสาทอีกอันหนึ่งซึ่งเป็นมันสมองส่วนหนึ่งจึงจะสำเร็จเป็นการเห็นได้ เสียงเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แปลว่าต้องมี ๒ อย่าง คือจะต้องมีประสาทตาส่วนหนึ่ง และจะต้องมีประสาทที่เป็นมันสมองส่วนหนึ่งสำหรับรับสิ่งที่เข้าไปทางประสาทตานั้น ต้องมี ๒ อย่าง และอันนี้แหละที่ท่านผู้ศึกษาธรรมะบางท่านเห็นว่า มโนเป็นมันสมอง ก็หมายถึงมันสมองส่วนนั้น แต่ว่าการจะเทียบกับอวัยวะร่างกายนั้น จะเทียบอะไรกับอะไรก็สุดแต่ผู้รู้จะเทียบกันไป แต่พระพุทธศาสนานั้นได้แสดงเอาสิ่งที่เป็นปรากฏการณ์ของจิตใจเป็นสำคัญ เมื่อปรากฏการณ์ทางจิตใจได้ปรากฏว่า มีมโนอีกอันหนึ่งมาประกอบอยู่ดั่งนี้ จึงได้แสดงเอาไว้

ก็เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เกี่ยวกับเรื่องวิถีจิตใจไว้อย่างถูกต้องและมาตรงกับระบบมันสมองในปัจจุบันและวิถีจิตใจดังที่กล่าวมาถึงมโนนี้ดังที่ยกมาเทียบนี้ ทุกคนก็สามารถที่จะพิสูจน์ได้ในบัดนี้ว่า ในเวลาที่ประสาท ๕ ข้างต้นปฏิบัติหน้าที่อยู่ จะต้องมีมโนเข้าไปประกอบด้วย จึงจะทำให้การปฏิบัติหน้าที่ของประสาทนั้นสำเร็จ เช่น ตา ก็สำเร็จเป็นการเห็นรูปดังที่กล่าวมาแล้ว ถ้าไม่มีมโนเข้าไปประกอบแล้ว ตาเห็นรูปจริง แต่ก็เหมือนกับไม่เห็น ถ้าไม่มีมโนเข้าไปเกี่ยว เสียงที่พูดนี้ก็เหมือนกัน หูฟังคือประสาทหูกระทบเสียง แต่ว่าต้องมีมโนเข้าไปเกี่ยวด้วยจึงจะได้ยินเสียง ดังเช่นที่กำลังพูดอยู่นี้ ถ้ามโนคือใจของผู้ฟังไม่ตั้งใจฟังไปพร้อมกับหู คือส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่น เมื่อส่งใจไปคิดถึงเรื่องอื่นเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น คือฟังไม่ได้ยิน ต่อเมื่อส่งใจมาฟังพร้อมกับหูด้วยจึงจะได้ยินทุกถ้อยคำ ถ้ามโนคือใจของตนนั้นออกไปเมื่อใด หูก็ดับเมื่อนั้น ไม่ได้ยินเสียงที่พูดนี้ หากจะถามว่าการที่ไม่ได้ยินนั้น เป็นเพราะหูหนวกหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ใช่เพราะหูหนวก ประสาทหูยังดี เสียงที่พูดอยู่นี้กับหูก็ยังกระทบกัน ประสาทหูนั้นรับเสียงได้ แต่เพราะมโนคือใจ คือไม่ได้ตั้งใจฟัง ใจไม่ฟังด้วย เพราะฉะนั้น

หูก็ดับ ต้องมโนคือใจ คือตั้งใจฟังด้วย หูจึงจะใช้ได้คือได้ยินเสียงและทราบเรื่อง ทางตา ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ก็เช่นเดียวกัน ต้องมีมโนคือใจ คือต้องมีความตั้งใจเข้าไปประกอบอยู่ ในการดูอะไรถ้าไม่มีใจเข้าไปประกอบอยู่ ตาแม้จะตาดีไม่บอด ก็เหมือนตาบอดไม่เห็น จมูกก็เหมือนกัน ลิ้นก็เหมือนกัน กายก็เหมือนกัน ต้องมีมโนคือใจเข้าไปประกอบด้วย

เพราะฉะนั้น ตัวมโนนี้จึงเป็นตัวเชื่อมในระหว่างรูปและนาม ถ้าหากว่าไม่มีมโนเป็นตัวเชื่อมแล้ว รูปกับนามก็ต่อกันไม่ได้ คือรูปเองนั้นที่เป็นประสาทต่าง ๆ ก็ไม่สำเร็จประโยชน์คือใช้ไม่ได้ต่อเมื่อมีมโนเข้าไปประกอบ ประสาทต่าง ๆ นั้นจึงใช้ได้ และก็ก่อให้เกิดนามธรรม เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขาร เป็นวิญญาณ ในอารมณ์นั้น ๆ คือในเรื่องนั้น ๆ เพราะฉะนั้นจึงต้องมีมโนอยู่ดั่งนี้

และจิตซึ่งเป็นธาตุรู้นี้ก็ออกรู้เรื่องต่าง ๆ เรื่องรูป เรื่องเสียง เรื่องกลิ่น เรื่องรส เรื่องโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้องอยู่โดยปกติ สัตว์ดิรัจฉานก็มีอายตนะ มนุษย์ก็มีอายตนะ สัตว์ก็มองเห็นอะไรได้ ได้ยินอะไรได้ มนุษย์ก็มีตามีหูที่เห็นที่ได้ยินอะไรได้ และก็มีความรู้ทางอายตนะดังกล่าวนี้ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะยิ่งกว่าคนหรือดีกว่าคนในบางอย่าง ในบางอย่างคนก็มีอายตนะที่ให้รู้อะไรยิ่งกว่าสัตว์ดิรัจฉาน แต่ว่า ***ความรู้ทางอายตนะ*** ดังที่กล่าวมานี้ เป็นความรู้ที่เป็นไปตามธรรมชาติธรรมดา ***ยังไม่เรียกว่าเป็นตัวปัญญา***

มนุษย์นั้นเป็นสัตวโลกที่ได้รับนับถือว่ามีพื้นปัญญามาแต่กำเนิด เรียกว่า ***สชาติปัญญา*** ปัญญาที่เกิดมาพร้อมกับชาติ เพราะว่าความเกิดมาเป็นมนุษย์นี้เกิดมาได้ด้วยอำนาจของกุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล คือเป็นกรรมที่กระทำด้วยความฉลาด กุศลแปลว่า กิจของคนฉลาด แต่ก็แปลอย่างอื่นได้อีก เพราะฉะนั้น เมื่อมีกุศลอันเป็นกิจของคนฉลาดก็แปลว่าเป็นกรรมของคนมีปัญญา นำให้เกิดมาเป็นมนุษย์ จึงได้มีปัญญาที่เป็นตัวความฉลาดอันสูงยิ่งกว่าความรู้ทางอายตนะนี้มาแต่กำเนิด เพราะฉะนั้น มนุษย์เราจึงมีปัญญาที่เป็นตัวความรู้ทั่วถึง ที่เป็นตัวความฉลาดติดมาแต่กำเนิด มีความรู้ถึงสัจจะคือความจริงของโลกในเรื่องต่าง ๆ และสามารถที่จะนำมาพัฒนาให้เกิดความเจริญขึ้นทั้งทางร่างกาย ทั้งทางจิตใจต่างจากสัตว์ดิรัจฉานเป็นอันมาก ที่ก็มีความรู้ทางอายตนะอยู่ด้วยกัน บางอย่างสัตว์มีความรู้ทางอายตนะดียิ่งกว่า

คน สัตว์บางชนิดสามารถที่จะเห็นอะไรในกลางคืนในความมืดได้ดียิ่งกว่าคน สามารถที่จะมีสัมผัสทางกายอะไรได้ดียิ่งกว่าคน ดั่งนี้เป็นต้น แต่ว่าทำไมสัตว์ดิรัจฉานจึงได้มีภาวะอยู่แค่นั้น ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์มาอย่างไร เดี๋ยวนี้ก็เป็นอย่างนั้น ไม่มีความเจริญขึ้นในทางร่างกายและในทางจิตใจแต่อย่างใด แต่ว่าคนเรานั้นมีความเจริญทางร่างกายและทางจิตใจขึ้นมากมาย ทั้งนี้ก็เพราะมีตัวปัญญาที่เป็นพื้นอยู่ และก็มาประกอบสั่งสมปัญญาที่เป็นความรู้เข้าถึงสัจจะที่เป็นตัวความจริงนี้ให้มากขึ้น ๆ พัฒนามาโดยลำดับ และความรู้ที่เป็นตัวปัญญาที่พัฒนามาโดยลำดับนี้ ก็อาศัยความรู้ทางอายตนะนี่แหละมาประกอบกระทำการปฏิบัติปลูกปัญญาต่าง ๆ ด้วยวิธีที่ทางพระพุทธศาสนาได้ย่อลงเป็น ๓ คือ

ทาง ***สุตะ*** คือการฟัง หมายรวมทั้งการอ่าน และหมายรวมทั้งการที่ทราบทางอายตนะอย่างอื่น อันการฟังนั้นได้ทางหู อ่านได้ทางตา การทราบนอกจากนี้ก็ได้ทางจมูกทางลิ้นทางกาย อาศัยทางทั้ง ๕ นี้เสริมความรู้ให้มากขึ้น แต่ว่าทางเสริมความรู้เหล่านี้ครั้งโบราณไม่มีตัวหนังสือ ก็ต้องอาศัยหู อาศัยฟังทางหูเป็นข้อสำคัญ จึงได้ยกเอาสุตะคือการสดับฟังขึ้นมาเป็นทางให้เกิดปัญญา และปัญญาที่ได้จากการฟังอันรวมทั้งการอ่าน และการทราบทางจมูกทางลิ้นทางกายเหล่านี้ ก็รวมเรียกว่า ***สุตมัยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดจากการสดับ

และอาศัย ***จินตา คือความคิด*** คิดค้นพิจารณาจับเหตุจับผลที่ถูกต้องเรียกว่าจินตา ก็เป็นทางให้เกิดปัญญาเรียกว่า ***จินตามัยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดทางจินตา คือ ความคิดพินิจพิจารณา

และยังต้องอาศัยการประกอบกระทำทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น อันเรียกว่า ***ภาวนา*** ที่แปลว่า การกระทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นได้แก่ภาคปฏิบัติ ปัญญาที่ได้ทางนี้เรียกว่า ***ภาวนามัยปัญญา*** ปัญญาที่เกิดจากภาวนา การปฏิบัติทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น

ทางพระพุทธศาสนาได้ตรัสแสดง ***ปัญญาไว้ ๓ ทาง*** ดั่งนี้ แต่ก็พึงทราบว่าทั้ง ๓ ทางเหล่านี้นั้น คือตัวสุตะการสดับฟัง จินตา ตัวความคิดพินิจ-พิจารณา กับภาวนา การปฏิบัติอบรมให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นนั้น เป็นทางให้เกิดปัญญา แต่ไม่ใช่ตัวปัญญา

ตัวปัญญาที่เป็น ***ปัญญาที่แท้จริง*** นั้นจะต้องเป็นปัญญาที่รู้ทั่วถึงสัจจะคือความจริงตามเหตุและผล หรือรู้ทั่วถึงเหตุผลตามความเป็นจริง คือว่าปัญญาต้องรวมกับสัจจะคือความจริง เป็นความรู้จริง รู้จริงรู้ถูกต้อง จับเหตุจับผลได้จริง

ได้ถูกต้องในสิ่งอันใด สิ่งอันนั้นเป็นปัญญา เพราะฉะนั้น ปัญญากับสัจจะจึงต้องประกอบกันเป็นความรู้ทั่วถึงจริง หรือเป็นความรู้จริง จึงจะเป็นตัวปัญญา ความรู้ทางอายตนะนั้นเหมือนดังที่สัตว์ดิรัจฉานมีอยู่ และที่คนก็มีอยู่ด้วยกันนั้น เป็นความรู้ที่ยังไม่ให้ความจริงโดยแท้จริง แต่เป็นทางให้เกิดปัญญาที่เป็นความรู้จริงได้ เช่นว่า เมื่อมองดูด้วยตาไปตามถนน คือเมื่อยืนกลางถนนและเมื่อมองดูไปสุดตา จะเห็นว่าถนนนั้นเล็กเข้ามาทุกที จนถึง ๒ ข้างถนนนั้นรวมเข้ามาเป็นเส้นเดียว เมื่อเรามองสิ่งที่ห่างออกไปจากสายตาจะเห็นว่าเล็กเข้าทุกที เช่นว่าเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นวงกลมเล็กไม่โตนัก เห็นดวงดาวที่มีอยู่บนท้องฟ้ายิ่งเล็กเข้าไปอีก เพราะเหตุว่ามีขอบเขตของตาและหู เช่นตาก็ดูได้เห็นชัดเจน และก็เห็นใกล้เคียงกับความเป็นจริง ในรูปร่างสัณฐานในเมื่ออยู่ใกล้ แต่เมื่อไกลออกไปแล้วจะเห็นไม่ชัด และสิ่งที่ใหญ่ก็จะเห็นเล็กเข้า ๆ จนเห็นเล็กที่สุด แต่ความจริงนั้นถนนไม่ได้เล็กเข้าอย่างนั้น ถนนก็ยังคงเป็นถนนอยู่ตามเดิมนั่นแหละ แต่ตาคนเห็นอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงเชื่อตาไม่ได้ เมื่อตาเห็นอย่างนั้นจะบอกว่าถนนนี้สายนี้ตรงที่ยืนอยู่นั้นโต แต่ว่าข้างหน้านั้นเล็กเข้า ๆ ทุกที จะไปเชื่อตาอย่างนี้ไม่ได้ หูก็เหมือนกัน จะไปเชื่อหูก็ไม่ได้ ยิ่งไปมีความยึดถือ มีสมมติมีบัญญัติเข้ามาอีก ก็ยิ่งทำให้เกิดความเข้าใจผิดในเรื่องเสียงอีกเป็นอันมาก ดังคนเราได้ยินเสียงลมพัดก็ไม่รู้สึกว่าอะไร เป็นลมพัดอู้ อู้ อู้มา แต่ว่าถ้าได้ยินเสียงคนพูด ถ้าเป็นเจ๊กพูด หรือว่าฝรั่งพูดที่เราไม่รู้ภาษาของเขา เราก็ไม่รู้อะไร ก็เฉย ๆ แต่ว่าถ้าได้ฟังคนไทยพูดที่รู้ภาษากัน หรือคนพูดภาษาอื่นที่รู้ภาษากันแล้ว ก็รู้ว่าเขาพูดนินทาบ้าง เขาพูดสรรเสริญบ้าง เขาพูดเรื่องนั้นบ้างเรื่องนี้บ้าง ใจก็เลยไปยึดถือในเสียงซึ่งปรากฏออกมาเป็นภาษา แล้วก็มีสมมติมีบัญญัติเป็นโน่นเป็นนี่อะไรต่าง ๆ ตามที่โลกได้บัญญัติกันขึ้น จึงได้มีความเข้าใจผิดในเสียงว่าเป็นสรรเสริญบ้าง ว่าเป็นนินทาบ้าง ความยึดถือในเสียงนั้นว่าเป็นอย่างนั้นก็เขายึดถือกันอย่างนั้น ก็ต้องยึดถือไปตามกัน แต่ว่าเมื่อไปยึดถือเป็นจริงก็ทำให้เกิดความสบายใจบ้างไม่สบายใจบ้าง เพราะว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งสมมติบัญญัติกันขึ้น ก็ไม่ต่างอะไรกับเสียงลมที่พัดอู้ ๆ มาที่ฟังแล้วก็ไม่รู้ว่าเป็นอะไร ก็ไม่เป็นอะไร

และนอกจากนี้ยังมีอื่น ๆ อีกมาก ตลอดจนถึงความคิดทางใจที่เกิดขึ้นจากการที่ได้เห็นได้ยินนั้น ก็เป็นไปต่าง ๆ

ซึ่งก็ถูกบ้างไม่ถูกบ้าง หรือว่าผิดมากถูกน้อย อะไรเหล่านี้เป็นต้น ก็ขาดปัญญาที่เป็นความรู้จริงดังที่กล่าวนี้นั่นเอง เพราะฉะนั้น คนเราจึงได้มีความฉลาดที่รู้จักใช้ความรู้ทางตาทางหูนี้เอง มาพัฒนาขึ้นให้เป็นความรู้ที่เข้าถึงความจริงขึ้นได้โดยลำดับ คือรู้จักว่าอำนาจของตาของหูเป็นต้นนี้มีขอบเขตอย่างไร และสิ่งที่ตาเห็นนั้น เช่นว่าเห็นถนนตรงที่ยืนอยู่ใหญ่ข้างหน้าเล็กเห็นดวงเดือนดวงตะวันเล็ก ดาวยิ่งเล็กขึ้นไปอีกนั้น ความจริงนั้นไม่ใช่อย่างนั้นดวงอาทิตย์นักวิทยาศาสตร์บัดนี้ก็พบว่าใหญ่ยิ่งกว่าโลก ดวงดาวต่าง ๆ ก็ต่างว่าเป็นดวงอาทิตย์บ้าง เป็นดาวบริวารต่าง ๆ บ้างเป็นต้น ซึ่งล้วนแต่ใหญ่โตทั้งนั้น ไม่ใช่เล็กอย่างนั้น นี่อาศัยความรู้ที่เกิดจากจินตา เอาการดูการเห็นนั่นแหละมาคิดพินิจพิจารณาและก็เอามาพิสูจน์ทดลองต่าง ๆ เป็นภาคปฏิบัติจนถึงกับจับได้ คือจับสัจจะคือความจริงได้เป็นขั้น ๆ เป็นตอน ๆ ขึ้นมา จึงมีความรู้ที่พัฒนาขึ้นมาจนถึงปัจจุบัน

พระพุทธเจ้าเองก็ทรงพัฒนาความรู้ดังกล่าวนี้แหละขึ้นมาเป็นบารมี คือเป็นความรู้ที่ถูกต้องขึ้นโดยลำดับ จนถึงได้ตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ทำทุกข์ให้สิ้นไปเป็นอันว่าได้ทรงพัฒนาความรู้ทางจิตใจขึ้นมาจนถึงที่สุด ส่วนในทางโลกก็มีการพัฒนาความรู้ขึ้นมาอีกมากมายดังที่ปรากฏนี้ ทั้งในด้านสร้างทั้งในด้านทำลาย แต่ความรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นปัญญาบารมีนั้นเป็นความรู้ที่ยิ่งไปกว่าความรู้ในทางโลกนี้ เพราะเหตุว่ามีความรู้ในอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งทรงรู้จักเหตุผลในด้านเป็นทุกข์ ทรงรู้เหตุผลในด้านความดับทุกข์ ส่วนในทางโลกนั้นมีความรู้เหตุผลในด้านสร้าง ในด้านทุกข์ ไม่ได้มุ่งถึงความดับทุกข์ เพราะฉะนั้น จึงได้มีการสร้างกันทั้งในด้านเกื้อกูล ทั้งในด้านทำลายดังที่ปรากฏอยู่ แต่พระพุทธเจ้านั้นทรงตรัสรู้ถึงว่า ความรู้ในทางโลกนั้นจะมากเท่าไรก็ตาม แต่ก็ยังเป็นไปในด้านก่อทุกข์อยู่ร่ำไป เพราะยังดับตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากไม่ได้ เมื่อดับตัณหาได้จึงดับทุกข์ได้ เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้ทั้งในด้านทุกข์ ทั้งในด้านดับทุกข์ ซึ่งเป็นปัญญาในอริยสัจจ์อันนับว่าเป็น ***ปัญญาสูงสุด*** อันนี้ก็เป็นผลจากปัญญาบารมีที่ทรงได้บำเพ็ญมาโดยลำดับนั้นเอง (ท.ท. ๑๓๘-๑๔๖)

ปัญญาพละ *ดู* **พละ ๕**

ปัญญารัตนะ *ดู* **พระรัตนตรัย**

ปัญญาสัมปทา *ดู* **ประโยชน์ภายหน้า**

ปัญญาวิมุตติ *ดู* **วิมุตติ ๒**

ปัญญาสิกขา *ดู* **สิกขา ๓**

ปัญญาสูงสุด *ดู* **ปัญญาบารมี**
ปัญญากถา *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
ปัญญินทรีย์ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
ปัฏฐาน *ดู* **อภิธรรมปิฎก**
ปัฐยาวัตร *ดู* **ชาดก**
ปัณฑรสีหะ *ดู* **เดรัจฉาน**
ปัณฑวะ *ดู* **มคธรัฐ**
ปัณฑุกัมพล *ดู* **ดาวดึงส์**
ปัพพัชชา *ดู* **การบวช**
ปัสสัทธิ *ดู* **วิปัสสนูปกิเลส**
ปาจีนวังสทายวัน *ดู* **สังฆเภท**
ปาฏลีบุตร *ดู* **ทุสสเจดีย์**
ปาฏิหาริย์ ๓ *ดู* **วิธีอบรมของพระพุทธเจ้า**
ปาณะ *ดู* **รุกขเทวดา**
ปาตลิ, ไม้ *ดู* **โพธิพฤกษ์**
ปาติโมกขสังวรศีล *ดู* **ปาริสุทธิศีล ๔, สิกขา ๓**

ปาพจน์ ๒ คำว่า*ปาพจน์*นั้นเป็นคำย่อของ ***ประธานพจน์*** ปธานะก็คือประธาน พจน์ก็คือวจนะ คือคำ ***ปธานวจนะ*** ย่อเข้าเป็น ***ปาวจนะ*** เรียกเป็นภาษาไทยว่าปาพจน์แปลว่าคำที่เป็นประธานซึ่งแยกเป็นสองคือ ***ธรรม*** และ ***วินัย*** ความปฏิบัติไม่ได้เนื่องด้วยระเบียบทรงตั้งไว้ด้วยพุทธอาณาเป็นสิกขาบทหรืออภิสมาจาร เป็นทางนำความประพฤติและอัธยาศัย จัดเป็นธรรม ความปฏิบัติเนื่องด้วยระเบียบอย่างนั้นเป็นทางนำความประพฤติให้สม่ำเสมอกันหรือเป็นเครื่องบริหารคณะ จัดเป็นพระวินัย ***ธรรมวินัย***ทั้ง ๒ นี้ก็เป็นการแบ่งศาสนาของพระพุทธเจ้าเป็น ๒ ทีแรกพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเป็นคำสอนอย่างเดียว

ต่อมาภายหลังเมื่อมีผู้เข้ามาบวชมากเข้า มีอัธยาศัยมีความประพฤติความมุ่งหมายต่าง ๆ กันก็มี ผู้เข้ามาบวชประพฤติเสื่อมเสียขึ้นต้องทรงบัญญัติพระวินัย เป็น ***สิกขาบท*** หรือ ***อภิสมาจาร*** เป็นสิกขาบทนั้นเป็นมาตราหนึ่ง มาตราหนึ่งของสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์ ๒๒๗ เป็นอภิสมาจารนั้นก็คือเป็นข้อที่แสดงเกี่ยวแก่ความประพฤติต่าง ๆ ซึ่งต้องการให้เป็นความประพฤติดีประพฤติชอบอยู่ในระเบียบอันเดียวกัน

สำหรับที่เป็นสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์นั้น สิกขาบท ๒๒๗ ซึ่งอยู่ในนวโกวาทและที่อธิบายในวินัยมุขเล่ม ๑ ส่วนที่เป็น ***อภิสมาจาร*** นั้นนอกจาก ๒๒๗ สิกขาบทนั้นเกี่ยวแก่ข้อวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งมีอธิบายในวินัยมุขเล่ม ๒ ทรงตั้งไว้ด้วย ***พุทธอาณา*** คืออาณาข้อบังคับของพระพุทธเจ้าอันจะต้องปฏิบัติ เมื่อเข้ามาบวชเป็นภิกษุจะเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยในข้อที่ทรงบัญญัติไว้นั้นก็ตามก็ต้องปฏิบัติ เหมือนอย่างรัฐอาณาคือข้อบังคับของบ้านเมืองซึ่งเป็นกฎหมาย ประชาชนจะเห็นด้วย

หรือไม่เห็นด้วยก็ตามก็ต้องปฏิบัติตามกฎหมาย เพราะฉะนั้น พระวินัยจึงชื่อว่าเป็นพุทธอาณาต้องการที่จะให้ความปฏิบัติมีระเบียบอันเป็นทางนำความประพฤติให้สม่ำเสมอกันทั้งเป็นเครื่องบริหารคือปกครองหมู่คณะให้เรียบร้อยงามสม่ำเสมอกัน สำเร็จเป็นสิ่งที่เรียกว่า ***สีลสามัญญตา*** ความเป็นผู้มีศีลมีความประพฤติที่เป็นปกติสม่ำเสมอกันดังนี้เป็นวินัย

แต่ว่าธรรมนั้นเป็นคำสอนที่มิได้บังคับอย่างนั้น ดังเช่นสอนไม่ให้ทำบาป สอนให้ทำกุศลให้ถึงพร้อม สอนให้ชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส แม้ว่าไม่มีศรัทธาจะปฏิบัติก็ไม่ปฏิบัติได้หรือว่ามีศรัทธาจะปฏิบัติแค่ไหนจะปฏิบัติแค่นั้นก็ได้ ดังนี้คือธรรม

แต่แม้เช่นนั้น ธรรมที่ทรงสอนนั้นถ้าหากว่าไม่ปฏิบัติตามที่ทรงสั่งสอนไปปฏิบัติตรงกันข้ามกับที่พระองค์ทรงสั่งสอน ก็จะต้องเป็นผู้ที่รับผลของการปฏิบัติด้วยตนเองตามกรรมที่กระทำ เช่น ไปประกอบอกุศลกรรม ก็จะต้องรับผลของอกุศลกรรมด้วยตัวเอง ไปประกอบกุศลกรรมก็ย่อมได้รับผลของกุศลกรรมนั้นด้วยตนเอง กล่าวคือเมื่อไม่เชื่อและไม่ปฏิบัติตาม ไปปฏิบัติตรงกันข้ามก็ต้องรับผิดชอบต่อความประพฤติของตนเอง และความรับผิดชอบนั้นก็ต้องเป็นไปตามที่ทรงสั่งสอนเอาไว้นั้นเอง เช่น ทรงสั่งสอนว่า ประกอบบาปอกุศลกรรมต้องประสบผลชั่วต่าง ๆ ถ้าใครไปประกอบอกุศลกรรมก็ต้องประสบผลดังที่ทรงสั่งสอนไว้ ทรงสั่งสอนว่าประกอบกุศลกรรมต่าง ๆ ได้ผลดีต่าง ๆ เมื่อประกอบกุศลกรรมก็ย่อมจะได้รับผลดีตามที่ทรงสั่งสอนนั้น ต้องรับผิดชอบต่อความประพฤติของตัวด้วยตัวเอง ดังนี้คือพระธรรมซึ่งในตอนแรกก็แบ่งศาสนาออกเป็นสองดังนี้ คือเป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง และแม้เมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพานก็ได้ทรงตั้งให้ธรรมที่ทรงแสดงแล้วและวินัยที่ทรงบัญญัติคือปาพจน์ทั้งสองนี้เป็นศาสดาแทนพระองค์ (นวก.๖๕-๖๖) *ดู* **ธรรม[๒], พุทธศาสนา** ด้วย

ปารมี *ดู* **บารมี**

ปาริฉัตตกะ *ดู* **ดาวดึงส์, ปาริชาตก์สวรรค์**

ปาริชาต *ดู* **ปาริชาตก์สวรรค์**

ปาริชาตกะ *ดู* **ปาริชาตก์สวรรค์**

ปาริชาตก์สวรรค์ คำนี้ได้เคยแปลมาบ้างว่าต้นทองหลางทิพย์ ตามคำว่า ***โกวิฬาร*** ใน ***อภิธานัปปทีปิกา*** ให้คำแปลคำว่าโกวิฬาร ไว้ว่า ไม้ทรึก ไม้ทองกวาว ไม้ทองหลาง

ในอดีตนิทานของพระอินทร์เล่าไว้ว่าเมื่อพระอินทร์เป็นมฆมาณพ ปลูกต้น

โกวิฬารเพื่อให้เกิดร่มเงาเป็นทาน เป็นเหตุให้เกิดต้นปาริชาตก์ในสวรรค์ ในอภิธานัปปทีปิกาให้คำแปลของคำว่า ***โกวิฬาระ ปาริจฉัตตกะ ปาริชาตกะ*** ทั้ง ๓ คำนี้ไว้อย่างเดียวกันว่า ปาริชาต หรือต้นไม้สวรรค์ ท่านมิได้ให้คำแปลว่า ทองหลาง เหมือนคำว่า โกวิฬารในเมืองมนุษย์ แต่จะตรงกับต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์ หรือมีต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์เรียกชื่อตรงกัน เป็นเรื่องที่ผู้ต้องการจะรู้พึงค้นคว้าต่อไป

ท่านผู้ทรงเมตตาได้แจ้งมาว่า ท่านได้สนใจในคำว่า ***ปาริชาต*** ที่อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ เช่น เรื่องกามนิต เรื่องเวสสันดร ดอกของต้นไม้นี้มีส่วนสำคัญมาก ค้นหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ทราบว่าตรงกับดอกไม้อะไรในไทย ทราบแต่ว่ากลีบดอกสีขาว ก้านสีแดงมีกลิ่นหอมจับใจ ทำให้ระลึกชาติได้ และบานร่วงลงจากกิ่งในเวลาพลบค่ำทีละดอกสองดอกเรื่อย ๆ ไป ต่อมาได้ไปในงานพุทธชยันตี ที่อินเดียเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๙ ได้ไปชมถ้ำอชันตา ได้พบต้นกรรณิการ์ย่อม ๆ ต้นหนึ่งที่เชิงเขาที่จะขึ้นไปถ้ำอชันตา เกิดนึกอยากทราบว่าแขกเขาเรียกว่าอะไร เพราะกำลังสนุกที่ได้ทราบชื่อของสิ่งต่าง ๆ ทางโน้นที่เหมือนกับของเรา หรืออีกนัยหนึ่งจะว่าที่ของเราเหมือนกับของเขาจะถูกกว่า จึงได้ให้นำใบกรรณิการ์นั้นมาช่อหนึ่ง ถามชื่อจากท่านศาสตราจารย์ผู้นำชมถ้ำ ท่านตอบทันทีว่า ***ปาริชาต***

ต่อมาวันหนึ่งได้มีการเลี้ยงทูตอินเดียที่วังแห่งหนึ่งในเมืองไทยนี้ ใกล้ ๆ ศาลาที่เลี้ยงนั้นมีต้นกรรณิการ์ปลูกอยู่ กำลังมีดอกบานหล่นอยู่เกลื่อนไป แขกที่ได้เห็นก็พากันชม จึงได้ถามสุภาพสตรีผู้หนึ่งว่า ดอกไม้นี้เรียกปาริชาตใช่หรือไม่ เขาตอบว่าเรียกว่า ***กรรณิการ์*** และไม่เคยทราบเรื่องชื่อปาริชาตเลย แต่จะเป็นในขณะนั้นเอง หรือต่อมาภายหลังจำไม่ได้เสียแล้ว มีปราชญ์ชาวอินเดียอีกคนหนึ่งอธิบายตอบคำถามนั้นที่ได้ถามเขาอีกว่า ตามที่เขาเรียกกันนั้นก็ถูกต้องทั้ง ๒ ชื่อ คือดอกไม้นี้ชาวอินเดียบางภาคเรียกปาริชาต บางภาคเรียกกรรณิการ์ คำอธิบายนี้พอเข้าใจตามได้ เพราะเคยทราบมาว่าประเทศอินเดียมีภาษาพูดกันต่าง ๆ หลายอย่าง จนต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง ทั้งที่ไม่อยากจะใช้เลย คำชี้แจงของท่านผู้ทรงเมตตาข้างบนนี้เป็นมติหนึ่งเรื่องต้น ***ปาริชาตก์*** หรือ ***ปาริชาต*** ในเมืองมนุษย์ที่เรียกกันในปัจจุบัน

พระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชได้เป็นที่นับถือในประเทศไทยมานาน ได้มีเล่าในตำนานเก่าหลายเรื่องว่า ได้ลง

มาช่วยในกิจการต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ได้ลงมาช่วยหล่อพระพุทธชินราช เป็นต้น เพราะกิจการที่มนุษย์ทำไม่สำเร็จ พระอินทร์ต้องลงมาช่วยจึงสำเร็จ จึงเป็นกิจการที่สำคัญอย่างยิ่ง แต่ในสมัยหลังจนถึงปัจจุบันนี้ยังไม่ปรากฏข่าว พิจารณาดูถึงปัจจุบัน สิ่งที่สร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร สำเร็จขึ้นได้ก็ด้วยราชานุภาพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเป็นพระอินทร์ คือเป็นจอมของนรชนในประเทศ สิ่งที่เป็นของหลวงสร้างขึ้นทำขึ้นดีวิเศษกว่าสามัญทั่ว ๆ ไปจึงไม่พ้นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์เมืองฟ้าก็ต้องอาศัยพระอินทร์ในเมืองมนุษย์ช่วย กิจการที่สำคัญ สิ่งที่ดีวิเศษต่าง ๆ จึงสำเร็จมีขึ้น นี้เป็นเงื่อนที่น่าคิดว่าไฉนในตำนานเก่า ๆ จึงเล่าถึงพระอินทร์ลงมาช่วยในเมื่อจะทำสิ่งที่สำคัญอยู่เสมอ

พระอินทร์เป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา สวรรค์ทั้งสองชั้นนี้ตามภูมิศาสตร์โลกระบบเขาพระสุเมรุก็ตั้งอยู่ในโลกนี้เอง เพราะเขาพระสุเมรุก็เป็นแกนกลางของโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ก็ตั้งอยู่กลางโลก ส่วนสวรรค์ชั้นจาตุมมหาราชิกา ตั้งอยู่บนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ ๔ ทิศ ก็ตั้งอยู่รองต่ำลงมารอบเขาพระสุเมรุนั้น ทั้ง ๒ ชั้นนี้จึงอยู่ในโลกนี้ เท่ากับเป็นชาวโลกนี้ด้วยกัน การไปมาหาสู่กันจึงน่าจะสะดวกกว่าสวรรค์ชั้นอื่น จึงปรากฏว่าเทพของสวรรค์ ๒ ชั้นนี้ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์อยู่เสมอ ตามคัมภีร์โบราณที่มีคติความเชื่อในทางเดียวกันและนาน ๆ จึงจะมีมนุษย์ขึ้นไปถึงคราวหนึ่ง แต่ก็เป็นมนุษย์ที่กล่าวในนิทานชาดกใน ***สัตตกนิบาต*** ได้แสดงเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้มีความสังเขปว่า

ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระอันชื่อว่าปาริฉัตตกะ ผลัดใบและออกใบใหม่ ๗ วาระ พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันดีใจ เมื่อวาระที่ ๑ ก็พากันหวังให้ถึงวาระที่ ๒ ที่ ๓ เรื่อยไป จนถึงวาระที่ ๗ ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ก็พากันเริงสนุกที่โคนต้นโกวิฬาระทิพย์ตลอดเวลา ๔ เดือน ในตอนนี้แสดงอานุภาพของต้นโกวิฬาระทิพย์ขณะที่มีดอกบานสะพรั่งว่า มีรัศมีสว่างกินเนื้อที่ ๕๐ โยชน์โดยรอบ และมีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์ ต่อไปก็แสดงเปรียบกับ ***อริยสาวก*** ผู้ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ออกบวช รวม ๗ วาระ คือ

วาระที่ ๑ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีใบเหลืองหล่นจากต้น ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกคิดจะออกบวช

วาระที่ ๒ ในสมัยที่โกวิฬาระทิพย์โกร๋นจะออกใบใหม่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริยะ (ผู้ไม่มีเรือน)

วาระที่ ๓ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นพร้อมกัน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ปฐมฌาน

วาระที่ ๔ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นเห็นเป็นรูปใบใหม่ดอกใหม่ ก็เหมือนอย่างที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ทุติยฌาน

วาระที่ ๕ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระมีดอกตูม ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ตติยฌาน

วาระที่ ๖ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกแก่เปล่งจะบาน แต่ยังไม่บาน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้จตุตถฌาน

วาระที่ ๗ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกบานเต็มที่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกได้สำเร็จวิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหมด

อีกตอนหนึ่ง เล่าถึง ***เทวาสุรสงคราม*** เทียบการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน มีความสังเขปว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้เกิดสงครามเป็นศึกประชิดระหว่างเทพและอสุระ ในสงครามครั้งนั้นอสุระชนะ เทพแพ้ล่าถอยขึ้นไป (ทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งนครดาวดึงส์) พวกอสุระก็รุกประชิดขึ้นไป พวกเทพเห็นอสุระรุกก็หันกลับไปต่อสู้ ก็แพ้อีก รุกและรับกันอยู่ดั่งนี้ถึง ๓ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ เทพถอยเข้าเทวนครก็รู้สึกอุ่นใจหายกลัวว่าได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย อสุระทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกอสุระก็คิดว่าพวกเทพได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งตนทำอะไรไม่ได้แล้ว และในสงครามอีกครั้งหนึ่งเทพชนะ อสุระแพ้ ล่าถอยลงไป (ทางทิศใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งอสุรบุรี) พวกเทพก็รุกประชิดลงไป อสุระกลับรับแล้วก็ถอยแล้วก็กลับรับถึง ๓ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ พวกอสุระถอยเข้าอสุรบุรีก็อุ่นใจหายกลัวว่าได้เข้าสู่ที่ปลอดภัยเทพทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกเทพก็คิดว่าพวกอสุระได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว (เมืองทั้งสองจึงชื่อว่า ***อยุชฌบุรี*** คืออยุธยา แปลว่า เมืองที่ข้าศึกรบไม่ชนะ) แม้ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมก็จะต้องเข้าสู่ที่ปลอดภัยจากกิเลสเช่นเดียวกัน คือเมื่อได้สมาธิจนถึงรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงอรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงขั้นดับสัญญาเวทนา ต่อไปถึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสิ้นอาสวกิเลสทั้งหมด ก็เหมือนอย่างได้เข้าที่ปลอดภัยโดยลำดับ มารทำอะไรไม่ได้ มารก็คิดเช่น

เดียวกันว่าตนทำอะไรแก่ผู้ที่เข้าไปในที่ปลอดภัยเช่นนี้หาได้ไม่ (พ.พ. ๒๓๙-๒๔๒)

ปาริเลยยกะ *ดู* **สังฆเภท**

ปาริสัชชะ *ดู* **เทวาสุรสงคราม**

ปาริสุทธิศีล ๔ ข้อที่ ๑ ***ปาติโมกขสังวรศีล*** ศีลคือความสำรวมระวังในพระปาติโมกข์ คือพระบัญญัติที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ อันเป็นหลักใหญ่ของความประพฤติ ดังที่เรียกกันว่าศีล ๒๒๗ นั้น และตลอดถึงปฏิบัติในพระบัญญัติที่เกี่ยวกับอาจารมารยาททั้งหลาย อันเรียกว่าอภิสมาจาร

ข้อที่ ๒ ***อินทรียสังวรศีล*** ศีลคือความสำรวมอินทรีย์ อันได้แก่มีสติที่จะสำรวมระวังตาหูจมูกลิ้นกายและใจทุกขณะที่ได้เห็นรูปอะไรทางตา ได้ยินเสียงอะไรทางหู ได้ทราบกลิ่นรสโผฏฐัพพะทางจมูกทางลิ้นทางกาย และได้รู้คิดเรื่องอะไรทางใจ มีสติสำรวมระวังจิตใจ ไม่ยึดถือสิ่งที่ตาเห็นสิ่งที่หูได้ยินเหล่านั้นเป็นต้น มาเป็นเครื่องก่อกิเลสกองราคะโทสะโมหะขึ้นในจิตใจ ให้สิ่งที่เห็นสิ่งที่ได้ยินนั้นตกอยู่แค่ตาแค่หูเป็นต้นนั้น ไม่ให้เข้ามาก่อกิเลสในใจ นี้เรียกว่าอินทรียสังวร

ข้อที่ ๓ ***อาชีวปาริสุทธิศีล*** ศีลคือความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ คือการเลี้ยงชีวิต เช่นว่าปฏิบัติในนิสสัย ๔ และรับอดิเรกลาภที่เขาถวาย หรือที่ได้มาโดยชอบ โดยที่ไม่ได้ไปแสวงหาหรือได้มาโดยไม่สมควรต่าง ๆ

ข้อที่ ๔ ***ปัจจยปัจเวกขณศีล (ปัจจยสันนิสิตศีล)*** ศีลคือการพิจารณา ปัจจัย ๔ แล้วจึงบริโภค ดังที่เราได้สวดบท *ปฏิสงฺขาโย* ในเวลาเช้า และ*อชฺช มยา* ในเวลาเย็นหรือค่ำนั้น

ศีลทั้ง ๔ ข้อนี้ *ปาติโมกขสังวรศีล* ศีลคือความสำรวมในพระปาติโมกข์ สำเร็จได้ด้วยศรัทธาคือความเชื่อฟัง *อินทรียสังวร* ความสำรวมอินทรีย์สำเร็จได้ด้วยสติ คือความระลึกรู้ *อาชีวปาริสุทธิ* สำเร็จได้ด้วยความเพียร ส่วนข้อ ๔ *ปัจจยสันนิสิตศีล* ศีลที่อาศัยปัจจัยสำเร็จได้ด้วยปัญญาพิจารณา

และสำหรับปาติโมกขสังวรศีลนั้น หากว่าจะมีการล่วงละเมิด เมื่อแสดงอาบัติ กระทำคืนอาบัติ หรือว่าอยู่กรรมในเมื่ออาบัติที่ล่วงละเมิดนั้นไม่เป็นอันติมะ ถึงที่สุดแล้ว ก็กลับบริสุทธิ์ได้ เพราะฉะนั้นจึงเป็น ***เทสนาสุทธิ*** บริสุทธิ์ได้ด้วยการแสดง ต้องอาบัติอะไรก็ไม่ปกปิดเอาไว้ แสดงเสียตามพระวินัยบัญญัติ

อินทรียสังวร ความสำรวมอินทรีย์นั้นก็อาจจะมีความบกพร่องบ้าง แต่แม้เช่นนั้นก็ให้ตั้งสติสำรวมขึ้นใหม่ เพราะฉะนั้น จึงเป็นศีลที่บริสุทธิ์ได้ด้วยสังวรคือความสังวร เรียกว่า ***สังวรสุทธิ***

ส่วนอาชีวปาริสุทธิ การเลี้ยงชีพที่บริสุทธิ์อันเป็นข้อที่ ๓ นั้น บริสุทธิ์ได้ด้วยการแสวงหา คือการแสวงหาที่เป็นธรรม การแสวงหาที่เป็นไปโดยชอบ

ส่วนข้อที่ ๔ ศีลข้อที่อาศัยปัจจัยนั้น บริสุทธิ์ได้ด้วยการพิจารณา เพราะฉะนั้น เมื่อได้ปฏิบัติตามหลักเหล่านี้ เมื่อต้องอาบัติอะไรบ้างก็แสดงเสีย และเมื่อหย่อนสังวรอินทรีย์ไปบ้างก็ให้กลับตั้งสังวร คือตั้งสติสำรวมระวังขึ้นใหม่ และเกี่ยวแก่ปัจจัยทั้ง ๔ ก็ให้แสวงหาในทางที่ชอบ และปัจจัยทั้ง ๔ ก็ให้พิจารณาตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ เมื่อเป็นดั่งนี้ก็จะทำให้การปฏิบัติถูกต้อง เป็นปาริสุทธิศีล คือศีลบริสุทธิ์ทั้ง ๔ ข้อ เมื่อตั้งใจปฏิบัติอยู่ดั่งนี้แล้ว ก็ได้ชื่อว่าทำการบวชให้เป็นบุญเป็นกุศล (ล.พ. ๑๐-๑๑, ๑๕-๑๖) *ดู* **สิกขา ๓** ด้วย

ปาริสุทธิอุโบสถ พระพุทธเจ้าทรงทำปาริสุทธิอุโบสถ หรืออุโบสถที่บริสุทธิ์ ร่วมกับพระสงฆ์ทั้งหลาย และทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์แก่พระสงฆ์ ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงทำอุโบสถร่วมกับพระสงฆ์มาตั้งแต่ครั้งแรก คือวันมาฆปุณณมี และทรงสวดปาฏิโมกข์เอง ปาฏิโมกข์ที่ทรงสวดนั้นก็คือ ***โอวาทปาฏิโมกข์*** เป็นพระโอวาทที่มิใช่ทรงแสดงเพื่อโปรดหมู่แห่งพระสาวกเพื่อให้บรรลุถึงพระธรรม เพราะว่าพระสาวกทั้งหมด หรือพระสาวกทั้งหลายที่เข้าร่วมทำอุโบสถอันบริสุทธิ์ด้วยพระองค์นั่นล้วนเป็นพระอรหันต์ทั้งนั้น เป็นผู้เสร็จกิจแล้ว เพราะฉะนั้น พระโอวาทอันสำคัญนี้จึงเป็นพระโอวาทที่วางหลักถึงพระพุทธศาสนา สำหรับที่พระสาวกทั้งหลายจะได้นำไปประกาศพระพุทธศาสนาสืบต่อไป ตามหลักที่ตรัสไว้ในพระโอวาทนี้ จึงได้เรียกว่าโอวาทปาฏิโมกข์

พระโบราณาจารย์ได้แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงทำอุโบสถอันบริสุทธิ์ร่วมด้วยพระสงฆ์ต่อมา ในวันเพ็ญและในวันดับ คือ ๑๕ วันครั้งดังที่เราทำในบัดนี้

แต่ว่าพระพุทธเจ้าจะทรงทำอุโบสถร่วมกับพระสาวกทั้งหลาย ก็ตลอดเวลาที่พระสาวกทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ปาริสุทธิอุโบสถ หรือ ปาริสุทธะอุโบสถ อุโบสถที่บริสุทธิ์ แต่ว่าต่อมาครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าไม่เสด็จลงทำอุโบสถ พระสงฆ์ทั้งหลายก็รอกันตั้งแต่หัวค่ำจนสว่าง พระอานนท์ได้กราบทูลเตือนมาตามลำดับยามของราตรี ก็ไม่เสด็จลงจนถึงสว่าง จึงได้ตรัสว่า เพราะมีผู้ทุศีลปนอยู่ในสงฆ์ พระโมคคัลลานะ พระสารีบุตร จึงได้จัดการนำเอาผู้ทุศีลนั้นออกจากหมู่ และ

ตั้งแต่นั้นมาพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงลงทำอุโบสถกับพระสาวกทั้งหลายอีกต่อไป โดยโปรดให้สวดวินัยปาติโมกข์ขึ้นเอง คือให้พระภิกษุรูปหนึ่งเป็นผู้ *สวดวินัยปาฏิโมกข์* ***สิกขาบทปาฏิโมกข์*** ดังที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่นี้

เพราะฉะนั้น ตั้งแต่นั้นมาสงฆ์คือหมู่แห่งสาวกทั้งหลาย จึงได้ทำปาติโมกข์กันโดยลำพังพระสงฆ์เอง โดยสวดวินัยปาติโมกข์ติดต่อกันมาจนถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ (น.ภ. ๘๙-๙๐)

ปารุสกวัน *ดู* **ดาวดึงส์**

ปาลิ *ดู* **คัมภีร์**

ป่าเลไลย *ดู* **สังฆเภท**

ปาวจนะ *ดู* **ปาพจน์ ๒**

ปาวาริกเศรษฐี *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

ปาวาริการาม *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

ป่าหิมพานต์ *ดู* **หิมพานต์**

ปิฎก *ดู* **คัมภีร์, พุทธศาสนา**

ปิณโฑลภารทวาชะ *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

ปิตติวิสยะ *ดู* **เปรต**

ปิตติวิสัย แปลว่า ***วิสัยคือภูมิภพของเปรต*** คือสัตว์จำพวกหนึ่ง ซึ่งละโลกไปเกิดเป็นอัตตภาพชนิดหนึ่ง ซึ่งไม่สมประกอบ ต้องเป็นทุกข์ เดือดร้อน เพราะถูกความอยากของตนเองแผดเผาบ้าง ต้องหิวกระหายอยู่เสมอบ้าง ต้องอาศัยสิ่งที่ผู้อื่นให้เป็นอยู่บ้าง (ท.ธ. ๑๗) *ดู* **เปรต** ด้วย

ปิปผลิมาณพ *ดู* **มหากัสสปะ**

ปิยรูป *ดู* **ปฏิสนธิวิญญาณ**

ปิยวิปโยค *ดู* **จิตตภาวนา**

ปิยสัมปโยค *ดู* **จิตตภาวนา**

ปีติ *ดู* **การทำสมาธิ, คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, วิปัสสนูปกิเลส**

ปีศาจ *ดู* **เปรต**

ปืนอาฏานา *ดู* **สวดยักษ์**

ปุกกุสาติ *ดู* **มหากัสสปะ**

ปุคคลบัญญัติ *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

ปุคคลาธิฏฐาน *ดู* **เทสนา ๒**

ปุญญนิธิ *ดู* **บารมี**

ปุญญาภิสังขาร *ดู* **สังขาร**

ปุณฑริกวัน *ดู* **ดาวดึงส์**

ปุณฑริกะ, ไม้ *ดู* **โพธิพฤกษ์**

ปุณฑรีกะ *ดู* **นรก**

ปุณณมันตานีบุตร *ดู* **ปุณณะ**

ปุณณะ พระปุณณะเป็นบุตรของนางพราหมณีชื่อว่านางมันตานี จึงเรียกว่า ***พระปุณณมันตานีบุตร*** ท่านเกิดในสกุลพราหมณ์มหาศาล ในบ้านพราหมณ์ชื่อว่า ***โฑณวัตถุ*** ใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เป็นหลานของ ***พระอัญญาโกณฑัญญะ*** เมื่อท่านพระอัญญาโกณฑัญญะไปประกาศพระศาสนาก็ได้ไปบ้านโฑณวัตถุนี้ และได้ชักนำหลานของท่านผู้นี้บวช ครั้นท่านบวชให้หลานของท่านแล้วก็กลับ ส่วนพระปุณณะยังคงพักอยู่ในที่นั้น ได้บำเพ็ญเพียรจนบรรลุถึงผล

ที่สุดในพระพุทธศาสนาแล้วได้บวชกุลบุตรในที่นั้นอีกประมาณ ๕๐๐ คน

ในอรรถกถาที่แสดงประวัติท่านได้เล่าว่า ท่านได้แสดง ***กถาวัตถุ*** คือถ้อยคำที่ควรพูด ๑๐ อย่าง ที่ปรากฏขึ้นแก่ท่านเอง สั่งสอนศิษย์ คือ

๑. ***อัปปิจฉกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความปรารถนาน้อย

๒. ***สันตุฏฐิกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้มีความสันโดษ

๓. ***ปวิเวกกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้หลีกออกหาความสงบสงัด

๔. ***อสังสัคคกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ

๕. ***วิริยารัมภกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปรารภความเพียร

๖. ***สีลกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้ตั้งอยู่ในศีล

๗. ***สมาธิกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติในสมาธิ

๘. ***ปัญญากถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้อบรมปัญญา

๙. ***วิมุตติกถา*** ถ้อยคำที่ชักนำให้ปฏิบัติเพื่อผลคือความหลุดพ้น

๑๐. ***วิมุตติญาณทัสสนกถา*** ถ้อยคำที่แสดงความรู้ความเห็นในวิมุตติ

ในภายหลังท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและได้สนทนาเรื่องวิสุทธิ ๗ กับท่านพระสารีบุตรเถระ พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านให้เป็นเอตทัคคะในทางเป็นพระธรรมกถึก (พ.พ. ๑๑๐-๑๑๑)

ปุถุจิต เบื้องต้น จิตที่ยังปกคลุมอยู่ด้วยอารมณ์และกิเลสเป็นอันมาก ย่อมเป็นจิตที่หนาแน่น หนาแน่นด้วยอารมณ์และกิเลส ดังจะเรียกว่า ***ปุถุจิต*** บุคคลผู้มีปุถุจิต คือจิตที่หนาแน่น ย่อมเป็นปุถุชนที่ยังหนาแน่น เมื่อเป็นดั่งนี้ จิตจึงยังไม่ซาบซึ้งในธรรม และธรรมก็ยังไม่ซาบซึ้งเข้าถึงจิต แต่การที่ได้ส่งจิตให้ดำเนินไปในกระแสธรรมแม้ด้วยการตั้งใจฟังธรรมที่แสดงย่อมเป็นการขัดสีจิตให้เบาบางเข้าโดยลำดับ เพราะธรรมแม้เป็นธรรมบรรยาย ก็เป็นเครื่องชำระล้างจิตใจได้เหมือนกัน ความตั้งใจฟังให้กระแสของธรรมไหลเข้ามาสู่จิตจึงเป็นวิธีหนึ่ง ซึ่งทำให้จิตใจก้าวลงลึกลงสู่สัจจะคือความจริง

อันสัจจะคือความจริงนี้ ย่อมเป็นสิ่งที่ปรากฏอยู่เสมอ

๑. ***ทุกขสัจจะ*** สัจจะ คือทุกข์ก็ปรากฏอยู่เสมอ

๒. ***สมุทัยสัจจะ*** สัจจะ คือสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ก็ปรากฏอยู่เสมอ

๓. ***นิโรธสัจจะ*** และแม้นิโรธสัจจะสัจจะคือนิโรธ ความดับทุกข์ เมื่อปฏิบัติในทางให้ถึงความดับทุกข์ นิโรธก็ย่อมปรากฏน้อยหรือมากตามควรแก่การปฏิบัติ

*๔. **มัคคสัจจะ*** และแม้มัคคสัจจะ สภาพที่แท้จริงคือ มรรค เมื่อปฏิบัติมรรคก็ย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติอยู่เสมอเช่นเดียวกัน

เพราะฉะนั้น สัจจะจึงเป็นสิ่งที่ปรากฏตัวอยู่ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่ซ่อนเร้น แต่ว่าจิตใจนี้เองเมื่อยังเป็นปุถุจิต จิตที่หนาแน่นอยู่ด้วยอารมณ์ คือ กิเลส ย่อมมองไม่เห็น เหมือนอย่างตาบอดมืดมองไม่เห็น (น.จ.๗๐-๗๑)

ปุถุชน ๓ ประเภท *๑. **อันธพาลปุถุชน*** บุคคลที่เป็นผู้ที่มีตาบอดมืดสนิทมองไม่เห็นสัจจะเอาเลย เรียกว่าเป็นอันธพาลปุถุชน ปุถุชนผู้เป็นอันธพาลคือเป็นผู้เขลาไม่รู้เหมือนอย่างคนตาบอด

*๒. **ปุถุชนสามัญ*** บุคคลเมื่อมีความรู้ขึ้นลาง ๆ เช่น เมื่อได้สดับฟังธรรมคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาที่ชี้ให้รู้จักทุกข์ให้รู้จักเหตุให้เกิดทุกข์ให้รู้จักความดับทุกข์ ให้รู้จักทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็เกิดความรู้ความเห็นขึ้นลาง ๆ แม้จะไม่แจ่มชัดนักตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดาสามารถที่จะละความชั่วกระทำความดีได้ตามสมควร ความเป็นอันธพาลก็ย่อมหายไป มาเป็นปุถุชนสามัญ

*๓. **กัลยาณปุถุชน*** บุคคลเมื่อได้ปฏิบัติชอบยิ่งขึ้น มีดวงตาใจที่แจ่มใสขึ้น มองเห็นสัจจะตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแจ่มชัดขึ้น สัจจะทั้ง ๔ มีทุกขสัจจะเป็นต้นปรากฏนัดขึ้น แต่ยังไม่ถึงขั้นมรรค ซึ่งเป็นเหตุละสังโยชน์ได้ ความเป็นปุถุชนสามัญก็หายไป เลื่อนมาเป็นกัลยาณปุถุชนคือปุถุชนผู้ที่เป็นคนดีคนงาม มีความมั่นคงในธรรมตามคำสั่งสอนของสมเด็จพระบรมศาสดา จิตใจของกัลยาณปุถุชนย่อมแจ่มแจ้งชัดขึ้นในสัจจะทั้ง ๔ เพราะฉะนั้น สัจจะทั้ง ๔ นี้ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาได้ทรงสั่งสอนไว้ จึงเป็นข้อที่ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาทุกคนจะพึงตั้งใจฟัง ตั้งใจพิจารณาให้ตระหนักชัด (น.จ. ๗๑-๗๒) *ดู* **เครื่องรางของขลัง, จิตตภาวนา, โพธิปักขิยธรรม, วิสุทธิ ๗** ด้วย

ปุพพเปตพลี *ดู* **ทาน, ทักษิณานุปทาน**

ปุพพันตะ *ดู* **อวิชชา**

ปุพเพกตปุญญตา *ดู* **ประโยชน์ภายหน้า**

ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ *ดู* **ทศพลญาณ, พุทธชัยมงคลคาถา, วิชชา ๓**

ปุรัตถิมทิศ *ดู* **สิงคาลกะ**

ปุราณมิฬหนรก *ดู* **นรก**

ปุรินททะ *ดู* **ดาวดึงส์**

ปุริสทัมมสารถิ *ดู* **บุคคล ๔**

ปุริสเมธะ *ดู* **สังคหวัตถุ ๕**

เปต *ดู* **ทักษิณานุปทาน, เปรต**

เปตชน *ดู* **เปรต**

เปตญาติ *ดู* **เปรต**

เปตวิสยะ ดู **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

เปรต คำที่คนไทยส่วนมากได้รู้จักกันคำหนึ่ง คือ ***เปรต*** และเป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึงผีชนิดหนึ่ง ซึ่งมักจะมีรูปร่างสูงอย่างต้นตาล จึงมักใช้ล้อหรือกระทบคนที่มีรูปร่างสูง ตามที่เล่าอ้างกัน เปรตปรากฏกายแก่บางคนในบางโอกาส แต่ใครเป็นผู้เคยเห็นก็ยากที่จะอ้าง เพราะไม่ได้ลองประกาศหาตัว ทั้งถ้าจะมีใครมาเล่ายืนยันว่าเคยเห็นก็อาจจะไม่เชื่อ เพราะไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน แต่เรื่องเปรตนี้ก็คงเป็นเรื่องที่เล่าอ้างกันในหมู่คนไทยเราในลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันมาช้านาน จนเมื่อกล่าวว่าเปรตก็เป็นที่เข้าใจตรงกันว่าเป็นผีชนิดไหน

เปรต เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า ***เปต*** แปลว่า ผู้ละไปแล้ว หมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป อีกอย่างหนึ่งแปลว่า บิดร คือญาติร่วมโลหิตผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา แต่มุ่งถึงญาติดั่งกล่าวผู้ละไปแล้ว ที่เรียกว่า ***บุรพบิดร*** การทำบุญอุทิศให้บุรพบิดรเรียกว่า ***บุพพเปตพลี*** คำว่าเปรต มีคำแปลและความหมายดั่งกล่าวนี้ จึงไม่ตรงกับเปรตตามที่เข้าใจกัน เพราะหมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป และบุรพบิดรคือญาติร่วมสายโลหิตชั้นผู้ใหญ่ที่ตายไปก่อนแล้ว คำนี้ในชั้นเดิมก็น่าจะใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ ทั่ว ๆ ไปอย่างนั้น และมักจะใช้ในเรื่องการทำบุญอุทิศให้ผู้ตายไปแล้ว คือกล่าวถึงผู้ตายไปแล้วว่า ***เปต***

ในพระสูตรหนึ่ง ได้กล่าวไว้โดยความว่า ***เปตชน*** คือคนที่ตายไปแล้ว ไม่อาจจะรับส่วนกุศลได้ทุกคน เฉพาะผู้ที่ไปเกิดเป็น ***ปรทัตตูปชีวี*** (ผู้มีปกติอาศัยส่วนบุญที่คนอื่นให้เป็นอยู่) เท่านั้นจึงอาจได้รับ ในเมื่อได้ทราบและได้อนุโมทนากุศลที่ญาติในปัจจุบันได้ทำและอุทิศให้ ในพระสูตรนั้นได้กล่าวว่าไม่เป็นฐานะที่จะว่างจากญาติร่วมสายโลหิตซึ่งได้ไปเกิดเป็นปรทัตตูปชีวี เพราะใช้ในถ้อยคำดั่งกล่าวบ่อย ๆ เมื่อได้ยินคำว่า ***เปรต*** ก็ทำให้นึกถึงผีจำพวกนั้นทันที

ซ้ำยังมีเรื่องกล่าวถึง ***เปตญาติ*** คือญาติผู้ตายไปแล้วของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งไปเกิดเป็นผีจำพวกนี้ มาขอรับส่วนพระราชกุศลของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ยิ่งทำให้ความเข้าใจเอียงไปถึงผีจำพวกนั้น และแม้เป็นผีคนอื่น ไม่ใช่ผีญาติของตน เมื่ออยู่ในลักษณะเดียวกันก็เลยเรียกว่าเปรตด้วยกันทั้งหมด

เปรต คือคนที่ตายไปแล้ว (ยังไม่ได้กล่าวว่าตายไปเป็นอะไร) ก็เลยเปลี่ยนความหมายว่าตายไปเป็นเปรต กลายเป็นภูมิชั้นอีกชนิดหนึ่งของอบายหรือ

ทุคติ เรียกว่า ***ปิตติวิสยะ*** แปลกันว่า วิสัยคือแดนหรือถิ่นฐานของเปรต แต่คำว่า ***ปิตติ*** น่าจะแปลว่า ของบิดา (***ปิตฤ*** ในภาษาสันสกฤต มีคำเทียบในภาษาบาลี คือ ***เปติก*** แปลว่า ของบิดา) คำนี้ก็มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากในวงศ์ญาติจนหมายถึงเปรตทั่ว ๆ ไป

ในเรื่องพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่เปรตที่เคยเป็นญาติแต่ก่อนนั้น พระอาจารย์ได้แสดง ***รูปลักษณะของเปรต*** ที่มายืนรับส่วนบุญที่ภายนอกฝาตำหนักเป็นต้น เปรตเหล่านั้นเสวยผลของความริษยาและความตระหนี่ บางพวกมีหนวด ผมยาว มีหน้าดำ บางพวกมีเส้นเอ็นหย่อน มีอวัยวะใหญ่น้อยห้อยย้อย ผอมโซหยาบและดำ บางพวกยืนดำเกรียมเหมือนต้นตาลที่ถูกไฟป่าไหม้ บางพวกกระหายจนเป็นเปลวไฟในท้องแลบออกจากปาก บางพวกมีหลอดคอเล็กขนาดปลายรูเข็ม แต่มีท้องใหญ่อย่างภูเขา แม้จะได้ข้าวน้ำก็บริโภคไม่ได้ตามต้องการ ต้องรับแต่รสของความหิวกระหาย บางพวกตะกรุมตะกรามดื่มเลือดหนองและไขข้อเป็นต้นที่ไหลออกจากปากแผลฝีและต่อมที่แตกของกันและกันหรือของสัตว์เหล่าอื่น ทั้งหมดล้วนมีรูปร่างพิกลน่าเกลียดน่ากลัว

ในที่อื่นได้กล่าวถึงเปรตมีรูปร่างวิปริตต่าง ๆ ได้รับทุกข์ทรมานในอาการต่าง ๆ กัน ***สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*** ได้ทรงประมวลชนิดเปรตไว้ ๔ ชนิด ในหนังสือ ***ธรรมวิจารณ์*** คือ

๑. รูปร่างไม่สมประกอบ ซูบผอมอดโซ ดั่งกล่าวแล้ว

๒. ร่างกายพิการ เช่น ร่างกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของสัตว์ดิรัจฉาน เช่น เป็นกาบ้าง เป็นสุกรบ้าง เป็นงูบ้าง

๓. รูปร่างพิกล เสวยกัมมกรณ์อยู่ตามลำพัง ด้วยอำนาจบาปกรรม

๔. รูปร่างอย่างมนุษย์ปกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกวิมานไปเสวยกัมมกรณ์กว่าจะรุ่ง เรียกว่า เวมานิกเปรต

เรื่องเปรตเหล่านี้มักเล่านิยายถึงคนทำบาปตายไปตกนรกแล้วพ้นจากนั้นมาเกิดเป็นเปรตก็มี

ใน ***ลัทธิลามะของทิเบต*** ตามหนังสือเล่มหนึ่งได้กล่าวถึงเรื่องเปรตว่า เป็นผีจำพวกอดอยากหิวกระหาย เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในโลกเป็นคนตระหนี่โลภจัด ไม่มีการสละบริจาค มีแต่มักได้ จึงมาเกิดเป็นเปรตมีปากไม่โตกว่ารูเข็ม หลอดคอไม่กว้างกว่าเส้นผม แม้จะพบอาหารและเครื่องดื่มมากมายก็ไม่อาจ

บริโภคให้เพียงพอแก่ความต้องการของร่างกายที่ใหญ่โต และอาหารอะไร ๆ ที่บริโภคเข้าไปก็กลายเป็นของร้อนแผดเผาอยู่ในกระเพาะ เปลี่ยนไปเป็นมีด เลื่อย และอาวุธอื่น ๆ ทิ่มแทงลำไส้หล่นลงไปยังภาคพื้นทำให้เป็นบาดแผลเจ็บปวดพากันร้องคร่ำครวญหาน้ำ หรือขอน้ำอยู่เนืองนิตย์ ความกระหายน้ำมีมาก ดั่งที่เขียนเป็นภาพมีเปลวเพลิงแลบออกมาจากปาก และเมื่อพยายามที่จะจับต้องน้ำที่ได้ก็กลายเป็นไฟขึ้น และกล่าวว่า เปรตทั้งหมดมี ๓๖ ชนิด แบ่งเป็นหมู่ ๆ คือ เป็นเปรตต่างศาสนาที่น่าสยะแสยง เป็นเปรตพุทธศาสนิกที่น่าสยะแสยง เป็นเปรตที่กิน ดื่ม น่าสยะแสยง เพราะสิ่งที่กินดื่มเข้าไปกลายเป็นอาวุธต่าง ๆ เป็นเปรตที่ไม่ถูกจำกัดที่อยู่ เที่ยวไปได้ในโลกมนุษย์ (อีกหมู่หนึ่งน่าจะเป็นเปรตที่ถูกจำกัดที่อยู่ จึงรวมเป็น ๕ หมู่ดั่งกล่าวในหนังสือนั้น) เปรตเหล่านี้มี ๓๖ ชนิด (ตามลัทธิลามะในหนังสือนั้น) คือ

๑. มีร่างกายแบน คือ แบนอย่างใบไม้ นอนหงายได้อย่างเดียว (มีคำเรียกการนอนอย่างนี้ว่าเปรตไสยา)

๒. มีปากเล็กเท่าเข็ม มีลำคอเล็กแต่ท้องโต เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่อยากแต่จะกินอย่างเดียว

๓. กินสิ่งที่อาเจียนออกมาของผู้อื่น

๔. กินอุจจาระ ปัสสาวะ เปรตจำพวกนี้เห็นวัจจกุฏิ (ส้วม) เป็นที่ปรุงอาหารที่ดีที่สุด (ผีกระสือกระมัง)

๕. กินหมอก เพราะเห็นหมอกปรากฏดุจอาหาร

๖. เลี้ยงตัวด้วยน้ำที่เขาให้

๗. มองเห็นยาก เพราะมีรูปละเอียด

๘. เลี้ยงตัวด้วยเขละที่ผู้อื่นถ่มทิ้งไว้ (ผีกระโถนกระมัง)

๙. กินผมขน เพราะเห็นอยู่แต่เฉพาะผมขนเท่านั้น

๑๐. ดูดเลือดของผู้อื่น

๑๑. เลี้ยงตัวด้วยความคิดอันเป็นบาปอันชั่วร้ายของผู้อื่น เพราะเป็นความคิดที่อยู่ในระดับเดียวกันกับของตน

๑๒. กินเนื้อของตัวเอง

๑๓. เลี้ยงตัวด้วยควันธูปที่เขาบูชา

๑๔. ทำความไข้เจ็บ คือเป็นเหตุให้เกิดความไข้เจ็บ

๑๕. สอดส่ายเพื่อจะรู้เห็นความลับที่เขาปกปิด เช่นเดียวกับพวกจารบุรุษ (ผีนักสืบกระมัง)

๑๖. หลบซ่อนอยู่ตามแผ่นดิน ไม่กล้าแสดงตัวในที่ประชุมชน

๑๗. เป็นวิญญาณหรือผีเที่ยวทำเสียงรบกวนในที่ต่าง ๆ (แสดงเสียงหลอก)

๑๘. มีเปลวไฟออกมาจากข้างในไหม้ของกินของดื่มเสียหมดในเวลาที่เปิบเข้าปาก

๑๙. ลักพาเด็กเพื่อกินเป็นอาหาร

๒๐. อาศัยอยู่ในทะเล

๒๑. .....

๒๒. ถือตะบองของยมราช คือ องครักษ์ หรือผู้รับใช้ของยมราช

๒๓. อดอยากทนทุกข์ทรมาน

๒๔. กินเด็ก

๒๕. กินอวัยวะภายในของสัตว์และคนอื่น เช่น ตับ ไต ไส้พุง (ผีปอบกระมัง)

๒๖. รักขสะ หรือรากษส มีร่างกายแข็งแรง น่ากลัว อยู่ตามป่าช้า มีซากศพเป็นอาหาร

๒๗. กินควัน

๒๘. อาศัยอยู่ในที่ลุ่มต่ำหรือที่น้ำขังที่ชื้นแฉะ ซึ่งไม่มีใครอาศัยอยู่

๒๙. กินลม

๓๐. เลี้ยงตัวด้วยเถ้าถ่านที่ได้ในที่ต่าง ๆ

๓๑. กินสิ่งเป็นพิษ

๓๒. อาศัยอยู่ในทะเลทราย

๓๓. เลี้ยงตัวอยู่ด้วยเปลวไฟแลบที่มีในที่ต่าง ๆ

๓๔. อาศัยอยู่บนต้นไม้

๓๕. อาศัยอยู่ตามข้างถนน

๓๖. ฆ่าผู้อื่นเพื่อเข้าสิงอยู่ในร่างกายเขาแทน

เปรต ๓๖ ชนิดตามที่แบ่งไว้นี้ ดูคล้ายเที่ยวเก็บอมนุษย์หรือผีที่กล่าวถึงในที่ต่าง ๆ มารวมไว้เท่านั้น ไม่ใช่จัดตามหลักเกณฑ์ที่จะทำให้ได้ความเข้าใจและมองเห็นว่าประมวลมาไว้ทั้งหมด แต่ก็หลายจำพวกที่ตรงกับคติในคัมภีร์ทางฝ่ายใต้ (หีนยาน) เช่น ชนิดที่ ๒๒ ว่า ผู้ถือตะบองของยมราชเป็นเปรตชนิดหนึ่งใน***อรรถกถาพาลปัณฑิตสูตร*** พระอาจารย์กล่าวว่าองค์ยมราชซึ่งเป็นเจ้าแห่งนรกเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เรียกว่า ***เวมานิกเปรต*** (แปลว่า เปรตมีวิมานอยู่) ฉะนั้น พวกยมบุรุษคือคนของยมราช ก็น่าจะเป็นเปรตชนิดหนึ่งเช่นเดียวกัน

ส่วน ***รากษส*** หรือ ***รักขสะ*** นักเรียนบาลีในเมืองไทยแปลกันว่า ***ผีเสื้อน้ำ*** พระอาจารย์ทางฝ่ายเราอธิบายว่า หน้าขาว ท้องเขียว มือเท้าแดง เขี้ยวใหญ่ เท้าเก รูปพิกลน่ากลัว อาศัยอยู่ในน้ำ (ไม่ใช่ในป่าช้า) ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ส่วนทางมหายานเก็บมารวมเป็นเปรตชนิดหนึ่งด้วย

ใน ***ไตรภูมิพระร่วง*** ตอนเปรตภูมิกล่าวถึงพวกเปรตมากมายหลายจำพวกมีถิ่นฐานอยู่รอบเมืองราชคฤห์ กลางสมุทร เหนือเขา กลางเขา ที่มีปราสาทอยู่ก็มี ที่มีพาหนะยวดยานเที่ยวไปในอากาศก็มี เมื่อเดือนแรมเป็นเปรต เดือนขึ้นเป็นเทพยดา หรือกลับกันก็มี แฝงต้นไม้ใหญ่อยู่ หรืออยู่บนที่ราบ

ก็มี เป็นพวกผีเสื้อ ผีในต้นไม้ก็มี เป็นพวกผีปีศาจซ่อนตนอยู่ในแผ่นดินก็มี มีอายุยืนต่าง ๆ กัน ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ตลอดถึงกัปกัลป์พุทธันดร ต้องทนอดอยากทุกข์ยากต่าง ๆ

ลางจำพวกอายุยืนเท่าไรก็ไม่ได้ข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าปากเข้าคอ

ลางจำพวกตัวใหญ่ปากเล็กเท่ารูเข็ม

ลางจำพวกผอมนักหนา จะหาเลือดสักหยดก็ไม่ได้ หนังติดกระดูก ตากลวงลึก ผมยุ่งรุ่ยร่าย ไม่มีผ้าปกกายเหม็นสาบ ร้องเพราะอยากอาหารนักหนา นอนสิ้นแรง ได้ยินเหมือนเสียงร้องเรียกให้มากินข้าวกินน้ำ ลุกล้มล้มลุกไปมา แต่ก็ไม่มีข้าวน้ำจะได้แต่ที่ไหน

เปรตเหล่านี้เมื่อเป็นคนมักริษยาคนมีดูแคลนคนยาก ทำกลเอาสินท่านมาเป็นสินตน ตระหนี่ไม่ให้ทาน เห็นเขาจะให้ก็ห้าม ฉ้อทรัพย์สินสงฆ์

ลางจำพวกมีตัวงามดังมหาพรหมงามดั่งทอง มีปากดั่งหมู อดอยากนักหนา เพราะเมื่อก่อนได้บวชเป็นชีมีศีลบริสุทธิ์จึงงามดั่งทอง มีปากดั่งปากหมูเพราะประมาทครูบาอาจารย์เจ้ากูสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ตัวงามดั่งทอง ปากเหม็นนักหนา หนอนเต็มปาก บ่อนกินปากเจาะกินหน้าตา เพราะได้รักษาศีลเมื่อก่อนจึงมีตัวงาม ปากเหม็นหนอนบ่อนกินปากเพราะได้ติเตียนยุยงสงฆ์ให้ผิดกัน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) มีตนเหม็นนักหนา แมลงวันตอมอยู่ทั่วเจาะกินตน ผอมนักหนา หาเนื้อมิได้เลย เอ็นหนังพอกกระดูกอยู่ อดอยากนักหนา กินเนื้อลูกตนเอง เพราะเมื่อเป็นคนอยู่หลอกให้ยาแท้งแก่หญิงมีครรภ์ และสบถว่า ถ้าให้ยาลูกตกก็ให้เป็นเปรตเหมือนอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) อดอยากนักหนา เห็นข้าวน้ำหยิบมาก็เป็นก้อนอาจมเป็นเลือดเป็นหนอง เห็นผ้าเอามาห่มก็กลายเป็นแผ่นเหล็กแดงไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่ออยู่เป็นคนขึ้งเคียดด่าทอสามี (หรือภรรยา) ผู้บริจาคทานให้ไปกินข้าวน้ำที่กลายเป็นอาจมเลือดหนองให้ใช้ผ้าผ่อนที่กลายเป็นเหล็กแดง

จำพวกหนึ่ง ตนใหญ่สูงเพียงลำตาลผมหยาบตัวเหม็น อดอยากไม่มีข้าวสักเมล็ดน้ำสักหยาดเข้าท้อง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนตระหนี่นัก ไม่มักทำบุญทาน ทั้งห้ามปรามผู้อื่นมิให้ทำ

จำพวกหนึ่ง สองมือกอบเอาข้าวลีบลุกเป็นไฟมาใส่บนหัวตัวเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเอาข้าวลีบปนข้าวดีไปลวงขาย

จำพวกหนึ่ง เอาค้อนเหล็กแดงตีหัวตนเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนได้ตีศีรษะพ่อแม่ด้วยมือไม้หรือด้วยเชือก

จำพวกหนึ่ง อดอยาก ครั้นกินข้าวน้ำที่เห็นว่ามีรสอร่อย ก็กลายเป็นอาจมเน่าเป็นหนอนเหม็น เพราะเหตุที่เมื่อกำเนิดก่อนได้สบถให้เป็นดั่งนั้น เพื่อพรางว่าไม่มีข้าวน้ำที่จะบริจาค

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิงมีเล็บมือใหญ่ยาวและคมดั่งมีดคมกริบ ขูดเนื้อหนังของตัวเองกิน เพราะลักเนื้อของผู้อื่นแล้วปฏิเสธ ด้วยสบถให้ไปเป็นอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง กลางวันถูกยิงแทงตีด่ามีสุนัขใหญ่ไล่ขบกัดกินเนื้อ กลางคืนเป็นเทพยดาเสวยทิพยสมบัติเพราะเมื่อกำเนิดก่อน กลางวันเข้าป่าล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล

จำพวกหนึ่ง มีวิมานดั่งเทพยดา แต่อดอยากนักหนา เอามือคมกริบขูดเนื้อหนังของตนออกมากิน เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเป็นนายเมืองบังคับความราษฎร มักกินสินจ้าง ที่ชอบว่าผิดที่ผิดว่าชอบ จึงสนองให้ขูดเนื้อหนังของตนกิน แต่เพราะได้จำศีลจึงมีวิมานอยู่

จำพวกหนึ่ง กินเสลดอาเจียนน้ำลายเหงื่อไคล น้ำเน่าน้ำหนองและของเหม็นอื่น ๆ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนให้ของเดนของเสียแก่พระสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง กินน้ำหนองและซากสุนัขเน่า เพราะเหตุที่เมื่อชาติก่อนนำเนื้อต้องห้ามมาอำพรางให้พระสงฆ์ฉัน

จำพวกหนึ่ง เปลวไฟพุ่งออกแต่อกลิ้นปากลามไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนได้ด่าสบประมาท กล่าวมุสาวาทต่อพระสงฆ์และผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง อยากน้ำดั่งใจจะขาด เห็นน้ำใสเอามือกอบมากินน้ำก็กลายเป็นไฟไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนข่มเหงคนเข็ญใจ ไม่มีกรุณาปรานี เห็นของท่านก็ใคร่จะได้ เห็นสินท่านก็ใคร่จะเบียดบังเอา ใส่ความผิดท่าน

จำพวกหนึ่ง มีตัวเปื่อยเน่า ผอมหลังขด มือเน่า เท้าเปื่อย เอาไฟมาคลอกตัวเอง กลิ้งอยู่ดั่งขอนไม้ เพราะเมื่อชาติก่อนคลอก เผาป่า (ทำลายไม้ทำลายสัตว์ป่า)

จำพวกหนึ่ง มีตนใหญ่เท่าภูเขา มีเส้นขนรียาวเสียบแหลม เล็บตีนเล็บมือใหญ่คมกริบดั่งมีดหอกดาบ เล็บและขนกระทบกันดั่งลั่น ลุกเป็นไฟไหม้ทั้งตัว บาดตัวดั่งขวานฟ้าผ่า เพราะเมื่อชาติก่อนเป็นนายเมือง แต่งความมิชอบธรรม เห็นแก่สินจ้าง ไม่เป็นกลาง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ

เปรตจำพวกต่าง ๆ ในไตรภูมิพระร่วงดูรายชื่อคัมภีร์ที่ค้นมาเรียบเรียงก็เห็นได้ว่าเก็บจากคัมภีร์สายเถรวาท หรือ

พระพุทธศาสนานิกายสายใต้ แสดงลักษณะทรมานต่าง ๆ และแสดงกรรมที่กระทำในชาติก่อนด้วย แต่ของบางจำพวกดูก็ไม่ค่อยเหมาะสม พระอาจารย์น่าจะเก็บเปรตมาจากที่ต่าง ๆ และแสดงกรรมกำกับไว้ แต่ก็มีลักษณะเป็นเปรตมากกว่าเปรตทางสายทิเบต เพราะทางนิกายสายใต้นี้มีลักษณะตรงกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ทนทุกข์ทรมานด้วยตนเอง ตนเองเป็นผู้หิวกระหาย ถูกไฟไหม้ ถูกสัตว์บ่อนกัดกินเป็นต้น มิได้เที่ยวไปทำร้ายใคร ส่วนเปรตทางนิกายสายเหนือมีลักษณะเป็น ***ปีศาจ*** หรือผีที่เที่ยวไปทำร้ายคนหรือสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ ด้วย แต่ทั้ง ๒ สายก็มีลักษณะตรงกันอยู่ข้อหนึ่งว่าเปรตต่างจากสัตว์นรก นรกนั้นเป็นสถานทรมานที่มีอยู่ส่วนหนึ่ง เทียบอย่างคุกตะราง สัตว์นรกรวมอยู่ในคุกนรกนั้น ส่วนเปรตอยู่ในที่ต่าง ๆ บนโลกเป็นที่จำกัดบ้าง ไม่จำกัดบ้าง เป็นพวกมีร่างกายพิกลพิการ อดอยากยากแค้น ทนทุกข์ทรมานในลักษณะต่าง ๆ เทียบด้วยคนอดอยากยากแค้นไม่สมประกอบ พิกลพิการ มีที่อยู่เป็นหลักเป็นแหล่งในที่ต่าง ๆ หรือเที่ยวเร่ร่อนไปไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง

เรื่อง ***ผีบุรพบิดร*** และวิธีทำทักษิณาคือทำบุญอุทิศให้ ได้มีแสดงไว้แล้วในลัทธิพราหมณ์ก่อนแต่พระพุทธศาสนาได้มาบังเกิดขึ้น ดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว คิดดูถึงจิตใจของคนที่เป็นญาติกันเมื่อเชื่อว่าญาติที่ตายไปแล้วของตนไปเกิดตกทุกข์ได้ยาก ก็ย่อมจะมีความสงสารและคิดช่วยด้วยประกอบพิธีตามที่เชื่อถือ ***ศราทธพรต*** (วัตรวิธีตามที่เชื่อ) ขึ้น

เมื่อพระพุทธศาสนาได้บังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงแสดงบุพพเปตพลีในพระพุทธศาสนา แต่ในชั้นหลังได้แยกออกเป็น ๒ สาย คือมหายานและเถรวาท

ฝ่ายเถรวาทได้นับถือพระพุทธวจนะที่พระเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปะเป็นประธาน ได้ทำสังคายนาไว้ (ครั้งหนึ่ง) และได้รักษาสืบต่อมาจนถึงได้จารึกเป็นตัวอักษรในลังกา การแสดงพระพุทธศาสนาของสายนี้ ตลอดจนการอ้างว่าพระพุทธเจ้าตรัสอย่างนั้นตรัสอย่างนี้ ก็อ้างจากพระไตรปิฎกซึ่งได้จดจารึกตั้งแต่ครั้งนั้น และคัดลอกสืบกันมา

ส่วนฝ่ายมหายานได้มีแสดงผิดแผกออกไป ดั่งเช่นเปรตประเภทต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้ว แม้วิธีช่วยก็เช่นเดียวกัน ดั่งในหนังสือเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงเรื่อง ***พระโมคคัลลานะ*** ไปช่วยมารดา มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น

พระโมคคัลลานะ ซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา (ได้ทราบว่าทางจีนถือเบื้องซ้ายเป็นสำคัญ เบื้องขวาเป็นรอง ทางทิเบตจะถือเช่นเดียวกันกระมัง) ได้คิดจะช่วยมารดาบิดาผู้ละไปแล้ว จึงตรวจดูไปทั่วโลกว่า ท่านทั้งสองนั้นไปอยู่ที่ไหน ก็ได้เห็นมารดาไปเกิดอยู่ในเปตโลก ไม่มีความสุข ปราศจากอาหารและน้ำดื่ม มีร่างกายผ่ายผอมเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก มีความสงสารเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ไปหามารดา ได้ยื่นบาตรที่เต็มด้วยข้าวให้ มารดาของท่านรับบาตรมาถือไว้ในมือซ้าย พยายามที่จะหยิบข้าวเปิบเข้าปากด้วยมือขวา แต่ก่อนที่จะถึงริมฝีปาก ข้าวก็กลายเป็นเถ้าถ่านไฟ นางไม่อาจที่จะบริโภคได้ เมื่อได้เห็นเช่นนี้ พระโมคคัลลานะก็มีความสังเวชสลดใจ ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่เกิดขึ้นและรอฟังคำสั่งสอนของพระองค์ พระบรมครูได้ตรัสว่า บาปที่ผูกมัดมารดาของพระโมคคัลลานะไปสู่ฐานะที่ไม่เป็นสุขนี้เป็นบาปหนักพระโมคคัลลานะหรือใครในโลก หรือเทวดาโลกทั้งหมดไม่อาจจะช่วยให้หลุดพ้นได้ด้วยลำพังกำลังของตนเอง แต่ความหลุดพ้นอาจจะมีได้ด้วยสงฆ์ คือภิกษุในสิบทิศมาประชุมกัน ด้วยกำลังทางจิตใจของสงฆ์ดั่งกล่าว ความหลุดพ้นอาจมีได้ จึงทรงแนะนำวิธีที่จะช่วยให้หลุดพ้นจากความทุกข์นี้และความทุกข์ที่คล้ายกันทั้งหมด คือ ในวันที่ ๑๕ ของเดือนที่ ๗ ภิกษุในสิบทิศมาประชุมร่วมกันแล้วก็พึงถวายทานเพื่อที่จะช่วยบุพชนด้วยวิธีนี้ บุพชนทั้งหลายจะหลุดพ้นจากความทุกข์และเกิดขึ้นทันทีในภูมิที่มีสุขในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนคำที่สวดในขณะที่มีการถวายทาน ซึ่งจะให้บังเกิดคุณอย่างแน่นอน พระโมคคัลลานะมีความชื่นชมยินดี และด้วยวิธีที่ทรงสอนนี้ก็ได้ช่วยมารดาให้พ้นจากทุกข์ได้

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรด ***นางพญาเปรต*** มีความว่า

นางพญาเปรตมีนามว่า ***หาริติ*** ปากเป็นไฟ มีลูกถึง ๕๐๐ นางเที่ยวจับเด็กที่มีชีวิตมาเลี้ยงพวกลูกของนาง พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณาได้เสด็จมายังที่พำนักของนาง ได้ทรงซ่อนบุตรคนเล็กสุดที่รักของนางชื่อ ***ปิงคละ*** ไว้ในบาตรของพระองค์ เมื่อนางกลับมาไม่พบบุตรก็มีความเศร้าโศกและได้ทูลให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยติดตามนำกลับมา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้นางได้ทราบว่า ปิงคละของนางอยู่ในบาตรของพระองค์ นางและพวกบริวารได้ช่วยกันพยายามที่จะนำปิงคละออกมาจากบาตร แต่ไม่สำเร็จ จึงได้

ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า นางเที่ยวกินเด็กที่เป็นบุตรของมนุษย์ ซึ่งมีบุตรคนละสองสามคนเท่านั้น ส่วนนางสิมีลูกถึง ๕๐๐ คน ถึงอย่างนั้นก็ยังเศร้าโศกเพราะเสียลูกไปเพียงคนเดียว นางพญาเปรตกราบทูลว่า บุตรคนนี้เป็นสุดที่รัก และได้ถวายปฏิญญาว่า จักไม่กินเด็กมนุษย์อีกต่อไป พระพุทธเจ้าได้ทรงคืนปิงคละให้แก่นาง นางได้ถึงสรณะ ๓ และสมาทานศีล ๕ เรื่องนี้มีอ้างว่ามีใน ***รตนกูฏสูตร*** และทางลัทธิลามะได้กล่าวต่อไปว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสัญญาว่าในอนาคตภิกษุในพระพุทธศาสนาจักให้ข้าวประจำวัน กำมือหนึ่ง ๆ แก่นาง

ทั้งสองเรื่องนี้ เล่าแทรกเข้ามาเพื่อให้เป็นเรื่องแปลกหู เรื่องแรกก็พอเป็นเรื่องเปรตได้ ส่วนเรื่องหลังเป็นเรื่องยักษิณีมากกว่า แต่วิธีช่วยในเรื่องที่หนึ่ง และตามที่ลัทธิลามะเพิ่มเติมไว้ท้ายเรื่องที่สองก็มีเค้าเป็นพิธีทักษิณา แต่ไม่ตรงกับวิธีบำเพ็ญทักษิณา

ลักขณสังยุต ใน ***นิทานวัคค์*** ท่านว่าไปเกิดเป็นเปรตชนิดต่าง ๆ เช่นนั้นเพราะเศษกรรม คือเมื่อเป็นมนุษย์ทำบาปหยาบช้าไว้ ตายไปเกิดในนรกครั้นพ้นจากนรกแล้วยังไม่สิ้นบาปกรรมทั้งหมด จึงต้องไปเป็นเปรตเสวยทุกข์ต่อไปอีกเพราะกรรมที่ยังเหลืออยู่นั้น

คำว่า ***เศษกรรม*** ก็คือ บาปกรรมที่ยังเหลืออยู่ หมายถึงเศษบาปนั้นเอง ท่านเล่าว่า เมื่อท่าน***พระลักขณะ*** (องค์หนึ่งในชฎิลพันองค์) และท่าน ***มหาโมคคัลลานะ*** พักอยู่บนภูเขาคิชฌกูฏใกล้พระนครราชคฤห์ เวลาเช้าท่านทั้งสองออกบิณฑบาต ขณะที่เดินลงจากภูเขา ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้แย้มโอษฐ์ (อาการบันเทิงของพระอรหันต์ไม่ถึงยิ้ม) ท่านพระลักขณะได้ถามถึงเหตุของอาการแย้ม ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ไม่ใช่เวลาของปัญหา ให้ถามในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เมื่อท่านทั้ง ๒ เที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ขากลับได้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน ท่านพระลักขณะได้กล่าวถามขึ้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้เล่าว่า ได้เห็นร่างสัตว์อย่างหนึ่งลอยไปในอากาศมีลักษณะอาการตามที่ท่านได้เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรับรอง และได้ทรงพยากรณ์บาปที่สัตว์นั้นได้ทำขณะเมื่อเป็นมนุษย์ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นบ่อย ๆ ขณะที่เดินลงเขาคิชฌกูฏ และได้เล่าในที่เฉพาะพระพักตร์ทุกครั้ง ได้มีพระพุทธพยากรณ์ทุกคราวว่า เป็นสัตว์ที่เสวยเศษบาปดังกล่าวข้างต้น

ร่างสัตว์ที่พระมหาโมคคัลลานะได้เห็นเหล่านี้ในอรรถกถาเรียกว่า เปตะ คือเปรต ทั้งหมด ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นแล้ว เพราะท่านดำริว่าท่านเองพ้นแล้วจากอัตภาพเช่นนั้น ต่างจากผู้ที่ยังไม่เห็นสัจจะ ยังมีชาติภพไม่แน่นอนซึ่งอาจไปเกิดเป็นเปรตเช่นนั้นอีกก็ได้ ท่านจึงบันเทิงใจ พระอาจารย์ท่านอธิบายอย่างนี้ที่จะป้องกันว่ามิใช่แย้มหยัน แต่ก็อาจอธิบายว่าแย้มโอษฐ์แสดงว่าได้เห็นสิ่งที่แปลกแสดงอาการคล้ายจะพูดก็ได้

ประมวลกล่าวเปรตที่ท่านได้เห็นและพยากรณ์บาปโดยย่อดั่งต่อไปนี้

ตนหนึ่งเป็นแต่โครงกระดูก ถูกฝูงแร้ง กา นกตะกรุมรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้อให้เหลือแต่กระดูกขายในพระนครราชคฤห์นั้น

ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ถูกฝูงแร้ง กา นก ตะกรุมรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้ออยู่ในพระนครนั้นเช่นเดียวกัน ต่างแต่ตนหนึ่งเป็นโครงกระดูก ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ท่านว่าเพราะนิมิตที่สัตว์นั้นเห็นในเวลาที่ไปเกิดต่างกัน จึงไปเกิดมีรูปลักษณะที่ต่างกัน คือ เมื่อเห็นนิมิตเป็นโครงกระดูกก็ไปเกิดเป็นเปรตโครงกระดูก เห็นนิมิตเป็นชิ้นเนื้อก็ไปเกิดเป็นเปรตชิ้นเนื้อ

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกแร้ง กา นก ตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นก้อนเนื้อ ถูกแร้ง กา นก ตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาสเพราะเศษกรรมที่ฆ่านกในพระนครนั้น

ตนหนึ่งมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดาบที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกายตนเอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าสุกร ด้วยเคยเป็นคนฆ่าสุกรขายด้วยอาวุธชนิดนั้นอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษ มีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นหอกที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าเนื้อ ด้วยเคยเป็นคนใช้หอกฆ่าเนื้อขายอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกธนูที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่หาเหตุทรมานจนถึงฆ่าคน

ด้วยเหตุที่ได้เคยเป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ผู้คอยหาเรื่องหาราวฆ่าคนโดยใช้ยิงให้ตายด้วยธนูอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นปฏักที่หลุดลอยออกไปแล้วกลับมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฝึกม้าอย่างโหดร้ายทารุณด้วยได้เคยเป็นคนฝึกม้าด้วยวิธีโหดร้ายทารุณ ใช้ปฏักแทงม้าถึงพิการหรือตายอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นเข็มทิ่มเข้าไปในศีรษะออกทางปาก ทิ่มเข้าไปในปากออกทางอก ทิ่มเข้าไปในอกออกทางท้อง ทิ่มเข้าไปในท้องออกทางขา ทิ่มเข้าไปในขาออกทางแข้ง ทิ่มเข้าไปทางแข้งออกทางเท้า ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่มีปากเป็นเข็ม ด้วยได้เคยเป็นคนปากเข็มอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า คนปากเข็ม คือ เป็นคนพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้าวกัน จะอธิบายว่า คือ คนที่พูดทิ่มแทงให้เขาเจ็บใจเป็นทุกข์อย่างหนักก็น่าจะได้

ตนหนึ่งเป็นบุรุษกุมภัณฑ์ คือมีอวัยวะรหัสโตอย่างหม้อน้ำขนาดใหญ่ต้องเดินแบกขึ้นคอไป หรือต้องนั่งทับถูกฝูงแร้ง กา นก ตะกรุมเจาะจิกทิ้งลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฉ้อโกงชาวบ้านชาวเมืองด้วยได้เคยเป็นอมาตย์ฉ้อโกงอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า อมาตย์ผู้วินิจฉัยซึ่งรับสินบนในรโหฐานแล้วสั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้ที่ควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โทษอย่างหลีกเลี่ยงฝ่าฝืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในรโหฐาน (ที่ลับ) จึงส่งให้อวัยวะรหัสปรากฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ต้องแบกทุกข์ทรมานไป

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมหลุมคูถมิดศีรษะ เพราะเศษกรรมที่เป็นชู้กับภริยาของผู้อื่น ด้วยได้เคยเป็นชายชู้ดั่งกล่าวอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมอยู่ในหลุมคูถกอบคูถด้วยมือทั้งสองเข้าปากเคี้ยว เพราะเศษกรรมที่เอาคูถใส่บาตรพระด้วยได้เคยเป็นพราหมณ์ผู้เกลียดและทำการแกล้งพระในพระพุทธศาสนาดั่งกล่าวในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นสตรีไม่มีหนัง ถูกฝูงแร้ง กา นก ตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ประพฤตินอกใจ ด้วยได้เคยเป็นสตรีประพฤตินอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่นอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นสตรีมีกลิ่นเหม็น รูปร่างน่าเกลียด ถูกฝูงแร้ง กา นก ตะกรุม

เจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นแม่มดหลอกลวงคน ด้วยได้เคยเป็นผู้หลอกลวงแสดงตนเป็นยักขทาสี คือเป็นผู้รับใช้ เป็นสื่อทรงของยักษ์ หรือภูตผีปีศาจรับบูชาพลีกรรมของคนผู้หลงเชื่ออยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นสตรี ถูกไฟไหม้สุกเกรียมดำคล้ำไปทั้งตัว เยิ้มเกรอะกรังไปด้วยน้ำเลือดน้ำหนอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่โรยถ่านเพลิงบนศีรษะหญิงอีกคนหนึ่งด้วยแรงริษยา ด้วยสตรีคนนั้นได้เคยเป็นอัครมเหสีของพระราชากลิงคะ มีความริษยาในสตรีร่วมพระราชสวามีคนหนึ่งถึงกับใช้กระทะเหล็กตักถ่านเพลิงโปรยลงบนศีรษะของนางนั้น

คนหนึ่งเป็นกพันธะ คือผีไม่มีศีรษะมีตาและปากอยู่ที่อก ถูกฝูงแร้ง นกตะกรุมเจาะจิกทึ้งลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่ฆ่าตัดศีรษะคน ด้วยได้เคยเป็นเพชฌฆาตชื่อว่า หาริกะ ตัดศีรษะโจรเป็นอันมากอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นภิกษุ ตนหนึ่งเป็นภิกษุณี ตนหนึ่งเป็นสิกขมานา (สามเณรีผู้จะอุปสมบทเป็นภิกษุณี ต้องรักษาศีลพิเศษอยู่สองปีก่อน ระหว่างนี้เรียกว่าสิกขมานา) ตนหนึ่งเป็นสามเณร ตนหนึ่งเป็นสามเณรี ทุกตนทรงสังฆาฏิบาตร ประคด เป็นไฟลุกโชนตลอดทั้งร่างกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส เพราะเศษกรรมที่เป็นผู้บวชแล้วทำชั่ว ด้วยได้เคยเป็นภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี ผู้ประพฤติไม่ดี บริโภคปัจจัยลาภที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้วไม่สำรวมกายวาจา หาเลี้ยงชีพผิดทางสมณะ คะนอง ระเริงใจจนถึงวิบัติต่าง ๆ

เปรตเหล่านี้เป็นเปรตในพระนครราชคฤห์ ท่านว่าท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นด้วยทิพยจักษุ ได้มีผู้เคยไม่เชื่อมาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลแล้วเหมือนกัน ดั่งที่มีเล่าไว้ในบาลีพระวินัยว่า พวกภิกษุเมื่อได้ฟังท่านพระมหาโมคคัลลานะเล่าเรื่องนี้ ก็ยกโทษท่านว่าท่านพูดอวดอุตริมนุสสธรรม (คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง) พระพุทธเจ้าตรัสว่าสาวกทั้งหลาย ผู้มีดวงตาญาณจักรู้จักเห็นได้ และท่านว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเห็นสัตว์นั้นก่อนแล้วแต่ไม่ได้ทรงพยากรณ์ เพราะถ้าทรงพยากรณ์ แม้ว่าคนอื่นไม่เชื่อก็ไม่เป็นประโยชน์ ไม่เป็นคุณเป็นโทษเป็นทุกข์แก่คนเหล่านั้น ท่านว่าครั้นทรงได้พระมหาโมคคัลลานะเป็นพยานจึงทรงพยากรณ์ (พ.พ ๑๙๑-๑๙๙, ๒๕๓-๒๕๖) *ดู* **ทักษิณานุปทาน** ด้วย

เปรียง *ดู* **ลอยกระทง**

เปสิ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

โปรดโลก คำว่า *โปรดโลก* หมายความว่า ช่วยโลกพ้นจากความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ คำว่า *โลก* หมายความว่า สัตวโลก คือหมู่สัตว์ตามที่นิยมพูดกัน เมื่อพูดกันว่าสัตว์มักหมายถึงสัตว์ดิรัจฉานต่าง ๆ ไม่หมายถึงคน แต่ในทางพระธรรมทั้งคนทั้งดิรัจฉานรวมเรียกว่าหมู่สัตว์หรือรวมเรียกว่า *สัตวโลก* เรียกสั้น ๆ ว่าโลก เพราะทั้งหมดต่างก็เกี่ยวข้องพัวพันยุ่งเหยิงอยู่กับโลก หรือถ้าพูดให้ทันสมัยก็ว่าทั้งหมดต่างก็ตกอยู่ในความดึงดูดของโลก ทั้งทางกาย ทั้งทางใจอย่างเดียวกัน ฉะนั้น เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าหมู่สัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าหมายถึงทั้งมนุษย์และดิรัจฉานซึ่งรวมตัวเราเองอยู่ด้วยผู้หนึ่ง เมื่อได้ฟังเทศน์ว่าพระพุทธเจ้าโปรดสัตว์ ก็ให้เข้าใจว่าโปรดตลอดถึงตัวเราเองด้วยผู้หนึ่ง แต่ใครจะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้หรือไม่ได้ก็สุดแต่ว่าตัวเองจะเป็นเวไนยหรือไม่เป็นเวไนย ถ้าตัวเองเป็นเวไนย คือรับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดได้ เทียบกับดอกบัว ๓ เหล่าที่มีหวังจะบานได้แน่ ไม่เร็วก็ช้าดังกล่าวแล้ว หรือเทียบกับคนไข้ที่รับการรักษาของหมอ ถ้าตัวเองไม่เป็นเวไนยคือไม่รับแนะนำอบรม ก็เป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าโปรดไม่ได้ เทียบกับดอกบัวที่เป็นอาหารปลาอาหารเต่าในสระเสียแล้ว ไม่มีโอกาสจะบานได้เลย หรือเทียบกับคนไข้ที่ไม่รับการรักษาของหมอ

ครั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงตกลงพระหฤทัยจะทรงแสดงพระธรรมโปรด และได้ตั้งพระหฤทัยจะครองพระชนมชีพอยู่เพื่อสัตวโลกแล้ว ก็ได้ทรงพิจารณาหาคนฟังเทศน์ซึ่งมีลักษณะเป็นเวไนยดังกล่าวแล้ว เมื่อทรงเห็นว่าคนเช่นนั้นมีอยู่ในถิ่นที่ใดก็เสด็จไปในถิ่นที่นั้น ทรงเทศน์โปรดไปโดยลำดับ ในตอนแรกต้องเสด็จไปเองโดยมาก เพราะคนยังไม่รู้จักพระองค์ บางทีเขารู้จักแต่เพียงว่าพระองค์คือเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกทรงผนวช ยังไม่รู้จักพระองค์และยังไม่เกิดศรัทธา (เชื่อ) ว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมแล้ว หรือจะเรียกว่าเป็นผู้สำเร็จวิชาแล้วก็ได้ เมื่อเขายังไม่รู้จักยังไม่เชื่อเช่นนั้นจึงต้องเสด็จไปเทศน์ให้เขาฟังจนเขาเห็นจริงในพระธรรม ดังที่เรียกว่าได้ ***ธรรมจักษุ*** *ดวงตาเห็นธรรม* เขาจึงเริ่มรู้จักว่าพระองค์เป็นพระพุทธเจ้า บางทีเขาถึงกับพูดออกมา โอ พระพุทธเจ้าจริง! ถ้าจะพูดอย่างไทย ๆ ก็ว่า โอ รู้วิเศษจริง เมื่อเป็นเช่นนี้ เขาจึงมีศรัทธา (ความเชื่อ) ปสาทะ (ความเลื่อมใส) ในพระองค์

นับถือพระองค์เป็นพระศาสดา คือเป็นยอดครูยอดอาจารย์ของคน และพากันบอกกล่าวเล่าลือกันจนข่าวกระฉ่อนออกไปว่าพระองค์เสด็จออกบวชจากศากยราชตระกูล เป็นพระอรหันต-สัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วแต่ใครเห็นอย่างใด เชื่อ เลื่อมใสอย่างใด ก็พูดอย่างนั้น

บทพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ที่สวดกันอยู่ทุกวันนี้ ก็เป็นคำบอกกล่าวเล่าลือกันนั้นเอง จึงไม่มีใครเป็นผู้แต่งขึ้นอย่างบทสดุดีทั่ว ๆ ไป

เมื่อคนพากันรู้จักพระองค์ตามข่าวที่ลือกันกระฉ่อนไปเช่นนี้ จะเสด็จไปประทับพักในที่ใด เขาก็ทราบกันและพากันมาเฝ้าฟังเทศน์ของพระองค์ถึงในที่ประทับพัก เหมือนอย่างคนพากันไปฟังเทศน์ในวัดในวันพระ หรือในวันสำคัญในศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา และก็มีไม่น้อยที่ไปเฝ้าเพื่อสังเกตหรือเพื่อไล่เลียงประลองภูมิ แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงพระธรรมโต้ตอบ จนคนเหล่านั้นเห็นจริงหรือต้องนิ่งอั้นไป ในตอนหลังมีคนนับถือพระพุทธเจ้ามาก พระองค์จะประทับอยู่ในที่ไหน คนที่ประสงค์พระธรรมก็จะพากันมาเฝ้าเอง ถึงอย่างนั้นพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงหยุดประทับอยู่ประจำที่เดียว คงเสด็จเที่ยวเทศน์โปรดเรื่อยไปจนกระทั่งในวันสุดท้ายของพระชนมชีพ (ท.ห. ๕๐-๕๑)

ผ

ผจญมาร *ดู* ชยปริตร
ผลญาณ *ดู* ญาณ ๑๖
ผลาญ *ดู* เบญจศีล
ผัสสะ *ดู* คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, ตัวจิต, สัมผัส ๖
ผัสสาหาร *ดู* อาหาร
ผ้าบังสุกุล *ดู* นิสสัย
ผ้ามหาบังสุกุล *ดู* นิสสัย
ผ้าสิเวยยกะ *ดู* ชีวโกมารภัจ
ผาสุก *ดู* ประโยชน์ปัจจุบัน
ผี *ดู* รัตนสูตร
ผีบุรพบิดร *ดู* เปรต
ผีเสื้อน้ำ *ดู* เบญจธรรม, เปรต
ผุสดี, พระนาง *ดู* กบิลพัสดุ์
ผุสนศึกษา *ดู* อุดมศึกษา
ผุสนะ *ดู* คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ
โผฏฐัพพารมณ์ *ดู* อายตนะ

ฝ

ฝนตกด้วยเหตุ ๘ *ดู* **วลาหก**

ฝนโบกขรพรรษ *ดู* **กบิลพัสดุ์**

ฝัน *ดู* **มโน, สังขตธรรม**

พ

พกาพรหม *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

พงศาวดารลังกา *ดู* **กรรม**

พญานาค *ดู* **นาค, พุทธชัยมงคลคาถา**

พญามาร *ดู* **ชยปริตร, พุทธชัยมงคลคาถา, ปรนิมมิตวสวัตตี**

พญามาราธิราช *ดู* **ปรนิมมิตวสวัตตี**

พญายม *ดู* **นรก**

พ้นทุกข์ที่ถูกวิธี *ดู* **พรหมวิหารธรรม**

พยาบาท *ดู* **ปริยุฏฐานกิเลส, สิกขา ๓, อักโกธะ**

พรต *ดู* **อุปาทาน ๔**

พรหม *ดู* **ทศพลญาณ, พรหมโลก**

พรหมจรรย์ *ดู* **มงคลสูตร**

พรหมจรรย์ตั้งอยู่นาน *ดู* **วัชชี**

พรหมจรรย์ไม่ตั้งอยู่นาน *ดู* **วัชชี**

พรหมจักร *ดู* **ทศพลญาณ**

พรหมทัต *ดู* **กาสี**

พรหมนอกพระพุทธศาสนา *ดู* **พรหมโลก**

พรหมปาริสัชชา *ดู* **พรหมโลก**

พรหมปุโรหิต *ดู* **พรหมโลก**

พรหมลูกฟัก *ดู* **พรหมโลก**

พรหมโลก สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นที่ ๖ อีกมากจึงถึงพรหมโลก ซึ่งก็มีอยู่มากชั้นซ้อน ๆ กันขึ้นไป แบ่งเป็น ๒ พวกใหญ่ ๆ คือ ***รูปพรหม*** และ ***อรูปพรหม*** อธิบายตามคติทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้ที่ทำสมาธิจนบรรลุถึง ***รูปฌาน*** คือฌานที่มีรูปนิมิตเป็นอารมณ์ รูปฌานนั้นย่อมมีวิบากให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ผู้ที่ทำสมาธิสูงขึ้นไปกว่ารูปฌาน คือทิ้งรูปนิมิต กำหนดอรูปนิมิตคือนิมิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จนได้บรรลุ ***อรูปฌาน*** คือฌานที่มีอรูปนิมิตเป็นอารมณ์ ฌานนั้นก็มีวิบากให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม คำว่า *พรหม* ท่านแปลว่า *เจริญ รุ่งเรือง* หมายความว่า เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น

รูปพรหมนั้นมีสูงขึ้นเป็นชั้น ๆ ตามภูมิฌานดั่งต่อไปนี้

ชั้นปฐมรูปฌาน

๑. ***พรหมปาริสัชชา*** แปลว่า เป็น*บริษัทของพรหม* ท่านอธิบายว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหม เป็นผู้บำรุงมหาพรหม ที่จะกล่าวในชั้นที่ ๓

๒. ***พรหมปุโรหิตา*** แปลว่า เป็น*ปุโรหิตของพรหม* ท่านอธิบายว่า คือปุโรหิตของพวกมหาพรหมดังกล่าว

๓. ***มหาพรหม*** แปลว่า *พรหมผู้ใหญ่* ท่านอธิบายว่าใหญ่กว่าพวกพรหมปาริสัชชาเป็นต้น เช่น มีวรรณะยิ่งกว่า มีอายุยืนกว่า

พรหม ๓ พวกนี้ ท่านว่าสถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน แต่มีความรุ่งเรืองกว่ากันเป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ปฐมรูปฌาน คือรูปฌานที่หนึ่ง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดในพวก*พรหมปาริสัชชา* ถ้าได้อย่าง

กลางก็ให้เกิดในพวก*พรหมปุโรหิตา* ถ้าได้อย่างกล้าแข็งก็ให้เกิดในพวก*มหาพรหม*

พิจารณาดูพรหม ๒ พวกข้างต้นตามอธิบายของท่าน คล้ายกับมีหน้าที่เป็นบริวารของพวกมหาพรหม ดูไม่น่าจะต้องมีหน้าที่เช่นนั้น น่าจะเข้าใจความว่า พวกพรหมปาริสัชชา ก็คือนับเข้าเป็นพรหมบริษัท เช่นเดียวกับเมื่อนับถือพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็นับเป็นพุทธบริษัท เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติอะไรให้พิเศษยิ่งขึ้น อันควรจะเรียกด้วยคำอื่น เช่น อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ สามเณร ก็คงเรียกว่าเป็นพุทธบริษัท และพวกพรหมปุโรหิตา ก็น่าจะหมายสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง โดยความก็คือเป็นพวกพรหมชั้นต้น ๆ แต่ก็นับว่าเป็นพรหมแล้ว

ชั้นทุติยรูปฌาน

*๔. **ปริตตาภา*** แปลว่า *มีรัศมีน้อย* คือ มีแสงสว่างน้อยกว่าพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป

*๕. **อัปปมาณาภา*** แปลว่า *มีรัศมีไม่มีประมาณ* คือ มีแสงสว่างมากเกินที่จะประมาณ

*๖. **อาภัสสรา*** แปลว่า *มีรัศมีซ่านไป* คือแผ่ออกไปแต่ที่นั้นที่นี้ดุจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เพราะมีขันธ-สันดานเกิดจากฌานที่มีปีติ อีกนัยหนึ่ง ***อาภัสสรา*** แปลว่า *มีรัศมีพวยพุ่ง* คือหยดย้อยออกเหมือนย้อยหยดออกจากสรีระ หรือดุจเปลวไฟแห่งโคมประทีป อีกอย่างหนึ่ง ***อาภัสสรา*** แปลว่า *มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมี*

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ทุติยรูปฌาน คือรูปฌานที่สอง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหมปริตตาภา* ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหม-อัปปมาณาภา* ถ้าได้อย่างแข็งกล้าก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหมอาภัสสรา*

ชั้นตติยรูปฌาน

*๗. **ปริตตสุภา*** แปลว่า *รัศมีแห่งสรีระสวยงามน้อย* คือ น้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป

*๘. **อัปปมาณสุภา*** แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามไม่มีประมาณ* คือมากเกินที่จะประมาณได้

*๙. **สุภกิณหา*** แปลว่า *มากมายไปด้วยรัศมีที่สวยงาม* คือ มีรัศมีผุดสว่างทั่วไป แผ่ซ่านออกจากสรีระเป็นอันเดียวกัน มีสิริเหมือนอย่างแท่งทองที่โรจน์รุ่งอยู่ในหีบทอง

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ได้ตติยฌานคือรูปฌานที่ ๓ ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหมปริตตสุภา* ถ้าได้อย่างปานกลาง

ก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหมอัปปมาณสุภา* ถ้าได้อย่างแข็งกล้าหรือประณีตก็ให้เกิดเป็นพวก*พรหมสุภกิณหา*

ชั้นจตุตถรูปฌาน

๑๐. ***เวหัปผลา*** แปลว่า *มีผลไพบูลย์* ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจของฌาน ชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้จตุตถฌานคือฌานที่ ๔ ไม่ได้มีแบ่งเป็น ๓ ชื่อสำหรับผู้ได้อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต กล่าวไว้ชื่อเดียวรวม ๆ กันไป

อีกนัยหนึ่ง ถ้าแบ่งรูปฌานออกเป็น ๕ ชั้น ชั้นของพรหมปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหม สำหรับผู้ได้ปฐมฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตาภา อัปปมาณาภา และอาภัสสรา สำหรับผู้ได้ทุติยฌานและตติยฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัปปมาณสุภา และสุภกิณหา สำหรับผู้ได้จตุตถฌานอย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมเวหัปผลา สำหรับผู้ได้ปัญจมฌานคือฌานที่ ๕

๑๑. ***อสัญญี*** แปลว่า *ไม่มีสัญญาเสียเลย* พรหมชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ฌานสมาบัติ เพราะเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ท่านยกตัวอย่างนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาบางพวกผู้เห็นโทษในจิตว่า ราคะ โทสะ โมหะ ล้วนอาศัยจิตเกิดขึ้น มีความเห็นว่า ความไม่มีจิตเป็นของดี เป็น ***นิพพานในปัจจุบัน*** จึงเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ๆ สำรอก ดับนามขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไปโดยลำดับ ยกตัวอย่าง สัญญาคือความจำหมายก็ทำให้เลือนลืม ไม่กำหนดไว้ทุกสิ่งทุกอย่าง น่าจะเป็นอย่างที่เรียกว่าทำให้ดับไป เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้ถึงจตุตถฌาน ก็ให้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นอสัญญีสัตว์ มีแต่รูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร (ความปรุงคิด) ไม่มีวิญญาณอะไร ๆ ทั้งสิ้น และเวลาตายจากมนุษย์ ถ้ายืนตายก็ไปเกิดเป็น ***พรหมยืน*** ถ้านั่งตายไปเกิดเป็น ***พรหมนั่ง*** ถ้านอนตายก็ไปเกิดเป็น ***พรหมนอน*** คือ ตายในอิริยาบถใดก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอิริยาบถนั้น และก็อยู่ในอิริยาบถนั้นจนถึงจุติ ท่านอธิบายว่า ในเวลาจุติ พอเกิดสัญญาขึ้นก็จุติจากกายนั้น

ท่านอธิบายไว้ในที่บางแห่งอีกว่า ในเวลาว่างพระพุทธศาสนา มีนักบวชในลัทธิเดียรถีย์ บางพวกเจริญวาโยกสิณได้ถึงจตุตถฌาน เห็นโทษในจิตดั่งกล่าว จึงเพ่งความไม่มีจิตเป็นอารมณ์ ครั้นตายก็ไปเกิดเป็น ***อสัญญีพรหม*** การทำสมาธิไม่ให้มีสัญญาเสียเลยนี้ ลองพิจารณาดู เมื่อทำได้ก็จะมีอาการดับจิต

พ

(ดับจิตสังขาร) หมดความรู้สึกอะไร ๆ ทุกอย่าง อย่างอ่อนก็เหมือนหลับหรือสลบไป อย่างแรงก็เหมือนตาย (แต่ไม่ตาย) ไม่มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรในเวลานั้นทุกอย่าง ทำให้ดับลงไปได้ ในขณะที่อยู่อิริยาบถใดก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น เช่นเดียวกับที่ท่านว่าไปเกิดเป็นอสัญญีสัตว์ อยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวกับเมื่อเวลาตาย น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า ***พรหมลูกฟัก*** ซึ่งมีเพียงขันธ์หนึ่ง ได้แก่ รูปขันธ์ เท่านั้น ไม่มีนามขันธ์ เป็น ***พรหมภายนอกพระพุทธศาสนา*** เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้ปฏิบัติเพื่อไปเกิดเป็นพรหมพวกนี้ วิธีปฏิบัติทุกอย่างทำนองนี้จึงไม่ใช่พระพุทธศาสนา ในที่บางแห่งจัดชั้นอสัญญีนี้ไว้หน้าชั้นเวหัปผลา และทั้ง ๒ ชั้นนี้อยู่ในพื้นชั้นเดียวกัน

พรหมชั้นสุทธาวาส ๕

ต่อจาก ***พรหมชั้นเวหัปผลา*** หรือต่อจาก ***พรหมอสัญญีสัตว์*** ซึ่งนับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๑ ก็ถึง ***พรหมชั้นสุทธาวาส*** คำว่า ***สุทธาวาส*** แปลว่า อาวาส *คือที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์* หรือ *ที่อยู่อันบริสุทธิ์* หมายถึง นิวาสภูมิของท่านผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น คำว่า ***ผู้บริสุทธิ์*** ในที่นี้หมายเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์ คือ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกนี้สิ้นชีวิตแล้ว ท่านว่าไปเกิดอยู่ในชั้นสุทธาวาส และจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์นิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่มีกลับลงมาอีก ท่านจึงว่า สุทธาวาสเป็นที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์ หมายถึง พระอนาคามีดั่งกล่าว และพระอรหันต์ที่สำเร็จภายหลังจากที่ขึ้นมาเกิดในสวรรค์แล้ว สุทธาวาสนี้มีอยู่ ๕ ชั้น นับต่อจากชั้น ๑๑ เป็นลำดับไปดั่งนี้

๑๒. ***อวิหา*** แปลว่า ไม่ละฐานของตนโดยกาลอันน้อย หรือไม่เสื่อมจากสมบัติของตน เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นต้น

๑๓. ***อตัปปา*** แปลว่า ไม่สะดุ้งกลัวอะไร หรือไม่ทำผู้ใดผู้หนึ่งให้เดือดร้อน เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๒

๑๔. ***สุทัสสา*** แปลว่า ดูงาม คือมีรูปงามน่าดู เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๓

๑๕. ***สุทัสสี*** แปลว่า มีทัสสนะ คือความเห็นดีบริสุทธิ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๔

๑๖. ***อกนิฏฐา*** แปลว่า ไม่มีเป็นรอง เพราะมีสมบัติอุกกฤษฏ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้น ๕

สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้นับเข้าในพรหมชั้นจตุตถรูปฌาน คือ ฌานที่มีรูปกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ชั้นที่ ๔

ชั้นอรูปฌาน ๔

ต่อจากนี้ถึงภูมิชั้นของพรหมผู้ที่มาเกิดเพราะได้อรูปฌาน จัดเป็น ๔ ชั้น ตามภูมิฌาน ดั่งนี้

*๑. **อากาสานัญจายตนะ*** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่า อากาศไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่ ๑

*๒. **วิญญาณัญจายตนะ*** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่ ๒

*๓. **อากิญจัญญายตนะ*** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่า น้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งเป็นอรูปที่ ๓

*๔. **เนวสัญญานาสัญญายตนะ*** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌานเพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนดับสัญญาอย่างหยาบเหลือแต่สัญญาอย่างละเอียด จึงเรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะวิถีจิตละเอียดมากคล้ายจะเป็นอสัญญี คือ ไม่มีสัญญาเสียเลย อย่างคนสลบไสลสิ้นสัญญาหรือคนหลับสนิทจริง ๆ) ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่ไม่ใช่สิ้นสัญญาเสียหมดเลย ซึ่งเป็นอรูปที่ ๔

อรูปทั้ง ๔ ชั้นนี้ ละเอียดกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ รวมพรหมทั้งรูปทั้งอรูปเป็น ๒๐ ชั้น ถ้ายกอสัญญีพรหมเสียก็มี ๑๙ ชั้น (พ.พ. ๒๔๖-๒๕๑) *ดู* **ทุสสเจดีย์, สวรรค์** ด้วย

พรหมวิหาร ๔ *ดู* **พรหมวิหารธรรม, อุเบกขาบารมี**

พรหมวิหารธรรม ธรรมเครื่องอยู่ของผู้ใหญ่ ผู้ไม่มัวหมอง ในศีล ในธรรม ในวินัย คือ พรหมวิหารธรรม เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ซึ่งเป็นที่คุ้นหูคุ้นปากกันมานักต่อนักแล้ว แต่จะให้เกิดผลเป็นประโยชน์ได้จริงจะต้องทำให้คุ้นใจคือเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับใจด้วย

เมตตา คือปรารถนาให้เป็นสุข กรุณา คือช่วยให้พ้นทุกข์ มุทิตา พลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุข และอุเบกขา คือ วางใจเฉย วางใจเป็นกลาง ไม่ยินดียินร้าย

เมตตา ปรารถนาให้เป็นสุข ส่วนมากเข้าใจว่าเมตตาคือปรารถนาให้ผู้อื่นเท่านั้นเป็นสุข ไม่ได้รวมถึงตัวเองด้วย ทั้งบางทียังเข้าใจเลยไปถึงว่าการปรารถนาให้ตัวเองเป็นสุขเป็นความเห็นแก่ตัว ความเข้าใจเช่นนี้ไม่ถูก ควรต้องแก้ไข คนอื่นก็มีชีวิต ตนเองก็มีชีวิต ปรารถนาให้คนอื่นเป็นสุข ก็ต้องปรารถนาให้ตนเองเป็นสุขด้วย จึงจะถูกต้อง ไม่มีอะไรแตกต่างกันในความเป็นชีวิต ทั้งผู้อื่น สัตว์อื่นและตนเอง

พระพุทธศาสนาสอนให้แผ่เมตตาปรารถนาให้เป็นสุข และให้แผ่ให้ตนเองก่อน ผู้อื่นทั้งหลายเป็นอันดับต่อไป ก็เป็นไปตามเหตุผลธรรมดาที่ถูกต้อง คือผู้ใดจะให้อะไรใคร ผู้นั้นจะต้องมี

พ

เสียก่อน ผู้ไม่มีอะไรจะให้ได้อย่างไร ผู้ไม่มีอะไรก็ให้ไม่ได้ จะปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุขก็เช่นกัน ถ้าตนเองไม่เป็นสุข จะมีความสุขที่ไหนไปแผ่ให้ผู้อื่น ตนเองต้องมีสุขเสียก่อน จึงจะสามารถแผ่เมตตาปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุขได้ ฉะนั้นจึงต้องปรารถนาให้ตนเองเป็นสุขก่อน ต้องทำให้ตนเองเป็นสุขก่อน ให้ตนเองมีความสุขก่อน เมตตาที่แท้จริงถูกต้องจึงเป็นเช่นนี้ คือเมตตาตน ทำตนให้เป็นสุข แล้วจึงแผ่เมตตาให้คนอื่นเป็นสุขต่อไป ไม่ใช่เมตตาแต่ผู้อื่นและก็ไม่ใช่เมตตาแต่ตนเอง

การแผ่เมตตาที่ถูกต้องเพื่อให้เกิดผลจริงต้องแผ่ออกจากใจที่อ่อนละมุน และใจที่อ่อนละมุนสามารถแผ่เมตตาออกไปเพื่อผู้อื่นได้ ต้องเป็นใจที่สงบจากความทุกข์ความร้อน สงบจากความโลภความโกรธความหลง อย่างน้อยก็ในชั่วระยะเวลาที่แผ่เมตตาออกไป ใจที่กำลังทุกข์กำลังร้อนด้วยความโลภความโกรธความหลง จะไม่มีพลังแผ่เมตตาออกไปได้เลย ตรงกันข้ามกลับมีแต่ความไม่เมตตาแม้แต่กับตนเอง เพราะทำให้ตนเองร้อน ไม่มีความสุข เข้าทำนองพุทธภาษิตบทอุเทศที่ว่า บัณฑิตพึงตั้งตนไว้ในคุณอันสมควรก่อน สอนผู้อื่นภายหลังจึงไม่มัวหมอง ผู้มีเมตตาตนเองก่อน ทำตนให้มีความสุขสงบเย็น ด้วยมีเมตตาอยู่ในใจตนเองก่อน แล้วแผ่เมตตาออกไปถึงผู้อื่นภายหลังจึงไม่มัวหมอง ย่อมสงบเย็นเป็นสุขยิ่งขึ้นด้วยผลของเมตตาแท้จริงในใจตนที่แผ่ขยายใหญ่ยิ่งขึ้น ผู้ไม่มีเมตตาตนเองก่อน ไม่ทำตนให้มีความสุขสงบเย็นด้วยมีเมตตาอยู่ในใจตนเองก่อน แล้วจักกล่าวว่ามีเมตตาแผ่ไปยังผู้นั้นผู้นี้นอกตนออกไป ย่อมไม่เกิดผล ยกตัวอย่างง่าย ๆ ผู้ที่กำลังโกรธ ใจเร่าร้อนด้วยอำนาจความโกรธ เมื่อแสดงความเมตตาปลอบโยนใคร เสียงที่เปล่งออกไปนั้น ย่อมไม่เป็นเสียงแห่งเมตตา ย่อมเป็นที่ปรากฏถึงความร้อนในใจได้อย่างชัดแจ้ง

การแผ่เมตตาให้ตนเอง ด้วยการทำตนเองให้เป็นสุขด้วยมีใจสงบเย็น จะกล่าวได้ว่าเป็นการเห็นแก่ตัวไม่ได้เลย เพราะไม่มีผู้ใดต้องเสียประโยชน์จากเหตุนี้ การเมตตาตนเองที่ถูกต้องนี้เป็นความดีไม่มีจุดด่างพร้อย ไม่เป็นการเสียหายแก่ผู้ใดทั้งสิ้น ตรงกันข้ามจักเป็นคุณประโยชน์แก่ผู้คนทั้งหลายอย่างกว้างขวางสืบไป คนใจดีคนเดียวสามารถทำให้เกิดความร่มเย็นเป็นสุขได้มากมายนัก เช่นเดียวกับคนใจไม่ดีคนเดียว ก็สามารถทำให้เกิดความทุกข์ความร้อนได้มากมายนัก เมตตาตนเองก็คือทำตนเองให้มีใจที่ดีนั้นเอง ทำให้

ได้เสียก่อน ทำใจตนเองให้เยือกเย็นเป็นสุขมีเมตตาเสียก่อน แล้วเมตตานั้นจึงจะแผ่ไปถึงคนอื่นได้ ไม่ว่าคนใกล้คนไกลก็จะรับได้ แต่เมตตาที่แท้จริงนั่นจะมีอยู่ก็แต่ในใจผู้ให้ที่สงบเย็นบรรเทาเบาบางแล้วจากความโลภความโกรธความหลงเท่านั้น

ใจที่เบาบางจากกิเลส คือโลภโกรธหลง มีความสงบ เป็นใจที่ไม่มืด มีแสงสว่าง คือมีปัญญาจะรู้ได้ถูกต้องพอสมควร ว่าเมื่อใดควรจะแสดงเมตตาต่อใครอย่างไร นี้สำคัญอย่างยิ่งด้วยเหมือนกัน สักแต่ว่าเมตตาเรื่อยไปก็ถูกต้องอยู่ ถ้าหากว่าเป็นเรื่องของเมตตาที่ปรากฏอยู่ในใจเท่านั้น แต่ถ้าแสดงออกทางกายทางวาจาแล้ว *เมตตาต้องอาศัยปัญญา* เพราะปัญญาเท่านั้นที่จะช่วยพิจารณาให้ถูกต้อง ว่าควรแสดงเมตตาต่อผู้ใดอย่างไร เมื่อใดจึงจะเป็นคุณไม่เป็นโทษ การลงโทษบุตรธิดาผู้กระทำผิดเพื่อให้สำนึก ก็เป็นเมตตากรุณาของมารดาบิดา การไม่ลงโทษกลับเป็นการไม่เมตตากรุณา การแสดงเมตตากรุณาจึงต้องอาศัยปัญญาประกอบ

กรุณาในพรหมวิหาร คือช่วยให้พ้นทุกข์ พิจารณาความหมายของคำแล้วจะรู้สึกว่าเมตตาเป็นเรื่องของจิตใจเพราะเป็นความปรารถนา กรุณาเป็นเรื่องทางกาย เพราะเป็นการช่วยเหลือ แต่ที่จริงเมตตาและกรุณาแยกจากกันไม่ออก เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การช่วยให้พ้นทุกข์คือกรุณานี้มีทั้งช่วยให้พ้นทุกข์กายและทุกข์ใจ ที่เป็นธรรมเป็นพรหมวิหารอย่างยิ่ง คือช่วยให้พ้นทุกข์ทางใจ ให้ใจพ้นทุกข์ ไม่ว่าจะทุกข์เพราะเรื่องอะไรก็ตาม ถ้าสามารถทำใจให้พ้นทุกข์ได้ นับว่าเป็นการช่วยให้พ้นทุกข์ที่ถูกวิธี

พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้มีพระกรุณาสูงสุด เพราะทรงช่วยให้พ้นทุกข์ได้อย่างไม่มีผู้เปรียบเสมอ ทรงช่วยทั้งพระองค์เองให้พ้นทุกข์ได้ก่อน และทรงช่วยผู้อื่นอีกมากมายให้พ้นทุกข์ตามพระองค์ไปด้วยได้ เป็นการทรงช่วยให้พ้นทุกข์ทั้งอย่างเด็ดขาดไม่ย้อนกลับเกิดได้อีกเลย และทั้งอย่างชั่วครั้งชั่วคราวตามกำลังของการปฏิบัติตามที่โปรดประทานความช่วยเหลือและชี้ไว้ด้วยวิธีต่าง ๆ เป็นอันมาก องค์พระบรมศาสดาเอง และพระอรหันตสาวกทั้งหลายเป็นผู้พ้นจากทุกข์อย่างสิ้นเชิงตลอดกาล ทั้งทางพระกายและทางพระหฤทัย ไม่ทรงต้องกลับพบทุกข์อีกทั้งทางพระกายและพระหฤทัย เพราะทรงไม่กลับเกิดอีก ไม่ทรงมีพระกายพระหฤทัยอีก จึงไม่มีทุกข์ที่จะต้องทรงพบอีก พระอรหันตสาวกทั้งหลายก็

เช่นเดียวกันความพ้นทุกข์นี้เกิดจากพระมหากรุณาช่วยให้พ้นทุกข์ของพระพุทธองค์โดยแท้ และยังมีผู้อื่นอีกมากมายประมาณมิได้ที่มีความสุขพ้นจากความทุกข์ แม้จะยังไม่แน่นอนยั่งยืนตลอดไป ด้วยอานุภาพแห่งพระมหากรุณาของพระพุทธองค์ที่ทรงสั่งสอนไว้ ด้วยทรงมุ่งช่วยให้สัตวโลกทั้งหลายได้พ้นทุกข์

สำหรับเราท่านทั้งหลายที่มุ่งหมายจะอบรมกรุณาให้เกิดขึ้น พึงดำเนินตามพระพุทธองค์ และพึงถือว่าถ้าสามารถช่วยให้ตนเองและผู้อื่นพ้นทุกข์ทางใจได้ สำคัญยิ่งกว่าให้พ้นทุกข์ทางกาย ช่วยให้พ้นทุกข์ทางกายคงจะเห็นและเข้าใจกันได้ ทั้งยังคงพอสามารถปฏิบัติกันได้แม้พอสมควร เห็นใครมีทุกข์อย่านิ่งดูดาย ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเพื่อช่วย นั่นคือ กรุณาช่วยให้พ้นทุกข์ และต้องช่วยให้ถูก อย่าให้ผิดศีล อย่าให้เป็นการเบียดเบียนใคร

กรุณาช่วยให้พ้นทุกข์ทางใจนี้ควรพยายามทำให้ได้ทุกคน จะเป็นการพ้นทุกข์มีสุขอย่างยิ่ง พระพุทธองค์ทรงกล่าวไว้ว่า *การให้ธรรมทานชำนะการให้ทั้งปวง* ก็มีความหมายเดียวกันกับการช่วยให้พ้นทุกข์ทางใจ เป็นการช่วยที่เหนือการช่วยทั้งปวงนั่นเอง ทั้งนี้ก็เพราะ *การให้ธรรมทานนั่นแหละคือการช่วยให้พ้นทุกข์ทางใจ* ใจที่มีธรรมเพียงไรจะพ้นจากความทุกข์มีความสุขสงบเยือกเย็นเพียงนั้น ผู้ที่ใช้ธรรมคือปฏิบัติเป็นตัวอย่างให้เห็น บอกเล่าสั่งสอน อบรม ให้เกิดธรรม กล่าวได้ว่าเป็นผู้ช่วยให้ความทุกข์ลดน้อยถอยไป ศึกษาธรรม อบรมธรรม ปฏิบัติธรรม ให้ตนเองพ้นจากความทุกข์ให้ได้เสียก่อนแม้เพียงประมาณ ก็จะสามารถช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์ทางใจได้

มีคนเป็นจำนวนไม่น้อยที่ไม่รู้จักพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า คนพวกนี้แหละที่ไม่รู้วิธีที่จะช่วยตนเองให้พ้นทุกข์ทางใจ ผู้มีเมตตากรุณาพึงสอนธรรมแก่ตนเองก่อน แล้วนำไปสอนผู้ที่มีทุกข์ทั้งหลายต่อไปให้คลายทุกข์ ให้พ้นทุกข์ ทำได้เช่นนี้เรียกว่า *มีกรุณาในพรหมวิหารที่ถูกต้อง* ไม่มีทางผิด แต่ความสำคัญอยู่ที่ว่าตนเองต้องรู้ธรรมก่อน ต้องปฏิบัติธรรมก่อน ต้องช่วยใจตนเองให้พ้นทุกข์ได้ก่อน จึงจะสามารถนำผู้อื่นไปได้ถูกต้องตามทางที่ตนดำเนินมาแล้ว ไม่เช่นนั้นก็เหมือนคนไม่รู้ทาง จะนำคนอื่นให้เดินถูกทางได้อย่างไร

ความคิดเป็นเหตุแห่งความทุกข์ ความจริงมีอยู่เช่นนี้ ถ้าคิดให้เป็นทุกข์ก็ต้องเป็นทุกข์แน่ ถ้าคิดไม่ให้เป็นทุกข์ก็จะพ้นจากความทุกข์แน่ ไม่ว่าในเรื่องอะไรทั้งสิ้น คนเราจะคิดให้ถูกได้จำเป็นต้องเรียนรู้วิธี และวิธีที่ดีที่สุด

นั้นพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้มากมาย พึงเลือกนำมาปฏิบัติให้เหมาะสมยกตัวอย่างเช่น ทรงสอนไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ มีอนิจจังไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ทนอยู่ไม่ได้ อนัตตาไม่ใช่ตัวตน คือไม่เป็นไปตามอำนาจความปรารถนาต้องการของผู้ใดทั้งสิ้น เมื่อพบสิ่งที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ก็ให้นึกถึงไตรลักษณ์ที่ทรงสอนไว้นี้ พิจารณาให้เห็นว่าตนกำลังเป็นทุกข์เพราะอะไร เพราะเป็นเช่นไร อะไรนั้น สิ่งนั้นที่เป็นเช่นนั้น มีหรือที่จะพ้นจากสภาพหรือลักษณะของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ทุกข์ไปทำไม ในเมื่อสิ่งที่เป็นทุกข์กำลังจะเปลี่ยนไปแล้ว ไม่ทุกข์เสียดีกว่า ช่วยตนเองให้พ้นทุกข์เช่นนี้ และช่วยผู้อื่นให้พ้นทุกข์เช่นนี้ นี้แหละคือกรุณาในพรหมวิหาร ทั้งกรุณาตัวเองและกรุณาผู้อื่น

แต่ก็มีกรณีที่ผู้มีเมตตาไม่สามารถกรุณาได้ เพราะผู้รับไม่อยู่ในสภาพที่จะรับได้ นี้สำคัญมาก ไม่ใช่ว่าผู้มีเมตตามีกรุณา จะสามารถให้ได้ทั้งเมตตาและกรุณา เรื่องของการรับเมตตากรุณาไม่ได้นั้น เป็นเรื่องน่าพิจารณา พระพุทธ-องค์ได้ทรงรับว่าทรงเป็นเพียงผู้ชี้ทางให้เท่านั้น ผู้ปรารถนาความพ้นทุกข์ต้องเดินไปด้วยตนเอง ทุกคนมีหน้าที่ต้องปฏิบัติเพื่อรับเมตตากรุณาให้ได้ ไม่เช่นนั้นแล้วจะถือว่า เป็นความไม่เมตตากรุณาของผู้อื่นหาถูกไม่ และผู้มีเมตตากรุณาจะหลงผิดตำหนิตนเองว่าบกพร่องหย่อนในเรื่องเมตตากรุณาก็หาถูกไม่ เป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องกัน แยกจากกันไม่ได้ ไม่เกิดผลให้แล้วไม่รับ ผู้ไม่รับจะได้รับผลอย่างไร การให้เมตตากรุณาที่ถูกต้อง และการรับเมตตากรุณาอย่างถูกต้องเป็นความสำคัญ ผู้ทำให้ถูกต้องไม่ได้ จะเป็นผู้ให้ก็ไม่เกิดผลดี จะเป็นผู้รับก็ไม่เกิดผลดี โดยเฉพาะก็แก่ตนเอง ฉะนั้น จึงควรสังวรระวังปฏิบัติให้ถูก เมตตาให้ถูกกรุณาให้ถูก ในฐานะผู้ให้ รับเมตตาให้ถูก รับกรุณาให้ถูก ในฐานะผู้รับ

มุทิตา คือพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุข ความหมายของมุทิตานี้ก็เป็น ๒ เช่นเดียวกัน คือพลอยยินดีด้วยกับตนเองเมื่อได้ดีมีสุข เช่นเดียวกับเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขนั้นเอง เพราะความพลอยยินดีด้วยนี้แหละที่จะนำไปสู่ความดีอีกชั้นหนึ่งถ้ารู้จักคิดให้ถูก

เมื่อตนได้ดีมีสุข อย่าปล่อยให้การได้ดีมีสุขนั้นผ่านไปเฉย ๆ แต่ให้พลอยยินดีกับตนเอง ให้รู้จักตั้งใจสงวนรักษาความยินดีความสุขที่ได้นั้นไว้และเพิ่มพูนให้ยิ่งขึ้น นี้หมายถึงบุคคลผู้ยังเป็นสามัญชน หรือปุถุชนที่ยังไม่หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความดีเป็นขั้นบันไดก้าวไปสู่ความพ้นทุกข์ ส่วนผู้ที่ศึกษาปฏิบัติธรรม

จนล่วงทุกข์แล้วย่อมไม่มีความยินดียินร้าย ความยินดีกับความได้ดีมีสุขแม้ของตนก็ย่อมไม่มีด้วยเช่นกัน การยินดีกับการได้ดีมีสุขของตนจักทำให้ใจสงบสบายได้พอสมควร ไม่ทะเยอทะยานให้ยิ่งขึ้นจนเกินไป เช่นได้ดีเพียงนั้นแล้วก็ยินดีกับการได้ดีเพียงนั้นของตนอย่าไม่พอใจเพราะต้องการให้ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น ส่วนการปฏิบัติขยันหมั่นเพียรให้ยิ่งขึ้นอย่างถูกต้องเหมาะสมเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งอาจเกิดได้จากการที่ตนยินดีในความได้ดีมีสุขของตนเหมือนกัน

การพลอยยินดีเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขผลดีที่จะเกิดขึ้นนั้นเราเองจะเป็นผู้ได้รับก่อนใครทั้งหมด ความพลอยยินดีด้วยกับความริษยาให้ความร้อนเย็นผิดกัน ขณะที่ใจเกิดความยินดี เราเองนั้นแหละจะสบาย ขณะที่ใจเกิดความยินร้ายริษยา เราเองนั่นแหละทุกข์ร้อนฉะนั้น การพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขจึงเป็นสิ่งควรอบรมให้เกิดขึ้นจะว่าเพื่อตัวเองก็ไม่ผิด มุทิตาความพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขเป็นสิ่งที่อาจเกิดขึ้นเองได้ เมื่อมีเมตตากรุณาพร้อมอย่างถูกต้องจริง และอาจอบรมให้เกิดขึ้นได้สำหรับในกรณีไม่เกิดเองดังกล่าว คือในขณะที่เมตตากรุณายังมีไม่ถึง คือในขณะที่เมตตากรุณายังมีไม่ถึงขนาดพร้อมเพียงแต่มีแล้วบ้างเท่านั้น การอบรมให้คุณธรรมความดีใด ๆ เกิดขึ้นในจิตใจนั้นทำได้ด้วยใช้ปัญญาใคร่ครวญปลูกฝัง เหมือนเพาะต้นไม้ตั้งแต่เมล็ดให้งอกงามเติบใหญ่ซึ่งเป็นสิ่งที่ทำได้

ขอให้มีสติระลึกไว้เสมอ ว่าเราสามารถได้ดีมีสุขทุกเวลา เพียงแต่พลอยยินดีด้วยกับการได้ดีมีสุขของผู้อื่นเสมอ ๆ เท่านั้น วันหนึ่ง ๆ มีข่าวคนนั้นคนนี้ได้ดีมีสุขมาถึงหูของเราทุกคนไม่ว่างเว้นตั้งสติระวังใจอย่าให้เกิดอิจฉาริษยา แต่ตั้งสติทำใจให้พลอยยินดีด้วย เราก็เหมือนได้ดีมีสุขไปกับเขาด้วยไม่ว่างเว้นตรงกันข้าม ถ้าไม่ตั้งสติ ไม่คิดให้ถูกเหตุผล พอได้รู้ได้เห็นการได้ดีมีสุขของใครก็อิจฉาไม่ชอบใจ เราก็จะเหมือนมีความทุกข์เกิดขึ้นในขณะที่เขามีความสุข ไม่ว่างเว้นแต่ละวันเหมือนกัน

เมตตาปรารถนาให้เป็นสุขก็ตาม กรุณาช่วยให้พ้นทุกข์ก็ตาม มุทิตาพลอยยินดีด้วยเมื่อผู้อื่นได้ดีมีสุขก็ตาม ทั้ง ๓ ประการนี้จะสมบูรณ์ไม่ได้ถ้าผู้ปฏิบัติธรรมทั้ง ๓ นี้ขาดธรรมสำคัญข้อหนึ่งในพรหมวิหาร คือ อุเบกขา วางใจเฉยวางใจเป็นกลางไม่ยินดีไม่ยินร้ายเมื่อสุดวิสัยจะเมตตากรุณาได้แล้ว เมื่อเมตตาแล้ว กรุณาแล้ว แสดงออกซึ่งเมตตากรุณาเต็มที่แล้ว ก็ยังไม่เกิดผลยังช่วยให้เขาเป็นสุขพ้นจากความทุกข์

ไม่ได้ จึงใช้อุเบกขาคือพยายามวางใจเฉย ปลงใจลงให้ได้ ว่าได้ทำสุดความสามารถแล้ว ได้เมตตากรุณาถูกต้องแล้ว ผลเป็นเช่นไรก็จำต้องอุเบกขา ถ้าไม่อุเบกขา ปล่อยใจให้ดิ้นรนร้อนเร่าเพราะปรารถนาจะช่วยเขาให้ได้ผล เช่นนี้เป็นการผิด เป็นการขาดเมตตากรุณาในตนเอง

การอบรมเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ให้เกิดขึ้นด้วยการใช้ความคิดที่เป็นปัญญาเป็นเหตุผล ให้เห็นชัดว่าทุกคนควรมีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา นั้น แม้กระทำจนเป็นปกติจนเคยชิน ก็จะไม่จำเป็นต้องใช้ความคิดเช่นนั้นอีก เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขาจะเกิดขึ้นเองในใจ แม้จะอาจไม่เกิดขึ้นพร้อมบริบูรณ์ทั้ง ๓ ประการในเวลาเดียวกัน หรือในระยะเดียวกัน แต่เมตตากรุณาก็จะต้องเกิดได้แน่ ถ้าเมตตากรุณาเกิดขึ้นสมบูรณ์เต็มที่จนทำให้จิตใจอ่อนละมุนกว้างขวางอย่างยากอธิบายให้ถูกตรงได้ เมื่อนั้นมุทิตาก็ตาม อุเบกขาก็ตาม จะเกิดตามมาเอง

อุเบกขานั้นคือความไม่ยินดียินร้าย ความหมายขั้นแรกก็คือไม่ยินดีเมื่อผู้อื่นเป็นทุกข์และไม่ยินร้ายเมื่อผู้อื่นเป็นสุข ส่วนความหมายที่แท้จริงลึกซึ้งของอุเบกขานั้นมีว่า ไม่ว่าใครจะเป็นทุกข์เป็นสุขวางใจเป็นกลางได้ ไม่พลอยยินดียินร้ายจนเป็นความวุ่นวายในหัวใจไปด้วย รวมทั้งเมื่อตนเองต้องประสบโลกธรรมฝ่ายดีก็ไม่ยินดี ประสบโลกธรรมฝ่ายร้ายก็ไม่ยินร้าย วางใจเป็นกลางสงบอยู่ ความยินดียินร้ายหรือความไม่มีอุเบกขาเป็นความกระเพื่อมของใจไม่ว่าจะยินดีหรือไม่ว่าจะยินร้ายก็เป็นความกระเพื่อมของใจทั้งนั้น เมื่อใจกระเพื่อมก็ไม่สงบ ความสุขย่อมแตกต่างกันระหว่างใจกระเพื่อมแม้ด้วยความยินดีกับใจที่สงบอยู่ด้วยอุเบกขา ดังนั้นพระพุทธองค์จึงทรงสั่งสอนให้มีอุเบกขาให้ทำใจให้เป็นอุเบกขา

ใจที่มีพรหมวิหารธรรมไม่บริสุทธิ์ เช่นมีเพียงเมตตากรุณา ก็ยังเป็นใจที่ร้อนอยู่ได้ เพราะการขาดมุทิตาและอุเบกขาก็เป็นเหตุให้ร้อนได้ ขาดมากเพียงไรก็ยิ่งร้อนเพียงนั้น แต่อย่างไรก็ตามเมตตากรุณาทั้ง ๒ ประการนี้ ผู้ใดมีอยู่ในใจก็ยังช่วยให้เย็นใจเป็นสุขได้มากแล้ว แต่เมื่อถึงเวลาที่จำเป็นต้องใช้มุทิตาและอุเบกขาถ้าไม่มีมุทิตาอุเบกขา ตามลำพังเมตตากรุณาก็จะช่วยให้คงมีความเย็นความสุขไม่ได้ต่อไป ความร้อนจะต้องเกิดขึ้นจนได้ ผู้ที่เคยประสบความรู้สึกเช่นนี้ด้วยตนเอง และพิจารณาจนเข้าใจว่าตนมีทุกข์มีร้อนในบางครั้งบางคราวก็เพราะ

มีแต่เมตตากรุณาเท่านั้นที่จำเป็นสำหรับช่วยให้เป็นสุขเย็นใจ มุทิตาและอุเบกขาก็จำเป็นอย่างยิ่งเช่นกันเพียงแต่เมตตากรุณาต้องนำหน้ามาก่อนเสมอ ต้องมีเมตตากรุณาก่อน แล้วจึงใช้มุทิตาอุเบกขาตามมา

สรุปลงได้ว่า คุณลักษณะของผู้มีพรหมวิหารที่ถูกต้องแท้จริง คือมีเมตตาประกอบด้วยอุเบกขามีกรุณาประกอบด้วยอุเบกขา มีมุทิตาประกอบด้วยอุเบกขา และมีอุเบกขาที่พร้อมด้วยเมตตากรุณามุทิตา ผู้มีพรหมวิหารธรรมที่แท้จริงต้องมีธรรมทั้ง ๔ ประการพร้อมบริบูรณ์ ไม่ขาดตกบกพร่องทุกเวลาไม่อย่างใดอย่างหนึ่งตามลำพังโดดเดี่ยว เพราะถ้ามีธรรมประการใดประการหนึ่งตามลำพังก็จะมีทางผิดไปจากทางของธรรมที่ถูกต้องแท้จริงได้ เช่น ถ้าใช้แต่อุเบกขาก็จะเป็นความใจจืดใจดำได้อย่างแน่นอน ถ้ามีอุเบกขาประกอบพร้อมด้วยเมตตากรุณามุทิตาก็จะเป็นธรรมที่แท้จริง ไม่ผิดไปจากธรรม หรือถ้ามีแต่เมตตากรุณามุทิตาไม่มีอุเบกขาประกอบไปพร้อมกันก็จะเป็นการเห็นแก่ตัว เห็นแก่พวกพ้องพี่น้องของตัว จะให้โทษไม่น้อยกว่าให้คุณ คือเมื่อเมตตากรุณาแล้วไม่เกิดผลดังปรารถนาต้องการก็ย่อมร้อนรนถ้าปราศจากอุเบกขา

ดังนั้นอย่าเห็นว่าเมตตากรุณาเท่านั้นสำคัญ มุทิตาและอุเบกขาก็สำคัญอย่างยิ่ง ไม่มีเมตตากรุณาก็จะมีใจโหดเหี้ยม ไม่มีมุทิตาก็จะมีอิจฉาริษยา ไม่มีอุเบกขาก็จะไม่รู้จักวางเฉย ไม่รู้จักปล่อยวางยึดมั่นอยู่ ความโหดเหี้ยมอิจฉาริษยา ยึดมั่นไม่ปล่อยวาง ย่อมเป็นความไม่สวยงามของจิตใจไม่เป็นที่พึงปรารถนา ผู้ปรารถนาให้ตนเองมีจิตใจดี มีจิตใจสูง มีจิตใจเย็นสบายควรอบรมพรหมวิหารธรรมให้สมบูรณ์บริบูรณ์ อย่าได้ว่างเว้น โอกาสที่จะแผ่เมตตามีอยู่ทุกเวลา ที่จะใช้กรุณาก็มีอยู่ทุกเวลา ที่แสดงมุทิตาก็มีอยู่ทุกเวลา มีสติระวังให้มีอุเบกขาไปพร้อมกันด้วยก็จะเป็นพรหมวิหารธรรมที่ถูกแท้สมบูรณ์บริบูรณ์ที่จะให้คุณอย่างเต็มที่แก่ส่วนตนและส่วนรวม และจะให้คุณแก่เจ้าตัวเต็มที่ก่อนผู้อื่น

ธรรมของพระพุทธเจ้านั้นล้วนแต่สอนให้ได้ดีทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ธรรมของพระพุทธเจ้าไม่มีข้อใดหมวดใดเลยที่ไม่สอนให้ดี และคุณของการศึกษาปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าก็กว้างขวางนัก ผู้ไม่พิจารณาให้รอบคอบด้วยดีอาจจะไม่ประจักษ์ เช่นพรหมวิหารธรรมนี้เป็นตัวอย่าง (พ.วิ.๔-๒๔)

ดู **เมตตาบารมี, อุเบกขา** ด้วย

พรหมอสัญญีสัตว์ *ดู* **พรหมโลก**
พระกริ่ง *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**
พระเขี้ยวแก้ว *ดู* **ทุสสเจดีย์**
พระเจ้า ๕ พระองค์ *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**
พระเจ้าฟ้ารั่ว *ดู* **ประโยชน์ปัจจุบัน**
พระธยานิพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**
พระธรณี *ดู* **ชยปริตร**

พระธรรม ทีแรกเป็นเสียงที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นเสียงที่ประกาศความจริงให้บุคคลทราบธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้นเสียงที่ประกาศความจริงแก่โลกนี้ก็เรียกว่าพระธรรมส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าพระพุทธศาสนา คือเป็นคำที่ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า เป็นคำสั่ง เป็นคำสอน ข้อปฏิบัติที่คำสั่งสอนนั้นแสดงชี้ ก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง ผลของการปฏิบัติก็เป็นพระธรรมส่วนหนึ่ง เหล่านี้เรียกว่า ***พระธรรม*** (พ.พ. ๘)

พระธรรมป็นสมบัติสำหรับประดับใจให้งดงาม บำรุงใจให้วัฒนะ (เจริญ) ทำให้คนเป็นคนโดยสมบูรณ์ ให้เป็นกัลยาณชน (คนงาม) ให้เป็นอารยชน (คนเจริญ คนประเสริฐ) และให้อยู่เป็นสุขสงบ ถ้าเทียบอย่างสมบัติภายนอกก็เทียบได้กับโภคสมบัติ เครื่องบำรุงร่างกายและชีวิตให้เจริญเติบโตให้ดำรงอยู่ และอาภรณ์สมบัติ เครื่องประดับตบแต่งร่างกายให้งดงาม

เพื่อกำหนดง่าย จักได้แสดงพระธรรมเป็นข้อ ๆ ไปตามปัญหาว่า ***อะไร อย่างไร ทำไม เพื่ออะไร*** เป็นต้น

๑. คำว่า ***ธรรม*** แปลว่าอะไร และพระธรรม คืออะไร? คำว่า ***ธรรม*** แปลว่า ทรงไว้ หมายถึงทรงตัวเองคือคงตัวอยู่เสมอ และหมายถึงทรงคือรักษาคนที่มีธรรมไว้ให้เป็นตามธรรม ฉะนั้น *ธรรมจึงเป็น**กฎธรรมดา**ที่คงตัวอยู่เสมอ* ใครจะค้นพบหรือไม่ ธรรมก็คงเป็นธรรมคือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเองตลอดไป เทียบอย่าง***กฎธรรมชาติ***ต่าง ๆ ที่นักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายได้ค้นพบ กฎธรรมชาติเหล่านี้คงมีอยู่คู่กับโลก ใครจะค้นพบหรือไม่ก็คงมีอยู่อย่างนั้นนั่นเอง

พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม ก็คือทรงค้นพบกฎธรรมดาของโลกที่นำให้ออกไป หรือให้พ้นไปจากความทุกข์ทั้งปวงได้ กล่าวแต่เพียงส่วนหนึ่ง คือทรงค้นพบกฎธรรมดาที่เป็นไปในชีวิตของคนว่า คนประสบผลต่าง ๆ ในชีวิตอย่างนี้เพราะเหตุอย่างนี้ หรือเพราะทำเหตุนี้จึงได้รับผลอย่างนี้ เหมือนอย่างสอบไล่ได้เพราะตั้งใจเรียนดี หรือเพราะทำดีจึงได้รับชมว่าเป็นคนดี

ปรากฏการณ์หรือทุก ๆ สิ่งทุก ๆ อย่างที่ปรากฏในโลก ดังเช่น ตะวัน เดือน ดาว ที่มองเห็นเมื่อแหงนขึ้นไปดูบนฟ้า พื้นแผ่นดินที่มองเห็นเมื่อ

ทอดตาดู พืชพันธุ์ ผู้คน สัตว์นานาชนิด อาคารบ้านเรือน และสิ่งต่าง ๆ ที่มองเห็นเมื่อเหลียวดูรอบ ๆ ตลอดทั้งความสว่าง ความมืด ความหนาว ความร้อน เป็นต้น ที่หมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปอยู่ ล้วนมีเหตุผล มีกฎเกณฑ์ คือเป็นไปตามกฎธรรมชาติธรรมดาที่แน่นอนฉันใด ความเป็นไปแห่งชีวิตของคน หรือที่เรียก***วิถีชีวิต***ก็มีเหตุผล มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ฉันนั้น

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้กฎธรรมดาเหล่านี้ทั้งหมด จึงมีคำเรียกพระนามว่า ***พระสัพพัญญู*** แปลว่า พระผู้รู้สิ่งทั้งปวง แต่ถึงแม้จะทรงรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ก็ทรงเลือกแสดงสั่งสอนแก่โลกเฉพาะที่จะให้สำเร็จประโยชน์แก่ผู้ฟังเท่านั้น ฉะนั้น พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน จึงจำกัดเฉพาะข้อที่อาจนำไปปฏิบัติให้เกิดเป็นประโยชน์ขึ้นได้เท่านั้น

ถ้าจะตั้งปัญหาว่า พระธรรม หมายถึงเฉพาะธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนคืออะไร ก็พึงตอบได้โดยย่อว่า คือกฎธรรมดา หรือธรรมดา คือความจริงที่ประกอบด้วยประโยชน์ต่าง ๆ ความจริงเหล่านี้ ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอนเองก็ตาม ที่ท่านผู้รู้อื่น ๆ แสดงตามพระพุทธเจ้าก็ตาม เรียกว่า พระธรรมทั้งนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปของศาสนาที่แปลว่า คำสั่งสอน คือวางเป็นสูตรสำหรับปฏิบัติได้ทีเดียว ดังเช่น ทรงแสดงว่า "ไม่ทำบาปทั้งปวง ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว" นี้เป็นรูปศาสนา คือคำสั่งสอนที่วางรูปเป็นสูตรปฏิบัติไว้เลย

ใครมีเพียงศรัทธา คือความเชื่อเพียงอย่างเดียว ก็สามารถปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ของตนได้ และถ้าประสงค์จะใช้ปัญญา คือพิสูจน์เหตุผลต้นปลายของสูตรสำเร็จนี้ ก็ทำได้ แต่ต้องตั้งใจศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งด้านพระปริยัติ คือแบบแผนตำรับตำรา ทั้งด้านปฏิบัติให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จะได้ข้อพิสูจน์ ได้ความเข้าใจชัดเจนขึ้นทุกที จนหมดสงสัย ***ตัวศาสนา*** คือคำสั่งสอนนี้ทั้งหมดก็เรียกว่า ***พระธรรม***

อันที่จริงตัว ***ธรรม*** คือธรรมดา คือความจริง กับ ***ศาสนา*** คือคำสั่งสอนต้องประกอบกันกลมกลืน รับรองกัน จึงจะจริงแท้ถูกต้อง เหมือนอย่างธรรมชาติหรือกฎธรรมชาติ และทฤษฎีว่าด้วยธรรมชาติ ถ้าทฤษฎีนั้นยังผิดพลาดบกพร่องจากธรรมชาติที่ปรากฏเป็นไปจริง ก็ยังไม่เป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าทฤษฎีนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่บกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติม จึง

เป็นทฤษฎีที่บริสุทธิ์สมบูรณ์ เป็นทฤษฎีที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไปฉันใด ในเรื่องของความจริงและคำสั่งสอนก็ฉันนั้น ถ้าคำสั่งสอนยังผิดพลาดบกพร่องจากความจริง ก็ยังเป็นคำสั่งสอนที่ไม่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ยังไม่อยู่ตัว ต้องแก้ไขกันต่อไป แต่ถ้าคำสั่งสอนนั้นไม่มีผิดที่จะต้องแก้ ไม่บกพร่องที่จะเพิ่มเติม ถูกต้องกับความจริงตลอดไปหมด จึงเป็นคำสั่งสอนที่อยู่ตัว ไม่ต้องแก้ไขเพิ่มเติมกันต่อไป

คำสั่งสอนที่อยู่ตัวบริบูรณ์ดังกล่าวนี้แหละคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า เรียกว่า ***พระพุทธศาสนา*** แปลว่าศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (พระผู้รู้แล้วบริบูรณ์) พระพุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่บริสุทธิ์บริบูรณ์ ดังมีคำกล่าวไว้แปลความว่า *พระธรรมงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด (คือถูกต้องกับความจริงตลอดไปทั้งหมด) กล่าวแสดงข้อที่ควรประพฤติปฏิบัติอย่างประเสริฐ พร้อมทั้งอรรถ (ความ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (ถ้อยคำ) บริบูรณ์ (ไม่มีข้อบกพร่องที่จะเพิ่มเติม) บริสุทธิ์ (ไม่มีข้อผิดพลาดที่จะต้องแก้ไข) สิ้นเชิง* เพราะเหตุนี้ จึงมีบทสวดสรรเสริญพระธรรมว่า *สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม* ธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวดีแล้วดังนี้

๒. พระธรรมดังกล่าวนั้นเป็นอย่างไร พระธรรมดังกล่าวนั้นเป็นความจริงในตนเองของทุก ๆ คน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่าควรจะทำอย่างไรกับความจริงนั้น

ความจริงตรงกันข้ามกับความเท็จ เหมือนอย่างสัจจวาจา (วาจาจริง) ตรงกันข้ามกับมุสาวาจา (วาจาเท็จ) อย่างไรเรียกว่าวาจาจริงหรือพูดจริง อย่างไรเรียกว่ามุสาหรือพูดเท็จคงเข้าใจกันดีแล้ว แต่เพื่อทบทวน และกระชับความเข้าใจเข้าอีก จักกล่าวโดยสมมติให้เป็นคน ๒ คน ชื่อนายกุศลกับนายอกุศล วันหนึ่งเวลาเย็น บิดาถามบุตรทั้ง ๒ ว่า วันนี้ได้ไปโรงเรียนหรือเปล่า นายกุศลได้ไปโรงเรียนจึงตอบว่าไป ส่วนนายอกุศลไม่ได้ไปโรงเรียนแต่ก็ตอบว่าไป ถ้าตั้งปัญหาว่า ทั้ง ๒ คนนี้ใครพูดจริง ใครพูดเท็จ ทุกคนคงตอบได้ทันทีว่า นายกุศลพูดจริง นายอกุศลพูดเท็จ คราวนี้ตั้งปัญหาต่อไปว่า พูดจริงเพราะอะไร พูดเท็จเพราะอะไร ปัญหานี้อาจต้องคิดสักหน่อยหนึ่ง ก็คงตอบได้ว่า พูดจริงเพราะพูดถูกกับเรื่องที่เป็นจริง พูดเท็จเพราะพูดผิดจากเรื่องที่เป็นจริง

คราวนี้จะย้อนมากล่าวถึงพระธรรมความจริงในตนเอง ก็คือเรื่องที่เป็นจริงในตัวเอง เกี่ยวแก่ที่ตัวเราเองทำอะไร

บ้าง พูดอะไรบ้าง คิดอะไรบ้าง ซึ่งบางที ตัวเราเองต้องการปกปิด จึงปฏิเสธคนอื่น แต่ก็ไม่อาจปฏิเสธตนเองได้ เรื่องของตัวเราเองนี้แหละที่พระพุทธเจ้าแสดงเป็นธรรมสั่งสอนว่าควรทำอย่างไร โดยครบถ้วนทุกเรื่อง ยกตัวอย่างง่าย ๆ เช่น

ในเวลาเช้า ถึงเวลาควรจะออกจากที่นอน ก็ยังนอนซบเซาต่อไป ควรจะช่วยกันทำอะไรบ้าง ก็ไม่ช่วย ควรจะรีบทำกิจต่าง ๆ ให้สำเร็จทันเวลา ก็ไม่รีบทำ พระธรรมจักสอนว่า *อถ ปจฺฉา กุรุเต โยคํ กิจฺเจ อาวาสุ สีทติ ถ้าทำความเพียรในกิจการล้าหลัง จะจมอยู่ในวิบัติ*

เมื่อจะไปโรงเรียน ไปทำงาน เกิดคร้านที่จะไป คิดจะหนีจะเลี่ยงหลบ หรือในเวลาเรียนเวลาทำงานคิดท้อแท้ คิดมักง่าย สักแต่ว่าเรียน สักแต่ว่าทำ ไปหยุดไป พอให้สิ้นเวลา หมดความตั้งใจให้ก้าวหน้าในการเรียนในการงาน พระธรรมจักสอนว่า *วายเมเถว ปุริโส ยาว อตฺถสฺส นิปฺปทา คนพึงพยายามไปกว่าสำเร็จประโยชน์*

เมื่อเกิดความรักต้องการในวัตถุ (ที่ตั้งของความรัก เป็นบุคคลหรือสิ่งของก็ได้) ที่ไม่สมควร ในกาลสมัยที่ไม่สมควร พระธรรมจักสอนว่า *เปมโต ชายเต ภยํ ภัยเกิดจากรัก*

เมื่อเกิดความชิงชัง โกรธแค้น ขัดเคือง พระธรรมจักสอนว่า *ทุกฺขํ สยติ โกธโน คนโกรธนอนจมทุกข์*

เมื่อควรจะให้การศึกษา แต่ก็กลัวจะสิ้นเปลืองทรัพย์ พระธรรมจักสอนว่า *ปญฺญาว ธเนน เสยฺโย ปัญญาเทียวประเสริฐกว่าทรัพย์*

เมื่อปล่อยตัวไปตามใจ พระธรรมจักสอนว่า *วิหญฺญติ จิตฺตวสานุวตฺตี ผู้ประพฤติตามอำนาจจิตย่อมลำบาก* และสอนให้ห้ามใจด้วยสติ ให้หักใจด้วยปัญญา

รวมความว่า พระธรรมจักสั่งสอนในเรื่องตัวเราทุกเรื่องทุกราวไป ว่าข้อนี้ ๆ เป็นอกุศลไม่ดีอย่าทำ ข้อนี้ ๆ เป็นกุศลดีงามควรทำ ใจของตนนี้ให้หมั่นชำระให้สะอาด อย่าเที่ยวพล่านไปเพราะรักชังและหลงจนเสียหาย และพระธรรมสอนให้หมั่นศึกษาให้เป็นคนสมบูรณ์ ให้มีความเพียรพยายาม ให้มีความอดทน เป็นต้น พระธรรมที่ยกมานี้เพียงเล็กน้อย เป็นตัวอย่างพอสาธกให้เห็นว่าพระธรรมเป็นอย่างไร

ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยรอบคอบแล้วจึงอาจกล่าวได้ว่า พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนเพียงพอกับเรื่องของตนทุกแง่ทุกมุมโดยครบถ้วน พระธรรมจึงเป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริง

ของชีวิต ให้เห็นความจริงของตนเอง ตลอดของโลกทั้งหมด

๓. *ทำไมพระพุทธเจ้าจึงทรงแสดงพระธรรม และทรงแสดงเพื่ออะไร?* พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมมิใช่ด้วยทรงมุ่งหมายให้เขาชอบให้เขาชมแล้วจักได้บูชาพระองค์ต่าง ๆ คือมิได้ทรงมุ่งผลตอบแทนอะไรสำหรับพระองค์เองเลย

แต่ทำไมจึงทรงแสดงพระธรรม? ทรงแสดงก็เพราะทรงมีพระกรุณาอนุเคราะห์จำแนกแจกพระธรรมให้แก่โลก

เพื่ออะไร? ก็เพื่อให้โลกหรือสัตวโลกทุก ๆ ผู้ ทุก ๆ คนประสบประโยชน์ประสบสันติสุขถ้วนทั่วหน้า เหมือนพ่อแม่มีเมตตากรุณาอนุเคราะห์ลูก ๆ อย่างบริสุทธิ์ จึงทนยากลำบากถนอมเลี้ยงส่งเสริมลูก ๆ มิได้มุ่งผลอะไรตอบแทนจากลูก เพียงแต่หวังจะได้เห็นความสำเร็จ ความสุข ความเจริญของลูก แล้วพลอยปีติยินดีด้วยเท่านั้น บางทีเมื่อพระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมผู้ฟังไม่ชอบใจ หาว่าทรงสาปแช่งเขาก็มี แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงยับยั้งที่จะแสดงในเมื่อทรงเห็นว่าจะเป็นประโยชน์ เหมือนอย่างผู้พยาบาลไข้ที่ดีพยายามให้ยาแก่คนไข้แม้ว่าคนไข้ไม่ชอบ ทั้งไม่ยอมตามใจให้ของแสลงแม้คนไข้จะเรียกร้อง บางทีถูกคนไข้บริภาษด่าว่าต่าง ๆ ก็ทนได้ด้วยเมตตากรุณา คิดปลงใจว่า ถ้าเป็นคนดี ไม่เป็นคนไข้ก็คงไม่เป็นอย่างนี้ ไฉนคนดีจะไปถือคนไข้

มีเรื่องในสมัยพระพุทธเจ้าที่เล่าไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า พระราชโอรสองค์หนึ่งของพระเจ้าพิมพิสาร กรุงราชคฤห์มคธรัฐ มีพระนามว่า อภัยราชกุมาร กราบทูลถามพระพุทธเจ้าว่าตรัสพระวาจาเช่นไร พระพุทธเจ้าทรงตอบว่า*พระองค์ตรัสวาจาแต่ที่ทรงทราบว่าจริงแท้และประกอบด้วยประโยชน์ และทรงรู้กาลเวลาเพื่อที่จะตรัสวาจาดังกล่าว จะเป็นที่ชอบใจหรือไม่ก็ตาม* เพราะทรงอนุเคราะห์เท่านั้น ในขณะนั้นพระราชกุมารกำลังทรงประคองกุมารน้อยให้นอนอยู่บนพระเพลา พระพุทธเจ้าจึงตรัสถามว่า ถ้ากุมารน้อยนั้นอมเสี้ยนไม้หรือเศษกระเบื้องในปากเพราะพี่เลี้ยงหรือพระราชกุมารเองเผลอไป จะทรงทำอย่างไร พระราชกุมารกราบทูลว่าจะต้องทรงบีบศีรษะกุมารน้อยให้อ้าปากล้วงเสี้ยนไม้หรือเศษกระเบื้องออกให้จงได้ แม้จะต้องถึงเลือดออก เพราะเป็นวิธีเดียวที่เป็นการอนุเคราะห์ ฉะนั้นพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงจึงเต็มเปี่ยมด้วยพระกรุณาอนุเคราะห์ทุกบท ได้ฟังพระธรรมเมื่อใดก็ได้รับพระกรุณาของพระองค์ที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้นทุกครั้งทุกคราวไป

พ

๔. พระธรรมเกี่ยวข้องอะไรกับคน? คนควรจะทำอย่างไรกับพระธรรม? เพราะพระธรรมเป็นความจริงของคน ที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงสั่งสอน ชี้ทางปฏิบัติของคน เพื่อให้บรรลุถึงประโยชน์ต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับคนโดยตรง

กล่าวให้ใกล้ที่สุด พระธรรมนั้นเกี่ยวข้องกับตัวเราทุก ๆ คน จะกล่าวว่า ***พระธรรมคือตัวเราเอง*** ที่พระพุทธเจ้ายกขึ้นแสดงก็ได้ และทรงแสดงแก่ใคร ทรงแสดงแก่ตัวเราเองนี้แหละ ข้อสำคัญให้ตัวเราเองนี้

๑. เงี่ยหูให้ได้ยินพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง อันเรียกว่าพระปริยัติธรรม คือคำสั่งสอนที่ควรเรียนควรฟังทั้งหมด

๒. เดินเข้าไปหาพระธรรม เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า "จงมานี่" แล้วก็เดินเข้าไปเฝ้าพระองค์ นี้เป็นภาคปฏิบัติ คู่กับปริยัติเทียบดังภาคทฤษฎี การเดินเข้าไปหาพระธรรมเรียกว่าปฏิบัติธรรม กล่าวโดยสรุป คือ

ก. ศีล ประพฤติดีงาม เว้นจากประพฤติเสียหายต่าง ๆ เป็นต้นว่า ศีล ๕

ข. สมาธิ ตั้งใจมั่นคงดี

ค. ปัญญา รอบรู้ดีในเหตุผล บาปบุญคุณโทษ ประโยชน์ มิใช่ประโยชน์ และในวิธีนำตนให้พ้นจากทุกข์ภัยพิบัติ บรรลุถึงความสวัสดี

ทุก ๆ คนไม่ว่าเด็กหรือผู้ใหญ่ ชายหรือหญิง ประพฤติดี ตั้งใจมั่นคงดี รู้จักเหตุผล และรู้จักช่วยตนได้ดีเมื่อใด ก็ชื่อว่าเดินเข้าไปหาพระธรรมเมื่อนั้น นี้ก็คือเดินเข้าไปหาทางที่ถูก หรือเดินไปในทางที่ถูกนั้นเอง

การฟังพระธรรม และการปฏิบัติพระธรรมดังกล่าวมานี้แหละ เป็นกิจอันทุก ๆ คนควรทำกับพระธรรม แต่ก็ควรน้อมมาปฏิบัติให้พอเหมาะแก่ภาวะของตน ดังพระธรรมคุณบทว่า ***โอปนยิโก*** *ควรน้อมเข้ามา* ดังที่เรียกว่าประยุกต์กับตน แต่ให้รักษาแนวของพระธรรม คือให้ดำเนินไปในทางที่ชอบ การน้อมพระธรรมมาประยุกต์กับตนโดยชอบนั้น เช่น

สำหรับนักเรียน ศีล คือประพฤติดี เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ สมาธิ คือตั้งใจเรียนดี ปัญญา คือจำได้ เข้าใจดี มีความรอบรู้

สำหรับผู้ประกอบการงาน ศีล คือประพฤติดี เว้นอบายมุขต่าง ๆ เป็นต้น สมาธิ คือตั้งใจทำดี ปัญญา คือรอบรู้ฉลาดสามารถในการงาน

สำหรับคนวัยรุ่น ศีล คือระมัดระวังตนให้ประพฤติอยู่ในขอบเขตที่ชอบ ไม่ปล่อยตนให้เหลวแหลก สมาธิ คือตั้งใจมั่นคงดี ไม่ให้ตกจมลงไปในห้วงรักห้วงชัง ห้วงหลง ที่มีเหตุชักจูงยั่วเย้า

อยู่มากมาย ปัญญา คือคิดให้รู้ตลอดเหตุผล ตลอดปัจจุบัน ตลอดภายหน้า คิดให้กว้างให้ยืดยาว ไม่คิดแคบ ๆ สั้น ๆ

คนวัยรุ่นกำลังเจริญด้วยพลัง กำลังทะยานกายทะยานใจ เหมือนน้ำตกแรง เมื่อไม่สมหวังก็มักจะทำอะไรแรง ๆ จึงมักพลาดง่าย และถ้าพลาดลงไปในห้วงอะไรที่แรง ๆ แล้วก็อันตรายมาก เหมือนอย่างไปเล่นสนุกกับน้ำตก เผลอพลาดตกลงไปกับน้ำตกที่โจนลงไปจากหน้าผาสูงชัน ฉะนั้น ถ้าหันมาสนใจพระธรรมบ้างก็จะมีพระธรรมคุ้มครองรักษา เป็นเครื่องป้องกัน แก้ไขมิให้เป็นอันตรายดังกล่าว ข้อสำคัญควรป้องกันไว้ก่อนดีกว่าแก้ หรือถ้าจะต้องแก้ก็แก้เมื่อยังเล็กน้อย ง่ายกว่าแก้เมื่อโตใหญ่ เหมือนอย่างดับไฟกองเล็กง่ายกว่าดับไฟกองโต และไม่ควรเชื่อใจตนเองเกินไป เพราะอาจไม่มีเหตุผล ถ้าใจนั้นถูกบังหรือท่วมทับเสียแล้ว จึงควรหารือกับท่านผู้ที่สามารถจะให้เหตุผลที่ถูกต้องได้ ทั้งเมื่อสนใจในพระธรรมอยู่ พระธรรมอาจให้เหตุผลแก่ตนได้กระจ่าง พร้อมกับชี้ทางปฏิบัติได้ถูกต้อง พระธรรมจึงเป็นกัลยาณมิตร (มิตรดี) ของใจ เทียบอย่างบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตรซึ่งเป็นผู้ชี้เหตุผลให้แก่ตนดังกล่าวนั้น

อีกอย่างหนึ่ง พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเปรียบเหมือนกระจกเงาสำหรับส่องดูตัว หรือภาพยนตร์ฉายเรื่องของตน โดยปกติตัวเราเห็นหน้าของคนอื่นยิ้มย่องบ้าง มึนตึงเกรี้ยว-กราดบ้าง เห็นแล้วก็ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง แต่ไม่เห็นหน้าของตนเอง ครั้นเมื่อยืนอยู่หน้ากระจกเงา จึงอาจเห็นหน้าของตนเองว่าเป็นอย่างไร น่าเกลียดหรือไม่น่าเกลียดอย่างไร บางทีก็อาจรู้สึกไม่ชอบหน้าของตนเอง จึงต้องตกแต่งแก้ไขให้งดงาม ฉันใด โดยปกติคนเราก็มองไม่เห็นตนเอง ฉันนั้น ต่อมาได้ศึกษาพระธรรมที่ส่องย้อนเข้ามาหาตนเอง จึงจักมองเห็นตนเองว่าเป็นอย่างไร ดีไม่ดี ถูกผิดตามเหตุผลที่เป็นจริงอย่างไร เมื่อมองเห็นตนเองรู้จักตนเองตามเป็นจริงแล้วจึงสามารถแก้ไขตนให้ดีได้ ดูภาพยนตร์ก็เหมือนกัน เห็นตัวแสดงเป็นคนร้ายคนดีต่าง ๆ เมื่อนำพระธรรมมาฉายดูก็จักเห็นตนว่าเป็นเช่นไร

ฉะนั้น ***ศึกษาพระธรรม*** (อันหมายถึงปริยัติคือเรียน กับปฏิบัติพระธรรม) จึงเป็น ***การศึกษาตนเอง*** ข้อเตือนใจสั้น ๆ เกี่ยวกับเรื่องนี้ คือ นึกถึงอะไร ๆ ก็ให้หวนนึกถึงพระธรรม มองอะไร ๆ ภายนอกก็ให้มองย้อนดูตน กำหนดนิ่งดูที่ใจ ดูให้ดี จักเห็นทางสว่าง

๕. เมื่อศึกษาพระธรรมอย่างนี้แล้ว จะรับผลอย่างไร? กล่าวอย่างสั้นจะได้รับผลคือความไม่ตกต่ำ เพราะเมื่อรักษาพระธรรม พระธรรมก็ย่อมรักษา สมดังพระพุทธภาษิตว่า *ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม* คือรักษาไว้มิให้ตกต่ำ ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า *ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี พระธรรมทรงผู้ทรงธรรมไว้มิให้ตกไปอยู่โลกที่ชั่ว* ด้วยประการฉะนี้

ความที่ควรกำหนดโดยย่อแล้วประมวลลงในบทพระธรรมคุณว่า *พระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงสั่งสอน เปรียบเหมือนกระจกสำหรับส่องดูตน เปรียบเหมือนภาพยนตร์ที่ฉายเรื่องของตน เปรียบเหมือนไฟฉายที่ฉายแสงย้อนมาที่ตน เพื่อให้เห็นตนเองตามเป็นจริง หรือให้เห็นความจริงทุก ๆ อย่างที่ตนแล้ว พระธรรมก็เป็นดังประทีปส่องทางให้ตนทุก ๆ คนดำเนินไปในทางที่ถูก*

สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว

สนฺทิฏฺฐิโก อันผู้ได้บรรลุพึงเห็นเอง

อกาลิโก ไม่ประกอบด้วยกาล

เอหิปสฺสิโก ควรเรียกให้มาดู

โอปนยิโก ควรน้อมเข้ามา

ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ อันวิญญู (ผู้รู้) พึงรู้เฉพาะตน (ท.ห. ๔๐-๔๗)

พระธรรมรัตนะ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, พระรัตนตรัย**

พระธรรมสังคาหกาจารย์ พระอาจารย์ผู้ทำสังคายนาร้อยกรองตั้งเป็นพระบาลีไว้ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, อนัตตลักขณสูตร** ด้วย

พระธิดาทั้ง ๔ ของพระอินทร์ *ดู* **ดาวดึงส์**

พระบัญญัติ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

พระบัวเข็ม *ดู* **มหากัจจายนะ**

พระปริตรหลวง *ดู* **เจ็ดตำนาน**

พระปัจเจกพุทธะ *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โอวาทปาติโมกข์**

พระปาริเลยยกะ *ดู* **สังฆเภท**

พระพุทธเจ้า ในชมพูทวีปซึ่งเป็นประเทศอินเดีย ปากีสถาน และเนปาลในบัดนี้ ในมัชฌิมชนบท คือในภูมิประเทศส่วนกลางของชมพูทวีปนั้น เมื่อก่อนพุทธศก ๘๐ ปี ศาสดาเอกของโลกได้ประสูติแล้ว ที่อุทยานลุมพินีวัน ตั้งอยู่ในกึ่งกลางแห่งนครกบิลพัสดุ์และนครเทวทหะ เมื่อ ณ วันบุรณมี (วันเพ็ญ) เดือนเวสาขะ (ตรงกับวันเพ็ญเดือน ๖ ในปีปกติ เดือน ๗ ในปีมีอธิกมาส ตรงกับเดือนพฤษภาคมเป็นพื้น) เป็นโอรสแห่ง ***พระเจ้าสุทโธทนะ*** ศากยะ กับ ***พระนางมายา กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ*** เป็นพระราชกุมารในศากยราชตระกูล โคตมโคตร อยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาทแห่งพระราชบิดา

พระราชกุมารทรงมีพระรูปลักษณะงามสง่า ต้องด้วยมหาบุรุษลักษณะตามตำรับของพราหมณ์ ซึ่งมีทำนายไว้ว่ามหาบุรุษผู้ประกอบด้วยลักษณะเหล่านี้จักมีคติเป็น ๒ คือถ้าอยู่ครองฆราวาสจักได้เป็นจักรพรรดิราช พระราชาเอกในโลก ถ้าออกทรงผนวชจักได้ตรัสเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระศาสดาเอกในโลก ดังกล่าวว่าเมื่อพระราชกุมารประสูติใหม่ มีดาบสองค์หนึ่งชื่ออสิตะ ผู้อาศัยอยู่ข้างเขาหิมพานต์ ผู้คุ้นเคยและเป็นที่นับถือของราชตระกูล ได้เข้าไปเฝ้าเยี่ยมได้เห็นพระลักษณะนั้นแล้วไม่อาจยอมให้พระราชกุมารนมัสการตน กลับกราบลงที่พระบาท ของพระราชกุมารเอง แล้วกล่าวทำนายลักษณะของพระราชกุมารดังกล่าวนั้น

เมื่อประสูติแล้วได้ ๕ วัน พระราชบิดาได้ประกอบพระราชพิธีขนานพระนามพระราชกุมารว่า ***สิทธัตถะ*** แปลว่าผู้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์ เมื่อประสูติแล้วได้ ๗ วัน พระนางมายา พระมารดาสิ้นพระชนม์ พระเจ้าสุทโธทนะจึงทรงมอบพระราชโอรสแก่ ***พระนางมหาปชาบดีโคตมี*** พระมาตุจฉา (น้า เป็นพระน้องนางของพระนางมายา) บำรุงเลี้ยงต่อมา พระนางได้ทรงรับทำนุบำรุงเลี้ยงเป็นอย่างดี แม้ในต่อมาทรงมีพระราชบุตร ทรงพระนามว่า ***นันทะ*** และพระราชบุตรีทรงพระนามว่า ***รูปนันทา*** ก็ทรงทำนุบำรุงไม่ยิ่งกว่าพระสิทธัตถกุมารจึงทรงได้รับทะนุถนอมบำรุงเลี้ยงอย่างยิ่งมาโดยลำดับ

เมื่อมีพระชนมายุได้ ๗ ปี พระราชบิดาตรัสให้ขุดสระโบกขรณี ๓ สระปลูกบัว ๓ อย่าง ๆ ละสระ ในพระราชนิเวศน์ตกแต่งให้เป็นที่เล่นสำราญพระหฤทัย และจัดประทานเครื่องเล่น เครื่องทรง เครื่องประดับตกแต่ง ล้วนเป็นของประณีต มีคนคอยปฏิบัติทะนุถนอมระแวดระวังทุกเวลา

ครั้นมีพระชนมายุเจริญควรจะศึกษาศิลปวิทยาได้ พระราชบิดาจึงทรงมอบให้ศึกษาในสำนักครูวิศวามิตร พระสิทธัตถกุมารทรงเรียนได้ว่องไวจนสิ้นความรู้อาจารย์แล้ว ได้แสดงให้ปรากฏในที่ประชุมเป็นที่รับรองว่าทรงมีความรู้ความสามารถเป็นอย่างยอดเยี่ยม

ครั้นมีพระชนม์ได้ ๑๖ ปี พระราชบิดาโปรดให้สร้างปราสาท ๓ หลัง เพื่อเป็นที่เสด็จอยู่แห่งพระราชโอรสใน ๓ ฤดู ตรัสขอพระราชบุตรีแห่ง ***พระเจ้าสุปปพุทธะ*** ในเทวทหนคร มีพระนามว่า ***ยโสธรา*** หรือ ***พิมพา*** อันประสูติแต่พระนางอมิตาพระกนิษฐภคินีของพระองค์ มาอภิเษกเป็นพระชายาพระราชกุมารทรงเสวยสุขสมบัติตาม

พ

ฆราวาสวิสัยบริบูรณ์ตลอดมาจนมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี มีพระโอรสประสูติแต่พระนางยโสธราองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า ***ราหุล***

พระสิทธัตถกุมารแม้จะทรงถูกผูกพันด้วยอภิรมย์สมบัติต่าง ๆ เพื่อให้เสด็จอยู่ครองฆราวาส มิให้เสด็จออกทรงผนวช แต่พระองค์ทรงเป็นมหาบุรุษคือบุคคลชั้นยอด เป็น ***โพธิสัตว์*** คือผู้พอใจรักในการแสวงหาความรู้ความจริง พร้อมทั้งพอใจรักในความดีความบริสุทธิ์และในสรรพสัตว์ด้วยเมตตากรุณา ทรงมีพระปัญญา มีความดีความบริสุทธิ์ และมีพระกรุณาสูงกว่าสามัญชน จะกล่าวว่าทรงเป็นผู้มีกำหนดจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็ได้ จึงไม่ทรงลุ่มหลงไปในเครื่องอภิรมย์ต่าง ๆ อย่างงมงาย ทรงเห็นประโยชน์ที่ควรทำว่าค่าสูงกว่า ทั้งทรงเข้มแข็งสามารถเพื่อที่จะสละอภิรมย์สุขต่าง ๆ เพื่อประกอบประโยชนกิจ แม้จะทำได้ยากสักเพียงไรก็ตาม พระคุณสมบัติดังกล่าวนี้พึงเห็นได้จากพระประวัติตั้งแต่ต้น

เมื่อทรงอยู่ในวัยศึกษาศิลปวิทยา ก็ทรงบากบั่นศึกษาจนสำเร็จเป็นอย่างดีเยี่ยม เพราะทรงสละความเกียจคร้านและการเล่นการสนุกตลอดถึงอภิรมย์สุขต่าง ๆ ที่เป็นอุปสรรคอันตรายต่อการศึกษาอันมีอยู่อย่างฟุ่มเฟือย มีพระหฤทัยรักในการศึกษา และพากเพียรแสวงหาความรู้เพียงอย่างเดียว ไม่พะวักพะวนแวะเวียนไปเสียในเรื่องอื่น ข้อนี้จึงควรเป็นตัวอย่างของผู้ที่กำลังอยู่ในวัยหรือสมัยศึกษาทั่วไป ที่จะมีแต่ความพอใจรักเรียนรักศึกษา แสวงหาความรู้จนสำเร็จ

เมื่อทรงเจริญพระวัยขึ้นเป็นพระดรุณถึงคราวควรอภิเษก จึงทรงอภิเษกด้วยพระราชกุมารีที่คู่ควรกัน ประกอบพิธีการตามพระราชประเพณี ไม่มีข้อพึงครหาอย่างใดอย่างหนึ่ง ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ประสงค์จะมีคู่-ครองทั่วไป ในอันที่จะรอให้ถึงกาลเวลาอันสมควร และปฏิบัติในทางที่ถูกที่ควรยอมให้มีการพินิจพิจารณาโดยรอบคอบทั้งทางฝ่ายตนเอง ทั้งทางฝ่ายผู้ใหญ่ที่เกี่ยวข้อง ไม่ทำผลุนผลันไปตามลำพังใจที่วิ่งเร็วแรงของคนดรุณวัย ซึ่งจะเป็นเหตุให้เสียใจภายหลัง

เมื่อทรงอภิเษกมีพระชายาแล้วก็ทรงปฏิบัติหน้าที่ระหว่างกันด้วยดีไม่ปรากฏว่ามีการร้าวฉาน มีความสมัครสามัคคี มีความสุขสมบูรณ์ในฆราวาส ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้ครองเรือนทั่วไป ในอันที่จะครองเรือนให้ดี ให้มีความเรียบร้อยสงบสุขในครอบครัว ด้วยทุกฝ่ายต่างปฏิบัติชอบในหน้าที่ต่อกัน ไม่นอกใจกัน อะลุ้มอล่วยสมัครสมานกัน

พระสิทธัตถกุมารแม้จะไม่มีแสดงไว้โดยตรงว่าได้ทรงปกครองแว่นแคว้น แต่ก็พึงเห็นว่าได้ทรงช่วยพระราชบิดาในการปกครองเป็นแน่ เพราะทรงเป็นเจ้านายในราชตระกูล ซึ่งมีหน้าที่ปกครองประชาชน ทรงตั้งอยู่ในฐานะเป็นทายาทของพระราชบิดา เหตุอีกประการหนึ่งที่สำคัญคือทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ผู้มีพื้นเพฉลาดหลักแหลม มีพระอัธยาศัยดีบริสุทธิ์เต็มไปด้วยเมตตากรุณา จึงทำให้อยู่มืด ๆ มิได้ต้องคิดให้เห็นเหตุผลจนสว่างกระจ่างแจ้ง และเมื่อเห็นใครเป็นทุกข์เดือดร้อนอย่างน้อยในที่เฉพาะตาแล้วก็ทนเฉยอยู่มิได้ ต้องขวนขวายช่วยอย่างใดอย่างหนึ่ง อันอัธยาศัยที่ทนอยู่จะไม่ช่วยทุกข์ใครมิได้นี้เป็นลักษณะของมหาบุรุษโดยแท้ ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของผู้มีหน้าที่ปกครองตั้งแต่ส่วนน้อยเช่นภายในครอบครัว ภายในวงธุรกิจย่อย ๆ ต่าง ๆ จนถึงในส่วนใหญ่ขึ้นไปโดยลำดับ ในอันที่จะสำเหนียกให้มีความรอบรู้เพียงพอ ทำความดี มีความบริสุทธิ์สะอาด ประกอบด้วยเมตตากรุณา นำผู้อยู่ในปกครองไปสู่ความสว่าง ความสุข ความเจริญ ทำให้อยู่ด้วยกันเป็นสุข ไม่ขาดแคลนคับแค้น ไม่หวาดระแวงนอนสะดุ้ง เหมือนอย่างอยู่ด้วยกันในระหว่างญาติมิตรเป็นที่รัก

พระราชกุมารได้ประทับเสวยสุขสำราญในท่ามกลางสุขสมบัติอันถึงอภิรมย์ต่าง ๆ ล่วงปีมาโดยลำดับ ความบริบูรณ์ต่าง ๆ มิได้บกพร่อง คงมีบำรุงบำเรออยู่อย่างพรักพร้อม แม้อย่างนั้นทุกอย่างก็ไม่อาจผูกพันกั้นกางบุคคลผู้เป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ไว้ได้ เวลาดังกล่าวได้มาถึงเข้าแล้ว เมื่อพระสิทธัตถกุมารได้ทอดพระเนตรเห็น ***เทวทูต*** ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ในระหว่างทางเมื่อเสด็จประพาสพระราชอุทยาน ๔ วาระโดยลำดับกัน พระโพธิสัตว์ทรงสังเวชพระหฤทัยเพราะได้ทอดพระเนตรเห็น ๓ เทวทูตข้างต้น ทรงพอพระหฤทัยในบรรพชาเพราะได้ทอดพระเนตรเห็นสมณะ จนถึงน้อมพระหฤทัยจะเสด็จออกไปบรรพชา

เทวทูต แปลว่า *ทูตเทพยดา* อย่างที่พูดกันว่าทูตสวรรค์ ท่านจึงแสดงตามศัพท์ว่าทูตที่เทพยดาสร้างนิมิตไว้ เพื่อให้พระราชกุมารทอดพระเนตรเห็น แต่ท่านก็แสดงไว้โดยความว่า พระโพธิสัตว์ทรงปรารภถึงความแก่ เจ็บ ตาย อันครอบงำมหาชนทุกคน ทรงดำริแสวงหาทางพ้น อันเรียกว่า***โมกขธรรม*** (ธรรมเป็นเครื่องพ้น) ทรงเห็นว่าสภาพทั้งปวงย่อมมีของแก้กัน เช่น มีร้อนแล้วก็มีเย็นแก้ มีมืดแล้วก็มีสว่างแก้ บางทีจะ

พ

มีทางแก้ทุกข์ ๓ อย่าง คือ แก่ เจ็บ ตาย นี้ได้ แต่ถ้ายังอยู่ในฆราวาสก็ไม่มีโอกาสปฏิบัติแสวงหา ส่วนบรรพชาเป็นโอกาสแสวงหาได้ จึงมีพระดำริจะเสด็จออกบรรพชา ไม่ใยดีในฆราวาสสมบัติ ในเวลาอื่นเมื่อทรงเห็นคนแก่ เจ็บ ตาย และสมณะ ก็มิได้ทรงปรารภจนเห็นจริง ส่วนในเวลาสุดท้ายนี้ทรงปรารภจนเห็นความจริง จึงเรียกว่าได้ทรงเห็นเทวทูต

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงปรารภเห็นประโยชน์ของการบรรพชา ก็ตัดพระหฤทัยรักในพระชายา และพระโอรสซึ่งประสูติใหม่ กับทั้งบุคคลและวัตถุที่รักทั้งปวง แล้วเสด็จออกผนวช เที่ยวจาริกไปแต่พระองค์เดียวเมื่อมีพระชนมายุได้ ๒๙ ปี ด้วยพระหฤทัยมุ่งมั่นจะได้โมกขธรรม อันเป็นประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่โลก ไม่ใยดีสิ่งอื่นทั้งหมด ตามวิสัยของมหาบุรุษโพธิสัตว์ ได้เคยประทับอยู่บนปราสาท แวดล้อมด้วยบุคคลและวัตถุที่พึงอภิรมย์ ก็ต้องมาประทับอยู่องค์เดียว แวดล้อมไปด้วยต้นไม้ภูเขา และสัตว์ป่านานาชนิด เคยเสด็จด้วยพระราชยานต่าง ๆ ก็ต้องเสด็จด้วยพระบาท บนภาคพื้นตามธรรมชาติ เคยมีผู้ตั้งเครื่องเสวยถวายบริบูรณ์ ก็ต้องเสด็จภิกขาจาร ได้อาหารพอเสวยบ้าง ไม่พอบ้าง ตามแต่เขาจะถวาย แต่พระโพธิสัตว์ก็ไม่ทรงย่อท้อ ทรงปฏิบัติแสวงหาทางโมกขธรรมเรื่อยไป

ในขั้นแรกได้เสด็จไปสู่สำนักของดาบส ๒ ท่าน คือ ***อาฬารดาบส*** กาลามโคตร และ ***อุททกดาบส*** รามบุตร ทรงศึกษาจนสิ้นความรู้ของอาจารย์ทั้ง ๒ โดยลำดับแล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้ จึงเสด็จหลีกออกไปปฏิบัติในทางทรมานพระกายให้ลำบาก อันเรียกว่าทุกรกิริยา (การทำที่ทำได้ยาก) โดยลำพังพระองค์ ทรงทดลองเปลี่ยนไปให้ลำบากยิ่งยวดเข้าทุกที จนถึงขั้นยิ่งยวดอย่างที่สุด ไม่มีโยคีอื่นจะทำให้เกินขึ้นไปกว่าได้แล้ว ทรงเห็นว่าไม่ใช่ทางตรัสรู้จึงทรงเลิก ทรงบำรุงพระกายให้กลับมีพระกำลังขึ้น แล้วทรงเริ่มปฏิบัติทางจิต ซึ่งเรียกในภายหลังว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ จึงได้ตรัสรู้ธรรม หรือเรียกว่าตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ณ ควงโพธิพฤกษ์ ในตำบลอุรุเวลาเสนานิคม แคว้นมคธ ในราตรีวันบุรณมี เดือนเวสาขะ เช่นเดียวกับเมื่อประสูติ เมื่อมีพระชนมายุ ๓๕ ปี เมื่อตรัสรู้แล้วได้พระนามว่า พุทธะ ผู้ตรัสรู้ เรียกกันว่า พระพุทธเจ้า ทรงได้โมกขธรรมเมื่อได้ตรัสรู้นั้นแล

พระสิทธัตถกุมารทรงเป็นมหาบุรุษโพธิสัตว์ จึงทรงมีความคิดสูงก้าวล่วงสามัญชน สิ่งที่คนธรรมดาได้ยินได้เห็น

แล้วไม่คิด ก็ทรงคิด และคิดจนพบเหตุผล คิดจนไม่ติดในเหตุผล ถ้าไม่เช่นนั้นพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนาก็คงไม่เกิดขึ้นในโลก ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลทั่วไป ในอันที่จะใช้ความสังเกตและคิดหาเหตุผลในสิ่งที่ประสบพบผ่าน ให้เหมือนอย่างคนตาดีดูรูป มิใช่เหมือนคนตาบอดดูรูป และเมื่อมองเห็นทุกข์หรืออุปสรรคอันตรายต่าง ๆ ก็ไม่ยอมอับจนพ่ายแพ้ เพราะต้องมีสิ่งที่แก้กันได้อย่างแน่นอน จึงต้องพยายามหาสิ่งที่อาจแก้กันได้นั้นให้ได้

ผู้ประสบความสำเร็จทุกคนในกิจการทุกอย่างไม่ว่าเล็กหรือใหญ่ ก็เพราะมองเห็นเหตุผล เมื่อพบอุปสรรคก็ไม่ยอมแพ้ พยายามแก้ไขจนสำเร็จ ในการแก้ไขหรือในการปฏิบัติเพื่อให้สำเร็จประโยชน์จำต้องมีการเสียสละ แต่การเสียสละที่ถูกต้องนั้นหมายถึงเสียสละสุขส่วนน้อยเพื่อสุขที่ไพบูลย์ เช่น สละสุขเฉพาะตนเพื่อสุขส่วนรวม หรือสละดังที่ท่านแนะนำไว้ว่า *พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ พึงสละอวัยวะเพื่อรักษาชีวิต พึงสละทั้งทรัพย์ทั้งอวัยวะตลอดถึงชีวิตเพื่อรักษาธรรม* ในประการสุดท้ายนี้ พึงเห็นพระโพธิสัตว์เป็นตัวอย่าง เพราะในเย็นวันที่ตรัสรู้ เมื่อประทับนั่งลงบนฟ่อนหญ้าคาที่ทรงเกลี่ยเป็นที่ประทับนั่ง ณ ภายใต้โพธิพฤกษ์แล้ว ก็ได้ทรงตั้งพระหฤทัยเด็ดเดี่ยวความว่า *เนื้อและเลือดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนัง เอ็น กระดูก ก็ตามที ยังไม่บรรลุถึงธรรมเพียงใด ก็จักไม่ลุกขึ้นเพียงนั้น* จึงชื่อว่าได้ทรงยอมสละทุกอย่างเพื่อธรรม ข้อนี้ควรเป็นตัวอย่างของบุคคลผู้มุ่งบำเพ็ญคุณประโยชน์ทั่วไป ในอันที่ไม่มุ่งสุขประโยชน์เฉพาะตนเท่านั้น แต่ให้มุ่งกว้างออกไป และยอมเสียสละประโยชน์สุขส่วนน้อยนั้นเพื่อส่วนใหญ่

คนที่สามารถทำคุณประโยชน์แก่หมู่ชนก็เพราะสามารถสละเพื่อหมู่ชน ถ้าไม่สามารถสละก็ไม่สามารถสร้างคุณประโยชน์อะไรได้เลย แต่ทั้งนี้ก็ต้องยึดธรรมเป็นหลัก ไม่เช่นนั้นก็จะกลายเป็นสละทางถูกไปถือเอาทางที่ผิดตรงกันข้ามกับพระพุทธจรรยา

พระพุทธเจ้าเมื่อก่อนแต่ตรัสรู้เรียกว่า ***พระโพธิสัตว์*** ผู้ใฝ่แสวงรู้ ครั้นตรัสรู้แล้วจึงเรียกว่า ***พระพุทธะ*** ผู้รู้แล้วบริบูรณ์ พระพุทธเจ้าทรงรู้แล้วบริบูรณ์ด้วย บริสุทธิ์บริบูรณ์ด้วย มีพระกรุณาบริบูรณ์ด้วย ฉะนั้น เพราะพระกรุณาจึงทรงดำริเพื่อแสดงธรรมโปรดโลก ทรงอธิษฐานพระหฤทัยจะดำรงพระชนม์อยู่จนกว่าจะตั้งพระพุทธศาสนาและมีบริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก

อุบาสิกา ลงมั่นคงสำเร็จประโยชน์แก่หมู่ชนทุกเหล่า ครั้นทรงดำริอธิษฐานพระหฤทัยจะทรงดำรงอยู่ก่อนเพื่อโปรดโลกดังนี้แล้ว จึงเสด็จเที่ยวจาริกไปในแว่นแคว้น จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้านนั้น ๆ ทรงแสดงธรรมสั่งสอนคนที่ควรสั่งสอนแนะนำที่เรียกว่าเวไนยให้ได้รับประโยชน์อย่างสูงบ้าง อย่างกลางบ้าง อย่างต่ำบ้าง ไม่เลือกชาติชั้น วรรณะ ยากดีมีจน ทรงสามารถประกาศพระศาสนาให้คณาจารย์เจ้าลัทธิผู้มีชื่อเสียงมีศิษย์มาก ให้คนชั้นสูงผู้มีกำลังอำนาจ คือกษัตริย์ อำมาตย์ มนตรี เป็นต้น ให้คนคงแก่เรียนคนฉลาด เช่น พราหมณ์ผู้มีชื่อเสียงต่าง ๆ ตลอดถึงเศรษฐีคฤหบดี มีศรัทธาเลื่อมใสยอมรับนับถือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นเครื่องชักจูงคนอื่น ๆ ให้เข้านับถือได้ง่าย อย่างน้อยก็ทำให้เกิดสนใจและเป็นวิธีให้เกิดความสวัสดีจากภัยทางการเมืองเป็นต้นทั่วกัน เพราะผู้ปกครองบ้านเมืองก็ได้นับถือแล้ว

กล่าวโดยสรุป ได้ทรงบำเพ็ญ ***พุทธจริยา*** บริบูรณ์ คือ ***โลกัตถจริยา*** ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่โลก ได้แก่ ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่มหาชนที่นับว่าเป็นสัตวโลกทั่วไป เช่น ทรงแผ่พระญาณเล็งดูสัตวโลกทุกเช้าค่ำ ผู้ใดปรากฏในข่ายพระญาณก็ได้เสด็จไปโปรดผู้นั้น

ญาตัตถจริยา ทรงประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระญาติ หรือโดยฐานะเป็นพระญาติ เช่น เสด็จไปโปรดพระญาติ ณ นครกบิลพัสดุ์ เสด็จไปห้ามพระญาติฝ่ายศากยะและโกลิยะผู้วิวาทถึงกับจะรบกันด้วยเหตุแห่งน้ำเข้านา

พุทธัตถจริยา ทรงประพฤติประโยชน์โดยฐานะเป็นพระพุทธเจ้า เช่น ทรงแสดงธรรม ทรงบัญญัติพระวินัย ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ยั่งยืนสืบมา กล่าวสั้น ๆ ว่า ทรงทำหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เหตุฉะนี้จึงทรงได้รับยกย่องเป็นพระศาสดาเอกของโลก

พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปด้วยพระบาทเปล่า โปรดมหาชนในแว่นแคว้นต่าง ๆ ประดิษฐานพระพุทธศาสนาและบริษัท ๔ ให้ตั้งมั่นแพร่หลายสำเร็จดังที่ได้ทรงอธิษฐานพระหฤทัยไว้แล้ว จึงทรงปลงอายุสังขาร กำหนดพระหฤทัยว่าจะปรินิพพาน แม้เช่นนั้นก็ได้เสด็จจาริกไปโปรดมหาชนต่อไปจนถึงวันบุรณมีเดือนเวสาขะ ก่อนพุทธศก ๑ ปี แม้กำลังประชวรลงพระโลหิตก็ได้เสด็จดำเนินด้วยพระบาทต่อไปจนถึงสาลวโนทยาน เมืองกุสินารา ที่ได้ทรงกำหนดพระหฤทัยว่าจะเป็นที่ปรินิพพาน ได้เสด็จผทมตะแคงเบื้องขวาอันเรียก ***สีหไสยา*** บนพระแท่นระหว่างไม้สาละ

ทั้งคู่ ประทานโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์จนสิ้นสงสัยทั้งปวงแล้ว ได้ตรัสปัจฉิมพจน์ (คำสุดท้าย) ความว่า *บัดนี้เราขอกล่าวเตือนท่านทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงทำความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมเถิด* ดังนี้แล้วไม่ตรัสอีกต่อไป ทรงผทมเพ่งพระหฤทัยนิ่งสงบแล้วเสด็จดับขันธ-ปรินิพพานในราตรีวันบุรณมี เดือนเวสาขะนั้น นับพระชนมายุได้ ๘๐ ปี ทรงประกาศพระศาสนาได้ ๔๕ ปี นับรัฐใหญ่ที่เสด็จจาริกไปประกาศพระศาสนาได้ ๗ รัฐ ตรงกับที่กล่าวว่า เมื่อประสูติเสด็จดำเนินไปด้วยพระบาท ๗ ก้าว

ปฏิปทาของพระพุทธเจ้าแม้ตั้งแต่ตรัสรู้จนถึงนิพพาน เป็นเนติที่พึงนำไปปฏิบัติตามได้เป็นอันมาก เป็นต้นว่า ควรมีกรุณาช่วยเปลื้องทุกข์แก่ผู้อื่นตามที่สามารถ ควรฉลาดในอุบาย คือวิธีการที่จะทำให้สำเร็จประโยชน์ ควรปฏิบัติหน้าที่ให้สมบูรณ์ ควรตั้งใจว่าจะทำอะไรให้ได้สักเท่าไรในวิสัยของตนแล้วทำให้สำเร็จ ข้อสำคัญคือควรทำความไม่ประมาทอยู่เสมอ

สรุปกล่าวโดยพระคุณ พระพุทธเจ้าทรงบริบูรณ์ด้วย ***พระปัญญาคุณ*** (พระคุณคือปัญญา) ***พระวิสุทธิคุณ*** (พระคุณคือความบริสุทธิ์) ***พระกรุณาคุณ*** (พระคุณคือกรุณา) ดังบทสวดพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า *พุทฺโธ* ผู้รู้จริง *สุสุทฺโธ* บริสุทธิ์จริง *กรุณามหณฺณโว* มีกรุณาจริงดังห้วงทะเลหลวง

เพราะฉะนั้น ทุก ๆ คนพึงตั้งใจนอบน้อมพระพุทธเจ้าตามบทนโมว่า *นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส* ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค (คือพระผู้จำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชน - กรุณาคุณ) พระอรหันต์ (คือพระผู้ควรบูชาสักการะเป็นต้น-วิสุทธิคุณ) พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (คือพระผู้ตรัสรู้ชอบเอง - ปัญญาคุณ) พระองค์นั้นด้วยประการฉะนี้ (ท.ห. ๓๓-๔๐)

พระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ *ดู* **ภาณยักข์**

พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ มีในพระพุทธศาสนาที่แสดงเป็นกลาง ๆ เช่น ในพระโอวาท ๓ ที่แปลความว่า *การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย*

คำว่า ***พุทธะ*** นี้ ใช้เป็นพหูพจน์ มีความหมายทั่วไปว่า *ผู้รู้ทั้งหลาย* พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมศาสดาก็เรียกว่า ***พุทธะ*** พระอรหันตสาวกก็เรียกว่า ***พุทธะ*** แต่มักเติมคำว่าอนุข้างหน้า

พ

เป็น ***อนุพุทธะ*** แปลว่า *ผู้รู้ตามหรือผู้รู้ในภายหลัง* เรียกรวมกันว่า ***พุทธานุพุทธะ*** แปลว่า *พระพุทธะและพระอนุพุทธะ* พระพุทธะนั้นมีพระองค์เดียว ส่วนพระอนุพุทธะนั้นมีมากเท่าจำนวนพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อถือว่าเป็นพระพุทธะด้วยกัน ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธะมีจำนวนมาก

ในบางพระสูตร ได้แสดงพระพุทธะอีกจำพวกหนึ่ง เรียกว่า ***พระปัจเจกพุทธะ*** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เฉพาะตนผู้เดียว* ไทยเราเรียก***พระปัจเจกพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกโพธิ*** ท่านอธิบายว่า เป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ แต่ไม่สอนผู้อื่น น่าพิจารณาว่า คงหมายความว่าไม่สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตาม หรือไม่ตั้งศาสนาขึ้น และเมื่อมีพระปัจเจกพุทธเจ้าก็เรียกพระพุทธเจ้าซึ่งสอนผู้อื่นเช่นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่า ***พระสัมมาสัมพุทธเจ้า*** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เอง* หรือ ***พระสัพพัญญูพุทธเจ้า*** แปลว่า *พระพุทธะผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง* พระปัจเจกพุทธะท่านแสดงว่ามีจำนวนมาก อยู่ด้วยกันในที่แห่งหนึ่ง ๆ จำนวนหลายร้อยก็มี

เมื่อแสดงถึงพระปัจเจกพุทธะ ก็แสดงต่อไปว่า มีขึ้นในกาลสมัยที่ว่างพระพุทธศาสนา ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่ไม่อันตรธานไปจากโลก พระปัจเจกพุทธะก็ยังไม่บังเกิด ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาอันตรธานไปหมดสิ้นแล้ว ทั้งปฏิเวธ ปฏิบัติ และปริยัติ สิ้นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา สิ้นพุทธบริษัททุกจำพวก ตั้งแต่สมัยดั่งกล่าวจนถึงเกิดมีพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม และตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่า ***พุทธันดร*** แปลว่า *ระหว่างแห่งพระพุทธเจ้า* พระปัจเจกพุทธะทั้งหลายบังเกิดขึ้นในกาลสมัยที่เป็นพุทธันดรเช่นนี้ ตามคตินี้ พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าไม่สั่งสอนใคร ไม่ได้ตั้งพระพุทธศาสนา ไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้น ก็คงเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง

เมื่อคติแห่งพระพุทธศาสนาขยายออกไปถึงพระปัจเจกพุทธะ และขยายออกไปถึงกาลเวลาอันเรียกว่าพุทธันดร ก็จะต้องขยายออกไปถึงพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นขีดคั่นสิ้นสุดแห่งพุทธันดร เพราะจะต้องมีองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางนี้ และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางโน้น จึงเกิดมีคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้น และมีคตินับเวลาของโลกอันยืดยาวที่สุด เรียกว่า***กัป*** หรือ***กัลป์***

ในคัมภีร์แสดงพระนามพระพุทธเจ้าซึ่งบังเกิดขึ้นในกัปต่าง ๆ หลายจำนวน เช่น ในภาณยักข์ภาณพระ แสดงไว้ ๗ พระองค์ ในที่อื่น เช่น ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา แสดงย้อนหลังไปอีกมาก รวมกันถึง ๒๘ พระองค์ก็มี หรือที่ระบุจำนวนไว้มากยิ่งกว่านั้นอีกมาก ดั่งในบทสวด ***สัมพุทเธ*** ต้นเจ็ดตำนาน ซึ่งเข้าใจว่าแต่งในลังกาก็มี จะกล่าวแต่เฉพาะ ๒๘ พระองค์ ซึ่งมักอ้างในบทสวดหรือในการประกอบพิธีหลายอย่างมีดั่งนี้

๑. *พระตัณหังกร*

๒. *พระเมธังกร*

๓. *พระสรณังกร*

๔. *พระทีปังกร* (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๕. *พระโกณฑัญญะ* (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๖. *พระมังคละ*

๗. *พระสุมนะ*

๘. *พระเรวตะ*

๙. *พระโสภิตะ* (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๐. *พระอโนมทัสสี*

๑๑. *พระปทุมะ*

๑๒. *พระนารทะ* (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๓. *พระปทุมุตตระ* (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๔. *พระสุเมธะ*

๑๕. *พระสุชาตะ* (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๖. *พระปิยทัสสี*

๑๗. *พระอัตถทัสสี*

๑๘. *พระธรรมทัสสี* (รวม ๓ พระ-องค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๑๙. *พระสิทธัตถะ* (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๐. *พระติสสะ*

๒๑. *พระปุสสะ* (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๒. *พระวิปัสสี* (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๓. *พระสิขี*

๒๔. *พระเวสสภู* (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง)

๒๕. *พระกกุสันธะ*

๒๖. *พระโกนาคมนะ*

๒๗. *พระกัสสปะ*

๒๘. ***พระสัมมาสัมพุทธเจ้า***ของเราทั้งหลาย (รวม ๔ พระองค์อุบัติแล้วในกัปนี้)

อนึ่ง ในกัปนี้เอง จักอุบัติขึ้นในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์ คือ ***พระเมตเตยยะ*** ไทยเราเรียกว่า ***พระเมตไตรย*** หรือ ***พระศรีอารยเมตไตรย*** แต่มักเรียกกันว่า ***พระศรีอารย์***

เพราะในกัปปัจจุบันนี้จะมีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นถึง ๕ พระองค์ รวมทั้งพระศรีอารย์ จึงเรียกว่า ***ภัททกัป*** หรือ ***ภัทรกัป*** แปลว่า กัปเจริญ

นับรวมพระพุทธเจ้าที่ระบุพระนามอันเป็นส่วนอดีตได้ ๒๘ พระองค์ นับตั้งแต่พระวิปัสสีได้ ๗ พระองค์ นับเฉพาะในภัททกัปนี้ ทั้งอดีตและอนาคตได้ ๕ พระองค์ บทนมัสการว่า *นโม พุทฺธาย* แปลตามศัพท์ว่า นอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า เป็นคำกลาง ๆ แต่ก็นับถือกันว่าเป็นบทไหว้ ***พระเจ้า ๕ พระองค์*** น่าจะเพราะนับได้ ๕ อักษร และพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้น ก็หมายถึง พระพุทธเจ้าซึ่งได้อุบัติแล้วและจักอุบัติในภัททกัปนี้

จำนวนพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ นับตั้งต้นในกัปของพระทีปังกรพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงพยากรณ์พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าตามที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปจากภัททกัปนี้ มีนครหนึ่งชื่อว่า ***อมรวตี*** ได้มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า ***สุเมธ*** อาศัยอยู่ในนครนั้น เป็นพราหมณ์คฤหบดีบัณฑิต มั่งคั่งด้วยทรัพย์ต่าง ๆ ต่อมาสุเมธบัณฑิตได้ปรารภถึงความทุกข์ในโลกอันเนื่องมาจากชาติภพ ปรารถนาจะพ้นจากชาติภพ ได้พิจารณาเห็นว่า *เมื่อมีทุกข์ก็ย่อมมีสุข มีภพก็ย่อมมีวิภพ (ปราศจากภพ) มีร้อนก็ย่อมมีเย็น มีกองไฟ ๓ กอง (ราคะ โทสะ โมหะ) ก็ย่อมมีนิพพาน (ดับไฟกิเลส) มีบาปก็ย่อมมีบุญ มีชาติก็ย่อมมีอชาติ (ไม่เกิด)* เป็นคู่กัน จึงสละทุก ๆ สิ่งออกบวชเป็นดาบส ประพฤติพรตพรหมจรรย์ในป่าสำเร็จสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ใช้เวลาให้ล่วงไปด้วยความสุขอันเกิดจากสมาบัติ

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ***ทีปังกร*** อุบัติขึ้นในโลก เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนใกล้จะถึงรัมมกนคร ประทับพักอยู่ในสุทัศน-มหาวิหาร ประชาชนชาวรัมมกนครได้ออกไปเฝ้าทูลเชิญเสด็จเข้าสู่พระนครเพื่อรับบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้น แล้วพากันตกแต่งทางที่เป็นเปือกตม หลุมบ่อ ต้นไม้ขึ้นรกรุงรัง ช่วยกันถมแผ้วถางเกลี่ยทำให้เรียบร้อย โปรยข้าวตอกดอกไม้ ยกธงชัย ธงผืนผ้า ต้นกล้วย เป็นต้น

ในกาลนั้น ***สุเมธดาบส*** ได้ผ่านมาพบเข้า ถามทราบความแล้วจึงขอแบ่งที่ตกแต่งทางตอนหนึ่ง ไม่ยอมใช้ฤทธิ์ลงมือขนดินถมทางด้วยตนเอง ครั้นพระพุทธเจ้าทีปังกรเสด็จผ่านมาก็ทอดตนลงนอนถวายหลังให้เป็นทางเสด็จ และเมื่อได้พินิจพิจารณาเห็นพระพุทธ-

สิริของพระพุทธเจ้าทีปังกร มีความเลื่อมใสจนถึงตั้งจิตปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ท่านแสดงว่า ถ้าแม้สุเมธดาบสขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุพุทธสาวกของพระทีปังกรพุทธเจ้า ก็จะพึงบรรลุนิพพานได้ในชาตินั้น แต่สุเมธดาบสปรารถนาที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเหมือนพระทีปังกรทศพล ช่วยยกมหาชนขึ้นสู่ธรรมนาวา พาให้ข้ามจากสังสารสาครแล้วจึงจะปรินิพพานในภายหลัง ฝ่ายพระทีปังกรทศพลเมื่อเสด็จถึงองค์สุเมธดาบส ประทับยืน ณ ที่เบื้องศีรษะก็ได้ตรัสพยากรณ์ว่า ดาบสนี้ทำอภินิหารปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธะ ความปรารถนาของดาบสนี้จักสำเร็จในอนาคตเบื้องหน้าโน้น สุเมธดาบสครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ ก็ได้ชื่อว่าเป็น ***โพธิสัตว์*** จำเดิมแต่นั้นมา

ท่านแสดงว่า ***อภินิหาร*** ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของบุคคลใดบุคคลหนึ่งนั้น จักสำเร็จเพราะผู้ตั้งความปรารถนาประกอบด้วย ***ธรรมสโมธาน ๘*** ประการ (ความประชุมแห่งธรรม คือคุณสมบัติรวมกันครบ) ได้แก่

๑. เป็นมนุษย์

๒. เป็นบุรุษเพศสมบูรณ์

๓. มีเหตุสมบูรณ์ คือ มีนิสสัยบารมีพร้อมทั้งการปฏิบัติประมวลกัน เป็นเหตุที่จะให้บรรลุพระอรหันต์ในอัตภาพนั้นก็ได้แล้ว แต่เพราะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจึงยังไม่สำเร็จก่อน

๔. ได้เห็นพระศาสดา คือ ได้เกิดทันและได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

๕. บรรพชา คือ ถือบวชเป็นนักบวช เช่น ฤษี ดาบส ไม่ใช่เป็นคฤหัสถ์

๖. ถึงพร้อมด้วยคุณ คือ ได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ หมายถึงได้สมาธิจิตอย่างสูง จนจิตบังเกิดความรู้ความเห็นอย่างมีตา มีหูเกินมนุษย์สามัญ

๗. ถึงพร้อมด้วยอธิการ คือ การกระทำอันยิ่งจนถึงอาจบริจาคชีวิตของตนเพื่อพระพุทธเจ้าได้

๘. มีฉันทะ คือ มีความพอใจ มีอุตสาหะพยายามยิ่งใหญ่จนถึงเปรียบเหมือนว่ายอมแบกโลกทั้งโลกเพื่อนำไปสู่แดนเกษมได้ หรือเปรียบเหมือนว่ายอมเหยียบย่ำโลกทั้งโลกที่เต็มไปด้วยขวากหนามหอกดาบและถ่านเพลิงไปได้

ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมสโมธาน ๘ นี้ ทำอภินิหารปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ความปรารถนาของท่านย่อมสำเร็จได้

สุเมธดาบสมีธรรมสโมธาน ๘ ข้อเหล่านี้บริบูรณ์ จึงมีอภินิหารปรารถนา

พุทธภูมิได้และเรียกว่า ***พระโพธิสัตว์*** จำเดิมแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรทศพล ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้บำเพ็ญ ***พุทธการกธรรม*** (ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. **บำเพ็ญทาน** สละบริจาคสิ่งทั้งปวงจนถึงร่างกายชีวิตให้ได้หมดสิ้น เหมือนอย่างเทภาชนะน้ำคว่ำจนหมดน้ำ

๒. **บำเพ็ญศีล** รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต เหมือนอย่างเนื้อทรายรักษาขนยิ่งกว่าชีวิต

๓. **บำเพ็ญเนกขัมม์** ออกจากกามจากบ้านเรือน เหมือนอย่างมุ่งออกจากพันธนาคาร

๔. **บำเพ็ญปัญญา** เข้าหาศึกษาไต่ถามบัณฑิต โดยไม่เว้นว่าจะเป็นบุคคลมีชาติชั้นวรรณะต่ำ ปานกลาง หรือสูง เหมือนอย่างภิกษุเที่ยวบิณฑบาตรับไปโดยลำดับ ไม่เว้นแม้ที่ตระกูลต่ำ

๕. **บำเพ็ญวิริยะ** มีความเพียรมั่นคงไม่ย่อหย่อนทุกอิริยาบถ เหมือนอย่างสีหราชมีความเพียรมั่นคงในอิริยาบถทั้งปวง

๖. **บำเพ็ญขันติ** อดทนทั้งในการได้รับการยกย่อง ทั้งในการถูกหมิ่นแคลน เหมือนอย่างแผ่นดิน ใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดก็รองรับได้ทั้งนั้น

๗. **บำเพ็ญสัจจะ** รักษาความจริงไม่พูดเท็จทั้งรู้ แม้ฟ้าจะผ่าเพราะเหตุไม่พูดเท็จ ก็ไม่ยอมพูดเท็จ หรือแม้เมื่อพูดเท็จจะได้ทรัพย์เป็นต้น ก็ไม่ยอมพูดเท็จ เหมือนอย่างดาวโอสธีดำเนินไปในวิถีของตนเที่ยงตรงทุกฤดู

๘. **บำเพ็ญอธิษฐาน** ตั้งใจมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว คือ เด็ดเดี่ยวแน่นอนในสิ่งที่อธิษฐานใจไว้เหมือนอย่างภูเขาหินไม่หวั่นไหวในเมื่อถูกลมกระทบทุกทิศ

๙. **บำเพ็ญเมตตา** แผ่มิตรภาพไมตรีจิต ไม่คิดโกรธอาฆาต มีจิตสม่ำเสมอเป็นอันเดียวทั้งในผู้ที่ให้คุณทั้งในผู้ที่ไม่ให้คุณหรือโทษ เหมือนอย่างน้ำแผ่ความเย็นไปให้อย่างเดียวกันแก่ทั้งคนชั่วทั้งคนดี

๑๐. **บำเพ็ญอุเบกขา** วางจิตมัธยัสถ์เป็นกลาง ทั้งในคราวสุข ทั้งในคราวทุกข์ เหมือนอย่างแผ่นดิน เมื่อใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดลงไปก็มัธยัสถ์เป็นกลาง

พุทธการกธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้เรียกว่า ***บารมี*** ตรงกับคำว่า ***ปรมะ*** ที่แปลว่าอย่างยิ่ง หมายถึงว่าเต็มบริบูรณ์ แต่ก็มิใช่ว่าจะเต็มบริบูรณ์ได้เอง ต้องปฏิบัติบำเพ็ญเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือต้องทำให้เต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างตักน้ำเทใส่ตุ่มใหญ่อยู่เรื่อย ๆ จนกว่าจะเต็ม บำเพ็ญจนเต็มบริบูรณ์เมื่อใดก็สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น

พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีนับตั้งแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้าตลอดเวลา ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ผ่านพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ในกัปนั้น ๆ นับแต่พระทีปังกรเป็นต้นมาถึง ๒๔ พระองค์ (ดูพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์) จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

บารมีที่บำเพ็ญมาโดยลำดับดั่งกล่าวแบ่งเป็น ๓ ขั้น ขั้นสามัญเรียกว่า ***บารมี*** เฉย ๆ ขั้นกลางเรียกว่า ***อุปบารมี*** ขั้นสูงสุดเรียกว่า ***ปรมัตถบารมี*** เช่น การบริจาคพัสดุภายนอก เรียกว่า ทานบารมี บริจาคอวัยวะเรียกว่า ทานอุปบารมี บริจาคชีวิตเรียกว่า ทานปรมัตถบารมี

คติเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีเกี่ยวเนื่องจากคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เพราะจะต้องมีท่านผู้เตรียมพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ ในคัมภีร์ชาดก เป็นเรื่องเล่าถึงพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติต่าง ๆ จนถึงเป็นพระเวสสันดร นับได้ ๕๔๗ ชาดก (ไม่นับสุเมธดาบสซึ่งเป็นชาติเริ่มต้น) ในบัดนี้ก็มีพระศรีอารย์เป็นพระโพธิสัตว์ สถิตอยู่ในดุสิตสวรรค์ ซึ่งจะได้จุติมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเวลาอสงไขยปีในอนาคต

ในกัปของพระทีปังกรพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ พระทีปังกรเป็นองค์ที่ ๔ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจำนวน ๒๘ พระองค์จึงนับแต่พระตัณหังกรซึ่งเป็นองค์ ๑ ในกัปนั้น ส่วนในภาณยักข์ ภาณพระ เป็นต้น แสดงไว้เพียง ๗ พระองค์ (พ.พ. ๑๕๑-๑๕๖)

พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร เป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษา ได้มีหนังสือหลายเล่มเขียนแสดงเรื่องนี้ เฉพาะบางเล่มเช่น*พุทธประวัติเล่ม ๑* ตอน พระพุทธเจ้าตรัสรู้ พระนิพนธ์ ***สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส*** พระราชนิพนธ์เรื่อง *พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร* ของ ***พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*** พระนิพนธ์ ***สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์*** เรื่อง *พระพุทธศาสนาและพระรัตนตรัย* ส่วนที่เป็นหนังสือสำนวนเก่าเช่น *ปฐมสมโพธิกถา* พระนิพนธ์ ***สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส*** ฉบับหนึ่ง พระนิพนธ์ ***สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา)*** ฉบับหนึ่ง ส่วนพระสูตร (คือเรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่พระอาจารย์ดั้งเดิมได้ร้อยกรองไว้อ้างว่าได้สดับฟังมาจากพระพุทธเจ้าโดยตรง) เล่าถึงพระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเรื่องความตรัสรู้ของพระองค์เอง ได้มีหลายพระสูตร พระสูตรแรกที่สุดคือ

พ

ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร [พระสูตรแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหมุนจักรคือพระธรรม (ล้อธรรม) ให้แล่นไป] พระสูตรนี้เป็นปฐมเทศนา คือเทศน์ครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ที่ทรงแสดงแก่พระปัญจวัคคีย์ (พวกพระ ๕ รูป) ซึ่งจะถือเป็นหลักแสดงในที่นี้

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร มีคำที่เป็นเหมือนคำตอบหลายคำ เช่น พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม พระพุทธเจ้าตรัสรู้อริยสัจจ์ พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ หรือคำเต็มว่า ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ คำเหล่านี้ถูกต้องทั้งนั้น แต่เป็นคำตอบที่กว้างอย่างไม่ผิด เหมือนอย่างถามว่ารู้อะไร ก็ตอบว่ารู้วิชา ยังมีปัญหาต่อไปอีกว่าวิชาอะไร และคำตอบนั้นก็ยังเป็นคำศัพท์อยู่ แปลไม่ออก ไม่รู้ความหมาย ก็ยังไม่รู้อยู่นั้นเอง ฉะนั้น จะอธิบายความหมายของคำศัพท์ในคำตอบสั้น ๆ นั้นก่อน เพราะเป็นคำที่จะต้องพบเสมอในหนังสือพระพุทธศาสนา

คำว่า ***ธรรม*** แปลตามศัพท์ว่า ทรงไว้ คือดำรงอยู่ ไม่เปลี่ยนแปลง คำนี้ใช้ในความหมายมากมาย เฉพาะในที่นี้ ท่านว่าหมายถึงสัจจะ คือความจริง เพราะความจริงที่เป็นความจริง มิใช่เป็นของเท็จของปลอม ย่อมทรงหรือดำรงความจริงอยู่เสมอ ความจริงที่แน่แท้จึงมีลักษณะของธรรม คือทรงหรือดำรงอยู่นั้นเอง และคำว่า***สัจจะ*** ที่แปลว่าความจริง ก็แปลตามศัพท์ว่าสภาพที่มีอยู่เป็นอยู่ อันสิ่งที่มีอยู่เป็นอยู่ได้ก็ต้องเป็นสิ่งที่ทรงตัวหรือดำรงตัวอยู่ได้เหมือนอย่างชีวิต ทรงชีวิตหรือมีชีวิตก็หมายถึงยังเป็นอยู่ยังไม่ตายเช่นเดียวกัน ฉะนั้น ธรรม จึงได้แก่ความจริง เรียกควบกันเป็นศัพท์ว่า ***สัจจธรรม*** พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม คือ ตรัสรู้ความจริง

คำว่า ***อริยะ*** ตรงกับคำว่า ***อารยะ*** แปลกันว่า ประเสริฐ ***อริยสัจจ์*** แปลว่า ความจริงอย่างประเสริฐ (คือจริงอย่างแน่แท้หรือแน่นอน) ความจริงที่ทำให้ผู้รู้เป็นพระอริยะ (ผู้ประเสริฐ) ความจริงที่พระอริยะพึงรู้ ความจริงของพระพุทธเจ้าผู้อริยะ ข้อนี้เท่ากับเป็นข้ออธิบายของข้อก่อน คือข้อก่อนว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรมคือความจริง ข้อนี้ชี้ลงไปชัดว่าธรรมคือความจริง (สัจจธรรม) ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้น คือ อริยสัจจะ ไม่ใช่สัจจะทั่ว ๆ ไปของปุถุชน (คนที่ยังหนา)

คำว่า ***โพธิ*** แปลว่า ตรัสรู้ ***ญาณ*** แปลว่า หยั่งรู้ ทั้ง ๒ คำแปลว่ารู้ด้วยกัน แต่โพธิมีความหมายสูงกว่า รวมกันว่า ***โพธิญาณ*** แปลว่า ญาณคือความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าตรัสรู้

พระโพธิญาณ เมื่อแปลเข้าก็คงซ้ำ ๆ กันว่า ตรัสรู้พระญาณคือความตรัสรู้ มีความหมายว่ารู้จนตรัสรู้ความจริงแจ่มแจ้งหมดทุกอย่าง สัจจธรรมหรืออริยสัจจ์แจ่มแจ้งอยู่ในความรู้อันเรียกว่าพระโพธิญาณของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณจึงมีความหมายง่าย ๆ ว่า ***ตรัสรู้ความรู้ในสัจจธรรม***

คำว่า ***อนุตตระ*** แปลว่า อย่างยิ่งไม่มียิ่งกว่า ***สัมมา*** แปลว่า โดยชอบ ***สัม*** แปลว่า เอง ***โพธิ*** ก็ตรัสรู้ ***ญาณ*** ก็หยั่งรู้ รวมกันว่า ***อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ*** ญาณคือความตรัสรู้เองโดยชอบไม่มียิ่งกว่า เป็นคำขยายออกไปจากบทก่อนว่าพระโพธิญาณนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วด้วยพระองค์เอง ตรัสรู้แล้วโดยชอบ ไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าอีกแล้ว คือรู้ถึงที่สุดแล้ว ไม่มีใครจะรู้ยิ่งขึ้นไปกว่า ไม่มีอะไรจะพึงรู้ยิ่งขึ้นไปอีกแล้ว

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร ได้ยกคำที่พบกันอยู่เสมอมาแสดง เหมือนอย่างคำตอบอย่างสั้น ๆ ดังกล่าวมานั้น แต่ความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นอนุตตระไม่มีที่ยิ่งไปกว่าดังบทที่แสดงแล้ว จึงเป็นความรู้สิ่งทั้งหมดเรียกว่า ***สัพพัญญุตญาณ*** (สัพพัญ ทั้งหมด ญุต ความรู้ ญาณ ก็ความหยั่งรู้ รวมกันว่า ญาณคือความรู้สิ่งทั้งหมด) พระพุทธเจ้าจึงเป็นพระสัพพัญญูผู้รู้สิ่งทั้งหมด แต่มิใช่ว่าทรงรู้เท่าไรทรงแสดงทั้งหมด ทรงแสดงตามควรแก่ภูมิชั้นของผู้ฟังเท่านั้น เพราะทรงมุ่งสอนให้ผู้ฟังรู้เข้าใจ ถ้าสอนเกินภูมิไปก็ไม่สำเร็จประโยชน์เหมือนอย่างมีภูมิรู้ขนาดชั้นมัธยม ๓ ก็ทรงสอนขนาดที่นักเรียนชั้นนั้นจะเข้าใจได้ แต่เมื่อทรงสอนแก่คนที่มีภูมิรู้ชั้นสูง ๆ ขึ้นไปก็ทรงสอนสูงขึ้นตามชั้น ข้อสำคัญที่เป็นพิเศษนั้นคือได้ทรงศึกษารู้จบทางคดีโลกเหมือนอย่างเป็นดุษฎีบัณฑิตมาก่อนแล้ว และมาทรงค้นคว้าจนรู้จบทางคดีธรรม จึงทรงรู้โลกรู้ธรรมแจ้งชัดหมด อาจสั่งสอนคนได้ทุกชั้น อาจโต้วาทะกับใคร ๆ ที่เลื่องลือว่าเป็นนักปราชญ์ได้ทั้งนั้น พระธรรมที่ทรงแสดงไว้จึงมีหลากหลาย ซึ่งพระสาวกได้ฟังจำกันไว้ต่อ ๆ มาจนถึงจดเป็นอักษรแล้วพิมพ์เป็นหนังสือพระไตรปิฎกจำนวนหลายสิบเล่มเหมือนอย่างรวมหลักสูตรตั้งแต่ชั้นอนุบาล ชั้นประถม ชั้นมัธยมจนถึงชั้นอุดมไว้พร้อมเสร็จ

ฉะนั้น เมื่อศึกษาพระพุทธศาสนาไปโดยลำดับย่อมจะเข้าใจได้ดี และจะยิ่งรู้ความจริงยิ่งขึ้นทุกที แต่ถ้าเริ่มศึกษาผิดชั้นจะเข้าใจยากหรืออาจไม่เข้าใจเหมือนอย่างยังไม่รู้เลขชั้นประถมไปจับเรียนเลขชั้นมัธยมสูง ๆ ทีเดียวจะเข้าใจได้อย่างไร และพระธรรมของพระพุทธเจ้า

ทุกข้อทุกบทมีเหตุผลที่ผู้ศึกษาอาจตรองตามให้เห็นจริงได้ เพราะทรงแสดงส่องเข้ามาที่ตัวของเราเองทุก ๆ คน มิได้ทรงแสดงไกลออกไป ๆ จนมองไม่เห็น ฉะนั้น เมื่อมีใครมาถามพระองค์ถึงเรื่องที่ไกลออกไปเช่นนั้น เช่นเรื่องโลกมีที่สุดหรือไม่มีที่สุด เป็นต้น ก็ไม่ได้ตรัสตอบ เพราะตรัสตอบไปก็ไม่สำเร็จประโยชน์อะไร ผู้ถามเองก็มองไม่เห็น คนอื่นก็มองไม่เห็น ได้แต่เชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น ถึงจะเชื่อก็เป็นเรื่องอย่างหลับตาเชื่อ ไม่มีทางจะเกิดปัญญารู้เห็นได้เอง ทางที่ถูกควรจะไม่เชื่อมากกว่า

พระพุทธเจ้าทรงมุ่งให้คนเชื่อด้วยความรู้ จึงทรงงดแสดงเรื่องที่คนไม่อาจจะรู้จะเห็น ทรงแสดงแต่เรื่องที่คนอาจจะรู้จะเห็นได้ คือเรื่องส่องเข้ามาที่ตัวของเราเองดังกล่าวแล้ว ใคร ๆ ที่มีจิตใจมีสติปัญญาอย่างสามัญอาจรู้เข้าใจพระธรรมของพระองค์ได้ทั้งนั้น และไม่ต้องไปรู้ไกลออกไปที่ไหน รู้ที่ตัวของตัวเองนี้แหละอย่างมีเหตุผลตามเป็นจริง ทั้งสามารถจะปฏิบัติได้ทำได้ตามที่ทรงสั่งสอนด้วย เมื่อทำได้แล้วก็ได้รับผลดีจริง เช่น ทรงสอนไม่ให้ทำความชั่ว ให้ทำความดี ให้ชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด นี้ก็คือทรงสอนแก่ตัวของเราทุก ๆ คน เราทุก ๆ คนสามารถไม่ทำความชั่ว สามารถทำความดี สามารถชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาด ไม่ใช่ไม่สามารถ แต่บางอย่างไม่สามารถจริง ๆ เช่น ถ้าจะมีใครสอนให้กลั้นลมหายใจเรื่อยไป สอนไม่ให้กิน สอนไม่ให้นอน เช่นนี้ไม่มีใครสามารถปฏิบัติตามได้แน่ ใครขืนปฏิบัติตามเป็นตายแน่ ส่วนคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าไม่เป็นเช่นนั้น ไม่มีใครต้องตายต้องเสียหายเพราะปฏิบัติตาม มีแต่จะดีขึ้น มีสุขมีเจริญขึ้นไปทุกที และยิ่งจะรู้จักความจริงที่ตัวเราเองของตัวเราเองมากขึ้นทุกที เพราะดีชั่วของตัวเราเอง ใครเล่าจะทำให้ได้ ตัวของเราเองนั่นแหละทำให้แก่ตัวเราเอง และตัวเราเองเป็นอย่างไรเราก็รู้ ถึงจะปกปิดคนอื่นได้ก็ปกปิดตัวเราเองไม่ได้ ปกปิดพระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ เพราะเข้าอยู่ในพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่ทรงสั่งสอนไว้ทั้งนั้น แต่พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณายิ่งใหญ่ ใครทำอะไรไม่ดีน้อย หรือมากอย่างไร ใครเสียใจว่าไม่มีใครคบใครรัก ใครคิดว่าถูกใคร ๆ พากันเกลียดหรือรังเกียจ หรือเกิดเกลียดตน รังเกียจตนขึ้นเอง ใครมีทุกข์ร้อนน้อยหรือมากต่าง ๆ ขอให้รู้สึกสำนึกตน รับรองความจริงของตน และระลึกถึงพระพุทธเจ้าเถิด พระพุทธเจ้าไม่ทรงเกลียดรังเกียจใคร

ไม่ทรงสาปแช่งใคร มีแต่พระกรุณาเปี่ยมอยู่เสมอ แลได้ประทานทางออกให้แก่ทุก ๆ คนไว้แล้ว คือละชั่ว ทำดี ทำจิตใจให้บริสุทธิ์ เดิมทำมาไม่ดีก็ตั้งต้นใหม่ตามทางออกนั้น พระพุทธเจ้าไม่ทรงทิ้งผู้ที่ตั้งต้นทำความดี ขอให้ตั้งต้นเถิด ขอให้ตั้งใจพึ่งพระพุทธเจ้าเป็นกำลังใจเถิด พระพุทธเจ้าไม่ทรงทอดทิ้งผู้ที่ตั้งใจพึ่งพระองค์จริง ๆ เลย และผู้ที่ดำเนินชีวิตไปในทางแห่งพระธรรมที่ทรงสั่งสอนตามภูมิชั้นของตนก็ไม่มีพลาดผิดไปจากผลดีต่าง ๆ เลย

ตามที่กล่าวเยิ่นเย้อออกมานี้ เพื่อจะชี้ให้เห็นชัดใน ***หลักเกณฑ์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน*** ซึ่งสรุปลงอย่างย่นย่อสำหรับเป็นข้อกำหนด ๓ ประการ

๑. ทรงสั่งสอนเพื่อให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริงในธรรมที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงสั่งสอนมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงสั่งสอนธรรมที่ปฏิบัติได้ผลสมจริง เรียกว่ามีปาฏิหาริย์ คือเป็นจริงทั้งเหตุผลอย่างเห็น ๆ ตลอดหมด เป็นอัศจรรย์ที่ผู้ปฏิบัติย่อมได้ประโยชน์โดยสมควรแก่ความปฏิบัติจริง

ฉะนั้น พระธรรมที่ทรงแสดงสั่งสอนจึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งเสี้ยวหนึ่งแห่งความตรัสรู้ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสไว้เช่นนั้น ดังที่พระอาจารย์เล่าไว้ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในป่าไม้สีเสียดใกล้กรุงโกสัมพี ได้ทรงกำใบไม้สีเสียดที่หล่นเรี่ยรายอยู่เพียงเล็กน้อยด้วยพระหัตถ์ตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่า ใบไม้สีเสียดที่ทรงกำไว้ กับใบไม้สีเสียดในป่าสีเสียดทั้งหมด ส่วนไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบไม้สีเสียดในป่าสีเสียดทั้งหมดมากกว่า พระพุทธเจ้าตรัสว่า สิ่งที่ทรงรู้ยิ่งแล้วมิได้บอกแสดงก็มากกว่าฉันนั้น เพราะเหตุอะไรจึงไม่ทรงบอกแสดง เพราะเหตุว่าไม่ประกอบด้วยประโยชน์ ไม่เป็นข้อปฏิบัติดีชอบ ฉะนั้น จึงไม่ตรัสบอก ส่วนที่ตรัสบอกนั้นคืออริยสัจจ์ ๔ เพราะประกอบด้วยประโยชน์

ตามพระพุทธดำรัสที่เล่ามานี้ จึงแสดงว่านอกจากที่ทรงบอกแสดงไว้แล้ว ยังมีเรื่องที่ทรงรู้แล้วมิได้บอกอีกมากมาย แต่ก็เป็นที่พึงยินดีว่า สิ่งที่มีประโยชน์อันเป็นข้อควรรู้ควรเห็นตามหลักเกณฑ์ที่กล่าวแล้วได้ทรงแสดงไว้แล้วทั้งหมด ไม่มีข้ออะไรที่ทรงซ่อนเร้นไว้ สมดังที่ตรัสไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า พระองค์ไม่ทรงมีกำมือของอาจารย์ คือซ่อนเร้นศิลปวิทยาไม่บอกแก่ศิษย์ ข้อที่ควรรู้ควรเห็นอันเป็นประโยชน์ได้ทรงบอกแสดงแล้วทั้งหมด

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร อาจตอบได้ด้วยคำตอบกว้าง ๆ ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งเมื่อจะตอบอย่างกว้างขวางที่สุด ก็ตอบว่า ตรัสรู้ทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าทรงเป็นพระสัพพัญญู แต่เมื่อตอบในฐานะเป็นผู้ศึกษาพระพุทธศาสนา ก็พึงตอบได้ตามพระพุทธศาสนาคือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านก็ได้กล่าวแล้วว่าเป็นเพียงเสี้ยวหนึ่งนิดหนึ่งของความตรัสรู้เท่านั้น แม้ในพระพุทธศาสนาก็มีพระสูตรต่าง ๆ แสดงเรื่องนี้ไว้มากหลายเหมือนกัน จะเลือกมาแสดงเป็นหลักแต่เพียงพระสูตรเดียว ซึ่งเป็นเทศน์ครั้งแรกของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ตรัสแสดงถึงพระองค์เองว่า พระองค์ได้ตรัสรู้อะไรจึงพอพระหฤทัยว่าตรัสรู้แล้ว

ณ วันจันทร์เพ็ญแห่งเดือนอาสาฬหะ ซึ่งโดยปกติตรงกับวันเพ็ญเดือน ๘ หน้าวันเข้าพรรษา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเทศนาครั้งแรกโปรดพระปัญจวัคคีย์ ณ สวนเลี้ยงกวาง กรุงพาราณสี พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศความตรัสรู้ของพระองค์ พร้อมทั้งทางแห่งความตรัสรู้ พระพุทธองค์ได้ทรงประกาศว่าได้ทรงตรัสรู้จตุราริยสัจจ์ (จตุร+อริยสัจจ์ แปลว่า อริยสัจจ์ ๔) พระปฐมเทศนานี้นับถือกันทั่วไปว่าเป็นเทศนาที่แสดงหลักสำคัญเป็นการเริ่มต้นพระพุทธศาสนา ซึ่งผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาควรทราบ ฉะนั้น จะย่อความของ ***ปฐมเทศนา*** นี้เพื่อเป็นที่กำหนดง่าย ดังต่อไปนี้

ตอนที่ ๑ พระพุทธเจ้าทรงแสดงหนทาง ๒ ทาง ที่นักบวชผู้มุ่งความตรัสรู้ไม่ควรดำเนิน คือ

๑. ความประกอบพัวพันอยู่ด้วยความสุขสดชื่นในทางกาม

๓. ความประกอบการทรมานตนให้ลำบากเดือดร้อน (เช่น วิธีทรมานตนของพวกโยคีต่าง ๆ)

หนทางทั้งสองนี้เรียกว่า หนทางสุดโต่ง ๒ ข้าง ครั้นแล้ว พระพุทธเจ้าทรงแสดงหนทางที่ควรดำเนินเพื่อความตรัสรู้ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ

๒. สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ

๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ

๔. สัมมากัมมันตะ การงานชอบ

๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ

๖. สัมมาวายามะ เพียรพยายามชอบ

๗. สัมมาสติ ความระลึกชอบ

๘. สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ

หนทางนี้เรียกว่าเป็นทางกลาง เรียกเป็นศัพท์ว่า ***มัชฌิมาปฏิปทา*** แปลว่า ข้อปฏิบัติหรือทางปฏิบัติ หรือทางดำเนินสายกลาง

มีข้อที่ควรซ้อมความเข้าใจไว้ก่อนคือ หนทางนี้เรียกว่าสายกลาง หมายความว่าอยู่ในระหว่างหนทางทั้ง ๒ ดังกล่าวแล้ว คือเมื่อรวมกันเข้าทั้งหมดก็เหมือนเป็นทาง ๓ สาย หนทางทั้ง ๒ ดังกล่าวแล้วอยู่สุดโต่งสองข้าง ส่วนทางนี้อยู่ตรงกลาง ขาดตอนกันไม่เกี่ยวกันกับทางทั้ง ๒ นั้น ไม่มีทางซอยหรือทางเล็กอะไรที่สัมพันธ์กันได้เลย มิใช่เป็นทางกลางชนิดที่จะสัมพันธ์กับทางโน้นก็ได้ทางนี้ก็ได้อย่างทางการเมือง เพราะทางในทางธรรมเมื่อเป็นทางไหนก็เป็นทางนั้นแยกกันคนละทางทีเดียว และคำว่าหนทางสุดโต่งทั้งสอง ข้างก็ดี คำว่า ***ทางสายกลาง*** ก็ดี ต้องมีความหมายดังที่กล่าวแล้ว มิใช่เอาชื่อไปอ้างว่าทางสายกลางแล้วตั้งข้ออธิบายเอาเอง ถ้าอย่างนั้นก็ไม่ใช่ทางสายกลางของพระพุทธเจ้าหรือทางสายกลางในพระพุทธศาสนา แต่เป็นทางสายนอกพระพุทธศาสนา ทางสายกลางของพระพุทธเจ้าต้องมีองค์ประกอบ ๘ ประการดังกล่าวแล้ว

อีกอย่างหนึ่ง ทางสายกลางของพระพุทธเจ้าเป็นทางอันเดียวมิใช่ ๘ ทาง แต่มีองค์ประกอบกันอยู่ ๘ ประการเท่านั้น เหมือนอย่างถนนราชดำเนินซึ่งเป็นถนนสายหนึ่งสร้างขึ้นด้วยสิ่งต่าง ๆ เช่น เหล็ก กรวด ปูน ทรายมาเทเป็นถนนคอนกรีตและประดับด้วยสิ่งต่าง ๆ เช่น เสาโคมไฟฟ้า ต้นไม้เป็นต้น ถ้าจำแนกออกไปก็มากมายหลายอย่างแต่รวมเป็นถนนสายเดียว

อนึ่ง เมื่อเทียบกับถนนหนทางเช่นนี้ ก็อาจจะนำองค์ประกอบทั้ง ๘ นั้นไปเทียบความยาวของถนนว่าเหมือนถนนยาว ๘ กม. สัมมาทิฏฐิเป็น กม. ที่ ๑ จนถึงสัมมาสมาธิเป็น กม. ที่ ๘ ถ้าเทียบเช่นนี้ก็ไม่ตรงกับความหมายเพราะองค์เหล่านี้ต้องประกอบรวมกันอยู่ตั้งแต่ต้น เหมือนอย่าง เหล็ก ปูน กรวด ทราย ก็ต้องรวมเป็นคอนกรีตตั้งแต่ต้น ไม่ใช่ กม. ที่ ๑ เป็นเหล็ก โครงใน กม. ที่ ๒ เป็นทราย กม. ที่ ๓ เป็นกรวด กม. ที่ ๔ เป็นปูน กม. ที่ ๕ เป็นน้ำ เป็นต้น ทุกสิ่งต้องรวมกันหล่อเป็นคอนกรีตตั้งแต่ต้นทีเดียว ทางสายกลางก็เหมือนเช่นนั้น ต้องประกอบด้วยองค์ทั้ง ๘ รวมกันเป็นทางเดียวและเป็นอันเดียวกันทุกระยะ

อันสิ่งต่าง ๆ โดยมาก เรียกว่าเป็นสิ่งอันหนึ่ง ๆ แต่ประกอบด้วยเครื่องประกอบหลายอย่าง เช่น คนคนหนึ่งก็มีร่างกายประกอบด้วยอวัยวะภายนอกภายในเป็นอันมาก รถคันหนึ่ง ๆ ก็มีเครื่องประกอบมาก แต่ก็เรียกเป็นคนคนเดียว เป็นรถคันเดียว เมื่อคนจะเดินไปไหน รถจะวิ่งไปไหน ร่างกายของ

พ

คนทุกส่วนก็ต้องไปพร้อมกัน รถก็ต้องไปทั้งคัน ทางสายกลางก็เช่นเดียวกัน องค์ประกอบทั้ง ๘ อย่างนั้นต้องรวมกันไป ถ้าแยกกันก็เป็นทางแตก ให้เกิดความตรัสรู้ไม่ได้ เหมือนอย่างรถที่แยกเครื่องประกอบออก เช่น ถอดล้อถอดเครื่องออก ก็วิ่งไปไม่ได้

ตอนที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงประกาศอริยสัจจ์ ๔ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว ในเมื่อทรงเว้นทางสุดโต่งทั้ง ๒ ทรงดำเนินไปในทางสายกลางนั้น คือ

๑. ทุกข์

๒. ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์

๓. ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์

๔. มรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือทางมีองค์ ๘ ได้แก่ ทางสายกลางดังกล่าวแล้ว อริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ในพระปฐมเทศนานั้นด้วย แต่ในที่นี้จะงดไว้ก่อน

ตอนที่ ๓ พระพุทธเจ้าได้ตรัสลักษณะของความตรัสรู้ของพระองค์ดังต่อไปนี้

๑. รู้ในความจริง โดยตลอดในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ตามเป็นจริงอย่างชัดเจนไม่คลุมเครือว่า นี่เป็นทุกข์ นี่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ นี่เป็นความดับทุกข์ นี่เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ เรียกเป็นศัพท์ว่า ***สัจจญาณ*** แปลว่า รู้ในความจริง

๒. รู้ในกิจ คือหน้าที่ซึ่งควรกระทำโดยตลอดในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นั้น คือ ควรทำอย่างไรกับทุกข์ ควรทำอย่างไรกับเหตุให้เกิดทุกข์ ควรทำอย่างไรกับความดับทุกข์ ควรทำอย่างไรกับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้ตรัสแสดงไว้ว่าหน้าที่ซึ่งควรทำกับทุกข์ก็คือการกำหนดให้รู้จัก กับเหตุให้เกิดทุกข์ก็คือการละเสีย กับความดับทุกข์ก็คือการทำให้ปรากฏแจ่มแจ้งขึ้น กับทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ก็คืออบรมให้มีขึ้นโดยบริบูรณ์ รู้ดังนี้เรียกว่ารู้กิจคือหน้าที่เรียกเป็นศัพท์ว่า ***กิจจญาณ*** แปลว่า รู้ในกิจ

๓. รู้ในความทำกิจสำเร็จโดยตลอดในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ คือเมื่อรู้หน้าที่แล้วก็ปฏิบัติในหน้าที่นั้นจนสำเร็จโดยตลอดในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ คือกำหนดรู้ทุกข์แล้ว ละเหตุให้เกิดทุกข์แล้ว ทำความดับทุกข์ให้ปรากฏแจ่มแจ้งแล้ว อบรมทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์บริบูรณ์แล้ว ครั้นทำหน้าที่สำเร็จแล้วก็รู้ว่าได้ทำแล้ว เสร็จกิจที่จะทำต่อไป เรียกเป็นศัพท์ว่า ***กตญาณ*** แปลว่า รู้ในความทำกิจสำเร็จ

พระพุทธเจ้าได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ แต่ละข้อด้วยพระญาณทั้ง ๓ นั้นโดยตลอดครบทุกข้อ ในอริยสัจจ์ข้อหนึ่ง ๆ จึงต้องรู้ ๓ อย่าง คือรู้ในความจริง รู้ในกิจคือหน้าที่ รู้ในความทำกิจสำเร็จ เรียกว่ารู้ ๓ รอบ

รวมอาการที่รู้ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ทั้งหมด จึงเป็น ๑๒ (๓ x ๔ = ๑๒)

ความรู้ ๓ รอบ รวมอาการ ๑๒ เรียกทางเทศนาโวหาร (ถ้อยคำสำนวนเทศน์) ว่า พระญาณมีปริวัฏ (วนรอบ) ๓ มีอาการ ๑๒ ของพระพุทธเจ้า ได้เกิดผุดขึ้นในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ โดยที่ไม่ได้เคยทรงสดับตรับฟังมาก่อน ดังที่ได้ตรัสไว้ว่า *จกฺขุํ อุทปาทิ* จักษุเกิดผุดขึ้น *ญาณํ อุทปาทิ* ญาณเกิดผุดขึ้น *ปญฺญา อุทปาทิ* ปัญญาเกิดผุดขึ้น *วิชฺชา อุทปาทิ* วิชชาเกิดผุดขึ้น *อาโลโก อุทปาทิ* ความสว่างเกิดผุดขึ้น ในธรรมทั้งหลายที่พระองค์มิได้เคยทรงสดับมาแต่ก่อนว่า นี้เป็นทุกข์ ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกข์ได้กำหนดรู้แล้ว นี้เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ควรละ เหตุให้เกิดทุกข์ละได้แล้ว นี้เป็นความดับทุกข์ ความดับทุกข์ควรทำให้ปรากฏแจ่มแจ้ง ความดับทุกข์ได้ทำให้ปรากฏแจ่มแจ้งแล้ว นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ควรอบรมให้มี ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ได้อบรมให้มีแล้ว และในตอนท้ายได้ตรัสว่า เมื่อพระญาณดังกล่าวยังไม่บริสุทธิ์พระองค์ก็ไม่พอพระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้ ต่อเมื่อพระญาณดังกล่าวบริสุทธิ์จึงพอพระหฤทัยว่าได้ตรัสรู้แล้ว ผู้ที่เรียนรู้เรื่องอริยสัจจ์จำได้เรียกว่ารู้จำมิใช่รู้จริง ต่อเมื่อเกิดญาณในอริยสัจจ์ดังกล่าว จึงชื่อว่ารู้จริง

โดยมากคงเคยได้ยินว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เอง ไม่มีครูอาจารย์ แต่ก็อาจไม่ทราบจะอธิบายว่าตรัสรู้เองได้อย่างไร หรืออาจสงสัยว่า ในเบื้องต้นก็ได้ศึกษาเป็นอย่างดีมาก่อน จนเมื่อทรงออกผนวชแล้ว ทีแรกก็ได้ทรงศึกษาในสำนักของ ๒ ดาบส ซึ่งน่าจะทรงมีครูอาจารย์เหมือนกัน การแสดงลักษณะของความตรัสรู้ในพระปฐมเทศนานี้เป็นการอธิบายและเป็นการแก้ปัญหาดังกล่าว คือที่เรียกว่าตรัสรู้เอง เพราะได้ทรงพบทางสายกลางนั้นเอง ได้ทรงดำเนินไปจนความรู้ในอริยสัจจ์ดังกล่าวแล้วได้เกิดผุดขึ้นแก่พระองค์เอง โดยที่มิได้ทรงเคยสดับตรับฟังมาก่อน อย่างที่เรียกว่าต้นคิด จึงได้พระนามว่า พระสัมมาสัมพุทธะ แปลว่าพระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ เรียกสั้น ๆ ว่าพระพุทธเจ้า

วิชาที่เคยทรงเรียนมามิใช่วิชาทางสายกลาง มิใช่วิชาอริยสัจจ์ และลักษณะความรู้ก็ไม่เหมือนกัน ยังไม่เรียกว่าตรัสรู้ (ตรัส แปลว่า แจ้ง สว่าง รวมกับรู้ ก็คือรู้แจ้ง รู้สว่าง) เทียบอย่างในปัจจุบัน คนที่ค้นพบวิชาอะไรขึ้นก่อน เช่น ค้นพบวิชาไฟฟ้า ประดิษฐ์เครื่องกำเนิดไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ เรียกว่าเป็นต้นคิด

อาจกล่าวเพื่อเข้าใจได้ง่าย ๆ ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเป็นต้นคิดวิชาทางสายกลาง วิชาอริยสัจจ์ ทรงรอบรู้ในความจริง ในกิจ ในความทำกิจสำเร็จในอริยสัจจ์ทุกข้อโดยครบถ้วนบริสุทธิ์บริบูรณ์ วิชาและความรู้นี้เกิดขึ้นเองแก่พระพุทธเจ้า ไม่มีใครเป็นครูอาจารย์ มีเป็นพิเศษเฉพาะในพระพุทธศาสนาแล (ท.ห. ๒๒๙-๒๓๘)

พระพุทธเจ้าในมหายาน ในฝ่ายมหายานแสดงว่ามีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ คือ พระสยัมภูพุทธเจ้า หรือ พระอาทิพุทธเจ้า และมีพระพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ เกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า สถิตอยู่ในสวรรค์เช่นเดียวกัน เรียกว่า ***พระธยานิพุทธเจ้า*** ๕ พระองค์

๑. ***พระไวโรจนะ*** ทำหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา

๒. ***พระอักโษภยะ*** ทำหัตถ์อย่างปางมารวิชัย

๓. ***พระรัตนสัมภวะ*** ทำหัตถ์อย่างปางประทานพร

๔. ***พระอมิตาภะ*** ทำหัตถ์อย่างปางสมาธิ

๕. ***พระอโมฆสิทธะ*** ทำหัตถ์อย่างปางประทานอภัย

ต่อมา มีเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกปางหนึ่ง เรียกว่า ***พระไภษัชคุรุ*** ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิถือวชิระ ดูเป็นหม้อน้ำมนต์หรือผลสมอไปบ้าง เป็นต้นแบบ ***พระกริ่ง*** ทั้งปวง

พระพุทธเจ้าเหล่านี้ เป็นผู้บันดาลให้ ***พระโพธิสัตว์*** จุติลงมาเกิดเป็น ***พระมนุษยพุทธเจ้า*** พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย หรือแม้พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ ตลอดจนถึงพระศรีอารย์ที่จะตรัสรู้ข้างหน้าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าทั้งนั้น พระมนุษยพุทธเจ้ามี ***พระกาย ๓*** อย่าง คือ

๑. ***ธรรมกาย*** ได้แก่ กายธรรมคือตัวพระธรรมที่ตรัสรู้

๒. ***สัมโภคกาย*** ได้แก่ กายเนื้อหรือรูปนามเกิดแก่ตาย

๓. ***นิรมานกาย*** ได้แก่ กายที่บริสุทธิ์ตั้งแต่ได้ตรัสรู้

พระไภษัชคุรุ บางพวกถือว่าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งด้วย

ส่วนพระโพธิสัตว์มีมาก ได้แก่ท่านผู้ที่จะสำเร็จก็ได้แต่ไม่ยอมสำเร็จเป็นพระอรหันต์ มุ่งจะช่วยโลกต่อไปก่อน แบ่งเป็น ***ธยานิโพธิสัตว์*** พวกหนึ่ง ***มนุษยโพธิสัตว์*** จำพวกหนึ่ง มีจำนวนมาก แต่พระธยานิโพธิสัตว์ที่สำคัญมี ๕ พระองค์ คือ

๑. ***สมันตภัทรโพธิสัตว์*** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธะพุทธเจ้า

๒. ***วัชรปาณีโพธิสัตว์*** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคมพุทธเจ้า

๓. ***รัตนปาณีโพธิสัตว์*** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสปพุทธเจ้า

๔. ***อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์*** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคดมศากยมุนี-พุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

๕. ***วิศวปาณีโพธิสัตว์*** จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรีอารยเมต-ไตรยพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระ-โพธิสัตว์จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไรยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่าเกิดขึ้นภายหลังเพื่อมิให้ด้อยน้อยหน้ากว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือแสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้วถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระองค์หนึ่ง และธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์แสดงสั่งสอน เช่น อริยสัจจ์ ก็เป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระ-โพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดั่งกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้ หากไม่ยอมสำเร็จเพราะปรารถนาพุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน

พิจารณาดูตามเหตุผล อัน ***ความจริง*** ในโลกหรือ ***กฎความจริง*** ของสิ่งทั้งหลายย่อมมีอยู่เป็นอย่างเดียวกันทุกกาลสมัย ยกตัวอย่างในทางโลก เช่น สิ่งที่เรียกว่าไฟฟ้า กฎความจริงในเรื่องนี้ก็มีอยู่ประจำโลก เมื่อใครค้นพบก็ประดิษฐ์ไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ ถ้าวิชาในเรื่องนี้ต้องสาบสูญไปเพราะเหตุอะไรก็ตาม ก็มิใช่ว่ากฎความจริงในเรื่องนี้จะต้องสาบสูญไปด้วย เมื่อใครค้นพบเข้าอีกก็อาจประดิษฐ์ใช้ได้อีก

ธรรมคือความจริงที่สถิตอยู่เป็นอกาลิโก (ไม่มีกาล) ได้มีพระสูตรหนึ่งแสดงโดยความว่า พระตถาคต (พระ-พุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นก็คงตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นธรรมนิยาม (ความกำหนดแน่แท้แห่งธรรม) คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

พิจารณาดู *หลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริง* นั้น มุ่งแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน เช่น หลักอริยสัจจ์ ไม่ได้มุ่งสืบความยาวสาวความยืดให้เนิ่น

ช้า ไม่มีประโยชน์ และคำที่เป็นพหูพจน์ เช่น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระตถาคตทั้งหลาย ก็เป็นสำนวนของภาษา แม้คนเดียวก็มีสำนวนนิยมพูดเป็นพหูพจน์ เช่น เมื่อพูดกับผู้ใหญ่แม้คนเดียว ใช้สรรพนามแทนท่านด้วยพหูพจน์ หรือต้องการจะพูดให้ฟังรวม ๆ กันให้หมายคลุมถึงในวงเดียวกันทั้งหมดก็ใช้พหูพจน์ และในปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองว่า ***ตถาคต*** แทนคำสรรพนาม เมื่อกล่าวถึงพระองค์ในเวลาก่อนตรัสรู้ เรียกว่า ***โพธิสัตว์*** เป็นคำที่ใช้เรียกเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น แต่เมื่อได้มีคติความคิดสืบสาวออกไปก็กลายเป็นเรื่องยืดยาวใหญ่โต ถึงดั่งนั้นก็เป็นเรื่องที่นับถือกันอยู่เป็นอันมาก และเป็นวรรณคดีทางศาสนาอันมีค่าที่พึงรักษาไว้ ประกอบด้วยคติธรรมเป็นอันมาก (พ.พ. ๑๕๘-๑๖๒)

พระพุทธบาท *ดู* **ลอยกระทง**

พระพุทธรัตนะ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, พระรัตนตรัย**

พระโพธิสัตว์ *ดู* **ดุสิต, พระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โมกขธรรม**

พระยอดธง *ดู* **เทวาสุรสงคราม**

พระไภษัชคุรุ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระยากง พระยาพาน *ดู* **อภยปริตร**

พระรัตนตรัย พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ แม้มี ๓ แต่ก็เนื่องเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเนื้อความ คือ พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรมด้วยพระองค์เอง แล้วทรงแสดงพระธรรมสั่งสอน พระธรรมอันพระสงฆ์ได้ฟังได้ปฏิบัติแล้วดำรงรักษาไว้ พระสงฆ์ก็เป็นสาวกหรือศิษย์ของพระพุทธเจ้า ทั้ง ๓ นี้จึงต่างอิงอาศัยกัน เหมือนอย่างไม้ ๓ อันตั้งพิงกันอยู่ จะขาดเสียสักอันหนึ่งหาได้ไม่ พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ทั้ง ๓ นี้ จึงรวมเรียกว่า ***พระรัตนตรัย*** แปลว่า หมวด ๓ แห่งพระรัตนะ เรียกว่าพระไตรรัตน์ก็ได้ แปลว่า พระรัตนะ ๓

พระพุทธเจ้าเมื่อยังไม่ตรัสรู้พระธรรม ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ ผู้รักความรู้ใฝ่หาความรู้ แม้จะได้ทรงรับคำทำนายว่า ถ้าอยู่ครองฆราวาสจักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ และทรงบริบูรณ์ด้วยรัตนะของฆราวาส ก็ทรงมีพระปัญญาเห็นว่ายังมีรัตนะที่ดีวิเศษกว่า คือ พระธรรมซึ่งเป็นเครื่องปลดเปลื้องทุกข์ของพระองค์เองและของโลก อันจะให้ประสบสุขอย่างยิ่ง จึงทรงสละรัตนะอื่น ๆ ทั้งหมด ตลอดถึงจักรพรรดิรัตนะที่จะทรงได้รับ ทรงแสวงหาพระธรรมรัตนะจนทรงได้พบด้วยพระปัญญา แล้วทรงจำแนกธรรมรัตนะแก่โลกด้วยมีพระกรุณา เพื่อให้โลกได้พลอยหลุดพ้นจากทุกข์ ประสบสุขอย่างยิ่งอย่างที่พระองค์ได้ประสบนั้น ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงเป็นรัตนะ คือแก้วดวงที่ ๑ ของโลก

ชาวโลกซึ่งมีส่วนได้รับพระธรรมรัตนะ พากันนิยมนับถือพระองค์ว่าเป็นรัตนะ ทั้งในส่วนพระกาย ทั้งในส่วนพระจิต ในส่วนพระกายนั้น ปรากฏว่ามีคนเป็นอันมากนิยมในพระรูปลักษณะมหาบุรุษของพระองค์จนถึงกล่าวทำนายไว้ บางคนหลงใหลจนถึงออกบวช เพื่อจะได้ติดตามไปคอยเฝ้าดูอยู่อย่างใกล้ชิดเสมอ จนถึงพระพุทธเจ้าต้องตรัสอบรมว่า *ประโยชน์อะไรด้วยกายอันเน่านี้ ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรา* แม้เมื่อเสด็จปรินิพพานแล้ว พระบรมสารีริกธาตุ (กระดูก) พระสรีรังคาร (ถ่านเถ้าแห่งพระสรีรกาย) ก็เป็นพระธาตุเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูง สถานที่ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระองค์เป็นต้นว่า ที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ทรงแสดงเทศนาครั้งแรก ที่เสด็จปรินิพพาน ตลอดถึงบริขารที่เคยทรงใช้สอย ก็เป็นบริโภคเจดีย์ที่เคารพบูชาอย่างสูงเหมือนกัน และยังพากันสร้างพระพุทธปฏิมาเป็นอุทเทสิกเจดีย์ (เจดีย์ที่สร้างอุทิศเฉพาะ) เป็นที่เคารพบูชากันอีกมากมาย ด้วยเหตุแม้เช่นนี้ พระกายจึงเป็นรัตนะ แต่เหตุที่สำคัญก็คือ เพราะพระกายเป็นที่อาศัยของพระจิตอันบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง กล่าวโดยย่อคือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ พระกรุณาคุณ ด้วยเหตุแม้เช่นนี้ พระจิตจึงเป็นรัตนะ พระพุทธเจ้าทรงมีพระกายและพระจิตบริบูรณ์ด้วยพระคุณทั้งปวง ในส่วนพระองค์เองแล้ว ทรงแผ่พระคุณเหล่านี้ออกไปแก่โลก พร้อมด้วยพระธรรมที่ทรงสั่งสอน ยังโลกที่เป็นเวไนยนิกรให้ยินดีปลาบปลื้มในพระธรรมและพากันได้รับสุขประโยชน์ จึงทรงเป็นพระพุทธ-รัตนะของโลกดวงที่ ๑

แท้ที่จริง พระธรรมควรจะเป็นรัตนะดวงที่ ๑ เพราะพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้เป็นกฎธรรมดาที่คงตัวอยู่เสมอ ใครจะค้นพบหรือไม่ ธรรมก็คงมีเป็นธรรม คือเป็นกฎธรรมดาอยู่นั่นเอง ดังที่ได้แสดงแล้ว (ดู พระธรรม) แต่เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าได้ทรงค้นพบพระธรรมก่อนใคร ๆ แล้วทรงนำพระ-ธรรมออกแสดงเปิดเผย ชาวโลกจึงได้พลอยรู้พระธรรมตามพระพุทธเจ้า จึงนับพระธรรมเป็นรัตนะดวงที่ ๒ ของโลก

พระธรรมเป็นรัตนะ เพราะมีสาระ (แก่นสาร) ล้วน ๆ ไม่มีสักหน่อยหนึ่งในพระธรรมที่ไร้สาระ พระพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมดังกล่าวในรูปศาสนา คือคำสั่งสอน เป็นสูตรปฏิบัติอย่างมีระเบียบ เป็นประมวลระบบของชีวิตทั้งหมด เป็นประทีปส่องให้เห็นความจริงทุกแง่ทุกมุมของชีวิตของตนเอง เป็นคำสั่งสอนที่เพียงพอกับเรื่องของชีวิตของคนทุก ๆ คนอย่างครบถ้วน

พ

ถูกต้อง และทุก ๆ บทของตัวพระธรรม เปี่ยมไปด้วยพระกรุณาของพระพุทธเจ้า ได้ฟังพระธรรมเมื่อใด ก็ได้รับพระ-กรุณาของพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ในพระธรรมเมื่อนั้นทุกครั้งทุกคราวไป

เพราะเหตุดังกล่าวนี้ พระธรรมจึงเกี่ยวข้องกับตัวเราเองโดยตรง เพราะเรื่องของตัวเราเองนี้แหละที่พระพุทธเจ้าทรงยกขึ้นแสดงเป็นพระธรรมสั่งสอนกลับไปให้แก่ตัวเราทุก ๆ คน เหมือนอย่างประทานกระจกเงาให้ส่องดูตัวเพื่อจะได้เห็นภาพตัวแล้วแก้ไขตกแต่งตัว หรือเหมือนอย่างประทานประทีปโคมไฟสำหรับส่องให้มองเห็นทาง ดังที่ได้แสดงแล้ว (ดู พระธรรม) จึงอาจกล่าวได้ว่า พระพุทธเจ้าเหมือนได้ทรงมีพระเนตรมองเห็นตลอดหมด ใครจะทำ พูด คิดอย่างไร ทรงเห็นตลอดและทรงสั่งสอนว่า อย่างนี้ไม่ดีอย่าทำนะ อย่างนี้ดีให้ทำเถิด ดังนี้เป็นต้น เหตุฉะนี้ใครประพฤติตามพระธรรมที่ทรงสั่งสอนจึงไม่มีที่จะเสีย ไม่มีจะตกต่ำ มีแต่จะดีขึ้นเจริญขึ้นโดยส่วนเดียว พระธรรมล้วนมีสาระ (แก่นสาร) อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทุก ๆ ด้าน ไม่มีเลยที่จะไร้สาระ จึงเป็นที่ยินดีปลาบปลื้มใจของคนที่ได้ฟังพระธรรม ได้ปฏิบัติพระธรรม ได้ประสบสาระในพระธรรม พระธรรมจึงเป็นรัตนะของโลกดวงที่ ๒

พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า เป็นหมู่ของคนที่เบิกบานแล้วเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า เหมือนอย่างดอกบัวที่บานแล้วเพราะต้องแสงอาทิตย์ เป็นรัตนะดวงที่ ๓ ของโลก เพราะเป็นหมู่ของผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสม-บัติอันดีงาม มีศีล คือความประพฤติดี มีทิฏฐิ คือความเห็นดี เห็นชอบ ถูกต้องตามพระธรรมเฉพาะตน แล้วยังแสดงออกซึ่งความประพฤติและความเห็นดีตามพระธรรม เพื่อประโยชน์สุขแก่โลกอีกด้วย จึงมีบทสรรเสริญว่า *สุปฏิปนฺโน* ปฏิบัติดีแล้ว เป็นต้น ดังแสดงแล้ว (ดู พระสงฆ์) เพราะเหตุดังกล่าวมา พระสงฆ์จึงเป็น ***ธรรมเขต*** (นาธรรม) เพราะเป็นผู้สืบรักษาพระธรรมของพระ-พุทธเจ้า เป็น ***บุญเขต*** (นาบุญ) เพราะเป็นที่เพาะปลูกบุญ คือความดีต่าง ๆ ของโลก ดังเช่นพระภิกษุสงฆ์ แม้จะเป็นเพียงพระสมมติสงฆ์ดังกล่าวแล้ว (ดู พระสงฆ์) ก็ยังเป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตของโลก ใครจะขอศีลฟังธรรมโดยปกติก็ขอก็ฟังในสำนักพระภิกษุสงฆ์ เพราะเป็นผู้มีศีลที่จะให้ มีธรรมที่จะจำแนกแจกแสดง ถ้ามาขอบาปทุศีล มาอาราธนาให้แสดงอธรรม (ไม่ใช่ธรรม) พระภิกษุสงฆ์จักไม่ให้ จักไม่แสดงแน่นอน เพราะไม่ใช่เขตของพระภิกษุสงฆ์ เขตพระภิกษุสงฆ์มีแต่

พระธรรม มีแต่บุญคือคุณงามความดีเท่านั้น ส่วนพระอริยสงฆ์ซึ่งเป็นหมู่ของคนดอกบัวบานแล้วไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง เป็นธรรมเขตเป็นบุญเขตโดยแท้ คนที่ไม่ต้องการพระธรรม ไม่ต้องการบุญ จึงไม่เข้าหาพระสงฆ์ แต่ไปเข้าหาตามที่ต้องการ ส่วนคนที่ต้องการพระธรรม ต้องการบุญ ย่อมเข้าหาพระสงฆ์ เมื่อเข้าหาแล้วขอศีลก็ได้ศีล ขอฟังธรรมก็ได้พระธรรม หรือไม่ขอก็ได้ปฏิสันถารต้อนรับด้วยศีลธรรม ได้ความนิยมในคุณงามความดี พระสงฆ์จึงเป็นเครื่องทำให้ยินดีปลาบปลื้มใจของผู้จำนงพระธรรมจำนงบุญทั่วไป จึงเป็นพระสังฆรัตนะของโลกดวงที่ครบ ๓

พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ พระสังฆรัตนะ ทั้ง ๓ นี้เป็นที่นิยมนับถือบูชาเป็นอุดมรัตนะ (รัตนะสูงสุด) ในโลก ข้อที่ทำให้เห็นได้ว่าสูงสุด ก็เช่นเป็นที่นิยมนับถืออย่างสูงสุด ที่นิยมนับถือนั้นย่อมมีกันอยู่คนละหลายอย่าง แต่ก็ยกพระรัตนตรัยเป็นที่นับถืออย่างสูงสุดเพราะนิยมนับถืออย่างสูงสุด เพราะนิยมนับถือมากจึงเห็นว่ามีค่ามากหรือหาค่ามิได้ จึงไม่ยอมกำหนดราคาอย่างรัตนะอื่น ๆ ไม่ยอมพูดว่าซื้อขายกันด้วย จึงหารัตนะอื่นที่พึงนับถือเสมอเหมือนมิได้ รัตนะอื่นเป็นของเฉพาะบุคคลเป็นพื้น ไม่เป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไป ไม่มีใครครอบครองเป็นเจ้าของอยู่ตลอดเวลานานเป็นพัน ๆ ปี ส่วนพระรัตนตรัยเป็นประโยชน์แก่โลกทั่วไปและดำรงอยู่ยั่งยืนเป็นพัน ๆ ปี ผู้ที่นับถือย่อมนำรัตนะอื่น ๆ มาเป็นเครื่องบูชาพระรัตนตรัย แม้เช่นนี้ ผู้ที่ไม่เห็นคุณค่าก็ยากที่จะได้พบเห็น ส่วนผู้ที่เห็นคุณค่าว่าไม่ต่ำต้อยเท่านั้นจึงได้พบเห็นว่าเป็นอุดมรัตนะโดยแท้

ฉะนั้น จึงมาถึงรัตนะที่สำคัญที่สุด คือ ***ปัญญารัตนะ*** ดวงแก้วคือปัญญาของเราเองทุก ๆ คนที่เราเองทุก ๆ คนก็มีอยู่และกำลังฝึกฝนอบรมดวงแก้วของเรานี้อยู่ด้วยการศึกษาต่าง ๆ ปัญญาของเรานี้เองเป็นเครื่องชี้บอกว่าอะไรเป็นรัตนะ คือเป็นสิ่งที่ควรยินดีปลาบ-ปลื้มใจ ควรนิยมชมชื่น ควรเห็นดีเห็นงาม อะไรไม่ใช่ ถ้าขาดปัญญาเสียแล้วก็จะเป็นเหมือนไก่ที่เลือกเอาข้าวเปลือกไม่เอาพลอย ยิ่งในโลกปัจจุบันนี้มีสิ่งต่าง ๆ หลั่งไหลไปมาถึงกันอยู่เป็นอันมาก เป็นของจริงก็มี ของเทียมก็มี มีประโยชน์ก็มี มีโทษก็มี มิใช่แต่บนพื้นดิน แม้บนท้องฟ้าก็ยังมีของเทียม จึงจำต้องศึกษาอบรมปัญญาให้เพียงพอเพื่อมิให้เห็นดีเห็นงามนิยมชมชื่นในวัตถุหรือในบุคคลที่ชั่วทราม เหมือนอย่างเห็นกงจักรเป็นดอกบัว แต่ให้คง

เห็นคุณค่าในรัตนะของตน ให้รู้จักรักษาไว้ และรู้จักถือเอาประโยชน์จากรัตนะของตน โดยเฉพาะคือให้มีความยินดีปลาบปลื้มใจในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ นับถือเป็นรัตนะ คือแก้ว ๓ ดวงของชีวิต (ท.ห. ๕๔, ๕๖-๕๙)

พระรัตนสัมภวะ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระรากขวัญ *ดู* **ทุสสเจดีย์**

พระราชพิธีจองเปรียง *ดู* **ลอยกระทง**

พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ *ดู* **ภาณยักข์, สวดยักษ์**

พระราชสมภารเจ้า *ดู* **สมภาร**

พระวินัย *ดู* **พุทธศาสนา**

พระไวโรจนะ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระศรีอารย์, พระศรีอารยเมตไตรย *ดู* **ดุสิต, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, มหากัจจายนะ**

พระสงฆ์ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด ก็เท่ากับทรงฉายแสงพระธรรมไปยังคนฟัง เมื่อคนฟังเป็นเวไนยซึ่งอาจโปรดได้ก็จะบานเพราะแสงพระธรรม ถ้าพระพุทธเจ้าไม่เสด็จเที่ยวไปเทศน์โปรด ประชุมชนก็ไม่อาจบานขึ้นได้เอง เหมือนอย่างถ้าอาทิตย์ไม่อุทัย ดอกบัวชนิดที่ต้องอาศัยแสงอาทิตย์ก็ไม่อาจจะบานขึ้นได้เอง ฉะนั้น

ลองนึกดูถึงดอกไม้บานว่ามีลักษณะเป็นอย่างไร? อันดอกไม้บานย่อมเผยกลีบ เผยเกสร เผยกลิ่น เผยความงามความสดชื่นอย่างเต็มที่ สิ่งที่เผยนั้นล้วนเป็นสิ่งที่น่าดูน่าชม คนที่บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมของพระพุทธเจ้าก็พอเทียบกันได้ คือเป็นผู้ที่เผยออกแต่ความประพฤติปฏิบัติที่น่าดูน่าชมน่าเลื่อมใส เป็นต้นว่า เผยกลีบ คือปฏิบัติดี เผยเกสรคือปฏิบัติตรง เผยกลิ่นคือปฏิบัติถูก เผยความงามสดชื่นคือปฏิบัติชอบเหมาะ

หมู่ของคนที่เหมือนอย่างดอกบัวบานเหล่านี้ล้วนเป็นสาวก คือผู้ฟัง โดยความคือเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้าทั้งนั้น ดังบทสังฆคุณว่า *ภควโต สาวกสงฺโฆ หมู่แห่งสาวกของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้า* และ บทแสดงข้อปฏิบัติว่า *สุปฏิปนฺโน ปฏิบัติดีแล้ว อุชุปฏิปนฺโน ปฏิบัติตรงแล้ว ญายปฏิปนฺโน ปฏิบัติถูกแล้ว สามีจิปฏิปนฺโน ปฏิบัติชอบเหมาะแล้ว* นี้แลคือ ***พระสงฆ์*** หมู่ของคนผู้บานแล้ว เหมือนอย่างดอกบัวบานเพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้า

ในชั้นแรก เมื่อยังไม่มีใครรู้จักพระพุทธเจ้าหรือรู้จักแต่น้อย เว้นพระพุทธเจ้าเสียแล้ว ก็ไม่มีดอกบัวบานในหมู่ชน หรือจะมีก็ยังน้อย แต่ในกาลต่อมาดอกบัวบานในหมู่ชนได้มีมากขึ้นโดยลำดับ เพราะได้รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าที่เสด็จไปเที่ยวเทศน์

โปรดอย่างไม่หยุดยั้ง ฉะนั้น จึงเรียกว่า ***สงฆ์*** ที่แปลว่าหมู่ หมายความว่ามีรวมกันอยู่เป็นจำนวนมาก ทั้งโดยชั้นทั้งโดยจำนวน อย่างหมู่นักเรียน หมู่นักศึกษา ก็หมายความถึงนักเรียนนักศึกษามากชั้นมากจำนวนรวมกันดอกบัวบานในหมู่ชน คือคนผู้บานแล้วเพราะต้องแสงธรรมดังกล่าว เรียกว่า ***อริยะ*** หรืออารยะ ที่แปลว่าคนประเสริฐ คนเจริญ เรียกกันในคำไทยว่าพระอริยะ เรียกรวมกันทั้งหมดว่าพระสงฆ์ เรียกในฐานะเป็นหมู่ของคนประเสริฐว่า ***พระอริยสงฆ์*** เรียกในฐานะเป็นสาวก (คนฟังเทศน์) หรือศิษย์ของพระพุทธเจ้าว่าพระสาวกสงฆ์หรือพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า

อนึ่ง คนที่รับแสงพระธรรมของพระพุทธเจ้าแม้แต่น้อย ถึงจะยังไม่บานก็ย่อมจะเกิดความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และแสดงตนนับถือพระพุทธเจ้าเป็นพระศาสดายอดครูยอดอาจารย์ของตน บางพวกสละออกบวชเป็นพระภิกษุหรือพระภิกษุณี ถ้าเป็นเด็กก็บวชเป็นสามเณรหรือสามเณรี บางพวกแสดงตนเป็นอุบาสกหรืออุบาสิกา ผู้มีใจใกล้ชิดพระ หรือแสดงตนเป็นพุทธมามกะหรือพุทธมามิกา ผู้นับถือเฉพาะพระพุทธเจ้าเป็นของตน ในฝ่ายฆราวาส ถ้าเทียบอุบาสกอุบาสิกากับภิกษุภิกษุณี ก็พอเทียบพุทธมามกะพุทธมามิกากับสามเณรสามเณรี

รวม ***พุทธบริษัท*** (บริษัทคือหมู่ของผู้แสดงตนนับถือพระพุทธเจ้า) เป็น ๔ คือ ภิกษุบริษัท ๑ ภิกษุณีบริษัท ๑ อุบาสกบริษัท ๑ อุบาสิกาบริษัท ๑ (บัดนี้ภิกษุณีบริษัทตลอดถึงสามเณรีไม่มีแล้ว)

ในบริษัท ๔ นี้ ภิกษุบริษัทย่อมจะเป็นหลักเป็นประธานในการสืบธำรงรักษาพระธรรม พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ (ในพระวินัยฯ) ให้พระภิกษุประชุมโดยพร้อมเพรียงกันตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปทำการงานของหมู่ที่เรียกว่า ***สังฆกรรม*** ความประชุมแห่งพระภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไปนี้ เรียกว่า***พระภิกษุสงฆ์*** แปลว่าหมู่แห่งพระภิกษุ เรียกสั้น ๆ ว่าพระสงฆ์เหมือนกัน พระภิกษุสงฆ์นี้พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งไว้ว่าให้ประชุมกันเป็นสงฆ์ จึงมีคำเรียกกันว่า ***พระสมมติสงฆ์*** พระสงฆ์โดยสมมติ คือโดยพระบัญญัติสั่งไว้ว่าให้เป็นสงฆ์ของพระพุทธเจ้าและก็นับว่าเป็นพระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้าเหมือนกัน (ท.ห. ๕๒-๕๓)

พระสมมติสงฆ์ *ดู* **พระสงฆ์**

พระสังฆรัตนะ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, พระรัตนตรัย**

พระสัพพัญญู *ดู* **พระธรรม**

พระสัพพัญญูพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โอวาทปาติโมกข์**

พ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โอวาทปาติโมกข์**

พระสยัมภูพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระเสขะ *ดู* **อริยบุคคล ๒**

พระองคุลิมาล *ดู* **อังคุลิมาลปริตร**

พระอนุพุทธะ *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โอวาทปาติโมกข์**

พระอมิตาภะ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระอโมฆสิทธะ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระอรหันต์ตายแล้วไปไหน *ดู* **วิชชา ๓, สารีบุตร**

พระอริยะ *ดู* **โพธิปักขิยธรรม**

พระอริยสงฆ์ *ดู* **พระสงฆ์**

พระอเสขะ *ดู* **อริยบุคคล ๒**

พระอรรถกถาจารย์ *ดู* **โพธิสัตว์**

พระอักโษภยะ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

พระอาทิพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน, โมกขธรรม, วิชชา ๓**

พระอานนท์ *ดู* **อานนท์, อานันทะ**

พระอินทร์ *ดู* **ดาวดึงส์, เทวาสุรสงคราม**

พระอุณหิส *ดู* **ทุสสเจดีย์**

พระอุปคุต *ดู* **มหากัจจายนะ**

พราหมณสมัย *ดู* **ตบะ**

พฤกษธรรม *ดู* **รุกขเทวดา**

พละ ๕ กำลังของพระมหากษัตริยาธิราชเจ้า ๕ ประการคือ

ข้อต้น *กายพลํ* กำลังพระกาย สมบัตินี้เกิดแต่ทรงผาสุกสบายปราศจากพระโรค เพราะพระมหากษัตริย์ย่อมทรงเป็นจอมทัพ ทั้งต้องทรงปฏิบัติพระราชกรณียะต่าง ๆ จำต้องทรงพละกำลังเข้มแข็ง ถ้าขาดสมบัติข้อนี้แม้แต่จะทรงราชการก็คงไม่สะดวกได้ดี จึงควรบริหารพระองค์ให้ทรงพระกำลังประกอบด้วยพระอนามัยเป็นนิตย์

ข้อ ๒. *โภคพลํ* กำลังคือโภคสมบัติอันพระมหากษัตริยาธิราชเจ้ามีพระราชกิจที่พึงทรงจัดทรงทำ และพึงมีบุคคลที่พึงบำรุงเลี้ยงเป็นอันมาก จึงควรทรงขวนขวายบำรุงกสิกรรม พาณิชยกรรม เป็นต้น อันเป็นทางเกิดแห่งพระราชทรัพย์ให้ไพศาล

ข้อ ๓. *อมจฺจพลํ* กำลังคืออมาตย์อันพระมหากษัตริยาธิราชเจ้ามีราชการที่จะทรงทำมากกว่ามาก จึงต้องมีอมาตย์ผู้ใหญ่ผู้น้อยเป็นกำลังทางนิติบัญญัติทางบริหารและทางตุลาการ จึงควรทรงสอดส่องวุฒิของหมู่อมาตย์ แล้วยกย่องและบำราบตามควรแก่เหตุ

ข้อ ๔. *อภิชจฺจพลํ* กำลังคือพระชาติสูง สมบัติข้อนี้เป็นที่นิยมของมหาชนเป็นผลที่มีมาเพราะปุพเพกตปุญญตา คือได้เคยทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอบรมมาแต่ในกาลก่อน เป็นเหตุให้ประพฤติดีประพฤติชอบได้โดยง่าย โบราณบัณฑิตก็ได้แสดงไว้ว่า แม้สนังกุมารพรหมได้กล่าวคาถาสรรเสริญธรรมข้อนี้ไว้ว่า *ขตฺติโย เสฏฺโฐ*

ชเนตสฺมึ เย โคตฺตปฏิสาริโน ความว่า กษัตริย์เป็นผู้ประเสริฐในหมู่ชนผู้รังเกียจด้วยโคตร ดังนี้ เพราะชนมีชาติสูงอบรมมาในธรรมที่ดี ย่อมมีหิริโอตตัปปะ รู้จักละอายแก่ใจ และกล้าหาญในการไม่ทำชั่ว มุ่งทำแต่การที่ดี ดังคชสาร อัสดร อุสภะ ผู้อาชาไนย จึงควรตั้งพระราชประสงค์สมบัตินี้ให้มีสืบพระองค์ต่อไป จะได้เป็นศรีสวัสดิ์แก่พระราชอาณาจักรสืบไป

ข้อครบ ***๕ ปญฺญาพลํ*** กำลังคือปัญญา พระมหากษัตริยาธิราชเจ้าผู้ทรงประกอบพระราโชบายให้ลุล่วงอุปสรรคทั้งหลาย ต้องทรงมีพระปรีชาญาณรอบคอบและสามารถ จึงควรทรงแสวงหาทางมาแห่งปัญญา ด้วยทรงวิจารณ์เหตุการณ์ภายในภายนอกอันเป็นไปในสมัย เพื่อจะได้พระญาณแจ้งเหตุผลประจักษ์ชัด

พละ ๕ ของพระมหากษัตริย์ อันเป็นพระราชจรรยานุวัตรที่เป็นอาภรณ์ของพระมหากษัตริยาธิราช ซึ่งมาในคัมภีร์พุทธศาสน์ เป็นคำสอนของสมเด็จพระโลกกุตตมาจารย์ (ท.ห. ๒๘-๒๙) *ดู* **โพธิปักขิยธรรม** ด้วย

พลิ *ดู* **ทักษิณานุปทาน, อสุรเทพ**

พลี ๕ *ดู* **ทาน**

พหลคงคา *ดู* **หิมพานต์**

พหุลานุสาสนี คือคำสั่งสอนเป็นอันมากดั่งที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่ ก็ดั่งที่ได้ตรัสสอนไว้ว่า

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน

สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง

ธรรมทั้งปวง คือทั้งที่เป็นสังขารและทั้งที่เป็นวิสังขาร เป็นอนัตตามิใช่อัตตาตัวตน

เป็น ***ทไวลักษณะ*** ลักษณะ ๒

อีกนัยหนึ่งที่ตรัสแสดงไว้ก็เป็น ***ไตรลักษณ์*** อนิจจะ ไม่เที่ยง ทุกขะ เป็นทุกข์ อนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ก็เพื่อที่จะให้รู้จักทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์นั่นเอง อนิจจะคือไม่เที่ยง ก็คือต้องเกิดต้องดับไม่ยั่งยืน อนัตตา มิใช่อัตตาตัวตน ก็เพราะบังคับให้เป็นไปตามปรารถนาไม่ได้ และหากว่าจะเติมทุกขะให้เป็นไตรลักษณ์ก็เพราะตั้งอยู่คงที่มิได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป เมื่อพิจารณาขันธ์ ๕ ซึ่งย่อลงเป็นนามรูปให้เห็นไตรลักษณ์หรือ ทไวลักษณ์ ลักษณะ ๒ อนิจจะ อนัตตา บังเกิดขึ้น จึงจะเห็นทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ แต่ว่าท่านแสดงไว้ว่า

เครื่องกำบังอนิจจตา ความไม่เที่ยงก็คือสันตติความสืบต่อ

พ

เครื่องกำบังทุกขตา ความเป็นทุกข์ก็คือความสุข ความผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ

เครื่องกำบังอนัตตตา ความเป็นอนัตตา ก็คือความเป็นก้อนเป็นแท่ง

เครื่องกำบังเหล่านี้ทำให้มองไม่เห็นอนิจจะ ทุกขะ อนัตตา

จะยกตัวอย่างข้ออนิจจะไม่เที่ยง เครื่องกำบังก็คือสันตติ ความสืบต่อ ดังเช่นหายใจเข้าหายใจออกสืบต่อกันอยู่เสมอ ชีวิตจึงดำรงสืบต่อกันอยู่เสมอ จึงทำให้ไม่เห็นความดับ เห็นความเกิดและความดำรงอยู่ความตั้งอยู่ ไม่เห็นความดับ สันตติคือความสืบต่อนี้ ก็คือความสืบต่อของอดีตปัจจุบันและอนาคตด้วย คือมองไม่เห็นอดีตมองไม่เห็นอนาคต และก็มองไม่เห็นปัจจุบัน เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงรู้สึกเหมือนอย่างว่าเที่ยง รู้สึกเหมือนอย่างว่าขันธ์ ๕ นี้เที่ยง ชีวิตนี้เที่ยง เกิดตั้งอยู่แต่ไม่ดับ หรือว่าตั้งอยู่แต่ไม่ดับ เมื่อเที่ยงตั้งอยู่ไม่ดับก็คือไม่มีอดีต และเมื่อไม่มีอดีตก็ไม่ต้องมีอนาคต มีปัจจุบันคือตั้งอยู่ มองไม่เห็นอดีตคือส่วนที่ดับ และก็มองไม่เห็นอนาคตคือส่วนที่เข้ามาสืบต่อ และก็ไม่รู้จักปัจจุบัน เพราะมองเห็นเหมือนอย่างว่าเป็นปัจจุบันคือตั้งอยู่อย่างไม่ดับ และไม่ดับก็ไม่ต้องเกิด ก็เหมือนอย่างไม่เห็นเกิด เหมือนอย่างคนเราทั้งหลายที่มีความรู้สึกกันอยู่ในชีวิต ในนามรูปที่ดำรงกันอยู่นี้ ว่ารู้สึกว่าเป็นอยู่ตั้งอยู่ดำรงอยู่ เป็นความเที่ยงอยู่ ไม่ดับ เมื่อไม่ดับก็ไม่ต้องเกิดและไม่ต้องมีอนาคต เพราะฉะนั้น จึงเป็นอันชื่อว่าไม่รู้จักอดีต ไม่รู้จักอนาคต ไม่รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคต

เพราะอันที่จริงนั้นความเป็นไปของนามรูปของชีวิตนี้ มีเกิดดับอยู่ตลอดเวลา เหมือนอย่างมีหายใจเข้าก็มีหายใจออกอยู่ตลอดเวลา มีเกิดดับอยู่ตลอดเวลา รูปก็เกิดดับอยู่ตลอดเวลา เวทนาสัญญาสังขารวิญญาณก็เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ดับก็เป็นอดีตไป และเมื่อเป็นอดีตไป อนาคตก็เข้ามาเป็นปัจจุบัน เมื่อเป็นปัจจุบัน ปัจจุบันก็เป็นอดีตดับไป อนาคตก็เข้ามาเป็นปัจจุบัน เพราะมีอนาคตเข้ามานี้แหละ จึงมีสันตติคือความสืบต่อ เหมือนอย่างว่ากลางวันกลางคืน กลางวันล่วงไป กลางคืนก็มา ขณะที่ยังเป็นกลางวันอยู่ กลางคืนก็เป็นอนาคต และเมื่อกลางวันหมดไป กลางคืนมา กลางคืนก็มาเป็นปัจจุบัน และเมื่อกลางคืนหมดไป กลางวันซึ่งเป็นอนาคต รุ่งขึ้นก็มาเป็นปัจจุบัน เพราะฉะนั้น เมื่อวานนี้ วันนี้ พรุ่งนี้ จึงวนเวียนสืบต่อกันอยู่ดั่งนี้ แต่ว่าเมื่อไม่คิดก็ไม่รู้ว่าเป็นอดีตเป็นอนาคตเป็นปัจจุบันกันอยู่ดั่งนี้ และเมื่อคิดจึงจะรู้ และเมื่อรู้จึงจะรู้ว่านี่แหละคือตัวไม่เที่ยง

เพราะอดีตนั้นก็คือที่ดับไป อนาคตก็คือว่าที่มาแทนส่วนที่ดับไปนั้น มาเป็นปัจจุบัน ปัจจุบันก็เป็นอดีตดับไป อนาคตก็เข้ามาแทน จึงมีสันตติคือความสืบต่อ ถ้าความสืบต่อนี้สิ้นสุดเมื่อใด ความดับในที่สุดก็สิ้นสุดเมื่อนั้น ความดับในที่สุดก็ปรากฏเมื่อนั้น ดังจะพึงเห็นได้ว่า ลมหายใจเข้าล่วงไปก็เป็นอดีต ลมหายใจเข้าใหม่ก็มาแทนซึ่งเป็นอนาคตก็เข้ามาแทนเป็นปัจจุบัน เมื่ออดีตอนาคตปัจจุบันยังมาสืบต่อกันอยู่ดังนี้ ชีวิตก็ยังดำรงอยู่ แต่เมื่อลมหายใจเข้าหรือลมหายใจออกซึ่งเป็นปัจจุบันแล้วก็เป็นอดีต แต่ไม่มีอนาคตเข้ามาทดแทนสืบต่อ คือหยุดหายใจ ในที่สุดชีวิตก็สิ้นสุด นั่นคือว่า สันตติขาด แต่คนเราที่ยังมีสันตติความสืบต่อกันอยู่ดั่งนี้ ก็เพราะว่ามีอดีตมีอนาคตมีปัจจุบันนี่แหละสืบต่อกันอยู่กาลเวลานี้เอง

เพราะฉะนั้น เมื่อรู้จักอดีตรู้จักอนาคตรู้จักปัจจุบัน จึงจะมองเห็นความไม่เที่ยงคือเห็นว่าเกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่เมื่อดับแล้วก็มีอนาคตเข้ามาทดแทน ไม่มีอนาคตเข้ามาทดแทนเมื่อใดก็สิ้นสุดเมื่อนั้น หากไม่รู้จักกาลเวลา ไม่รู้จักอดีต ไม่รู้จักอนาคต ไม่รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคต ก็เป็นอันว่าไม่รู้จักทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์ มองไม่เห็นอนิจจะไม่เที่ยง ทุกขะ อนัตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน ต่อเมื่อรู้จักกาลเวลาดังที่กล่าวมานี้จึงจะมองเห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เกิดดับอยู่ตลอดเวลา เป็นอดีตเป็นอนาคตเป็นปัจจุบันกันอยู่ตลอดเวลา แต่ว่ามีอนาคตมาทดแทนมาเป็นปัจจุบัน ปัจจุบันเป็นอดีตไปแล้ว มีอนาคตมาเป็นปัจจุบันแทน จึงไม่สิ้นสุดยังสืบต่อกันอยู่ แต่อันที่จริงนั้นหาใช่ว่าเที่ยงคือหยุดอยู่เฉย ๆ ไม่ เกิดดับเกิดดับอยู่ตลอดเวลา จึงเป็นอดีตปัจจุบันอนาคตอยู่ตลอดเวลา ปัจจุบันก็เป็นอดีต อนาคตก็เข้ามาเป็นปัจจุบัน แล้วเป็นอดีต เพราะฉะนั้น เมื่อรู้จักอดีต อนาคต รู้จักทั้งอดีตทั้งอนาคตดั่งนี้ จึงเป็นอันมองเห็นอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา มองเห็นทุกขสัจจะ สภาพที่จริงคือทุกข์เป็นวิชชาขึ้นได้

ฉะนั้น เมื่อยังมีอวิชชาอยู่จึงยังมองไม่เห็นอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ยังยึดถือว่าเป็นของเที่ยงเป็นสุขและเป็นอัตตาตัวตน เป็นเราเป็นของเรา เมื่อเป็นดั่งนี้จึงได้ก่ออาสวะขึ้น เมื่อเห็นอะไรทางตา ได้ยินอะไรทางหูเป็นต้น จึงยึดถือเป็นตัวเราเป็นของเรา เกิดยินดียินร้าย เกิดอกุศล บาปธรรมทั้งหลายไหลเข้ามาดองจิตสันดานเป็นอาสวะ หรือว่าประสบเวทนาทั้งหลายก็ยินดียินร้าย ไม่รู้ ก็เป็นอนุสัยนอน

เนื่องอยู่ในจิต ก็เพราะอวิชชาคือไม่รู้ดั่งนี้ เมื่อไม่รู้ดั่งนี้ จึงยึดถือและก่ออาสวอนุสัยขึ้นในจิตใจ เพราะฉะนั้นอวิชชานี้เองจึงเป็นต้นเหตุสำคัญที่ให้เกิดอาสวะ (ส.ท. ๒๒๗-๒๓๐)

พัลลิกะ *ดู* **กาสี**

พาราณสี คำว่า *พาราณสี* บางคนว่ามาจากคำว่า พรณา กับ อสี ต่อกัน คือที่ตรงนั้นมีแม่น้ำพรณาอยู่ทางเหนือ แม่น้ำอสีอยู่ทางใต้ แต่อีกแบบหนึ่งก็กล่าวว่าแม่น้ำคงคาและแม่น้ำชื่อว่าวรุณมาบรรจบกัน และมีความเชื่อถือของคนว่า มีแม่น้ำอีกสายหนึ่งลอดมาข้างใต้มาบรรจบกันที่ตรงนั้น แต่ที่เห็นกันอยู่ก็เป็นแม่น้ำ ๒ สายมาบรรจบกัน ว่ารวมชื่อของแม่น้ำนี้เข้าก็เป็น พาราณสี (พ.พ. ๑๔) *ดู* **กาสี, ปัญจวัคคีย์** ด้วย

พาหิรลัทธิ *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

พิธีจองเปรียง *ดู* **ลอยกระทง**

พิธีต่าง ๆ *ดู* **รัตนสูตร**

พิมพา *ดู* **พระพุทธเจ้า**

พิมพิสาร *ดู* **กาสี, มคธรัฐ, ทักษิณานุปทาน, กรวดน้ำ**

พุทธการกธรรม *ดู* **บารมี, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, โพธิสัตว์**

พุทธกิจ ๕ *ดู* **พุทธจาริก, สวดมนต์**

พุทธคยา *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

พุทธคุณ ๓ *ดู* **นโม, พระพุทธเจ้า**

พุทธจริยา *ดู* **พระพุทธเจ้า**

พุทธจักร *ดู* **ทศพลญาณ, ปัญจวัคคีย์**

พุทธจาริก โดยปกติเมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกในชนบทมณฑลต่าง ๆ ได้ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจ คือกิจที่ทำอยู่เสมอตั้งแต่ต้นมา ท่านได้เล่าถึง ***พุทธจาริก*** คือการเสด็จเที่ยวพุทธดำเนินไปของพระพุทธเจ้าไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมหามณฑล คือ ในชนบทมณฑลใหญ่ ต้องใช้เวลามาก เมื่อออกพรรษาแล้วได้วันหนึ่งตรงกับการนับของไทยคือวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ก็เสด็จออกจากที่จำพรรษาในพรรษาที่ผ่านไปใหม่ ๆ นั้น แล้วก็เสด็จจาริกเรื่อยไปใช้เวลา ๙ เดือน ถึงวันเข้าพรรษาใหม่ก็หยุดอยู่ประทับจำพรรษา

๒. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมัชฌิมมณฑล คือในชนบทที่เป็นมณฑลขนาดกลาง ๆ เมื่อออกพรรษาในวันกลางเดือน ๑๑ แล้ว ก็ประทับอยู่ที่นั้นอีก ๑ เดือน หรือบางทีก็เลื่อนออกพรรษาไปอีก ๑ เดือน คือไปออกพรรษาทำปวารณาในวันกลางเดือน ๑๒ วันรุ่งขึ้นซึ่งตรงกับวันแรมค่ำ ๑ ของไทย จึงเสด็จเที่ยวจาริกไปใช้เวลา ๘ เดือนจึงหยุดจำพรรษา

๓. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในอันติมณฑล มณฑลที่เล็กไปกว่าหรือใช้เวลาน้อยกว่าก็ยังประทับอยู่ ณ ที่จำพรรษาจนถึง

กลางเดือนอ้าย รุ่งขึ้นตรงกับวันแรมค่ำ ๑ เดือนอ้าย จึงเสด็จจาริกไปใช้เวลา ๗ เดือนก็ประทับจำพรรษา

และข้อที่ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจทั่วไปนั้นก็คือ ทรงทำปฏิสันถารต้อนรับอาคันตุกะ เช่น ภิกษุที่มาเฝ้าจากทิศต่าง ๆ ทรงแสดงธรรมตามเรื่องที่เกิดขึ้น และทรงบัญญัติสิกขาบทตามเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น

ในขณะที่เสด็จจาริกไปนั้น ถ้าบางคราวต้องการจะเสด็จจาริกไปด่วน ๆ ก็ทรงดำเนินด้วยพระบาทวันหนึ่งเป็นเวลามาก ๆ เช่น มีพระพุทธประสงค์จะเสด็จไปโปรดผู้ที่มีอุปนิสัยจะได้ตรัสรู้พระธรรมโดยรีบด่วน แต่ถ้าโดยปกติก็เสด็จไปโดยไม่รีบด่วน วันหนึ่ง ๆ เสด็จด้วยพระบาทหนึ่งในสี่ของโยชน์ หรือว่ากึ่งโยชน์ หรือว่าหนึ่งในสามของโยชน์ หรือว่าโยชน์หนึ่ง

พระพุทธกิจ ที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นประจำวันนั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. **ปุเรภัตตกิจ** *กิจในเวลาก่อนภัตต์* ได้แก่ เสด็จออกแต่เช้าทรงทำสรีรกิจ เสด็จออกบิณฑบาต ตลอดจนถึงเสวยภัตตาหาร ทรงทำอนุโมทนาแสดงธรรม แล้วเสด็จขึ้นพระคันธกุฎี คือกุฎีที่ประทับ แต่ยังไม่เข้าไปข้างใน ในคำบอกวัตรแสดงไว้ว่า *ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑปาตญฺจ* เสด็จออกบิณฑบาตในเวลาเช้า

๒. **ปัจฉาภัตตกิจ** *กิจในเวลาภายหลังภัตต์* คือ เมื่อเสด็จขึ้นพระคันธกุฎีดั่งกล่าวแล้ว ก็ประทับเบื้องหน้าพระคันธกุฎี ให้โอวาทภิกษุสงฆ์ที่มาเฝ้า เสด็จเข้าพระคันธกุฎีประทับตามพระประสงค์ ทรงใช้พระญาณตรวจดูโลกในทุติยภาคคือส่วนที่ ๒ ของวัน จนถึงในตติยภาคคือส่วนที่ ๓ ของวัน คือเวลาเย็น เสด็จไปยังธรรมสภา ซึ่งมีมหาชนมารอเฝ้าอยู่ ก็ทรงแสดงธรรมโปรดเป็นกาลยุตต์ คือเหมาะแก่กาลหรือสมัยยุตต์ เหมาะแก่สมัย เมื่อยุติด้วยกาลก็ส่งบริษัทกลับ ในคำบอกวัตรได้ผูกเป็นบาทคาถาไว้ว่า *สายณฺเห ธมฺมเทสนํ* ทรงแสดงธรรมในเวลาเย็น

๓. **ปุริมยามกิจ** *กิจในยามต้นของราตรี* คือแบ่งกลางคืนออกไปเป็น ๓ ยาม ยามละ ๔ ชั่วโมง ในยามต้นของราตรีนี้ ทรงสรง ถ้ามีพระพุทธประสงค์จะทรงสรง ประทับที่บริเวณพระคันธกุฎี ภิกษุทั้งหลายก็เข้าเฝ้าทูลถามปัญหาต่าง ๆ บ้าง ขอกรรมฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ได้ประทานพระโอวาทต่าง ๆ ตามควรจนสมควรแก่เวลา ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลลากลับ ในตอนนี้มีคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า *ปโทเส ภิกฺขุโอวาทํ* ให้โอวาทแก่ภิกษุในเวลาหัวค่ำ

พ

๔. **มัชฌิมยามกิจ** *กิจในเวลามัชฌิมยาม* คือยามกลางของราตรี ได้แก่ แก้ปัญหาของเทพดาที่แสดงว่า เทพดามาเฝ้าและกราบทูลถามปัญหาในตอนมัชฌิมยาม ในคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า ***อฑฺฒรตฺเต เทวปญฺหนํ*** แก้ปัญหาของเทวดาในเวลาครึ่งคืน

๕. **ปัจฉิมยามกิจ** กิจในยามท้ายของราตรี แบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนที่ ๑ เสด็จจงกรม คือ ทรงดำเนินไปและกลับเป็นการผลัดเปลี่ยนพระอิริยาบถ ส่วนที่ ๒ ทรงบรรทม ส่วนที่ ๓ คือเวลาใกล้รุ่ง ก็ทรงตรวจดูโลกด้วยพระญาณ ในคำบอกวัตรได้ว่าไว้ว่า *ปจฺจูเส ว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ* ตรวจดูสัตว์ผู้ที่สมควรจะโปรดและผู้ที่ไม่สมควรจะโปรดในเวลาใกล้รุ่ง

พระพุทธกิจทั้ง ๕ ประการนี้ ท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นกิจประจำวัน

ส่วนพระสาวกทั้งหลายนั้น ได้ถือเป็นอาจิณกิจคือกิจที่ประพฤติเป็นประจำอยู่ คือได้พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าจากชนบทต่าง ๆ ปีหนึ่ง ๒ ครั้ง คือก่อนเข้าพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อเรียนกัมมัฏฐาน และออกพรรษาครั้งหนึ่งเพื่อกราบทูลคุณที่ได้บรรลุ และเพื่อเรียนกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้นไป เพราะในตอนนั้นได้มีพระสาวกมากขึ้น และได้จำพรรษาอยู่ในชนบทต่าง ๆ มากด้วยกัน จึงได้มีนิยมถือเป็นอาจิณวัตรว่าในปีหนึ่งก็หาโอกาสมาเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยปกติก็ ๒ ครั้ง และถ้ามาไม่ได้ก็ส่งศิษย์เข้ามาและสั่งศิษย์ให้ถวายบังคมพระพุทธเจ้าแทนตน การเข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยตนเองปีหนึ่ง ๒ ครั้งดั่งกล่าวนี้ หรือว่าแม้เพียงครั้งเดียวเป็นการจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับในเวลานั้นเพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมและได้ทรงบัญญัติพระวินัยอยู่เรื่อยเมื่อได้เข้ามาประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าก็จะได้ทราบว่าพระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอะไรไปแล้วบ้าง ได้ทรงบัญญัติพระวินัยอะไรไปแล้วบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องกับพระธรรมพระวินัย ถ้าละเลยไม่เข้ามาประชุมกันเฝ้าก็จะไม่ทราบ และเมื่อไม่ทราบก็ปฏิบัติไม่ถูก ทำให้การปฏิบัติไม่สม่ำเสมอกัน

เป็นธรรมเนียมที่พระพุทธเจ้าได้จาริกในชนบทต่าง ๆ เมื่อออกพรรษาแล้วตามที่กล่าวมา ฉะนั้น เมื่อตรวจดูในหลักฐานจึงปรากฏว่าเมื่อออกพรรษาที่ ๘ แล้ว ก็มิได้เสด็จไปยังกรุงโกสัมพีทีเดียว คงเสด็จจาริกไปในชนบทมณฑลต่าง ๆ และก่อนที่จะเสด็จไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่พระเชตวัน กรุงสาวัตถี (พ.พ. ๓๓๙-๓๔๑)

พุทธชัยมงคลคาถา พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๑ ที่เรียกสั้นว่า ถวายพรพระคาถาที่ ๑ ว่า

พาหุํ สหสฺสมภินิมฺมิตสาวุธนฺตํ
คฺรีเมขลํ อุทิตโฆรสเสนมารํ
ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ซึ่งมีคำแปลว่า *พาหุํ* แขน *สหสฺสม* ตั้งพัน *อภินิมฺมิต* ที่นิรมิตขึ้นแล้ว *สาวุธนฺ* พร้อมกับอาวุธ *ตํ* นั้น *คฺรีเมขลํ* ขี่ช้างพลายชื่อครีเมขละ *อุทิตโฆระ* มีเสียงดังกึกก้อง *สเสนมารํ* มารพร้อมทั้งเสนา ซึ่งมีคำแปลรวมกันว่า มารพร้อมทั้งเสนานิรมิตแขน ตั้งพันแขน พร้อมทั้งอาวุธ ขี่ช้างครีเมขละส่งเสียงกึกก้องนั้น

ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท พระจอมมุนี คือพระพุทธเจ้า *ชิตวา* ทรงชนะแล้ว *ทานาทิธมฺมวิธินา* ด้วยธรรมวิธีคือวิธีแห่งธรรมมีทานเป็นต้น

ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ด้วยเดชแห่งพระจอมมุนีผู้ทรงชนะมารนั้น *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ชยมงฺคลานิ* ชัยมงคลทั้งหลาย แปลรวมกันว่า ด้วยเดชแห่งพระจอมมุนีพุทธเจ้าผู้ทรงชนะมารนั้น ชัยมงคลทั้งหลายจงมีแก่ท่าน

บทนี้เป็นบทที่ ๑ ซึ่งอ้างพระพุทธเจ้าทรงชนะมารพร้อมทั้งเสนามาประสิทธิ์ประสาทชัยมงคลทั้งหลายให้เกิดมี เรื่องพระพุทธเจ้าทรงชนะมารนี้ได้มีแสดงไว้ในพุทธประวัติโดยบุคลาธิษฐาน คือยกขึ้นให้เป็นบุคคลว่า ในวันที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้นั้น ตอนบ่ายได้ทรงพบกับนายโสตถิยะซึ่งได้ถวายฟ่อนหญ้าคา คือหญ้ากุสะ ที่แปลกันว่า หญ้าคา แต่ว่าหญ้ากุสะนี้ก็ยังมีปัญหาเหมือนกันว่าจะแปลว่าหญ้าคาจริงหรือไม่ นายโสตถิยะได้ถวายหญ้ากุสะแก่พระโพธิสัตว์ (คำนี้เป็นคำเรียกพระพุทธเจ้าก่อนจะตรัสรู้) ในวันนั้นและพระองค์ก็ได้ทรงนำไปที่โคนต้นอัสสัตถะ ที่ภายหลังมาเรียกกันว่า ต้นโพธิ์ ได้ทรงวางหญ้าลงโดยวิธีที่ทรงเอาโคนหญ้าลงเอาปลายหญ้าขึ้นสุมทับกันขึ้นไป ฟ่อนหญ้าที่ทรงวางนี้มีสัณฐานเหมือนดอกบัว และได้ทรงวางฟ่อนหญ้าทั้งหมดนี้ ที่โคนต้นอัสสัตถะทางด้านตะวันออก ครั้นทรงวางหญ้าสำหรับที่จะประทับนั่งเสร็จแล้วก่อนที่จะประทับนั่ง ได้ทรงตั้งพระปณิธานอย่างแน่วแน่ว่า เลือดเนื้อในสรีระทั้งสิ้นนี้จะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นและกระดูกเท่านั้นก็ตามที เรายังไม่บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณ ก็จะไม่ลุกขึ้นจากที่นี้ดั่งนี้

การที่ทรงตั้งพระปณิธานดั่งนี้ จึงเรียกว่า ***จาตุรงคมหาปธานะ*** หรือ ***จาตุรงคมหาปธาน*** การตั้งความเพียร

พ

ครั้งใหญ่อันประกอบด้วยองค์ ๔ องค์ ๔ นั้นก็คือ เลือดเนื้อ นับเป็นองค์อันหนึ่ง หนังเป็นองค์อันหนึ่ง เอ็นเป็นองค์อันหนึ่ง กระดูกเป็นองค์อันหนึ่ง คือที่ทรงอ้างว่าถึงแม้เลือดเนื้อจะเหือดแห้งไปหมด เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตามที จึงรวมเรียกว่า จาตุรงคมหาปธาน อันแสดงถึงความเพียรแน่วแน่ และเมื่อได้ประทับนั่ง ก็ทรงเริ่มบำเพ็ญเพียรทางจิต ในขณะนั้นเป็นเวลาก่อนพระ-อาทิตย์ตก

พญามาร ที่แสดงว่าเป็นเทวบุตรซึ่งสถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ อันเรียกว่า ปรนิมมิตวสวัตตี เป็นหัวหน้าก๊กหนึ่ง ซึ่งสถิตบนสวรรค์ ชั้นที่ ๖ นั้น มีชื่อว่า วสวัตตี ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ นั้น แสดงว่ามี ๒ ก๊ก ก๊กที่เป็นสัมมาทิฏฐิก๊กหนึ่ง และก๊กที่เป็นมิจฉาทิฏฐิก๊กหนึ่ง คือก๊กพญามารซึ่งมีพญามารชื่อ วสวัตตีนี้เป็นหัวหน้า และเทวบุตรก๊กนี้ได้ชื่อว่าเป็นมาร เพราะเป็นผู้ที่ขัดขวางท่านผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งหลาย โดยที่บรรดาสัตว์ทั้งหลายในโลกไม่ว่าจะเป็นมนุษย์หรือเป็นเทพหรือเป็นจำพวกใดจำพวกหนึ่ง เมื่อยังมีกิเลสยังไม่สิ้นกิเลสก็ย่อมอยู่ในอำนาจของพญามาร หรือของมาร แต่เมื่อสิ้นกิเลสก็พ้นจากอำนาจของมาร เพราะฉะนั้น วสวัตตีมารนี้ จึงต้องการที่จะปราบปรามพระโพธิสัตว์มิให้บรรลุความสิ้นกิเลสและกองทุกข์ได้ เพราะเมื่อพระองค์ทรงบรรลุสัมมา-สัมโพธิญาณก็จะพ้นอำนาจของตัวไป และก็จะสั่งสอนเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายอีกเป็นอันมากให้พ้นจากอำนาจของตน จึงได้ระดมเสนามารทั้งหลายมาผจญพระพุทธเจ้าด้วยวิธีต่าง ๆ คือมาแสดงการขัดขวางที่จะให้พระพุทธเจ้า ทรงลุกหนีไปเสียจากที่ประทับนั้น เป็นต้น ว่าแสดงให้เกิดพายุต่าง ๆ แสดงให้เกิดฝนต่าง ๆ แสดงให้ปรากฏเป็นอาวุธต่าง ๆ เหมือนอย่างมาตกต้องพระองค์

แต่ว่าพระโพธิสัตว์ได้ทรงระลึกถึงพระบารมีทั้งสิบที่ได้ทรงบำเพ็ญ และก็อาจจำแนกออก เป็น ๓๐ คือเป็นบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ ปรมัตถบารมี ๑๐ ก็เป็น ๓๐ เพราะได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีทั้งปวงนี้มาอย่างสมบูรณ์ เพราะฉะนั้น จึงได้มีพระหฤทัยมั่นคงไม่หวาดกลัวต่ออำนาจของมารที่มาแสดงต่าง ๆ นั้น เพราะฉะนั้น บรรดาพายุบ้าง ฝนบ้าง สิ่งต่าง ๆ บ้างที่พญามารมาแสดงเพื่อที่จะให้พระองค์ทรงเลิกความเพียร จึงได้มาปรากฏเป็นเครื่องสักการะบูชาต่าง ๆ และพญามารก็ได้แสดงวาจาขับไล่ให้พระองค์ลุกหนีออกไปเสีย โดยแสดงว่าบัลลังก์ที่ประทับนั้นควรเป็นของพญามาร เพราะพญามาร

ก็ได้บำเพ็ญบารมีต่าง ๆ มามากมีทานเป็นต้น และก็อ้างพวกเสนามารทั้งหลายเป็นพยาน พระพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงระลึกถึงพระบารมีที่ได้ทรงบำเพ็ญมาเองอย่างแท้จริง และในเมื่อพญามารอ้างเอาพวกเสนาของตนเป็นพยาน พวกเสนาเหล่านั้นก็ร้องสนับสนุนเป็นเสียงเดียวกันว่า พญามารได้ทำทานเป็นต้นมาจริง แต่พระพุทธเจ้าไม่มีเสนาหรือไม่มีใครอื่นมาเป็นพยาน จึงได้ทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวาชี้ลงไปที่ ***แม่พระธรณี*** และทรงอ้างเอาแม่พระธรณีเป็นพยาน โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญทานต่าง ๆ มาเป็นอันมาก ทรงบริจาคชีวิตเป็นทานมาก็มากครั้ง ทรงบริจาคอวัยวะเป็นทานมาก็มากครั้ง ทรงบริจาคบุตรภริยาเป็นทานมาก็มากครั้ง ทรงบริจาคทรัพย์ต่าง ๆ เป็นทานมาก็มากครั้ง และในการบำเพ็ญทานเหล่านี้ ก็ได้ทรงหลั่งน้ำทักษิโณทกลงบนพื้นดินเพราะมีธรรมเนียมการแสดงการให้ทานคือเทน้ำลงบนแผ่นดิน และการเทน้ำลงบนแผ่นดินนี้ก็ใช้สำหรับการให้ของที่ใหญ่อันไม่อาจจะยกให้ได้ หรือให้สิ่งที่อันไม่พึงจะยกให้ด้วยมือ ก็เทน้ำลงไปบนแผ่นดินอย่างที่มีแสดงไว้ว่า พระเวสสันดรพระราชทานช้างแก่พราหมณ์ที่มาขอ ก็ทรงหลั่งน้ำลงจากพระเต้าทักษิโณทก เทลงไปบนแผ่นดินเป็นการแสดงว่าให้ เพราะฉะนั้น น้ำที่ทรงเทลงแผ่นดินอันแสดงว่า ได้ทรงบริจาคทานนี้มากมาย ซึ่งโดยบุคลาธิษฐานก็เหมือนดังว่าตกลงไปบนมวยผมของแม่พระธรณี เพราะฉะนั้น แม่พระธรณีนี้จึงเท่ากับเป็นพยานในการที่ทรงบริจาคทาน จึงได้มาปรากฏเป็นนางธรณีบิดมวยผมก็คือมาบิดมวยผมที่ชุ่มด้วยน้ำซึ่งพระพุทธเจ้าเมื่อยังเป็นพระโพธิสัตว์ได้ทรงเทลงไปบนแผ่นดินนั้นเป็นการทรงบริจาคทาน น้ำที่แม่ธรณีบิดมวยผมออกนี้จึงเป็นทะเลใหญ่ท่วมพญามารพร้อมทั้งเสนา ช้างครีเมขละของพญามารก็ฟุบเท้าหน้าทั้งสองลง เป็นการถวายนมัสการพระพุทธเจ้า พญามารพร้อมทั้งเสนาก็แตกพ่ายไป ถูกน้ำพัดพาไปหมดสิ้นจึงได้ทรงชนะมารตั้งแต่ก่อนพระอาทิตย์ตก

เมื่อทรงชนะมารนั้นก็พอดีเวลาพลบค่ำ จึงได้ทรงเริ่มบำเพ็ญความเพียรต่อไป และก็ทรงบรรลุญาณทั้ง ๓ โดยลำดับ คือ*ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ* ญาณคือความหยั่งรู้ระลึกขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่แต่ก่อนได้ ก็เท่ากับเป็นบ้านจึงเรียกว่า นิวาสะ หรือนิวาสน์ ซึ่งแปลว่าบ้าน ดังที่มาใช้เรียกกันในภาษาไทยเช่น สวางคนิวาส นิวาสะก็คือบ้านตามศัพท์แปลว่าที่อาศัยอยู่ ก็ทรงระลึกถึงบ้านเก่าในปางก่อนที่อาศัยได้ ก็คือ

พ

ระลึกถึงขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ ที่แปลว่าระลึกชาติได้ในปฐมยาม

ในมัชฌิมยามก็ทรงบรรลุ *จุตูปปาตญาณ* คือความหยั่งรู้ถึงจุติ คือความเคลื่อน อุปบัติคือความเข้าถึง นิวาสคือขันธ์ เป็นที่อาศัยอยู่คือบ้านเก่าในปางก่อน ทั้งปวงนั้นว่าเป็นไปตามกรรม เมื่อทำกรรมดี ก็เข้าถึงบ้านที่ดีมีสุข ทำกรรมชั่วก็เข้าถึงบ้านที่ชั่วมีทุกข์

ในปัจฉิมยามก็ทรงได้ ***อาสวักขยญาณ*** ญาณเป็นเหตุทำอาสวะ คือกิเลสที่ดองสันดานให้สิ้นไปหรือหมดสิ้น โดยได้ตรัสรู้ในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ คือในทุกข์ เหตุเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงได้ทรงพอพระทัยว่าได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ดังที่ได้ปรากฏพระนามว่าสัมมาสัมพุทโธ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายได้สวดกันอยู่ ในปัจฉิมยามแห่งราตรีนั้น

และเมื่อได้ตรัสรู้แล้วก็ได้ประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้นอัสสัตถะ ที่เรียกกันว่า ต้นโพธิ์นั้น ๑ สัปดาห์ และได้เสด็จไปประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้นไม้อื่น ๆ อีกแห่งละสัปดาห์

และโดยเฉพาะเมื่อไปประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้น อัชปาลนิโครธ ก็ได้มีเรื่องเล่าว่า พญามารได้มีความเสียใจที่ไม่สามารถจะเอาชนะพระพุทธเจ้าได้ ได้นั่งเป็นทุกข์อยู่ ***ธิดามาร*** ทั้ง ๓ ที่มีชื่อว่า ตัณหา ราคา อรดี จึงได้มาอาสาเพื่อที่จะนำพระพุทธเจ้ามาสู่อำนาจ แล้วก็ได้เข้าไปที่โคนต้นอัชปาลนิโครธที่เป็นที่ประทับนั้นทั้ง ๓ นาง และก็ได้แสดงเป็นสตรีเพศอยู่ในวัยต่าง ๆ คือในปฐมวัยที่ยังไม่มีบุตรบ้าง ที่มีบุตรคนหนึ่ง สองคน สามคนบ้าง เป็นคนแก่บ้าง เพราะมีความคิดว่าบุรุษนั้นย่อมพอใจในสตรีเพศต่าง ๆ กัน บางคนก็ชอบเด็กวัยรุ่น บางคนก็ชอบสาวใหญ่ บางคนก็ชอบผู้ที่มีบุตรแล้วคนหนึ่งบ้าง สองคนบ้าง สามคนบ้างเป็นต้น จึงได้มาแสดงเป็นสตรีเพศในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าว เพื่อที่จะได้นำพระพุทธเจ้ามาสู่อำนาจของตัณหา ราคา อรดี แต่พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงพระวาจาประกาศความเป็นผู้สิ้นกิเลส ไม่ข้องแวะด้วยตัณหา ราคะ อรติทั้งหมด ไม่ทรงสนพระทัย ธิดามารทั้ง ๓ นั้นก็พ่ายแพ้ไปอีก ท่านแสดงไว้ดังนี้

สำหรับเรื่องมารนี้ ทางพุทธศาสนาได้แสดงไว้ว่ามี ๕ คือ

๑. ***ขันธมาร*** มารคือขันธ์ ๕ นี้ นามรูปนี้หรือกายใจนี้ ได้ชื่อว่าเป็นมารก็เพราะว่าเมื่อติดอยู่ในขันธ์ ๕ นี้ ติดอยู่ในนามรูปนี้ ติดอยู่ในกายใจนี้ ขันธ์

นี้ก็ขัดขวางไม่ให้บรรลุถึงสุขประโยชน์ที่พึงจะได้ ตลอดจนถึงขัดขวางมิให้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงความสิ้นกิเลสได้

๒. ***กิเลสมาร*** มารคือกิเลส ก็ได้แก่บรรดากิเลสต่าง ๆ มีตัณหา ราคะ โทสะ โมหะ หรือตัณหา ราคะ อรติ คือสมมติว่าเป็นธิดามารดังกล่าวนั้น ก็เป็นเครื่องขัดขวาง มิให้บรรลุถึงสุขประโยชน์ที่พึงจะได้ ตลอดจนถึงไม่ให้ปฏิบัติธรรมบรรลุถึงความสิ้นกิเลสได้

๓. ***อภิสังขารมาร*** มารคือกรรม ก็ได้แก่กรรมที่ได้กระทำ กรรมดีบ้าง กรรมชั่วบ้าง หากยังติดอยู่ในกรรม กรรมก็เป็นเครื่องตัดรอน มิให้บรรลุสุขประโยชน์ ตลอดจนถึงไม่ให้ปฏิบัติธรรมบรรลุความสิ้นกิเลสได้

๔. ***มัจจุมาร*** มารคือความตาย เมื่อความตายมาถึงก็เป็นอันตัดชีวิต เมื่อตัดชีวิตก็เป็นอันตัดประโยชน์สุขที่จะพึงได้ต่อไป ตลอดจนถึงตัดการปฏิบัติเพื่อบรรลุความสิ้นกิเลสที่จะพึงได้ต่อไปด้วย และ

๕. ***เทวบุตรมาร*** มารคือเทวบุตร ก็ดังเรื่องพญามารที่เล่านี้ และตัวหัวหน้าใหญ่ ก็เป็นเทพผู้สถิตอยู่ในสวรรค์ชั้นที่ ๖ ซึ่งแสดงว่าเป็นสวรรค์ชั้นสูงสุด ซึ่งมี ๒ ก๊ก ดังกล่าวนั้น และหัวหน้าของก๊กมารนี้ก็ชื่อว่า วสวัตตี ซึ่งมักจะเรียกกันในภาษาไทยว่า ***พญามาร*** ก็คือพญาวสวัตตีมาร และพญามารนี้ก็ได้มาขัดขวางพระโพธิสัตว์ หลายครั้งหลายหน

ดังที่มีเล่าเมื่อเสด็จออกทรงผนวช ก็มาขัดขวางว่าอย่าให้ออกบวช อีกเพียงไม่กี่วันพระองค์ก็จะได้จักรวรรดิสมบัติ คือสมบัติของพระเจ้าจักรพรรดิแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงฟัง ก็ได้เสด็จออกบวชจนได้ ตลอดจนถึงเมื่อจะตรัสรู้ก็ได้ยกกองทัพมารมาผจญยกใหญ่ แปลว่ามาผจญอย่างสุดกำลังของมารที่จะปราบพระพุทธเจ้าลงให้ได้ ให้ลุกออกจากบัลลังก์ที่ประทับนั่งจะตรัสรู้ลงให้ได้ ก็ไม่สำเร็จ และเมื่อตรัสรู้แล้ว ขณะที่ประทับเสวยวิมุตติสุขที่โคนต้นอัชปาลนิโครธ ธิดาพญามาร ทั้ง ๓ ก็ได้มาผจญอีก และต่อจากนั้นก็ปรากฏว่า ได้มารบกวนอยู่หลายครั้งหลายหน แทรกแซงอยู่หลายครั้งหลายหน ในเรื่องต่าง ๆ ที่แสดงตลอดจนถึงเมื่อพระพุทธเจ้า ได้ทรงทำโอภาส คือตรัสแย้มเพื่อจะให้พระอานนท์ทูลอาราธนาให้เสด็จประทับอยู่ในโลก ไม่ด่วนเสด็จดับขันธปรินิพพาน โดยที่ได้ตรัสว่าหากทรงบำเพ็ญอิทธิบาทภาวนาก็จะต่อพระชนมายุออกไปได้กัลป์หนึ่งหรือเกินกัลป์ ซึ่งกัลป์หนึ่งหรือเกินกัลป์นี้หมายความว่า อายุกัปปะ กำหนดแห่งอายุของคนในสมัยปัจจุบันบัดนั้น ก็คือว่าอย่างมากก็ ๑๐๐ ปี หรือเกิน ๑๐๐ ปีไปก็ได้แต่มีน้อย เพราะฉะนั้น หาก

พ

พระองค์จะเจริญอิทธิบาทภาวนา ก็จะทรงต่อพระชนมายุไปได้ ๑๐๐ ปี หรือกว่า ๑๐๐ ปี แต่มารก็มาดลใจให้ระลึกไม่ได้ แม้พระองค์ได้แย้มนัยให้รู้เพื่อจะอาราธนา พระอานนท์จึงไม่กราบทูลอาราธนา พระพุทธเจ้าจึงส่งพระอานนท์ออกไป มารก็เข้ามาอาราธนาให้พระพุทธเจ้านิพพาน พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงปลงอายุสังขารว่าอีก ๓ เดือนต่อนี้ไป พระองค์ก็จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ดั่งนี้ ก็มีเรื่องแสดงว่าเทวบุตรมารได้มาแทรกแซงรบกวนอยู่เสมอ จนถึงในครั้งที่สุดก็มาอาราธนาให้พระพุทธเจ้านิพพาน ดลใจให้พระอานนท์ไม่อาราธนาต่อพระชนมายุ ตนเองจะได้มีโอกาสมาอาราธนาให้นิพพาน พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงปลงอายุสังขาร ก็มีเรื่องเล่ากันมาดั่งนี้ แสดงไว้ดังนี้

และก็มีแสดงไว้ว่า เมื่อพญามารได้ยกกองทัพใหญ่มาผจญพระพุทธเจ้าในตอนเย็นวันที่จะตรัสรู้นั้น และได้พ่ายแพ้ไปนั้น พญามารตอนที่จะล่ากองทัพไป ก็ได้กล่าววาจานมัสการพระโพธิสัตว์ ซึ่งจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในวันนั้น และท่านแสดงว่าด้วยอานิสงส์แห่งการที่พญามารได้มีความสำนึกนมัสการและกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้า เมื่อก่อนที่ตรัสรู้ในวันนั้นจะเป็นกุศลนำให้พญามารจะได้ตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าในอนาคตต่อไป ท่านก็มีแสดงไว้อย่างนี้ นี้แสดงโดยบุคลาธิษฐาน

ส่วนโดยธรรมาธิษฐานนั้น ท่านก็ถอดความมาเป็นพระพุทธเจ้าทรงชนะกิเลสทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตในขณะนั้น ทรงชนะกิเลสทั้งหมด สงบกิเลสทั้งหมดได้ จึงได้ทรงบำเพ็ญความเพียรทางจิตต่อไปจนได้ตรัสรู้ และก็ได้อ้างเอาพระพุทธเจ้าทรงชนะมารตามคาถาที่ผูกขึ้นนี้มาเป็นสัจจวาจาอำนวยพร ให้บังเกิดชัยมงคล ในการสวดเป็นแบบทำนองมคธ มีการแก้บาทที่ ๔ คือบาทที่ ๔ ที่ว่า ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ ได้แก้เป็น ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลคฺคํ คำว่า ชยมงฺคลคฺคํ (ชยมงฺคล + อคฺคํ) แปลว่าชัยมงคลอันเลิศ แต่ก็สุดแต่ผู้สวดเอง และในบทนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงไปใช้เป็นบทสวดนำในบทสวดมนต์ และก็ได้ทรงแก้คาถาที่ ๔ นี้เหมือนกัน เป็น *ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยสิทฺธิ นิจฺจํ*

พาหุํ สหสฺสมภินิมฺมิตสาวุธนฺตํ
ครีเมขลํ อุทิตโฆรสเสนมารํ
ทานาทิธมฺมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยสิทฺธิ นิจฺจํ

ที่คำท้ายนี้ก็แปลว่า ชยสิทฺธิ ความสำเร็จแห่งความชนะ นิจฺจํ เป็นนิจคือ

เสมอ จงมีดั่งนี้ และได้พระราชนิพนธ์บทสวดเป็นคำฉันท์ แบบเดียวกับคำฉันท์ภาษาบาลี พาหุํ นั้นซึ่งเราทั้งหลายเมื่อเป็นเด็กนั้นก็คงจะสวดกันอยู่ หรือในบัดนี้ก็คงจะสวดกันอยู่คือ

ปางเมื่อพระองค์ปรมพุท-
ธ วิสุทธศาสดา
ตรัสรู้อนุตตรสมา-
ธิ ณ โพธิบัลลังก์
ขุนมารสหัสสพหุพา-
หุวิชาวิชิตขลัง
ขี่คีริเมขละประทัง
คชเหี้ยมกระเหิมหาญ
แสร้งเสกสราวุธประดิษฐ์
กลคิดจะรอนราญ
รุมพลพหลพยุหปาน
พระสมุททนองมา
หวังเพื่อผจญวรมุนิน-
ท สุชินราชา
พระปราบพหลพยุหมา-
ร เมลืองมลายสูญ
ด้วยเดชะองค์พระทศพล
สุวิมลไพบูลย์
ทานาทิธรรมวิธิกูล
ชนะน้อมมโนตาม
ด้วยเดชะสัจวจนา
และนมามิองค์สาม
ขอจงนิกรพลสยาม
ชยสิทธิทุกวาร
ถึงแม้จะมีอริวิเศษ
พลเดชะเทียมมาร
ขอไทยผจญพิชิตผลาญ
อริแม้นมุนินทร

พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๒ มีบทสวดว่า

มาราติเรกมภิยุชฺฌิตสพฺพรตฺตึ
โฆรมฺปนาฬวกมกฺขมถทฺธยกฺขํ
ขนฺตีสุทนฺตวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ซึ่งมีคำแปลว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ชิตวา* ได้ทรงชนะ *อาฬวกํ อกฺขมถทฺธยกฺขํ* ซึ่งยักษ์ *อาฬวกํ* ชื่อว่าอาฬวกะ *ถทฺธ* ผู้กระด้าง *อกฺขม* ปราศจากความอดทน *โฆรํ* ร้ายกาจ *มาราติเรกํ อภิยุชฺฌิต* ต่อสู้ทรหดยิ่งกว่ามาร *สพฺพรตฺตึ* จนตลอดรุ่ง *ขนฺตีสุทนฺตวิธินา* ด้วยวิธีทรมานเป็นอันดีคือพระขันติ *ชยมงฺคลานิ* ชัยมงคลทั้งหลาย *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ตนฺเตชสา* ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

ได้มีเรื่องแสดงไว้ใน ***อาฬวกสูตร*** ในพระไตรปิฎกเล่ม ๑๕ ซึ่งแปลความว่า

ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในภพคือที่อยู่ของยักษ์ชื่อว่า อาฬวกะ ใกล้เมืองอาฬวี ครั้งนั้น *อาฬวกยักษ์* ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งประทับอยู่ในภวนะ คือที่อยู่ของตน และได้

พ

กล่าววาจาขับให้พระองค์ออกไปว่า ดูก่อนสมณะ ออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า ไปก็ไป ก็เสด็จออก ยักษ์ก็ทูลอีกว่า ดูก่อนสมณะ เข้ามา พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า เข้าก็เข้า ก็เสด็จเข้ามา อาฬวกยักษ์ ก็ได้ทูลขับพระองค์และทูลให้พระองค์เข้ามาเป็นครั้งที่ ๒ พระองค์ก็เสด็จออกไปแล้วก็เสด็จเข้ามาเป็นครั้งที่ ๒ ในครั้งที่ ๓ อาฬวกยักษ์ก็ทูลให้พระองค์เสด็จออกไปแล้วก็ทูลให้พระองค์เสด็จเข้ามา พระองค์ก็เสด็จออกไปแล้วเสด็จเข้ามาเป็นครั้งที่ ๓ ในครั้งที่ ๔ อาฬวกยักษ์ก็กราบทูลขับพระองค์อีกว่า ออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า เราจะไม่ออกละ ท่านควรกระทำอะไรก็ทำไปเถิด

ยักษ์ก็กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าเราจักถามปัญหาพระองค์ ถ้าพระองค์ไม่พยากรณ์คือไม่ตรัสแก้ปัญหาแก่เรา เราจักขว้างจิตของพระองค์ออกไป จักผ่าหทัย จักจับที่เท้าทั้ง ๒ ขว้างออกไปที่ฝั่งแม่น้ำฝั่งโน้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า เรายังไม่เห็นใครในโลกพร้อมทั้งเทวโลก พร้อมทั้งมาร พร้อมทั้งพรหมพร้อมทั้งหมู่สัตว์ ประกอบด้วยสมณพราหมณ์ เทวดา มนุษย์ที่จะเหวี่ยงจิตของเราได้ ที่จักผ่าหทัยของเราได้ ที่จักจับเท้าทั้ง ๒ ขว้างออกไปที่ฝั่งแม่น้ำข้างโน้นได้ ก็ท่านจงถามตามที่ต้องการมา

อาฬวกยักษ์ก็ทูลถามปัญหาว่า อะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐของคนในโลกนี้ อะไรที่ประพฤติดีแล้วนำสุขมาให้ อะไรเป็นรสที่ดีกว่าแห่งรสทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลายกล่าวบุคคลผู้เป็นอยู่อย่างไรว่าเป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสตอบว่า ศรัทธาเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐของคนในโลกนี้ ธรรมที่ประพฤติดีแล้วนำสุขมาให้ สัจจะแลมีรสหรือเป็นรสที่ดีกว่าแห่งรสทั้งหลาย บัณฑิตทั้งหลายกล่าวบุคคลผู้เป็นอยู่ด้วยปัญญาว่าเป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด

อาฬวกยักษ์ก็ทูลถามต่อไปว่า จะข้ามโอฆะคือห้วงทุกข์ห้วงกิเลส ได้อย่างไร จะข้ามอรรณพคือทะเลลึกคือทะเลแห่งทุกข์ทะเลแห่งกิเลสได้อย่างไร จะล่วงทุกข์ได้อย่างไร จะบริสุทธิ์ได้อย่างไร พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสตอบว่าจะข้ามห้วงน้ำแห่งทุกข์หรือแห่งกิเลสได้ด้วยศรัทธา จะข้ามทะเลลึกแห่งทุกข์หรือแห่งกิเลสได้ด้วยอัปมาทคือความไม่ประมาท จะล่วงทุกข์ได้ด้วยวิริยะ คือความเพียร จะบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา

อาฬวกยักษ์ก็ทูลถามต่อไปว่าจะได้ปัญญาอย่างไร จะได้ทรัพย์อย่างไร จะบรรลุถึงเกียรติได้อย่างไร จะผูกมิตรได้อย่างไร ละจากโลกนี้ไปสู่โลกอื่นจะไม่ต้องทุกข์โศกได้อย่างไร พระผู้มี-

พระภาคเจ้าก็ได้ตรัสตอบว่า ผู้ที่มีศรัทธา ตั้งใจฟังธรรมที่สอนเพื่อบรรลุนิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ประมาท มีปัญญาใคร่ครวญ เป็นผู้ไม่ประมาท พิจารณาใคร่ครวญ ย่อมได้ปัญญา ผู้ที่หมั่นประกอบธุรกิจทำให้เหมาะ ย่อมได้ทรัพย์ จะบรรลุเกียรติได้ด้วยความสัตย์ เมื่อให้อยู่ ย่อมผูกมิตรได้ ผู้ที่มีศรัทธาครองเรือนมีธรรมะ ๔ ข้อนี้ คือ ***สัจจะ*** ความจริง ***ทมะ*** ความข่มใจ ***ขันติ*** ความอดทน ***จาคะ*** การสละ ละไปย่อมไม่ทุกข์โศก ก็ขอให้ถามสมณพราหมณ์แม้พวกอื่นอีกเป็นอันมาก ผิว่าจะมีอะไรที่ยิ่งไปกว่าธรรม ๔ ข้อนี้ คือ สัจจะ ทมะ จาคะ และขันติ

อาฬวกยักษ์ก็กราบทูลว่า ไฉนจะต้องถามสมณพราหมณ์เป็นอันมากในบัดนี้เล่า เพราะว่าประโยชน์อันใดที่ข้าพเจ้ารู้ได้ในวันนี้ และประโยชน์อันใดที่เป็นไปในภายหน้า พระพุทธเจ้าเสด็จมาสู่กรุงอาฬวีประทับอยู่ ก็เพื่อโปรดข้าพเจ้าเพื่อประโยชน์นั้น ๆ นั่นแหละหนอ วันนี้ข้าพเจ้ารู้จักที่ซึ่งให้ทานแล้วได้ผลมาก ข้าพเจ้านั้นจักเที่ยวไปสู่บ้านจากบ้าน สู่เมืองจากเมือง นมัสการพระสัมพุทธะ และความที่ธรรมเป็นธรรมอันดี ดั่งนี้

นี้เป็นคำแปลอาฬวกสูตรที่แสดงถึงพระพุทธเจ้าได้ทรงชนะอาฬวกยักษ์ด้วยอ้างขันติ ก็โดยที่หมายว่าพระองค์ได้ทรงมีขันติ จึงได้ทรงอดทนต่อการขับออกไปและการเรียกเข้ามาของอาฬวกยักษ์ ได้ทรงเป็นผู้ปฏิบัติตามถึง ๓ ครั้ง และในครั้งสุดท้ายไม่เสด็จออก ตรัสว่ายักษ์จะทำอะไรก็ทำไป ยักษ์จึงบอกว่า จะถามปัญหา แต่ว่าถ้าแก้ไม่ได้หรือไม่แก้ก็จักควักจิตเหวี่ยงออกไป หรือผ่าหทัยหรือว่าจับเท้าขว้างออกไป พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าไม่มีใครจะทำพระองค์ได้อย่างนั้น แล้วก็อนุญาตให้ยักษ์ถามปัญหา ยักษ์ก็ถามปัญหาธรรมและพระองค์ก็ตรัสตอบ ดังคำถามคำตอบที่ได้แปลให้ฟังนั้น

คำถามก็เป็นคำถามที่น่าฟัง มีสาระแก่นสาร ก็แสดงถึงว่ายักษ์นั้นก็เป็นผู้ทรงภูมิปัญญา และคำตอบของพระพุทธเจ้าก็เป็นคำตอบที่น่าฟัง ประกอบด้วยสัจจะคือความจริงอันเป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง อย่างสมบูรณ์ เพราะฉะนั้น ในตอนท้ายจึงได้ตรัสว่าให้ไปถามสมณพราหมณ์พวกอื่นดูว่าจะมีอะไรที่ยิ่งไปกว่าธรรมที่ได้ตรัสตอบนั้น ซึ่งพวกอาฬวกยักษ์ก็กราบทูลรับรองว่า ทำไมจะต้องไปถามสมณพราหมณ์ผู้อื่นอีก ก็เพราะว่าพระพุทธองค์ได้

เสด็จมาโปรดเขาแล้ว ให้บรรลุถึงประโยชน์ที่เป็นปัจจุบันด้วย ประโยชน์ภายหน้าด้วย และบัดนี้เขาก็ได้รู้จักที่ซึ่งให้ทานแล้วมีผลมาก ซึ่งเป็นคำแสดงถึงพระพุทธเจ้านั้นเอง ว่าทรงประกอบด้วยพระคุณ ซึ่งเมื่อได้ถวายทานในพระองค์แล้วก็จะให้บังเกิดผลมาก และการถวายทานในพระองค์นั้นก็เป็นต้นว่าได้ถวายที่ให้พระองค์ได้ทรงพักอยู่ คือพระองค์ได้เสด็จเข้ามาประทับอยู่ในภวนะคือที่อยู่ของเขา เขาได้ถวายที่อยู่ของเขาให้พระองค์ทรงพัก แม้เพียงเท่านี้ ก็ชื่อว่าเป็นการถวายที่พักซึ่งให้เกิดผลมาก เขาจึงได้มีปสาทะ คือความเลื่อมใสในพระองค์ พร้อมทั้งในพระธรรม ซึ่งเขาประกาศว่า ขณะที่เขาจะท่องเที่ยวไป ในที่ต่าง ๆ ก็จักนมัสการพระองค์และความที่ธรรมเป็นธรรมอันดี ข้อที่ว่าธรรมเป็นธรรมอันดีนี้ก็ปรากฏแก่เขาเอง โดยที่เมื่อเขากราบทูลถาม พระองค์ก็ตรัสตอบ คำตอบของพระองค์นั้นเป็นสัจจะคือความจริง แสดงถึงว่าเป็นธรรมอันดีทุกข้อทุกบท ดังเช่นที่เขากราบทูลถามเป็นข้อแรกว่าอะไรเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันประเสริฐของคนในโลกนี้ พระองค์ก็ตรัสตอบว่าศรัทธา แม้เพียงข้อเดียวเท่านี้ก็เป็นธรรมที่ดี เพราะเป็นสัจจะคือความจริง เพราะฉะนั้น ธรรมทุกข้อทุกบทจึงเป็นธรรมที่ดี นี้แหละคือธรรมคุณ เขาจึงนมัสการพระพุทธองค์และนมัสการพระธรรมในข้อที่เขาได้ซาบซึ้งในคำตอบซึ่งเป็นคำสั่งสอนให้เขาได้มีความเลื่อมใสเข้าใจซาบซึ้ง ว่าข้อที่ทรงตอบนั้นเป็นธรรมที่ดี คือเป็นความจริงที่อำนวยประโยชน์ให้บังเกิดขึ้นตามที่ตรัสนั้นจริง ๆ ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงได้ทรงชนะอาฬวกยักษ์นั้น ด้วยพระปัญญาและพระกรุณาในส่วนที่ได้ตรัสตอบปัญหาแก่เขา ส่วนในตอนนั้นยกเอาขันติและในบทสวดก็ได้ยกเอาขันติขึ้นเป็นที่ตั้ง

สำหรับพระสูตรเรื่องนี้ได้มีอรรถกถาแสดงเล่าไว้อีกส่วนหนึ่ง ซึ่งมีความย่อว่า เมืองที่เป็นที่อยู่ของอาฬวกยักษ์นี้ชื่อว่า ***เมืองอาฬวี*** และยักษ์ที่ชื่อว่าอาฬวกะก็คือเป็นยักษ์ที่อาศัยอยู่ในเมืองอาฬวีนั่นเอง หรือจะเรียกว่ายักษ์ที่เป็นชาวเมืองอาฬวีก็ได้ และยักษ์ตามที่คนไทยเราเข้าใจก็มักจะมีรูปร่างแบบยักษ์ที่สร้างไว้ในวัดพระแก้ว มีร่างกายใหญ่ มีเขี้ยว และมีลักษณะอื่น ๆ อันแสดงถึงความดุร้าย และที่มีลักษณะอย่างหนึ่งก็คือกินคน เพราะฉะนั้น จึงได้มีผู้สันนิษฐานว่าสำหรับยักษ์ที่อยู่ในบ้านในเมืองดังนี้ ก็เป็นจำพวก ***มนุษย์กินคน*** นั่นเอง และมนุษย์กินคนนี้ก็คงจะเป็นผู้ที่มีกำลังมากมาย ผู้คน

พากันกลัว ไม่กล้าที่จะไปขับไล่ แต่ว่าในอรรถกถานั้นได้แสดงว่าไม่ใช่เป็นมนุษย์ แต่ว่าเป็นพวกเทพชนิดหนึ่งซึ่งอยู่ในจำพวกที่เรียกว่าเป็นบริวารของ ***ท้าวเวสวัณ*** ผู้เป็นโลกบาลทิศอุดร แต่ว่ามีภวนะ คือที่อยู่ใกล้บ้านเมืองอาฬวี ซึ่งมีต้นไม้ใหญ่เป็นที่ตั้งและคราวหนึ่งได้จับพระราชาผู้ครองแคว้นอาฬวีไป โดยที่พระราชาแห่งแคว้นอาฬวีซึ่งโปรดล่าเนื้อได้เข้าไปบรรทมพักในเขตของยักษ์ ยักษ์ก็จับเพื่อที่จะได้บริโภคเนื้อของพระองค์ พระราชาก็ขอชีวิตและขอแลกชีวิตด้วยการรับรองว่าจะส่งคนมาให้ยักษ์กินเป็นประจำวัน ยักษ์จึงได้ให้พระราชาแห่งแคว้นอาฬวีนั้นทำปฏิญาณแล้วก็ปล่อยไป พระราชาก็รักษาสัจจวาจา จึงได้ส่งนักโทษไปให้ยักษ์กิน เมื่อหมดนักโทษแล้วก็หาวิธีส่งคนไปให้ยักษ์กินจนผู้คนพากันหลบหนี ในที่สุดก็ต้องส่งลูกคือพระโอรสซึ่งเป็นที่รักออกไป

ในวาระที่จะส่งพระโอรสออกไปนั้น พระพุทธเจ้าก็เสด็จไปโปรด และในทีแรกพระองค์ก็ต้องทรงผจญกับอาฬวกยักษ์นั้นด้วยฤทธิ์ต่าง ๆ ทำนองเดียวกับที่ทรงผจญมารดังที่เล่าโดยบุคลาธิษฐานนั้น จนได้ทรงชนะฤทธิ์ของยักษ์ทุกอย่างแล้ว ยักษ์จึงได้อ่อนลงไป และได้ทูลขับให้พระองค์ออกไป และให้พระองค์เข้ามาดังที่เล่าไว้ในพระสูตรโดยตรง จนถึงกับที่ได้ทูลถามปัญหาและพระองค์ได้ตรัสตอบนั้น ก็เป็นอันว่าได้ทรงทรมานยักษ์ได้สำเร็จ และเมื่อทรงทรมานยักษ์ได้สำเร็จแล้วก็ถึงวาระที่ราชบุรุษได้นำราชโอรสของพระราชาแคว้นอาฬวีมามอบให้ยักษ์ ยักษ์นั้นเมื่อรับพระโอรสจากมือราชบุรุษแล้วก็ถวายพระพุทธเจ้า และพระพุทธองค์ก็ได้ทรงมอบคืนไป ซึ่งพระโอรสนั้นมีพระนามว่า ***หัตถกอาฬวกะ*** ต่อมาก็ได้เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าเป็นยอดของอุบาสกที่สงเคราะห์คนด้วยสังคหวัตถุทั้ง ๔ นี้เป็นเรื่องตามที่ควรเล่าในคาถาที่ ๒

พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๓ ซึ่งสวดว่า

นาฬาคิรึ คชวรํ อติมตฺตภูตํ
ทาวคฺคิจกฺกมสนีว สุทารุณนฺตํ
เมตฺตมฺพุเสกวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ที่แปลว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ชิตวา* ได้ทรงชนะ *คชวรํ* ช้างประเสริฐ *นาฬาคิรึ* ชื่อว่า นาฬาคีรี *อติมตฺตภูตํ* เป็นช้างเมามันยิ่งนัก *สุทารุณนฺตํ* สุดแสนที่จะทารุณ *ทาวคฺคิจกฺกมสนีว* ประดุจไฟป่าและจักราวุธและสายฟ้า *เมตฺตมฺพุเสกวิธินา* ด้วยวิธีรดลงด้วยน้ำคือพระเมตตา *ตนฺเตชสา ภวตุ เต*

พ

ชยมงฺคลานิ ขอชัยมงคลทั้งหลาย จงมีแด่ท่านด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

ในคาถาที่ ๓ นี้ได้อ้างชัยมงคลของพระพุทธเจ้าด้วยอำนาจพระเมตตาที่แผ่ออกไป ใน ***ช้างนาฬาคีรี*** ฉะนั้นก็ควรจะทราบเรื่องของช้างนาฬาคีรีนี้และเรื่องที่เกี่ยวข้อง เพราะว่าลำพังช้างนาฬาคีรีถ้าไม่มีเรื่องที่เกี่ยวข้อง คือไม่มีบุคคลที่จะปล่อยช้างนาฬาคีรีนี้ให้วิ่งเข้าไปเพื่อที่จะทำลายพระพุทธเจ้า ช้างนาฬาคีรีเองก็จะไม่ได้ออกไปอย่างนั้น และการที่เจ้าหน้าที่เลี้ยงช้างนาฬาคีรีปล่อยช้างออกไปก็ต้องมีคนสั่ง เพราะฉะนั้น เรื่องจึงโยงถึงคนสั่ง ซึ่งคนสั่งนั้นก็คือภิกษุรูปหนึ่งที่บวชกับพระพุทธเจ้าเอง และก็กล่าวว่าเป็นเชื้อเจ้าศากยะองค์หนึ่งซึ่งนับว่าเป็นพระญาติ และภิกษุรูปนั้นก็คือ ***พระเทวทัต*** ซึ่งเป็นผู้รู้จักกันในบรรดาผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลาย โดยที่พระเทวทัตนั้นได้ปฏิบัติเป็นศัตรูต่อพระพุทธเจ้าต่อพระพุทธศาสนาหลายอย่างหลายประการ ดังที่มีเรื่องเล่าไว้ในขันธกะหนึ่งอันชื่อว่าสังฆเภทขันธกะ ในวินัยปิฎก กับในอรรถกถาธรรมบท ซึ่งสรุปโดยย่อว่า

เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จไปโปรดพระญาติที่กรุงกบิลพัสดุ์ หลังจากนั้นก็ได้มีเจ้าในตระกูลศากยะทั้งหลายออกบวชกันหลายท่านหลายองค์ และมีกล่าวว่าในตระกูลหนึ่ง ๆ ซึ่งรวมอยู่ในพระราชวงศ์ศากยะนั้นก็ได้มีเจ้าศากยะออกบวชกันตระกูลละ ๑ องค์ อันแสดงว่าได้มีเจ้าศากยะออกบวชกันเป็นอันมาก และสำหรับชุดที่ออกบวชพร้อมกันคราวหนึ่งนั้นมี ๖ องค์ คือ ***ภัททิยราชา เจ้าอนุรุทธะ*** และ***เจ้าเทวทัต เจ้าภัคคุ เจ้ากิมพิละ เจ้าอานันทะ*** กับนายภูษามาลาอีกคนหนึ่งชื่อว่า ***อุบาลี***

ในพรรษาที่ออกบวชนั้นเองพระภัททิยะและพระอนุรุทธะได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ พระอานันทะหรือพระอานนท์ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ส่วนพระเทวทัตได้สมาบัติ ๘ และสำเร็จโลกิยอภิญญาอันยังนับว่าเป็นของปุถุชน แต่ก็แสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง ส่วนพระภัคคุ พระกิมพิละได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในปีต่อมา สำหรับพระอุบาลีซึ่งเคยเป็นนายภูษามาลานั้น ก็ได้บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในปีต่อมา ส่วนพระอานนทเถระซึ่งได้เป็นพระโสดาบันในพรรษาแรกนั้น มาบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ในราตรีก่อนที่จะทำปฐมสังคายนาหลังพุทธปรินิพพาน

พระเทวทัตนั้น ก็ปรากฏว่าเมื่อสำเร็จได้สมาบัติทางสมาธิได้โลกิยอภิญญาอันหมายความว่าได้ฤทธิ์เดชบางอย่างอันเป็นของปุถุชน ก็มีความมักใหญ่ใฝ่สูงต้องการแสดงตนให้คนนับถือบูชาจนถึงได้ไปแสดงฤทธิ์แก่ ***อชาตศัตรูกุมาร*** ซึ่งเป็นพระโอรสของ ***พระเจ้าพิมพิสาร*** ให้พระราชกุมารนับถือ และเมื่อได้พระราชกุมารนับถือขึ้นแล้วพระราชกุมารก็ได้ถวายการทะนุบำรุงต่าง ๆ และได้เสด็จไปหาพระเทวทัตเนือง ๆ พระเทวทัตก็มีความปรารถนาใหญ่ยิ่งขึ้นจนถึงกับได้ยุยงให้พระราชกุมารทำปิตุฆาต และพระเทวทัตเองก็จะได้ทำลายพระพุทธเจ้าเพื่อที่จะได้เป็นผู้ปกครองสงฆ์ เท่ากับว่าจะได้เป็นพระบรมศาสดาเอง แทนพระพุทธเจ้าต่อไป

ฝ่ายอชาตศัตรูกุมารนั้นก็ได้ปฏิบัติตามที่พระเทวทัตแนะนำ คราวหนึ่งก็เหน็บกฤชเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารแต่ว่าถูกจับได้เสียก่อน พวกอำมาตย์ทั้งหลายจึงได้ประชุมกันหารือโทษพวกหนึ่งก็มีความเห็นว่าควรที่จะต้องประหารชีวิตพระราชกุมาร ประหารชีวิตพระเทวทัตและประหารชีวิตภิกษุสงฆ์ทั้งหมด ส่วนอีกพวกหนึ่งก็มีความเห็นว่าควรจะประหารชีวิตพระราชกุมารแต่ว่าทั้งหมดนี้ก็จะต้องกราบทูลพระเจ้าพิมพิสารสุดแต่จะโปรดอย่างไร จึงได้เข้าเฝ้ากราบทูลพระเจ้าพิมพิสารซึ่งเป็นพระราชบิดา พระเจ้าพิมพิสารก็มีรับสั่งถามอชาตศัตรูกุมารว่า ที่คิดจะปลงประชนม์พระองค์นั้นเพื่ออะไร พระราชกุมารก็กราบทูลว่าเพื่อประสงค์จะได้ราชสมบัติ พระเจ้าพิมพิสารก็ตรัสว่า ราชสมบัตินี้ก็จะเป็นของพระราชกุมารอยู่แล้ว เมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้ทรงพระราชทานโทษให้ทั้งหมดและก็พระราชทานสมบัติให้

ฝ่ายพระเจ้าอชาตศัตรูนั้น เมื่อได้เป็นกษัตริย์ขึ้นแล้วก็จับพระเจ้าพิมพิสารขัง และก็ได้ใช้วิธีที่ลดอาหารที่จะถวายจนถึงไม่ส่งอาหารไปถวาย ในที่สุดพระเจ้าพิมพิสารก็สิ้นพระชนม์ในที่คุมขัง

ฝ่ายพระเทวทัตนั้นก็ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าและก็ได้กราบทูลว่าพระพุทธเจ้านั้นมีพระชนมายุสูงขึ้นแล้ว เพราะฉะนั้นก็ขอให้ทรงเป็นผู้ขวนขวายน้อย ทรงอยู่เป็นสุขไม่ต้องทำอะไรในปัจจุบัน ขอให้ทรงมอบการบริหารสงฆ์ให้แก่พระเทวทัตเสีย พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงมอบ ทรงห้ามว่าอย่าให้เทวทัตพอใจที่จะบริหารภิกษุสงฆ์เลย พระเทวทัตก็ได้กราบทูลขออยู่ดั่งนั้น เป็นครั้งที่ ๒ ที่ ๓ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงห้าม พระเทวทัตก็ยังขออีก ก็ตรัสติเตียนว่า

แม้แต่พระสารีบุตรพระโมคคัลลานะก็ยังไม่ทรงมอบภิกษุสงฆ์ให้บริหาร ไฉนจึงจะไปมอบให้เทวทัตซึ่งเหมือนอย่างภูตบริโภคก้อนเขฬะเล่าดังนี้ พระเทวทัตก็มีความอาฆาตในพระพุทธเจ้าตั้งแต่นั้น เพราะได้ถูกทรงประณามดังกล่าว

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรียกประชุมสงฆ์และโปรดให้พระสงฆ์ทำ***ปกาสนียกรรม*** แก่พระเทวทัต ก็คือให้ประกาศให้คนทั้งหมดทราบกันว่า ปกติของพระเทวทัตในเวลาก่อนนั้นเป็นอย่างหนึ่ง แต่บัดนี้เป็นอีกอย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น พระเทวทัตประกอบกรรมใด ๆ ทางกายทางวาจา ก็อย่าให้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระธรรม เป็นพระสงฆ์ ประกอบกรรมนั้น ๆ เป็นกรรมคือการกระทำของพระเทวทัตเอง ไม่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์

เมื่อเหตุการณ์มาถึงขั้นนี้ พระเทวทัตก็ได้ไปเฝ้าพระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งในขณะนั้นได้เป็นกษัตริย์ขึ้นแล้ว ขอให้พระเจ้าอชาตศัตรูนั้นดำเนินการที่จะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า พระเจ้าอชาตศัตรูก็ได้มีรับสั่งให้พระเทวทัตไปติดต่อกับเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ กับคนต่าง ๆ เอาเอง และก็รับสั่งกับคนต่าง ๆ ว่า เมื่อพระเทวทัตสั่งอย่างไรก็ให้ไปทำ แต่พระองค์ไม่ทรงสั่งเอง

เพราะฉะนั้น ในวาระแรก พระเทวทัตได้ส่งคนแม่นธนู ให้ไปยิงพระพุทธเจ้า ก็ทำนองว่าส่งมือปืนไปยิงนั่นเองในปัจจุบัน และก็ได้จัดบุคคล อีก ๒ คน ให้ไปคอยดักในทางที่คนแม่นธนูที่กำหนดให้ไปยิงพระพุทธเจ้านั้นจะเดินทางกลับ ให้คนทั้ง ๒ นั้น ไปฆ่าคนยิงนั้นเสีย แล้วส่งคนไปอีก ๔ คนให้ไปดักฆ่าคนทั้ง ๒ คนนั้น แล้วส่งคนไปอีก ๘ คนให้ไปฆ่าคนทั้ง ๔ ที่ไปดักฆ่าคน ๒ คน แล้วส่งคนไปอีก ๑๖ คน ให้ไปดักฆ่าคน ๘ คน ที่ส่งไปสำหรับที่จะดักฆ่าคน ๔ คน เพื่อที่จะทำลายหลักฐาน ต่าง ๆ แต่ว่าคนแม่นธนูที่ไปดักยิงพระพุทธเจ้านั้นครั้นไปถึงพระพุทธเจ้าแล้ว ก็เกิดความครั่นคร้ามไม่กล้าที่จะยิงพระองค์ และพระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมโปรดให้ได้ดวงตาเห็นธรรม และก็รับสั่งว่าเวลากลับละก็อย่ากลับในทางนั้นที่คน ๒ คนไปดักอยู่

คน ๒ คนที่ไปดักอยู่ คน ๔ คนที่ไปดักอยู่ คน ๘ คนที่ไปดักอยู่ และคนอีก ๑๖ คนที่ไปดักอยู่โดยลำดับ เมื่อไม่เห็นคนที่ตัวไปดักเดินทางกลับก็พากันไปตามทาง ก็พากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ทรงแสดงธรรมให้ได้ดวงตาเห็นธรรมทั้งหมด ก็เป็นอันว่า การที่ส่งคนแม่นธนูไปยิงพระพุทธเจ้านั้นไม่สำเร็จ

เมื่อไม่สำเร็จในครั้งแรกนั้น พระเทวทัตก็คิดจะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าเป็นครั้งที่สอง โดยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏ และโดยปกติก็เสด็จมาเดินจงกรมในตอนล่างของหุบเขา พระเทวทัตจึงขึ้นไปข้างบนแล้วก็กลิ้งหินลงมาเพื่อที่จะให้ทับพระพุทธเจ้าในขณะที่ทรงเดินจงกรมอยู่ในตอนล่าง ก้อนหินที่พระเทวทัตผลักให้กลิ้งลงมานั้นก็มาติดอยู่ที่ยอดเขา ๒ ยอดตอนล่าง ไม่ตกลงไปยังที่ ๆ พระพุทธเจ้าทรงเดินจงกรม แต่ว่าก็มีสะเก็ดหินที่แตกหล่นลงไปต้องพระบาทห้อเลือดขึ้นมา เพราะฉะนั้น ก็เป็นอันว่าพระเทวทัตได้ทำอนันตริยกรรมเป็นครั้งที่ ๑ ก็คือกระทำพระโลหิตให้ห้อขึ้นแก่พระพุทธเจ้า ก็เป็นอันว่าการปลงพระชนม์เป็นครั้งที่ ๒ ไม่สำเร็จ

จนมาถึงครั้งที่ ๓ ก็ได้แก่การปล่อยช้างนาฬาคีรี ช้างนาฬาคีรีนี้เป็นช้างหลวง เป็นช้างที่ดุร้าย เจ้าหน้าที่ก็ขังเอาไว้ ในขณะที่ตกมัน เคยฆ่าคน พระเทวทัตจึงไปหาเจ้าหน้าที่และสั่งให้นำช้างไปปล่อยในทางที่พระพุทธเจ้าเสด็จออกบิณฑบาตในเวลาเช้า เจ้าหน้าที่จึงนำช้างไปแล้วก็ปล่อยในขณะที่พระพุทธเจ้ามาถึงถนนสายนั้น ช้างนาฬาคีรีก็วิ่งตรงเข้าไปสู่พระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทับยืนและทรงแผ่เมตตาจิตไปยังช้างนาฬาคีรี ช้างนาฬาคีรีนั้นได้รับเมตตาจิตจากพระพุทธเจ้าก็ยืนชะงักงันอยู่กับที่ไม่เข้าประทุษร้ายพระพุทธเจ้า ลดงวงลงยืนนิ่งอยู่ ณ เบื้องพระพักตร์ พระพุทธเจ้าก็ยื่นพระหัตถ์เบื้องขวาไปลูบตะพองของช้างนั้น แล้วก็มีพระดำรัสเหมือนอย่างตรัสกับช้าง ในทำนองสอนคนในที่นั้นว่า เจ้าอย่าได้เข้ามาประทุษร้ายพระพุทธเจ้าผู้เป็นดุจช้างอันประเสริฐ เพราะการเข้ามาประทุษร้ายพระพุทธเจ้าผู้เป็นดุจช้างอันประเสริฐนั้นเป็นการทำที่นำทุกข์มาให้ดังนี้เป็นต้น ช้างนั้นก็เอาปลายงวงปัดฝุ่นที่ข้างพระบาทของพระพุทธเจ้าขึ้นมาโปรยลงบนเศียรของตน แล้วโค้งตัวถอยออกมา เจ้าหน้าที่ก็นำช้างกลับไปสู่ที่อยู่ และต่อจากนั้นช้างนาฬาคีรีนั้นก็กลายเป็นช้างสงบ ประชาชนก็พากันไปโยนเงินทองเป็นต้นที่ตัวช้าง ช้างนั้นก็เลยได้ชื่อใหม่ว่า ***ธนบาล*** ที่แปลว่าช้างผู้รักษาทรัพย์ คือกลายเป็นช้างที่เชื่องเป็นช้างที่ดีไม่ดุร้ายเหมือนแต่ก่อน

ฝ่ายประชาชนก็พากันเล่าลือถึงความประพฤติอันชั่วร้ายของพระเทวทัตและก็พากันโพนทะนาถึงพระเจ้าอชาตศัตรูว่าไปทะนุบำรุงพระที่ทุศีล พระที่ไม่ดี พระเจ้าอชาตศัตรูทรงเห็นว่าจะฝืนมติมหาชนไปไม่รอด จึงได้เลิกคบหาพระเทวทัต และก็เลิกการที่ได้ทรง

พ

อุปการะพระเทวทัตทั้งหมด พระเทวทัตจึงได้ตกลำบาก ต้องเที่ยวขอเขา ต้องเที่ยวเรี่ยไรเขามาสำหรับขบฉัน พระพุทธเจ้า ได้ทรงทราบจึงได้ทรงเรียกพระเทวทัตมาสอบถาม พระเทวทัตก็ยอมรับ จึงได้ทรงติเตียนและทรงแสดงธรรมสั่งสอน

ต่อจากนั้นพระเทวทัตก็คิดทำการชั่วร้ายที่ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือคิดทำ ***สังฆเภท*** หรือคิดที่จะ ***ทำลายสงฆ์*** คือคิดที่จะยุยงชักชวนพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งไปเป็นบริวารของตน และก็ตั้งตัวขึ้นเป็นศาสดาเสียเอง ดั่งนี้เรียกว่าคิดทำสังฆเภท ก็ทำนองคิดขบถต่อพระพุทธเจ้านั่นเอง จึงได้หารือกับพวกบริวารที่โปรดปรานหรือที่เป็นพวกเดียวกัน ร่วมคอกันทั้งหลาย ซึ่งกล่าวว่ามีอยู่ ๔ มี ***พระโกกาลิกะ*** เป็นต้น ฝ่ายพระโกกาลิกะ เป็นต้นนั้นก็เห็นชอบในการที่จะแยกเป็นคณะต่างหาก แต่ก็ได้ติงว่า พระพุทธเจ้านั้นทรงมีฤทธิ์มีอานุภาพมาก เพราะฉะนั้น การที่จะแยกหมู่และเอาพระภิกษุไปตั้งเป็นหมู่เป็นคณะนั้นจะทำได้ยาก พระเทวทัตก็บอกว่าจะมีทางทำได้สำเร็จโดยไม่ยาก คือจะใช้วิธีที่จะกราบทูลเสนอให้ทรงบัญญัติให้พระภิกษุสงฆ์ทั้งหลายปฏิบัติในข้อปฏิบัติ ๕ ข้อด้วยกัน

เพราะฉะนั้น ในวันหนึ่งพระเทวทัตพร้อมกับบริวารจึงได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลเสนอให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติแก่ภิกษุสงฆ์ให้ปฏิบัติใน ๕ ข้อด้วยกัน โดยอ้างว่าพระพุทธเจ้านั้นทรงสรรเสริญคุณแห่งภิกษุอันมีความมักน้อยสันโดษ ผู้ขัดเกลาชำระล้างกิเลส ผู้ประพฤติธุดงควัตรเป็นเครื่องกำจัดกิเลส เป็นผู้มีความสำรวมระวังอันนำมาซึ่งความเลื่อมใสแก่ผู้ที่ได้พบเห็น และแก่ผู้ที่เริ่มบำเพ็ญเพียรอยู่ตามปกติ ได้ทรงสรรเสริญแก่พระภิกษุสงฆ์ผู้ที่มีความประพฤติปฏิบัติดั่งนี้เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น จึงขอเสนอให้ทรงบัญญัติให้ภิกษุทั้งหลายปฏิบัติในข้อปฏิบัติ ๕ ข้อด้วยกัน คือ

๑. ภิกษุทั้งหลายต้องถือการอยู่ในป่าเป็นวัตรจนตลอดชีวิต ภิกษุใดเข้าสู่ย่านแห่งบ้าน ภิกษุนั้นต้องมีโทษ

๒. ภิกษุทั้งหลายต้องถือฉันอาหารเฉพาะที่เที่ยวบิณฑบาตได้มาจนตลอดชีวิต ภิกษุใดฉันในที่ ๆ นิมนต์ ภิกษุนั้นต้องมีโทษ

๓. ภิกษุทั้งหลายต้องถือนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรจนตลอดชีวิต ภิกษุใดใช้สอยผ้าที่ชาวบ้านถวาย ภิกษุนั้นต้องมีโทษ

๔. ภิกษุทั้งหลายต้องถืออยู่โคนไม้เป็นวัตรจนตลอดชีวิต ภิกษุใดเข้าไปสู่สถานที่มีสิ่งปิดบังในเบื้องบน ภิกษุนั้นต้องมีโทษ

๕. ภิกษุทั้งหลายต้องไม่ฉันเนื้อสัตว์ทุก ๆ ชนิด ไม่ว่าจะเป็นสัตว์น้ำ สัตว์บก สัตว์อากาศ จนตลอดชีวิต ภิกษุใดฉันเนื้อสัตว์ ภิกษุนั้นต้องมีโทษ

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ข้อเสนอของเทวทัตนี้รับไว้ไม่ได้ ภิกษุใดปรารถนาจะอยู่ในป่าเป็นวัตร ก็จงถือการอยู่ในป่าเป็นวัตรเถิด ภิกษุใดปรารถนาจะอยู่ในย่านแห่งบ้าน ก็จงอยู่ในย่านแห่งบ้านเถิด ภิกษุใดปรารถนาจะฉันเพียงอาหารที่บิณฑบาตได้เป็นวัตร ก็จงถือการฉันอาหารที่บิณฑบาตได้เป็นวัตรเถิด ภิกษุใดปรารถนาจะฉันในที่นิมนต์ ก็จงฉันในที่นิมนต์เถิด ภิกษุใดปรารถนาจะห่มเพียงผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ก็จงถือการนุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตรเถิด ภิกษุใดปรารถนาจะนุ่งห่มผ้าที่ชาวบ้านถวาย ก็จงนุ่งห่มผ้าที่ชาวบ้านถวายเถิด เสนาสนะคือโคนต้นไม้ เราตถาคตอนุญาตเพียง ๘ เดือน คือนอกฤดูฝนเท่านั้น เนื้อสัตว์ทุกชนิดนอกจากที่ห้ามไว้ในขันธกะ ที่บริสุทธิ์โดยส่วน ๓ คือ ไม่ได้เห็น ไม่ได้ยินใครบอก ไม่ได้นึกสงสัยว่าเขาฆ่ามันมาสำหรับเลี้ยงตนแล้ว เราตถาคตอนุญาตให้ภิกษุฉันได้

เมื่อเหตุการณ์เป็นไปดั่งนี้ ก็เป็นอันว่าได้เป็นไปสมปรารถนาของพระเทวทัต เพราะพระเทวทัตก็คิดแล้วว่าไม่ทรงอนุญาต แต่ที่เสนอเข้าไปนั้นก็เพื่อว่าไม่ทรงอนุญาตแล้ว ก็จะได้นำไปโฆษณาให้ประชาชน ว่าตนได้เสนอข้อปฏิบัติที่เป็นอย่างอุกฤษฏ์ ๕ ข้อ แต่พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ เพราะฉะนั้นฝ่ายตนซึ่งเป็นฝ่ายที่เสนอข้อปฏิบัติทั้ง ๕ ข้อนั้น จึงเป็นฝ่ายที่ปฏิบัติในทางมักน้อยสันโดษ ปฏิบัติในทางขัดเกลาชำระล้างกิเลส เป็นต้น เพราะฉะนั้นจึงได้นำไปโฆษณาให้ประชาชนฟัง

ประชาชนนั้น ที่โง่ก็มี ที่ฉลาดก็มีต่าง ๆ กัน ฝ่ายประชาชนที่ไม่รู้ทันเล่ห์เหลี่ยมกโลบายหลอกลวงของบรรพชิตอลัชชี ประกอบกับไม่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ไม่รู้จักคนดีคนเลวมุ่งยกย่องแต่ผู้ที่ถูกใจตน ไม่เห็นความสำคัญในการยกย่องผู้ที่กระทำถูกต้องตามธรรม จึงต่างพากันโพนทะนาติเตียนพระพุทธเจ้าพร้อมทั้งสาวกทั้งหลายว่าปฏิบัติในทางที่ไม่เป็นไปเพื่อความขัดเกลาเป็นต้น แต่ว่าฝ่ายประชาชนที่ฉลาดก็พากันติเตียนพระเทวทัตยิ่งขึ้นว่าไฉนพระเทวทัตจึงได้ตะเกียกตะกายเพื่อที่จะแยกสงฆ์ออกเป็นก๊กเป็นเหล่า ไฉนพระเทวทัตจึงตะเกียกตะกายเพื่อทำลายพระพุทธศาสนา พระธรรมวินัยที่ดีที่ชอบ ดั่งนี้เป็นต้น

ฝ่ายพระพุทธเจ้าก็ยังมีพระมหากรุณาในพระเทวทัต เมื่อทรงทราบพฤติกรรมนั้น ก็ได้ทรงเรียกพระเทวทัตมาตักเตือน

อีก ให้เลิกที่จะพยายามทำลายสงฆ์ให้แตกกันเสีย ฝ่ายพระเทวทัตนั้นก็ไม่ฟังคำที่ตักเตือน

ฉะนั้น ในวันต่อมาเช้าวันหนึ่งซึ่งเป็นวันอุโบสถ พระเทวทัตได้บอกแก่ท่านพระอานนท์ในขณะที่กำลังไปบิณฑบาตที่กรุงราชคฤห์ว่า ตั้งแต่ในวันนี้ไป พระเทวทัตจะได้แยกทำอุโบสถอีกต่างหากจากพระพุทธเจ้า แยกออกจากภิกษุสงฆ์ คือว่าจะตั้งคณะของพระเทวทัตขึ้นใหม่ โดยเฉพาะ พระอานนท์ก็ได้กราบทูลพระพุทธเจ้า พระเทวทัตนั้นก็ได้ปฏิบัติตามที่ตนได้บอกแก่ท่านพระอานนท์นั้น ในขณะที่พระสงฆ์ประชุมกันในวันอุโบสถ พระเทวทัตจึงได้ยืนขึ้น กล่าวในที่ประชุมพระสงฆ์แสดงถึงเรื่องที่ได้กราบทูลขอให้ทรงบัญญัติข้อปฏิบัติ ๕ ประการ แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับ ฉะนั้นข้อปฏิบัติ ๕ ประการ ที่กราบทูลนั้นที่พระพุทธเจ้าไม่ทรงรับนั้น เป็นข้อปฏิบัติที่ดีที่ชอบเป็นไปเพื่อขัดเกลากิเลสเป็นต้น เพราะฉะนั้น ถ้าใครเห็นด้วยก็ขอให้จับสลากเห็นชอบกับตน ก็ได้มีพระใหม่ชาวเมืองเวสาลีประมาณ ๕๐๐ รูป ยังใหม่อยู่ยังไม่รู้จักพระธรรมวินัยที่แท้ พากันคิดว่าข้อปฏิบัติของพระเทวทัตเป็นธรรมเป็นวินัย เป็นศาสนาของพระศาสดา จึงได้พากันลงคะแนนประกาศการที่ตนเข้าเป็นพวกพระเทวทัต พระเทวทัตก็ได้พาภิกษุเหล่านั้นไปแยกอยู่ที่ตำบลคยาสีสะ ก็เป็นอันว่าพระเทวทัตนั้นได้ปฏิบัติเป็นการทำลายสงฆ์โดยตรง

ฝ่ายพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะก็ได้ไปกราบทูลพระพุทธเจ้าให้ทรงทราบ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสั่งพระเถระทั้ง ๒ นั้น ให้ไปอนุเคราะห์ภิกษุ ๕๐๐ นั้น พระอัครสาวกทั้ง ๒ ก็ได้รีบไปยังตำบลคยาสีสะนั้น ไปสู่ที่ ๆ พระเทวทัตกับพระภิกษุเหล่านั้นพักอยู่

ฝ่ายพระเทวทัตได้เห็นท่านพระอัครสาวกทั้ง ๒ มาก็มีความดีใจว่าคงจะมาเข้าพวกด้วย ก็ได้เรียกให้พระอัครสาวกทั้ง ๒ นั้นเข้ามานั่ง และพระเทวทัตเองก็ได้แสดงท่าเป็นพระพุทธเจ้าสั่งสอนภิกษุเหล่านั้น ครั้นสอนไปจนถึงเวลาค่ำคืนก็มีความเหน็ดเหนื่อย ก็ได้มอบให้พระอัครสาวกทั้ง ๒ ช่วยสอนแทน และตนเองก็ทำท่านอนแบบสีหไสยาของพระพุทธเจ้า ก็หลับไปอย่างปราศจากสติ พระอัครสาวกทั้ง ๒ จึงได้อบรมภิกษุ ๕๐๐ นั้น จนภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้นได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และก็ได้นำภิกษุ ๕๐๐ รูปนั้นกลับ

ฝ่ายพระเทวทัตนั้นได้ถูก ***พระโกกาลิกะ*** สมุนบริวารของตนปลุกขึ้น แล้วก็เล่าเรื่องให้ฟัง และพระเทวทัตเองก็ถึงกับอาเจียนเป็นโลหิต ซึ่งในอรรถกถา

มีเรื่องเล่าแถมว่า เมื่อพระโกกาลิกะเล่าเรื่องให้ฟังเสร็จแล้ว ก็เอาหัวเข่ากระแทกเข้าที่ยอดอกของพระเทวทัต พระเทวทัตจึงได้กระอักเลือดออกมา และตั้งแต่นั้นพระเทวทัตได้ล้มป่วยลง และเมื่อป่วยหนักลงก็กลับได้สติ สำนึกในความผิดของตัวขึ้นมา จึงได้อ้อนวอนให้พวกศิษย์พาไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเชตวัน พวกศิษย์ก็ให้พระเทวทัตนอนบนเตียงแล้วก็หามไป เมื่อไปถึงพระเชตวันแล้วก็พักอยู่ที่ภายนอกยังไม่ได้เข้าไปเฝ้า ส่วนพระลูกศิษย์ก็พากันไปสรงน้ำ

ฝ่ายพระเทวทัตเองนั้นจึงได้นั่งขึ้นแล้วก็หย่อนเท้าลงไปยังพื้นดินจากแคร่ที่เขาหาม ก็มีแสดงไว้ในอรรถกถาว่าแผ่นดินก็สูบเอาพระเทวทัตลงไปจมดินลงไปตามลำดับจนถึงคาง เมื่อถึงคางแล้วตอนนี้จึงได้เปล่งวาจาถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ แสดงว่าได้มีความสำนึกผิดและได้กลับถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะในวาระที่สุด แผ่นดินก็สูบพระเทวทัตลงไป ท่านแสดงไว้ในอรรถกถาว่าอย่างนี้ และก็ยังแสดงต่อไปว่า ด้วยอำนาจแห่งการที่พระเทวทัตได้สำนึกผิด และได้ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะเมื่อแผ่นดินสูบไปถึงคาง ซึ่งเรียกกันในภาษาทางวัดว่า “พระเทวทัตถวายคาง” คือเมื่อพระเทวทัตถูกแผ่นดินสูบจนถึงคาง ก็ได้เปล่งวาจาว่า พระพุทธเจ้าเป็นสรณะดั่งนี้ ก็เป็นกุศล ซึ่งภายหลังเมื่อพระเทวทัตสิ้นผลของกรรมหนักแล้วก็จะได้ตรัสรู้เป็นพระปัจเจกโพธิต่อไปภายหน้า ท่านแสดงไว้อย่างนี้

นี้เป็นเรื่องพระเทวทัตซึ่งผู้นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลายก็มักจะรู้จักได้มีพฤติการณ์ดังที่เล่ามาโดยสังเขปนี้ และเรื่องที่ปล่อยช้างนาฬาคีรีเพื่อทำลายพระพุทธเจ้านั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแผ่เมตตาจิตทำให้ช้างนาฬาคีรีนั้นกลับเชื่องและยืนหยุดนิ่งไม่ทำอันตรายพระพุทธเจ้าได้เป็นเรื่องที่ท่านมาประพันธ์เป็นคาถาในพุทธชัยมงคลคาถาทั้ง ๘ อันนับว่าเป็นคาถาที่ ๓ และขอให้การที่อ้างสัจจะคือความจริง ก็ขอให้เกิดชัยมงคล

พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๔ ซึ่งสวดว่า

อุกฺขิตฺตขคฺคมติหตฺถสุทารุณนฺตํ
ธาวนฺติโยชนปถงฺคุลิมาลวนฺตํ
อิทฺธีภิสงฺขตมโน ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ซึ่งยกศัพท์แปลว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *อิทฺธีภิสงฺขตมโน* ทรงมีพระมนัสมีฤทธิ์อันปรุงแต่งแล้ว *ชิตวา* ทรงชนะ *องฺคุลิมาลวนฺตํ* ซึ่งโจรผู้มีพวงแห่งนิ้วมือมนุษย์ ที่เรียกว่า องคุลิมาล *สุทารุณนฺตํ* สุดแสนร้ายกาจ *อติหตฺถ* มีฝีมือ *อุกฺขิตฺตขคฺคํ* เงื้อดาบ *ธาวนฺ* วิ่งไล่ *ติโยชนปถงฺ* สิ้นทางถึง ๓ โยชน์

พ

ชยมงฺคลานิ ชัยมงคลทั้งหลาย *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ตนฺเตชสา* ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

คาถานี้อ้างเรื่องทรงชนะ ***องคุลิมาลโจร*** เรื่ององคุลิมาลโจรได้แสดงแล้วในตำนาน หรือพระปริตรที่ชื่อว่าอังคุลิมาลปริตร ก็ได้อ้างเอาข้อที่ทรงชนะองคุลิมาลโจรนี้เป็น สัจจวาจาอำนวยชัยมงคลให้บังเกิดขึ้น

ต่อไปคาถาที่ ๕ ซึ่งสวดว่า

กตฺวาน กฏฺฐมุทรํ อิว คพฺภินียา
จิญฺจาย ทุฏฺฐวจนํ ชนกายมชฺเฌ
สนฺเตน โสมวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ยกศัพท์แปลว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ชิตวา* ทรงชนะ *ทุฏฺฐวจนํ* ความกล่าวร้าย *จิญฺจาย* ของนางจิญจา *คพฺภินียา อิว* ทำอาการประหนึ่งว่ามีครรภ์ *กตฺวาน* เพราะกระทำ *กฏฺฐมุทรํ* ซึ่งท่อนไม้ให้เป็นอุทร *โสมวิธินา* ด้วยวิธีสมาธิอันงาม *สนฺเตน* อันสงบรำงับ *ชนกายมชฺเฌ* ในท่ามกลางของหมู่ชน *ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ* ชัยมงคลจงมีแด่ท่านด้วยเดชพระชัยมงคลนั้น

คาถานี้แสดงข้อที่ได้ทรงชนะ***นางจิญจา***ผู้มากล่าวร้ายพระองค์ ว่านางตั้งครรภ์กับพระองค์ โดยที่มีเรื่องเล่าว่า นางจิญจาผู้นี้บวชเป็นปริพาชิกา คือเป็นนักบวชจำพวกหนึ่งในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา บรรดานักบวชใน ***พาหิรลัทธิ*** ที่แปลว่าลัทธิภายนอก คือภายนอกพระพุทธศาสนา เป็นพาหิรบรรพชิต คือเป็นผู้บวชภายนอก คือภายนอกพระพุทธศาสนานี้ มีอยู่เป็นอันมาก และจำพวกที่มีลัทธิปฏิบัติต่างจากพุทธศาสนามาก เรียกกันว่าติตถิยะ ที่เรามาเรียกกันเป็นภาษาไทยว่า ***เดียรถีย์***

คำว่า *ติตถิยะ* นี้มาจากคำว่า *ติตถ* ที่แปลว่า ท่า คือ ท่าน้ำ ท่าน้ำนั้นย่อมเป็นสถานที่ขึ้นเรือลงเรือ เป็นสถานที่ลงอาบน้ำ จึงนำคำนี้มาใช้หมายถึงลัทธิที่สั่งสอน เพราะลัทธิที่สั่งสอนย่อมเป็นที่มาปฏิบัติของผู้นับถือทั้งหลายเหมือนอย่างท่าน้ำซึ่งเป็นที่ไปขึ้นเรือลงเรือ หรือเป็นที่ไปอาบน้ำ

ผู้ที่ตั้งลัทธิอันเหมือนอย่างเป็นท่าน้ำคือเป็นที่รับรองคนที่มานับถือปฏิบัติดังกล่าวนั้น เรียกว่า ***ติตถกร*** หรือ ***ติตถกร*** แปลว่า ผู้สร้างติตถะ ท่าน้ำคือสร้างลัทธิขึ้นมา และได้มีเก่าก่อนพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็มีต่าง ๆ กันออกไปมากตามทิฏฐิ คือความเห็นซึ่งความเห็นต่าง ๆ อันเป็นความเห็นภายนอกพระพุทธศาสนานั้นแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่ง ๖๒ ชนิด เรียกว่าทิฏฐิ ๖๒ ซึ่งเป็นทิฏฐิภายนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า เป็นมิจฉาทิฏฐิ คือ ความเห็น

ผิด บรรดาผู้ที่ถือบวชในลัทธิที่เป็นเหมือนอย่างท่านี้เหล่านี้เรียกว่า ติตถิยะ ***เดียรถีย์*** ฉะนั้นคำว่า เดียรถีย์นั้น จึงหมายถึงนักบวชในลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งมีทิฏฐิลัทธิความประพฤติต่าง ๆ ต่างไปจากพระพุทธ-ศาสนาเป็นอันมาก บางจำพวกก็นุ่งผ้า บางจำพวกไม่นุ่งผ้า จำพวกที่นุ่งผ้านั้นบางพวกก็นุ่งผ้าปิดจำเพาะข้างหน้าเปลือยข้างหลัง บางจำพวกก็นุ่งผ้าขาวห่มผ้าขาว และจำพวกที่เรียกว่า ***ปริพาชก ปริพาชิกา*** ก็เป็นจำพวกนุ่งผ้า นางจิญจานี้เป็นปริพาชิกาผู้หนึ่งคือบวชในลัทธิที่นุ่งผ้า

และเมื่อพระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นบรรดาพวกเดียรถีย์ทั้งหลายก็พากันต่ำต้อยลงไป ประชาชนก็พากันมานับถือพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวกถวายความบำรุงพระพุทธเจ้าและพระ-สงฆ์สาวก พากันเลิกนับถือ เลิกให้การทะนุบำรุงพวกเดียรถีย์ทั้งหลาย เมื่อเป็นดั่งนี้ พวกเดียรถีย์ทั้งหลายจึงได้หารือกัน ว่าจะทำวิธีอย่างไรจึงจะทำให้พระพุทธเจ้าเสื่อมเสียชื่อเสียง คนจะได้ไม่นับถือและกลับมานับถือฝ่ายตน

นางจิญจานี้เป็นปริพาชิกาสาวซึ่งแสดงว่ามีรูปงาม พวกเดียรถีย์ที่เป็นอาจารย์จึงได้สอนแนะนำให้นางจิญจามาแสดงความกล่าวหาพระพุทธเจ้า นางจิญจานั้นก็มีความภักดีในลัทธิเดียรถีย์เป็นสาวกอยู่ในลัทธินั้น จึงได้รับมาปฏิบัติ ตั้งต้นแต่ได้เดินไปวัดที่พระพุทธเจ้าประทับ ให้สวนกับคนที่ไปฟังธรรมตอนเย็น และเมื่อขากลับก็พบนางจิญจาเดินไปสู่วัดและเมื่อถึงวัดก็เดินเลี่ยงไปเสีย วันรุ่งขึ้นก็เดินกลับให้สวนกับคนที่เข้าวัดแสดงว่าออกมาจากวัดและเมื่อหลาย ๆ หนเข้ามีคนถามว่าไปไหนมา ก็บอกว่าไปอยู่ในพระคันธกุฎีกับพระพุทธเจ้า ครั้นเวลาล่วงมาประมาณ ๑๐ เดือน ก็เอาท่อนไม้กลม ๆ ผูกท้องเข้า แสดงว่าท้องแก่ก็เข้าไปในที่ประชุมฟังธรรม

ในวันหนึ่งขณะที่พระพุทธเจ้ากำลังแสดงธรรมโปรดประชาชน นางจิญจาก็เข้าไปยืนในเบื้องหน้าพระพุทธเจ้าแล้วก็กล่าวขึ้นว่า อาศัยพระองค์จึงตั้งครรภ์ขึ้นมา แต่พระองค์ก็ไม่เหลียวแลได้แต่อภิรมย์ แต่ไม่อุปการะ พระ-พุทธเจ้าก็ตรัสว่า นางกับพระองค์เท่านั้นซึ่งรู้ว่าข้อที่นางกล่าวนี้เป็นจริงหรือไม่เป็นจริง นางก็กล่าวว่า ก็รู้ในความที่ข้อที่พระองค์และนางรู้แล้วนั่นแหละแต่ว่าในขณะนั้นก็มีลมพัดมาโดยแรงผ้าก็เปิดออก ท่อนไม้ที่ผูกกับท้องก็หล่นลงถูกเท้าของนางแตก ปรากฏแก่ประชาชนที่ฟังธรรมอยู่ คนทั้งหลายก็พากันเอะอะว่ากล่าวนางจิญจาว่าใส่ร้าย

พ

พระพุทธเจ้า เพราะความจริงปรากฏขึ้นดั่งนั้น แล้วก็ฉุดนางออกจากที่ฟังธรรมไปในภายนอก เมื่อพ้นพระพักตร์พระพุทธเจ้าออกไปแล้ว ท่านก็แสดงว่าแผ่นดินแยกออกก็สูบเอานางจิญจาลงไป

เรื่องที่เล่ามานี้ มีแสดงไว้ในอรรถกถา ท่านจึงนำมาอ้างเป็นสัจจวาจาอำนวยชัยมงคลให้บังเกิดขึ้นเป็นคาถาที่ ๕ วิธีชนะของพระพุทธเจ้านั้น สำหรับในเรื่องนี้เรียกว่า ***โสมวิธี*** โสมะนั้น เรามาเรียกกันในภาษาไทยก็มีว่า โสม คือเป็นวิธีที่งดงาม และบางทีโสมะก็แปลว่าดวงจันทร์หรือพระจันทร์ เพราะว่าอาการที่กล่าวใส่ร้ายพระพุทธเจ้าดั่งนั้นก็คล้าย ๆ กับว่าสาดน้ำโสโครกขึ้นไปเพื่อจะให้เปื้อนพระจันทร์ซึ่งลอยอยู่ในท้องฟ้าอันเป็นสิ่งที่ทำไม่ได้ น้ำโสโครกที่สาดขึ้นไปนั้นก็ต้องตกลงมาเปื้อนผู้ที่สาดขึ้นไปเอง ดวงจันทร์นั้นก็คงลอยตามปกติไม่ต้องทำอะไร พระพุทธเจ้านั้นก็ไม่ต้องทรงทำอะไร ทรงสงบอยู่เป็นปกติ และก็ใช้พระวาจาที่งดงามเหมาะสม คือไม่ใช่เป็นคำปฏิเสธไม่ใช่เป็นคำรับ แต่เป็นคำที่ชี้ในแง่ของสัจจะคือความจริง ว่าเรื่องที่กล่าวหานั้นจะจริงหรือไม่จริง พระองค์กับนางเท่านั้นที่รู้ ซึ่งความจริงก็เป็นเช่นนั้น พระองค์ก็ทรงทราบว่าจริงหรือไม่จริง นางก็รู้ว่าจริงหรือไม่จริง แต่ว่าคนอื่นนั้นไม่เห็น ไม่รู้ เพราะฉะนั้น ถ้าทรงปฏิเสธคนทั้งหลายก็คงได้แต่เชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น ซึ่งคนไม่เชื่อก็คงจะมีเพราะว่าเขาไม่รู้ไม่เห็น พูดในสิ่งที่คนอื่นไม่รู้ไม่เห็นนั้นก็ได้แต่ว่าเขาจะเชื่อหรือไม่เชื่อเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงใช้วาจาเช่นนั้น ใช้วาจาที่เป็นโสมวิธี คือเป็นวิธีที่ละเมียดละไมที่สงบ คือตรัสว่าพระองค์กับนางเท่านั้นที่รู้ว่าจริงหรือไม่จริง ดั่งนี้

และเพราะเหตุว่ากรรมที่นางทำนี้หนักมาก กล่าวตู่พระพุทธเจ้าด้วยสิ่งที่เป็นเท็จอย่างร้ายแรง เทพดาฟ้าดินทั้งหลายก็ทนไม่ได้ จึงได้แสดงอาการท่อนไม้ที่ผูกอยู่ก็หล่นลงมาให้คนทั้งหลายเห็น ลมก็พัดมาเปิดให้เขาเห็นว่าไม่ได้ท้องจริง ก็เป็นประจักษ์พยานขึ้นมาในปัจจุบัน แผ่นดินเองก็ไม่สามารถจะรองรับคนที่ทำชั่วอย่างร้ายแรงได้ เรียกว่า พระพุทธเจ้าก็ยังคงทรงลอยเด่นอยู่อย่างดวงจันทร์ ไม่ต้องกระทบกระเทือนอะไร จากคนที่สาดน้ำขึ้นไปจะให้กระทบกระเทือน วิธีดั่งนี้เรียกว่าโสมวิธี เป็นวิธีที่สงบ ก็เป็นเนติอันหนึ่งที่ควรจะพิจารณาสำหรับที่จะใช้ปฏิบัติได้ในกรณีที่ควรใช้ปฏิบัติ

พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๖ ซึ่งสวดว่า

สจฺจํ วิหาย มติสจฺจกวาทเกตุํ
วาทาภิโรปิตมนํ อติอนฺธภูตํ
ปญฺญาปทีปชลิโต ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

แปลยกศัพท์ว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ปญฺญาปทีปชลิโต* ทรงรุ่งเรืองแล้วด้วยประทีปคือปัญญา *ชิตวา* ทรงชนะ *สจฺจก* ซึ่งสัจจกนิครนถ์ *มติ* ผู้ถือตัวว่าฉลาด *วาทเกตุํ* เป็นเจ้าคารมผู้มีชื่อเสียงดุจธงที่ยกขึ้น *วิหาย* สละเสีย *สจฺจํ* ซึ่งความสัตย์หรือซึ่งสัจจธรรม *วาทาภิโรปิตมนํ* มีใจมุ่งจะยกถ้อยคำของตน *อติอนฺธภูตํ* เป็นผู้มืดมนยิ่งนัก *ชยมงฺคลานิ* ชัยมงคลทั้งหลาย *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ตนฺเตชสา* ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

ในคาถานี้ได้แสดงถึงความชนะของพระพุทธเจ้าต่อนิครนถบุตร คือบุตรของนิครนถ์อันเป็นเดียรถีย์พวกหนึ่ง *สจฺจก* ซึ่งชื่อว่าสัจจกะ

สัจจกนิครนถ์นี้ได้เป็นที่นับถือของบรรดาเจ้าลิจฉวีในเมืองเวสาลี เป็นผู้ที่คณะเจ้าลิจฉวีได้สร้างอารามให้นิครนถ์ผู้เป็นบิดามารดาอยู่จนถึงมีบุตรหญิงบุตรชายหลายคน สำหรับบุตรชายนั้นก็คือ สัจจกนิครนถบุตร บรรดาคณะเจ้าลิจฉวีและประชุมชนในเมืองเวสาลีได้นับถือนิครนถ์ตระกูลนี้และทะนุบำรุงมาโดยลำดับ และโดยเฉพาะตระกูลนิครนถ์นี้เป็นผู้ที่ศึกษาแตกฉานในลัทธินิครนถ์ได้เป็นเจ้าวาทะ โต้วาทะกับบรรดาผู้รู้ผู้ฉลาดทั้งหลายได้ชัยชนะในการโต้วาทะเกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ เสมอมา และนิครนถ์ผู้บิดาก็ได้อบรมสั่งสอนบุตรชายหญิงของตนให้มีความรู้ความฉลาดในลัทธิและในวิธีโต้วาทะกับคนทั้งหลาย สัจจกะผู้นี้จึงได้มีชื่อเสียงสืบต่อจากบิดาว่าเป็นคนที่ฉลาดมากเป็นนักโต้ตอบที่ได้รับความนิยมมากจนถึงกับได้กล่าวท้าทายและได้กล่าวแสดงตนไว้โดยเปิดเผยว่า สัจจกนิครนถ์ยังไม่เห็นสมณะหรือพราหมณ์ที่เป็นเจ้าหมู่เจ้าคณะเป็นคณาจารย์ แม้ที่ปฏิญญาตนว่าเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธะที่ปรารภจะโต้ตอบวาทะต่อตน ที่จะไม่พึงประหม่าสะทกสะท้านหวั่นไหวเหงื่อไหลแม้แต่คนเดียว หากสัจจกนิครนถ์จะปรารภโต้ตอบวาทะกับเสาที่ไม่มีเจตนา ถ้าหากเสานั้นปรารภจะโต้ตอบวาทะกับตัวเขาแล้วก็จะต้องประหม่า สะทกสะท้านหวั่นไหว จะป่วยกล่าวไปใยถึงมนุษย์ เพราะฉะนั้นในกรุงเวสาลีในขณะนั้น จึงมีตระกูลนิครนถ์นี้เอง ที่มีชื่อเสียงในการโต้ตอบวาทะและพอใจที่จะโต้ตอบวาทะกับสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่ผ่านมา และบรรดาสมณพราหมณ์ทั้งหลายที่ผ่านมาก็ต้องพ่ายแพ้ในการโต้ตอบวาทะกับคณะนิครนถ์นี้มาโดยลำดับ

พ

ในครั้งนั้นท่าน ***พระอัสสชิเถระ*** ได้เดินเข้าไปบิณฑบาตในเมืองเวสาลี ในเวลาเช้า สัจจกนิครนถ์ก็ออกเดินในเวลาเช้า เมื่อได้เห็นท่านพระอัสสชิจึงได้เข้าไปหาท่าน และก็ได้ตั้งปัญหาถามท่านขึ้นว่า พระสมณโคดมแนะนำพวกสาวกอย่างไร คำสั่งสอนของพระสมณโคดมมีส่วนอย่างไรที่เป็นไปมากในพวกสาวก ท่านพระอัสสชิเถระก็ได้ตอบว่าพระผู้มีพระภาคทรงแนะนำสาวกทั้งหลายที่เป็นไปมากในสาวกทั้งหลายดังที่เราได้สวดกันในเวลาหลังทำวัตรเช้านั้น คือทรงสั่งสอนว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง รูปเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน เวทนาไม่ใช่ตน สัญญาไม่ใช่ตน สังขารทั้งหลายไม่ใช่ตน วิญญาณไม่ใช่ตน สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายทั้งปวงไม่ใช่ตน ดั่งนี้ สัจจกนิครนถ์ได้กล่าวว่า จะไปพบกับพระสมณโคดม จะได้สนทนากันบ้าง ถ้ากระไรตนก็จะได้ปลดเปลื้องพระสมณโคดมเสียจากความเห็นที่เลวทรามนั้น

เมื่อสัจจกนิครนถ์ได้กล่าวฝากไปดังนี้ ก็ได้ชักชวนเจ้าลิจฉวีทั้งหลายประมาณ ๕๐๐ องค์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และก็ได้ทูลถามพระพุทธเจ้าว่า ทรงสอนพวกสาวกทั้งหลายมากอย่างไร หรือว่าอย่างไรเป็นส่วนมาก พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสตอบเหมือนอย่างที่ท่านพระอัสสชิได้กล่าวตอบนั้น

สัจจกนิครนถ์จึงได้กล่าวแย้งว่า เหมือนอย่างว่าพืชพันธุ์ไม้ก็ดี บุคคลจะทำการงานอะไรก็ดี ก็ต้องอาศัยแผ่นดิน ต้องตั้งอยู่ในแผ่นดิน ต้นไม้จึงจะเกิดเจริญได้ การงานจึงจะทำได้ฉันใด บุคคลก็ฉันนั้น มี รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นต้น ต้องตั้งอยู่ในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ จึงจะได้ประสบผลบุญผลบาปฉันนั้น

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามสัจจกนิครนถ์ให้ยืนยันถ้อยคำของตนว่า ท่านกล่าวอย่างนี้ว่ารูปเป็นของตน เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นของตน ดั่งนี้ใช่หรือไม่ สัจจกนิครนถ์ก็กราบทูลว่าสัจจกนิครนถ์ได้กล่าวดั่งนั้น

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามสัจจกนิครนถ์ว่า พระองค์จะตรัสสอบถามขอให้แก้ตามที่เห็นสมควร ในอาณาเขตใดอาณาเขตหนึ่งของพระราชาองค์ใดองค์หนึ่ง พระราชาองค์ใดองค์หนึ่งนั้นย่อมมีอำนาจที่จะทำอะไรได้ในอาณาเขตนั้นใช่หรือไม่ เช่นว่ามีอำนาจที่จะฆ่าคนที่ควรฆ่า ริบราชบาตรคนที่ควรริบ เนรเทศคนที่ควรเนรเทศ สัจจกนิครนถ์ก็ได้ทูลว่า พระราชาผู้ครองแคว้นใดแคว้นหนึ่งเหล่านั้น ย่อม

ทรงมีพระราชอำนาจที่จะทำเช่นนั้นได้ในแคว้นที่ทรงปกครองอยู่

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามว่า ก็ข้อที่ท่านกล่าวว่ารูปเป็นตนหรือว่ารูปเป็นตนของเรา เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นตนของเรา อำนาจของท่านเป็นไปในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณของเราจงเป็นดั่งนั้นเถิด อย่าได้เป็นอย่างนี้เลย ดั่งนี้หรือ สัจจกนิครนถ์ก็นิ่งเสีย ๒ ครั้ง

พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าเวลาบัดนี้ ไม่ใช่เป็นเวลาที่จะนิ่ง แต่จงแก้ ในที่สุดสัจจกนิครนถ์ก็ต้องทูลแก้ว่า ข้อนี้เป็นไปไม่ได้เลย คือข้อที่ว่าจะมีอำนาจบังคับให้รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นไปอย่างนี้ อย่าเป็นไปอย่างนั้น

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสย้ำว่าให้คิดดูเสียให้ดี คำที่พูดไว้ก่อนกับคำที่พูดทีหลังตรงกันหรือขัดแย้งกัน เพราะว่าทีแรกพูดว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นตนของตน เมื่อเป็นดั่งนี้จึงต้องหมายความว่ามีอำนาจเป็นไปในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ และขอให้เป็นดั่งนี้ อย่าให้เป็นอย่างนั้น สัจจกนิครนถ์ก็ยอมรับว่าเป็นไปไม่ได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามต่อไปว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เที่ยงหรือไม่เที่ยง สัจจกนิครนถ์ก็ได้ทูลตอบว่าไม่เที่ยง จึงได้ตรัสถามต่อไปว่าก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุข ก็ทูลว่าสิ่งนั้นเป็นทุกข์ ก็ตรัสถามต่อไปว่าก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะเห็นสิ่งนั้นว่านั่นเป็นเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาตัวตนของเรา สัจจกนิครนถ์ก็ทูลว่า ข้อนั้นไม่ควรเลย

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสถามต่อไปว่า ก็ผู้ที่ติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์ กล้ำกลืนทุกข์แล้วยังตามเห็นว่าทุกข์นั้นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตนของเราดั่งนั้น จะกำหนดทุกข์ได้เอง หรือจะทำทุกข์ให้สิ้นไปได้อยู่ มีบ้างหรือ สัจจกนิครนถ์ก็กราบทูลว่า จะพึงมีได้เพราะเหตุไร ข้อนี้มีไม่ได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสชี้เข้ามาที่ตัวของสัจจกนิครนถ์นั้นว่า เมื่อเป็นดั่งนี้ ท่านติดทุกข์ เข้าถึงทุกข์ กล้ำกลืนทุกข์แล้ว ยังตามเห็นทุกข์ว่า นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตนของเราดั่งนี้มิใช่หรือ พระพุทธเจ้าตรัสถามดั่งนี้แล้ว สัจจกนิครนถ์ก็ยอมรับว่าข้อนี้ต้องเป็นอย่างนั้น ก็เป็นอันว่าสัจจกนิครนถ์ต้องยอมรับในสัจจธรรมตามเหตุและผลของพระพุทธเจ้า และก็เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงชนะสัจจกนิครนถ์ที่ยังไม่เคยแพ้ใครมา

และสัจจกนิครนถ์ก็กราบทูลถามพระพุทธเจ้าต่อไปว่า ด้วยเหตุเท่าไรสาวกของพระโคดมจึงชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำถูกตามโอวาท ข้ามความสงสัยเสียได้ ปราศจากความแคลงใจอันเป็นเหตุให้กล่าวว่าข้อนี้เป็นอย่างไร ถึงความแกล้วกล้าไม่ต้องเชื่อผู้อื่นอยู่ในคำสอนของศาสดาตน พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่าสาวกของเราในธรรมวินัยนี้ ย่อมเห็นเบญจขันธ์ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงดั่งนี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอันใดอันหนึ่งทั้งที่ล่วงไปแล้ว ทั้งที่ยังมาไม่ถึง ทั้งที่เกิดขึ้นในบัดนี้ ที่เป็นภายในก็ดี ที่เป็นภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี เลวก็ดี ประณีตก็ดี ตั้งอยู่ในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมดก็เป็นแต่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตนของเราดั่งนี้ ด้วยเหตุเท่านี้แหละสาวกของเรา จึงชื่อว่าเป็นผู้ทำตามคำสั่งสอน ทำถูกตามโอวาท ข้ามความสงสัยเสียได้ ปราศจากความแคลงใจอันเป็นเหตุให้กล่าวว่า ข้อนี้เป็นอย่างไร ถึงความแกล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นอยู่ในคำสั่งสอนของศาสดาตน

สัจจกนิครนถ์ได้กราบทูลถามต่อไปว่า ด้วยเหตุเท่าไร ภิกษุชื่อว่าเป็นพระอรหันต์ มีอาสวะสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์ มีกิจที่ควรทำทำสำเร็จแล้ว ปลงภาระเสียได้ มีประโยชน์ตนถึงแล้วโดยลำดับ มีสังโยชน์อันจะนำไปสู่ภพสิ้นแล้ว พ้นวิเศษแล้ว เพราะรู้ชอบ พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นเบญจขันธ์ด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างนี้ว่า รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณอันใดอันหนึ่ง ทั้งที่ล่วงไปแล้ว ทั้งที่ยังไม่มาถึง ทั้งที่เกิดขึ้นเฉพาะในบัดนี้ ที่เป็นภายในก็ดี ที่เป็นภายนอกก็ดี หยาบก็ดี ละเอียดก็ดี เลวก็ดี ประณีตก็ดี ตั้งอยู่ในที่ไกลก็ดี ในที่ใกล้ก็ดี ทั้งหมด ก็เป็นแต่รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ใช่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาตัวตนของเราดั่งนี้ จึงพ้นแล้วเพราะไม่ถือมั่น ด้วยเหตุเท่านี้แหละภิกษุชื่อว่า เป็นพระอรหันต์ มีอาสวะสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว มีกิจที่ควรทำได้ทำเสร็จแล้ว ปลงภาระเสียได้ มีประโยชน์ตนถึงแล้วโดยลำดับ มีสังโยชน์อันนำไปสู่ภพสิ้นแล้ว พ้นวิเศษแล้วเพราะรู้ชอบ ภิกษุผู้ที่พ้นวิเศษแล้วอย่างนี้แหละประกอบด้วยคุณอันยอดเยี่ยม ๓ ประการ คือ ความเห็นอันยอดเยี่ยม ๑ ความปฏิบัติอันยอดเยี่ยม ๑ ความพ้นวิเศษอันยอดเยี่ยม ๑ เรียกตามศัพท์ธรรมว่า ***ทัสสนานุตตริยะ*** ความเห็นอันยอดเยี่ยม ***ปฏิปทา-นุตตริยะ*** ความปฏิบัติอันยอดเยี่ยม

วิมุตตานุตตริยะ ความพ้นวิเศษอันยอดเยี่ยม เมื่อมีจิตพ้นกิเลสแล้วดั่งนี้ ย่อมสักการะเคารพ นับถือ บูชาตถาคตว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นตรัสรู้แล้ว ย่อมแสดงธรรมเพื่อให้ตรัสรู้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงฝึกพระองค์แล้ว ย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อฝึก พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงสงบแล้ว ย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อให้สงบ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงพ้นแล้ว ย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อข้ามพ้น พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นทรงดับสนิทแล้ว ย่อมทรงแสดงธรรมเพื่อความดับสนิท

สัจจกนิครนถ์ได้ทูลสารภาพตนเองยกย่องพระพุทธเจ้าว่าตนนั้นเป็นคนคอยกำจัดผู้อื่น เป็นคนคอยคะนองวาจา ได้สำคัญถ้อยคำของพระโคดมว่าตนอาจรุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน บุรุษมาปะทะช้างซับมันเข้าก็ดี เจอะกองไฟอันกำลังลุกโพลงเข้าก็ดี เจอะงูพิษที่มีพิษร้ายก็ดี ยังพอเอาตัวรอดได้บ้าง แต่มาเจอะพระโคดมเข้าแล้วไม่มีเอาตัวรอดได้เลย ข้าแต่พระโคดมข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดผู้อื่น เป็นคนคอยคะนองวาจา ได้สำคัญถ้อยคำของพระโคดมว่าตนอาจรุกรานได้ด้วยถ้อยคำของตน ขอพระโคดมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์จงรับนิมนต์เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้

เมื่อได้นิมนต์พระพุทธเจ้าเพื่อทรงรับบิณฑบาตที่อารามของตนในวันรุ่งขึ้นแล้ว ก็ได้กล่าวชักชวนเจ้าลิจฉวีทั้งหลายไปร่วมถวายอาหารพระพุทธเจ้า

วันรุ่งขึ้นพระพุทธเจ้าพร้อมกับพระสงฆ์สาวกก็ได้เสด็จไปยังอารามของสัจจกนิครนถ์ ทรงรับอาหารบิณฑบาตเสวยพร้อมกับพระสงฆ์เสร็จแล้ว สัจจกนิครนถ์จึงทูลขอให้บุญและผลบุญที่มีในทานนี้จงมีเพื่อความสุขแก่ทายกทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า บุญและผลบุญในทานนี้อาศัยทักขิไณยบุคคลที่ยังไม่สิ้นราคะ โทสะ โมหะเช่นกับท่านจงมีแก่ทายกทั้งหลาย ส่วนบุญและผลบุญอาศัยทักขิไณยบุคคลที่สิ้นราคะ โทสะ โมหะเช่นเรา จักมีแก่ท่าน คือจักมีแก่สัจจกนิครนถ์ ฉะนี้

ก็เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงชนะสัจจกนิครนถ์ ในการที่สัจจกนิครนถ์มุ่งมาทูลโต้วาทะกับพระองค์ และสัจจกนิครนถ์ก็ได้ยอมรับธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงอย่างจริงใจ และก็ได้ถวายทานคืออาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์สาวก

ฉะนั้น เรื่องสัจจกนิครนถ์ที่มากราบทูลถามพระพุทธเจ้าเพื่อโต้วาทะและที่พระองค์ได้ตรัสตอบนี้ จึงมีข้อธรรมที่มีสารัตถะ คือเนื้อความที่เป็นสาระ

แก่นสาร ตั้งแต่ต้นมาจนจบ และโดยเฉพาะก็เป็นภูมิปฏิบัติในวิปัสสนา-กรรมฐานโดยตรง อันผู้ปฏิบัติทางสมถะและวิปัสสนาโดยเฉพาะทางวิปัสสนาจะพึงถือเป็นแนวปฏิบัติได้ และก็แสดงถึงภูมิธรรมของท่านพระอัสสชิเถระที่ท่านสามารถแสดงธรรมในพระพุทธ-ศาสนา จับเอาสาระสำคัญขึ้นแสดงโดยย่อ ซึ่งคำตอบของท่านพระอัสสชิเถระต่อคำถามอันเป็นคำตอบที่แสดงธรรมในพระพุทธศาสนาอย่างย่อที่สุด แปลว่าเป็นคำตอบแสดงธรรมถึงขั้นที่เรียกว่า เป็นหัวใจ ที่ปรากฏอยู่ในประวัติก็คำตอบของท่านต่อคำถามของพระ-สารีบุตรเถระเมื่อยังเป็นปริพาชก ยังไม่รู้จักพระพุทธศาสนา ได้เห็นพระอัสสชิเดินทางมาบิณฑบาต มีอาการสำรวมเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส จึงได้คิดว่าท่านบรรพชิตผู้นี้จะต้องมีศาสดาที่ดีมีธรรมที่ดี จึงมีอากัปกิริยาที่สำรวมน่าเลื่อมใส จึงได้ติดตามท่านอัสสชิไป เมื่อได้โอกาสก็ได้ถามปัญหาท่าน ท่านก็ตอบว่าท่านเพิ่งเข้ามาใหม่ ยังไม่มีความรู้อะไรกว้างขวาง จะตอบได้ก็แต่โดยย่อ ท่านพระสารีบุตรก็ตอบว่าขอให้ตอบโดยย่อ เพราะก็พอใจที่จะได้รับคำตอบแต่โดยย่อ ท่านพระอัสสชิจึงได้ตอบที่ท่านมาผูกไว้เป็นคาถาอันเป็นที่นับถือว่าเป็นหัวใจอริยสัจจ์ จารึกอยู่ในศิลาจารึกทั้งหลายของพระเจ้าอโศกเป็นอันมาก ว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา
เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ
เอวํวาที มหาสมโณ

ซึ่งแปลความว่า

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิดหรือว่าเกิดแต่เหตุ พระมหาสมณะ ตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีวาทะอย่างนี้ ดั่งนี้

คาถานี้เป็นคาถาที่มีชื่อเสียง ถือว่าเป็น ***หัวใจของอริยสัจจ์*** หรือพระ-พุทธศาสนาดังกล่าว ก็เป็นคำตอบของพระอัสสชิ และในเรื่องสัจจกนิครนถ์นี้ก็บังเอิญให้สัจจกนิครนถ์ได้ไปพบพระอัสสชิอีกซึ่งท่านเดินบิณฑบาต ก็ไปถามท่านอีกว่า พระพุทธเจ้านั้นตรัสสอนสาวกทั้งหลายเป็นส่วนมากอย่างไร ถามเอาเฉพาะที่เป็นส่วนมากด้วย คือที่สอนมากสอนบ่อย ๆ นั้นสอนอย่างไร ซึ่งคำตอบของท่านนี้เราก็ได้นำมาสวดกันอยู่ทุกวัน ในบทสวดตอนทำวัตรเช้าดังที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ก็เป็นถ้อยคำตอบของท่านพระอัสสชิ อีกเหมือนกัน และก็เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าที่สอนสาวกมากจริง ๆ ให้ใช้ปัญญาพิจารณาว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร

วิญญาณเป็นอนิจจะ ไม่เที่ยง รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตาตัวตน *สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา* สังขารทั้งปวง ไม่เที่ยง *สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา* ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา มิใช่ตัวตน ดั่งนี้

พุทธชัยมงคลคาถาที่ ๗ ที่สวดว่า

นนฺโทปนนฺทภุชคํ วิพุธํ มหิทฺธึ
ปุตฺเตน เถรภุชเคน ทมาปยนฺโต
อิทฺธูปเทสวิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

แปลยกศัพท์ว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ปุตฺเตน* ทรงโปรดให้พระโมคคัลลานเถระพุทธชิโนรส *เถรภุชเคน* ผู้เป็นพระเถระเหมือนอย่างภุชงค์คือนาค *ทมาปยนฺโต* ไปทรมาน *นนฺโทปนนฺทภุชคํ* ซึ่งภุชงค์คือ นาคชื่อว่านันโทปนันทะ *วิพุธํ* ผู้มีความรู้ผิด *มหิทฺธึ* มีฤทธิ์มาก *อิทฺธูปเทสวิธินา* ด้วยวิธีใช้ฤทธิ์ *ชยมงฺคลานิ* ขอชัยมงคลทั้งหลาย *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ตนฺเตชสา* ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

เรื่องนี้ อ้างถึงพญานาคชื่อ ***นันโทปนันทะ*** ซึ่งพระพุทธเจ้าได้โปรดให้ ***พระโมคคัลลานเถระ*** ไปทรมานด้วยวิธีใช้ฤทธิ์

เรื่องนาคนี้ตามที่แสดงไว้ในอรรถกถาเป็นโอปปาติกะจำพวกหนึ่ง คือเป็นจำพวกลอยเกิด ที่มีแสดงด้วยความเชื่อถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธศาสนา ว่ามีลักษณะเป็นงูพิเศษมีหงอน หรือจะเรียกว่างูหงอน และอันที่จริงคำว่า ***นาคะ*** หรือนาคนี้ พระอาจารย์ผู้แสดงศัพท์ได้แสดงไว้ว่า มาจากคำว่า ***นคะ*** ที่แปลว่าภูเขา มาเป็นนาคะ ก็แปลว่าชาวเขา ใช้เป็นชื่อของช้างก็ได้ ซึ่งอาจจะแปลว่าสัตว์ที่มีร่างกายใหญ่ดุจภูเขา ใช้เป็นคุณศัพท์สำหรับแต่งนามให้ทราบลักษณะพิเศษก็ได้ แปลว่าผู้มีอาการดุจภูเขา ซึ่งถือเอาใจความว่าเป็นผู้ประเสริฐผู้ยวดยิ่ง ในอินเดียใช้เป็นชื่อของมนุษย์เผ่าหนึ่ง ในบัดนี้ส่วนมากอยู่ในแคว้นอัสสัมของอินเดียและในบริเวณหมู่ภูเขา นาคะสำหรับที่ใช้เป็นชื่อของงูหงอน ที่เรียกว่านาค หรือที่เราเรียกว่า ***พญานาค*** และพวกนาคนี้กล่าวกันว่าเป็นบริวารของ ***ท้าววิรูปักขะ*** ซึ่งเป็นมหาราชผู้เป็นโลกบาลทิศตะวันตก อันเป็นที่เชื่อถือนับถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล และก็ติดมาเล่าในพระพุทธศาสนาที่แสดงถึงว่า นาคที่มีฤทธิ์มากชื่อว่านันโทปนันทะ วันหนึ่งได้เข้าไปอยู่ในข่ายแห่งพระญาณของพระพุทธเจ้า ซึ่งทรงตรวจดูสัตวโลกผู้ซึ่งมีอุปนิสัยที่จะเสด็จไปโปรดได้

ในวันนั้น นันโทปนันทนาคก็เข้าไปในข่ายแห่งพระญาณซึ่งทรงทราบว่านาคนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย และพระโมคคัลลานะ

สามารถที่จะปลดเปลื้องเขาออกจากมิจฉาทิฏฐิได้ จึงได้เสด็จไปด้วยฤทธิ์สู่ที่อยู่ของนันโทปนันทนาคนั้นพร้อมกับพระสาวกทั้งหลาย และเมื่อพญานาคได้เห็นพระพุทธเจ้าและหมู่พระสาวกเสด็จไปผ่านที่อยู่ของตนก็แสดงฤทธิ์ก็โปรดให้พระโมคคัลลานเถระแสดงฤทธิ์ปราบ พญานาคก็แพ้ฤทธิ์ของพระโมคคัลลานะ และก็ได้ขอถึงท่านพระโมคคัลลานะเป็นสรณะ ท่านพระโมคคัลลานะก็บอกว่าขอให้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าซึ่งเสด็จมาด้วย แล้วก็ได้พานาคไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พญานาคก็กล่าวถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ พระพุทธเจ้าก็ตรัสอวยพรให้นาคราชมีความสุข

เรื่องนี้เป็นเรื่องเล่าในคัมภีร์อรรถกถา ฉะนั้น จะได้มาอย่างไรก็ยากที่จะทราบได้ แต่ว่าเกี่ยวกับเรื่องแสดงฤทธิ์นี้ก็ได้มีแสดงไว้ในหลักธรรมในพระพุทธศาสนา คือ ในหมวด***วิชชา ๓*** หรือว่า***ญาณ ๓***

๑. ***ปุพเพนิวาสญาณ*** รู้ระลึกบุพเพนิวาส คือ นิวาสที่อาศัยในปางก่อนได้ คำว่านิวาสนี้ แปลว่าที่อาศัย บ้านก็เรียกว่า นิวาส ดังคำว่าสวางคนิวาส เพราะฉะนั้น ปุพเพนิวาสญาณ ญาณที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงนิวาสในปางก่อนได้ ก็คือระลึกถึงบ้านเก่าได้ ซึ่งหมายถึงขันธ์อันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อน ซึ่งกล่าวสั้นเพื่อเข้าใจง่ายก็คือรู้ระลึกชาติได้ เรียกให้เต็มที่ว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือรู้ระลึกชาติหนหลังได้

๒. ***จุตูปปาตญาณ*** รู้จักจุติคือความเคลื่อนจากชาติหนึ่ง ๆ อุปปาตะคือความเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ ว่าเป็นไปตามกรรม และ

๓. ***อาสวักขยญาณ*** รู้จักทำอาสวะให้สิ้น ทั้ง ๓ นี้เรียกว่า วิชชา ๓ หรือญาณ ๓

อีกหมวดหนึ่ง ***อภิญญา ๖*** อภิญญาแปลว่า รู้ยิ่ง คือ

อิทธิวิธิ แสดงฤทธิ์ได้ ***ทิพพโสต*** หูทิพย์ ***เจโตปริยญาณ*** รู้จักกำหนดใจผู้อื่น ***ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ*** ระลึกชาติได้ ***ทิพพจักขุ*** ตาทิพย์ อีกชื่อหนึ่งก็เรียกว่า ***จุตูปปาตญาณ*** ดังกล่าวในข้อวิชชา ๓ และ ***อาสวักขยญาณ*** รู้จักทำอาสวะให้สิ้น

สำหรับท่านผู้ปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งได้ปฏิบัติทางสมาธิมาจนได้อัปปนาสมาธิ บรรลุถึงฌาน คือรูปฌาน อรูปฌาน หรือรูปสมาบัติ อรูปสมาบัติ และบำเพ็ญวิปัสสนาต่อได้บรรลุมรรคผลจนถึงเป็นพระอรหันต์ในที่สุด บางพวกก็ได้วิชชา ๓ บางพวกก็ได้อภิญญา ๖ บางพวกก็ได้ทั้ง ๒ อย่าง คือได้อภิญญา ๖ ก็เท่ากับ ได้ทั้ง ๒ อย่าง เพราะว่าวิชชา ๓ นั้นก็รวมอยู่ในอภิญญา ๖ ด้วย อภิญญา ๖ นั้นก็เพิ่มเข้าอีก

๓ ข้อ คือมีวิชชา ๓ เป็นหลัก และเพิ่มอีก ๓ คือ อิทธิวิธิ ทิพพโสต และเจโตปริยญาณ ก็เป็นอภิญญา ๖

อีกอย่างหนึ่งแสดงไว้ ***วิชชา ๘*** คือ ๑. ***วิปัสสนาญาณ*** ญาณอันนับเข้าในวิปัสสนา ๒. ***มโนมยิทธิ*** ฤทธิ์แห่ง***มโนมัยกาย*** คือ ถอดมโนมัยกายออกจากกายนี้ได้ ๓. ***อิทธิวิธิ*** แสดงฤทธิ์ได้ ๔. ***ทิพพโสต*** หูทิพย์ ๕. ***เจโตปริยญาณ*** รู้จักกำหนดใจผู้อื่น ๖. ***ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ*** ระลึกชาติได้ ๗. ***ทิพพจักขุ*** ตาทิพย์ ๘. ***อาสวักขยญาณ*** รู้จักทำอาสวะให้สิ้น

วิชชา ๘ นี้ก็คืออภิญญา ๖ นั่นแหละ เติมเข้าอีก ๒ ข้อ คือเติมข้อ วิปัสสนาญาณ และมโนมยิทธิ มโนมยิทธินี้ควรจะอธิบายให้ทราบอีกสักหน่อยหนึ่ง ที่แปลว่า ฤทธิ์แห่งมโนมัยกาย คือฤทธิ์โดยการใช้มโนมัยกาย พระพุทธเจ้าที่เสด็จไปโปรดพระสาวกก็ดี ที่เสด็จไปในที่ใดที่หนึ่งก็ดี ท่านแสดงว่าเสด็จไปด้วยกายเนื้อนี้บ้าง เสด็จไปด้วยมโนมัยกายบ้าง เสด็จไปด้วยกายเนื้อนั้นก็คือเสด็จไปอย่างปกติธรรมดาด้วยกายนี้ ดังที่เสด็จไปนั่นไปนี่อยู่โดยปกติ ส่วนข้อที่ว่าเสด็จไปด้วยมโนมัยกายนั้น คือเสด็จไปด้วยกายซึ่งสำเร็จหรือเกิดจากมโนคือใจ คำว่ามโนมัยแปลว่าสำเร็จด้วยใจ หรือเกิดจากใจ เกิดด้วยใจ

มโนมัยกาย ก็คือกายที่สำเร็จด้วยใจ เกิดด้วยใจหรือเกิดจากใจ มโนมัยกายนี้ไม่ใช่เป็นกายเนื้อ แต่เป็นกายที่ไม่ปรากฏสรีระคือรูปร่างเช่นเดียวกับมโน คือใจหรือจิตซึ่งไม่มีสรีระคือรูปร่างปรากฏ แต่ท่านแสดงว่าเป็นกายที่มีอินทรีย์สมบูรณ์ไม่บกพร่อง อันหมายความว่ามีตา มีหู มีจมูก มีลิ้น มีกาย มีมนะ คือใจอันเรียกว่า อินทรีย์ ๖ คือเมื่อมโนมัยกายนี้ออกไป ก็เหมือนอย่างมีตาที่เห็นอะไรได้ มีหูที่ได้ยินอะไรได้ มีจมูกที่ได้กลิ่นอะไรได้ มีลิ้นที่รู้รสอะไรได้ มีกายที่ถูกต้องอะไรได้ มีมโน คือใจที่รู้เรื่องอะไรได้เหมือนอย่างนั้น และกายเนื้อก็คงอยู่ที่เดิมนั้นเอง เหมือนอย่างว่า ประทับอยู่ในพระคันธกุฎีที่พระเชตวัน กายเนื้อก็คงอยู่ที่นั้น แต่มโนมัยกายนี้ออกไป ดังเช่นที่มีแสดงว่าพระเถระบางรูปนั่งทำวิปัสสนาจนใกล้ที่จะบรรลุมรรคผล พระพุทธเจ้าทรงทราบและก็ได้ทรงทราบว่าถ้าได้เสด็จไปโปรดแสดงธรรมแนะนำอีกเพียงเล็กน้อย พระสาวกรูปนั้นก็จะได้ปัญญาบรรลุมรรคผลได้โดยสะดวกทีเดียว จึงได้เสด็จไปโปรดเหมือนอย่างที่เสด็จไปประทับจำเพาะหน้าของพระสาวกรูปนั้น และพระสาวกรูปนั้นก็เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จไปและทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็เหมือนอย่างว่าแสดงด้วยพระโอษฐ์

พ

นี่แหละ และพระสาวกรูปนั้นก็ได้ยินที่ทรงสั่งสอนก็เหมือนกับได้ยินที่สั่งสอนด้วยหูนี่แหละ แต่อันที่จริงพระพุทธเจ้าที่เห็นนั้นเป็นมโนมัยกายของพระพุทธเจ้าที่เสด็จไป และเมื่อตรัสสอนด้วยข้อความสั้น ๆ แล้วก็เสด็จกลับ คือเสด็จออกไปหายไปจากที่นั้น มโนมัยกายนั้นก็กลับมาสู่กายเนื้อ

ในบางคราวที่มีเล่าว่า พระพุทธเจ้าเสด็จไปในเทวโลก ท่านก็แสดงว่าเสด็จไปด้วยมโนมัยกายดังกล่าว และเรื่องมโนมัยกายนี้ สำหรับท่านผู้ที่ได้มโนมยิทธิย่อมสามารถที่จะทำได้ คือถอดมโนมัยกายออกไปสู่ที่นั่น สู่ที่นี่ได้ แล้วก็กลับเข้ามา ในขณะที่มโนมัยกายออกไปนั้น กายเนื้ออันนี้ก็ไม่ตายก็คงมีชีวิตอยู่ แต่เหมือนอย่างว่าไม่มีใจครองอยู่ เพราะว่าใจนั้นออกไป และเมื่อมโนมัยกายกลับเข้ามา ใจก็กลับมาครองกายเนื้อนี้อยู่ตามเดิม

ในสมัยปัจจุบันนี้เจ้านายพระองค์หนึ่งท่านปฏิบัติทางกรรมฐานมาก และได้ทรงเรียกมโนมัยกายนี้ว่า ***กายทิพย์*** คู่กับกายเนื้อ บุคคลที่ทำสมาธิได้ดีและได้เคยอบรมมาในทางนี้ในอดีตก็สามารถที่จะถอดกายทิพย์ออกจากกายเนื้อนี้ไปในที่ใดที่หนึ่งได้ ก็คือว่าได้มโนมยิทธิข้อนี้ และบางคนแม้ในบัดนี้ที่เคยมีอุปนิสัยเคยอบรมมาก็ปรากฏว่าทำได้ก็มีอยู่

เท่าที่ได้รู้จักเร็ว ๆ นี้ก็ยังมีคนหนึ่งกำลังเป็นนักเรียนนายทหารอากาศ ก็บอกว่ากายทิพย์ชอบออกไปในบางครั้งบางคราว เช่น ในครั้งหนึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ก็เข้านอน และเมื่อนอนก็รู้สึกว่าตัวเองลุกขึ้นนั่ง แต่ว่าตัวเองที่ลุกขึ้นนั่งนั้นมองไปก็ได้เห็นกายเนื้อของตนเองนอนอยู่ จนรู้สึกว่าตัวเองที่ลุกขึ้นนั่งนั้น ก็คือกายทิพย์ที่ออกไป และก็ได้พยายามที่จะให้กายทิพย์ที่ออกไปนั้นเข้าสู่กายเนื้อตามเดิม ก็กลับลงนอนใหม่ นอนทับลงไปในกายเนื้อของตัวเอง ก็เข้าใจว่าเข้าแล้วก็ลองลุกขึ้นมาใหม่ ก็ยังเห็นกายเนื้อของตนเองนอนอยู่อีก ก็แปลว่ายังไม่เข้า ก็ต้องพยายามอยู่เป็นเวลาพักหนึ่งจึงเข้าได้ เมื่อลองลุกขึ้นนั่งจึงได้รู้สึกว่ากายเนื้อของตนเองลุกขึ้นนั่งก็แปลว่าเข้าไปแล้ว สำหรับรายที่เล่านี้ก็ไม่ได้มีความประสงค์จะให้เป็นอย่างนั้นแต่ก็เป็นอย่างนั้น และก็เป็นมาเป็นบางครั้งบางคราว ก็แสดงว่าได้เคยมีอุปนิสัยในทางนี้มาแล้ว นี่เป็นเรื่องของมโนมยิทธิ

สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ก็ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้เรื่องหนึ่ง เรื่องตายเกิด ตายสูญ ท่านก็ตรัสเล่าถึงเรื่องเหล่านี้ไว้หลายเรื่องเหมือนกันอันเป็นสิ่งที่มีอยู่ แม้ในปัจจุบันบางคนก็ยังเป็นไปได้ และเรื่องนันโทปนันทนาคนี้ ก็เป็นเรื่องที่เล่าติดเข้ามา

ในอรรถกถาอันท่านแสดงอ้างเป็นข้อที่พระพุทธเจ้าได้ทรงชนะ มาประพันธ์เป็นบทสวดมนต์สำหรับที่จะให้บังเกิดความชนะเป็นชัยมงคลอันเป็นคาถาที่ ๗

ต่อไปพุทธชัยมงคลคาถาที่ ๘ ซึ่งสวดว่า

ทุคฺคาหทิฏฺฐิภุชเคน สุทฏฺฐหตฺถํ
พฺรหฺมํ วิสุทฺธิชุติมิทฺธิพกาภิธานํ
ญาณาคเทน วิธินา ชิตวา มุนินฺโท
ตนฺเตชสา ภวตุ เต ชยมงฺคลานิ

ซึ่งแปลยกศัพท์ว่า *มุนินฺโท* พระจอมมุนี *ชิตวา* ได้ทรงชนะ *พฺรหฺมํ* ซึ่งพรหม *พกาภิธานํ* ผู้มีอภิธานชื่อว่า พกะ *อิทฺธิ* ผู้มีฤทธิ์ *ชุติ* รุ่งเรือง *วิสุทฺธิ* สว่างไสว *ทุคฺคาหทิฏฺฐิภุชเคน สุทฏฺฐหตฺถํ* มีมืออันภุชงค์คืองูพิษ อันได้แก่ทิฏฐิคือความเห็นที่เป็นเหตุถือผิดขบเอาแล้ว *วิธินา* ด้วยวิธี *ญาณาคเทน* วางยาอันวิเศษคือเทศนาญาณ *ชยมงฺคลานิ* ขอชัยมงคลทั้งหลาย *ภวตุ* จงมี *เต* แก่ท่าน *ตนฺเตชสา* ด้วยเดชแห่งพระพุทธชัยมงคลนั้น

แม้ในเรื่องของ ***พกาพรหม*** หรือ ***พกพรหม*** ที่อ้างในคาถาสุดท้ายนี้ ก็ได้มีแสดงติดมาในคัมภีร์พระไตรปิฎกเหมือนกัน ว่าครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ในพระเชตวนารามอันเป็นอารามที่อนาถปิณฑิกะสร้างถวายในกรุงสาวัตถี สมัยนั้น พรหมชื่อพกะ ได้มีความเห็นที่ผิดอันเป็นบาปบังเกิดขึ้นว่า ที่นี้เที่ยงยั่งยืน แน่นอน เป็นอย่างเดียว ไม่มีที่จะเคลื่อน คือไม่ต้องจุติเคลื่อนไปเป็นธรรมดา เป็นที่ที่ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ไม่มีที่แล่นออกอื่นที่จะยิ่งไปกว่านี้ คือหมายความว่า พรหมโลกที่พกพรหมอุบัติขึ้นนี้ เป็นที่ที่ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติอีกต่อไป เป็นที่ที่เที่ยงเป็นที่ที่ยั่งยืน แล้วก็ไม่มีที่จะแล่นออกที่ยิ่งไปกว่านี้ คือที่สุดเพียงเท่านี้

พระพุทธเจ้าจึงได้เสด็จขึ้นไปโปรดและก็ได้รับการต้อนรับจากพกพรหม พกพรหมก็ได้กราบทูลแสดงทิฏฐิคือความเห็นดังกล่าวของตน พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า พกพรหมนั้นยังมีอวิชชายังอยู่กับอวิชชา มากล่าวที่ที่ไม่เที่ยงไม่แน่นอน ยั่งยืน เป็นอย่างเดียวที่ยังมีจุติ คือความเคลื่อนไปเป็นธรรมดาว่าเป็นที่ที่เที่ยง ที่ยั่งยืน ที่แน่นอน เป็นอย่างเดียว ที่ไม่จุติเป็นธรรมดา มากล่าวที่ที่ยังมีเกิดแก่ ตาย มีจุติ มีอุปบัติว่าไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ มากล่าวที่ซึ่งยังมีที่ที่จะแล่นออกยิ่งขึ้นไปกว่าอีกว่าไม่มีเสียแล้วดั่งนี้

พกพรหม จึ่งได้กราบทูลว่า ตนและสหายรวมกัน ๗๒ ต่างได้ทำกรรมที่เป็นบุญไว้ จึงมาเกิดในพรหมโลกนี้ ซึ่ง

พ

ไม่ต้องเป็นไปในอำนาจของใครอีก ล่วงชาติ ล่วงชราเสียได้ รู้จบเวท บรรลุถึงที่สุด ชนทั้งหลายเป็นอันมากต่างก็พากันกระซิบกระซาบต้องการที่จะมาสู่ภพเช่นนี้ พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่าพระองค์ได้ทรงทราบว่าอายุของพกพรหมและสหายที่ว่าอยู่ยั่งยืนตลอดไปนั้น อันที่จริงมีอายุเพียงแสนนิรัพพุทะ (สังขยามีจำนวนศูนย์ ๖๘ ศูนย์) เท่านั้น ซึ่งก็นับว่าเป็นอายุที่น้อยไม่ยืนยาว

พกพรหมจึงได้กราบทูล พระพุทธเจ้าว่า ก็เมื่อพระองค์ได้ทรงรู้ทรงเห็นไม่มีที่สุด ทรงก้าวล่วงชาติชราได้ก็ขอให้ตรัสบอกศีลและวัตร คือกรรมเก่าของพกพรหมเองว่าได้ทำอะไรมาบ้างซึ่ง พกพรหมจะพึงรู้ได้ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสบอกว่า พกพรหมได้ประกอบกุศลกรรมมาหลายอย่าง ได้ทรงระลึกได้เหมือนอย่างหลับแล้วตื่นขึ้น ก็เป็นต้นว่าพกพรหมได้เคยช่วยมนุษย์ซึ่งหิวกระหายไม่มีน้ำจะดื่มให้มีน้ำดื่มเป็นอันมาก ได้ช่วยมนุษย์ที่ถูกโจรจับไป แก้ไขให้หลุดออกมาได้ ได้ช่วยมนุษย์ที่เดินทางในทะเลถูกนาคที่ชั่วร้ายจะล่มเรือให้พ้นจากอันตรายได้ ตลอดจนถึงพระพุทธเจ้าเองเมื่อครั้งหนึ่งได้เป็นบุคคลชื่อว่ากัปปะ ก็ได้เคยเป็นศิษย์ของพกพรหมและก็ได้สำคัญว่าพกพรหมเป็นผู้ที่มีความรู้เหล่านี้เป็นต้น

พกพรหมก็ได้กล่าวรับรองว่าพระองค์ได้ทรงทราบจริง พระองค์เป็นพระพุทธเจ้า ผู้ได้ตรัสรู้จริง แล้วก็ทรงทราบคนอื่นตามเป็นจริงด้วย และพระองค์ก็ได้ทรงมีพระอานุภาพที่รุ่งเรือง ส่องพรหมโลกให้สว่างดั่งนี้ ก็เป็นว่าพกพรหมนี้กลับได้ความเห็นที่ถูกต้อง ละความคิดที่ว่าตนได้บรรลุถึงภูมิภพที่เที่ยงที่ยั่งยืนเสียได้ ดังนี้

แม้ในเรื่องนี้ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้อันได้สาระคือแก่นสารในส่วนหลักของพระพุทธศาสนา ในข้อที่ว่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้น เมื่อยังมีชาติ คือความเกิด จะเกิดในที่ใดก็ตาม แม้เกิดในพรหมโลกซึ่งมีอายุยืนมาก แต่ว่าก็จะต้องมีจุติคือความเคลื่อน คือต้องมีเกิด มีดับ เพราะฉะนั้น ที่ซึ่งไม่แก่ไม่ตายนั้นก็ต้องเป็นที่ที่ไม่เกิดคือนิพพานในพระพุทธศาสนา เมื่อได้บรรลุถึงนิพพานอันดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งสิ้น ไม่เกิดอีก จึงเป็นอันว่าได้บรรลุอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย ก็คือไม่เกิดไม่แก่ ไม่ตาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงมีแสดงไว้ว่า *สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา* ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา คือไม่พึงยึดถือว่าเป็นตัวเราของเรา

แม้ว่าจะบรรลุถึงนิพพานไม่เกิดอีกแต่ก็ไม่สูญ เป็นสิ่งที่มีอยู่ แต่ว่าเมื่อถอนธรรมทั้งปวงเสียได้หมด ก็เป็น

อันว่าถอนวาทะที่จะพูดเสียทุกทาง จึงไม่มีทางที่จะบัญญัติถ้อยคำขึ้นพูดถึงว่าอะไรต่อไปเป็นอันยุติ เพราะเมื่อยังไม่ยุติ ยังพูดถึงกันอยู่ว่าเป็นนั่นเป็นนี่ก็แปลว่า ยังไม่จบยังไม่สิ้น เมื่อจบสิ้นก็แปลว่า ยุติที่จะพูดถึงกันต่อไป ไม่มีที่จะยกขึ้นมาเป็นนั่นเป็นนี่อะไรอีกต่อไป ท่านจึงเปรียบเหมือนดังว่า ไฟสิ้นเชื้อดับไป ไม่ถึงความนับว่า ไฟไปข้างไหนอย่างไร แต่ว่า ไฟก็ไม่สูญ ฉันใดก็ดี ท่านผู้ที่บรรลุนิพพานสิ้นกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมดแล้ว ดับขันธ์ไม่เกิดอีกก็เป็นผู้ที่ไม่สูญ แต่ก็พ้นจากทางของถ้อยคำที่จะกล่าวถึงว่าอะไร เป็นอันยุติกันเสียทีหนึ่ง จะพูดว่าจิต ว่าวิญญาณหรืออะไรก็ไม่ได้ทั้งนั้น จะพูดว่าตัวตนก็ไม่ได้ทั้งนั้น จะพูดว่า เป็นรูป เป็นเวทนา เป็นสัญญา เป็นสังขารอะไรก็ไม่ได้ทั้งนั้น ก็เป็นยุติกันทั้งหมด จบกันเสียทีหนึ่ง ดั่งนี้เป็นหลักในพระพุทธศาสนา

และก็ได้มีคาถาปิดท้าย ซึ่งสวดว่า

เอตาปิ พุทฺธชยมงฺคลอฏฺฐคาถา
โย วาจโน ทินทิเน สรเต มตนฺที
หิตฺวานเนกวิวิธานิ จุปทฺทวานิ
โมกฺขํ สุขํ อธิคเมยฺย นโร สปญฺโญ

ซึ่งแปลยกศัพท์ว่า *โย* นรชนใด *สปญฺโญ* มีปัญญา *มตนฺที* ไม่เกียจคร้าน *วาจโน* สวดก็ดี *สรเต* ระลึกก็ดี *พุทฺธชยมงฺคลอฏฺฐคาถา* ซึ่งพระพุทธชัยมงคล ๘ คาถา *เอตาปิ* แม้เหล่านี้ *ทินทิเน* ทุก ๆ วัน *นโร* นรชน *หิตฺวาน* ละเสียได้ *จุปทฺทวานิ* ซึ่งอุปัทวอันตรายทั้งหลาย *อเนกวิวิธานิ* เป็นอเนกคือมิใช่อย่างเดียว *อธิคเมยฺย* พึงบรรลุถึง *สุขํ* ซึ่งสุข *โมกฺขํ* คือความพ้น หรือความพ้นซึ่งเป็นสุข ดั่งนี้

ได้แสดงมาในพุทธชัยมงคลคาถา ซึ่งเป็นบทสวดที่นิยมสวดกันอยู่ทั้งในหมู่ภิกษุ และหมู่คฤหัสถ์ฆราวาสผู้มุ่งชัยมงคลทั้งหลาย ฉะนั้น ก็พึงทราบว่า การสวดเมื่อระลึก ทำความเข้าใจไปตามใจความของบทที่สวด อันแสดงถึงชัยมงคลของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงชนะมาทุก ๆ ครั้ง ล้วนด้วยธรรมทั้งนั้น เช่นด้วยบารมีธรรมทั้ง ๑๐ มีทานเป็นต้น และที่แสดงไว้เป็นข้อ ๆ ในแต่ละคาถา ฉะนั้น ก็พึงทำความเข้าใจว่าชัยมงคลนั้น จะพึงสำเร็จได้ ก็ต้องปฏิบัติให้มีธรรมเหล่านี้ขึ้นในตน เช่นทานเป็นต้น หรือเช่นขันติ และข้ออื่น ๆ ที่แสดงไว้ในแต่ละคาถา และเมื่อใช้ธรรมมาเป็นเครื่องชนะดั่งนี้ ได้ชื่อว่า ได้ปฏิบัติเพื่อชัยมงคลตามทางพระพุทธศาสนาย่อมจะชนะได้ และสิ่งที่ชนะนั้นก็พึงเข้าใจว่า ก็ชนะกิเลสในใจของตนเอง หรือว่าชนะจิตใจก็คือชนะกิเลสที่ในจิตใจของตนเอง เมื่อชนะกิเลสในจิตใจของตนเองได้ ก็ชื่อว่า

ได้ชนะด้วยความชนะอันเลิศตามทางพระพุทธศาสนา ดั่งนี้เป็นเนื้อหาของพุทธชัยมงคลคาถาเหล่านี้ ซึ่งเมื่อสวดเมื่อระลึกและปฏิบัติตามไปก็จะบรรลุถึงโมกขสุข สุขคือความพ้นอันแท้จริงคือความพ้นกิเลสนั่นเอง แม้ว่าจะเป็นความพ้นชั่วคราว พ้นเฉพาะอย่างก็ตาม พ้นได้เมื่อใดก็ได้โมกขสุขเมื่อนั้น เมื่อความโลภเกิดขึ้น ความโกรธเกิดขึ้น ความหลงเกิดขึ้น ใช้บารมีหรือในข้ออื่น ใช้ขันติใช้เมตตาเป็นต้นเอาชนะเมื่อโลภ โกรธ หลง สงบลงไปได้ ก็เป็นอันว่าได้โมกขสุข กันครั้งหนึ่ง ๆ ดั่งนี้ก็เป็นชัยมงคลตรงตามทางพระพุทธศาสนา (ต.พ.๒๔๙-๓๐๐)

พุทธบริษัท ๔ *ดู* **พระสงฆ์**

พุทธบิดา *ดู* **วัชชี**

พุทธประวัติ *ดู* **พุทธศาสนา**

พุทธมามกะ *ดู* **พุทธศาสนา, พุทธศาสนิก**

พุทธมามิกา *ดู* **พุทธศาสนา, พุทธศาสนิก**

พุทธรัตนะ *ดู* **ปัญจวัคคีย์, พระรัตนตรัย**

พุทธวงศ์ *ดู* **กัป**

พุทธศาสนา คำว่า พระพุทธศาสนา ประกอบด้วยคำว่า ***พุทธะ*** ซึ่งแปลว่า ผู้รู้ กับคำว่า ***ศาสนา*** ที่แปลว่า คำสั่งสอน รวมกันเข้าเป็น ***พุทธศาสนา*** แปลว่า คำสั่งสอนของผู้รู้ เมื่อพูดว่าพระพุทธศาสนา ความเข้าใจก็ต้องแล่นเข้าไปถึงลัทธิปฏิบัติ และคณะบุคคลซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติในลัทธิปฏิบัตินั้น ไม่ใช่มีความหมายแต่เพียงคำสั่งสอน ซึ่งเป็นเสียงหรือเป็นหนังสือ หรือเป็นเพียงตำรับตำราเท่านั้น

พระพุทธศาสนาที่เราทั้งหลายในบัดนี้ได้รับนับถือและปฏิบัติเนื่องมาจากอะไร คือเราได้อะไรจากสิ่งที่เรียกว่า ***พระพุทธศาสนา*** นั้นมานับถือปฏิบัติในบัดนี้ เมื่อพิจารณาดูแล้วก็เห็นว่าเราได้หนังสืออย่างหนึ่ง บุคคลอย่างหนึ่ง หนังสือนั้นก็คือตำราที่แสดงพระพุทธศาสนา บุคคลนั้นก็คือ ***พุทธศาสนิก*** ที่แปลว่าผู้นับถือพระพุทธศาสนา พุทธศาสนิกนี้มิใช่หมายความแต่เพียงคฤหัสถ์ หมายความถึงทั้งบรรพชิตคือนักบวชและคฤหัสถ์ซึ่งเป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนา พูดอีกอย่างหนึ่งก็ได้แก่ พุทธบริษัทคือหมู่ของผู้นับถือพระพุทธเจ้า ดังที่เรียกว่า ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา แต่ในบัดนี้ ภิกษุณีไม่มีแล้ว ก็มีภิกษุกับสามเณร และอุบาสก อุบาสิกา หรือบุคคลที่เรียกว่า ***พุทธมามกะ พุทธมามิกา*** ก็รวมเรียกว่า พุทธบริษัทหรือ พุทธศาสนิกทั้งหมด คือในบัดนี้มีหนังสือซึ่งเป็นตำราพระพุทธศาสนา และมีบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธบริษัท ทั้ง ๒ อย่างนี้ หนังสือก็มาจากบุคคลนั่นเอง คือบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกหรือเป็นพุทธ-

บริษัทได้เป็นผู้ทำหนังสือขึ้น และบุคคลดังกล่าวนี้ก็ได้มีสืบต่อกันเรื่อยมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล และสืบต่อมาตั้งแต่จากที่เกิดของพระพุทธศาสนา มาจนถึงในต่างประเทศของประเทศนั้น ดังเช่นในประเทศไทยในบัดนี้ คือว่าได้มีพุทธศาสนิกหรือพุทธบริษัทสืบต่อกันเรื่อยมา จึงมาถึงเราทั้งหลายในบัดนี้ และเราทั้งหลายในบัดนี้ก็ได้เป็นพุทธ-ศาสนิกหรือพุทธบริษัทในปัจจุบัน และคนรุ่นต่อ ๆ ไปก็สืบต่อไปอีก

หนังสือคือ ***ตำราพระพุทธศาสนา*** นั้น ได้กล่าวแล้วว่าก็ออกมาจากบุคคล คือบุคคลผู้นับถือพระพุทธศาสนาในสมัยนั้น ๆ ได้ทำเอาไว้ และเมื่อเราได้ศึกษาในหนังสือตำราพระพุทธศาสนาแล้ว เราจึงทราบประวัติของพระพุทธ-ศาสนาตั้งแต่ต้นมา เพราะฉะนั้น การทราบเรื่องพระพุทธศาสนาในบัดนี้ จึงทราบได้จากหนังสือซึ่งเป็นตำรา บุคคลซึ่งเป็นผู้รู้พระพุทธศาสนาในบัดนี้ ก็รู้จากหนังสือหรือตำรา และก็บอกอธิบายกันต่อ ๆ มา เพราะฉะนั้นก็ควรจะทราบหนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนานี้ว่ามีขึ้นอย่างไร

หนังสือที่เป็นตำราในพระพุทธศาสนานี้มีเล่าว่า ได้มีขึ้นเป็นครั้งแรกอย่างสมบูรณ์เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๔๐๐ ปีเศษ คือหลังจากพุทธปรินิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ ภิกษุซึ่งเป็นพหูสูตในประเทศลังกาได้ปรารภความทรงจำของบุคคลว่าเสื่อมทรามลง ต่อไปก็คงไม่มีใครสามารถจะจำทรงพระ-พุทธวจนะไว้ได้ทั้งหมด จึงได้ประชุมกันทำสังคายนา คือสอบสวนร้อยกรองพระพุทธวจนะตามที่ต่างคนได้จำกันไว้ได้ รับรองต้องกันแล้วก็เขียนลงเป็นตัวหนังสือ ตำราที่เขียนขึ้นเป็นครั้งแรกที่เล่าถึงว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงคำสั่งสอนไว้อย่างไร เรียกว่าเป็น ***ปกรณ์*** คือเป็นหนังสือชั้น ***บาลี*** เป็นหลักฐานชั้นที่หนึ่ง

และต่อมาก็มีอาจารย์ได้แต่งคำอธิบายบาลีนั้น คำอธิบายบาลีของพระอาจารย์นั้นเรียกว่า ***อรรถกถา*** แปลว่ากล่าวเนื้อความ เป็นตำราชั้นที่ ๒ ต่อมาก็มีอาจารย์แต่งอธิบายอรรถกถานั้นอีกเรียกว่า ***ฎีกา*** เป็นตำราชั้นที่ ๓ ต่อมาก็มีพระอาจารย์แต่งอธิบายออกไปอีกเรียกว่า ***อนุฎีกา*** เป็นตำราชั้นที่ ๔ และก็ยังมีพระอาจารย์แต่งอธิบายเบ็ดเตล็ดเป็นเรื่องสำคัญบ้าง เป็นเรื่องย่อย ๆ บ้างอีกมากมาย ก็เรียกว่าเป็น ***ปกรณ์พิเศษ*** คือเป็นหนังสือพิเศษต่าง ๆ แต่ว่าตำราที่เป็นหลักก็คือ บาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ดั่งกล่าวมานั้น หนังสือเหล่านี้ได้มีในประเทศลังกาและตามประวัติก็เล่าว่า เดิมก็เขียนเป็นภาษาลังกาหรือภาษาสีหลอยู่เป็นอัน

มาก และต่อมาก็ได้มีพระเถระ เช่น พระพุทธโฆษาจารย์มาแปลเป็นภาษาบาลี ที่ในบัดนี้นับถือว่าเป็นภาษาพระพุทธศาสนาจนถึงในบัดนี้ หนังสือตำราเหล่านี้ก็ได้แปลเป็นภาษาบาลีในลังกาทั้งหมด

ในประเทศไทยเราก็ได้ตำราเหล่านี้มา เช่น ในบัดนี้ที่เป็นชั้นบาลีก็ได้มาบริบูรณ์ ชั้นอรรถกถาก็ได้มาบริบูรณ์ ฎีกา อนุฎีกา ก็มีโดยมาก แต่ที่พิมพ์แล้วด้วยอักษรไทยสำหรับที่เป็นบาลีเรียกว่า***พระไตรปิฎก*** พิมพ์ทั้งหมดพิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้งหนึ่ง พิมพ์เมื่อรัชกาลที่ ๗ คือพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖ เป็นครั้งที่ ๒ และในเวลาต่อ ๆ มาก็เพียงแต่พิมพ์ซ่อม สำหรับที่เป็นชั้นบาลีอันเรียกว่าพระไตรปิฎกนี้ ทางคณะสงฆ์ได้แปลเป็นภาษาไทย และได้พิมพ์เสร็จแล้วเป็นจำนวนมากเล่ม เป็นฉบับแปลของกรมการศาสนา ส่วนที่เป็นชั้นอรรถกถาได้พิมพ์ไว้ด้วยอักษรไทยเป็นส่วนมาก ชั้นฎีกาก็ได้พิมพ์บ้างแต่เป็นส่วนน้อย แต่หนังสือเหล่านี้โดยมากก็เป็นภาษาบาลี เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อจะรู้พระพุทธศาสนาด้วยตนเองจากตำราเดิม จึงต้องศึกษาภาษาบาลีหรือภาษามคธ พระภิกษุที่บวชมีหน้าที่จะต้องศึกษาสืบต่อพระพุทธศาสนาก็ต้องเรียนบาลีกัน และก็นำเอาพระธรรมวินัยจากบาลีนั้นมาแสดงแก่ผู้ที่ไม่ได้เรียนภาษาบาลี

เมื่อทราบว่าเราในบัดนี้ได้ทราบพระพุทธศาสนาจากหนังสือ และจากคณะบุคคลซึ่งเป็นพุทธศาสนิกดั่งที่กล่าวมาโดยย่อนี้แล้ว ก็ควรจะทราบต่อไปว่า เมื่อศึกษาจากหนังสือและบุคคลที่เป็นพุทธศาสนิกที่เป็นครูบาอาจารย์ต่อ ๆ กันมา จึงได้ทราบว่าต้นเดิมของพระพุทธศาสนานั้น ก็คือพระพุทธเจ้า (พ.พ. ๕-๗)

พระพุทธศาสนานั้น ตามศัพท์ ***พุทธะ*** ก็แปลว่าผู้รู้ ผู้ตรัสรู้ ***ศาสนา*** แปลว่าคำสอนหรือว่าคำสั่งสอน รวมเข้าเป็นพุทธศาสนา แปลว่าคำสอนของพระพุทธะ คือคำสอนของพระผู้รู้ หรือว่าคำสั่งสอนของพระผู้รู้ พระพุทธะพระผู้รู้ในคำนี้ก็หมายถึงท่านผู้ตรัสรู้พระธรรม แล้วแสดงพระธรรมสั่งสอนตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้น ท่านผู้นี้เป็นพระศาสดา ผู้สั่งสอนพระพุทธศาสนา เป็นผู้ตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นก็คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายซึ่งมีพระประวัติปรากฏอยู่ใน ***พุทธประวัติ*** นั้น

พระองค์ประสูติในชมพูทวีป บัดนี้เข้าใจกันว่าอยู่ในแคว้นเนปาล เมื่อก่อนพุทธศักราช ๘๐ ปี ทรงเป็นโอรสของกษัตริย์ผู้ปกครองแคว้นสักกชนบท ได้ทรงปรารภความแก่ ความเจ็บ ความตาย ที่มีประจำแก่ทุกชีวิตที่เกิดมา จึงพอพระหฤทัยในบรรพชาคือการบวช ดังที่ท่านได้แสดงว่าได้ทอดพระเนตรเห็น ***เทวทูต*** ทั้ง ๔ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และสมณะ ทรงสลดพระหฤทัยในเมื่อทอดพระเนตรเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนผู้เกิดมาก็ต้องแก่เจ็บตาย ไม่มีใครที่จะพ้นไปได้ จึงทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือความหลุดพ้นจากความแก่ ความเจ็บ ความตาย ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า ธรรมเช่นนี้ย่อมมีอยู่คู่กัน เพราะว่าเมื่อมีแก่ มีเจ็บ มีตาย ก็ต้องมีไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตายเป็นคู่กัน และทรงเข้าพระหฤทัยว่า ธรรมที่ทำให้พ้นจากความแก่ ความเจ็บความตาย บรรลุถึงความไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย นั่นแหละเรียกว่า ***โมกขธรรม*** ซึ่งทรงเข้าพระหฤทัยว่าจะต้องมีอยู่ จึงได้ทรงปรารถนา และได้ทรงเห็นว่าการบวชนั้นมีโอกาสที่จะปฏิบัติเพื่อประสบโมกขธรรมนี้ได้ อันเป็นธรรมที่ลุ่มลึก

ทรงปรารภเหตุดังกล่าวนี้ จึงเสด็จออกทรงผนวช โดยทรงสละเครื่องผูกพันของฆราวาสหมดทุกอย่าง ทรงสละทั้งพระชายา พระโอรส สละปราสาทที่เป็นที่ประทับอยู่ในฤดูทั้งสาม ๓ ปราสาท สละตำแหน่งรัชทายาท สละพระประยูรญาติ มิตรสหายทั้งหมด แปลว่าสละโลกออกทรงผนวช เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปลำพังพระองค์เดียว โดยที่ได้ทรงตัดพระเมาฬีคือพระเกศาที่มุ่นเป็นมวยด้วยพระขรรค์ และทรงเปลื้องเครื่องขัตติยาภรณ์ทั้งหมด ทรงนุ่งห่มด้วย***ผ้ากาสายะ*** หรือ***กาสาวะ*** คือผ้าย้อมน้ำฝาด ดั่งที่เรียกกันในบัดนี้ว่าน้ำกรัก ผ้าย้อมกรัก แล้วก็เสด็จจาริกท่องเที่ยวไปโดยลำพังพระองค์เดียว อาศัยอาหารด้วยการบิณฑบาต คือเที่ยวขอเขามาเสวย ต้องทรงดำเนินไปด้วยพระบาทบนแผ่นดิน บรรทมกลางดินกลางทราย นึกถึงภาพแล้วก็จะรู้สึกว่า ต้องมีพระหฤทัยที่มั่นคงเด็ดเดี่ยวมากจึงได้ทรงสละได้ เพราะว่าก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชนั้นประทับอยู่ในปราสาท ๓ ฤดู แวดล้อมไปด้วยบุคคลและวัตถุเป็นเครื่องบำรุงทุกอย่าง ได้เสวยอาหารที่ปรุงมาเป็นอย่างดี ที่มีผู้นำมาทุกเวลาที่ต้องการ ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ที่สวยงามประณีต บรรทมบนพระแท่นและเครื่องลาดที่งดงามและอำนวยความสุขทุกอย่าง แวดล้อมไปด้วยบริวาร จะเสด็จไปข้าง

ไหนก็มียานพาหนะที่สวยงาม หรือจะทรงม้าทรงช้าง ก็มีอยู่พร้อมสรรพทุกอย่าง ดำรงอยู่ในฐานะเป็นองค์รัชทายาท พระชายาก็ทรงพระสิริโฉม พระโอรสก็เพิ่งจะประสูติ ตามที่แสดงไว้ในพระประวัติ พิจารณาดูแล้วก็น่าที่จะสละออกได้ยาก เพราะการที่สละออกนั้นก็ไม่ได้หมายความว่า สละออกชั่วคราวอย่างสละมาบวช ๓ เดือน แต่ว่าเป็นการสละออกตลอดไป ด้วยมุ่งที่จะได้โมกขธรรม คือความหลุดพ้นดังกล่าวนั้น

อาศัยที่ได้ทรงมีพระปัญญาที่มองเห็นสัจจะ คือความจริงของชีวิตอย่างแท้จริง เรียกว่า มองเห็นทุกข์ที่อยู่ในความสุขอันใคร ๆ มองไม่เห็น เพราะนึกดูว่าผู้ที่อยู่ในภาวะที่เป็นสุขเช่นนั้นแวดล้อมไปด้วยอำนาจวาสนา เครื่องบำรุงความสุขทุกอย่าง พระชนม์ก็ยังน้อย พระเกศาก็ยังดำสนิท พระชายาก็อยู่ในพระวัยที่สวยงาม พระโอรสก็เพิ่งประสูติ ทุกอย่างอยู่ในความสดชื่นเหมือนอย่างดอกไม้ที่เพิ่งบาน กำลังงอกงาม ยังไม่แสดงอาการของความร่วงโรยอะไร สิ่งเหล่านี้ควรจะเป็นเครื่องปกปิดไม่ให้มองเห็นความทุกข์ คือ แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งก็เป็นเครื่องปกปิดได้จริงสำหรับคนทั่ว ๆ ไป ใครจะมองเห็นถ้าว่ากันด้วยตาเนื้อแล้วก็มองเห็นแต่ความสดชื่น ความสมบูรณ์บริบูรณ์ทุกอย่าง แต่ว่าอาศัยตาปัญญาซึ่งเป็นตาใน จึงได้ทรงมองเห็นความทุกข์ทั้งหลายที่ซ่อนอยู่ในเครื่องปกคลุมคือความสุขนั้น อันได้แก่ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์ เป็นสัจจะ คือความจริงของชีวิต ที่โผล่ขึ้นมาปรากฏในพระหฤทัยอย่างแจ่มชัด

เข้าใจว่าอาศัยเหตุนี้ท่านจึงได้ยกแสดงเป็นปุคลาธิษฐานว่า ทรงเห็น ***เทวทูต*** คือคนแก่ คนเจ็บ คนตาย กับสมณะ เพราะว่าเทวดานั้นปกติมองไม่เห็นด้วยตาเนื้อตามที่เชื่อถือกัน เว้นไว้แต่ว่าต้องการจะมาแสดงกายให้ปรากฏ เพราะว่ากายของเทวดานั้นเป็นกายทิพย์ จะเห็นก็เห็นด้วยตาทิพย์ อันเรียกว่าทิพยจักษุ สัจจะคือความจริงของชีวิตทั้ง ๓ ก็เหมือนเช่นนั้น ในขณะที่กำลังอยู่ในวัยที่สมบูรณ์วัยที่สมบูรณ์นี้ย่อมปกปิดไม่ให้มองเห็น แปลว่าตาเนื้อมองไม่เห็น มองเห็นแต่ความสวยงาม และสิ่งที่ตกแต่งไว้อย่างสวยงาม แต่ว่าตาใจคือปัญญามองเห็น ก็เท่ากับว่าเป็นตาทิพย์นั่นเองมองลอดเข้าไปเห็นสัจจะคือความจริงที่ซ่อนอยู่ ท่านจึงได้ผูกขึ้นเป็นปุคลาธิษฐานว่าได้ทรงเห็นเทวทูต แม้สมณะก็เช่นเดียวกัน จะมองเห็นคุณของสมณะก็ด้วยตาปัญญา ตาเนื้อแล้วก็มองไม่เห็น เพราะว่าการเป็น

สมณะนั้น เศร้าหมองในสายตาเนื้อ แต่ว่าผ่องใสในสายตาของปัญญา อาศัยปัญญาและอาศัยพระปณิธาน คือความตั้งพระหฤทัยมุ่งมั่นจริง ๆ จึงได้ทรงสละได้

เมื่อทรงสละแล้ว ก็ทรงดำรงความเป็นอยู่อย่างตรงกันข้ามทันที ดังที่กล่าวมาข้างต้น อาหารที่มีผู้จัดถวายอย่างประณีตก็เที่ยวขอเขามาเสวย สุดแต่เขาจะให้ เหมือนอย่างที่พระไปบิณฑบาตแล้วก็ได้อาหารจากชาวบ้านนั่นเอง ดีบ้างเลวบ้าง เคยทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ก็มาทรงผ้ากาสายะ หรือผ้ากาสาวะ คือผ้ากรัก ผ้าย้อมน้ำฝาด ต้องบรรทมกลางดินกลางทราย ใต้ต้นไม้ สุดแต่ว่าจะไปรอนแรมลงที่ไหน จะต้องเสด็จไปด้วยพระบาทเปล่า ต้องช่วยพระองค์เองทุกอย่าง ไม่มีข้าทาสบริวารมาคอยช่วยเหลืออะไรทั้งนั้น แปลว่าอยู่ในสภาพที่กลับตรงกันข้ามทุกอย่าง

ในครั้งแรกได้ทรงศึกษาและปฏิบัติกับอาจารย์อาฬารดาบส และ อุททกดาบส ได้ทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์ทั้ง ๒ ก็ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่ทางหลุดพ้น จึงเสด็จออกไปทำทุกรกิริยา คือการทำตนให้ลำบากหลายประการ ดังที่ท่านแสดงว่ายังไม่มีใครทำได้เสมอเหมือนมาก่อน แล้วก็ทรงเห็นว่า แม้การกระทำทุกรกิริยาคือการทรมานกายให้ลำบากนี้เป็นสิ่งที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เกิดปัญญาแต่อย่างไร ไม่ใช่ทางของความหลุดพ้น จึงได้ทรงเลิก แล้วก็ทรงหวนระลึกถึงปฐมฌานคือความเพ่งที่หนึ่งอันหมายถึงสมาธิอันแน่วแน่เคยทรงได้เมื่อทรงพระเยาว์ ได้ตามเสด็จพระราชบิดาไปในพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาทรงประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้น พระองค์ประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว้า ก็ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก จิตก็เป็นสมาธิจนถึงขั้นปฐมฌาน ทรงได้ปฐมฌานในครั้งนั้น แต่ว่าต่อมาสมาธินั้นก็เสื่อมไป ได้ทรงระลึกถึงสมาธิจิตที่ทรงได้ ก็ได้ทรงคิดว่าการปฏิบัติทางสมาธินั้นจะพึงนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ จึงได้ทรงเริ่มจับปฏิบัติทางสมาธิ

เป็นอันว่าได้ทรงเริ่มเข้าทางถูก ทรงปฏิบัติทางสมาธิจนได้อัปปนาสมาธิ คือสมาธิที่แน่วแน่จนถึงขั้นฌานแล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธิไปเพื่อรู้ ก็ได้บังเกิดพระญาณ คือความหยั่งรู้ขึ้นได้โดยลำดับ

พระญาณแรก คือพระญาณที่หยั่งรู้ขันธ์ อันเป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนได้ เรียกง่าย ๆ ว่าระลึกชาติหนหลังได้ระลึกย้อนถึงชาติหนหลังตั้งแต่หนึ่งชาติ สองชาติ ออกไปจนถึงนับไม่ถ้วนชาติ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณ คือความหยั่งรู้จุติ คือความเคลื่อนออกไป อุปบัติ คือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์

พ

ทั้งหลาย ว่าเป็นไปตามกรรม คือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจของตนเอง ทำกรรมดีก็ไปเกิดในชาติที่ดีมีความสุข ทำกรรมชั่วก็ไปเกิดในชาติที่ชั่วมีความทุกข์ ต่อจากนั้นก็ทรงได้พระญาณคือความหยั่งรู้ที่ ๓ คือความหยั่งรู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในใจทั้งหมด อันได้แก่พระญาณที่หยั่งรู้ในทุกข์ รู้ในเหตุเกิดทุกข์ รู้ในความดับทุกข์ รู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระญาณที่หยั่งรู้ในอาสวะ คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต พระญาณที่หยั่งรู้ในเหตุเกิดอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในความดับอาสวะ พระญาณที่หยั่งรู้ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ

ครั้นทรงได้พระญาณที่ ๓ นี้ จึงเป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้นในสัจจะทั้งหลาย เมื่อวิชชาปรากฏขึ้นวิมุตติคือความหลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ปรากฏขึ้น เมื่อทรงได้วิชชาวิมุตติดั่งนี้จึงทรงเป็น*พุทฺโธ* คือเป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว *วิสุทฺโธ* เป็นผู้ที่บริสุทธิ์หลุดพ้นแล้ว *กรุณามหณฺณโว* ต่อจากนั้นก็ได้มีพระกรุณาดั่งห้วงทะเลหลวงเพราะได้เสด็จจาริกไปประกาศพระพุทธศาสนา ตั้งพระพุทธศาสนาและพุทธบริษัทขึ้นในโลก

ในตอนนี้ พึงพิจารณาทำความเข้าใจประกอบอีกเล็กน้อยว่า พระญาณที่ ๑ คือพระญาณที่รู้ระลึกถึงชาติหนหลังได้ที่เรียกว่าระลึกชาติได้ดังกล่าวนั้น เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลง เข้าใจผิดเห็นผิดในเรื่องตายเกิด ตายสูญ เพราะได้ทรงมองเห็นว่ามีชาติคือความเกิดมาแล้วติดต่อกันมาโดยลำดับ นับย้อนหลังขึ้นไปตั้งแต่หนึ่งชาติจนถึงนับชาติไม่ถ้วน และพระญาณที่หยั่งรู้นี้ได้รู้ถึงรายละเอียดของชาตินั้น ๆ ด้วยว่ามีชื่อว่าอย่างไร มีอายุอย่างไร มีสุขมีทุกข์อย่างไรดั่งนี้เป็นต้น

พระญาณที่ ๒ คือความหยั่งรู้ถึงการจุติ คือความเคลื่อนออกไป อุปบัติคือความเข้าถึงชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม เป็นเครื่องเปิดโมหะคือความหลงในเรื่องว่าอะไรเป็นเหตุ เพราะว่าเหตุปรากฏแก่พระญาณว่าเป็นไปตามกรรม คือความเคลื่อนออกไปจากชาติหนึ่ง แล้วเข้าถึงคือเกิดขึ้นอีกชาติหนึ่งนั้นเป็นไปตามกรรมคือการที่จงใจกระทำทางกาย ทางวาจาทางใจของตนเอง กรรมชั่วก็นำให้ไปเกิดขึ้นในชาติที่ชั่วมีทุกข์ กรรมดีก็นำให้ไปเกิดในชาติที่ดีมีสุข ทำให้เกิดความหยั่งรู้แน่นอนลงไปในกรรมและผลของกรรมอย่างไม่สงสัย เพราะว่าได้มองเห็นเหมือนอย่างเป็นสถิติปรากฏอยู่ทุกชาติ

ในตอนนี้พึงทำความเข้าใจเพิ่มเติมว่า จะทำกรรมดีหรือกรรมชั่วก็ตามก็ต้องทำให้เคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และก็เข้าถึงอีกชาติหนึ่ง คือตาย-เกิด ตาย-เกิด อยู่เรื่อยไปตลอดเวลาที่ยังกระทำกรรมอยู่ และทำไมจึงยังต้องทำกรรมอยู่ ทั้งกรรมดีบ้างกรรมชั่วบ้าง ก็เพราะยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้กระทำกรรม ฉะนั้น เมื่อยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ทำกรรมอยู่ตราบใด ก็ต้องกระทำกรรมและก็ต้องตาย ต้องจุติแล้วก็ต้องเกิด ต้องอุปบัติ คือเคลื่อนและเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ อยู่เรื่อยไปจนกว่าจะสิ้นกิเลส

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงได้พระญาณที่ ๓ คือว่า ได้หยั่งรู้ลงในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในอาสวะ ในเหตุเกิดอาสวะ ในความดับอาสวะ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ จึงทรงดับกิเลสได้สิ้นเชิง ความตรัสรู้และความหยั่งรู้ของพระองค์นั้นก็เป็นความหยั่งรู้ที่ถึงที่สุด ไม่มีความหยั่งรู้ที่จะยิ่งขึ้นไปอีก ความหยั่งรู้ในทุกข์นั้นก็ตั้งต้นแต่เกิดเป็นทุกข์ แก่เป็นทุกข์ ตายเป็นทุกข์ เป็นต้น ดังที่เราทั้งหลายสวดมนต์กันอยู่ในเวลาเช้า คือได้ทรงเห็นประจักษ์ชัดว่า ไม่ใช่แก่ เจ็บ ตายเท่านั้นเป็นทุกข์ เหมือนอย่างที่ทรงเห็นเมื่อครั้งก่อนที่จะเสด็จออกทรงผนวชที่ว่าทรงเห็นเทวทูตนั้น คือเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย แต่ว่ายังไม่เห็นเกิด แต่ในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ได้ทรงเห็นเพิ่มว่าแม้เกิดก็เป็นทุกข์ และเกิดนี่แหละเป็นความทุกข์ที่เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในปัจจุบันชาติ เพราะว่ามีเกิดจึงมีแก่ มีเจ็บ มีตาย แก่เจ็บตายนั้นเนื่องมาจากเกิด เมื่อเกิดแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ จะเกิดขึ้นมาโดยไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตายไม่ได้ เมื่อมีชาติแล้วต้องแก่เจ็บตายเสมอ เพราะฉะนั้น โดยที่แท้แล้วชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ เป็นต้นของทุกข์ทั้งหลายในชีวิตปัจจุบัน อันนี้เป็นความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระญาณที่ ๓ และหยั่งรู้ในเหตุเกิดทุกข์ว่า ตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากนี่แหละเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ดับตัณหาเสียได้คือความดับทุกข์ ทางที่ทรงปฏิบัติมาโดยลำดับจนได้ปัญญาได้ญาณที่หยั่งรู้นี้เป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ และเป็นญาณที่หยั่งลงไปจนถึงอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต เหตุเกิดอาสวะ ความดับอาสวะ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะ เพราะตัณหาก็เนื่องมาจากอาสวะมีอวิชชาสวะเป็นต้น

เป็นอันว่าได้ทรงปฏิบัติดำเนินมาโดยสมบูรณ์ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ดับอาสวะ จึงได้ความดับทุกข์

ดับอาสวะสิ้นเชิง พระญาณคือความหยั่งรู้นี้เป็นวิชชาความรู้แจ่มแจ้งสว่างโพลงขึ้น กิเลสและกองทุกข์ทั้งปวงก็ดับไปหมด เป็นวิมุตติ ความหลุดพ้นเหมือนอย่างว่าเมื่อแสงสว่างปรากฏขึ้นความมืดก็หายไป สิ่งทั้งหลายที่ถูกความมืดปกคลุมหุ้มห่อเอาไว้ จึงปรากฏอย่างชัดแจ้งสมบูรณ์ทุกประการจึงทรงเป็นพุทโธ ผู้รู้ผู้เห็น รู้เห็นทุกอย่างรู้เห็นสมบูรณ์ นี่แหละเรียกว่า ผู้ตรัสรู้ วิสุทโธ เป็นผู้บริสุทธิ์หลุดพ้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงเป็นอันว่าได้ทรงประสบโมกขธรรม ธรรมเป็นเครื่องหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงตามที่ได้ทรงตั้งพระหฤทัยไว้

จะกล่าวถึงคำว่าศาสนา คำว่า ***ศาสนา*** แปลว่าคำสอน หรือคำสั่งสอน รวมเข้ากับคำว่าพุทธะเป็น***พุทธศาสนา*** แปลว่าคำสอนของพระพุทธะ หรือว่าคำสั่งสอนของพระพุทธะ คำนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้ขึ้นเองเป็นครั้งแรกเมื่อทรงแสดง***พระโอวาทปาติโมกข์*** คือแสดงพระโอวาทที่เป็นปาติโมกข์ คือเป็นหัวข้อใหญ่ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ ๒-๓ พรรษา ก็เรียกว่าเมื่อต้นพุทธกาลทีเดียว ปรากฏในพระคาถาหนึ่งของโอวาทปาติโมกข์นั้นว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง

กุสลสฺสูปสมฺปทา การยังกุศลให้ถึงพร้อม คือการทำกุศลให้สมบูรณ์

สจิตฺตปริโยทปนํ การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

เอตํ พุทฺธาน สาสนํ นี้เป็นศาสนาคือคำสอนของพระพุทธะทั้งหลาย ดั่งนี้

คำว่า *พุทฺธาน สาสนํ* ก็คือพุทธศาสนานั่นเอง ต่อมาก็ได้ใช้คำนี้เป็นชื่อแห่งศาสนาของพระพุทธเจ้าว่า "พุทธศาสนา" ตามพระประวัติเดิมพระพุทธเจ้าแสดงแต่คำสอน คือเป็นคำสอนสำหรับอบรมจิตใจ ยังไม่ได้ทรงแสดงคำสั่งคือพระวินัย แต่ว่าต่อมาเมื่อภิกษุทั้งหลายมีมากขึ้น ผู้มาบวชก็มาจากตระกูลต่าง ๆ กัน มีอัธยาศัยและมีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน และมีจำนวนมากขึ้น มีลาภสักการะต่าง ๆ เกิดมากขึ้น เป็นต้น จึงทำให้ภิกษุบางรูปประพฤติไม่เรียบร้อยเสียหายจนถึงมีคำติฉินบังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าทรงทราบจึงทรงบัญญัติพระวินัย ห้ามความประพฤติเช่นนั้นเป็นคราว ๆ มาพระวินัยนี้เป็นคำสั่ง ฉะนั้น แต่เดิมมาในขั้นแรกมีแต่คำสอนยังไม่มีคำสั่งคำว่าศาสนาจึงแปลว่าคำสอนอย่างเดียวแต่เมื่อพระพุทธจ้าทรงบัญญัติพระวินัยขึ้น คำว่าศาสนาจึงแปลว่าคำสั่งสอนคำสั่งนั้นหมายถึง ***พระวินัย*** คำสอนนั้นหมายถึง ***พระธรรม*** อันหมายถึงคำสอนเป็นเครื่องอบรมจิตใจดังกล่าว

ขอให้ท่านทั้งหลายทำความเข้าใจว่า คำว่า ***ธรรม*** นั้นใช้ในความหมายหลายอย่าง ใช้ในความหมายที่กว้างครอบคลุมไปทั้งหมดก็ได้ ใช้ในความหมายที่แคบเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ คำว่าธรรมที่ใช้ในคำว่าตรัสรู้พระธรรม หรือว่าแสดงพระธรรมสั่งสอนที่ใช้ทั่ว ๆ ไปย่อมหมายความครอบคลุมทั้งหมด แต่ว่าเมื่อแยกออกเป็นคำสั่งและคำสอน คำสั่งนั้นเรียกว่าพระวินัย คำสอนก็คงเรียกว่าธรรม หรือธรรมะ ซึ่งในที่นี้เมื่อมาคู่กันกับวินัยว่า ธรรมวินัย คำว่าธรรมก็มีความหมายจำกัด จำเพาะที่เป็นคำสอน อันไม่ใช่เป็นคำสั่งคือวินัยเท่านั้น โดยแยกคำสั่งออกไปอีกพวกหนึ่งเรียกว่า วินัย จึงขอให้ท่านทั้งหลายได้ทำความเข้าใจถ้อยคำที่ใช้ดั่งนี้

พระพุทธศาสนานั้นจึงแยกออกเป็นธรรมที่เป็นคำสอนส่วนหนึ่ง วินัยที่เป็นคำสั่งส่วนหนึ่ง ในสมัยพุทธกาลก็น่าจะแยกออกเป็น ๒ ส่วนดั่งนี้ ฉะนั้นในสมัยที่ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ทรงตั้งให้ ***พระธรรมวินัย*** เป็นศาสดาแทนพระองค์ในเมื่อพระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไป ดังที่ตรัสไว้แปลความว่า *ธรรมและวินัยอันใดที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่ท่านทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาของท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา* ดั่งนี้

ตามพระพุทธภาษิตนี้ก็แสดงว่า *พระพุทธศาสนานั้นแยกเป็นสอง* คือ เป็นธรรมส่วนหนึ่ง เป็นวินัยส่วนหนึ่ง หรือเรียกว่าแยกออกเป็น ๒ ปิฎก ในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๑ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ ๓ เดือน และในตำนานสังคายนาครั้งที่ ๒ เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานล่วงไปได้ประมาณ ๑๐๐ ปี ก็ปรากฏว่าพระพุทธศาสนายังคงแยกออกเป็น ๒ ปิฎก คือพระธรรมวินัย หรือว่าวินัยและธรรม แต่ต่อมาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ตามที่แสดงไว้ในตำนานจึงได้แยกออกเป็น ๓ ปิฎก ดั่งที่ไทยเราเรียกว่า ***ไตรปิฎก*** คือมาจากคำบาลีว่า ***ติปิฎก*** คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก และอภิธรรมปิฎก

คำว่า ***ปิฎก*** นั้นแปลว่าตะกร้า ที่เป็นวัตถุก็หมายถึงตะกร้าสำหรับใส่ผลไม้หรือสิ่งของทั้งหลายนี้แหละ มาใช้เป็นชื่อของการจำแนกหมวดหมู่แห่งพระศาสนาคือคำสั่งสอน คือว่าแยกออกเป็น ๓ ตะกร้า คือว่าแยกออกเป็น ๓ หมวดใหญ่ ๆ นั่นเอง วินัยนั้นก็คงรวมเข้าเป็นหมวดหนึ่ง หรือว่ารวมใส่ไว้ในตะกร้าใบหนึ่งเรียกว่า ***วินัยปิฎก*** ธรรมคือคำสอนนั้นแยกออกเป็น ๒ หมวดหรือว่าแยกใส่ไว้ใน ๒ ตะกร้า คือว่าบรรดาคำสอนที่ได้ทรงสอนแก่

บุคคลนั้น ๆ ในโอกาสนั้น ๆ เป็นคำสอนที่มีบุคคลเป็นต้นเป็นผู้รับเทศนา รวมใส่เข้าในตะกร้าหนึ่ง หรือรวมใส่เข้าไปในหมวดหนึ่งเรียกว่า ***สุตตันตปิฎก*** หมวดพระสูตร ส่วนคำสอนที่แสดงแต่ข้อธรรมไม่กล่าวว่าแสดงแก่ใคร ที่ไหน โดยยกหัวข้อขึ้นเป็น ๔ หัวข้อคือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน แล้วก็แสดงอธิบายแสดงไปตามหัวข้อทั้ง ๔ นี้ ก็รวมใส่ไปในตะกร้าใบหนึ่ง คือไว้หมวดหนึ่งเรียกว่า ***อภิธรรมปิฎก***

ในขั้นอรรถกถา ท่านพระอาจารย์ผู้แต่งอธิบายพระคัมภีร์จึงได้กล่าวอธิบายว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จขึ้นไปแสดงโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คำแสดงในชั้นอรรถกถาซึ่งแต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปหลายร้อยปีหรือว่าตั้งพันปี ส่วนในเนื้อหาของพระ-อภิธรรมปิฎกเองนั้นไม่มีบอกว่าแสดงแก่ใครที่ไหน และคำว่าอภิธรรมนั้นแปลว่าธรรมที่ยิ่ง อันหมายถึงว่าเป็นธรรมที่ยิ่งใหญ่กว่าธรรมอื่น ๆ หมายความว่าเฉพาะธรรมคือแสดงจำเพาะธรรมเท่านั้น ไม่กล่าวถึงเรื่องประกอบทั้งหลายดั่งนี้ก็ได้ หมายความว่าเป็นอธิบายธรรม เท่ากับว่าเป็นอรรถกถา คือเป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความอย่างหนึ่งดั่งนี้ก็ได้ บรรดาผู้ที่นับถือพระอภิธรรม-ปิฎกเป็นอันมาก มักจะพอใจในคำอธิบายว่าอภิธรรมคือธรรมที่ยิ่งใหญ่ยิ่งกว่าธรรมทั้งหลาย แต่ว่าผู้ที่ใคร่ครวญเป็นส่วนมากที่วางใจเป็นกลาง มักจะพอใจในคำอธิบายว่าอภิธรรมหมายถึงเฉพาะธรรม หรือว่าหมายถึงอธิบายธรรม หรือเท่ากับว่าเป็นอรรถกถา เป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความของธรรมอย่างหนึ่งดั่งนี้

คำว่า ***วินัย*** นั้น แปลว่า แนะนำ แปลว่า กำจัด ที่แปลว่าแนะนำก็คือแนะนำความประพฤติทางกายทางวาจาให้เรียบร้อยดีงาม ที่แปลว่ากำจัดก็คือกำจัดโทษ อันเกิดจากความประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทางวาจา

คำว่า ***สุตตันตะ*** มีคำแปลหลายอย่าง เช่นแปลว่า เป็นเหมือนอย่างเส้นด้ายที่ร้อยดอกไม้ กล่าวคือเป็นเครื่องรวบรวมประมวลเข้ามาซึ่งข้อธรรมทั้งหลาย จัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม และยังมีคำแปลอย่างอื่นอีก

คำว่า ***อภิธรรม*** นั้นก็ดังที่ได้กล่าวแล้ว แปลว่า ธรรมที่ยิ่งใหญ่ แปลว่าเฉพาะธรรม แปลว่า อธิบายธรรม

พระพุทธศาสนาจึงได้แยกออกเป็น ๓ หมวด ๓ ตะกร้า คือวินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก ดั่งนี้ ท่านแสดงว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอนด้วยภาษาของชาวมคธ ซึ่งเป็นภาษาพื้นเมืองที่คนพูดกันเข้าใจกันง่าย

ในท้องถิ่นนั้นในเวลานั้น เพราะฉะนั้นจึงได้ใช้***ภาษามคธ***เป็นภาษาของพระพุทธศาสนา หลักฐานที่รับนับถือกันมาจนถึงบัดนี้นั้นเป็นหลักฐานที่ได้จากลังกาทวีปหรือประเทศศรีลังกา ดังที่มีเล่าในประวัติพระพุทธศาสนาว่า

ในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๓ ***พระเจ้าอโศกมหาราช*** แห่ง ***ชมพูทวีป*** คือ อินเดีย ได้ทรงส่ง***พระมหินทเถระ***ซึ่งเป็นพระราชโอรสพร้อมทั้งคณะสงฆ์ไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในลังกาทวีป พระเจ้าแผ่นดินลังกาพร้อมทั้งประชาชนก็ได้รับนับถือพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในครั้งนั้น พระพุทธศาสนาจึงได้ตั้งมั่นลงใน ***ลังกาทวีป*** และได้กระทำสังคายนาครั้งแรกในลังกาทวีป เป็นการแสดงว่าพระพุทธศาสนาได้ตั้งมั่นในลังกาทวีปลงแล้วนับต่อจากที่ทำลงในชมพูทวีปเป็นครั้งที่ ๔ และต่อมาในพุทธศตวรรษที่ ๕ พระสงฆ์ในลังกาทวีปได้ปรารภกันขึ้นว่าความทรงจำของบุคคลได้เสื่อมลง การที่จะทรงจำ ***ปาพจน์*** คือถ้อยคำที่เป็นประธานคือพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎก พุทธวจนะ เป็นการยากจึงได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ จารึกพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษร พระไตรปิฎกจึงได้เป็นตัวอักษรขึ้นตั้งแต่ในพุทธศตวรรษที่ ๕ ในลังกาทวีป และได้จารึกด้วย ***ภาษามคธ*** ซึ่งนับถือว่าเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าได้ทรงใช้สั่งสอน และพระไตรปิฎกที่จารึกเป็นตัวอักษรนั้น ได้เรียกอีกคำหนึ่งว่า ***บาลี***

คำว่า ***บาลี*** นั้นแปลว่า เป็นต้นแบบหรือเป็นแบบอย่าง คำนี้ใช้เรียกเป็นชื่อของคันนาของชาวนา ชาวนาเมื่อทำนาก็ต้องทำคันนา การทำคันนานั้นเป็นแนวบอกเขตของนาด้วย เป็นเครื่องกั้นน้ำหรือขังน้ำสำหรับใช้ในนาด้วย จึงนำเอาคำนี้มาใช้เรียกพระไตรปิฎกหรือพระธรรมวินัยที่จารึกขึ้นไว้เป็นต้นแบบนั้นว่า “บาลี” คือเป็นแนวเป็นเขตสำหรับที่จะแสดงว่านี้เป็นพุทธวจนะ นี้เป็นพระธรรมวินัย เป็นพระไตรปิฎกเป็นปาพจน์ (พุทธวจนะ) คือคำที่เป็นประธานของพระพุทธเจ้า แสดงแนวแสดงเขต และในขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องป้องกันเพื่อมิให้ ***สัทธรรมปฏิรูป*** คือคำสั่งสอนที่เป็นของปลอมแปลงปลอมเข้ามา คือว่าถ้านอกจากนี้แล้วไม่ใช่ ถ้าเป็นในนี้แล้วจึงจะใช่ เพราะฉะนั้น จึงได้เรียกว่าเป็น ***ภาษาบาลี*** อีกอย่างหนึ่ง

แต่ก็พึงทราบว่าคำว่าภาษาบาลีนั้นไม่ใช่เป็นชื่อของภาษาโดยตรง ชื่อของภาษาโดยตรงนั้นคือภาษามคธ หรือเรียกว่า มาคธี ***ภาษามาคธี*** ภาษาของชาวมคธ

เพราะฉะนั้น ภาษามคธจึงเป็นภาษาที่จารึกพระพุทธวจนะ ได้ใช้ศึกษาสืบต่อมาจนถึงบัดนี้ และก็ได้มีบัญญัติที่นับถือกันว่าเป็นพระพุทธบัญญัติว่าในสังฆกรรมทั้งปวงนั้นให้ใช้ภาษามคธ ดังที่เราทั้งหลายก็ใช้ในพิธีอุปสมบท ตลอดจนถึงในการท่องบ่นสวดมนต์ทั้งหลายก็ใช้ภาษามคธเป็นหลักอยู่ และภาษาไทยเราก็ได้รับเอาภาษามคธมาใช้เป็นอันมาก เช่นคำว่าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภาษามคธทั้งนั้น เอามาใช้เป็นคำไทย เพราะว่าจะเอาคำไทยแท้ ๆ มาใช้นั้นก็หายากมากหรือว่าหาไม่ได้ ที่จะให้มีความหมายครอบคลุมความหมายเดิมทั้งหมดได้ เช่นคำว่า พระพุทธ จะใช้คำไทยว่าอะไรครอบคลุมไปทั้งหมดก็ยาก คำว่าพระธรรม พระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น จึงต้องนำภาษามคธมาใช้กัน

ตามที่กล่าวมานี้ ศาสนาก็คือคำสั่งสอนได้แก่ *พระธรรมวินัย* ซึ่งเดิมแยกออกเป็น ๒ คือธรรมส่วนหนึ่ง วินัยส่วนหนึ่ง และต่อมาก็แยกออกเป็น ๓ เรียกว่า พระไตรปิฎก และใช้ภาษามคธหรือที่เรียกต่อมาว่าภาษาบาลีเป็นหลัก ได้มาจากลังกาทวีปตั้งแต่สังคายนาครั้งที่ ๕ พระพุทธศาสนาสายเถรวาทได้ใช้คัมภีร์พระไตรปิฎกที่จารึกในลังกาดังกล่าวนี้เหมือนกันหมดในทุกประเทศมาจนบัดนี้ คำว่าศาสนานั้น จึงหมายถึงดังกล่าวมานี้ส่วนหนึ่ง อันจะพึงเรียกว่า ***ปริยัติศาสนา*** ศาสนาคือพระปริยัติ อันหมายถึงพระธรรมวินัยหรือพระไตรปิฎกที่พึงเล่าเรียนศึกษากัน

เมื่อกล่าวให้สมบูรณ์แล้ว ยังมีอีก ๒ คือ ***ปฏิบัติศาสนา*** ศาสนาได้แก่การปฏิบัติ คือการปฏิบัติพระธรรมวินัยทางกาย ทางวาจา ทางใจ และ ***ปฏิเวธศาสนา*** ศาสนาคือการรู้แจ้งแทงตลอด อันหมายถึงผลการปฏิบัติตามพระธรรมวินัยตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงความรู้แจ้งแทงตลอดในมรรคผลนิพพาน จึงรวมศาสนาเบ็ดเสร็จเป็น ๓

๑. ปริยัติศาสนา

๒. ปฏิบัติศาสนา

๓. ปฏิเวธศาสนา

นี้คือพระพุทธศาสนา หากจะเทียบด้วยต้นไม้ พระพุทธศาสนานั้นก็เปรียบเหมือนอย่างต้นไม้ทั้งต้น ปริยัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนราก ปฏิบัติศาสนานั้นเปรียบเหมือนต้น พร้อมทั้งแก่นกิ่งใบทั้งหมด ปฏิเวธศาสนานั้นเปรียบเหมือนผลของต้นไม้ รวมทั้งหมดก็เป็นต้นไม้ทั้งต้น คือ ปริยัติศาสนา ปฏิบัติศาสนา และปฏิเวธศาสนา นี้คือพระพุทธศาสนา (ธ. ๘-๒๔) *ดู* **พระธรรม** ด้วย

พุทธศาสนิก คำว่า ***พุทธศาสนิก*** เป็นคำที่ผูกเรียกกันขึ้น แปลว่า ผู้นับถือด้วยวิธีใดก็ตาม คือเป็นพุทธบริษัทจำพวกไหน หรือเป็***น พุทธมามกะ พุทธมามิกา*** ก็ตาม ก็รวมเรียกว่าพุทธศาสนิกหรือ ***พุทธศาสนิกชน*** ทั้งหมด

ทางพระพุทธศาสนา คำว่า ***พุทธศาสนิก*** เป็นคำที่ผูกเรียกกันขึ้น แปลว่า ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ใครก็ตามที่นับถือพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงประสงค์ให้พุทธศาสนิกชนเชื่อถือตามเหตุผลด้วยปัญญาของตน ทรงแนะนำให้พากันมาดูให้เห็นประจักษ์ด้วยตนเอง ดังบทพระธรรมคุณว่า *เอหิปสฺสิโก* ควรเรียกให้มาดู เมื่อจะทรงแสดงปฐมเทศนาในวันอาสาฬหบูชาบุรณมี ก็มิได้ทรงขอให้ฤษีทั้ง ๕ เชื่อก่อน เพียงแต่ตรัสให้ตั้งใจฟัง เมื่อทรงแสดงปฐมเทศนาจบลงแล้ว พระโกณฑัญญะเกิดดวงตาเห็นธรรมคือเห็นจริงขึ้น พระพุทธเจ้าตรัสอุทานว่าโกณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ (จึงเกิดมีคำเรียกท่านว่าพระอัญญาโกณฑัญญะสืบมา) มิได้ตรัสว่าโกณฑัญญะได้เชื่อพระองค์แล้วเลย พระโกณฑัญญะนี้เองได้เป็นปฐมอริยพุทธศาสนิกในโลกตั้งแต่เมื่อเกิดดวงตาเห็นธรรมคือปัญญา พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมฤษีอีก ๔ รูปให้ได้ดวงตาเห็นธรรม ในต่อมาได้ทรงอบรมฤษีทั้ง ๕ ให้ได้ปัญญาเป็นเหตุให้พ้นทุกข์ทั้งหมดเหมือนพระองค์ ได้เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนาแสดงหนทางที่ชอบแก่โลกโดยลำดับ จึงมี ***พุทธศาสนิก*** คือพระสงฆ์สาวก หรือ ***พุทธบริษัท พุทธมามกะ พุทธมามิกา*** ต่อมาจนถึงทุกวันนี้ (ท.ห. ๖๖, ๗๑-๗๒) *ดู* **พุทธศาสนา** ด้วย

พุทธศาสนิกชน *ดู* **พุทธศาสนิก**

พุทธอาณา *ดู* **ปาพจน์ ๒**

พุทธะ คำว่า *พระพุทธะ* แปลว่า พระผู้รู้ ในภาษาไทยเราเติมคำว่า เจ้า เรียกว่า *พระพุทธเจ้า* คือเอาความรู้ของท่านมาเป็นชื่อ ตามพุทธประวัติที่ทราบจากหนังสือทางพระพุทธศาสนาดั่งกล่าวนั้น พระพุทธเจ้าก็เป็นบุคคลคือเป็นมนุษย์เรานี่เอง ซึ่งมีประวัติดั่งที่แสดงไว้ในพระพุทธประวัติแล้ว แต่ว่าท่านได้ค้นคว้าหาความรู้จนประสบความรู้ที่เป็นโลกุตตระ คือความรู้ที่เป็นส่วนเหนือโลก หมายความง่าย ๆ ว่า

ความรู้ที่เป็นส่วนโลกิยะหรือเป็นส่วนโลกนั้น เมื่อประมวลเข้าแล้วก็เป็นความรู้ในด้านสร้างบ้าง ในด้านธำรงรักษาบ้าง ในด้านทำลายล้างบ้าง ผู้รู้เองและความรู้นั้นเองก็เป็นไปในทางคดีโลก ซึ่งต้องเป็นไปตามคติธรรมดาของโลก ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เพราะต้องเกี่ยวข้องอยู่กับโลก นอกจาก

นี้ ยังต้องเป็นทาสของตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ถึงจะเป็นเจ้าโลก แต่ไม่เป็นเจ้าตัณหา ต้องเป็นทาสของตัณหาในใจของตัวเอง เพราะฉะนั้น ความรู้ที่ยังต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย และยังต้องเป็นทาสของตัณหาดั่งกล่าวนี้ จึงเรียกว่ายังเป็นโลกิยะ ยังไม่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลก

แต่ความรู้ที่จะเป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกได้นั้น จะต้องเป็นความรู้ที่ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดั่งกล่าวได้ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์คนแรกที่ได้ปฏิญาณพระองค์ว่าเป็นผู้ตรัสรู้พระธรรม ซึ่งทำให้เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลก คือทำให้ท่านผู้รู้นั้นเป็นผู้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ดั่งกล่าวนั้น ท่านผู้ประกอบด้วยความรู้ดั่งกล่าวมานี้ และประกาศความรู้นั้นสั่งสอนได้ชื่อว่าเป็น***พระพุทธเจ้า*** ซึ่งเป็นต้นเดิมของพระพุทธศาสนา (พ.พ. ๗) *ดู* ***พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์*** ด้วย

พุทธะ ๓ *ดู* **โอวาทปาติโมกข์**

พุทธัตถจริยา *ดู* **พระพุทธเจ้า**

พุทธันดร *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

พุทธาธิษฐาน *ดู* **อธิษฐานบารมี**

พุทธานุพุทธะ *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

พุทธิจริต *ดู* **วิสุทธิ ๗**

เพศ *ดู* **การพิจารณานามรูป**

โพชฌงค์ ๗ โพชฌงค์นั้นเรียกกันสั้น ๆ ว่าโพชฌงค์ก็ได้ สัมโพชฌงค์ก็ได้ มาจากคำว่า *สัมโพชฌ* และ*อังค* หรือองค์ แปลรวมกันว่า องค์แห่งความตรัสรู้พร้อม เพราะคำว่า*โพชฌ*นั้นก็มีมูลธาตุเป็นอันเดียวกับคำว่า *พุทธ* หรือ *โพธิ*

คำว่า โพธิ และคำว่า โพชฌ เป็นคำนามด้วยกันแปลว่า ความรู้หรือความตรัสรู้ ถ้าเป็นบุคคลก็เป็นพุทธะ ที่แปลว่า ผู้รู้หรือผู้ตรัสรู้ คำแปลนี้ว่ารู้ก็ตามว่าตรัสรู้ก็ตาม ก็เพื่อให้เข้าใจ ถ้าแปลว่ารู้เฉย ๆ ก็ดูว่าจะเป็นความรู้ธรรมดาก็ได้ แต่ว่ารู้ที่เป็นโพธิหรือเป็นโพชฌไม่ใช่เป็นธรรมดาหรือรู้อย่างสามัญ ฉะนั้น จึงใช้คำแปลอีกอย่างหนึ่งว่าตรัสรู้ เมื่อใช้คำว่าตรัสรู้ ก็ทำให้เข้าใจว่าเป็นรู้ที่พิเศษที่เป็นอย่างยิ่ง

ก็เคยมีปัญหาว่า รู้ที่เป็นสามัญนั้นเป็นอย่างไร รู้ที่เป็นพิเศษที่เป็นอย่างยิ่งนั้นรู้อย่างไรทางที่จะตอบปัญหานี้ก็มีหลายทาง แต่ทางหนึ่งที่คิดว่าสั้นที่สุดก็คือ รู้สามัญธรรมดานั้นเป็น ***รู้ติด*** แต่รู้ที่เป็นโพธิเป็นโพชฌนั้นเป็น ***รู้พ้น***

รู้ติดนั้นก็คือ รู้สิ่งใดก็ติดสิ่งนั้น ถ้าไม่รู้เสียอีกก็จะไม่ติด ดังเช่นรู้รูปก็ติดรูป รู้เสียงก็ติดเสียง รู้กลิ่น รู้รส รู้โผฏฐัพพะ สิ่งที่กายถูกต้อง รู้เรื่องราวทั้งหลาย ก็ติดกลิ่น ติดรส ติดโผฏฐัพพะ และติดเรื่องราวทั้งหลาย และเมื่อรู้ติดขึ้นมาแล้วก็มีกิเลสเป็นต้นว่า โลภ โกรธ

หลง บังเกิดขึ้นตามความติดนั้น ยกตัวอย่างเช่น สมมติว่าบุคคลที่มีมรดกที่บิดามารดาหรือใครยกให้ก็ตาม เมื่อยังไม่รู้ว่าได้มรดกก็ยังไม่ติด แต่ครั้นรู้ว่าได้มรดกก็ติดในมรดกนั้น และก็จะต้องมีการขวนขวายหวงแหนเป็นต้นในมรดกนั้น เดินไปในที่ใดในเวลาค่ำคืน สมมติว่าเดินไปในป่าช้า ไม่รู้ว่านี่เป็นป่าช้าก็ไม่ติดก็ไม่กลัว แต่ครั้นรู้ว่านี่เป็นป่าช้าก็ติดก็กลัว ดังที่เรียกว่ากลัวขึ้นมา แต่อันที่จริงนั้นความกลัวเนื่องมาจากความติด ติดว่านี่เป็นป่าช้าว่ามีผี และเมื่อติดขึ้นมาดั่งนี้ก็กลัว ถ้าไม่รู้ก็ไม่กลัว ฉะนั้น รู้ที่เป็นสามัญทั้งหลายจึงเป็นความรู้ติด รู้ติดดังนี้ไม่ใช่เป็นโพธิ ไม่ใช่เป็นโพชฌ

แต่ว่าความรู้ที่เป็นรู้พ้น คือรู้สิ่งใดก็พรากจิตออกจากสิ่งนั้นได้ ไม่ติดสิ่งนั้น รู้รูปก็ไม่ติดรูป รู้เสียงก็ไม่ติดเสียงดังนี้เป็นต้น จึงเป็นโพธิหรือเป็นโพชฌ

ฉะนั้น รู้ที่เป็นโพธิหรือโพชฌ จะต้องมี ๒ อย่างประกอบกันอยู่ คือ วิชชาหนึ่ง วิมุตติหนึ่ง วิชชาคือรู้ วิมุตติก็คือพ้น รวมกันเป็นรู้พ้นรู้ที่ประกอบด้วยวิชชาและวิมุตติดั่งนี้เป็นโพธิหรือเป็นโพชฌ

ทางพระพุทธศาสนาแสดงสติปัฏฐานโพชฌงค์เป็นต้น อันรวมเข้าในหมวดโพธิปักขิยธรรม ธรรมที่เป็นไปในฝ่ายโพธิ ย่อมต้องการปฏิบัติให้บรรลุถึงความรู้พ้นดังกล่าวซึ่งเป็นความรู้ที่เป็นโพธิหรือเป็นโพชฌ

องค์แห่งความรู้ดังกล่าวก็คือ ข้อปฏิบัติหลายข้อที่นำไปสู่ความรู้ดังกล่าวนั้นโดยที่สัมพันธ์กันไปเหมือนอย่างเป็นลูกโซ่ เรียกว่า ***โพชฌังค*** หรือ***โพชฌงค์*** แปลว่าองค์แห่งโพธิหรือโพชฌ และก็เรียกว่า สัมโพชฌังค หรือสัมโพชฌงค์ได้ด้วย เติม*สัม*เข้ามาข้างหน้าอีกคำหนึ่งเสริมความว่า พร้อมก็ได้ ด้วยกันก็ได้ เองก็ได้ ที่แปลว่าพร้อมนั้นก็คือสมบูรณ์ที่แปลว่าด้วยกันนั้นก็คือทุก ๆ องค์ ทุก ๆ ข้อย่อมเนื่องกันไปด้วยกันไม่ใช่เฉพาะข้อใดข้อหนึ่ง เองนั้นก็คือว่าจะต้องเป็นสันทิฏฐิโก คือว่ารู้เองเห็นเอง คนอื่นจะมาเห็นให้แทน รู้ให้ไม่ได้ เมื่อเสริมความเข้ามาดังนั้น หรือจะไม่มีก็ได้ เรียกสั้น ๆ ว่าโพชฌังค หรือโพชฌงค์ แต่ก็ย่อมจะมีความหมายดังกล่าวนั้น

มีพระพุทธาธิบายสั้น ๆ ว่า ที่เรียกว่าโพชฌังคหรือโพชฌงค์นั้น ก็คือธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อโพธิ คือความรู้ หมายถึงตรัสรู้หรือรู้พ้นดังกล่าว ซึ่งตรัสอธิบายแสดงเอาไว้เป็น ๗ ประการ

สติสัมโพชฌงค์ ประการแรก ก็คือสติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์ก็คือสติ สตินั้นก็คือสติปัฏฐาน สติปัฏฐานนั้น

พ

ก็ได้แก่สติที่ตั้งกำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม จึงมีปัญหาว่าถ้าเช่นนั้นจะต่างกันอย่างไร พิจารณาดูแล้วก็ตอบได้ว่า ทางที่ต่างกันนั้นก็คือว่า สติปัฏฐานมุ่งสติที่กำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม จนกาย เวทนา จิต ธรรมปรากฏแก่สติ สติสัมโพชฌงค์นั้นมุ่งสติที่กำหนดในสติปัฏฐานคือกาย เวทนา จิต ธรรมที่ปรากฏ แต่ว่าส่งไปให้แก่ปัญญาพิจารณาเพื่อความรู้พ้นยิ่งขึ้นไป นี้เป็นทางที่ต่างกัน

แต่ว่าอีกอย่างหนึ่งในมหาสติปัฏฐานสูตร โพชฌงค์ทั้ง ๗ ก็รวมอยู่ในหมวดธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เมื่อเป็นดั่งนี้ จึงได้มีคำอธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า สติปัฏฐานนั้นเป็นข้อปฏิบัติที่คลุมไปได้ทั้งหมด ตั้งแต่เบื้องต้นจนถึงโพชฌงค์ทั้ง ๗ มรรคมีองค์ ๘ ก็รวมอยู่ในสติปัฏฐานทั้งหมด และขั้นของสติปัฏฐานนี้เมื่อเพียงขั้นสติกำหนดในกาย เวทนา จิต ธรรม แจ่มชัดเท่านั้น ก็เป็นสติปัฏฐานที่ต่ำกว่าโพชฌงค์ แต่เมื่อสตินั้นเสมอปัญญาพิจารณาเพื่อทราบความรู้พ้นอันยิ่งขึ้นไป ก็เลื่อนขึ้นเป็นสติปัฏฐานขั้นโพชฌงค์ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นก็เลื่อนขึ้นเป็นสติปัฏฐานขั้นมรรคมีองค์ ๘

แต่ข้อนี้ก็พึงเข้าใจว่า เป็นเพียง***สมมติธรรม บัญญัติธรรม*** ผู้ปฏิบัตินั้นไม่ต้องคำนึงถึงสมมติธรรม บัญญัติธรรมใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ว่าจับปฏิบัติตั้งสติกำหนดกายเวทนาจิตธรรมให้เป็น *เอโกธมฺโม* **หรือ** *เอกายโน มคฺโค* ธรรมที่เป็นเอกหรืออันหนึ่งอันเดียว หรือทางที่เป็นเอกหรืออันหนึ่งอันเดียว จะจับกำหนดลมหายใจเข้าออก หายใจเข้าก็ให้รู้ หายใจออกก็ให้รู้ไปตามที่ทรงสั่งสอนตั้งไว้เป็นหลัก แล้วกำหนดเวทนาในลมหายใจเข้าออก กำหนดจิตในลมหายใจเข้าออก กำหนดธรรมในลมหายใจเข้าออก คือให้ลมหายใจเข้าออกเป็นธรรมในจิต เป็นตัวจิตเอง เป็นตัวเวทนาเอง และเป็นตัวลมหายใจเข้าออกเองรวมกันอยู่ ดังจะพึงเห็นได้ว่าเมื่อทุกคนกำหนดลมหายใจเข้าออกในบัดนี้ลองดู หายใจเข้าก็ให้รู้ หายใจออกก็ให้รู้ ก็จะเห็นว่าลมหายใจเข้าที่เป็นกายก็อยู่ที่นี่ เวทนา สุข ทุกข์ก็อยู่ที่นี่ จิตก็อยู่ที่นี่ ธรรมในจิตก็อยู่ที่นี่ ลมหายใจเข้าออกก็เป็นธรรมในจิต รวมอยู่ที่นี่ทั้งหมดไม่ได้แยกกันไปที่ไหน กำหนดจับเข้ามารวมเข้ามาให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ธรรมก็ไม่แตกออกไป จิตก็ไม่แตกออกไป เวทนาก็ไม่แตกออกไป ลมหายใจก็ไม่หายไปไหนปรากฏอยู่ ลมหายใจปรากฏ เวทนาก็ปรากฏ จิตใจก็ปรากฏ ธรรมก็ปรากฏ รวมกันอยู่เป็นอันเดียว ดั่งนี้ก็เป็นสติปัฏฐาน

ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คราวนี้ก็กำหนดส่งเข้าสู่ปัญญาที่วิจัย คือไม่หยุดกำหนดอยู่เฉย ๆ เท่านั้น ส่งขึ้นสู่ปัญญาวิจัย สติตอนนี้คือตอนที่ส่งขึ้นสู่ปัญญาวิจัยก็เป็นสติสัมโพชฌงค์ขึ้นมา ปัญญาที่วิจัยก็เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ขึ้นมา

ปัญญาที่วิจัยนั้นก็คือให้คอยรู้อยู่ที่ภายในนี้แหละ ในกาย เวทนา จิต ธรรม ว่าถ้าเมื่อกาย เวทนา จิต ธรรม รวมกันอยู่ดังนี้ ตัวกาย เวทนา จิต ธรรมนี้เป็นอะไร ตัวกาย เวทนา จิต ธรรมนี้ก็เป็นกลาง ๆ ก่อน เรียกว่าเป็น *อพฺยากตา ธมฺมา* ธรรมที่เป็นอัพยากฤต คือเป็นกลาง ๆ ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่เป็นอกุศล แต่ว่าเป็นที่ตั้งของสติที่กำหนด สติตั้งอยู่ที่ไหน วิจัยดูลงไป ถ้าสติตั้งอยู่ที่กาย เวทนา จิต ธรรมไม่ไปไหน ก็เป็น*กุสลา ธมฺมา* ไป ธรรมที่เป็นกุศลคือตัวสตินี้เอง สติที่ตั้งกำหนดคราวนี้ถ้าสติตกลงไป นิวรณ์เข้ามาเป็นกามฉันท์ก็ตาม เป็นพยาบาทก็ตาม พร้อมทั้งอารมณ์ที่นำนิวรณ์เข้ามา คือว่าจิตพลัดตกจากกาย เวทนา จิต ธรรม วิ่งไปในอารมณ์ รูปบ้าง เสียงบ้างเป็นต้น และก็นำเอานิวรณ์เข้ามา เป็นกามฉันท์บ้าง เป็นพยาบาทบ้าง เป็นต้น ก็ให้วิจัยลงไปว่านี่เป็นอกุศล *อกุสลา ธมฺมา* ธรรมที่เป็นอกุศล ปัญญาที่วิจัยเข้ามาดูอยู่ดังนี้ ให้รู้ว่ากาย เวทนา จิต ธรรม เองนี่เป็นอัพยากฤตเป็นกลาง ๆ เมื่อจิตตั้งอยู่ สติตั้งอยู่ตัวตั้งอยู่นั้นก็เป็นสมาธิเป็นสติ สติ สมาธินี้ก็เป็น *กุสลา ธมฺมา* ธรรมที่เป็นกุศล แต่ว่าถ้าสติพลัดตกลงไป จิตพลัดตกลงไป คว้าเอาอารมณ์อื่นเข้ามา นำนิวรณ์เข้ามา นั่นก็เป็น *อกุสลา ธมฺมา* ธรรมที่เป็นอกุศล ให้คอยรู้อยู่ดังนี้

ปัญญาที่รู้คือตัวรู้ที่รู้อยู่ดังนี้เป็นโพชฌงค์ข้อที่ ๒ หรือธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือธรรมวิจัย เลือกเฟ้นธรรม ไม่ใช่เลือกเฟ้นธรรมที่ไหน เลือกเฟ้นธรรมในใจนี้แหละ ถ้าไปเลือกเฟ้นธรรมที่อื่น ก็ไม่ใช่โพชฌงค์ข้อนี้ ต้องเลือกเฟ้นธรรมในใจ กาย เวทนา จิต ธรรมในใจ สติ สมาธิ ในใจ นิวรณ์ อารมณ์ในใจ แต่ว่าความรู้วิจัยดังนี้ ต้องการให้รู้ทันทันที ไม่ใช่ให้รู้ช้าไป ในเบื้องต้นก็จะรู้ช้าไป เมื่อทำบ่อย ๆ แล้วจะรู้ไว รู้ทันที วิจัยได้ทันที วิจัยธรรมในใจนี้ได้ทันที รู้จักตัวอพยากฤตที่เป็นที่ตั้ง รู้จักตัวกุศลที่เข้ามา รู้จักตัวอกุศลที่เข้ามา รู้จักทันทีรู้ทันที ดั่งนี้ จึงจะเป็นธรรมวิจัย เป็นธรรมวิจยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ เมื่อได้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ขึ้นมาดังนี้ ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไปสืบต่อกันไป ก็คือวิริยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือวิริยะ

พ

ความเพียรอันเป็นข้อที่ ๓ ได้อย่างไร ก็คือว่า เมื่อรู้ทันทีว่านี่เป็นอกุศล อกุศลนั้นก็จะละไป รู้ทันทีว่านี่เป็นกุศล กุศลก็จะตั้งอยู่ ก็เพราะว่าเมื่อรู้แล้วดั่งนี้ ไฉนจึงจะรักษาอกุศลไว้ ไฉนจึงจะทิ้งกุศลเสีย คล้ายกับรู้ว่าคนนี้เป็นคนโกง เมื่อรู้ว่าเขาโกงอย่างนี้แล้วก็ต้องทิ้งคนโกงอยู่เอง ไม่มีใครจะคบคนโกงเอาไว้ เมื่อรู้ว่าคนนี้เป็นคนดีคนซื่อตรงเป็นมิตรแท้ ก็จะคบเอามิตรแท้เอาไว้ ที่ไหนจะทิ้งมิตรแท้ ฉะนั้น เมื่อรู้แท้ลงไปว่านี่เป็นอกุศล ปหานะการละอกุศลก็บังเกิดขึ้น ไม่มีใครที่จะรักษาเอาไว้ เมื่อรู้ว่านี่เป็นกุศล การรักษากุศลเอาไว้ก็จะบังเกิดขึ้นเรียกว่าภาวนา การอบรมกุศลให้บังเกิด รักษากุศลไว้ก็จะบังเกิดขึ้น ปหานะและภาวนานี่แหละ เรียกว่า***วิริยะ*** คือความเพียร จิตใจมีกำลังกล้าขึ้นเองในตัวเอง ละอกุศลไปได้ทันทีจะอบรมกุศลรักษากุศลเอาไว้ทันที คือจะละนิวรณ์ ทิ้งอารมณ์อันนั้นไปทันที แต่ว่าจะรักษาสติรักษาจิตให้ตั้งอยู่ในกาย เวทนา จิต ธรรมอันเป็นที่ตั้งของสติของจิตนั้นไว้อย่างมั่นคงขึ้น ดั่งนี้ก็เป็นอันได้วิริยสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือวิริยะ ความเพียรข้อที่สาม

ปีติสัมโพชฌงค์ เมื่อเป็นดั่งนี้ก็จะได้ข้อที่ ๔ ต่อไป คือ ปีติสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือปีติ แปลกันว่าความอิ่มใจ แต่อันที่จริงนั้นเป็นศัพท์ที่มาจากธาตุที่แปลว่าดื่ม คือจะมีการดูดดื่มธรรมที่เป็นกุศลดื่มเอาธรรมที่เป็นกุศลนี้เข้าไว้ในใจด้วยภาวนา คายเอาอกุศลออกด้วยปหานะ ดื่มเอากุศลเข้าด้วยภาวนาที่เป็นวิริยะนั้น เมื่อดื่มกุศลเข้ามา กุศลนี้เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์เป็นสิ่งที่ดีเหมือนอย่างน้ำที่บริสุทธิ์ อาหารที่บริสุทธิ์ ธรรมที่เป็นกุศลอันเป็นอาหารที่บริสุทธิ์นี้จึงบำรุงเลี้ยงจิตใจพร้อมทั้งกายให้อิ่มเอิบสำราญ ปรากฏเป็นความอิ่มกายอิ่มใจสบายเป็นสุขดังนี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นเองก็เป็นอันได้ปีติสัมโพชฌงค์องค์แห่งสัมโพชฌงค์ คือปีติ

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เมื่อได้ปีติก็จะได้โพชฌงค์ข้อต่อไป คือ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือปัสสัทธิความสงบ สงบกายสงบใจอย่างที่ไม่เคยได้มาก่อน ใจสงบกายสงบ ปราศจากเครื่องเร่าร้อนเดือดร้อนทั้งหลาย เป็นความสงบที่ปราศจากอามิส คือกิเลสเป็นเครื่องล่อใจทั้งหลายอันนับว่าเป็นโพชฌงค์ข้อที่ ๕

สมาธิสัมโพชฌงค์ เมื่อได้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไป คือสมาธิสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คือสมาธิ เพราะว่าเมื่อกายสงบใจสงบก็ย่อมจะมีสุขที่ปราศจากอามิส ทั้งกายทั้งใจสบาย จิตจึงเป็นสมาธิตั้งมั่นใน

กาย เวทนา จิต ธรรมที่กำหนดนี้ยิ่งขึ้น เพราะว่าสมาธินั้นเมื่อมีสุขเป็นที่รองรับ คือสุขที่ปราศจากอามิสย่อมตั้งมั่นแน่วแน่ยิ่งขึ้นไม่ซัดส่าย เพราะว่าตั้งอยู่บนความสุขที่ปราศจากอามิส

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เมื่อได้สมาธิดั่งนี้ก็ย่อมจะได้โพชฌงค์ข้อต่อไป อันเป็นข้อครบเจ็ดคืออุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์แห่งความรู้คืออุเบกขา อุเบกขาในที่นี้ท่านอธิบายว่า ได้แก่ความเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธินั้นไว้ด้วยดี ความเข้าไปเพ่งจิตที่เป็นสมาธินั้นไว้ด้วยดีอันมีลักษณะเป็นการดู ดูจิตที่เป็นสมาธิของตนเอง ดูอยู่เฉย ๆ คือไม่เข้าไปจัดการปรุงแต่งวุ่นวาย ดูอย่างชนิดวางคือไม่ยึดถือ อุเบกขาที่มีลักษณะเป็นความเข้าไปดูชนิดที่ไม่วุ่นวายชนิดที่ไม่ยึดถือดังที่มักจะเรียกกันว่าวางเฉย แต่ไม่ใช่หมายความว่าทิ้ง ไม่ทิ้ง แต่ว่าเข้าไปเพ่งดูเข้าไปกำหนดดู ดูอย่างวางดูอยู่เฉย ๆ ดูจิตที่เป็นสมาธิคือตั้งมั่นนั้นด้วยดี ดั่งนี้ ก็เป็นอุเบกขาสัมโพชฌงค์ สัมโพชฌงค์คืออุเบกขา อันเป็นข้อที่ครบเจ็ด ซึ่งท่านแสดงต่อไปว่า เมื่อถึงขั้นนี้ก็จะได้วิชชา วิมุตติต่อไป หรือว่าจะเลื่อนขึ้นเป็นมรรคมีองค์ ๘ หรือว่าเลื่อนขึ้นเป็นอริยสัจจ์ต่อไป

ฉะนั้น โพชฌงค์ทั้ง ๗ ประการจึงเป็นธรรมหมวดสำคัญที่แสดงคู่กับสติปัฏฐานอยู่เสมอ ซึ่งมีอธิบายแยกกันเป็นคนละหมวดบ้าง รวมกันอยู่ในหมวดสติปัฏฐานทั้งหมดบ้าง แต่นั้นก็เป็นธรรมบัญญัติดังที่กล่าวมาข้างต้น เป็นสิ่งที่ควรรู้ตามพระบัญญัติหรือที่ทรงแสดงเท่านั้น แต่ผู้ปฏิบัติไม่ควรคำนึงถึงธรรมบัญญัติ แต่ให้ปฏิบัติเข้ามาภายใน แล้วสตินี้เองจะได้นำขึ้นไปเองโดยลำดับ (ธ.อ. ๑๑๒-๑๑๖)

โพชฌังคปริตร พระปริตรที่เกี่ยวแก่เรื่องโพชฌงค์ที่มีแสดงว่า พระสาวกอาพาธ พระพุทธเจ้าได้แสดงโพชฌงค์ ๗ ท่านฟังเรื่องโพชฌงค์แล้วก็หายอาพาธ และพระพุทธเจ้าเองประชวรคราวหนึ่ง โปรดให้พระจุนทะแสดงโพชฌงค์ ทรงสดับโพชฌงค์แล้วก็หายประชวร จึงได้มีการประพันธ์โพชฌงค์ ๗ เป็นคาถาแสดงเรื่องดังกล่าวมา และก็ใช้สวดเป็นพระปริตร พระสาวกที่อาพาธซึ่งพระพุทธเจ้าได้แสดงโพชฌงค์ ท่านฟังแล้วหายอาพาธนั้นก็คือ ท่านพระมหาโมคคัลลานะและท่านพระกัสสปะ

เมื่อท่านพระโมคคัลลานะอาพาธในคราวหนึ่ง พระพุทธเจ้าก็แสดงโพชฌงค์ให้ท่านฟัง อีกคราวหนึ่ง ท่านพระกัสสปะอาพาธ พระพุทธเจ้าก็แสดงโพชฌงค์ให้ท่านฟัง ท่านฟังแล้วก็หายอาพาธ ที่มีระบุไว้ก็มี ๒ ท่าน พระพุทธเจ้าเองประชวรก็โปรดให้พระจุนทะแสดง

พ

โพชฌงค์ถวาย พระจุนทะแสดงโพชฌงค์ถวาย ทรงสดับแล้วก็หายประชวร มีตำนานเล่าไว้ดั่งนี้ และคาถาประพันธ์ไว้ สำหรับสวดที่แสดงเรื่องดังกล่าวขึ้นต้นว่า *โพชฺฌงฺโค สติสงฺขาโต* เป็นต้น ซึ่งมีคำแปลว่า

โพชฌงค์ ๗ ประการ คือ สติสัมโพชฌงค์ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปีติสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เหล่านี้ อันพระมุนีเจ้าผู้เห็นธรรมทั้งสิ้นตรัสไว้ ชอบแล้ว อันบุคคลมาเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อนิพพาน เพื่อความตรัสรู้ ด้วยความกล่าวสัจจะนี้ ขอความสวัสดี จงมีแก่ท่านทุกเมื่อ ในสมัยหนึ่งพระโลกนาถเจ้าทอดพระเนตรเห็นพระโมคคัลลานะและพระกัสสปะเป็นไข้ถึงทุกขเวทนา ทรงแสดงโพชฌงค์ ๗ ประการ ท่านทั้งสองก็เพลิดเพลินภาษิตนั้น หายโรคในขณะนั้น ด้วยความกล่าวสัจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่านทุกเมื่อ ครั้งหนึ่งแม้พระธรรมราชาอันความประชวรเบียดเบียนแล้ว รับสั่งให้พระจุนทเถระแสดงโพชฌงค์นั้นโดยเอื้อเฟื้อ ก็ทรงบันเทิงพระราชหฤทัยหายประชวรไปโดยฐานะด้วยความกล่าวสัจจะนี้ ขอความสวัสดี จงมีแก่ท่านทุกเมื่อ ก็อาพาธทั้งหลายนั้นอันพระมหาฤษีหรือพระมเหษีคือผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ทั้ง ๓ องค์ ละได้แล้วถึงความไม่บังเกิดเป็นธรรมดาดุจกิเลสอันมรรคกำจัดแล้ว ด้วยความกล่าวสัจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่ท่านทุกเมื่อ

นี้เป็นคาถาที่ประพันธ์สำหรับสวดแสดงโพชฌงค์ทั้ง ๗ อันจัดเป็นพระปริตรหนึ่ง และรวมกันเข้า ๒ พระปริตร คืออังคุลิมาลปริตรกับโพชฌังคปริตร นับเป็นตำนานที่ ๗

ว่าถึงการใช้ธรรมสำหรับรักษาอาพาธ คือรักษาผู้ป่วยให้หายอาพาธแสดงตามทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าประชวรบางครั้งทรงใช้ธรรมเยียวยารักษา บางครั้งก็โปรดให้นายแพทย์รักษาคือนายแพทย์โกมารภัจ ซึ่งได้ถวายการรักษาพระพุทธเจ้าและพระภิกษุผู้อาพาธ การให้นายแพทย์รักษาหรือให้หมอรักษาก็เป็นเรื่องที่ปฏิบัติกันทั่วไป

ส่วนการใช้ธรรมรักษานั้นที่มีแสดงไว้ บางแห่งแสดงว่าทรงระงับอาพาธด้วยอธิวาสนขันติ อันแปลว่าด้วยขันติความอดทน คืออธิวาสนะ ความอดกลั้นยับยั้งไว้ได้ ก็ทรงใช้โพชฌงค์

ทั้ง ๗ สดับโพชฌงค์ทั้ง ๗ จิตบันเทิง อาพาธก็ระงับ อาพาธบางอย่างก็โปรดให้หมอรักษา

ในข้อนี้จึงแบ่งอาพาธได้ ๒ อย่าง อาพาธที่ควรให้หมอรักษาก็ให้หมอรักษา แต่อาพาธที่ไม่จำเป็นจะต้องให้หมอรักษา ใช้ธรรมรักษาก็ทรงใช้ธรรมรักษา ก็เพราะว่าอันอาพาธทางร่างกายนี้ แม้บังเกิดขึ้นทางร่างกายแต่ก็เกี่ยวแก่จิตใจ ถ้าจิตใจมีความอดทนพอดังที่เรียกว่า อธิวาสนขันติ คือทนไป อาพาธก็หายไปเอง นั่นอย่างหนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง จิตใจมีความบันเทิงในธรรม ปีติในธรรม สุขในธรรม ก็เป็นเครื่องระงับอาพาธทางกายได้ สำหรับอาพาธที่เป็นวิสัยจะพึงระงับไปได้ดั่งนี้ ก็ใช้ธรรมดังกล่าว

แม้บุคคลสามัญทั่วไปในบัดนี้ บางคน ก็ปฏิบัติดั่งนี้ เจ็บเล็ก ๆ น้อย ๆ อะไรบางอย่างก็ไม่ยอมรับประทานยา ใช้ความอดทนเอา ก็หายไปเอง ในบางอย่างก็ใช้ความเพลิดเพลินในธรรม อาพาธก็หายไปเองได้ แต่ว่าบางอย่างก็ไม่ได้ สำหรับคนสามัญทั่วไปจะเป็นเพราะว่ากำลังจิตไม่พอก็ได้ ต้องให้หมอรักษาต้องฉีดยาเป็นต้น

แต่พระพุทธเจ้าเองก็ใช้ทั้ง ๒ อย่างดังกล่าว จะเป็นเพราะประทานโอกาสให้หมอรักษาและเพื่อประทานเนติก็ได้

แล้วสำหรับเรื่องโพชฌงค์นี้ คนไทยเราก็นับถือ เวลาเจ็บป่วยเป็นไข้โดยเฉพาะมักจะต้องเป็นไข้หนักใกล้จะตาย แต่ก่อนนี้ก็นิมนต์พระไปสวดโพชฌงค์ให้ฟัง แต่ว่าโดยมากคนไข้ที่นิมนต์พระไปสวดโพชฌงค์ให้ฟังนั้นมักจะเป็นไข้ที่เพียบหนักแล้ว ก็มักจะไม่หาย สวดโพชฌงค์ให้ฟังไม่ช้าเท่าไรก็ถึงแก่กรรม ก็ดูเหมือนว่าไม่ได้มุ่งนิมนต์พระไปสวดโพชฌงค์ให้หาย แต่เพื่อให้จิตใจของคนไข้เข้าถึงพระรัตนตรัย ทำนองบอก ***อรหํ*** ที่โบราณใช้กันมา ใกล้จะตายก็บอก ***อรหํ*** ครั้นคนไข้ได้ฟังได้ยิน จิตใจจะได้มาตั้งอยู่ในพุทธานุสสติให้จิตใจผ่องใส ซึ่งจะหวังสุคติได้ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง คือจิตบริสุทธิ์ก็หวังสุคติได้ ดั่งนี้ เมื่อก่อนนี้เคยใช้กันอย่างนี้

บัดนี้บางคนไปเยี่ยมไข้ เขาก็ให้สวดโพชฌงค์ให้เขาฟัง แม้ไข้ไม่มากนักก็มี แบบไข้ไม่มากนี้สวดโพชฌงค์ให้ฟังก็มักจะหาย ไม่ใช่เป็นไข้ถึงตาย ถ้าไข้ถึงตายแล้วก็ไม่รอด แต่ว่าจิตใจอาจจะได้สรณะคือที่พึ่ง ได้ความบริสุทธิ์ดีขึ้น

แต่ตามเรื่องที่เล่าในตำนานพระปริตรนี้เป็นไข้ที่จะพึงหายได้ แปลว่าเป็นไข้ที่ไม่ต้องกินยาก็หาย ก็สวดโพชฌงค์ให้ฟังให้จิตใจบันเทิง เมื่อจิตใจบันเทิงแล้วร่างกายก็สบายก็หายจากอาพาธนั้น

(ต.พ.๑๙๑-๑๙๔) *ดู* **โพธิปักขิยธรรม** ด้วย

พ

โพธิ *ดู* **พระพุทธเจ้าตรัสรู้**

โพธิ์ *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

โพธิญาณ *ดู* **พระพุทธเจ้าตรัสรู้, โพธิสัตว์**

โพธิปักขิยธรรม ธรรมะเป็นฝ่ายปัญญาเครื่องตรัสรู้ คือ ***สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗*** และ ***มรรค ๘*** ซึ่งธรรมแต่ละหมวดนี้ แม้จะมีข้อธรรมที่ซ้ำกันบ้าง แต่ก็มีความลุ่มลึกยิ่งขึ้นไปเป็นลำดับ เหมือนเด็กเรียนเลขชั้นมัธยม ๑ พอขึ้นมัธยม ๒ ก็ต้องเรียนเลขซ้ำอีก และก็ต้องเรียนซ้ำอีกในชั้นสูงขึ้นไป แต่ความง่ายยากก็เพิ่มขึ้น ในธรรมปฏิบัติก็เช่นกัน แม้ข้อธรรมจะซ้ำกัน แต่ก็มีความลุ่มลึก ความละเอียด-อ่อน เพิ่มขึ้นเป็นลำดับ

จิตนี้เป็นสำคัญในการปฏิบัติทั้งปวง และจิตเป็นธรรมชาติประภัสสร คือผุดผ่อง แต่ที่เศร้าหมองก็เพราะอุปกิเลส คือเครื่องเศร้าหมองที่จรมา แต่ก็อาจที่จะปฏิบัติชำระจิตให้บริสุทธิ์ได้ เครื่องเศร้าหมองที่จรเข้ามานั้น ก็จรเข้ามาทางอายตนะ มาเป็นอารมณ์คือเรื่องที่ใจยึดถือไว้ผูกพันใจ จึงบังเกิดเป็นความเศร้าหมองของใจ และก็ตกเป็นตะกอนคือเป็นอนุสัยกิเลส เพราะฉะนั้น จึงสรุปความว่า ประการหนึ่ง กิเลสที่เป็นเครื่องเศร้าหมอง แม้เป็นชั้นอนุสัยกิเลสอย่างละเอียด ก็ไม่ได้เป็นธรรมชาติของจิต คือไม่ได้เป็นพื้นคือเนื้อแท้ของจิต เป็นแต่สิ่งที่เข้ามาอาศัยเกาะเกี่ยวอยู่กับจิต และทุก ๆ คนสามารถที่จะปฏิบัติขัดเกลาจิตใจให้ถึงความบริสุทธิ์สะอาดได้ และก็พึงทราบต่อไปว่า จิตที่ประกอบด้วยเครื่องเศร้าหมองดังนี้ย่อมมีลักษณะคือดิ้นรนกวัดแกว่ง รักษายาก ห้ามยาก ดิ้นรนกวัดแกว่งก็คือดิ้นรนกวัดแกว่งไปในอารมณ์ทั้งหลาย รักษายากห้ามยาก ก็คือจะรักษาจิตให้ตั้งมั่น จะห้ามจิตไม่ให้ดิ้นรนกวัดแกว่งดังนั้นเป็นการทำยาก แต่ก็ไม่ใช่ว่าทำไม่ได้ ผู้มีความตั้งใจมั่น มีปัญญารู้ทางปฏิบัติย่อมสามารถที่จะทำจิตนี้ให้ตรงได้ คือให้ตรงต่อธรรมที่ชอบ แต่ทั้งนี้ก็ต้องอาศัยการปฏิบัติอบรมจิตอยู่ในทางของสมถะและวิปัสสนา อันเรียกว่า ***กรรมฐาน***

กรรมฐาน นั้นก็คือการปฏิบัติอบรมจิตนั่นเอง ในทางที่ให้จิตสงบก็เป็น ***สมถะ*** ในทางที่ให้จิตมีปัญญารู้แจ้งเห็นจริงก็เป็น***วิปัสสนา***

ในการปฏิบัติให้จิตสงบนั้นก็หมายถึงให้สงบจากความดิ้นรนกวัดแกว่ง จิตดิ้นรนกวัดแกว่งไปในอารมณ์ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจทั้งหลาย การที่จะปฏิบัติทำจิตให้สงบก็ต้องมีสติ ความระลึก สัมปชานะ ความรู้ และมีความเพียรที่จะนำจิตเข้ามาตั้งไว้ในอารมณ์

ของกรรมฐาน เช่น ในสติปัฏฐาน ที่ตั้งของสติ ๔ ประการ กล่าวคือ นำจิตเข้ามาตั้งอยู่ในกายอันนี้ ซึ่งเป็นกายประกอบขึ้นด้วยธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ กับอากาศ เป็นก้อนกายอันนี้ แบ่งออกเป็น อวัยวะ อาการ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนังเป็นต้น มีหน้าที่ต่าง ๆ กัน แต่ก็รวมเข้าเป็นกายอันนี้ และมีอิริยาบถใหญ่น้อย ยืน เดิน นั่ง นอน แลเหลียวเป็นต้น หายใจเข้าหายใจออกอยู่ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิต เมื่อสิ้นชีวิตกลายเป็นศพ ธาตุทั้งหลายที่ประกอบเข้าก็แตกสลาย ธาตุลม ธาตุไฟ ธาตุน้ำ ก็สลายไปโดยลำดับ ธาตุดินส่วนที่อ่อนก็เน่าเปื่อยผุพังไป ธาตุดินส่วนที่แข้นแข็งคือโครงกระดูกก็จะยังเหลืออยู่ เมื่อไม่นำไปเผาเสียให้สิ้น ก็ค่อย ๆ ทำลายไปจนถึงกระดูกผุป่นในที่สุด

สรุปลงว่า กายนี้ทั้งที่เป็นส่วนภายนอก ทั้งที่เป็นส่วนภายใน ทั้งที่เป็นส่วนทั้ง ๒ คือ ทั้งภายในและภายนอก เป็นสิ่งที่มีเกิดมีดับเป็นธรรมดา ไม่ใช่เป็นสิ่งที่จะพึงยึดถือว่าเป็นสัตว์บุคคลตัวตน สติที่กำหนดลงในกายนี้เพียงเพื่อรู้ว่ากายมีอยู่ แต่ว่าไม่ยึดถืออยู่ในกายอันนี้ ไม่ยินดีไม่ยินร้าย ดังนี้ก็เป็นสติที่กำหนดกาย เป็นเหตุบรรเทาหรือกำจัดตัณหาจริตอย่างหยาบซึ่งทำให้ติดกาย และเมื่อได้กำหนดพิจารณากายลงไปละเอียดเข้าก็จะพบเวทนา คือความเป็นสุข หรือเป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข อันมีอยู่แก่กายและใจอันประกอบกัน เพราะว่ากายนี้เมื่อยังมีชีวิตครองอยู่ มีจิตใจที่รับอารมณ์ทั้งหลายได้โดยปกติ กายและใจอันนี้ก็เต็มไปด้วยเวทนา คือความสุขบ้าง ความทุกข์บ้าง ความเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขบ้าง ดังกล่าวนั้น ฉะนั้น สติที่กำหนดละเอียดเข้าก็จะพบเวทนาที่มีอยู่เต็มกายอันนี้

การกำหนดพิจารณาเวทนาให้พบว่าเวทนามีอยู่ และไม่ยึดถืออยู่ในเวทนา ไม่ยินดียินร้ายในเวทนา ก็เป็นสติที่กำหนดพิจารณาเวทนา เป็นเหตุละตัณหาจริตอย่างละเอียด ซึ่งทำให้ติดเวทนา และเมื่อได้กำหนดเวทนาละเอียดเข้า ก็จะพบจิตที่ถูกเวทนานี้เองเป็นผู้ปรุงแต่งให้เป็นจิตที่มีความยินดีบ้าง มีความยินร้ายบ้าง มีความหลงอยู่บ้าง กล่าวคือ สุขเวทนาก็ปรุงจิตให้เกิดความยินดี ทุกขเวทนาก็ปรุงจิตให้เกิดความยินร้าย เวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุขก็ปรุงจิตให้หลง

เป็นอันว่าเวทนานี้เองปรุงจิตให้มีราคะอันเป็นฝ่ายยินดีบ้าง โทสะอันเป็นฝ่ายยินร้ายบ้าง โมหะอันเป็นฝ่ายหลงบ้าง ก็กำหนดให้รู้จิตที่เป็นไปตามเวทนา กำหนดให้รู้ว่า จิตมีอยู่ จิตเป็นอย่าง

ใดก็ให้รู้อย่างนั้น แต่ว่าไม่ให้ยึดถือในจิต ไม่ยินดียินร้ายอยู่ในจิตนี้ เป็นเหตุละทิฏฐิจริตอย่างหยาบซึ่งทำให้ติดจิต

เมื่อกำหนดดูจิตละเอียดเข้า ก็จะพบธรรมในจิต กล่าวคือ พบราคะโทสะโมหะที่เวทนาปรุงให้เกิดนั้น กำหนดลงไปที่ราคะโทสะโมหะในจิตว่าเป็นอกุศลธรรม ธรรมที่เป็นอกุศล และอกุศลธรรมนี้ไม่ใช่เป็นเนื้อแท้ของจิต แต่ว่าเป็นสิ่งที่อาศัยอยู่กับจิตที่เวทนาปรุงขึ้น และเมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้เห็นกระแสของกิเลส คือกระแสของราคะโทสะโมหะนั้นว่าอาศัยกายและใจอันนี้เองบังเกิดขึ้น ตัวกายและใจอันนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่บังเกิดขึ้นอยู่จากชาติคือความเกิด เป็นสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่ง ซึ่งเมื่อมีชาติคือความเกิด ก็มีแก่และมีดับสลายในที่สุด แต่ว่าสังขารคือกายและใจอันนี้ไม่ใช่เป็นกุศลธรรม ไม่ใช่เป็นอกุศลธรรม แต่ว่าเป็นอัพยากตธรรม แปลว่าธรรมที่เป็นกลาง ๆ

คนเราจะทำดีก็อาศัยกาย ความดูดดื่มอันหมายถึงดูดดื่มสัจจะ คือตัวความจริงที่ปรากฏขึ้น ความจริงที่ปรากฏขึ้นก็จะซึมซาบเข้าไปในดวงปัญญา หรือปัญญานั้นก็จะซึมซาบเข้าไปในความจริง ความบริสุทธิ์ผุดผ่องก็ปกคลุมจิตใจพร้อมทั้งกาย เป็นปีติคือความเอิบอิ่มแช่มชื่นทั้งกายและใจ ก็เป็นปีติโพชฌงค์ เมื่อมีความดูดดื่มซาบซ่าน ปัสสัทธิความสงบกายสงบใจก็จะปรากฏขึ้นเป็นปัสสัทธิโพชฌงค์ เมื่อเป็นดั่งนี้ก็มีความสุข เพราะว่าจิตใจสงบจากความดิ้นรนกวัดแกว่งรักษายากห้ามยาก ก็ตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ดิ้นรนไม่กวัดแกว่งรักษาได้ห้ามได้ เป็นจิตที่ตรง สมาธิโพชฌงค์ก็ปรากฏขึ้น และเมื่อสมาธิโพชฌงค์ดำเนินไป ความเพ่งดูสมาธิจิตนั้นสงบเฉยอยู่ ก็เป็นอุเบกขาโพชฌงค์ ดังนี้ก็เป็นกุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล เมื่อเป็นกุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศลปรากฏขึ้น มรรคธรรม ธรรมคือมรรคทางปฏิบัติก็จะปรากฏขึ้นสำหรับที่จะดำเนิน ทางปฏิบัติเลื่อนขึ้นไปเป็นความเห็นชอบ เป็นความดำริชอบเป็นต้น เหล่านี้ก็เป็นกุศลธรรม ธรรมที่เป็นกุศล สติที่พิจารณาธรรมเหล่านี้ทั้งที่เป็นอกุศลธรรม ทั้งที่เป็นอัพยากตธรรมพิจารณาว่าธรรมนี้มีอยู่ แต่ว่าไม่ยึดถือในธรรมเหล่านี้ ไม่ยินดีไม่ยินร้ายในธรรมเหล่านี้ เป็นเหตุละทิฏฐิจริตอย่างละเอียดซึ่งทำให้ติดธรรม การปฏิบัติทางสติปัฏฐานดั่งนี้ จึงเป็น ***เอกายโนมคฺโค*** คือทางปฏิบัติอันเดียวให้เกิดความบริสุทธิ์ ดับความโศกความระทมทุกข์ ดับทุกข์โทมนัส นำให้บรรลุธรรมที่พึงบรรลุจนถึงธรรมอย่างยิ่งแล

๑. สติปัฏฐาน ๔

ขอให้ทุกท่านประมวลใจกำหนดฟัง และพิจารณาธรรมที่เป็นตัวความจริง และให้น้อมระลึกถึงพระพุทธคุณของพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นผู้สั่งสอนทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในการประมวลใจเข้ามานี้ ก็ให้ทิ้งอารมณ์ภายนอกไว้เสียข้างนอก ไม่ประมวลอารมณ์เข้ามาด้วย เพราะเมื่อจิตใจนี้มีอารมณ์ภายนอกเป็นกังวลอยู่ ธรรมก็เข้ามาไม่ได้ ฉะนั้นก็ให้ทิ้งอารมณ์ข้างนอกไว้ข้างนอก ดูธรรมที่แสดงให้เป็นอารมณ์ปัจจุบัน และพิจารณาตามกระแสธรรม

ในการพิจารณานี้ดำเนินตามทางสติปัฏฐานย่อมเป็นทางที่ตรง คือในบัดนี้ก็กำหนดดูกาย ดูเวทนา ดูจิต และดูธรรม การกำหนดกายนั้นก็คือในปัจจุบันกำลังฟัง ก็กำหนดเสียงกำหนดโสตะคือหู หูกับเสียงประจวบกันอันนี้ก็เป็นกาย และก็ตรวจดูเวทนาคือความสุขหรือทุกข์ หรือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะกายคือเสียงกับหูที่กระทบกันนั้น เมื่อมีทุกข์ คือยังไม่สบายเพราะฟังธรรม ก็กำหนดให้รู้ว่านี้เป็นทุกขเวทนา ถ้ามีความสบายเพราะฟังธรรม ก็กำหนดให้รู้ว่านี้เป็นสุขเวทนา ถ้ายังเฉย ๆ ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข ก็กำหนดให้รู้ว่าเป็นอุเบกขาเวทนา เวทนานี้ก็แล่นถึงจิต ก็กำหนดดูจิตใจว่า มีชอบในธรรมหรือไม่ชอบในธรรมที่ฟัง และต่อจากนั้นก็กำหนดตัวความชอบหรือความไม่ชอบ ว่าบัดนี้เป็นความชอบ บัดนี้เป็นความไม่ชอบ นี่ก็เป็นธรรม อันนี้เป็นสติปัฏฐานในการฟัง คือ เสียงกับหูก็เป็นกาย ก่อเวทนาก็เป็นเวทนาส่งถึงจิตก็เป็นจิต และจิตก็ประกอบด้วยเรื่องคือธรรมในจิต เป็นตัวความชอบหรือไม่ชอบก็เป็นธรรม และพิจารณาอีกชั้นหนึ่ง เสียงกับหูที่ประจวบกันนั้น เสียงก็เป็นเสียงธรรม หูก็ฟังธรรม จิตใจก็แล่นไปถึงเนื้อความของธรรม ตัวธรรมที่ฟังอันเป็นเสียงแสดงก็นับว่าเป็นกาย และเมื่อจิตใจอันนี้ซึมซาบในเนื้อความของธรรม ได้ความสงบก็เป็นเวทนา ส่งจิตใจให้ประกอบด้วยศรัทธา และปัญญาเป็นต้น ซึ่งส่วนกุศลก็เป็นจิต และเป็นตัวธรรมคือศรัทธาและปัญญาเป็นต้นในจิตที่บังเกิดขึ้นโดยลำดับเป็นสติปัฏฐานชั้นในเข้าไปอีกขั้นหนึ่ง และเมื่อได้กำหนดดูสติปัฏฐาน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม ในปัจจุบันดังกล่าวด้วยฝึกหัดดูอารมณ์ที่เป็นปัจจุบันในบัดนี้ให้เป็นสติปัฏฐาน และเมื่อออกรับอารมณ์ภายนอกในเวลาที่ออกจากการปฏิบัติไปประกอบธุรกิจต่าง ๆ ก็ฝึกหัดดูอารมณ์ที่ประสบนั้นให้เป็นสติปัฏฐาน เช่นว่าโดยปกติเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงเป็นต้น

รูปและเสียงเป็นต้นนั้นก็มาเป็นอารมณ์ทำให้ชอบบ้างไม่ชอบบ้าง ถ้าเป็นรูปเสียงที่น่าปรารถนาพอใจก็มาเป็นอารมณ์ให้เกิดความชอบ ถ้าเป็นรูปเสียงที่ไม่ปรารถนาพอใจก็มาเป็นอารมณ์ให้เกิดเป็นความไม่ชอบ โดยปกติก็ย่อมเป็นอย่างนี้

เพราะฉะนั้น ก็ใช้สติปัฏฐานนี้แหละสำหรับดูอารมณ์ทั้งหลาย กล่าวคือเมื่อประสบอารมณ์ก็คิดพิจารณาว่า อันไหนเป็นกาย อันไหนเป็นเวทนา อันไหนเป็นจิต อันไหนเป็นธรรม พิจารณาเข้ามาดูที่จิตของตนเอง หยุดดูที่จิตของตนเอง รูปกับตาที่ประจวบกัน หูกับเสียงที่ประจวบกัน ก็เป็นกาย เมื่อประจวบกันอย่างนั้นก็เกิดเวทนาคือสุขหรือทุกข์ และเวทนานี้ก็ปรุงจิต ถ้าเป็นสุขเวทนาก็ปรุงจิตให้ยินดี ถ้าเป็นทุกขเวทนาก็ปรุงจิตให้ยินร้าย เพราะฉะนั้น ก็จับพิจารณาดูเวทนาในขณะที่รับอารมณ์ ดูจิตขณะที่รับอารมณ์ ดูธรรมคือตัวความยินดีหรือความยินร้ายในขณะที่รับอารมณ์

ถ้าหัดใช้สติปัฏฐานรับอารมณ์ดังกล่าวนี้ ถ้าสติบังเกิดช้า คือพอรับอารมณ์ก็บังเกิดความยินดีหรือความยินร้ายขึ้นก็แปลว่าสติกำหนดมาโดยลำดับไม่ทันกิเลสบังเกิดขึ้นเสียก่อน แต่ก็ไม่ปล่อยแต่จับดูตัวธรรมคือตัวยินดีหรือยินร้ายในจิต ให้รู้ว่าบัดนี้จิตยินดีบัดนี้จิตยินร้าย เมื่อกำหนดดูเช่นนี้ก็จะสงบความยินดีหรือความยินร้ายไว้เพียงเท่านั้นได้

แต่ถ้ามีสติกำหนดได้เร็วกว่านั้นจนจับจิตทัน ในขณะที่เวทนาเข้ามาปรุงจิต จับจิตที่ไหว ๆ ในเวทนา จะมียินดียินร้ายก็ชั่วแวบหนึ่ง แต่เมื่อได้จับจิตด้วยสติทันแล้ว ก็จะหยุดอยู่เท่านั้น

แต่ถ้าจับจิตได้เร็วกว่านั้น กำหนดจับเวทนาทันในขณะที่รับอารมณ์ กำหนดทันว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์เพราะอารมณ์ที่รับนั้น ก็จะหยุดอยู่ได้เพียงนั้น เวทนาก็จะไม่ปรุงจิต

แต่ถ้ามีสติได้เร็วยิ่งกว่านั้น กำหนดจับอารมณ์ที่รับนั้นไว้ทัน คือในขณะที่รูปกับตาประจวบกัน หูกับเสียงประจวบกัน ก็มีสติกำหนดได้ทันว่า สักแต่เป็นอารมณ์ คือเป็นตากับรูปประจวบกัน สักแต่ว่าเป็นเสียงกับหูประจวบกัน ประจวบกันแล้วก็ผ่านไปแล้วไป ถ้ามีสติกำหนดได้ตั้งแต่ต้น ก็เป็นอันดับเรื่องได้ตั้งแต่ต้น

การหัดทำสติปัฏฐานสำหรับเป็นเครื่องรับอารมณ์ดังกล่าวนี้ จึงเป็นวิธีปฏิบัติสำหรับที่จะรักษาตนให้มีความเกษมสวัสดีจากอารมณ์โลกทั้งหลาย ทั้งยังเป็นเครื่องสกัดกั้นกิเลสและกองทุกข์ในโลก เพราะฉะนั้น จึงเป็น ***สติ-อารักขา*** สติเป็นเครื่องรักษาตน และ

ในเบื้องต้นการฝึกหัดใช้สติดังกล่าวนี้ อาจจะขลุกขลักไม่สะดวก แต่ถ้าหัดปฏิบัติอยู่เสมอ ก็จักสามารถควบคุมอารมณ์ ควบคุมจิตใจ และควบคุมกรรมของตนได้โดยลำดับ สามารถที่จะรับอารมณ์ทั้งหลายได้อย่างสบาย ไม่บังเกิดความทุกข์เดือดร้อน ในข้อนี้ก็อาศัยคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าซึ่งพระองค์เป็น *สตฺถา เทวมนุสฺสานํ* เป็นศาสดา คือเป็นครูผู้สั่งสอนของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย

ในการที่จะเข้าถึงพระคุณในข้อนี้ก็ให้พิจารณาดูพระศาสดา ดูเทพ และมนุษย์ ประมวลเข้ามาที่ตนเอง เทพนั้นตามอธิบายเป็นอุปปาติกกำเนิด คือเป็นกายทิพย์จำพวกลอยเกิด เกิดขึ้นมาก็เป็นตัวเป็นตนโตใหญ่ทีเดียว ไม่ได้ถือกำเนิดเหมือนอย่างมนุษย์ ตามศัพท์แปลว่าสว่างก็ได้ แปลว่าเล่นก็ได้ ที่แปลว่าสว่างนั้นก็คือ รัศมีสว่างไสวในตน ที่แปลว่าเล่นนั้นก็คือมีความสุขอยู่ด้วยทิพยสมบัติ สมบัติทิพย์ซึ่งบังเกิดขึ้นด้วยบุญตลอดเวลา ไม่ต้องทำการงาน เสวยสุขสบายเหมือนอย่างเล่นสนุกอยู่ตลอดเวลา เพราะไม่ต้องประกอบการงานแสวงหาสมบัติ สมบัติที่เป็นทิพย์นั้นมาบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจของบุญที่ได้ทำไว้ จัดเป็นสุคติ นับว่าเป็นสุคติภูมิอันหนึ่ง มนุษย์นั้นก็ได้แก่บุคคลทั่วไปนี้ ซึ่งมีกำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์นี้เป็นอธิบายโดยทั่วไป

แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น สำหรับ**เทพ** ได้จัดเป็น ๓ อย่าง คือ ***สมมติเทพ*** เทพโดยสมมติ หมายถึงพระราชาซึ่งครองแผ่นดินครอบครองราชสมบัติซึ่งนับว่าเป็นเทวดาในมนุษย์ ***อุปปัติเทพ*** เทพโดยอุปบัติ ก็คือเทพผู้กำเนิดเป็นเทวดาดังกล่าวแล้ว ***วิสุทธิเทพ*** เทพผู้บริสุทธิ์ ซึ่งหมายถึงพระอรหันต์

ส่วนมนุษย์นั้น คือบุคคลผู้เป็นสามัญชนทั่วไปนี้ เป็นจำพวกที่เรียกว่า ***ปุถุชน*** คนกิเลสหนา ชนิดที่เป็นอันธพาลคือใจบาปหยาบช้า เรียกว่า ***อันธพาลปุถุชน*** ก็มี เป็นปุถุชนผู้ตั้งอยู่ในศีลธรรมเรียกว่า ***กัลยาณปุถุชน*** ก็มี และเป็น***พระอริยะ*** คือผู้บรรลุมรรคผลในทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่ขั้นต้นขั้นต่ำก็มี นี้เป็นอธิบายมนุษย์และเทวดาตามสมมติธรรมหรือบัญญัติธรรม

แต่เมื่อจะน้อมเข้ามาในทางปฏิบัติ เทวะและมนุษย์นี้ก็ประมวลอยู่ในจิตใจอันนี้ ซึ่งอาศัยอยู่ในกายอันนี้ ไม่ใช่แต่เทวะและมนุษย์เท่านั้น แม้อบายภูมิภูมิที่ไม่เจริญประกอบด้วยความทุกข์ต่าง ๆ ก็ประมวลอยู่ในจิตใจอันนี้เช่นเดียวกัน เมื่อไม่ได้พบธรรมในพระพุทธศาสนา เช่น สติปัฏฐานหรือไม่ได้พบธรรมที่เป็นส่วนดีส่วนชอบ จิตประกอบ

ด้วยยินดียินร้าย ประกอบด้วยความโลภโกรธหลงแผดเผาอยู่เป็นส่วนมาก ก็ตกอยู่ในภาวะของอบายภูมิ เป็นอบายภูมิในปัจจุบัน เมื่อจิตหมกไหม้อยู่ในกิเลสในใจของตนเช่นนี้ ก็มองไม่เห็นพระศาสดาเพราะมีกิเลสและอารมณ์ที่หุ้มห่อและปกปิดไม่ให้มองเห็น ต่อเมื่อได้พบธรรมคำสั่งสอนของพระศาสดา และดำเนินปฏิบัติในแนวสติปัฏฐาน สงบอารมณ์สงบกิเลสที่หุ้มห่อจิตและแผดเผาจิตให้รุ่มร้อน จนมีจิตใจสูงขึ้น ยินดีอยู่ในทานในศีล มีหิริโอตตัปปะ มีธรรมหรือเรียกว่าศีลธรรม ตามภูมิตามชั้น ภาวะก็เลื่อนขึ้นไปสู่มนุษยภูมิ คือ ภูมิมนุษย์ เมื่อภาวะเลื่อนขึ้นถึงภูมิมนุษย์เช่นนี้ก็ได้มองเห็นพระศาสดาว่าเป็นผู้สอนมนุษย์ทั้งหลาย คือสอนคนให้เป็นคน โดยเฉพาะก็เป็นพระศาสดาผู้สั่งสอนตนเองให้เป็นมนุษย์ คือเป็นคนโดยธรรมขึ้น และเมื่อได้ปฏิบัติในสติปัฏฐานเป็นต้น จนมีจิตใจสงบยิ่งขึ้น สะอาดบริสุทธิ์ยิ่งขึ้น มีจิตใจบริสุทธิ์สว่างไสวแจ่มใสมีความสุขขึ้น ก่อนแต่นั้นอยู่ในที่เดียวกันรับอารมณ์เดียวกัน มีความทุกข์ร้อน แต่เมื่อได้ปฏิบัติเข้าตามภูมิชั้นของจิตใจที่บริสุทธิ์มีความแจ่มใสหรือสว่างไสวขึ้น ก็อยู่ในที่เดียวกัน รับอารมณ์เดียวกัน แต่ก็มีความสุขไม่เป็นความทุกข์ ภูมิชั้นก็เลื่อนขึ้นเป็นเทวะ และก็ได้เห็นพระศาสดาว่าเป็นผู้สอนของเทวะ โดยตรงก็สั่งสอนตนเองให้เป็นเทวะขึ้น และเมื่อได้ปฏิบัติจนบรรลุถึงความบริสุทธิ์บริบูรณ์ยิ่ง ก็จะเลื่อนภูมิชั้นของตนให้เป็นเทวะที่บริสุทธิ์ตามภูมิชั้นโดยลำดับ และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะปรากฏพระคุณของพระพุทธเจ้าว่าเป็น *สตฺถา เทวมนุสฺสานํ* เป็นศาสดาของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย

การเห็นพระคุณในข้อนี้ด้วยการปฏิบัติเป็นการเห็นที่ใกล้ชิดพระศาสดา เพียงแต่เห็นด้วยปริยัติ ยังไม่ปฏิบัติ ยังเป็นการเห็นห่าง ความเชื่อและความรู้ของตนก็ไม่แน่นอน ต่อเมื่อมาปฏิบัติก็มาได้เห็นพระคุณในข้อนี้ได้ชัดขึ้น และเมื่อได้รับผลของการปฏิบัติสูง ๆ ขึ้นไป ก็จักประจักษ์ในพระคุณข้อนี้กระชับยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ ศรัทธา คือความเชื่อปสาทะความเลื่อมใสอันประกอบด้วยความรู้เกิดจากการปฏิบัติซึ่งเป็นตัวปัญญา ก็จะตั้งมั่นแน่นอนและมั่นคง

ในการปฏิบัตินี้เมื่อได้อาศัยพระคุณดังกล่าวเป็นสรณะ คือเป็นที่พึ่ง คอยเตือนใจอยู่เสมอว่า บัดนี้ได้พบพระศาสดาผู้อุดมเอกในโลกแล้ว ทรงสั่งสอนเทพและมนุษย์ก็ทรงสั่งสอนตนนี้เองให้ปฏิบัติให้เป็นเทพขึ้น เป็นมนุษย์ขึ้นโดยลำดับ และก็ขอให้มีพระศาสดาเป็นผู้

เตือนตนสั่งสอนตนประจำในจิตใจเสมอ เมื่อประสบอารมณ์และสติยังไม่บังเกิดขึ้นทันต่ออารมณ์ บังเกิดความยินดียินร้ายจนถึงก่อเจตนากรรมขึ้น ก็ฉวยพระคุณข้อที่ให้มีพระศาสดาในจิตนี้เองออกมาเป็นผู้เตือนตนว่าทรงสอนให้ละความชั่ว ให้กระทำความดี ฉะนั้นเมื่อจะมีเจตนาที่จะทำไม่ดีก็ให้มีวิรัติความงดเว้นจากการกระทำนั้นเสียและเตือนตนให้กระทำความดีสืบต่อไป ดังนี้ก็ได้ชื่อว่า ได้มีพระศาสดาเป็นที่พึ่งคอยเตือนตนอยู่ในด้านของกรรม และเมื่อได้ปฏิบัติละเอียดยิ่งขึ้น ก็ให้มีพระศาสดาออกมาเป็นผู้ให้สติเตือนตนในขณะที่รับอารมณ์ เพื่อที่จะได้ใช้สติปัฏฐานหยุดพิจารณาอารมณ์เข้ามาที่ภายในให้เป็นกายเวทนาจิตธรรม ระงับบาปอกุศลธรรมในจิตเสียได้ พระศาสดาก็จะประทับอยู่กับตน และจะเป็นพุทธะคือผู้รู้ที่คอยเตือนตนอยู่ พระศาสดาซึ่งเป็นผู้รู้นี้ ทุก ๆ ผู้ปฏิบัติธรรมก็ย่อมมีอยู่ หากแต่ไม่เข้าไปหาท่าน ไม่ให้ท่านออกมาเป็นผู้เตือนและไม่รับคำเตือน ถ้าคิดถึงท่านและให้ท่านออกมาเป็นผู้เตือนหรือผู้สั่งสอน รับคำสั่งสอนของท่าน เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วก็จะเป็น *สตฺถา เทวมนุสฺสานํ* แผ่พระคุณช่วยให้พ้นจากกิเลสและกองทุกข์ พ้นจากบาปอกุศลธรรมทั้งหลายละเอียดยิ่งขึ้นไปได้โดยลำดับ

หลักปฏิบัติในกรรมฐานได้แสดงตามหลักสติปัฏฐานตั้งสติกำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ดังที่ได้กล่าวมาโดยลำดับ จิตมีปกติคิดไปในอารมณ์คือเรื่องทั้งหลาย เมื่อผูกใจอยู่ในอารมณ์อันใดที่ชอบก็ตาม ไม่ชอบก็ตาม ใจก็ย่อมท่องเที่ยวไปในอารมณ์อันนั้น เพราะฉะนั้น จึงดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย ไม่ควรแก่การงานที่จะพึงทำ ท่านจึงสอนให้หัดอบรมจิตให้เป็นสมาธิด้วยกำหนดสติให้รู้ระลึกเข้ามาในกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นที่ตั้งของสติทั้ง ๔ นี้ ในขั้นปฏิบัติจะหัดกำหนดจิตในที่ตั้งอันใดอันหนึ่งก็ได้ แต่เมื่อกำหนดที่ตั้งอันใดออกหน้า อีก ๓ ข้อก็ย่อมประมวลเข้ามาอยู่ด้วยกัน เมื่อกำหนดสติในกาย คือ กำหนดลมหายใจเข้าออกหรือกำหนดอาการของกาย ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูกอันใดอันหนึ่งก็ให้รู้กายที่กำหนด คือรู้ระลึกไปในลมหายใจ หรือในอาการของกายดังกล่าว ให้รู้เวทนาในขณะปฏิบัตินี้ ให้รู้จิตในขณะปฏิบัตินี้ ให้รู้ธรรมคือตัวสติที่รู้ระลึกในขณะปฏิบัตินี้ ก็เป็นอันได้ดำเนินในสติปัฏฐานทั้ง ๔ ให้เป็น *เอกายโน มคฺโค* คือทางปฏิบัติอันเดียวกัน และเมื่อมีที่ตั้งอันอื่นแทรกเข้ามา เพราะจิตท่องเที่ยวออกไปในอารมณ์ภายนอกที่คอยดึงใจออกไปก็ให้รู้ มีเวทนาภายนอกที่ไม่ใช่เกิดขึ้น

จากการปฏิบัติก็ให้รู้ จิตที่มีอาการเกิดจากอารมณ์ภายนอกอย่างไรก็ให้รู้ ธรรมในจิตที่เกิดจากอารมณ์ภายนอกเป็นตัวนิวรณ์ที่เกิดแทรกเข้ามาก็ให้รู้ นั่นก็เป็นกาย เวทนา จิต ธรรมภายนอก นอกกรรมฐาน ก็ให้รู้และก็จะระงับไปด้วยความรู้ กลับนำจิตมาตั้งอยู่ในที่ตั้ง คือในกายซึ่งตั้งจิตกำหนด เมื่อการกำหนดแนบแน่นเข้าก็จะได้สุขจากการปฏิบัติ เป็นเวทนาเกิดจากการปฏิบัติก็ให้รู้ จิตที่รวมสงบเข้าแจ่มใสเอิบอิ่มเข้าเกิดจากการปฏิบัติก็ให้รู้ ธรรมคือตัวสติที่รู้ระลึกตั้งมั่นแนบแน่นเข้าปรากฏชัดเจนเข้าก็ให้รู้ และเมื่อเป็นเช่นนี้ ธรรมคือตัวสติที่ระลึกรู้ก็จะรู้กาย เวทนา จิต ธรรม ตลอดถึงกันทั้งหมดเป็นอันเดียว เป็นตัว***อุปัฏฐาน*** ตัวความปรากฏแจ่มแจ้ง

*๒. **สัมมัปปธาน ๔***

ในการปฏิบัติทำใจให้เป็นสมาธิดำเนินทางกาย เวทนา จิต ธรรมซึ่งเป็นสติปัฏฐานนี้ จึงต้องอาศัยมีปธานะ อันได้แก่ความเพียร ตั้งความเพียรที่จะระวังไม่ให้กาย เวทนา จิต ธรรมภายนอกบังเกิดขึ้น ***กายภายนอก***ก็คือที่ตั้งภายนอก อันได้แก่อารมณ์ที่ดึงใจออกไป เวทนาภายนอกก็คือสุขหรือทุกข์ไปตามอารมณ์นั้น จิตภายนอกก็คือจิตที่ยินดียินร้ายไปตามอารมณ์นั้น ธรรมภายนอกก็คือตัวนิวรณ์ที่เกิดแทรกขึ้นไปตามอารมณ์นั้น ก็จะต้องตั้งความเพียรระมัดระวังไม่ให้ส่วนเหล่านี้อันเป็นส่วนอกุศลของสมาธิบังเกิดขึ้น และเมื่ออกุศลของสมาธิบังเกิดขึ้นก็ให้ละด้วยสตินี้แหละที่ระลึกรู้ไว้ ระลึกรู้ขึ้นได้เมื่อใดอกุศลก็ละได้เมื่อนั้น ก็นำจิตกลับเข้ามาตั้งอยู่ ในการปฏิบัติก็จะต้องตั้งความเพียรรักษาทางปฏิบัตินี้ไว้ ตั้งความเพียรปฏิบัติในทางปฏิบัติอันเรียกว่าเป็นกุศลของสมาธิ และรักษาทางปฏิบัติอันเป็นตัวกุศลของสมาธินี้ไว้ ส่งเสริมให้มากขึ้น

*๓. **อิทธิบาท ๔***

เมื่อได้อาศัยปธานะ คือตั้งความเพียรดังนี้ ก็ย่อมประสบความสำเร็จในการปฏิบัติไปทีละขั้น ความสำเร็จนี้เรียกว่า ***อิทธิ*** แปลว่า ***ฤทธิ์*** ในภาษาไทย แต่ความเข้าใจโดยมากว่าฤทธิ์เดชที่เกินวิสัยสามัญชนอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ความหมายในทางปฏิบัติ ฤทธิ์หรืออิทธิคือความสำเร็จนี้หมายถึงความสำเร็จในการละอกุศล และในการอบรมกุศลทางจิต เมื่อละอกุศลได้สำเร็จอย่างหนึ่ง อบรมกุศลได้สำเร็จอย่างหนึ่ง ก็เป็นอิทธิหรือฤทธิ์ของจิตอย่างหนึ่งดังจะพึงเห็นได้ว่า เมื่อปฏิบัติในสมาธิ จิตมักจะท่องเที่ยวออกไปในอารมณ์ที่ใคร่ที่ปรารถนาพอใจอันเรียกว่ากามคุณ

ไม่ยอมที่จะเข้ามาตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิโดยง่าย มักจะเป็นเช่นนี้ เรียกว่าไม่มีอิทธิของจิต ต่อเมื่อสงบอารมณ์ภายนอก สงบนิวรณ์ลงได้ เรียกว่าละอกุศลได้ก็เป็นอิทธิของจิตอย่างหนึ่ง เมื่อมาตั้งอยู่ในอารมณ์ของสมาธิได้ก็เป็นอิทธิอย่างหนึ่ง กล่าวอย่างสามัญ เมื่อจิตบังเกิดโลภโกรธหลง เพราะกระทบอารมณ์ทั้งหลาย ก็ไม่สามารถที่จะระงับโลภโกรธหลงได้ ไม่สามารถที่จะระงับอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของโลภโกรธหลงได้ จิตก็ท่องเที่ยวอยู่ในอกุศลอารมณ์ก็เป็นอกุศล นิวรณ์หรือกิเลสที่บังเกิดขึ้นนี้ก็เป็นอกุศล จิตก็ไม่มีอิทธิและก็ไม่สามารถที่จะน้อมจิตเข้ามาในทางกุศลที่ตรงกันข้าม

ในการปฏิบัติที่จะบังเกิดผลจึงจะต้องมีอิทธิของจิต คือความสำเร็จไปทีละขั้น เพราะฉะนั้น ก็ให้กำหนดพิจารณาดูอิทธิแห่งจิตของตนว่าเป็นอย่างไร เมื่อสามารถสงบอารมณ์ สงบกิเลสนิวรณ์ภายนอกเสียได้ สามารถที่จะนำจิตเข้ามาตั้งอยู่ในที่ตั้งทางสติปัฏฐานนี้ได้ก็เรียกว่ามีอิทธิของจิต

อิทธิของจิตนี้ ท่านแสดงทางปฏิบัติให้บรรลุถึง เรียกว่า ***อิทธิบาท*** หมายถึงทางปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงอิทธิ คือความสำเร็จดังกล่าวนั้น ก็ได้แก่ธรรม ๔ ข้อ คือ ***ฉันทะ*** ความพอใจ หมายถึงความใคร่ความปรารถนาที่จะปฏิบัติ ***วิริยะ*** ความเพียรปฏิบัติ ***จิตตะ*** ความตั้งจิตในการปฏิบัติ ไม่ทอดใจ ***วิมังสา*** ความคอยสอบสวนใคร่ครวญดำเนินการปฏิบัติให้ถูกต้อง

ธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้แยกกันแต่ละข้อก็ได้ รวมกันเข้าก็ได้ แต่แม้จะแยกกันแต่ละข้อ เมื่อตั้งข้อใดข้อหนึ่งขึ้นเป็นหัวหน้า ก็ย่อมจะชักจูงอีก ๓ ข้อเข้ามา เช่น ตั้งฉันทะ ความพอใจ คือความปรารถนาที่จะปฏิบัติเป็นหัวหน้า มีฉันทะขึ้นก็ชักจูงวิริยะ จิตตะ และวิมังสาเข้ามา เมื่อตั้งความเพียรขึ้นเป็นหัวหน้า ก็จะชักจูงฉันทะ จิตตะ วิมังสาเข้ามา เมื่อตั้งจิตตะ คือความที่ตั้งจิตเป็นหัวหน้า ก็จะชักจูงฉันทะ วิริยะ และวิมังสาเข้ามา เมื่อตั้งวิมังสาขึ้นเป็นหัวหน้า ก็จะชักจูงฉันทะ วิริยะ จิตตะเข้ามา เพราะฉะนั้น ทั้ง ๔ ข้อนี้จึงบังเกิดขึ้นเนื่องกัน แต่ก็มีลักษณะของธรรมต่างกัน กล่าวได้ว่าต้องอาศัยกัน คือจะต้องมีทั้ง ๔ ข้อประมวลกันเข้ามา เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้อบรมฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาให้บังเกิดขึ้น

ข้อแรก ***ฉันทะ*** ความพอใจ หมายถึงความใคร่ ความปรารถนาที่จะปฏิบัติเป็นข้อสำคัญที่จะชักนำใจ ชักนำการปฏิบัติ ถ้าขาดฉันทะก็เรียกว่าขาดความพอใจ ความชอบ แต่ว่าโดยปกตินั้น

เมื่อยังไม่ได้รับผลของการปฏิบัติก็ย่อมจะไม่เกิดฉันทะ เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้อบรมฉันทะให้บังเกิดขึ้น การอบรมฉันทะนี้เป็นของที่ทำได้ คือพิจารณาประโยชน์ของการปฏิบัติให้เห็นประโยชน์ และเมื่อเห็นประโยชน์ก็ย่อมจะเกิดฉันทะขึ้น อาจจะต้องอาศัยศรัทธาปสาทะเป็นเครื่องชักนำ เหมือนในเรื่องทั่วไป เมื่อใครต้องการจะปลูกฉันทะของใครในสิ่งอะไรก็จะต้องชี้แจงชักจูงใจของผู้นั้นให้เกิดศรัทธาปสาทะในสิ่งนั้น ให้เห็นว่าสิ่งนั้นมีประโยชน์เป็นที่ต้องการ ฉันทะก็จะบังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงสอนให้อบรมฉันทะให้เกิดขึ้น

วิริยะ ความเพียร ท่านก็สอนให้อบรมด้วยการพิจารณาว่าสมควรที่จะพากเพียรปฏิบัติ เพราะเมื่อมีความเพียรก็ย่อมจะประสบความสำเร็จ และความพากเพียรนี้ก็จะยากในเบื้องต้น แต่จะง่ายขึ้นไปโดยลำดับ เมื่อได้จับทำความเพียรให้กิจที่พึงทำดำเนินไปได้แล้ว ความง่ายก็จะบังเกิดขึ้นทุกที และเวลาของชีวิตก็มีน้อยมีจำกัด เพราะฉะนั้น ควรที่จะตั้งความเพียร ไม่ปล่อยให้เวลาล่วงไปเสียเปล่า เมื่อพิจารณาก็ย่อมจะปลุกจิตใจให้เกิดความเพียรขึ้นได้

จิตตะ คือความตั้งจิตไม่ทอดธุระ ก็อบรมได้ คือเอาใจใส่ในการปฏิบัติ ไม่ทอดใจ ไม่ทอดธุระในการปฏิบัติ เหลียวแลในการปฏิบัติอยู่

วิมังสา ความสอบสวนพิจารณาใคร่ครวญให้การปฏิบัติดำเนินไปถูกต้องก็เป็นสิ่งที่อบรมได้ อาศัยปัญญาที่คอยสอดส่อง พิจารณาดูการปฏิบัติของตน ไม่ประมาทปัญญาของตน ไม่ทอดทิ้งละเลยปัญญาของตน แต่ว่าใช้สอบสวนพิจารณาใคร่ครวญการปฏิบัติอยู่เสมอ

ท่านแสดงหลักในการอบรมธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ในการปฏิบัติไว้ดังนี้ อบรมฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ไม่ปล่อยให้ย่อหย่อนไปด้วยความเกียจคร้าน เพราะเมื่อเกิดความเกียจคร้านขึ้น ก็จะปล่อยให้ธรรมทั้ง ๔ นี้ย่อหย่อนเสื่อมไป อนึ่ง ไม่ยกธรรมทั้ง ๔ ข้อนี้ให้จัดเกินไปด้วยความฟุ้งซ่าน คือไม่คิดฟุ้งซ่านหวังผลของการปฏิบัติจนเกินไป ซึ่งเป็นต้นเหตุให้ทำฉันทะความพอใจ ทำความเอาใจใส่และทำการพิจารณาใคร่ครวญจนเกินไป

อนึ่ง ให้ทำสัญญา คือความกำหนดในการปฏิบัติ กำหนดที่ตนเอง ทำสัญญากำหนดข้างหน้าข้างหลัง ให้รู้ข้างหน้าเหมือนรู้ข้างหลัง ให้รู้ข้างหลังเหมือนรู้ข้างหน้า กำหนดให้รู้ข้างบนข้างล่าง ให้รู้ข้างล่างเหมือนรู้ข้างบน ให้รู้ข้างบนเหมือนรู้ข้างล่าง กำหนดให้มีความรู้สว่าง กลางคืนเหมือนกลางวัน

กลางวันเหมือนกลางคืน มีใจเปิดเผยไม่ปกปิด มีความสว่างใจ สัญญาคือการกำหนดดังกล่าวนี้ ใช้สัญญากำหนดเพราะเมื่อนั่งอยู่เหมือนดังที่นั่งอยู่นี้จะเห็นข้างหลังเหมือนข้างหน้า เห็นข้างหน้าเหมือนข้างหลังด้วยตาไม่ได้ และเมื่อหลับตาก็มองไม่เห็นอะไรด้วยตา เพราะฉะนั้น ก็ให้ใช้สัญญากำหนดกำหนดดูข้างหลังดูข้างหน้าโดยรอบให้เห็นข้างหลังเหมือนข้างหน้า ข้างหน้าเหมือนข้างหลัง คือให้มีความรู้กำหนดบริเวณโดยรอบตน และกำหนดข้างล่างข้างบน โดยเฉพาะก็กำหนดที่ตนเอง ตามเห็นร่างกายของตนเองเบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ ให้มีสัญญากำหนดให้รู้โดยตลอดและกำหนดใจให้สว่างไสวไม่ให้มีเครื่องปิดบัง เครื่องปิดบังจิตใจนั้นก็คือนิวรณ์ เมื่อสงบนิวรณ์ลงได้ จิตใจก็สว่าง และก็ต้องกำหนดแสงสว่างของกลางวันหรือแสงสว่างของดวงไฟ กำหนดจำเอาความสว่างนั้น ความจำเอาความสว่างนั้นนั่นแหละเป็นตัวสัญญา คือเป็นตัวจำได้หมายรู้ และเอาตัวจำได้หมายรู้อันนี้มากำหนดทำความสว่าง กลางคืนเหมือนกลางวัน กลางวันเหมือนกลางคืน ให้จิตใจมีความสว่างอยู่โดยรอบและระมัดระวังจิตใจไม่ให้ท่องเที่ยวไปในกามคุณภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ ซึ่งเป็นเครื่องปกปิดกำบังจิตใจไม่ให้สว่าง นิวรณ์เกิดขึ้นเมื่อใดความมืดก็จะเกิดขึ้นเมื่อนั้น เพราะฉะนั้นก็ให้ระวังจิตใจไม่ให้มีนิวรณ์เข้ามา ไม่ให้ออกไปสู่อารมณ์ภายนอก กำหนดสัญญาคือความสว่างให้เกิดขึ้นโดยรอบ

นี้เป็น ***วิธีอบรมธรรม*** ฉันทะ ความพอใจ ความเพียร ความตั้งจิตหรือเอาใจตั้ง และความใคร่ครวญพิจารณาให้การปฏิบัติดำเนินไปถูกต้อง และเมื่ออาศัยฉันทะ ความพอใจ อาศัยความเพียร อาศัยจิตที่ตั้ง อาศัยความใคร่ครวญพิจารณาด้วยวิธีอบรมดังกล่าวก็จะได้สมาธิ และเมื่อได้สมาธิก็อาศัยสมาธิคอยป้องกันกำจัดอกุศลของการปฏิบัติ คอยดำเนินไปในทางปฏิบัติรักษาทางปฏิบัติ คือสติปัฏฐานที่ตั้งไว้ เมื่อเป็นดังนี้ก็จะได้อิทธิคือความสำเร็จในการปฏิบัติไปทีละขั้น

๔. อินทรีย์ ๕

หลักในการปฏิบัตินั้นดำเนินตามหลักสติปัฏฐานประมวลในกาย เวทนา จิต ธรรม มีสัมมัปปธาน (ความเพียรชอบ) มีอิทธิบาท (ธรรมที่ให้ประสบความสำเร็จ) เป็นอุปการะอุดหนุนการปฏิบัติ และจะมีอุปการะแก่การปฏิบัติดังกล่าวได้ ก็ต้องอาศัยมีอินทรีย์ (คือ

พ

ธรรมที่เป็นใหญ่) สำหรับเป็นที่อุดหนุนการปฏิบัติ ท่านแสดงอินทรีย์ไว้ ๕ ประการ คือ ***ศรัทธา*** ความเชื่อหยั่งลงในพระรัตนตรัย ***วิริยะ*** ความเพียร ***สติ*** ความระลึก ***สมาธิ*** ความตั้งใจมั่น และ ***ปัญญา*** ความรู้ อันอาศัย*วิเวก* ความสงบสงัด ***วิราคะ*** ความคลายจนสิ้นความยินดี ***นิโรธ*** ความดับ และความที่ดำเนินแปรไปเพื่อความสละคืน

ด้วยว่าจิตใจนี้โดยปกติย่อมคลุกคลีอยู่กับอารมณ์ทั้งหลายซึ่งผ่านเข้ามาทางช่องตา ช่องหู เป็นต้น จึงเป็นจิตใจที่ไม่สงบสงัด และนอกจากนี้ยังมีความติดความยินดีอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายที่จิตใจคลุกคลีอยู่นี้ และเมื่อเป็นดังนี้ก็ก่อความทุกข์ให้บังเกิดขึ้น ตั้งต้นแต่เป็นทุกข์อย่างละเอียด จนถึงเป็นทุกข์อย่างหยาบ เป็นต้นว่าความแห้งใจ ความคร่ำครวญใจ ความไม่สบายกาย ไม่สบายใจ เพราะอารมณ์ที่จิตคลุกคลีอยู่เป็นสิ่งที่ชอบก็เกิดดับ สิ่งที่ไม่ชอบก็เกิดดับ แต่ว่าจิตที่เกิดความชอบความยินดีอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายย่อมมีความคิดหน่วงเหนี่ยวอารมณ์ที่ชอบเพื่อให้คงอยู่ไม่ให้ดับไป และคิดหวังอารมณ์ข้างหน้าที่ยังไม่มาให้เป็นอารมณ์ที่ชอบ เมื่อความคิดหน่วงเหนี่ยวนั้นไม่สำเร็จ ความแห้งใจ ความระทมใจ เป็นต้น ก็บังเกิดขึ้น

เพราะฉะนั้น จิตใจโดยปกติจึงปรากฏแก่ตนเองว่า บางคราวก็แจ่มใส บางคราวก็ขุ่นมัว และความแจ่มใสนั้นมักจะเกิดขึ้นในวาระแรกที่ประสบอารมณ์อันสมปรารถนา ที่น่าปรารถนา แต่ก็ตั้งอยู่ชั่วครู่ชั่วคราว ความแจ่มใสก็หายไปเป็นความเฉย ๆ ปกติ และเมื่อประสบความแปรปรวนเป็นที่ไม่ชอบอย่างใดอย่างหนึ่งก็บังเกิดความขุ่นมัวขึ้น และโดยมากเมื่อแจ่มใสมาก สนุกสนานมาก ก็มักจะประสบภาวะขุ่นมัวทุกข์ร้อนที่ตรงกันข้ามในภายหลัง ปกติของจิตใจย่อมเป็นดังนี้ ก็เพราะคลุกคลีอยู่กับอารมณ์ทั้งหลาย ขึ้นลงไปตาม เมื่อยินดีก็ฟูขึ้นไป เมื่อยินร้ายก็ฟุบแฟบลงมา เป็นอย่างคลื่นในมหาสมุทร และถ้าเป็นคลื่นอย่างปกติแล้ว ก็ย่อมมีขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่โดยปกติ แม้ทะเลจะเรียกว่าทะเลเรียบ แต่ก็มีคลื่นอยู่เสมอ จิตใจก็มักจะเป็นเช่นนั้น มักจะขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่เสมอ พิจารณาดูจึงจะรู้สึก และในขณะเกิดลมมรสุมก็ย่อมจะเกิดคลื่นใหญ่ อาจทำลายเรือแพบ้านเรือนให้อับปางพังทลาย ทำชีวิตของบุคคลผู้อยู่ในเรือหรือในบ้านใกล้ทะเลให้เป็นอันตราย จิตใจก็เป็นเช่นนั้น เมื่อประสบอารมณ์รุนแรงก็จะเกิดคลื่นแรงขึ้นในใจ ก็จะทำอันตรายแก่ตนเอง ตลอดจนถึงบังเกิดอันตรายแก่ชีวิตได้ ทั้งนี้ก็เพราะจิตใจไม่สงบสงัด

มีราคะความติดยินดีเป็นต้นในอารมณ์ และก่อทุกข์อยู่ในจิตเป็นอาจิณ เมื่อจิตใจกระสับกระส่ายดิ้นรนอยู่เสมอ เหมือนทะเลในฤดูมรสุม ก็ยิ่งจะเกิดคลื่นใหญ่ให้บังเกิดอันตรายดังกล่าวมาแล้ว เมื่อภาวะจิตใจเป็นอยู่ดังนี้ก็จะหย่อนด้วยศรัทธาความเชื่อ หย่อนความเพียร หย่อนสติ หย่อนสมาธิ และหย่อนปัญญา ศรัทธาคือความเชื่อในพระรัตนตรัยก็ไม่ตั้งมั่น ความเพียรก็ไม่ตั้งมั่น สติก็ไม่ตั้งมั่น สมาธิปัญญาก็เช่นเดียวกัน

ดังจะพึงเห็นได้ว่า จิตใจที่มีคลื่น หรือเป็นคลื่นน้อย หรือมากดังที่กล่าวมาแล้ว ศรัทธาคือความเชื่อในพระรัตนตรัยก็จะคลอนแคลนด้วยอำนาจของอารมณ์มาคอยฉุดชักใจให้ดำเนินไป ขึ้นบ้างลงบ้าง คือยินดีบ้าง ยินร้ายบ้าง ไม่ดำเนินไปตามคลองธรรมที่ชอบ ความเชื่อก็ง่อนแง่นสุดแต่ว่าอารมณ์จะชักนำจิตไป

ความเพียรก็เช่นเดียวกัน และแทนที่จะเพียรละชั่วทำความดี ก็กลับไปเป็นเพียรทำความชั่วละความดี

สติก็ย่อมจะเพลิดเพลินไปตามอารมณ์ อารมณ์ดึงใจออกไป จะนำสติเข้ามาตั้งอยู่ในธรรมก็ไม่สะดวก ดังจะพึงเห็นได้ว่า ในขณะที่จิตมีคลื่น ถ้าเป็นคลื่นโดยปกติ ขึ้นลงอยู่กับอำนาจของความยินดีความยินร้ายโดยปกติ จะนำสติเข้ามาระลึกถึงธรรม จะอ่านหนังสือธรรม จะฟังธรรม ก็ยังพอเป็นไปได้ แต่ว่าจะขึ้น ๆ ลง ๆ อยู่ในอารมณ์นอกจากธรรมเสมอ จะต้องคอยนำสติกลับมา แต่ถ้าในขณะที่จิตบังเกิดคลื่นจิตขนาดปานกลางจนถึงรุนแรง บังเกิดความทุกข์ใจ ความกลัดกลุ้มกระสับกระส่ายขึ้นอย่างปานกลางหรือรุนแรง การที่จะนำสติเข้ามาตั้งอยู่ในธรรมก็เป็นของยาก ดังจะพึงเห็นบุคคลเป็นอันมาก เมื่อบังเกิดความกลุ้มใจ บังเกิดทุกข์ใจก็จะดับกลุ้มด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งจะบังคับประสาทให้ชาหรือว่าจะดึงใจให้เมาเป็นเครื่องแก้ ก็เพราะกำลังสติมีไม่เพียงพอ

เมื่อสติหย่อนลงไป ใจที่จะตั้งมั่นในทางที่ชอบ ปัญญาที่จะรู้ในทางที่ชอบก็จะไม่บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น ก็สุดแต่อารมณ์ที่ขึ้น ๆ ลง ๆ นั้นจะดึงใจของบุคคลให้ขึ้นไปบ้าง แล้วโยนลงมาบ้าง โยนขึ้นไปบ้าง เหมือนอย่างคลื่นใหญ่ในมหาสมุทร เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความสุขที่ไหน และการที่จะคิดแก้ความทุกข์กลัดกลุ้มเพราะเหตุดังกล่าวด้วยวิธีที่ทำให้หลงใหลมึนเมาก็จะเป็นการแก้ทุกข์ด้วยการเพิ่มทุกข์ยิ่งขึ้น ในที่สุดก็จะประสบความเสื่อมทั้งทางกายและทั้งทางใจ ไม่พบทางที่ถูกต้อง

ทั้งนี้เป็นเพราะจิตใจขาดธรรมที่เป็นใหญ่ คือขาดศรัทธาความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย ขาดความเพียร ขาดสติ ขาดสมาธิ และขาดปัญญา หรือจะกล่าวว่าธรรมเหล่านี้มีอำนาจ มีความเป็นใหญ่น้อยกว่าอำนาจของอารมณ์และอำนาจของกิเลส เมื่อเป็นดังนี้ จะปฏิบัติในอิทธิบาท ในสัมมัปปธาน ในสติปัฏฐาน ก็เป็นไปไม่ได้

เพราะฉะนั้น ผู้ที่มุ่งจะเจริญสัมมา-ปฏิบัติ ท่านจึงสอนให้อบรมธรรมเหล่านี้ คือ ***ศรัทธา*** ความเชื่อที่ตั้งมั่นในพระรัตนตรัย ๑ ***วิริยะ*** ความเพียร ๑ ***สติ*** ความระลึกได้ ๑ ***สมาธิ*** ความตั้งใจมั่น ๑ และ ***ปัญญา*** คือความรู้ตามเป็นจริง ๑ ให้เป็นธรรมที่เป็นใหญ่เหนืออารมณ์และเหนือกิเลส มีอำนาจที่จะนำจิตใจไปสู่วิเวก คือความสงบสงัดจากอารมณ์ทั้งหลาย และนำให้เกิดวิราคะ คือความสิ้นติด สิ้นยินดีในอารมณ์ นำให้บังเกิดนิโรธ คือความดับทุกข์ และนำให้ดำเนินไปสู่ความสละคืนสิ่งที่ยึดมั่นทั้งหลาย เมื่อคอยอาศัยธรรมเหล่านี้อยู่ มีธรรมเหล่านี้เป็นใหญ่เหนืออารมณ์และเหนือกิเลสดังกล่าว จึงจะสามารถดำเนินเข้าสู่สัมมาปฏิบัติ ดำเนินเข้าสู่เอกายนมรรค คือทางที่ไปอันเดียว คือทางสติปัฏฐานได้

ประการสำคัญข้อแรกนั้นคือ การอาศัยธรรมนี้ทำให้สงบสงัดจากอารมณ์ทั้งหลาย เมื่อจิตใจสงบสงัดจากอารมณ์ทั้งหลายได้ ความติด ความยินดี ตลอดถึงความยินร้ายซึ่งเป็นผลเนื่องกันก็ไม่บังเกิดขึ้น ความก่อทุกข์สืบทุกข์ต่อไปก็ไม่บังเกิดขึ้น เพราะว่าความก่อทุกข์กันต่อไปนั้นย่อมเนื่องมาจากความติดหรือว่าความยินดียินร้ายในอารมณ์ คือจิตใจจะต้องมีความคลุกคลีคลุกเคล้าอยู่ในอารมณ์ แต่เมื่อสามารถทำใจให้สงบสงัดจากอารมณ์ทั้งหลายได้แล้วก็เป็นจิตที่ว่างและวาง ก็เป็นโอกาสที่จะปฏิบัติในสัมมาปฏิบัติ ก็เหมือนคลื่นในทะเล มีคลื่นก็เพราะมีลม เมื่อปราศจากลมทะเลก็สงบ จิตใจก็เป็นฉันนั้น เมื่อปราศจากอารมณ์ คือทำจิตใจให้สงบจากอารมณ์ได้ ก็ย่อมจะสงัดจากราคะและจากความทุกข์ซึ่งก่อขึ้นสืบ ๆ ไป ทั้งนี้ก็จะต้องอาศัยที่คอยใช้ธรรมที่เป็นใหญ่ทั้ง ๕ ประการนี้สำหรับที่จะครอบงำอารมณ์และกิเลสไว้แต่ในเบื้องต้น ไม่ปล่อยให้อารมณ์และกิเลสลุกลามขึ้นเป็นคลื่นใหญ่ ซึ่งยากแก่การสงบระงับในเมื่อกำลังของธรรมไม่เพียงพอ แต่หากอาศัยความไม่ประมาทคอยอาศัยใช้ธรรมปัดเป่าอยู่เสมอแล้วก็จะสามารถรักษาจิตใจให้บังเกิดความสงบสงัดได้ และก็สามารถที่จะปฏิบัติในเอกายนมรรคนี้ จะฟังธรรมและจะนั่งกรรมฐานพิจารณาบทใดบทหนึ่งเป็นอารมณ์ก็ตาม อิทธิบาท

ก็จะบังเกิดขึ้น สัมมัปปธานก็จะบังเกิดขึ้น และจิตก็จะดำเนินไปในสติปัฏฐานด้วยลำพังตนเองแล

จิตใจนี้เป็นสิ่งที่พึงรักษาควบคุมด้วยสติและปัญญา และเป็นสิ่งที่ไม่พึงไว้วางใจ เพราะเมื่อมีอารมณ์ก็ย่อมจะกระสับกระส่ายฟุ้งซ่านไปตามอารมณ์ กำหนัดยินดีอยู่ในอารมณ์ ขัดเคืองอยู่ในอารมณ์ หลงอยู่ในอารมณ์ มัวเมาอยู่ในอารมณ์ ในบางคราวก็เป็นอย่างนี้ ในบางคราวก็เป็นอย่างนั้น เพราะในจิตใจย่อมมีอาสวะที่เป็นส่วนชั่วเก็บอยู่ส่วนหนึ่ง มีบารมีที่เป็นส่วนดีเก็บอยู่อีกส่วนหนึ่ง เมื่อมีอารมณ์มายั่วอาสวะส่วนชั่วที่เก็บไว้ อาสวะก็ฟุ้งขึ้น และเมื่อมีธรรมที่เป็นส่วนดีมาสนับสนุนบารมี บารมีก็ปรากฏขึ้น เพราะฉะนั้นในบางคราวจิตใจก็ขุ่นมัวไม่สงบ ในบางคราวก็แจ่มใส และโดยเฉพาะในคราวที่ขุ่นมัวนั้นก็ดำเนินไปในทางที่ไม่เหมาะไม่ควรตามอำนาจของราคะ โทสะ โมหะ หรือความมัวเมา แต่ในคราวที่แจ่มใสก็ดำเนินไปในทางเหมาะในทางควรด้วยอำนาจของสติปัญญา เพราะฉะนั้นจึงสมควรที่จะปลูกสติและปัญญาที่จะคุ้มครองจิตใจ ห้ามกันอารมณ์ที่จะดำเนินไปในทางที่ผิด เสริมสร้างธรรมที่จะประคับประคองสนับสนุนให้ดำเนินไปในทางดี

ก็แหละ วิธีที่จะควบคุมรักษาจิตใจดังกล่าวนี้ ก็เรียกว่าเป็น ***กรรมฐาน*** คือเป็นการงานของจิตใจอย่างหนึ่งซึ่งจะต้องมีการจัดการทำเหมือนอย่างการงานที่เป็นภายนอก

การงานที่เป็นภายนอกนั้นเมื่อบังเกิดขึ้นจะต้องมีการจัดการทำเพื่อให้บังเกิดความเรียบร้อย แก้ไขเหตุขัดข้อง ป้องกันอันตราย กำจัดสิ่งที่เป็นอันตรายซึ่งเข้ามาขัดขวางต่าง ๆ การงานจึงจะสำเร็จไปได้โดยเรียบร้อย

การงานของจิตใจก็เป็นเช่นนั้น ก็จะต้องพิจารณาจัดทำ ป้องกันอุปสรรคอันตรายของจิตใจ บำบัดอุปสรรคอันตรายของจิตใจ เพื่อที่จะส่งจิตใจให้ดำเนินไปในทางที่ถูกที่ชอบ ซึ่งจะต้องอาศัยสติปัญญาพิจารณาจัดการงานของจิตใจนี้ ก็นับว่าเป็นการงานที่หนักอย่างหนึ่งทางจิตใจ ในเมื่อได้สั่งสมอุปสรรคอันตรายหรือภาระของจิตใจไว้มาก เช่นเดียวกับการงานภายนอกที่ปล่อยให้คั่งค้างอากูลไว้มากก็จะต้องเป็นภาระที่หนักต้องแก้ไขกันมาก แต่หากว่าถ้าได้พิจารณาป้องกันและแบ่งเบาออกไปเสียโดยลำดับแล้วก็จะไม่เป็นภาระที่หนักมาก

เพราะฉะนั้น การที่ไม่ปล่อยให้อะไรคั่งค้างอยู่ในจิตใจยุ่งเหยิงอยู่ในจิตใจมากไป คอยพิจารณาที่จะปัดเป่าบรรเทาออกไปเสียโดยลำดับก็ย่อมจะเป็นทาง

ปฏิบัติให้บังเกิดความสวัสดีขึ้นแก่จิตใจ และแก่กรรมของตนเองที่จะบังเกิดขึ้นด้วยความบงการของจิตใจนั้น

ก็แหละอุบายอย่างหนึ่งที่จะเป็นเครื่องป้องกันแก้ไขจิตใจในทางที่จะบังเกิดความมัวเมาในอารมณ์ขึ้นนั้น ก็คือพิจารณาเข้ามาถึงคติธรรมว่า ชีวิตร่างกายอันนี้ได้เกิดขึ้นมาเป็นชาติความเกิด และก็ได้ผ่านวัน เดือน ปี ผ่านวัยมาเป็นลำดับ ก็ถึงวัยชราที่เก่ามาโดยลำดับ แก่มาโดยลำดับ และในที่สุดจะเข้าถึงมรณะ คือ ความตาย

ชีวิตร่างกายในอดีตก็ผ่านมาล่วงมา ชีวิตในปัจจุบันก็กำลังจะล่วงไป ๆ ชีวิตข้างหน้าก็เหลือน้อยเข้าทุกที เพราะฉะนั้น ที่ว่าอายุมากขึ้น ๆ นั้น เมื่อดูอีกด้านหนึ่งในอนาคต ก็คืออายุน้อยลง ๆ อายุมากขึ้น ๑ ปี ก็คือว่าเหลือน้อยลง ๑ ปี เพราะฉะนั้น ดูอีกด้านหนึ่งอายุก็น้อยลงไป ๆ โดยลำดับ กาลที่ล่วงมาในอดีตตั้งแต่ต้นจนถึงบัดนี้ เมื่อระลึกดูแล้วก็เหมือนอย่างชั่วครู่ชั่วขณะเท่านั้น เพราะตั้งแต่จำความได้มาจนถึงบัดนี้ ในชีวิตของทุก ๆ คนก็เหมือนอย่างผ่านมาแวบเดียวไม่ช้าไม่นาน และก็นึกคาดไปข้างหน้าถึงเวลาจะดับขันธ์ ในขณะนั้นถ้าคิดดูชีวิตที่ล่วงมาในอดีตก็น่าจะรู้สึกว่าผ่านมาแวบเดียวเท่านั้น

ท่านแสดงว่าในวาระที่สุดเช่นนั้น เมื่อร่างกายอ่อนกำลัง จิตก็ย่อมจะมีกำลัง อาจที่จะระลึกเห็นกรรมในอดีตของตนที่ทำมาในชีวิตนี้ เป็นกรรมดีบ้างชั่วบ้าง และอาจจะเศร้าหมองใจในกรรมชั่วที่ทำไว้ อาจจะดีใจผ่องใสใจในกรรมดีที่กระทำไว้ แต่ว่าก็ไม่สามารถที่จะแก้ไขได้ ถ้าหากว่ากรรมชั่วที่กระทำไว้มีมากมายมาปรากฏเป็นกรรมนิมิตขึ้นแก่จิตใจ เป็นความชั่วต่าง ๆ ที่กระทำโดยปรากฏเป็นเรื่องราวว่าได้ไปทำสิ่งนั้นทำสิ่งนี้ เบียดเบียนเขาอย่างนั้นอย่างนี้ ใช้เครื่องมืออย่างนั้นอย่างนี้ เขามีความทุกข์ร้อนอย่างนั้นอย่างนี้ จิตใจก็จะเศร้าหมองกระสับกระส่าย ก็เป็นกรรมนิมิตไม่ดี เมื่อกรรมนิมิตไม่ดี คตินิมิต คือ นิมิตแห่งคติที่จะดำเนินไปในสัมปรายภพก็ย่อมจะมืดมัวไม่แจ่มใส ก็มีหวังในทุคติคือคติที่ชั่ว แต่หากว่าได้กระทำกรรมดีไว้มาก เป็นทานบ้าง เป็นศีลบ้าง เป็นภาวนาบ้าง เรื่องราวของความดีต่าง ๆ ที่กระทำไว้ก็ปรากฏส่งเสริมใจให้มีความผ่องใสชุ่มชื่น ก็เป็นกรรมนิมิตที่ดี คตินิมิต นิมิตแห่งคติที่จะดำเนินไปภายหน้าก็เป็นสุคติ คติที่ดีที่ชอบที่พึงจะหวังได้

แต่ว่าเมื่อถึงเวลาเช่นนั้นก็ไม่อาจจะแก้ไขอะไรได้ ก็อาจจะเสียใจว่าไม่ได้ใช้ชีวิตประกอบกรรมที่ดีที่ชอบไว้ตามสมควร สิ่งอะไรก็ไม่สามารถจะมาช่วย

ได้ จะเป็นญาติมิตร จะเป็นทรัพย์สมบัติ แม้จะมั่งคั่งมหาศาลก็ไม่สามารถจะช่วยได้ ทั้งถ้าหากว่าสิ่งเหล่านั้นจะบังเกิดขึ้นจากกรรมที่ชั่วที่ผิด ก็ยิ่งจะเป็นกรรมนิมิตที่ชั่วที่ผิดให้เกิดแก่จิตใจอย่างเต็มที่

เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาให้ตลอดเช่นนี้แล้ว ก็กลับมาถึงปัจจุบันคือบัดนี้ ซึ่งเรียกว่ายังมีขณะยังมีเวลาที่จะละความชั่วกระทำความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วก็จะบังเกิดความไม่ประมาทในอันที่จะละความชั่วกระทำความดี จิตใจที่เคยมัวเมากำหนัดอยู่ และเมื่อพิจารณาถึงความจริงที่จะบังเกิดขึ้นแก่ตนเช่นนี้แล้ว หากว่าบังเกิดความกลัวขึ้น แม้จะเป็นความกลัวต่อทุคติ คือคติที่ชั่วที่ผิด ความกลัวนั้นเองจะเป็นเครื่องกำจัดความมัวเมาประมาทในอารมณ์ทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นกองราคะ โทสะ โมหะ หรือว่าเป็นกองความมัวเมาโดยตรง จะทำให้จิตใจอันนี้หยั่งลงสู่กระแสธรรมสำนึกบาปบุญคุณโทษประโยชน์มิใช่ประโยชน์ และจะรับฉวยโอกาสที่จะประคับประคองจิตใจของตนให้เป็นไปในทางที่ชอบ และการพิจารณาดังนี้ ก็จะเป็นวิธีที่ทำจิตใจที่มัวเมาฟุ้งซ่านให้สังเวชสลด ให้สยบลงสู่กระแสของธรรม เหมือนอย่างเป็นวิธีแก้ด้วยความกลัว

อันความกลัวเมื่อบังเกิดขึ้น ก็เหมือนอย่างกลัวในภัยอันตรายต่าง ๆ ความชอบความชังความหลงในสิ่งทั้งหลายก็ย่อมจะสงบ เพราะว่ามุ่งที่จะช่วยตนให้สวัสดีเท่านั้น และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็เป็นวาระที่จะปฏิบัตินำจิตเข้าสู่กรรมฐานอันเป็นทางที่มุ่งประสงค์ คือนำกลับเข้ามาพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม ให้จิตตั้งมั่นอยู่ในปัฏฐานะคือที่ตั้งของสติอันนี้ ให้ที่ตั้งอันนี้เป็นอุปัฏฐานะ คือปรากฏแก่สติอย่างเต็มที่ และทั้งนี้ก็ต้องอาศัยการตั้งอารมณ์ของสติปัฏฐานนี้ให้เป็นประธานของจิต คือเป็นที่ตั้งของจิตใจ ถ้าหากว่าจิตใจยังแย้งประธานกันอยู่ คิดไปถึงสิ่งนั้นบ้าง คิดไปถึงสิ่งนี้บ้าง คือสิ่งนั้นออกหน้าบ้าง สิ่งนี้ออกหน้าบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้แล้วสติปัฏฐานก็แทรกเข้าไปไม่ได้ เพราะว่ามีอารมณ์อื่นเป็นประธานนั่งอยู่เต็มจิตใจเสียแล้ว เพราะฉะนั้น จึงจะต้องให้สติปัฏฐานมาเป็นประธานของจิต อันนี้แหละเป็นความหมายของปธานะโดยย่อ

แต่ว่า***ปธานะ*** คือ ประธาน หรือว่าสติปัฏฐานจะมาเป็นประธานของจิตใจได้ก็จะต้องเป็นอิทธิบาท คือว่าประธานนี้จะต้องมีฤทธิ์มีอำนาจ หมายความว่ามีความสำเร็จในอันที่จะทำหน้าที่ของประธานได้ อันนี้แหละเป็นตัวอิทธิบาท จะเป็นอิทธิบาทขึ้นได้ก็จะต้องเป็นอินทรีย์ คือมีความเป็นใหญ่ เพราะบุคคลที่จะมาเป็นประธาน จะมีอำนาจได้ก็จะต้องมีความเป็นใหญ่ อันนี้แหละ

เป็นอินทรีย์ และจะเป็นอินทรีย์คือเป็นใหญ่ได้จะต้องมีพละ คือมีกำลัง มีกำลังสนับสนุน เหมือนบุคคลผู้เป็นใหญ่ทั้งหลายก็จะต้องมีกำลังต่าง ๆ สนับสนุน จิตใจก็เป็นเช่นนี้เหมือนกัน ก็จะต้องมีกำลังสนับสนุนจึงเป็นใหญ่ และเมื่อเป็นใหญ่จึงจะเป็นผู้มีอำนาจมีฤทธิ์ และเมื่อเป็นดังนี้จึงจะเป็นประธานได้ คือเป็นประธานของจิตใจ

เพราะฉะนั้น หน้าที่ของผู้ปฏิบัติก็พึงบำเพ็ญพลธรรมกำลังให้บังเกิดแก่จิตใจ ให้เป็นศรัทธาที่เป็นกำลัง วิริยะคือความเพียรที่เป็นกำลัง สติที่เป็นกำลัง สมาธิที่เป็นกำลัง และปัญญาที่เป็นกำลัง และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็เรียกว่าเป็นกำลังใจหรือใจมีกำลัง สามารถที่จะดำเนินการปฏิบัติสติปัฏฐานให้ก้าวหน้าไปได้ด้วยดี

๕. พละ ๕

ได้แสดงทางปฏิบัติตามแนวสติปัฏฐาน พิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งทั้งหมดนี้มีอยู่ในตนเอง การพิจารณาก็พิจารณาเข้ามาดูให้รู้ให้เห็นที่ตนเอง อาศัยปธานะคือความเพียรในอันที่จะตั้งสติปัฏฐานไว้ให้เป็นประธานของจิตใจ อาศัยมีอิทธิบาท ซึ่งจะทำให้บังเกิดความสำเร็จ อาศัยธรรมที่เป็นอินทรีย์คือเป็นใหญ่ คอยกำจัดข้าศึกซึ่งจะมาทำลายล้าง และธรรมจะเป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่ขึ้นได้ก็จะต้องอาศัยอบรมธรรมเหล่านี้ให้เป็นกำลังเข้มแข็ง ไม่อ่อนแอย่อท้อ

เพราะฉะนั้น ต่อไปนี้จะแสดงธรรมที่เป็นพละ คือกำลังอันพึงอบรมให้บังเกิดขึ้น ผู้ปฏิบัติเมื่อได้สดับหมวดธรรมต่าง ๆ ก็อาจที่จะมีความคิดขึ้นว่า มีธรรมหลายหมวดยากที่จะกำหนด และเมื่อตั้งใจกำหนดหมวดธรรมก็จะเป็นปริยัติ คือเป็นการเรียน ไม่ใช่เป็นการปฏิบัติ และธรรมเหล่านี้ก็ซ้ำ ๆ ซาก ๆ กัน ดังพลธรรม (ธรรมที่เป็นกำลัง) ก็มีอยู่ ๕ ข้อ ได้แก่ ***ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ*** และ ***ปัญญา*** เหมือนกันกับธรรมที่เป็นอินทรีย์ดังที่กล่าวนั้น และวิริยะคือความเพียร สติ สมาธิ ก็ได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่สติปัฏฐาน ก็เป็นตัวสติ และทำสติปัฏฐานก็มุ่งจะให้เป็นสมาธิ ก็เป็นอันได้กล่าวถึงสมาธิมาแล้ว วิริยะคือความเพียร ก็ไปตรงกับปธานะ กับอิทธิบาท ก็มุ่งถึงความเพียรเหมือนกัน ครั้นมาถึงอินทรีย์ก็มีซ้ำเข้าอีก มาถึงพละก็มีซ้ำเข้าอีก เพราะฉะนั้น ก็ควรทำความเข้าใจ เพื่อมิให้บังเกิดเป็นนิวรณ์ในการปฏิบัติ

หมวดธรรมเหล่านี้ก็เหมือนอย่างเป็นลูกโซ่ที่เกี่ยวโยงกัน หรือว่าเป็นขั้นบันไดที่สืบต่อกันขึ้นไปอาศัยกัน ผู้ขึ้นบันไดความจริงก็ไม่ต้องนับขั้นบันไดว่ากี่ขั้น และโดยปกติก็ไม่มีการนับอยู่แล้วว่ากี่ขั้น เหมือนดังจะถามว่าบันไดบ้านที่ผู้

อยู่อาศัยขึ้นอยู่ทุกวันมีกี่ขั้น ก็คงจะตอบไม่ได้เป็นส่วนมากเพราะไม่ได้นับ แต่ว่าก็ขึ้นกันได้ เพราะฉะนั้น ในการฟัง ถ้ามุ่งปริยัติก็กำหนดจดจำเหมือนอย่างนับขั้นบันได แต่ถ้ามุ่งปฏิบัติ ก็ไม่ต้องคอยกำหนดจำ เป็นแต่เพียงทำความเข้าใจน้อมเข้ามาที่ตน พิจารณาดูที่ตน กำหนดอบรมธรรมเหล่านี้ให้มีขึ้นที่ตน เหมือนอย่างขึ้นบันได หน้าที่ก็มีว่าเดินขึ้นไปโดยลำดับ และเมื่อขึ้นไปโดยลำดับ การขึ้นก็สะดวก บันไดนั้นบางทีก็ต้องมีราวบันไดสำหรับที่จะยึดเหนี่ยว และต้องมีเครื่องประกอบอื่น ๆ อีก หมวดธรรมเหล่านี้ก็เป็นเช่นนั้น สำหรับจะเป็นเครื่องอุปการะในการปฏิบัติให้ดำเนินขึ้นไปโดยสะดวก และเนื้อหาของธรรมแต่ละหมวดก็ซ้ำ ๆ อยู่นั่นแหละ ก็เหมือนอย่างตัวขั้นบันได แต่ละขั้นก็ประกอบด้วยไม้ หรือว่าปูน หรือว่าโลหะเหมือน ๆ กัน ขั้นที่ ๑ ขั้นที่ ๒ ขั้นที่ ๓... ก็ทำด้วยวัตถุเหมือน ๆ กัน เพียงแต่ว่าสืบต่อกันไปแต่ละขั้นเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงมีธรรมที่ซ้ำ ๆ อยู่ แต่ว่ามีภูมิชั้นเป็นขั้น ๆ ขึ้นไป และบางอย่างเป็นเหมือนราวบันไดที่จะอุปการะ ที่ยึดเหนี่ยวในการขึ้นให้สะดวก

ฉะนั้น การมุ่งอบรมปฏิบัติก็คือการพิจารณาเข้ามาจำเพาะธรรมที่สดับ เช่นธรรมที่เป็นกำลัง ก็พิจารณาเข้ามาดูถึงกำลังในจิตใจของตนเองตามข้อธรรมเหล่านี้ เพราะจิตใจอันนี้ย่อมประสบกับอารมณ์อันทำให้ยินดีบ้าง ยินร้ายบ้าง ทำให้เกิดแห้งใจบ้าง ทำให้เกิดความคร่ำครวญในใจบ้างอยู่เสมอ เพราะฉะนั้น อารมณ์และกิเลสเหล่านี้ถ้ามีกำลังก็จะนำจิตใจให้ขึ้น ๆ ลง ๆ และนำให้ประกอบกรรมหยาบต่าง ๆ ออกไป การที่อารมณ์และกิเลสจะไม่มีกำลังครอบงำจิตใจได้ก็เพราะธรรมที่เป็นส่วนดีส่วนชอบนี้มีกำลังสูงกว่าอารมณ์ สูงกว่ากิเลส แล้วก็จะครอบงำอารมณ์ครอบงำกิเลสให้พ่ายแพ้ไปได้ ก็เหมือนอย่างเกิดสงครามต่อสู้กัน ฝ่ายที่มีกำลังกว่าก็ย่อมจะชนะ อารมณ์และธรรมก็ฉันนั้น ถ้าอารมณ์มีกำลังกว่าธรรม อารมณ์ก็ชนะ ก็จะเป็นไปตามอารมณ์ แต่ถ้าธรรมมีกำลังกว่า ธรรมก็จะชนะ ใจก็เป็นสนามรบ เพราะฉะนั้น ในขณะที่กำลังต่อสู้กัน จิตใจเองก็ต้องมีความกระสับกระส่ายเดือดร้อน แต่ถ้าอารมณ์เป็นฝ่ายชนะ ก็ย่อมจะมีความเดือดร้อนมากขึ้น ถ้าธรรมเป็นฝ่ายชนะ ก็จะเดือดร้อนอยู่ในขณะที่กำลังต่อสู้กับอารมณ์ ครั้นชนะใจของตัวเองได้แล้ว คือชนะอารมณ์ได้แล้ว ก็จะมีความโล่งใจและความสุข จิตใจที่จะชนะอารมณ์ได้นี้ก็จะต้องมีธรรมที่เป็นกำลัง คือมี

ศรัทธา ความเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า โดยตรงก็คือ เชื่อในความผิดชอบชั่วดี ควรไม่ควร พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนก็สั่งสอนให้รู้จักผิดชอบชั่วดี ควรไม่ควรดังกล่าว และโดยปกติเมื่อยังไม่มีอารมณ์อะไรเข้ามา บุคคลก็จะมีความเห็นผิดชอบชั่วดีควรไม่ควรดังกล่าวนี้คล้ายคลึงกัน มีเหตุผลในเรื่องนี้คล้ายคลึงกัน และเมื่อได้สดับธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าที่ชี้ให้รู้จักลักษณะดังกล่าว ก็ยิ่งจะมีแนวความคิดเห็นคล้ายคลึงกัน นอกจากนี้ความรู้สำนึกของตนเองยังบอกตนเองได้ว่าอะไรเป็นความผิดชอบชั่วดีควรไม่ควร

แต่ว่าเมื่ออารมณ์มาครอบงำใจที่ทำให้ชอบบ้างชังบ้าง ถ้าอารมณ์มีกำลังความรู้สำนึกดังกล่าวนั้นก็จะหายไป ก็จะกลายเป็นเกิดความคิดเห็นไปตามอารมณ์ ชอบไปตามอารมณ์ที่ชอบ ชังไปตามอารมณ์ที่ชัง ความเชื่อถือที่เคยถูกต้องก็หายไป ก็กลายเป็นความเชื่อถือไปตามอารมณ์ อีกอย่างหนึ่งจะเรียกว่าความเชื่อต่อพระพุทธเจ้าหายไป กลายเป็นความเชื่อต่อมาร คือกิเลสในใจของตนเอง เมื่อเป็นดังนี้ก็เป็นผู้แพ้มาร เป็นผู้แพ้อารมณ์ เป็นผู้แพ้ใจของตนเอง ต่อเมื่อศรัทธาคือความเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้ามั่นคงอยู่ อารมณ์ก็ไม่อาจจะครอบงำได้ จึงทำให้เป็นผู้มีศรัทธาคือความเชื่อนี้ รักษาทางที่ดีที่ชอบไว้ได้ ไม่ดำเนินไปในทางที่ผิด เพราะฉะนั้น ศรัทธาเชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ท่านแสดงว่าผิดชอบชั่วดีควรไม่ควรอย่างไรก็เชื่อฟัง ก็เป็นกำลังใจอันหนึ่ง เป็นกำลังธรรมอันหนึ่ง

อนึ่ง ***ความเพียร*** ที่สำหรับจะพยุงจิตใจให้กล้าหาญที่จะปฏิบัติ ดำเนินไปในทางกุศล คือทางที่ชอบ ก็เป็นข้อสำคัญ เพราะโดยปกติก็มักจะมีความเกียจคร้าน บางทีก็เชื่อความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า เชื่อคำสั่งสอนของพระองค์ แต่ว่าเกียจคร้านที่จะปฏิบัติที่จะกระทำ เพราะติดในความสุขหรือในสิ่งต่าง ๆ ที่น่าเพลิดเพลิน ก็ทำให้เกิดความย่อหย่อน ความผัดเพี้ยนกาลเวลาที่จะทำไปต่าง ๆ ถ้าความเกียจคร้านนี้มีกำลังที่จะครอบงำได้ ความเพียรก็จะหายไป เพราะฉะนั้น ก็จะต้องมีความเพียรเพียงพอที่จะข่มที่จะปราบความเกียจคร้านในใจของตนไปได้ เพราะฉะนั้น วิริยะคือความเพียรนี้จึงเป็นกำลังธรรมหรือกำลังใจอีกประการหนึ่ง

อนึ่ง ***สติความระลึกได้*** ก็เป็นข้อสำคัญ เพราะถ้าหลงลืมเผลอไผลไปเสีย ก็ไม่สามารถที่จะดำเนินการปฏิบัติได้ ความหลงลืมเผลอไผลนี้มีได้ตั้งแต่หลงลืมในทางปฏิบัติ เช่นว่าจะปฏิบัติในทางกรรมฐาน ก็จะต้องมีการศึกษา

ทางปฏิบัติ จะปฏิบัติในทางสติปัฏฐานทั้ง ๔ ก็จะต้องทราบวิธีปฏิบัติพิจารณากาย เวทนา จิต ธรรม และโดยเฉพาะข้อ เช่นว่า ข้อกาย จะปฏิบัติในทางอานาปานสติ สติกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็จะต้องกำหนดจดจำวิธีที่จะกำหนดลมหายใจเข้าออกได้เป็นอุเทศ คือหัวข้อในการที่จะปฏิบัติ ถ้าหลงลืมเสียหมด จำอะไรไม่ได้เสียหมด การที่จะมาปรารภปฏิบัติก็ทำไม่ถูก ก็เหมือนอย่างการที่จะทำโน่นทำนี่ ก็จะต้องมีความกำหนดจดจำให้ได้ จะพูดจาทักทายใครจะต้องจำชื่อเขาให้ได้ จะไปไหนก็จะต้องจำทางได้ ถ้าหลงลืมเสียหมดแล้ว พบใครก็ทักไม่ถูก จะไปทางไหนก็ไปไม่ถูก เพราะฉะนั้น ความมีสติที่ระลึกได้ คือว่ากำหนดจดจำได้นี้จึงเป็นข้อสำคัญ และในเวลาที่ปฏิบัติก็ยิ่งต้องใช้สติกำหนดเข้ามาในกรรมฐานที่ตนปฏิบัติ ถ้าปล่อยสติให้ฟุ้งออกไป ล่องลอยออกไป การปฏิบัติก็ทำไม่ได้ และยิ่งจะเป็นโทษ เพราะส่งเสริมให้จิตใจล่องลอยฟุ้งซ่าน กลายเป็นคนคิดเพลินไป หรือว่าเผลอไผลไป เพราะว่าไม่ได้รวมสติเข้ามากำหนดพิจารณาอยู่ เพราะฉะนั้น สติคือความกำหนดระลึกนี้จึงเป็นการสำคัญในทางปฏิบัติ ซึ่งจะต้องอบรมให้มีเป็นกำลังเหนือความหลงลืม ถ้ามีสติเป็นกำลังอยู่จะทำให้การปฏิบัติดำเนินไปได้

อนึ่ง ก็จะต้องมี ***สมาธิ*** คือความตั้งใจมั่น ซึ่งเป็นความรวมจิตใจเป็นกำลัง คือ สมาธิความรวมใจที่เป็นกำลังนี้ก็หมายถึงสมาธิที่ปฏิบัติมานั่นแหละ และมีอยู่เป็นภาคพื้นสำหรับที่จะได้ปฏิบัตินำสมาธิให้ยิ่งขึ้นไป ถ้าหากว่ารวมเป็นสมาธิไม่ได้ จะฟังธรรมใจก็เที่ยวไปที่โน่นที่นี่ ก็ฟังไม่รู้เรื่อง จะทำการงานอะไรใจก็ออกไปที่นั่นที่นี่ ก็ทำการงานให้ดีไม่ได้ เพราะฉะนั้น จึงจะต้องมีสมาธิ คือความตั้งใจมั่น อันหมายถึงว่า จะทำกรรมฐานก็ตั้งใจมั่นคงรวมอยู่ในกรรมฐานที่กระทำ ถ้าจิตฟุ้งซ่านมีกำลังมากกว่าสมาธิ สมาธิก็ไม่เกิด แต่ถ้าสมาธิมีกำลังมากกว่า จิตก็ตั้งมั่นเป็นสมาธิ เพราะฉะนั้น จะต้องมีสมาธิคือความตั้งใจมั่นนี้เป็นกำลังที่จะปฏิบัติสมาธิให้ยิ่งขึ้นไป

นอกจากนี้จะต้องมี ***ปัญญา*** คือตัวความรู้ ปัญญาคือตัวความรู้นี้เป็นประการสำคัญ บางทีก็พูดคู่กันกับความเห็นว่าความรู้ความเห็น ถ้ามีความรู้ถูกต้อง ความเห็นถูก การปฏิบัติก็ถูกต้อง ศรัทธาคือความเชื่อก็ถูกต้อง ความเพียรก็ถูกต้อง ถูกต้องกันมาโดยลำดับ แต่ถ้าความรู้ผิด ความเห็นผิด ความเชื่อก็ผิด ความเพียรก็ผิด เพราะฉะนั้น ปัญญานี้ จึงเท่ากับเป็นต้นหนเรือ หรือเป็นบุคคลผู้นำเรือเป็นนายเรือที่จะทำให้เรือวิ่งไปในทิศทางที่

ถูกต้อง ปัญญาก็เป็นผู้นำตนให้ดำเนินไปในทางที่ถูกต้องเหมือนอย่างนั้น เพราะฉะนั้น จึงควรอบรมปัญญา คือความรู้ความเห็นที่ถูกต้องนี้ให้บังเกิดขึ้น ให้มีกำลังเหนือความรู้ผิดเห็นผิด

ก็แหละความรู้เห็นที่ถูกต้องนี้มีโมหะคือความหลงเป็นเครื่องกำบังเป็นประการสำคัญ ความหลงนี้ก็เนื่องมาจากอารมณ์และเนื่องมาจากกิเลส ในขณะที่จิตใจปลอดโปร่งจากอารมณ์จากกิเลส ความรู้ความเห็นก็มักจะถูกต้องว่าอะไรผิดอะไรถูก อะไรชั่วอะไรดี อะไรควรอะไรไม่ควร แต่ครั้นถูกอารมณ์และกิเลสเข้าครอบงำ จิตใจบังเกิดความลำเอียงก็กลับเห็นชอบเป็นผิด เห็นผิดเป็นชอบ เห็นควรเป็นไม่ควร เห็นไม่ควรเป็นควร ก็ความหลงอันนี้เอง เพราะฉะนั้น ในการที่จะลงความเห็นความรู้ของตนลงไปว่าอะไรเป็นอะไร จึงต้องมีการชำระใจให้สงบสงัดจากอารมณ์ จากกิเลสเสียก่อน

แต่สำหรับในเบื้องต้นก็ต้องอาศัยการฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า พิจารณาตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ก็จะได้ปัญญา คือความเห็นที่ถูกต้องขึ้นตามคลองธรรม เพราะฉะนั้น ในเบื้องต้นก็ต้องอาศัยศรัทธาในพระพุทธเจ้า มาเป็นทางปัญญาของตน และเมื่อได้ปฏิบัติไปตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ชำระจิตใจของตนให้สงบสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ใช้ปัญญาพิจารณาก็จะได้ความรู้ความเห็นที่ถูกต้องตามความเป็นจริงด้วยลำพังตนเองขึ้นโดยลำดับ

เพราะฉะนั้น ในภูมิสาวกนี้ ศรัทธากับปัญญาจึงต้องดำเนินคู่กันไป ถ้าเอาแต่ศรัทธา แรงปัญญาก็จะอ่อน หรือว่าไม่เอาศรัทธาเสียเลยมุ่งแต่ปัญญาเท่านั้น ก็จะกลายเป็นความรู้ผิดเห็นผิด เพราะฉะนั้น ศรัทธาและปัญญาจึงควรมีให้สมควรแก่กันไป

ความเพียรกับสมาธิก็เหมือนกันควรมีคู่กันไปสมควรแก่กัน ถ้าเพียรจัดเกินไป สมาธิก็บังเกิดยาก เพราะชักที่จะให้ฟุ้งซ่าน หรือว่ามุ่งสมาธิรวมใจเข้ามาเป็นหนึ่งเท่านั้นเกินไป ความเพียรก็จะอ่อนลงชักให้เกียจคร้าน เพราะว่าเมื่อทำใจให้เป็นสมาธิ ได้ความสุขในสมาธิ ก็จะติดอยู่ในความสุขของสมาธิ หรือติดในสมาธิ ไม่อยากที่จะพากเพียรอบรมธรรมที่สูงขึ้นไป ฉะนั้น ความเพียรและสมาธิก็ควรอบรมให้พอสมควรแก่กัน ถ้าเพียรชักจะจัดมากไป ก็มาทำให้หนักในสมาธิมากขึ้น หรือว่าถ้าจะทำสมาธิมากเกินไปจะชักให้เกียจคร้าน ก็มาทำความเพียรในอันที่จะอบรมธรรมให้สูงขึ้นให้ยิ่งขึ้น ส่วนสตินั้นควรจะต้องมีประจำอยู่ทุกกาละและทุกเทศะ เป็นสิ่งที่ควรอบรมให้มีมากยิ่งขึ้นไปอยู่เสมอ

เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้ จึงควรอบรมให้มีอยู่ ให้เป็นธรรมที่เป็นกำลังประจำใจ ใจที่มีธรรมเป็นกำลังประจำ สามารถที่จะต่อสู้กับข้าศึกของใจอันได้แก่อารมณ์และกิเลสทั้งหลาย และเมื่อพละคือธรรมที่เป็นกำลังนี้ ต่อสู้กับข้าศึกปราบข้าศึกได้เด็ดขาด เป็นผู้ชนะใจเป็นผู้ชนะตนเองได้แล้ว ธรรมทั้ง ๕ ประการนี้แล เป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่ และเมื่อเป็นใหญ่ขึ้นก็รวมกันเป็นอิทธิบาท คือเป็นทางของความสำเร็จ สามารถที่จะรวมกันขึ้นเป็นปธานะ คือความเพียรที่ตั้งขึ้น หรือว่าเป็นตัวประธานในอันที่จะปฏิบัติในสติปัฏฐานทั้ง ๔ นี้ให้ดำเนินไปด้วยดี

๖. ***โพชฌงค์***

การฟังธรรมเพื่อปฏิบัตินั้นไม่พึงทำความกังวลในข้อความในศัพท์แสง และในความคิดกังวลที่จะจดจำทบทวนลำดับธรรม พึงมุ่งที่จะทำความเข้าใจให้ถึงตัวจริงของธรรม ทั้งส่วนดีทั้งส่วนชั่วที่ตนเอง ธรรมทั้งปวงที่สดับฟังนำมาปฏิบัตินั้นก็เหมือนอย่างเป็นสบู่ เครื่องชำระล้างมลทินของจิตใจให้สิ้นไป จะเป็นเครื่องชำระล้างชนิดไหนก็ตาม ก็ด้วยมุ่งผลคือการชำระล้างจิตใจเป็นอย่างเดียวกัน เพราะฉะนั้น การปฏิบัติดังกล่าวจึงเรียกว่า สัลเลขปฏิบัติ แปลว่า การปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกลากิเลส

จิตใจนี้มีอารมณ์และกิเลสสะสมอยู่มาก เพราะอารมณ์คือเรื่องทั้งหลายย่อมผ่านเข้าทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะคือใจอยู่เป็นอาจิณ และก็ก่อให้เกิดกิเลสใหม่ทับถมกิเลสเก่าอยู่เสมอ กล่าวคือปรากฏเป็นความติดความยินดีบ้าง เป็นความยินร้ายบ้าง และก็นำความโศก ความแห้งใจ ปริเทวะความคร่ำครวญใจ และความทุกข์กายทุกข์ใจให้บังเกิดขึ้นอยู่เสมอ

เพราะฉะนั้น ในการปฏิบัติเป็นเครื่องขัดเกลา จึงอาศัยความตั้งจิตไว้ในอารมณ์ของกรรมฐาน นำจิตเข้ามากำหนดพิจารณากาย เวทนา จิต และธรรม ให้เป็นที่ตั้งของสติพิจารณากำหนด อารมณ์ของกรรมฐานเหล่านี้ก็จะมาขับไล่อารมณ์ภายนอกซึ่งก่อกิเลสให้ห่างไกลไป ก็จะส่งจิตใจให้บังเกิดความสงบสงัดและมีความผ่องใสบริสุทธิ์ขึ้น ทั้งนี้ก็ต้องอาศัยปธานะหรือประธาน คือการที่พากเพียรทำสติปัฏฐาน ให้ตั้งอยู่ในจิตใจ เป็นประธานอยู่ในจิตใจ ขับไล่อารมณ์ของกิเลสให้ถอยหลังลงไป ถ้ายังมีอารมณ์ของกิเลสตั้งอยู่ในจิตใจออกหน้าอยู่ในจิตใจแล้ว อารมณ์ของกรรมฐานก็เข้ามาไม่ได้ หรือถ้าเข้ามาได้ก็ต้องอยู่ในอันดับที่ไม่มีกำลังไม่มีอำนาจ เพราะฉะนั้น ปธานะเมื่อรวมเข้าก็คือตัวที่จะพากเพียรตั้งอารมณ์ของกรรมฐานโดยเฉพาะสติปัฏฐานนี้ให้เป็นประธานในจิตใจ

สติปัฏฐานจะตั้งเป็นประธานในจิตใจได้ก็เพราะตัวประธานนั้นจะต้องมีฤทธิ์มีอำนาจ กล่าวคือเป็นอิทธิบาท ถ้ามีฤทธิ์มีอำนาจได้แก่มีความสำเร็จน้อยไม่พอเพียงก็ตั้งเป็นประธานไม่ได้ จะต้องตกลงไป และอารมณ์ของกิเลสก็จะขึ้นมาเป็นประธานของจิตใจแทน เพราะฉะนั้น จึงต้องตั้งเป็นประธานให้สำเร็จ ความสำเร็จนี้เองเป็นตัวอิทธิบาท ซึ่งต้องมีอินทรีย์ (ความเป็นใหญ่) คือเป็นใหญ่กว่ากิเลสและอารมณ์ของกิเลสทั้งหลาย และจะเป็นอินทรีย์คือครองความเป็นใหญ่อยู่ได้จะต้องมีกำลัง ถ้าขาดกำลังก็ครองความเป็นใหญ่อยู่ไม่ได้ จะต้องพ่ายแพ้แก่กิเลสและอารมณ์กิเลสที่บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้นจึงจะต้องมีพละ (กำลัง) ในที่นี้เป็นกำลังของจิตใจ เรียกสั้น ๆ ว่า กำลังใจ ดังที่ได้ประชุมกันอบรมธรรมอยู่นี้ก็แสดงว่าต้องมีพละคือกำลังใจที่ทำให้มาได้ ไม่เช่นนั้นก็มาไม่ได้ เพราะจะต้องมีธุระนั่นธุระนี่มาเป็นอารมณ์ทำให้ไม่ว่างที่จะมาได้ ฉะนั้น การที่มาได้นี้ก็ต้องมีกำลังใจ

และในกำลังนี้ เมื่อพิจารณาดูก็ได้แก่กำลังศรัทธา มีความเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า นำให้เชื่อในพระธรรมคำสั่งสอนว่าจะเป็นแสงสว่างนำทางปฏิบัติของตนได้ และกำลังวิริยะ กำลังความเพียรที่จะทำให้ฟันฝ่าอุปสรรคอันเป็นอารมณ์หน่วงเหนี่ยวต่าง ๆ ทำให้บังเกิดความกล้าที่จะมาได้ กำลังสติคือความระลึกรู้ กำลังสมาธิคือความตั้งใจมั่น เริ่มแต่ความตั้งใจมุ่งมั่นที่จะมา และกำลังปัญญาคือความรู้ที่สูงกว่าความรู้ในทางหน่วงเหนี่ยวอย่างอื่น ๆ ฉะนั้น รวมกันเข้าเป็นกำลังใจ ทำให้บังเกิดเป็นอินทรีย์ คือความเป็นใหญ่ของใจเหนืออารมณ์ที่จะเหนี่ยวรั้ง และเป็นอิทธิบาท คือเป็นตัวอำนาจหรือว่าอานุภาพของจิตใจทำให้ยึดเหนี่ยวในกรรมฐานที่จะปฏิบัติเป็นประธานของจิตใจ และเมื่อเป็นเช่นนี้ ประธานจึงเป็นผู้สั่งให้มา และสั่งให้ปฏิบัติ คือปฏิบัติในสติปัฏฐาน คือ กาย เวทนา จิต และธรรม

แม้ในขณะที่ฟังการอบรมก็ดี ฟังสวดก็ดี นั่งสงบกำหนดอารมณ์ของกรรมฐานก็ดี ก็ต้องอาศัยธรรม มีประธานเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้ว ประคับประคองจิตใจให้แน่วแน่อยู่ในการปฏิบัติเหล่านี้

ก็แหละเมื่อมีเครื่องสนับสนุนพรั่งพร้อมดังกล่าวนี้ ก็พึงประมวลกันเข้าตั้งสติกำหนดในอารมณ์ของกรรมฐานโดยนัยที่แสดงไว้ในสติปัฏฐานข้อใดข้อหนึ่ง และในบัดนี้จะได้ประมวลนำเข้ามาในกาย ตั้งสติกำหนดดูกายนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ มีสัญญา มีใจซึ่งเป็นทวารที่จะ

รับรู้อารมณ์ทั้งหลาย กายนี้ก็หายใจเข้าออกอยู่ ก็กำหนดสติเข้ามาที่กายที่หายใจ เข้ามาที่เวทนา คือความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เข้ามาที่จิต คือจิตที่เป็นตัวเสวยเวทนาอยู่ และเข้ามาที่ธรรมอันปรากฏอยู่ในจิต ที่เป็นฝ่ายกิเลสก็ได้แก่ราคะโทสะโมหะ ที่เป็นฝ่ายบารมีก็ได้แก่ธรรมที่มีอยู่เป็นภาคพื้นส่วนดี เช่น อิทธิบาท อินทรีย์ และพละดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

เมื่อพิจารณาตรวจดูธรรมอันปรากฏอยู่ในจิต พิจารณาดูจิตซึ่งเป็นผู้เสวยเวทนา พิจารณาดูเวทนาซึ่งมีอยู่ในกายและใจทั้งสิ้น และพิจารณาดูกายซึ่งเป็นที่ตั้งของเวทนา ก็จะพบว่าในสิ่งที่สมมติเป็นตัวตนที่เรียกว่าเราเขานี้ เมื่อตรวจดูแล้วจะพบเวทนา กาย จิต ธรรม

คราวนี้ เมื่อกำหนดให้เป็นกายเป็นเวทนาเป็นจิตเป็นธรรม ในสายปฏิบัติก็กำหนดกายอันนี้แหละขึ้นก่อน กำหนดลมหายใจหรือการหายใจเข้าออก หรือกำหนดอาการของกาย ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก รวมกันเข้าเป็นโครงกระดูกอันนี้ หรือกำหนดธาตุ ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ซึ่งประกอบกันเข้าเป็นกายส่วนใหญ่ กำหนดแต่เพียงข้อเดียว ให้กายส่วนที่กำหนดนี้ปรากฏเป็นประธานของจิตใจ มนะซึ่งเป็นทวารชั้นในเปิดรับอารมณ์ของกรรมฐานที่กำหนดนี้ ไม่เปิดรับอารมณ์อื่น ๆ มีสติกำหนดให้รู้อยู่เสมอ เมื่อมีอารมณ์อื่นเข้ามาก็ให้กำหนดรู้ จิตก็จะไม่วิ่งออกรับอารมณ์ทางอื่น แต่จะอยู่กับอารมณ์ที่กำหนด และเมื่อจิตแนบแน่นอยู่กับอารมณ์ที่กำหนดตามสมควร อารมณ์หยาบสงบไป กิเลสหยาบที่เป็นชั้นนิวรณ์ก็สงบ จิตใจที่พัวพันอยู่กับอารมณ์และกิเลสดังกล่าวอันเคยมีความกระสับกระส่ายทุรน-ทุราย มีโศกมีความโทมนัสก็สงบหายปรากฏเป็นจิตใจที่โปร่งบริสุทธิ์ขึ้น เกิดปีติความอิ่มเอิบ ชุ่มชื่นซาบซ่าน เกิดสุขคือความสบายที่เป็นอย่างละเอียดกว่าความสุขที่เกิดจากอารมณ์ที่ปนร้อน ปีติและสุขดังกล่าวที่บังเกิดขึ้นนี้เป็นตัวเวทนา

ในการปฏิบัติก็กำหนดเวทนาคือปีติสุขที่บังเกิดขึ้นและกำหนดทำความสงบปีติและสุขไม่ให้ฟุ้งซ่านขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตก็ได้รับความสงบมากขึ้น บริสุทธิ์ผ่องใสมากขึ้น คือบริสุทธิ์จากปีติและสุข ก็กำหนดจิตที่เปลื้องออกจากปีติสุขนี้เป็นจิตที่ปราศจากราคะโทสะโมหะ และเมื่อเป็นเช่นนี้ ตัวสติที่กำหนดอยู่ในกรรมฐานก็จะปรากฏเป็นตัวระลึกเป็นตัวรู้ที่แนบแน่นขึ้นชัดเจนขึ้น และอารมณ์ของกรรมฐานที่ปรากฏด้วยสติก็จะปรากฏแก่จิตชัดเจนขึ้น ก็เลื่อนมากำหนดตัวสติที่ระลึกรู้และอารมณ์ของกรรมฐานที่ระลึกรู้เป็น

อันหนึ่งอันเดียวกัน ธรรมก็ปรากฏขึ้นเป็นธรรมานุปัสสนา กายเวทนาจิตธรรม ดังกล่าวมานี้เป็นไปในทางปฏิบัติที่ส่งต่อกันขึ้นโดยลำดับ และธรรมที่เป็นตัวอุปการะอยู่ คือ ประธาน อิทธิบาท อินทรีย์ และพละ ก็จะเพิ่มเสริมสนับสนุนกระชับแน่นขึ้น

เมื่อเป็นเช่นนี้ท่านก็แสดงธรรมอีกหมวดหนึ่งอันเรียกว่า โพชฌงค์ องค์ของความรู้เข้าในอันดับของสติปัฏฐาน

ข้อที่ ๑. ก็คือ ***สติ*** นี้แหละ ซึ่งมีกำลังในอันระลึกรู้ชัดเจนยิ่งขึ้น ปรากฏตั้งมั่นยิ่งขึ้นในธรรมของกรรมฐานที่กำหนด

ข้อที่ ๒. เมื่อมีสติระลึกรู้ในอารมณ์ของกรรมฐานกระชับแน่นมากขึ้นดังกล่าวมานี้ ก็จะปรากฏการจำแนกธรรมให้รู้ได้ชัดเจนว่า อันนี้เป็นกาย อันนี้เป็นเวทนา จิต ธรรม และอารมณ์ภายนอก กับกิเลสภายนอกซึ่งบังเกิดจากอารมณ์นั้น แม้ในขณะปฏิบัติก็จะแทรกเข้ามาหรือจิตแล่นออกไป เมื่อเป็นเช่นนี้ก็หยั่งรู้ลงไปได้ทันทีว่านี้เป็นอกุศล นี้มีโทษ นี้เป็นฝ่ายดำ ไม่ใช่เป็นฝ่ายขาว ส่วนขั้นของธรรมที่ปฏิบัติเป็นฝ่ายกุศลเป็นฝ่ายที่ไม่มีโทษ และเป็นฝ่ายขาว ทั้งขั้นของธรรมที่ปฏิบัติมาโดยลำดับนั้นก็หยาบและละเอียดขึ้นมาโดยลำดับ จิตที่ยังคลุกเคล้าอยู่กับอารมณ์และกิเลสภายนอกก็หยาบ ครั้นได้ความสงบสงัดก็ละเอียด แต่แม้ได้ความสงบแล้วยังกระฉอกอยู่ด้วยปีติสุขก็ยังหยาบ ครั้นสงบจากปีติสุขได้ก็ละเอียด แต่แม้สงบจากปีติสุขได้ก็ยังบันเทิงและติดอยู่กับความบันเทิงใจ ชักช้าอยู่กับความบันเทิงใจก็ยังหยาบ ครั้นสงบความบันเทิงใจได้แล้ว ไม่ติดอยู่ในความบันเทิงใจ วางใจลงได้จากสิ่งที่ยึดเหนี่ยวทั้งหลาย ก็เป็นความละเอียดขึ้น อันนี้ก็เป็นข้อที่ ๒ เรียกว่า ***ธรรมวิจัย***

ข้อที่ ๓. เมื่อวิจัยธรรมออกไปได้ชัดเจน ความเพียรก็บังเกิดขึ้นในอันที่จะละส่วนอกุศล ส่วนเป็นโทษ ส่วนที่หยาบ ส่วนที่ดำ อบรมรักษาส่งเสริมส่วนที่เป็นกุศล ส่วนที่ไม่มีโทษ ส่วนที่ขาว ไว้โดยลำดับ ก็เป็น ***วิริยโพชฌงค์***

ข้อที่ ๔. ปีติ ความอิ่มใจที่ละเอียดขึ้น อันเป็นผลของวิริยะชั้นหนึ่ง ๆ ก็จะเกิดเป็น ***ปีติโพชฌงค์***

ข้อที่ ๕. ครั้นปรากฏปีตินี้ ปรากฏเป็นความสงบกายสงบใจมากขึ้นก็เป็น ***ปัสสัทธิโพชฌงค์***

ข้อที่ ๖. เมื่อได้ความสงบกายสงบใจ จิตใจก็ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐานมากขึ้น ก็เป็น ***สมาธิโพชฌงค์***

ข้อที่ ๗. ความสงบเป็นปัสสัทธิโพชฌงค์ ความตั้งใจมั่นเป็นสมาธิโพชฌงค์ ในตัวสมาธิคือในจิตใจอันตั้งมั่นแน่วแน่นี้ เป็นความตั้งมั่นแน่วแน่

ในอารมณ์ของสมาธิแต่ไม่ยึดและไม่ยุ่ง คือมีลักษณะที่ปล่อยวาง แต่มีสติ คือ ความระลึกรู้ที่สมบูรณ์แจ่มแจ้งไม่คลอนแคลน ก็เป็น ***อุเบกขาโพชฌงค์*** เป็นอาการของจิตที่ครองอยู่ด้วยความรู้ รู้อยู่ในตัวจิตเองที่ตั้งมั่นแน่วแน่

เพราะฉะนั้น โพชฌงค์คือองค์ของความรู้นี้ จึงเป็นธรรมปฏิบัติที่สืบต่อจากสติปัฏฐานแล

๗. มรรคมีองค์ ๘

จิตใจนี้เป็นธาตุรู้ มีธรรมชาติรู้ เพราะความรู้สิ่งต่าง ๆ ก็เนื่องมาจากจิตใจ แต่ความรู้ของจิตใจนี้โดยปกติก็ออกมารู้อารมณ์ อาศัยอายตนะเป็นทวาร คือเป็นทางจิตใจออกมารู้เรื่องทั้งหลาย โดยปกติก็เรียกกันว่ารู้โลก คือรู้รูปต่าง ๆ ที่ตาเห็น รู้เสียงต่าง ๆ ที่หูได้ยิน รู้กลิ่นต่าง ๆ ที่จมูกได้สูดดม รู้รสต่าง ๆ ที่ลิ้นได้ลิ้ม รู้สิ่งถูกต้องต่าง ๆ ที่กายได้ถูกต้อง และรู้รูปเสียงเหล่านั้นที่พบผ่านมาแล้วที่ใจได้รู้ ได้คิด สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้จะเป็นรูปเสียงเป็นต้นก็ตาม เรียกว่าเป็นโลกอันคู่กับธรรม เพราะอะไรจึงเรียกว่าเป็นโลก ก็เพราะเป็นสิ่งที่ชำรุดทรุดโทรม

คำว่า ***โลก*** แปลว่าสิ่งชำรุดทรุดโทรม เพราะฉะนั้น รูปเสียงเป็นต้นก็ดี ตาหูเป็นต้นซึ่งเป็นทวารสำหรับจิตใจออกมาอาศัยรู้รูปเสียงก็ดี ก็รวมเรียกว่าเป็นโลกทั้งหมด นี้ประการหนึ่ง

อีกประการหนึ่ง รูปเสียงเป็นต้นเหล่านี้ เป็นที่ตั้งของราคะความติดความยินดี หรือโลภะความโลภ เป็นที่ตั้งของโทสะความขัดเคือง เป็นที่ตั้งของโมหะความลุ่มหลง ภาวะเหล่านี้บังเกิดขึ้นที่จิตใจซึ่งออกไปรู้โลกและติดข้องอยู่กับโลก จึงเกิดราคะหรือโลภะ โทสะโมหะในโลก คือรูปเสียงเป็นต้น เพราะฉะนั้น ***กิเลส***เหล่านี้ก็เรียกว่าเป็น***โลก*** เพราะบังเกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากโลกภายนอกมาเป็นโลกภายในคือในจิตใจ เพราะจิตใจเมื่อข้องติดอยู่ในโลกภายนอกก็หอบเอาโลกภายนอกมาเป็นโลกในจิตใจ

พิจารณาดูก็จะพึงเห็นได้ว่า กิเลสในใจหรือราคะโลภะและโทสะโมหะนั้นไม่ใช่มีอยู่ในจิตใจเฉพาะตัวกิเลสเท่านั้น แต่ว่ามีตัวรูปตัวเสียงเป็นต้นเกาะอยู่ข้องอยู่ในจิตด้วย อย่างเช่นความติดความยินดี ก็ย่อมจะต้องมีสิ่งติดสิ่งยินดี สิ่งนั้นคืออะไร ก็คือรูปที่ตาเห็นเสียงที่หูได้ยินเป็นต้น แต่ว่าไม่ใช่เป็นรูปเสียงจริง ๆ เพราะรูปเสียงจริง ๆ นั้นอยู่ข้างนอก จะจับมาใส่ไว้ในจิตใจไม่ได้ ส่วนที่ยังอยู่ในจิตใจนั้นเป็นตัวรูปตัวเสียงที่เป็นตัวแทน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเป็น***อารมณ์*** เพราะเป็นเครื่องยึดเครื่องเหนี่ยวเป็นเครื่องหน่วงอยู่ในจิตใจ เป็น***ตัวภาวะ***หรือเป็น***ตัวภพ*** ไม่มีตัวจริงเพราะตัวจริงนั้นนำเข้ามาไว้ไม่

พ

ได้ในจิตใจ จึงเป็นตัวภพ หรือตัวภาวะที่ถอดมาจากรูปที่ได้เห็นเสียงที่ได้ยินเท่านั้น จึงเรียกว่าเป็นอารมณ์ตามที่ได้กล่าวมาแล้ว ความติดความยินดีซึ่งเป็นตัวราคะ ความอยากได้ที่เป็นตัวโลภะก็ประกอบอยู่กับภาวะหรืออารมณ์ดังที่กล่าวมานี้ แม้โทสะคือความไม่ชอบ โมหะคือความลุ่มหลงก็เช่นเดียวกัน ก็ประกอบอยู่กับภาวะหรือที่เรียกว่าอารมณ์ของรูปเสียงเป็นต้นดังที่กล่าวมานี้

เพราะฉะนั้นที่เรียกว่าโลกเมื่อกล่าวให้เป็นชั้นในเข้ามา ก็ได้แก่ตัวกิเลสในจิตใจ อันประกอบอยู่ในอารมณ์ซึ่งถอดมาจากรูปเสียงเป็นต้น ซึ่งเป็นโลกภายนอก แม้กิเลสและ***อารมณ์***ที่ประกอบกันอยู่นี้ก็เรียกว่า***โลก***

อีกประการหนึ่ง ผลที่พึงได้รับอันสืบเนื่องมาจากกิเลสอันประกอบอยู่กับอารมณ์ ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่าทุกข์ คืออาการที่จิตใจนี้มีความแห้งผาก มีความระทม และมีอาการกระฉอกอยู่ด้วยโสมนัสโทมนัส (ยินดียินร้าย) เป็นตัวทุกข์ที่เป็นพื้นประจำอยู่ ดังจะเห็นได้จากสังเกตดูภาวะของจิตใจของบุคคล ในเมื่อเป็นเด็กจะรู้สึกว่าไม่ค่อยเป็นทุกข์ เล่นสนุกอยู่ตลอดเวลา ไม่ได้คำนึงถึงสิ่งที่เป็นภาวะอันใดอันหนึ่ง แต่เมื่อเป็นผู้ใหญ่ขึ้นมา ก็จะรู้สึกว่าทุก ๆ คนมีความคิดมากขึ้นและมีภาระจะต้องแบกจะต้องจัดทำเพื่อตนเองและเพื่อผู้อื่นมากขึ้น ความสนุกเพลิดเพลินก็น้อยลงไป แต่ความหนักใจที่บรรทุก บางทีก็เป็นวิตก บางทีก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมากขึ้น

เพราะฉะนั้น เมื่อกำหนดดูจิตใจที่เป็นพื้นของแต่ละคนแล้ว ก็จะเห็นว่ามีอาการที่แห้งผาก มีอาการที่ระทมเพราะวิตกถึงเรื่องนั้น วิตกถึงเรื่องนี้และกระฉอกอยู่ด้วยโสมนัสหรือโทมนัสคือยินดียินร้ายอยู่เสมอ เหล่านี้เรียกว่าเป็นอาการเป็นทุกข์ของจิตใจของบุคคลแต่ละคนซึ่งมีเป็นประจำ ก็เช่นเดียวกับต้นไม้ที่แห้งผากเพราะไม่มีฝนจะโปรย แต่เมื่อได้ประสบอารมณ์ทั้งหลายที่น่ายินดีอันมีเป็นครั้งเป็นคราวก็มาทำให้จิตใจชุ่มชื่นเสียคราวหนึ่ง แต่ครั้นอารมณ์นั้นผ่านไปแล้วก็กลับแห้งผาก เหมือนอย่างต้นไม้ที่แห้งผาก เมื่อมีฝนโปรยเสียคราวหนึ่งก็กลับชุ่มชื้นแล้วก็กลับแห้งผากไปอีกเพราะมีพื้นที่แห้งผากอยู่ เพราะฉะนั้น บุคคลจึงได้ขวนขวายหาทางแก้ทุกข์ให้แก่ตนมีประการต่าง ๆ เช่นไปดูนั่นดูนี่ ฟังนั่นฟังนี่ ซึ่งเป็นเครื่องทำให้เพลิดเพลินใจเป็นครั้งเป็นคราว หรือไปทำอะไรที่เพลิดเพลินเพื่อให้ลืมเรื่องที่ทุกข์ร้อนอยู่นั้น หรือโดยวิธีที่ดื่มน้ำเมาเพื่อทำให้ลืมไปเสียครั้งหนึ่งคราวหนึ่ง แต่เครื่องแก้ทั้งหลายก็เหมือนแก้ด้วยวิธีนำน้ำมา

รดต้นไม้ที่แห้งผากจอกหรือขันหนึ่งคราวหนึ่ง ซึ่งก็ทำให้เกิดผลคือทำให้จิตใจเบิกบานได้คราวหนึ่ง ๆ ไม่สามารถที่จะแก้ตัวทุกข์ให้ตกไปได้จริง ๆ และเมื่อยังเป็นตัวทุกข์ที่มีเป็นปกติเหมือนไม่มากนักก็คุ้นอยู่กับทุกข์ เช่นนี้แล้วก็ไม่รู้สึกว่าเดือดร้อนเท่าไร แต่เมื่อได้ประสบความแห้งผาก ความระทมและความหวั่นไหวของจิตใจอย่างรุนแรงก็ทำให้รู้สึกเสวยทุกข์ จนถึงกับบางคราวก็จะรู้สึกว่าทนเกือบไม่ได้ ทำให้หาทางหนีทุกข์ด้วยวิธีทำลายตนเอง หรือแม้ไม่คิดทำลายตนเองก็ทำให้ต้องระทมทุกข์อยู่เป็นเวลานานและเป็นอย่างมาก เพราะฉะนั้น ***ทุกข์***ที่มีดังกล่าวมานี้ ซึ่งมีเครื่องแก้อันเรียกว่าสุขผ่านมาเป็นคราว ๆ จึงเรียกว่าเป็น***โลก***

เพราะฉะนั้น ที่เรียกว่าโลกโลกนี้ เมื่อดูจากภายนอกมาถึงข้างในก็ได้แก่สิ่งที่จิตใจนี้เองออกไปรู้ทางทวาร คือตาหูเป็นต้น อันได้แก่รูปเสียงเป็นต้น นั่นก็ได้แก่โลกและจิตใจนี้เองถอดเอาโลกที่เห็นที่ได้ยินนั้นมาเป็นโลกในใจ คือประกอบอยู่กับอารมณ์ หรืออารมณ์ที่ประกอบอยู่กับกิเลสแล้วแปรมาเป็นตัวทุกข์ ซึ่งมีอาการเป็นความแห้งผากเป็นความระทมเป็นความกระฉอกของจิตใจอยู่เสมอ ทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็นโลก

ที่เรียกว่าโลกโลกนั้นก็ได้แก่สิ่งเหล่านี้ และจิตใจนี้เองไปเห็นโลกและก็นำโลกเข้ามาเป็นโลกในใจ จนถึงเป็นตัวทุกข์ประกอบอยู่ในจิตใจของตนเอง ทางพระพุทธศาสนาสอนให้พิจารณากำหนดรู้ความจริงของโลกในเบื้องต้น ก็ให้กำหนดรู้อาการของจิตใจที่ออกไปรู้โลกโดยให้มีสติตั้งอยู่เป็นนายทวารบาล คือเป็นผู้รักษาประตู เมื่อเห็นรูปเมื่อได้ยินเสียง ก็ให้กำหนดรู้ว่านั่นเป็นสักแต่ว่ารูปที่ตาได้เห็น นั่นเป็นสักแต่ว่าเสียงที่หูได้ยิน และเมื่อมีสติเป็นนายทวารบาลกำหนดรู้อยู่ว่า สักแต่ว่ารูป สักแต่ว่าเสียงดังกล่าวมานี้ เมื่อสติเป็นตัวสติปัฏฐานคือสติที่ตั้งมั่น รูปที่เห็นเห็นแล้วก็จะผ่านไป ไม่เข้ามาข้องอยู่ในใจ เสียงที่ได้ยิน ได้ยินแล้วก็จะผ่านไป ไม่เข้ามาข้องอยู่ในใจ

สติที่กำหนดรู้รูปเสียงที่เห็นที่ได้ยินเป็นนายทวารบาลนี้ ทำให้จิตที่รู้โลกกลายเป็นธรรม โลกที่ปรากฏเป็นรูปเสียง เป็นบุคคลนั้นเป็นบุคคลนี้ เป็นสิ่งนั้นเป็นสิ่งนี้ ที่น่ายินดีที่น่ายินร้ายก็ปรากฏตามความเป็นจริงว่า สักแต่ว่ารูปสักแต่ว่าเสียงที่ผ่านมาแล้วก็ผ่านไป ไม่มีความจริงอะไรจะตั้งมั่นอยู่ ที่จะเป็นนั่นเป็นนี่อะไรตามความเป็นจริงอันนี้เรียกว่ารู้ธรรม โลกก็กลายเป็นธรรม นี้เป็นชั้นหนึ่ง

และตัวสติที่เป็นนายทวารนั้นนั่นแหละเป็น***สติปัฏฐาน*** แปลว่าสติที่ตั้งมั่น สติที่ปรากฏ และตัวรู้ที่รู้รูปเสียงเป็นต้นตามเป็นจริงว่าสักแต่ว่ารูปสักแต่ว่าเสียงนั่นเป็น***โพชฌงค์*** เป็นองค์ของความรู้ หรือว่าองค์ของปัญญา ซึ่งธรรมคู่นี้เมื่อมีนายทวารบาลประจำอยู่ตรงที่สำหรับจิตจะออกไปรู้หรือโลกจะเข้ามา ก็เป็นตัวสติปัฏฐานและตัวโพชฌงค์ที่เป็นด่านหน้า

แต่ถ้าหากว่าสติปัฏฐานคือสติที่ตั้งมั่น โพชฌงค์ที่เป็นตัวปัญญาที่ประจำอยู่ด่านหน้านี้ไม่เป็นประธาน โลกก็เป็นประธานกว่า สติและปัญญาคู่นี้ไม่เป็นประธาน เพราะไม่เป็นอิทธิบาทคือไม่มีอำนาจ ไม่เป็นใหญ่ ไม่มีกำลังเมื่อรูปที่ตาเห็นเสียงที่หูได้ยินเป็นประธานกว่า เป็นอิทธิบาทมีอำนาจกว่าเป็นใหญ่กว่า และมีกำลังกว่า ก็บ่าเข้ามาเป็นน้ำท่วม สติและปัญญาก็พังลงก็เข้ามาเป็นโลกอยู่ในใจ มาเป็นกิเลสเป็นอารมณ์อยู่ในใจ ข้องพัวพันอยู่ในใจ

และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็ให้ตั้งสติปัฏฐานและตั้งโพชฌงค์กำหนดดูจิตใจ ให้รู้ว่านี่เป็นตัวกิเลส นี่เป็นตัวอารมณ์ที่ผูกพันอยู่ ที่ข้องกันอยู่ ดูที่ตัวอารมณ์ว่า สักแต่ว่าอารมณ์ คือเป็นภาวะเท่านั้นไม่ใช่เป็นตัวจริง และเป็นตัวโลก คือเป็นสิ่งที่ต้องชำรุดทรุดโทรม คือไม่เป็นตัวจริงตัวจัง กำหนดแยกออกให้เห็นตัวอารมณ์และให้เห็นตัวกิเลสที่ปรากฏขึ้นในจิตใจ เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าสติปัฏฐานคือตัวสติตั้งมั่น และโพชฌงค์คือตัวปัญญาปรากฏแจ่มแจ้งขึ้น กิเลสและอารมณ์ที่ผูกพันกันอยู่ก็จะสงบหายไปได้

แต่สติปัญญานี้จะต้องเป็นตัวประธานจะต้องเป็นตัวมีอำนาจ มีความเป็นใหญ่และมีกำลังกว่า เพ่งดูจึงจะทำให้อารมณ์และกิเลสในใจสงบไปได้ และถ้าตัวกิเลสและอารมณ์เป็นตัวประธานกว่าเป็นต้นสติปัญญาก็จะต้องพังหายไปอีก ตัวกิเลสและอารมณ์ก็จะเป็นตัวโอฆะ คือเป็นห้วงน้ำที่ท่วมใจ ส่งผลให้เป็นตัวความทุกข์ คือเป็นตัวความแห้งผากเป็นตัวความระทม เป็นตัวความกระฉอกหวั่นไหวอยู่เสมอ ซึ่งจะต้องคอยแก้กันด้วยวิธีต่าง ๆ ดังกล่าวมา

เพราะฉะนั้น ก็ให้กำหนดพิจารณาดูที่ตัวทุกข์ คือให้รู้ถึงภาวะของจิตใจตามเป็นจริง ว่าจิตใจเป็นอย่างไร จิตใจมีความแห้งผาก มีความระทม มีความกระฉอกหวั่นไหวอยู่ และเมื่อพิจารณาดูเช่นนี้แล้วก็ให้กำหนดว่าอันนี้เป็นตัวทุกข์ ไม่ใช่เป็นตัวสุข และตัวทุกข์ที่เกิดนี้ก็บังเกิดขึ้นเพราะเหตุที่จิตใจอันนี้มีอารมณ์และกิเลสเป็นศรที่เสียบใจอยู่หรือเป็นโอฆะ คือห้วงน้ำที่ท่วมจิตใจอยู่ และเมื่อกิเลสและอารมณ์รัดรึงจิตใจขึ้นมากเท่าไร ทุกข์ก็มากขึ้นเท่านั้นเป็นความทุกข์ระทมหวั่นไหวมากเข้า

เท่านั้น และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็กำหนดดูที่ตัวทุกข์ และตัวกิเลสและอารมณ์ซึ่งเป็นตัวให้เกิดทุกข์นั้นซึ่งเป็นสมุทัย เมื่อกำหนดพิจารณาจนเป็นสติปัฏฐาน คือสติตั้งมั่นขึ้น ปัญญาคือความรู้รู้แจ่มชัดขึ้น กิเลสและอารมณ์ที่ครอบงำจิตใจอยู่ ที่ท่วมจิตใจอยู่ก็จะผ่อนคลาย ความทุกข์ก็จะผ่อนคลายลงไป

แต่ทั้งนี้ สติปัญญาจะต้องเป็นตัวประธาน และเป็นอิทธิบาท คือมีอำนาจและความสำเร็จ เป็นอินทรีย์ คือเป็นใหญ่และมีกำลังกว่า และเมื่อเป็นเช่นนี้ความดับทุกข์ก็จะมีปรากฏขึ้น ในเมื่อกิเลสและอารมณ์ได้ผ่อนคลายออกไปจากจิต และเมื่ออบรมสติและปัญญามากขึ้นเท่าใด ความผ่อนคลายก็จะมากขึ้นเท่านั้น ความดับทุกข์ก็จะมากขึ้นเท่านั้น และความดับทุกข์นี้มีอาการที่เป็นความเกษม เป็นความผ่องแผ้ว เป็นความบริสุทธิ์ผุดผ่องของจิตใจ ซึ่งเป็นตามธรรมชาติ ตรงกันข้ามกับความแห้งผาก ความระทม และความกระฉอกหวั่นไหว คือจิตใจที่เคยแห้งผากก็จะกลับผ่องใส ที่เคยระทมก็จะกลับเกษม ที่เคยกระฉอกหวั่นไหวก็จะกลับสงบสงัด มีอาการที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง เป็นความสุขที่ต่างจากเมื่อความดับทุกข์ไม่ปรากฏขึ้น

และสติปัญญานี้แหละเรียกว่าเป็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือเรียกว่าเป็น***มรรค*** ซึ่งเมื่ออบรมอยู่เสมอก็จะยิ่งเป็นประธาน ยิ่งเป็นอิทธิบาท มีอำนาจเป็นอินทรีย์ เป็นใหญ่ และมีกำลังเหนือกิเลสและอารมณ์มากขึ้นทุกที จนกำจัดกิเลสและอารมณ์ได้ เรียกว่าถอนลูกศรที่เสียบจิตใจออก เปิดสิ่งที่หุ้มห่อจิตใจออก และทำห้วงน้ำที่ท่วมจิตใจให้แห้งหาย ทำจิตใจให้เป็นเสรี ไม่เป็นทาสของกิเลสอารมณ์ ไม่เป็นทาสของกิเลสตัณหา

เพราะฉะนั้น ความเห็นที่กำหนดจิตใจ อาศัยกำหนดพิจารณาให้เห็นทุกข์ปรากฏขึ้น เห็นเหตุเกิดทุกข์ปรากฏขึ้น เห็นความดับทุกข์ปรากฏขึ้น เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ปรากฏขึ้น จึงเป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ความดำริที่ประกอบกันไปก็เป็นความดำริชอบ วาจาที่เจรจาอันหมายถึงตัวงดเว้นจากเจรจาชั่ว ก็เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ การงานที่ทำอันหมายถึงตัววิรัติ งดเว้นการงานชั่วก็เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ อาชีพเป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ความเพียรก็เป็นสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สติตั้งแต่สติปัฏฐานเริ่มปฏิบัติก็เป็นสัมมาสติ ความระลึกชอบ ความตั้งใจให้เป็นสมาธิ ซึ่งดำเนินมาโดยลำดับก็เป็นสัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ประกอบกันอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียว จึงปรากฏเป็นมรรค ๘ ขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตใจ

อันนี้ที่ออกไปรู้โลกและข้องติดอยู่ในโลกก็เป็นจิตใจที่รู้ธรรม กลับโลกให้เป็นธรรม และเมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะประสบผลของการปฏิบัติ ในสติปัฏฐานในโพชฌงค์ จนถึงในมรรค โดยลำดับ (น.พ. ๑-๖๘)

โพธิพฤกษ์ หรือไม้โพธิ์ คือต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายตั้งแต่พระทีปังกรเป็นต้นไป พบในพุทธวงศ์เป็นต้น ส่วนองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๓ พบในชินกาลมาลี ดั่งต่อไปนี้

๑. พระตัณหังกร ไม้สัตตปัณณะ (ตีนเป็ดขาว)

๒. พระเมธังกร ไม้กิงสุกะ(ทองกวาว)

๓. พระสรณังกร ไม้ปาตลิ (แคฝอย)

๔. พระทีปังกร ไม้ปิปผลิ (เลียบ)

๕. พระโกณฑัญญะ ไม้สาลกัลยาณี (ขานาง)

๖. พระมังคละ ไม้นาคะ (กากะทิง)

๗. พระสุมนะ ไม้นาคะ (กากะทิง)

๘. พระเรวตะ ไม้นาคะ (กากะทิง)

๙. พระโสภิตะ ไม้นาคะ (กากะทิง)

๑๐. พระอโนมทัสสี ไม้อัชชุนะ (รกฟ้าขาว)

๑๑. พระปทุมะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)

๑๒. พระนารทะ ไม้มหาโสณะ (อ้อยช้าง, คำมอก)

๑๓. พระปทุมุตตระ ไม้สลฬะ (สน)

๑๔. พระสุเมธะ ไม้มหานิพพะ (สะเดาป่า)

๑๕. พระสุชาตะ ไม้มหาเวฬุ (ไผ่ใหญ่)

๑๖. พระปิยทัสสี ไม้กกุธะ (กุ่ม)

๑๗. พระอัตถทัสสี ไม้จัมปกะ (จำปาป่า)

๑๘. พระธรรมทัสสี ไม้พิมพชาละ หรือ กุรวกะ (มะพลับ, ซ้องแมว)

๑๙. พระสิทธัตถะ ไม้กัณณิการะ (กรรณิการ์)

๒๐. พระติสสะ ไม้อสนะ (ประดู่ลาย)

๒๑. พระปุสสะ ไม้อาลมกะ (มะขามป้อม)

๒๒. พระวิปัสสี ไม้ปาตลิ (แคฝอย)

๒๓. พระสิขี ไม้ปุณฑริกะ (มะม่วงป่า)

๒๔. พระเวสสภู ไม้มหาสาละ (สาละใหญ่, ส้านหลวง หรือมะตาดทางภาคเหนือ)

๒๕. พระกกุสันธะ ไม้มหาสิริสะ (ซึกใหญ่)

๒๖. พระโกนาคมนะ ไม้อุทุมพระ (มะเดื่อ)

๒๗. พระกัสสปะ ไม้นิโครธะ (ไทร, กร่าง)

๒๘. พระโคตมะ คือ พระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ไม้อัสสัตถะ (โพธิ์, ป่าแป้ง, ไม้อัสสัตถะไทยเราทั่วไปเรียกกันว่าโพธิ์ หรือโพหรือโพใบ (ยังมีโพทะเลอีกอย่างหนึ่ง)

ลังกาก็เรียกว่าโพ จะเป็นคำเดิมหรืออาจจะมาจากโพก็ได้ ได้ทราบว่าทางภาคอีสานเรียกว่าไม้ป่าแป้ง)

๒๙. พระเมตไตรย ในอนาคต ไม้นาคะ (กากะทิง)

ไม้โพธิ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และไม้ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าดั่งกล่าวในพุทธประวัติหรือที่เกี่ยวแก่พระพุทธศาสนประวัติ แม้ภายหลังพุทธปรินิพพานได้มีนิยมปลูกในวัดทั้งหลายน้อยบ้างมากบ้าง แต่ไม้อัสสัตถะที่เราเรียกกันว่า ต้นโพธิ์ ได้นิยมปลูกในวัดทั่วไป มีหลายวัดได้หน่อหรือพันธุ์มาจากโพธิ์ที่พุทธคยาอันเป็นที่ตรัสรู้ (พ.พ. ๑๕๗-๑๕๘) *ดู* **ปัญจวัคคีย์** ด้วย

โพธิราชกุมาร *ดู* **ไตรสรณคมน์**

โพธิสมภาร *ดู* **สมภาร**

โพธิสัตว์ คำว่า โพธิสัตว์ ที่เราเรียกว่าพระโพธิสัตว์ พระพุทธเจ้าเมื่อตรัสถึงพระองค์เองในธรรมะที่ทรงสั่งสอนก็ทรงใช้คำเรียกพระองค์เองว่าโพธิสัตว์ เช่นดังที่ตรัสไว้มีคำแปลว่า *เรา คือพระองค์เอง เมื่อเป็นโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ ได้ปฏิบัติอย่างนั้นอย่างนั้น* และคำว่าโพธิสัตว์นี้มาจากคำว่า ***โพธิ*** ที่แปลว่าความตรัสรู้ กับ ***สัตตะ*** ก็แปลว่า สัตว์ ในคำที่เรียกว่า สัตวโลก และสัตว์ในคำที่เรียกว่าสัตวโลกนี้หมายถึงทั้งหมด ทั้งมนุษย์เดรัจฉานในโลกมนุษย์เรานี้ และทั้งผู้ที่เกิดในอบายโลก เช่นในนรก ในกำเนิดเปรต อสุรกาย และก็หมายถึงตลอดทั้งเทวดามารพรหมทั้งหมด และที่เรียกว่า ***ภูตะ สัมภเวสี ภูตะ*** ก็คือผู้ที่เกิดแล้ว เป็นแล้ว เป็นนั่นเป็นนี่แล้ว ***สัมภเวสี*** ก็แปลว่าผู้ที่แสวงหาภพเกิดดังเช่นเรียกวิญญาณของผู้ที่ตายไปแล้วซึ่งยังท่องเที่ยวเร่ร่อนยังไม่ไปเกิดในภพชาติที่แน่นอน รวมความว่าทั้งหมดนี้เรียกว่าสัตวโลกหรือสัตว์ทั้งนั้น อันมีความหมายว่าผู้ที่ยังข้องติดอยู่ จึงยังซัดส่ายไปในภพชาตินั้น ๆ ท่องเที่ยวไปในภพชาตินั้น ๆ กระเสือกกระสนไปในภพชาตินั้น ๆ จะเป็นมนุษย์ เดรัจฉาน นรก เปรต อสุรกาย หรือเทวดา มาร พรหมก็ตาม เมื่อยังมีความข้องติดอยู่ในโลก คือยังมีกิเลส เป็นต้นว่ามีตัณหา ความดิ้นรนทะยานอยาก ก็จะต้องมีการท่องเที่ยวระเหระหนซัดส่ายไปเกิดตายในภพชาตินั้น ๆ เหล่านี้เรียกว่าสัตว์ทั้งนั้น

และสำหรับสัตว์เดรัจฉานนั้น คือเฉพาะ ก็คือ ***เดรัจฉาน*** ที่ตามศัพท์แปลว่าไปขวาง ดังเช่นสัตว์ ๔ เท้าทั้งหลาย เวลาเดินไปวิ่งไปก็ไปตามขวาง ไม่ได้ตั้งตัวขึ้นตรงเดินไป ๒ ขาอย่างมนุษย์ แม้วานรที่ดูใกล้มนุษย์ก็จัดว่า ๔ ขาอยู่นั่นเอง เพราะก็ยังไป ๔ ขาไปตามขวาง ไม่ได้ตั้งตัวไปอยู่โดยปกติยืน ๒ ขาในบางครั้งบางคราว แม้ที่มี ๒ ขา เช่น นก เป็ด ไก่ ก็มีขาออก

พ

จากกลางลำตัว เราเรียกกันว่าสัตว์เดรัจฉาน และเรียกสั้นกันว่าสัตว์ ซึ่งคล้าย ๆ กับหมายความว่าจะต้องเป็นเดรัจฉานเท่านั้นจึงเป็นสัตว์ แต่อันที่จริงนั้น แม้มนุษย์ทุกคนที่ยังมีกิเลสอยู่ก็เรียกว่าสัตว์ คือเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ในโลก ซึ่งยังซัดส่ายท่องเที่ยวกระเสือกกระสนไปอยู่ในภพชาติต่าง ๆ

และบรรดาสัตวโลกดังที่กล่าวมานี้ ท่านผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ซึ่งเป็นสัตว์โลกชนิดที่มีปัญญา และนับว่าเป็นภูมิชั้นที่สูงอยู่ในจำพวกที่เรียกว่า ***สุคติ*** ที่แปลว่าคติที่ดี ต่างจากสัตว์เดรัจฉานที่เกิดร่วมโลกกับมนุษย์เหมือนกัน แต่ก็ยังเรียกว่าเป็น ***ทุคติ*** เป็นคติที่ไม่ดี และจัดอยู่ในจำพวกที่เรียกว่าอบาย อบายภูมิที่แปลว่าภูมิของสัตว์จำพวกที่ปราศจากความเจริญ ซึ่งได้แก่นรก สัตว์เดรัจฉาน เปรต อสุรกาย จัดว่าเป็นอบายภูมิทั้งหมด แล้วก็เป็นทุคติหรือทุคติภูมิ ส่วนมนุษย์นั้นจัดเข้าในจำพวกที่เป็นสุคติ เทพพรหมทั้งหลายก็เป็นพวกสุคติคือเป็นคติที่ดี

และตามคติทางพระพุทธศาสนานั้น กำเนิดของสัตว์นั้นก็ได้มีแสดงไว้ว่ามีกำเนิดหลายอย่าง ที่เกิดจากครรภ์ของมารดาเช่นมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานบางจำพวก ที่เกิดจากไข่ก็เช่นพวกสัตว์มีปีกเช่นไก่ ที่เกิดจากเถ้าไคลก็เช่นพวกแมลงต่าง ๆ บางจำพวกหรือสัตว์แบบนั้นบางจำพวก และอีกจำพวกหนึ่งเรียกว่าลอยเกิด คือไม่มีมารดาบิดาเป็นแดนเกิด ไม่มีไข่เป็นที่เกิด และไม่มีเถ้าไคลเป็นที่เกิด ได้แก่จำพวกที่เรียกว่า ***อทิสสมานกาย*** มีกายไม่ปรากฏทั้งหลาย ดั่งที่เราเรียกกันว่าวิญญาณหรือผี เช่นคนตาย เมื่อยังมีกิเลสอยู่ วิญญาณก็ออกจากร่างเป็นอทิสสมานกาย มีกายไม่ปรากฏ เมื่อยังท่องเที่ยวอยู่ก็เรียกว่า***สัมภเวสี*** เช่นยังมีห่วงมีกังวลในญาติในทรัพย์สมบัติเป็นต้น ความห่วงกังวลนั้นก็เป็นตัวกรรมที่นำให้ยังท่องเที่ยววนเวียนหาภพชาติเกิดอยู่ หรือว่าไปถือภพชาติเกิดทันทีแต่ว่าเป็นภพชาติที่มีระยะสั้น และจำพวกที่ไปเกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย เป็นเทพเป็นพรหมทั้งหลายก็เป็นพวกอทิสสมานกาย มีกายไม่ปรากฏแก่ตามนุษย์เท่านั้น พวกนี้เรียกว่าลอยเกิด ตามศัพท์ก็ว่า ***โอปปาติกะ*** อันหมายความว่า ผุดเกิดขึ้นมาทันทีเป็นภพชาตินั้น ๆ

แม้สัมภเวสีที่ว่าแสวงหาภพเกิดนั้นก็มีความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นภพชาติอย่างหนึ่งเหมือนกัน แต่เป็นภพชาติระยะสั้น ที่ยังเนื่องอยู่ด้วยความกังวลอาลัยห่วงใย คือเป็นตัวกรรมผูกพันอยู่กับทรัพย์สมบัติครอบครัวเป็นต้น เหล่านี้ก็เป็นอีกกำเนิดหนึ่งเป็นโอปปาติกะลอยเกิด

การเกิดก็มีหลายชนิดดังที่มีแสดงไว้ดั่งนี้ และก็เป็นไปตามกรรมคือการงานที่ได้กระทำเอาไว้ กรรมดีก็ให้ไปดี กรรมชั่วก็ให้ไปชั่ว ดังพระพุทธภาษิตที่ได้ยกมาแล้วข้างต้น

พระโพธิสัตว์ก็เป็นสัตว์ที่ยังข้องติดอยู่ในโลก คือยังเป็นสัตวโลก และเมื่อเกิดมาเป็นมนุษย์ เรียกว่าเป็นสัตว์มนุษย์ซึ่งเป็นจำพวกที่มีปัญญาสูง เป็น ***สชาติปัญญา*** ที่นับเป็นสุคติคือคติที่ดี เป็นผลของกุศลคือกรรมที่เป็นส่วนดี อันประกอบด้วยปัญญาที่ฉลาด กุศลนั้นก็แปลอย่างหนึ่งว่าฉลาด แต่ก็มีคำแปลหลายอย่างเหมือนกัน แปลว่าตัดชั่วก็ได้ แต่มุ่งถึงมีปัญญาที่ฉลาด เพราะฉะนั้น เกิดมาเป็นมนุษย์นี้จึงมีปัญญาติดตัวมาอันเรียกว่า ***สชาติปัญญา*** ปัญญาที่มากับชาติคือความเกิด สูงกว่าสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย สามารถที่จะใช้ปัญญาที่มากับความเกิดนี้อบรมทวีปัญญาให้มากขึ้น สร้างความเจริญต่าง ๆ ให้บังเกิดขึ้นทั้งในภายนอกทั้งในภายใน ในภายนอกก็คือว่าสร้างบ้านเมืองเป็นต้น ในภายในก็คือว่าอบรมปัญญาในจิตใจที่มีอยู่เป็นพื้นให้เจริญยิ่งขึ้น ๆ จนถึงเจริญที่สุด ดังพระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย ก็ได้ทรงพัฒนาคุณธรรมทางจิตใจ ซึ่งมีปัญญาเป็นยอดเป็นส่วนสำคัญนี้ให้เจริญยิ่งขึ้นโดยลำดับ จนถึงได้ตรัสรู้พระธรรม เป็น ***อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ***

สัมมาสัมโพธิญาณ ก็แปลว่าความตรัสรู้เองชอบ เป็น ***สัมมาสัมพุทธะ*** ที่แปลว่าผู้ตรัสรู้เองชอบ ***สัมมา*** ก็แปลว่าชอบ ***สัม*** หรือ ***สัง*** ก็แปลว่าเอง ***โพธิ*** ก็ตรัสรู้ สัมมา-ชอบ สัง-เอง โพธิ-ตรัสรู้ รวมเป็น ***สัมมาสัมโพธิญาณ*** แปลว่าญาณคือความตรัสรู้เองชอบ ***อนุตตระ*** ก็แปลว่า ยอดเยี่ยม ตามศัพท์แปลว่าไม่มีความรู้อื่นจะยิ่งขึ้นไปกว่า

อันคำว่า ยอดเยี่ยม คือไม่มีความรู้อื่นจะยิ่งไปกว่า หรือจะเป็นบุคคล ก็จะไม่มีบุคคลอื่นจะยิ่งขึ้นไปกว่า ไม่ใช่เป็นคำโอ้อวด แต่ว่าเป็นคำจำกัดความจำกัดความว่ารู้ถึงที่สุด จบ เสร็จสิ้น บริสุทธิ์ บริบูรณ์ บริสุทธิ์ก็คือว่าถูกต้องไม่มีผิดพลาดที่จะต้องแก้ไข บริบูรณ์ก็คือว่าเต็มที่ไม่มีบกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติม อนุตตระจึงมีความหมายว่าบริสุทธิ์บริบูรณ์ดั่งนี้ ถ้าหากว่าไม่เป็นอนุตตระคือไม่มีความรู้อื่นที่จะยิ่งขึ้นไปกว่า อันหมายความว่ายังมีความรู้อื่นที่ยิ่งขึ้นไปอีก ก็แปลว่ายังไม่จบ จะต้องศึกษาปฏิบัติต่อไปเพื่อให้จบ ให้รู้จบ ให้รู้เสร็จก็ยังเป็นพุทธะไม่ได้ ต่อเมื่อความรู้นั้นจบเสร็จ บริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งหมด ซึ่งมีอีกคำหนึ่งเรียกว่า ***สัพพัญญู*** รู้ทั้งหมด ก็หมายความว่า รู้ครบถ้วนถูกต้องทั้งหมด

ดั่งที่กล่าวมานั้นนั่นแหละ จึงจะเป็น ***อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ*** คือเป็นญาณความหยั่งรู้ ความตรัสรู้เองชอบที่เป็นอนุตตระ ไม่มีที่จะยิ่งขึ้นไปอีก ก็คือเป็นสัพพัญญู รู้หมด จบถ้วนเสร็จกิจ นี่ก็เป็นเพราะกุศลที่นำให้มาเกิดเป็นมนุษย์ และมนุษย์ก็ใช้กุศลคือความฉลาดนี้เองสะสมเพิ่มเติมให้ความรู้มากขึ้น ๆ และพัฒนายิ่งขึ้น ๆ จนจบเสร็จ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ได้ทรงพัฒนากุศลที่มีมาเป็นกำเนิดดังกล่าวนั้นเองในเบื้องต้นขึ้นมาโดยลำดับ และเมื่อพระองค์ได้ปรารถนา ***พุทธภูมิ*** ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีเพื่อให้บรรลุถึง ***อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ*** ดังกล่าวมานี้ จึงได้เรียกว่า โพธิสัตว์ หรือพระโพธิสัตว์ คือสัตว์ที่บำเพ็ญเพื่อโพธิ ความตรัสรู้ หรือเป็นสัตว์ที่จะตรัสรู้ หรือว่าเป็นสัตตะ คือผู้ข้องนั่นแหละ แต่ข้องอยู่เพื่อโพธิคือความตรัสรู้ ข้องอยู่ในโพธิคือความตรัสรู้

ใน ภยเภรวสูตร แสดงว่า พระบรมศาสดาตรัสว่า เมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ ทรงมีกายกัมมันตะเป็นต้นบริสุทธิ์ อริยะเหล่าใด มีกายกัมมันตะเป็นต้นบริสุทธิ์ เสพเสนาสนะป่า ทรงเป็นผู้หนึ่งแห่งอริยะเหล่านั้น พระสูตรนี้แสดงว่า ทรงเรียกว่าอริยะสำหรับพระโพธิสัตว์ได้

พระอรรถกถาจารย์ คือพระอาจารย์ผู้แต่งถ้อยคำอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎก ได้แสดงไว้ถึงพระชาติของพระพุทธเจ้า ย้อนหลังกลับไปในอดีตชาตินานไกล ถึงพระชาติแรกที่ทรงได้ชื่อว่า ***พระโพธิสัตว์*** มีความย่อว่า

ในนครหนึ่งชื่อว่าอมรวตีนครหรืออมรนคร ได้มีกุลบุตรผู้หนึ่งเกิดในตระกูลพราหมณ์ที่มั่งคั่ง ชื่อว่าสุเมธหรือสุเมธะ เป็นผู้มีความฉลาด รูปร่างงดงาม และเป็นบุตรคนเดียวของพราหมณ์ที่เป็นเศรษฐีมีทรัพย์มาก เมื่อมารดาบิดาล่วงลับไปแล้ว จึงได้ครอบครองทรัพย์สมบัติของมารดาบิดาที่สืบมรดกกันมาหลายชั่วคนมากมาย แต่สุเมธบัณฑิตนั้น เมื่อได้เป็นผู้รับมรดกครอบครองทรัพย์สมบัติมากมายดั่งนั้นแล้ว แทนที่จะมีความยินดีและเสวยสุขอยู่ในฆราวาสวิสัย กลับมีความเบื่อหน่ายในความไม่เที่ยงของชีวิต ที่ทุกชีวิตเมื่อมีเกิดก็ต้องมีแก่มีเจ็บมีตาย จึงปรารถนาที่จะพบความสุขที่ยิ่งไปกว่าความสุขอันเกิดจากความไม่เที่ยง ได้มีดำริว่าทุกอย่างย่อมมีคู่กันอยู่ คือมีทุกข์ก็มีสุข มีภพชาติก็ย่อมไม่มีภพชาติ มีร้อนก็มีเย็น มีไฟที่เผาใจ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ก็ย่อมมีธรรมะที่ดับไฟทั้ง ๓ กองนี้คือ ***นิพพาน*** มีบาปก็ย่อมมีบุญ มี ***กัลยาณธรรม***

หรือ ***กัลยาณกรรม*** กรรมงาม มีชาติคือความเกิด ก็ย่อมมีอชาติคือไม่เกิด

และได้มองเห็นความสุขของสมณะอันเรียกว่า ***สมณสุข*** ความสุขของสมณะ คือผู้ที่ออกบวชเป็นสมณะ คือผู้สงบ ว่าย่อมมีความสุข ๘ ประการ คือ

๑. ไม่มีการต้องหวงแหนรักษาทรัพย์สมบัติ

๒. ออกเที่ยวบิณฑบาต รับข้าวที่เขาใส่บาตรมาบริโภคดำรงชีวิตได้อย่างไม่มีโทษ

๓. ฉันบิณฑบาต บริโภคบิณฑบาตที่ได้มาอย่างมีความสุขเย็น

๔. ไม่ต้องรับการเบียดเบียนต่าง ๆ จากรัฐ คือบ้านเมือง

๕. ไม่ต้องมีฉันทราคะ คือความติดใจพอใจในพัสดุที่เป็นอุปกรณ์ทั้งหลาย

๖. ไม่ต้องถูกปล้นสะดม

๗. ไม่ต้องสังสัคคะ คือเกี่ยวข้องวุ่นวายกับใคร

๘. ไม่ต้องถูกกระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔

เพราะฉะนั้น สุเมธบัณฑิตจึงได้บริจาคทรัพย์สมบัติทั้งหมดที่ได้รับเป็นมรดกตกทอดมาหลายชั่วคนนั้นแก่คนขัดสนยากจนทั้งหลาย แล้วก็ออกบวชเป็นดาบสได้ชื่อว่าสุเมธดาบส อยู่ในอาศรมในป่า ดำรงชีวิตเป็นสมณะคือผู้สงบปฏิบัติบำเพ็ญตบะอบรมจิตใจ จนได้บรรลุถึงสมาธิอย่างสูง ถึงฌาน อภิญญา และเมื่อสุเมธดาบสนั้นกำลังบำเพ็ญพรตอยู่ในป่า เมื่อได้ออกมาพบกับประชาชนในวันหนึ่ง คือได้มีประชาชนเป็นอันมากกำลังประชุมกันทำทาง ก็ไต่ถาม ประชาชนก็ได้แจ้งแก่ท่านว่าพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ***ทีปังกร*** จะเสด็จมาถึงเมืองอมรวดี จะเสด็จเข้าสู่รัมมกนครที่ประชาชนเหล่านั้นได้อาศัยอยู่ จึงได้พากันออกมาทำทางเพื่อให้พระพุทธเจ้าและพระอรหันตสาวกทั้งหลายได้เดินทางเข้าสู่รัมมกนครและก็ได้ปันกันทำทาง

ฝ่ายท่านสุเมธดาบสครั้นได้ยินพระนามว่าพระพุทธเจ้า ก็เกิดปีติโสมนัสว่าพระพุทธเจ้าได้บังเกิดขึ้นแล้วในโลก จึงได้ขออาสาทำทางด้วย ฝ่ายชาวเมืองรัมมกนครก็ได้แบ่งที่ให้ท่านสุเมธดาบสทำทางตอนหนึ่ง อันเป็นทางที่ยากลำบาก เพราะมีลำธารน้ำไหลผ่าน จะต้องมีการถมดินนำหินออกเป็นต้น ท่านสุเมธดาบสก็รับทำทางตอนนั้น และท่านก็ลงมือทำทางด้วยกำลังร่างกายของท่านเอง ไม่ใช้ฤทธิ์ทางใจ ท่านขนดินเองมาถมที่นั้น จนใกล้จะเสร็จเหลือทางที่เป็นร่องน้ำอยู่อีกแห่งเดียวชั่วขนาดตัวคน ก็พอดีพระพุทธเจ้าทีปังกรเสด็จมาถึงพร้อมกับพระอรหันตสาวกทั้งหลาย

พ

ท่านจึงได้นอนลงไปตามร่องทางที่ยังขาด โดยนอนคว่ำหน้าลง เพื่อเป็นทางให้พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรและพระอรหันต์ทั้งหลายเสด็จดำเนินผ่านไป

เมื่อพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรได้เสด็จมาถึงที่ที่ท่านสุเมธดาบสนอนคว่ำหน้าทอดกายเป็นทางถวายนั้น ท่านสุเมธดาบสได้มองเห็นพระรัศมีที่เปล่งปลั่งของพระพุทธเจ้าก็เปิดปีติโสมนัส และก็ได้มีความดำริว่า หากว่าตนจะบวชเป็นพระสาวกของพระพุทธเจ้าทีปังกร ก็อาจจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ แต่ว่าท่านได้เลื่อมใสในความเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้ตั้งความปรารถนาที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เหมือนอย่างพระพุทธเจ้าทีปังกรนั้น

พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรได้ทรงทราบถึงความปรารถนาของท่านสุเมธดาบส จึงได้ทรงเล็งพระญาณไปในอนาคต ก็ได้ทรงทราบด้วยพระญาณว่า ท่านผู้นี้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ก็จะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ตามความประสงค์ ท่านจะมาเป็นพระพุทธเจ้าคือพระโคดมพุทธเจ้า ผู้พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในศาสนานี้ ก็ได้มีพระพุทธทำนายขึ้นโดยมีพระวาจาตรัสขึ้น ว่าท่านผู้นี้จะได้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต พระอรหันตสาวกทั้งหลายและประชาชนทั้งปวงก็ได้ยินพระพุทธพยากรณ์นี้ทั่วกัน ครั้นทรงตรัสเป็นพุทธพยากรณ์แล้ว ก็ทรงย่างพระบาทขวาเสด็จผ่านไป พระอรหันตสาวกทั้งหลายก็ได้ปฏิบัติเช่นเดียวกัน และอาการที่ย่างพระบาทขวาเสด็จผ่านไปนั้น พร้อมทั้งพระ-อรหันตสาวกทั้งหลาย ก็ได้ชื่อว่าได้ทำประทักษิณ เป็นการที่พระพุทธเจ้าทีปังกรได้ทรงแสดงยกย่องท่านสุเมธ-ดาบส

ท่านสุเมธดาบสเมื่อได้รับพุทธ-พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าทีปังกรดั่งนั้น ก็เริ่มได้ชื่อว่า ***พระโพธิสัตว์*** คือเป็นสัตว์โลก เป็นสัตตะ ผู้ข้อง เป็นสัตตะผู้กระเสือกกระสนแสวงหาโพธิคือความตรัสรู้ หรือพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าตั้งแต่นั้นมา

และท่านแสดงสรุปว่า บุคคลที่จะได้รับพุทธพยากรณ์ว่าเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคตนั้น ย่อมประกอบด้วย***อภินิหาร*** คือคุณสมบัติที่จะเป็นเหตุให้ประสบความสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ๘ ประการ คือ

๑. เป็นมนุษย์

๒. ประกอบด้วยเพศ คือเป็นบุรุษเพศ

๓. ประกอบด้วยเหตุ คือคุณสมบัติที่เป็นส่วนเหตุ อาจที่จะบรรลุอรหัตคือความเป็นพระอรหันต์ในชาตินั้นได้

๔. ได้เฝ้าพระศาสดา คือได้เฝ้าได้พบพระพุทธเจ้า ได้รับพระพุทธพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง

๕. ได้บรรพชา คือได้ออกบวช ดังท่านสุเมธดาบสก็ได้ออกบวชเป็นดาบส

๖. ได้ประกอบด้วยคุณสมบัติคือ ***อภิญญาสมาบัติ*** อันเป็นสมาธิอย่างสูง

๗. ได้มี ***อธิการ*** คือการกระทำที่เป็นการทำอย่างยิ่งถวายพระพุทธเจ้า ซึ่งได้เฝ้าได้เห็น ได้ประทานพุทธพยากรณ์นั้น คือได้สละชีวิตถวายพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ ดังท่านสุเมธดาบสได้นอนทอดกายถวายให้เป็นถนน เพื่อพระพุทธเจ้าและพระสาวกจะได้ทรงพระพุทธดำเนิน ดำเนินผ่านไป

๘. ได้มี ***ฉันทะ*** คือความพอใจที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต

คุณสมบัติเหล่านี้เรียก ***อภินิหาร*** ที่ได้แก่คุณสมบัติที่จะนำให้ประสบความสำเร็จตามที่ตั้งใจปรารถนา มี ๘ ประการดังกล่าว

คำว่า ***โพธิสัตว์*** นี้ ออกมาจากพระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายเอง ว่าเมื่อทรงเล่าถึงเรื่องของพระองค์เมื่อก่อนแต่ตรัสรู้ ก็ทรงใช้คำว่า เมื่อทรงเป็นโพธิสัตว์ก่อนตรัสรู้ ได้ทรงปฏิบัติอย่างนั้น ๆ แต่ก็ทรงแสดงถึงข้อปฏิบัติของพระองค์เมื่อเป็นโพธิสัตว์ดังกล่าวในพระชาตินั้นเอง เช่นเมื่อทรงเล่าถึงทรงปรารถนา ***โมกขธรรม*** เมื่อได้ทรงทอดพระเนตรเห็นเทวทูตทั้ง ๔ ทรงมุ่งที่จะได้พบโมกขธรรม จึงได้เสด็จออกทรงผนวช แล้วทรงแสวงหาโมกขธรรมด้วยวิธีต่าง ๆ ดังที่เล่ามาแล้ว

แต่ก็ได้มีคัมภีร์ชาดกที่อยู่ในพระไตรปิฎกนั้นเอง ได้เล่าถึงอดีตชาติของพระองค์ สำหรับชาดกนี้ ประพันธ์เป็นคาถาฉันท์ปัฐยาวัตร และชาดกที่มีคำสรุปธัมมีกถาที่เราเรียกว่า ***สุภาษิต*** อย่างนิทานอีสปที่ลงท้ายว่าเป็นภาษิตคำสอน ในชาดกสั้น ๆ โดยมากก็มีเพียงธัมมีกถา คือภาษิตหรือสุภาษิตที่เป็นคำสอนดังกล่าวเท่านั้น ในเมื่อเป็นชาดกยาว ๆ จึงได้มีการเล่าเรื่องประกอบด้วย แต่พระอรรถกถาจารย์ก็ได้มาอธิบายเพิ่มเติมทั้งหมดด้วยคำร้อยแก้วให้ชัดเจนยิ่งขึ้น และก็อ้างว่าเป็นเรื่องที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าเองถึงอดีตชาติของพระองค์เอง จับตั้งแต่เมื่อเป็นสุเมธดาบสหรือสุเมธะดาบส ได้ทรงปรารถนา ***พุทธภูมิ*** ในที่จำเพาะพระพักตร์แห่งพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทีปังกรตามที่เล่ามาแล้ว และต่อจากนั้นมาได้มีพระชาติเป็นมนุษย์ก็มี เป็นสัตว์เดรัจฉานก็มี เป็นเทพก็มี ซึ่งทุก ๆ ชาติก็บำเพ็ญบารมีเพื่อ***โพธิญาณ*** คือเพื่อความตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อเนื่องกันมา โดยปฏิบัติอยู่ใน***พุทธการกธรรม***

ธรรมะที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า ซึ่งสุเมธดาบสได้พิจารณาว่า ถ้าปรารถนาพุทธภูมิแล้วจะต้องปฏิบัติอย่างไรจึงจะสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าได้ ก็ได้พิจารณาเห็นข้อปฏิบัติ ๑๐ ประการที่เรียกว่า ***บารมี*** หรือเรียกว่า ***พุทธการกธรรม*** ก็ได้มาตั้งแต่เมื่อครั้งทรงเป็นสุเมธดาบสนั้น

เพราะฉะนั้น ในการแสดงบารมีทุกข้อ ก็จะมีการเล่าเรื่องชาดกนั้น ๆ มาประกอบ อันเป็นเรื่องที่ท่านเล่าไว้แสดงไว้ ว่าทรงแสดงบารมีข้อนั้น ๆ และได้บำเพ็ญบารมีข้อนั้น ๆ อย่างธรรมดาบ้าง อย่างยิ่งขึ้นไปบ้าง อย่างยิ่งที่สุดบ้าง อันจำแนกว่า ***บารมีธรรมดา อุปบารมี*** และ ***ปรมัตถบารมี*** ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว และธรรมะทั้ง ๑๐ ข้อที่พระโพธิสัตว์ในชาตินั้น ๆ ได้บำเพ็ญนั้น ก็เป็นข้อที่เมื่อมองดูตามเหตุผล คือด้วยสายตาอย่างสามัญ ก็อาจจะเห็นว่าดูจะเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก และเมื่อได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ได้ทรงสอนธรรมะเหล่านี้ในหมวดธรรมทั้งหลายเป็นอันมาก และก็ทรงอธิบายตามเหตุผลอันพอเหมาะพอควรที่บุคคลทั่วไปปฏิบัติได้ แต่ว่าที่พระโพธิสัตว์ทรงปฏิบัติเองนั้นบางทีก็รู้สึกว่าได้ทำหนักไปหรือเกินไปเป็นอย่างยิ่ง

เพราะฉะนั้น เมื่อฟังเรื่องชาดกเกี่ยวกับบารมีดังนี้ ก็พึงเข้าใจว่าเมื่อพระโพธิสัตว์ได้ทรงบำเพ็ญธรรมะเหล่านี้มาที่เล่าไว้ในชาดกนั้น ๆ ก็เป็นข้อปฏิบัติที่ผู้มุ่งโพธิญาณเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าเท่านั้นจะพึงกระทำได้ อันแสดงถึงความที่มีน้ำใจที่เด็ดเดี่ยว เพราะว่ามีความมุ่งหมายพระโพธิญาณ คือมุ่งหมายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ส่วนบุคคลทั่วไปมิได้มีความมุ่งหมายดั่งนั้น เพราะแม้ผู้ที่มุ่งหมายเป็นพระสาวกก็บำเพ็ญ ***สาวกการกธรรม*** คือธรรมะที่ทำให้เป็นพระสาวก ซึ่งในบางพระสูตรก็เรียกว่าบารมีเหมือนกันก็เรียกว่า ***สาวกบารมี*** ดังที่ได้เล่ามาแล้ว การบำเพ็ญธรรมะเหล่านี้ก็หย่อนลงมา แต่ก็มีความมุ่งหมายที่จะเป็นพระพุทธสาวกต่อไปข้างหน้า (ท.ท. ๒๙-๓๒, ๕๒-๕๕, ๖๔-๖๕) *ดู* **ดุสิต, เถรวาท, พระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์, พระพุทธเจ้าในมหายาน** ด้วย

ฟ

ไฟประลัยกัลป์ *ดู* **กัป**

ไฟคือโทสะ *ดู* **ชฎิล**

ไฟคือโมหะ *ดู* **ชฎิล**

ไฟคือราคะ *ดู* **ชฎิล**

ภพ คือความเป็นความมี อันได้แก่ ***กามภพ รูปภพ อรูปภพ*** เพราะมีความยึดถือซึ่งเป็นอุปาทาน จึงมีภพความเป็นความมี ***ภพอย่างละเอียด***ก็คืออัสมิมานะ ความสำคัญหมายว่า เรามี เราเป็น ยึดถือในสิ่งใดก็เกิดเป็นความมีความเป็น คือเป็นเราสืบมาถึงเป็นของเราขึ้นในสิ่งนั้น

ยึดอยู่ในกามก็เป็นเราขึ้นในกามก็เป็น ***กามภพ***

ยึดในรูปก็เป็นเราขึ้นในรูป เป็น ***รูปภพ***

ยึดในอรูปก็เป็นเราขึ้นในอรูป เป็น ***อรูปภพ***

เพราะฉะนั้น เมื่อมีอุปาทานคือความยึดถือจึงมีภพ และเมื่อมีภพจึงมีชาติคือความเกิด เพราะว่าเมื่อมีเรา ในกามก็ดี ในรูปก็ดี ในอรูปก็ดี ก็มีชาติคือความเกิดขึ้นแห่งเรา

อันชาติคือความเกิดขึ้นนั้น เมื่อมีเป็นชาติขึ้นแล้ว ก็ต้องมีชรา มีมรณะ มีโสกะ ความโศก ปริเทวะ ความรัญจวนคร่ำครวญใจ เป็นต้น เป็นอันว่าทุกข์ทั้งหมดก็เกิดขึ้น ตรงนี้ได้มีพระพุทธาธิบายขยายชาติคือความเกิดลงไป ตรงที่ทรงต้องการที่จะชี้ว่า

เมื่อมีชาติคือความเกิดก็มีชรามรณะ หากไม่มีชาติคือความเกิดก็ไม่มีชรามรณะ

ดังที่ได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ชาติคือความเกิด ความเกิดของเทพโดยความเป็นเทพ ความเกิดของคนธรรพ์โดยความเป็นคนธรรพ์ ความเกิดของยักษ์โดยความเป็นยักษ์ ความเกิดของภูตโดยความเป็นภูต ความเกิดของมนุษย์โดยความเป็นมนุษย์ ความเกิดของสัตว์ ๔ เท้าโดยความเป็นสัตว์ ๔ เท้า ความเกิดของนกโดยความเป็นนก ความเกิดของงูสัตว์เลื้อยคลานโดยความเป็นงูเป็นสัตว์เลื้อยคลาน หากว่าไม่มีความเกิดแห่งเทพเป็นต้นเหล่านี้ขึ้นจะมีชรามรณะหรือไม่ ท่านพระอานนท์ก็กราบทูลว่าไม่มี ในเมื่อมีความเกิดแห่งเทพเป็นต้นดังกล่าวจึงมีชรามรณะใช่หรือไม่ พระอานนท์ก็กราบทูลว่าใช่ดังนี้ (ส.ท. ๒๙๕-๒๙๖) *ดู* **อายตนะ** ด้วย

ภพ ๒ ในธรรมะที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นเป็นลูกโซ่โยงกันไปอันเรียกตามศัพท์ว่า ***ปฏิจจสมุปบาท*** ธรรมะที่อาศัยกันบังเกิดขึ้น ที่ท่านพระสารีบุตรมาจับอธิบายแสดงสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็คือความที่รู้จักธรรมะที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นอันโยงกันไปเป็นลูกโซ่นี้

ท่านจับแต่ชรามรณะว่ามีเพราะชาติคือความเกิด ชาติคือความเกิดก็มีเพราะภพ และในตอนนี้ท่านก็แสดงว่าภพก็มีเพราะอุปาทาน แต่ในข้อแรกที่ท่านตั้งขึ้นเป็นหัวข้อ ท่านก็จับเอาภพขึ้นเป็นที่ตั้ง ว่าสัมมาทิฏฐินั้นคือความรู้จักภพ รู้จักภพสมุทัย เหตุเกิดภพ รู้จักภพนิโรธ ความดับภพ รู้จักภพนิโรธ-คามินีปฏิปทา หรือภวนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับภพ ดังที่กล่าว เมื่อเป็นดั่งนี้ ภพกับชาติจึงต่างกัน และชาติมีเพราะภพ ความเกิดขึ้นแห่งชาติก็มีเพราะความเกิดขึ้นแห่งภพ

เมื่อเป็นดังนี้ คำว่าภพในที่นี้จึงมีอธิบายต่างออกไปจากภพ ๓ เป็นอธิบายจำเพาะในหมวดธรรมที่อาศัยกันบังเกิดขึ้นโยงกันไปเหมือนดังลูกโซ่ดังกล่าวนั้น และท่านก็ได้อธิบายไว้ว่า ***ภพ*** *หรือภวะ ในที่นี้มี ๒ คือ* ***กรรมภพ*** *ภพคือกรรม และ* ***อุปปัตติภพ*** *ภพคืออุปบัติคือความเข้าถึง*

คำว่า ***กรรม*** นั้นก็ได้แก่ *การงานที่กระทำ* ทำทางกายที่เรียกว่ากายกรรม ทำทางวาจาก็เรียกว่าวจีกรรม ทำทางใจก็เรียกว่ามโนกรรม หมายถึงการงานที่กระทำด้วยความจงใจอันเรียกว่าเจตนา เมื่อเจตนาคือจงใจทำ การที่กระทำนั้นจึงเป็นกรรมอันให้บังเกิดผล กรรมดีก็ให้ผลดี กรรมชั่วก็ให้ผลชั่ว นี้เป็นอธิบายธรรมทั่วไป ดังได้มีพระพุทธ-ภาษิตที่ตรัสเอาไว้แปลความว่า

เราตถาคตกล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นกรรม เพราะบุคคลจงใจแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง ดั่งนี้

แต่แม้เช่นนั้น ในการแสดงกรรมโดยพิสดาร *ท่านก็ยังจัดกรรมที่ทำโดยมิได้มีเจตนา คือไม่ได้จงใจไว้ว่าเป็นกรรมประเภทหนึ่งเหมือนกัน* เรียกว่า ***กตัตตากรรม*** กรรมที่สักแต่ว่าทำ พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่า การกระทำบางอย่างที่กระทำไปแม้มิได้เจตนา แต่อาศัยความประมาทเลินเล่อเผลอเพลินพลาดพลั้ง ก็มีโทษได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ท่านจึงจัดเอาไว้ว่าเป็นกรรมประเภทหนึ่งด้วย ก็มีเหตุผลอยู่ แต่ว่ากล่าวโดยทั่วไปแล้ว เมื่อมีเจตนาคือจงใจทำ ท่านจึงเรียกว่าเป็นกรรม ดั่งพระพุทธภาษิตที่ได้ยกมาแปลไว้ข้างต้นนั้น

เพราะฉะนั้น กรรมจึงเกิดจากใจ ใจที่จงใจอย่างใดอย่างหนึ่งก็เป็นกรรมขึ้นมาทางใจก่อน อันเรียกว่ามโนกรรม และเมื่อได้พูดออกไปด้วยใจที่มีความจงใจนั้นก็เป็นวจีกรรม เมื่อทำทางกายออกไปก็เป็นกายกรรม เมื่อบังเกิดขึ้นอยู่ในใจ จงใจอยู่ในใจอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยคิดไป ก็เป็นมโนกรรม เพราะฉะนั้น

กรรมจึงเกิดจากใจ และลำพังคิดไปในใจก็เป็นมโนกรรมได้

ฉะนั้น การที่ท่านจัดว่ากรรมก็ชื่อว่าเป็นภพอย่างหนึ่ง คือ ***กรรมภพ*** ภพคือกรรม ก็มีเหตุผลอยู่ เพราะคำว่า ***ภพ*** นั้นมาจากคำว่า ***ภว*** ที่แปลว่า *เป็น* หรือ ความเป็นความมี มีอีกคำหนึ่งคือคำว่า ***ภาวะ*** ก็แปลว่า *ความเป็นความมี* เป็นคำเดียวกันกับคำว่าภวหรือภพ ความเป็นความมี เพราะฉะนั้นที่ชื่อว่าภพก็คือความเป็นความมีที่เกิดตั้งขึ้นในจิตใจนี้ก่อน

ความเป็นความมีอะไรที่บังเกิดขึ้นตั้งขึ้นในจิตใจนี้ก่อนก็คือ ความเป็นเราความมีเรา อันเรียกชื่ออีกคำหนึ่งว่า ***อัสมิ อัสมิมานะ*** *ความสำคัญว่าเรามีเราเป็น* ฉะนั้น ความมีเรา ความเป็นเราอันเป็นตัวอัสมิคืออัสมิมานะนี้ จึงบังเกิดขึ้นในจิตใจนี้ มีอยู่เป็นไปอยู่และเมื่อมีเราเป็นเรา หรือเรามีขึ้นเราเป็นขึ้น จึงมีอย่างอื่นต่อ ๆ ไป เช่นว่ามีของเรา คือจะต้องมีเราขึ้นมาก่อนจึงจะมีของเรา ถ้าไม่มีเรา ของเราก็ไม่มีฉะนั้น ความมีเราเป็นเราขึ้น ตั้งขึ้นในจิตใจนี้ ก็เรียกได้ว่าเป็นมโนกรรมอันละเอียด ซึ่งมีอยู่ในบุคคลสามัญทุก ๆ คน ตรงกับคำว่า ***ภวาสวะ*** อาสวะ คือภพ นอนจมดองจิตสันดานของทุก ๆ คนอยู่ ก็คือความที่มีเราเป็นเรา เป็นตัวภวาสวะ อันนี้แหละกล่าวได้ว่าเป็นตัว***มโนกรรมอันละเอียด***ที่ทุก ๆ คนมีอยู่

ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า จะต้องมีเราเป็นเราขึ้นก่อน จึงจะมีของเรา และไม่ใช่ว่าจะมีเพียงของเราเท่านั้น แต่ก็หมายความว่า ย่อมมีสิ่งอื่นทุก ๆ อย่างที่เกี่ยวกับตัวเรานี้ และข้อที่เกี่ยวเนื่องเป็นประการแรกก็คือว่า ***ชาติ*** ความเกิดต้องมีตัวเราและตัวเรานี้เกิด ถ้าหากว่าไม่มีตัวเราก็ไม่มีอะไรเกิด แต่เพราะมีตัวเราจึงมีชาติคือความเกิด คือตัวเราเกิด เช่นเดียวกับว่าของเราดังที่กล่าวแล้ว ต้องมีตัวเราจึงมีของเราถ้าไม่มีตัวเรา ของเราก็ไม่มี ฉันใดก็ดีเมื่อมีตัวเรา ตัวเรานี้เองที่มีอยู่จึงเกิดเพราะฉะนั้น ชาติคือความเกิดจึงมีเพราะภพ ก็คือความที่มีเราเป็นเราคือตัวเรา และตัวเราที่มีที่เป็นอยู่อันเป็นมโนกรรมอย่างละเอียดนี้เองเกิด เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ภพในที่นี้หมายถึงกรรมภพ ***ภพคือกรรม*** ก็ดังที่ได้อธิบายแล้วว่า หมายถึงมโนกรรมอย่างละเอียด ที่เรามีเราเป็น เป็นเรามีเราเป็นตัวเราขึ้นมานี่แหละคือ ***ตัวภพ*** และตัวภพนี้เองก็เป็นตัวกรรม คือจิตใจนี้เองปรุงแต่งขึ้นทำขึ้นมา สร้างตัวเราขึ้นมา ทำขึ้นมา เป็นมโนกรรมอย่าง

ละเอียด และเมื่อสร้างตัวเราขึ้นมา ก็ตัวเรานี้เองจึงเกิด

เพราะฉะนั้น เพราะมีกรรมภพดั่งนี้ จึงมีชาติคือความเกิด ถ้าไม่มีกรรมภพดังนี้ก็ไม่มีอะไรเกิด เพราะไม่มีตัวเรา เมื่อไม่มีตัวเราก็ไม่มีอะไรเกิด เมื่อมีตัวเราขึ้นจึงมี ***ชาติ*** *คือความเกิด คือตัวเราเกิด และตัวเรานี้เองก็คือ* ***กรรมภพ***

และอธิบายของภพประการที่ ๒ ว่าได้แก่ ***อุปปัตติภพ*** ภพคือความเข้าถึงก็สืบเนื่องมาจากกรรมภพนั่นเอง คือเมื่อเรามีเราเป็น มีเราเป็นเรา ตัวเรานี้เองจึงเข้าถึงชาติคือความเกิด คือตัวเรานี้เองมีอาการไปมีอาการมา และประการแรกก็คือไปสู่ชาติคือความเกิด เข้าถึงชาติคือความเกิด ตัวเรานี้เองเข้าถึงชาติคือความเกิด ดังที่เรียกในที่อื่นว่า ***ปฏิสนธิวิญญาณ*** หรือ***ปฏิสนธิจิต*** หรือปฏิสนธิ และอันนี้เองที่เป็นอุปปัตติภพ ถ้าหากว่ามีตัวเรา แต่ว่าถ้าตัวเราไม่มีอาการไปไม่มีอาการมา ก็ไม่มีอาการเข้าถึงชาติคือความเกิด แต่ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ *เมื่อมีตัวเรา ตัวเราก็ต้องมีอาการไปอาการมา จึงต้องมีอาการเข้าถึงชาติคือความเกิด อาการของตัวเราที่เข้าถึง คือที่ไปที่มานี่แหละเป็น* ***อุปปัตติภพ***

เพราะฉะนั้น ท่านพระสารีบุตรท่านจึงได้แสดงว่า สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบนั้นก็คือ รู้จักภพว่าภพคืออะไรเป็นประการแรก และเมื่อรู้จักภพว่าภพคือกรรมภพและอุปปัตติภพ อันได้แก่ภาวะที่เป็นเรา ที่มีเรา เป็นตัวเราซึ่งมีอาการเคลื่อนไหวไปมาได้ เข้าถึงโน่นเข้าถึงนี่ได้ นี่แหละคือตัวภพ ซึ่งเมื่อมีภพดังนี้ก็มีชาติคือความเกิด ให้รู้จักภพดังนี้ก็ชื่อว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ความเห็นตรง ต่อไปท่านก็แสดงว่า

รู้จักภวสมุทัยหรือภพสมุทัย เหตุเกิดแห่งภพ ก็ได้แก่อุปาทานคือความยึดถือ

รู้จักภวนิโรธหรือภพนิโรธ ความดับภพ ก็คือความดับอุปาทานความยึดถือ

รู้จักภวนิโรธคามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับภพ ก็คือดับอุปาทานเสีย

(ส.ท. ๔๙-๕๒)

ภพ ๓ คือ ***กามภพ รูปภพ อรูปภพ*** อันคำว่า *ภพ* นั้นมักจะพูดกันคู่กับ *ชาติ* ว่า ***ภพชาติ*** ซึ่งดูเหมือนจะคล้าย ๆ กัน หรือเป็นอันเดียวกัน และก็ได้มีอธิบายภพทั้ง ๓ นี้ไว้ด้วยว่าได้แก่โลกอันเป็นที่บังเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลาย

และโลกที่บังเกิดขึ้นของผู้ที่ยังท่องเที่ยวไปในกาม ก็เรียกว่า ***กามภพ***

ส่วนโลกที่บังเกิดขึ้นของผู้ที่ท่องเที่ยวไปในรูป อันหมายถึงได้รูปฌาน ได้รูปสมาบัติ อันเป็นชั้นพรหม คือชั้นรูปพรหม ก็เรียกว่า ***รูปภพ***

ส่วนโลกอันเป็นที่บังเกิดขึ้นของผู้ที่ท่องเที่ยวไปในอรูป คือได้อรูปฌาน อรูปสมาบัติ คือเกิดเป็นอรูปพรหม ก็เรียกว่า ***อรูปภพ***

นี้เป็นอธิบายทั่วไป และก็อธิบายทั่วไปนี้เองที่ได้เป็นที่เข้าใจกันทั่วไปดังนี้ และก็พูดควบคู่กันไปกับชาติว่า ***ชาติภพ*** ดังกล่าว

ข้อแรก ***กามภพ*** ภพที่เป็นกามหรือที่ประกอบด้วยกาม ก็คือความที่มีเราเป็นเราอันประกอบด้วยกาม จะกล่าวว่าคือจิตใจนี้เองที่เป็นที่ตั้งของตัวเราดังกล่าวท่องเที่ยวไปในกาม ประกอบด้วยกาม หยั่งลงไปในกาม เป็นภาวะจิตใจ หรือเป็นภว เป็นภพแห่งจิตใจของสามัญชนทั้งปวงที่เป็นกามาพจรประกอบด้วยกาม อัน ***กาม*** นั้นแปลว่าใคร่ แปลว่า ปรารถนา มี ๒ อย่าง คือ

กิเลสกาม กามที่เป็นกิเลส อันได้แก่ตัวความใคร่ตัวความปรารถนา

อีกอย่างหนึ่ง ***วัตถุกาม*** กามคือพัสดุ โดยมากแสดงไว้ ๕ คือ รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน กลิ่นที่จมูกได้ทราบ รสที่ลิ้นได้ทราบ และโผฏฐัพพะสิ่งถูกต้องที่กายได้ทราบ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย ดั่งนี้เรียกว่าวัตถุกาม

อีกอย่างหนึ่งเรียกว่า ***กามคุณ*** คำนี้แม้คนไทยก็พูดรู้จักกันมาก กามคุณก็คือ รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะที่น่ารักใคร่พอใจทั้งหลาย ทำไมจึงเรียกว่ากามคุณ ก็เพราะวัตถุกามที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งปวงเหล่านี้ก็มีคุณอยู่ คือทำให้เกิดความสุขโสมนัสได้อยู่ เพราะว่าส่วนที่น่ารักใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจมีอยู่ เป็นที่ตั้งของสุขของโสมนัส ทำให้เกิดสุขทำให้เกิดโสมนัสมีอยู่ คือแปลว่ามีคุณอยู่ เพราะมีคุณอยู่ดังนี้ จึงทำให้รัก ทำให้ใคร่ ทำให้ปรารถนา ทำให้ต้องการ ถ้าไม่มีคุณก็จะไม่ทำให้รักใคร่ปรารถนาต้องการ เพราะฉะนั้น จึงเรียกส่วนที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจเหล่านี้ว่า กามคุณ ก็คือวัตถุกามทั้ง ๕ นั้นเอง อันเป็นส่วนที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ เป็นกามคุณ และเพราะกามมีคุณเป็นที่ตั้งของสุขโสมนัสดังกล่าว สามัญชนทั้งปวงจึงได้หลงติดอยู่ ยากที่จะหลุดพ้น ยากที่จะปล่อยได้ และจึงท่องเที่ยวไปในกามคุณแสวงหากามคุณเหล่านี้กันอยู่เป็นประจำ

และโดยเฉพาะกามคุณนี้ อันเป็นที่ตั้งของกามที่เป็นกิเลส กามที่เป็นกิเลสนั้นเล่าก็ตั้งอยู่ในตัวเราที่เป็นตัวภพดังกล่าวแล้ว และตัวเราที่เป็นตัวภพ

ดังกล่าวนั้นก็ได้กล่าวแล้วว่า ก็เป็นกรรมชนิดที่ละเอียดเป็นตัวมโนกรรม คือที่จิตนี้เองสร้างขึ้นมา กระทำขึ้นมาด้วยอำนาจของอุปาทานคือความยึดถือ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอหังการ ก็คือว่ากรรมนี้เองกระทำให้เป็นเราขึ้นมา

การกระทำให้เป็นเราขึ้นมานี้เรียกว่า ***อหังการ*** คำนี้บางทีเราพูดถึงกันว่าคนนั้นมีอหังการมาก คนนี้มีอหังการมาก ที่มีความหมายถึงความที่ทะนงตัว ยกตัวถือตัว เป็นต้น แต่ตามศัพท์นั้นแปลว่า *การทำให้เป็นเรา การสร้างให้เป็นเรา* ซึ่งการทำให้เป็นเรา การสร้างให้เป็นเรานี้คือตัวกรรมนั้นเอง และตัวกรรมนี้เองก็เป็นกรรมภพดังกล่าวมาแล้ว มีอยู่ในจิตใจที่เป็นปัจจุบันนี้แหละ สร้างให้เป็นอหังการขึ้นมา ทำให้เป็นเราขึ้นมา และเมื่อสร้างให้เป็นอหังการให้เป็นเราขึ้นมาแล้วดั่งนี้ก็มีมมังการตามมา

คำว่า ***มมังการ*** นั้นแปลว่า ทำให้เป็นของเรา สืบเนื่องมาจากอหังการ เมื่อมีการทำให้เป็นเราขึ้นมา ก็มีการทำให้เป็นของเราขึ้นมา เพราะเมื่อมีเราก็ต้องมีของเรา ดั่งนี้ก็เป็นกรรมภพซึ่งมีอยู่ในปัจจุบัน

การทำให้เป็นเรา สร้างเรา สร้างของเราขึ้นมา เรียกควบกันว่า ***อหังการมมังการ***

อะไรเป็นของเรา ของเราที่เป็นของเรา ตามที่พระพุทธเจ้าตรัสเอาไว้ว่า

กมฺมสฺสโกมฺหิ เรามีกรรมเป็นของของเรา

กมฺมทายาโท เรามีกรรมเป็นทายาท คือต้องรับผลของกรรม เป็นต้น

ก็คือกรรมนี้เองเป็นของเรา การสร้างให้เป็นเราขึ้นมา เป็นมโนกรรมอันละเอียด และเมื่อเป็นมโนกรรมคือเป็นกรรมขึ้นมา กรรมอันนี้เองก็เป็นของเรา ซึ่งจะต่ออุปบัติคือเข้าถึงชาติต่อไป และนอกจากนี้เมื่อสร้างให้เป็นเราขึ้นมา เราก็ไปประกอบกรรมต่าง ๆ ทางกายทางวาจาทางใจ ดีบ้างชั่วบ้าง กรรมที่ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นของของเราอีกนั่นแหละ ซึ่งจะต้องไปเสวยผลต่อไป จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสเอาไว้ว่า

ยํ กมฺมํ กริสฺสามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา เราจักทำกรรมอันใดไว้ ดีหรือชั่ว

ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสามิ เราจักต้องเป็นทายาทรับผลของกรรมนั้น ดั่งนี้

และเมื่อสร้างเราขึ้นมาและเราที่สร้างขึ้นมานี้ก็ท่องเที่ยวไปในกามดังกล่าว ติดอยู่ในกามดังกล่าว ก็ชื่อว่าเป็นกามภพ

แต่ว่าพึงเข้าใจว่า ที่กล่าวว่ากามคุณกามก็มีคุณเป็นที่ตั้งของปีติโสมนัสดังกล่าวนั้น หาใช่มีคุณอย่างเดียวไม่

ยังมีโทษอันเรียกว่า ***กามาทีนพ*** โทษของกาม ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงชี้แจงอาทีนพคือโทษของกามไว้เป็นอันมาก และตรัสไว้ด้วยว่า

กามนี้ทำให้เกิดสุขโสมนัสอันเป็นส่วนคุณนั้นน้อย แต่ว่ามีอาทีนพคือโทษนั้นมาก

พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่า ทุก ๆ คนนั้นต้องมีทั้งราคะ มีทั้งโทสะ มีทั้งโมหะ ถ้าว่ากามมีคุณโดยส่วนเดียวแล้ว ก็มีแต่ที่จะยินดีเพลิดเพลินสนุกสนานกันไปโดยส่วนเดียว แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ บางทีก็สมปรารถนาได้ตามต้องการ บางทีก็ไม่สมปรารถนาและมีเหตุขัดข้องต่าง ๆ จึงต้องมีโทสะคือความโกรธแค้นขัดเคืองในเมื่อไม่ได้ตามที่ต้องการตามที่รักใคร่ปรารถนา แต่ไปได้สิ่งที่ไม่ต้องการ ไม่รักใคร่ ไม่ปรารถนา และยังมีความหลงติดอยู่

ทั้งข้อที่ว่ามีสุขโสมนัสน้อยแต่ว่ามีทุกข์โทษมากนั้น พิจารณาดูแล้วก็จะพึงเห็นได้ว่าความสุขโสมนัสที่ได้จากกามนั้นเป็นการได้อย่างผิวเผิน ยกตัวอย่างที่เห็นง่ายเช่นว่ารสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ เช่น รสอาหารอันทำให้บุคคลติดในรสอาหาร ต้องการอาหารที่มีรสที่ต้องการ แต่ว่าความอร่อยที่ได้จากรสอาหารนั้นก็อร่อยอยู่แค่ลิ้น เมื่อนำเข้าปาก ลิ้นก็ได้ทราบรส รสที่อร่อย รสที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ แต่ครั้นล่วงลำคอลงไปแล้วรสที่อร่อยนั้นก็หมดไปทันที เรียกว่าอร่อยอยู่แค่ลิ้น รสที่ว่าอร่อยนักหนาอยู่แค่ลิ้นเท่านั้น หาได้อร่อยลงไปลึกซึ้งไม่

พิจารณาดูให้ดีแล้วก็จะเห็นว่า แม้รูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจที่เห็นทางตาก็แค่ตา เสียงที่ว่าไพเราะเพราะพริ้งก็แค่หู กลิ่นก็เช่นเดียวกัน สิ่งที่ถูกต้องทางกายก็เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นความสุขโสมนัสทั้งปวงที่ได้จากกามคุณนั้น จึงได้ในขั้นผิวเผิน เช่น ได้รสอร่อยแค่ลิ้นแล้วก็หายไปหมดไป ก็ได้เท่านั้น แต่ว่าทุกข์โทษที่ตามมานั้นมีมาก ยิ่งมีความหลงติดอยู่ในส่วนที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจก็ต้องมีทุกข์มีโทษมาก

บุคคลที่ต้องประกอบอกุศลกรรมทั้งหลาย ต้องละเมิดศีลทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่หลงติดอยู่ในรสของกามหรือในสุขโสมนัสของกามในขั้นผิวเผินดังกล่าวมานี้ทั้งนั้น ทำให้ต้องแสวงหาต่าง ๆ แสวงหารูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะต่าง ๆ อันปรากฏเป็นทรัพย์สินเงินทองอะไรต่าง ๆ เป็นสิ่งต่าง ๆ เป็นบุคคลต่าง ๆ เพราะหลงอยู่ในส่วนสุขของโสมนัสเพียงชั่วแล่นแค่ผิวเผิน และเพราะเหตุที่สุขโสมนัสนั้นตั้งอยู่เพียงแค่ผิวเผินชั่วแล่น จึงต้องบริโภคสิ่งที่เรียกกันว่ากามกันบ่อย ๆ เพราะเมื่อ

บริโภคแล้ว สุขโสมนัสนั้นชั่วแล่นก็หายไป ก็ต้องบริโภคกันใหม่ แล้วก็หายไปต้องบริโภคกันใหม่ ดังนี้ไม่สิ้นสุด ทั้งยังหาอาจที่จะได้สมประสงค์ไปทุกสิ่งทุกประการไม่ ทั้งจะต้องมีความพลัดพรากสิ่งที่เป็นผู้บริโภค คือตาหูจมูกลิ้นกายของตนเองก็ต้องเสื่อมต้องชำรุดทรุดโทรม เพราะอันที่จริงนั้นสิ่งที่เป็นผู้บริโภคนั้นก็คือตานี้เอง หูนี้เอง จมูกนี้เอง ลิ้นนี้เอง กายนี้เอง เช่นว่าอร่อยก็แค่ลิ้น ลิ้นนั้นเองอร่อย แต่เพราะใจไปหลง หลงรับเอาความทราบในรสของรูปของเสียงของกลิ่นของรสของโผฏฐัพพะมาเป็นของจิตใจ จิตใจหลงติดรับเอาไปอร่อยอยู่ในใจ ที่จริงอร่อยอยู่แค่ลิ้น ไม่ใช่อร่อยที่จิตใจ แต่ว่าจิตใจไปหลงยึดเอาความอร่อยของลิ้นมาเป็นความอร่อยที่จิตใจ จึงทำให้จิตใจนี้เพิ่มตัวกามที่เป็นกิเลส ความใคร่ความปรารถนาต้องการมากขึ้น ต้องการพัสดุกาม ต้องการกามคุณต่าง ๆ มากขึ้น ท่านจึงว่า

ความอิ่มด้วยตัณหานั้นไม่มี หรือความอิ่มด้วยกามนั้นไม่มี

เพราะว่าจิตใจนี้เองไม่มีอิ่มไม่มีพอ ในส่วนของตาหูจมูกลิ้นกายนั้นมีอิ่มมีพอ เช่นว่าตาต้องการให้ดูรูปที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ตาก็ดูอยู่ได้เท่าที่สามารถจะดูได้ นานเกินไปตาก็ไม่สามารถจะดูได้ แต่ใจก็ยังไม่อิ่มไม่พอขืนให้ดูอยู่นั่นแหละ จนถึงตาเองก็บอบช้ำลำบาก หูก็เหมือนกัน ฟังเสียงที่น่าไพเราะน่ารักใคร่ปรารถนาพอใจทั้งหลาย หูเองฟังนาน ๆ ไปก็ไม่ไหวเหมือนกัน จมูกต้องการกลิ่นที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ ใช้อยู่บ่อย ๆ ก็ไม่ไหวเหมือนกัน ลิ้นก็เหมือนกัน อร่อยลิ้นแล้วก็ให้อร่อยอยู่เรื่อย ๆ ไป ลิ้นก็ทนไม่ไหวเหมือนกัน ท้องก็ทนไม่ไหว กายก็เหมือนกัน ถูกต้องสิ่งที่น่ารักใคร่ปรารถนาพอใจ เกินไปก็ไม่ไหวเหมือนกัน

แปลว่าตัวของตาหูจมูกลิ้นกายนี้เองมีพอ อย่างอาหารที่บริโภคแล้วก็อิ่มมีอิ่ม เรียกว่าตาก็มีอิ่ม หูก็มีอิ่ม จมูกก็มีอิ่ม ลิ้นก็มีอิ่ม กายก็มีอิ่มคือมีพอ แต่ใจนี่เองที่เป็นตัวไม่พอไม่มีอิ่มไม่มีเต็ม คนจึงต้องประพฤติทุจริตต่าง ๆ เพราะกามนี่แหละ ผิดศีลกันได้ต่าง ๆ เพราะกามนี่แหละ ต้องสร้างบาปสร้างอกุศลกรรมกันต่าง ๆ ฆ่าฟันกันอะไรเป็นต้น เบียดเบียนกันต่าง ๆ ก็เพราะกามนี่แหละ วุ่นวายกันก็เพราะกามนี่แหละ ก็เพราะใจนี่แหละที่เป็นตัวกามภพสร้างตัวเราขึ้นมา แล้วตัวเรานี่เองก็ท่องเที่ยวไปในกาม แล้วก็ใจนี้เองไม่อิ่มไม่พอในกาม เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า มีคุณน้อย ให้สุขโสมนัสน้อย แต่มีโทษมาก จึงได้ทรงแสดงกามาทีนพ

โทษของกาม แต่ก็ยากที่บุคคลจะเข้าใจ จะมองเห็นได้ เพราะว่ามีความติดอยู่มาก มีโมหะคือความหลงอยู่มาก

นี่แหละเป็น ***กามภพ*** ซึ่งเมื่อเป็นกามภพแล้วก็เป็น ***อุปปัตติภพ*** คือให้เข้าถึงชาติที่เป็นกามาพจรทั้งหลาย ตามกรรมที่กระทำไว้ เมื่อเป็นบาปกรรมก็เข้าถึงชาติของสัตว์เดรัจฉาน ชาติของสัตว์นรก ของเปรต ของอสุรกาย ถ้าเป็นกรรมดีก็เข้าถึงชาติของมนุษย์ ของเทพที่เป็นชั้นกามาพจร ยังท่องเที่ยวอยู่ในกามด้วยกัน แต่ว่าเป็นฝ่ายกุศล ถ้าฝ่ายอกุศลก็ไปในทางทุคติ ถ้าฝ่ายดีก็ไปสุคติ เพราะตัวกามภพในปัจจุบันคือใจของเรานี่แหละที่เป็นตัวกาม ใจของเราที่สร้างตัวเราขึ้นมา แล้วตัวเราก็ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ซึ่งเป็นตัวมโนกรรม ซึ่งเป็นของเรา แล้วยังไปสร้างกรรมต่าง ๆ ทางกายทางวาจาทางใจ ถ้าดีก็ดีไป ถ้าชั่วก็ชั่วไป จะดีหรือชั่ว ไปสุคติไปทุคติ คือ เข้าถึงชาติที่เป็นสุคติ หรือเข้าถึงชาติที่เป็นทุคติ ตามกรรมที่ดีหรือชั่วที่ได้กระทำเอาไว้อันเป็นขั้นกามาพจรด้วยกัน นี้แหละคือ ***กามภพ อุปปัตติภพ*** ที่เป็นชั้นกาม

คราวนี้ผู้ที่ได้เห็นโทษของกามดังกล่าวนี้ จึงได้บำเพ็ญเนกขัมมะ คือออกจากกาม ตั้งต้นแต่การปฏิบัติในศีล ปฏิบัติในสมาธิ จิตสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยการที่ตั้งจิตไว้ในรูปกรรมฐาน กรรมฐานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ก็เป็นจิตที่ละเอียดขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง และเป็นภพคือเป็นตัวเราที่ท่องเที่ยวไปในรูปสมาธิในรูปกรรมฐาน เป็นรูปาพจร ก็เป็นกรรมภพขึ้นในจิตใจ ก็เป็นอุปปัติภพ ให้เข้าถึงชาติที่เป็นรูปพรหม ***เป็นรูปภพ***

และเมื่อได้ปฏิบัติในศีลในสมาธิที่สูงขึ้นไปกว่ารูปกรรมฐาน ปฏิบัติในอรูปกรรมฐาน ไม่มีรูป ภพของจิตก็เลื่อนขึ้นอีกชั้นหนึ่งเป็น ***อรูปภพ*** ก็เป็นกรรมภพเป็นอุปปัตติภพที่เป็นอรูปที่ท่องเที่ยวไปในอรูป ก็ให้เข้าถึงชาติที่เป็นอรูปพรหม แต่ว่าก็ยังเป็นภพอยู่นั่นเอง คือยังมีตัวเรา มีของเรา มีอหังการมมังการ

ที่เป็น ***กามภพ*** นั้น ก็มีอหังการมมังการที่ท่องเที่ยวไปในกาม ทั้งที่เป็นฝ่ายสุคติ ทั้งที่เป็นฝ่ายทุคติ

ที่เป็น ***รูปภพ*** นั้น ก็มีอหังการมมังการที่ท่องเที่ยวไปในรูปสมาธิ รูปสมาบัติ

ที่เป็น ***อรูปภพ*** ก็มีอหังการมมังการที่ท่องเที่ยวไปในอรูปกรรมฐาน อรูปสมาบัติ

ก็แปลว่ายังมีตัวเราของเรา เพราะแม้ทั้งหมดนี้ก็ยังเป็นกรรม บาปหรือ

บุญที่กระทำในขั้นกามาพจรก็เป็นกรรม รูปสมาธิ รูปสมาบัติก็เป็นกรรม อรูปสมาธิ อรูปสมาบัติก็ยังเป็นกรรม จึงยังเป็นกรรมภพเป็นอุปปัตติภพ เข้าถึงชาติคือความเกิด ยังไม่พ้นชาติคือความเกิดเพราะยังมีภพดังกล่าว

ภพและชาติดังกล่าวมานี้อาจพิจารณาเห็นได้ในปัจจุบัน ว่ามีภพมีชาติในปัจจุบันทันทีต่อเนื่องกันไป เมื่อสร้างตัวเราของเราขึ้นอันเป็นมโนกรรม เป็นกรรมภพ ตัวเรานี้ก็เข้าถึงชาติคือความเกิด เกิดเป็นนั่นเป็นนี่ขึ้นมาทันทีตามที่สร้าง เป็นต้นว่าเป็นมนุษย์ เป็นหญิงเป็นชาย เป็นคนดีเป็นคนชั่ว เมื่อตัวเราที่สร้างขึ้นเป็นอหังการนี้เป็นกรรมภพก็เป็นอุปปัตติภพเข้าถึง คือเกิดเป็นตัวเราขึ้นทันที คือสร้างตัวเราก็เกิดเป็นตัวเราขึ้นทันที เปรียบเหมือนอย่างว่าเอาทัพพสัมภาระต่าง ๆ มาสร้างบ้านนี่เป็นการที่เรียกว่าสร้างบ้าน เปรียบเหมือนอย่างว่าเป็นกรรมภพ ก็เป็นอุปปัตติภพ คือเกิดเป็นบ้านขึ้นเมื่อสร้างเสร็จ เกิดนั้นคือชาติ เมื่อสร้างบ้านก็เกิดเป็นบ้านขึ้น เมื่อสร้างโต๊ะเก้าอี้ก็เกิดเป็นโต๊ะเก้าอี้ขึ้น ทีแรกเมื่อสร้างเราก็เกิดเป็นเราขึ้น สร้างนั้นเป็นตัวภพ เกิดก็เป็นชาติ และเมื่อตัวเรานี้สร้างกุศลกรรมก็เกิดเป็นคนดีขึ้นทันที สร้างอกุศลกรรมก็เกิดเป็นคนชั่วขึ้นทันที เพราะฉะนั้น ในปัจจุบันนี้ภพกับชาติก็คู่กันอยู่ดังนี้ตลอดเวลา ความเป็นคนดีความเป็นคนชั่วนั้นมีทันทีในเมื่อสร้างกรรมดีกรรมชั่วขึ้น คือเมื่อตัวเรานี้สร้างกรรมดีกรรมชั่วขึ้น

คราวนี้ ถ้าไม่มีการสร้างกรรมดีกรรมชั่วขึ้น ที่จะเกิดเป็นคนดีคนชั่วก็ไม่มี และหากว่าถ้าไม่มีตัวเราก็ไม่มีใครจะเป็นผู้สร้างกรรมดีกรรมชั่ว จึงต้องมีตัวเรา ตัวเราจะมีขึ้นได้ก็ต้องมีการสร้างขึ้นมาด้วยอุปาทาน เป็นอหังการขึ้นมาก็เป็นมมังการดังที่กล่าวมาแล้ว ก็เกิดเป็นตัวเราขึ้นมา แล้วเมื่อเกิดเป็นตัวเราขึ้นมา ตัวเราทำดีก็มีความดีเป็นของเราก็เกิดเป็นคนดีขึ้นมาทันที ทำชั่วก็มีความชั่วเป็นของเราก็เกิดเป็นคนชั่วขึ้นมาทันที ความจริงเป็นดังนี้ เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่าชาติภพนั้นหรือภพชาตินั้นมีอยู่ในปัจจุบันนี้ทุกขณะ เป็นสัจจะคือความจริง (ส.ท. ๔๘, ๕๕-๖๒)

ภพใหม่ *ดู* **วิชชา ๓**

ภพอย่างละเอียด *ดู* **ภพ**

ภยตูปัฏฐานญาณ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

ภยาคติ *ดู* **อคติ ๔**

ภราดรภาพ *ดู* **กรรม**

ภวตัณหา *ดู* **หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา**

ภวังค์ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, ตัวจิต, ปฏิสนธิวิญญาณ**

ภวังคจลนะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ภวังคจิต *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, ตัวจิต, นามรูป, ปฏิสนธิวิญญาณ**

ภวังคอุปัจเฉทะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ภวาสวะ *ดู* **วิชชา ๓, อาสวะ**

ภัคคะ *ดู* **สารีบุตร**

ภัคคุ *ดู* **ศากยราชกุมาร ๖**

ภังคานุปัสสนาญาณ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

ภัททกัป *ดู* **กัป, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

ภัททกาปิลานี *ดู* **มหากัสสปะ**

ภัททวตี *ดู* **โฆสกเศรษฐี**

ภัททวัคคิยกุมาร พระบรมศาสดาได้ทรงจำพรรษา ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวันนั้น ครั้นออกพรรษาแล้ว ในอรรถกถาแห่งหนึ่งแสดงว่า ได้เสด็จจาริกจากอิสิปตนมฤคทายวันในวันปาฏิบท คือวันแรม ๑ ค่ำ เสด็จย้อนไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นตำบลที่ตรัสรู้ มุ่งจะเสด็จไปโปรดชฎิล ๑,๐๐๐ คน ซึ่งตั้งสำนักอยู่ในตำบลนั้น ในระหว่างที่เสด็จออกจากอิสิปตนมฤคทายวันได้ประทับพักที่ร่มไม้ในแถวไร่ฝ้ายแห่งหนึ่ง ก็ได้ทรงพบกับ ***ภัททวัคคิยกุมาร*** มีจำนวน ๓๐ คน ซึ่งมาเที่ยวเล่นกันอยู่พร้อมกับภริยาของตน แต่สหายคนหนึ่งไม่มีภริยา ก็นำเอาหญิงโสเภณีมา เมื่อเผลอหญิงโสเภณีก็ลักเอาสิ่งของหนีไป ก็พากันเที่ยวตามหา มาพบพระศาสดา กราบทูลถามว่าได้พบหญิงนั้นบ้างหรือไม่ พระองค์ตรัสถามเรื่องกุมารเหล่านั้นก็กราบทูลเล่าถวายจนถึงเที่ยวตามหา พระพุทธเจ้าตรัสถามว่าจะแสวงหาสตรีดี หรือจะแสวงหาตนดี กุมารเหล่านั้นกราบทูลว่า แสวงหาตนดีกว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดง ***อนุปุพพิกถา*** และ ***อริยสัจจ์*** กุมารเหล่านั้นฟังแล้วก็ได้ดวงตาเห็นธรรม แล้วทูลขออุปสมบท พระพุทธเจ้าก็ทรงประทานอนุญาตให้อุปสมบท แล้วส่งไปประกาศศาสนา ส่วนพระองค์เองก็เสด็จต่อไปจนถึงตำบลอุรุเวลาที่ชฎิลทั้ง ๑,๐๐๐ คนนั้นอาศัยอยู่ (พ.พ. ๓๘-๓๙)

ภัททิยราชา *ดู* **ศากยราชกุมาร ๖**

ภัททิยะ *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

ภัทรกัป *ดู* **กัป, พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

ภัทราโบกขรณี *ดู* **ดาวดึงส์**

ภัลลิกะ *ดู* **ไตรสรณคมน์, ทุสสเจดีย์**

ภาณพระ *ดู* **ภาณยักข์**

ภาณยักข์ ภาณพระ ที่มีประวัติเล่าว่าเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่บน ***เขาคิชฌกูฏ*** แคว้นมคธนั้น ไม่ปรากฏว่าในพรรษาที่เท่าไร

ภาณยักข์ ภาณพระนี้ใช้สวดในพระราชพิธีเดือน ๔ เรียกว่า ***พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์*** (ตัดปี หรือสิ้นปี เพราะเป็นพระราชพิธีในปลายเดือน ๔ ขึ้นเดือน ๕ ซึ่งนับว่าเป็นต้นปี) พระราชพิธีนี้เพิ่งมาเลิกในตอนหลัง

ภาณยักข์ ภาณพระนี้ได้แก่ ***อาฏานาฏิยสูตร*** ซึ่งตัดมาสวดในเจ็ดตำนานขึ้นต้นว่า *วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ* มีความย่อว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยหนึ่ง เมื่อล่วงปฐมยามแห่งราตรีแล้ว ***ท้าวมหาราช ๔ องค์*** พร้อมกับเสนาหมู่ใหญ่มาเฝ้าพระพุทธองค์ ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวไปทั่ว

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็น ***โลกบาล*** (ปกครองรักษาโลก) ทั้ง ๔ ทิศ คือ

๑. ***ท้าวเวสสวัณณ์*** หรือ ***กุเวร*** ก็มี ***ยักข์*** เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ

๒. ***ท้าวธตรัฏฐ์*** มี ***คนธรรพ์*** (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก

๓. ***ท้าววิรุฬหก*** มี ***กุมภัณฑ์*** (หรือเทวะ) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้

๔. ***ท้าววิรูปักข์*** มี ***นาค*** เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก

ท้าวเวสสวัณณ์ได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ยักข์ทั้งหลายที่มีอำนาจมาก มีอำนาจปานกลาง มีอำนาจน้อย บางพวกไม่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า บางพวกก็เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่โดยมากไม่เลื่อมใส เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อเว้นจากการฆ่าทำลายชีวิต เว้นการลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในทางกาม เว้นพูดเท็จ เว้นดื่มน้ำเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ส่วนยักข์โดยมากไม่งดเว้นดั่งกล่าว จึงไม่รักไม่ชอบธรรมของพระพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าผู้อยู่ป่าอันสงัดเงียบก็มีอยู่มาก พวกยักข์ก็มักอยู่ในป่าเช่นนั้น ฉะนั้น เพื่อให้พวกยักข์ที่ไม่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้าบังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ก็ขอให้พระพุทธเจ้าได้โปรดรับอาฏานาฏิยรักขา เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลายให้พ้นจากการถูกเบียดเบียนเพื่ออยู่ผาสุก พระพุทธเจ้าได้ประทับโดยดุษณีภาพ ท้าวเวสสวัณณ์จึงได้กล่าวบทอาฏานาฏิยรักขานี้ว่า *วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ* เป็นต้น

ใจความของบทรักขานี้ขึ้นต้นด้วยนมัสการ ***พระพุทธเจ้า ๗ พระองค์*** คือ

๑. ***พระวิปัสสี***

๒. ***พระสิขี***

๓. ***พระเวสสภู***

๔. ***พระกกุสันธะ***

๕. ***พระโกนาคมนะ***

๖. ***พระกัสสปะ***

๗. ***พระศากยะบุตร*** (คือพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้)

ต่อจากนั้นกล่าวถึงเรื่องโลกอันประกอบด้วยดวงอาทิตย์ กลางคืน กลางวัน และสมุทร กล่าวถึง ***ท้าวจตุโลกบาล*** ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้ และทิศเหนือ ตามลำดับ ท้าวโลกบาลแต่ละองค์มีโอรสองค์ละ ๙๑ เท่ากัน ล้วนมีชื่อว่า ***อินท*** เหมือนกันทั้งหมด ต่างก็เคารพกราบไหว้พระโคตมพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงทิศเหนือเป็นพิเศษ คือกล่าวถึง ***อุตตรกุรุทวีป*** มีภูเขา ***มหาเนรุ*** หรือ ***สิเนรุ*** (ไทยเรามักเรียกว่า ***เขาพระสุเมรุ***) เป็นที่ซึ่งมนุษย์จำพวกหนึ่งเกิดอยู่ ไม่มีการถือสิทธิหวงแหนสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่กันและกันทั้งสิ้น ไม่ต้องไถไม่ต้องหว่าน มีข้าวสาลีเกิดขึ้นเอง เวลาจะหุงต้มก็ไม่ต้องใช้ไฟฟืนไฟถ่าน ใช้หม้อข้าววางบนก้อนหินสามก้อนที่เกิดไฟขึ้นเองเป็นต้น และกล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้ครองทิศนี้คือท้าวเวสสวัณณ์ หรือท้าวกุเวรว่า มีนครอยู่หลายนคร มีชื่อว่า อาฏานาฏา กุสินาฏา ปรกุสินาฏา เป็นต้น และท้าวกุเวรนี้กล่าวว่าแต่ก่อนเป็นพราหมณ์ชื่อว่า กุเวร ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงมาเกิดเป็นท้าวโลกบาลประจำทิศเหนือมีชื่อว่า กุเวร และเพราะมีราชธานีอันวิสาณ (กว้างใหญ่) จึงเรียกว่า เวสสวัณณ์

ต่อจากนี้กล่าวถึงยักข์เสนาชั้นหัวหน้าซึ่งเป็นเสนาผู้นำข่าวสาส์น ๑๒ คน ชื่อว่า ตโตลา ตัตตลา ตโตตลา เป็นต้น กล่าวถึงสระโบกขรณีและยักขสภาชื่อว่า ภคลวตี กล่าวถึง ต้นไม้และสัตว์ต่าง ๆ

ต่อจากนี้กล่าวว่า ***อาฏานาฏิยรักขา*** นี้ เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้าพวกอมนุษย์ที่เป็นเสนาบริวารของท้าวจตุโลกบาล จะเป็นชายหรือหญิงก็ตาม ลูกชายหรือลูกหญิงก็ตาม เป็นมหาอำมาตย์ เป็นบริษัทบริวารก็ตาม จะพึงมีจิตคิดร้ายยืนเดินนั่งนอนเฉียดกรายพุทธบริษัทผู้ใดผู้หนึ่ง อมนุษย์ผู้นั้นก็จะต้องถูกตัดลาภ ถูกไล่ที่ ถูกตัดสมาคม ถูกห้ามอาวาหะวิวาหะ ถูกตำหนิ ถูกครอบศีรษะด้วยหม้อเหล็กเปล่า ตลอดจนถึงถูกผ่าขมองศีรษะออกเป็น ๗ เสี่ยง

แต่ก็มีพวกอมนุษย์ผู้ดุร้ายหยาบช้าไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (โลกบาล) ไม่เชื่อฟังราชบุรุษของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังคนของราชบุรุษของท้าวมหาราช เรียกว่าเป็นศัตรูของท้าวมหาราชเหมือนอย่างพวกโจรในแว่นแคว้นของพระเจ้ากรุงมคธ ไม่เชื่อฟังพระราชโองการและเจ้าหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็เรียกว่าเป็นศัตรูของพระมหาราช พวกอมนุษย์ผู้ประพฤติละเมิดดั่งกล่าวก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าเป็นศัตรูผู้ทำผิด ขัดเทพอาณัติ

ของท้าวจตุโลกบาล ถ้าจะพึงมีขึ้นไซร้ ก็ให้ร้องกล่าวโทษแก่มหาเสนาบดียักข์ว่า ยักข์ตนนี้ ๆ เข้ามาจับ มาสิงเบียนให้เกิดโรค เบียนให้เกิดอาพาธ เบียนให้ผ่ายผอม เบียนให้เหี่ยวแห้ง ไม่ยอมปล่อย ***มหาเสนาบดียักข์*** ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รับคำร้องกล่าวโทษมี ๒๘ ตน ชื่อว่า อินทะ โสมะ วรุณะ เป็นต้น

ครั้นท้าวเวสสวัณณ์ได้แสดงอาฏานาฏิยรักขานี้ถวายพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กราบทูลลากลับ วันรุ่งขึ้นพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลาย มีถ้อยคำและข้อความอย่างเดียวกัน

ความย่อของ ***อาฏานาฏิยสูตร*** มีดังกล่าวมานี้แบ่งออกเป็น ๒ ตอน ตอนต้นที่ท้าวเวสสวัณณ์มาเฝ้ากราบทูลแสดงอาฏานาฏิยรักขาของตน เรียกว่า ***ภาณยักข์*** (บทกล่าวของยักข์) ตอนหลังที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรียกว่า ***ภาณพระ*** (บทกล่าวของพระ)

สูตรภาณยักข์ ภาณพระนี้ ตอนต้นเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ต่อไปกล่าวถึงท้าวจตุโลกบาลและเสนาบริวาร ทั้งสองเรื่องนี้น่าวิจารณ์ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาโดยแท้จริงเพียงไร (พ.พ. ๑๔๘-๑๕๑)

ภาพจริง *ดู* **การทำสมาธิ**

ภาพอุปาทาน *ดู* **การทำสมาธิ**

ภาวนา ๓ คือ ๑. ***ภาวนาในศีล*** ภาวนาในศีล ก็มิได้หมายความว่า ภาวนาว่า *สีลํ สีลํ* จะหมายถึงการปฏิบัติ ทำ ***วิรัติเจตนา*** ความตั้งใจงดเว้นจากภัยเวรอันนั้น ตั้งต้นแต่ภัยเวร ๕ ประการให้บังเกิดขึ้น ให้มีวิรัติเจตนาประจำอยู่ในใจ โดยตั้งใจไว้ด้วยการรับจากพระก็ดี ด้วยความตั้งใจไว้เอาเองก็ดี ก็สำเร็จเป็นวิรัติเจตนา เป็นศีลได้ทั้งนั้น ตั้งใจขึ้นเมื่อใดก็เป็นศีลขึ้นเมื่อนั้น ดั่งนี้เป็นการภาวนาในศีล ปหานะ คือ การละภัยเวรอันเป็นเครื่องเดือดร้อนต่าง ๆ ก็บังเกิดตามขึ้นมาทันที ภาวนาในศีลนี้ต้องมีเป็นภาคพื้น

๒. ***ภาวนาในสมาธิ*** และก็ต้องภาวนาในสมาธิ คือทำจิตให้สงบระงับจากนิวรณ์ทั้งหลาย ด้วยเปลื้องจิตจากอารมณ์อันเป็นเครื่องก่อนิวรณ์ด้วยนำจิตให้เข้ามาตั้งไว้ในอารมณ์ของสมาธิ จะตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือจะบริกรรมว่า พุทโธ ธัมโม สังโฆ แม้โดยพยัญชนะหรือถ้อยคำดังกล่าวมาข้างต้นก็ได้ เพียงเพื่อเป็นอุบายให้เกิดความรวมใจ ให้ใจสงบจากอารมณ์และกิเลส คือนิวรณ์ทั้งหลาย ด้วยการบริกรรมว่า พุทโธ ธัมโม สังโฆ สำหรับผู้ที่ได้ศึกษาปฏิบัติ รู้เรื่องรู้ราวมาแล้ว แม้จะบริกรรมว่า พุทโธ คำเดียว แต่ความรู้เรื่องพระพุทโธก็ย่อมแล่นเข้ามา

ด้วย เมื่อบริกรรมว่า ธัมโม สังโฆ ความรู้เรื่องพระธรรม พระสงฆ์ ก็ย่อมแล่นเข้ามาด้วย

๓. **ภาวนาในปัญญา** และเมื่อความรู้เรื่องนี้ ได้เลื่อนขึ้นเป็นความรู้องค์จริงอันเกิดจากความปฏิบัติให้เข้าถึง เมื่อบริกรรมว่า *พุทโธ ธัมโม สังโฆ* ความรู้ดั่งนี้ก็ย่อมแล่นตามเข้ามาด้วย ทำให้เกิดศรัทธาปสาทะและปัญญาตั้งมั่นแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น และเมื่อเป็นดั่งนี้ จิตก็สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่าได้ภาวนาในสมาธิและก็ย่อมจะมีปหานะคือการละกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย เมื่อจิตใจสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย ธาตุรู้ของจิตก็แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น เพราะว่า เครื่องปิดคือกามและอกุศลธรรมทั้งหลายสงบไป ธาตุรู้ก็แจ่มแจ้งยิ่งขึ้น ก็เป็นโอกาสที่จะพิจารณาในนามรูปให้เห็นสัจจะคือความจริง

สัจจะคือความจริงของนามรูปนั้นก็คือ

๑. **อนิจจตา** ความเป็นของไม่เที่ยง

๒. **ทุกขตา** ความเป็นทุกข์

๓. **อนัตตตา** ความเป็นของไม่ใช่ตน

สภาพทั้ง ๓ นี้มีอยู่แก่นามรูปลักษณะคือเครื่องกำหนดหมายให้เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ก็มีอยู่และก็มีอยู่อย่างไม่ปิดบัง เป็นสิ่งที่มีอยู่ปรากฏชัดแจ้ง พระพุทธเจ้าได้ทรงรู้ทรงเห็นและตรัสบอกแสดงเอาไว้นำทางให้ผู้ปฏิบัติพิจารณา กล่าวคือ ให้พิจารณาถึงความเกิด ความดับ ที่ปรากฏอยู่แก่นามรูปทั้งระยะยาวและทั้งระยะสั้น เกิดดับที่ปรากฏแก่นามรูปนี้ พิจารณาอย่างสามัญก็คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย ที่มีอยู่แก่นามรูปนี้ เกิด แก่ ตายนี้ เป็นสัจจะของนามรูปของชีวิตนี้ ซึ่งเมื่อย่นเข้ามาในระยะสั้นแล้ว ก็เป็นสิ่งที่มีอยู่ทุกลมหายใจเข้าออก ทุกขณะจิตในปัจจุบัน

การพิจารณาทีแรก จะมองไม่เห็นความดับ จะเห็นแต่ความเกิดและความเกิดที่มองเห็นจะปรากฏเป็น ***ตัวชีวะ*** คือความเป็นอยู่เหมือนอย่างไม่ดับ แต่เมื่อหมั่นพิจารณาบ่อย ๆ ด้วยจิตที่สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย จะเห็นความดับขึ้นมาคู่กับความเกิด และเมื่อสติปัญญาที่พิจารณาฉับไวยิ่งขึ้น ความดับปรากฏเต็มที่เหมือนอย่างมีแต่ความดับอย่างเดียว

และเมื่อเป็นดั่งนี้ นิโรธ คือความดับทุกข์ ก็จะปรากฏชัดเต็มที่ เมื่อปรากฏแต่ความเกิด เป็นตัวชีวะ คือเป็นตัวความดำรงอยู่ สมุทัยย่อมปรากฏเต็มที่คือตัณหา อุปาทาน วิ่งเข้าจับชีวะที่เป็นตัวความดำรงอยู่นั้นทันที ตัวเรา ของเราก็ปรากฏขึ้นทันที

และเมื่อเป็นดั่งนี้ ทุกข์ต่าง ๆ มีโสกะ ปริเทวะเป็นต้น ก็ปรากฏขึ้นทันที มิใช่แต่เท่านี้ แม้เกิด แก่ ตาย ซึ่งเป็นธรรมดา ก็ปรากฏเป็นตัวทุกข์ขึ้น และก็จะต้องมีความประจวบต้องมีความพลัดพราก ต้องมีปรารถนาต่าง ๆ เพราะอำนาจของตัวสมุทัย คือ ตัณหา อุปาทาน ที่เข้าจับอยู่กับตัวชีวะ

ความเป็นอยู่หรือความดำรงอยู่และตัวชีวะดังกล่าวนี้เอง เป็นตัว ***อัตตานุทิฏฐิ*** ความตามเห็นว่าเป็นอัตตาตัวตนประกอบด้วย ตัณหา อุปาทาน อวิชชา รวมอยู่ด้วยกันหมด เกิด แก่ ตาย ที่เป็นตัวธรรมดา ก็กลายเป็นตัวทุกข์ขึ้น เพราะว่าเกิด แก่ ตาย ที่เป็นตัวธรรมดานั้น ไม่มีสัตว์ บุคคลเกิดแก่ตาย แต่เมื่อมีอัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นว่าอัตตาตัวตนขึ้น ก็เกิดมีตัวเราเกิดแก่ตาย ชาติจึงเป็นทุกข์ขึ้น ชราจึงเป็นทุกข์ขึ้น มรณะจึงเป็นทุกข์ขึ้น และโสกะปริเทวะเป็นต้นก็เกิดขึ้น ความประจวบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่เป็นที่รักก็มีขึ้น ความปรารถนาไม่ได้สมหวังก็มีขึ้น ก็เป็นทุกข์ตามกันขึ้นไปหมด เพราะนามรูปอันนี้ซึ่งเป็นธรรมดาอันหนึ่งก็เป็นทุกข์ขึ้นและเป็นที่รองรับทุกข์ทั้งหมด เพราะเมื่อชั้นต้นเป็นทุกข์ นามรูปซึ่งเป็นที่รองรับก็พลอยเป็นทุกข์ขึ้นทั้งหมด ความปรารถนาที่เป็นความปรารถนาฝืนธรรมดาย่อมมีขึ้น เพราะว่าเมื่อมีสมุทัยอยู่ ทุกข์ต่าง ๆ ก็ต้องเกิดขึ้นตั้งแต่ ชาติทุกข์เป็นต้น แต่เมื่อเป็นทุกข์ก็ย่อมปรารถนาที่จะให้ทุกข์นั้นหายไป แต่เมื่อมีอัตตานุทิฏฐิหรือตัณหาอุปาทานอยู่ ก็ไม่อาจที่จะพ้นจากทุกข์ได้ ก็ต้องเป็นทุกข์เหมือนอย่างเอามือจับไฟ เกิดความร้อนก็ปรารถนาที่จะให้ไม่ร้อน แต่ว่าไม่ปล่อยไฟ ดั่งนี้ก็เป็นไปไม่ได้ เป็นความปรารถนาไม่สมหวังจนกว่าจะปล่อยไฟ เมื่อปล่อยไฟ ก็ไม่ต้องปรารถนา ความร้อนก็หายไป

เพราะฉะนั้น เมื่อยังปรากฏแต่ความเกิดเป็นตัวชีวะ เป็นที่วิ่งเข้ามาจับแห่งอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นอัตตานุทิฏฐิ สมุทัยย่อมปรากฏเต็มที่ สิ่งต่าง ๆ ก็เป็นทุกข์ขึ้นหมด ต่อเมื่อได้ภาวนาใน พุทโธ ธัมโม สังโฆ จนถึงขั้นปัญญาพิจารณาให้เห็นความดับขึ้นมาคู่กับความเกิด คือเห็นเกิดดับทุกข์ก็เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป ต่อเมื่อเห็นความดับปรากฏเต็มที่ ตัณหา อุปาทานไม่มีที่เกาะ อัตตานุทิฏฐิตกลงไป ทุกข์ก็ตกลงไปหมด นิโรธคือความดับทุกข์ก็ปรากฏเต็มที่

การภาวนาใน พุทโธ ธัมโม สังโฆ ขั้นปัญญา ย่อมนำไปสู่วิมุตติ นิพพานให้สำเร็จเป็นปหานะ การละอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ละอัตตานุทิฏฐิ

ฉะนั้น การภาวนาใน พุทโธ ธัมโม สังโฆ ในขั้นของศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นไปเพื่อปหานะการละไปโดยลำดับ จึงเป็นข้อปฏิบัติของผู้ปฏิบัติธรรมทั้งปวง (น.จ.๗๗-๘๐) *ดู* **ธรรมหมวดใหญ่, บุญ, สติปัฏฐาน ๔, อุดมศึกษา** ด้วย

ภาวนามยปัญญา, ภาวนามัยปัญญา *ดู* **ปัญญาบารมี, สิกขา ๓, สัมมาทิฏฐิ, อุดมศึกษา**

ภาวนามัย *ดู* **บุญ**

ภาวรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นามรูป**

ภาวะ ๒ *ดู* **นามรูป**

ภาเวตัพพธรรม *ดู* **อริยสัจจ์ ๔**

ภาษาธรรม *ดู* **การนับถือพระพุทธศาสนา**

ภาษาบาลี *ดู* **พุทธศาสนา**

ภาษามคธ *ดู* **พุทธศาสนา**

ภาษามาคธี *ดู* **พุทธศาสนา**

ภูเขาทั้ง ๕ *ดู* **หิมพานต์**

ภูเขาทั้ง ๗ *ดู* **มนุษยโลก**

ภูเขาหิมาลัย *ดู* **หิมพานต์**

ภูต *ดู* **โพธิสัตว์, ภาณยักข์, เมตตาบารมี, รุกขเทวดา, รัตนสูตร**

ภูตคาม *ดู* **รุกขเทวดา**

ภูตผี *ดู* **รัตนสูตร**

ภูตาธิป *ดู* **ดาวดึงส์**

ภูมิของวิปัสสนา *ดู* **วิปัสสนาปัญญา**

ภูมิปุถุชน *ดู* **ญาณ ๑๖**

ภูมิภพ ท่านแสดงสูงขึ้นไปโดยลำดับ กำหนดด้วยทุกข์สุขเป็นที่ตั้ง ภูมิภพที่เป็นทุกข์ที่สุดก็คือนรก กำเนิดดิรัจฉานและปิตติวิสัย เป็นภูมิภพที่เป็นทุกข์โดยมาก แต่ค่อยยังชั่วกว่านรก มนุษยโลกเป็นภูมิภพชั้นกลาง มีสุขบ้างทุกข์บ้าง แต่ก็อาจทำความสุขอย่างยิ่งได้ ส่วนเทวโลกเป็นภูมิภพที่มีสุขทางโลกที่สุด ตรงกันข้ามกับนรก แต่ทางพระพุทธศาสนาพระบรมศาสดาไม่ได้ทรงแสดงเพียงเทวโลกเท่านั้น เพราะแม้เทวโลกก็เป็นภพที่ไม่เที่ยงถาวร เพราะเป็นภูมิภพอะไรก็ตาม เมื่อมีเกิดก็ต้องมีดับ ฉะนั้น แม้เกิดในเทวโลกด้วยกรรมอันใด เมื่อสิ้นกรรมนั้นแล้วก็ต้องจุติไปเกิดในที่อื่นตามกรรม จึงต้องเวียนเกิดเวียนตายจนกว่าจะสิ้นกรรม แต่เมื่อมีกิเลสก็ต้องทำกรรมและต้องรับวิบากคือผลของกรรมซึ่งเป็นที่ตั้งให้เกิดกิเลสขึ้นอีก วนเวียนไปเป็นสังสารวัฏ ฉะนั้นจะเกิดในภูมิภพใด ๆ เป็นทุกข์ที่สุดคือนรก เป็นสุขที่สุดคือเทวโลกหรือสวรรค์ก็ชื่อว่าเกี่ยวอยู่ในโลก เกี่ยวอยู่ในทุกข์คือความเกิดดับดังกล่าว ยังไม่บรรลุถึงที่สุดโลก หรือที่สุดทุกข์ซึ่งเป็นโลกุตตระอยู่เหนือโลกจนกว่าจะสิ้นกิเลส

ภูมิธรรมของผู้สิ้นกิเลสนั้นแหละเรียกว่า นิพพาน แปลตามศัพท์ว่า ธรรมะที่ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด ธรรมะที่ออกจากกิเลสเป็นเครื่องร้อยรัด หรือธรรมะที่ไม่มีกิเลสเหมือนลูกศร

เป็นเครื่องเสียบแทง มีพระพุทธภาษิตอธิบายอย่างเข้าใจง่าย แปลความว่า *ธรรมะเป็นที่สิ้นราคะโทสะ ชื่อว่านิพพาน*

ตามพระพุทธาธิบายนี้จึงอาจเข้าใจได้ว่า สิ้นกิเลสเมื่อไรก็บรรลุนิพพานเมื่อนั้น รู้จักพระนิพพานเมื่อนั้น เมื่อยังไม่สิ้นกิเลสก็แสดงกันไปต่าง ๆ ตามตักกะ (ความตรึกนึกคาดคะเนเอา) เหมือนอย่างไม่เคยไปในที่ใดก็แสดงถึงที่นั้นได้แต่โดยแบบ ถ้าทิ้งแบบก็โดยเดา *ท่านแสดงว่า พระนิพพานเป็นภูมิอย่างหนึ่ง แต่ไม่ใช่ภพหรือโลก เป็นภูมิธรรม* พระบรมศาสดาทรงทราบปฏิปทาทางดำเนินไปสู่ภูมิเหล่านี้ และทรงแสดงสั่งสอนไว้โดยปริยายเป็นอันมาก ดังจะเก็บประมวลความมากล่าวโดยย่อคือ

นิรยะ กำเนิดดิรัจฉาน และปิตติวิสัย ทั้ง ๓ นี้เป็นภูมิภพที่เรียกว่า***อบายภูมิ*** ปฏิปทาที่ให้ไปสู่อบายภูมิเหล่านี้คือกรรมที่เป็นบาปอกุศลทุจริตต่าง ๆ ซึ่งเป็นอกรณียกิจ คือกิจที่ไม่ควรทำ เป็นต้นว่า ผู้ที่โลภจัด โกรธจัด หลงจัด จึงฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามบ้าง พูดเท็จหลอกลวงเขาบ้าง ดื่มน้ำเมาประมาทไปบ้าง แลชักชวนคนอื่นให้ประกอบกรรมเหล่านี้ด้วย กรรมของผู้นั้นเป็นปฏิปทาไปสู่อบายภูมิอย่างใดอย่างหนึ่งตามควรแก่การประกอบ เพราะในการประกอบกรรมนั้น บุคคลมีจิตเจตสิกไม่เสมอเหมือนกัน บางคนเกิดฉันทะขึ้นอย่างแรงกล้าเอง บางคนทำเพราะถูกชักชวนบีบบังคับ บางคนมีฉันทะเหมือนกัน ชอบใจอยู่เหมือนกัน แต่ไม่รุนแรง และไม่มีใครห้ามจึงพลอยทำกับเขาด้วยดังนี้เป็นต้น เมื่อการประกอบต่าง ๆ กันเช่นนี้แม้จะร่วมประกอบในวัตถุเดียวกัน ก็เป็นปฏิปทาให้ไปสู่ภูมิต่าง ๆ กันได้

ส่วนกรรมที่เป็นบุญ เป็นกุศลสุจริตเป็นปฏิปทาให้ไปสู่ภูมิหรือภพที่เป็น***สุคติ คือมนุษยโลก และเทวโลก*** เป็นต้นว่า บุคคลที่ไม่โลภจัด ไม่โกรธจัด ไม่หลงจัด มีจิตใจประกอบด้วยเมตตากรุณาบำเพ็ญทานรักษาศีล อบรมจิตใจและปัญญาอันเรียกว่าภาวนาตามภูมิตามชั้น และชักชวนผู้อื่นให้ปฏิบัติเช่นนั้นด้วย กรรมของผู้นั้นเป็นปฏิปทาให้ไปเป็นมนุษย์หรือเป็นเทพตามควรแก่การประกอบโดยนัยที่กล่าวแล้วข้างต้น

อนึ่ง ผู้ที่ประกอบทุจริตกรรม หรือประกอบสุจริตกรรมมาแล้ว เมื่อมาเป็นมนุษย์ก็ยังเป็นต่าง ๆ กัน ดังที่ตรัสแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า

มีอายุน้อยเพราะปาณาติบาต มีอายุยืนเพราะเว้นจากปาณาติบาต อนุเคราะห์เกื้อกูลสัตว์

มีโรคมากเพราะเบียดเบียนสัตว์ มีโรคน้อยเพราะไม่เบียดเบียนสัตว์

มีผิวพรรณคล้ำหมองเพราะมักโกรธ มีผิวพรรณผ่องใสเพราะไม่มักโกรธ

มีศักดิ์น้อยเพราะใจริษยา มีศักดิ์ใหญ่เพราะใจไม่ริษยา

มีโภคะน้อยเพราะไม่ให้ปัน มีโภคะมากเพราะให้ปัน

เกิดในสกุลต่ำเพราะกระด้างดูหมิ่นผู้อื่น เกิดในสกุลสูงเพราะไม่กระด้างดูหมิ่นผู้อื่น เคารพนับถือผู้ที่ควรนับถือเป็นเหตุ

ทรามปัญญา เพราะไม่เข้าไปไต่ถามผู้รู้ มีปัญญามากเพราะเข้าไปไต่ถามผู้รู้

ส่วนปฏิปทาให้ถึงพระนิพพานนั้น ได้แก่มัชฌิมาปฏิปทา คือหนทางกลาง ไม่ข้องแวะด้วยความสุขทางโลก คือสุขในมนุษย์ในสวรรค์เป็นต้น ไม่ข้องแวะด้วยทุกข์ในโลก แม้ด้วยการทรมานตนเองให้เป็นทุกข์ ได้แก่ทางมีองค์ ๘ คือเห็นชอบ ๑ ดำริชอบ ๑ เจรจาชอบ ๑ การงานชอบ ๑ อาชีพชอบ ๑ พยายามชอบ ๑ ระลึกชอบ ๑ ตั้งใจชอบ ๑ มรรคมีองค์ ๘ เป็นเอกมรรคคือหนทางอันเดียว มิใช่ ๘ ทาง แต่มีองค์หรืออาการเป็น ๘ เท่านั้นเป็นไปเพื่อดับกิเลส ดับกรรม ดับวิบาก จึงเป็นปฏิปทาให้ถึงพระนิพพาน

อนึ่ง ***ภูมิภพเหล่านี้*** ท่านแสดงอีกนัยหนึ่งว่ามีอยู่ในหมู่มนุษย์นี้ทั้งนั้น คือ

ผู้ที่ร้อนรนอยู่เสมอเพราะ โลภ โกรธ หลง ประกอบกรรมบาปอกุศลทุจริตต่าง ๆ ต้องเป็นทุกข์กระวนกระวายเพราะถูกไฟกิเลสไฟบาปทุจริตแผดเผาเมื่อยังเป็นไฟเย็นเผาอยู่ภายใน บางทีก็ดูเหมือนเป็นสุขเพราะสมบูรณ์ด้วยสิ่งต่าง ๆ แต่ความจริงถูกเผาอยู่แล้ว ครั้นไฟนั้นปรากฏผลเป็นไฟร้อนก็เป็นทุกข์วิบัติอย่างที่เห็น ๆ เรียกว่า ***มนุสสเนรยิโก*** แปลว่า *คนนรก*

ผู้ที่ไม่ละอาย คิดจะทำจะพูดอะไรก็ทำและพูดสุดแต่ใจ ไม่ใช้ความคิดว่าน่าอับอาย เพราะเป็นการที่ไม่เหมาะไม่ควร เรียกว่า ***มนุสสติรัจฉาโน*** แปลว่า คนดิรัจฉาน

ผู้ที่อยากได้อยู่เสมอเพราะโลภตัณหาหิวกระหายในสิ่งต่าง ๆ อยู่อย่างไม่รู้อิ่มไม่รู้พอ และมุ่งที่จะอาศัยผู้อื่นเป็นอยู่เท่านั้น เรียกว่า ***มนุสสเปโต*** แปลว่า คนเปรต

ผู้ที่รู้จักการควรการไม่ควร รู้จักละอายใจ ในเมื่อจะทำการที่ไม่ควรรู้จักยับยั้ง เลือกทำแต่การที่ควร ศึกษาสำเหนียกปรับปรุงตนให้วัฒนะ ให้มีศีลธรรมตามฐานะ เรียกว่า ***มนุสสมนุสโส*** แปลว่า คนมนุษย์

ผู้ที่ถึงพร้อมด้วยหิริ (ละอายรังเกียจความชั่ว) โอตตัปปะ (เกรงความชั่ว) มีความประพฤติสะอาด มีความสงบ เรียกว่า ***มนุสสเทโว*** แปลว่า คนเทวดา

ผู้ที่ปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ จนบรรลุพระนิพพาน ควรเรียกว่า ***มนุสสวิสุทโธ*** แปลว่า คนผู้บริสุทธิ์แล้ว (ท.ธ. ๑๗-๒๒)

ภูมิสุคติ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
ภูมิอริยชน *ดู* **ญาณ ๑๖**
ภูริทัต *ดู* **นาค, สีลบารมี**
เภทกรณวัตถุ ๑๘ *ดู* **สังฆเภท**
โภคพละ *ดู* **พละ ๕**
โภคสัมปทา *ดู* **สีลบารมี**

ม

มกุลบรรพต *ดู* **เคารพธรรม**

มคธ *ดู* **มคธรัฐ**

มคธ, ภาษา *ดู* **พุทธศาสนา**

มคธรัฐ ปรากฏตามหลักฐานต่าง ๆ ว่า ในเวลานั้นเป็นอาณาจักรที่เจริญรุ่งเรืองมีอำนาจมาก เมืองหลวงเรียกกันโดยมากว่า ***ราชคหะ*** แต่ในภาษาไทยเรียกว่า ***ราชคฤห์*** ในสมัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นนั้น พระเจ้าแผ่นดินทรงพระนามว่า ***พิมพิสาร*** ในบาลีใช้คำเรียกว่า ***ราชา มาคโธ*** เป็นคำยกย่องเท่ากับเป็นมหาราชแห่ง ***แคว้นมคธ*** และใช้คำนำพระนามว่า ***เสนิโย*** คือมีคำต่อไปว่า ***เสนิโย พิมฺพิสาโร*** เป็นคำไทยว่า ***พระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นจอมทัพ*** ปรากฏเรื่องว่า กรุงราชคฤห์ซึ่งเป็นนครหลวงนั้น ตั้งอยู่ในระหว่างภูเขา ๕ ลูก คือ ***เขาคิชฌกูฏ เขาเวภาระ เขาเวปุลละ เขาอิสิคิลิ*** และ ***เขากาลกูฏ*** ล้อมรอบคล้ายเป็นคอก เพราะฉะนั้นจึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า ***คิริพพชะ*** แปลว่าคอกเขา เมืองหลวงเดิมว่าตั้งอยู่บนเนินเขา แต่ว่าถูกไฟไหม้บ่อย ๆ พระเจ้าพิมพิสารจึงย้ายลงมาตั้งที่เชิงเขาข้างล่างซึ่งเป็นที่ราบ แต่ก็ยังอยู่ในระหว่างแห่งภูเขาทั้ง ๕ นั้น ต่อมาปลายสมัยพุทธกาล ***พระเจ้าอชาตศัตรู*** จึงได้ไปสร้างเมืองใหม่อีกเมืองหนึ่งภายนอกจากวงล้อมของเขาทั้ง ๕ ลูกนั้นทางด้านทิศเหนือ กรุงราชคฤห์เจริญมีคนมาก คณาจารย์เจ้าลัทธิไปอาศัยอยู่มาก และก็ปรากฏว่าพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ทรงอุปถัมภ์ลัทธิต่าง ๆ ตามควร หรือไม่อุปถัมภ์ก็ไม่ทรงเบียดเบียน ปล่อยให้มีความสะดวกในการที่จะแสดงลัทธิของตน ๆ ในสมัยนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงได้แคว้น ***กาสิกคาม*** เป็นของขวัญจากแคว้นโกศล ในคราวทรงอภิเษกกับพระราชกนิษฐภคินีของพระเจ้า ***ปเสนทิ*** แห่งแคว้น ***โกศล***

พระพุทธเจ้าได้เสด็จมุ่งไปสู่กรุงราชคฤห์ก่อน อย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงเปลื้องปฏิญญาที่ได้ทรงให้ไว้แก่พระเจ้าพิมพิสาร อีกอย่างหนึ่งว่าเพื่อทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่เจริญก่อน

ข้อที่ทรงเปลื้องปฏิญญานั้น ดั่งที่มีเรื่องเล่าว่า เมื่อได้เสด็จออกทรงผนวชทีแรกในขณะที่เสด็จไปลองทรงศึกษาบ้าง ทรงปฏิบัติด้วยพระองค์เองบ้าง เพื่อประสบโมกขธรรมคือธรรมเป็นเครื่องพ้นทุกข์นั้น ก่อนที่จะเสด็จไปถึงตำบลอุรุเวลาเสนานิคม ซึ่งเป็นสถานที่ทรงทำความเพียรจนตรัสรู้ ก็ได้ทรงผ่านกรุงราชคฤห์ และประทับอยู่ที่เขา

ปัณฑวะ พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบก็ได้เสด็จไปเพื่อทรงพบ และตามเรื่องเล่าว่า พระเจ้าพิมพิสารได้ตรัสถามถึงเหตุที่ทรงออกผนวช เมื่อได้ทรงตอบแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้รับสั่งชวนให้ทรงลาผนวช จะทรงแบ่งราชสมบัติให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง พระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงรับ เมื่อเป็นเช่นนี้ พระเจ้าพิมพิสารจึงทรงขอให้เสด็จกลับมาแสดงธรรมในเมื่อได้ทรงประสบพบธรรมนั้นแล้ว ฉะนั้น เมื่อได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว จึงได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ก่อนประเทศหรือนครอื่น

อีกอย่างหนึ่ง ทรงมุ่งจะมาประดิษฐานพระพุทธศาสนาในที่ที่มีความเจริญก่อน เพราะวิธีประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้านั้น จะเห็นได้ว่าได้ทรงประกาศแก่นักบวช ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบมา มุ่งดีมา และเป็นผู้คงแก่เรียนมาแล้ว ในฝ่ายคฤหัสถ์ก็ทรงมุ่งประกาศแก่บุคคลที่เป็นหัวหน้าคน เช่น พระเจ้าแผ่นดิน มหาอำมาตย์ และแก่พราหมณ์คฤหัสถ์ ซึ่งเป็นผู้คงแก่เรียนต่าง ๆ เมื่อบุคคลเหล่านี้ได้ดวงตาเห็นธรรม รับนับถือพระพุทธศาสนาแล้ว คนอื่น ๆ ก็นับถือตามไปด้วยเป็นอันมาก หรือไม่เช่นนั้นก็เกิดความสนใจ ตั้งใจที่จะสำเหนียกศึกษาปฏิบัติ เพราะบุคคลที่ได้ทรงแสดงธรรมโปรดก่อนเหล่านั้นก็ล้วนเป็นที่เคารพนับถือของเหล่าประชาชน ด้วยเหตุนี้พระพุทธศาสนาจึงได้แพร่ออกไปอย่างรวดเร็ว และพระพุทธเจ้าเองก็ทรงปลอดภัยจากบรรดาผู้มีอำนาจในบ้านเมืองเป็นต้น เพราะว่าได้ทรงให้บรรดาผู้มีอำนาจเหล่านั้นยอมรับนับถือ ทั้งได้ทรงปฏิบัติพระองค์เอง ไม่ทรงข้องแวะกับการบ้านการเมืองทุก ๆ อย่าง ทรงมุ่งประกาศพระพุทธศาสนาไปโดยส่วนเดียว ดั่งจะพึงเห็นได้จากพระพุทธประวัติที่จะกล่าวในอันดับต่อไป

เมื่อเสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤห์นั้น ไม่ได้เสด็จเข้าไปทีเดียว ได้ประทับพักที่ ***ลัฏฐิวัน*** อันแปลว่า สวนตาลหนุ่ม น่าจะเป็นสถานที่สำหรับปลูกเพาะต้นตาล พระเจ้าพิมพิสารได้ทรงทราบกิตติศัพท์คือเสียงที่พูดเล่าลือกันว่า พระสมณโคดมผู้ศากยบุตร ออกผนวชจากศากยตระกูล ได้เสด็จมายังกรุงราชคฤห์ เวลานี้ได้พักอยู่ที่ลัฏฐิวันสวนตาลหนุ่ม กิตติศัพท์คือเสียงที่พูดกันระบือถึงพระเจ้าพิมพิสาร ได้ฟุ้งขจรไปว่า พระองค์เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมไพเราะในเบื้องต้น ท่ามกลาง ที่สุด ประกาศพรหมจรรย์ศาสนา พร้อมทั้งอรรถทั้งพยัญชนะบริบูรณ์บริสุทธิ์ทั้งหมด ฉะนั้น การที่จะได้พบได้เห็นพระอรหันต์เห็นปานนั้นเป็นกิจที่ดีที่

ชอบ พระเจ้าพิมพิสารพร้อมทั้งบริวาร ๑๒ นหุต เป็นพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวกรุงมคธ ก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าถึงที่ประทับนั้น องค์พระมหากษัตริย์เองได้ทรงอภิวาทพระพุทธเจ้าแล้วประทับนั่ง ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง ฝ่ายพวกพราหมณ์คฤหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุตนั้นได้แสดงกิริยาต่าง ๆ กัน บางพวกก็ถวายอภิวาท บางพวกก็กล่าววาจาปราศรัยชื่นชมยินดี บางพวกก็เพียงพนมมือไปทางพระพุทธเจ้า บางพวกก็ร้องประกาศชื่อโคตรของตน บางพวกก็เพียงเฉย ๆ อยู่ ทั้งหมดก็นั่งอยู่ตามที่อันควรแก่ตน ท่านแสดงว่าบริษัทเหล่านั้นโดยมากสงสัยว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของท่านอุรุเวลกัสสปะ หรือว่าท่านอุรุเวลกัสสปะนั้นประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าได้ทรงทอดพระเนตรเห็นอาการของบริษัทที่ยังมีความเคลือบแคลงอยู่ดั่งกล่าว ก็ได้ตรัสถามท่าน ***อุรุเวลกัสสปะ*** ขึ้น โดยความว่า ท่านได้เห็นอะไรจึงได้ละทิ้งลัทธิบูชายัญเดิมของตนเสีย

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ลัทธิบูชายัญนั้นสรรเสริญกาม คือสิ่งที่น่าปรารถนาพอใจ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส และสรรเสริญสตรี ท่านได้รู้ว่านั่นเป็นมลทิน จึงไม่ยินดี พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านยินดีอะไร?

ท่านอุรุเวลกัสสปะก็กราบทูลว่า ท่านเห็นธรรมที่สงบไม่มีกิเลสที่เป็นเครื่องข้องเกี่ยว เป็นธรรมที่ไม่แปรปรวนเป็นอย่างอื่น เป็นธรรมที่ไม่มีผู้อื่นจะพึงแนะนำได้นอกจากจะพึงรู้ด้วยตนเอง ท่านได้ประสบพบเห็นธรรมนั้นแล้ว จึงไม่ยินดีในลัทธิวิธีบูชายัญ

ครั้นท่านกราบทูลแล้ว ท่านก็ได้ซบศีรษะลงที่พระบาทของพระพุทธเจ้า แล้วก็กราบทูลขึ้นว่า พระองค์เป็นศาสดาของตน ตนเป็นสาวก

บริษัททั้งหมดนั้นครั้นได้ฟังจึงเกิดเลื่อมใส สิ้นความเคลือบแคลงสงสัย พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงอนุปุพพิกถา และ อริยสัจจ์ ๔ ซึ่งท่านแสดงว่า บริษัททั้งหมดเมื่อได้ฟังแล้ว ๑๑ ส่วนได้เกิดดวงตาเห็นธรรม และอีกส่วนหนึ่งได้ตั้งอยู่ในสรณคมน์

ครั้นแล้ว พระเจ้าพิมพิสารก็ได้แสดงว่า ความปรารถนาของพระองค์ได้ตั้งไว้ ๕ ข้อ ได้สำเร็จบริบูรณ์ในบัดนี้แล้ว คือ

ข้อที่ ๑. ได้ทรงตั้งความปรารถนาไว้ว่า ขอให้ได้ทรงอภิเษกเป็นพระราชาแห่งมคธรัฐ

ข้อที่ ๒. ขอให้พระอรหันต์ได้มาสู่แว่นแคว้นของพระองค์

ข้อที่ ๓. ขอให้พระองค์ได้เข้าไปนั่งใกล้พระอรหันต์

ข้อที่ ๔. ขอให้พระอรหันต์ได้แสดงธรรมแก่พระองค์ และ

ข้อที่ ๕. ขอให้พระองค์ได้รู้ธรรมของพระอรหันต์ทั่วถึง

ได้ทรงสรรเสริญธรรมของพระพุทธเจ้า และได้ทูลอาราธนาพระพุทธเจ้ากับพระสงฆ์สาวกให้เสด็จเข้าไปรับภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับด้วยอาการดุษณีภาพ คืออาการนั่งนิ่ง ซึ่งเป็นวิธีรับของพระพุทธเจ้าและของพระสาวก ***นิ่ง*** หมายความว่า ***รับ*** อย่างมานิมนต์พระ นิมนต์แล้วถ้าพระนิ่ง หมายความว่ารับ บางทีถ้าไม่ทราบธรรมเนียมนี้ ก็มักจะต้องถามต่อไปอีก ให้ตอบอย่างใดอย่างหนึ่ง

รุ่งขึ้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกก็ได้เสด็จเข้าไปเสวยและฉันภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ เสร็จแล้วพระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงมีพระราชดำริว่า จะควรถวายที่ที่ไหนให้เป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ได้ทรงเห็นว่าที่อันควรจะเป็นที่ประทับนั้น

๑. ควรจะเป็นที่ไม่ไกลหรือไม่ใกล้นักจากบ้าน

๒. ควรจะเป็นที่มีทางสัญจรไปมาบริบูรณ์ สะดวกแก่ผู้ที่ต้องการจะไปมาได้

๓. กลางวันก็ไม่เป็นที่พลุกพล่านด้วยผู้คน กลางคืนก็มีความสงัด ไม่มีเสียงอื้ออึง ปราศจากลมที่เกิดจากผู้คนเดินไปมาพลุกพล่าน

๔. ควรจะเป็นที่ประกอบกิจของผู้บำเพ็ญพรต และเป็นที่หลีกเร้นในการบำเพ็ญพรต

๕. ควรที่พระบรมศาสดาจะประทับได้

ได้ทรงเห็นพระ***เวฬุวัน*** คือสวนไผ่ซึ่งเป็นสวนหลวง อันอยู่ภายนอกพระนครในทางด้านทิศเหนือ ไม่สู้ไกลนักก็ได้ทรงหลั่งน้ำจากพระเต้าทอง กราบทูลถวายพระเวฬุวันนั้น โดยความว่าข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระเวฬุวันนั้นแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับอารามคือพระเวฬุวันนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมให้พระราชาทรงเห็นแจ่มแจ้ง ให้ทรงสมาทาน ให้ทรงอาจหาญ และให้ทรงร่าเริงแล้ว ได้ทรงปรารภเรื่องนี้เป็นเหตุตรัสอนุญาตให้ภิกษุรับอารามอันหมายความว่าวัดเป็นที่อาศัยอยู่ได้

ตามตำนานปรากฏว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ รวม ๓ พรรษาที่เวฬุวันนี้ และได้มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นระหว่างนี้หลายเรื่อง (พ.พ. ๔๗-๕๐) *ดู* **กาสี** ด้วย

มฆกุมาร *ดู* **ดาวดึงส์**

มฆมาณพ *ดู* **ดาวดึงส์**

มฆวาน *ดู* **ดาวดึงส์**

มงคล *ดู* **มงคลสูตร**

มงคล ๓๘ *ดู* **มงคลสูตร**

มงคลสูตร พระปริตรที่ ๑ หรือว่าตำนานที่ ๑ (ในเจ็ดตำนาน) ก็คือตำนานแห่งมงคลสูตรหรือพระปริตรคือมงคลสูตร

มงคลสูตรก็คือพระสูตรอันได้แก่คำสอนของพระพุทธเจ้าที่ท่านร้อยกรองเอาไว้ โดยที่นับถือว่าเป็นคำตรัสของพระพุทธเจ้าเกี่ยวกับเรื่องมงคล จึงเรียกว่ามงคลสูตร โดยที่มีเรื่องแสดงเป็นตำนานหรือเป็นประวัติว่า ได้มีหมู่เทพและมนุษย์พากันคิดถึงว่าอะไรเป็นมงคล บางพวกก็ถือทิฏฐมงคล คือถือว่าสิ่งที่เห็นด้วยตาเป็นรูปต่าง ๆ รูปที่เห็นด้วยตานี้ถ้าเป็นรูปเช่นนั้น ๆ ก็เป็นมงคล จำพวกนี้ เรียกว่า ทิฏฐมงคล ก็แสดงยืนยันว่า ทิฏฐะ คือว่ารูปที่ตาเห็นซึ่งเป็นรูปอย่างนั้น ๆ ก็เป็นมงคล การเห็นรูปเช่นนั้น ๆ เป็นมงคล อีกจำพวกหนึ่งก็แสดงว่าเสียงที่ได้ยิน ว่าถ้าเป็นเสียงอย่างนั้น ๆ เป็นมงคล ก็เรียกว่าสุตมงคล บางพวกก็ยึดถือกลิ่นที่จมูกได้ทราบ รสที่ลิ้นได้ทราบ โผฏฐัพพะคือสิ่งที่ถูกต้องทางกาย ที่กายได้ทราบว่า เมื่อเป็นกลิ่นเช่นนั้น ๆ เป็นรสเช่นนั้น ๆ เป็นสิ่งที่กายถูกต้องเช่นนั้น ๆ เป็นมงคล นี้เรียกว่า มุตมงคล โดยมากก็ทุ่มเถียงกันอยู่ในระหว่างผู้ที่ถือมงคลเหล่านี้ ใครเชื่อถืออย่างไร ก็ยืนยันตามความเชื่อถือของตน ก็เป็นอันว่าไม่ยุติลง

เทพดาตนหนึ่งจึงได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าขณะเมื่อประทับอยู่ที่พระเชตวันใกล้กรุงสาวัตถี เมื่อเวลายามหนึ่งล่วงไปแล้ว ก็ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและก็กราบทูลถามว่า เทพและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมาก ได้พากันคิดถึงมงคลทั้งหลาย จึงขอให้พระพุทธองค์ได้ตรัสบอกมงคลอันอุดมแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลายผู้ปรารถนาความสวัสดีดั่งนี้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสแสดงมงคลตอบปัญหาของเทวดา ดังที่ได้สวดกันว่า *อเสวนา จ พาลานํ* เป็นต้น รวมเป็นพระคาถาที่แสดงมงคล ๑๐ คาถา และเป็นคาถาที่ตรัสสรุปอีกคาถาหนึ่งก็เป็น ๑๑ คาถา ชื่อว่าเป็น มงคลสูตร พระสูตรที่แสดงมงคล พระสูตรนี้เป็นพระสูตรหลักสำคัญพระสูตรหนึ่ง อันแสดงถึงมงคลทางพระพุทธศาสนา และแสดงถึงหลักพระพุทธศาสนาที่มุ่งสอนอย่างไร

คำว่า ***มงคล*** นี้ท่านแสดงศัพท์ไว้ว่า เหตุที่ให้บรรลุถึงความเจริญ อันความเจริญ รวมทั้งความสวัสดีต่าง ๆ ความเกษมสุขต่าง ๆ เข้าด้วย ย่อมเป็นที่

มุ่งมาดปรารถนาของเทพและมนุษย์ทั้งหลายร่วมกันทั่วไป เพราะต่างก็ต้องการความเกษมสวัสดีความสุข ความเจริญอยู่ด้วยกันทั้งนั้น และเมื่อเป็นดั่งนี้จึงพากันแสวงหาสิ่งที่จะเป็นเหตุนำให้บังเกิดความเกษมสวัสดีความสุขความเจริญต่าง ๆ ดังกล่าว และเมื่อมีความเชื่อถือว่า สิ่งอันใดจะนำให้บังเกิดผลที่ต้องการนั้น ๆ ก็ยึดถือว่าสิ่งอันนั้นเป็นมงคล และโดยมาก ก็มักจะไปยึดถือในสิ่งภายนอก เป็นรูปต่าง ๆ ที่ตาเห็นบ้าง เป็นเสียงต่าง ๆ ที่หูได้ยินบ้าง เป็นกลิ่นเป็นรส เป็นสิ่งถูกต้องทางกายต่าง ๆ บ้าง ว่าต้องเป็นรูปเช่นนั้น เป็นเสียงเช่นนั้น เป็นกลิ่นเป็นรสเป็นสิ่งถูกต้องเช่นนั้นจึงจะเป็นมงคล ฉะนั้นก็จำเป็นจะต้องเห็นรูป เช่นนั้น ต้องได้ยินเสียงเช่นนั้น ต้องได้กลิ่นได้รสได้ถูกต้องสิ่งเช่นนั้น ๆ จึงจะเป็นเหตุให้เกิดมงคล คือความเกษมสวัสดีความสุขความเจริญต่าง ๆ ก็มักจะไปยึดถือกันในมงคลภายนอก

แต่ในพระพุทธศาสนาแสดงมงคลภายในคือความประพฤติปฏิบัตินี้เองของแต่ละบุคคล เมื่อเป็นความประพฤติปฏิบัติที่ดีที่ชอบที่ถูกต้องอันเกี่ยวแก่ผู้อื่นบ้างเกี่ยวแก่ตนเองบ้าง เกี่ยวแก่ผู้อื่นก็ได้แก่เป็นการเกี่ยวแก่สังคม ที่เกี่ยวแก่ตนเองก็คือว่าเกี่ยวแก่ความประพฤติปฏิบัติของตนเอง อันเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องดีชอบ ทั้งที่เกี่ยวแก่ผู้อื่นทั้งที่เกี่ยวแก่ตนเอง ดังนี้จึงจะเป็นมงคล คือเหตุที่จะให้บรรลุถึงความเจริญเป็นมงคลส่วนเหตุ และเมื่อปฏิบัติในมงคลส่วนเหตุดั่งนี้ จึงจะบรรลุถึงมงคลที่เป็นผล มีความสุขความเจริญ ความเกษมสวัสดีต่าง ๆ ตามที่ต้องการ และในข้อนี้พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงชี้ไว้ชัดเจนว่า ปฏิบัติอย่างไรบ้างทำอย่างไรบ้างจึงจะเป็นมงคล และก็เป็นมงคลอันอุดมคือสูงสุด

ในคาถาที่ ๑ ได้ตรัสไว้ว่า *อเสวนา จ พาลานํ* การไม่เสพคือคบหาคนพาลทั้งหลาย ๑ *ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา* การเสพคือคบหาบัณฑิตทั้งหลาย ๑ *ปูชา จ ปูชนียานํ* การบูชาบุคคลผู้ควรบูชาทั้งหลาย ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* สามข้อนี้เป็นมงคลอันอุดมคือสูงสุด

เป็นอันว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงถึงเรื่องการเสวนาและการบูชาไว้เป็นอันดับแรก อันแสดงว่าการเสวนากับการบูชานั้นเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งทุกคนผู้มุ่งมงคลอันอุดม ควรจะต้องไม่เสวนาคบหาคนพาลทั้งหลาย ควรจะเสวนาคบหาบัณฑิต ควรจะบูชาผู้ที่ควรบูชาทั้งหลายเท่านั้น อธิบายโดยสังเขปว่า

คนพาลทั้งหลายนั้น ก็คือ คนที่ประพฤติชั่วประพฤติผิดทางกายทาง

วาจาทางใจ ได้ชื่อว่าเป็นพาลที่แปลตามศัพท์ว่า ผู้ตัดประโยชน์ทั้ง ๒ คือตัดประโยชน์ปัจจุบัน ตัดประโยชน์ภายหน้า หรือว่าผู้ที่โง่เขลา โดยที่ถือว่า ผู้ที่ประพฤติชั่วทางกายทางวาจาทางใจนั้น ได้ชื่อว่าเป็นคนเขลาไม่ฉลาด เพราะว่าความประพฤติชั่วนั้นเป็นเหตุให้บังเกิดความทุกข์วิบัติต่าง ๆ เป็นบาป เป็นอกุศล เป็นโทษทั้งปัจจุบันทั้งภายหน้าไม่เป็นประโยชน์ เพราะฉะนั้น ผู้ที่ประพฤติเช่นนั้น จึงไม่ชื่อว่าเป็นคนฉลาด แต่ชื่อว่าเป็นคนเขลา เป็นคนอ่อนปัญญา ทรามปัญญา มีความเห็นผิด แม้จะร่ำเรียนมาเท่าใดก็ตาม จะมีตระกูลสูงต่ำอย่างไรก็ตาม จะมั่งมียากจน อย่างไรก็ตาม เมื่อประพฤติชั่วทางกายทางวาจาทางใจ ก็ได้ชื่อว่าเป็นคนพาลทั้งนั้น ชื่อว่าเป็นคนเขลาทั้งนั้น ชื่อว่าเป็นคนปฏิบัติตัดประโยชน์ปัจจุบันด้วย ประโยชน์ภายหน้าด้วยทั้งนั้น ผู้ที่มุ่งมงคลอันอุดมจึงไม่ควรคบคนชั่วเป็นมิตรสหาย ตลอดจนถึงไม่ควรจะคบให้เป็นครูบาอาจารย์เป็นต้น จึงได้ตรัสให้ไม่เสวนาคือไม่ให้ส้องเสพคบหากับคนพาลเป็นอันดับที่หนึ่ง

จากนั้นก็ตรัสสอนให้เสวนาส้องเสพคบหากับบัณฑิตทั้งหลาย บัณฑิตนั้นตรงกันข้าม ตามศัพท์ก็แปลว่า ผู้มุ่งประโยชน์กิจด้วยปัญญา หมายถึงคนที่มีความประพฤติดีทางกายทางวาจาทางใจ คนที่ประพฤติดีทางกายทางวาจาทางใจนี้ได้ชื่อว่าบัณฑิต ดำเนินประโยชน์กิจด้วยปัญญา เพราะสามารถถือเอาประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้าไว้ได้ และได้ชื่อว่าเป็นคนมีปัญญาเป็นคนใช้ปัญญา ทำอะไรด้วยปัญญา

ฉะนั้น ให้เข้าใจไว้ในขั้นนี้อีกอย่างหนึ่งว่า จะชื่อว่าเป็นบัณฑิตนั้นตัดสินด้วยผล คือเมื่อทำอะไรให้เกิดผลเป็นประโยชน์ปัจจุบัน เป็นประโยชน์ภายหน้าได้ ถือเอาประโยชน์ปัจจุบันประโยชน์ภายหน้าไว้ได้ ก็ได้ชื่อว่าเป็นบัณฑิต ชื่อว่าเป็นบัณฑิตนั้นจึงตัดสิน ด้วยผลคือที่เป็นประโยชน์ปัจจุบันประโยชน์ภายหน้า และจะบรรลุประโยชน์ปัจจุบันประโยชน์ภายหน้าได้ก็จะต้องมีปัญญาด้วย จะต้องมีความประพฤติดีถูกต้องด้วย คือประพฤติดีทางกายทางวาจาทางใจ และถูกต้องเหมาะสมต่อประโยชน์ที่จะพึงได้ ในปัจจุบันและในภายหน้า จึงจะชื่อว่าเป็นบัณฑิต ก็ให้ส้องเสพสมาคมคบหากับบัณฑิต ตลอดจนถึงคบหาบัณฑิตเป็นครูบาอาจารย์

มาถึงข้อที่ ๓ บูชาผู้ที่ควรบูชา คือผู้ที่ควรบูชาไหว้กราบสักการะต่าง ๆ ในทางพระพุทธศาสนาก็เช่นพระพุทธเจ้า พระสงฆ์สาวกของพระพุทธเจ้า ท่านผู้

ที่ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และในทางครอบครัว ก็เช่นมารดาบิดา ครูบาอาจารย์ผู้ประสาทวิทยาทางโรงเรียน ทางประเทศชาติก็คือองค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม และผู้ที่ตั้งอยู่ในคุณงามความดีทั้งหลาย เหล่านี้เป็นผู้ที่ควรบูชา รวมจนถึงผู้ที่ตนจะพึงนิยมชมชอบ นำให้เชื่อถือปฏิบัติเอาอย่างอีกด้วย ซึ่งในข้อนี้ก็เป็นข้อสำคัญ เพราะถ้าไปนิยมคนผิด ไปบูชาคนผิด ไปยกย่องคนผิด ไปนับถือคนผิด ก็จะทำให้เกิดโทษ เพราะการบูชายกย่องเคารพนับถือนั้นย่อมนำให้เกิดความเชื่อถือ คือปฏิบัติตามที่ผู้นั้น ๆ ได้สั่งสอนแนะนำอีกด้วย หรืออย่างน้อยก็เอาเป็นตัวอย่าง ในอันที่จะปฏิบัติตาม เพราะฉะนั้น ถ้าไปบูชาคนผิดนิยมคนผิดแล้วก็จะเกิดโทษมาก แต่ถ้าบูชาคนดีนิยมคนดีอันเป็นบุคคลที่ควรบูชาเคารพนับถือยกย่องก็ให้คุณ เพราะฉะนั้น การบูชาผู้ควรบูชาจึงเป็นมงคลอันสูงสุด เป็นข้อที่ ๓

อีกอันหนึ่ง ท่านสอนให้น้อมเข้ามาในตัวเอง คือว่าให้ดูตัวเองว่าเป็นพาลหรือเป็นบัณฑิต และทำตัวเองให้เป็นบัณฑิต เมื่อตัวเองเป็นบัณฑิตก็ชื่อว่าคบตัวเองที่เป็นบัณฑิตและก็ดูตัวเองว่าได้ประกอบด้วยคุณงามความดีต่าง ๆ ควรแก่สรรเสริญ ควรแก่เคารพบูชาหรือไม่ ถึงแม้ว่าจะยังไม่อยู่ในฐานะที่เป็นผู้ได้รับการเคารพบูชาของใครมากนัก ก็เอาแต่เพียงว่าควรสรรเสริญหรือควรติ ควรนิยมหรือไม่ควรนิยม ถ้าหากว่าตัวเองนั้น ทำตัวไม่ควรนิยม ทำตัวควรติ ก็อย่ามาหลงนับถือตัวเอง ต้องหมิ่นตัวเองว่าตัวเองนั้นยังไม่ดี ต้องตั้งใจละส่วนที่ยังไม่ดีนั้น ปฏิบัติตัวเองให้ดีขึ้นให้น่านิยมให้น่าสรรเสริญขึ้น เพื่อที่จะได้นับถือตัวเองได้ อันนี้สำคัญ อย่ามัวไปนับถือคนอื่นเท่านั้น ต้องดูตัวเองว่านับถือตัวเองได้ไหม ถ้าหากว่านับถือตัวเองไม่ได้แล้วใครจะมานับถือได้ ต้องให้ตัวเองนับถือตัวเองได้ด้วย ก็โดยที่ปฏิบัติละความเป็นพาลในตัวเองลงไป ปฏิบัติตัวเองให้เป็นบัณฑิต คือเป็นคนดีมีปัญญาขึ้นมา ท่านสอนอย่างนี้อีกด้วย เมื่อเป็นดั่งนี้ ก็เป็นเหตุให้บรรลุถึงมงคลอันอุดมคือสูงสุด

เพราะฉะนั้น คาถาทีแรกนี้จึงเป็นคาถาสำคัญมาก แม้เพียงคาถาเดียวก็นำไปปฏิบัติให้เกิดเป็นมงคล เป็นเหตุให้บรรลุถึงความเจริญอย่างสูงสุดได้เป็นอย่างดี

พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงมงคลคาถาที่ ๒ ต่อไปว่า *ปฏิรูปเทสวาโส* จ ความอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ *ปุพฺเพ* จ *กตปุญฺญตา* ความเป็นผู้มีบุญอันทำ

แล้วในก่อน ๑ *อตฺตสมฺมาปณิธิ* จ ความตั้งตนไว้ชอบ ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป ประเทศอันสมควร หมายถึงถิ่นที่อยู่อันสมควร โดยความทั่วไป ก็ได้แก่อยู่ในถิ่นอันใดให้สำเร็จประโยชน์ตามที่ต้องการ ถิ่นอันนั้นก็ได้ชื่อว่าประเทศอันสมควร ถิ่นอันสมควรสำหรับประโยชน์ที่มุ่งหมายนั้น เช่นต้องการศึกษา มีโรงเรียน มีครูบาอาจารย์จะให้การศึกษาได้ในถิ่นอันใด ถิ่นอันนั้นก็เป็นถิ่นอันสมควร เป็นปฏิรูปเทสสำหรับการศึกษา การประกอบการงานก็เช่นเดียวกัน อยู่ในที่ใดจะได้การได้งาน ให้สำเร็จประโยชน์ตามที่ต้องการ ถิ่นหรือที่นั้นก็เป็นปฏิรูปเทสสำหรับการงานที่จะประกอบกระทำนั้น อยู่ในถิ่นอันใดให้บังเกิดความสุขความเจริญต่อตน ถิ่นอันนั้นก็ได้ชื่อว่าเป็นปฏิรูปเทส

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อแสดงเชื่อมความกับมงคลที่ตรัสไว้ในคาถาที่ ๑ ประเทศถิ่น ซึ่งเป็นที่อยู่ของบัณฑิตทั้งหลายของสัตบุรุษคือคนดีทั้งหลาย เป็นประเทศถิ่นที่มีความร่มเย็นเป็นสุข มีผู้ปกครองที่ตั้งอยู่ในธรรม มีศาสนาที่ดีเช่นพระพุทธศาสนาที่นับถือ และมีที่ประกอบอาชีพการงานให้ได้รับประโยชน์สำหรับดำรงชีวิต มีเครื่องแวดล้อมที่ทำให้เกิดความสุขความสงบ เหล่านี้เป็นต้น ก็รวมเรียกว่าเป็นปฏิรูปเทสถิ่นอันสมควร

ความเป็นผู้มีบุญอันทำแล้วในก่อนก็หมายถึงว่าบุญคือความดีต่าง ๆ ซึ่งได้กระทำแล้วในกาลก่อน ย่อมเป็นเครื่องอุปถัมภ์ให้บังเกิดความสุขความเจริญในปัจจุบัน และในข้อนี้ก็ต้องทำความเข้าใจว่า แม้บุญคือความดีต่าง ๆ ที่ได้กระทำไว้แล้วในวันนี้ ก็ย่อมจะเป็น *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* สำหรับวันพรุ่งนี้ เหมือนอย่างความดีที่ได้กระทำไว้แล้วเมื่อวานนี้ ก็เป็น *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* สำหรับวันนี้ ความดีที่ได้กระทำไว้แล้วในปีนี้ ก็เป็น *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* สำหรับในปีหน้า หรือว่าความดีที่ได้กระทำไว้แล้วในปีที่แล้ว ก็ได้เป็น *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* สำหรับในปีนี้ เพราะฉะนั้น ในข้อนี้จึงมิได้หมายความว่าให้พึ่งบุญเก่าก็แล้วกัน ถ้าบุญเก่าไม่มีก็เป็นอันว่าไม่มีโอกาสที่จะได้ความสุขความเจริญ ไม่ใช่หมายความอย่างนั้น หมายความว่าในวันนี้ก็ให้ทำความดีซึ่งเป็นความดีในปัจจุบัน และความดีในปัจจุบันนี้เองก็จะเป็นปัจจัยอุดหนุนให้เกิดความสุขความเจริญในวันพรุ่งนี้วันมะรืนนี้ ดังนี้เป็นต้น เพราะว่าเราก็จะต้องถึงวันพรุ่งนี้วันมะรืนนี้ในเมื่อชีวิตยังดำรงอยู่ และแม้วันนี้เองก็เป็นวันพรุ่งนี้วันมะรืนนี้สำหรับวันที่ล่วงมา

แล้ว เพราะฉะนั้น จึงต้องทำความดีในวันนี้ และทำความดีอยู่เสมอ ๆ อยู่เรื่อย ๆ ไป

และในข้อนี้จะเห็นได้ว่าทุก ๆ คนนั้นต้องอาศัยความดีเก่ากันอยู่ด้วยกันทั้งนั้น เช่นว่าการสอบไล่ในปลายปี เมื่อเรียนมาครบปีหนึ่งก็มีการสอบไล่เลื่อนชั้น การสอบไล่เลื่อนชั้นนั้นก็เป็นผลของความดี คือการศึกษาเล่าเรียนที่ได้กระทำมาแล้วตั้งแต่ต้นปีโดยลำดับ และเมื่อมาถึงปลายปีถึงคราวสอบไล่ก็เป็นความดีเก่า คือเป็น *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* ใครที่มี *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา* ดี คือตั้งใจศึกษาเล่าเรียนมาดี การสอบไล่ในปลายปีก็ย่อมจะได้ผลตามที่ต้องการมากกว่าคนที่เกียจคร้าน เพราะฉะนั้นแม้ในปัจจุบันนี้เอง ทุกคนก็ต้องอาศัยความดีเก่า คือต้องทำความดีกันเรื่อย ๆ มา แล้วจึงจะให้ผลกันคราวหนึ่ง ๆ ในการเลื่อนขั้นของการงาน ก็เช่นเดียวกันก็ต้องอาศัยความดีเก่าที่ได้ปฏิบัติกระทำมาในปีหนึ่ง ๆ แล้วก็เลื่อนขั้นกัน ครั้งหนึ่ง ๆ เหล่านี้เป็นต้น

ความตั้งตนไว้ชอบ ก็หมายความว่าความตั้งตนไว้ในทางที่ถูกที่ควร ทำตนที่ไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธาขึ้น ที่ไม่มีศีลให้มีศีลขึ้น ที่ไม่มีจาคะไม่มีปัญญาให้มีจาคะมีปัญญาขึ้นเหล่านี้เป็นต้น เรียกว่าเป็นความตั้งตนไว้ชอบ ทั้ง ๓ นี้ก็เป็นมงคลอันสูงสุด

และต่อจากนั้น พระบรมศาสดาก็ได้ตรัสมงคลเป็นคาถาที่ ๓ ว่า *พาหุสจฺจญฺจ* ความได้สดับแล้วมาก ๑ *สิปฺปญฺจ* ศิลปศาสตร์ ๑ *วินโย จ สุสิกฺขิโต* วินัยอันศึกษาดีแล้ว ๑ *สุภาสิตา จ ยา วาจา* วาจาใดที่กล่าวดีแล้ว ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป *ความได้สดับแล้วมาก* ก็หมายความว่า ความที่ได้สดับศึกษาทรงจำวิทยาการต่าง ๆ ไว้ได้มาก สำหรับในทางพระพุทธศาสนาก็คือจำทรงพระพุทธวจนะไว้ได้มาก เรียนมากจำไว้ได้มาก

สิปฺปญฺจ ศิลปะนั้นความหมาย หมายถึงความฉลาดในหัตถกรรมหรือหัตถกิจ คือกิจที่จะพึงกระทำด้วยมือ ได้แก่การช่างต่าง ๆ หรือแม้ที่เรียกว่าศิลปะในความหมายปัจจุบัน

วินัยที่ศึกษาดีแล้ว ก็หมายถึงว่าได้ปฏิบัติศึกษาวินัย ทำตนให้เป็นผู้มีวินัย คือปฏิบัติหัดกายหัดวาจาด้วยความตั้งใจให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม ปฏิบัติตนอยู่ในวินัย ของหมู่ของคณะ เช่นเป็นภิกษุก็ปฏิบัติตามวินัยของภิกษุ เป็นสามเณรก็ปฏิบัติตามวินัยของสามเณร ในฝ่ายคฤหัสถ์ เมื่อเป็นทหารก็ปฏิบัติตามวินัยของทหาร เป็นข้าราชการก็ปฏิบัติตามวินัยของข้าราชการ แม้เป็นประชาชนทั่วไปก็ปฏิบัติตามวินัย

ของบ้านเมืองคือกฎหมายและระเบียบจารีตประเพณีที่ดีงามต่าง ๆ อันเป็นความประพฤติ ทางกายทางวาจา รวมความก็คือการที่ปฏิบัติฝึกหัดดัดกายดัดวาจาให้เป็นระเบียบเรียบร้อยดีงาม

วาจาที่เป็นสุภาษิต คือวาจาที่กล่าวดี หมายความว่าให้พูดดี ที่เรียกว่าวาจาเป็นสุภาษิตคือพูดดีนั้น ก็คือพูดถูกกาละพูดถูกกาลเวลา พูดวาจาที่เป็นความจริง พูดวาจาที่อ่อนหวานที่สุภาพ พูดวาจาที่ประกอบด้วยประโยชน์ และพูดวาจาประกอบด้วยจิตมีเมตตาคือมุ่งดีปรารถนาดี

ทั้งหมดนี้เป็นมงคลอันสูงสุด เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสมงคลด้วยคาถานี้แล้ว ก็ได้ตรัสมงคลเป็นคาถาที่ ๔ ต่อไปว่า *มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ* ความบำรุงซึ่งมารดาและบิดา ๑ *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห* ความสงเคราะห์บุตรและภรรยา ๑ *อนากุลา จ กมฺมนฺตา* การงานไม่อากูล ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป *ความบำรุงบิดามารดา* ก็คือ ความที่บำรุงมารดาบิดาด้วยการที่เอาใจใส่ดูแลท่าน ปฏิบัติในสิ่งที่ท่านต้องการให้ช่วยเหลือต่าง ๆ เหล่านี้เป็นต้น ตามหน้าที่ที่บุตรธิดาที่ดีพึงปฏิบัติต่อมารดาบิดาดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้แล้วในทิศ ๖ และอีกอย่างหนึ่ง คือการที่มาปฏิบัติรักษาจิตใจของท่านให้มีความสุข และส่งเสริมให้ท่านเจริญในธรรมปฏิบัติ ส่งเสริมให้ท่านปฏิบัติในการที่เพิ่มพูนความดีต่าง ๆ ตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน เช่น ทำให้ท่านเจริญด้วยศรัทธา เจริญด้วยศีล เจริญด้วยจาคะ เจริญด้วยปัญญา ดั่งนี้เป็นต้น รวมความว่าปฏิบัติให้ท่านได้มีความสุขทั้งทางกายทั้งทางใจ และให้ท่านเจริญด้วยสัมมาปฏิบัติต่าง ๆ ดั่งนี้เรียกว่าเป็นการบำรุงซึ่งมารดาบิดา

การสงเคราะห์บุตรและภรรยา ถ้าเป็นสตรีก็เป็นการสงเคราะห์บุตรและสามี ก็หมายความว่าการที่ปฏิบัติต่อบุตรภริยาหรือบุตรและสามีด้วยดีตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ในทิศ ๖ และรวมความก็คือปฏิบัติอันประกอบด้วยทาน คือการสละให้แก่กันได้ ปิยวาจา เจรจาถ้อยคำอันเป็นที่รัก อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์ต่อกัน และสมานัตตตา คือความที่วางตนสม่ำเสมอ เพื่อที่จะให้มีความสุขและมีความเจริญ ข้อนี้ จึงแยกได้ เป็น ๒ คือ สงเคราะห์บุตรธิดา ข้อหนึ่ง สงเคราะห์ภริยาข้อหนึ่ง

ข้อว่าการงานทั้งหลายไม่อากูล คำว่าไม่อากูลนั้นก็คือว่าการงานที่ไม่ล่วงเวลา หมายความว่าการงานอันใดควรจะกระทำเวลาไหนก็กระทำในเวลานั้น

ให้เสร็จสิ้น ไม่ทำให้ล่วงกาลล่วงเวลาที่เรียกว่าสายเสียแล้ว กระทำการงานที่สมควร คือมิใช่การงานที่ไม่สมควร และการงานอันใดที่ควรกระทำก็ต้องกระทำ ไม่ใช่ทอดทิ้งเสียไม่กระทำ และเมื่อจับกระทำแล้ว ก็ทำให้จริงจังไม่ใช่กระทำให้ย่อหย่อน เหล่านี้รวมเรียกว่าการงานที่ไม่อากูล

ทั้งหมดนี้เป็นมงคลอันสูงสุด ครั้นพระพุทธเจ้าได้ตรัสมงคลด้วยคาถานี้แล้ว ก็ได้ตรัสมงคลด้วยคาถาที่ ๕ ต่อไปว่า *ทานญฺจ* การให้ ๑ *ธมฺมจริยา จ* ความประพฤติซึ่งธรรม ๑ *ญาตกานญฺจ สงฺคโห* ความสงเคราะห์ซึ่งญาติทั้งหลาย ๑ *อนวชฺชานิ กมฺมานิ* กรรมทั้งหลายไม่มีโทษ ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป **ทาน** การให้ก็หมายถึงว่า การให้แก่บุคคลที่ควรให้ ให้สิ่งที่ควรให้ เพื่อสงเคราะห์อนุเคราะห์บูชาต่าง ๆ เป็นการเฉลี่ยความสุขของตนให้แก่ผู้อื่น

ธมฺมจริยา จ ความประพฤติซึ่งธรรมก็หมายถึงความประพฤติทางกาย ทางวาจา ทางใจ ตามคลองธรรม ความประพฤติที่เป็นธรรมจริยาคือความประพฤติตามคลองธรรมนี้

ทางกายก็คือความประพฤติเว้นจากการฆ่า แต่ประพฤติประกอบด้วยความเกื้อกูลแก่ชีวิตและร่างกายของผู้อื่น ความประพฤติเว้นจากการลักทรัพย์ แต่ว่าประพฤติประกอบสัมมาอาชีวะ คือเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบต่าง ๆ ความประพฤติเว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลาย แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลาย มีความสันโดษยินดีด้วยคู่ครองของตัว ไม่นอกใจ นี้เป็นธรรมจริยาความประพฤติธรรมทางกาย

ความประพฤติธรรมทางวาจานั้น ก็คือไม่พูดเท็จแต่พูดถ้อยคำที่เป็นจริงประกอบด้วยประโยชน์และถูกกาลเวลา ไม่พูดส่อเสียดยุแยงให้เขาแตกกัน แต่พูดประสานสามัคคี ไม่พูดคำหยาบ แต่พูดคำที่สุภาพอ่อนโยน ไม่พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่พูดถ้อยคำที่ประกอบด้วยธรรม ประกอบด้วยวินัย ยุติด้วยหลักฐานทั้ง ๔ นี้เป็นความประพฤติธรรมทางวาจา

ประพฤติธรรมทางใจนั้น ก็คือไม่โลภเพ่งเล็งทรัพย์สมบัติของผู้อื่นมาเป็นของตน แต่ประกอบด้วยความสันโดษคือความยินดีด้วยสิ่งของของตน ไม่พยาบาทปองร้าย แต่ว่าประกอบด้วยความเมตตาความกรุณา แผ่ออกไป ไม่มีความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม แต่มีความเห็นชอบ เช่น เห็นว่าบาปบุญมี และทำบุญได้บุญทำบาปได้บาป มารดาบิดาเป็นผู้มีพระคุณ ครูบา-

อาจารย์มีพระคุณ ทานศีลเป็นต้นที่ได้ปฏิบัติกระทำเป็นสิ่งมีผล เหล่านี้เป็นต้นเป็นความประพฤติธรรมทางใจ

สงเคราะห์ซึ่งญาติทั้งหลาย ก็คือความสงเคราะห์ญาติทั้งหลายตามสมควร ไม่ดูหมิ่นญาติของตนเอง และให้ความเอื้อเฟื้อเกื้อกูลตามที่จะพึงกระทำได้

กรรมทั้งหลายที่ไม่มีโทษ หมายความว่ากรรมคือการงานทั้งหมดที่ไม่มีโทษก็เป็นสิ่งที่ควรกระทำ เช่นว่าการสมาทานองค์ของศีลอุโบสถ การกระทำเป็นการช่วยขวนขวายในกิจการที่ควรทำทั้งหลายของหมู่คณะและของบุคคลอื่น และแม้การอื่นเช่นว่าการปลูกต้นไม้ การสร้างสะพาน หรือการสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ต่าง ๆ เหล่านี้เรียกว่าเป็นการงานที่ไม่มีโทษ เป็นสิ่งที่ควรกระทำ ทั้งหมดนี้ก็เป็นมงคลอันสูงสุด

พระบรมศาสดาได้ตรัสมงคลในคาถาที่ ๖ ต่อไปว่า *อารตี วิรตี ปาปา* ความงดเว้นจากบาป ๑ *มชฺชปานา จ สญฺญโม* ความสำรวมจากการดื่มซึ่งน้ำเมา ๑ *อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ* ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

ข้อว่า *อารตี วิรตี ปาปา* ความงดเว้นจากบาป คือความงดจากบาปและความเว้นจากบาป โดยอธิบายแยกว่า

ความงดจากบาปนั้น ก็คือความที่งดด้วยใจ อันหมายความว่า ความไม่ยินดีที่จะกระทำบาปด้วยใจ จึงมีความงดด้วยใจได้จากเจตนาที่จะกระทำบาปโดยที่มีความเห็นโทษในบาป เรียกว่าความงดจากบาป

ความเว้นจากบาป ก็คือความเว้นได้ทางกายทางวาจาใจ

มชฺชปานา จ สญฺญโม ความสำรวมจากการดื่มซึ่งน้ำเมา ไม่ได้หมายความว่าดื่มได้บ้าง คือให้สำรวมดื่ม ไม่ได้หมายความว่าให้สำรวมดื่มพอดิบพอดี ไม่ใช่อย่างนั้น ความสำรวมจากการดื่มในที่นี้หมายความว่า ความเว้นจากการดื่มซึ่งน้ำเมา ชื่อว่าความสำรวมจากการดื่มซึ่งน้ำเมา อันรวมถึงเครื่องมึนเมาต่าง ๆ ซึ่งมีในสมัยก่อนกับทั้งในสมัยปัจจุบันทั้งหมด

ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย ก็คือมีความไม่ประมาทในการที่จะเว้นจากอกุศลธรรมทั้งหลาย และที่จะอบรมกุศลธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น รวมความว่าไม่ประมาท ทั้งในการเว้นในการละทั้งในการกระทำ เพราะถ้ามีความประมาทเสียแล้ว ก็จะทำให้เว้นไม่ได้และทำให้กระทำไม่ได้ เมื่อมีความไม่ประมาทคือมีความไม่มัวเมาเลินเล่อเผลอเพลิน มีสติรักษาตนรักษาจิตใจอยู่ จึงจะทำให้ละอกุศลธรรมทั้งหลาย และประกอบ

กระทำกุศลธรรมทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นได้อย่างดี ดั่งนี้ชื่อว่าไม่ประมาทในธรรมทั้งหลายทั้งหมดนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

ครั้นแล้วพระพุทธเจ้าได้ตรัสคาถาที่ ๗ ต่อไปว่า *คารโว* จ ความเคารพต่อบุคคลที่ควรเคารพ ๑ *นิวาโต* จ ความไม่จองหอง ๑ *สนฺตุฏฺฐี* จ ความยินดีด้วยของอันมีอยู่ ๑ *กตญฺญุตา* ความเป็นผู้รู้อุปการะอันชนอื่นทำแล้วแก่ตน ๑ *กาเลน ธมฺมสฺสวนํ* ความฟังธรรมโดยกาล ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป *ความเคารพ* รวมทั้งความแสดงความกราบไหว้บูชา ความแสดงความนับถืออันทุก ๆ คนพึงกระทำต่อบุคคลที่ควรเคารพ ควรแสดงความนับถือทั้งหลาย อันหมายความว่าไม่เป็นคนที่กระด้างถือตัว เมื่อเห็นบุคคลที่ควรเคารพก็ให้แสดงความเคารพ เช่น มีความเคารพต่อพระรัตนตรัย ต่อพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ตลอดจนถึงวัตถุที่นับเนื่องในพระรัตนตรัย เช่น พระพุทธปฏิมา มีความเคารพต่อมารดาบิดา ต่อครูบาอาจารย์ เหล่านี้เป็นต้น

ความไม่จองหอง ก็คือความที่ไม่ทะนงตน ความทะนงตนคือความพองตน ดังที่ในบัดนี้เรียกว่า เบ่ง เป็นสิ่งที่ไม่ดี เพราะว่าความเบ่งก็ดี ความทะนงตนก็ดี ย่อมทำให้ไม่เป็นมงคลต่อตนเอง ทำให้เป็นที่ตำหนิติเตียนแก่ผู้ที่เห็นทั้งหลาย แม้เขาจะไม่พูดเขาก็ต้องนึกอยู่ในใจว่าบุคคลคนนี้ไม่ดี เพราะฉะนั้น ก็ต้องระมัดระวังที่จะปฏิบัติตนไม่เป็นคนเบ่งหรือทะนงตน

สันโดษ คือความยินดีด้วยของอันมีอยู่ ก็รวมถึงความยินดีตามกำลังความยินดีตามสมควรด้วย อันเป็นเหตุให้จิตใจมีความอิ่มมีความเต็มมีความพอ ที่ท่านแสดงว่าเป็นทรัพย์อย่างยิ่ง เพราะว่าไม่ว่าจะมีทรัพย์เท่าใด ถ้าไม่มีสันโดษแล้วก็ยังจนอยู่ร่ำไป ไม่รู้จักพอ แต่ว่าถ้ามีสันโดษแล้ว แม้จะมีทรัพย์ที่เป็นวัตถุอยู่ไม่มากนัก ก็มักว่ามั่งมีอิ่มเต็มพอ เพราะฉะนั้น ก็ต้องรู้จักปฏิบัติให้มีสันโดษอยู่ตามสมควร

กตญฺญุตา หรือความกตัญญู รู้อุปการะอันคนอื่นทำแล้ว เป็นสิ่งที่เป็นประโยชน์ และเป็นสิ่งที่มีอุปการะมาก เพราะความกตัญญูจะทำให้เป็นผู้รู้จักคุณคน และรู้จักที่จะปฏิบัติตอบแทนคุณของท่านในทางที่ชอบ ไม่ลบหลู่คุณท่าน ทำให้บังเกิดความเจริญแก่ตนเอง เพราะจะทำให้ตนเองปฏิบัติตนอยู่ในทางที่ดีที่ชอบ รักษาความดีความชอบยิ่ง ๆ ขึ้นไปได้ด้วย

ความฟังธรรมโดยกาลนั้น ก็คือความฟังหรืออ่านธรรม ดังธรรมที่เป็น

คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ตามกาลเวลาอันสมควร ก็จะเป็นการเพิ่มพูนสติปัญญาและสัมมาปฏิบัติให้แก่ตน เหล่านี้เป็นมงคลอันสูงสุด

ครั้นแล้วพระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสมงคลเป็นคาถาที่ ๘ ต่อไปว่า *ขนฺตี* จ ความอดทน ๑ *โสวจสฺสตา* ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑ *สมณานญฺจ ทสฺสนํ* ความเห็นท่านผู้ระงับบาปทั้งหลาย ๑ *กาเลน ธมฺมสากจฺฉา* ความเจรจาซึ่งธรรมโดยกาล ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

อธิบายสังเขป *ขนฺติ* ความอดทน หมายความว่าอดทนต่อความตรากตรำ เช่น อดทนต่อหนาวร้อน หิวกระหายทำการทำงาน อดทนต่อความลำบาก เช่น อดทนต่อทุกขเวทนาที่เกิดในเวลาป่วยไข้ และอดทนต่อความเจ็บใจ อันหมายความว่าอดทนต่อถ้อยคำอันมีผู้กล่าวจาบจ้วงอันทำให้เกิดโทสะ ก็ทำความอดทนไว้ รวมความก็คือว่า อดทนต่อรูป ต่อเสียง ต่อกลิ่น ต่อรส ต่อโผฏฐัพพะ และต่อธรรมคือเรื่องราวทางใจอันเป็นที่ตั้งแห่งโลภโกรธหลงทั้งหลาย หรือเป็นที่ตั้งแห่งราคะโทสะโมหะนั้นเอง เหล่านี้เป็น ขันติ คือความอดทน

โสวจสฺสตา ความเป็นผู้ว่าง่าย หมายความว่าเป็นผู้ไม่ดื้อดึงถือรั้น เมื่อมีผู้ว่ากล่าวอันถูกต้อง พิจารณาเห็นว่าถูกต้องก็ยอมรับและยอมปฏิบัติ แต่ทว่าถ้าไม่ถูกต้อง ก็ไม่รับไม่ปฏิบัติ แต่ก็ไม่ควรจะโกรธต่อผู้ที่ว่ากล่าว เป็นแต่เพียงว่าเมื่อถูกเมื่อชอบ ก็รับปฏิบัติ เมื่อไม่ถูกไม่ชอบก็ไม่รับไม่ปฏิบัติ ไม่ดื้อดึงถือรั้นต่อสิ่งที่ถูกต่อสิ่งที่ชอบ มีความรู้สึกในผู้ที่กล่าวแนะนำตักเตือนในสิ่งที่ถูกที่ชอบเหมือนอย่างผู้ที่ชี้ขุมทรัพย์ให้ บรรดาผู้ที่ต้องการทรัพย์เมื่อมีผู้มาชี้ขุมทรัพย์ให้ ก็ย่อมมีความยินดีฉันใด ผู้ที่มุ่งถูกต้อง เมื่อมีผู้มาว่ากล่าวตักเตือนในทางที่ถูกที่ชอบก็มีความยินดีรับฟังเหมือนอย่างเขามาชี้ขุมทรัพย์ให้ฉะนั้น

ความเห็นสมณะ คือผู้ระงับบาปทั้งหลายย่อมจะทำให้มีจิตใจสงบระงับ และจะนำให้เกิดศรัทธาความเชื่อ ปสาทะความเลื่อมใสในท่านผู้ที่สงบระงับนั้น นำให้เข้านั่งใกล้ และให้สดับฟังคำสั่งสอน และจะได้สติปัญญา ได้ทางปฏิบัติที่ถูกต้อง นำไปปฏิบัติให้เกิดความสุขความเจริญแก่ตน

การเจรจาธรรมโดยกาล ก็คือว่าสนทนาธรรมกันโดยกาล อันหมายความว่าให้สนทนาธรรมกันโดยกาลเวลาอันสมควรด้วย ไม่ควรจะสนทนากันในเรื่องอื่น ๆ แต่เพียงอย่างเดียว ควรจะนึกถึงธรรมและสนทนาธรรมกันบ้าง

เพราะการสนทนาธรรมกันบ้างนั้นก็จะทำให้ได้ปัญญาในธรรม ได้สติปัญญาในธรรมกันยิ่งขึ้น นำให้มีความเจริญด้วยสัมมาปฏิบัติ คือปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ

ในคาถาที่ ๙ ได้ทรงแสดงมงคลอันเป็นข้อปฏิบัติเป็นไปเพื่อความหลุดพ้นอันจะกล่าวว่าเป็นข้อปฏิบัติทางศีล สมาธิ ปัญญา ก็ได้ แต่ก็เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ในคาถาที่ ๙ ได้ตรัสว่า *ตโป* จ ความเพียรเผากิเลส ๑ *พฺรหฺมจริยญฺจ* ความประพฤติอย่างพรหมหรือความประพฤติอันประเสริฐ ๑ *อริยสจฺจาน ทสฺสนํ* ความเห็นซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย ๑ *นิพฺพานสจฺฉิกิริยา* จ ความทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ๑ *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันอุดมคือสูงสุด

อธิบายสังเขป *ตโป* แปลทับศัพท์ว่า ตบะ คำว่า ตบะ นั้นแปลว่า เครื่องเผาหรือการเผาให้เร่าร้อน ในทางลัทธิปฏิบัติก่อนแต่พุทธกาลบังเกิดขึ้น ฤาษีบำเพ็ญตบะ บางลัทธิก็คือนำไม้มากองและจุดไฟเผาและก็เพ่งดูไฟ ถือว่าเป็นการบำเพ็ญตบะ และยังมีลัทธิปฏิบัติเกี่ยวกับการเผาที่ยิ่งขึ้นไปกว่านี้ ตลอดจนถึงนำเอาสัตว์เดียรัจฉาน จนถึงมนุษย์มาเผาก็มี ต้องการที่จะให้เป็นที่โปรดปรานของพระเป็นเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามที่เชื่อถือ

แต่ว่าในทางพระพุทธศาสนานั้น นำเอาคำว่าตบะมาใช้ให้หมายถึงวิริยะคือความเพียร ซึ่งหมายความว่าเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน เพราะโดยปกตินั้นกิเลสที่บังเกิดขึ้นก็เผาใจของบุคคลให้เร่าร้อน ดังที่เทียบกิเลสกับไฟ อัคคิคือไฟ ๓ กอง ได้แก่ราคัคคิ ไฟคือราคะ โทสัคคิ ไฟคือโทสะ โมหัคคิ ไฟคือโมหะ บังเกิดขึ้นก็เผาใจของบุคคล เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสสอนให้บำเพ็ญเพียรเผากิเลสเสีย ให้กิเลสร้อนไปเองสิ้นไปเอง เพราะถ้าไม่เผากิเลส กิเลสก็เผาใจของบุคคลให้ร้อน เพราะฉะนั้นให้เพียรเผากิเลสเสีย ให้กิเลสร้อนให้หมดสิ้นไป เพราะฉะนั้น จึงหมายถึงความเพียรเผากิเลส

อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงอินทรียสังวรคือความสำรวมอินทรีย์ ได้แก่ความสำรวมตาหูจมูกลิ้นกายและมนะคือใจโดยที่มีสติความระลึกได้ พร้อมทั้งญาณคือความหยั่งรู้ หรือปัญญา ป้องกันปิดกั้นมิให้เกิดความยินดีความยินร้ายในขณะที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้ถูกต้องโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง และมนะคือใจ ได้รู้ธรรมคือเรื่องราวที่บังเกิดขึ้นทางมโนคือใจ ความที่มีสติกับทั้งญาณคือ ปัญญาคอยป้องกันปิดกั้นมิให้เกิดความยินดีความยินร้ายในรูปเสียงเป็นต้น

ที่ประสบพบพาน คือโดยที่มิให้บังเกิดเป็นกระแสกิเลสคือกระแสของความยินดียินร้าย หรือเรียกว่ากระแสของตัณหาบังเกิดขึ้น อาศัยอายตนะภายในภายนอกที่มาประจวบกันนั้นไหลเข้ามาสู่ใจ ท่วมทับใจ คอยระงับเสียดั่งนี้เรียกว่าอินทรียสังวร ความสำรวมอินทรีย์ก็เป็นตบะอย่างหนึ่งทางพระพุทธศาสนา และก็มีความหมายถึงธรรมปฏิบัติข้ออื่นอีกได้ เพราะธรรมปฏิบัติแม้ข้ออื่นก็เป็นเครื่องเผากิเลสด้วยกันทั้งนั้น แต่ว่าก็ยกเอาความเพียรเผากิเลสนี่แหละขึ้นมาเป็นที่ตั้งอธิบายตบะ

พฺรหฺมจริยญฺจ ความประพฤติอย่างพรหมหรือความประพฤติประเสริฐ พรหมจริยา หรือพรหมจรรย์ ที่เรียกกันในภาษาไทยก็มักจะใช้หมายถึงเมถุนวิรัติ ความงดเว้นจากเมถุนธรรมธรรมของคนคู่บ้าง ใช้หมายคลุมถึงสมณธรรม คือธรรมที่เป็นเหตุทำใจให้สงบระงับ หรือว่าคลุมถึงศาสนาคือคำสั่งสอนโดยส่วนรวมบ้าง ใช้หมายถึงมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น มีสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบเป็นที่สุดบ้าง ก็รวมความว่าบรรดาความประพฤติที่ประเสริฐก็เรียกว่าพรหมจรรย์ได้

อริยสจฺจาน ทสฺสนํ ความเห็นซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย อริยสัจจ์ก็คือสัจจะความจริงหรือของจริงของแท้ที่ทำให้ผู้เห็นเป็นอริยะคือผู้ประเสริฐ ผู้เจริญ หรือว่าสัจจะที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐได้ทรงเห็นและทรงแสดง อันได้แก่ ทุกข์ ๑ ทุกขสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ ๑ ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ ๑ ทุกขนิโรธ-คามินีปฏิปทา ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ๑ เรียกว่าอริยสัจจ์ ๔ อันเป็นสัจจะที่เป็นหลักในพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าตรัสรู้พระธรรม คือคำว่า พุทธะ พระผู้ตรัสรู้ หรือสัมมา-สัมพุทธะ พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ หากจะถามว่า ตรัสรู้อะไร ก็ตอบกันกว้าง ๆ ว่าก็ตรัสรู้พระธรรม หากจะถามว่าพระธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้นั้นคืออะไร ก็ตอบตามปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าเองว่าคืออริยสัจจ์ทั้ง ๔ ดังกล่าว เพราะฉะนั้น จึงมีคำอธิบายคำว่าธรรมหรือธรรมะอย่างหนึ่งว่าได้แก่ สัจจธรรม ธรรมคือสัจจะ และศาสนธรรม ธรรมคือคำสั่งสอน

สำหรับธรรมคือสัจจะ ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ก็คืออริยสัจจ์ทั้ง ๔ ฉะนั้นก็ตอบได้ว่า หากจะถามว่าพระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร ก็ตรัสรู้อริยสัจจ์ทั้ง ๔ และพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนอะไร ก็กล่าวได้อีกว่า ก็ทรงสั่งสอนอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้นั่นเอง ทรงนำเอาอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ที่ได้ตรัสรู้มาทรงแสดง สั่งสอน แม้จะ

ทรงยกเอาข้อธรรมที่มีชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งมาทรงแสดง และตรัสแสดงธรรมนั้นโดยปริยายคือทางแสดงอันใดอันหนึ่งก็ตาม ก็สงเคราะห์เข้าในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ ทั้งนั้น เพราะฉะนั้น อริยสัจจ์ทั้ง ๔ จึงเป็นที่สรุปรวมของธรรมที่เป็นพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ ได้ตรัสอุปมาไว้ว่า เหมือนอย่างรอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายในโลก รอยเท้าช้างนั้นใหญ่กว่ารอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เดินดินด้วยกันทั้งหมด รอยเท้าของสัตว์ทั้งหลายที่เดินดินด้วยกันทั้งหมดนั้นก็รวมได้ในรอยเท้าช้าง ฉันใดก็ดี ธรรมที่ทรงสั่งสอนก็รวมเข้าในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ดั่งนี้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา

การเห็นอริยสัจจ์ก็คือความที่ได้ศึกษาปฏิบัติธรรมจนรู้เห็นในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ด้วยปัญญาของตน เป็นเครื่องกำจัดกิเลสและกองทุกข์ในสันดานให้สิ้นไปบางส่วนบ้าง สิ้นเชิงบ้าง แต่แม้ว่ายังไม่รู้เห็นด้วยปัญญาของตน แต่ว่าศึกษาให้มีความรู้จำได้แม้ด้วยสัญญา และพยายามที่จะทำความเข้าใจในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้ และก็ปฏิบัติละสมุทัย เหตุให้เกิดทุกข์ และปฏิบัติมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าในศีล สมาธิ ปัญญาให้ยิ่งขึ้นไปโดยลำดับ ก็ย่อมจะทำให้ได้ปัญญารู้เห็นในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ นี้โดยลำดับ แม้แต่ในขั้นตั้งแต่เห็นราง ๆ แล้วก็จะแจ่มแจ้งขึ้นมาเรื่อย ๆ

นิพฺพานสจฺฉิกิริยา ความกระทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน เป็นอันว่าได้แสดงถึงเป้าหมายที่พึงบรรลุในพระพุทธศาสนาคือนิพพาน และธรรมที่แสดงในพระพุทธศาสนานั้นก็สรุปลงได้ว่า เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะ คือประโยชน์ปัจจุบัน ๑ เป็นสัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า ๑ ปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่ง ๑

สำหรับที่เป็นทิฏฐธัมมิกัตถะและสัมปรายิกัตถะนั้นเป็นโลกียะ เกี่ยวด้วยโลก คือยังเกี่ยวแก่ความที่อยู่ในโลกครองตัวอยู่ในโลกอันหมายถึงจิตใจ จิตใจที่ยังข้องติดอยู่ในโลก โดยตรงก็คือยังมีกิเลสอันเป็นเหตุให้ยึดถือและยังมีความทุกข์ต่าง ๆ อันเป็นความทุกข์ของโลก รวมเข้าในความเกิดแก่เจ็บตาย แต่ว่าก็เกิดมาดีมีความสุขทั้งในปัจจุบันและทั้งในภายหน้า แก่ก็แก่ดี เจ็บก็เจ็บดี ตายก็ตายดี คือว่าไปดีเป็นสุคติ ดั่งนี้ก็เรียกว่าเป็น ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ปัจจุบัน สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ภายหน้า ก็เป็นโลกียะ เกี่ยวอยู่กับโลก คือจิตใจยังมีผูกพันเป็นไปอยู่ในโลก ต้องแก่เจ็บตาย อยู่ในโลก ก็เป็นสุคติ คือไปดี คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้านั้นก็เป็นไปเพื่อประโยชน์อันเป็นโลกียะคือเกี่ยวกับโลก สำหรับจิตใจที่ยังมีกิเลส

ผูกพันอยู่กับโลก ยังละกิเลสไม่ได้ ดั่งนี้ส่วนหนึ่ง

และที่เป็นปรมัตถะ ประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน ก็เป็นคำสั่งสอนที่ปฏิบัติให้พ้นโลก อันหมายความว่าจิตใจนั้นพ้นจากความติดความผูกยึดถือติดพันอยู่ในโลก ก็คือละกิเลสอันเป็นเหตุให้ติดพันยึดถืออยู่กับโลกนี้เสียได้บางส่วนบ้างสิ้นเชิงบ้าง คือว่าละสังโยชน์ ๑๐ นั่นแหละได้บางส่วนบ้างสิ้นเชิงบ้าง โดยที่การปฏิบัตินั้นเข้าขั้น ตัดกิเลสได้ เป็นมรรคเป็นผล และเมื่อเป็นมรรคเป็นผลก็เป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงได้มีแสดงว่ามรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่อยู่เหนือโลกพ้นโลก ก็คือพ้นกิเลสตามทางแห่งพระพุทธศาสนา และมรรค ๔ ผล ๔ นั้นได้มีแสดงไว้ในวินัยมุข เล่ม ๑ ในสิกขาบทที่ ๔ ที่ว่าด้วยการอวดอุตริมนุสสธรรม โดยที่มรรคผลนี้เป็นอุตตริมนุสสธรรม ธรรมที่ยิ่งของมนุษย์หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง และนิพพานนั้นก็บรรลุสืบต่อจากมรรคและผล โดยที่มีเปรียบไว้เหมือนอย่างคนที่มีโรค จึงบริโภคยาแก้โรค ยานั้นที่เป็นเครื่องกำจัดโรคระงับโรคก็เหมือนอย่างมรรค โรคที่หายไประงับไปก็เปรียบกับผล และความที่ร่างกายหายโรคก็เป็นร่างกายที่มีสุขภาพอนามัย มีอำนาจมีเสรีในอันที่จะประกอบกิจการงานต่าง ๆ เป็นต้น ดั่งนี้ก็เทียบกับนิพพาน จิตใจก็เหมือนกัน จิตใจมีโรคก็คือมีกิเลส กิเลสต่าง ๆ เหมือนอย่างโรคของร่างกายจึงต้องบริโภคยา ก็คือปฏิบัติธรรม และเมื่อปฏิบัติธรรมจนถึงธรรมที่ปฏิบัตินั้นกำจัดกิเลสได้ นั่นก็เป็นมรรค การกำจัดกิเลสได้คือกิเลสหายไป ก็เป็นผล จิตใจก็สู่สภาพที่ไม่มีโรคไม่มีกิเลสเครื่องร้อยรัดทั้งหมด ก็เป็นนิพพาน เพราะฉะนั้น มรรคผลนิพพานนั้นจึงเนื่องกัน แต่ก็แจกเป็นมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑

การกระทำให้แจ้งนิพพานก็คือการปฏิบัติจนถึงละกิเลสได้บางส่วนหรือสิ้นเชิง เป็นมรรคเป็นผล จิตใจก็สู่สภาพที่ไม่มีกิเลสบางส่วนหรือสิ้นเชิงก็เป็นนิพพานไปโดยลำดับ ดั่งนี้ชื่อว่ากระทำให้แจ้งนิพพาน และแม้นิพพานจะมีความหมายที่สูงดั่งนั้น แต่ก็มีการแสดงนิพพานที่เรียกว่า ตทังคนิพพาน คือนิพพานด้วยองค์นั้น หมายความว่าการปฏิบัติในขั้นธรรมดาสามัญนี้แหละ เมื่อปฏิบัติธรรมทีหนึ่งก็ระงับกิเลสกันได้ทีหนึ่ง ก็เป็นนิพพานกันทีหนึ่ง เช่นว่าความโกรธบังเกิดขึ้น ก็ทำเมตตาภาวนาหรือว่าอบรมปัญญา เมื่อเมตตาภาวนาและปัญญาแรงก็ระงับความโกรธได้ ก็เป็นมรรคเป็นผลกันทีหนึ่งและจิตใจที่หายโกรธก็เป็นนิพพานกันทีหนึ่ง

แม้เมื่อราคะบังเกิดขึ้นโมหะบังเกิดขึ้นก็เช่นเดียวกัน เมื่อปฏิบัติธรรมระงับก็เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพพานกันทีหนึ่ง ๆ ดั่งนี้ เรียกว่า ตทังคนิพพาน เป็นนิพพานที่ได้ด้วยการปฏิบัติในเมตตาในปัญญา หรือในธรรมข้อนั้น ๆ กันคราวหนึ่ง ๆ ดังนี้ก็เป็นตทังคนิพพานก็นิพพานได้ดั่งนี้ และเมื่อได้ปฏิบัติ จนได้ดับกิเลสกันคราวหนึ่ง ๆ จิตใจก็ได้พบกับภาวะที่สงบจากกิเลสกันคราวหนึ่ง ๆ ก็ให้สงบดูใจที่สงบนี้ให้แจ่มแจ้งว่าใจที่สงบกิเลสนี้ดีอย่างนี้ ๆ สงบอย่างนี้ ๆ ให้เข้าใจแล้ว ก็จะทำให้บังเกิดฉันทะคือความพอใจ ใคร่ที่จะปฏิบัติให้พบกับภาวะในจิตของตนที่สงบ ระงับดังกล่าวนั้นยิ่ง ๆ ขึ้นไป

ต่อจากนั้นพระพุทธเจ้าก็ตรัสมงคลเป็นคาถาสุดท้าย อันเป็นคาถาที่ ๑๐ ที่แสดงมงคลว่า *ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ* จิตของผู้ใดอันโลกธรรมทั้งหลายถูกต้องแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว *อโสกํ* ไม่มีโศก *วิรชํ* มีธุลีไปปราศแล้ว *เขมํ* เกษม *เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

มงคลที่ตรัสแสดงในคาถานี้เป็นการตรัสแสดงถึงจิตที่ได้อบรมปฏิบัติในมงคลต่าง ๆ ที่ตรัสแสดงมาข้างต้นโดยลำดับว่า จิตที่ไม่หวั่นไหวในเมื่อได้กระทบถูกโลกธรรม และก็วางเป็นหลักสำหรับปฏิบัติทั่วไปด้วยว่า จิตที่ไม่หวั่นไหวได้เช่นนี้เป็นมงคลอันสูงสุด

โลกธรรมนั้นแปลว่าธรรมของโลกหรือธรรมสำหรับโลก ได้แก่ *ลาโภ* ลาภ *อลาโภ* ไม่ได้ลาภหรือเสื่อมลาภ *ยโส* ยศ *อยโส* ไม่ได้ยศหรือเสื่อมยศ *นินฺทา* ความถูกนินทา *ปสํสา* ความได้รับการสรรเสริญ *สุขํ* คือความสุข *ทุกฺขํ* คือความทุกข์ต่าง ๆ ทางกายทางใจ ทั้ง ๘ ประการชื่อว่าโลกธรรมเพราะเหตุว่าเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลายในโลกไม่มียกเว้น เกิดขึ้นทั้งแก่สามัญชนทั่วไป ทั้งแก่อริยบุคคล เกิดขึ้นทั้งแก่พระพุทธเจ้าเองและพระอรหันตสาวกทั้งหลาย

แต่ว่าสำหรับสามัญชนทั่วไปนั้น มีความยินดีในเมื่อได้ลาภได้ยศได้สรรเสริญได้สุข ย่อมมีความยินร้ายในเมื่อพบกับ ความไม่ได้ลาภหรือเสื่อมลาภ ความไม่ได้ยศหรือเสื่อมยศ ความที่ต้องถูกนินทา และความทุกข์ทางกายทางใจต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพราะว่าสามัญชนทั่วไปนั้นเมื่อได้รับโลกธรรมแล้ว ไม่ได้พิจารณาให้เห็นว่าโลกธรรมนี้เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา

แต่อริยบุคคลทั้งหลายนั้นเมื่อได้รับโลกธรรม ก็ย่อมพิจารณาให้เห็นว่า สิ่ง

เหล่านี้ไม่เที่ยงเป็นทุกข์ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น โลกธรรมเหล่านี้จึงครอบงำจิตใจของปุถุชนหรือสามัญชนทั้งหลายได้ แต่ว่าไม่ครอบงำจิตใจของพระอริยบุคคลทั้งหลายได้

สำหรับบุคคลที่มีโลกธรรมครอบงำจิตใจได้ เพราะมิได้มีปัญญาพิจารณาให้เห็นตามเป็นจริง ย่อมมีความยินดีความยินร้าย ดั่งนี้ชื่อว่า มีจิตใจที่หวั่นไหว แต่ว่าพระอริยบุคคลนั้นย่อมเป็นผู้ที่มีจิตใจไม่ยินดียินร้ายหรือวางใจเป็นกลางไม่สะดุ้งสะเทือนหวั่นไหว ชื่อว่าไม่หวั่นไหว เพราะฉะนั้น การที่มีจิตยังหวั่นไหวอยู่ ก็ชื่อว่าเสียมงคลไปหรือไม่ได้มงคล แต่ว่าถ้ามีจิตไม่หวั่นไหวพยายามรักษาจิตให้คงที่ได้ ก็ได้ชื่อว่าพยายามรักษามงคลไว้ได้หรือมีมงคลอันสูงสุดสำหรับตัวเอง

ได้ตรัสแสดงต่อไปว่า จิตที่ไม่หวั่นไหวนี้ย่อมเป็นจิตที่ *อโสกํ* คือว่าไม่มีโศก คือไม่มีทุกข์ที่จะทำให้จิตใจเหือดแห้งไม่สบายปั่นป่วนเดือดร้อน *วิรชํ* เป็นจิตใจที่ไม่มีธุลีละอองมาจับต้อง ธุลีละอองก็คือกิเลส ไม่มีกิเลสคือความยินดีความยินร้ายเข้ามาจับต้อง *เขมํ* เป็นจิตใจที่เกษมคือปลอดโปร่งสวัสดี ความเกษมก็คือความปลอดโปร่งสวัสดี ยอดของความสวัสดีก็คือจิตใจที่ไม่มีโศก ไม่มีผงธุลีคือกิเลสเข้าจับต้อง ก็คือจิตใจที่ไม่หวั่นไหว ในเมื่อกระทบกับโลกธรรมทั้งหลาย

แต่ว่าการที่จะมีจิตใจบรรลุถึงความไม่กระทบหวั่นไหวดังที่ได้กล่าวแล้ว ถ้าว่าอย่างอุกฤษฏ์ก็คือสูงสุดก็ต้องปฏิบัติจนเห็นอริยสัจจ์ทำให้เห็นนิพพานแจ่มแจ้งดังกล่าว

แต่ว่าแม้ว่าจะปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา มาโดยลำดับในขั้นที่เป็นสามัญ เมื่อได้ปัญญาพิจารณาเห็นเกิดดับ เห็นทุกข์คือความที่ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปของสิ่งทั้งหลายตามสมควร ก็ย่อมจะไม่หลงติด ยินดียินร้ายในโลกธรรมทั้งหลายจนเกินไป จะมีความหลงติดอยู่บ้างก็เป็นธรรมดาของผู้ที่ยังละไม่ได้หมด แต่ไม่ถึงกับหลงกันอยู่จนถึงกับล่มจมหมดเนื้อหมดตัว เพราะยังตั้งตัวไว้ได้ในธรรมตามสมควร แม้ดั่งนี้ก็ได้ชื่อว่าได้ประคองจิตไว้คือไม่หวั่นไหวตามสมควร และโดยเฉพาะก็คือว่า ไม่หวั่นไหวไปจนถึงกับทำชั่ว รักษาตนรักษาจิตไว้ได้ ยั้งตนไว้ได้ยั้งจิตไว้ได้ ห้ามตนไว้ได้ห้ามจิตไว้ได้จากการกระทำชั่วทั้งหลาย แม้ว่าจะประสบโลกธรรมทั้งหลายที่ไม่ปรารถนา และแม้ปรารถนาและได้มาก็ตาม ก็ไม่หลงไปจนถึงหมดเนื้อหมดตัวหลงไปจนหมดสิ้น จะทำให้เกิดความลำพอง ชักนำ

ให้ทำความชั่ว เพื่อจะให้ได้มายิ่งขึ้น เพราะจะยังมีสติปัญญาที่จะยับยั้งชั่งใจ ห้ามปรามตัวเองจากการที่จะปฏิบัติไปในทางที่ชั่ว ประคองให้ไปในทางที่ดี อันเป็นไปในทางที่เรียกว่า อัตตสัมมาปณิธิ ตั้งตนไว้โดยชอบเป็นต้น ทำให้สามารถปฏิบัติในข้อปฏิบัติที่เป็นมงคลทั้งหลายแม้ที่ตรัสไว้อย่างสามัญสำหรับคนทั่วไปได้โดยลำดับ แม้ดั่งนี้ก็ยังเป็นการดี ก็ชื่อว่าเป็นการรักษาจิตใจไม่ให้หวั่นไหวได้ตามสมควร

สำหรับในคาถาที่ ๑๐ นี้ก็แยกออกเป็นมงคลได้ คือ ข้อที่*จิตไม่หวั่นไหว* ในเมื่อถูกโลกธรรมทั้งหลายถูกต้อง ก็นับเป็นมงคลข้อหนึ่ง *อโสกํ* ไม่มีโศก ความที่รักษาจิตไม่ให้มีความโศกก็เป็นมงคลข้อหนึ่ง *วิรชํ* ความรักษาจิตไว้ไม่ให้มีกิเลสธุลีเข้ามาจับ บังเกิดขึ้นแปดเปื้อน คอยปัดเป่าผงกิเลสธุลีออกไปจากจิตใจอยู่เสมอ เหมือนดังทำความสะอาดปัดกวาดห้องของเราเอง คอยกวาดคอยถูให้มีความสะอาดอยู่ก็เป็นมงคลข้อหนึ่ง *เขมํ* เกษมคือปลอดโปร่งสวัสดีก็เป็นมงคลอีกข้อหนึ่ง ก็นับเป็นมงคลในคาถานี้ได้ ๔ ข้อ

รวมเข้าก็เป็นมงคล ๓๘ ประการ ซึ่งท่านพระสิริมังคลาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์อธิบายมงคลสูตรชื่อว่ามังคลัตถทีปนี ได้กล่าวระบุไว้ว่า มงคล ๓๘ ประการนั้นแสดงไว้ในคาถา ที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๖ สามมงคล แสดงไว้ในคาถาที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๘ ที่ ๙ ที่ ๑๐ คาถาละ ๔ มงคล แสดงไว้ในคาถาที่ ๗ ห้ามงคล ก็รวมเป็น ๓๘ ประการ สำหรับในคาถา ที่ ๔ นั้น คือ *มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ* ความบำรุงซึ่งบิดาและมารดา *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห* สงเคราะห์บุตรและภริยา *อนากุลา จ กมฺมนฺตา* การงานทั้งหลายไม่อากูล ดูก็มีเพียง ๓ ข้อ แต่พระอาจารย์ท่านแสดงไว้ว่าในคาถานี้มี ๔ ข้อ จึงจำเป็นที่จะต้องแยก *มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ* ความบำรุงซึ่งมารดาและบิดา เป็น ๒ ข้อ หรือว่า *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห* เป็น ๒ ข้อ ท่านก็ไม่ได้แสดงไว้ชัดว่าให้แยกข้อไหน แต่เมื่อพิจารณาดูแล้ว ควรจะแยกข้อ *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห* ความสงเคราะห์ซึ่งบุตรและภริยา เพราะว่าได้มีแสดงถึงหน้าที่ ซึ่งสามีพึงปฏิบัติต่อภริยาไว้ส่วนหนึ่ง หน้าที่ที่บิดามารดาพึงปฏิบัติต่อบุตรธิดาไว้ส่วนหนึ่ง ฉะนั้น จึงน่าจะแยกข้อนี้ออกเป็น ๒ ได้ คือความสงเคราะห์บุตร ๑ ความสงเคราะห์ภริยาหรือสามี ๑ ส่วนข้อบำรุงมารดาบิดานั้นควรรวมเป็นข้อเดียวกัน มีแสดงถึงหน้าที่ ที่บุตรธิดาพึงปฏิบัติต่อบิดามารดาอันเดียวกัน เมื่อแยกดั่งนี้จึงได้มงคลในคาถานี้เป็น ๔

มงคล ๓๘ ประการนั้นก็อาจที่จะเรียงลำดับข้อได้ดังนี้

๑. *อเสวนา จ พาลานํ*
ความไม่เสพซึ่งคนพาลทั้งหลาย

๒. *ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา*
ความเสพซึ่งบัณฑิตทั้งหลาย

๓. *ปูชา จ ปูชนียานํ*
ความบูชาซึ่งชนควรบูชาทั้งหลาย

๔. *ปฏิรูปเทสวาโส จ*
ความอยู่ในประเทศคือถิ่นอันสมควร

๕. *ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา*
ความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำแล้วในก่อน

๖. *อตฺตสมฺมาปณิธิ จ*
ความได้ตั้งตนไว้ชอบ

๗. *พาหุสจฺจญฺจ*
ความได้สดับแล้วมาก

๘. *สิปฺปญฺจ*
ศิลปศาสตร์

๙. *วินโย จ สุสิกฺขิโต*
วินัยอันศึกษาดีแล้ว

๑๐. *สุภาสิตา จ ยา วาจา*
วาจาเป็นสุภาษิตคือกล่าวดี

๑๑. *มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ*
ความบำรุงซึ่งมารดาและบิดา

๑๒, ๑๓. *ปุตฺตทารสฺส สงฺคโห*
ความสงเคราะห์ซึ่งบุตรและภรรยา

๑๔. *อนากุลา จ กมฺมนฺตา*
การงานทั้งหลายไม่อากูล

๑๕. *ทานญฺจ*
การให้หรือความให้

๑๖. *ธมฺมจริยา จ*
ความประพฤติซึ่งธรรม

๑๗. *ญาตกานญฺจ สงฺคโห*
ความสงเคราะห์ซึ่งญาติทั้งหลาย

๑๘. *อนวชฺชานิ กมฺมานิ*
กรรมทั้งหลายไม่มีโทษ

๑๙. *อารตี วิรตี ปาปา*
ความงดเว้นจากบาป

๒๐. *มชฺชปานา จ สญฺญโม*
ความสำรวมจากการดื่มน้ำเมา

๒๑. *อปฺปมาโท จ ธมฺเมสุ*
ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย

๒๒. *คารโว จ*
ความเคารพต่อบุคคลควรเคารพ

๒๓. *นิวาโต จ*
ความไม่จองหอง

๒๔. *สนฺตุฏฺฐี*
ความยินดีด้วยของอันมีอยู่

๒๕. *กตญฺญุตา*
ความเป็นผู้รู้อุปการะอันชนอื่นทำแล้ว

๒๖. *กาเลน ธมฺมสฺสวนํ*
ความฟังธรรมโดยกาล

๒๗. *ขนฺตี จ*
ความอดทน

๒๘. *โสวจสฺสตา*
ความเป็นผู้ว่าง่าย

๒๙. *สมณานญฺจ ทสฺสนํ*
ความเห็นท่านผู้ระงับบาปทั้งหลาย
๓๐. *กาเลน ธมฺมสากจฺฉา*
ความเจรจาซึ่งธรรมโดยกาล
๓๑. *ตโป จ*
ความเพียรเผากิเลส
๓๒. *พฺรหฺมจริยญฺจ*
ความประพฤติอย่างพรหม
๓๓. *อริยสจฺจาน ทสฺสนํ*
ความเห็นซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย
๓๔. *นิพฺพานสจฺฉิกิริยา จ*
ความทำให้แจ้งซึ่งนิพพาน
๓๕. *ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ*
จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ
จิตของผู้ใดอันโลกธรรมทั้งหลาย
ถูกต้องแล้วไม่หวั่นไหว
๓๖. *อโสกํ* ไม่มีโศก
๓๗. *วิรชํ* มีธุลีไปปราศแล้ว
๓๘. *เขมํ* เกษม

ดังนี้ ก็เป็นมงคล ๓๘ ประการ

ท่านพระสิริมังคลาจารย์ได้มีอธิบายสรุปมงคลทั้ง ๓๘ ประการนี้ไว้อย่างน่าฟัง ซึ่งแปลความว่า สัตว์บุคคลทั้งหลายที่ใคร่หรือปรารถนาต้องการความสุขในโลกนี้ ความสุขในโลกอื่น และความสุขที่เป็นโลกุตตระ อยู่เหนือโลก ก็พึงปฏิบัติในมงคล ทั้ง ๓๘ ประการนี้ โดยละการเสวนาส้องเสพคบหาคนพาล อาศัยบัณฑิต บูชาท่านผู้ควรบูชาทั้งหลาย เป็นผู้ที่อันความอยู่ในประเทศคือถิ่นอันสมควร และความเป็นผู้มีบุญที่ได้กระทำไว้แล้วในกาลก่อน ตักเตือนในอันปฏิบัติทำกุศลให้บังเกิดขึ้น มีอัตภาพที่ได้ประดับตกแต่งไว้ดี ด้วยความตั้งตนไว้โดยชอบ และด้วยพาหุสัจจะ คือความที่ได้สดับตรับฟังมาก และศิลปะคือความฉลาดในหัตถกิจกับวินัย กล่าวถ้อยคำที่เป็นสุภาษิตตามสมควรแก่วินัย เมื่อยังไม่ละความเป็นคฤหัสถ์อยู่เพียงไร ก็ปฏิบัติชำระมูลหนี้เก่าด้วยการอุปัฏฐากบำรุงมารดาบิดา ประกอบมูลหนี้ใหม่ด้วยการสงเคราะห์บุตรภรรยาบรรลุถึงความสำเร็จแห่งธนทรัพย์เป็นต้น ด้วยความที่มีการงานไม่อากูล ถือเอาสาระแห่งโภคทรัพย์ด้วยทาน คือการให้การบริจาคและสาระแห่งชีวิตด้วยการประพฤติธรรม กระทำการสงเคราะห์ บุคคลของตนหรือที่เกี่ยวข้องกับตนด้วยญาติสังคหะ สงเคราะห์ญาติ สงเคราะห์บุคคลอื่นด้วยความที่ประกอบการงานไม่มีโทษ งดเว้นจากการปฏิบัติเบียดเบียนตน และงดเว้นจากการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยความงดเว้นจากบาป งดเว้นจากการเบียดเบียนตนด้วยความสำรวม จากการดื่มน้ำเมา เจริญธรรมที่เป็นฝ่ายกุศลทั้งหลายด้วยความไม่ประมาทอยู่ตราบนั้น

และเมื่อละเพศของคฤหัสถ์ เพราะความที่เป็นผู้มีกุศลเจริญขึ้น โดยตั้งอยู่ในความเป็นบรรพชิต หรือว่าแม้ไม่ละเพศคฤหัสถ์ ยังตั้งอยู่ในเพศคฤหัสถ์นั่นแหละ เมื่อต้องการเจริญกุศลต่อไป ก็ให้ปฏิบัติให้สำเร็จวัตตสัมปทา คือความถึงพร้อมด้วยวัตรปฏิบัติให้ดีขึ้นด้วยความเคารพและด้วยความถ่อมตนในท่านผู้ที่ควรเคารพ และนอบน้อมถ่อมตนในท่านทั้งหลาย มีพระพุทธเจ้า สาวกพระพุทธเจ้า อุปัชฌาย์อาจารย์เป็นต้น หรือแม้ในท่านที่ควรเคารพบูชาอื่น ๆ เช่น บรรดาผู้ที่มีพระคุณ มีท่านบิดามารดา เป็นต้น ละความติดในปัจจัยลาภทั้งหลายด้วยความสันโดษ ตั้งอยู่ในภูมิของสัปปุริสชนคือคนดีด้วยความเป็นผู้ที่มีกตัญญู ละความเป็นผู้มีจิตย่อหย่อนด้วยการฟังธรรม ครอบงำอันตรายทั้งปวง ด้วยความอดทน กระทำตนให้เป็นผู้มีนาถะ คือที่พึ่ง ด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย เห็นความประกอบในการปฏิบัติด้วยการเห็นสมณะคือท่านผู้ระงับบาป บรรเทาความสงสัยในข้อที่เป็นที่ตั้งของความสงสัยทั้งหลาย ด้วยการสนทนาธรรม ยังวิสุทธิกล่าวคือสีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีลให้ถึงพร้อมด้วย อินทรียสังวรหรือตบะ ยังจิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิตให้ถึงพร้อมด้วยสมณธรรม พรหมจรรย์ และทำวิสุทธิอีก ๔ ยิ่งขึ้นไปกว่านั้นให้สมบูรณ์ ก็บรรลุถึงญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งความรู้ความเห็น โดยปริยายคือความเห็นอริยสัจจ์ด้วยปฏิปทา คือทางปฏิบัตินี้ ย่อมกระทำให้แจ้งนิพพานอันนับว่าเป็นโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน ไปโดยลำดับ ฉะนั้น เมื่อโลกธรรมทั้ง ๘ ถูกต้อง จึงมีจิตไม่หวั่นไหวเหมือนเขาสุเมรุ ซึ่งไม่หวั่นไหวด้วยลมและฝน จึงเป็นผู้มีจิตไม่โศก มีจิตปราศจากธุลีกิเลส มีจิตเกษม ดั่งนี้

และเมื่อเป็นผู้ปฏิบัติในมงคลเหล่านี้มาโดยลำดับ จนเป็นผู้มีจิตเกษม ก็ย่อมจะเป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง บรรลุถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวงดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงอานิสงสผลของผู้ปฏิบัติในมงคลทั้ง ๓๘ ประการนี้ไว้ด้วยคาถาที่ ๑๑ ว่า *เอตาทิสานิ กตฺวาน* บุคคลทั้งหลายปฏิบัติกระทำกิจทั้งหลายเช่นนี้แล้ว *สพฺพตฺถมปราชิตา* เป็นผู้ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง *สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ* ย่อมถึงซึ่งความสวัสดีในที่ทั้งปวง *ตนฺเตสํ มงฺคลมุตฺตมนฺติ* ข้อนี้เป็นมงคลอันสูงสุดของเขาทั้งหลาย ดั่งนี้

มงคลสูตรนี้จึงเป็นพระสูตรสำคัญซึ่งเป็นมงคลในพระพุทธศาสนา และก็เป็นมงคลจริง ๆ เพราะเมื่อปฏิบัติในมงคลทั้ง ๓๘ ประการนี้ ก็ย่อมจะได้ประสบความสุขที่เป็นความสุขในโลก

นี้ ความสุขที่เป็นความสุขในโลกหน้าหรือโลกอื่น และความสุขที่เป็นโลกุตตรสุข คือสุขที่พ้นโลกพ้นกิเลส เหนือโลกเหนือกิเลส ตามควรแก่ขั้นของการปฏิบัติ และข้อปฏิบัติในมงคลเหล่านี้ก็แสดงถึงข้อปฏิบัติตั้งแต่เบื้องต้นสำหรับปุถุชนหรือสามัญชนทั่วไปจะพึงปฏิบัติ และก็ได้เลื่อนขึ้นมาโดยลำดับจนถึงการปฏิบัติที่ละเอียดประณีต จนถึงโลกุตตรธรรม อันรวมความว่าเป็นข้อปฏิบัติที่พึงปฏิบัติได้ ทั้งเพื่อสุขในโลกนี้ ทั้งเพื่อสุขในโลกอื่นคือโลกหน้า ทั้งเพื่อสุขที่เป็นโลกุตตระและก็เป็นข้อปฏิบัติที่มีเหตุผล อันจะพึงตรองให้เห็นได้โดยง่ายว่าเป็นสิ่งดีจริง ให้ผลดีจริง

อนึ่ง มงคลสูตรนี้เป็นเครื่องแสดงว่าในพระพุทธศาสนานั้นแสดงมงคล ต้องการมงคลที่เป็นธรรมปฏิบัติอันเป็นการปฏิบัติดีปฏิบัติชอบดังกล่าว ไม่ได้มุ่งให้แสวงมงคลภายนอก หรือว่าเห็นมงคลภายนอกเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้นจึงแสดงไว้ในที่นี้ว่าเป็นมงคลอันอุดมคือสูงสุด ซึ่งก็มีความหมายด้วยว่า แม้จะยังยึดถือในมงคลภายนอกนั้นอยู่ ก็มิได้ปฏิเสธทีเดียวว่า สิ่งที่ยึดถือเป็นมงคลภายนอกนั้นจะไม่เป็นมงคลเลย อาจจะเป็นมงคลได้ แต่ว่าไม่เป็นมงคลอันอุดมคือว่าไม่เป็นมงคลอันสูงสุด ที่จะเป็นมงคลอันอุดมคือมงคลอันสูงสุดนั้น ก็จะต้องปฏิบัติตามหลักปฏิบัติที่แสดงไว้ในพระสูตรนี้ และเมื่อเป็นดั่งนี้จึงจะได้รับมงคลที่เรียกว่าเป็นมงคลอันอุดมคือมงคลอันสูงสุด

เพราะฉะนั้น พระสูตรนี้ จึงแสดงหลักปฏิบัติของพระพุทธศาสนาและก็เป็นเครื่องแสดงด้วยว่า แม้พระพุทธศาสนาจะไม่ยกย่องมงคลอย่างอื่นว่าสูงสุดนอกจากธรรมปฏิบัติอันถูกต้องดั่งนี้ แต่ก็มิได้กล่าวว่า มงคลอย่างอื่นนั้นไม่มี มงคลอย่างอื่นนั้นก็มีเหมือนกัน แต่ว่าไม่สูงสุด และมงคลที่ไม่สูงสุดนี้เช่นที่เกี่ยวกับวัตถุ เช่น รูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นต้น ดังที่เรียกว่าทิฏฐมงคล สุตมงคล มุตมงคล ตามที่กล่าวแล้ว ก็อาจจะเป็นสิ่งที่ร่างกายต้องอาศัยหรือต้องใช้สอยเหมือนกัน คือวัตถุซึ่งทำให้เกิดความสุขทางกาย อันเนื่องมาถึงทางใจอันเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ ก็เป็นมงคลได้ตามควร แต่ว่าไม่เป็นมงคลอันอุดม เพราะฉะนั้น ทางพระพุทธศาสนาจึงแสดงธรรมที่เป็นสัจจะคือเป็นความจริง อะไรเป็นมงคลก็บอกว่าเป็นมงคล อะไรที่เป็นมงคลที่ไม่สูงสุด ก็บอกว่าไม่สูงสุด แล้วมงคลที่เป็นสูงสุดคืออะไรก็ได้ตรัสชี้เอาไว้

เพราะฉะนั้น ผู้ที่ปฏิบัติพระพุทธศาสนาแม้จะยังถือมงคลภายนอกเช่นวัตถุต่าง ๆ ก็ไม่พึงหลงถือ แต่ว่าให้

ถือในทางที่เป็นประโยชน์ เช่น เป็นประโยชน์ในทางใช้สอยให้สำเร็จประโยชน์แก่ทางร่างกาย หรือให้สำเร็จประโยชน์แก่จิตใจตามสมควร แต่แล้วก็ควรจะมาระลึกถึงมงคลทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นมงคลอันอุดมเหล่านี้ และก็ตั้งใจปฏิบัติในมงคลเหล่านี้ให้มากที่สุดเท่าที่จะปฏิบัติได้ และก็ควรคำนึงถึงด้วยว่า ข้อที่ตรัสสอนไว้ให้ปฏิบัติเหล่านี้ ก็เป็นสิ่งจำเป็นซึ่งจะต้องปฏิบัติ ถ้าหากว่าไม่ปฏิบัติก็จะทำให้เกิดความทุกข์เดือดร้อนในโลกนี้ด้วย ในโลกอื่นคือโลกหน้าด้วย และจะตัดทางที่จะบรรลุถึงความสิ้นกิเลสและกองทุกข์

เพราะฉะนั้น หากจะไม่ปฏิบัติในมงคลเหล่านี้ นอกจากจะไม่ได้รับความสุขแล้ว ไปปฏิบัติตรงกันข้ามก็จะยิ่งได้รับความทุกข์เดือดร้อนดังกล่าว ฉะนั้นผู้ที่ฉลาดใช้ปัญญาพิจารณาพึงตั้งใจปฏิบัติในมงคลเหล่านี้ตามสมควร และพยายามส่งเสริมให้ปฏิบัติในมงคลเหล่านี้มากขึ้นเพื่อบรรลุถึงความสุขดังที่กล่าวมา และจะเป็นผู้ที่ไม่พ่ายแพ้ในที่ทั้งปวง บรรลุถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวงตามที่ตรัสเอาไว้ (ต.พ. ๔๕-๘๑)

มนต์ *ดู* **สวดมนต์**

มนสิการ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, จิต, วิธีปฏิบัติกรรมฐาน**

มนะ *ดู* **จิต, วิญญาณ ๖, มโน**

มนินทรีย์ *ดู* **อินทรีย์ ๖**

มนุษย์ แปลอย่างหนึ่งว่า ผู้ที่มีใจสูง หมายความว่ามีภูมิจิตใจและปัญญาสูง สามารถศึกษา อบรมสร้างความเจริญให้เกิดขึ้น สามารถรู้จักบาปบุญคุณโทษ ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์ สามารถเข้าถึงภูมิธรรมอันประเสริฐได้ (ท.ธ. ๑๒) *ดู* **ภูมิภพ** ด้วย.

มนุษย์กินคน *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

มนุษยธรรม ในโลกนี้ มีมนุษย์และดิรัจฉานนานาชนิดสืบต่อกันมาอยู่ อาศัยความไม่ล้างผลาญชีวิตกันและความมีเมตตาต่อกัน ส่วนสัตว์บางชนิดที่ดุร้ายและอยู่รวมกันเป็นหมู่ใหญ่ไม่ได้เพราะความดุร้าย ปรากฏว่าได้สูญพันธุ์ไปแล้วก็มี เช่นสัตว์ไดโนเสาร์ และที่เห็นกันว่ากำลังจะสูญพันธุ์ไปก็มี เช่น เสือ มีคำกล่าวยกเสือเป็นข้อเปรียบเทียบว่า เสือ ๒ ตัวอยู่ถ้ำเดียวกันไม่ได้ ก็แสดงถึงความดุร้ายของเสือที่ทำร้ายแม้พวกเดียวกัน มีบางคนเห็นว่า สัตว์ที่มีกำลังมากจะคงอยู่ได้ในโลก ส่วนสัตว์ที่มีกำลังน้อยจะหมดไป เพราะสัตว์ที่มีกำลังมากเบียดเบียนสัตว์ที่มีกำลังน้อย เหมือนอย่างปลาใหญ่กินปลาเล็ก ฉะนั้นเมื่อต้องการดำรงอยู่ก็ต้องทำให้ตนมีกำลังมาก ความเห็นนี้ยกเหตุผลคัดค้านได้ว่า มีกำลังมากอย่างเดียวไม่อาจดำรงอยู่ได้ ดังสัตว์บางจำพวกที่กล่าวมานั้น

ส่วนสัตว์มีกำลังน้อยแต่อยู่รวมกันได้เป็นหมู่ใหญ่ ไม่เบียดเบียนทำร้ายล้างชีวิตกัน มีเมตตาต่อกัน สามารถดำรงอยู่ได้ พึงเห็นหมู่มนุษย์ตลอดจนถึงในหมู่สัตว์ดิรัจฉาน แม้ชนิดเล็ก ๆ เช่น มด ปลวก เป็นต้น ฉะนั้น ความไม่ทำลายล้างชีวิตกันตามศีลของพระพุทธเจ้า และความมีเมตตากรุณาตามธรรมของพระพุทธเจ้า จึงเป็นเหตุเพื่อความดำรงอยู่ของชีวิตทั้งหลายในโลก

เรื่องศีลจึงเป็นข้อปฏิบัติขั้นแรกของพระพุทธศาสนาหรือจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า เป็นข้อปฏิบัติของความเป็นคนก็ได้ เพราะฉะนั้น *ศีล* โดยเฉพาะศีล ๕ จึงเป็น *มนุษยธรรม* คือเป็นธรรมของมนุษย์ แปลว่า คนเราจะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์นั้น มิใช่ว่าจะเกิดมาเป็นมนุษย์เท่านั้น จะต้องมีธรรมสำหรับมนุษย์อีกด้วย จนถึงมีภาษิตหิโตปเทศที่กล่าวไว้โดยความว่า *คนและสัตว์เดรัจฉานนั้น ย่อมมีการกิน การนอน การสืบพันธุ์เสมอกัน แต่สิ่งที่ทำให้คนต่างกับสัตว์เดรัจฉานนั้น ก็คือธรรม* และธรรมที่เป็นเครื่องสนับสนุนให้มีศีล ๕ ที่เรียกว่าเป็นเหตุอันใกล้ก็คือ ***หิริ*** *ความละอายแก่ใจ* ***โอตตัปปะ*** *ความเกรงกลัวต่อความชั่ว* หิริโอตตัปปะนี้เป็นเหตุใกล้ของศีล

การนับถือศีลนั้น อาจจะปฏิบัติในวงกว้างก็ได้ ในวงแคบก็ได้ เช่น ชาวประมงก็อาจรักษาศีลข้อ ๑ คือ *ปาณาติปาตา เวรมณี* ได้ในวงจำกัด ยกเว้นสัตว์ที่เป็นอาชีพของตน หรือว่างดเว้นโดยไม่จำกัดในวันใดวันหนึ่ง เช่น ในธรรมเนียมเก่าของไทยเรา เว้นการฆ่าสัตว์ในวันพระ ในเวลานี้ชนบทหลายแห่งก็ยังปฏิบัติกันอยู่

มนุษยธรรมที่ ๑

ปาณาติปาตา เวรมณี เว้นจากฆ่าสัตว์มีชีวิต คำว่าสัตว์มีชีวิต แปลจากคำว่า ปาณาติปาตา คำว่า *ปาณะ* คืออินทรีย์ที่หายใจ ที่มีชีวิตเป็นอยู่ หมายถึงมนุษย์และดิรัจฉานทั่วไปทุกชนิด เพราะเมื่อมีชีวิตเป็นอยู่ ก็ต้องหายใจเหมือนกันหมด การหายใจหมายถึงความมีชีวิต หรือความมีชีวิตก็หมายถึงการหายใจ คำว่า *ปาณา* จึงแปลฟังง่าย ๆ ว่า สัตว์มีชีวิต ซึ่งหมายถึงทั้งมนุษย์ ทั้งดิรัจฉานที่ยังหายใจได้อยู่ดังกล่าวนั้น

การฆ่าคือการทำให้ตายด้วยวิธีใดวิธีหนึ่งก็ตาม ตลอดจนถึงการทำให้แท้งลูก ก็ชื่อว่าเป็นการฆ่าเหมือนกัน เว้นจากการฆ่าสัตว์ที่มีชีวิตคือความตั้งใจงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ทุกชนิด

ความตั้งใจงดเว้นหรือความงดเว้นได้ไม่ฆ่านี้ ถ้าไม่ได้รับศีลไว้ก่อน แต่

เมื่อพบสัตว์มีชีวิตพอจะฆ่าได้ ก็คิดงดเว้นขึ้นได้ เช่น เมื่อยุงกัดจะตบให้ตายก็ได้แต่ไม่ตบ เพียงแต่ปัดให้ไป อย่างนี้เป็น ***สัมปัตตวิรัติ*** ความเว้นจากวัตถุที่จะพึงล่วงได้ อันมาถึงเฉพาะหน้า

ถ้างดเว้นได้ด้วยรับศีลไว้ก่อน หรือตั้งใจถือศีลไว้ก่อนเป็น ***สมาทานวิรัติ*** *ความเว้นด้วยการถือเป็นกิจวัตร*

ถ้างดเว้นได้เป็นปกตินิสัยของตนจริง ๆ ก็เป็น ***สมุจเฉทวิรัติ*** *ความเว้นด้วยการตัดขาดมีอันไม่ทำอย่างนั้นเป็นปกติ*

ความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวมีเมื่อใด ศีลข้อนี้ก็มีเมื่อนั้น

มีปัญหาว่า เด็ก ๆ ไม่รู้เดียงสา ไม่ได้ฆ่าสัตว์อะไร จะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ คนที่ยังไม่ฆ่าสัตว์ เพราะยังไม่มีโอกาสจะฆ่าจะชื่อว่ามีศีลหรือไม่ ก็อาจตอบได้ด้วยอาศัยหลักวิรัติว่า ไม่ชื่อว่ามีศีล เพราะไม่มีวิรัติเจตนาคือความตั้งใจงดเว้น เช่น เด็กไม่รู้เดียงสานั้นยังไม่รู้จักตั้งใจงดเว้น คนที่ยังไม่มีโอกาสจะฆ่าก็ไม่มีความตั้งใจงดเว้น

การล่วงศีลข้อนี้ มีขึ้นในเมื่อสิ่งที่จะฆ่าเป็นสัตว์มีชีวิต ตนก็รู้อยู่ว่าเป็นสัตว์มีชีวิต มีเจตนาคิดจะฆ่า พยายามฆ่าด้วยเจตนานั้น ด้วยการทำเองก็ตาม สั่งใช้ให้คนอื่นทำก็ตาม และสัตว์ก็ตายด้วยความพยายามนั้น เมื่อประกอบด้วยองค์ลักษณะดังกล่าว ศีลก็ขาด

มีปัญหาว่าไม่ได้เจตนาเหยียบมดตาย ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาด เพราะไม่รู้ว่าสัตว์มีชีวิต ยุงกัดตบยุง แต่ยุงบินหนีไปเสียก่อน ศีลขาดหรือไม่ ก็ตอบได้ว่าไม่ขาดเพราะว่าสัตว์ไม่ตาย

การฆ่าสัตว์ ท่านแสดงว่ามีโทษมากและน้อยต่าง ๆ กันคือถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณมาก มีเจตนาฆ่าแรงมาก มีความพยายามมากก็มีโทษมาก ถ้าฆ่าผู้ที่มีคุณน้อย มีเจตนาอ่อน มีความพยายามน้อย ก็มีโทษน้อยลงมาตามส่วน

ผู้ที่ศีลข้อนี้ขาดแล้ว เมื่อรับศีลใหม่หรือไม่รับจากใครแต่ตั้งใจถือศีลขึ้นใหม่ด้วยตนเอง ศีลก็กลับมีขึ้นใหม่ เพราะหลักอยู่ที่วิรัติเจตนา คือความตั้งใจงดเว้นดังกล่าวแล้ว ตั้งใจงดเว้นขึ้นเมื่อใด ศีลก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น ฉะนั้น ถึงจะรับศีลจากพระ แต่รับเพียงด้วยปาก ใจไม่ได้คิดงดเว้นอะไร ก็ไม่เกิดเป็นศีลขึ้น ถึงไม่ได้รับศีลจากพระ แต่มีใจงดเว้น ก็เกิดเป็นศีลขึ้นได้ มีข้อที่ต่างกันอยู่ว่าการรับจากพระเป็นการแสดงตน และเป็นการกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณ ซึ่งทำให้ต้องสำนึกตนในคำสัตย์ปฏิญาณนั้นเป็นเครื่องช่วยทำให้ศีลมั่นเข้า และการรับศีลเมื่อไม่ได้ตั้งใจรับเป็นนิจ ถึงจะไปล่วงศีลเข้าในภายหลัง เพราะความ

พลั้งเผลอ หรือเพราะเหตุจำเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่เสียสัตย์ปฏิญาณอะไร ทั้งนี้ก็สุดแต่จะตั้งเจตนาไว้อย่างไร

พระพุทธเจ้าตรัสไว้มีความว่า ตนรักชีวิตของตน สะดุ้งกลัวความตายฉันใด สัตว์อื่นก็รักชีวิตของตนสะดุ้งกลัวความตายฉันนั้น ฉะนั้น จึงไม่ควรฆ่าเอง ไม่ควรใช้ให้คนอื่นฆ่า อนึ่งตนรักสุขเกลียดทุกข์ฉันใด สัตว์อื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันนั้น จึงไม่ควรสร้างความสุขให้แก่ตนด้วยการก่อทุกข์ให้แก่คนอื่น อาศัยหลักพระพุทธภาษิต ดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่าพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ ด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและหลักเมตตากรุณา

หลักยุติธรรม คือหลักการให้ความยุติธรรม คุ้มครองชีวิตสัตว์ทั้งหลายโดยเที่ยงธรรมเสมอหน้ากันทั้งหมด ทั้งมนุษย์ทั้งเดรัจฉานทุกชนิด มิใช่บัญญัติด้วยลำเอียงเข้ากับมนุษย์ ว่ามนุษย์ควรจะฆ่าดิรัจฉานกินได้ หรือลำเอียงเข้ากับสัตว์ดิรัจฉาน เพราะทั้งมนุษย์ทั้งดิรัจฉาน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็ต้องหายใจอยู่เหมือนกัน และต่างก็รักชีวิตรักสุขเกลียดทุกข์อยู่เหมือน ๆ กัน ฉะนั้น การให้ความคุ้มครองชีวิตโดยเสมอหน้ากันหมด ไม่เลือกว่าเราว่าเขา ไม่เลือกว่าตนว่าผู้อื่น ไม่เลือกว่ามนุษย์ว่าดิรัจฉานชนิดไหน จึงเป็นการยุติธรรมปราศจากความลำเอียงอย่างแท้จริง

แต่มนุษย์เรา มีปกตินิสัยเข้ากับตัวด้วยอำนาจความโลภ โกรธ หลง จึงพอใจบัญญัติอะไรให้อนุโลมกับปกตินิสัยและอ้างปกตินิสัยอันมีกิเลสนี้แหละ ให้เป็นผู้ศักดิ์สิทธิ์ที่บัญญัติให้มนุษย์มีสิทธิ์ตัดชีวิตดิรัจฉาน เพื่อใช้เนื้อทำอาหารได้โดยไม่ผิด ทั้งเป็นการชอบธรรมด้วย ลองนึกดูว่าถ้าเสืออ้างว่า คนเกิดมาเป็นอาหารของเสือ คนก็คงไม่ยอมเป็นแน่ โดยทำนองเดียวกัน ถ้าปลา เนื้อ พูดได้ก็คงไม่ยอมให้ถือว่าเกิดมาเป็นอาหารของคนเหมือนกัน

ข้อที่คนเราลำเอียงเข้ากับตัวนี้ มีตัวอย่างให้เห็นได้อีกมากมาย เช่น ในบางคราวสัตว์ดิรัจฉานทำร้ายคน คนก็พูดกันเป็นข่าวว่าสัตว์นั้น ๆ ดุ แต่คนทำร้ายสัตว์ดิรัจฉานทั่ว ๆ ไปไม่พูดกันว่าคนดุ ในคราวหนึ่งเมื่อหลายปีมาแล้ว ปลาฉลามกินคนที่ลงเล่นน้ำที่ศรีราชา เกิดเป็นข่าวเกรียวกราว สมเด็จพระสังฆราชเจ้า กรมหลวงวชิรญาณวงศ์ รับสั่งเป็นเชิงประทานแง่คิดว่า ปลากินคน เป็นข่าวเอะอะกันใหญ่ แต่คนกินปลาเงียบไม่มีใครพูด

เมื่อพิจารณาดูให้ดีแล้วจะเห็นว่า คนเรามีความลำเอียงเข้ากับตัวอยู่มากมายนัก ดังกล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงตัดความลำเอียงได้หมด ประทานความยุติธรรมแก่ทุก ๆ ชีวิตสัตว์เสมอเหมือนกัน

อีกอย่างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงมีพระเมตตากรุณาแก่สัตว์ทุกถ้วนหน้าเหมือนอย่างมารดาบิดา มีเมตตากรุณาแก่บุตรธิดา มารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตากรุณาไม่อาจจะฆ่าเองหรือยอมให้ใครฆ่าบุตรธิดาของตนได้ฉันใด พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น เพราะทรงเปี่ยมด้วยพระเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้า ทรงบัญญัติศีลข้อ ๑ เพื่อมิให้เบียดเบียนชีวิตของกันและกัน ด้วยเมตตากรุณา ฉะนั้นจึงมิใช่ควรเว้นจากการฆ่าสัตว์เพียงอย่างเดียว ควรเว้นจากการทำร้ายร่างกายกัน และการทรมานสัตว์ให้ลำบากด้วย แม้การทำร้ายร่างกายอย่างเล็ก ๆ น้อย ๆ ก็ควรเว้น เช่น คนที่โตกว่าชกต่อยข่มเหงคนที่เล็กกว่าพี่รังแกน้อง **การทรกรรม** คือการทำสัตว์ให้ลำบาก แม้เพื่อเล่นสนุกก็ควรเว้น เช่น เล่นเผาหนูทั้งเป็น ใช้น้ำมันราดตัวให้ชุ่ม จุดไฟ ปล่อยวิ่ง ไฟติดโพลงไปเป็นการเล่นสนุก ตลอดถึงการเล่นกัดจิ้งหรีดเป็นต้น สำหรับผู้ใหญ่บางทีก็เล่นทรกรรมสัตว์ เช่น ชนวัว ชนไก่ เป็นการสนุกบ้าง เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำทั้งสิ้น การใช้งานสัตว์จนเกินกำลัง เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำทั้งสิ้น การทำเหล่านี้เป็นการก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น แสดงว่าผู้ทำมีใจขาดเมตตากรุณา ไม่ได้คิดย้อนมาดูตัวว่า ถ้าถูกทำเช่นนั้นบ้างจะเป็นอย่างไร

การเล่นสนุกอีกอย่างหนึ่งของคนคือการล่าสัตว์ในป่า บางคนถือว่าเป็นการฝึกผจญภัย ทำให้ใจกล้า แต่ก็ผจญอย่างเอาเปรียบ เพราะใช้อาวุธ และหลบอยู่บนต้นไม้หรือในที่กำบัง และสัตว์มากชนิดไม่มีทางจะต่อสู้ด้วยเลย สัตว์บางชนิดยังไม่คุ้นกับความมีใจดำอำมหิตของคน เห็นคนเข้าก็คงไม่คิดว่าเป็นเพชฌฆาต รีรอมองดูอย่างทึ่งสงสัยว่าคนคงเป็นเพื่อนสัตว์ชนิดหนึ่ง ซึ่งความจริงก็เป็นอย่างนั้น จึงถูกยิงอย่างสะดวก บางสัตว์ที่ถูกยิงเป็นแม่มีลูกอ่อนติดตาม ครั้นถูกยิงแล้วก็พยายามปิดบาดแผล อดกลั้นความเจ็บปวดมิให้ลูกเห็น แสดงอาการเศร้าโศก และแสดงความรักอาลัยลูกอย่างสุดซึ้ง แล้วก็ตกลงมาตาย คนที่ยิงแม่ทีแรกจะไม่คิดอะไร ครั้นเห็นเหตุการณ์ดังกล่าวเห็นสายตาสัตว์ผู้แม่ที่มองตนอย่างละห้อยเหมือนจะถามสาเหตุ เกิดสงสารสังเวชจนเลิกการล่าสัตว์ตั้งแต่บัดนั้นก็มี

บางทีในฤดูแล้ง สัตว์ป่าจำต้องกระเสือกกระสนมาดื่มน้ำในสระ ที่มีคนไปคอยดักยิงอยู่ แม้น่าจะรู้ว่ามีภัย

ก็ต้องมาเพราะความระหายน้ำ แล้วถูกยิงอย่างยอมให้ยิง การยิงสัตว์เป็นการกีฬาในคราวสัตว์เผชิญทุกข์เช่นนี้ เป็นการแสดงความโหดร้ายยิ่งนัก

ผู้ที่มีใจอำมหิตโหดร้ายนี้แหละ คือยักษ์ในหมู่มนุษย์และในหมู่ดิรัจฉาน ผู้ใช้ความคิดให้ถูกต้องสักหน่อย จักทำอย่างนั้นไม่ได้เลย ในฐานะนับถือพระพุทธเจ้าก็ยิ่งไม่ควรทำ พระพุทธเจ้าทรงสอน ให้นึกเปรียบเทียบระหว่างตัวเรา กับผู้อื่นสัตว์อื่นว่า ต่างรักชีวิตกลัวตายเหมือนกัน แล้วควรเว้นจากการฆ่า การเบียดเบียน ควรปลูกเมตตากรุณาในสรรพสัตว์

มิใช่แต่การฆ่าสัตว์มีชีวิตอื่นเท่านั้น ถึงการฆ่าตัวเองตายที่เรียกว่า***อัตวินิบาตกรรม***พระพุทธเจ้าก็ทรงห้ามมิให้ทำ การฆ่าตัวเป็นการแสดงความอับจน พ่ายแพ้ หมดทางแก้ไข หมดทางออกอย่างอื่น สิ้นหนทางแล้ว เมื่อฆ่าตัวก็เป็นการทำลายตัว เมื่อทำลายตัว ก็เป็นการทำลายประโยชน์ทุก ๆ อย่างที่จะพึงได้ในชีวิต ในบางหมู่เห็นว่า การฆ่าตัวในบางกรณีเป็นเกียรติสูง แต่ทางพระพุทธศาสนาแสดงว่า เป็นโมฆกรรม คือกรรมที่เปล่าประโยชน์ เรียกผู้ที่ทำว่า โมฆบุคคล คือ คนเปล่าเท่ากับว่าตายไปเปล่า ๆ ควรจะอยู่ทำอะไรให้เกิดประโยชน์ต่อไปได้ ก็หมดโอกาสเสียแล้ว ตรงกับคำที่พูดกันว่าเสียไปเสียแล้ว

พระพุทธเจ้าทรงสอน ให้สงวนรักษาตนให้ดีตลอดเวลาทั้งปวงทรงห้ามมิให้มอบตนให้แก่ใคร และไม่ให้ฆ่าตัวเองเช่นเดียวกับมิให้ฆ่าสัตว์อื่น โดยปกติคนทุกคนรักชีวิต รักตนกลัวตาย แต่เพราะเหตุบางอย่างบางครั้ง อาจเกิดการคิดสละชีวิต ก็เมื่อเกิดความคิดเช่นนั้นขึ้นได้ ไฉนจะทำให้เกิดความคิดอีกอย่างหนึ่งขึ้นไม่ได้ คือคิดอยู่ต่อไปเว้นไว้แต่จะแพ้แก่ความคิด แพ้แก่ใจตนเอง ฉะนั้น เมื่อมีสติระวังมิให้เป็นผู้พ่ายแพ้อย่างหมดประตูเช่นนั้น แต่ให้เป็นผู้ชนะตนเอง ชนะใจตนเองได้แล้ว จะไม่ก่อกรรมนั้นให้แก่ตนได้เลย

ธรรมคู่กับศีลข้อ ๑ คือ เมตตากรุณา เป็นกัลยาณธรรม ธรรมที่งามหรือธรรมที่ทำให้เป็นกัลยาณชนคนงาม เมตตากรุณานี้ เป็นมูลฐานให้เกิดศีลข้อที่ ๑ และทำให้จิตใจงามเป็นเหตุก่อการกระทำเกื้อกูลขึ้นอีก ดังเช่นไม่ฆ่าสัตว์ด้วยมีศีล และเกื้อกูลสัตว์ด้วยมีธรรม คือ ความเมตตากรุณา การไม่เกื้อกูลใคร ไม่ทำให้เสียศีลเพราะไม่ได้ฆ่าใคร แต่ขาดธรรมคือกรุณา ฉะนั้น จึงควรปลูกเมตตากรุณาให้มีคู่ไปกับศีล

เมตตา *คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นเป็นสุข* คำว่า***ไมตรีจิต*** หรือ***มิตรจิต*** ก็คือจิตใจที่ประกอบด้วยเมตตา คนที่มีมิตรจิต เรียกว่ามิตร ตรงกันข้ามกับศัตรูหรือไพรี ซึ่งมีจิตพยาบาทมุ่งร้าย เมตตาจึงตรงข้ามกับโทสะพยาบาท เมตตาเป็นเครื่องอุปถัมภ์ โทสะพยาบาทเป็นเครื่องทำลายล้าง ฉะนั้น เมื่อมีเมตตาต่อกัน ย่อมคิดจะเกื้อกูลกันให้มีความสุข ถึงจะประพฤติผิดพลั้งพลาดต่อกันบ้าง ก็ให้อภัยกันไม่ถือโทษ เหมือนอย่างมารดาบิดาผู้เปี่ยมด้วยเมตตา ไม่ถือโทษด้วยโทสะพยาบาทในบุตรธิดา แต่ถ้าขาดเมตตาต่อกันแล้ว ก็ตรงกันข้าม สถานที่และสิ่งของเป็นเครื่องเกื้อกูลที่มีอยู่ทั่วไป เช่น วัด โรงเรียน และสถานที่ศึกษาอบรมต่าง ๆ เป็นต้น ล้วนประกาศเมตตาจิตของผู้จัดตั้งหรือจัดทำ เพื่อให้เกิดสุขประโยชน์แก่คนทั้งหลาย

กรุณา *คือความคิดปรารถนาให้ผู้อื่นสัตว์อื่นปราศจากทุกข์* เมื่อเห็นทุกข์เกิดแก่ผู้อื่น ก็พลอยหวั่นใจสงสาร เป็นเหตุให้คิดช่วยทุกข์ภัยของกันและกัน กรุณานี้ตรงกันข้ามกับวิหิงสา ความเบียดเบียน สิ่งที่เป็นเครื่องช่วยเปลื้อง ช่วยบำบัดทุกข์ภัยทั้งหลาย เช่น โรงพยาบาลเป็นต้น ล้วนประกาศกรุณาของท่านผู้สร้าง

ชีวิตของทุกคนดำรงอยู่ได้ ก็ด้วยอาศัยความเมตตากรุณาของผู้อื่นมาตั้งแต่เบื้องต้น คือตั้งต้นแต่บิดา มารดา ญาติมิตรสหาย ครูอาจารย์ พระมหากษัตริย์ และรัฐบาล เป็นต้น ไม่เช่นนั้น ถึงไม่ถูกใครฆ่า ก็ไม่อาจจะดำรงชีวิตอยู่ได้เลย เหมือนอย่างมารดาบิดาทิ้งทารกไว้เฉย ๆ ไม่ถนอมเลี้ยงดู ไม่ต้องทำอะไร ทารกก็จะสิ้นชีวิตไปเอง ฉะนั้น เมื่อทุก ๆ คน มีชีวิตเจริญมาด้วยความเมตตากรุณาของท่าน ก็ควรปลูกเมตตากรุณาในชีวิตอื่นสืบต่อไป

วิธีปลูกเมตตา คือ คิดตั้งใจปรารถนาให้เขาเป็นสุข นี้เป็นเมตตา และคิดตั้งใจปรารถนาให้เขาปราศจากทุกข์ นี้เป็นกรุณา ทีแรกท่านแนะนำให้คิดไปในตนเองก่อน แล้วให้คิดเจาะจงไปในคนที่รักนับถือ ซึ่งเป็นที่ใกล้ชิดสนิทใจ อันจะหัดให้เกิดเมตตากรุณาได้ง่าย ครั้นแล้ว ก็หัดคิดไปในคนที่ห่างใจออกไปโดยลำดับ จนในคนที่ไม่ชอบกัน เมื่อหัดคิดโดยเจาะจงได้สะดวกก็หัดคิดแผ่ใจออกไป ด้วยเมตตากรุณาในสรรพสัตว์ไม่มีประมาณทุกถ้วนหน้า เมื่อหัดคิดตั้งใจดังกล่าวบ่อย ๆ เมตตากรุณาจะเกิดขึ้นในจิตใจ เหมือนอย่างหว่านพืชลงไปแล้ว หมั่นปฏิบัติตามวิธีเพาะปลูก เช่น รดน้ำเป็นต้นเนือง ๆ พืชก็งอกขึ้นฉะนั้น ฉะนั้น ควรเริ่มเพาะปลูก

เมตตากรุณาในพี่ในน้อง ในมารดาบิดา ตลอดถึงในเพื่อนที่ไม่ค่อยชอบเป็นต้น เมื่อพืชคือเมตตากรุณางอกขึ้นแล้ว ตัวเรานี้แหละ จะเป็นสุขก่อนใครหมด

มนุษยธรรมที่ ๒

ในสมัยหนึ่งในครั้งพุทธกาล พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในเชตวนาราม ใกล้กรุงสาวัตถี โกศลรัฐ มีพราหมณ์ผู้คงแก่เรียนคนหนึ่ง เป็นผู้ที่พระราชาแห่งรัฐนั้นทรงยกย่องนับถือยิ่งกว่าพราหมณ์คนอื่น ๆ จึงคิดว่า ในหลวงทรงเห็นเราว่าเป็นผู้มีศีลหรือมีสุตะ (คือมีวิชาความรู้เพราะได้เรียนมาแล้ว) จึงทรงนับถือเป็นราชครู เราจะทดลองดูให้รู้แน่ว่า ศีลหรือวิชาความรู้จักสำคัญกว่ากัน วันหนึ่ง เมื่อเข้าไปเฝ้าพระราชาในพระราชวัง จึงลองหยิบเอาเงิน ๑ กหาปณะ จากที่เก็บของราชเหรัญญิก (ผู้รักษาเงินหลวง) ราชเหรัญญิก ก็นิ่งไม่พูดว่ากระไรเพราะเคารพ ในครั้งที่ ๒ พราหมณ์ก็ลองทำอย่างนั้นอีก ราชเหรัญญิกก็ยังนิ่ง ครั้นพราหมณ์นักทดลองนั้น ลองหยิบเอาอีกเป็นครั้งที่ ๓ ราชเหรัญญิกจึงร้องขึ้นว่า โจรลักพระราชทรัพย์ จับตัวพราหมณ์ผูกพันธนาการไปแสดงต่อพระราชา กราบทูลให้ทรงทราบ

พระราชาได้ทรงสดับแล้ว ไม่สบายพระราชหฤทัย ได้ตรัสสอบถามความจริงแก่พราหมณ์ พราหมณ์ได้กราบทูลว่าข้าแต่มหาราชเจ้า ข้าพระองค์มิได้มีเจตนาลักพระราชทรัพย์ มีเจตนาเพียงเพื่อจะทดลองดูให้หายสงสัยเท่านั้น เพราะข้าพระองค์สงสัยอยู่ว่า ศีลกับวิชาความรู้ ๒ อย่างนี้ อย่างไหนจะสำคัญกว่ากัน จึงลองทำเหมือนผิดศีล คือทำแกล้งหยิบฉวยทรัพย์หลวง ดังที่ราชเหรัญญิกได้กราบทูลนั้น บัดนี้ข้าพระองค์สิ้นสงสัยแล้ว เห็นชัดแล้วว่าศีลสำคัญ เมื่อพระราชาได้ทรงทราบเรื่องการทดลองศีล ของพราหมณ์แล้วก็ไม่ทรงถือว่าเป็นความผิด พราหมณ์ได้กราบทูลขอพระราชานุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระราชาได้พระราชทานอนุญาต พราหมณ์นั้นจึงได้เข้าบรรพชาอุปสมบทอยู่ในพระพุทธศาสนาสืบมา

เรื่องนี้พระอาจารย์ได้เขียนเล่าไว้ตั้งชื่อว่า เรื่องทดลองศีล เพื่อเป็นตัวอย่างว่าศีลนั้นเป็นข้อสำคัญในทางความประพฤติตัว คู่กับวิชาความรู้ ที่เป็นข้อสำคัญในการเลี้ยงชีวิตเป็นต้น จะหมิ่นศีลเสียว่ามีวิชาความรู้อย่างเดียวก็พอ ดังนี้หาชอบไม่ จำต้องมีศีลด้วยจึงจะได้รับความยกย่องนับถือ ให้ดำรงฐานะตำแหน่งต่าง ๆ แม้จะดำรงฐานะตำแหน่งสูง มีวิชาสามารถ ถ้าประพฤติเป็นการผิดศีลเป็นที่ปรากฏ ดังพราหมณ์ราชครูหยิบทรัพย์หลวง ก็จะต้องเสื่อม

เสีย และต้องได้รับโทษตามความผิด และตามกฎหมายในเวลานั้น ลักทรัพย์เพียง ๑ บาท ก็มีโทษถึงประหารชีวิต เมื่อพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติพระวินัย ได้ปรับโทษการลักทรัพย์ตั้งแต่ ๑ บาท ขึ้นไป เป็นปาราชิก คือขาดจากเป็นภิกษุ จะอุปสมบทอีกไม่ได้ เท่ากับเป็นโทษประหารในทางศาสนา อนุโลมตามกฎหมายบ้านเมือง และตามมาตราเงินในเวลานั้น ๕ มาสก เป็น ๑ บาท ๕ บาท เป็น ๑ กหาปณะ พราหมณ์นักทดลองศีลได้หยิบทรัพย์หลวงเกิน ๑ บาทมากมาย ฉะนั้น แม้จะเป็นการทำเพื่อทดลองดู แต่ถ้าพระราชาไม่ทรงเชื่ออย่างนั้น ก็มีหวังว่าจะได้รับมหันตโทษ ใคร ๆ จึงไม่ควรทดลองศีลอย่างพราหมณ์ตามที่เล่า และใครจะเชื่อเมื่อไปหยิบของอะไรของใครเจ้าของเอะอะขึ้น จึงพูดแก้ว่าลองหยิบดูเล่น ๆ เท่านั้น ไม่ใช่หยิบเอาจริง ๆ เพื่อให้ทราบหลักเกณฑ์ของศีลข้อที่กล่าวนี้ จะได้แสดงเรื่องศีลข้อนี้ โดยเฉพาะต่อไป

อทินฺนาทานา เวรมณี เว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดลัก คำว่าสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ หมายถึงของทุก ๆ อย่าง ที่มีเจ้าของยังหวงแหนยึดถือ***กรรมสิทธิ์***อยู่ สิ่งของหรือวัตถุทุกอย่าง ที่บุคคลสามารถเข้ายึดถือเป็นกรรมสิทธิ์ได้ เรียกรวมว่าทรัพย์ แบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ คือ

สังหาริมทรัพย์ ได้แก่ ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ได้ ไม่ว่าตัวทรัพย์นั้นเคลื่อนที่ได้เองเพราะเป็นสิ่งมีวิญญาณ (สวิญญาณกทรัพย์) เช่น ช้าง ม้า วัว ควาย หรือเป็นสิ่งที่คนทำให้เคลื่อนเพราะเป็นสิ่งไม่มีวิญญาณ (อวิญญาณกทรัพย์) เช่น สมุด ดินสอ ปากกา เงิน ทอง เป็นต้น

อสังหาริมทรัพย์ ได้แก่ ทรัพย์ที่เคลื่อนที่ไม่ได้ ได้แก่ ที่ดินและบ้านเรือน ที่ปลูกอย่างถาวรบนที่ดิน ถ้าแบ่งทรัพย์ออกเป็นสวิญญาณกทรัพย์ (ทรัพย์ที่มีวิญญาณ) และอวิญญาณกทรัพย์ (ทรัพย์ที่ไม่มีวิญญาณ) อสังหาริมทรัพย์ก็จัดเข้าในอวิญญาณกทรัพย์ (สัตว์บางชนิดได้ยินว่าเกิดติดที่ เช่น หอยนางรม ก็เป็น สวิญญาณกะที่เป็นอสังหาริมะ)

ทรัพย์เหล่านี้ ที่มีเจ้าของถือกรรมสิทธิ์อยู่ เรียกว่า ***อทินนะ*** *สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้* คำว่า ไม่ได้ให้ ก็หมายความว่ายังถือกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของอยู่ ยังไม่สละกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของ และคำว่า เจ้าของ หมายถึงคนใดคนหนึ่งก็ได้ หมายถึงส่วนกลางก็ได้ เช่น ถ้าเป็นของของใครคนไหน คนนั้นก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสมาคมไหนองค์การไหน สมาคมนั้นองค์การนั้นก็เป็นเจ้าของ

ถ้าเป็นของหลวง หลวงก็เป็นเจ้าของ ถ้าเป็นของสงฆ์ของศาสนา สงฆ์และศาสนาก็เป็นเจ้าของ เป็นต้น

การถือเอา (สิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้) ด้วยจิตคิดลัก มาจากศัพท์ว่า ***อาทานะ*** ในคำว่า *อทินฺนาทานา* (อทินฺน+อาทาน) หมายความว่า ถือเอาทรัพย์ซึ่งเป็นของผู้อื่นไปจากความครอบครองของเขา ด้วยเจตนาทุจริต คือด้วย เถยฺยเจตนา *เจตนาลักขโมย* เรียกสั้น ๆ ว่า ลัก

การลักทุกอย่างที่ผิดศีลข้อที่ ๒ นี้ มีโทษน้อยและมากตามวัตถุที่ลัก เจตนาที่ลักและกิริยาที่ประกอบโจรกรรม ถ้าวัตถุที่ลักเล็กน้อย เจตนาอ่อน กิริยาที่ทำการลักไม่ร้ายแรงก็มีโทษน้อย ถ้าวัตถุที่ลักมาก เจตนาแรง กิริยาที่ทำการลักร้ายแรงก็มีโทษมากขึ้น คือเป็นบาปมากขึ้นตามส่วนกัน และจะลักเอง หรือสั่งใช้ให้ผู้อื่นลัก ก็เป็นการลักอันผิดศีลข้อนี้เหมือนกัน

ถ้าจะถามว่า ***อทินนาทาน*** เป็นศีลข้อที่ ๒ ใช่ไหม ตอบว่าไม่ใช่ เพราะอทินนาทานแปลว่า การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ ด้วยจิตคิดลัก อทินนาทานจึงไม่ใช่ศีล แต่เป็นการทำที่ผิดศีล

ถ้าถามว่าอะไรเป็นศีลข้อที่ ๒ ตอบว่า ***เวรมณี*** คือความเว้นจากอทินนาทาน หรือวิรัติเจตนางดเว้นนี้แหละเป็นศีล ถ้าตั้งใจไว้ว่าจะไม่ลักของของใคร ด้วยรับศีลไว้หรือด้วยตั้งใจเอาเอง ก็เป็น ***สมาทานวิรัติ*** ถ้าไม่ได้ตั้งใจไว้ก่อน ไปพบของใครวางเผลอไว้ จะลักก็ได้ แต่ก็เกิดตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นว่าไม่ลัก เป็น ***สัมปัตตวิรัติ*** ถ้าเว้นได้เป็นปกตินิสัย ไม่มีเกิดความคิดจะลักขึ้นเลย ทุกสิ่งทุกโอกาส ก็เป็น ***สมุจเฉทวิรัติ*** เช่นเดียวกับที่ได้แสดงแล้วในศีลข้อที่ ๑

การล่วงศีลข้อนี้ มีขึ้นในเมื่อของที่จะลัก เป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน ตนก็รู้อยู่ว่าเป็นของที่มีเจ้าของหวงแหน มีเจตนาลัก ทำการลักเองหรือสั่งใช้ให้คนอื่นลัก และได้ของนั้นมา ใครมือไวใจเร็วประพฤติผิดศีลข้อนี้ เมื่อตั้งใจงดเว้นขึ้นใหม่เมื่อใด ก็เกิดเป็นศีลขึ้นอีกเมื่อนั้น เพราะศีลมีขึ้นด้วยวิรัติเจตนาดังแสดงแล้ว

อนึ่ง ควรเว้นจากลักทรัพย์โดยอ้อม คือไม่ใช่โจรกรรมหรืออทินนาทานโดยตรง แต่ว่าอนุโลมโจรกรรม เช่น

สมโจร คือ เป็นใจรับซื้อของโจรของขโมย

ปอกลอก คือ คบคนด้วยอาการไม่ซื่อสัตย์ มุ่งหมายจะเอาทรัพย์ถ่ายเดียว หาวิธีให้เขาจ่ายทรัพย์ให้ บางทีจนถึงเขาต้องสิ้นตัว ต้องตกยาก

รับสินบน คือ ถือเอาทรัพย์ที่เขาให้เพื่อช่วยทำธุระให้แก่เขาในทางที่ผิด

อีกอย่างหนึ่ง ควรเว้นจากการทำทรัพย์ของผู้อื่นให้สูญที่ตนจะต้องรับใช้ อันนับว่าเป็น ***ฉายาโจรกรรม*** ฉายาแปลว่าเงา ฉายาโจรกรรมก็ได้แก่เงาของโจรกรรม คือใกล้จะเป็นโจรกรรมทีเดียว เช่น

ผลาญ คือ ทำอันตรายแก่ทรัพย์ของผู้อื่นด้วยโทสะพยาบาท เช่น ผูกโกรธเขาจึงลอบฟันต้นผลไม้ของเขา ลอบทำของอะไรของเขาให้เสีย

หยิบฉวย คือ ถือเอาทรัพย์ของผู้อื่นด้วยความมักง่าย เช่น บุตรหลานผู้ประพฤติมักง่าย ไม่บอกขออนุญาตก่อนหยิบฉวยสิ่งของของมารดาบิดาปู่ย่าตายายไปใช้ ด้วยถือว่าเป็นของมารดาบิดาและญาติ มิตรสหายหยิบฉวยสิ่งของของมิตรไปใช้ไม่ได้บอกให้เจ้าของรู้

อันคนที่คุ้นเคยไว้วางใจกัน เช่น เป็นญาติกัน เป็นมิตรสหายกัน เรียกว่าคนวิสาสะกัน คำว่า***วิสาสะ***แปลว่า คุ้นเคยกันไว้วางใจกัน คนที่มีวิสาสะกันนี้อาจ***ถือวิสาสะ***คือถือเอาสิ่งของของกันไปใช้ มิได้บอกให้เจ้าของรู้ก่อน แต่การถือวิสาสะนี้ มีโทษถ้าถือไม่ถูกลักษณะ เมื่อถือให้ถูกต้องตามลักษณะของการถือวิสาสะ จึงจะไม่มีโทษ ลักษณะของการถือวิสาสะที่ถูกต้อง คือ

เจ้าของเป็นผู้สนิทกับตน เมื่อถือวิสาสะแล้วจะไม่มีใครสนเท่ห์

เจ้าของได้สั่งอนุญาตไว้ หรือเป็นสิ่งที่เขาไม่หวงหรือพอให้แก่ตนได้

เมื่อถือเอาแล้วเขารู้เข้า เขาจะพอใจหรือไม่ว่าอะไร

การถือวิสาสะไม่ถูกลักษณะ มีโทษทำความไม่พอใจแก่เจ้าของ ทำให้เขาสิ้นรักสิ้นไว้วางใจในตน และทำให้เป็นที่สงสัยของคนอื่นว่าตนเป็นโจรเป็นขโมย ฉะนั้น ยิ่งคุ้นเคยกันมากก็ควรจะยิ่งระวัง เพื่อมิให้เกิดความประมาทถือเสียว่าคุ้นเคยกันพาให้ประพฤติผิดต่อกัน เช่น ถือวิสาสะกันอย่างมักง่าย เมื่อเป็นเช่นนี้ความคุ้นเคย ก็จะกลายเป็นเหตุก่อความกินแหนงแตกร้าว ถ้าไม่คุ้นเคยกันยังดีกว่า

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อนี้ต่อจากข้อที่ ๑ พิจารณาดูเห็นว่า ทรงบัญญัติขึ้นด้วยอาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน เพราะทุก ๆ คน ต่างต้องมีทรัพย์ไว้สำหรับบริโภคใช้สอย และไม่ปรารถนาให้ใครลักขโมยช่วงชิงไป บางคนต่อสู้เพื่อป้องกันทรัพย์ จนถึงต้องบาดเจ็บล้มตาย เมื่อตนไม่ชอบให้ใครมาลักทรัพย์ของตน ก็ไม่ควรลักทรัพย์ของคนอื่น

ฉะนั้น การไม่ลักทรัพย์ของกัน จึงเป็นการละเว้นที่ยุติธรรมในทรัพย์ เพราะเป็นการละเว้นความลำเอียง เห็นแก่ตัวเสียได้ด้วยนึกเห็นใจคนอื่น ที่มีความหวงแหนรักษาทรัพย์เหมือนกับตน และคนเราจะอยู่ด้วยกันเป็นสุข ก็เพราะไม่เบียดเบียนในทางต่าง ๆ ในทางหนึ่งคือไม่เบียดเบียนทรัพย์ของกัน ละเว้นจากการเบียดเบียนกันได้ ก็ด้วยปลูกเมตตากรุณาในกัน คอยยับยั้งหักห้ามใจที่อยากได้ หรือโกรธเกลียด เมื่อมีเมตตาหวังดี มีกรุณาหวังช่วยกันอย่างจริงใจแล้ว ก็จะไม่คิดขโมยของกัน

ฉะนั้น ศีลข้อนี้ จึงเป็นศีลโดยปกติของคนที่มีเมตตากรุณาต่อกัน ไม่ต้องไปรับมาจากที่ไหนเลย แต่เกิดจากใจเมตตากรุณาเอง ดังเช่น มารดาบิดาและผู้ที่มีเมตตาทั้งหลายไม่ได้ไปรับศีลจากที่ไหน แต่ก็มีศีลในบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา ไม่มีคิดเลยที่จะเบียดเบียนทรัพย์ของบุตรธิดาและในผู้ที่ตนเมตตา มีแต่คิดให้ อาศัยหลักเมตตากรุณาดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อนี้ และด้วยศีลข้อนี้เป็นอันรับรองความมี ***กรรมสิทธิ์*** ในทรัพย์ของเจ้าของทรัพย์ทุกคน

มีบางคนกล่าวอ้างว่า พระพุทธศาสนาไม่ให้ยึดถือทรัพย์ ถ้ามีก็ให้รวมเป็นกองกลางคือเป็นของสงฆ์ คำอ้างนี้ผิดหลักศีลข้อนี้และผิดหลักสัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ) ในพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อนี้ เป็นอันทรงรับรองความมีทรัพย์ยึดครองอยู่ จึงห้ามมิให้ลักทรัพย์ของกัน และทรงสอนให้ประกอบอาชีพแสวงหาทรัพย์ในทางที่ชอบ เมื่อได้มาก็ให้รักษาไว้ให้ดี และใช้จ่ายให้พอสมควรแก่กำลัง

ส่วน ***ของสงฆ์*** นั้น เกี่ยวแก่พระภิกษุสงฆ์เมื่อมีวัดขึ้น ก็ต้องมีของกลางสำหรับวัด เรียกว่าเป็นของสงฆ์ สำหรับวัดเป็นวัด ๆ ไป เช่นเดียวกับในฝ่ายอาณาจักรก็มีของหลวง ขององค์การของสมาคมนั้น ๆ พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงบัญญัติให้ต้องรวมของบุคคลเข้าเป็นของสงฆ์ และในคำสอนที่ให้สละบริจาค ก็สอนให้รู้จักเลือกให้ มิได้สอนให้สละเรื่อยไป แต่เมื่อจะออกบวชต้องสละสมบัติฆราวาสอยู่เอง และต้องปฏิบัติตามพระธรรมวินัยของผู้บวชเป็นคฤหัสถ์ก็ควรปฏิบัติตามฆราวาสธรรม (ธรรมของคฤหัสถ์) เป็นพระจะปฏิบัติอย่างชาวบ้าน หรือชาวบ้านจะปฏิบัติอย่างพระหาได้ไม่

ในธรรมข้อเดียวกัน บางข้อก็มีวิธีปฏิบัติต่างกัน เช่น สัมมาอาชีวะ เป็นพระเที่ยวบิณฑบาต เป็นสัมมาอาชีวะไปประกอบการค้าไม่เป็นสัมมาอาชีวะ

เป็นคฤหัสถ์ประกอบการค้าในทางชอบ เป็นสัมมาอาชีวะ แต่จะเที่ยวบิณฑบาตไม่ได้

ฉะนั้น การอ้างเอาพระพุทธศาสนาต่าง ๆ นั้น บางทีเป็นการอ้างเอาประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งนอกพระพุทธศาสนา

ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๒ คือ สัมมาอาชีวะ ความเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ เป็นข้อที่ควรมีให้คู่ไปกับศีลข้อนี้ คนมีศีลที่ยากจนขัดสนและคนที่เป็นโจรเป็นขโมย ก็เพราะขาดสัมมาอาชีวะ ถ้ามีสัมมาอาชีวะก็จะไม่ยากจน จะไม่เป็นขโมย

การอาชีพเป็นกิจจำเป็นของทุก ๆ คน เพราะทุก ๆ คนต้องบริโภคที่แปลว่ากิน เครื่องบริโภคที่จำเป็นก็ได้แก่ปัจจัย (เครื่องอาศัย) ๔ คือ ผ้านุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัย และยาแก้ไข้ บางทีแยกเรียกของกินคืออาหารว่า เครื่องบริโภค ของใช้นอกจากนี้ว่า เครื่องอุปโภค กิจการเพื่อให้มีของกินของใช้มาเคยเรียกว่าโภคกิจ แล้วเปลี่ยนเรียกว่าเศรษฐกิจ เป็นเรื่องปากท้อง หรือเป็นเรื่องยังชีวิต เลี้ยงชีวิต คือการอาชีพ

ทุกคน ต้องหาปัจจัยมาบริโภคเลี้ยงตน และผู้อื่นที่จะต้องเลี้ยง พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้ทำงานหาเลี้ยงชีพด้วยสัมมาอาชีวะ เพื่อให้ได้ทรัพย์มาในทางที่ชอบให้พอเพียง เมื่อหาเลี้ยงชีพเองยังไม่ได้ เช่น ยังเป็นเด็กกำลังเล่าเรียนศึกษา ต้องอาศัยมารดาบิดาหรือผู้อื่นที่มีเมตตากรุณาเลี้ยงดู ก็ควรประพฤติอนุโลมสัมมาอาชีวะ เช่น ช่วยมารดาบิดาหรือผู้ที่ตนอาศัยอยู่ ทำการงานที่พอควรแก่กำลังและเวลาของตน ไม่ใช้ทรัพย์ที่ท่านให้ในทางที่ผิด เช่น ไปเล่นการพนัน ใช้แต่ในทางที่เป็นประโยชน์ ให้รู้จักค่าของทรัพย์ ให้รู้ว่าท่านได้ทรัพย์มาด้วยความเหนื่อยยาก รู้จักประหยัดออมทรัพย์ ไม่หลอกลวงขอทรัพย์ท่าน เช่น ขอด้วยอ้างว่าจะไปชำระค่าเล่าเรียน แต่ไปใช้ดูภาพยนตร์เสีย และเมื่อท่านอุปการะเพื่อให้เรียน ก็ตั้งใจเรียนให้ดีที่สุด ให้สมกับความเมตตากรุณาของท่านแล

มนุษยธรรมที่ ๓

ในอดีตล่วงมาแล้ว ได้มีมาณพชาวเมืองพาราณสีคนหนึ่งเรียนศิลปะทั้งปวงในเมืองตักกศิลา สำเร็จวิชาธนู ได้มีชื่อปรากฏว่า จุลลธนุคคหบัณฑิต คือเป็นบัณฑิตเรียนสำเร็จวิชาธนู แต่ยังเป็นหนุ่มน้อย (อย่างได้ปริญญาเป็นบัณฑิตในบัดนี้) อาจารย์ของ ธนุคคหะนั้นพอใจ ว่าธนุคคหะเรียนศิลปะได้เหมือนตน จึงยกธิดาของตนให้เป็นภริยา

ธนุคคหะ พาภริยาเดินทางกลับเมืองพาราณสี เมื่อเดินทางไปถึงทาง

ป่าชัฏตำบลหนึ่ง ที่ไม่มีใครกล้าจะเดินผ่านไป เพราะมีช้างดุร้ายคอยทำร้ายคนเดินทาง ธนุคคหะผู้แม่นธนูไม่กลัว จึงพาภริยาเดินทางผ่านเข้าไป ก็พบช้างดุวิ่งเข้ามาจึงยิงลูกศรไปดอกหนึ่งต้องตระพองช้างดุร้ายทะลุหลัง ช้างร้ายก็ล้มลงในที่นั้น ตำบลนั้น จึงเป็นที่ปลอดภัยของคนเดินทางทั้งปวง

ธนุคคหะ พาภริยาเดินทางต่อไป ถึงทางป่าชัฏอีกตำบลหนึ่ง อันเป็นแหล่งโจร ๕๐ คนซ่องสุมอยู่ คอยฆ่าปล้นคนเดินทาง ธนุคคหะผู้แม่นธนูไม่กลัว ได้เดินทางเข้าไป พบพวกโจรกำลังนั่งปิ้งเนื้อเสียบไม้บริโภคกันอยู่ พวกโจรเห็นธนุคคหะเดินมากับภริยาผู้ประดับตกแต่งกาย จึงจะพากันลุกขึ้นจับตัว แต่นายโจรเป็นผู้ฉลาดดูลักษณะคนสังเกตรู้ว่าชายนี้เป็นคนเอกอุ (ดม) จึงห้ามโจรบริวารทั้งปวงมิให้ลุกขึ้นสักคนหนึ่ง ธนุคคหะส่งภริยาเข้าไปหาพวกโจร ให้ขอเนื้อมาบริโภคสักเสียบไม้หนึ่ง นายโจรจึงสั่งให้บริวารให้ พวกโจรได้ให้เสียบไม้เนื้อดิบที่ยังมิได้ปิ้ง เพราะคิดว่าพวกเราก็ต้องปิ้งกินกันเอง ฝ่ายธนุคคหะเป็นผู้ยกตน จึงโกรธพวกโจรว่าให้เนื้อดิบ พวกโจรก็โกรธว่าบุรุษนี้คนเดียวเท่านั้น มาแสดงหมิ่นเหมือนพวกเราเป็นสตรี จึงลุกฮือขึ้นพากันวิ่งเข้าไป ธนุคคหะจึงยิงพวกโจรล้มลง ๔๙ คน ด้วยเกาทัณฑ์ ๔๙ ดอก ก็หมดเกาทัณฑ์เพราะรางเกาทัณฑ์บรรจุเกาทัณฑ์หรือลูกศรทั้งหมด ๕๐ ดอก ธนุคคหะได้ยิงช้างเสียดอกหนึ่งจึงเหลือ ๔๙ ดอก เมื่อยิงโจรอีก ๔๙ ดอก ฆ่าโจร ๔๙ คนก็หมดลูก ยังเหลือนายโจรอีก ๑ คน ธนุคคหะจึงผลักนายโจรให้ล้มลงแล้วทับอยู่บนอกของนายโจร ร้องบอกภริยาให้ส่งดาบให้เพื่อตัดศีรษะของนายโจร

ฝ่ายภริยาของธนุคคหะ ซึ่งถือดาบอยู่ในขณะนั้น ได้เกิดสิเนหานายโจรโดยฉับพลัน จึงยื่นด้ามดาบให้ในมือของนายโจร นายโจรก็จับด้ามดาบกระชากออก ตัดศีรษะของธนุคคหะ ครั้นฆ่าธนุคคหะแล้วก็พาหญิงนั้นไป พลางถามถึงชาติตระกูลเรื่องราว นางก็บอกเล่าโดยตลอด จนถึงว่านางได้เกิดสิเนหานายโจรจึงให้ฆ่าสามีของตนเสีย นายโจรเมื่อได้ฟังเรื่องตลอดแล้วคิดรังเกียจว่าหญิงนี้ให้ฆ่าสามีของตนเสียได้ เห็นชายอื่นเข้าก็จักทำเราอย่างนั้นอีก เราควรทิ้งเสียเถิด ครั้นพานางไปจนถึงแม่น้ำสายหนึ่งขวางทางอยู่ จึงหลอกว่าน้ำนี้มีจระเข้ดุจะทำอย่างไร นางกล่าวขอให้นายโจร ห่อเครื่องประดับของนาง นำข้ามฟากไปไว้ที่ฝั่งโน้นก่อน แล้วกลับมารับนางข้ามฟากไป นายโจรรับคำฉวยห่อเครื่องประดับทั้งหมด ข้ามฟากไป

ถึงฝั่งแล้วเดินไป นางเห็นอาการดังนั้น จึงร้องคร่ำครวญขอให้นายโจรกลับมารับ ฝ่ายนายโจรก็ร้องตอบมาว่า หญิงเช่นนี้จะไปให้ไกลสุดไกล แล้วถือห่อเครื่องประดับหนีไป นางจึงถูกทอดทิ้งอยู่เดียวดายในกลางป่า ลงนั่งร้องไห้อยู่ใกล้กอตะไคร้น้ำกอหนึ่ง ณ ที่นั้น

ในขณะนั้น นางได้เห็นสุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งคาบก้อนเนื้อวิ่งมาในเบื้องหน้าทันใดนั้น ก็ได้มีปลาตัวหนึ่งกระโดดขึ้นจากน้ำตกอยู่ข้างหน้าสุนัขจิ้งจอก สุนัขจิ้งจอกทิ้งก้อนเนื้อที่คาบไว้แล้ววิ่งไปเพื่อจะได้ปลา ฝ่ายปลาก็ดิ้นตกลงไปในน้ำ ในขณะนั้นมีนกตัวหนึ่งโฉบลงมาจิกคาบก้อนเนื้อนั้นบินไป สุนัขจิ้งจอกจึงไม่ได้ทั้งเนื้อทั้งปลาลงนั่งหน้าเศร้า ฝ่ายนางเห็นเหตุการณ์ที่ท่านว่า ***เทพดาอาเพศ***โดยตลอด จึงหัวเราะเยาะขึ้นด้วยเสียงอันดังว่า ปรารถนาเกินส่วน จึงพลาดหมดทั้งเนื้อทั้งปลา ต้องจับเจ่าซบเซา

ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกซึ่งเทพดาอาเพศ ได้กล่าวเย้ยหยันว่า โทษของคนอื่นเห็นง่าย ส่วนโทษของตนนั้นเห็นยาก นางเองก็เสื่อมสิ้นทั้งสามีทั้งชายชู้ ซบเซามากกว่า

นางได้ยินดังนั้นกลับย้อนคิดได้ถึงกรรมของตนก็ยิ่งเสียใจ กล่าวว่า ถ้าเรารอดพ้นไปได้จากที่นี้แล้ว และถ้าได้สามีอีก ก็จะซื่อตรงต่อสามีแน่นอน

สุนัขจิ้งจอกเทพดาอาเพศ ได้กล่าวสำทับในที่สุดว่า คนทำบาปครั้งหนึ่งแล้วก็จักทำบาปอีกได้ แล้วก็หายไป ทิ้งนางนั้นซัดเซไปตามยถากรรม

เรื่องที่เล่ามานี้ เก็บความมาจากนิทานชาดกชื่อว่า จุลลธนุคคหชาดก เป็นเค้าของบทละครไทยเรื่อง จันทโครพ แสดงให้เห็นโทษของหญิงผู้ประพฤติผิดในทางกาม

ส่วนเรื่องแสดงโทษของผู้ชายประพฤติผิด ก็มีอีกมากดังเรื่อง รามเกียรติ์ ทศกัณฐ์เจ้ากรุงลงกาได้ไปลักพานางสีดาพระชายาของพระรามไปไว้ยังกรุงลงกา เป็นเหตุให้พระรามยกทัพวานรไปติดพันกรุงลงกา ฆ่าญาติวงศ์ยักษ์ของทศกัณฐ์ตายไปโดยลำดับ จนถึงองค์ทศกัณฐ์เอง ตลอดถึงพลยักษ์และชาวเมือง ก็ต้องพลอยพินาศไปทั้งสิ้น เพราะความประพฤติผิดในกาม ของทศกัณฐ์ผู้เดียวเป็นเหตุ

ความประพฤติผิดในกาม เป็นเหตุให้เกิดโทษ มีตัวอย่างให้เห็นได้อยู่ทุกกาลสมัย ในปัจจุบันนี้ ก็มีตัวอย่างให้เห็นอยู่ไม่น้อย สามีภรรยาแตกร้าวกันเพราะฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งประพฤตินอกใจกัน บ้างก็เพียงแตกแยกกัน บ้างก็ทำลายกัน ฝ่ายหญิงทำลายฝ่ายชายก็มี ฝ่ายชายทำลายฝ่ายหญิงก็มี เป็นอันว่า เมื่อความประพฤติเช่นนี้เกิดขึ้นในที่ใด ก็

เป็นเหตุเปลี่ยนรักให้เป็นความชิงชัง เปลี่ยนมิตรสหายให้เป็นศัตรู เปลี่ยนความไว้วางใจให้เป็นความกินแหนงแคลงใจ ให้ร้าวฉานแตกแยกให้ทำลายล้าง ทำสุขให้เป็นทุกข์ โดยเฉพาะ ทำให้เกิดความทุกข์ใจอย่างยิ่งแก่ผู้ที่เป็นฝ่ายเสีย ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อ ๓ คือ

กาเมสุ มิจฺฉาจารา เวรมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม ศีลข้อนี้บัญญัติห้ามมิให้ประพฤติผิดในกาม แต่ไม่ห้ามความประพฤติชอบในกาม คำว่าในกามนั้น หมายถึงในเรื่องเกี่ยวกับความใคร่ระหว่างชายกับหญิง ที่เรียกในบัดนี้ว่าความรักเกี่ยวกับเพศ

ทุก ๆ คนเมื่อเป็นเด็กย่อมพอใจในการเล่นต่าง ๆ อย่างเด็ก แต่เมื่อร่างกายเติบโตขึ้น ก็เกิดมีความรู้สึกเป็นอย่างชายหญิงแรกรุ่นหนุ่มสาว และโดยปกติก็มีการครองคู่เป็นสามีภริยาเกิดบุตรหลานสืบตระกูลกันต่อ ๆ มา และจักสืบกันต่อ ๆ ไป เชื้อสายของมนุษย์และสัตวโลกทุกชนิด จึงไม่สิ้นสูญ

แต่ในการครองคู่ของคนนั้น ยังต้องการเหตุอุปถัมภ์ต่าง ๆ ทั้งภายในทั้งภายนอก เพื่อให้อยู่ด้วยกันยั่งยืนตลอดและมีความสุข ความเจริญ จะเกิดผลเป็นไปดังกล่าวได้ ก็ต้องมีการปฏิบัติในเรื่องนี้ในทางชอบ ในเมื่อถึงวัยถึงเวลาอันสมควร เมื่อไปประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรก็ดี ประพฤติในทางที่ผิดก็ดี หรือเมื่อมีคู่ครองแต่งงานแต่งการแล้วยังประพฤตินอกใจกันอยู่ก็ดี รวมเรียกว่าประพฤติผิดในกามอย่างกว้าง ๆ

ประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยถึงเวลาอันสมควรนั้น เช่น ในเวลาเล่าเรียนศึกษา ซึ่งเป็นเวลาหาวิชาความรู้ใส่ตน ไม่ใช่เป็นเวลาหาคู่ครอง ถ้าจะต้องการมีความรัก ก็ต้องทุ่มเทความรักไปในการศึกษาเล่าเรียน คือให้รักเรียน แต่ถ้าปล่อยใจ ปล่อยกายเคลิบเคลิ้มหลงใหลไปในเรื่องเพศ ก็เรียกว่าประพฤติผิด จะประพฤติผิดน้อยหรือมากเพียงไร ก็สุดแต่จะปล่อยใจปล่อยกายให้ผิดไปเท่าไร ความประพฤติยุ่งเกี่ยวก่อนถึงวัยเวลาอันสมควรเช่นนี้ โดยปกติเกี่ยวแก่เยาวชน มีโทษทำให้เรียนไม่สำเร็จหรือเสียหายไปมิใช่น้อย และเป็นจารึกเศร้าหมองติดอยู่กับตนเอง เยาวชนทั่วไปจึงสมควรงดเว้นและป้องกันตนมิให้ทำผิดไปในเรื่องนี้ตั้งแต่ต้น

อนึ่ง ประพฤติในทางที่ผิดนั้น คือเมื่อไม่ถึงเวลาอันสมควรแต่ประพฤติในทางลักลอบ หรือละเมิดล่วงล้ำในเขตที่ไม่ควรละเมิด คือถ้าเป็นฝ่ายชายละเมิดในภรรยาท่าน (เขา) หรือหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของท่าน หรือใน

หญิงที่จารีตห้าม เช่น หญิงที่เป็นเทือกเถาของตนดังที่ระบุไว้ในกฎหมาย ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงซึ่งอยู่ในพิทักษ์รักษาของตระกูล หรือในหญิงผู้อยู่ใต้บัญญัติในพระพุทธศาสนา ซึ่งรวมเรียกว่าหญิงผู้อยู่ในพิทักษ์รักษาของธรรมเนียม หรือในหญิงที่กฎหมายบ้านเมืองห้าม ถ้าเป็นหญิงประพฤติละเมิดหรือร่วมประพฤติละเมิดในชายที่ไม่ควรกล้ำ-กราย เช่น ผู้อยู่ภายใต้บัญญัติห้าม เป็นต้น หญิงหรือชายผู้ประพฤติละเมิดล่วงล้ำ ในเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำดังกล่าว เรียกว่าประพฤติผิดในกาม

เขตที่ไม่ควรละเมิดอันเป็นเหตุให้บังเกิดความประพฤติผิดเช่นนี้ ถึงไม่จำแนกไว้ก็เป็นที่เข้าใจกันได้ เพราะรวมลงว่าเป็นเขตที่หวงห้าม หรือเจ้าตัวนั่นเองอยู่ใต้ธรรมเนียมหรือบัญญัติที่ห้ามไว้ ฉะนั้น ต้องมีการลักลอบ เหมือนอย่างทรัพย์ที่มีเจ้าของหวง ต้องลักขโมยจึงจะได้ แม้แมวเมื่อเข้าไปลักปลาย่างในครัว ก็แสดงว่ารู้ตัวว่าเป็นแมวขโมยจึงลอบเข้าไปและลอบวิ่งออก หรือเมื่อมีคนเห็นก็รีบวิ่งหนีออกไปโดยเร็ว และถ้าการประพฤติผิดนั้นเป็นการใช้กำลังบังคับ ก็ยิ่งเป็นการประพฤติผิดโดยแท้

อนึ่ง แม้ผู้มีคู่ครองแต่งงานแต่งการแล้ว ยังประพฤตินอกจิตนอกใจกันอยู่ก็เป็นประพฤติผิดในกาม เพราะเป็นความประพฤติผิดในกันและกัน และยังเป็นการประพฤติผิดในเมื่อไปละเมิดในภรรยาท่านดังกล่าวแล้ว

ลักษณะสำหรับกำหนดว่า เป็นการประพฤติผิดในกามซึ่งเป็นการผิดศีลนั้น คือเป็นวัตถุหรือเป็นเขตที่ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำกล้ำกราย ไม่ควรได้ไม่ควรถึงมีจิตประสงค์จำนงจะได้วัตถุหรือเขตนั้นปฏิบัติสำเร็จได้ดังประสงค์ ความประ-พฤติผิดดังกล่าวนี้มีโทษเบา ปานกลางและหนัก ตามระดับแห่งเขตที่ละเมิดกับทั้งเจตนาและการกระทำ ดังมีตัวอย่างให้เห็นอยู่ทุกกาลสมัย

ความงดเว้นจากประพฤติผิดในกามดังกล่าวได้เป็นศีล งดเว้นได้ด้วยตั้งใจถือศีล เป็น***สมาทานวิรัติ*** ไม่ได้ตั้งใจงดเว้นก่อน พบโอกาสที่จะประพฤติผิดได้ แต่งดเว้นได้ เป็น***สัมปัตตวิรัติ*** งดเว้นได้เป็นปกตินิสัยทีเดียว จัดเป็น***สมุจเฉทวิรัติ*** เทียบอย่างวิรัติระหว่างมารดาบิดากับบุตรธิดาทั่วไป

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๑ เพื่อป้องกันชีวิต ข้อที่ ๒ ป้องกันทรัพย์สมบัติที่จะต้องใช้ดำรงชีวิต และข้อที่ ๓ นี้เพื่อความสงบสุขในครอบครัว ด้วยอาศัยหลัก ยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกัน

อาศัย***หลักยุติธรรม***นั้น คือ เมื่อตนเองมีความรัก และหวงแหนในสิ่ง

ซึ่งเป็นที่รักของตนฉันใด คนอื่นก็มีความรู้สึกฉันนั้นเหมือนกัน ฉะนั้น เมื่อไม่ปรารถนาให้ใครมาละเมิดล่วงล้ำในสิ่งที่รักที่หวงแหนของตน ก็ไม่ควรละเมิดล่วงล้ำในของคนอื่น เหมือนอย่างทุกคน ก็ย่อมมีญาติพี่น้องต่างเพศของตน และไม่ปรารถนาให้ใครมาประพฤติละเมิดล่วงล้ำ เมื่อเป็นเช่นนี้ ไฉนจึงจักไปประพฤติอย่างที่ตนไม่ชอบ ในญาติพี่น้องของคนอื่น ฉะนั้น เมื่อพิจารณาโดยยุติธรรมแล้ว จึงไม่ควรประพฤติผิดในเรื่องนี้ในทางใดทางหนึ่งเลยทีเดียว

อาศัย*หลักเมตตากรุณา*นั้น คือ เมื่อมีเมตตากรุณาต่อกัน โดยจริงใจแล้วก็ไม่ประพฤติผิดต่อกันเลย เพราะการประพฤติผิดเช่นนั้น เป็นการทำลายด้วยอำนาจความใคร่ ความปรารถนามิใช่วิสัยของคนที่มีเมตตากรุณากันจะทำได้ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงบัญญัติศีลข้อนี้ การปฏิบัติตามศีลข้อนี้ จะสำเร็จได้ดีก็ต้องมีธรรมที่คู่กัน คือความสำรวมในกาม

ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๓ คือ กามสังวร *ความสำรวมในกาม* สังวรแปลว่า สำรวม คือระวังควบคุมตนไม่ให้ประพฤติผิด แต่ให้ประพฤติในทางที่ชอบ

เมื่อเป็นเยาวชน ก็ระวังควบคุมใจ ระวังควบคุมกาย ไม่ให้ออกไปนอกทางเว้นเหตุชักจูงต่าง ๆ เช่น หนังสือและภาพยนตร์ เป็นต้น ที่เป็นเหตุยั่วยุรักษาประเพณีอันดีงามของไทย ตามที่ผู้ปกครองของตนได้อบรมแนะนำอยู่โดยมากแล้ว การป้องกันเป็นการดีกว่าแน่นอน และต้องป้องกันไว้แต่ต้น เหมือนอย่างป้องกันไฟไม่ให้เกิดขึ้นย่อมดีกว่าดับไฟ และดับไฟกองน้อยย่อมดีกว่าดับไฟกองโต ซึ่งอาจจะดับไม่ได้ต้องปล่อยให้โทรมไปเอง และไฟอย่างนี้เป็นไฟละเอียดอย่างไฟฟ้า ซึ่งเมื่อถูกไฟฟ้าอย่างแรงดูดแล้ว อาจทำให้หัวใจหยุดได้ พระพุทธเจ้าจึงตรัสเปรียบไว้ว่า เหมือนอย่างศรสลักมีพิษที่รักษาได้ยาก เมื่อยังไม่ถึงวัยถึงเวลาจึงควรที่จะป้องกันไว้ก่อน

ส่วนในระหว่างสามีภรรยา ทางพระพุทธศาสนาสอนให้สามีสันโดษ คือยินดีพอใจอยู่แต่ในภรรยาของตน ส่วนภรรยาให้มีความซื่อตรงในสามีของตน เพื่อให้อยู่ครองกันเป็นสุขตลอดไป เมื่อเป็นเช่นนี้ แม้จะเกิดอันตรายขึ้นก็อาจช่วยกันได้ และเป็นตัวอย่างเป็นที่ควรสรรเสริญ ดังเรื่องของกินนรและกินรีในจันทกินนรชาดก ที่จะนำมาเล่าในสุดท้ายนี้ มีความว่า

ในสมัยดึกดำบรรพ์โน้น เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครอบครองราชสมบัติในกรุงพาราณสี มีหมู่กินนรเกิดอยู่ในป่าหิม-

พานต์ (ป่ามีหิมะ) อาศัยอยู่บนภูเขาเงินชื่อว่าจันทบรรพต ครั้งหนึ่งพระเจ้ากรุงพาราณสี เสด็จประพาสป่าหิมพานต์แต่พระองค์เดียว ทรงล่าเนื้อเสวยไปโดยลำดับ จนถึงแม่น้ำเล็กสายหนึ่งก็เสด็จขึ้นไปทางต้นน้ำ โดยปกติหมู่กินนรไม่ลงจากเขาในฤดูฝน เมื่อถึงฤดูแล้งจึงพากันลงมา ครั้งนั้น กินนรและกินรีสามีภรรยาคู่หนึ่ง พากันลงมาจากภูเขา เกลือกเคล้าของหอมในที่นั้น ๆ เคี้ยวกินเกสรดอกไม้ นุ่งห่มใบไม้เล่นพลางขับร้องพลาง จนถึงแม่น้ำเล็กนั้นก็ร่อนลงเกลี่ยดอกไม้ลงในน้ำ ลงเล่นน้ำเป็นที่สนุกสบาย แล้วก็พากันขึ้นนั่งบนกองดอกไม้ ฝ่ายจันทกินนร (เรียกชื่อตามภูเขาที่อยู่นั้น) ก็ดีดไม้ไผ่ขับร้อง จันทกินรีได้ฟ้อนรำขับร้องประสานเสียง

ฝ่ายพระเจ้ากรุงพาราณสี ทรงได้สดับเสียง ก็แอบเสด็จเร้นพระองค์เข้าไป ทรงเห็นกินนรกินรีทั้งสอง ก็มีพระหฤทัยปฏิพัทธ์ในนางกินรี ทรงปรารถนาจะได้นางกินรี จึงทรงยิงธนูศรไปต้องจันทกินนรล้มลง

จันทกินนร ต้องศรเป็นบาดแผลเจ็บปวดรวดร้าว โลหิตไหลพรั่ง ก็ร้องคร่ำครวญขึ้นว่า จันทา เราจะตายเมาเลือดเต็มที จะหมดลมบัดนี้ เจ็บปวดเหลือเกิน เมื่อเราตายแล้ว เจ้าก็จะต้องเศร้าโศก เราก็ยิ่งเศร้าใจ เพราะสงสารเจ้ายิ่งกว่าทุกข์กายในบัดนี้ จันทกินนรพร่ำเพ้อไปจนถึงวิสัญญีภาพสลบลง ฝ่ายจันทกินรีกำลังเพลิดเพลิน ทีแรกจึงยังไม่รู้ว่าจันทกินนรถูกยิง ครั้นเห็นจันทกินนรล้มสลบลง จึงเข้าไปดูเห็นโลหิตไหลโชกจากบาดแผลก็ร้องขึ้น พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงคิดว่ากินนรคงตายแล้ว จึงเสด็จออกแสดงพระองค์

จันทกินรี เห็นพระเจ้ากรุงพาราณสีจึงคิดว่ามนุษย์ผู้นี้แน่ละ ยิงสามีของเรามีความกลัวก็บินหนีขึ้นไปจับบนยอดเขาแล้วร้องบริภาษพระเจ้ากรุงพาราณสีโดยความว่า โจรใจร้าย ฆ่าสามีของเรา เราโศกใจนัก ขอให้มารดาของท่าน ชายาของท่านจงได้โศกเหมือนเช่นนี้ และจงอย่าเห็นบุตรเห็นสามี ท่านได้ทำร้ายสามีของเรา ซึ่งไม่ได้ทำร้ายอะไรท่านเลย

พระเจ้ากรุงพาราณสี ได้ตรัสปลอบโยน ทรงรับว่าจะยกย่องนางกินรีให้เป็นพระราชชายา

นางจันทกินรี ได้กล่าวบันลือเสียงอย่างองอาจหนักแน่นว่า ถึงเราจักตายก็จักไม่ยอมเป็นของท่าน ซึ่งได้ฆ่าสามีของเรา ผู้ไม่ได้ทำอะไรให้ท่านอย่างแน่นอน

พระเจ้ากรุงพาราณสี ทรงได้สดับดังนั้นก็สิ้นปฏิพัทธ์ตรัสว่า เจ้านางกินรีชอบอยู่กินกฤษณาและของหอม อยู่กับหมู่กินนร ไม่ชอบอยู่ในบ้านในเมือง

ก็แล้วไป ทรงสิ้นอาลัยเสด็จหลีกไป

จันทกินรี ครั้นเห็นพระเจ้ากรุง-พาราณสีเสด็จไปแล้ว ก็บินลงมานำร่างกินนรขึ้นไปบนยอดเขา คร่ำครวญอยู่ช้านาน ในที่สุดได้ลองคลำดูตัวของจันทกินนร รู้สึกว่ายังอุ่นอยู่ก็คิดว่ายังมีชีวิตอยู่ จึงร้องฟ้องเทวดาขึ้นว่า ท้าวโลกบาลไม่มีหรือ หายไปไหน หรือตายไปหมดแล้ว จึงไม่มาช่วยรักษาสามีของเรา จึงร้อนถึงท้าวสักกเทวราช ต้องเสด็จจำแลงเป็นพราหมณ์ลงมาถือกุณฑี (คนโท) นำมารดจันทกินนร พิษศรก็สิ้นไป ในขณะนั้น จันทกินนรกลับฟื้นขึ้นหายเป็นปกติ ต่างยินดี ไหว้ท้าวสักก-เทวราช ท้าวสักกเทวราชก็ให้โอวาทสั่งสอน มิให้ลงจากภูเขาจันทบรรพตล่วงล้ำไปในทางของมนุษย์อีก กินนรกินรีทั้งสองก็รับโอวาท และอยู่ด้วยกันเป็นสุขสวัสดีสืบไปแล (ได้ทราบว่าจันทกินนรชาดกนี้ สมเด็จฯ เจ้าฟ้าจุฑาธุชฯ อินทราชัย ได้ทรงนิพนธ์เป็นละครแบบดึกดำบรรพ์)

มนุษยธรรมที่ ๔

อันแก้วแหวนเงินทองสิ่งของต่าง ๆ ทุก ๆ คนคงต้องการของจริงของแท้ ไม่ต้องการของเทียมของปลอม แม้ถ้อยคำที่พูดกันก็เป็นเช่นเดียวกัน คือต้องการถ้อยคำที่จริงไม่ต้องการฟังคำเท็จ เว้นไว้แต่จะพูดฟังกันเล่น เช่น เล่านิทานเรื่องเท็จแข่งกัน ถ้าเป็นถ้อยคำที่พูดกันโดยปกติแล้ว ก็ต้องการถ้อยคำที่พูดกันตามความจริงทั้งนั้น ถ้าใครพูดเท็จอยู่เนือง ๆ จนเป็นที่จับได้แล้ว ถึงจะพูดจริงสักครั้งก็ไม่มีใครเชื่อ เหมือนนิทานเรื่องเด็กเลี้ยงแกะ ซึ่งชอบพูดหลอกคนว่าหมาป่ามากินลูกแกะ เพื่อให้คนแตกตื่นไปช่วย เห็นเป็นสนุก เมื่อพูดหลอกเขาอยู่อย่างนี้บ่อย ๆ ครั้นมีหมาป่ามากินลูกแกะจริง ๆ จึงวิ่งมาบอกเพื่อให้คนไปช่วยก็ไม่มีใครเชื่อ ต้องเสียลูกแกะไปเพราะโทษของมุสา

เรื่องเช่นนี้ มีเล่าไว้ในนิทานชาดกทางพระพุทธศาสนามากเรื่อง เช่น เรื่องหนึ่งเล่าว่า มีหมอรักษาพิษงูผู้ขาดแคลนคนหนึ่ง ไม่ได้การรักษาอะไรในละแวกบ้าน จึงออกเดินเรื่อยไปถึงต้นไทรต้นหนึ่งใกล้ประตูบ้าน เห็นงูตัวหนึ่งกำลังนอนหลับโผล่ศีรษะออกมาทางคาคบไม้

ในขณะนั้น มีเด็กกลุ่มหนึ่งกำลังเล่นกันอยู่ในที่นั้น หมองูจึงคิดจะลวงเด็กให้จับงูเพื่อให้งูกัด แล้วรักษาเอาค่าจ้าง จึงพูดแก่เด็กว่า เห็นลูกนกสาลิกานั่นไหมจับเอาซิ

เด็กคนหนึ่งซึ่งเป็นเด็กฉลาด มองไปเห็นศีรษะที่คาคบไม้ยังไม่รู้ว่าเป็นงู จึงปีนต้นไม้ขึ้นไปจับเข้าที่คอจึงรู้ว่างู แต่ก็จับให้แน่นไม่ให้งูกลับศีรษะมากัดได้ แล้วเหวี่ยงไปโดยเร็ว งูนั้นปลิวไป

ตกที่คอของหมอเข้าพอดี พันคอของหมอนั้น กัดให้ล้มลงสิ้นชีวิตในที่นั้น เข้าภาษิตที่ว่า หมองูตายเพราะงู ให้ทุกข์แก่ท่านทุกข์นั้นถึงตัว

อีกชาดกหนึ่งเล่าว่า ครั้งหนึ่งได้มีการมหรสพครั้งใหญ่ในกรุงพาราณสี เป็นที่น่าตื่นเต้นยินดีในหมู่มนุษย์ ตลอดถึงเทพก็พากันมาดู ได้มีเทพบุตร ๔ องค์ประดับเทริดดอกไม้แตงทิพย์มาชมมหรสพ หมู่มนุษย์เห็นเทริดนั้นซึ่งสวยสดงดงามและมีกลิ่นหอมตลบ ก็พากันร้องขอ เทพบุตรตอบว่าดอกไม้ทิพย์เหล่านี้มีอานุภาพมาก ควรเฉพาะแก่ทวยเทพ ไม่ควรแก่คนประพฤติชั่วในหมู่มนุษย์ แต่ว่าก็สมควรแก่มนุษย์ที่ประกอบด้วยคุณงามความดีเหมือนกัน ครั้นกล่าวนำร่วมกันอย่างนี้แล้ว

เทพบุตรองค์ที่ ๑ กล่าวว่า คนใดไม่ลักของเขาด้วยกาย ทางวาจาก็ไม่พูดเท็จ ได้ยศก็ไม่มัวเมา คนนั้นควรประดับดอกแตงทิพย์

เทพบุตรองค์ที่ ๒ กล่าวว่า คนใดแสวงหาทรัพย์โดยชอบธรรม ไม่ตักตวงทรัพย์ด้วยวิธีหลอกลวง ได้บริโภคทรัพย์แล้วก็ไม่มัวเมา คนนั้นควรประดับดอกแตงทิพย์

เทพบุตรองค์ที่ ๓ กล่าวว่า ชนใดมีจิตไม่เหลืองเรื่อดังขมิ้นด้วยกามราคะ มีความเชื่อตั้งมั่นไม่หน่ายง่าย ไม่กินดี (อยู่ดี) แต่คนเดียว ชนนั้นควรประดับดอกแตงทิพย์

เทพบุตรองค์ที่ ๔ กล่าวว่า ชนใดไม่บริภาษด่าว่าคนดี คนสงบ ทั้งต่อหน้าทั้งลับหลัง มีปกติพูดอย่างใดทำอย่างนั้น ชนนั้นควรประดับดอกแตงทิพย์

ฝ่ายปุโรหิตในนครนั้นได้ยินแล้วคิดว่า คุณเหล่านี้แม้สักข้อหนึ่งไม่มีอยู่ในตน แต่ว่าจักพูดประกาศว่ามี เพื่อว่าจักได้รับดอกไม้ทิพย์เหล่านี้มาประดับ แล้วมหาชนจักได้นับถือยกย่อง จึงได้กล่าวแก่เทพบุตรทั้ง ๔ องค์โดยลำดับว่า ตนประกอบด้วยคุณเหล่านี้ ๆ เทพบุตรเหล่านั้นถอดเทริดดอกแตงทิพย์ออกให้แก่ปุโรหิต ปุโรหิตก็รับมาสวมประดับที่ตนทีละเทริดโดยลำดับ เทพบุตรทั้ง ๔ ครั้นให้ดอกไม้ทิพย์แก่ปุโรหิตแล้วก็กลับไปสู่เทวโลก

ครั้นเทพบุตรพากันไปแล้ว ก็เกิดความเจ็บปวดอย่างยิ่งที่ศีรษะของปุโรหิต เหมือนอย่างถูกบดด้วยหินอันคม เหมือนอย่างถูกบีบด้วยแผ่นเหล็ก ปุโรหิตนั้นเจ็บปวดรวดร้าวกลิ้งเกลือกไปมา ร้องครวญครางด้วยเสียงอันดัง เมื่อมหาชนพากันถามว่าเป็นอะไรก็บอกว่า ข้าพเจ้าพูดเท็จแก่เทพบุตรว่ามีคุณต่าง ๆ ขอเทริดดอกไม้นี้มาสวม ช่วยถอดออกจากศีรษะที ชนทั้งหลายพากันพยายาม

ถอดก็ถอดออกไม่ได้ เหมือนอย่างถูกผูกไว้แน่นด้วยแผ่นเหล็ก จึงนำไปบ้าน

ปุโรหิตร้องครวญครางอยู่ถึง ๗ วัน พระราชาจึงทรงปรึกษากับหมู่อำมาตย์ แล้วให้มีมหรสพขึ้นใหม่ เพื่อให้เทพบุตรมาอีก เทพบุตรทั้งหลายก็พากันมา มหาชนก็นำพราหมณ์ทุศีลมา พราหมณ์นั้นก็อ้อนวอนขอชีวิต เทพบุตรเหล่านั้นก็กล่าวว่า ดอกไม้ทิพย์เหล่านี้ไม่ควรแก่ท่าน ซึ่งเป็นคนไม่ดี ท่านเข้าใจว่าจักลวงเทพดาฟ้าดินได้ จึงได้รับผลของมุสาวาทของตน แล้วได้กล่าวตำหนิปุโรหิตนั้นต่าง ๆ ในท่ามกลางมหาชน แล้วก็ถอดเทริดออก กลับไปสู่สถานของตน

ฝ่ายปุโรหิตก็หายจากความเจ็บปวด แต่ก็ได้รับความอัปยศเป็นอย่างมาก เพราะโทษของการอาศัยยศตำแหน่งหน้าที่ทำชั่ว แล้วยังมุสาว่าทำดีเพื่อจะได้ทิพยบุปผาภรณ์ (เครื่องประดับดอกไม้ทิพย์) จากฟากฟ้า ซึ่งไม่ควรแก่คนชั่ว

การพูดเท็จมีโทษดังเช่นเรื่องที่เล่าเป็นนิทานสุภาษิตสอนใจดังกล่าว พระพุทธเจ้าจึงทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ ว่า

มุสาวาทา เวรมณี เว้นจากกล่าวเท็จ เท็จหรือมุสาคือไม่เป็นความจริง กล่าวเท็จก็คือพูดไม่จริง หรือพูดปดเพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เช่น ไม่รู้ไม่เห็นพูดว่ารู้ว่าเห็น ไม่ได้ทำพูดว่าทำ หรือได้รู้เห็นได้ทำพูดปฏิเสธเสีย ไม่ใช่แต่พูดด้วยปากเท่านั้น เขียนหนังสือเท็จปดเขา หรือแสดงอาการให้เขาเข้าใจผิด เช่น เมื่อเขาถามว่าเห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ไหม ความจริงก็เห็น แต่สั่นศีรษะ เพื่อให้เข้าใจว่าไม่เห็น เรียกว่ากล่าวเท็จหรือมุสาวาทเหมือนกัน

การแสดงความเท็จนั้น มักใช้กันเป็นส่วนมาก จึงเรียกว่ามุสาวาท แต่ก็หมายถึงทุก ๆ วิธีที่ทำให้คนอื่นเข้าใจผิดจากความจริงเช่น ที่เรียกว่า

ปด ได้แก่มุสาจัง ๆ เพื่อให้แตกกัน เพื่อหลอก เพื่อยอยก เพื่อประจบสอพลอ เป็นต้น

ทนสบถสาบาน เพื่อให้เขาเชื่อในคำเท็จ

ทำมารยา เช่น ไม่เป็นอะไรแกล้งทำเป็นไข้

ทำเลศนัย เช่น ทำกลอุบายลวงหลอก หรือล่อให้เขาตายใจให้เชื่อผิด ๆ หรือทำแย้มพรายให้เขาคิดต่อไปผิด ๆ

เสริมความ คือ ขยายให้มากไปกว่าความจริง เช่น คนที่ ๑ พูดเพียงว่าไปเยี่ยมเพื่อนป่วย คนที่ ๒ พูดต่อไปว่า เพื่อนคนนั้นป่วยมาก คนที่ ๓ พูดต่อไปอีกว่า เพื่อนคนนั้นป่วยมีอาการร่อแร่

อำความ คือ พูดไม่หมด เว้นความบางตอนไว้เสียเพื่อปกปิด เช่น กลับบ้านผิดเวลา ผู้ปกครองถามว่าไปไหนมา ก็ตอบว่าไปบ้านเพื่อน ไปบ้านเพื่อนจริงเหมือนกัน แต่ก็ได้พากันไปเที่ยวที่อื่น ๆ อีกด้วย

มุสาวาททุกวิธีเช่นที่กล่าวนี้ มีโทษน้อย ปานกลางหรือมาก ตามระดับแห่งเรื่องที่มุสาจะก่อให้เกิดขึ้นได้เพียงไรและเจตนา (ความจงใจ) แรงเท่าไร กิริยาที่ประกอบมุสาวาท ใช้ความพยายามเท่าไร

เวรมณี คือความเว้นจากมุสาทุกอย่าง เป็นศีลข้อที่ ๔ นี้ ถ้าเว้นด้วยตั้งใจรับศีลไว้ก่อนเป็น ***สมาทานวิรัติ*** ถ้าเว้นด้วยตั้งใจขึ้นเดี๋ยวนั้นเอง ในขณะที่พบโอกาสจะพูดเท็จได้ เป็น ***สัมปัตต-วิรัติ*** ถ้าเว้นได้จนเป็นปกตินิสัยจริง ๆ ก็เป็น ***สมุจเฉทวิรัติ***

เมื่อรับศีลข้อนี้ไว้แล้ว ทำอย่างไรศีลจึงจะขาด ให้กำหนดมองดูลักษณะดังนี้ คือ จิตคิดจะพูดให้ผิดไปจากความจริงทั้งรู้อยู่ มีความพยายามเกิดจากจิตนั้นและคนอื่นรู้เข้าใจความ เช่น พูดกันด้วยภาษาไทยแก่คนที่รู้ภาษาไทย เขาฟังออกว่าพูดว่าอย่างไร หรือใช้กิริยาสั่นศีรษะ เขาเห็นแล้วเข้าใจความประสงค์ว่าปฏิเสธ ใช้กิริยาพยักหน้าเขาก็เข้าใจว่ารับรอง ถ้าคนอื่นไม่รู้เข้าใจความ เหมือนอย่างพูดปดด้วยภาษาไทยแก่คนที่ไม่รู้ภาษาไทย เขาฟังไม่รู้ว่าอะไร ศีลก็ยังไม่ขาด

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๔ อาศัยหลักยุติธรรมและเมตตากรุณาเช่นเดียวกับข้ออื่น ๆ คือทุก ๆ คนปรารถนาจะได้รับความจริง ไม่ต้องการถูกหลอกลวงด้วยความเท็จ จึงไม่ควรจะกล่าวเท็จหลอกลวงคนอื่นให้เข้าใจผิด เมื่อพูดอย่างยุติธรรมไม่ลำเอียงไปทางตนและทางผู้อื่นก็ต้องพูดอย่างนี้ แต่เมื่อพูดอย่างลำเอียงเข้ากับตน ก็ต้องพูดอีกอย่างหนึ่งว่า หลอกลวงเขาได้เป็นดี แต่ถูกเขาหลอกลวงไม่ดี

อนึ่ง ทุก ๆ คนถ้ารักเมตตากรุณากันก็หลอกลวงกันไม่ลง แต่ทุก ๆ คนก็ควรจะรักเมตตาปรารถนาสุขต่อกัน กรุณาปรารถนาจะช่วยกันจากความทุกข์เดือดร้อนต่าง ๆ มิใช่หรือ ตัวเราเองก็ปรารถนาให้คนอื่นให้ความปรารถนาดีด้วยเมตตา ไม่ต้องการให้ใครมุ่งร้าย ปรารถนาให้คนอื่นให้ความช่วยเหลือเมื่อทุกข์ ไม่ต้องการให้ใครก่อทุกข์เพิ่มทุกข์ มิใช่หรือ จึงไม่เป็นการสมควรหรือที่จะทำจิตใจให้มีเมตตากรุณาแก่คนอื่น เหมือนอย่างที่ตนต้องการให้คนอื่นมีแก่ตน และคนที่มีจิตเมตตากรุณาต่อกัน จะพูดมุสาหลอกทำลายกันได้หรือ นอกจากจะพูดความจริงที่ควรพูด

แก่กัน พระพุทธเจ้าทรงมีพระกรุณาเที่ยงธรรมในสรรพสัตว์ จึงทรงบัญญัติศีลข้อนี้ เพื่อให้เว้นจากมุสาวาท

ผู้ที่ตั้งใจรักษาวาจาตามศีลข้อนี้ ควรเว้นจากมุสาวาทโดยตรง ดังเช่นที่กล่าวแล้ว ควรเว้นจากมุสาวาทโดยอ้อมด้วย เช่น พูดส่อเสียด พูดเสียดแทง ประชด หรือด่า พูดสับปลับเหลวไหล เมื่อทำสัญญากันไว้แล้วก็รักษาสัญญา ไม่บิดพลิ้วทำให้ผิดสัญญา เมื่อให้สัตย์แก่กันไว้แล้วก็รักษาสัตย์ ไม่กลับสัตย์หรือเสียสัตย์ เมื่อรับคำแล้วไม่คืนคำ รวมความว่าให้รักษาสัจจวาจา คือให้พูดจริงและให้ทำจริงดังพูด

การพูดจริงนั้นง่ายกว่าพูดเท็จ เพราะไม่ต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลงเรื่องพูดตรงไปตามเรื่องเท่านั้น แต่การพูดเท็จต้องคิดประดิษฐ์เปลี่ยนแปลงยากที่จะโกหกได้สนิท มักมีพิรุธให้จับได้ไม่เร็วก็ช้า แต่การทำจริงดังพูดอาจยากสำหรับคนที่ชอบพูดอะไรพล่อย ๆ แต่ไม่ยากสำหรับคนที่ตริตรองแล้วจึงพูด ใครก็ตามจะรักษาสัจจวาจาได้ต้องมีธรรมที่คู่กันกับศีลข้อนี้ในจิตใจ คือความมีสัตย์

ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๔ คือ ความมีสัตย์ ได้แก่มีความจริง ความตรง คนที่มีความจริง จะเป็นเด็กก็ตาม ผู้ใหญ่ก็ตามย่อมเป็นคนซื่อตรงต่อมิตรสหาย สวามิภักดิ์คือจงรักภักดีในเจ้าของตน มีความกตัญญูกตเวทีในท่านผู้มีคุณ มีความยุติธรรมหรือเที่ยงธรรม รู้จักผิดรู้จักถูก และว่าไปตามผิดตามถูกในบุคคลในเรื่องทั่วไป กล่าวโดยเฉพาะก็เป็นคนมีวาจาสัตย์พูดเป็นที่เชื่อถือได้

ศีลคือ *มุสาวาทา เวรมณี* (เว้นจากกล่าวเท็จ) และธรรมคือ*ความมีสัตย์*นี้ จำเป็นแก่สังคมมนุษย์ทุกสังคม เป็นต้นว่าในระหว่างเพื่อน ในระหว่างสามีภรรยาหรือครอบครัว ขึ้นไปจนถึงในระหว่างประเทศ เมื่อต่างมีศีลและธรรมคู่นี้ จึงอยู่ด้วยกันเป็นปกติเรียบร้อย เชื่อถือกันได้ ไว้วางใจกันได้ ผู้ปกครองประชาชนตั้งแต่อดีตกาลมาจนถึงปัจจุบันนี้ เมื่อรักษาศีลและธรรมคู่นี้อยู่ เป็นที่เชื่อถือได้ทั้งในประเทศทั้งต่างประเทศ คือภายในประเทศ ก็ไม่พูดหลอกลวงประชาชน รักษาสัตย์ต่อประชาชน สำหรับที่เกี่ยวกับต่างประเทศ ก็รักษาสัญญาที่ทำไว้ต่อกัน เป็นต้น

พระมหากษัตริย์ตั้งแต่โบราณกาลมาปรากฏในเรื่องต่าง ๆ ว่าได้ทรงรักษาวาจาสัตย์อย่างกวดขัน บางพระองค์แม้จะรับสั่งพลั้งพระโอษฐ์ออกไปก็ไม่ทรงคืนคำ ด้วยทรงถือเป็นพระราชธรรมว่า เป็นกษัตริย์ตรัสแล้วไม่คืนคำ ดังนิทานชาดกเรื่องหนึ่งว่า

พระราชาองค์หนึ่ง มีพระราชโอรสประสูติแต่พระอัครมเหสี ๒ พระองค์ มีพระนามว่า มหิสสาสกุมารองค์หนึ่ง จันทกุมารองค์หนึ่ง พระอัครมเหสีสิ้นพระชนม์ พระราชาทรงตั้งพระอัครมเหสีขึ้นใหม่ พระนางประสูติพระราชโอรสองค์หนึ่งพระนามว่า สุริยกุมาร พระราชาทอดพระเนตรเห็นสุริยกุมารซึ่งประสูติใหม่ มีพระราชหฤทัยโสมนัสยินดี ตรัสแก่พระอัครมเหสีองค์ใหม่ว่า พระองค์พระราชทานพรแก่พระราชโอรสที่ประสูติแต่พระนาง คือพระราชทานให้พระนางทูลขออะไรให้แก่พระราชโอรสของพระนางได้ตามปรารถนา พระนางจึงทูลขอราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสของพระนาง ในเวลาเมื่อพระราชโอรสคือสุริยกุมารนั้นทรงเจริญวัยขึ้นแล้ว

พระราชาไม่อาจทรงปฏิเสธ เพราะได้ตรัสพระราชทานพรไว้แล้ว จึงทรงส่งมหิสสาสกุมารและจันทกุมาร ซึ่งประสูติแต่พระอัครมเหสีองค์แรก ให้ออกไปประทับอยู่ในป่า ทรงสั่งให้กลับมาถือเอาราชสมบัติต่อเมื่อพระองค์ทรงล่วงลับไปแล้ว พระกุมารทั้งสองกราบถวายบังคมลาพระราชบิดาลงจากปราสาทเสด็จดำเนินออกไป สุริยกุมารซึ่งพระราชมารดาทูลขอราชสมบัติให้ทรงเห็นทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว เสด็จออกไปกับพระเชษฐาทั้งสอง พระกุมารทั้งสามได้เสด็จเข้าป่าหิมพานต์ (ป่ามีหิมะ) ได้หยุดพักในที่ไม่ไกลจากสระบัวแห่งหนึ่ง มหิสสาสกุมารสั่งสุริยกุมารให้ไปที่สระ อาบ ดื่ม แล้วให้ใช้ใบบัวทำกรวยใส่น้ำมา

สระนั้นมี***ผีเสื้อน้ำ***ตนหนึ่งรักษาอยู่ ผีเสื้อน้ำนั้นได้รับอนุญาตจากท้าวเวสสุวรรณ ให้จับคนที่ลงไปในสระกินได้ เว้นแต่คนที่รู้เทวธรรม ผีเสื้อน้ำได้จับคนที่ไม่รู้กินเสียเรื่อยมา สุริยกุมารก็ถูกจับและถูกถามถึงเทวธรรม เช่นเดียวกัน จึงตอบว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ชื่อว่าเทวธรรม ผีเสื้อน้ำกล่าวว่าท่านไม่รู้เทวธรรม แล้วจับไปขังไว้ในที่อยู่ของตน มหิสสาสกุมาร เห็นสุริยกุมารชักช้า ก็ส่งจันทกุมารไปอีก จันทกุมารได้ถูกจับถามเช่นเดียวกัน ตอบว่าทิศทั้ง ๔ ชื่อว่าเทวธรรม จึงถูกขังไว้อีก

ฝ่ายมหิสสาสกุมาร เห็นจันทกุมารยังชักช้าอยู่อีก ก็คิดว่าน่าจะมีอันตราย จึงไปยังสระนั้นเอง ทรงตรวจดูเห็นแต่รอยลงไม่เห็นรอยขึ้น ก็ทรงทราบว่ามีผีเสื้อน้ำรักษา จึงทรงผูกสอดพระขรรค์ถือธนูยืนระวังอยู่

ผีเสื้อน้ำเห็นมหิสสาสกุมารไม่ลงสระ จึงจำแลงเพศเป็นคนทำงานป่ามาชักชวนให้ลง มหิสสาสกุมารเห็นแล้วก็รู้ว่าเป็น

ยักษ์ จึงถามว่าท่านจับน้องชายของเราไปหรือ จับไปเพราะเหตุอะไร จับทั้งหมดหรือเว้นใครบ้าง ยักษ์ก็ทูลรับว่าได้จับกุมารทั้งสองไป เพราะได้รับอนุญาตให้จับคนที่ลงสระนี้ทุกคน เว้นไว้แต่ผู้รู้เทวธรรม และตนต้องการเทวธรรม มหิสสาสกุมารก็รับว่าจะกล่าวเทวธรรมให้ฟัง แต่จะต้องชำระกายให้สะอาดก่อน

ยักษ์ได้ปฏิบัติพระราชกุมาร ให้สรงสนานเสวยน้ำเรียบร้อยแล้ว ได้นั่งเพื่อจะฟังเทวธรรม ใกล้พระบาทกุมาร มหิสสาสกุมารตรัสเตือนให้ฟังโดยเคารพแล้ว จึงกล่าวเทวธรรม ดังมีคำแปลว่า *คนดีทั้งหลายถึงพร้อมด้วยหิริ (ความละอายใจต่อความชั่ว) และโอตตัปปะ (ความเกรงกลัวต่อความชั่ว) ตั้งอยู่ดีในธรรมอันขาว สงบแล้ว เรียกว่า ผู้มีเทวธรรมในโลก* ยักษ์ได้สดับแล้วเลื่อมใส ก็กล่าวว่าจะคืนอนุชาให้องค์หนึ่ง จะให้นำองค์ไหนมา มหิสสาสกุมารตรัสให้นำองค์เล็กมา ยักษ์จึงกล่าวติเตียนว่า พระกุมารรู้แต่ เทวธรรมเท่านั้น แต่ไม่ประพฤติใน เทวธรรม เพราะควรที่จะให้นำอนุชาองค์โตมา จึงจะชื่อว่าทำความนับถือคนที่เจริญ มหิสสาสกุมารตรัสว่า ทรงรู้เทวธรรมและประพฤติด้วย แล้วก็ตรัสเล่าเรื่องให้ยักษ์ฟังมีความว่า

พระองค์ ๒ พี่น้อง ต้องเข้าป่าก็เพราะอนุชาองค์เล็ก พระราชบิดาประทานพรแก่อนุชาองค์เล็ก แต่มิได้ประทานพรแก่พระองค์ทั้งสอง เมื่อพระมารดาเลี้ยงทูลขอราชสมบัติให้แก่อนุชาองค์เล็กซึ่งเป็นโอรสของพระนาง พระราชบิดาก็จำต้องทรงอนุญาตเพราะได้ทรงลั่นพระวาจาไว้แล้ว และก็ต้องทรงอนุญาตอรัญวาส (การอยู่ป่า) แก่พระองค์ทั้งสอง ฝ่ายอนุชาองค์เล็กไม่ยอมกลับขอมาด้วย ฉะนั้น เมื่อพระองค์กล่าวว่า อนุชาองค์เล็กถูกยักษ์ตนหนึ่งกินเสียในป่าแล้ว ใครเล่าจักเชื่อถือ ฉะนั้น พระองค์จึงให้นำอนุชาองค์เล็กมา เพื่อมิให้เป็นที่พึงตำหนิติเตียนได้

ยักษ์ได้ฟังเหตุผลมีความเลื่อมใส จึงคืนอนุชาให้ทั้งสององค์ ต่อมาเมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ มหิสสาสกุมารจึงกลับมาทรงรับราชสมบัติในกรุงพาราณสี ประทานตำแหน่งอุปราชแก่จันทกุมาร ประทานตำแหน่งเสนาบดีแก่สุริยกุมาร และได้ทรงนำยักษ์ซึ่งได้กลับตัวเป็นผู้มีศีล ไม่ดุร้ายเยี่ยงยักษ์ทั้งหลายแล้ว มาบำรุงไว้ในบ้านเมืองให้เป็นสุขสืบไป

มนุษยธรรมที่ ๕

อันน้ำดื่มธรรมดาเพื่อแก้กระหายเป็นสิ่งจำเป็นแก่ร่างกาย แต่น้ำดื่มอีกชนิดหนึ่งไม่ใช่เพื่อแก้กระหาย ไม่เป็น

สิ่งจำเป็นต้องหัดดื่ม เมื่อดื่มติด ๆ เรื่อย ๆ ไปจนติดเข้าแล้ว ก็ทำให้กระหาย ทำให้เหมือนเป็นของจำเป็น ทีแรกคนดื่มน้ำครั้นหนัก ๆ เข้า น้ำนั้นกลับดื่มคน พูดอย่างสามัญฟังง่าย ๆ ว่าทีต้นคนกินน้ำ ทีหลังน้ำกินคน อันน้ำกินคนนี้ก็คือน้ำเมา เป็นของกลั่นเรียกว่า สุรา เป็นของดองเรียกว่า เมรัย มีชนิดต่าง ๆ คนรู้จักดื่มน้ำเมามาแต่สมัยดึกดำบรรพ์ จะกล่าวว่าตั้งแต่ก่อนพระอินทร์เกิดก็ได้ ที่กล่าวดังนี้ เพราะมีเรื่องที่ท่านแต่งแสดงไว้ว่า

เมื่อมฆมาณพ ทำกรรมดีงามในมนุษยโลก ไปเกิดในเทวโลกเป็นท้าวสักกเทวราชคือพระอินทร์นั้น เทวโลกที่พระอินทร์ไปเกิด มีเทพจำพวกหนึ่งครอบครองเป็นเจ้าถิ่นอยู่ก่อน เทพเจ้าถิ่นเห็นพระอินทร์กับบริวารเป็นอาคันตุกะมา ก็เตรียมน้ำดื่มมีกลิ่นหอมเพื่อเลี้ยงต้อนรับ ในขณะที่ประชุมเลี้ยงต้อนรับ พระอินทร์ได้ให้สัญญาณแก่บริษัทของตนไม่ให้ดื่ม ให้แสดงเพียงอาการเหมือนดื่ม เทพเจ้าถิ่นจึงพากันดื่มฝ่ายเดียว พากันเมานอนหมดสติ พระอินทร์และเทพบริวารก็ช่วยจับเทพเจ้าถิ่นเหวี่ยงทิ้งไปยังเชิงเขาสิเนรุ

พวกเทพเจ้าถิ่นเมื่อถูกจับเหวี่ยงตกลงไปสร่างเมากลับฟื้นคืนสติขึ้นแล้ว ก็กล่าวแก่กันว่าพวกเราไม่ดื่มสุราอีกแล้ว จึงเกิดเป็นชื่อขึ้นว่าอสุระ เพราะกล่าวว่าไม่ดื่มสุรา แต่ช้าไป เพราะเมาจนเสียเมืองไป ต้องสร้างอสุรภพขึ้นใหม่

นับแต่นั้นมา หมู่เทพบนยอดเขาสิเนรุมีพระอินทร์เป็นประมุข และหมู่อสุรเทพที่เชิงเขาสิเนรุ ได้ทำสงครามขับเคี่ยวกันอยู่เนือง ๆ แต่เมื่อฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งถอยเข้าเมืองของตน อีกฝ่ายหนึ่งก็ตามเข้าไปไม่ได้ เมืองทั้งสองจึงเรียกว่า อยุชฌบูร คือ อยุธยา ใครรบไม่ได้ ตีไม่แตก

เรื่องนี้บางท่านเห็นว่า มีเค้าทางตำนานของอินเดียโบราณอยู่บ้าง (ไม่ใช่พระพุทธศาสนา) นำมาเล่าเพียงเพื่อให้ทราบเรื่องเก่า ๆ มีคติเกี่ยวกับน้ำเมาอยู่บ้างว่า เรื่องน้ำเมามีมาเก่าแก่ และเมามายกันจนเสียบ้านเสียเมืองมาแล้ว

เรื่องเช่นนี้ในศาสนาอื่นก็มีเล่าไว้ เช่นคัมภีร์หนึ่งเล่าว่าโนอาห์ทำไร่องุ่นและดื่มสุราองุ่น เมาตั้งแต่สมัยหลังจากน้ำท่วมโลกไม่กี่ร้อยปี

อีกคัมภีร์หนึ่ง เมื่อเทวดาพากันเสื่อมฤทธิ์ เพราะถูกพระฤษีผู้มีนามว่าทุรวาสสาป ก็ดื่มน้ำอมฤต เรื่องมีว่าพระอินทร์ทรงช้างไอยราพตไปในวิถีอากาศ พบฤษีทุรวาส ซึ่งถือพวงมาลัยดอกไม้สวรรค์อันนางฟ้าองค์หนึ่งถวายพระฤษียื่นถวายพระอินทร์ ท้าวเธอรับมาพาดบนศีรษะช้าง ช้างสูดกลิ่นดอกไม้

ซึ่งอวลอบแรงหนักหนาทำให้เป็นบ้าคลั่ง จึงฟาดงวงเอื้อมจับพวงดอกไม้จากตระพองขว้างลงเหยียบย่ำ พระฤษีทุรวาสโกรธว่าพระอินทร์ดูหมิ่น จึงสาปให้เสื่อมฤทธิ์ และให้พ่ายแพ้แก่หมู่อสูร

นับแต่นั้นมา พระอินทร์และเทพบริวาร ก็อ่อนฤทธิ์รบมิใคร่ชนะหมู่อสูร พากันอยู่ไม่เป็นสุข ก็พากันไปเฝ้าพระนารายณ์ขอให้ช่วย พระนารายณ์ก็แนะอุบาย ให้ทวยเทพไปชวนเลิกยุทธสงครามกับหมู่อสูร ผูกพันธไมตรีร่วมกันตั้งพิธีกวนสมุทร หมู่เทพก็ปฏิบัติตาม ไปชวนอสูรเลิกรบและชวนไปเก็บโอสถโยนลงไปในเกษียรสมุทร (ทะเลน้ำนม) เอาภูเขามาเป็นไม้กวน เอาพญานาคมาเป็นเชือก พระนารายณ์มาช่วยพิธี ปันหน้าที่ให้หมู่อสูรถือทางศีรษะนาค ให้หมู่เทพถือทางหางนาค พระนารายณ์เองอวตาร (แบ่งภาคลงมา) เป็นเต่าลงไปรองรับภูเขาที่เป็นไม้กวน เมื่อช่วยกันกวน หมู่อสูรอยู่ทางศีรษะนาค ก็ถูกไฟที่พุ่งจากนาคแผดเผาจนอ่อนฤทธิ์ลงไป หมู่เทพอยู่ทางหางนาคก็ถืออย่างสบาย ครั้นกวนสมุทรได้ที่ก็เกิดสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งสุราและอมฤต (น้ำที่กินแล้วไม่ตาย) ในที่สุด ทวยเทพชิงดื่มน้ำอมฤตได้ก่อนจนหมดจึงกลับคืนฤทธิ์ และได้ชื่อว่า อมร (ผู้ไม่ตาย)

เรื่องเหล่านี้ไม่ใช่พระพุทธศาสนาเห็นมีเรื่องเกี่ยวกับน้ำเมา จึงนำมาเล่าไว้เพื่อแสดงว่าคนในทุก ๆ ส่วนของโลกเชื่อว่าสุราได้เกิดมีมานานตั้งแต่สมัยนิยาย

ในชาดกก็มีเล่าไว้ด้วยเหมือนกันว่า ในอดีตกาลนานนักแล้ว มีพรานป่าคนหนึ่งชื่อสุระ ได้เข้าป่าหิมพานต์มาถึงต้นไม้ต้นหนึ่ง ต้นไม้นั้นคาคบแยกออกเป็น ๓ ในที่สูงขนาดชั่วบุรุษ ในระหว่างคาคบทั้ง ๓ มีเป็นบ่อขนาดตุ่ม ในฤดูฝนมีน้ำขังเต็ม และมีผลสมอ มะขามป้อม และพริกตกลงไป รวมอยู่จากต้นที่เกิดอยู่โดยรอบ มีหมู่นกแขกเต้าจิกข้าวสาลีที่เกิดเองในที่ไม่ไกลกัน มาทำตกลงไปผสมอยู่ด้วย เมื่อถูกแดดเผาน้ำนั้นก็แปรรส มีสีแดง หมู่สัตว์มีนกเป็นต้นดื่มเข้าไปแล้ว ก็พากันเมาตกอยู่ที่โคนต้นไม้ สร่างเมาแล้วจึงพากันบินไปได้ นายพรานสุระเห็นดังนั้นเห็นว่าไม่เป็นพิษจึงลองดื่มดูบ้าง ดื่มเข้าไปแล้วก็เมาและอยากบริโภคเนื้อจึงฆ่าสัตว์มีนกเป็นต้นที่เมาตกลง ปิ้งบริโภคกับน้ำเมา ครั้นเมาแล้วก็ฟ้อนรำขับร้องชวนดาบสรูปหนึ่งชื่อว่า วรุณะให้ลองดื่มดูบ้าง ก็พากันดื่มจนเมามายไปทั้งคู่ แล้วนำมาแพร่หลายในบ้านเมือง ต่อมาก็คิดวิธีทำน้ำเมาขึ้น และได้เริ่มเรียกชื่อว่าสุรา หรือวรุณี ตามชื่อของนายพรานสุระและดาบสวรุณะ

แต่เมื่อดูตามศัพท์สุรา แปลว่ากล้า อาจหมายความว่า เพราะดื่มแล้วทำให้ใจกล้ามุทะลุก็ได้ และวรุณีอาจหมายถึงวรุณคือฝน เพราะตามเรื่องนั้น เกิดจากน้ำฝนตกลงขังหมักดองกับสิ่งต่าง ๆ ในคาคบไม้ก็ได้

น้ำเมานี้ เป็นสิ่งที่ชาวโลกมิใช่น้อยมักจะโปรดปราน เมื่อมีงานรื่นเริงอะไรก็มักจะทิ้งไม่ได้ ถ้าขาดไปมักจะบ่นว่าแห้งแล้งเงียบเหงา บางแห่งมีจัดงานเทศกาลดื่มสุรากัน แต่บัณฑิตทั้งหลายในโลก ตั้งแต่โบราณกาลมาจนถึงปัจจุบันไม่สรรเสริญยกย่องการดื่มสุราว่าเป็นของดี มีแต่แสดงโทษไว้ต่าง ๆ โดยตรงบ้าง ทางอ้อมบ้าง

โดยตรงนั้น เช่น แสดงว่าการดื่มน้ำเมาเป็นอบายมุข และชี้โทษไว้ ๖ สถาน คือ เสียทรัพย์ ก่อการทะเลาะวิวาท เกิดโรค ต้องติเตียน ไม่รู้จักอายทอนกำลังปัญญา

ส่วนโดยอ้อมนั้น เช่นที่ผูกเป็นนิทานไว้ต่าง ๆ ดังเรื่องกำเนิดสุราในทางตะวันตก ว่าได้มีเทวดาองค์หนึ่งไปพบต้นองุ่นเข้าก็มีความพอใจจึงนำมา ทีแรกเมื่อนำมานั้น ปลูกมาในหัวกะโหลกนก ต้นองุ่นโตเร็วเต็มหัวกะโหลกนก ต้องเปลี่ยนไปปลูกในหัวกะโหลกลา แล้วต้องเปลี่ยนไปปลูกในหัวกะโหลกเสือ ตามนิทานนี้ เข้าใจความหมายว่า ดื่มเหล้า (องุ่น) ทีแรกรื่นเริงอย่างนก มากเข้าอีกก็โง่ซึมเซาอย่างลา มากเข้าอีกก็ดุร้ายอย่างเสือ

ส่วนอีกเรื่องหนึ่งแสดงกันมาว่า สุราผสมด้วยเลือดของสัตว์หลายชนิด คือ เลือดนก เลือดสุนัข เลือดเสือ เลือดงู เลือดหมู และเมื่อดื่มเข้าไปแล้ว ทำให้พูดมาก คะนองสนุกอย่างนก ทำให้เอะอะอย่างสุนัข ทำให้ดุร้ายอาละวาดอย่างเสือ ทำให้เดินเปะปะไม่ตรงอย่างงูเลื้อย ทำให้หมดสตินอนซมอย่างหมู

ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงโทษของสุราโดยตรงดังกล่าวแล้ว เพราะการดื่มสุรากับทั้งเมรัยอันรวมเรียกว่าน้ำเมา เป็นฐานะคือที่ตั้งของความประมาท ฉะนั้น จึงทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๕ ว่า

สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณี เว้นจากการดื่มน้ำเมา คือ สุราและเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท น้ำเมาเป็นของดอง เช่น น้ำตาลเมาต่าง ๆ ชื่อเมรัย เมรัยนั้นกลั่นอีกชั้นหนึ่งเพื่อให้เข้มข้นขึ้น เช่น เหล้าต่าง ๆ ชื่อสุรา สุราเมรัยนี้เป็นของทำให้ผู้ดื่มแล้วเมาเสียสติอารมณ์ แปรปกติของคนที่เป็นคนดีให้ชั่วไปได้ จนถึงกิริยาอาการที่ไม่ดี ซึ่งในเวลาปกติทำไม่ได้แต่ครั้นเมาแล้วทำแทบจะทุกอย่าง น้ำเมาจึงได้ชื่อว่าเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

ความเว้นจากดื่มน้ำเมาเรียกว่า เวรมณี หรือ วิรัติ เป็นตัวศีลในข้อนี้ วิรัติมี ๓ เหมือนกับข้ออื่น ๆ คือ เว้นด้วยตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน ด้วยวิธีรับศีล หรือคิดตั้งใจด้วยตนเอง เรียกว่า ***สมาทานวิรัติ*** (เว้นด้วยการสมาทาน) ไม่ได้ตั้งใจว่าจะเว้นมาก่อน เมื่อไปพบน้ำเมาที่อาจจะดื่มได้ แต่งดได้ไม่ดื่ม เรียกว่า ***สัมปัตตวิรัติ*** (เว้นจากวัตถุอันถึงเข้า) ถ้าเว้นได้เด็ดขาดจริง ๆ จัดเป็น ***สมุจเฉทวิรัติ*** (เว้นด้วยตัดขาด) วิรัติข้อใดข้อหนึ่งมีขึ้นเมื่อใด ศีลก็มีขึ้นเมื่อนั้น วิรัติขาดเมื่อใด ศีลก็ขาดเมื่อนั้น ลักษณะสำหรับตัดสินว่าศีลขาดนั้น คือ

๑. เป็นน้ำเมามีสุรา เป็นต้น

๒. จิตใคร่จะดื่ม

๓. พยายามคือทำการดื่ม

๔. ดื่มน้ำเมานั้นให้ไหลล่วงลำคอเข้าไป

อนึ่ง ห้ามน้ำเมาเพราะเป็นของทำให้เมาประมาท จึงห้ามตลอดถึงของทำให้เมาเช่นเดียวกันชนิดอื่นมี ฝิ่น กัญชา เป็นต้นด้วย

พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติศีลข้อที่ ๕ นี้ โดยตรง เพื่อมิให้มัวเมาประมาทเป็นหลัก คนเราที่เป็นคนธรรมดาสามัญโดยปกติก็ประมาทกันอยู่แล้ว เพราะมักขาดสติมากบ้างน้อยบ้างต้องระมัดระวังกันอยู่เสมอ จึงถึงมีภาษิตเป็นต้นว่า *สี่เท้ายังรู้พลาด นักปราชญ์ยังรู้พลั้ง ความผิดพลาดเป็นเรื่องของมนุษย์ คนที่ไม่เคยทำอะไรผิด คือคนที่ไม่เคยทำอะไรเลย* ฉะนั้น เมื่อเพิ่มเติมน้ำเมาให้เมาประมาทยิ่งขึ้น ก็ยิ่งทำให้ผิดมากขึ้น เพราะคนที่เมาประมาทเป็นคนขาดสติ (ความระลึกได้) ขาดสัมปชัญญะ (ความรู้ตัว) อาจผิดศีลได้ทุกข้อ อาจทำชั่วทำผิดได้ทุกอย่าง และเมื่อประมาทเสียแล้ว ก็เป็นคนหลงอย่างเต็มที่ไม่รู้จักเหตุผลควรไม่ควร ไม่รู้จักดีจักชั่วผิดถูก จะพูดชี้แจงอะไรกับคนกำลังเมาหาได้ไม่

คนเมาประมาท จึงเป็นผู้ที่ควรเมตตากรุณาหรือควรสงสาร เหมือนคนตกน้ำที่ทิ้งตัวเองลงไป ช่วยตัวเองก็ไม่ได้ ใครช่วยก็ไม่ได้ หรือเหมือนดื่มยาพิษฆ่าตนเอง ทั้งที่ไม่เห็นว่าเป็นยาพิษ จึงดื่มอย่างสนุกสนานรื่นเริง ใครบอกว่ายาพิษก็ไม่เชื่อ แต่เห็นเหมือนน้ำอมฤตของเทวดาเพราะดื่มแล้วทำให้อุกอาจให้ร่าเริง ไม่มีทุกข์ ไม่มีกลัว แต่หาจริงไม่ เพราะสิ่งที่ทำให้ฤทธิ์สุราของคนเมาเสื่อมได้ดีนั้นคือความกลัว คนเมาอาละวาด เมื่อประสบเหตุอะไรที่ทำให้เกิดรู้สึกกลัวขึ้นได้แล้วความเมาก็เสื่อม เว้นแต่จะเมาจนสลบไสลซึ่งก็หมดฤทธิ์ที่จะอาละวาดอะไรได้ คนเมาอาละวาดเมื่อไปทำร้ายใครเข้ามักรู้จัก

หลบหนี เพราะเกิดรู้สึกกลัวผิดขึ้นแล้ว ความเมาจึงแพ้ความกลัว มิใช่ชนะความกลัว ที่ว่าทำให้กล้านั้นไม่ใช่ความกล้า เป็นความเมาต่างหาก เหมือนอย่างที่พูดกันว่า เห็นช้างเท่าหมู ก็เป็นเรื่องของความเมาที่แก่กล้า อันจะพาให้พินาศ เว้นไว้แต่ช้างจะเล็กลงมาเท่าหมูได้จริง ๆ

โดยมากความรู้สึกกลัวทำลายฤทธิ์เมาให้เสื่อมมักมาช้าเกินไป เพราะมักมาในเมื่อคนเมาไปทำผิดเสียแล้ว ต่างจากคนไม่เมา เพราะความรู้สึกกลัวผิดเกิดได้ง่ายกว่ามากนัก คนไม่เมาจึงรักษาตัวได้ดีกว่ามาก

อีกอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่าศีลนั้น โดยตรงคือปกติกาย ปกติวาจา ปกติใจ คือความที่มีกาย วาจา ใจ เป็นปกติ ได้แก่เรียบร้อยดีงาม เมื่อดื่มน้ำเมาเข้าไป เมาประมาทขึ้นเมื่อใด ก็เสียปกติกาย วาจา ใจ เมื่อนั้น เพราะน้ำเมาทำให้กายของคนเมา วาจาของคนเมา ใจของคนเมา เสียปกติ ถึงจะยังมิได้ไปประพฤติผิดศีลข้ออื่น ๆ แต่ศีลทางใจคือความมีใจเป็นปกติเรียบร้อยก็เสียไป คนเมาที่พูดว่าใจยังดีไม่เมานั้น ถ้าเป็นความจริงก็ไม่ใช่คนเมา ถ้าเป็นคนเมา คำที่พูดเช่นนั้นก็พูดไปตามความเมาเท่านั้น

ธรรมคู่กับศีลข้อที่ ๕ คือ ความมีสติรอบคอบ ตรงกันข้ามกับความประมาท ***สติ*** คือ ความระลึกนึกคิดขึ้นได้ ประกอบกับ***สัมปชัญญะ*** ความรู้ตัว สติต้องมีสัมปชัญญะอยู่ด้วยจึงเป็นสติที่ถูกต้อง เช่น เมื่อกำลังเดินอยู่ในถนนนึกถึงบทเรียนจนลืมตัวว่ากำลังเดินอยู่ในถนน ถึงจะนึกถึงบทเรียนได้ ก็ไม่ใช่สติ เมื่อรู้ตัวอยู่ว่า กำลังเดินอยู่ในถนนและระลึกได้ว่า จะเดินอย่างไรจะหลีกหลบรถอย่างไร จึงเป็นสติ

คนเราทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ต้องทำต้องพูด อยู่ทุก ๆ วัน เด็กหรือผู้ใหญ่ที่มีสติเมื่อทำอะไร พูดอะไร ไปแล้วก็ระลึกได้ว่า ได้ทำ หรือพูดอะไร ผิดหรือถูก เรียบร้อยหรือไม่เรียบร้อยเป็นต้น จะทำจะพูดอะไรก็มีความระลึกนึกคิดก่อนว่าดีหรือไม่ดี อย่างที่โบราณสอนให้นับสิบก่อน คือให้นึกให้รอบคอบก่อนนั่นเอง ในขณะที่กำลังทำกำลังพูดก็รู้ตัวอยู่เสมอ ไม่ลืมหลงในเรื่องที่ทำที่พูด ไม่ลืมตัวไม่เผลอตัว บางคนมีปัญญาความรู้ดี แต่ขาดสติ ทำพูดอะไรผิดพลาดได้ อย่างที่กล่าวกันว่า ฉลาดแต่ไม่เฉลียว จึงสมควรหัดให้มีสติรอบคอบ เพราะทุก ๆ คนทั้งเด็กและผู้ใหญ่ อาจทำสติได้ วิธีหัด เช่น

๑. หัดนึกย้อนหลัง เป็นการฝึกความกำหนดจดจำ

๒. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะทำจะพูดอะไร

๓. หัดนึกให้ได้ก่อนที่จะโกรธใคร มิใช่โกรธเสียก่อนจนหายโกรธแล้วจึงนึกได้

๔. หัดให้มีความรู้ตัวอยู่ในเรื่องที่กำลังทำกำลังพูด ตลอดถึงกำลังคิดอยู่เสมอ ไม่ปล่อยให้ลืมตัว เผลอตัว

๕. หัดให้มีความยับยั้งในการที่ไม่ควรทำ ไม่ควรพูด ไม่ควรคิด ให้มีอุตสาหะในการที่ควร อันตรงกันข้าม

การหัดทำสติ เมื่อหัดอยู่เสมอ สติจักเกิดมีทวีขึ้นตามลำดับ จนถึงเป็นสติรอบคอบ ถ้าไม่หัดทำจะให้มีสติขึ้นเองนั้นเป็นการยากที่จะมีสติพอใช้ เหมือนอย่างเมื่อประสงค์ให้ร่างกายมีอนามัยดีก็ต้องทำกายบริหารให้ควรกัน (มนุ.๑-๕๗)

มนุษยพุทธเจ้า *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน, โมกขธรรม**

มนุษยโพธิสัตว์ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

มนุษยโลก โลกที่คนเราอาศัยอยู่นี้ มีสัตว์เดียรัจฉานอาศัยอยู่ด้วยก็จริง แต่มนุษย์เราก็เรียกยึดถือเอาว่า ***มนุษยโลก*** ถ้าจะพูดเป็นกลาง ๆ ก็ว่าโลกนี้ ตามคติความคิดโบราณว่า กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน ตั้งอยู่ในน้ำในอากาศ และมีขอบเหล็กเป็นเหมือนกำแพงกั้นข้างนอกอยู่โดยรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่า ***จักกวาฬะ*** หรือ ***จักรวาละ*** แปลว่า *สิ่งที่มีขอบกั้นล้อมเป็นวงกลมเหมือนอย่างล้อ* คำว่า***จักรวาล***จึงหมายถึงโลกนี้เอง

คติความคิดโบราณกล่าวว่ามีจักรวาลลักษณะดั่งกล่าวนี้อยู่เป็นอันมากถึงแสนโกฏิจักรวาล จะเรียกว่าแสนโกฏิโลกก็ได้ คติดั่งกล่าวนี้แสดงว่า ความคิดเรื่องโลกกลมได้มีมานานแล้ว แต่กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน น่าจะเพราะมองด้วยตา เห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ มีลักษณะกลมเช่นนั้น และก็จำจะต้องมีขอบกั้นข้างนอกโดยรอบไม่เช่นนั้นก็จะพังทลายลง เป็นเหตุให้เกิดคำว่า จักรวาล ที่แปลว่ามีขอบกั้นเป็นวงล้อ เหมือนอย่างวงเกวียน ส่วนที่ว่าตั้งอยู่ในน้ำในอากาศนั้น พิจารณาดูถึงความรู้ในปัจจุบัน ซึ่งทราบแน่แล้วว่าโลกกลม (แต่ไม่ใช่อย่างล้อรถ) และพื้นโลกเป็นน้ำโดยมาก ฉะนั้น ถ้ามีใครซึ่งอยู่ในภาคพื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของโลก ถ้าสามารถมองทะลุโลกลงไปจนถึงอีกด้านหนึ่ง คงจะพบน้ำเป็นส่วนมากพ้นน้ำไปก็เป็นอากาศ และคติความคิดนั้นยังมีว่า เมื่อไม่มีดวงอาทิตย์ก็คงจะมีแต่ความมืดมิดทั่วไป ก็น่าจะต้องกับความรู้ในปัจจุบัน

เมื่อวางรูปโลกให้กลมแบบล้อรถและมีกำแพงเหล็กเป็นขอบวงรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่าจักรวาล (แปลสั้นว่า

มีขอบกำแพงเป็นวงกลม) เช่นนั้นแล้วก็ได้มีคติความคิดวางแผนผังโลกไว้อย่างมีระเบียบ คือ ตรงใจกลางโลกมีภูเขาสูงใหญ่ชื่อว่า ***สุเมรุ*** (มักเรียกในภาษาสันสกฤต) หรือ ***สิเนรุ*** (มักเรียกในภาษามคธ) เหมือนอย่างเพลารถอยู่กลางล้อรถ เขาสุเมรุจึงเท่ากับเป็นเพลาโลกหรือจักรวาลนี้

เขาสุเมรุมีภูเขาแวดล้อมเป็นวงรอบอีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่าง ๗ มหาสมุทร ***ภูเขาทั้ง ๗*** มีชื่อนับจากข้างในออกมาข้างนอกดั่งต่อไปนี้ *๑.* ***อัสสกัณณะ*** *๒.* ***วินตกะ*** *๓.* ***เนมินธร*** *๔.* ***ยุคันธร*** *๕.* ***อิสินธร*** *๖.* ***กรวิกะ*** และ *๗.* ***สุทัสสนะ*** ชื่อเหล่านี้กล่าวเรียงลำดับตามเนมิราชชาดก ในชาดกนั้นกล่าวว่า เขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นับจากเขาสุทัสสนะซึ่งอยู่ข้างนอกต่ำกว่าทั้งหมดจนถึงเขาอัสสกัณณะ ซึ่งอยู่ข้างใน ซึ่งสูงถัดจากเขาสุเมรุ รวมเรียกว่า ***สัตตปริภัณฑบรรพต*** หรือเขา***สัตตบริภัณฑ์*** (สัตต แปลว่า ๗ บริภัณฑ์ แปลว่า วงล้อม)

ส่วนสมุทรซึ่งคั่นอยู่ระหว่าง นับจากระหว่างเขาสุเมรุ เขาอัสสกัณณะ รวม ๗ สมุทร เรียกว่า ***สีทันดรมหาสมุทร*** แปลว่า มหาสมุทรที่อยู่ในระหว่าง ซึ่งมีน้ำสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถึงกับทำให้ทุก ๆ สิ่งแม้เบาที่สุด เช่น แววหางนกยูง เมื่อตกลงก็จมทันที คำว่า ***สีทะ*** แปลว่า ทำให้ทุก ๆ สิ่งจมลง บวกกับคำว่า ***อันตร*** แปลว่า ระหว่าง หมายถึงคั่นอยู่ระหว่างภูเขาดั่งกล่าว จึงรวมเรียกว่า ***สีทันตระ*** ไทยเราเรียกว่า ***สีทันดร***

ส่วนใน ***ไตรภูมิพระร่วง*** ลำดับชื่อภูเขานับจากข้างในออกไปข้างนอกแตกต่างออกไปบ้าง คือ *๑.* ***ยุคันธร*** *๒.* ***อิสินธร*** *๓.* ***กรวิก*** *๔.* ***สุทัสสนะ*** *๕.* ***เนมินธร*** *๖.* ***วินตกะ*** *๗.* ***อัสสกัณณะ***

ใน ***คัมภีร์มหายานของทิเบต*** เรียงลำดับชื่อต่างออกไปอีกบ้าง และให้คำแปลดั่งนี้ *๑.* ***ยุคันธร*** (ทรงแอก) *๒.* ***อิสันธร*** (ทรงคันไถ ตามเนมิราชชาดกเรียก อิสินธร แปลว่าทรงฤษี) *๓.* ***กรวิกะ*** (เขียงเท้า หรือไม้จันทน์ แต่ทั่วไปแปลว่านกชื่อนี้) *๔.* ***สุทัศนะ*** (มีทัศนะที่ดี คือน่าดู) *๕.* ***อัสสกัณณะ*** (หูม้า) *๖.* ***วินายกะ*** (มารร้าย หรือที่ประชุม) *๗.* ***เนมินธร*** (ทรงวงกลมหรือกง)

ใน ***อภิธานัปปทีปิกา*** เรียงลำดับดั่งนี้ *๑.* ***ยุคันธร*** *๒.* ***อิสินธร*** *๓.* ***กรวิกะ*** *๔.* ***สุทัสนะ*** *๕.* ***เนมินธร*** *๖.* ***วินตกะ*** *๗.* ***อัสสกัณณะ***

และกล่าวว่า เขา***สุเมรุ***นั้นเรียก ๕ ชื่อ คือ ***สิเนรุ เมรุ ติทิวาธาร มรุ สุเมรุ***

เขาสัตตบริภัณฑ์ คือเขาบริวารของเขาสุเมรุทั้ง ๗ ถึงจะเรียกชื่อสับกันบ้าง แต่ก็รวมลงว่าทั้งหมดมี ๗ เทือกเขา

และในฉบับมหายานของทิเบตยังกล่าวถึงน้ำในสีทันดรมหาสมุทรทั้ง ๗ พิสดารออกไปอีกว่า เป็นน้ำต่าง ๆ กัน นับจากข้างในออกไปโดยลำดับ ดั่งนี้ ๑. มหาสมุทรแห่งน้ำนมที่มีกลิ่นหอม ๒. แห่งน้ำนมส้ม ๓. แห่งเนย ๔. แห่งน้ำโลหิต หรือน้ำอ้อย ๕. แห่งน้ำยาพิษ หรือเหล้า ๖. แห่งน้ำจืด ๗. แห่งน้ำเค็ม และกล่าวว่ามหาสมุทรเหล่านี้กว้างลึกมากและน้อยลงโดยลำดับจากข้างในออกมาข้างนอก เช่นเดียวกับเขาสัตตบริภัณฑ์ ครั้นพ้นเทือกที่ ๗ ออกมาแล้วก็เป็นมหาสมุทรน้ำเค็ม มีเกาะใหญ่ที่เรียกว่า ***ทวีป*** อยู่ใน ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ทวีป คือ

๑. ทางทิศตะวันออก มีทวีปชื่อว่า ***วิเทหะ*** (กายใหญ่) หรือเรียกว่า ***บุพพวิเทหะ*** ฉบับทิเบตกล่าวว่า มีรูปเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก เป็นถิ่นผิวขาว ชาวทวีปนี้มีจิตใจสงบ และมีความประพฤติดี มีรูปหน้าเหมือนอย่างรูปของทวีป

๒. ทางทิศใต้ มีทวีปชื่อว่า ***ชมพู*** (ชื่อต้นไม้) ดั่งที่เรียกว่า ***ชมพูทวีป*** คัมภีร์ทิเบตเรียกชื่อว่า ***ชมุ*** และกล่าวว่ามีรูปเหมือนสะบักแกะ (สามเหลี่ยม) ศูนย์กลางของทวีปนี้อยู่ที่โพธิพฤกษ์พุทธคยา (เห็นได้ว่ารูปคาบสมุทรอินเดียนั่นเอง) เป็นถิ่นผิวสีน้ำเงิน มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน มีทั้งความชั่วและความดี ชาวทวีปนี้มีรูปหน้าเป็นสามเหลี่ยมเหมือนอย่างรูปทวีป

๓. ทางทิศตะวันตก มีทวีปชื่อว่า ***อมรโคยาน*** คัมภีร์ทิเบตเรียกว่า ***โคธันยะ*** (สมบัติแห่งโค คำว่า โค แปลว่าสัตว์ชนิดหนึ่งก็ได้ แปลว่าพระอาทิตย์ก็ได้) และกล่าวว่ามีรูปเหมือนอย่างดวงอาทิตย์ คือ กลม เป็นถิ่นผิวสีแดง ชาวทวีปนี้มีอำนาจมาก ชอบบริโภคเนื้อปศุสัตว์ มีรูปหน้ากลมเหมือนอย่างรูปทวีป

๔. ทางทิศเหนือ มีทวีปชื่อ ***อุตตรกุรุ*** (ชาวกุรุภาคเหนือ) คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีรูป ๔ เหลี่ยม เป็นถิ่นผิวสีเขียว ชาวทวีปนี้เข้มแข็ง มีเสียงดัง มีรูปหน้าสี่เหลี่ยมเหมือนม้า มีต้นไม้ซึ่งอำนวยความสำเร็จสิ่งที่ต้องการเป็นที่อยู่อาศัย

ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ นี้ คัมภีร์ทิเบตกล่าวว่า มีทวีปน้อยเป็นบริวารทวีปละ ๒ ตั้งอยู่สองข้างของทวีปใหญ่ รวมเป็น ๑๒ ทวีป

ส่วนในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า มีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวารมาก นับรวมถึงสองพัน และได้กล่าวรูปหน้าของชาว

ทวีปทั้ง ๔ นี้ว่า คนในชมพูทวีปหน้าดั่งดุมเกวียน คนในบุพพวิเทหะหน้าดั่งเดือนเพ็ญและกลมดั่งหน้าแว่น คนในอุตตรกุรุหน้าเป็นสี่มุม คนในอมรโคยานหน้าดั่งเดือนแรม ๘ ค่ำ ไตรภูมิพระร่วงแต่งจากคัมภีร์ทางหินยาน หรือทักษิณนิกาย คัมภีร์ฝ่ายนี้พรรณนาอุตตรกุรุทวีปไว้ดีวิเศษดั่งที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อในตอนที่ว่าด้วย*ภาณยักข์ ภาณพระ*

ทวีปทั้งหมดเหล่านี้ตั้งอยู่ในมหาสมุทรน้ำเค็มใน ๔ ทิศของเขาสัตตบริภัณฑ์ซึ่งมีเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ถัดจากทวีปเหล่านี้ออกไปก็ถึงที่สุดโลกโดยรอบ ซึ่งมีกำแพงเหล็กเป็นขอบกั้นอยู่รอบเหมือนอย่างกงแห่งล้อ รวมเป็นจักรวาล โลกของเรานี้ก็เป็นจักรวาลอันหนึ่งในจักรวาลทั้งหลายที่มีอยู่เป็นอันมาก

คัมภีร์ฝ่ายมหายานของทิเบตกล่าวไว้ว่า ทุก ๆ จักรวาลตั้งอยู่ในอากาศว่างเปล่า (Space) อันไม่อาจหยั่งอาศัยอยู่บนผืนลมเหมือนอย่าง วัชระคือศรพระอินทร์ (อสนีบาตรูปกากบาท) แข็งทนทานเหมือนวัชระคือเพชร บนลมนั้นมีห้วงน้ำตั้งอยู่ บนห้วงน้ำมีรากฐานเป็นทองคำ โลกตั้งอยู่บนรากฐานทองคำนั้น มีเขาพระสุเมรุพุ่งขึ้นไปเป็นแกนกลาง

แผนผังโลกตามความคิดเก่าของอินเดียดั่งที่กล่าวมานี้ ถ้าลองเขียนเป็นแผนที่ย่อดูจะเห็นว่าวางเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดู คือจะเห็นโลกทั้งหมดเป็นรูปจักรวาลคือวงกลมชนิดมีขอบอย่างล้อรถซึ่งใหญ่โตมหึมา มีเขาสุเมรุสูงใหญ่เป็นศูนย์กลาง มีเขาสูงลดหลั่นลงไป ล้อมเป็นบริวารอยู่อีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่างทุกชั้น พ้นออกไปก็เป็นมหาสมุทร ***มีทวีปทั้ง ๔*** ตั้งอยู่ใน ๔ ทิศ ดูอย่างแผนผังเมืองที่มีระเบียบ แต่อย่าเพ่งคาดคั้นเอาความจริง เพราะเป็นตำราภูมิศาสตร์โลกในสมัยหลายพันปีมาแล้ว

ทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปก็คือโลกในความจริงของผู้เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้ โดยเฉพาะก็คืออินเดียเอง ส่วนอีก ๓ ทวีปแม้จะกล่าวว่ามีอยู่ในจักรวาลนี้ แต่ก็น่าจะเป็นโลกในความคิดนึกในใจ หรือกำหนดเอาด้วยภาพทางใจซึ่งจะปรากฏขึ้นด้วยเหตุไรก็ตาม เพราะในสมัยโบราณนานไกล น่าจะไปเที่ยวสำรวจให้รอบโลกได้ยาก แต่เมื่อกำหนดลงเป็นแน่ว่ามีทวีปใน ๔ ทิศ ทวีปในทิศที่ตนอาศัยอยู่ก็ได้เห็นอยู่แน่แล้ว จึงต้องค้นคิดหาทวีปในอีก ๓ ทิศ ตั้งเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง

ได้มีบุคคลบางพวกในปัจจุบันแสดงความเห็นว่า อีก ๓ ทวีปนั้นไม่ได้ตั้ง

อยู่ในโลกนี้ แต่ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงทวีปเหล่านี้ได้กล่าวว่า มีอยู่ในจักรวาลนี้นั่นแหละ พิเคราะห์ดูตามแผนผังโลกของท่านก็จะต้องมี ไม่เช่นนั้นก็ขาดไป ๓ ทิศ และยังได้แสดงเวลาของดวงอาทิตย์ไว้ว่า เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีปนี้ เป็นเวลาเที่ยงวันในบุพพ-วิเทหะ เป็นเวลาอาทิตย์ตก ในอุตตรกุรุ เป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยาน เวลาอาทิตย์ขึ้นในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงวันในอุตตรกุรุ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงคืนในชมพูทวีป เวลาอาทิตย์ขึ้นในอุตตรกุรุ เป็นเวลาเที่ยงวันในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาเที่ยงคืนในบุพพวิเทหะ เวลาอาทิตย์ขึ้นในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงวันในชมพูทวีป เป็นเวลาอาทิตย์ตกในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงคืนในอุตตรกุรุ ตามคติความคิดนี้ ดวงอาทิตย์เดินโคจรไปตามวงกลมของจักรวาลผ่านทวีปทั้ง ๔

ได้ขอให้ผู้ทรงภูมิรู้ในปัจจุบันช่วยค้นเวลาเทียบเคียงดูว่า เวลา ๖.๐๐ น. ที่อินเดีย อันเป็นชมพูทวีปในเวลานั้นโดยเฉพาะที่พาราณสี ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพุทธคยา จะเป็นเวลาเที่ยงวันเป็นต้นที่ประเทศไหนบ้าง ท่านผู้นั้นได้จดให้ดั่งต่อไปนี้

เวลา ๖.๐๐ น. พาราณสี Lat. ๒๖˚N. Long. ๘๓˚E.

เวลา ๑๒.๐๐ น. นิวซีแลนด์ Lat. ๒๖˚N. Long. ๑๗๓˚E.

เวลา ๑๘.๐๐ น. นิวออร์ลีนส์, ชิคาโก Lat. ๒๖˚N. Long. ๙๗˚W.

เวลา ๒๔.๐๐ น. อิงแลนด์ Lat. ๒๖˚N. Long. ๗˚W.

ตามที่เทียบกันนี้ ชมพูทวีปอยู่ที่ ***อินเดีย*** บุพพวิเทหะอยู่ที่แถบ ***นิวซีแลนด์*** อุตตรกุรุอยู่ที่แถบ ***นิวออร์ลีนส์, ชิคาโก*** (นับกว้าง ๆ ว่าอเมริกา) อมรโคยานอยู่ที่แถบ ***อังกฤษ*** (นับกว้าง ๆ ว่ายุโรป) แต่ตามคติความคิดเรื่อง ๔ ทวีป น่าจะมิได้มุ่งหมายถึงประเทศปัจจุบันเหล่านี้ เพราะมีแนวความคิดเรื่องโลกกลมคนละอย่าง ทั้งพรรณนาถึงลักษณะภูมิประเทศ และบุคคลคล้ายกับเรื่องในนิยาย (หรือจะเป็นอย่างเดียวกัน แต่มองคนละทัศนะ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์โคจรกับดวงอาทิตย์อยู่กับที่ ใช้อันไหนเป็นเกณฑ์คำนวณเวลาก็ได้ผลอย่างเดียวกัน) แต่เมื่อแสดงเวลาอาทิตย์โคจรผ่านทวีปทั้ง ๔ ไว้ด้วย จึงลองค้นหาดู ก็ได้พบประเทศต่าง ๆ ดั่งกล่าวนั้น

เรื่องจักรวาลโลกตามคติความคิดที่เล่ามานี้ เห็นได้ชัดว่าไม่ใช่พุทธศาสน์ แต่เป็นภูมิศาสตร์เก่า จะเป็นเพราะมี

ผู้เชื่อถืออยู่มากจึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ด้วยคัมภีร์ชั้นหลังยิ่งแสดงวิจิตรพิสดารมาก ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไป และท่านผู้แสดงก็จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ในยุคหนึ่ง มิใช่เป็นศาสดาผู้ประกาศศาสนาที่เป็นสัจจธรรมอยู่ทุกยุคสมัย ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านี้ ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนาก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา ได้มีผู้แสดงประกาศลัทธิศาสนามากด้วยกันทั้งที่เกิดก่อน ทั้งที่เกิดหลังพระพุทธศาสนา ชอบแสดงตนเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ (แม้ผู้อธิบายพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มาคือพระอาจารย์ยุคต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน) แม้จะเป็นมูลฐานของปัจจุบัน แต่ก็ก้าวมาไม่ถึงยุคปัจจุบัน จึงกลายเป็นเรื่องล้าหลังเป็นนิยายหรือวรรณคดีโบราณไป แต่ก็เป็นเรื่องน่ารู้อยู่ เพราะจะได้ทราบคติความคิดในชั้นเดิม เมื่ออ่านคัมภีร์หรือหนังสือวรรณคดีทางศาสนาเก่า ๆ ก็จะพอเข้าใจและมองเห็นภูมิประเทศตามคติความคิดนี้ได้โดยตลอด (พ.พ. ๑๖๘-๑๗๒)

เรื่องโลกที่เป็นพุทธศาสน์โดยตรงนั้น มีเช่นที่แสดงไว้ใน ***สฬายตนวรรค*** ความว่า เรียกว่าโลก ๆ เพราะเป็นสิ่งชำรุด ถ้าจะถามว่าอะไรเป็นโลกคือสิ่งที่ชำรุด ก็ประมวลตอบได้ว่าอายตนะภายใน ๖ คือ *ตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ* อายตนะภายนอก ๖ คือ *รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรื่องราว วิญญาณ* คือความรู้ทางอายตนะ ๖ (ความรู้สึกได้เห็น ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูก ได้ทราบ) สัมผัส คือ ความประจวบกันเข้าแห่งอายตนะภายในภายนอก กับวิญญาณ ๖ เวทนา ความรู้เสวยเป็นสุข ทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะสัมผัส ๖ เหล่านี้เป็นโลกทั้งหมด

อีกแห่งหนึ่งแสดงว่า โลก หรือบัญญัติว่าโลก มีอยู่ในอายตนะภายใน ภายนอกทั้ง ๖ ในวิญญาณทั้ง ๖ ในธรรมที่พึงรู้ด้วยวิญญาณทั้ง ๖ ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์ มารหรือบัญญัติว่ามาร สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์ ก็มีอยู่ในที่เช่นเดียวกันนี้ ฉะนั้น ภาวะเป็นโลก เป็นทุกข์ เป็นสัตว์ เป็นมาร จึงรวมกันอยู่ในตนเองของทุก ๆ คน ได้มีพระพุทธภาษิตในสังยุตว่า *เรา (ตถาคต) บัญญัติโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในกเฬวระ (กายหรืออัตภาพ) ยาววาหนึ่ง มีสัญญามีมนะนี้แหละ*

พระพุทธภาษิตนี้ตรัสแก่ ***โรหิตัสสเทพ*** ผู้มาเฝ้ากราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ

ไม่อุปบัติ ที่นั้นคือที่สุดแห่งโลก จะอาจเพื่อรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไปหรือหาไม่ ตรัสตอบว่า ที่สุดแห่งโลกนั้น ไม่ตรัสว่าจะพึงรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป เทพกราบทูลรับรองว่า เมื่อครั้งตนเป็นฤษีในครั้งก่อน มีฤทธิ์เหาะเร็วมาก สามารถเหาะข้ามจักรวาลโลกโลกหนึ่ง สิ้นเวลาแวบเดียว เหมือนอย่างนายขมังธนูมือเยี่ยมยิงลูกธนูผ่านเงาตาลตามขวาง (เหาะผ่านโลกโลกหนึ่ง ก็ขนาดเวลาลูกธนูวิ่งผ่านเงาตาลตามขวางต้นหนึ่งคือเร็วที่สุด) หรือเหมือนอย่างย่างเท้าครั้งเดียวจากสมุทรทิศตะวันออกถึงสมุทรทิศตะวันตก (คือระยะจากขอบปากจักรวาลตะวันออกถึงขอบปากจักรวาลตะวันตก ในบัดนี้ก็เท่ากับระยะรอบโลกไปเร็วเท่ากับย่างเท้าย่างเดียว) เกิดปรารถนาจะถึงที่สุดโลกจึงเหาะไปด้วยความเร็วขนาดนี้ เว้นการบริโภค การถ่าย การหลับ การพักผ่อน ติดต่อกันไปถึงร้อยปีก็ไม่ถึงที่สุดโลก ถึงมรณภาพเสียก่อน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันเหมือนอย่างข้างต้น และตรัสว่า พระองค์ไม่ถึงที่สุดโลกแล้วก็จะไม่ตรัสการทำที่สุดทุกข์

ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา เห็นได้ตามเรื่องที่เล่ามานี้ว่า เรื่องการคิดเที่ยวไปในจักรวาลคือโลกต่าง ๆ นั้นได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว และโลกต่าง ๆ มีมาก ดั่งกล่าวว่าแสนโกฏิจักรวาล การจะท่องเที่ยวไปให้จบทั่วทั้งหมด แม้จะไปได้เร็วมากเหมือนฤษีนั้นก็เหลือวิสัย ตามเรื่องแสดงว่าฤษีนั้นต้องการจะไปที่สุดโลก ซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นที่ไม่เกิดแก่เจ็บตายไปได้เร็วขนาดย่างเท้าละโลก ๆ ตลอดเวลา ตั้งร้อยปีก็ไม่สิ้นสุดจักรวาล ชีวิตของฤษีนั้นสิ้นสุดไปก่อน นี้เป็นการแสวงหาที่สุดโลกภายนอกซึ่งไม่อาจถึงได้ด้วยการไป ที่สุดโลกภายนอกหรือจะเรียกเลียนในบัดนี้ว่าที่สุดอวกาศจะมีหรือไม่ ยังไม่พบที่แสดงไว้ หรือจะเป็นวัฏฏะ คือวนเวียนเป็นวงกลมก็ไม่อาจทราบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองว่าที่สุดโลกซึ่งเป็นที่ไม่เกิดแก่เจ็บตาย ไม่พึงถึงได้ด้วยการไป แต่ถ้าไม่ถึงก็ไม่ถึงที่สุดทุกข์ ตามที่ตรัสนี้พึงเห็นว่า *ที่สุดโลกของพระองค์ก็คือที่สุดทุกข์* ผู้ถึงที่สุดทุกข์แล้วเช่นพระองค์ก็ต้องถึงที่สุดโลกแล้ว ฉะนั้น คำว่า ***ที่สุดโลก*** ตามที่ตรัสก็จะต้องมีนัยต่างจากที่ฤษีนั้นเข้าใจและเที่ยวหา เพราะได้ตรัสไว้อีกว่า ทรงบัญญัติโลกเป็นต้นในกเฬวระ (กายหรืออัตภาพ) นี้แหละ โลกและที่สุดโลกจึงมีอยู่ภายในนี้ไม่ใช่มีอยู่ในภายนอก ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเที่ยวดูโลกจนถึงที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงหยุดเที่ยวไปในโลกภายนอกได้ทั้งหมด

กเฬวระของตนอยู่ที่ไหน ก็ดูเข้ามาที่นั่น คือดูเข้ามาในกายของตนเอง

ส่วนไหนเป็นโลก และเมื่อกล่าวรวมทั้งหมดโลกมีลักษณะอย่างไรก็ได้ตรัสชี้ไว้แล้ว เมื่อจะอธิบายตามแนวอริยสัจจ์ก็อธิบายได้ว่า *โลก* คือทุกข์ *เหตุเกิดโลก* คือเหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ ตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ) *ความดับโลก* คือความดับทุกข์ ได้แก่ ดับตัณหาเสีย *ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก* คือทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น กล่าวสั้นเรื่องโลกก็คือเรื่องอริยสัจจ์นั้นเอง ซึ่งเป็นสัจจธรรมเกี่ยวแก่ตนเอง จะพึงรู้เห็นหรือถึงได้ ที่ตนเองด้วยตนเอง

ที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงถึงได้จริง และเมื่อถึงแล้วก็พ้นทุกข์ได้จริง เพราะโลกก็คือทุกข์ สุดโลกก็คือสุดทุกข์ ทั้งหมดมีอยู่ในกเฬวระนี้ ซึ่งมีความยาวประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ไม่ต้องเที่ยวไปหาในที่อื่น พุทธศาสน์ที่แท้จริงย่อมแสดงเรื่องโลกไว้เช่นนี้

เรื่องโลกธาตุทั้งปวง เรื่องนรก มนุษย์ สวรรค์ที่ได้เล่ามานี้ ทั้งหมดก็รวมเข้าในคำว่าโลกตามพุทธาธิบายคำเดียวว่า *ลุชฺชตีติ โลโก* เรียกว่าโลกเพราะเป็นสิ่งที่ต้องชำรุดสลาย รวมเข้าในทุกขสัจจ์ เมื่อเป็นโลกก็ต้องเป็นทุกข์ จนกว่าจะถึงที่สุดโลกจึงจะสิ้นทุกข์ (พ.พ. ๒๘๑-๒๘๒)

มนุสสติรัจฉาน *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มนุสสเทโว *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มนุสสเนรยิโก *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มนุสสเปโต *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มนุสสมนุสโส *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มนุสสวิสุทโธ *ดู* **คน, ภูมิภพ**

มโน คือใจนี้อันเป็นอายตนะข้อที่ ๖ นั้น ไม่ได้ทำหน้าที่เพียงรับอารมณ์ คือเรื่องที่ใจคิดใจรู้เพียงอย่างเดียว

*แต่ว่ามีหน้าที่ประกอบไปกับตา*ด้วย ตาจึงจะรับรูปให้เกิด ***จักษุวิญญาณ*** คือเห็นรูปได้

มโนคือใจต้องประกอบไปกับหู หูจึงจะรับเสียงให้เกิด ***โสตวิญญาณ*** คือได้ยินเสียงได้

มโนคือใจต้องประกอบไปกับฆานะ คือจมูก จมูกจึงจะรับกลิ่นให้เกิด ***ฆานวิญญาณ*** คือรู้กลิ่นได้

มโนคือใจจะต้องประกอบไปกับลิ้น ลิ้นจึงจะรับรสให้เกิด ***ชิวหาวิญญาณ*** คือรู้รสได้

มโนคือใจจะต้องประกอบไปกับกาย กายจึงจะรับสิ่งถูกต้องให้เกิด **กายวิญญาณ** คือรู้สิ่งถูกต้องทางกายได้

และมโนคือใจนี้ยังรับธรรมะคือเรื่องราว เช่นเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้พบได้เห็นมาแล้ว เช่นว่าได้พบได้เห็นมาแล้วเมื่อเช้านี้ เย็นวันนี้มโนคือใจก็ยังเอามาคิดได้มานึกถึงได้ ก็เป็นเรื่อง

เป็นราวที่บังเกิดขึ้นทางมโนคือใจซึ่งเป็นอายตนะข้อที่ ๖

เพราะฉะนั้น มโนคือใจนี้จึงต้องประกอบไปกับอายตนะ ๕ ข้อข้างต้นนั้น และต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนเองได้ด้วยจึงเป็นอายตนะข้อพิเศษ ในข้อนี้ได้กล่าวมาหลายหนแล้วว่า เช่น กำลังฟังอยู่นี้ มโนคือใจต้องฟังด้วยจึงจะได้ยิน ถ้ามโนคือใจไม่ฟัง เช่นว่าจิตไปคิดถึงเรื่องอื่นหูก็ดับทันที เสียงที่พูดนี้ก็จะไม่ได้ยิน ต่อเมื่อจิตตั้งที่จะฟังดังที่ได้เตือนตั้งแต่ข้างต้นแล้วว่าให้มีสมาธิในการฟัง มโนก็มาพร้อมกับจิตมาฟังเสียง เมื่อเป็นดังนี้หูจึงไม่ดับ หูก็ได้ยินจึงได้เกิดโสตวิญญาณคือได้ยินเสียงรู้เสียงขึ้นมาได้ เพราะฉะนั้น มโนคือใจนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญซึ่งเท่ากับเป็นทวารของจิต สำหรับตาหูจมูกลิ้นกายนั้นเป็นทวารนอก ถ้าจะเปรียบก็เหมือนอย่างว่าเป็นบ้านที่มีประตูนอกอยู่ ๕ ประตู และยังมีประตูในอีก ๑ ประตูของห้องชั้นใน ตัวจิตเองนั้นอยู่ในห้องชั้นในเหมือนอย่างว่านั่งอยู่ในห้องชั้นในทุก ๆ อย่างที่ผ่านเข้ามาจะต้องผ่านประตูนอก ๕ ประตูนั้น และจะต้องผ่านประตูในคือ *มโนซึ่งเป็นตัวมโนทวารจึงจะมาถึงจิต* จิตก็รับอารมณ์ทางมโนทวาร และก็ทางทวารตาทวารหูเป็นต้น ตามประเภทของรูปของเสียงเป็นต้น ฉะนั้น มโนจึงเป็นสิ่งสำคัญ

รวมความว่าอายตนะทั้ง ๖ นี้ ในเมื่อนามรูปบังเกิดขึ้น อายตนะทั้ง ๖ นี้จึงปฏิบัติหน้าที่ได้ ถ้าหากว่านามรูปไม่บังเกิดขึ้น อายตนะทั้ง ๖ นี้ก็ปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ แม้ว่าตาหูจมูกลิ้นกายที่เป็นส่วนเนื้อที่เป็นส่วนประสาทจะมีอยู่ก็ตาม แต่ก็เหมือนไม่มี ยกตัวอย่างเช่นว่าเมื่อนามรูปต้องสลบไสลไป คือในเวลาที่สลบ หรือว่าแม้ในเวลาที่หลับสนิท อายตนะทั้ง ๖ คือตาหูจมูกลิ้นกายและมนะคือใจ ก็ไม่บังเกิดขึ้นคือไม่ปฏิบัติหน้าที่

แต่ว่าถึงการหลับนั้นโดยมาก *หลับไม่สนิท จึงมีฝัน* ซึ่งก็มีอธิบายว่า กายส่วนที่เกี่ยวแก่ประสาททั้ง ๕ ข้างต้น จักขุประสาท โสตประสาท ฆานประสาท ชิวหาประสาท กายประสาทหลับ แต่ว่าข้อที่ ๖ คือตัวมโนทวารนี้ไม่หลับ เพราะฉะนั้น จึงฝัน ฝันถึงเรื่องนั้นถึงเรื่องนี้ โดยมากก็เป็นสิ่งที่ได้เคยเห็นมาแล้วเคยได้ยินมาแล้ว หรือเคยคิดเคยนึกมาแล้วเก็บมาฝัน ก็คือมโนนี้เองไม่หลับ แต่ถ้ามโนหลับก็แปลว่าหลับสนิทไม่ฝัน

ในปัจจุบันนี้ท่านก็ยังแสดงกันว่า คนเรานั้นหลับสนิทน้อย ฝันมาก แต่ว่าฝันที่จำไว้ได้ในเมื่อตื่นนั้นมีน้อย โดยมากจำไม่ได้ อันแสดงว่าหลับไม่สนิท

จริง ๆ (ส.ท. ๒๗๓-๒๗๕) *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, จิต, ตัวจิต, วิญญาณ ๖** ด้วย

มโนกรรม *ดู* **กรรม, กิเลสอย่างหยาบ**

มโนทวาร *ดู* **มโน**

มโนปวิจาร ๑๘ *ดู* **อุเบกขา**

มโนภาพ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

มโนมยิทธิ *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

มโนมัยกาย *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

มโนสัญเจตนาหาร *ดู* **อาหาร**

มมังการ *ดู* **จิตศึกษา, ภพ ๓**

มรณะ ๔ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

มรณสัญญา *ดู* **เดรัจฉาน**

มรณาสันนวิถี *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

มรรค *ดู* **อริยสัจจ์ ๔**

มรรค ๘ *ดู* **บารมี, ปฐมเทศนา, โพธิปักขิยธรรม, หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา**

มรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรคอันเป็นธรรมที่พึงปฏิบัติทำให้มีขึ้นเป็นขึ้นในพระพุทธศาสนา บรรดากุศลธรรมทั้งสิ้นอันเป็นปฏิบัติธรรม ย่อมประมวลเข้าในมรรคมีองค์ ๘ นี้ และมรรคมีองค์ ๘ นี้ก็ประมวลเข้าในไตรสิกขา คือสีลสิกขา ศึกษาในศีล จิตตสิกขา ศึกษาในจิต และปัญญาสิกขา ศึกษาในปัญญา หรือว่าศีล สมาธิ ปัญญา อีกนัยหนึ่ง ก็ประมวลเข้าตามโอวาทปาติโมกข์ ๓ ข้อ ว่า

สพฺพปาปสฺส อกรณํ การไม่ทำบาปทั้งปวง

กุสลสฺสูปสมฺปทา การทำกุศลให้ถึงพร้อม

สจิตฺตปริโยทปนํ การชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วบริสุทธิ์

ไตรสิกขาก็ดี โอวาท ๓ ข้อนี้ก็ดี ถือว่าเป็น***หัวใจแห่งพระพุทธศาสนา*** ในด้านปฏิบัติธรรม หรืออีกนัยหนึ่งเป็นหัวใจของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ และปฏิบัติธรรมนี้ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่ารวมเข้าในอริยสัจจ์ข้อที่ ๔ คือ มรรค ซึ่งเป็*นภาเวตัพพธรรม* ธรรมที่พึงอบรมทำให้มีขึ้นทำให้เป็นขึ้น อันเรียกว่า*ภาวนา* หน้าที่ซึ่งพึงกระทำในมรรคหรือในปฏิบัติธรรมก็คือภาวนา อันแปลว่าการทำให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ทำสัมมาทิฏฐิให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นมา เป็นต้น หรือเมื่อย่อเข้าในไตรสิกขา ก็ทำศีล สมาธิ ปัญญาให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น หรือเมื่อย่อเข้าในโอวาท ๓ ก็คือทำการละอกุศล การอบรมกุศล และการชำระจิตของตนให้บริสุทธิ์ผ่องใส ให้มีขึ้นมาให้เป็นขึ้นมา และดังที่ได้กล่าวแล้วว่าพระพุทธศาสนาทั้งสิ้นนั้นประมวลเข้าในสัจจะทั้ง ๔ ทุกขสัจจะนั้นเป็นปริญเญยยธรรม คือธรรมที่พึงกำหนดรู้ให้รอบคอบ สมุทัยนั้นเป็น ปหาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ นิโรธนั้นเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม

คือธรรมที่พึงกระทำให้แจ้ง มรรคนั้นเป็นภาเวตัพพธรรม คือธรรมที่พึงอบรม ให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น ดั่งนี้เป็นประมวลพระพุทธศาสนาทั้งสิ้น และประมวลหน้าที่ที่พึงกระทำในพระพุทธ-ศาสนาทั้งสิ้น จำเพาะข้อที่ ๔ คือมรรคนั้น ก็เป็นประมวลของกุศลธรรมทั้งสิ้นที่พึงปฏิบัติ อันเรียกว่าภาเวตัพพธรรม ธรรมที่พึงให้มีขึ้นให้เป็นขึ้นทั้งนั้น

ศีล สมาธิ ปัญญา หรือโอวาท ๓ ที่เรียกว่าเป็น*หัวใจพระพุทธศาสนา*กันนั้น ก็หมายถึงเป็น*หัวใจของกุศลธรรม*ทั้งสิ้น อันเป็นปฏิบัติธรรมซึ่งเป็นข้อที่ ๔ ของอริยสัจจ์ทั้ง ๔ เพราะฉะนั้นสัจจปัพพะนี้จึงเป็นข้อสำคัญของผู้ศึกษาปฏิบัติพระพุทธศาสนา และโดยเฉพาะมรรคอันเป็นข้อที่ ๔ ก็เป็นข้อสำคัญในปฏิบัติธรรมทั้งสิ้น

สัมมาทิฏฐิ ผู้ปฏิบัติพระพุทธศาสนาพึงตั้งใจปฏิบัติทำความเห็นของตนให้เป็นสัมมาทิฏฐิขึ้น หัดพิจารณาให้เห็นทุกข์ เห็นเหตุเกิดทุกข์ เห็นความดับทุกข์ เห็นทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือให้เห็นสัจจะทั้งสี่

สัมมาสังกัปปะ ปฏิบัติทำความดำริของตนให้เป็นความดำริชอบขึ้น คือให้ดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียน

สัมมาวาจา ปฏิบัติทำวาจาของตนให้เป็นสัมมาวาจา คือเว้นจากพูดเท็จ พูดแต่คำจริงที่เป็นประโยชน์ถูกกาละ เว้นจากพูดส่อเสียดให้แตกสามัคคีกัน แต่ว่าพูดคำสมานสามัคคี เว้นจากพูดคำหยาบที่จะทำให้เจ็บช้ำน้ำใจ แต่ว่าพูดคำที่สุภาพไพเราะจับใจ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล แต่ว่าพูดถ้อยคำที่เป็นหลักฐาน รู้จักประมาณในการพูด พูดเป็นธรรม เป็นวินัย พูดเหมาะสม

สัมมากัมมันตะ ปฏิบัติทำการกระทำของตนทางกายให้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบขึ้นมา คือเว้นจากการฆ่า แต่ว่าทำการที่เกื้อกูลแก่ชีวิต เว้นจากการลัก แต่ว่าประกอบการงานที่เป็นเหตุให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ เว้นจากประพฤติผิดในกาม แต่ว่าประพฤติชอบในกามทั้งหลายหรือว่าเว้นจากอพรหม-จริยกิจ

สัมมาอาชีวะ ปฏิบัติทำอาชีพของตนให้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เว้นจากมิจฉาชีพต่าง ๆ ประกอบสัมมาชีพต่าง ๆ

สัมมาวายามะ ปฏิบัติทำความเพียรของตน ความพยายามของตน ให้เป็นสัมมาวายามะ เพียรชอบขึ้น โดยที่เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดมิให้บังเกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้บังเกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่ และเพิ่มเติมให้ถึงความบริบูรณ์

สัมมาสติ ปฏิบัติทำสติของตนให้เป็นสัมมาสติ ระลึกชอบขึ้น คือ ปฏิบัติหัดระลึกตามดูไปในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม ตามหลักสติปัฏฐานทั้ง ๔ ที่แสดงโดยลำดับนั้น

สัมมาสมาธิ เพียรทำใจของตนให้เป็นสัมมาสมาธิ คือให้ตั้งมั่นไว้โดยชอบ หรือให้ใจตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรมทั้งหลาย ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางแห่งความดับทุกข์ โดยหัดทำสมาธิห้ามใจมิให้กวัดแกว่ง กระสับกระส่าย และให้สงบจากกาม จากอกุศลธรรมทั้งหลาย โดยหัดตั้งใจไว้ในที่ตั้งของสมาธิต่าง ๆ ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนไว้ อันเรียกว่ากรรมฐาน หัดทำอยู่เนือง ๆ ใจก็จะสงบตั้งมั่นได้แม้ชั่วขณะ ในชั่วขณะนั้นเมื่อหัดทำไปเนือง ๆ ก็จะตั้งมั่นดีขึ้นแต่ยังไม่แนบแน่น เมื่อไม่ละการปฏิบัติก็จะทำให้แนบแน่นยิ่งขึ้น จนถึงสามารถเข้าขั้นของฌาน มีปฐมฌานเป็นต้น ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปีติ สุข และเอกัคคตาแห่งจิต คือความที่จิตตั้งอยู่ในอารมณ์อันเดียว

สัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า การหัดปฏิบัติตามหลักของมรรคมีองค์ ๘ นี้ เป็นสิ่งที่มีประโยชน์และทุกคนสามารถที่จะทำได้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสสั่งสอนไว้ในพระสูตรหนึ่งว่า สัมมาสมาธิ ความตั้งใจมั่น ประกอบด้วยองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นเครื่องแวดล้อมเป็นบริวาร องค์มรรคอีก ๗ ข้อนั้นก็คือ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมา-กัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ สัมมาวายามะ เพียรชอบ สัมมาสติ ระลึกชอบ ดั่งนี้ และได้ตรัสต่อไปว่า สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบนั้นเป็นหัวหน้า คือเมื่อมีสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ สัมมาทิฏฐินั้นเองหรือด้วยสัมมาทิฏฐินั้นเองย่อมรู้จักว่าเห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิเห็นผิด เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิ เห็นชอบ

เห็นผิดนั้นคืออย่างไร ก็คือเห็นว่าทานที่ให้ไม่มีผล การบูชาผู้ควรบูชาไม่มีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงไม่มีผล ผลของกรรมที่ทำดีแล้วและทำชั่วแล้วไม่มี มารดาไม่มี บิดาไม่มี โอปปาติกะคือสัตว์ที่ลอยเกิดไม่มี สมณพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติชอบซึ่งกระทำให้แจ้งเพราะรู้ยิ่งด้วยตนเอง แล้วสั่งสอนให้ผู้อื่นรู้จักโลกนี้โลกหน้าไม่มี ความเห็นแม้ดั่งนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

ส่วนความเห็นที่เป็นสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบก็มี ๒ อย่าง คือยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปอย่างหนึ่ง ไม่มีอาสวะไม่ก่อภพชาติต่อไปอีกอย่างหนึ่ง ความเห็นที่เป็นความเห็นชอบซึ่งยังมีอาสวะยังก่อภพชาติต่อไปนั้นก็คือ

ความเห็นที่ตรงกันข้ามกับที่กล่าวมาแล้ว คือเห็นว่าทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาผู้ที่ควรบูชามีผล การบำรุงผู้ควรบำรุงมีผล เป็นต้น ส่วนความเห็นชอบที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ ไม่เป็นเหตุให้มีภพมีชาติต่อไปนั้น ก็ได้แก่ความเห็นชอบของผู้ที่มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่า เห็นอย่างนี้เป็นมิจฉาทิฏฐิ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิมีอาสวะ เห็นอย่างนี้เป็นสัมมาทิฏฐิที่ไม่มีอาสวะ และก็อาศัยสัมมาวายามะคือเพียรชอบ อันได้แก่เพียรละมิจฉาทิฏฐิ และเพียรทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น กับทั้งอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือว่ามีสติละมิจฉาทิฏฐิ มีสติทำสัมมาทิฏฐิให้บังเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น สัมมาทิฏฐิข้อหนึ่ง สัมมาวายามะข้อหนึ่ง สัมมาสติข้อหนึ่ง จึงเป็นไปตามกันอาศัยกัน

สัมมาทิฏฐิ - สัมมาสังกัปปะ สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักดำริอย่างนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริอย่างนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ

ดำริผิดอันเป็นมิจฉาสังกัปปะนั้น คือดำริไปในกามทั้งหลาย ดำริไปในทางปองร้าย ดำริไปในทางเบียดเบียน

ความดำริชอบอันตรงกันข้ามก็มี ๒ คือที่ยังมีอาสวะยังเป็นเหตุให้บังเกิดภพชาติต่อไป และที่ไม่มีอาสวะ ความดำริชอบที่มีอาสวะนั้นก็คือดำริออกจากกาม ดำริไม่พยาบาทปองร้าย ดำริไม่เบียดเบียนส่วนดำริที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะนั้น ก็คือความดำริของผู้ที่มีจิตใจไม่มีอาสวะแล้ว ความนึกคิดหรือที่เรียกว่าวิตกหรือตรึก อันเป็นของผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว

สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าดำริดั่งนี้เป็นมิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ดำริดั่งนี้เป็นสัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด เพียรทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ มีสติละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิด มีสติทำสัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบให้เกิดขึ้นด้วย

สัมมาทิฏฐิ - สัมมาวาจา สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา วาจาผิด พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา วาจาชอบ

การพูดที่เป็น มิจฉาวาจา วาจาผิด ก็คือพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนการพูดที่เป็น

สัมมาวาจา วาจาชอบก็มี ๒ อย่างคือ ที่มีอาสวะยังเป็นไปเพื่อให้เกิดภพชาติต่อไป กับที่ไม่มีอาสวะ สัมมาวาจา วาจาชอบที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากพูดเท็จ เว้นจากพูดส่อเสียด เว้นจากพูดคำหยาบ เว้นจากพูดเพ้อเจ้อเหลวไหล ส่วนสัมมาวาจาที่ไม่มีอาสวะนั้นก็คือวาจาหรือว่าวิรัติ ความเว้นของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้ว

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าพูดอย่างนี้เป็นมิจฉาวาจา พูดอย่างนี้เป็นสัมมาวาจา และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาวาจา วาจาผิด เพียรทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิด กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ความระลึกชอบ ก็คือ มีสติละมิจฉาวาจา วาจาผิด มีสติทำสัมมาวาจา วาจาชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้น

สัมมาทิฏฐิ - สัมมากัมมันตะ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ

มิจฉากัมมันตะ การงานผิดนั้นก็คือ ฆ่าเขาบ้าง ลักของเขาบ้าง ประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง สัมมากัมมันตะ การงานชอบนั้นก็มี ๒ คือที่เป็นสาสวะ ยังมีอาสวะ ยังเป็นไปเพื่อชาติภพต่อไป และที่เป็นอนาสวะคือไม่มีอาสวะ

สัมมากัมมันตะ การงานชอบที่ยังเป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็คือ เว้นจากฆ่าเขาบ้าง เว้นจากลักของเขาบ้าง เว้นจากประพฤติผิดในกามทั้งหลายบ้าง เว้นจากอพรหมจริยกิจบ้าง ส่วนสัมมากัมมันตะ การงานชอบที่เป็นอนาสวะที่ไม่มีอาสวะนั้นก็ได้แก่ การงานหรือว่าวิรัติของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะแล้วทั้งหลาย

สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบหรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าทำอย่างนี้เป็นมิจฉากัมมันตะ การงานผิด ทำอย่างนี้เป็นสัมมากัมมันตะ การงานชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด เพียรทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบให้บังเกิดขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ ระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉากัมมันตะ การงานผิด มีสติทำสัมมากัมมันตะ การงานชอบ ให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นมา

สัมมาทิฏฐิ - สัมมาอาชีวะ สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ หรือด้วยสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบ ย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอาชีพอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ อาชีพผิด อาชีพอย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ

มิจฉาอาชีวะ อาชีพที่ผิดนั้นก็ได้แก่การที่หาเลี้ยงชีพด้วยวิธีโกหกตลบแตลงด้วยวิธีพูดหลอกลวงโอ้อวดแบบโฆษณาเกินความจริง ทำให้คนหลงนิยม การพูดเลียบเคียงทำให้คนหลงเชื่อหรือจูงใจให้คนนิยมการปฏิบัติในทางมิจฉาอาชีวะอื่นต่าง ๆ

ส่วนสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบนั้นก็มี ๒ อย่าง คือที่เป็นสาสวะมีอาสวะกับที่เป็นอนาสวะไม่มีอาสวะ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบที่เป็นสาสวะ คือที่ยังมีอาสวะนั้น ก็ได้แก่เว้นจากมิจฉาอาชีวะ ประกอบสัมมาอาชีวะ ส่วนสัมมาอาชีวะ อาชีพชอบที่ไม่มีอาสวะนั้น ก็ได้แก่ของท่านผู้มีจิตไม่มีอาสวะทั้งหลาย

สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ หรือว่าด้วยสัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบย่อมรู้จักย่อมเห็นว่าอย่างนี้เป็นมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด อย่างนี้เป็นสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ และก็ต้องอาศัยสัมมาวายามะ เพียรชอบ คือเพียรละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด เพียรทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้มีขึ้นให้เป็นขึ้น กับทั้งต้องอาศัยสัมมาสติ คือความระลึกชอบ คือมีสติละมิจฉาอาชีวะเลี้ยงชีวิตผิด มีสติทำสัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบให้บังเกิดขึ้นให้มีขึ้นดั่งนี้

การตั้งจิตมั่นในทางที่ชอบ ตามพุทธภาษิตในพระสูตรที่นำมาแสดงโดยย่อนี้ พระพุทธเจ้าทรงยกสัมมาสมาธิ คือ ความตั้งจิตมั่นโดยชอบเป็นข้อหลักโดยมีองค์มรรคอีก ๗ ข้อเป็นบริวาร พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นได้ว่าจิตนี้สำคัญมาก จิตเมื่อตั้งมั่นอยู่ในทางที่ชอบจึงจะนำให้ปฏิบัติไปในทางที่ชอบ คือเรียกว่าตั้งจิตไว้ถูกก็จะปฏิบัติในทางที่ชอบ ถ้าตั้งมั่นอยู่ในทางที่ผิดหรือตั้งจิตไว้ผิดก็จะนำให้ปฏิบัติผิด ความสำคัญจึงอยู่ที่การตั้งจิตไว้ชอบหรือการตั้งจิตไว้ผิด ซึ่งผู้ปฏิบัติจะต้องตรวจตราดูจิตของตนอยู่เสมอให้ตั้งจิตไว้ชอบ ไม่ตั้งจิตไว้ผิด และให้มั่นอยู่ในความชอบนั้น ไม่ให้ง่อนแง่นคลอนแคลน ดั่งนี้คือสัมมาสมาธิซึ่งเป็นหลักสำคัญ เมื่อตั้งจิตไว้ชอบและมั่นคงอยู่ในความชอบอยู่ในทางที่ชอบแล้ว ก็จะนำให้มรรคอื่น ๆ บังเกิดขึ้น และในบรรดามรรคอื่น ๆ เหล่านี้ สัมมาทิฏฐิย่อมเป็นหัวหน้าคือความเห็นถูกต้อง ความเห็นชอบเป็นข้อสำคัญ และก็ต้องอาศัยมีสัมมาวายามะ เพียรชอบ และสัมมาสติ ระลึกชอบ ประกอบอยู่ด้วยกันเป็นหลักในการปฏิบัติ เมื่อเป็นดั่งนี้แล้ว สัมมาทิฏฐิความเห็นชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ ความระลึกชอบ โดยมีสัมมาสมาธิเป็นหลักหนุนอยู่ เป็น

ฐานรองรับ ย่อมจะนำให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาทิฏฐิเองด้วย และให้เจริญเพิ่มพูนสัมมาสังกัปปะความดำริชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ให้บังเกิดขึ้นตามกันไป นำให้มรรคมีองค์ ๘ นี้บรรลุถึงความงอกงามจนถึงบริบูรณ์ในที่สุด

สัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา ยังมีข้อที่ควรพิจารณาเกี่ยวแก่สมาธิอีกอย่างหนึ่งว่า สมาธิที่มุ่งหมายในทางพระพุทธศาสนานั้นต้องเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบดังนี้เป็นข้อหลัก และที่จะเป็นสัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบนั้น ก็จะต้องประกอบด้วยองค์มรรคข้ออื่น ๆ คือจะต้องประกอบด้วยความเห็นชอบ ความดำริชอบ เป็นตัวปัญญา จะต้องประกอบด้วยเจรจาชอบ การงานชอบ อาชีพชอบ ซึ่งเป็นศีล ทั้งจะต้องมีความเพียรพยายามชอบ สติคือความระลึกชอบ ซึ่งเป็นธรรมที่รวมอยู่ในข้อสมาธิหรือในจิตตสิกขา ดังนี้ จึงจะเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา เมื่อเป็นดังนี้ จึงเป็นอันไม่นับถือสมาธิที่นอกไปจากนี้ว่า เป็นสมาธิที่เป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค แม้ว่าจะเป็นสมาธิที่แนบแน่นบรรลุถึงญาณ จนเป็นเหตุให้ผู้ได้ผู้ถึงได้ญาณ คือความหยั่งรู้พิเศษ เห็นนั่นเห็นนี่ ได้ยินนั่นได้ยินนี่ ดังที่เรียกว่าหูทิพย์ ตาทิพย์ หรือแม้ว่าจะมีอำนาจทางจิตอย่างอื่นนอกจากนี้ไปอีก ถ้าเพียงสมาธิอย่างเดียวเท่านี้ก็ไม่นับว่าเป็นมรรคสัจจะ สภาพที่จริงคือมรรค ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์อันเป็นสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนา และเมื่อพิจารณาดูตามเรื่องราวก็จะเห็นได้ว่าสมาธิมิใช่มรรคดังกล่าวนี้ ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น และก็ปรากฏที่แสดงไว้ว่า ผู้ที่ได้สมาธิเข้าขั้นฌานสมาบัติได้ไปบังเกิดในพรหมโลกอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้น บรรดาผู้มีสมาธิแม้ที่เป็นขั้นฌาณสมาบัติอย่างสูง ก็มีผู้ได้ผู้ถึงมาแล้ว ดังที่มีแสดงว่าได้มีเทพดามารพรหมมนุษย์และสัตว์ทุกจำพวกมามากมายแล้วตั้งแต่ก่อนพระพุทธศาสนาบังเกิดขึ้น ก่อนพระพุทธเจ้าบังเกิดขึ้น เทวดามารพรหมก็มีอยู่เต็มสวรรค์เต็มพรหมโลกแล้ว มนุษย์ก็มีอยู่มากทั่วโลกแล้ว สัตว์นรกสัตว์เดรัจฉานทั้งหลายก็มีอยู่เต็มนรกเต็มโลกอยู่แล้ว ก็แปลว่าบรรดาภูมิธรรมที่ให้ไปบังเกิดเป็นมนุษย์ก็ดี เป็นเทวดามารพรหมก็ดี ตลอดจนถึงไปเกิดในอบายทั้งหลายก็ดี ก็มีอยู่บริบูรณ์แล้ว ยังขาดแต่มรรคผลนิพพานเท่านั้นที่ยังไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้นในโลกก็โดยที่ได้ทรงบำเพ็ญธรรมขึ้นโดยลำดับ

บริบูรณ์ด้วยมนุษยธรรม บริบูรณ์ด้วยธรรมแห่งเทพแห่งพรหมทั้งหมด แปลว่าได้ทรงปฏิบัติธรรมให้พ้นจากโลกที่ชั่วที่ต่ำที่ทราม มาสู่โลกที่ดีที่ละเอียดที่ประณีตขึ้นโดยลำดับ จนถึงทะลุโลกคือพ้นโลก เป็นโลกุตตรธรรม เป็นมรรคเป็นผลเป็นนิพานขึ้นมา จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ทรงบรรลุมรรคผลนิพพาน เพราะฉะนั้น ความพิเศษของพระพุทธศาสนา จึงอยู่ที่มรรค ผล นิพพาน อันเป็นโลกุตตรธรรม ธรรมที่ให้พ้นจากโลกคือพ้นจากทุกข์ได้โดยแท้จริง โดยปฏิบัติในมรรค คือปฏิบัติให้พบความดับทุกข์นี้

เพราะฉะนั้น สมาธิที่มุ่งหมายในพระพุทธศาสนา จึงมิได้มุ่งหมายถึงสมาธิที่มุ่งหมายให้ได้หูทิพย์ตาทิพย์ให้ได้อำนาจจิตต่าง ๆ แต่ว่ามุ่งหมายสมาธิ คือความตั้งจิตใจไว้ถูก มั่นคงอยู่ในทางที่ถูกนั้น แม้ว่าจะไม่ถึงฌาณ เอาเพียงว่าให้ได้พบความสงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นบาทของปัญญา คือ ต้องการสมาธิที่จะทำให้ได้สัมมาทิฏฐิ คือความเห็นชอบ ให้ได้สัมมาสังกัปปะ คือความดำริชอบ และต่อไปทุก ๆ ข้อ สมาธิที่ทำให้ได้ปัญญาให้ได้ศีล และให้ได้สมาธิเองที่ชอบยิ่งขึ้นดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิในทางพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น ทางปฏิบัติที่ถูกต้องทางพระพุทธศาสนานั้น จึงต้องการให้ได้สมาธิเพื่อที่จะเห็นธรรมอันเป็นตัวปัญญา ที่เป็นสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะที่จะทำให้เป็นศีล เป็นสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ และที่จะเป็นสัมมาวายามะ สัมมาสติ ดังนี้จึงเป็นสัมมาสมาธิที่ถูกต้อง และเมื่อพิจารณดูแล้วก็จะเห็นว่า องค์มรรคทั้งปวงเหล่านี้ตั้งอยู่ที่จิตนี้แหละเป็นส่วนสำคัญ เพราะฉะนั้น เมื่อจิตดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย องค์มรรคทั้งปวงก็ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนอย่างว่าสิ่งอะไรที่หมุนติ้วอยู่จะเอาอะไรไปตั้งอยู่นั้นย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ คนจะไปยืนก็ยืนไม่ติด ต่อเมื่อจิตอันนี้ไม่ดิ้นรนกวัดแกว่งกระสับกระส่าย สัมมาทิฏฐิจึงจะตั้งขึ้นได้ สัมมาสังกัปปะจึงจะตั้งขึ้นได้เป็นต้น เพราะฉะนั้น จิตนี้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องหัดทำให้สงบให้ตั้งไว้ถูก และเมื่อจิตสงบตั้งไว้ถูกแล้วจะตั้งอะไรลงไปที่เป็นกุศลธรรมทั้งหลายก็ย่อมตั้งอยู่ได้ อันนี้ก็ควรทำความเข้าใจเกี่ยวกับสัมมาสมาธิในพระพุทธศาสนาอีกประการหนึ่ง

ได้สัมมาทิฏฐิย่อมได้สัมมาสังกัปปะ พระพุทธเจ้ายังได้ตรัสต่อไปอีกในพระสูตรนั้นว่า เมื่อได้สัมมาทิฏฐิคือความเห็นชอบ ก็ย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ

พิจารณาดูแล้วก็จะเห็นว่า เมื่อได้ความเห็นชอบ คือเมื่อได้ความหยั่งรู้ในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ก็ย่อมทำให้สามารถให้อาจเพียงพอที่จะดำริออกจากทุกข์อันเป็นเนกขัมมสังกัปปะ ที่จะดำริไม่ปองร้ายทุกข์ ที่จะดำริไม่เบียดเบียนทุกข์ เพราะว่าความเบียด-เบียนความปองร้ายนั้น ย่อมเกิดขึ้นที่ขันธ์ ๕ นั่นเอง จะปองร้ายใคร จะเบียดเบียนใคร ก็ปองร้ายเบียดเบียนที่ขันธ์ ๕ เพราะฉะนั้น ถ้าเห็นขันธ์ ๕ เป็นตัวทุกข์เสียแล้ว ก็จะเกิดดำริไม่ปองร้ายตัวทุกข์ เพราะเป็นตัวทุกข์อยู่แล้วจะต้องไปปองร้ายทำไม และตัวทุกข์นั้นก็ไม่ได้ตรัสสอนให้ปองร้ายทำลาย ตรัสสอนให้กำหนดรู้ให้รอบคอบว่าเป็นทุกข์จริง ข้อที่ควรปองร้ายเบียดเบียนก็คือเหตุเกิดทุกข์ต่างหาก ได้แก่ตัณหาหรือโลภโกรธหลงทั้งหลาย ซึ่งควรที่จะปฏิบัติทำลายเสียระงับเสีย ดังนี้

ได้สัมมาสังกัปปะย่อมได้สัมมาวาจา เมื่อได้สัมมาสังกัปปะคือความดำริชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรย่อมสามารถที่จะได้สัมมาวาจา เจรจาชอบ เพราะว่าความดำริชอบนั้นก็เป็นตัววิตกวิจารคือความตรึกความตรองที่เป็นวจีสังขารเครื่องปรุงแต่งวาจา เพราะว่าจะเปล่งวาจาออกมานั้นก็จะต้องมีวิตกวิจารคือความตรึกความตรองก่อน แล้วจึงเปล่งวาจาออกมา ความตรึกตรองหรือความดำริอันเป็นสังกัปปะนี้จึงเป็นวจีสังขารเครื่องปรุงวาจา เพราะฉะนั้น เมื่อความดำริหรือวิตกวิจารอันเป็นเครื่องปรุงวาจาเป็นไปชอบ วาจาที่เปล่งออกมาก็ย่อมจะชอบ เมื่อกำหนดโดยข้อที่เว้นก็ย่อมจะเว้นจากวาจาเท็จ วาจาส่อเสียด วาจาหยาบ และวาจาเพ้อเจ้อเหลวไหล เมื่อกำหนดในข้อที่เปล่งออกมาก็จะเป็นวาจาที่จริง เป็นประโยชน์ ถูกกาละ เป็นวาจาที่สมานสามัคคี เป็นวาจาที่สุภาพไพเราะจับใจ เป็นวาจาที่มีหลักฐานเป็นธรรม เป็นวินัย มีขอบเขต

ได้สัมมาวาจาย่อมได้สัมมากัมมันตะ เมื่อได้สัมมาวาจาคือเจรจาชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอ ก็ย่อมอาจที่จะได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ เมื่อแสดงในทางเว้นก็จะเว้นจากการฆ่า เว้นจากการลัก เว้นจากการประพฤติผิดในกามทั้งหลาย เมื่อจะแสดงในด้านกระทำก็จะให้ทำการงานที่เกื้อกูลแก่ชีวิตร่างกาย การงานที่จะทำให้ได้ทรัพย์มาโดยชอบ และเป็นความประพฤติชอบในกามทั้งหลาย จนถึงเว้นจากอพรหมจริยกิจ

ได้สัมมากัมมันตะย่อมได้สัมมาอาชีวะ เมื่อได้สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ก็ย่อมอาจย่อมควรเพียงพอที่จะได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ เพราะ

จะทำให้เว้นจากมิจฉาอาชีวะ สำเร็จสัมมาอาชีวะ

ได้สัมมาอาชีวะย่อมได้สัมมาวายามะ เมื่อได้สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควรย่อมอาจที่จะได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ เพราะจะทำให้เพียรระวังบาปอกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดขึ้น เพียรละบาปอกุศลที่บังเกิดขึ้นแล้ว เพียรทำกุศลที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น เพียรรักษากุศลที่บังเกิดขึ้นแล้วให้ตั้งอยู่และอบรมเพิ่มเติมให้บรรลุถึงความบริบูรณ์

ได้สัมมาวายามะย่อมได้สัมมาสติ เมื่อได้สัมมาวายามะ เพียรชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสติ ระลึกชอบ เพราะจะทำให้อบรมสติ ระลึกตามดูในกาย เวทนา จิต ธรรม อันเป็นสติปัฏฐานทั้ง ๔

ได้สัมมาสติย่อมได้สัมมาสมาธิ เมื่อได้สัมมาสติ ระลึกชอบ ก็ย่อมจะเพียงพอย่อมควรย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ คือทำจิตให้สงบจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลายตั้งมั่นเป็นสมาธิบรรลุถึงเอกัคคตา คือความมีอารมณ์อันเดียวของจิต ตั้งแต่ขั้นธรรมดาจนถึงขั้นอัปปนา คือแนบแน่นแน่วแน่ จนถึงขั้นที่เป็นฌาน คือความเพ่งที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔

ได้สัมมาสมาธิย่อมได้สัมมาญาณ เมื่อได้สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ก็ย่อมควรย่อมเพียงพอย่อมอาจย่อมสามารถที่จะได้สัมมาญาณ คือความหยั่งรู้ชอบอันเป็นตัวความรู้ความเห็นชอบ

ได้สัมมาญาณย่อมได้สัมมาวิมุตติ เมื่อได้สัมมาญาณคือความหยั่งรู้ชอบ ก็ย่อมเพียงพอย่อมควรย่อมอาจสามารถที่จะได้สัมมาวิมุติ คือความหลุดพ้นชอบตั้งแต่ในขั้นที่เป็นตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้นอันเป็นความหลุดพ้นชั่วคราว วิกขัมภนวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสะกดไว้ด้วยอำนาจของสมาธิถึงชั้นฌาน สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นความตัดขาดด้วยมรรค ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบระงับด้วยผล และนิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการแล่นออกด้วยนิพพาน

ตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ เป็นกุปปวิมุตติคือวิมุตติที่ยังกำเริบได้ คือยังเสื่อมได้หรือเป็น***สมยวิมุตติ*** หลุดพ้นชั่วสมัยหรือชั่วคราว อันเป็น***วิมุตติของสามัญชน***ทั่วไป ซึ่งเมื่อปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ก็ย่อมได้วิมุตติคือความหลุดพ้นด้วยองค์คือศีล สมาธิ ปัญญา ตามภูมิตามชั้นเป็นครั้งเป็นคราวได้แล้วก็เสื่อม

ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ เป็นความหลุดพ้นด้วยมรรคผลนิพพานเป็นอกุปปธรรม ธรรมที่ไม่กำเริบ คือหลุดพ้นได้เด็ดขาด เป็น***อสมยวิมุตติ*** คือความหลุดพ้นไม่มีสมัยคือตลอดไป เป็น***วิมุตติของพระอริยบุคคล***ทั้งหลาย

ได้ตรัสไว้ว่า ตั้งแต่สัมมาทิฏฐิจนถึงสัมมาสมาธิ ๘ องค์นี้สำหรับพระเสขะ แต่เมื่อเติมอีก ๒ สัมมาญาณและสัมมาวิมุตติ อันหมายถึงวิมุตติเด็ดขาดของพระอรหันต์ทั้งหลายก็เป็นของอเสขบุคคล

ละอกุศลธรรมด้วยมรรค ๑๐ พระพุทธเจ้าได้ตรัสอธิบายไว้ต่อไปอีกว่า สัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบนั้นย่อมละมิจฉาทิฏฐิความเห็นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาทิฏฐิ เป็นเหตุอบรมทำกุศลทั้งหลายให้บังเกิดขึ้นด้วยสัมมาทิฏฐินั้น

สัมมาสังกัปปะความดำริชอบ ย่อมละมิจฉาสังกัปปะ ความดำริผิดและเป็นเหตุละอกุศลบาปกรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะดำริผิด เป็นเหตุอบรมกุศลธรรมทั้งหลายด้วยดำริชอบนั้น

สัมมาวาจา เจรจาชอบ ย่อมละการเจรจาผิด เป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวาจา และเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวาจานั้น

สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ย่อมละมิจฉากัมมันตะการงานที่ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉากัมมันตะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมากัมมันตะนั้น

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ ละมิจฉาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาอาชีวะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาอาชีวะนั้น

สัมมาวายามะ เพียรชอบ ละมิจฉาวายามะ เพียรผิดพยายามผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวายามะ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวายามะนั้น

สัมมาสติ ระลึกชอบ ละมิจฉาสติ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสติ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสตินั้น

สัมมาสมาธิ ความตั้งใจชอบ ละมิจฉาสมาธิ และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาสมาธิ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาสมาธินั้น

สัมมาญาณ ความหยั่งรู้ชอบ ละมิจฉาญาณความหยั่งรู้ผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาญาณ เป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาญาณนั้น

สัมมาวิมุตติ ความหลุดพ้นชอบ ละมิจฉาวิมุตติ ความหลุดพ้นผิด และเป็นเหตุละบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่บังเกิดขึ้นเพราะมิจฉาวิมุตติเป็นเหตุอบรมเจริญกุศลธรรมทั้งหลายด้วยสัมมาวิมุตตินั้น ดังนี้

มรรคสมังคี มรรคมีองค์ ๘ และเมื่อเพิ่มสัมมาญาณ สัมมาวิมุตติเป็น ๑๐ ย่อมประกอบกันเป็นไปเพื่อวิมุตติ คือความหลุดพ้นซึ่งรวมอยู่ด้วยเป็นข้อที่ ๑๐ เป็นตัวนิโรธ ความดับทุกข์ ซึ่งเป็นนิโรธสัจจะด้วยประการฉะนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ก็กล่าวได้ว่าได้ทรงยกสัมมาสติคือความระลึกชอบขึ้นเป็นหลัก และก็แสดงธรรมทั้งหลายรวมเข้าเช่นเดียวกับในพระสูตรนั้น ได้ยกเอาสัมมาสมาธิเป็นหลัก และเอาข้ออื่น ๆ ประกอบเข้า ฉะนั้น จึงพึงสันนิษฐานว่า ข้อที่ทรงแสดงเหล่านี้เป็นปริยายธรรม ธรรมที่ทรงแสดงเป็นปริยาย คือนัยอันหนึ่ง ๆ แต่เมื่อพิจารณารวมกันทั้งหมดแล้ว ก็จะพึงเห็นได้ว่าทุกข้อต่างมีความสำคัญเป็นหลักอยู่ด้วยกันทุก ๆ ข้อ ซึ่งจะต้องรวมกันเป็นมรรคสมังคี ความพร้อมเพรียงกันแห่งองค์มรรค เมื่อเป็นดั่งนี้จึงจะเป็นเพื่อผลของการปฏิบัติ

และการปฏิบัติในสติปัฏฐานนั้น ได้ตรัสยกย่องว่าให้บรรลุถึง***อัญญา*** คือความรู้ทั่วถึงอันเป็นภูมิธรรมขั้นสูงสุด หรือความเป็นอนาคามี ตามลำดับการที่ปฏิบัติ ซึ่งยกเอาการที่ปฏิบัตินั้น ๗ ปี ถอยลงมาถึง ๗ วันหรือ ๗ วันถึง ๗ ปี แต่ก็พึงทำความเข้าใจว่า ย่อมหมายความถึงความปฏิบัตินั้นบรรลุถึงความบริบูรณ์ คือบริสุทธิ์บริบูรณ์สิ้นเชิง เมื่อเป็นดั่งนี้แล้วจะช้าวันหรือเร็ววันก็ดี ย่อมให้บรรลุผล และถึงแม้ว่าจะไม่บรรลุผลถึงอัญญาหรือความเป็นอนาคามีดังนั้น ย่อมทำให้บรรลุผลที่หย่อนลงมาตามควรแก่การปฏิบัติที่จะไม่บรรลุผลเลยนั้นหามิได้ (ธ.อ. ๑๒๒-๑๓๓)

มรรคสมังคี *ดู* **ขันติบารมี, มรรคสัจจะ**

มหัตตา *ดู* **โมกขธรรม**

มหากัจจายนะ พระเจ้าปัชโชต กรุงอุชเชนี ซึ่งหมอชีวกโกมารภัจไปรักษาและได้ทรงส่งผ้าสิเวยยกะมา นอกจากเป็นผู้ที่เกลียดสัปปิ (เนยใส) แล้วยังได้ชื่อว่าเป็นผู้ดุร้าย จึงมีคำเรียกอีกคำหนึ่งว่า ***พระเจ้าจัณฑปัชโชต*** เติมคำว่าจัณฑะไว้ข้างหน้า ซึ่งแปลว่าพระเจ้าปัชโชตผู้ดุร้าย และโปรดเสวยน้ำจัณฑ์

แต่ว่าเป็นผู้ที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนา เมื่อได้ข่าวว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นในโลกก็คิดที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาสู่กรุงอุชเชนี เมื่อปรึกษาว่าจะส่งใครไปเชิญเสด็จ ก็เห็นสมควรว่าปุโรหิตของกรุงนั้นชื่อว่า ***กาญจนะ*** เรียกโดยโคตรว่า ***กัจจายนะ*** เป็นผู้ที่ควรเป็นทูตไปเชิญเสด็จได้ จึงได้มอบหมายให้กาญจนะปุโรหิต หรือว่ากัจจายนะปุโรหิตไปทูลเชิญเสด็จ กัจจายนะ-ปุโรหิตนั้นก็ทูลรับว่าจะไปเชิญเสด็จ แต่ว่าขอประทานอนุญาตบวชในสำนักพระพุทธเจ้า พระเจ้าปัชโชตก็ประทานอนุญาต กัจจายนะปุโรหิตพร้อมกับผู้ร่วมทางอีก ๗ คนรวมเป็น ๘ คนได้เดินทางไปยังกรุงราชคฤห์ แล้วขอบวชในสำนักพระพุทธเจ้า เมื่อบวชแล้วก็บำเพ็ญเพียรจนสำเร็จพระอรหันต์ด้วยกันทั้ง ๘ รูป

กัจจายนะปุโรหิตผู้นี้ มีเล่าไว้ในประวัติของท่านว่า ท่านเป็นบุตรของสกุลพราหมณ์ปุโรหิตในกรุงอุชเชนี เป็นผู้มีวรรณะงดงาม (ใช้คำว่า สุวัณ-ณวัณโณ คือมีวรรณะเพียงวรรณะของทอง ซึ่งคำนี้ก็เป็นคำที่ใช้สรรเสริญวรรณะของพระพุทธเจ้า) เพราะฉะนั้นจึงได้ชื่อว่ากาญจนะ แต่มักจะเรียกโดยโคตรว่ากัจจายนะ เมื่อบิดาสิ้นชีวิตก็ได้สืบตำแหน่งแทนบิดา ตั้งแต่มาบวชแล้วก็เรียกว่า ***พระมหากัจจายนเถระ***

เมื่อท่านได้บรรลุถึงผลอันสูงสุดในพระพุทธศาสนาแล้ว ท่านก็ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงอุชเชนี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ให้ท่านกัจจายนะไปเองเถิด เพราะว่าเธอสามารถจะยังราชตระกูลและประชาชนในกรุงอุชเชนีให้เลื่อมใสได้ เพราะฉะนั้น พระมหา-กัจจายนะพร้อมด้วยพระผู้ร่วมเดินทางอีก ๗ รูปก็เดินทางไปกรุงอุชเชนี ในระหว่างทางก็ได้ไปถึงนิคมคืออำเภอแห่งหนึ่งชื่อว่า นาริ ใน ***นารินิคม*** นี้ได้มีธิดาของเศรษฐีที่ตกยาก คือเกิดในขณะที่กำลังตกยากแล้ว แต่เป็นผู้ที่มีผมยาวและงดงาม ธิดาของเศรษฐีอีกสกุลหนึ่งเป็นผู้มั่งมีแต่ว่าขัดสนผม ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผมนี้ได้ส่งคนไปขอซื้อผมของอีกคนหนึ่งให้ราคามากมาย ธิดาเศรษฐีผมดกแต่ว่าตกยากผู้นั้นก็ไม่ยอมขายผมให้ เมื่อพระมหากัจ-จายนเถระและพระผู้ร่วมทางได้ไปถึงนิคมนั้น ได้ออกบิณฑบาตถือบาตรเปล่าเดินไป ธิดาของเศรษฐีตกยากให้คนไปนิมนต์เข้ามาในเรือน แล้วก็ได้เข้าไปในห้องตัดผมของตนบอกให้พี่เลี้ยงนำผมไปขายให้แก่ธิดาของเศรษฐีคนที่ขัดสนผม สั่งไว้ว่าเมื่อได้เท่าไรก็ให้ซื้ออาหารมาเพื่อใส่บาตร พี่เลี้ยงนั้น

ก็นำผมไปขายให้แก่ธิดาเศรษฐีคนที่ขัดสนผม ธิดาของเศรษฐีผู้นั้นก็บอกว่าไม่ควรจะให้ราคาสูงดั่งที่ติดต่อกันมาก่อน เพราะว่านำมาให้อย่างนี้เป็นผมที่ปราศจากค่าเหมือนผมของคนตาย จึงให้ราคาเพียง ๘ กหาปณะเท่านั้น พี่เลี้ยงก็นำเงิน ๘ กหาปณะไปซื้ออาหารแบ่งเป็น ๘ ส่วนแล้วนำไปให้ธิดาของเศรษฐีใส่บาตรแก่พระภิกษุทั้ง ๘ รูปนั้น

พระมหากัจจายนะพร้อมทั้งพระอนุจรทำภัตตกิจแล้วออกจากบ้านนั้นก็ตรงไปยังกรุงอุชเชนี ไปพักอยู่ในอุทยาน ***กัญจนวัน*** ของพระเจ้าแผ่นดิน คนรักษาอุทยานจำได้ ก็เข้าไปกราบทูลพระเจ้าปัชโชตให้ทรงทราบ พระเจ้าปัชโชตได้เสด็จมาทรงพบแล้วตรัสถามว่า พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน พระมหากัจจายนะทูลตอบว่า ไม่ได้เสด็จมาเอง โปรดให้ท่านมา พระเจ้าแผ่นดินก็ตรัสถามระยะทางที่มา กับอาหารการขบฉัน ท่านก็ได้เล่าถวายตามเรื่องที่เป็นมา พระเจ้าปัชโชตทรงได้สดับ ก็ทรงนิยมชมชื่นโปรดให้ไปรับธิดาเศรษฐีตกยากมาเป็นพระมเหสีอีกองค์หนึ่ง ต่อมาพระมเหสีองค์นี้ได้ประสูติพระราชกุมาร พระราชบิดาทรงตั้งพระนามตามชื่อของเศรษฐีผู้เป็นตาว่า ***โคปาลกุมาร*** และพระเทวีก็มีชื่อว่า โคปาลมาตาเทวี พระเทวีได้โปรดให้สร้างวิหารถวายพระมหากัจจายนเถระในอุทยานกัญจนวันนั้น

พระมหากัจจายนเถระเป็นผู้สามารถในการขยายความย่อให้พิสดาร ต่อมาในภายหลังเมื่อท่านได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ายังพระเชตวัน กรุงสาวัตถี ท่านได้แสดงขยายความภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อแบบแต่งกระทู้นี่แหละ ภาษิตของท่านนั้นพระอาจารย์ผู้สังคายนาพระธรรมวินัยได้รวบรวมไว้มาก เช่น มธุปิณฑิกสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภเหตุนี้ จึงได้ทรงยกย่องให้ท่านเป็นเอตทัคคะในทางขยายความย่อให้พิสดารโดยเฉพาะ ท่านได้ทำให้เกิดความเลื่อมใสนับถือพระพุทธศาสนาในกรุงอุชเชนีเป็นอันมาก ได้มีกุลบุตรในกรุงอุชเชนีออกบวชกันมาก

ในเมืองไทยเรานี้ได้รู้จักท่านในรูปนั่งที่เป็นพระอ้วน ๆ ทำไมจึงได้สร้างรูปของท่านให้อ้วนนั่งพุงพลุ้ยอย่างนั้น ไม่พบหลักฐานในบาลีและอรรถกถา เป็นแต่เคยได้ยินมาว่า ท่านเป็นผู้มีวรรณะงดงาม จนมีผู้เข้าใจว่าเป็นพระพุทธเจ้าหลายครั้งหลายหน ท่านจึงอธิษฐานให้องค์อ้วนอย่างนั้น เราก็มาสร้างรูปท่านเป็นพระอ้วน พระอ้วนนี้ของพม่ามอญก็มี คือ ***พระอุปคุต***

ที่เราเรียกว่า ***พระบัวเข็ม*** ของจีนก็มีคือ ***พระศรีอาริย์*** เป็นที่นิยมว่าเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์ ไทยเราอาจจะสร้างพระอ้วนขึ้นเป็นเครื่องหมายของความสุขสมบูรณ์เหมือนอย่างพม่า มอญ จีนดั่งกล่าวก็ได้ (พ.พ. ๑๒๒-๑๒๔)

มหากัป *ดู* **กัป**

มหากัสสปะ ในสมัยที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่พระเวฬุวัน กรุงราชคฤห์ ทรงได้พระสาวกสำคัญอีกรูปหนึ่ง เรียกในทางพระพุทธศาสนาว่า พระมหากัสสปะ ประวัติของท่านมีโดยสังเขปว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ชื่อว่า ***กปิละ-กัสสปโคตร*** ในบ้านพราหมณ์ชื่อมหาติฏฐะ ในมคธรัฐนั้น ท่านได้รับชื่อว่า ***ปิปผลิมาณพ*** ตระกูลพราหมณ์ที่ท่านถือกำเนิดนั้น เป็นตระกูลที่มั่งคั่ง ต่อมาเมื่อท่านได้บรรลุวัยอันสมควรก็มีภริยาชื่อว่า ***ภัททกาปิลานี*** ซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ ***โกสิยโคตร*** ใน ***สาคลนคร*** ในมคธรัฐนั้นเหมือนกัน ต่อมาท่านได้เกิดหน่ายในทางฆราวาส ประสงค์จะประพฤติพรหมจรรย์ และเห็นว่าถ้าจะอยู่ครองฆราวาสจะประพฤติให้บริสุทธิ์เหมือนอย่างสังข์ที่ขัดไม่ได้ จึงได้ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสายะออกจากเรือนบวชอุทิศพระผู้มีพระภาค-อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น เรียกว่าบวช ***อุทิศบรรพชา*** เวลานั้นท่านยังไม่รู้ว่าท่านผู้ใดเป็นพระผู้มีพระ-ภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ก็เชื่อว่าจะต้องมีอยู่ ฉะนั้น ท่านจึงบวชอุทิศต่อพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

เรื่องนี้เป็นเรื่องแสดงว่า คำว่า *ภควา* ที่เราแปลว่า พระผู้มีพระภาค ก็ดี *อรหํ* หรือ อรหันต์ ก็ดี *สัมมาสัมพุทธะ* ก็ดี เป็นคำที่มีอยู่แล้ว และใช้เรียกท่านที่นับถือว่าเป็นผู้วิเศษอย่างสูง ปิปผลิ-มาณพก็มีความเห็นดั่งนั้น และเชื่อว่าจะต้องมีพระอรหันต์ในโลก แต่ยังไม่รู้ว่าท่านเป็นผู้ใด ก็ออกบวชอุทิศท่านผู้นั้น การออกบวชอุทิศนั้นยังมีสาวกอื่นอีกบางรูปในพระพุทธศาสนา แรกก็บวชเป็นอุทิศบรรพชาเช่นนี้

ท่านได้จาริกไปพบพระพุทธเจ้าในระหว่างกรุงราชคฤห์และนาลันทา ในขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ที่โคนต้นไทรต้นหนึ่ง ซึ่งมีชื่อเรียกว่า ***พหุปุตตนิโครธ*** แปลว่า ต้นไทรที่มีลูกมาก คงจะเป็นเพราะมีไทรย้อยอย่างใหญ่ เมื่อท่านได้เห็นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ท่านก็ลงสันนิษฐานแน่ว่าท่านที่นั่งอยู่ที่นั่นเป็นพระพุทธเจ้า จึงได้เข้าไปหมอบที่พระบาทและได้กล่าวคำประกาศตนว่า พระผู้มีพระภาคเป็นพระศาสดา คือเป็นครูของตน เป็นครูของท่าน ท่านเป็นสาวก

แต่ว่าท่านได้สังเกตอะไรจึงลงสันนิษฐานว่าท่านที่ประทับนั่งนั้นเป็นพระพุทธเจ้า ในบาลีไม่ได้กล่าวไว้ ในอรรถกถาก็มีกล่าวไว้ในทางอภินิหาร นี้ต่างจากเรื่องของพระสาวกที่บวชอุทิศพระพุทธเจ้าบางรูป เช่น พระปุกกุสาตินั้นก็บวชอุทิศพระพุทธเจ้าเหมือนกัน แต่ก็ยังไม่รู้ว่าองค์ไหน จนได้พบกันและพักแรมด้วยกันในโรงงานของนายช่างหม้อ ท่านปุกกุสาติก็ยังไม่รู้จักอยู่นั่นเอง แต่เมื่อฟังธรรมของพระพุทธเจ้าแล้วจึงได้รู้สึกขึ้นว่าท่านผู้แสดงธรรมให้ฟังนั้นเป็นพระพุทธเจ้า แล้วก็แสดงตนเป็นสาวก ส่วนเรื่องพระมหากัสสปะไม่ได้มีเรื่องเล่าว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม พอท่านพระมหากัสสปะเห็นเข้า ก็ลงสันนิษฐานว่าต้องเป็นพระพุทธเจ้า และแสดงตนเป็นสาวกของพระองค์เลยทีเดียว อันนี้ก็น่าจะต้องมีลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งทำให้ท่านสังเกตและลงสันนิษฐานได้เช่นนั้น ไม่ได้แสดงธรรมก่อน และท่านเป็นผู้ที่ทรงธรรมปัญญาอาจจะดูคนออกได้ง่าย อย่างพระสารีบุตรฟังธรรมย่อของพระอัสสชิก็เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ทันที

พระพุทธเจ้าได้ตรัสประทานพระโอวาท แก่ท่านพระมหากัสสปะ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑. ให้ศึกษาว่า จักตั้งหิริ ความละอาย โอตตัปปะ ความเกรงกลัวอย่างแรงกล้าในภิกษุทั้งหลาย ทั้งที่เป็นพระเถระ ทั้งที่เป็นนวกะ ทั้งที่เป็นมัชฌิมะ

ข้อ ๒. ให้ศึกษาว่า จักเงี่ยโสตประมวลใจ ฟังธรรมที่ประกอบด้วยกุศลทุก ๆ อย่าง และ

ข้อ ๓. ให้ศึกษาว่า จักไม่ละกายคตาสติ คือ สติที่เป็นไปในกาย อันประกอบด้วยความสำราญ คือให้พอใจเป็นสุขอยู่ในการเจริญสติที่ไปในกาย

ท่านกล่าวว่า พระมหากัสสปะเป็นผู้ที่พระพุทธเจ้าทรงรับให้ ***อุปสมบทด้วยพระโอวาท ๓*** ข้อนี้ สันนิษฐานว่าทรงอนุญาตให้อุปสมบทด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทานั้นเอง แต่ว่าในเรื่องไม่ได้กล่าวไว้

ท่านพระมหากัสสปะได้อุปสมบทเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาแล้ว ในวันที่ ๘ ท่านก็ได้บรรลุปัญญาความรู้ทั่วถึง ที่หมายถึงพระอรหัต เป็นผู้มีจิตพ้นจากอาสวกิเลส ตามเรื่องก็แสดงว่า ภริยาของท่านก็ออกบวชอุทิศพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกัน และต่อมาก็ได้บวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา

พระเถระที่เรียกว่า ***กัสสปะ*** ยังมีอีก ๔ องค์ คือท่านที่เป็นหัวหน้าปุราณชฎิลพันหนึ่งนั้น ได้แก่ ***พระอุรุ-***

เวลกัสสปะ พระนทีกัสสปะ พระคยา-กัสสปะ อีกองค์หนึ่งคือ ***พระกุมารกัสสปะ*** รวมเป็น ๕ ทั้งท่านพระมหากัสสปะซึ่งเรียกตามชื่อโคตรและเติมมหาเข้าข้างหน้า ท่านได้เป็นกำลังสำคัญในพระพุทธศาสนาองค์หนึ่งตลอดมาจนถึงเวลาหลังพระพุทธปรินิพพาน

พระมหากัสสปะนั้นท่านได้รับยกย่องว่าเป็นผู้เลิศในด้านที่มีวาทะกำจัดกิเลส พอใจนำอบรมให้ภิกษุเป็นผู้มักน้อยเสมอ ยินดีในธุดงควัตร พระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องท่านมากว่า เป็นผู้มีคุณธรรมเสมอด้วยพระองค์ เป็นผู้มีสันโดษด้วยปัจจัย ๔ เป็นผู้ที่มักน้อยและเป็นที่สมควรที่จะเข้าสกุลได้ ดั่งตรัสโอวาทหมู่ภิกษุให้ทำตนให้มีอุปมาเหมือนอย่างดวงจันทร์ คอยชักกายชักใจออกห่างสกุลอยู่เสมอ ทำตนให้เขาเห็นอย่างเป็นคนใหม่อยู่เสมอ ไม่ให้มีความคะนองในสกุลทั้งหลาย ท่านพระมหากัสสปะก็เป็นผู้มีคุณอย่างนั้นควรเป็นตัวอย่างของภิกษุทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงยกพระหัตถ์ขึ้นแกว่งในอากาศ แล้วก็ตรัสว่า มือที่แกว่งในอากาศนี้ไม่ข้องอยู่ในอากาศฉันใด เมื่อภิกษุจะเข้าไปในสกุลก็ฉันนั้น อย่าให้จิตติดข้องอยู่ ตั้งจิตเป็นกลาง ว่าเขาปรารถนาลาภ ปรารถนาบุญก็จงได้ลาภได้บุญเถิด และให้ทำใจในเมื่อผู้อื่นได้ลาภให้เหมือนกับตนได้เองเถิด พระมหากัสสปะเป็นผู้มีคุณสมบัติดั่งกล่าวมานี้ จึงเป็นผู้สมควรจะเข้าสกุลได้

และพระพุทธเจ้าได้ทรงยกย่องว่าธรรมเทศนาคือการเทศน์แสดงธรรมของท่านก็บริสุทธิ์ แล้วก็ตรัสการแสดงธรรมที่ไม่บริสุทธิ์ คือถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่า เขาจะเลื่อมใสในตนและจะทำอาการของผู้เลื่อมใสในตน ธรรมเทศนาก็ไม่บริสุทธิ์ แต่ว่าถ้าภิกษุแสดงธรรมด้วยคิดว่าจะแสดงธรรมให้เขาฟังให้รู้เรื่อง แจ่มแจ้ง เห็นจริง เมื่อรู้แล้วจะได้ปฏิบัติ แสดงธรรมด้วยมุ่งที่จะให้เขาเข้าใจธรรม มีความกรุณามีความเอ็นดู อนุเคราะห์ต่อเขา ไม่ได้มุ่งย้อนเข้ามาเพื่อตน ธรรมเทศนาดั่งนี้ จึงเรียกว่าบริสุทธิ์ ท่านมหากัสสปะท่านเป็นผู้ที่มีธรรมเทศนา คือการแสดงธรรมที่บริสุทธิ์ดังกล่าวมานี้

พระมหากัสสปะโดยปกติเป็นผู้ที่ถือธุดงค์คืออยู่ป่าเป็นวัตร เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร นุ่งห่มผ้าบังสุกุลเป็นวัตร ทรงจีวร ๓ ผืนเป็นวัตร เป็นผู้ที่ไม่คลุกคลี พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านมหากัสสปะเป็นผู้ชราแล้ว ควรมาฉันอาหารที่ทายกเขาถวายอยู่ในวัด ท่านพระมหากัสสปะกราบทูลว่า ท่านปฏิบัติดั่งนี้ก็เพราะประโยชน์ ๒ อย่าง คืออย่างหนึ่งท่านเห็นว่า การปฏิบัติดั่งนี้เป็นความสุขใน

ปัจจุบันของท่าน อย่างที่สองท่านเห็นว่า จะได้วางแบบให้เป็นตัวอย่างสำหรับภิกษุทั้งหลายในกาลต่อไปว่า ได้มีพระสาวกเป็นผู้ปฏิบัติเช่นนี้ พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงประทานสาธุการ (พ.พ. ๖๑-๖๖) *ดู* **โพชฌังคปริตร** ด้วย

มหาโกศล *ดู* **กาสี**

มหาโควินทะ *ดู* **ทานบารมี**

มหาชนก *ดู* **วิริยบารมี**

มหาชาติ *ดู* **กบิลพัสดุ์**

มหาตมัน *ดู* **โมกขธรรม**

มหาติมิ *ดู* **เดรัจฉาน**

มหาธรรมปาลชาดก *ดู* **กบิลพัสดุ์**

มหานาม *ดู* **ปัญจวัคคีย์**

มหานาม, เจ้าลิจฉวี *ดู* **มหาวัน**

มหานามะ *ดู* **ศากยราชกุมาร ๖**

มหาเนรุ *ดู* **ภาณยักข์**

มหาบังสุกุล *ดู* **ทักษิณานุปทาน**

มหาปชาบดีโคตมี *ดู* **กบิลพัสดุ์, พระพุทธเจ้า, วัชชี**

มหาปเสนทิ *ดู* **กาสี**

มหาปุริสวิตก ๘ *ดู* **ศากยราชกุมาร ๖**

มหาพรหม *ดู* **พรหมโลก**

มหาภูตรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นามรูป**

มหาเมฆกัปวินาศ *ดู* **กัป**

มหาเมฆกัปสมบัติ *ดู* **กัป**

มหาโมคคัลลานะ *ดู* **โพชฌังคปริตร**

มหายาน *ดู* **คัมภีร์, เถรวาท, โมกขธรรม, วิชชา ๓**

มหาราชปริตร *ดู* **เจ็ดตำนาน, ถวายพรพระ**

มหาโรรุวะ *ดู* **นรก.**

มหาโลมหังสบัณฑิต *ดู* **อุเบกขาบารมี**

มหาวัน ในพรรษาที่ ๕ พระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ ***กูฏาคารศาลา*** ป่ามหาวันใกล้เมืองเวสาลี แห่งแคว้นวัชชี ***มหาวัน*** แปลว่า ป่าใหญ่ อยู่ใกล้เมืองเวสาลี ได้มีการสร้างเรือนชั้นที่เรียกว่าปราสาท ซึ่งทำเป็นแบบเรือนยอดมีช่อฟ้า แต่ว่าเรียกชื่อว่ากูฏาคารศาลา ***กูฏะ*** แปลว่า *ยอด* ***อาคาร*** แปลว่า *เรือน* ***ศาลา*** ก็แปลว่า *โรง* รวมกันว่า *โรงเรือนยอด* สร้างไว้ในป่ามหาวันนั้น และเป็นสังฆารามสำหรับพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข เมื่อพูดว่ากูฏาคารศาลา ก็หมายถึงว่าเป็นชื่อของอารามในที่นั้น ท่านแสดงว่าตัวศาลาหลังนี้ได้สร้างยาวไปตามทิศเหนือมาใต้ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก

ในระหว่างที่ประทับอยู่ในที่นี้ ได้เสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์โปรดพระพุทธบิดาดั่งที่เล่าแล้ว การเสด็จครั้งนี้พระอาจารย์กล่าวว่าเสด็จไปทางอากาศ น่าจะเข้าใจว่าเสด็จโดยรีบด่วน เพราะพระพุทธบิดาประชวรมาก เมื่อพระพุทธบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว มหานามสักกะซึ่งเป็นพระเชษฐาของพระอนุรุทธเถระก็ได้ปกครองศากยวงศ์สืบต่อมา

ในปฐมสมโพธิฉบับ ***กรมพระปรมานุชิตชิโนรส*** และอรรถกถาได้เล่าว่า ***พระนางยโสธราพิมพา*** ได้ทรงปรารภถึงการเสด็จออกทรงผนวชของพระพุทธเจ้ากับพระราหุลซึ่งเป็นพระโอรส และเมื่อสิ้นพระพุทธบิดาแล้วจึงได้ทรงคิดจะออกผนวชเป็นภิกษุณี ได้เสด็จไปยังกรุงสาวัตถีซึ่งเป็นที่ที่พระพุทธเจ้าประทับ และก็ทรงขอผนวชเป็นภิกษุณี ในระยะนี้ก็ยังไม่ถึงวาระที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาที่กรุงสาวัตถี เพราะฉะนั้น ถ้าจะเป็นดั่งนั้นก็คงจะเป็นที่เสด็จผ่าน คือว่าจาริกผ่านไปและประทับที่พระเชตวันก่อนเข้าพรรษา แล้วจึงเสด็จต่อไปยังกรุงเวสาลีประทับ ณ ป่ามหาวันนั้น

ในระหว่างที่ประทับอยู่ที่ป่ามหาวันนั้น จะเป็นในครั้งนี้หรือในครั้งต่อมาไม่ปรากฏ ได้มีลิจฉวีกุมารคือเจ้าชายหนุ่มราชตระกูล***ลิจฉวีจำนวน ๕๐๐*** ได้ออกมาล่าสัตว์ในป่ามหาวัน พร้อมกับพวกสุนัขสำหรับล่าสัตว์เป็นจำนวนมาก ครั้นมาพบพระพุทธเจ้าก็ได้พากันวางอาวุธและได้ต้อนสุนัขให้หลบไปในที่อื่น แล้วก็พากันประคองอัญชลี เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ ในครั้งนั้นเจ้าลิจฉวีองค์หนึ่งมีพระนามว่า ***มหานาม*** ทรงดำเนินเล่นมาทางนั้น เมื่อได้มาเห็นลิจฉวีกุมารเหล่านั้นเฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่ด้วยอาการอันสงบ จึงได้กล่าวอุทานขึ้นว่าวัชชีจักมี วัชชีจักมี หมายความว่า ประเทศวัชชีจักเจริญ ประเทศวัชชีจักเจริญ พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ที่กล่าวอุทานขึ้นดั่งนั้นหมายความว่าอย่างไร เจ้าลิจฉวีมหานามกราบทูลว่า ลิจฉวีกุมารหนุ่ม ๆ เหล่านี้เป็นผู้ดุร้ายหยาบคาย ชอบยื้อแย่งอ้อย พุทรา ขนม หรือสิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเป็นของขวัญสำหรับส่งไปยังตระกูลนั้น ๆ บางทีก็ชอบรังแกสตรีมีอาการคะนองดุร้ายต่าง ๆ แต่ว่าบัดนี้มาประคองอัญชลีสงบ เฝ้าพระพุทธเจ้าอยู่อย่างเรียบร้อย ฉะนั้น ก็เป็นอันหวังว่าประเทศวัชชีจักเจริญ

พระพุทธเจ้าตรัสว่า กุลบุตรผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นขัตติยราชผู้ได้รับมุรธาภิเษกแล้วก็ดี เป็นผู้ครองรัฐก็ดี เป็นผู้สืบทายาทของบิดาก็ดี เป็นเสนาบดีก็ดี เป็นผู้ใหญ่บ้านของบ้านทั้งหลายก็ดี เป็นหัวหน้าหมู่หัวหน้าคณะก็ดี ซึ่งได้เป็นผู้ปกครอง เป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ถ้าประกอบ ด้วยธรรมะ ๕ ประการเหล่านี้ ***(ลิจฉวีอปริหานิยธรรม ๕)*** ก็จักหวังความเจริญ ไม่ต้องหวังความเสื่อม คือ

ข้อ ๑. สักการะเคารพนับถือบูชามารดาบิดาด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม มารดาบิดาผู้ได้รับความ

สักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม ว่าให้เจ้าดำรงชีวิตอยู่ รักษาชีวิตอยู่ตลอดเวลานาน

ข้อ ๒. สักการะเคารพนับถือบูชาบุตรภรรยา ทาส กรรมกร และบุคคลผู้เกี่ยวข้องทั้งหลาย ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม ชนเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงาม คือคิดตั้งใจให้เจริญอายุเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๓. สักการะเคารพนับถือบูชาบุคคลผู้เป็นเจ้าของนาใกล้เคียงกัน ประกอบการงานในเขตนาที่ใกล้เคียงกัน และเจ้าหน้าที่รังวัดที่นาทั้งหลาย บุคคลเหล่านั้นได้รับสักการะเคารพนับถือบูชาก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๔. สักการะเคารพนับถือบูชาเทพยดาผู้รับพลี ด้วยโภคทรัพย์ที่แสวงหามาโดยธรรม เทพยดาผู้รับพลีได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

ข้อ ๕. สักการะเคารพนับถือบูชาสมณพราหมณ์ ด้วยทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยธรรม สมณพราหมณ์ได้รับสักการะเคารพนับถือบูชา ก็ย่อมอนุเคราะห์ด้วยใจอันงามเหมือนอย่างนั้น

กุลบุตรใด ๆ เมื่อมีธรรมะ ๕ ประการนี้ครอบครองความเป็นใหญ่ในตระกูลนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ก็ย่อมหวังความเจริญได้ไม่ต้องหวังความเสื่อม

ในพระพุทธภาษิตนี้ ใช้ศัพท์ว่าสักการะเคารพนับถือบูชาเหมือนกันหมดทั้ง ๕ จำพวก กล่าวโดยส่วนรวมก็คือให้มีความนับถือตามฐานะ ไม่ดูหมิ่น และทำความเกื้อกูลบุคคลทั้ง ๕ จำพวกนี้ตามฐานะ จำพวกที่ ๑ ก็ได้แก่มารดาบิดา จำพวกที่ ๒ ก็ได้แก่บุตรภริยา ทาสกรรมกร และบุคคลที่เกี่ยวข้อง นี้ก็แสดงว่าไม่ดูหมิ่นเหยียดหยาม แต่ว่าให้นับถือตลอดถึงทาสกรรมกรด้วย บุคคลจำพวกที่ ๓ ก็คือผู้ที่ประกอบการงานในที่ใกล้เคียงกัน ในที่นี้แสดงแต่บุคคลผู้ประกอบกสิกรรม จึงได้ยกเอาเจ้าของนาที่ใกล้กัน กับเจ้าหน้าที่รังวัด ก็หมายความโดยทั่ว ๆ ไปว่า มีการนับถือตลอดถึงบุคคลผู้อยู่ใกล้เคียงกัน ผู้ประกอบการงานร่วมกัน และเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ ที่ตนจะต้องเกี่ยวข้อง จำพวกที่ ๔ ก็คือพวกเทวดาที่รับพลี อันนี้ก็หมายถึงเทวดาที่นับถือกันมาตามตระกูล ก็เป็นว่าพระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุวัตรให้มีการปฏิบัติต่อเทพยดาตามที่เขานับถือกันด้วย ไม่ใช่ค้านไปเสียทีเดียว พวกที่ ๕ ก็คือสมณพราหมณ์

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในกูฏาคารศาลา ในป่ามหาวัน ใกล้กรุงเวสาลีนั้น ***ปริพาชก*** คือนักบวชจำพวกหนึ่ง ซึ่งนุ่งผ้าขาวอย่างเราเรียกว่า ***ชีปะขาว*** อาศัยอยู่ในอารามปริพาชกซึ่งเรียกว่า ***เอกปุณฑริกะ*** อาจจะมีต้นมะม่วงผลเล็กอยู่ต้นหนึ่ง ก็เอาชื่อนั้นเป็นชื่อของอาราม

ในวันหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงนุ่งและถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงเวสาลี ทรงดำริว่าเวลายังเช้านัก ทรงรู้จักปริพาชกที่เรียกชื่อว่า ***วัจฉโคตร*** อาศัยอยู่ในอารามเอกปุณฑริกะนั้น จึงได้เสด็จเข้าไปเยี่ยม ***วัจฉโคตรปริพาชก*** ได้เห็นพระพุทธเจ้าเสด็จมาก็ต้อนรับเป็นอันดี เมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งแล้ว ก็ได้ทูลถามว่า ตนได้ยินเขาพูดกันว่าพระสมณโคดม (หมายถึงพระพุทธเจ้า เป็นคำที่พวกปริพาชกเรียกพระองค์) ทรงเป็น***สัพพัญญู*** ผู้รู้ทั้งหมด ทรงเป็นผู้เห็นทั้งหมด ทรงปฏิญาณทัศนะคือความรู้ความเห็นว่าทรงมีอยู่อย่างบริบูรณ์ไม่มีตกเหลือว่าเมื่อพระองค์ทรงดำเนินอยู่ก็ดี ยืนอยู่ก็ดี หลับอยู่ก็ดี ตื่นอยู่ก็ดี ก็มีญาณทัศนะคือความรู้ความเห็นที่แจ่มแจ้งปรากฏขึ้นติดต่อกันไม่ขาดสาย ตนได้ยินเขาพูดกันดั่งนี้ คำที่เขาพูดกันนั้นเป็นความจริงหรือไม่ เป็นการพูดอย่างที่เรียกว่ากล่าวตู่ด้วยคำไม่จริงหรือไม่

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบว่า คำที่วัจฉโคตรปริพาชกได้ยินมานั้นไม่เป็นความจริง เขาไม่ได้พูดอย่างที่พระองค์รับสั่ง เป็นการกล่าวตู่พระองค์ด้วยคำที่ไม่เป็นความจริง

วัจฉโคตรปริพาชกจึงได้กราบทูลถามว่า เมื่อเป็นดั่งนั้นจะพยากรณ์อย่างไรจึงจะเป็นการกล่าวคำที่พระองค์ได้ตรัสไว้ ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำไม่จริง เป็นการพยากรณ์ที่ถูกต้องไม่ควรตำหนิ

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เมื่อพยากรณ์ว่าพระสมณโคดมมี ***วิชชา ๓*** จึงจะเป็นการกล่าวที่ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่ด้วยคำที่ไม่เป็นจริง ต่อจากนั้นก็ได้ทรงอธิบายวิชชา ๓ ว่า ได้แก่

๑. ***ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ*** รู้ระลึกนิวาสคือที่อาศัยอยู่ในกาลก่อนได้

๒. ***จุตูปปาตญาณ*** รู้จุติคือความเคลื่อน และอุปบัติคือความเข้าถึง

๓. ***อาสวักขยญาณ*** รู้เป็นเหตุสิ้นอาสวะ

เมื่อบุคคลพยากรณ์ว่า พระสมณโคดมมีวิชชา ๓ คือมีญาณ ๓ ดั่งกล่าวมานี้ จึงชื่อว่าพยากรณ์ถูกต้อง ไม่เป็นการกล่าวตู่พระองค์

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า คฤหัสถ์บางคนที่ไม่ละสังโยชน์คือเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไป จะเป็นผู้กระทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า คฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ จะทำที่สุดของทุกข์ได้ไม่มี

วัจฉโคตรปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่าคฤหัสถ์ที่ไม่ละเครื่องผูกของคฤหัสถ์ กายแตกทำลายตายไปแล้วเข้าถึงสวรรค์มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า มีอยู่ ไม่ใช่ ๑๐๐ เดียว ไม่ใช่ ๒๐๐ ไม่ใช่ ๓๐๐ ไม่ใช่ ๔๐๐ ไม่ใช่ ๕๐๐ แต่ว่ามีมากกว่านั้น

วัจฉโคตรได้กราบทูลถามต่อไปว่า ส่วน ***อาชีวก*** คือนักบวชที่มีลัทธิต่าง ๆ บวกพวกกายแตกทำลายตายไปแล้วนั้น ทำที่สุดของทุกข์ได้มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ไม่มี

ปริพาชกได้กราบทูลถามต่อไปว่า อาชีวกบางคนที่กายแตกทำลายไปเข้าถึงสวรรค์ มีอยู่หรือไม่

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า เท่าที่ทรงระลึกได้ ก็ยังไม่ทรงพบเห็น หรือว่าทราบว่าอาชีวกอะไร ๆ ที่จะเข้าถึงสวรรค์ได้ นอกจากจำพวกเดียวที่เป็น ***กรรมวาที*** คือกล่าวกรรม ***กิริยวาที*** กล่าวว่าทำกรรม ก็เป็นอันทำ

ปริพาชกก็ทูลถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ลัทธิเดียรถีย์ก็เป็นของว่างโดยที่สุดแม้การเข้าถึงสวรรค์

พระพุทธเจ้าตรัสตอบว่า ก็เป็นของว่างเช่นนั้น

ใจความในคำสนทนานี้มีข้อที่พึงยกขึ้นกล่าวหลายประการ ข้อแรกก็คือ พระพุทธเจ้าได้เสด็จเข้าไปในอารามของบุคคลต่างศาสนาต่างลัทธิ และได้สนทนาธรรมในลัทธิของกันและกัน เป็นอันแสดงว่าไม่ได้ทรงถือบุคคลภายนอกศาสนาว่าเป็นศัตรู แต่ได้ทรงถือว่าเป็นบุคคลที่พึงพบปะและสนทนากันตามโอกาส มีเรื่องที่ได้เสด็จเข้าไปสนทนาในวัดของบุคคลต่างลัทธินี้หลายครั้งหลายหน (พ.พ. ๑๓๑-๑๓๕) *ดู* **ดาวดึงส์** ด้วย

มหาสติปัฏฐานสูตร *ดู* **สติปัฏฐาน ๔**

มหาสมมติราช *ดู* **สมมติบัญญัติ**

มหาสังเวควัตถุ ๘ *ดู* **เมตตสูตร**

มหาสันนิบาต *ดู* **จาตุรงคสันนิบาต**

มหาสาละ, ไม้ *ดู* **โพธิพฤกษ์**

มหาสุทัสสนะ *ดู* **ทานบารมี**

มหาอวีจิ *ดู* **นรก**

มหินทเถระ *ดู* **พุทธศาสนา**

มหิสราช *ดู* **สีลบารมี**

มหี *ดู* **หิมพานต์**

มโหสถ *ดู* **ปัญญาบารมี**

มักง่าย *ดู* **สติ**

มัคคญาณ *ดู* **ญาณ ๑๖**

มัคคามัคคญาณ *ดู* **ญาณ ๑๖**

มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ *ดู* **ญาณ ๑๖, วิสุทธิ ๗**

มัจจุมาร *ดู* **อริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร**

มัจฉริยะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

มัชฌิมาปฏิปทา *ดู* **บารมี, ปฐมเทศนา, พระพุทธเจ้าตรัสรู้, อริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร**

มัททวะ แปลว่า ความอ่อนโยน อธิบายทั่วไปว่า คือความเป็นผู้มีอัธยาศัยอ่อนโยน ไม่ดึงดื้อถือตนด้วยอำนาจ ***ถัมภะ*** คือความดื้อดุจเสา มีความอ่อนโยนไปตามเหตุผล ตามความสมควร ดังที่เรียกว่า ***การณวสิกะ*** เป็นไปตามอำนาจแห่งเหตุการณ์ที่ควรดำเนิน และมีสัมมาคารวะต่อท่านผู้ใหญ่ ผู้เจริญ อ่อนโยนต่อบุคคลที่เสมอกันและต่ำกว่า วางตนสม่ำเสมอ ไม่กระด้างดูหมิ่นผู้อื่นด้วยอำนาจมานะ เพราะชาติ เพราะโคตร เพราะยศ เพราะทรัพย์ เป็นต้น

ข้อที่พระมหากษัตริยาธิราชเจ้าทรงมีพระราชอัธยาศัยอ่อนโยน เมื่อมีผู้มากราบทูลด้วยข้ออรรถข้อธรรมที่กอปรด้วยเหตุผล ซึ่งเป็นวิสัยของบัณฑิตชน มิได้ทรงห้ามปราม ทรงวิจารณ์โดยถ้วนถี่ ถ้าดีชอบก็ทรงอนุโมทนา อนุวัตรตาม ไม่ทรงถือพระองค์ด้วยอำนาจมานะ ทรงสัมมาคารวะอ่อนน้อมแก่ผู้เจริญโดยวัย โดยคุณ ไม่ทรงดูหมิ่น จัดเป็นมัททวะ ความอ่อนโยน

อันคำว่า ***มัททวะ*** ตามที่อธิบายมาข้างต้น และตามที่แสดงถึงพระราชจรรยาของพระมหากษัตริย์ ว่าทรงประกอบด้วยความอ่อนโยน ดั่งที่ได้แสดงมานั้นเป็นการแสดงโดยทั่วไป นอกจากนี้คำว่าความอ่อนโยนนี้ ยังมีข้อที่ควรอธิบายเข้าหลักธรรมปฏิบัติได้อีกหลายประการ คือความอ่อนโยนนี้ย่อมเป็นไปทางจิตใจและเป็นไปทางกายต่อความประพฤติ ต่อบุคคล และต่อการงานต่าง ๆ ที่เป็นไปทางจิตใจนั้นก็คือมีจิตใจที่ไม่ดื้อกระด้าง ไม่ประกอบด้วยความคิดหมิ่นแคลน มีจิตใจที่รู้สึกในบุคคลทั้งปวงเป็นไปโดยสม่ำเสมอ แต่ว่าเมื่อดำรงตำแหน่งฐานะอย่างใดก็มีจิตใจรักษาตำแหน่งฐานะนั้นไว้โดยชอบให้เหมาะให้ควร แต่ไม่ใช่มีความหมายไปในด้านดูหมิ่นดูแคลนผู้อื่นที่ต่ำกว่า ทางพระพุทธศาสนานั้นสอนให้มี ***สมานัตตตา*** คือความเป็นผู้มีตนเสมอ ดังที่แสดงไว้ใน ***สังคหวัตถุ*** ธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดเหนี่ยวน้ำใจของกันและกันไว้ด้วยความเคารพรัก และพระพุทธศาสนานั้นได้มุ่งถึงหลักความประพฤติเป็นข้อสำคัญ เมื่อประพฤติดีประกอบกรรมดี ก็ชื่อว่าเป็นคนดี เมื่อประพฤติชั่ว ประกอบกรรมชั่ว ก็ชื่อว่าเป็นคนชั่ว ความเป็นคนดีหรือความเป็นคนชั่วนั้น ทางพระพุทธศาสนามิได้จำแนกไว้เพราะเหตุอื่น เช่น เพราะเหตุว่ามีทรัพย์มากหรือน้อย มีตระกูล

สูงหรือตระกูลต่ำเป็นต้น แต่ว่ามุ่งถึงกรรมคือการงานที่กระทำทางกายทางวาจาที่ดีหรือชั่วของคนนี่แหละเป็นที่ตั้ง เพราะฉะนั้น เมื่อผู้ใดประกอบกรรมดีก็ชื่อว่าเป็นคนดี แม้จะเป็นคนยากจนขัดสน เป็นคนที่เกิดในตระกูลสามัญ และเมื่อทำชั่วก็ชื่อว่าเป็นคนชั่ว แม้ว่าจะเป็นผู้มีทรัพย์ เป็นผู้ที่ได้รับนับถือว่าเกิดในตระกูลดี ตระกูลสูง เพราะฉะนั้น จึงไม่ยกเอาทรัพย์ ชาติ ตระกูลเป็นต้นดังกล่าวเป็นหลักในการแบ่งความเป็นคนดี ความเป็นคนชั่ว เพราะฉะนั้น หลักอันนี้จึงเป็นหลักที่เป็นสามัญทั่วไป เพราะฉะนั้น ทุก ๆ บุคคลเมื่อต่างถือหลักอันนี้เสมอกันว่า เป็นคนดีเพราะทำกรรมดี เป็นคนชั่วเพราะทำกรรมชั่ว ก็ตั้งใจประกอบกรรมที่ดีต่อกัน เกื้อกูลกัน ดั่งนี้ก็ชื่อว่าเป็นผู้ที่ปฏิบัติตามหลัก ***สมานัตตตา ความเป็นผู้ที่เสมอกันโดยกรรม*** และก็มุ่งที่จะนับถือกรรมเสมอกันตามหลักของศรัทธาคือความเชื่อ และตามหลักของการปฏิบัติก็มุ่งที่จะละความชั่ว ประกอบกรรมดีเสมอกัน นี่ก็เป็นสมานัตตตาอย่างหนึ่ง

ความที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสอน ทรงบัญญัติพระวินัยสั่งเอาไว้สำหรับที่จะเป็นข้อประพฤติปฏิบัติทุก ๆ บุคคลก็เคารพนับถือปฏิบัติตามพระธรรมวินัยเสมอกัน ให้เป็นผู้ที่มีทิฏฐิคือความเห็นชอบถูกต้อง อันเป็นความเห็นที่ประเสริฐที่นำออกจากทุกข์ได้สม่ำเสมอกัน อันเรียกว่า ***ทิฏฐิสามัญญตา*** และความเป็นผู้ที่มีความประพฤติอันเรียกว่าศีล ตั้งใจที่จะปฏิบัติตามพระบัญญัติของพระพุทธเจ้าสม่ำเสมอกัน ละข้อที่ทรงห้าม ทำตามข้อที่ทรงอนุญาตดั่งนี้ อันเรียกว่า ***สีลสามัญญตา*** ก็ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีสมานัตตตาปฏิบัติตนให้เสมอกัน และในทางบ้านเมืองก็มีกฎหมาย มีกฎระเบียบต่าง ๆ สำหรับปฏิบัติ ก็ปฏิบัติให้สม่ำเสมอกันดั่งนี้ก็เป็นหลักสมานัตตตาอย่างหนึ่ง

และที่แสดงถึงทิฏฐิสามัญญตาเมื่อกี้นี้ว่า มีความเห็นที่ประเสริฐที่นำออกจากทุกข์ ก็เพราะว่าทุกคนนั้นมีความเสมอกันในอริยสัจจ์ คือในทุกข์ ในเหตุเกิดทุกข์ ในความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ในทุกข์นั้นต่างก็มีเกิด มีแก่ มีตาย มีโศก ทุกข์กายทุกข์ใจ ป่วยไข้เป็นต้น เสมอกันอันเป็นตัวทุกข์ และต่างก็มีเหตุเกิดทุกข์คือตัณหาเสมอกัน เมื่อดับทุกข์ก็ต้องดับตัณหาเสมอกัน จึงจะเป็นความดับทุกข์ได้ และจะต้องปฏิบัติในทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ จึงจะดับทุกข์ได้ เป็นหลักสัจจธรรมที่เป็นไปเสมอกัน ไม่มียกเว้นใคร อันนี้ก็เป็นหลักสมานัตตตาอย่างหนึ่ง

เพราะฉะนั้น เมื่อได้ระลึกถึงหลักของสมานัตตตาอย่างนี้แล้ว ก็ปฏิบัติอาศัยความอ่อนโยนของจิตใจให้เป็นไปตามหลักของสมานัตตตาเหล่านี้ นี่เป็นสมานัตตตาในหลักธรรมเป็นต้นทางจิตใจ เป็นความอ่อนโยนทางจิตใจ อันประกอบด้วยหลักธรรมในสมานัตตตา เพราะว่าความที่จิตใจจะยอมรับในหลักสมานัตตตาดังกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตใจที่ปราศจากความดื้อถือรั้นไปตามอำนาจของกิเลส คือโลภโกรธหลงเป็นต้นในจิตใจของตัวเอง ไม่ดื้อถือรั้นไปตามอำนาจของตัณหา คือความดิ้นรนทะยานอยากในจิตใจของตนเอง ถ้าหากว่าลุอำนาจของกิเลสเป็นทาสของตัณหาแล้ว ใจก็จะแข็งกระด้าง ไม่ยอมรับในหลักธรรมทั้งปวงเหล่านี้ จะปฏิบัติฝืนหลักธรรมเหล่านี้ไปตามอำนาจของกิเลส นี่ก็เพราะว่าจิตใจไม่อ่อนโยนเพราะกิเลสเป็นจิตใจที่แข็งกระด้าง ต่อเมื่อมีจิตใจที่ไม่ดื้อถือรั้นเพราะอำนาจของศรัทธาปัญญาเป็นต้น จึงได้อ่อนโยนไปตามหลักธรรม ด้วยอำนาจของศรัทธาปัญญาเป็นต้น ก็จะทำให้ชื่อว่าเป็นผู้ที่มีความอ่อนโยนในหลักธรรม

ความอ่อนโยนที่เป็นไปในบุคคลนั้นก็คือมีจิตใจที่ไม่แข็งกระด้าง ดูหมิ่นดูแคลน ดังเช่นที่กล่าวนั้น ยอมรับนับถือว่าทุกคน มีสมานัตตตาตามหลักธรรมที่เสมอกัน ไม่แตกต่างกัน ต้องเป็นเพื่อนแก่เพื่อนเจ็บเพื่อนตายด้วยกัน ทำกรรมชั่วก็ได้ชั่ว ทำกรรมดีก็ได้ดีด้วยกัน เมื่อปฏิบัติในทุกขสมุทัยก็ย่อมได้ทุกข์ ปฏิบัติในมรรคก็ย่อมได้ความดับทุกข์เสมอกัน จิตใจก็มีความอ่อนโยนไปในคนทั้งปวง และเมื่อแถมมาแผ่เมตตา แผ่กรุณา แผ่มุทิตา แผ่อุเบกขา อันเป็น ***พรหมวิหารธรรม*** ไปในกันและกันอีกด้วยแล้ว ก็จะทำให้จิตใจนี้อ่อนโยนมากยิ่งขึ้น เหมือนว่าสัตว์บุคคลทั้งปวงในโลกนี้เป็นญาติเป็นมิตรกันทั้งหมด เป็นผู้ที่ควรเมตตาควรกรุณาเป็นต้นต่อกันทั้งหมด ก็เป็นความอ่อนโยนที่เป็นไปในบุคคล

และในส่วนการงานนั้นก็จะต้องมีความอ่อนโยน จึงจะปฏิบัติการงานนั้น ๆ ได้ แม้ร่างกายที่ปฏิบัติการงานเอง ร่างกายก็ต้องมีความอ่อนโยนเป็นธรรมชาติธรรมดา เช่นว่าคนเราจะเดินจะยืนจะนั่งจะนอนได้ร่างกายนี้ก็ต้องอ่อนโยน สามารถที่จะพับขาเข้าได้ เหยียดขาออกได้ พับแขนได้ เหยียดแขนออกได้ สำหรับอาจที่จะก้มได้ ที่จะเงยได้ ที่จะอ้าปากพูดได้หรือบริโภคอาหารได้ แม้มือที่จะเขียนหนังสือจะเขียนหนังสือได้มือก็ต้องอ่อน นิ้วที่จับปากกาดินสอก็ต้องอ่อน สามารถที่จะจับปากกาได้ ที่จะเขียนได้ เหล่านี้

เป็นความอ่อนโยนของร่างกายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ความอ่อนโยนของร่างกายนี้จึงชื่อว่าเป็น ***อุปาทายรูป*** รูปอาศัยอย่างหนึ่ง ดังร่างกายของคนเป็นเป็นร่างกายที่มีความอ่อนโยน ส่วนร่างกายของคนตายนั้นแข็งกระด้างไม่สามารถที่จะมีความอ่อนโยนเหมือนอย่างร่างกายของคนเป็นดังที่กล่าวได้ เพราะฉะนั้น แม้ธรรมชาติธรรมดาของร่างกาย ก็ต้องมีความอ่อนโยนที่เรียกว่า มัททวะ ดั่งนี้

และความอ่อนโยนทางจิตใจอันสืบเนื่องมาถึงความอ่อนโยนทางร่างกายที่แสดงต่อกัน เพราะเมื่อมีจิตใจอ่อนโยนประกอบด้วยเมตตากรุณาเป็นต้นดังที่กล่าวมานั้น ก็จะทำให้ความประพฤติทางกายทางวาจาทางใจต่อกันเป็นไปด้วยความอ่อนโยน ร่างกายที่แสดงออกเป็นวาจาที่พูด ก็จะเป็นวาจาที่เรียกว่า ***ปิยวาจา*** วาจาซึ่งเป็นที่รักอันเป็นที่จับใจ นำให้เกิดความรัก ไม่เป็นวาจาที่แข็งกระด้างหมิ่นแคลน อันนำให้เกิดความเกลียดชัง อาการทางกายที่แสดงออกก็เป็นอาการที่สุภาพนิ่มนวลชวนให้เคารพรัก ไม่ขัดขวางลูกตาใคร เพราะเหตุที่แสดงท่าทางที่เรียกว่าเป็นการเบ่งก็ดี เป็นการที่หมิ่นแคลนก็ดี เหล่านี้เป็นต้น เหล่านี้ก็รวมเป็นเรื่องของความอ่อนโยนทางกาย อันหมายถึงวาจาด้วย เพราะฉะนั้น คุณสมบัติข้อนี้จึงเป็นข้อที่สำคัญมาก (ท.ท. ๑๖๐-๑๖๓) *ดู* **ทศพิธราชธรรม** ด้วย

มัทราช *ดู* **ฉัททันตปริตร**

มัทรี, พระนาง *ดู* **กบิลพัสดุ์**

มัธยมศึกษา อบรมจิตให้มีระเบียบงดงามเป็น ***มัธยมศึกษา*** ความมีระเบียบอันหมายถึงมีศีล (คือความประพฤติปกติเรียบร้อยหรือประพฤติเรียบร้อยเป็นปกติ) เพราะรักษาวินัย (คือระเบียบสำหรับปฏิบัติให้เกิดเป็นศีลดังกล่าว) รวมถึงทั้งมีวัฒนธรรมอารยธรรมประมวลเป็น ***สมบัติผู้ดี*** คือสมบัติของคนดีดังแสดงแล้วในเรื่องปฐมศึกษา จำต้องเกี่ยวเนื่องกับจิตใจเป็นส่วนสำคัญ ถ้าจิตใจไม่รักความมีระเบียบ และภาวะของจิตใจก็ยังไม่มีระเบียบ อาการภายนอกก็ต้องยุ่งไม่มีระเบียบไปด้วย ยากที่จะปกปิดซ่อนเร้นได้ ฉะนั้น จึงควรศึกษาเรื่องการอบรมจิตใจต่อไป พูดง่าย ๆ คือรักษาจิตใจอย่างไรไม่ให้ยุ่งเหยิง แต่มีระเบียบเรียบร้อย ให้สงบ ให้ตั้งมั่นในหน้าที่ซึ่งจะต้องปฏิบัติของตน อันนี้แหละเป็นหลักสูตรใหญ่ของ ***จิตตสิกขา*** ศึกษาจิต อันเป็นมัธยมศึกษา แต่เพื่อเข้าใจง่าย จะสมมติเป็นเรื่องครูสอนนักเรียน

ในห้องเรียนแห่งหนึ่ง ครูกำลังสอนนักเรียนอยู่ แต่สังเกตเห็นนักเรียน

หลายคนขาดความตั้งใจฟัง เพราะมีอาการตามที่ครูสังเกตเห็นต่าง ๆ กัน บางคนกำลังนั่งเหม่อ บางคนนั่งหน้าบึ้ง บางคนนั่งโงกหงุบหงับ บางคนดูกระสับกระส่าย บางคนดูสงสัยไม่เข้าใจ ครูจึงเรียกนักเรียนเหล่านี้ออกมาหน้าชั้น ถามว่ามีจิตใจเป็นอย่างไรไปหรือสังเกตดูว่าไม่ได้ตั้งใจฟังครูอธิบาย ขอให้บอกตามเป็นจริง ครูจะได้ให้คำแนะนำไปทีละคน คำบอกเล่าของนักเรียนและคำกล่าวอบรมของครูมีดังต่อไปนี้

นักเรียนคนที่ ๑ ซึ่งนั่งเหม่อบอกเล่าว่า กำลังคิดเพลินไปถึงละครโทรทัศน์ที่แสดงสนุกสนานเมื่อคืนนี้ และวันนี้ก็นัดจะไปดูภาพยนตร์เมื่อออกจากโรงเรียนแล้ว

ครูกล่าวอบรมว่า เวลานี้กำลังเรียนจะคิดอะไรเพลิดเพลินไปอย่างอื่นไม่ถูก ต้องปล่อยความคิดอื่น ๆ ให้หมด รวมใจมาตั้งใจเรียนเท่านั้นจึงจะถูก สิ่งสนุกสนานสวยงามต่าง ๆ ทุก ๆ คนก็ย่อมชอบใจ แต่ก็ต้องเลือกเฉพาะสิ่งที่เหมาะสมและให้รู้จักเวลา เช่น เล่นในเวลาที่ควรเล่น พักผ่อนในเวลาที่ควรพักผ่อน เรียนในเวลาที่ควรเรียน ทำการบ้านทบทวนวิชาในเวลาที่ควรทำ ถ้าใช้เวลาดูโทรทัศน์หรือเล่นสนุกเพลิดเพลินอะไรเสียหมด ไม่ทำการบ้านทบทวนวิชาอะไรกัน ก็ทำให้การเรียนอ่อนลง ยิ่งในเวลาเรียนยังติดใจมาคิดเพลินไปเสียอีกก็ยิ่งเป็นโทษอันตรายต่อการเรียน นี่แหละที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***กามฉันท์*** แปลว่า ความพึงพอใจในสิ่งปรารถนา สำหรับชั้นนี้หมายความว่าพึงใจปรารถนา หรือในเวลาที่ไม่ควรพึงใจปรารถนา นี่แหละเป็น ***อสุภะ*** คือไม่งาม เพราะในเวลาที่ควรตั้งใจเรียนแต่กลับมานั่งเหม่อคิดถึงละครโทรทัศน์เพลินไปอย่างนี้ก็ไม่งาม เหมือนอย่างเมื่อมาโรงเรียนก็ควรจะแต่งเครื่องแต่งกายนักเรียน แต่กลับแต่งอย่างอื่นมา เป็นการไม่งาม เพราะไม่ถูกต้อง แม้ในเวลาที่ควรจะมีความเพลิดเพลินพักผ่อน กลับไปคิดจดจ่ออยู่กับตำรับตำราปวดศีรษะก็ไม่งามเหมือนกัน ฉะนั้นให้รู้จักควรไม่ควร ให้รู้จักเวลา อย่างในเวลาเรียนเช่นนี้อย่าไปคิดอะไรอย่างอื่นเพลินไป จงข่มใจ ทำความตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาแต่อย่างเดียว

นักเรียนคนที่ ๒ บอกเล่าว่า กำลังโกรธเพราะผู้ปกครองไม่อนุญาตให้ไปเที่ยว

ครูกล่าวอบรมว่า ไม่ได้ไปเที่ยวไม่เห็นจะเสียหายอะไร ไปเที่ยวเสียอีกอาจจะต้องเสียหาย ผู้ปกครองจึงไม่อนุญาต ผู้ปกครองท่านมีหน้าที่ปกครองดูแล ท่านต้องรับผิดชอบในเรื่องนี้ ส่วน

นักเรียนมีหน้าที่ควรจะต้องเชื่อฟัง ไม่เช่นนั้นก็ไปเป็นผู้ปกครองเสียเอง แต่เป็นยังไม่ได้เพราะยังต้องพึ่งท่านอยู่ ท่านต้องเลี้ยงดูส่งเสีย และข้อสำคัญต้องปกครองใจตนเองให้ได้ อย่าเอาแต่โกรธ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***โกธะ โทสะ*** บ้าง ***พยาบาท*** บ้าง อยู่ด้วยกันมากก็ต้องกระทบกระทั่งกันบ้าง ผิดใจกันบ้าง เมื่อเขาไม่ทำตามใจเรา เราก็โกรธ ทำไมไม่คิดว่าเพราะเราไม่ทำตามใจเขาต่างหาก จะให้เขาเอาใจเราข้างเดียวอย่างนี้ไม่ยุติธรรม ควรหาทางกลางเพื่อปรองดองกัน คือเขาหย่อนใจมาให้เราบ้าง เราก็หย่อนใจไปให้เขาบ้าง ทุกฝ่ายไม่เอาแต่ใจของตนข้างเดียวก็จะไม่โกรธกัน และควรคิดตั้งปรารถนาดีต่อกันด้วยเมตตาจิต นี่แหละเป็นวิธีผูกมิตรหรือผูกไมตรีจิต ทำให้เกิดมิตรภาพระหว่างกัน ทำให้เกิดความรักความเคารพนับถือกัน

พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนให้แผ่เมตตาต่อกันเป็นเครื่องป้องกันความโกรธหรือความพยาบาทเคียดแค้น เฉพาะนักเรียนผู้นี้ซึ่งโกรธผู้ปกครองไม่อนุญาตให้ไปเที่ยว ก็เพราะท่านไม่ตามใจ ทำไมเราจึงไม่ตามใจท่านบ้างเล่า อย่างนี้แหละเรียกว่าคิดเอาแต่ใจตนเองข้างเดียวจึงไม่ยุติธรรม โกรธท่านไม่ถูก ท่านมีเหตุผลของท่าน ซึ่งเราควรจะเคารพเชื่อฟัง จงคิดให้เห็นเหตุผล ให้เห็นความรักความเมตตาของท่าน ให้รู้สึกว่าโดยที่แท้ท่านรักเมตตาเราต่างหาก จงคิดระงับโกรธเสียอย่างนี้ มาตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาดีกว่า

นักเรียนคนที่ ๓ ซึ่งนั่งโงกหงุบหงับบอกเล่าว่า เมื่อคืนดูโทรทัศน์จนดึก

ครูกล่าวอบรมว่า นี่เอาเวลาที่ควรจะพักผ่อนไปเพลิดเพลินเสียนั่นเอง และคงจะใช้เวลาที่ควรทำการบ้านทบทวนวิชาไปดูละครเสียอีกเป็นแน่ ร่างกายจำต้องหลับนอนพักผ่อนให้เพียงพอ จึงจะมีสุขภาพอนามัย ให้รู้จักใช้เวลาให้ถูกต้อง ดังที่ได้สอนคนที่หนึ่งแล้ว ***ความโงกง่วง*** พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***ถีนะ*** เป็นอาการซึมเซาของร่างกาย บางทีร่างกายไม่เป็นอะไรนัก แต่จิตใจเคลิบเคลิ้มซึมเซาท้อแท้เกียจคร้าน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***มิทธะ*** เรียกรวมกันว่า ***ถีนมิทธะ*** แปลว่า ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้มทำให้ซึมทึบโง่ อย่าปล่อยให้ซึมเซาจะเคยตัว ต้องหัดให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าว่องไวอยู่เสมอ

พระพุทธเจ้าตรัสสอนวิธีแก้ง่วงแก่พระโมคคัลลานะ สรุปว่า ให้คิดถึงเรื่องที่จะทำให้หายง่วง ให้ตรึกตรองถึงสิ่งที่ได้ฟังได้เรียนมา ให้อ่านท่องทบทวน ให้ยอนหูทั้งสอง ลูบตัวด้วยฝ่ามือ ให้

ลุกขึ้นยืน ลูบตาด้วยน้ำ เหลียวดูทิศทั้งหลาย แหงนดูดาว ให้คิดทำใจให้สว่างกำหนดให้ปรากฏเหมือนอย่างกลางวันในจิตใจ ให้เดินกลับไปกลับมาสำรวจใจ ในที่สุดก็ให้นอนพักผ่อน และถ้าเกิดท้อแท้เกียจคร้านก็อย่ายอม ต้องปลุกใจให้เข้มแข็งขะมักเขม้น เราทุกคนสามารถแก้ไขตนของตนเองได้ เมื่อแก้โงกง่วงเคลิบเคลิ้มได้แล้วจึงจะมีกำลังตั้งใจฟังครูอธิบายวิชาได้ ไม่เช่นนั้นก็จะซึมเซาทึ่มโง่ไม่รู้เรื่องอะไร

นักเรียนคนที่ ๔ นั่งกระสับกระส่าย บอกเล่าว่า มีเรื่องกลุ้มใจเพราะเรื่องทางบ้าน ได้ไปเที่ยวเขาดินวนาเพื่อเปลี่ยนอารมณ์ เที่ยวดูสัตว์ต่าง ๆ ก็ตื่นเต้นใจดี แต่ครั้นนึกถึงเรื่องที่ขัดข้องก็กลุ้มใจ

ครูกล่าวอบรมว่า ครูควรจะรู้ต้นเหตุทางบ้าน และบางทีจำจะต้องปรึกษากับผู้ปกครองเพื่อแก้หรือป้องกันมิให้มีเหตุเช่นนั้น เหตุทางบ้านที่ทำให้เด็กกลุ้มใจนั้นมีมาก บางทีมิใช่เป็นความผิดหรือบกพร่องของเด็ก และเด็กก็โตขึ้นทุกวัน รู้จักคิดขึ้นทุกวันเหมือนกัน เห็นพฤติการณ์อะไรบางอย่างที่สับสนวุ่นวายเข้าก็กลุ้มใจ แต่บางทีก็เป็นเพราะเด็กเองคิดระแวงมากเกินไป เช่นระแวงไปว่าตนถูกดูหมิ่นว่าต่ำต้อยอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือน้อยหน้าใคร หรือบางทีก็ตรงกันข้าม ร่าเริงใจมากที่เรียกว่าเหลิง ทำให้คิดฟุ้งซ่านอย่างที่เรียกว่าสร้างวิมานในอากาศ นั่งยิ้มอยู่คนเดียวก็มี ถ้าตรงกันข้ามก็นั่งหน้าเศร้าหรือนั่งร้องไห้อยู่คนเดียว

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาธรรมบทว่า สามเณรหนุ่มหลานของพระเถระผู้เป็นพระอรหันต์รูปหนึ่ง มีความน้อยใจในพระเถระ เพราะไม่รับผ้าสาฎกที่นำไปถวายด้วยความตั้งใจอย่างยิ่ง ในขณะที่กำลังยืนพัดท่านอยู่ด้วยพัดใบตาลก็คิดว่าจะลาสิกขา และคิดต่อไปว่าจะลาสิกขาไปทำอะไร จึงคิดว่าจะขายผ้าสาฎกที่พระเถระไม่รับนั้น ซื้อแม่แพะสักตัวหนึ่ง แล้วขายลูกของแม่แพะรวบรวมทรัพย์ไว้ให้มากพอแล้วก็จักมีภริยา ภริยาก็จะคลอดบุตรชายคนหนึ่ง ตนก็จักนำภริยาและบุตรนั่งเกวียนมาเพื่อไหว้หลวงลุง ครั้นมาในระหว่างทางก็จะร้องบอกให้ภริยาส่งบุตรน้อยมาให้ตนอุ้ม ภริยาก็ไม่ยอมส่งให้ อุ้มไปเองแต่มีกำลังไม่พอ บุตรน้อยก็ตกลงไปถูกล้อเกวียนทับ ตนจึงเกิดความโกรธตีหลังภริยาด้วยด้ามปฏัก สามเณรหนุ่มกำลังยืนพัดพระเถระ คิดปรุงเป็นเรื่องไปถึงตอนตีภริยา ก็ตีศีรษะพระเถระด้วยพัดใบตาล ต่อมาความทราบถึงพระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกไปอบรม และตรัสเป็นพระคาถาแปลความว่า "จิต

เป็นธรรมชาติไปไกล ไปดวงเดียว ไม่มีสรีระ อาศัยอยู่ในถ้ำกาย ผู้ที่สำรวมรักษาได้จะพ้นจากเครื่องผูกของมาร"

เรื่องที่คิดไปคล้ายกับเป็นจริงเช่นนี้ โดยมากไม่มีเหตุผล หรือบางทีมีอยู่บ้างก็เพียงเล็กน้อย นี่แหละที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***อุทธัจจะ*** *ความฟุ้งซ่าน* ***กุกกุจจะ*** *รำคาญใจ* อย่าปล่อยให้เกาะกุมใจอยู่ได้ จะทำให้เป็นคนใจลอยหรือทำให้คับใจไม่มีสุข ต้องพยายามสงบใจให้ได้ ด้วยวิธีนับสิบ หรือกำหนดลมหายใจเข้าออก หรือใช้วิธีเปลี่ยนอารมณ์อย่างอื่น ๆ นั่นก็ดีอยู่เหมือนกัน แต่ต้องรู้จักเลือกเปลี่ยนให้ดี บางทีเปลี่ยนไปหาอารมณ์ที่เลวกว่า เช่น ไปเที่ยวดื่มสุรา เล่นการพนัน ซึ่งเป็นอบายมุขต่ำลงไปอีก มาโรงเรียนนี้ก็เปลี่ยนอารมณ์เหมือนกัน ไปเปลี่ยนอารมณ์ที่เขาดินวนาได้ก็มาเปลี่ยนอารมณ์ที่โรงเรียนได้ คือมาตั้งใจฟังครูอธิบายวิชานี่แหละ พักความคิดฟุ้งซ่านต่าง ๆ ไว้เสีย มีเรื่องอะไรครูจะหารือกับผู้ปกครองแก้ไขต่อไป

นักเรียนคนที่ ๕ ซึ่งนั่งสงสัยไม่เข้าใจบอกเล่าว่า คิดสงสัยในวิชาที่เรียนและคิดสงสัยไปว่าจะเรียนจบหรือไม่ จึงทำให้ลังเลใจ

ครูกล่าวอบรมว่า อย่าปล่อยความสงสัยไว้ ต้องคิดทบทวนไต่ถาม เป็นนักศึกษาต้องมี สุ. จิ. ปุ. ลิ. *สุ. (สุตะ) คือฟัง จิ. (จินตา) คือคิด ปุ. (ปุจฉา) คือถาม ลิ. (ลิขิต) คือเขียน* ต้องเรียนให้เข้าใจตั้งแต่ต้นเพราะมาเรียนสม่ำเสมอ ทำความเข้าใจเพิ่มเติมติดต่อกันตามที่เรียนถึง หรือเตรียมให้เข้าใจล่วงหน้าไปจากที่สอนก็ยิ่งดี

อันที่จริงมีความสงสัยยังแสดงว่ามีความรู้ในเรื่องนั้นอยู่บ้างจึงรู้จักสงสัย ถ้าไม่มีความรู้อยู่เลยในเรื่องใด ก็จะไม่รู้จักสงสัยในเรื่องนั้น ถ้าอย่างนี้ก็ไม่ไหว ต้องตั้งต้นเรียนกันใหม่เหมือนอย่างสอบไล่ตก ฉะนั้น ต้องคอยเร่งกวดวิชาที่เรียน สงสัย ไม่เข้าใจที่ไหนก็ต้องคิดทบทวนไต่ถามให้เข้าใจหายสงสัย ไม่พอกความไม่เข้าใจไว้อย่างดินพอกหางหมู หน้าที่ของนักเรียนก็คือตั้งใจเรียนให้ดี ตั้งใจประพฤติให้ดีทุก ๆ วัน อย่าไปทำลังเลรวนเรไม่แน่นอน พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***วิจิกิจฉา*** แปลว่า *ความลังเลใจไม่แน่นอน* เกิดจากความสงสัยต่าง ๆ ตรัสสอนให้แก้ด้วยความรู้ คือเมื่อสงสัยในเรื่องใดก็ต้องสืบสาวหาความรู้ในเรื่องนั้นจนถึงต้นเหตุ เรียกว่า ***โยนิโสมนสิการ*** แปลว่า *ใส่ใจคิดสาวหาจนถึงต้นเหตุ* โดยความก็คือ ทำไว้ในใจโดยแยบคาย ข้อสำคัญให้รู้จริง ไม่ใช่หลงว่ารู้ดังคนที่เข้าใจผิดหรือถูกล่อลวงต่าง ๆ มีความสงสัยเสียยังดีกว่าหลงว่ารู้แล้ว เพราะยังมีทางระมัด-

ระวังตัวและค้นคว้าหาความรู้จริงต่อไป ครูจะชี้แจงข้อสงสัยในวิชาต่าง ๆ ให้ และจะติดต่อให้ผู้ปกครองทางบ้านช่วยอีกทางหนึ่ง และจะหารือกับผู้ปกครองเพื่อทำให้เด็กของตนมีความมั่นใจในการเรียน ไม่สงสัยรวนเรว่าจะไปไม่ตลอด ซึ่งทำให้ใจท้อ แต่ว่าเฉพาะในบัดนี้ อย่าไปสงสัยลังเลอะไรอย่างอื่น ให้ตั้งใจฟังครูอธิบายให้เข้าใจในวิชาเฉพาะหน้าในบัดนี้ก่อน สงสัยอะไรก็ให้รีบถามทันที

ครูกล่าวสรุปว่า เท่าที่ครูอบรมมานี้ก็เพื่อให้นักเรียนทำความสงบใจจากอันตรายของความตั้งใจ เพื่อให้รวมใจตั้งใจฟังครูอธิบาย และขอชี้แจงว่าความตั้งใจนี้ต้องใช้ในกิจที่ทำทุกอย่าง ในเวลาอ่านหรือเขียนหนังสือก็ต้องมีความตั้งใจอ่านตั้งใจเขียน จะทำการงานอะไรก็ต้องมีความตั้งใจทำ นี้แหละที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***สมาธิ*** แปลว่า *ความตั้งมั่นใจ* หรือเรียกว่า ***สมถะ*** *ความสงบใจ* หมายถึงตั้งใจไว้ให้มั่นในเรื่องที่ทำทุกอย่าง ด้วยความสงบใจจากความคิดยุ่งยากสับสนต่าง ๆ ดังที่ครูได้ชี้แจงมาแล้ว ซึ่งล้วนเป็นอันตรายหรือเป็นโทษของความตั้งใจหรือความสงบใจทั้งนั้น เครื่องทำให้ยุ่งยากใจเหล่านี้ พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า ***นิวรณ์*** แปลว่า *เครื่องกั้นจิตใจ* คือกั้นไว้ไม่ให้ตั้งมั่น ไม่ให้สงบ ไม่ให้บรรลุคุณความดี นิวรณ์เหล่านี้ขอกล่าวสรุปเพื่อจำง่าย พร้อมทั้งศัพท์ที่เป็นชื่อเรียก คือ

๑. ***กามฉันท์*** ความพึงพอใจในสิ่งปรารถนา ต้องแก้ด้วยคิดเปลี่ยนให้เห็นว่า ไม่งาม ไม่ดี ไม่น่าปรารถนา เพราะเป็นอันตรายแก่ความตั้งใจเล่าเรียนให้สำเร็จ เป็นต้น

๒. ***พยาบาท*** ความโกรธแค้นขัดเคือง แก้ด้วยคิดชโลมใจด้วยเมตตา ไมตรีจิต

๓. ***ถีนมิทธะ*** ความง่วงงุนเคลิบเคลิ้ม แก้ด้วยคิดทำให้ตาสว่าง ทำใจให้สว่าง ให้ร่างกายและจิตใจกระปรี้กระเปร่าว่องไวอยู่เสมอ ไม่ยอมให้ทึมทื่อ

๔. ***อุทธัจจกุกกุจจะ*** ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ แก้ด้วยวิธีทำให้ใจสงบ ใช้การนับสิบหรือกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นการเปลี่ยนอารมณ์ที่ทำให้ใจสงบ

๕. ***วิจิกิจฉา*** ความลังเลใจไม่แน่นอน ต้องแก้ด้วยศึกษาให้รู้ในเรื่องที่สงสัย ไม่พอกความสงสัยเอาไว้ ทำความมั่นใจให้แก่ตัวเอง

วิธีอบรมจิตใจเหล่านี้ ครูสอนตามหลักของพระพุทธเจ้า ครูก็ได้แต่นำมาสอนเท่านั้น นักเรียนทุกคนต้องรับไปใช้ด้วยตนเอง ถ้านักเรียนไม่รับไปใช้เองแล้ว ครูก็ไม่สามารถจะบังคับให้นักเรียนตั้งใจของนักเรียนได้ ต้องตั้งใจของตนเอง ต้องรวมใจของตนเอง

บางคนมักเข้าใจว่า สมาธิของพระพุทธเจ้าใช้ได้เฉพาะผู้ใหญ่ที่ไม่ทำงานอะไร นั่งหลับตาภาวนาอยู่เท่านั้น แต่ที่จริงเข้าใจผิด เพราะ ***สมาธิคือความตั้งใจ*** ต้องใช้ในการทำอะไรทุก ๆ อย่าง แต่จะต้องมีการฝึกหัดเหมือนอย่างการลับมีดที่หินลับมีด ไม่ใช่หมายความว่าเมื่อลับมีดแล้วก็วางมีดทิ้งไว้บนหินลับมีดเท่านั้น ลับเพื่อให้มีดคมแล้วจะได้ใช้มีดทำประโยชน์ต่าง ๆ การหัดทำสมาธิคือหัดทำความตั้งใจก็เหมือนกัน ก็เพื่อจะใช้จิตใจที่รวมเข้ามาจนมีพลังดีแล้วไปใช้ในการทำอะไรต่าง ๆ

จิตใจของเรานี้ก็เหมือนอย่างดวงไฟ ถ้ามีเครื่องหุ้มห่ออยู่และไม่มีเครื่องรวมแสงก็จะปรากฏแสงสว่างน้อยและพร่าไป ถ้านำเครื่องหุ้มห่อออกเสียและมีเครื่องรวมแสง แสงสว่างก็จะมากและพุ่งไปทางเดียวกัน อันเทียบกันได้กับความตั้งใจที่แน่วแน่ ไม่มีอันตรายของใจต่าง ๆ มารบกวนดังที่กล่าวแล้ว คือไม่เพลินคิด จิตไม่โกรธ ไม่โงกง่วงซึมเซา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่กลัดกลุ้ม ไม่ลังเลใจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จิตใจก็มุ่งจะไปทางเดียว นี่แหละคือสมาธิความตั้งใจพร้อมที่จะใช้ให้สำเร็จประโยชน์ได้ทุกอย่าง จะฟังจะอ่านจะเขียนเล่าเรียนวิชาอะไรก็ได้ทั้งนั้น จะทำงานอะไรก็ได้ทั้งนั้น แต่ขอให้ใช้ทางที่ดีก็แล้วกัน

พระพุทธเจ้าทรงทราบจิตตานุภาพคืออำนาจจิต และทรงแสดงวิชาทางจิตไว้เป็นอันมาก ในบัดนี้ก็มีผู้สนใจมากขึ้น ได้มีนายแพทย์หลายคนศึกษาวิชาสะกดจิตตามตำราต่างประเทศเพื่อบำบัดโรค และมาทดลองผสมกับวิธีทำสมาธิจนปรากฏอำนาจพิเศษของจิตบางอย่าง เช่น ผูกตาและปิดหน้าส่วนที่สงสัยว่าจะใช้แทนประสาทตาได้ แล้วให้อ่านหนังสือตามที่มีผู้มาส่งให้อ่านก็ปรากฏว่าอ่านได้ เป็นเครื่องสนับสนุนว่า อำนาจจิตที่นอกเหนือไปจากมันสมองนั้นมีจริง

ในที่สุดครูได้กล่าวว่า เครื่องแวดล้อมของนักเรียนต่าง ๆ นั้นสำคัญมาก คำทางศาสนาเรียกว่าอารมณ์ ทางบ้านและทางโรงเรียนจะต้องร่วมมือกันจัดให้นักเรียนได้รับเครื่องแวดล้อมที่ดี ที่ถูกต้องเหมาะสม และต้องร่วมกันอบรมดูแลอย่างใกล้ชิด เมื่อมีอะไรผิดสังเกตต้องสอบสวนสอบถาม กับให้คำแนะนำในทางที่ถูก ไม่ใช่บังคับกันเรื่อยไป ต้องยกบ้าง ข่มบ้าง ปลอบโยนบ้าง ปล่อยบ้าง ตามแต่จะควรทำอย่างไรให้พอเหมาะพอดี

เรื่องที่แต่งเล่ามานี้ที่จริงเป็นเรื่องของทุก ๆ คน และเมื่อแต่ละคนเป็นทั้งนักเรียนเป็นทั้งครูด้วยตนเอง จึงจะแก้ไขภาวะแห่งใจของตนเองได้ดี (ท.ห. ๑๗๙-๑๘๖) *ดู* **ศึกษา** ด้วย

มันธาตุ *ดู* **ดาวดึงส์**
มัลละ *ดู* **ศากยราชกุมาร ๖**
มาคธี *ดู* **คัมภีร์, พุทธศาสนา**
มาคันทิยา *ดู* **โฆสกเศรษฐี**
มาฆบูชา *ดู* **บูชา**[๒]
มาตลี *ดู* **เทวาสุรสงคราม**
มาติกา *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
มานะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, อุปาทาน ๔**
มายา *ดู* **การอบรมจิต, พระพุทธเจ้า**
มาร ๕ *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา, อริยสัจจ์ ๔ โดยพิสดาร**
มิคทายะ *ดู* **กาสี**
มิคสัญญี *ดู* **กัป, เมตตาบารมี**
มิ่งขวัญ *ดู* **วินัย**
มิจฉัปปัญญา *ดู* **สิกขา ๓**
มิจฉาญาณะ *ดู* **ไตรสรณคมน์**
มิจฉาทิฏฐิ ๒ *ดู* **ปัญจวัคคีย์**
มิจฉาทิฏฐิ ๓ *ดู* **อุปาทาน ๔**
มิจฉาปวัตติ *ดู* **ไตรสรณคมน์**
มิจฉาปัญญา *ดู* **สิกขา ๓**
มิตตกุฎุมพี *ดู* **โฆสกเศรษฐี**
มิตตสัมปทา *ดู* **สัมมาทิฏฐิ**
มิตตวินทุกะ ในกาลของพระกัสสปพุทธเจ้า บุตรของเศรษฐีคนหนึ่งในกรุงพาราณสี ชื่อว่า ***มิตตวินทุกะ*** เป็นเด็กไม่มีศรัทธา ฝ่ายมารดาบิดาเป็นผู้มีศรัทธา เป็นพระโสดาบัน ต่อมาบิดาถึงแก่กรรม มารดาจึงเป็นผู้จัดแจงทรัพย์สมบัติ วันหนึ่งจึงแนะนำบุตรว่า เจ้าเกิดมาเป็นมนุษย์มิใช่ง่าย จงไปรักษาศีลฟังธรรม มิตตวินทุกะตอบว่า ไม่มีประโยชน์อะไรในการรักษาศีลฟังธรรม แม่อย่าพูดอะไรอีกเลย ผมจะไปตามกรรม

ในวันอุโบสถวันหนึ่งมารดาได้กล่าวแก่บุตรว่า วันนี้เป็นวันอุโบสถเจ้าจงไปฟังธรรม กลับมาแล้วแม่จะให้ทรัพย์แก่เจ้าพันหนึ่ง มิตตวินทุกะรับคำ จึงสมาทานอุโบสถศีล บริโภคอาหารเช้าแล้วก็ไปวัด แต่ไปหลบนอนเสียในที่แห่งหนึ่ง ไม่ได้ฟังธรรม กลับมาแล้วก็รับทรัพย์จากมารดา ในวันอุโบสถต่อมาก็ได้ปฏิบัติอย่างนี้ จนรวบรวมทรัพย์ได้เป็นอันมาก จึงคิดจะโดยสารเรือข้ามทะเลไปทำการค้าขาย ได้บอกลามารดา

ฝ่ายมารดาก็ห้ามมิให้ไปเพราะว่ามีบุตรอยู่คนเดียวและทรัพย์ก็มีอยู่มาก มิตตวินทุกะก็ไม่ยอม จะออกไป มารดาก็จับมือดึงไว้ มิตตวินทุกะก็ทำร้ายมารดาให้ล้มลงแล้วโดยสารเรือออกทะเลไป

เมื่อเรือออกทะเลไปได้ ๗ วันก็หยุดนิ่งอยู่ ในสมัยนั้นเชื่อกันว่าเมื่อเกิดเหตุเช่นนี้ต้องมีคนกาลกิณีอยู่บนเรือ และต้องจับสลากกันทุกคน ใครจับถูกสลากกาลกิณีก็ต้องถูกปล่อยลงแพให้ลอยไปตามยถากรรม ฉะนั้น จึงมีการจับสลากกัน สลากกาลกิณีได้ตกแก่มิตตวินทุกะถึง ๓ ครั้ง ชนทั้งหลายจึงกล่าวว่า คนคนเดียวอย่าทำให้คนเป็นอันมากต้อง

วินาศเสียเลย จึงให้มิตตวินทุกะลงแพปล่อยไปในทะเล เรือก็แล่นต่อไปได้ในขณะนั้น

ฝ่ายแพที่มิตตวินทุกะลงไปอยู่ได้ลอยไปถึงเกาะแห่งหนึ่ง มิตตวินทุกะขึ้นไปอยู่บนเกาะนั้น ปรารถนาจะเที่ยวต่อไปก็ลงแพต่อไปอีกจนถึงเกาะหนึ่งได้ขึ้นไปบนเกาะนั้นพบเมืองเข้าเมืองหนึ่งมี ๔ ทวาร ได้ยินว่าที่นั้นเป็นนรกของสัตว์นรกจำพวกหนึ่ง แต่มิตตวินทุกะเห็นเป็นเมืองที่สวยงามจึงเข้าไปในเมืองนั้น ได้เห็นสัตว์นรกตนหนึ่งสวมกงจักรคมกริบเหมือนมีดโกนหมุนบดอยู่บนศีรษะ มิตตวินทุกะได้เห็นกงจักรบนศีรษะของสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างดอกบัว ได้เห็นโซ่ตรวนที่รัดตรึงตัวสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างเครื่องประดับ ได้เห็นโลหิตที่ไหลจากศีรษะของสัตว์นรกนั้นเหมือนอย่างแป้งลูบไล้สีแดง ได้ยินเสียงร้องคร่ำครวญเหมือนดังเสียงร้องเพลงที่ไพเราะ จึงเข้าไปหาสัตว์นรกนั้นพูดขอดอกบัวที่สวมอยู่บนศีรษะ สัตว์นรกนั้นจึงบอกว่า นี่ไม่ใช่ดอกบัวแต่เป็นกงจักร มิตตวินทุกะก็ไม่เชื่อ ยังยืนยันขอให้ได้ สัตว์นรกจึงคิดว่าชะรอยบาปของเราจักสิ้นแล้ว ชายคนนี้คงจะทุบตีมารดาเหมือนกับเรา มารับผลกรรมต่อไป จึงถอดกงจักรจากศีรษะ กล่าวว่า อยากได้ดอกบัวนี้ก็จงรับเอาไป แล้วก็สวมกงจักรบนศีรษะของมิตตวินทุกะ กงจักรนั้นก็หมุนบดกระหม่อมของมิตตวินทุกะ ในขณะนั้นมิตตวินทุกะก็รู้ว่าเป็นกงจักรไม่ใช่ดอกบัว แต่ไม่สามารถจะถอดออกได้ ต้องได้รับทุกข์ต่อไปบนเกาะนั้นจนสิ้นกรรม

นิทานในชาดกตามที่เล่ามานี้เป็นนิทานสุภาษิต แสดงให้เห็นโทษของความไม่มีศรัทธาที่ถูกต้อง มีความดื้อถือรั้นไม่อยู่ในโอวาทของท่านที่สมควรเชื่อฟัง ประพฤติดึงดันไปตามใจของตนเอง หรือเรียกว่าเชื่อใจของตนเองหรือเชื่อตนเองไปอย่างผิด ๆ ซ้ำยังทำร้ายผู้มีพระคุณที่ตนควรจะเชื่อฟังเคารพนับถือ จึงต้องประสบความทุกข์เดือดร้อน และเมื่อ ***เห็นกงจักรเป็นดอกบัว*** นั้นก็เชื่อว่าเป็นดอกบัวจริง ๆ ซึ่งเป็นความเชื่อที่ผิดอย่างฉกรรจ์ จึงอ้อนวอนขอเอากงจักรมาสวมศีรษะเป็นการอ้อนวอนขอเอาทุกข์มาให้แก่ตนเอง คนที่มีความเชื่ออย่างผิด ๆ และมีความดื้อถือรั้นเอาแต่ใจของตนเองต้องประสบความทุกข์วิบัติเหมือนเช่นนี้ บางทีได้คิดเมื่อสายไปเสียแล้วก็เหลือที่แก้ไข อย่างมิตตวินทุกะรู้ว่ากงจักรก็ต่อเมื่อสวมอยู่บนศีรษะแล้ว ไม่สามารถจะถอดออกได้

ส่วนผู้ที่อยู่ในโอวาท แม้ทีแรกจะยังไม่มีศรัทธา แต่ภายหลังอาจมีศรัทธา

ได้ ดังเรื่องในอรรถกถาธรรมบทว่า ในสมัยพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ในพระเชตวนารามใกล้กรุงสาวัตถี นายกาละ บุตรอนาถบิณฑิกเศรษฐี ไม่มีศรัทธาจะฟังธรรม บิดาจึงว่ากล่าวให้ไปฟังพระธรรม อย่างเดียวกับมารดาของมิตตวินทุกะ และให้เรียนจำพระธรรมให้ได้บทหนึ่ง นายกาละจึงตั้งใจฟัง เมื่อจำได้ก็ได้ความรู้ความเข้าใจพระธรรม จนได้ธรรมจักษุดวงตาเห็นธรรม สำเร็จประโยชน์ตามที่บิดาประสงค์

ผู้ที่เข้าใจพระธรรมซาบซึ้งดังนั้นย่อมมีศรัทธาอย่างถูกต้องและตั้งมั่นดังบุรุษโรคเรื้อนผู้ยากจนชื่อ สุปปพุทธะ ท้าวสักกเทวราชคิดจะทดลองศรัทธาจึงมาตรัสว่า *เจ้าเป็นคนยากจนขัดสนเอาเถิด เราจักให้ทรัพย์มหาศาลแก่เจ้า เจ้าจงกล่าวว่า พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เลิกกันที* สุปปพุทธะกล่าวว่า ท้าวสักกะเป็นอันธพาล ตนมิใช่คนขัดสน แต่เป็นคนมีสุข มีทรัพย์มีศรัทธาเป็นต้น ศรัทธาที่ตั้งมั่นให้สำเร็จประโยชน์ดังเช่นที่กล่าว พระพุทธเจ้าจึงตรัสสอนไว้ว่า *สทฺธา สาธุ ปติฏฺฐิตา ศรัทธาตั้งมั่นแล้วยังประโยชน์ให้สำเร็จ* แลศรัทธาที่ถูกต้องนำให้ได้ไตรสรณคมน์ ซึ่งนำให้ตั้งอยู่ในศีลธรรมในพระพุทธศาสนา ดังได้แสดงแล้วว่า ศรัทธาคือความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้จริง และเชื่อในบุญบาป เป็นเหตุให้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะครบทั้ง ๓ (ท.ห. ๙๘-๑๐๐)

มิตรจิต *ดู* **เบญจธรรม, มนุษยธรรม**

มิตรแท้ *ดู* **สิงคาลกะ**

มิตรปฏิรูป *ดู* **สิงคาลกะ**

มิถิลา, เมือง *ดู* **ทุสสเจดีย์**

มิลักขะ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

มิสสกวัน *ดู* **ดาวดึงส์**

มีโชค *ดู* **บารมี**

มุจจลินท์ *ดู* **นาค**

มุญจิตุกัมยตาญาณ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

มุทิตา *ดู* **พรหมวิหารธรรม, คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, เมตตาบารมี**

มูลปริญญา *ดู* **ปริญญา**

มูลเหตุแห่งวิวาทาธิกรณ์ *ดู* **สังฆเภท**

มูลเหตุให้เกิดศาสนา *ดู* **ธรรม**

เมตตสูตร มีตำนาน เรื่องราวเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่กรุงสาวัตถี เวลาจะเข้าพรรษาใกล้เข้ามา ภิกษุทั้งหลายเป็นอันมากที่มาจากรัฐต่าง ๆ เมืองต่าง ๆ ได้มาเข้าเฝ้าเรียนกรรมฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้า

ได้ทราบมาว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงบอก***กรรมฐาน*** ที่อนุกูลแก่บุคคลผู้มีจริตต่าง ๆ ***๘๔,๐๐๐ ประเภท*** โดยนัยนี้คือทรงบอกอสุภกรรมฐาน ๑๑ อย่าง ต่างโดยที่บางอย่างก็มี

วิญญาณ บางอย่างก็ไม่มีวิญญาณ แก่บุคคลที่เป็นราคจริต กรรมฐานมีเมตตาเป็นต้น ๔ อย่างแก่บุคคลที่เป็นโทสจริต กรรมฐานมีมรณสติเป็นต้นแก่บุคคลที่เป็นโมหจริต กรรมฐานมีอานาปานสติและปฐวีกสิณเป็นต้นแก่บุคคลที่เป็นวิตกจริต กรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้นแก่บุคคลที่เป็นศรัทธาจริต กรรมฐานมีธาตุววัฏฐานะหรือธาตุกรรมฐาน ๔ อย่างแก่บุคคลที่เป็นพุทธิจริต

พวกภิกษุเมื่อเรียนกรรมฐานในสำนักของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็แยกย้ายกันไปจำพรรษาในที่นั้น ๆ ตามแต่จะเห็นว่ามีสัปปายะ คือเป็นที่สบายสำหรับตน

อัน***สัปปายะ***คือที่สบายอันเป็นที่เลือกที่จะจำพรรษานั้น โดยทั่วไปก็แสดงไว้ ๔ คือ ***อาหารสัปปายะ*** มีอาหารเป็นที่สบาย ***เสนาสนสัปปายะ*** มีเสนาสนะที่นอนที่นั่งที่อยู่อาศัยเป็นที่สบาย ***ปุคคลสัปปายะ*** มีบุคคลเป็นที่สบาย ***ธัมมสัปปายะ*** มีธรรมเป็นที่สบาย

ครั้งนั้นภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป ได้เลือกที่จำพรรษาไปโดยลำดับจนถึงหิมวันตประเทศ คือท้องถิ่นที่มีหิมะอันอยู่ชายแดน เห็นว่าที่นั้นมีภูเขามีพื้นที่อันเป็นที่รื่นรมย์ ประกอบด้วยน้ำที่ใสสะอาดและมีหมู่บ้านอยู่ไม่ไกล พอเป็นที่อาศัยบิณฑบาต ดำรงอยู่ได้ จึงได้พักอยู่ในป่านั้นคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นก็เข้าบิณฑบาต ชาวบ้านได้เห็นพระก็มีความเลื่อมใสดีใจ ถวายอาหารบิณฑบาตและนิมนต์ให้จำพรรษาในป่านั้น และได้ช่วยกันปลูกกระท่อมสำหรับพระแต่ละรูปได้อยู่จำพรรษา พระภิกษุเหล่านั้นก็ได้เข้าพักอยู่และได้เข้าบิณฑบาตอยู่ในหมู่บ้านนั้น วันรุ่งขึ้นในวันที่ ๓ ก็ได้บิณฑบาตในหมู่บ้านอีกแห่งหนึ่ง ชาวบ้านก็ได้นิมนต์เช่นเดียวกัน ก็เป็นอันว่าได้มีโคจรคามถึง ๒-๓ แห่ง พระภิกษุที่พักอยู่จำนวนมากก็พอที่จะแบ่งกันไปบิณฑบาต อาศัยอยู่ได้ จึงได้กำหนดใจว่าเมื่อไม่มีอันตรายก็จะอยู่จำพรรษา จึงตกลงใจว่าจะพักจำพรรษาอยู่ในที่นั้น

คราวนี้กล่าวถึงรุกขเทวดาที่แสดงว่าเป็นโอปปาติกะจำพวกหนึ่ง ซึ่งอาศัยอยู่ตามต้นไม้ เรียกว่า ***รุกขเทวดา*** เทวดาต้นไม้ พระภิกษุไปอาศัยอยู่ที่โคนต้นไม้ พวกเทวดาที่อยู่บนต้นไม้ก็ต้องลงจากต้นไม้หลบไปที่อื่น ทีแรกก็นึกว่าพระพวกนี้จะมาพักอยู่ ๒ - ๓ วันแล้วก็จะเดินทางไปที่อื่นก็จึงไม่ว่ากระไร แต่ครั้นเห็นพระภิกษุพักอยู่หลายคืน ก็คิดว่าพระภิกษุพวกนี้คงจะจำพรรษาตลอด ๓ เดือน ถ้าเป็นดั่งนี้พวกเราก็จะอยู่เป็นทุกข์ เพราะเมื่อพระมาพักอยู่ที่โคนไม้ พวกรุกขเทวดาก็ไม่กล้าอยู่บนต้นไม้ซึ่งสูงกว่าพระก็ต้อง

ลงมา ก็เป็นการลำบาก ฉะนั้น จึงคิดวิธีที่จะขับไล่ให้พระเหล่านี้ไปเสีย จึงได้แสดงรูปของเสียงบ้าง กลิ่นบ้างที่น่ากลัวที่ไม่น่าปรารถนาแก่ภิกษุเหล่านั้นในเวลาค่ำคืน คือเมื่อภิกษุเหล่านั้นนั่งทำความเพียรอยู่ในเวลาค่ำคืน ก็แสดงรูปยักษ์ผีปีศาจหลอกหลอนบ้าง แสดงเสียงที่น่ากลัวให้ได้ยินบ้าง ทำกลิ่นที่ไม่น่าพอใจให้ปรากฏบ้าง

บรรดาภิกษุเหล่านั้นก็อยู่ไม่ผาสุกจนถึงต้องพากันออกจากที่นั้นไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ในเวลาที่เข้าพรรษาแล้ว การที่กลับออกไปนั้นในเบื้องต้นก็เล่าไว้ในเรื่องแต่เพียงว่า ภิกษุเหล่านั้นก็อธิษฐานใจไว้แต่เพียงว่า เมื่อไม่มีอันตรายก็จะอยู่จำพรรษาตลอดไป แล้วก็จะเดินทางไปในที่อื่น แต่คราวนี้เมื่อมีอันตรายขึ้นมา ก็ต้องเดินทางทิ้งที่นั้นออกไป ฉะนั้น เมื่อเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ก็ตรัสถามว่าเข้าพรรษาแล้วทำไมจึงยังเดินทางมาอยู่ ภิกษุเหล่านั้นก็ได้กราบทูลเรื่องราวที่เป็นไปให้ทรงทราบ

พระองค์ก็ตรัสว่า ให้กลับไปอยู่ในที่นั้นนั่นแหละใหม่ เพราะไม่มีที่อื่นที่จะเหมาะกว่าสำหรับเธอทั้งหลาย แต่ว่าภิกษุที่อยู่ป่านั้นควรจะรู้การปฏิบัติที่เรียกว่าการบริหารจิตให้เหมาะที่จะอยู่ป่า คือว่าสมควรที่จะเจริญเมตตา ๒ ครั้งในเวลาเย็นในเวลาเช้า สมควรที่จะสาธยายพระปริตร ๒ ครั้งในเวลาเย็นในเวลาเช้า สมควรที่จะเจริญอสุภกรรมฐานและมรณสติ ๒ ครั้งในเวลาเย็นในเวลาเช้า สมควรที่จะพิจารณามหาสังเวควัตถุ คือที่ตั้งแห่งความสังเวชใหญ่ทั้งแปด ๒ ครั้งในเวลาเย็นในเวลาเช้าเช่นเดียวกัน ครั้นแล้วก็ได้ตรัสพระสูตรนี้ที่เรียกว่าเมตตสูตร เพื่อที่จะเป็นวิธีเจริญเมตตาด้วย เพื่อที่จะเป็นพระปริตร สำหรับสวดเป็นเครื่องป้องกันด้วย เพื่อที่จะได้เป็นวิธีปฏิบัติสมาธิจนถึงฌานอันเป็นบาทของวิปัสสนาด้วย พระสูตรนี้ก็เป็นบทสวดดังที่ขึ้นต้นว่า *กรณียมตฺถกุสเลน* อันแปลความว่า

อันกุลบุตรบุคคลผู้ฉลาดในประโยชน์พึงกระทำกิจ กล่าวคือไตรสิกขา ที่จะให้บรรลุบทอันสงบระงับ ซึ่งอย่างสูงก็คือนิพพาน กุลบุตรบุคคลนั้น พึงเป็นผู้อาจหาญ พึงเป็นผู้ตรง พึงเป็นผู้ตรงดี ผู้ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่มีอติมานะ พึงเป็นผู้สันโดษ เลี้ยงง่ายพึงเป็นผู้มีกิจธุระอื่น ๆ น้อย แต่มุ่งปฏิบัติในไตรสิกขามาก พึงเป็นผู้ประพฤติเบาทั้งทางกายทั้งทางจิต เป็นผู้มีอินทรีย์อันสงบระงับแล้ว มีปัญญารักษาตน เป็นผู้ไม่คะนองไม่พัวพันในสกุลทั้งหลาย วิญญูชนติเตียนชนทั้งหลายอื่นได้ด้วยกรรมอันใดไม่พึงประพฤติกรรมอันนั้นเลย (พึงแผ่เมตตาจิตไปในหมู่สัตว์ว่า) ขอสัตว์ทั้งปวง

จงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม มีตนถึงความสุขเถิด

สัตว์มีชีวิตทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีอยู่ เป็นสัตว์ที่เคลื่อนที่ได้ หรือเป็นสัตว์ที่อยู่กับที่ ทั้งหมดไม่มีเหลือ เหล่าใดยาวหรือใหญ่ หรือปานกลาง หรือสั้นหรือผอม พี เหล่าใด ที่เห็นแล้วหรือมิได้เห็น เหล่าใด อยู่ในที่ไกลหรือในที่ไม่ไกล ที่เกิดแล้วหรือกำลังแสวงหาภพก็ดี ขอสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงเป็นผู้มีตนถึงความสุขเถิด สัตว์อื่นอย่าพึงข่มเหงสัตว์อื่น อย่าพึงดูหมิ่นอะไร ๆ เขาในที่ไร ๆ เลย ไม่ควรปรารถนาทุกข์แก่กันและกันเพราะความกริ้วโกรธและเพราะความคุมแค้น มารดาถนอมลูกคนเดียว ผู้เกิดในตนด้วยยอมพร่าชีวิตได้ ฉันใด พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณ ในสัตว์ทั้งปวง แม้ฉันนั้น บุคคลพึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสิ้น ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำเบื้องเฉียง ไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู เจริญเมตตาจิต ยืนอยู่ก็ดี เดินไปก็ดี นั่งก็ดี นอนก็ดี พึงเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอน ตั้งสตินั้นคือสติระลึกเจริญเมตตา บัณฑิตทั้งหลายกล่าวกิริยาอันนี้ ว่าเป็นพรหมวิหารในพระศาสนานี้ บุคคลผู้มีเมตตา ไม่เข้าถึงทิฏฐิ เป็นผู้มีศีล ถึงพร้อมแล้วด้วยทัสสนะ นำความหมกมุ่นในกามทั้งหลายออก ย่อมไม่ถึงความนอนในครรภ์โดยเกิดอีก โดยแท้ทีเดียวแล

นี้เป็นความแปลในพระสูตรนี้อันเรียกว่าเมตตสูตร หรือเรียกว่า***กรณียเมตตสูตร*** เวลาพระสวดมนต์นั้นในพิธีต่าง ๆ เมื่อเวลาน้อย ก็มักจะย่อสวดแต่ตอนท้ายตั้งแต่ *เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ* ที่แปลว่า พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณไปในโลกทั้งสิ้น จนจบพระสูตรนี้ เนื่องด้วยนิพพานแห่งพระสูตรนี้มีข้อที่พึงอธิบาย อันเป็นอุปการะในการปฏิบัติกรรมฐาน และธรรมในพระสูตรนี้หลายข้อก็มีข้อที่พึงอธิบายเช่นเดียวกัน

ข้อที่น่ากล่าวย้ำก็เรื่องที่ว่า เมื่อใกล้ฤดูฝนเข้าพรรษาภิกษุที่มาจากถิ่นต่าง ๆ จะพากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าขอให้ทรงบอกกรรมฐานสำหรับที่จะได้ไปปฏิบัติในฤดูกาลเข้าพรรษา ซึ่งแต่ละหมู่แต่ละรูปจะได้เดินทางไปที่ที่จะจำพรรษาต่อไป และได้มีแสดงไว้ในตำนานแห่งพระสูตรนี้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงบอกกรรมฐานอนุกูลแก่จริตของแต่ละบุคคลหรือของแต่ละหมู่ ซึ่งพระอาจารย์ผู้แต่งตำนานพระสูตรนี้ได้ใช้คำว่า อนุกูลแก่จริต ถึง ๘๔,๐๐๐ ประเภท

จำนวน ๘๔,๐๐๐ นี้ที่ได้ยินใช้ว่า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ คือ แบ่งธรรมที่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

ออกเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ คำว่า ***ธรรมขันธ์*** แปลว่า กองแห่งธรรม หมวดแห่งธรรม หมู่แห่งธรรม และเมื่อแบ่งพระพุทธพจน์ออกเป็น ๓ พระปิฎก คือพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ท่านแบ่งไว้ว่า สำหรับพระวินัยปิฎกนั้น ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎกก็ ๒๑,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ส่วนพระอภิธรรมปิฎกนั้น ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ คือว่า ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้นเอา ๒ หารก็ได้ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ และ ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้นก็เป็นพระวินัยปิฎกส่วนหนึ่ง พระสุตตันตปิฎกส่วนหนึ่ง ส่วนอีก ๔๒,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้นก็เป็นพระอภิธรรมปิฎก ท่านแบ่งอย่างนี้

แต่พิจารณาดูแล้ว การที่ท่านแบ่งไว้มากอย่างนี้ จะมีใครนับว่าส่วนไหน ๆ เป็นพระธรรมขันธ์หนึ่ง ๆ รวมกันเข้าก็เป็นเท่านั้นหรือไม่ ก็ยังไม่ปรากฏ แต่ว่าเกณฑ์ของการแบ่งก็มีผู้พยายามแสดงไว้เหมือนกัน แต่ว่าข้อนี้ก็รู้สึกว่ายังไม่มีใครพยายามแบ่งนับกันจริงจัง และก็รู้สึกว่า ไม่มีใครถือว่าเป็นข้อสำคัญ โดยมากคิดว่าที่แบ่งพระธรรมขันธ์ให้มากอย่างนี้ ก็น่าจะหมายความว่า หมวดหมู่ของธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงนั้นมากมาย เพราะว่าได้ทรงแสดงตามสมควรแก่จริตอัธยาศัยของผู้ฟังแต่ละบุคคลและแต่ละหมู่ จึงได้ยักย้ายปริยายคือทางที่ทรงแสดงนั้นไปต่าง ๆ ฉะนั้น เมื่อหมวดหมู่แห่งธรรมที่ทรงแสดงมีจำนวนมาก ไปตามสมควรแก่จริตอัธยาศัยของบุคคลผู้ฟังคือผู้รับเทศนา จึงต้องหมายความว่าจริตอัธยาศัยของผู้รับเทศนานั้นก็ต้องมีมากมาย เมื่อแบ่งพระธรรมออกเป็นถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ จริตอัธยาศัยของบุคคลผู้รับเทศนาก็จะต้องมีถึง ๘๔,๐๐๐ เช่นเดียวกัน

ฉะนั้น ที่พระอาจารย์ท่านแสดงไว้ในตำนานของพระสูตรนี้ว่า ทรงบอกกรรมฐานอนุกูลแก่จริตตั้ง ๘๔,๐๐๐ ประเภทนั้น จึงเห็นว่าเป็นจำนวนที่แสดงอนุโลมแก่พระธรรมขันธ์ดังกล่าว และแม้ว่าจริตอัธยาศัยของบุคคลจะแบ่งได้มากมายเท่าไหร่ก็ตาม แต่ทางหนึ่งนั้นท่านก็สรุปลงเป็น**จริต ๖** คือ ราคจริต คนที่มีราคะเป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกอสุภกรรมฐานให้ ๑๑ อย่าง โทสจริต คนที่มีโทสะเป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกกรรมฐานมีเมตตาเป็นต้นให้ คนที่มีโมหจริตเป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกกรรมฐานมีมรณสติ ระลึกถึงความตายเป็นต้นให้ คนที่มีวิตกจริต เป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกอานาปานสติ

กรรมฐานและปฐวีกสิณเป็นต้นให้ คนที่มีศรัทธาจริตเป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกกรรมฐานมีพุทธานุสสติเป็นต้นให้ คนที่มีพุทธิจริตเป็นเจ้าเรือน พระพุทธเจ้าก็ทรงบอกกรรมฐานมีธาตุกรรมฐาน ๔ เป็นต้นให้ดั่งนี้

เพราะฉะนั้น ตามธรรมเนียมในพุทธกาลนั้นเมื่อภิกษุอยู่จำพรรษาในที่ใดที่หนึ่งแล้ว จึงได้จับปฏิบัติกรรมฐานตามที่พระพุทธเจ้าได้ทรงบอกหรือที่พระอาจารย์ได้บอกให้ ก็เช่นเดียวกับภิกษุที่บวชใหม่จำพรรษาในปัจจุบันก็เล่าเรียน ศึกษาพระธรรมวินัยในนวกภูมิและก็ได้มีการสอนปฏิบัติกรรมฐานอยู่ด้วยในปัจจุบัน นี้เป็นสิ่งที่ได้จากตำนานของพระสูตรนี้

อนึ่ง ในตำนานของพระสูตรนี้ที่มีเล่าถึงว่า เมื่อภิกษุที่ต้องหนีออกจากป่าในหิมวันตประเทศชายแดน เพราะถูกผีหลอกให้ตกใจอยู่ไม่ได้ ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระองค์ก็ได้ตรัสสอนว่าภิกษุผู้อยู่ป่าควรรู้วิธีบริหารจิตคือวิธีปฏิบัติตนทำกรรมฐาน ก็น่าฟัง คือตรัสสอนไว้ว่า ให้เจริญเมตตา ๒ ครั้งในเวลาเช้าในเวลาเย็น ให้บริกรรมหรือสวดพระปริตร ๒ ครั้งในเวลาเช้าในเวลาเย็น ให้เจริญอสุภกรรมฐานและมรณสติ ๒ ครั้ง ในเวลาเช้าในเวลาเย็น ให้ระลึกถึงสังเวควัตถุคือที่ตั้งแห่งความสังเวชใหญ่ ๘ ประการ ๒ ครั้งในเวลาเช้าในเวลาเย็นเช่นเดียวกัน

มหาสังเวควัตถุแปลว่าที่ตั้งของความสังเวชใหญ่ ๘ ประการ ก็คือ ๑ ชาติ ความเกิด ๒ ชรา ความแก่ ๓ พยาธิ ความป่วยไข้ ๔ มรณะ ความตาย จึงเป็น ๔ ข้อ และอบายทุกข์ คือทุกข์ในอบายทั้ง ๔ อีก ๔ ข้อ ทุกข์ในอบายทั้ง ๔ นั้น ได้แก่ทุกข์ในนิรยะคือนรกทุกข์ ในเดียรัจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์ เดียรัจฉาน ทุกข์ในเปรตวิสัย วิสัยของเปรต คือภพชาติที่เป็นเปรต และ ๔ ทุกข์ในความเป็นอสุรกาย คือภูตผีต่าง ๆ รวมเป็นอบายทุกข์ ๔ ประการ และอบายทุกข์ ทั้ง ๔ ประการนี้ ท่านนับรวมเป็นหนึ่ง ก็นับเป็นข้อที่ ๕ ชาติ ๑ ชรา ๑ พยาธิ ๑ มรณะ ๑ อบายทุกข์อีก ๑ ก็เป็น ๕ ข้อ อีก ๓ ข้อก็คือ ๖ ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ๗ ทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต และ ๘ ทุกข์ที่มีการแสวงหาอาหารในปัจจุบันเป็นมูล ก็รวมเป็น ๘ ทั้ง ๘ ข้อนี้รวมเรียกว่า มหาสังเวควัตถุคือที่ตั้งแห่งความสังเวชใหญ่ ๘ ประการ หมายความว่า เมื่อหมั่นพิจารณาเนือง ๆ ถือว่า เราจะต้องมีชาติ ความเกิดเป็นธรรมดา มีชรา ความแก่เป็นธรรมดา มีพยาธิ ความป่วยไข้เป็นธรรมดา มีมรณะ ความตายเป็นธรรมดา ก็จะ

ทำให้เกิดความซาบซึ้งในคติธรรมดา เรียกว่าเกิดความสังเวช และเมื่อพิจารณาว่า เมื่อยังเป็นปุถุชนยังไม่เป็นอริยชน ก็เรียกว่าเป็น อนิยต คือไม่แน่ อาจจะต้องเกิดเป็นมนุษย์อย่างนี้ก็ได้ เมื่อทำดีหรือดียิ่งขึ้นเกิดในสวรรค์ก็ได้ แต่ถ้าทำชั่วก็จะต้องไปเกิดในอบาย ต้องไปสู่นิรยะ ต้องเป็นสัตว์เดียรัจฉาน ต้องไปเป็นเปรต ต้องเป็นอสุรกาย และก็ต้องประสบความทุกข์ในอบายนั้น ๆ และความที่ต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพชาติทั้งหลายที่ไม่แน่ขึ้น ๆ ลง ๆ ดั่งนี้ เรียกว่าเป็นทุกข์ที่มีวัฏฏะเป็นมูล วัฏฏะก็คือความวนเวียน เวียนเกิดเวียนตายอยู่ดั่งนี้ เวียนเกิดเวียนตายเป็นทุกข์มาแล้วในอดีตมากมายเท่าไหร่แล้วก็ไม่รู้ และจะต้องเป็นทุกข์เวียนเกิดเวียนตายในภพชาติที่สูง ๆ ต่ำ ๆ ในอนาคตอีกเท่าไรก็ไม่รู้ ในปัจจุบันนี้เองแม้ว่าจะเกิดมาเป็นมนุษย์ อันนับว่าเป็นสุคติภูมิ แต่ก็ยังต้องเป็นทุกข์ต่าง ๆ เช่นว่าต้องแสวงหาอาหาร ต้องแสวงหาปัจจัยเครื่องอาศัยของชีวิตต่าง ๆ ของตนบ้าง ของครอบครัวบ้าง อื่น ๆ อีกบ้าง ในปัจจุบันนี้ก็เป็นทุกข์มีประการต่าง ๆ

พิจารณาดั่งนี้จิตก็จะเกิดความสังเวช เพราะปรารภถึงธรรมดา เป็นทุกข์ที่ต้องประสบ ก็จะทำให้จิตใจบังเกิดความไม่ประมาทไม่มัวเมา เลินเล่อเผลอเพลิน จะทำให้ปรารภปฏิบัติในกรรมฐาน เพื่อให้จิตได้พบที่พึ่งเป็นศีล สมาธิ ปัญญา ตลอดจนถึงเป็นวิมุตติยิ่ง ๆ ขึ้นไป เพราะฉะนั้น สังเวควัตถุใหญ่ทั้ง ๘ นี้ จึงเป็นข้อที่ตรัสสอนให้พิจารณาทุกวันเหมือนกันในเวลาเช้าในเวลาเย็น ข้อเหล่านี้ก็เป็นข้อที่ควรกำหนดและก็เป็นข้อที่ควรปฏิบัติ

เมื่อภิกษุได้ฟังพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมสั่งสอน ทรงแสดงเมตตสูตรเป็นหลัก ดังกล่าวแล้ว ก็ได้เดินทางกลับไปยังที่อยู่เดิมของตน และได้ปฏิบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอน ซึ่งเริ่มต้นให้ปฏิบัติกรณียะคือกิจที่ควรทำ สรุปเข้าในศีล สมาธิ ปัญญา ให้เป็นผู้ที่กล้าหาญในการปฏิบัติเป็นต้นในศีล ในสมาธิ ในปัญญา และก็ให้เจริญเมตตาแผ่ไปในโลกไม่มีประมาณตามที่ได้ตรัสสอนไว้ในพระสูตรนั้น และก็ได้สาธยายพระสูตรนั้นด้วย เมื่อเป็นดั่งนี้ก็ทำให้จิตของบรรดารุกขเทพทั้งหลายอ่อนลง และเกิดความเคารพยำเกรง ก็แสดงการต้อนรับและปฏิบัติพระภิกษุผู้จำพรรษาในที่นั้นด้วยดี ภิกษุเหล่านั้นก็ได้สัปปายะในการอยู่และสามารถปฏิบัติในกรรมฐานบรรลุถึงผลตามที่ต้องการ (ต.พ. ๑๒๖-๑๓๕)

เมตตา *ดู* **พรหมวิหารธรรม, เบญจธรรม, อักโกธะ, เมตตาบารมี**

เมตตาเจโตวิมุตติ *ดู* **เมตตาบารมี**

เมตตาบารมี ชาดกที่ท่านยกขึ้นสำหรับเมตตาบารมีก็คือ ***สุวรรณสามชาดก*** ได้แก่ชาดกเรื่อง***พระสุวรรณสาม*** มีเรื่องโดยย่อว่า

ได้มีบุตรและธิดาของเนสาท คือนายพรานป่า ๒ ตระกูล ซึ่งมารดาบิดาได้ปรารถนาที่จะให้ตบแต่งอยู่ครองเรือน แต่บุคคลทั้ง ๒ นั้นเป็นผู้มีจิตใจที่ได้น้อมไปในการบรรพชา คือการบวชและเป็นผู้ที่ไม่นิยมในการฆ่าสัตว์ซึ่งเป็นอาชีพของตระกูล จึงได้พากันออกไปบวชเป็นฤษีและฤษิณี ได้มีบุตรคนหนึ่งชื่อว่า สามะ ซึ่งมักเรียกว่า ***สุวรรณสาม*** ต่อมามารดาบิดาของสุวรรณสามได้ถูกงูพิษพ่นพิษเข้านัยน์ตา จึงตาบอดหมดทั้ง ๒ คน สุวรรณสามได้เลี้ยงมารดาบิดาของตนอยู่ในป่า มารดาบิดาและบุตรทั้ง ๓ นี้เจริญ ***เมตตาภาวนา*** อยู่เป็นประจำ ด้วยอำนาจของเมตตาสัตว์ป่าทั้งหลายทั้งที่เป็นสัตว์ร้าย และทั้งที่เป็นสัตว์ไม่ร้าย ก็พากันมีจิตอ่อนไม่ทำอันตรายและให้ความคุ้นเคยสนิทสนมดุจเป็นมิตรสหาย

สุวรรณสามนั้นเมื่อได้ออกไปทำกิจต่าง ๆ เช่น ตักน้ำหาอาหารเป็นต้นเลี้ยงมารดาบิดา ก็ได้มีสัตว์ป่าทั้งหลายพากันห้อมล้อมไปและกลับ ทั้ง ๓ คนนั้นก็ได้อยู่เป็นผาสุกในป่า จนถึงคราวหนึ่งพระราชาแห่งกรุงพาราณสีได้เสด็จออกมาล่าเนื้อ และได้แอบซ่อนมองเห็นสุวรรณสามพร้อมทั้งหมู่เนื้อกำลังออกไปตักน้ำเพื่อจะไปให้มารดาบิดาจึงได้ยิงด้วยลูกธนูอาบยาพิษไปถูกสุวรรณสามล้มลง ก่อนที่สุวรรณสามจะสลบไสลด้วยอำนาจของศรอาบยาพิษนั้น ก็ได้กล่าวเรียกหาบุคคลผู้ยิงด้วยวาจาอันอ่อนหวาน ไม่แสดงความโกรธ

พระราชาพาราณสีได้ทรงฟังเรียกเช่นนั้น ก็มีพระหฤทัยอ่อนและได้เสด็จเข้าไปหาสุวรรณสามซึ่งนอนกระวนกระวายคร่ำครวญอยู่ว่า ต่อไปนี้จะได้ใครเป็นผู้เลี้ยงมารดาบิดา ก็ได้ทรงถามและครั้นทรงทราบแล้วก็ทรงรันทดเสียพระหฤทัยในการที่ได้ทำไป และก็รับจะทรงเป็นผู้อุปการะมารดาบิดาของสุวรรณสาม สุวรรณสามก็สลบไสลไปในขณะนั้นด้วยอำนาจของศรอาบยาพิษ

พระราชาแห่งพาราณสีก็ได้เสด็จไปยังอาศรมซึ่งเป็นที่อยู่ของมารดาบิดาและก็ได้ทรงทำการปฏิบัติ ฝ่ายมารดาบิดาของสุวรรณสามสังเกตเห็นความผิดปกติในกิริยาเป็นต้น กำหนดว่าคงจะไม่ใช่สุวรรณสามจึงได้ถามขึ้นพระราชาแห่งพาราณสีก็ทรงเล่าให้ทราบตามเป็นจริง

ทั้ง ๒ ท่านนั้นครั้นได้สดับก็ขอให้พระราชาแห่งกรุงพาราณสีช่วยนำไปยังสุวรรณสาม ครั้นเมื่อไปถึงยังที่นั้นแล้วทั้ง ๒ ท่านนั้น ก็มีความโศกรันทด และก็ได้ตั้งสัตยาธิษฐานขึ้นว่า *สามะนี้เป็นผู้ประพฤติธรรมประพฤติดังพรหม กล่าวแต่คำสัตย์จริง เลี้ยงมารดาบิดา ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล รักสัตว์มีชีวิต ด้วยความสัตย์นี้ขอให้พิษศรในกายของสามะเหือดหายเถิด* และก็มีแสดงว่า นางพสุนธรี เทวธิดาซึ่งสถิตอยู่ที่เขาคันธมาส ซึ่งเคยเป็นมารดาของสุวรรณสามมาในภพอดีตก็ได้มาทำสัจจกิริยาเช่นเดียวกันว่าไม่มีใครอื่นซึ่งจะเป็นที่รักของตนยิ่งไปกว่าสุวรรณสาม ด้วยอำนาจของสัจจกิริยานั้น สุวรรณสามก็ฟื้นขึ้น มารดาบิดาก็หายจากความตาบอดในขณะเดียวกันกับอรุณขึ้น เพราะฉะนั้นบุคคลทั้งหมดนั้นจึงได้กลับมีความสวัสดี และพระราชาแห่งกรุงพาราณสีก็ได้กลับทรงตั้งอยู่ในธรรมของผู้ปกครองประชาชน

ตามเรื่องในชาดกนี้ แม้จะมีเล่าถึงเหตุการณ์ที่บังเกิดเหมือนเป็นอภินิหาร คือผลที่บังเกิดขึ้นด้วยอำนาจของสัจจกิริยา ดังเล่าในเรื่องนั้น แต่สารัตถะคือความสำคัญของเรื่องก็มุ่งแสดงถึงอำนาจจิตใจ

อำนาจจิตใจ ของบุคคลซึ่งเกี่ยวข้องในเรื่องนี้เมื่อกล่าวโดยย่อแล้วก็มีเป็น ๒ ฝ่าย คือ *อำนาจจิตใจอันประกอบด้วยธรรม* อย่างหนึ่ง *อำนาจจิตใจอันประกอบด้วยอธรรม* อีกอย่างหนึ่ง อำนาจจิตใจประการแรกก็ได้แก่ที่ประกอบด้วยเมตตา และความกตัญญูกตเวทีเป็นต้น กล่าวโดยเฉพาะบุคคลผู้ที่เล่าในเรื่องเป็นผู้อบรมเมตตา มีจิตใจประกอบด้วยเมตตาธรรม ส่วนอีกฝ่ายหนึ่งนั้นคือที่ประกอบด้วยอธรรมก็ได้แก่โทสะ วิหิงสาหรือพยาบาท ซึ่งเป็นฝ่ายกิเลส และบุคคลเมื่อมีโทสะวิหิงสาหรือพยาบาท ก็ย่อมจะประกอบการเบียดเบียนบุคคลอื่นให้เดือดร้อน เมื่ออำนาจจิตใจทั้ง ๒ ฝ่ายนี้มาประจบกันเข้าแล้ว อำนาจจิตใจที่ประกอบด้วยธรรมคือเมตตา ก็ย่อมชนะอำนาจจิตใจที่ประกอบด้วยโทสะ วิหิงสาในที่สุด แต่ว่ากว่าที่จะชนะได้นั้น ก็ต้องประสบความทุกข์เดือดร้อน เมื่อมีสัจจกิริยาคือการตั้งสัจจะเข้าช่วย ความชนะจึงจะบังเกิดขึ้นได้ในที่สุด

ในเรื่องนี้ เมื่อจะพิจารณาโดยนัยทางปฏิบัติก็ย่อมจะเห็นความได้ว่า ในการที่ธรรมจะต่อสู้กับอธรรมนั้นก็ย่อมจะประสบความทุกข์เดือดร้อน ถ้าฝ่ายธรรมไม่มี ***สัจจกิริยา*** คือการตั้งสัจจะให้แน่วแน่แล้ว ฝ่ายธรรมก็อาจจะแพ้

ได้ แต่หากว่าตั้งสัจจกิริยาให้แน่วแน่ จะไม่แพ้ จะชนะด้วยความดีคือธรรมนั้นในที่สุด ทั้งอาจจะกลับใจฝ่ายอธรรมให้กลับมาประกอบด้วยธรรมได้ดังกล่าวในเรื่อง

พิจารณาดูจิตใจของตนเองของแต่ละบุคคล ในบางขณะก็ประกอบด้วยธรรมดังได้กล่าว เช่นว่ามีเมตตา ในบางขณะก็ประกอบด้วยอธรรม เช่นมีโทสะ เมื่อมีโทสะบังเกิดขึ้นก็ทำให้จิตใจมุ่งร้าย เมื่อเมตตาบังเกิดขึ้นก็ทำให้จิตใจมุ่งดี คราวนี้เมื่อเกิดมีความมุ่งขึ้น ๒ อย่างขัดกัน ก็ทำให้จิตใจนั้นเองเดือดร้อนไม่เป็นสุข แต่เมื่อเมตตานั้นหากได้ประกอบด้วยสัจจะคือความตั้งใจจริงก็ย่อมจะสนับสนุนให้เมตตานั้นมีอำนาจแรงขึ้น โทสะที่ไม่ได้สัจจะสนับสนุนก็อ่อนกำลังลง ในที่สุดก็แพ้ต่อเมตตา

เมื่อถอดความให้ชัดเข้าอีก เมตตาที่ประกอบด้วยสัจจะนั้น พูดสั้นก็คือ *เมตตาจริง ๆ นั่นแหละเป็นตัวสัจจะ* เมื่อมีเมตตาจริงขึ้นแล้ว โทสะไม่จริงก็ย่อมแพ้ แต่ถ้าหากสัจจะไปอยู่กับโทสะ คือว่าโกรธจริง แต่ว่าเมตตาปราศจากสัจจะ คือว่าเมตตาไม่จริง เมื่อเป็นดั่งนี้แล้ว เมตตาก็แพ้

เพราะฉะนั้น สัจจกิริยาคือการตั้งสัจจะนั้น เป็นเรื่องสำคัญในอันที่จะสนับสนุนธรรมทั้งปวงให้มีกำลังอำนาจขึ้นจริง ถ้าไปสนับสนุนฝ่ายดีเช่นเมตตาก็เป็นเมตตาจริง ดั่งนี้เมตตาก็มีกำลังอำนาจ แต่ว่าถ้าไปสนับสนุนฝ่ายที่ตรงกันข้าม เช่นว่าโกรธจริงขึ้นมาเหมือนกัน ดั่งนี้แล้ว ความแผดเผาของโทสะนั้นก็รุนแรงมากขึ้น จนกว่าจริงกับจริงจะมาพบกัน จริงฝ่ายธรรมย่อมสูงกว่าหนักแน่นกว่า จริงฝ่ายธรรมก็ย่อมจะชนะ

ตามที่กล่าวมานี้จะพึงเห็นได้ว่า ***สัจจกิริยา*** คือการตั้งสัจจะนั้น เป็นประการสำคัญในอันที่จะปฏิบัติธรรมทุกอย่าง จะต้องมีสัจจะคือว่าทำให้จริง และเมื่อมีสัจจะคือทำให้จริงขึ้นแล้วก็จะได้รับผลของธรรมในที่สุดด้วยดี

เมตตา ซึ่งเป็นธรรมสำคัญในชาดกที่กล่าวมานี้ พระพุทธเจ้าเมื่อเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงบำเพ็ญมาจนเต็มเปี่ยม ก็ได้ทรงนำมาแสดงสั่งสอนให้บุคคลอบรมเมตตาให้บังเกิดขึ้น และได้แสดงถึงความสำคัญของเมตตาไว้เป็นอันมาก ในเบื้องต้นก็ควรจะทราบก่อนว่า เมตตานั้นคืออะไร

เมตตา คือภาวะของจิตใจที่มีเยื่อใย ไมตรีจิต มิตรใจ คิดเกื้อกูลด้วยสุขประโยชน์ ปราศจากอาฆาตพยาบาท ขึ้งเคียดโกรธแค้น แสดงออกทางสีหน้าและสายตาที่สงบแช่มชื่น มองดูด้วยสายตาอันแสดงถึงใจที่เอิบอาบด้วย

ความปรารถนาดีให้มีความสุขปราศจากความพยาบาทมุ่งร้ายที่เป็นภัยเวรทั้งปวง เมตตานี้เป็น ***พรหมวิหารธรรม*** ข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต

*วิธีอบรม*คือระวังใจมิให้โกรธแค้นขัดเคืองอาฆาตพยาบาท เมื่อภาวะของจิตเช่นนั้นเกิดขึ้น ก็พยายามสงบระงับเสีย โดยคิดว่าตนเองรักสุข ต้องการสุขฉันใด คนอื่นสัตว์อื่นทั้งปวงก็ฉันนั้น และตนเองปรารถนาสุขแก่คนที่รักที่พอใจฉันใด ก็ควรปรารถนาสุขแก่คนอื่นสัตว์อื่นด้วยฉันนั้น เมื่อทำ ความสงบอาฆาตพยาบาท กระทำไมตรีจิตมิตรใจให้เกิดขึ้นได้แล้ว ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่นโดยเจาะจง หรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป ด้วยใจคิดปรารถนาสุขประโยชน์ เช่นคิดว่า จงอย่ามีเวร อย่ามีเบียดเบียน อย่ามีทุกข์ มีสุขรักษาตนให้สวัสดี อันที่จริงภาวะของจิตที่มีความรักใคร่ปรารถนาให้เป็นสุขย่อมมีอยู่ในตนและในคนที่รักอยู่เป็นปกติ แต่ยังเจือด้วยราคะสิเนหาบ้าง เจือด้วยอาฆาตพยาบาทในสัตว์อื่นผู้อื่นบ้าง นี้จึงนับว่าเป็นภาวะของจิตที่เป็นธรรมชาติธรรมดา

พระบรมศาสดาทรงสั่งสอนธรรม ก็คือทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมดานี้แหละ ให้เป็นธรรม คือเป็นคุณเกื้อกูลขึ้นมา คือให้ปรับปรุงความรักใคร่ปรารถนาสุขดังกล่าว ให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนและคนซึ่งเป็นที่รักใคร่ในวงแคบของตนหรือจำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่ออกไป ตลอดจนถึงไม่มีจำกัด ไม่มีประมาณ และให้ปราศจากอาฆาตพยาบาท ทั้งให้บริสุทธิ์จากราคะสิเนหาด้วย เพราะว่าอาฆาตพยาบาทเป็น ***ศัตรูที่ห่างของเมตตา*** ราคะสิเนหาเป็น ***ศัตรูที่ใกล้ของเมตตา*** ความรักใคร่ที่เป็นธรรมชาติธรรมดาของโลก ย่อมเจือด้วยสิ่งทั้ง ๒ นี้ ส่วนที่เป็นเมตตาอันบริสุทธิ์ย่อมปราศจากสิ่งทั้ง ๒ นั้น ทางปฏิบัติอบรมจึงต้องปฏิบัติอบรมสิ่งที่มีอยู่เป็นธรรมชาติโลกนี้แหละให้เป็นธรรมะ ให้เป็นธรรมขึ้นมา และก็ย่อมเป็นเครื่องคุ้มครองโลกดังภาษิตที่ว่า *โลโกปตฺถมฺภิกา เมตฺตา เมตตาเป็นธรรม เครื่องคุ้มครองโลก* ดั่งนี้

ฉะนั้น จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมา แปลความว่า *ตนเองคิดค้นหาด้วยใจไปทั่วทุกทิศ ไม่พบใครว่าจะเป็นที่รักไปกว่าตนในที่ไหน ๆ ตนของคนอื่นทั้งหลายก็เป็นที่รักมากของเขาเหมือนอย่างนั้น เพราะฉะนั้น ผู้ที่รักตนจึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น* และให้ยกคนที่รักขึ้นเป็นอุปมาว่า พึงแผ่จิต

ถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยเมตตา เหมือนอย่างเห็นคนผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจแล้วเกิดไมตรีจิตมิตรใจรักใคร่ ฉะนั้น พระอาจารย์จึงจับความมาสอนว่า ให้หัดแผ่เมตตาเข้ามาในตนเองก่อนแล้วจึงแผ่ไปในคนอื่น ตั้งแต่คนที่เป็นที่รักเพราะจะแผ่ไปง่าย แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นกลาง ๆ แล้วจึงแผ่ไปในคนที่เป็นศัตรูไม่ชอบใจกัน และให้เว้นคนที่จะก่อให้เกิดราคะ สิเนหา กับคนที่ตายไปแล้ว

การแผ่เข้ามาในตนเองท่านอธิบายว่า ก็จะต้องมีตนเป็นพยานอ้างอิงดังกล่าวข้างต้น พิจารณาดูก็จะเห็นได้ว่าตนเองจะต้องมีสุขเพราะมีจิตใจสงบจากอาฆาต พยาบาทเสียก่อน อาฆาตพยาบาทนั้น เหมือนอย่างไฟที่เผาใจตนเองให้ร้อน แล้วแผ่ความร้อนออกไปถึงผู้อื่นด้วย ฉะนั้น ตนเองจึงเป็นบุคคลที่ควรเมตตา และแผ่เมตตาเข้ามาดับไฟที่เผาใจนี้ลงเสียก่อน ประพรมลงไปด้วยน้ำคือเมตตา ซึ่งจะเปลี่ยนจิตใจจากภาวะที่ร้อนมาเป็นภาวะที่เย็นสนิทด้วยมิตรภาพไมตรี เมตตาจึงเป็นธรรมะเครื่องทำใจตนเองให้อยู่เย็นเป็นสุข และแผ่ความเย็นความสุขออกไปถึงผู้อื่นสัตว์อื่นด้วย

อันเมตตานี้ในบารมีทั้ง ๑๐ ได้เป็นบารมีข้อ ๙ และบารมีข้อต่อไปคือข้อ ๑๐ เป็นข้อครบนั้นก็คือ อุเบกขา และในพรหมวิหารธรรมทั้ง ๔ นั้นก็มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา สำหรับในทศบารมีนี้ ยกขึ้นเพียงข้อเดียวเป็นข้อที่ ๙ คือเมตตา และข้อ ๑๐ เป็นอุเบกขา จึงเว้นเสีย ๒ ข้อ ได้แก่ กรุณา และมุทิตา

พิจารณาดูแล้วก็จะพึงเห็นได้ว่า อันกรุณาและมุทิตานั้นก็ย่อมเนื่องกันอยู่กับเมตตานั้นเอง เพราะฉะนั้น แม้ว่าจะไม่ยกมาแสดงเพราะจะเกิน ๑๐ ข้อไป แต่ว่าก็มีความเนื่องไปถึงกรุณาและมุทิตา ตลอดไปจนถึงอุเบกขาด้วย เพราะฉะนั้น จึงจะได้แสดงข้อกรุณาและข้อมุทิตาอีก ๒ ข้อ รวมเข้าในข้อเมตตานี้ ส่วนข้ออุเบกขานั้นจะไปแสดงในบารมีข้อที่ครบ ๑๐

กรุณา คือภาวะของจิตที่หวั่นไหวไปเพราะความทุกข์ของผู้อื่น เหมือนอย่างถ้าซื้อได้ก็จะซื้อความทุกข์ของเขาคือจะช่วยให้ความทุกข์ของเขาหมดสิ้นไป จึงมีอาการที่ทนเฉยอยู่ไม่ได้ต้องขวนขวายช่วยเหลือเพื่อบำบัดทุกข์ปราศจากความคิดเบียดเบียนซ้ำเติม เห็นใครตกอยู่ในความทุกข์ไม่มีที่พึ่งก็อดอยู่มิได้ จะต้องคิดช่วย กรุณานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีในจิต

*วิธีอบรม*คือระวังใจไม่ให้คิดเบียดเบียนใคร และหัดใจคิดว่า เมื่อตนเองมีทุกข์ ต้องการความช่วยเหลือฉันใด ผู้อื่นสัตว์อื่นก็ฉันนั้น ดั่งนี้แล้วก็หัดใจไม่ให้นิ่งดูดาย ให้ขวนขวายช่วยเหลือเปลื้องทุกข์ของผู้อื่นตามความสามารถหรือตามที่ควรจะทำได้ หัดแผ่จิตใจที่กรุณานี้ออกไปแก่คนและสัตว์ทั้งหลายโดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไปด้วยคิดว่าจงพ้นจากความทุกข์เดือดร้อน

อันที่จริงภาวะของจิตใจที่ต้องการความช่วยเหลือในเมื่อมีทุกข์ ย่อมมีอยู่เป็นธรรมชาติธรรมดา แต่ยังเจือด้วยวิหิงสาคือความคิดเบียดเบียนผู้อื่นสัตว์อื่น เพื่อให้ตนพ้นทุกข์ และยังมีโศกโทมนัสในเมื่อได้เห็นทุกข์ของคนผู้เป็นที่รัก เพราะเป็นภาวะของจิตที่คับแคบ ต้องการให้ตนเองและคนผู้เป็นที่รักของตนพ้นทุกข์เท่านั้น พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปฏิบัติอบรมปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไป มิให้มีคับแคบเฉพาะตนหรือผู้ที่ตนรักหรือจำเพาะพวกของตน แต่ให้แผ่กว้างออกไปตลอดจนถึงไม่มีจำกัดไม่มีประมาณ และให้ปราศจากวิหิงสาความคิดเบียดเบียน และให้สงบความโศกโทมนัสในความทุกข์ของคนที่เป็นที่รักด้วย เพราะว่าวิหิงสาเป็นศัตรูที่ห่างของกรุณา ส่วนความโศกโทมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของกรุณา จึงได้มีพระพุทธภาษิตตรัสสอนไว้ให้ยกตนเป็นพยานหรือเป็นอุปมาเช่นเดียวกับในข้อเมตตา และให้ยกคนตกยากเป็นอุปมาว่า พึงแผ่จิตถึงคนทั้งปวงด้วยกรุณา เหมือนอย่างเห็นคนตกยากมีความลำบากก็เกิดกรุณาขึ้น ฉะนั้น และได้มีพระมหาสมณภาษิตแสดงไว้ว่า *มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห อัธยาศัยที่ทนอยู่ไม่ได้เพราะกรุณาเป็นลักษณะของมหาบุรุษ* ข้อนี้พึงเห็นดังเช่นพระกรุณาที่แสดงเป็นพระคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าและพระมหากษัตริย์เจ้า

มุทิตา คือภาวะของจิตที่บันเทิงยินดีในเมื่อผู้อื่นได้รับความสุขความเจริญด้วยสมบัติต่าง ๆ ปราศจากความริษยา เห็นใครพรั่งพร้อมด้วยสมบัติก็พลอยมีมุทิตา ตัดความยินร้าย ไม่ยินดีด้วยเหตุที่ริษยาเสียได้ มุทิตานี้เป็นพรหมวิหารธรรมอีกข้อหนึ่งที่พึงอบรมให้มีขึ้นในจิต

*วิธีอบรม*ก็คือระวังใจมิให้ริษยา เมื่อได้เห็นได้ทราบ สมบัติคือความพรั่งพร้อมต่าง ๆ ของผู้อื่น เมื่อความริษยาเกิดขึ้นก็พยายามระวังละเสีย หัดคิดว่าตนเองมีความยินดีเมื่อตนได้สมบัติที่ชอบใจอย่างใดอย่างหนึ่ง ไฉนเมื่อคน

อื่นเขาได้จึงจะไปริษยาเขา ควรจะพลอยยินดีกับเขา พิจารณาให้เห็นโทษของความริษยาเช่นว่า *อรติ โลกนาสิกา ความริษยาเป็นเหตุทำลายโลก* เมื่อทำมุทิตาจิตให้เกิดขึ้นได้ ก็หัดแผ่จิตเช่นนี้ออกไปแก่คนอื่นสัตว์อื่น โดยเจาะจงหรือโดยไม่เจาะจงทั่วไป โดยคิดว่า จงอย่าวิบัติจากสมบัติที่ได้แล้ว

อันที่จริงภาวะของจิตที่ยินดีเวลาได้สมบัติต่าง ๆ ย่อมมีอยู่ ในเมื่อตนหรือคนเป็นที่รักได้สมบัติเป็นธรรมชาติธรรมดา แต่ยังเจือด้วยริษยาในเมื่อเห็นคนอื่นได้สมบัติ และแม้ในสมบัติที่ตนได้ก็ยังมีโสมนัสที่เจือด้วยตัณหา และบางทีแม้ว่าจะไม่ริษยาในสมบัติของเขาแต่ก็อาจจะมีโสมนัส มีความกระหยิ่มกระหยิ่มที่จะได้บ้าง พระบรมครูทรงสั่งสอนให้ปรับปรุงภาวะที่มีอยู่แล้วนี้แหละให้เป็นธรรมขึ้น คือให้เป็นคุณอันบริสุทธิ์ ที่เกื้อกูลกว้างขวางออกไปมิให้มีคับแคบเฉพาะตน และเฉพาะผู้ที่ตนรักเท่านั้น แต่ให้กว้างออกไปตลอดถึงไม่มีจำกัด ไม่มีประมาณ โดยให้ปราศจากริษยา ทั้งปราศจากโสมนัสที่เจือกิเลสอิจฉาคืออยากจะได้ด้วยเพราะว่าริษยาเป็นศัตรูที่ห่างของมุทิตา ส่วนความโสมนัสเป็นศัตรูที่ใกล้ของมุทิตา ฉะนั้น ก็พึงยกตนขึ้นเป็นพยานหรือเป็นอุปมา เช่นเดียวกับใน ๒ ข้อข้างต้น และให้ยกบุคคลผู้เป็นที่รักขึ้นเป็นอุปมา ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสสอนไว้ว่า *พึงแผ่จิตถึงสัตว์ทั้งปวงด้วยมุทิตา เหมือนอย่างเห็นบุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นที่พอใจ ก็บันเทิงยินดีฉะนั้น*

อัน***การแผ่จิต*** ออกไปด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา ที่ได้แสดงมาแล้วว่า แผ่ไปโดยเจาะจงและโดยไม่เจาะจงนั้น การแผ่ไปโดยเจาะจงเรียกว่า ***โอทิสผรณา*** ส่วนการที่แผ่ไปโดยไม่เจาะจงเรียกว่า ***อโนทิสผรณา***

อันการแผ่ไปโดยเจาะจงนั้น ก็เช่นเจาะจงไปในบุคคลนั้นในบุคคลนี้ หรือในหมู่นั้นในหมู่นี้ ดังที่ใน ***ปฏิสัมภิทามรรค*** ซึ่งเป็นพระไตรปิฎกเล่ม ๓๑ มีแสดงยกตัวอย่างของการแผ่ไปโดยเจาะจงและโดยไม่เจาะจง สำหรับการแผ่ไปโดยเจาะจงนั้น ยกเอาคือแผ่ไปในบุคคลหรือในหมู่บุคคล ๗ จำพวก คือแผ่ไปว่า ขอให้สตรีทั้งปวงมีความสุข ขอให้บุรุษทั้งปวงมีความสุข ขอให้อริยบุคคลทั้งปวงมีความสุข ขอให้บุคคลผู้ไม่เป็นอริยะทั้งปวงมีความสุข ขอให้เทพทั้งปวงมีความสุข ขอให้มนุษย์ทั้งปวงมีความสุข ขอให้สัตว์โลกที่ต่ำกว่ามนุษย์คือที่เป็นดิรัจฉาน เป็นสัตว์นรก เป็นเปรต เป็นอสุรกาย อันเรียกว่าพวกอบาย หรือรวมเรียกว่าเป็นผู้ที่ตกต่ำทั้งปวงมีความสุข การแผ่จิตออกไปดั่งนี้เรียกว่าแผ่โดยเจาะจง

ส่วนการแผ่ไปโดยไม่เจาะจงนั้น คือการแผ่ครอบไปทั้งหมด ยกตัวอย่างไว้ ๕ จำพวก คือ แผ่ไปว่าสัตว์ทั้งปวงมีความสุข ***ปราณ*** คือสัตว์มีชีวิตทั้งปวงมีความสุข ***ภูตะ*** คือสัตว์ที่เป็นขึ้นแล้วเกิดขึ้นแล้วทั้งปวงมีความสุข บุคคลทั้งปวงมีความสุข สัตว์ทั้งหลายที่เนื่องโดยอัตภาพทั้งหมดมีความสุข ดั่งนี้ การแผ่ไปโดยไม่เจาะจงเรียกว่า ***อัปปมัญญาภาวนา*** คือการอบรมด้วยการแผ่ไปโดยไม่มีประมาณ

และในวิธีแผ่นั้นยังได้มีแสดงออกไปอีกว่า แผ่ไปในทิศทั้ง ๑๐ คือแผ่ไป

ในทิศตะวันออก (บูรพา)

ในทิศตะวันตก (ปัจฉิม)

ในทิศเหนือ (อุดร)

ในทิศใต้ (ทักษิณ)

ในทิศน้อยตะวันออก คือตะวันออกเฉียงใต้ (อาคเนย์)

ในทิศน้อยตะวันตก คือ ตะวันตกเฉียงเหนือ (พายัพ)

ในทิศน้อยทิศเหนือ คือตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน)

ในทิศน้อยทิศใต้ คือตะวันตกเฉียงใต้ (หรดี)

ก็คือในทิศที่อยู่ในระหว่างทิศทั้ง ๔ ก็เป็น ๘ ทิศ และ

แผ่ไปในเบื้องล่าง

แผ่ไปในเบื้องบน ก็รวมเป็น ๑๐ ทิศ

และแผ่ไปโดยที่ทำจิตใจให้เป็นไปโดยอาการทั้ง ๘ คือ

๑. เว้นความคิดบีฑาย่ำยีข่มเหงสัตว์ทั้งปวง แต่แผ่ไปเพื่อความไม่บีฑา

๒. แผ่ไปเว้นความคิดอุปฆาตเข้าไปทำร้ายสัตว์ทั้งปวง แผ่ไปโดยที่ไม่มีความคิดเข้าไปทำร้าย

๓. แผ่ไปเว้นความคิดก่อความเดือดร้อนแก่สัตว์ทั้งปวง แผ่ไปโดยที่ไม่คิดก่อให้เกิดความเดือดร้อน

๔. แผ่ไปโดยเว้นความคิดครอบงำยึดครองสัตว์ทั้งปวง แผ่ไปโดยที่ไม่คิดครอบงำยึดครอง

๕. แผ่ไปเว้นความคิดเบียดเบียนสัตว์ทั้งปวง แผ่ไปโดยที่ไม่คิดเบียดเบียน

๖. แผ่ไปด้วยคิดว่า ขอให้สัตว์ทั้งปวงเป็นผู้ไม่มีเวร อย่าเป็นผู้มีเวร

๗. แผ่ไปด้วยคิดว่า ขอให้สัตว์ทั้งปวงจงมีความสุข อย่ามีความทุกข์

๘. แผ่ไปด้วยคิดว่า ขอให้สัตว์ทั้งปวงจงมีตนถึงความสุข อย่ามีตนถึงความทุกข์

การแผ่ไปด้วยวิธีดังที่กล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นการแผ่ไปในทางที่ถูก และเมื่อยกเมตตาขึ้นเป็นตัวอย่าง การที่แผ่ไปด้วยอาการดังที่กล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นการอบรมเมตตา ใจที่คิดอย่างนี้ชื่อว่าเป็นใจที่มีเมตตา และความพ้นจากอาฆาตพยาบาททั้งปวง ไม่มีอาฆาตพยาบาท

ทั้งปวงบังเกิดขึ้นกลุ้มรุมจิตใจ บังเกิดขึ้นในจิตใจ เรียกว่า ***วิมุตติ*** ความหลุดพ้น รวมเข้าก็เรียกว่า ***เมตตาเจโต-วิมุตติ*** คือว่าใจที่คิดดั่งนั้น ชื่อว่าเป็นใจที่มีเมตตา เป็นใจที่หลุดพ้นจากอาฆาตพยาบาททั้งหลาย

การที่ปฏิบัติอบรมเมตตาดังที่พระ-พุทธเจ้าตรัสสอนไว้นี้ และแม้ในข้อกรุณาและมุทิตาก็เช่นเดียวกัน ในบารมีข้อนี้ยกเอาเมตตาขึ้นเป็นที่ตั้ง แต่ก็มีกรุณาและมุทิตาประกอบด้วย เมื่อยกขึ้นกล่าวจำเพาะข้อเมตตาก็จะพึงกล่าวต่อไปได้ว่าเมตตาเป็นธรรมะสำคัญที่จะดำรงโลก ถ้าขาดเมตตาเสียทั้งหมดแล้ว โลกก็ดำรงอยู่ไม่ได้ ดังจะพึงเห็นได้ตั้งแต่ในส่วนแคบจนถึงส่วนกว้าง บุคคลผู้เกิดมา หากขาดเมตตาของมารดาบิดาเสียแล้วก็ย่อมจะดำรงชีวิตอยู่ไม่ได้ และไม่ใช่แต่เท่านั้น หากขาดเมตตากรุณาของครูอาจารย์ ของพระ-มหากษัตริย์และรัฐบาลซึ่งเป็นผู้ปกครองของมิตรสหาย ก็จะอยู่เป็นทุกข์หรืออยู่ไม่ได้ เพราะว่าความเป็นอยู่ของชีวิตของแต่ละบุคคลนั้นอาศัยความเกื้อกูลต่าง ๆ และความเกื้อกูลต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่ก็บังเกิดจากเมตตาของบุคคลที่เกี่ยวข้องนั้น เมตตานี้เองทำให้ประ-พฤติเกื้อกูลต่อกัน แต่ถ้าตรงกันข้ามมารดาบิดาก็ขาดเมตตา บุคคลอื่น ๆ ดังที่กล่าวมานั้น ถ้าขาดเมตตาดั่งนี้แล้วจะได้ความเกื้อกูลมาจากไหน และไม่ใช่แต่จะไม่เกื้อกูลเท่านั้น เมื่อขาดเมตตาต่อกันก็จะมีแต่โทสะวิหิงสา เป็นเหตุให้ทำร้ายเบียดเบียนกันอีกด้วย ก็จะพากันย่อยยับเข้าสมัย ***มิคสัญญี***

ความเป็นอยู่ของบุคคลที่อยู่เป็นสุขนี้ ก็ย่อมมีความไว้วางใจว่า ไม่มีผู้มุ่ง-ร้ายไม่มีอันตราย และได้รับความเกื้อกูลด้วยเมตตาจิตจากบุคคลที่เกี่ยวข้องต่าง ๆ เพราะฉะนั้น เมตตาจึงเป็นธรรมสำคัญ การอบรมเมตตาให้บังเกิดขึ้นในจิตใจจึงเป็นความสมควรที่จะพึงกระทำ และก็สามารถที่จะกระทำได้ด้วยการทำใจให้มีเมตตา คือปรารถนาความสุขไปในบุคคลอื่น โดยเจาะจงบ้างโดยไม่เจาะจงบ้าง ดังที่ได้กล่าวจำแนกแจกแจงมาแล้ว เมื่อหัดทำเมตตาจิตอยู่บ่อย ๆ และอาศัยสัจจกิริยา คือการตั้งเมตตาไว้ให้มั่นคงดั่งนี้แล้ว เมตตาก็จะสั่งสมตัวเองเป็นบารมี เป็นพรหม-วิหารธรรมขึ้นในใจ คือเป็นธรรมที่เป็นเครื่องอยู่ของพรหม

เมตตาบารมีท่านแบ่งออกเป็น ๓ ชั้น คือ ๑. ***เมตตาบารมี*** คือเมตตาของผู้บำเพ็ญเพื่อประโยชน์แห่งพระ-โพธิญาณ รักษาปฏิบัติในเมตตายิ่งกว่ารักษาคนที่รักและทรัพย์สิน ๒. ***เมตตาอุปบารมี*** คือเมตตาของผู้บำ-เพ็ญเพื่อพระโพธิญาณ รักษาปฏิบัติใน

เมตตายิ่งกว่ารักษาอวัยวะของตนเอง ๓. ***เมตตาปรมัตถบารมี*** คือเมตตาของผู้บำเพ็ญเพื่อพระโพธิญาณ รักษาปฏิบัติในเมตตายิ่งกว่าชีวิต

เมตตาทุกชั้นที่อบรมนับตั้งแต่ในเบื้องต้น ย่อมจะทำให้จิตใจของผู้มีเมตตาเองนั่นแหละมีความสุข มีความเย็น และเมื่อแผ่ใจเช่นนี้ออกไป ก็ย่อมจะมีความเย็นออกไป กระแสของความเย็นที่แผ่ออกไปนี้ ก็ย่อมจะเข้าถึงจิตใจของบุคคลอื่นสัตว์อื่นได้ และหากว่าเมตตาเป็นธรรมที่มีอำนาจ มีกำลังใหญ่ขึ้นในจิตใจ กระแสของเมตตาก็ย่อมจะแผ่กำลังออกไปได้มาก จนถึงกับจะทำให้จิตใจของบุคคลอื่นสัตว์อื่นแม้ที่เป็นศัตรูรู้สึกบังเกิดความเป็นมิตรขึ้น เมตตาจึงเป็นธรรมที่จะสร้างความสุขให้แก่ทั้งตนเอง ทั้งแก่บุคคลอื่น

เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสแสดง ***อานิสงส์แห่งเมตตา*** ไว้ว่า *"หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ไม่ฝันเห็นความฝันที่ไม่ดี เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย เทวดาย่อมรักษา ไฟ ยาพิษ หรือว่าศัสตราย่อมไม่กล้ำกราย จิตของบุคคลผู้มีเมตตาย่อมตั้งมั่นเป็นสมาธิเร็ว ผิวหน้าย่อมผ่องใส ไม่หลงทำกาลกิริยา และเมื่อไม่ตรัสรู้ธรรมที่ยิ่งขึ้น ก็ย่อมจะเข้าถึงพรหมโลก"*

พระพุทธดำรัสที่ตรัสเล่าถึงอดีตจริยาครั้งเป็นสุวรรณสามดาบสก็มีว่า "เราอยู่กับราชสีห์และเสือโคร่งในป่าใหญ่ได้ด้วยเมตตา ต่างน้อมเมตตาเข้าหากันบรรดาสัตว์ใด ๆ คือราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี กระบือ กวางดาว และหมู อยู่ในป่ามิได้สะดุ้งกลัวเรา แม้เราก็มิได้สะดุ้งหวาดกลัวสัตว์เหล่านั้น เพราะในกาลนั้นเรามีกำลังเมตตาค้ำจุน จึงยินดีอยู่ในป่า" พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงได้สอนไว้ใน ***เมตตสูตร*** ว่า *เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺภาวเย อปริมาณํ บุคคลพึงอบรมใจให้มีเมตตา ไม่มีประมาณในโลกทั้งสิ้น*

ใน ***อัปปมัญญา ๔*** พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอนให้แผ่ไปด้วยใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ตลอดทิศที่ ๑ ทิศที่ ๒ ทิศที่ ๓ ทิศที่ ๔ แผ่ไปอย่างนี้ในเบื้องต้น เบื้องล่าง เบื้องขวาง ตลอดโลกมีทั้งหมด โดยมีใจแอบแนบทั้งหมด หรือโดยความเป็นตน (รักเหมือนตน) ทั้งหมดในที่ทั้งปวง ในพระพุทธพจน์นี้เบื้องขวางท่านอธิบายว่า ในทิศน้อยทั้ง ๔ (ท.ท. ๒๑๐-๒๒๐)

เมตเตยยะ, เมตไตรย *ดู* **พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์**

เมรัย *ดู* **เบญจศีล**

แม่น้ำ ๕ *ดู* **หิมพานต์**

แม่พระธรณี *ดู* **พุทธชัยมงคลคาถา**

โมกขธรรม คำว่าโมกขธรรมจะพึงหมายอย่างไร ข้อนี้เป็นข้อที่ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาสมควรที่จะใคร่ครวญพิจารณาให้ทราบแม้โดยทางปริยัติ คือทางตำราที่จะพึงอธิบายได้ ขอให้สังเกตว่า ในครั้งนั้นไม่ได้กล่าวถึงคนเกิด กล่าวถึงแต่คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ทรงเห็นคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ก็ทรงสลดพระหฤทัย แต่ว่าจะว่าไม่กล่าวถึงเรื่องคนเกิดเลยก็ไม่ได้ เพราะตอนที่จะเสด็จออกทรงผนวชจริงนั้น ก็เกี่ยวกับคนเกิดเหมือนกัน ดั่งที่มีเล่าในพุทธประวัติว่า พระนางพิมพาหรือยโสธรา ซึ่งเป็นพระชายาแห่งพระราชกุมาร ได้ประสูติพระโอรสคือพระราหุล เมื่อได้ทรงทราบข่าวประสูติพระราหุล ก็ได้ทรงมีพระดำริขึ้นอีกว่า ห่วงเป็นเครื่องผูกพันได้บังเกิดขึ้นอีกห่วงหนึ่งแล้ว และก็ได้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาดว่า จะต้องเสด็จออกทรงผนวชทีเดียว จึงได้เสด็จออกทรงผนวชในวันนั้น ดังนี้ แต่ว่าไม่ได้แสดงคนเกิดในฐานะเป็นเทวทูตเหมือนดัง คนแก่ คนเจ็บ คนตาย

และก็กล่าวได้ว่า เรื่องคนเกิดก็เป็นเหตุอันหนึ่งประกอบเข้าด้วยในอันที่ทำให้ทรงตัดสินพระหฤทัยเด็ดขาดเพื่อที่จะทรงผนวช แต่ว่าตามพุทธประวัตินั้นแสดงว่า พระดำริถึงเมื่อพระราหุลประสูตินั้นเป็นคนละอย่างกับพระดำริถึงเมื่อทรงพบคนแก่ คนเจ็บ คนตาย อันเรียกว่า เทวทูต ทรงดำริถึงพระราหุลเมื่อประสูติในฐานะที่เป็นห่วงผูกพัน แต่ว่าทรงดำริถึงคนแก่ คนเจ็บ คนตาย ในฐานะที่เป็นทุกข์ที่ไม่พึงปรารถนาจริง ๆ โดยที่ทรงน้อมเข้ามาว่า ทุกคนต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย แต่หาได้น้อมเข้ามาว่าต้องเกิดไม่ ทุกคนต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย ก็คล้าย ๆ กับว่าในขณะนั้นทรงไม่ต้องการแก่ เจ็บ ตาย แต่คล้าย ๆ กับว่าต้องการเกิดเกิดชนิดที่ดำรงอยู่โดยไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ที่เรียกว่าดำรงอยู่เป็นนิรันดร คือตลอดไป และความคิดอย่างนี้แม้คนในปัจจุบันภายหลังนี้ก็มีเหมือนกัน แต่ว่าเดี๋ยวนี้อาจจะมีน้อย เมื่อไม่สู้นานมานี้ก็ยังพบ คือคนที่เที่ยวแสวงหาสมุนไพรอันเป็นยาอายุวัฒนะ ที่เมื่อเอามาผสมเป็นยาและบริโภคใช้แล้วจะไม่แก่และพูดอย่างเกรงใจหน่อยว่า อายุยืนมาก ถ้าเป็นความต้องการอย่างเต็มที่แล้ว ก็ไม่แก่ไม่เจ็บไม่ตาย และลัทธิภายนอกพระพุทธศาสนา ที่เป็นศาสนาก็ดี หรือจะเป็นเพียงลัทธิปฏิบัติกันไม่เป็นศาสนาก็ดี ก็มีแสดงอยู่ทั่วไปในแบบที่เรียกว่าเกิด แต่ว่าไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่ชั่วนิรันดร อย่างในศาสนาพราหมณ์ที่บังเกิดขึ้นก่อนพระพุทธศาสนา ถ้าเป็นลัทธิพราหมณ์

ทั่ว ๆ ไปที่นับถือพระพรหมเป็นสูงสุด มาก่อนก็แสดงว่าพระพรหมเป็นอมตะ ไม่ตายเหมือนกัน คือไปเกิดเป็นพรหม แล้วก็ไม่ตาย จึงแสดงทางปฏิบัติต่าง ๆ เพื่อที่จะให้บังเกิดเป็นพรหม

ใน ***ลัทธิศาสนาพราหมณ์*** ที่เป็น ***อุปนิษัท*** แสดงมาทางปรมัตถะทาง ธรรมาธิษฐาน คือยกเอาธรรมเป็นที่ ตั้งก็ยังแสดงยืนยันว่า มีอัตตาหรือ อาตมันในทุก ๆ คน *อาตมัน* หรือ *อัตตา* เป็นสิ่งที่ดำรงอยู่ไม่ตายตลอด ไป แต่ว่าเป็นชนิดที่เกิดอีกจนกว่าที่จะ อบรมอย่างเต็มที่แล้วก็เลื่อนขึ้นเป็น ***มหาตมัน*** หรือ ***มหัตตา*** ที่ไปเรียก ใช้ยกย่องบางคนว่ามหาตมะ เช่น มหา-ตมะคานธี ก็มาจากมหาตมันหรือ มหัตตา แปลว่า อัตตาใหญ่ ครั้นเมื่อ อัตตาใหญ่นี้สิ้นชีพในชาตินี้ อัตตาใหญ่ ก็ไปเข้ารูปในปรมาตมันหรือปรมัตตา ***บรมอัตตา*** อัตตาอย่างยิ่งดำรงอยู่เป็น นิรันดร

ลัทธิปฏิบัติภายนอกอื่น ๆ ก็เป็น เค้านี้มีมากเหมือนกัน เช่น ลัทธิที่ ปฏิบัติทางฤษีโยคี หรือทางจีนก็เป็น เซียน เป็นผู้วิเศษ แปลว่าปฏิบัติสำเร็จ ไปได้ทั้งที่มีร่างกายเกิดมาเป็นมนุษย์ อย่างนี้ ปฏิบัติทางจิตใจอย่างยิ่ง ทางฤษี โยคีหรือทางลัทธิเซียนของจีน จิตใจ บรรลุธรรมในขั้นนั้น ๆ แล้ว ก็กลายเป็น ผู้วิเศษ ไปอยู่ในอีกส่วนหนึ่งและก็อยู่ เรื่อยไป ทั้งที่มีร่างกายเป็นมนุษย์ ก็มี เชื่อกันมาอยู่อย่างนี้ จนถึงลัทธิที่บังเกิด ขึ้นภายหลังพระพุทธศาสนา เช่นว่า ศาสนาคริสต์ ศาสนามะหะหมัด ก็ แสดงถึงพระเป็นเจ้าที่ดำรงอยู่เป็น นิรันดร ก็แปลว่ามีเกิด เกิดเป็นตัว เป็นตน และเมื่อเกิดแล้วก็ดำรงอยู่ เป็นนิรันดร

ในลัทธิพระพุทธศาสนาเองเมื่อแยก ออกเป็น ***มหายาน*** ดังที่ชาวทิเบต ชาวจีน ชาวญวน นับถือกันอยู่ มีบวช เป็นพระจีน พระญวน ทำกงเต๊กประกอบ พิธีกรรมต่าง ๆ แม้ในลัทธิมหายาน ของพระพุทธศาสนานี้ก็แสดงถึง ***พระ-อาทิพุทธเจ้า*** คือที่ไปเกิดเป็นพระพุทธ-เจ้าประทับอยู่เป็นนิรันดร อยู่ในสรวง สวรรค์ชั้นหนึ่ง อย่างเช่นที่แสดงว่าใน สวรรค์ชั้นสุขาวดีอันอยู่ทางใต้ พระอาทิ-พุทธเจ้าประทับอยู่เป็นนิรันดร พร้อม ทั้งพระโพธิสัตว์ พระอรหันตสาวก ทั้งหลายแล้วยังมีพระพุทธเจ้าที่รอง ๆ ลงมา ตลอดถึงที่ส่งลงมาคล้าย ๆ อวตารลงมาเป็น ***พระมนุษยพุทธเจ้า*** และก็แสดงว่า พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็น พระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย คือ เจ้าชายสิทธัตถะที่เสด็จออกทรงผนวช และตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ประกาศ ตั้งเป็นพระพุทธศาสนาขึ้นนี้ ก็เป็น พระมนุษยพุทธเจ้า ดั่งนี้

ในศาสนาพราหมณ์เองนั้นซึ่งในตอนต้นก็นับถือพระพรหมเป็นใหญ่ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่กล่าวถึงศาสนาพราหมณ์ก็แสดงถึงพระพรหมอันเป็นพระเจ้าที่นับถือของพวกพราหมณ์ ก็แสดงว่าในครั้งนั้นนับถือพระพรหมเป็นใหญ่ แต่ต่อมาในภายหลังก็นับถือพระนารายณ์ขึ้นมาอีกบ้าง พระศิวะขึ้นมาอีกบ้าง และก็มีนับถือพระเป็นเจ้าและเทวดาอื่น ๆ อีกมากมาย ก็มาเป็น***ฮินดู***จนถึงปัจจุบันนี้

เมื่อกล่าวโดยสรุปของศาสนาพราหมณ์แล้วก็นับถือพระเจ้าที่เป็นใหญ่อยู่ ๓ องค์ คือพระพรหม พระนารายณ์ และพระศิวะ บางหมู่ก็นับถือองค์หนึ่งเป็นใหญ่กว่า เป็นกลุ่ม ๆ กันไป และยังนับถือสิ่งที่เนื่องด้วยพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ นี้อีกมาก แต่ว่าก็ล้วนแต่เป็นที่เชื่อว่าเป็นอมตะ คือไม่ตายทั้งนั้น

ตามที่แสดงมานี้ก็เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่า แม้ความดำริของ ***พระโพธิสัตว์*** คือพระพุทธเจ้าเมื่อก่อนจะตรัสรู้ในครั้งนั้นทรงปรารถนาไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย แต่ไม่ได้กล่าวถึงเกิด ก็พอจะเห็นว่ายังทรงปรารถนาความเกิด แต่ว่าเกิดชนิดที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เค้าเดียวกับลัทธิศาสนาทั้งหลายทั้งที่เกิดก่อนและเกิดหลังพระพุทธศาสนาได้เชื่อถือปฏิบัติกันอยู่ ในข้อนี้ก็ขอให้ได้คิดว่าเป็นสันดานธรรมดาของมนุษย์ที่กลัวตายจนถึงกับแสดงว่า ความกลัวตายนี้เป็นสัญชาตญาณอย่างหนึ่งของมนุษย์และสัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย และก็ต้องการอายุยืน เพราะก็ต้องรู้ว่าจะต้องตายแน่ แม้เช่นนั้นก็ต้องการอายุยืน แต่โดยใจจริงแล้ว ถ้าไม่ตายได้ก็ดี คล้าย ๆ อย่างนั้น เพราะฉะนั้น เมื่อต้องการที่จะไม่ตาย พร้อมทั้งไม่แก่ไม่เจ็บด้วยก็จึงหาวิธีที่จะให้พ้นไปต่าง ๆ และส่วนใหญ่ก็คล้าย ๆ กับยอมรับกันว่าในชาตินี้เป็นไปไม่ได้ ก็เป็นอันว่าในชาติอื่นก็ได้ เมื่อตายจากชาตินี้แล้วไปเกิดในชาติอื่นที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย อันเต็มไปด้วยความสุขดังนี้ ก็มักจะมีความปรารถนาตรงกันเช่นนี้ เป็นสันดานธรรมดาของมนุษย์ จึงได้บังเกิดเป็นลัทธิศาสนาขึ้นต่าง ๆ แสดงทางที่จะปฏิบัติให้เป็นสมปรารถนา ของบุคคลผู้มีความต้องการเช่นนี้

เพราะฉะนั้น พระปรารถนาของพระพุทธเจ้าที่เสด็จออกทรงผนวชก็เป็นไปในเค้านี้นั่นเอง คล้าย ๆ กับต้องการเกิด แต่ว่าเกิดแล้วก็ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ดำรงอยู่เป็นนิรันดร และก็ทรงเรียกภาวะเช่นนั้นว่า ***โมกขธรรม*** นี่เป็นความดำริที่บังเกิดขึ้นในระยะต้นก่อนที่จะตรัสรู้

เมื่อพระองค์ได้ทรงปฏิบัติค้นหา ***โมกขธรรม*** ดังที่ทรงประสงค์นั้น เมื่อทรงเข้าศึกษาในสำนักของอาฬารดาบส-กาลามโคตร ผู้สอนในลัทธิสมาบัติ ๗ และในสำนักของอุททกดาบสรามบุตร ผู้สอนในลัทธิสมาบัติ ๘ ตามที่เล่าว่าได้ทรงศึกษาจบความรู้ของอาจารย์และทรงปฏิบัติได้เสมอกับอาจารย์แล้ว ก็ได้ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม ไม่ใช่เป็นทางของความตรัสรู้ จึงได้เสด็จหลีกออก แล้วไปทรงทำทุกรกิริยาคือทรมานกายให้ลำบากต่าง ๆ พิจารณาดูตามหลักฐานที่แสดงไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็แสดงว่า ลัทธิสมาบัติของท่านดาบสทั้งสองนั้นนำให้ไปเกิดในพรหมโลก ซึ่งจะไปดำรงอยู่ช้านานในพรหมโลกนั้นแล้วก็จะต้องกลับลงมาเกิดอีก จึงได้ทรงเห็นว่ายังไม่ใช่เป็นโมกขธรรม เพราะยังจะต้องมาเกิดอีก คือแปลว่ายังจุติ คือเคลื่อนออกจากพรหมโลกนั้นแล้วก็มาเกิดอีก ก็ยังไม่ใช่ดำรงอยู่เป็นนิรันดร การแสดงอย่างนี้ก็เป็นการแสดงอธิบายตามลัทธิของฌานสมาบัติที่ทางพระพุทธศาสนาก็รับรองไว้เหมือนกันว่า ได้ฌานสมาบัติก็จะไปเกิดในพรหมโลก ตามลัทธิของท่านดาบสทั้งสองนั้นเอง ที่แสดงไว้ก็อาจจะแสดงว่าไปเกิดอยู่เป็นนิรันดร

แต่ว่าตามหลักพระพุทธศาสนาที่แสดงเมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว แสดงว่าเมื่อมีชาติคือความเกิดแล้ว ไม่ว่าเกิดในที่ไหนจะต้องมีตายทั้งนั้น จะเป็นพรหมเป็นเทพก็ต้องจุติหรือเคลื่อนคราวนี้ตามประวัติที่แสดงไว้ในหนังสืออื่นนอกจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาก็มีแสดงเป็นเค้าว่าท่านดาบสทั้ง ๒ นั้นก็ถือลัทธิว่ามีอัตตา คือตัวตนนั่นเอง ตามเค้าอุปนิษัทที่ได้กล่าวมาแล้วว่าทีแรกก็เป็นอัตตาธรรมดา อาตมัน แล้วก็เป็นมหัตตา หรือมหาตมัน แล้วก็รวมเข้าเป็นปรมัตตาหรือปรมาตมัน แล้วก็ดำรงอยู่เป็นนิรันดร

แต่ในครั้งที่พระองค์เข้าไปศึกษานั้นไม่ทรงเห็นด้วยว่าเป็นโมกขธรรมแล้ว จะเป็นเพราะยังทรงเห็นว่ายังถืออัตตาหรืออาตมันอยู่ และไม่ทรงเห็นด้วยที่ว่าเมื่อยังมีอาตมันอยู่ แม้ว่าจะเป็นปรมาตมัน ก็จะดำรงอยู่เป็นนิรันดรได้ อีกอย่างหนึ่งเมื่อยังถือว่ามีอาตมันอยู่ก็ต้องยังมีอุปาทานคือความยึดถืออยู่ยังไม่ปล่อยวางทั้งหมด เมื่อยังมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น ยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมด เมื่อยังไม่พ้นทุกข์ได้ทั้งหมดก็ยังเป็นโมกข-ธรรมที่สมบูรณ์ไม่ได้ ยังทรงเห็นว่ามีอุปาทานอยู่ จึงได้เสด็จหลีกออกไปทรงแสวงหาหนทางใหม่ ก็ได้ทรงบำเพ็ญ

ทุกรกิริยาแล้วก็ทรงเลิก เห็นว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีประโยชน์เช่นเดียวกัน

ตอนนี้ในพระประวัติแสดงไว้ว่า ได้ทรงย้อนระลึกถึงสมาธิที่ทรงได้เมื่อเป็นพระราชกุมารเล็ก ๆ และตามเสด็จพระราชบิดาไปในพระราชพิธีแรกนาขวัญ ในขณะที่พระราชบิดาประกอบพิธีแรกนาขวัญนั้นพระราชกุมารได้ประทับพักอยู่ภายใต้ร่มหว้า และขณะนั้นจิตของพระองค์ได้รวมเข้ามา ได้ทรงกำหนดลมหายใจเข้าออก ก็ทรงได้สมาธิจิตถึงขั้นปฐมฌาน คือความเพ่งที่หนึ่งในขณะนั้น แต่ว่าต่อมาภายหลังฌานนี้ก็เสื่อมไป ความระลึกได้ถึงสมาธิจิตที่เคยทรงได้นี้ทำให้พระองค์ทรงนึกขึ้นว่าทางแห่งสมาธิอย่างที่ทรงได้นั้น จะพึงเป็นทางนำไปสู่ความบรรลุโมกขธรรมหรือว่าความตรัสรู้ได้กระมัง จึงได้ทรงตกลงพระหฤทัยที่จะจับปฏิบัติไปตามทางนั้น เมื่อได้ทรงบำรุงพระกายให้ดีขึ้นแล้ว จึงทรงปฏิบัติไปตามทางนั้น

ตามนี้ก็แสดงว่าได้ทรงปฏิบัติเริ่มจากสมาธิ คือกำหนดลมหายใจเข้าออกนั่นเอง ครั้นทรงได้สมาธิจิตอย่างสูงจนถึงฌานแล้ว ***ฌาน*** ก็คือสมาธิจิตที่แน่วแน่แนบแน่น ที่แสดงว่าทรงบรรลุถึงฌานคือความเพ่งที่ ๑ ความเพ่งที่ ๒ ความเพ่งที่ ๓ ความเพ่งที่ ๔ ซึ่งความเพ่งที่ ๔ นี้แน่วแน่มากจนถึงลมอัสสาสะปัสสาสะไม่ปรากฏ คือว่าละเอียดที่สุด เรียกว่าหยุดลมหยุดหายใจเข้าหายใจออก แต่อันที่จริงนั้นก็คือว่าละเอียดที่สุด ไม่ปรากฏอาการหายใจ ที่เรียกว่าความเพ่งนั้นก็เพราะว่า จิตเพ่งกำหนดอารมณ์ของสมาธินี้แน่วแน่ เรียกว่า ***รูปฌาน*** ความเพ่งที่มีรูปเป็นอารมณ์ คือหมายความว่าต้องมีอันใดอันหนึ่งเป็นนิมิตคือเครื่องกำหนดทางใจที่เป็นรูปนิมิต นิมิตที่เป็นส่วนรูปขึ้นในจิตใจ แล้วก็ทรงน้อมจิตที่เป็นสมาธินี้ไปเพื่อรู้ จึงได้ปรากฏผุดบังเกิดพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นในขันธ์เป็นที่อาศัยอยู่ในปางก่อนเป็นอันมากที่เรียกว่าระลึกชาติได้ พร้อมทั้งระลึกได้ถึงชื่อ โคตร สุข ทุกข์ เป็นต้น ในชาตินั้น ย้อนหลังไปตั้งแต่ ๑ ชาติ ๒ ชาติ ออกไปตลอดจนถึงไม่มีประมาณ

ต่อจากนั้นก็บังเกิด ***จุตูปปาตญาณ*** เกิดพระญาณคือความหยั่งรู้ขึ้นในความเคลื่อนที่เรียกว่า ***จุติ*** ในความเข้าถึงที่เรียกว่า ***อุปบัติ*** ชาตินั้น ๆ ของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม กระทำกรรมชั่วก็เข้าถึงชาติที่ชั่ว คือทุกข์ กระทำกรรมดีก็เข้าถึงชาติที่ดี มีสุข ในตอนนี้ก็อธิบายเพิ่มเติมว่า แม้ว่าจะประกอบกรรมอย่างไรในส่วนดี แม้ว่า

จะดีอย่างไรก็ยังต้องมี จุติ คือความเคลื่อนออกจากชาติหนึ่ง และ อุปบัติ คือความเข้าถึงอีกชาติหนึ่งอยู่เรื่อยไป

ต่อจากนั้นก็บังเกิดพระญาณที่ ๓ คือความหยั่งรู้ที่บังเกิดผุดขึ้นว่า นี้เป็นทุกข์ นี้เป็นเหตุเกิดทุกข์ นี้เป็นความดับทุกข์ นี้เป็นทางปฏิบัติแห่งความดับทุกข์ นี้เป็นอาสวะคือกิเลสที่นอนจมอยู่ นี้เป็นเหตุเกิดอาสวะ นี้เป็นความดับอาสวะ นี้เป็นทางปฏิบัติถึงความดับอาสวะ นี้เป็นทุกข์ก็มีอธิบายไว้ว่า ชาติคือความเกิดเป็นทุกข์ ชราความแก่เป็นทุกข์ มรณะความตายเป็นทุกข์ และโสกะปริเทวะเป็นต้นเป็นทุกข์ ดังที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่ในเวลาเช้า กล่าวโดยย่อขันธ์เป็นที่ยึดถือทั้ง ๕ ประการเป็นทุกข์

ในข้อนี้ก็เป็นอันได้ตรัสรู้ว่า เมื่อยังมีชาติคือความเกิด ก็ย่อมมีชราความแก่ มรณะความตาย เพราะฉะนั้น เมื่อยังมีชาติ ชรา มรณะอยู่ตราบใด ก็ยังมีทุกข์อยู่ตราบนั้น และก็ได้ตรัสรู้ว่าที่ยังมีชาติ ชรา มรณะอยู่ ก็เพราะมีสมุทัย คือเหตุให้เกิดทุกข์ ได้แก่ตัณหาดั่งที่ได้ปรารภกล่าวมาแล้ว ดับตัณหาเสียได้จึงจะเป็นความดับทุกข์ ในทางปฏิบัติที่จะดับตัณหาดับทุกข์ได้นั้นก็คือ มรรคมีองค์ ๘ หรือว่าย่นย่อเข้าคือ *ศีล สมาธิ ปัญญา* อริยสัจจ์ ๔ นี้ได้กล่าวโดยย่อในตอนแสดงธรรมจักรอันเป็นปฐมเทศนาแล้ว ต่อจากนั้นก็ได้ตรัสรู้ถึงอาสวะคือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิตอันเป็นกิเลสส่วนลึก ได้ตรัสรู้ถึงเหตุเกิดอาสวะ ท่านก็แสดงว่าได้แก่ตัณหานั่นแหละ ถึงความดับอาสวะก็คือดับตัณหานี้ได้หมด ถึงทางปฏิบัติให้ถึงความดับอาสวะก็คือมรรคมีองค์ ๘ รวมเข้าก็คือ *ศีล สมาธิ ปัญญา* นั่นเอง

เป็นอันว่า พระญาณที่เป็นความตรัสรู้ที่ ๓ นี้ เรียกว่า ตรัสรู้ในอริยสัจจ์ ๒ สาย คือสายทุกข์และสายอาสวะ พึงเห็นความว่าการจะเป็นความตรัสรู้ที่สมบูรณ์นั้นจะต้องเป็นความตรัสรู้ที่เจาะแทง หรือแทงตลอดเข้าไปจนถึง ***อาสวะ*** คือกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต หรือว่าถึงจิตส่วนลึกที่สุด เพราะว่ากิเลสที่เรียกว่าอาสวะนั้นเป็นกิเลสที่นอนจมหมักหมมอยู่ในจิต ได้แก่ ***กาม ภพ อวิชชา*** กามก็คือความใคร่หรือกิเลสเป็นเหตุใคร่ ภพก็คือความเป็นนั่นเป็นนี่ตั้งต้นแต่เป็นเรา อวิชชาก็คือความไม่รู้ในสัจจะที่เป็นตัวความจริงมีอยู่อย่างลึกซึ้งในจิตใจ

ได้ตรัสรู้เจาะแทงเข้าไปถึงจุดดับอาสวะไปได้หมด เพราะฉะนั้น จึงเป็นผู้สิ้นกิเลสสิ้นเชิง คือหมดกิเลสจริง ๆ ไม่มีกิเลสหลงเหลืออยู่แม้แต่เป็นส่วน

ลึกของจิตใจ และก็เรียกผู้มีกิเลสส่วนลึกสิ้นแล้วว่า ***ขีณาสวะ*** หรือ ***ขีณาสพ*** ที่แปลว่า ผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว เป็นคำเรียกพระอรหันต์ทั้งหลาย

อนึ่ง ตามความตรัสรู้ของพระองค์ตามที่แสดงมานี้ก็พึงกล่าวได้ว่า พระญาณที่ ๓ นั้นเป็นพระญาณสำคัญเรียกชื่อว่า ***อาสวักขยญาณ*** ความหยั่งรู้เป็นเหตุให้สิ้นอาสวะ ที่เป็นพระพุทธเจ้าก็เพราะทรงได้พระญาณที่ ๓ นี้ และโดยพระญาณที่ ๓ นี้เองเป็นอันได้ตรัสรู้ว่าที่จะพ้นจากความแก่ความเจ็บความตาย ดังที่ได้ทรงปรารถนามาเบื้องต้นซึ่งทรงปรารถนาโมกขธรรม ธรรมคือความหลุดพ้นนั้น จะหาโมกขธรรมคือความหลุดพ้น คือไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ในสวรรค์ชั้นไหน ๆ จะไม่พบทั้งนั้น หรือว่าในที่ไหน ๆ จะไม่พบทั้งนั้น ในเมื่อในที่อันนั้นยังมีชาติคือความเกิดอยู่ เมื่อมีชาติคือความเกิดจะเกิดเป็นมนุษย์เกิดเป็นเทวดาหรือว่าเกิดเป็นพรหมหรือแม้ในที่ไหน ๆ ก็ตาม เมื่อยังมีชาติ คือความเกิดอยู่แล้วก็จะต้องมีความตาย ดังที่เรียกในพระญาณที่ ๒ ว่า ***จุติ*** หรือความเคลื่อน เมื่อมี ***อุปบัติ*** คือความเข้าถึงชาติหนึ่ง ๆ แล้วก็จะต้องมีจุติ คือความเคลื่อนจากชาตินั้น ๆ คือเมื่อมีเกิดก็ต้องมีดับ เกิดขึ้นแล้วจะไม่ดับหามีไม่

เพราะฉะนั้น ในปฏิจจสมุปบาท คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ที่แสดงว่าทรงพิจารณาถึงผลและเหตุที่สัมพันธ์กันไปโดยลำดับ ก็ได้ทรงเห็นว่า *ชรา มรณะ* คือความแก่ความตายนั้น มีขึ้นเพราะชาติ เป็นปัจจัย หรือจะเรียกว่าเป็นเหตุก็ได้ ชาติ คือความเกิดนั้นเล่าก็มี ภพความเป็น เป็นปัจจัย และก็ทรงสาวขึ้นไปตามลำดับจนถึง ***อวิชชา*** คือความไม่รู้สัจจะที่เป็นตัวความจริง จับเอาเฉพาะใจความในอริยสัจจ์ทั้ง ๔ ที่ทรงแสดงจากความตรัสรู้ของพระองค์และในปฏิจจสมุปบาทนี้ก็จะพึงเห็นได้ว่ามี *ความแก่ ความเจ็บ ความตาย* นั้นก็เพราะชาติคือความเกิด เมื่อมีชาติคือความเกิดแล้วก็ต้องมีแก่ มีเจ็บ มีตายทั้งนั้น นี่เป็นหลักพระพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น จึงได้ตรัสรู้ขึ้นว่า ไม่ใช่แต่แก่เจ็บตายเท่านั้นเป็นทุกข์ ชาติคือความเกิดนี้เป็นตัวทุกข์ด้วย และเป็นตัวทุกข์ที่เป็นต้นทีเดียว ดังที่เราทั้งหลายสวดกันอยู่เป็นประจำ ขึ้นต้นก็ชาติปิทุกขา แม้ความเกิดเป็นทุกข์หาได้สวดข้ามไปว่าชราปิทุกขา ความแก่เป็นทุกข์เป็นต้นไม่

เพราะฉะนั้น หลักความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในเรื่องทุกข์นี้จึงตั้งต้นที่ชาติทีเดียว เมื่อมีความเกิดแล้วก็ต้องมีแก่มีเจ็บมีตายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น

ความเกิดนี้แหละจึงเป็นตัวทุกข์ด้วย และเป็นตัวทุกข์ที่เป็นต้นทีเดียว เพราะฉะนั้น เมื่อจะดับทุกข์เสียได้ก็ต้องหมายความว่าดับชาติคือความเกิดด้วย เมื่อดับชาติคือความเกิดได้แล้ว ก็ดับแก่ดับเจ็บดับตายได้ด้วย แต่ว่าจะดับทุกข์คือว่าดับชาติเสียได้นั้น ก็จะต้องดับตัวเองคือดับตัณหาคือความดิ้นรนทะยานอยากของใจ ตามหลักปฏิจจสมุปบาทไม่ใช่ตัณหาอย่างเดียว ยังมีอย่างอื่นเป็นต้นว่าอวิชชาความไม่รู้ในสัจจะ ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดถือ และตามแนวปฏิจจสมุปบาทนั้น อวิชชาเป็นปัจจัยสืบ ๆ มาจนถึงให้เกิดตัณหาและตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานคือความยึดถือ เพราะฉะนั้น ความดับตัณหานั้นก็หมายความถึงความดับอวิชชาด้วย และเมื่อดับตัณหาได้แล้วก็ดับอุปาทานคือความยึดถือได้ และเพราะอุปาทานคือความยึดถือนี้เอง เมื่อมีความยึดถืออยู่ในสิ่งใดก็ย่อมมีความทุกข์อยู่ในสิ่งนั้น เมื่อมีความยึดถืออยู่ในขันธ์ ๕ หรือว่าเรียกรวมเข้ามาว่านามรูป หรือกล่าวสั้นอีกว่าชีวิตอันนี้ ว่าเป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา เมื่อมีความยึดถืออยู่ดั่งนี้ เมื่อขันธ์ ๕ เกิดก็ย่อมเห็นว่าเราเกิด เมื่อขันธ์ ๕ แก่ก็ย่อมเห็นว่าเราแก่ เมื่อขันธ์ ๕ ตายก็ย่อมเห็นว่าเราตาย แต่ว่าเมื่อดับความยึดถือได้เพราะว่าดับตัณหาดับอวิชชาได้ เป็นวิมุตติ คือหลุดพ้นจากความยึดถือทั้งหลาย ย่อมไม่ยึดถือว่าขันธ์ ๕ เป็นของเรา เป็นเรา เป็นตัวตนของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อขันธ์ ๕ เกิดก็ไม่เห็นว่าเราเกิด ขันธ์ ๕ แก่ก็ไม่เห็นว่าเราแก่ ขันธ์ ๕ ตายก็ไม่เห็นว่าเราตาย ดังนี้แหละคือ ***วิมุตติ*** ความหลุดพ้น หรือเป็น*โมกขธรรม ในพระพุทธศาสนา* อันเป็นสิ่งที่บังเกิดขึ้นจากความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

เป็นอันว่าในความตรัสรู้ของพระองค์นี้ ได้ตรัสรู้ว่าชาติเป็นตัวทุกข์และเป็นตัวต้นของทุกข์ทั้งปวง ตัณหาพร้อมทั้งอุปาทานอันเนื่องมาจากอวิชชาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความตรัสรู้ที่เป็นตัวปัญญานั้นเมื่อได้ตรัสรู้ทั่วถึงขึ้นแล้ว อวิชชาก็ดับ อวิชชาดับตัณหาอุปาทานก็ดับ

เพราะฉะนั้น จึงทรงเป็นวิมุตติ คือเป็นผู้หลุดพ้นด้วยประการทั้งปวง ไม่ยึดถืออะไร ๆ ในโลกทั้งหมด ไม่ทรงเห็นว่าขันธ์ ๕ เป็นอัตตาตัวตน เป็นเรา เป็นของเรา เป็นตัวตนของเรา ปล่อยวางได้ทั้งหมด เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงเห็นว่าเราเกิด เราแก่ เราเจ็บ เราตาย เพราะไม่มีเราอยู่ในขันธ์ ๕ นั้น อันนี้แหละเป็นวิมุตติคือความ

หลุดพ้น หรือเป็นโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น ขันธ์ ๕ นี้ถือว่าเป็นวิบาก คือเป็นผลของกรรมเก่าที่เกิดมา ไม่ว่าจะเป็นขันธ์ของใคร ๆ ก็ต้องแก่ต้องเจ็บต้องตายไป แต่พระพุทธะคือพระผู้รู้นั้นเป็นผู้รู้เห็นซึ่งเป็นผู้รู้พ้น ไม่ยึดถือ เมื่อไม่ยึดถือจึงเป็นผู้ที่ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย พร้อมทั้งไม่เกิดอีก เพราะว่าไม่มีกิเลส ไม่มีกรรมอะไรที่จะนำให้บังเกิดอีกต่อไป อันนี้เป็นความหมายของโมกขธรรมในพระพุทธศาสนา และโมกขธรรมที่ทรงบรรลุเมื่อตรัสรู้แล้วย่อมมีอธิบายที่พิเศษแตกต่างจากความเข้าใจในเบื้องต้น และในลัทธิศาสนาอื่น ๆ ดังที่กล่าวมา (ธ. ๖๑-๗๕) *ดู* **พุทธศาสนา, โอวาทปาติโมกข์** ด้วย

โมคคัลลานะ *ดู* **เปรต, เวฬุวัน, สารีบุตร**
โมคคัลลีบุตรติสสเถระ *ดู* **อภิธรรมปิฎก**
โมรนิวาปะ *ดู* **เวฬุวัน**
โมรปริตร *ดู* **อหิราชสูตร**
โมหจริต *ดู* **วิสุทธิ ๗**
โมหนิมิต ดู **การอบรมจิต**
โมหะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**
โมหาคติ *ดู* **อคติ ๔**
โมฬี *ดู* **จุฬามณีเจดีย์**
ไมตรี *ดู* **ประโยชน์ปัจจุบัน**
ไมตรีจิต *ดู* **เบญจธรรม, มนุษยธรรม**
ไม่รู้จักอดีต *ดู* **อวิชชา**
ไม่รู้จักอนาคต *ดู* **อวิชชา**
ไม่ลงโบสถ์กัน *ดู* **สังฆเภท**
ไม้สะดึง *ดู* **กฐิน**
ไม้ใหญ่ ๗ *ดู* **ดาวดึงส์**

ย

ยกวัตร *ดู* **สังฆเภท**

ยถาพลสันโดษ *ดู* **หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา**

ยถาภูต *ดู* **สิกขา ๓**

ยถาลาภสันโดษ *ดู* **หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา**

ยถาสารุปปสันโดษ *ดู* **หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา**

ยมก *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

ยมกะ *ดู* **สารีบุตร**

ยมราช *ดู* **นรก**

ยมุนา *ดู* **หิมพานต์**

ยศ *ดู* **ประโยชน์ปัจจุบัน**

ยโสธราพิมพา, พระนาง *ดู* **กบิลพัสดุ์, พระพุทธเจ้า, มหาวัน, ศากยราชกุมาร ๖**

ยอดของความรู้ *ดู* **กุศล**

ยอดของพระพุทธศาสนา *ดู* **ธรรม**

ยอดของสังขตธรรม *ดู* **จิตศึกษา, นิพพาน, รัตนสูตร, สังขาร**

ยอดของอสังขตธรรม *ดู* **รัตนสูตร**

ยักข์ *ดู* **ภาณยักข์, ดาวดึงส์**

ยาดองด้วยน้ำมูตรเน่า *ดู* **นิสสัย ๔**

ยามา สวรรค์ชั้นที่ ๓ ชื่อว่า ***ยามา*** หรือ ***ยามะ*** แปลว่า สิ้นไปจากทุกข์ หรือ *บรรลุทิพยสุขพร้อมพรั่ง* อยู่ที่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์หรือดาวดึงส์มาก เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้มีพระนามว่า ***สุยามะ*** ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า ในชั้นฟ้านี้ไม่เห็นพระอาทิตย์เลย เพราะว่าอยู่สูงกว่าพระอาทิตย์มาก แต่เทพชั้นนี้เห็นกันได้ด้วยรัศมีแก้วและด้วยรัศมีของเทพเอง และจะรู้ว่ารุ่งหรือค่ำด้วยอาศัยดอกไม้ทิพย์ คือ เมื่อเห็นดอกไม้บานจึงรู้ว่ารุ่ง เมื่อเห็นดอกไม้หุบจึงรู้ว่าค่ำ เทพชั้นยามาไม่ปรากฏว่าได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไม่มีเรื่องอะไรเล่าไว้ (พ.พ. ๒๔๓)

ยิงปืนอาฏานา *ดู* **สวดยักษ์**

โยนิ ๔ *ดู* **รัตนสูตร**

โยนิโส *ดู* **วิธีปฏิบัติกรรมฐาน**

โยนิโสมนสิการ *ดู* **วิธีปฏิบัติกรรมฐาน, สัมมาทิฏฐิ**

ร

รถวินีตสูตร *ดู* **วิสุทธิ ๗**

รสารมณ์ *ดู* **อายตนะ**

รอยพระบาท *ดู* **ลอยกระทง**

รอยพระบาทเจดีย์ *ดู* **ลอยกระทง**

ระเบียบ ดอกไม้ที่จัดไว้ในพานและแจกันอย่างเป็นระเบียบงดงามบนโต๊ะบูชาพระ เมื่อมองดูจะรู้สึกว่าเรียบร้อยงดงามน่าดูน่าชม ในห้องที่อยู่อาศัยเมื่อวางสิ่งของต่าง ๆ ไว้ตามที่โดยเรียบร้อยก็จะดูเรียบร้อยงดงาม ได้ประโยชน์ ดังคำว่าของใช้ไว้เป็นที่หายก็รู้ ดูก็งามตา บ้านเรือนเมื่อจัดวางสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นระเบียบ รักษาความสะอาดให้ทั่วถึงตลอดถึงบริเวณบ้านก็จะดูงดงามน่าอยู่น่าอาศัย อาหารที่บริโภค ภาชนะสำหรับใช้ ตลอดถึงเครื่องปรุงอาหารต่าง ๆ เครื่องนุ่งห่มต่าง ๆ ที่หลับที่นอน ตลอดถึงที่ทิ้ง ที่ถ่ายสิ่งที่ไม่สะอาด เมื่อจัดให้เรียบร้อย ให้สะอาด และถูกต้องด้วยหลักสุขลักษณะอนามัย ก็จะน่าดูน่าชมให้เกิดความสุข

แม้ภายนอกบ้านออกมา ถนนหนทางบ้านเรือนทั่วไป ตลอดถึงโรงเรียนและสถานที่ต่าง ๆ ที่ใช้ร่วมกัน เมื่อช่วยกันรักษาความเรียบร้อย ความสะอาด ไม่ทำให้สกปรกรกรุงรัง ก็จะแลดูเรียบร้อยงดงาม และให้เกิดความสุขร่วมกันโดยทั่ว ๆ ไป

แม้สิ่งของของตนเองที่นอกจากนี้ เช่น หนังสือเรียน สมุด ดินสอ ก็รักษาความสะอาดและทะนุถนอม เมื่อจะเขียนก็เขียนเฉพาะเรื่องที่ควรเขียนลงไปในสมุด และเขียนให้เรียบร้อยให้มีระเบียบและถูกต้อง หนังสือนั้นเขียนสำหรับอ่าน ก็ต้องเขียนให้อ่านออกและสำเหนียกสังเกตวิธีใช้ตัวอักษรสะกดการันต์เพื่อเขียนให้ถูก หนังสือเมื่อเปิดอ่านก็ไม่เปิดพลิกโดยแรงและไม่เปิดแบะเกินไป จะเป็นเหตุให้ฉีกขาดเสียหาย บางทีหนังสือยับไปเสียก่อน เหล่านี้เป็นต้น

แม้กิริยามารยาทก็เช่นเดียวกัน การพูดจา การแสดงกิริยาทางกาย เมื่อใช้วาจาที่ถูกต้องเรียบร้อย จะยืนเดินนั่งนอนก็เรียบร้อย มีมารยาทดี รู้จักแสดงความเคารพในผู้ที่ควรเคารพ ไม่แสดงกิริยาชนิดไม่มีมารยาทหรือชนิดล่วงเกินต่อผู้หลักผู้ใหญ่และบุคคลทั่ว ๆ ไป ปฏิบัติตนให้เป็นผู้มีสมบัติของผู้ดีคือสมบัติของคนดี คนที่มีกิริยามารยาทดีทั้งทางกายทั้งทางวาจาเช่นกล่าวมานี้ย่อมเป็นคนเรียบร้อย น่านิยมชมชอบ นี้แหละคือ ***ความมีระเบียบ*** เมื่อมี

ระเบียบเพราะจัดให้ถูกที่เหมาะสม ก็ย่อมเกิดความเรียบร้อยงดงาม

ความมีระเบียบ นี้ย่อมมีอยู่แม้โดยธรรมชาติ ดังเช่นมีในต้นไม้และในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉาน ในต้นไม้มีลำต้น กิ่งใบ ดอก มีรูปและสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่ ตามที่ร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานเล่า มีรูปพรรณสัณฐาน มีขนสีต่าง ๆ ประกอบกันอยู่อย่างมีระเบียบ เช่น นกต่างชนิด แม้ร่างกายของคนเราเองอวัยวะต่าง ๆ ก็ประกอบกันอยู่อย่างมีระเบียบ เช่น ส่วนศีรษะ ส่วนลำตัว ส่วนแขนขา อวัยวะภายในต่าง ๆ เช่น มันสมอง ประสาทต่าง ๆ หัวใจ ปอด เป็นต้น ก็ปฏิบัติหน้าที่อย่างมีระเบียบทั่วถึงกัน ถ้าร่างกายประกอบกันไม่ถูกที่ เช่น หู ตา จมูก ปากของใครประกอบอยู่ผิดที่ ก็จะดูพิกลพิการพิลึกพิลั่นแปลกผู้แปลกคนไป และเมื่อหัวใจปอดเป็นต้นไม่ปฏิบัติหน้าที่ไปอย่างมีระเบียบ ก็หมายความว่าเกิดเป็นโรคขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งซึ่งจะต้องรีบแก้ไขรักษา แม้ธรรมชาติก็ยังมีความเป็นระเบียบเช่นนี้

ถึงส่วนที่ใหญ่กว่านี้ก็มีความเป็นระเบียบเช่นเดียวกัน เช่น การหมุนของโลก ของดวงจันทร์ และของดาวพระเคราะห์ทั้งหลายที่หมุนไปรอบตัวเองและรอบดวงอาทิตย์ ก็หมุนไปอย่างมีระเบียบเรียบร้อยและมีเกณฑ์ที่แน่นอน ฉะนั้น กำหนดวันเดือนฤดูและปีจึงเป็นไปสม่ำเสมอแน่นอน อาจคำนวณเวลาได้โดยถูกต้อง ถ้าไม่มีระเบียบ เวลาต่าง ๆ ก็จะคลาดเคลื่อนไปหมด และจะเกิดอันตรายอย่างมหาศาล คิดดูง่าย ๆ เฉพาะโลกนี้เท่านั้น ผู้ที่เรียนภูมิศาสตร์ย่อมจะทราบได้ว่าบนพื้นผิวโลกก็มีบริเวณที่เป็นน้ำมากกว่าพื้นดิน ถ้าโลกหมุนผิดท่าไปอย่างไร คือเอียงผิดระเบียบไป น้ำในมหาสมุทรก็จะบ่าพังลงมาท่วมโลกที่เป็นส่วนพื้นดิน ทำลายชีวิตคนและสัตว์ดิรัจฉานที่อาศัยอยู่บนพื้นดินให้หมดไปทั้งโลกก็น่าจะได้ หรือหมุนเข้าไปใกล้ดวงอาทิตย์จนเกินไปก็จะเกิดไฟไหม้โลกขึ้นได้ หรือมิฉะนั้น ถ้าหมุนเคว้งคว้างไปอย่างไม่มีระเบียบก็จะไปชนกับดาวดวงอื่น ๆ ที่เป็นโลกแต่ละโลก จนทำให้โลกแตกไปด้วยกัน แต่เหตุการณ์ดังกล่าวนี้จะไม่เกิดขึ้นในเมื่อโลกหมุนไปอย่างมีระเบียบ ด้วยอำนาจของแรงถ่วงหรือแรงดูดดึง ซึ่งรักษาความเป็นระเบียบที่เป็นดุลยภาพไว้ได้

มิใช่แต่ในธรรมชาติเท่านั้น แม้ในธรรมดาก็มีความเป็นระเบียบเหมือนกัน เป็นต้นว่า ***หลักของกรรม*** คือสัตว์โลกทั้งปวงทั้งมนุษย์และดิรัจฉานย่อมหมุนไปตามกรรม กรรมเป็นแรงถ่วง

หรือแรงดูดดึงให้สัตว์ทั้งหลายเป็นไปในระเบียบเดียวกัน คือทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว อันนี้แหละเป็น ***หลักยุติธรรม*** หรือดุลยภาพของธรรมดา ทำให้เกิดระเบียบเป็นอันเดียวขึ้น ถ้าไม่มีหลักกรรมดังกล่าวก็จะไม่มีดุลยภาพหรือยุติธรรมในธรรมดา ก็จะเกิดสับสนวุ่นวายดังที่เรียกว่า เป็นไปตามพระมโน (คือใจ) ของใครก็ได้ที่เข้าใจว่าเป็นผู้บันดาลต่าง ๆ แต่ความสับสนวุ่นวายอย่างนั้นไม่มีก็เพราะมีหลักกรรมทำให้เกิดดุลยภาพดังกล่าวเช่นเดียวกับมีหลักแรงความถ่วงหรือแรงดูดดึง ทำให้เกิดดุลยภาพในการหมุนของโลกเป็นต้น ความเป็นระเบียบของสิ่งต่าง ๆ จึงมีอยู่โดยทั่วไป

คนเรามีสติปัญญาสูงกว่าสัตว์ดิรัจฉาน จึงรู้จักสร้างความเป็นระเบียบให้เกิดขึ้นแก่ตนและสังคมยิ่งกว่าพื้นเพเดิม พึงมองเทียบดูกับสัตว์ดิรัจฉาน สัตว์ดิรัจฉานตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์มาจนบัดนี้ ไม่มีปัญญาสร้างความเจริญให้เกิดขึ้นแก่ตน การกิน การอยู่อาศัย และกิริยาอาการต่าง ๆ เป็นต้น เดิมเป็นอย่างไร บัดนี้ก็เป็นอย่างนั้น ทำอะไรได้เท่าที่ธรรมชาติอำนวยให้มาเท่านั้น ส่วนหมู่มนุษย์มีสติปัญญาปรับปรุงให้ดีขึ้นเจริญขึ้นโดยลำดับ ดังจะเห็นได้ว่าอาหารก็ปรับปรุงให้ดี เครื่องนุ่งห่มที่อยู่อาศัยเป็นต้น ก็จัดสร้างให้เพียงพอแก่ความต้องการและให้วิจิตรสวยงามให้เป็นสุขสบาย และรวมกันเป็นบ้านเป็นเมืองเป็นประเทศชาติ มีพระเจ้าแผ่นดิน มีรัฐบาล มีโรงเรียน โรงพยาบาล มีอาชีพต่าง ๆ มีเครื่องทะนุบำรุงความสุขต่าง ๆ มีทหารตำรวจ ตลอดจนถึงมีศาสนาสำหรับเป็นที่พึ่งทางจิตใจ เหล่านี้แหละรวมเรียกว่า ***วัฒนธรรม*** หมายถึงเพาะปลูกความเจริญให้เกิดขึ้น หรือเรียกว่า ***อารยธรรม*** หรือ ***นาครธรรม*** หมายถึงรู้จักสร้างให้เป็นบ้านเป็นเมืองที่มีความเจริญเพียบพร้อมด้วยสิ่งต่าง ๆ ตลอดถึงขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีงาม

วัฒนธรรมและอารยธรรมนี้ หาไม่ได้หรือหาได้ยากในหมู่สัตว์ดิรัจฉานและในพวกคนป่าที่ยังประพฤติอยู่ตามเดิมอย่างสมัยดึกดำบรรพ์ เมื่อมองหมู่มนุษย์เทียบกับหมู่สัตว์ดิรัจฉานหรือคนป่าแล้ว ย่อมจะเข้าใจความหมายของคำว่าวัฒนธรรมและอารยธรรม เพราะคนเรามีวัฒนธรรมและอารยธรรมอยู่ จึงเจริญก้าวหน้าไปไกล ต่างจากสัตว์ดิรัจฉานมากมาย ดังที่เป็นไปอยู่นี้

แต่วัฒนธรรมและอารยธรรมโดยมากมีอยู่เพียงผิวเผิน เหมือนอย่าง

เพียงผิวหนัง พ้นผิวหนังไปแล้วก็ไม่พบวัฒนธรรมหรืออารยธรรม หมายความว่ามีแต่ภายนอกเท่านั้น ส่วนภายในเต็มไปด้วย ***หายนธรรม*** (เหตุของความเสื่อม) หรือ ***อนารยธรรม*** (ความเป็นป่าเถื่อนไม่เจริญ) ฉะนั้น คนเราโดยมากจึงมีภายนอกและภายในไม่ตรงกัน เช่น ภายนอกรักษามารยาทอันดีต่อกัน แต่ภายในคิดไม่ดีต่อกัน เช่น คิดทำร้ายประหัตประหารกัน คือบางทีภายในใจไม่มีวัฒนธรรมเลยทั้งที่ภายนอกแสดงว่ามีวัฒนธรรม ต่อกัน เป็นการตีหน้าซื่อแต่ใจคด เรื่องเช่นนี้มีมานานแล้ว จนถึงมีคำกล่าวมาตั้งแต่สมัยดึกดำบรรพ์ว่า สัตว์ดิรัจฉานอ่านง่าย ส่วนมนุษย์อ่านยากเพราะมีชั้นเชิงมากนัก เหมือนอย่างป่ารกชัฏ ไม่รู้ว่าสิงสาราสัตว์จะซ่อนอยู่ที่ไหนบ้าง แม้คำกลอนในโลกนิติก็มี ว่า

พระสมุทรสุดลึกล้น คณนา
สายดิ่งทิ้งทอดมา หยั่งได้
เขาสูงอาจวัดวา กำหนด
จิตมนุษย์นี้ไซร้ ยากแท้หยั่งถึง ฯ

พระพุทธเจ้าทรงเสริมความมีระเบียบให้เข้าถึงจิตใจ เริ่มด้วยศีลและวินัย ท่านผู้ที่หยั่งจิตมนุษย์ได้โดยถูกต้องและวางหลักการอบรมกาย วาจา พร้อมทั้งจิตใจไว้อย่างบริบูรณ์ก็คือพระพุทธเจ้า หลักแรกที่ทรงวางไว้ก็คือศีล

คำว่า ***ศีล*** แปลตามศัพท์ว่า ***ปกติ*** หมายความว่าความเป็นปกติเรียบร้อยอย่างหนึ่ง ความเคยชิน ลงรูปลงตัว ติดอยู่ประจำอยู่เป็นปกติอย่างหนึ่ง ความปกติเรียบร้อยนั้นหมายถึงความปกติเรียบร้อยของความประพฤติ เพราะเว้นการที่ควรเว้น ประพฤติการที่ควรประพฤติ จะเว้นอะไรจะทำอะไร เมื่อกล่าวโดยทั่วไปก็สุดแต่ระเบียบต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น ระเบียบของตระกูล ระเบียบของโรงเรียน ระเบียบราชการ ระเบียบของทหาร ดังที่เรียกว่าวินัยข้าราชการ วินัยทหาร เป็นต้น เมื่อเป็นพุทธศาสนิกก็ต้องถือวินัยของพระ-พุทธเจ้า คือเว้นข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติห้ามไว้ ทำตามข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติอนุญาตไว้ ข้อที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้เหล่านี้แหละเรียกว่า ***วินัย*** ซึ่งเป็นคำสั่ง คู่กับพระธรรมซึ่งเป็นคำสอน พระธรรมและพระวินัยนี้รวมเป็นพระพุทธศาสนา คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า (ท.ห. ๑๗๓-๑๗๖)

รักขิตวัน *ดู* **สังฆเภท**

รัฏฐปาละ *ดู* **การบวช**

รัฐศาสนา *ดู* **ศาสนา**

รัตนฆรเจดีย์ *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

รัตนจงกรมเจดีย์ *ดู* **อภิธรรมปิฎก**

รัตนปาณีโพธิสัตว์ *ดู* **พระพุทธเจ้าในมหายาน**

รัตนสูตร พระสูตรที่ว่าด้วยรัตนะ ซึ่งได้มี

ตำนานเล่าว่า ได้เกิดทุพภิกขภัยขึ้นในเมือง ***เวสาลี*** ของ ***แคว้นวัชชี*** ซึ่งอยู่ติดต่อกับแคว้นมคธ ซึ่งมีกรุงราชคฤห์เป็นเมืองหลวง โดยที่รัฐทั้งสองนี้มีแม่น้ำคงคาคั่นอยู่ ฝั่งหนึ่งก็เป็นรัฐมคธซึ่งมีกรุงราชคฤห์เป็นเมืองหลวง ฝั่งหนึ่งก็เป็นแคว้นวัชชีซึ่งมีเมืองเวสาลีเป็นเมืองหลวงที่ไทยเราเรียกว่าเมืองไพสาลี

ทุพภิกขภัย แปลตามศัพท์ว่า หาภิกษาสำหรับบริโภคได้ยาก ที่ไทยเราเรียกว่าข้าวยาก คือได้เกิดฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี ทำนาไม่ได้ข้าวสำหรับบริโภคเพียงพอ ทำข้าวได้น้อย ประชาชนจึงอดอยากจนถึงกับล้มตาย พวกอมนุษย์ก็เข้ามา และก็เกิดอหิวาตกโรค พลเมืองก็ล้มตายกันเป็นจำนวนมาก

ในเมืองไทยนี้เองครั้งรัชกาลต้น ๆ เกิดอหิวาตกโรคกันเป็นคราว ๆ ก็เป็นที่เชื่อถือกันว่าผีป่าเข้ามาเช่นเดียวกันที่เรียกว่าอมนุษย์ก็คือว่าภูตคือสัตว์ที่ไม่ใช่มนุษย์ เมื่อเป็นภูตคือสัตว์ที่ไม่ใช่มนุษย์ เป็นพวกที่เข้ามาทำอันตรายแก่มนุษย์ดังที่มีเชื่อกันในเมืองไทยนี้เองว่าผีปอบเข้ามากินไส้ ดั่งนี้ และต่อมาในสมัยปัจจุบันก็มีการพบเชื้อโรค เช่นอหิวาตกโรค ความเชื่อในเรื่องผีป่าเข้ามาก็สงบลงไป และก็สามารถที่จะป้องกันรักษาอหิวาตกโรคได้

แต่ในครั้งโบราณนั้น เครื่องมือที่จะตรวจรักษาไม่ดีเหมือนอย่างเดี๋ยวนี้ก็เป็นที่เชื่อถือกันในเมื่อเกิดเหตุเภทภัยจนหมู่คนต้องล้มตายกันเป็นอันมากก็จะต้องมีผีหรืออมนุษย์เข้ามาทำอันตรายร่วมด้วย

เหตุที่เกิดขึ้นในเมืองเวสาลีนี้รวมก็เป็นภัย ๓ ประการ ภัยแรกก็คือทุพภิกขภัย ข้าวยากมีไม่พอเพราะฝนแล้งติดต่อกันมาก ประชาชนก็อดอยาก จนถึงล้มตายกันเป็นอันมากเพราะความอดอยาก ภัยที่ ๒ ***อมนุษย์คือผี*** ก็เข้ามา ภัยที่ ๓ ก็คืออหิวาตกโรคบังเกิดขึ้น ซึ่งทำอันตรายแก่ชีวิตประชาชนพลเมืองกรุงเวสาลีมากมาย ประชาชนจึงเข้าเฝ้าพระราชาผู้ปกครองว่า ผู้ปกครองประเทศจะต้องปกครองประเทศไม่เป็นธรรม จึงได้เกิดเภทภัยต่าง ๆ ขึ้นดั่งนี้

พระราชาก็ให้ประชาชนพิจารณาดูว่าพระองค์ทรงปกครองประเทศไม่เป็นธรรมอย่างไร ประชาชนพิจารณาแล้วก็มองไม่เห็นว่าท่านปกครองไม่เป็นธรรมอย่างไร ก็จึงได้กราบทูลขอให้ทรงหาทางที่จะระงับภัยที่บังเกิดขึ้นนี้ก็หารือกันว่าจะระงับอย่างไร ก็มีผู้เสนอขึ้นว่าให้อาราธนาศาสดาคณาจารย์เจ้าลัทธิต่าง ๆ ที่มีอยู่ให้มาประกอบพิธีระงับบ้าง ให้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้ามาทรงระงับบ้าง

ขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์แห่งแคว้นมคธ ประชาชนส่วนใหญ่ ก็เห็นชอบที่จะให้อัญเชิญพระพุทธเจ้าเสด็จมา พระราชาแห่งกรุงเวสาลีก็ทรงส่งคณะทูตไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินแห่งรัฐมคธที่กรุงราชคฤห์ ขออนุญาตที่จะอัญเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าเสด็จมากรุงเวสาลี คณะทูตของกรุงเวสาลีก็ไปเฝ้าพระเจ้าพิมพิสารที่กรุงราชคฤห์แห่งแคว้นมคธ ก็กราบทูลขออนุญาตที่จะเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไป พระเจ้าพิมพิสารก็ให้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลอาราธนาเอาเอง คณะทูตก็ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์นั้น พระพุทธเจ้าก็ทรงรับอาราธนาโดยดุษณีภาพ คำว่าดุษณีภาพนั้นแปลว่า ทรงนิ่ง เมื่อทรงนิ่งก็แปลว่า ทรงรับ

ครั้นทรงรับแล้ว พระเจ้าพิมพิสารแห่งกรุงราชคฤห์ก็ทรงอำนวยการส่งเสด็จพระพุทธเจ้าไปสู่กรุงเวสาลี จากกรุงราชคฤห์ก็เสด็จโดยพระบาทไปสู่แม่น้ำคงคา ก็เป็นอันว่าสิ้นเขตของรัฐมคธแค่นั้น พระพุทธเจ้าก็เสด็จลงประทับเรือข้ามแม่น้ำคงคา ไปสู่อีกฝั่งหนึ่งซึ่งเป็นรัฐวัชชี พระราชาแห่งวัชชี กรุงเวสาลีก็มารับเสด็จแล้วก็นำเสด็จ เข้าไปสู่กรุงเวสาลี

พระพุทธเจ้าได้เสด็จจากกรุงราชคฤห์ไปสู่กรุงเวสาลีพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์คือหมู่แห่งภิกษุเป็นจำนวนมาก และเมื่อเสด็จข้ามฝั่งไปถึงแคว้นวัชชี ก็มีเล่าไว้ในคัมภีร์อรรถกถาที่พระอาจารย์ได้แต่งอธิบายพระบาลีกล่าวไว้ว่า ฝนได้ตกหนักตลอดกรุงเวสาลี จนถึงกับได้พัดพาเอาซากศพต่าง ๆ ที่กองอยู่ในที่นั้น ๆ อันเป็นที่อากูลส่งกลิ่นตลบทั่วไปหมด ฝนตกใหญ่ก็พัดพาเอาศพเหล่านั้นไปหมด แผ่นดินก็สะอาด บ้านเมืองก็สะอาดขึ้น ปรากฏว่าโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ ก็หายไป และเมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงกำแพงแห่งกรุงเวสาลี คือกำแพงเมือง เหมือนอย่างกรุงเทพฯ เราก็มีกำแพงเมืองเมื่อครั้งรัชกาลต้น ๆ ก็ทรงแสดงพระสูตรนี้อันชื่อว่าพระรัตนสูตรแก่พระอานนท์ และก็รับสั่งให้พระอานนท์จำพระสูตรนี้ไปและให้สวดพระสูตรนี้ไปทั่วเมืองเวสาลี

พระอานนท์ก็อุ้มบาตรของพระพุทธเจ้าซึ่งเต็มด้วยน้ำ ท่านก็สวดพระสูตรนี้และก็ประพรมน้ำในบาตรของพระพุทธเจ้าไปทั่วเมืองเวสาลีพร้อมทั้งพวกขัตติยกษัตริย์แห่งเมืองเวสาลี

ฝ่ายพระพุทธเจ้าก็เสด็จไปสู่ที่ซึ่งได้จัดไว้ให้เป็นที่ประทับ เมื่อพระอานนท์ได้อุ้มบาตรที่เต็มด้วยน้ำของพระพุทธเจ้าประพรมน้ำไปทั่วกรุงเวสาลีพร้อมทั้ง

สวดพระสูตรไปแล้ว ก็กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระสูตรนี้อีกแก่ที่ประชุมซึ่งมีพระราชาขัตติยแห่งกรุงเวสาลีแคว้นวัชชีเป็นประธาน กับทั้งหมู่ข้าราชการและประชาชนทั้งหลาย ภัยทั้ง ๓ ประการก็ระงับลงตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้เสด็จถึงนั้น ท่านแสดงไว้เป็นตำนานดั่งนี้

ในตำราที่เรียกว่าอรรถกถา ที่แปลว่าเป็นถ้อยคำที่อธิบายเนื้อความพระบาลีของพุทธวจนะต่าง ๆ ซึ่งท่านพระพุทธโฆษาจารย์ได้แปลและเรียบเรียงขึ้นในลังกาเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณพันปี เนื่องด้วยตำนานนี้ที่แสดงอ้างว่า พระอานนท์ได้อุ้มบาตรเต็มด้วยน้ำของพระพุทธเจ้าสวดรัตนสูตรนี้ แล้วก็ประพรมน้ำไปทั่วเมืองเวสาลี ก็แสดงว่า ***ธรรมเนียมประพรมน้ำ*** ดังที่เรียกว่า***น้ำมนต์***ในพระพุทธศาสนานั้นได้มีมาช้านาน ถ้านับเอาแค่สมัยที่แต่งคัมภีร์นี้ในลังกา เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปได้ประมาณพันปีก็ต้องยืนยันว่า ได้มีมาในลังกาตั้งแต่ครั้งนั้น และหนังสือที่แต่งในลังกาที่ได้อ้างถึงว่า ได้มีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาลดังที่เล่าในตำนานที่ ๒ นี้ จะเป็นจริงหรือไม่ หรือว่าจะเป็นความเชื่อถือ และก็แต่งตามที่เชื่อถือและบอกเล่ากันมาก็เป็นของยากที่จะวินิจฉัย แต่ถ้าเป็นจริงก็แสดงว่าได้มีมาตั้งแต่ครั้งพุทธกาลตามที่เล่านั้น

ฉะนั้น ข้อที่พระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาได้มีพิธีประพรมน้ำ ดังที่เราเรียกกันว่าน้ำพระพุทธมนต์ในปัจจุบันก็เป็นธรรมเนียมที่มีมานานเป็นพัน ๆ ปีดังกล่าว และอาจจะมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาลแล้วก็ได้ หรือว่าถ้าไม่มีในสมัยพุทธกาล ก็มีต่อจากนั้นมาไม่นานนัก อาจจะก่อนพระพุทธศาสนาไปถึงลังกา หรือเมื่อไปถึงลังกาแล้วไปมีที่ลังกาก็ได้ แต่หนังสือนี้แต่งที่ลังกาในสมัยนั้นก็แสดงว่า ในสมัยนั้นก็ต้องมีธรรมเนียมประพรมน้ำดังที่เรียกว่าน้ำพระพุทธมนต์แล้ว แต่ว่าในการประพรมน้ำนั้นน้ำที่มาประพรมประกอบพิธีเป็นน้ำพระพุทธมนต์ที่ใช้กันในบัดนี้หรือไม่ก็ยากที่จะทราบได้ ในตำนานที่เล่านี้ก็เล่าแต่เพียงว่า พระอานนท์ถือบาตรของพระพุทธเจ้าเต็มไปด้วยน้ำ ประพรมน้ำไปแล้วท่านก็สวดรัตนสูตรนี้ไปเล่าไว้เท่านั้น และก็ไม่ได้เล่าว่าได้มีการประกอบพิธีสวดมนต์หยดเทียนลงไปในน้ำ เป็นพิธีทำน้ำพระพุทธมนต์ดั่งที่ทำกันอยู่ในเมืองไทยปัจจุบัน แต่ว่าอย่างน้อยนั้นก็เป็นเครื่องแสดงว่าธรรมเนียมประพรมน้ำนั้นได้มีมาช้านาน

แต่ว่าการนับถือพระพุทธศาสนานั้นได้มีการนับถือปฏิบัติที่ผ่อนคลายมา

ตามควรแก่สังคมมนุษย์ตั้งแต่ในครั้งพุทธกาล และเมื่อพระพุทธศาสนามาเป็นศาสนาประจำชาติ บ้านเมืองต่าง ๆ นอกอินเดีย อย่างที่ลังกา อย่างที่เมืองไทยเรา เป็นต้น ซึ่งประเทศถิ่นนั้น ๆ ได้รับพุทธศาสนาด้วย รับศาสนาอื่น ๆ ด้วยมานับถือปฏิบัติ และได้มีลัทธิประเพณีปฏิบัติประจำชาติของตัวมาตั้งแต่โบราณอีกส่วนหนึ่ง เพราะฉะนั้นแม้ว่าจะรับนับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่งออกหน้า แต่ก็ยังรับปฏิบัติในพิธีต่าง ๆ ตามลัทธิศาสนาอื่นกับทั้งประสมกับขนบธรรมเนียมประเพณีประจำชาติของตนบางอย่าง

ฉะนั้น รูปของการปฏิบัติศาสนาที่เป็น***พิธีต่าง ๆ*** จึงเป็นแบบผสมซึ่งไม่ใช่เป็นทางพระพุทธศาสนาล้วน ๆ และไม่ใช่เป็นศาสนาอื่นล้วน ๆ ไม่ใช่ขนบธรรมเนียมประเพณีเดิมล้วน ๆ เป็นแต่ว่าหากนับถือศาสนาใดออกหน้าเป็นใหญ่ ก็ปฏิบัติในสาระแก่นสารของศาสนานั้นตามที่ตัวต้องการ หรือตามระดับที่ต้องการตามควรแก่ฐานะภาวะของตน และก็ใช้ขนบธรรมเนียมประเพณี ของศาสนาอื่นเข้ามาประกอบตามที่ชอบใจอยากจะใช้ และก็รักษาขนบธรรมเนียมประเพณีเก่า ๆ ไว้ตามที่สันดานยังนับถืออยู่ ก็เป็นไปกันอยู่ดั่งนี้ และโดยเฉพาะในพระพุทธศาสนานั้น ที่เป็นพระพุทธศาสนาล้วน ๆ ไม่มีพิธี พิธีต่าง ๆ นั้นได้มาจากศาสนาพราหมณ์ และพวกการปฏิบัติบางอย่างเกี่ยวแก่วิญญาณของบรรพบุรุษ เป็นต้นก็มาจากขนบธรรมเนียมเก่า ๆ ที่นับถือกันมาแต่ดึกดำบรรพ์ ก็สืบเป็นสันดานมา และมีอย่างอื่นผสมเข้ามาบ้าง

เพราะฉะนั้น การปฏิบัติพระพุทธศาสนาในเมืองไทยบัดนี้โดยสาระแก่นสารจึงเป็นพุทธ ที่เป็นประเพณีต่าง ๆ นั้นมาจากพราหมณ์โดยมาก และที่มีเกี่ยวแก่วิญญาณบรรพบุรุษเป็นต้น เข้าแทรกก็มีมาแต่ดึกดำบรรพ์ และก็ปฏิบัติกันมาดั่งนี้

การที่ต้องมีพิธีต่าง ๆ นั้น ก็เพราะคนเป็นอันมากชอบพิธี เมื่อมีพิธีเป็นสิ่งที่ตามองเห็นเป็นวัตถุ ก็เป็นเครื่องจูงใจ ซึ่งวัตถุเป็นเครื่องจูงใจนั้นทางกรรมฐานก็มีเรียกว่า กสิณ ซึ่งก็มีวัตถุเป็นเครื่องจูงใจให้จิตเป็นสมาธิ ถ้าไม่มีวัตถุเป็นเครื่องจูงใจให้จิตเป็นสมาธิแล้วจิตจะตั้งให้เป็นสมาธิขึ้นเฉย ๆ ก็เป็นการยาก

คราวนี้ผู้ที่ได้กล่าววิพากษ์วิจารณ์ต่าง ๆ ก็กล่าววิพากษ์วิจารณ์กันไปต่าง ๆ หาว่าพิธีต่าง ๆ เช่น พรมน้ำมนต์เป็นต้น ไม่ใช่พระพุทธศาสนาเป็นการปฏิบัติผิด และมีการกล่าวหาต่าง ๆ ด้วยถ้อยคำที่รุนแรง จนฟังดู

แล้วก็เป็นการเกินเหตุเกินผลไปก็มีเป็นอันมาก ดั่งนี้ก็เป็นการที่กล่าวไปโดยมิได้พิจารณาให้รอบคอบตามประวัติที่กล่าวถึง ในพระพุทธศาสนาในประเทศถิ่นนั้น ๆ เช่น ในประเทศไทยซึ่งเป็นไปดังกล่าว

คราวนี้ว่าถึงพระพุทธศาสนาเองตั้งแต่ครั้งพุทธกาล ซึ่งได้ปฏิบัติผ่อนปรนให้เหมาะแก่สังคมมนุษย์ตามที่มนุษย์ต้องการก็ได้มีมาแล้วนั้น ก็จะได้เล่าต่อไป แล้วจะแสดงความในรัตนสูตรนี้

พระพุทธเจ้าได้แสดงธรรมผ่อนลงมาก็คือในชั้นแรก เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอน ก็ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนแก่ผู้ที่มาฟังซึ่งเป็นผู้บวชมาแล้วในลัทธิศาสนาที่ต่างคนต่างได้นับถือ คือเป็นบรรพชิตอยู่แล้วบ้าง เป็นคฤหัสถ์แต่ว่าได้มีอุปนิสัยที่ได้อบรมมา สามารถที่จะเข้าถึงธรรมและออกบวชได้เป็นอันมาก ส่วนที่คงเป็นคฤหัสถ์ก็มีน้อย จึงทรงแสดงธรรมเพื่อความสิ้นทุกข์อันเป็นโลกุตตรธรรมเป็นส่วนมาก สำหรับผู้ที่มีอุปนิสัยอ่อนลงมาไม่ถึงกับจะออกบวช ยังอยู่ครองเรือน ก็ทรงแสดงธรรมที่เรียกว่าอนุปุพพิกถา ๕ และอริยสัจจ์ ๔ เป็นพื้น ซึ่งผู้ฟังก็ได้ดวงตาเห็นธรรมซึ่งแสดงว่าเป็นโสดาบันบุคคล ซึ่งก็ยังอยู่ครองเรือนได้

เพราะฉะนั้น แม้ในขั้นต้นนี้ก็ทรงแสดงธรรมเป็น ๒ ระดับ คือระดับสำหรับผู้ออกบวช ก็เป็นธรรมเพื่อสิ้นกิเลสและกองทุกข์อันเป็นโลกุตตรธรรมอย่างสูงดังกล่าว และสำหรับคฤหัสถ์ที่ยังครองเรือนแต่ว่ามีอุปนิสัยที่จะได้ดวงตาเห็นธรรมก็เป็นโลกุตตรธรรมเหมือนกัน ขั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล แต่ก็เป็นโลกุตตรธรรมชั้นต้นยังอยู่ครองเรือน ก็แสดงอนุปุพพิกถา ๕ และอริยสัจจ์ ๔ ดังที่มีเล่าไว้ในพุทธประวัติก็แสดงว่า ทรงแสดงธรรมไว้ ๒ ระดับเป็นส่วนใหญ่

และต่อมาก็ได้ทรงแสดงธรรมผ่อนลงมาอีก จนถึงหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์ภายหน้าเป็นต้น อันเป็นทางคดีโลก ดังที่ท่านได้ประมวลไว้ในหมวดคิหิปฏิบัติในนวโกวาท ก็สำหรับคฤหัสถ์ ฆราวาสผู้ครองเรือนทั่วไปซึ่งจะดำรงชีวิตอยู่ด้วยดีในโลก จึงเป็นการที่ทรงแสดงธรรมผ่อนลงมาตามระดับของบุคคลหรือสังคม แต่ก็ต้องการที่จะให้ครองชีวิตอยู่ด้วยดีในโลก สำหรับผู้ที่จะสละโลกออกบวชปฏิบัติเพื่อสิ้นกิเลสและกองทุกข์ ก็ทรงแสดงธรรมในชั้นสูงปฏิบัติอบรมจิตใจยิ่งขึ้นต่อไป

สำหรับที่ทรงแสดงธรรมผ่อนลงมาจนถึงให้รักษาเจดีย์ และการบูชาที่ตน

ได้เคยปฏิบัติมา ก็เช่นที่แสดงธรรมโปรดชาววัชชีในหมวดธรรมที่เรียกว่าอปริหานิยธรรม ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญโดยส่วนเดียว

อปริหานิยธรรมนั้น สำหรับภิกษุก็แสดงไว้ ๗ ข้อ และสำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน ตลอดจนถึงกลุ่มบุคคลผู้ปกครองแผ่นดินที่ทรงแสดงแก่ชาววัชชี กลุ่มคณะผู้ปกครอง ก็ ๗ ข้อเช่นเดียวกัน และสำหรับที่แสดงแก่ชาววัชชีก็มีข้อหนึ่งว่า เจดีย์ที่เคยนับถือมาของชาววัชชี ก็คงนับถือบูชาเจดีย์เหล่านั้นไม่ทอดทิ้ง ดังนี้จัดว่าเป็นอปริหานิยธรรม ธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่เสื่อม แต่เป็นไปเพื่อความเจริญของชาววัชชีทั้งหลายข้อหนึ่งรวมอยู่ด้วยก็เป็นอันแสดงว่าไม่ทรงขัดขวางต่อเจดีย์ที่เขานับถือบูชากันมา เขานับถือบูชากันมาอย่างไร ก็ให้นับถือกันต่อไปก็ตรัสว่าเป็นไปเพื่อความเจริญไม่เสื่อมจึงแสดงว่า ได้ทรงแสดงธรรมที่ผ่อนปรนเข้าหาขนบธรรมเนียมประเพณีที่บุคคลได้นับถือกันมา โดยที่เป็นขนบธรรมเนียมประเพณีอันไม่ผิดหรือถูกต้องก็ให้นับถือบูชากันต่อไป

ว่าถึงการบูชานั้น อันที่จริง***การบูชายัญ*** ของพราหมณ์ของลัทธิที่นับถือปฏิบัติกันมาก็มีมาก่อนที่พระพุทธเจ้าได้ทรงอุบัติขึ้น ก็เรียกว่าเป็นการบูชาเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เราจึงเรียกว่าการบูชายัญ ก็เป็นการบูชาอย่างหนึ่งเหมือนกัน เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ผู้ที่เคารพนับถือเขาก็แสดงการบูชาด้วยการเคารพ ซึ่งในครั้งพุทธกาลนั้นก็ใช้ดอกไม้ดังที่ได้แสดงไว้ในเรื่องต่าง ๆ ในพระคัมภีร์ เหมือนอย่างนายช่างจัดทำดอกไม้ ก็ใช้ดอกไม้บูชาพระพุทธเจ้าด้วยการโปรยดอกไม้ในที่ ๆ พระพุทธเจ้าเสด็จ โปรยให้ทรงเหยียบหรือโปรยไว้ตามทางหรือว่าโปรยขึ้นไปในอากาศดั่งนี้ก็มี และต่อมา ก็มีเทียนมีธูป เทียนนั้นก็เป็นการบูชาด้วยแสงสว่างให้แสงสว่าง ธูปนั้นก็เป็นการบูชาให้เกิดกลิ่นหอม

สำหรับเทียนและธูปนี้ในคัมภีร์ที่แสดงในครั้งพุทธกาลก็ไม่ได้แสดงไว้ชัดเจนนักว่ามีอย่างไร ก็น่าจะเป็นสิ่งที่มีขึ้นในภายหลังก็ได้ โดยที่ดัดแปลงมาจากการบูชาของท้องถิ่นของประเทศนั้น ๆ เช่น ในเมืองจีนก็ใช้เผาไม้จันทน์ก็แบบธูปเหมือนกัน ก็มาสร้างเป็นธูปแล้วเทียนนั้นก็เป็นการให้แสงสว่างก็มาทำเป็นเทียนสำหรับจุดบูชากันก็บัดนี้มาเป็นดอกไม้ธูปเทียน เป็นอามิสบูชา คือการบูชาด้วยอามิสซึ่งทางพระพุทธศาสนาก็รับรอง และก็แสดงว่า ***การบูชา*** นั้นมี ๒ อย่าง

อามิสบูชา การบูชาด้วยอามิส อย่างหนึ่ง และ***ปฏิบัติบูชา*** การบูชาด้วยการปฏิบัติอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอน ก็ชื่อว่าเป็นการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยการปฏิบัติ และพระพุทธเจ้าก็ตรัสยกย่องว่า ปฏิบัติบูชานี้เป็นการบูชาอย่างสูง

และมาถึงเรื่องการ***เซ่นสรวงบวงสรวง*** การเซ่นสรวงบวงสรวงนั้นนอกจากเพื่อความเคารพแล้ว ยังต้องการเพื่อให้สิ่งที่เซ่นสรวงบวงสรวงนั้นถึงแก่ผู้ที่เซ่นสรวง บวงสรวงด้วย เช่นการเซ่นสรวงบวงสรวงด้วยอาหารต่าง ๆ ก็ต้องการที่จะให้ผู้ที่ตนเซ่นสรวงบวงสรวง เช่น เทพต่าง ๆ นั้นได้มาบริโภคอาหารที่วางไว้เซ่นสรวงบวงสรวงนั้น เพราะฉะนั้น จึงตั้งข้อสังเกตว่าเทวดาองค์ไหนท่านชอบอะไรก็เอาสิ่งนั้นไปถวาย คือไปเซ่นสรวงบวงสรวง นี้เป็นเรื่องของการเซ่นสรวงบวงสรวงอีกอย่างหนึ่ง

แต่ว่าในพระพุทธศาสนานั้นไม่สนับสนุนการเซ่นสรวงบวงสรวงแบบนี้ แต่ว่าได้แสดงให้ทำบุญอุทิศให้อย่างทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย คือผู้ที่ตายเป็นญาติก็ดี เป็นมิตรก็ดี เมื่อผู้ยังอยู่เป็นญาติก็ดี เป็นมิตรก็ดี ต้องการจะทำอะไรให้ไปถึงก็ให้บำเพ็ญทักษิณาที่เรียกว่า***ทักษิณานุปทาน*** ที่แปลว่า การเพิ่มให้ทักษิณาเป็นการที่บำเพ็ญทานแก่พระภิกษุสงฆ์เป็นต้น เช่น ถวายอาหารบิณฑบาต ถวายผ้าและสิ่งที่ควรแก่สมณบริโภคแก่พระภิกษุ และก็ตั้งใจอุทิศส่วนกุศลที่ได้ปฏิบัติกระทำนั้นแก่ท่านผู้ละไปดั่งนี้ และก็มีแสดงว่าหากท่านผู้ละไปนั้น ไปเกิดในภูมิที่จะพึงรับส่วนกุศลได้ อันเรียกว่า ***ปรทัตตูปชีวี*** คือผู้ที่ดำรงชีวิตอยู่อาศัยทาน มีอาหารเป็นต้นที่ผู้อื่นให้แล้วในโลกนี้และอุทิศส่วนกุศลไปให้ ปรทัตตูปชีวีจำพวกนี้เมื่อได้ทราบว่าญาติได้อุทิศส่วนกุศลและได้อนุโมทนาในกุศลที่ญาติได้อุทิศในโลกนี้ ก็ย่อมจะได้เสวยผล เหมือนอย่างได้เสวยอาหาร ได้มีผ้านุ่งห่มเป็นต้น ดังที่ญาติในโลกนี้ได้ทำบุญอุทิศไปให้ แต่ว่าถ้าไปเกิดในภพภูมิอื่นก็ย่อมจะไม่ได้

แต่ถ้าหากว่า ผู้ที่ทำบุญในโลกนี้อุทิศส่วนกุศลกว้าง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งปวง เหมือนอย่างบทสวด *ปุญฺญสฺสิทานิ กตสฺส* ซึ่งสวดกันอยู่ทุกวันนั้น ส่วนกุศลนั้นก็ย่อมจะถึงแก่สัตว์จำพวกนี้ และแม้ว่าจะยังไม่ไปเกิดในภพภูมินั้น เกิดในภพภูมิอื่น หากได้ทราบและได้อนุโมทนาจิต ก็ย่อมจะเป็นกุศล ก็ได้บุญจากการอนุโมทนาอีกเหมือนกัน

แม้เป็นมนุษย์ด้วยกัน ยังอยู่ด้วยกันในโลกนี้ เมื่อใครทำบุญแล้วอุทิศส่วนกุศลให้กันแผ่ส่วนกุศลให้กันแบ่งส่วน

กุศลให้กัน และเมื่อได้ทราบแล้วก็อนุโมทนาในการบำเพ็ญกุศลของกันและกันแล้ว ผู้ที่อนุโมทนานั้นแม้ไม่ได้ทำเองก็ได้บุญเพราะอนุโมทนาอีกเหมือนกัน เพราะทำจิตใจให้แช่มชื่นผ่องใส ทำให้นิยมในการบุญ

เพราะฉะนั้น จึงมีธรรมเนียมปฏิบัติในพุทธศาสนา ดั่งนี้ คือว่าแทนที่จะไปเซ่นสรวงบวงสรวงด้วยอาหารเป็นต้น ก็มาทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แทน และแม้ว่าทำบุญทุกอย่างทั่วไป อุทิศส่วนกุศลให้สรรพสัตว์ และอุทิศส่วนกุศลให้แม้แต่คนเช่น มิตรสหายที่ยังดำรงชีวิตอยู่นี้ และเมื่อต่างได้ทราบอนุโมทนาต่างก็ได้บุญเพราะอนุโมทนา เพราะฉะนั้น ในหมวดของบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ จึงมีแสดงไว้ ๒ ข้อ ข้อหนึ่งนั้นก็คือว่าบุญสำเร็จด้วยการให้ส่วนกุศล เรียกว่า ***ปัตติทานมัย*** อีกข้อหนึ่ง บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนาส่วนกุศล เรียกว่า ***ปัตตานุโมทนามัย*** ต่างก็เป็นบุญด้วยกัน นี้เป็นธรรมเนียมในพระพุทธศาสนา

คราวนี้ยังมีธรรมเนียมที่ติดมาจากบวงสรวงด้วยข้าวน้ำเป็นต้น และธรรมเนียมบวงสรวงด้วยข้าวน้ำเป็นต้น ในตะวันออกนั้นเช่นชาวจีนเป็นต้น หรือชาวไทยที่นับถือขนบธรรมเนียมมาจากชาวจีน หรือว่าเป็นขนบธรรมเนียมของตนเองก็ได้ เช่นการใช้ข้าวน้ำ***บูชาศพ***ของผู้ตาย ตั้งศพไว้ ถึงเวลาก็เอาสำรับมีข้าวและกับไปบูชาศพ บางทีก็ไปเคาะโลงด้วยว่าเอามาตั้งไว้ให้แล้ว คล้าย ๆ ให้วิญญาณมาบริโภคอาหารที่ตั้งไว้ให้นั้น ในเมื่อศพยังตั้งอยู่ ก็มีธรรมเนียมเอาอาหารมาตั้งให้ศพตามเวลาอาหารหรือตามเวลาที่ญาติมิตรผู้ยังอยู่ต้องการจะทำก็ตาม และบางทีเมื่อไม่มีศพเป็นกระดูกแล้ว ถึงคราวก็เอามาตั้งบูชาอัฐิของบรรพบุรุษเป็นต้น ก็คล้ายกับว่าบรรพบุรุษนั้นที่เป็นกระดูกก็ดีหรือตั้งเป็นศพก็ดี มารับประทานอาหารด้วยได้ คล้าย ๆ อย่างนั้น

และก็มีธรรมเนียมติดมา เหมือนอย่างการบำเพ็ญกุศลในพระพุทธศาสนา เมื่อนิมนต์พระมาบำเพ็ญกุศล ก็มีตั้งพระพุทธรูปไว้บนโต๊ะพระ และพระสงฆ์ก็นั่งโดยมากนั่งต่อจากโต๊ะพระ และเมื่อถึงเวลาถวายอาหารบิณฑบาตพระสงฆ์ ก็เอาสำรับไปตั้งถวายพระพุทธรูปด้วย แต่ว่าเพราะว่าทางพระพุทธศาสนาไม่แสดงให้ปฏิบัติการเซ่นสรวงแบบนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ใช้คำว่าเซ่นสรวงพระพุทธเจ้า แต่มาเรียกว่า ***บูชาข้าวพระ*** บางทีก็เป็นสำรับเท่ากับของพระ บางทีก็เป็นสำรับเล็ก ๆ เอามาถวายพระพุทธรูป เป็นการบูชาข้าวพระ และการบูชาข้าวพระนี้ ก็เป็นธรรมเนียม

สำหรับวัดนี้ด้วย ดังท่านทั้งหลายจะเห็นว่าในพระอุโบสถนั้น มีบาตรเล็ก ๆ อยู่ และตอนเช้าก็มีอาหารไปใส่บาตรเล็ก ๆ นั้นตั้งไว้ และเวลาพระเถระผู้นำสวดมนต์จุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัยก็เปิดฝาบาตรเล็ก ๆ ที่มีอาหารใส่อยู่และมีน้ำด้วยเป็นการบูชาข้าวพระ และก็ถือกันมาว่าเป็นหน้าที่เจ้าอาวาสจะต้องคอยจัดอาหารสำหรับบูชาข้าวพระในพระอุโบสถสืบต่อกันมา ก็ติดต่อมาจากการเซ่นสรวงนี้เอง แต่ว่าแม้เมื่อไม่นับถือการเซ่นสรวงแล้ว ก็เปลี่ยนมาเรียกว่าเป็นการบูชา เพราะว่า พระพุทธเจ้านั้นไม่มีวิญญาณ พระองค์นิพพานแล้ว และแม้ว่าผู้ที่ยังไม่นิพพานยังมีวิญญาณ อันหมายความว่ายังท่องเที่ยวไปอยู่ ก็ไม่ใช่ฐานะที่จะบริโภคอาหารแบบนี้เหมือนอย่างคนที่ยังดำรงชีวิตอยู่ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น การที่จะทำบุญอุทิศให้กันได้ก็ต้องโดยอาศัยการทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ ดังแบบที่ชาวพุทธได้นับถือปฏิบัติกันอยู่ นี้เป็นการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา

แต่ว่าสำหรับที่เป็นรูปร่างภายนอกก็ติดเป็นธรรมเนียมเหมือนอย่างเซ่นสรวง ดังเรื่องการบูชาข้าวพระที่เล่ามานั้น และก็เรียกว่าเป็นการบูชาข้าวพระ แต่ว่าเมื่อดูภายนอกไม่อธิบายแล้ว ก็เหมือนอย่างเอาไปเซ่นสรวงเหมือนกัน แต่อันที่จริง ไม่ใช่ แต่ว่าแบบปฏิบัติที่เป็นวัตถุหรือเป็นกิริยาในภายนอกนั้นก็คล้ายคลึงกัน เพราะว่าติดกันมา ยังไม่หมดไปทีเดียว ยังเป็นอาการที่สืบเนื่องกันมา ก็เป็นประเพณีที่นิยมกันอยู่ เพราะฉะนั้น ก็เป็นมาอย่างนี้ และธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันอยู่ในประเพณีทำบุญในประเทศไทยเรานี้และแม้ในประเทศอื่น

ก็ดังที่ได้กล่าวแล้วว่า สำหรับในรูปพิธีนั้นก็ติดมาจากลัทธิศาสนาก่อน ๆ บ้าง ที่แทรกเข้ามาบ้าง แต่ว่าเมื่อคนทั้งหลายพอใจในรูปแบบของพิธีอันใดก็รับเอารูปแบบของพิธีอันนั้นมาผสมเข้า แต่ก็เป็นเพียงรูปแบบพิธี เช่นแบบพิธีล่ามสายสิญจน์โยงสายสิญจน์อันนี้ก็ไม่ใช่ตัวพระพุทธศาสนา มาจากลัทธิศาสนาอื่นที่ปฏิบัติกัน ดังเช่นจะสวดมนต์ทำพิธีก็โยงสายสิญจน์กับพระพุทธรูป แล้วพระก็ถือสายสิญจน์สวดมนต์กัน และหากจะทำวัตถุอะไรให้เป็นมงคล ก็เอามาโยงสายสิญจน์เข้าด้วย แล้วก็มีพิธีหยดเทียนทำน้ำมนต์ ในขณะที่สวดมนต์ เรียกว่าทำน้ำพระพุทธมนต์ ก็เป็นรูปแบบพิธีที่นับถือปฏิบัติกันมาดังนี้ โดยนำเอามาจากลัทธิศาสนาอื่น และก็เป็นแบบที่ประชาชนนิยมเรียกว่า***พิธี*** เพราะฉะนั้น ***รูปแบบพิธี***ทั้งหลายเป็น

อันมากนั้นจึงมาจากศาสนาอื่น คือ ศาสนาพราหมณ์ที่ปนเข้ามากับพระพุทธ-ศาสนาในยุคนั้น แต่ว่าสาระแก่นสาร หรือหัวใจสำหรับที่เป็นชาวพุทธนั้น ก็เป็นตัวพระพุทธศาสนา

โดยที่พระสูตรนี้ตามตำนาน แสดงว่า ได้เกิดภัยขึ้น ๓ ประการในเมืองเวสาลี ขัตติยะทั้งหลายแห่งกรุงเวสาลีจึงได้เชิญเสด็จพระพุทธเจ้าจากกรุง-ราชคฤห์มาสู่กรุงเวสาลีเพื่อระงับภัยทั้ง ๓ ประการนั้น คือ ***ทุพภิกขภัย*** ภัยที่เกิดจากข้าวยากคือหาภิกษาสำหรับบริโภคได้ยากเพราะฝนแล้ง ***อมนุษย-ภัย*** ภัยที่เกิดจากอมนุษย์ และ***โรคภัย*** ภัยที่เกิดจากโรค

ฉะนั้น จึงจะกล่าวถึง เรื่อง***อมนุษย์*** อันหมายถึงบรรดา ***โอปปาติกะ*** คือ จำพวกที่เรียกว่า ลอยเกิดทั้งหลาย ดังที่เราเรียกกันว่าเทพดาบ้าง ***ผี***ต่าง ๆ บ้างเป็นต้น ฉะนั้น ก็จะกล่าวถึง***โยนิ*** คือ***กำเนิด*** ที่แสดงไว้ในพระพุทธศาสนาว่ามีอยู่ ๔ คือ

๑. ***ชลาพุชะ*** เกิดในครรภ์ กำเนิดชลาพุชะนั้นได้แก่กำเนิดมนุษย์และกำเนิดเดียรัจฉานที่คลอดออกเป็นตัวและดูดนม เช่น โค กระบือ สุนัข แมว เป็นต้น

๒. ***อัณฑชะ*** เกิดในไข่ ได้แก่กำเนิดเดียรัจฉานที่เกิดในไข่ก่อนแล้วจึงฟักออกเป็นตัว เช่น ไก่ เป็ด นก เป็นต้น

๓. **สังเสทชะ** กำเนิดในเถ้าไคล หมายเอากำเนิดเดียรัจฉานที่เกิดในของโสมม เช่น หมู่หนอน

๔. ***โอปปาติกะ*** เกิดผุดขึ้นหรือที่เรียกว่าลอยเกิด ได้แก่ กำเนิดเทวดาและสัตว์นรก เป็นต้น เทวดาก็ดี สัตว์นรกก็ดี ไม่ได้เกิดด้วยกำเนิด ๓ ข้างต้น เกิดผุดขึ้นในทันใด โตใหญ่เป็นวิญญูชนทีเดียว หาได้เป็นทารกมาก่อนไม่ เมื่อจุติตายก็หายวับไปไม่ทิ้งซากไว้

สำหรับ ๓ กำเนิดข้างต้น ถ้าจะแยกให้ชัดจากกำเนิดอัณฑชะ เกิดในไข่ ควรแบ่งดังนี้

จำพวกเกิดในไข่ฟักแล้วเป็นตัวเติบขึ้น นับเข้าในจำพวกสัตว์เป็นอัณฑชะ

จำพวกเกิดในไข่หรือไม่ปรากฏว่าเกิดจากอะไร เช่น หนอนและแมลงต่าง ๆ จัดเป็นสังเสทชะ เกิดในเถ้าไคล

อีกอย่างหนึ่ง น่ากำหนดว่า จำพวกมีเลือดแดงเกิดในอัณฑชะ เกิดในไข่ จำพวก มีเลือดเหลือง จัดเป็นสังเสทชะ เกิดในเถ้าไคล โดยเค้าเงื่อนก็สมกัน

สำหรับจำพวกที่เรียกว่า ***อมนุษย์*** ก็หมายถึงจำพวกที่เป็นโอปปาติกะ คือ เกิดผุดขึ้นดังแสดงในโยนิคือกำเนิดทั้ง ๔ นี้ สำหรับในพระสูตรนี้ได้เรียกจำพวก อมนุษย์ว่า ภูตะ ที่ไทยเราก็เรียกเหมือนกัน เช่น ***ภูตผี ภูต*** ก็มาจาก ภูตะนี้เอง

แต่คำว่า ***ภูตะ*** ใช้หมายความได้หลายอย่าง ตามศัพท์ ภูตะ แปลว่า ผู้ที่เป็นแล้วหรือสิ่งที่เป็นแล้ว บางแห่งก็หมายถึงขันธ์ ๕ บางแห่งก็หมายถึงธาตุทั้ง ๔ ดังที่เรียกว่า มหาภูตรูป รูปที่เป็นภูตใหญ่ทั้ง ๔ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม บางแห่งก็หมายถึงพระอรหันตขีณาสพ เรียกว่า ภูตะ บางแห่งก็หมายถึงสรรพสัตว์หรือสัตวโลกทั้งหมดเรียกว่า ภูตะ ทั้งนั้น บางแห่งก็หมายถึงถ้อยคำที่เป็นจริงหรือที่มีอยู่ บางแห่งก็หมายถึงภูตคามคือพวกต้นไม้ เพราะฉะนั้น ภูตะจึงมีความหมายหลายอย่าง และที่หมายจำเพาะถึงจำพวกโอปปาติกะที่เป็นชั้นต่ำ ดังที่เราเรียกว่าภูตผี ดั่งนี้ก็มี

สำหรับที่หมายถึงสรรพสัตว์นั้น ยังมีคำที่คู่กัน คือ สัมภเวสีกับภูตะ ***สัมภเวสี*** นั้นแปลว่า สัตว์ผู้แสวงหาสมภพคือแสวงหาที่เกิด สัตว์ผู้ที่ได้เกิดและเกิดแล้วเป็นในชาติภพใดชาติภพหนึ่งก็ตามเรียกว่าภูตะ สำหรับสัมภเวสีและภูตะนี้ใช้คู่กัน ดังกล่าวถึงในกรณียเมตตสูตร

แต่สำหรับในรัตนสูตรนี้ เมื่อยกตำนานขึ้นมาอ้าง ภูตะที่หมายถึง ก็น่าจะหมายถึงพวกภูตผีตามที่เชื่อถือกัน เพราะว่ามาก่อภัยให้แก่หมู่มนุษย์เป็นภัยอย่างหนึ่งในภัยทั้ง ๓ คือ อมนุษยภัย แต่ว่าในพระสูตร พระอาจารย์ได้อธิบายคลุมหมดว่า ภูตะที่หมายถึงในพระสูตรหมายถึงจำพวกอมนุษย์ทั้งหมด จะเป็นเทพดาก็ได้ต่ำกว่าก็ได้ เพราะจะเป็นเทพดาหรือจะเป็นจำพวกไหนก็ตาม ก็เป็นอมนุษย์ที่แปลว่าไม่ใช่มนุษย์ด้วยกันทั้งนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงว่าหมายคลุมทั้งหมด

และเรื่องกำเนิดโอปปาติกะนี้ก็ได้เป็นที่เชื่อถือกันมาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วทรงแสดงธรรมสั่งสอนก็ได้แสดงถึง และก็ได้มีเรื่องที่เล่าในตำนานพระพุทธศาสนาว่ามีเทพดามาเฝ้าพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสตอบปัญหาเทวดาเหล่านี้เป็นต้น ก็มีเล่าว่า เทพดาได้มาเฝ้ากราบทูลถามปัญหาเรื่องมงคลดังที่ได้แสดงแล้ว เพราะฉะนั้น จึงจะได้จับแสดง ในตัวพระสูตรต่อไปซึ่งแสดงในตำนานว่า

เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จมาถึงประตูเข้าเมืองเวสาลี ก็ได้แสดงพระสูตรนี้แก่พระอานนทเถระ และโปรดให้พระอานนทเถระเดินไปตามกำแพงรอบเมืองเวสาลี ซึ่งพระอานนทเถระท่านก็สาธยายพระสูตรนี้ และท่านก็ประพรมน้ำจากบาตรพระพุทธเจ้าไปทั่วเมืองเวสาลี สำหรับตัวรัตนสูตรได้มีแสดงไว้ดังที่สวดกันว่า *ยานีธ*

ภูตานิ สมาคตานิ ภุมฺมานิ วา ยานิว อนฺตลิกฺเข เป็นต้น ที่แปลความว่า *หมู่ภูตเหล่าใดที่เป็นผู้อาศัยอยู่ตามภาคพื้นแผ่นดินอันเรียกว่า ภุมมะ หรือดังที่ไทยเรียกว่า**พระภูมิ** หรือว่าเหล่าใดที่อยู่ในอากาศซึ่งมาประชุมกันแล้วในที่นี้ ขอหมู่ภูตทั้งปวงจงเป็นผู้มีใจดี และจงฟังภาษิตโดยเคารพนี้* เป็นคำแปลของคาถาที่ ๑

เพราะเหตุนั้นแล ท่านภูตทั้งปวงจงตั้งใจฟังกระทำไมตรีจิตในหมู่มนุษยชาติ ประชุมชนมนุษย์เหล่าใดย่อมนำไปซึ่งพลี ดังที่เรียกว่าสังเวยทั้งกลางวันกลางคืน เพราะเหตุนั้นแล ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาท รักษาหมู่มนุษย์เหล่านั้น นี้เป็นคำแปลคาถาที่ ๒

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ อันใดอันหนึ่งในโลกนี้หรือโลกอื่น หรือรัตนะอันใดอันประณีตในสวรรค์ รัตนะอันนั้นเสมอด้วยพระตถาคตเจ้าไม่มีเลย แม้อันนี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้าด้วยด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี นี้เป็นคำแปลของคาถาที่ ๓ เป็นคาถาที่แสดงถึงพระพุทธรัตนะ

พระศากยมุนีเจ้ามีพระหฤทัยดำรงมั่น ได้บรรลุธรรมอันใดเป็นที่สิ้นกิเลสเป็นที่สิ้นราคะ เป็นอมฤตธรรมอันประณีต สิ่งไร ๆ เสมอด้วยพระธรรมย่อมไม่มี แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี นี้เป็นคำแปลของคาถาที่ ๔ แสดงถึงธรรมรัตนะ

รัตนะคือพระธรรมที่เป็นส่วนอสังขตธรรม ธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ทรงสรรเสริญแล้วซึ่งสมาธิอันใดว่าเป็นธรรมอันสะอาด บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวซึ่งสมาธิอันใด ว่าให้ผลโดยลำดับ สมาธิอื่น เสมอด้วยสมาธินั้นย่อมไม่มี แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี นี้เป็นคำแปลของคาถาที่ ๕ แสดงถึงธรรมรัตนะคือพระธรรมที่เป็นส่วนสังขตธรรม ธรรมที่ยังมีปัจจัยปรุงแต่ง

ได้แสดงคำแปลแล้ว ๕ คาถา

คาถาที่ ๑ ขอให้ภูตทั้งหลายคือหมายถึงหมู่***อมนุษย์*** ทั้งที่เป็นเทพทั้งที่มิใช่เทพทุกชั้น ทุกจำพวก ซึ่งสรุปเข้าเป็นพวกที่อยู่ในพื้นพิภพและจำพวกที่อยู่ในอากาศซึ่งมาประชุมกัน ให้เป็นผู้มีใจดี ฟังภาษิตโดยเคารพ

คาถาที่ ๒ มีความแสดงขอให้ภูตทั้งปวงกระทำไมตรีจิตในหมู่มนุษย์ เป็นผู้ไม่ประมาท รักษาหมู่มนุษย์

คาถาที่ ๓ แสดงถึงพระ ***พุทธรัตนะ*** รัตนะคือพระพุทธเจ้าซึ่งไม่มีรัตนะอื่นเสมอเหมือน จึงจะแสดงถึงความหมายของคำว่ารัตนะ

คำว่า ***รัตนะ*** นั้นตามศัพท์ก็แปลว่า สิ่งที่นำความยินดี คือให้เกิดให้เจริญความยินดี หมายถึงสิ่งที่กระทำให้เกิดความยำเกรง สิ่งที่มีค่ามาก สิ่งที่ไม่มีสิ่งอื่นเสมอเหมือน หรือว่าชั่งไม่ได้เปรียบไม่ได้ สิ่งที่หาดูได้ยาก สิ่งที่เป็นของบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม สิ่งที่ทำให้เกิดความยินดีอันมีลักษณะดังกล่าวนี้ได้ชื่อว่ารัตนะ และก็อาจแบ่งได้เป็นรัตนะที่มีวิญญาณกับรัตนะที่ไม่มีวิญญาณ

รัตนะที่มีวิญญาณนั้นก็แบ่งได้เป็นมนุษย์ก็ได้ สัตว์เดียรัจฉานก็ได้ รัตนะที่ไม่มีวิญญาณนั้นก็ได้แก่วัตถุต่าง ๆ เช่นที่เป็นมณีรัตนะเป็นต้น

สำหรับรัตนะที่มีวิญญาณนั้น มนุษย์ก็ย่อมประเสริฐกว่าสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลาย และบรรดามนุษย์ทั้งหลายนั้นพระพุทธเจ้าก็ทรงอุบัติในกำเนิดมนุษย์ได้ทรงเป็นรัตนะที่ประณีต ก็คืออุดมหรือประเสริฐสุด และก็เป็นรัตนะที่อุดมหรือประเสริฐสุดทั้งในมนุษย์ทั้งในสวรรค์ทั้งหลายนี้เป็นความหมายของคำว่ารัตนะ และในคาถาที่ ๓ ก็ได้แสดงถึง พระ***พุทธรัตนะ*** ในคาถาที่ ๔ ได้แสดถึงพระ***ธรรมรัตนะ*** คือพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้ อันเป็น***วิราคธรรม อมตธรรม*** อันเป็นที่สิ้นกิเลสและกองทุกข์ ที่เรียกว่า ***ขยธรรม*** ไม่มีกิเลสเป็นเครื่องย้อมใจจึงเรียกว่า ***วิราคะ*** เป็นอมตธรรม ธรรมที่ไม่ตาย จึงเรียกว่า อมตธรรม จึงหมายถึงนิพพานอันเป็น***อสังขตธรรม*** ธรรมที่ไม่ถูกปรุงแต่งหรือเรียกว่า ***วิสังขาร*** ไม่มีการปรุงแต่งไม่มีความปรุงแต่งทั้งหมด อันเป็นธรรมสุดยอดในพระพุทธศาสนา

ในคาถาที่ ๕ ก็ได้แสดงธรรมรัตนะชี้เอา ***อนันตริกสมาธิ*** ที่หมายความว่าเป็นสมาธิที่ให้ผลโดยลำดับ คือให้ผลต่อไปเลย จึงหมายถึงสมาธิที่เป็นมรรคอันสืบต่อไปถึงผล ที่ว่ามรรคนั้นก็คืออริยมรรค ผลนั้นก็คืออริยผล สมาธิที่เป็นอริยมรรคชื่อว่า อนันตริกสมาธิ สมาธิที่ให้ผลสืบต่อไปเป็นลำดับทีเดียว คือสืบต่อไปถึงอริยผลโดยลำดับทีเดียว ก็เป็นสังขตธรรม แต่เป็น ***ยอดของสังขตธรรม***

สังขตธรรมนั้นแปลว่า ธรรมที่ถูกปรุงแต่ง เป็นสังขารคือเป็นสิ่งที่ปรุงแต่ง ก็หมายได้ทั้งที่เป็นฝ่ายชั่วทั้งที่เป็นฝ่ายดี เมื่อปรุงแต่งชั่ว ก็เป็นฝ่ายชั่ว เมื่อปรุงแต่งดีก็เป็นฝ่ายดี ปรุงแต่งชั่วนั้นก็คือปรุงแต่งบาปอกุศลต่าง ๆ หมายความว่าทำบาปทำอกุศลต่าง ๆ ก็เรียกว่า ***อปุญญาภิสังขาร*** ปรุงแต่งกรรมที่มิใช่บุญ ปรุงแต่งดีก็คือทำกุศลทำบุญต่าง ๆ เป็นปรุงแต่งดีก็เรียกว่า ***ปุญญาภิสังขาร*** ปรุงแต่งบุญ

ในการปรุงแต่งทั้ง ๒ นี้ การปรุงแต่งบุญกุศลอันเป็นปุญญาภิสังขารย่อมดีกว่า และแม้ในการปรุงแต่งบุญนั้น เมื่อปรุงแต่งบุญจนถึงเป็นมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น มีสัมมาสมาธิเป็นที่สุด ซึ่งมรรคมีองค์ ๘ ที่ปรุงแต่งนี้ก็คือที่ได้ปฏิบัติ ดังที่ได้ปฏิบัติทำบุญทำกุศล ปฏิบัติในศีล สมาธิ ปัญญา ปฏิบัติในมรรคมีองค์ ๘ กันอยู่ จนถึงเป็นอริยมรรค ยกเอาสมาธิขึ้นเป็นที่ตั้ง ก็คือที่เรียกว่า อนันตริกสมาธิ อนันตริกสมาธินี้แหละพระพุทธเจ้าก็ตรัสว่าวิราคธรรมคือนิพพานดังกล่าว ก็เป็น***ยอดของอสังขตธรรม***ทั้งหมด ดั่งนี้

ต่อจากนี้ก็ถึงคาถาที่ ๖ ว่า *เย ปุคฺคลา อฏฺฐ สตํ ปสตฺถา* เป็นต้นที่แปลความว่า

บุคคลเหล่าใด ๘ จำพวก ๔ คู่ หรือว่าบุคคลเหล่าใด ๑๐๘ จำพวก อันสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญแล้ว บุคคลเหล่านั้นเป็นสาวกของพระสุคต ควรแก่ทักษิณาทาน ทานทั้งหลาย อันบุคคลถวายในท่านเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

ในคาถาที่ ๖ นี้ ***บุคคล ๘*** จำพวก ๔ คู่ก็คือพระอริยบุคคลดังที่ระบุในสังฆคุณ *จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา* บุรุษบุคคล ๔ คู่ เป็นบุรุษบุคคล ๘ จำพวก ก็คือ บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลคู่หนึ่ง บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิมรรค บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในสกทาคามิผลคู่หนึ่ง บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิผลคู่หนึ่ง บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตมรรค บุรุษบุคคลผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผลอีกคู่หนึ่ง

อีกอย่างหนึ่ง *อฏฺฐสตํ* ในคาถานี้แปลว่า *๑๐๘* ก็ได้แก่ โสดาบัน ๓ จำพวก คือโสดาบันที่เรียกว่า ***เอกพีชี*** มีพืชเป็นอันเดียว อันหมายความว่าจะมาเกิดอีกชาติเดียว โสดาบันที่เป็น***โกลังโกละ*** คือที่จะเกิดอีก ๒-๓ ชาติ โสดาบันที่เป็น***สัตตักขัตตุปรมะ*** คือโสดาบันที่จะมาเกิดอีก ๗ ชาติเป็นอย่างยิ่ง

สกทาคามี ๓ จำพวกคือที่บรรลุผลในกามภพ ในรูปภพ ในอรูปภพ

และทั้งหมดนี้ก็แบ่งออกเป็น ๔ ตามปฏิปทาคือการปฏิบัติ กล่าวคือบางท่านปฏิบัติลำบากทั้งรู้ได้ช้า บางท่านปฏิบัติลำบากแต่รู้ได้เร็ว บางท่านปฏิบัติสะดวกแต่รู้ได้ช้า บางท่านปฏิบัติสะดวกทั้งรู้ได้เร็ว ก็เป็น ๒๔

ส่วนอนาคามีเป็น ๕ จำพวกก่อนคือท่านผู้ที่จะปรินิพพานในระหว่างอายุ

ยังไม่ถึงกึ่ง ท่านผู้ที่จะปรินิพพานต่อเมื่ออายุพ้นกึ่งแล้วจวนถึงที่สุด ท่านผู้จะปรินิพพานด้วยต้องใช้ความเพียรเรี่ยวแรง ท่านผู้ที่จะปรินิพพานด้วยไม่ต้องใช้ความเพียรนัก ท่านผู้มีกระแสเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ ทั้ง ๕ จำพวกนี้สำหรับที่ไปเกิดในสุทธาวาสชั้นอวิหา และก็ ๕ จำพวกสำหรับท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสชั้นอตัปปา อีก ๕ จำพวกสำหรับท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสชั้นสุทัสสา อีก ๕ จำพวกสำหรับท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสชั้นสุทัสสี แต่ว่า ๔ จำพวกสำหรับท่านผู้ไปเกิดในสุทธาวาสชั้นที่สุดคืออกนิฏฐภพ อกนิฏฐสุทธาวาสก็รวมเป็นอนาคามี ๒๔

ส่วนอรหันตบุคคล ๒ คือที่เป็น ***สุกขวิปัสสกะ*** คือผู้ที่มีปัญญาตรัสรู้เห็นแจ้งแต่เพียงอย่างเดียว ไม่มีผลอย่างอื่นอันจะพึงได้จากสมาธิซึ่งถึงฌานกับพระอรหันต์ซึ่งเป็น ***สมถญาณิกะ*** คือที่ได้ปฏิบัติทางสมาธิถึงฌานมาก่อนเป็นผู้ที่ได้บรรลุอรหัตตมรรค อรหัตตผลแล้ว ก็มีพลังทางสมาธิอย่างอื่นอีกด้วยกับท่านผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้ง ๔ ก็รวมเป็นทั้งหมดตั้งแต่โสดาบันดังกล่าวมาจนถึงอรหันตบุคคลเป็น ๕๔ และจำแนกออกเป็นฝ่ายที่เรียกว่า ***สัทธาธุระ*** คือมีศรัทธานำหน้า กับฝ่ายที่เรียกว่า ***ปัญญาธุระ*** คือมีปัญญานำหน้า ก็เป็น ๑๐๘ ก็เป็นการแสดงสังฆรัตนะเริ่มต้น

ต่อจากคาถาที่ ๖ ที่แสดงพระสังฆรัตนะ บุรุษบุคคล ๘ สี่คู่ หรือว่า ๑๐๘ ดังกล่าว จึงถึงคาถาที่ ๗ ว่า *เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทฬฺเหน* เป็นต้น แปลความว่า

พระอริยบุคคลทั้งหลายเหล่าใดในพระศาสนาพระโคดมเจ้า ประกอบดีแล้ว มีใจมั่นคง มีความใคร่ออกไปแล้ว พระอริยบุคคลทั้งหลายเหล่านั้น ถึงพระอรหัตตผลที่ควรถึง หยั่งเข้าสู่อมตธรรม ธรรมที่ไม่ตายคือพระนิพพาน ได้ความดับกิเลส โดยเปล่า ๆ อันหมายความว่าไม่ต้องซื้อหาแล้วเสวยผลอยู่ แม้อันนี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์

ในคาถานี้แสดงถึงพระอริยบุคคลขั้นบรรลุถึงอรหัตตผลเป็นพระอรหันต์

คาถาที่ ๘ ว่า *ยถินฺทขีโล ปฐวึ สิโต สิยา* เป็นต้น แปลความว่า *เสาเขื่อนที่ลงดินแล้วไม่หวั่นไหวด้วยพายุ ๔ ทิศฉันใด*

ผู้ใด เล็งเห็นอริยสัจจ์ทั้งหลาย เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นสัตบุรุษผู้ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม อุปมาด้วยอินทขิลคือเสาเขื่อนหินที่ปักลงแน่นสู่พื้นแผ่นดินไม่หวั่นไหว ฉะนั้น

แม้อันนี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้ท่านพระอาจารย์ผู้อธิบายแสดงว่า หมายถึงพระอริยบุคคลขั้นโสดาบัน แต่ในเนื้อความมิได้ระบุถึงว่าขั้นไหน และถ้าพิจารณาถึงข้อที่ว่า เห็นอริยสัจจ์จนถึงไม่หวั่นไหว เหมือนดังเสาเขื่อนที่ลงดินแล้วไม่หวั่นไหวด้วยพายุ ๔ ทิศ ที่จะไม่หวั่นไหวจริง ๆ นั้น ก็จะต้องถึงขั้นเป็นพระอรหันต์ แต่ว่าขั้นพระโสดาบันนั้นก็ชื่อว่าเป็นขั้นที่ได้เริ่มเห็นอริยสัจจ์ทั้ง ๔ แล้ว ฉะนั้นความไม่หวั่นไหวก็ย่อมจะเริ่มมี

คาถาที่ ๙ ว่า *เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ* เป็นต้น แปลความว่า

พระโสดาบันจำพวกใด กระทำให้แจ้งอยู่ซึ่งอริยสัจจ์ทั้งหลาย อันพระศาสดาผู้มีปัญญาอันลึกซึ้งแสดงดีแล้ว

พระโสดาบันจำพวกนั้น ยังเป็นผู้ประมาทก็ดี ถึงกระนั้น ท่านย่อมไม่ถือเอาภพที่ ๘ (คือเกิดอีกอย่างมาก ๗ ชาติ) แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้แสดงถึงพระโสดาบันซึ่งละสังโยชน์ได้เด็ดขาด ๓ ข้อใน ๑๐ ข้อ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่ายังเป็นผู้ประมาทอยู่บ้าง ยังละความประมาทไม่ได้หมดสิ้น เป็นพระอรหันต์เมื่อใดจึงละความประมาทได้หมด แต่ว่าถึงอย่างนั้นก็จะมาเกิดอีกอย่างมาก เพียง ๗ ชาติ ไม่ถึงชาติที่ ๘

คาถาที่ ๑๐ ว่า *สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย* แปลความว่า

สักกายทิฏฐิความเห็นยึดถือกายของตน วิจิกิจฉา ความลังเลเคลือบแคลงสงสัย สีลัพพตปรามาส ความลูบคลำคือยึดถือศีลและวัตร อันใดอันหนึ่งยังมีอยู่ ธรรมเหล่านั้น อันพระโสดาบันละได้แล้ว ด้วยทัสสนสมบัติ คือความถึงพร้อมความเห็นคือความรู้ที่เป็นเครื่องเห็นจริง หมายถึงโสดาปัตติมรรคทีเดียว

อนึ่ง พระโสดาบันเป็นผู้พ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔ ไม่อาจเพื่อจะกระทำอภิฐานทั้ง ๖ (คืออนันตริยกรรม ๕ และการเข้ารีต ถือลัทธิศาสนาอื่น) แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้ก็แสดงถึงพระโสดาบันซึ่งละสังโยชน์ทั้ง ๓ ข้อต้นได้ด้วยทัสสนสมบัติ คือเริ่มที่จะเห็นอริยสัจจ์แล้ว อันหมายถึงโสดาปัตติมรรค และแสดงว่าท่านเป็นผู้พ้นจากอบายทั้ง ๔ อบายทั้ง ๔ นั้นก็ได้แก่นรก กำเนิดเดียรัจฉาน เปรตวิสัยคือกำเนิดเปรต และอสุรกายดังที่เรียกกันว่าผี จะไม่กระทำอนันตริยกรรมทั้ง ๕ และจะไม่มีการไปเข้ารีตถือศาสดาอื่น

คาถาที่ ๑๑ ว่า *กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ* เป็นอาทิ ความว่า

พระโสดาบันนั้น ยังกระทำบาปกรรมด้วยกายหรือวาจาหรือใจได้บ้าง (เพราะความพลั้งพลาด) ถึงกระนั้นท่านไม่ควรปกปิดบาปกรรมอันนั้น ความเป็นผู้มีทางพระนิพพานอันเห็นแล้ว ไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้แสดงว่า พระโสดาบันเพราะเหตุที่ยังมีสังโยชน์จะต้องละออกถึง ๗ ข้อ เพราะว่าท่านละได้ ๓ ฉะนั้นจึงยังกระทำบาปกรรมด้วยกายหรือวาจาหรือใจได้บ้าง เพราะความพลั้งพลาด บาปกรรมที่โสดาบันบุคคลยังจะทำอยู่บ้างนั้นไม่ได้หมายถึง บาปกรรมที่เป็นขั้นให้ไปอบาย เพราะว่าท่านจะไม่ต้องไปอบายอีกต่อไป คือจะไม่ต้องไป ตกนรก ไม่ต้องไปถือกำเนิดเป็นสัตว์เดียรัจฉาน ไม่ต้องไปเกิดเป็นเปรต ไม่ต้องไปเกิดเป็นอสุรกาย คือผี ภูตผีที่ต้องหลอกหลอนต่าง ๆ ซึ่งผู้ที่ทำบาปกรรมจะต้องไปเกิดในอบายเช่นนั้น ก็ยังอยู่ในภูมิที่เป็นปุถุชนที่แปลว่าบุคคลที่มีกิเลสหนาแน่น และบาปกรรม ที่จะให้ไปอบายนั้น ก็เช่นบาปกรรมที่เกิดจากการฆ่าเขาบ้างที่เรียกว่าปาณาติบาต ลักของเขาบ้างที่เรียกว่าอทินนาทาน ประพฤติผิดในกามบ้าง ที่เรียกว่า กามมิจฉาจาร พูดเท็จ หลอกลวงที่ทำให้เขาเสียประโยชน์เสียหายมากบ้าง และแม้ดื่มสุราเมรัยที่ทำให้เป็นผู้ประมาทอย่างหนัก เป็นต้น คือผิดศีล ๕ นี่แหละ แต่ว่าพระโสดาบันนั้นไม่ผิดศีล ๕ ศีล ๕ ย่อมอยู่กับพระโสดาบันโดยอัตโนมัติ แต่ว่าบาป-กรรมที่ท่านยังจะต้องทำนั้น ก็เช่นว่า ความที่ยังมีใจโลภอยู่บ้าง เช่น โลภยินดีอยู่ในรูปียะเงินทอง และยังขวนขวาย แสวงหาทรัพย์สินสิ่งนั้นสิ่งนี้ ยังอยู่ครองเรือนต้องประกอบอาชีพการงาน จึงต้องตระหนี่เหนียวแน่นบ้าง และอาจจะประมาทพลั้งเผลอ เช่น เป็นภิกษุ ก็มิได้พิจารณาปัจจัย ๔ ในขณะที่บริโภคเป็นต้น ก็เป็นบาปกรรมขั้นเบาไม่ใช่ขั้นที่จะให้ไปอบาย

คาถาที่ ๑๒ ว่า *วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุสิตคฺเค* เป็นต้น ความว่า

พุ่มไม้ในป่ามียอดอันบานแล้ว ในเดือนต้นคิมหะ แห่งคิมหฤดูฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ทรงแสดงพระธรรม ให้ถึงพระนิพพาน เพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย มีอุปมาฉันนั้น

แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า

ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้กลับมาแสดงถึงพุทธรัตนะ รัตนะคือพระพุทธเจ้าว่า ได้ทรงแสดงธรรม เพื่อประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย

คาถาที่ ๑๓ ว่า *วโร วรญฺญู วรโท วราหโร* เป็นอาทิ ความว่า

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงทราบธรรมอันประเสริฐ ประทานธรรมอันประเสริฐ นำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ เป็นผู้ลบล้น ได้ทรงแสดงแล้วซึ่งพระธรรมอันประเสริฐ

แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

แม้คาถานี้ก็แสดงถึงพุทธรัตนะ รัตนะคือพระพุทธเจ้า

คาถาที่ ๑๔ ว่า *ขีณํ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมฺภวํ* เป็นอาทิ ความว่า

กรรมเก่า ของพระอริยบุคคลเหล่าใดสิ้นแล้ว กรรมสมภพคือกรรมที่ให้เกิดใหม่ย่อมไม่มี พระอริยบุคคลเหล่าใดมีจิตอันหน่ายแล้วในภพต่อไป พระอริยบุคคลเหล่านั้น มีพืชสิ้นไปแล้ว มีความพอใจงอกไม่ได้แล้ว เป็นผู้มีปัญญาย่อมปรินิพพานเหมือนประทีปอันดับไป ฉะนั้น แม้อันนี้ เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี

คาถานี้แสดงถึงสังฆรัตนะ รัตนะคือพระสงฆ์ซึ่งหมายถึงพระอริยบุคคลซึ่งเป็นพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้สิ้นกรรมทั้งเก่าและทั้งใหม่ ไม่มีสมภพคือเกิดอีก จึงเปรียบเหมือนอย่างพืชที่สิ้นไปแล้วคือผลไม้ที่ไม่มีพืชให้งอกได้ ย่อมปรินิพพานเหมือนประทีปอันดับไป

ตรงนี้แหละที่เมื่อเวลาที่พระสงฆ์สวดมนต์จะเห็นว่าได้มีการ***ดับเทียนน้ำมนต์*** เทียนน้ำมนต์นั้นเริ่มจุดตั้งแต่เริ่มสวดมงคลสูตร คือ *อเสวนา จ พาลานํ* ก็เริ่มจุดเทียน โดยให้เจ้าภาพเป็นผู้ที่มาจุด จุดแล้วก็ถวายประธานสงฆ์ผู้มาสวดมนต์ ประธานสงฆ์ ผู้สวดมนต์ก็มีการโยงสายสิญจน์จากพระประธานเข้าที่ครอบน้ำมนต์ แล้วก็สวดมนต์ กันต่อไป และเมื่อสวดมาจนถึงคาถาที่ ๑๔ นี้ หรือว่ามาถึงคาถาที่ ๑๓ ประธานสงฆ์ ก็เริ่มนำเทียนที่ติดอยู่ที่ครอบน้ำมนต์มาเริ่มหยดเทียนลงไปในครอบน้ำมนต์ พอพระสวดมนต์มาถึง *นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมฺปทีโป* ที่แปลความว่า ผู้มีปัญญาย่อมปรินิพพานเหมือนประทีปอันดับไป ก็จุ่มเทียนลงดับเทียนตอนนี้

คราวนี้มาถึงคาถาที่ส่งท้ายอีก ๓ คาถาว่า *ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ* ที่แปลความว่า

ภูตเหล่าใดที่เป็นภูมิภูต คือที่อาศัยอยู่บนพื้นปฐพี เหล่าใดที่อาศัยอยู่ในอากาศที่มาประชุมกันที่นี้ เราทั้งหลายนมัสการพระพุทธเจ้าผู้ตถาคตคือผู้มาแล้วอย่างนั้น ผู้อันเทพดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี

อีก ๒ คาถาความก็เหมือนกัน ต่างกันแต่ว่าแสดงถึงพระธรรมอันเป็นตถาคต คือมาแล้วอย่างนั้น และแสดงถึงพระสงฆ์ว่า พระสงฆ์ผู้ตถาคตคือผู้มาแล้วอย่างนั้น ผู้อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี ก็จบรัตนสูตรเพียงเท่านี้

รัตนสูตรนี้ พระอาจารย์ท่านหนึ่งผู้แต่งคัมภีร์อธิบายแต่ดั้งเดิมได้แสดงมติว่า พระพุทธเจ้าตรัสไว้เอง เพียง ๕ คาถา คือ ๒ คาถาแรกที่แสดงถึงภูตทั้งหลายที่มาประชุมกัน คาถาที่ ๓ ที่แสดงถึงพระธรรมซึ่งเป็นสังขตธรรมคืออนันตริกสมาธิ ส่วนตั้งแต่คาถาที่ ๖ ไปนั้น ท่านพระอานนท์ได้เป็นผู้แสดงเองในขณะที่ได้เดินพรมน้ำและกล่าวรัตนสูตรนี้ไปด้วย ท่านแสดงเองตั้งแต่คาถาที่ ๖ นี้เป็นต้นไป ส่วนคาถาส่งท้ายอีก ๓ คาถา ท้าวสักกเทวราชเป็นผู้กล่าว ก็จบรัตนสูตรเพียงเท่านี้

(ต.พ. ๙๑-๑๒๑)

รัตนะ ๗ *ดู* **ดาวดึงส์, ปัญจวัคคีย์, รัตนสูตร**

รับสินบน *ดู* **เบญจศีล**

รากษส *ดู* **เปรต**

ราคจริต *ดู* **วิสุทธิ ๗**

ราคานุสัย *ดู* **อาสวะ, อายตนะ**

ราชคฤห์ *ดู* **มคธรัฐ**

ราชธรรม *ดู* **เจ็ดตำนาน, ทศพิธราชธรรม**

ราชปริตร *ดู* **เจ็ดตำนาน**

ราชพลี *ดู* **ทาน**

ราชสิงหะ *ดู* **กรรม**

ราชสีห์ *ดู* **เดรัจฉาน**

ราชาโพธิสัตว์ *ดู* **สมภาร**

ราหุล พระอรรถกถาจารย์ท่านเล่าว่า เมื่อพระพุทธเจ้าโปรดให้บวชพระราหุลนั้น พระราหุลมีชันษาได้เพียง ๗ ปี และเมื่อได้ทรงมาประทับอยู่ที่พระเวฬุวันกรุงราชคฤห์ ก็ได้ทรงอบรมราหุลสามเณรอยู่เสมอ คำอบรมในระหว่างที่ราหุลสามเณรมีพระชันษา ๗ ปีนั้นท่านร้อยกรองไว้เป็นพระสูตรหนึ่งเรียกว่า ***ราหุโลวาท*** ซึ่งแปลว่า โอวาทแก่พระราหุล มีเล่าไว้ว่า พระราหุลได้ประทับอยู่ที่เรือนชั้นอันชื่อว่า ***อัมพลัฏฐิกา*** ที่ตอนสุดของพระเวฬุวัน พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทานพระโอวาทอบรม เตือนให้พระราหุลศึกษา ๒ ข้อ คือ

๑. ให้ศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จแม้เพื่อจะหัวเราะเล่น

๒. ให้ศึกษาว่า จะปัจจเวกขณ์คือพิจารณา ชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ให้บริสุทธิ์

ข้อความละเอียดในพระสูตรนี้มีเล่าว่า เมื่อเสด็จพระพุทธดำเนินไปถึง พระราหุลก็ได้ปูอาสนะ ได้เตรียมน้ำล้างพระบาท และก็ได้ล้างพระบาทถวาย

พระพุทธเจ้าได้ประทับนั่งแล้วก็ตรัสให้พระราหุลดูน้ำที่เหลืออยู่ในภาชนะที่ใช้เทล้างพระบาทนั้น ซึ่งมีเหลืออยู่น้อย ตรัสเปรียบเทียบว่า ความละอายในเพราะสัมปชานมุสาวาท คือพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ไม่มีแก่ผู้ใด ***สามัญญะ*** คือความเป็นสมณะ ของผู้นั้นก็มีน้อยเหมือนอย่างน้ำที่มีเหลืออยู่น้อยในภาชนะน้ำนั้น

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลเทน้ำทิ้งให้หมด ตรัสโอวาทต่อไปว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ต้องถูกทิ้งเสียแล้ว เหมือนอย่างน้ำในภาชนะน้ำที่เขาทิ้งเสียหมด

แล้วก็ตรัสสั่งให้พระราหุลคว่ำภาชนะน้ำนั้น แล้วทรงสั่งให้พระราหุลหงายภาชนะน้ำนั้น ก็เป็นภาชนะน้ำที่ว่างเปล่า ก็ตรัสโอวาทสืบต่อไปอีกว่า ความละอายในเพราะพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ไม่มีแก่ผู้ใด ความเป็นสมณะของผู้นั้นก็ว่างเปล่า เหมือนอย่างภาชนะน้ำที่หงายขึ้นที่ว่างเปล่า ฉะนั้น

ต่อจากนี้ ก็ตรัสอุปมาอีกข้อหนึ่งว่า เหมือนอย่างช้างศึกของพระเจ้าแผ่นดินที่ฝึกหัดไว้เป็นอย่างดี ขึ้นระวางแล้วออกสงครามก็ทำการรบ คือทำหน้าที่ออกศึก ด้วยเท้าหน้าทั้งสอง ด้วยเท้าหลังทั้งสอง ด้วยศีรษะ ด้วยหู ด้วยงวง ด้วยหาง แต่ว่าถ้ายังรักษางวงอยู่ ยังไม่ใช้งวงในการปฏิบัติหน้าที่ ก็ชื่อว่ายังมิได้สละชีวิตเพื่อพระเจ้าแผ่นดิน ต่อเมื่อได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยงวงอย่างหนึ่งจึงชื่อว่าได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างบริบูรณ์ และก็ไม่มีอะไรที่ช้างนั้นมิได้ทำ ฉันใดก็ดี ถ้าไม่มีความละอายที่จะพูดเท็จทั้งรู้ ก็กล่าวไม่ได้ว่าจะไม่ทำบาปอะไร ๆ แต่ถ้ามีความละอายอยู่ในอันที่จะพูดเท็จทั้งรู้ งดเว้นจากการพูดเท็จเสียได้ จึงจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ไม่ทำบาป

เมื่อได้ตรัสโอวาทดั่งนี้แล้ว จึงสรุปให้พระราหุลศึกษาว่า จะไม่พูดเท็จ แม้เพื่อจะหัวเราะเล่น

ต่อจากนั้นได้ทรงสอนให้พระราหุล ***ปัจจเวกขณ์*** กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ได้ทรงชักวัตถุอย่างหนึ่งมาเปรียบเทียบ คือตรัสถามว่า แว่นส่องมีประโยชน์อะไร พระราหุลก็กราบทูลว่า มีประโยชน์เพื่อจะปัจจเวกขณ์ คือว่าได้ตรวจดูหน้าตาเป็นต้น พระพุทธเจ้าจึงได้ประทานพระโอวาทสืบต่อไปว่า ควรที่จะปัจจเวกขณ์คือพิจารณาก่อนแล้วจึงทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม เมื่อคิดปรารถนาจะทำ จะพูด จะคิด ก็ให้ปัจจเวกขณ์ก่อนว่า เราจะทำ จะพูด จะคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ พูด คิด อย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกขณ์แล้วรู้ว่าการทำ การพูด การคิดอย่างนี้ เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียน

ผู้อื่น เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นให้เดือดร้อน เป็นอกุศล มีทุกข์โทษเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วก็ไม่ควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น ต่อเมื่อได้ปัจจเวกขณ์แล้วก็รู้ว่าเป็นไปตรงกันข้าม คือการทำ การพูด การคิดนั้นไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนดั่งกล่าว เป็นกุศล มีสุขเป็นกำไรเป็นผล เมื่อรู้ดั่งนี้แล้วจึงควรทำกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมนั้น

อนึ่ง เมื่อกำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอยู่ ก็ให้ปัจจเวกขณ์ว่า บัดนี้เรากำลังทำ กำลังพูด กำลังคิดอย่างนี้ แต่ว่าการทำ การพูด การคิดอย่างนี้เป็นอย่างไร เมื่อปัจจเวกขณ์ก็จะรู้ เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนไม่ดี ก็ให้เลิกเสีย เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดี ก็ให้ทำเพิ่มเติมต่อไป

อนึ่ง ทำ พูด คิดมาแล้วก็ให้ปัจจเวกขณ์เหมือนกันว่า เราได้ทำ พูด คิดอย่างนี้มาแล้ว แต่ว่าการทำ การพูด การคิดของเรานั้นเป็นอย่างไร เมื่อรู้ว่าไม่ดี แต่ว่าทำไปแล้ว ก็ให้แสดงเปิดเผยในพระศาสดาหรือในสพรหมจารีซึ่งเป็นวิญญูชน คือเป็นผู้รู้และถึงความสังวรเพื่อจะไม่ทำอีกต่อไป เมื่อรู้ว่าเป็นส่วนดีก็ให้เป็นผู้มีปีติความอิ่มใจปราโมทย์ความบันเทิงอยู่ และตามศึกษาสำเหนียกอยู่ในธรรมที่เป็นส่วนกุศลทั้งหลายทั้งกลางวันทั้งกลางคืน

พระพุทธเจ้าตรัสสรุปต่อไปว่า สมณพราหมณ์ในอดีต ***ปัจจเวกขณ์*** ชำระกายกรรม วจีกรรม มโนกรรมมาอย่างนี้ ในอนาคตก็จักได้ปัจจเวกขณ์ชำระอย่างนี้ ในปัจจุบันก็พิจารณาชำระอย่างนี้

ในที่สุดก็ตรัสเตือนให้พระราหุลศึกษาเป็นข้อที่ ๒ คือให้คอยปัจจเวกขณ์กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ

พระสูตรนี้เรียกว่า ***อัมพลัฏฐิการาหุโลวาทสูตร*** ตามชื่อของเรื่องนั้น ชื่อว่า ***อัมพลัฏฐิกา*** หรือเรียกว่า ***จุลราหุโลวาทสูตร*** พระสูตรที่แสดงพระโอวาทแก่พระราหุลซึ่งเป็นสูตรเล็ก เพราะเมื่อพระราหุลมีอายุมากขึ้นพระพุทธเจ้าได้ประทานพระโอวาทอย่างอื่นต่อไป

อนึ่ง ในระยะเวลาที่พระราหุลมีพระชันษาน้อยอยู่นี้ พระอรรถกถาจารย์ท่านแสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงอบรมด้วย ***กุมารปัญหา*** *คือปัญหาที่ผูกขึ้นเพื่อถามเด็ก* หรือ ***สามเณรปัญหา*** ปัญหาที่ผูกขึ้นสำหรับสามเณร ปัญหานี้ในที่แห่งหนึ่งแสดงว่า พระพุทธเจ้าตรัสถามให้สามเณรรูปหนึ่งชื่อว่า ***โสปากสามเณร*** ตอบ แต่ท่านพระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสตั้งปัญหาอันเดียวกันนี้ถามพระราหุลด้วย มี ๑๐ ข้อ คือ

ถามว่า อะไรชื่อว่าหนึ่ง ก็ทูลตอบว่า ที่ชื่อว่าหนึ่งก็คือสัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร

ถามว่า อะไรชื่อว่าสอง ก็ตอบว่า ที่ชื่อว่าสองคือนามรูป

ถามว่า อะไรชื่อว่าสาม ก็ตอบว่า คือเวทนา ๓

ถามว่า อะไรชื่อว่าสี่ ก็ตอบว่า อริยสัจจ์ ๔

ถามว่า อะไรชื่อว่าห้า ก็ตอบว่า อุปาทานขันธ์ คือขันธ์เป็นที่ยึดถือ ๕

ถามว่า อะไรชื่อว่าหก ก็ตอบว่า อายตนะภายใน ๖

ถามว่า อะไรชื่อว่าเจ็ด ก็ตอบว่า โพชฌงค์ ๗

ถามว่า อะไรชื่อว่าแปด ก็ตอบว่า อริยมรรคมีองค์ ๘

ถามว่า อะไรชื่อว่าเก้า ก็ตอบว่า สัตตาวาส คือที่อยู่ของสัตว์ ๙ จำพวก

ถามว่า อะไรชื่อว่าสิบ ก็ตอบว่า ท่านที่ประกอบด้วยองค์ ๑๐ เรียกว่า พระอรหันต์

ชื่อธรรมะเหล่านี้เป็นที่รู้จักกันอยู่เป็นส่วนมาก สัตตาวาส ๙ นั้นเป็นภูมิของสัตว์ ๙ จำพวก ส่วนพระอรหันต์ประกอบด้วยองค์ ๑๐ นั้นก็คือ ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ คือความรู้ชอบ สัมมาวิมุตติคือความพ้นชอบ ซึ่งเป็นอเสขะ คือเป็นองค์ที่เสร็จกิจจะต้องศึกษา อันเรียกว่าเป็นของพระอเสขะผู้ที่ไม่ต้องศึกษา ก็ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ และเพิ่มสัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติเข้าอีก ๒ รวมเป็น ๑๐

ปัญหาเหล่านี้เท่ากับว่าตั้งขึ้นถามให้ตอบหรือว่าทาย และคอยแก้ก็เพื่อที่จะให้จดจำข้อธรรมะได้ ในตอนแรกก็อาจจะไม่เข้าใจ แต่เมื่อได้รับอบรมมากขึ้น ก็อาจเข้าใจในหัวข้อธรรมะเหล่านั้นมากขึ้น ในตอนแรกก็ตั้งให้ตอบพอจำได้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ***กุมารปัญหา*** หรือว่า ***สามเณรปัญหา*** มี ๑๐ ข้อด้วยกัน (พ.พ. ๙๘-๑๐๑) *ดู* **กบิลพัสดุ์, พระพุทธเจ้า, สามเณร** ด้วย

ราหุโลวาท *ดู* **ราหุล**

รุกขเทวดา เรื่องรุกขเทวดาปรากฏว่าได้เป็นที่เชื่อกันมานาน จนถึงมีเล่าไว้ใน ***นิทานต้นบัญญัติ*** ที่ให้ตรัสห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ในบาลีวินัย มีเรื่องเล่าว่า ภิกษุชาวเมืองอาฬวีตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง เพื่อนำไม้ไปสร้างกุฏิ บังเอิญภิกษุรูปหนึ่งจะตัดต้นไม้ที่มีเทวดาเกิดอาศัย เทวดานั้นได้ร้องห้ามขึ้นว่า ภิกษุประสงค์จะทำที่อยู่ของภิกษุก็ขออย่าตัดที่อยู่ของเทวดา ภิกษุนั้นไม่เอื้อเฟื้อ ตัดต้นไม้ได้ถูกแขนของทารกของเทวดา เทวดา

คิดจะปลงชีวิตภิกษุ แต่กลับคิดว่าจะทำดั่งนั้นไม่ควร สมควรจะไปเฝ้ากราบทูลฟ้องพระพุทธเจ้า จึงได้ไปเฝ้ากราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสาธุการแก่เทวดาในการที่ไม่ปลงชีวิตภิกษุ ถ้าปลงชีวิตภิกษุก็จะประสบสิ่งไม่เป็นบุญมาก ตรัสสั่งให้เทวดาไปอยู่ในต้นไม้ที่ว่างอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง

ครั้งนั้นพวกมนุษย์พากันติเตียนว่าพวกพระสมณศากยบุตรมาตัดต้นไม้เองบ้าง ให้ตัดบ้าง มาเบียดเบียนชีวะซึ่งมีอินทรีย์เดียว พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นตรัสว่า พวกคนยังเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวะ จึงตรัสห้ามภิกษุพรากภูตคาม คือห้ามตัดต้นไม้เป็นต้น

ในนิทานต้นบัญญัตินี้ได้ความสำคัญอย่างหนึ่งว่า คนในสมัยนั้นมีมิใช่น้อยที่เห็นว่า***ต้นไม้มีชีวะ***ชนิดที่มีอินทรีย์เดียว ตัดต้นไม้ก็เท่ากับฆ่าสัตว์ น่าสังเกตว่าข้างต้นเล่าเรื่องเทวดา ข้างปลายกล่าวถึงมนุษย์ติเตียน ด้วยเขาเชื่อว่าต้นไม้มีชีวะ หาได้กล่าวว่าเขาเชื่อว่ามีเทวดาไม่ อาจจะมีคนเข้าใจกันอยู่ทั้งสองอย่างก็ได้ หรืออาจจะเข้าใจเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ คือเทวดากับสิ่งที่เรียกว่าชีวะในต้นไม้ต่างกัน หรือเป็นอย่างเดียวกัน แต่ทุกฝ่ายก็คงเชื่อว่ามีชีวะอยู่ในต้นไม้ จะเป็นชีวะของเทวดาผู้สิงสู่อยู่ หรือชีวะของต้นไม้นั้นเองโดยตรงก็ตาม

อินทรีย์ทั้งหมดที่แสดงไว้สำหรับมนุษย์มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะที่แปลกันว่าใจ ส่วนต้นไม้ที่ว่ามีอินทรีย์เดียวนั้นมีคำอธิบายว่าท่านกล่าวหมายเอา ***กายินทรีย์*** (อินทรีย์คือกาย) และคำในบาลีนิทานต้นบัญญัติเรื่องนี้ที่ว่า *พวกมนุษย์มีความเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวะนั้น* ท่านอธิบายว่าคือมีความเข้าใจต้นไม้ว่าเป็นสัตว์

คำว่าสัตว์ บาลีว่า ***สัตตะ*** สันสกฤตว่า ***สัตตวะ*** มักเข้าใจกันว่าหมายถึง *ผู้ที่มีใจครอง* เมื่อมีอธิบายว่าต้นไม้มีชีวะคือเป็นสัตว์ จึงมีที่เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ แต่คำว่า ***สัตว์*** มีคำแปลหลายอย่าง แปลว่า *มี* หรือ *เป็น* เท่านั้นก็ได้ เช่นเดียวกับคำว่า ***ภูตะ*** แปลว่า มี ว่า เป็น เรียกคนหรือดิรัจฉานว่าภูตะ แปลว่าผู้มีผู้เป็น เรียกต้นไม้ว่า ***ภูตคาม*** ท่านให้แปลว่า *กองของภูตะ* เหตุที่เรียกต้นไม้ว่าภูตคาม หรือแม้เรียกว่าสัตว์ พึงเห็นได้ว่าเพราะมีกายินทรีย์ซึ่งมีเกิด มีแก่ มีตาย เช่นเดียวกับกายินทรีย์ของมนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องด้วยลักษณะของสัตว์หรือภูตะในความหมายว่ามีว่าเป็น อันเป็นชีวะชนิดหนึ่ง

แต่ไม่พึงเห็นว่าท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ ฉะนั้นผู้ที่ถือศีล เว้นจากปาณาติบาต (คือปลงปาณะ) เช่น สามเณร อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงผู้ที่สมาทานศีล ๕ จึงตัดต้นไม้ได้ ศีลไม่ขาด

ในวินัยของภิกษุเองก็มีพระบัญญัติห้ามปลงปาณะไว้สิกขาบทหนึ่ง ห้ามตัดโค่นภูตคามไว้อีกสิกขาบทหนึ่ง ถ้าประสงค์ให้ต้นไม้เป็นปาณะด้วยแล้วก็ไม่จำต้องบัญญัติไว้สองสิกขาบท

คำว่า ***ปาณะ*** แปลทับคำลงไปในรูปสันสกฤตว่า *สัตว์มีปราณ* หมายถึง *มีลมหายใจ* ดั่งที่เรียกว่ามีลมปราณก็ได้ มีชีวิตอันหมายถึงชีวิตจิตใจก็ได้ ทั้งในบาลีนิทานต้นบัญญัตินั้นเองก็อ้างว่าพวกมนุษย์เขาเข้าใจว่า ต้นไม้มีชีวะมีอินทรีย์เดียว ไม่ได้อ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงรับรองหรือทรงเห็นอย่างนั้น จึงทรงบัญญัติห้ามภิกษุในสิ่งที่คนส่วนมากเขาถือกันว่าไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสม

แม้ไม่คิดวิจารณ์ไปถึงภาวะที่ลึกซึ้ง *คิดแต่เพียงเหตุผลสามัญ สิ่งที่เขานับถือเป็นเจดีย์คือเป็นปูชนียวัตถุ แม้ตนจะไม่นับถือก็ไม่ควรจะไปดูหมิ่น ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะไปตัดทำลาย* ในครั้งพุทธกาลปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่าในเมืองต่าง ๆ มีเจดีย์ที่เขานับถือกันมากแห่ง เจดีย์ที่กล่าวถึงเหล่านี้หาใช่เป็นเจดีย์อย่างที่เรียกที่เห็นกันในเมืองไทยเรานี้ไม่ โดยมากเป็นต้นไม้ ถ้าภิกษุไปตัดต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ของเขาเข้าคงเกิดวิวาทระหว่างลัทธิศาสนาขึ้นได้แน่ พระบัญญัติห้ามภิกษุตัดต้นไม้จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

ใน ***คัมภีร์สามนต์*** เล่าว่า มีธรรมอยู่ข้อหนึ่ง สำหรับพวกรุกขเทวดา เรียกว่า ***รุกขธรรม*** หรือ ***พฤกษธรรม*** ธรรมข้อนี้ว่า เมื่อต้นไม้ถูกตัด รุกขเทวดาไม่ทำประทุษจิตคือไม่คิดทำร้ายผู้ตัด และรุกขเทวดาผู้ไม่รักษาธรรมข้อนี้ย่อมถูกห้ามเข้าเทวดาสันนิบาต รุกขธรรมข้อนี้เปิดโอกาสให้คนตัดต้นไม้ได้สะดวก คิดดูว่าถ้าไม่มีรุกขธรรม คนอาจตัดต้นไม้ลำบากเพราะจะถูกเทวดาโกรธทำร้ายเอา ความขัดข้องของมนุษย์ผู้มีกิจต้องหักร้างถางป่าสร้างบ้านเมือง ทำไร่นา และตัดใช้ไม้ทำบ้านเรือนเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้น เทวดาสันนิบาตน่าจะได้ระลึกถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องตัดใช้ไม้ จึงได้ตรารุกขธรรมข้อนี้ไว้สำหรับพวกรุกขเทวดาทั้งปวง

แต่เมื่อเทวดาพากันรักษารุกขธรรม พวกมนุษย์ก็พากันได้ใจตัดต้นไม้เสียหมดเป็นป่า ๆ ไป ไม่สงวนต้นไม้ที่ควรสงวน ไม่ปลูกทดแทนให้ควรกัน ก็เป็นเหตุให้หมดไม้หมดป่า ทำให้มนุษย์เองเดือดร้อนอีก มนุษย์สันนิบาตจึงต้อง

ตรารุกขธรรม (กฎหมายเกี่ยวข้องแก่ต้นไม้) สำหรับมนุษย์เพื่อสงวนรักษาต้นไม้และป่า ก็พลอยช่วยให้รุกขเทวดาพากันอยู่เป็นสุขขึ้น เป็นอันว่าเทวดากับมนุษย์ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เทวดาสันนิบาตออกกฎห้ามรุกขเทวดาคิดร้ายมนุษย์ผู้ตัดต้นไม้ ฝ่ายมนุษย์สันนิบาตออกกฎห้ามมนุษย์ตัดต้นไม้ที่ได้ระบุห้ามไว้ เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างเคารพปฏิบัติในรุกขธรรมดั่งกล่าวของตน ๆ อยู่ ก็จะอยู่เป็นสุขด้วยกันทุกฝ่าย บ้านเมืองไร่นาสาโทก็จะมีเพราะจะหักร้างถางป่าสร้างทำขึ้นได้ตามต้องการ ป่าต้นไม้ก็จะมีเพราะจะสงวนไว้และปลูกทดแทนไว้เพียงพอตามต้องการ

ตามที่กล่าวมานี้ได้ว่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านเล่าไว้ แต่ได้กล่าวเกี่ยวโยงเข้ามาถึงมนุษย์ ยังมิได้พูดถอดความสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อว่าเทวดามีตามต้นไม้ อันที่จริงก็ไม่จำเป็นจะต้องถอดความ เพราะความของเรื่องนี้ชัดเจน ปล่อยให้อิงอยู่กับเทวดาก็ใช้ได้สำหรับปัจจุบันอยู่แล้วคือ ถ้าเทวดามีจริงโดยเป็น ***อทิสสมานกาย*** (มีกายที่มองด้วยตาเนื้อไม่เห็น) สิงอาศัยต้นไม้อยู่ก็มีอยู่ได้ เพราะมีรุกขธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติอยู่ นึกดูอีกทางก็ดีเหมือนกัน เพราะจะได้เป็นที่ยำเกรงของมนุษย์บ้าง เพื่อจะได้ไม่ตัดต้นไม้กันง่าย ๆ ถ้าเทวดาไม่มีจริง ก็ไม่มีอะไรจะต้องเปลี่ยนไปจากที่เล่าไว้ รุกขธรรมก็ยังใช้ได้สำหรับต้นไม้ คือต้นไม้ทุกต้นไม่มีจิตใจที่คิดทำร้ายคนตัด ใครจะตัดก็ไม่ว่าอะไร เท่ากับมีรุกขธรรมอยู่เหมือนกัน และมนุษย์ก็ต้องสร้างรุกขธรรมสำหรับมนุษย์เพื่อรักษาป่าต้นไม้ (พ.พ. ๒๖๒-๒๖๔) *ดู* **เมตตสูตร** ด้วย

รุกขธรรม *ดู* **รุกขเทวดา**

รูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นามรูป, ปฏิสนธิวิญญาณ**

รูป ๗ หมวด *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูป ๒๘ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, นามรูป**

รูปกลาปะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปกาย *ดู* **กาย, รูปกายนามกาย**

รูปกายนามกาย บุรุษสตรีบุคคลทั้งปวง พระพุทธเจ้าตรัสว่ามีธาตุ ๖ สำหรับธาตุทางวัตถุนั้นก็คือธาตุ ๕ ประกอบกันเป็น ***รูปกาย*** ส่วนธาตุที่ ๖ คือวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ ก็มาประกอบเข้า วิญญาณธาตุนั้นเมื่อมาประกอบเข้ากับรูปกายคือธาตุ ๕ ข้างต้น ก็ปรากฏเป็น ***นามกาย*** ซึ่งเป็นอาการของวิญญาณธาตุหรือจิตใจ

สำหรับรูปกายคือกองรูปโดยเฉพาะนั้น เป็นสิ่งที่มีสรีรสัณฐานเป็นวัตถุ และเมื่อมาประกอบกันก็เป็นสังขาร คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งมาจากธาตุทั้งหลาย สังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งนั้นที่ปรากฏ

เป็นรูปกายของทุก ๆ คนจะต้องมาจากสิ่งที่มาผสมปรุงแต่งเข้า และสิ่งนั้นคือธาตุ และธาตุนั้นมุ่งถึงส่วนที่เป็นสาระแก่นสาร เช่น ปฐวีธาตุ ธาตุดิน ก็หมายถึงสิ่งที่แข้นแข็งเป็นต้น และสิ่งที่แข้นแข็งนั้นเมื่อแยกออกไปอีก ๆ ก็ย่อมจะพบละเอียดเข้า ๆ ไปโดยลำดับจนถึงที่สุด แปลว่าแยกไปอีกไม่ได้ นั้นเป็นตัวธาตุแท้ดั้งเดิม แต่บัดนี้จะค้นพบหรือยังไม่ทราบ นี้เป็นด้านวัตถุ ซึ่งด้านวัตถุแม้ที่กล่าวมาแล้วนี้ ก็สรุปลงได้ว่าส่วนที่เป็น ***สังขาร*** นั้น ก็เป็น ***สังขตธรรม*** และส่วนที่เป็น ***ธาตุแท้*** ก็เป็น ***อสังขตธรรม*** เพราะเมื่อแยกออกไปอีกไม่ได้ เมื่อมีอยู่ก็แปลว่าเป็นสิ่งที่ไม่มีอะไรมาปรุงแต่ง เป็นตัวเดิมแท้ ๆ ของวัตถุ

คราวนี้มาว่าถึง ***วิญญาณธาตุ*** ธาตุรู้ก็เหมือนกัน อันวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่มาประกอบอยู่ในกายนี้อันหมายถึงรูปกายอันนี้ ก็ย่อมจะมีตัวเดิมซึ่งเป็น ***ตัวธาตุแท้*** และมี ***ตัวอาการ*** ซึ่งเป็นสังขารหรือเป็นส่วนผสมปรุงแต่งเช่นเดียวกัน บุคคลทุก ๆ คนนั้นย่อมรู้สึกได้หรือว่าจับได้ในส่วนที่เป็น ***อาการ*** ดังที่ได้ตรัสแสดงไว้ในขันธ์ ๕ ที่เป็นส่วน ***นามกาย*** คือเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

นามข้อที่ ๑ คือ ***เวทนา*** นั้นได้แก่ความรู้สุข รู้ทุกข์ หรือรู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ที่ทุก ๆ คนได้มีความรู้สึกอยู่ คำว่า เวทนา นั้นมักจะแปลกันว่าเสวยอารมณ์ คือกินอารมณ์หรือว่าเอาสุขทุกข์มาใส่เข้า ว่าเสวยสุขเสวยทุกข์เสวยเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ในเมื่อเสวยสุขทุกคนก็รู้สึกว่าสบายกายสบายใจ เมื่อเสวยทุกข์ทุกคนก็รู้สึกว่าไม่สบายกายไม่สบายใจ เมื่อเสวยภาวะเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข ก็รู้สึกปกติเฉย ๆ ธรรมดา เหมือนอย่างในเมื่ออยู่ในที่มีอากาศเป็นกลาง ๆ ไม่ร้อนไม่หนาว รู้สึกเฉย ๆ ธรรมดาเหมือนอย่างว่าไม่มีเวทนา แต่ความจริงนั้นมี คล้าย ๆ กับว่าบริโภคอาหารที่มีรสเป็นปกติธรรมดา ก็ไม่รู้สึกว่าอร่อย แต่ก็ไม่รู้สึกว่าจืดชืดไม่ชอบรส ซึ่งความจริงก็เคี้ยวอาหารและก็กลืนอาหารลงท้องไป เรียกว่ากินเหมือนกัน แต่เมื่อรสเป็นธรรมดาก็รู้สึกเป็นปกติธรรมดา อร่อยก็ไม่ใช่ ไม่อร่อยก็ไม่ใช่ ดั่งนี้คือเวทนาที่เป็นกลาง ๆ

จึงได้แบ่งเวทนาเป็น ๓ คือ ***สุขเวทนา ทุกขเวทนา*** และ ***อทุกขมสุขเวทนา*** เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข และก็มีแบ่งพิสดารออกไปเป็น ๕ คือ สุขเวทนานั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือสุขเวทนาทางกาย สุขเวทนาทางใจ ทุกขเวทนา

นั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือทุกขเวทนาทางกาย ทุกขเวทนาทางใจ ส่วนเวทนาที่ไม่ทุกข์ไม่สุขนั้นเรียกอุเบกขาเวทนา เวทนาที่เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข แบ่งเป็น ๕

เวทนา นี้ก็เป็น ***อาการของจิต*** หรือของธาตุรู้ ซึ่งนับว่าเป็นตัวสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งเหมือนกัน จึงเป็นเวทนาขึ้นมา

นามข้อที่ ๒ คือ ***สัญญา*** ความรู้จำก็คือจำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง และจำเรื่องราวทางใจ แม้ความรู้จำคือสัญญานี้ก็เป็นสังขาร คือส่วนผสมปรุงแต่งเหมือนกัน

นามข้อที่ ๓ คือ ***สังขาร*** ซึ่งเป็นคำที่ซ้ำกันกับคำว่าสังขาร แต่ว่าสังขารในขันธ์ ๕ นี้ มุ่งถึงสังขารทางใจเท่านั้น คือความคิดปรุงหรือปรุงคิด ก็คิดปรุงหรือปรุงคิดรูปบ้าง เสียงบ้าง กลิ่นบ้าง รสบ้าง โผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้องบ้าง ธรรมะคือเรื่องราวทางใจบ้าง หรือว่าแบ่งสรุปลงเป็น ๓ คิดดี คิดชั่วหรือคิดไม่ดี และคิดเป็นกลาง ๆ อันนี้เรียกว่าสังขาร ได้แก่รู้ปรุงหรือรู้คิด คือคิดปรุงหรือปรุงคิด อันนี้ก็เห็นได้ชัดว่าเป็นตัวสังขารโดยตรง คือเป็นส่วนผสมปรุงแต่ง

นามข้อที่ ๔ คือ ***วิญญาณ*** ซึ่งเป็นความรู้ ในเมื่อตากับรูปประจวบกันก็รู้รูปคือเห็น ในเมื่อหูกับเสียงประจวบกันก็รู้เสียงคือได้ยิน เมื่อจมูกกับกลิ่นประจวบกันก็รู้กลิ่นคือทราบกลิ่น เมื่อลิ้นกับรสประจวบกันก็รู้รสคือทราบรส เมื่อมโนคือใจกับธรรมะคือเรื่องราวประจวบกันก็รู้เรื่อง คือความรู้ที่เราเรียกว่าเห็นรูป ความรู้ที่เราเรียกว่าได้ยินหรือฟังคือได้ยินเสียงฟังเสียง ความรู้ที่เราเรียกว่าทราบคือทราบกลิ่นทราบรสทราบโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง และความรู้ที่เราเรียกว่ารู้หรือคิดคือรู้หรือคิดเรื่อง ในขณะที่อายตนะภายในภายนอกมาประจวบกันเข้านี้คือวิญญาณเป็น ***วิญญาณในขันธ์ ๕*** ไม่ใช่เป็น ***วิญญาณในวิญญาณธาตุ***

เพราะฉะนั้น มาถึงตอนนี้แล้วจะพบคำที่ซ้ำกัน แต่ความหมายต่างกันอยู่ ๒ คำ คำหนึ่งก็คือคำว่า ***สังขาร*** ที่พูดมาโดยลำดับตั้งแต่ต้นแล้วว่าสิ่งผสมปรุงแต่ง นี่คลุมทั้งหมด ทุกอย่างที่ผสมปรุงแต่งเป็นสังขารทั้งนั้น และมาถึงสังขารอีกคำหนึ่งก็คือสังขารในขันธ์ ๕ ก็หมายถึงผสมปรุงแต่งเหมือนกัน แต่ว่าเฉพาะที่เป็นทางจิตใจคือคิดปรุงหรือปรุงคิดต่าง ๆ

อีกคำหนึ่งคือคำว่า ***วิญญาณ*** ที่กล่าวมาโดยลำดับนั้น วิญญาณธาตุ ธาตุรู้

ซึ่งหมายถึงรู้ที่เป็นตัวเดิมหรือว่าจิตที่เป็นตัวเดิม แต่ว่าวิญญาณในขันธ์ ๕ นี้มุ่งถึงการเห็นการได้ยินเป็นต้นดังกล่าวแล้ว

เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งอธิบายต่างกันดังนี้ ก็จะพึงเห็นว่าวิญญาณนี้เป็น ***วิญญาณธาตุ*** ธาตุรู้ หมายถึง ***รู้ที่เป็นตัวเดิม*** ในบุคคลทุก ๆ คนนี้มีรู้ที่เป็นตัวเดิมประกอบอยู่ จะนอนหลับหรือว่าจะตื่นหรือว่าจะสลบไสลไปยังไม่ตายละก็ ตัวรู้ที่เป็นตัวเดิมนี้ยังอยู่ นี้คือตัววิญญาณธาตุ ธาตุรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิม

ส่วน ***วิญญาณในขันธ์ ๕*** นี้ ถ้าหากว่าตากับรูปไม่มาประจวบกัน จักขุ-วิญญาณรู้ทางตาก็ไม่เกิดไม่มี เหมือนอย่างหลับตาอยู่ไม่ได้ดูอะไรไม่ได้มองอะไร ยิ่งคนตาบอดก็แปลว่าจักขุวิญญาณไม่มี ทางอื่นก็เหมือนกัน เช่นว่าหูกับเสียงถ้าไม่มาประจวบกัน โสตวิญญาณรู้ทางหูก็ไม่มี คนหูหนวกก็ย่อมไม่มีข้อนี้ คนตาบอดหูหนวกนั้นก็แปลว่าไม่มีจักขุวิญญาณไม่มีโสตวิญญาณ จมูกลิ้นกายนั้นก็เหมือนกัน คนที่เป็นอัมพาตเอาเข็มแทงก็ไม่เจ็บตรงที่เป็นอัมพาตนั้น หรือว่าคนที่เขาฉีดยาชาผ่าตัดไม่เจ็บ ก็แปลว่าดับกายวิญญาณ ดับรู้ทางกายในส่วนนั้น มโนวิญญาณ ถ้าหากว่ามโนคือใจกับธรรมะคือเรื่องราวไม่มาประจวบกัน มโนวิญญาณก็ไม่เกิด เช่นขณะที่หลับสนิทหรือสลบไสลไปทีเดียว

แต่ว่าแม้คนตาบอดหูหนวก คนที่สลบไสล คนที่ถูกฉีดยาชาดังกล่าวมานั้น ตัววิญญาณธาตุที่เป็นธาตุรู้ คือรู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่ เขาจึงสะกดจิตที่หัดกันมาแล้วให้คนตาบอดเห็นได้ ในขณะที่จิตถูกสะกดเข้าสู่สภาพที่จะเรียกว่าเป็นสมาธิหรือเป็นจิตส่วนลึก ให้รู้สึกเห็นได้เหมือนอย่างอาศัยทางประสาทกายส่วนใดส่วนหนึ่ง เพราะว่ายังมีวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ที่เป็นตัวเดิมคือตัวรู้ รู้ที่เป็นตัวเดิมยังอยู่

เพราะฉะนั้น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ นี้จึงเป็นความรู้ ซึ่งเป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่ง ซึ่งมาจากรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้ เมื่อรู้ที่เป็นตัวเดิมคือธาตุรู้นั้นมาประกอบกันอยู่กับรูปกาย ซึ่งเป็นธาตุไม่รู้คือเป็นวัตถุ แล้วก็ได้ความรู้ที่เป็นตัวอาการทั้ง ๔ นี้ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รู้สุข รู้ทุกข์ รู้เป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข รู้จำ รู้คิดปรุง ปรุงคิด และรู้เห็นรู้ได้ยินเป็นต้น ดังที่สามัญชนทุก ๆ คนได้อยู่มีอยู่ ความรู้เหล่านี้เป็นสังขารคือส่วนผสมปรุงแต่งทั้งนั้น ซึ่งมาจากธาตุรู้ที่เป็นรู้ตัวเดิมมาประกอบกันกับรูปกาย

(ล.พ. ๘๙-๙๒)

รูปขันธ์ *ดู* **ขันธ์ ๕, ปัญจวัคคีย์**

รูปฌาน *ดู* **พรหมโลก**

รูปธรรม *ดู* **ธรรม ๒[๒], ธรรมทั้งปวง, นามรูป**

รูปนันทา *ดู* **กบิลพัสดุ์, พระพุทธเจ้า, รูปนันทาเถรี**

รูปนันทาเถรี เป็นพระขนิษฐภคินีของ ***พระนันทะ*** เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จกรุงกบิลพัสดุ์ ครั้งที่ ๒ คราวพระพุทธบิดานิพพาน ครั้นถวายพระเพลิงพระศพเรียบร้อยแล้ว ก็ได้เสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ไปยังกรุงเวสาลี ***พระนางมหาปชาบดีโคตมี*** ได้ตามไปขอบวชเป็นภิกษุณี จากนั้นก็ได้เสด็จไปกรุงสาวัตถี ประทับที่พระเชตวัน

ฝ่าย ***พระรูปนันทา*** เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์ พระราชมารดาก็ออกทรงผนวชเป็นภิกษุณี พระเชษฐาก็บวชเป็นภิกษุ จึงเห็นว่าเมื่อบรรดาพระญาติใกล้ชิดได้ออกบวชกันหมดแล้ว ก็ได้ตกลงพระหฤทัยที่จะออกบวชเป็นภิกษุณีด้วย จึงได้ไปขอบวชเป็นภิกษุณีและได้อยู่ในกรุงสาวัตถี

พระรูปนันทานี้ท่านแสดงว่าเป็นผู้มีรูปงามและติดอยู่ในรูปสมบัติ เพราะฉะนั้น เมื่อบวชแล้วก็ไม่ยอมไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้าเพราะกลัวว่าพระพุทธเจ้าจะเทศน์ติรูป แต่เมื่อได้ฟังข่าวว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไพเราะ ประกอบกับความปรารถนาที่จะได้เห็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาด้วย จึงได้แอบหมู่นางภิกษุณีเข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้า

ในตอนนี้ท่านเล่าว่า เมื่อพระรูปนันทาเข้าไปในธรรมสภาแล้ว ก็ได้เห็นสตรีผู้หนึ่งยืนถวายงานพัดพระพุทธเจ้าอยู่ มีอายุขนาด ๑๖ ปี มีรูปร่างงดงามเป็นอย่างยิ่ง เมื่อพระรูปนันทาเฝ้ามองดูสตรีผู้นั้นมาเทียบดูกับตน ก็รู้สึกว่าตนเองนั้นมีรูปสมบัติด้อยกว่าสตรีผู้นั้นเป็นอันมาก ต่อมาก็เห็นสตรีผู้นั้นเปลี่ยนไปเป็นคนมีอายุมากขึ้นขนาด ๒๐ ปี พระรูปนันทาเพ่งดูก็รู้สึกว่าความงามนั้นลดลงหน่อยหนึ่ง ครั้นเพ่งดูต่อไปก็ได้เห็นสตรีผู้นี้นั้นเปลี่ยนไปอีกเป็นรูปพรรณสตรีมีบุตรแล้ว เป็นรูปพรรณสตรีกลางคน เป็นคนแก่ แล้วแก่หง่อมแล้วยิ่งแก่หง่อมลงนอนจมสิ่งสกปรกของตน แล้วก็สิ้นชีวิตเป็นศพเน่าพองในที่สุด จิตของพระรูปนันทาก็หน่ายในรูปไปโดยลำดับจนถึงหน่ายไปโดยสิ้นเชิง และได้ปลงเห็นเป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอบรมในขณะนั้น ซึ่งเหมือนอย่างตีเหล็กในขณะร้อนว่า

เธอจงพินิจกายที่อาดูร ไม่สะอาดเปื่อยเน่า ไหลเข้าไหลออก ซึ่งคนเขลา

ปรารถนายิ่งนัก เธอจงเห็นธาตุทั้งหลายโดยเป็นของว่างเปล่า อย่ามาสู่โลกอีก เธอสำรอกความพอใจในภพชาติเสียจักสงบระงับอยู่ตลอดไป

ต่อจากนี้ได้ตรัสเทศนาธรรมให้เห็นกระชับเข้าอีกว่า

สรีรกายนี้ถูกสร้างให้เป็นเมืองกระดูกฉาบทาด้วยเนื้อและเลือด เป็นที่ตั้งลงแห่งความแก่ ความตาย ความทะนง และความลบหลู่

จิตของพระรูปนันทาได้รับอบรมเต็มที่แล้ว ก็ได้วิมุตติหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งหมด (พ.พ. ๑๔๕-๑๔๖) *ดู* **กบิลพัสดุ์** ด้วย.

รูปนาม *ดู* **ขันธ์ ๕**

รูปแบบพิธี *ดู* **รัตนสูตร**

รูปพรหม *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, พรหมโลก**

รูปภพ *ดู* **ภพ, ภพ ๓**

รูปละเอียด *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปโลก *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, โลก ๓**

รูปสมุฏฐาน *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปหยาบ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปปัสสกัมมัญญตา *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปปัสสมุทุตา *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปปัสสลหุตา *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปาพจร *ดู* **สวรรค์**

รูปารมณ์ *ดู* **อายตนะ**

รูปาวจรจิต *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปาวจรปฏิสนธิ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปาวจรภูมิ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

รูปาวจรโลก *ดู* **โลก ๓**

โรคจิต *ดู* **จิตศึกษา**

โรรุวะ *ดู* **นรก**

โรหิตัสสเทพ *ดู* **มนุษยโลก**

ฤ

ฤทธิ์ *ดู* **โพธิปักขิยธรรม**

ล

ลมประลัยกัลป์ *ดู* **กัป**

ลอยกระทง วันเพ็ญเดือน ๑๒ ได้มีนิยมในประเทศไทยและประเทศใกล้เคียง เช่น ลาว เขมร มาแต่โบราณกาล เดิมได้มี ***พระราชพิธีจองเปรียง*** เป็นนักขัตฤกษ์ชักโคมลอยโคม คำว่า ***เปรียง*** แปลว่าน้ำมัน โดยเฉพาะใช้สำหรับน้ำมันไขข้อของวัว คำว่า ***จองเปรียง*** จึงหมายถึงใช้ไฟน้ำมันเช่นนั้น เดิมเป็นพิธีอย่างหนึ่งของพราหมณ์ ใช้จุดโคมรับพระเจ้า ทำในวันเพ็ญเดือน ๑๒

แต่ในฝ่ายผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้แสดงตำนานเนื่องมาในทางพระพุทธศาสนา ดังในหนังสือเรื่องนางนพมาศที่เล่าถึงพระราชพิธี ๑๒ เดือนสมัยสมเด็จพระร่วงเจ้ากรุงสุโขทัย แสดงว่าชักโคม (มาแขวนตามแนวโคมชัยเสาระหง) เพื่อบูชาพระเกศธาตุจุฬามณีในชั้นดาวดึงส์ ลอยโคมเพื่อบูชา***พระพุทธบาท*** ณ ***นัมมทานที*** (ในอินเดีย) มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า

เมื่อพระศาสดาเสด็จไปถึงฝั่งแม่น้ำนัมมทา พญานาคต้อนรับให้เสด็จเข้าไปสู่ภพของนาค ทรงแสดงพระธรรมแล้วเสด็จออก พญานาคกราบทูลขอให้ทรงแสดง ***รอยพระบาทเจดีย์*** พระพุทธองค์ได้ทรงแสดง ***รอยพระบาท*** ไว้แล้ว ณ ฝั่งนัมมทานที เมื่อกระแสน้ำมาก็ปิด เมื่อกระแสน้ำไปแล้วก็เปิดปรากฏ

ในหนังสือพระราชพิธี ๑๒ เดือน พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงว่าการลอยพระประทีปลอยกระทงนี้เป็นนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริงทั่วไปของชนทั้งปวงทั่วไป ไม่เฉพาะแต่การหลวง แต่จะนับเป็นราชพิธีอย่างใดก็ไม่ได้ ด้วยไม่ได้มีพิธีสงฆ์พิธีพราหมณ์อันใดเกี่ยวข้อง...ในบัดนี้การลอยกระทงในวันเพ็ญเดือน ๑๒ ก็ได้ถือเป็นเพียงนักขัตฤกษ์ที่รื่นเริง ดังกล่าวในพระราชนิพนธ์นั้นโดยทั่วไปแล

(ท.ห. ๒๑๘)

ลอยถาดทอง *ดู* **นาค**

ลอยบุญลอยบาป *ดู* **บาป**

ลักขณรูป *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

ลักขณูปนิชฌาน *ดู* **วิปัสสนาปัญญา**

ลักษณะ ๔ *ดู* **นามรูป**

ลักษณะของศีลทั้งปวง *ดู* **วิสุทธิ ๗, สีลบารมี**

ลักษณะตัดสินพระธรรมวินัย *ดู* **วัชชี**

ลัฏฐิวัน *ดู* **มคธรัฐ**

ลัทธิพราหมณ์ *ดู* **ตบะ, ทศพิธราชธรรม, ทักษิณานุปทาน**

ลัทธิลามะ *ดู* **นรก, เปรต**

ลัทธิอุปนิษัท *ดู* **โอวาทปาติโมกข์**
ลิงคอริยะ *ดู* **อุดมศึกษา**
ลิงคอันตรธาน *ดู* **วัชชี, อันตรธาน ๕**
ลิจฉวี *ดู* **วัชชี**
ลิจฉวีกุมาร ๕๐๐ *ดู* **มหาวัน**
ลิจฉวีอปริหานิยธรรม ๕ *ดู* **มหาวัน**
ลิจฉวีอปริหานิยธรรม ๗ *ดู* **สัปปายะ**
เลิกทาส *ดู* **การนับถือพระพุทธศาสนา**

โลก แปลว่า *สิ่งที่สลายไป* ดังวิเคราะห์ศัพท์ว่า *ลุชฺชตีติ โลโก* แปลว่า *สิ่งที่สลายไปชื่อว่าโลก* ดังจะพึงเห็นได้ว่า สิ่งต่าง ๆ ที่เรียกว่าโลกนั้น ไม่มีคงทนถาวรตลอดไป ต้องสลายไปในที่สุดทุกอย่าง เพราะโลกเป็นสังขารอย่างหนึ่ง คือเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งขึ้น เมื่อเป็นเช่นนี้จึงตกอยู่ในลักษณะ ๓ อย่าง ได้แก่ความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปในท่ามกลาง มีความสลายไปในที่สุด

ในที่บางแห่งแบ่งโลกออกเป็น ๓ คือ ***โอกาสโลก สังขารโลก สัตวโลก*** โอกาสโลก ได้แก่พื้นพิภพอันกว้างใหญ่ไพศาลนี้ สังขารโลก ได้แก่สิ่งต่าง ๆ ที่เกิดอาศัยอยู่ในโอกาสโลก เป็นส่วนเล็กที่แยกออกมาจากโอกาสโลก ในที่สุดก็สลายไปรวมอยู่ที่โอกาสโลกตามเดิม สังขารโลกเหล่านี้ เป็นสิ่งที่มีใจครองก็มี ได้แก่ร่างกายของมนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานต่างชนิด ซึ่งยังมีชีวิตอยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ไม่มีใจครองก็มี เช่น ต้นไม้ ภูเขา และวัตถุต่าง ๆ

สัตวโลก ได้แก่ภาวะเป็นผู้ข้องผู้ติดอยู่ในโลก ใคร ผู้ใดมีความข้องติด ผู้นั้นก็เป็นสัตวโลกแต่ละคน สัตวโลกนี้เป็นผู้ยึดครองสังขารโลกตลอดถึงโอกาสโลกด้วย ด้วยอำนาจตัณหาอุปาทาน ทุก ๆ คนสัมพันธ์อยู่กับโลกดังกล่าว คือความเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา เป็นสัตวโลก ร่างกายของตนเป็นสังขารโลก แผ่นดินที่อยู่อาศัยเป็นโอกาสโลก

โลกทั้งหมดเหล่านี้สรุปเรียกว่าเป็นสังขาร เพราะเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งขึ้นทั้งสิ้น โอกาสโลกเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งที่ใหญ่โต เป็นที่รวมของสิ่งทั้งปวง เรียกว่าเป็นโลกใหญ่ สังขารโลกเป็นสิ่งผสมปรุงแต่งแต่ละสิ่ง นับว่าเป็นโลกเล็กแบ่งออกมาจากโอกาสโลก สัตวโลกก็เป็นสิ่งผสมปรุงแต่งเหมือนกัน เพราะประกอบด้วยกิเลสเป็นเครื่องยึดถือกับสิ่งที่ยึดถือผสมกัน เหมือนอย่างมือที่กำกับสิ่งที่กำไว้

พระตถาคตพุทธเจ้าทรงทราบโลกทั้งปวง แยกออกเป็นธาตุเป็นอเนกต่าง ๆ กัน ตามความจริง คำว่า ***ธาตุ*** แปลว่า *สภาพที่ทรงหรือดำรงอยู่* คล้ายกับคำว่า ***ธรรม*** หมายถึง *เครื่องผสมปรุงแต่ง* หรือ *เครื่องประกอบต่าง ๆ*

ของโลก ถ้าจะเทียบโลกกับรถ ธาตุในที่นี้ก็เทียบกับเครื่องประกอบต่าง ๆ ของรถ โดยปกติ สามัญชนย่อมมองดูโลกในฐานะเป็นตัวเป็นตน เหมือนอย่างมองดูรถในฐานะเป็นตัวรถ แลยึดถือโลกตามสมมติต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นตามลักษณะอาการเป็นต้น ดังพระพุทธภาษิตที่แปลความว่า *เหมือนอย่างว่าเพราะประกอบส่วนต่าง ๆ เข้า เสียงว่ารถก็มีฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่สมมติว่าสัตว์ก็มีฉันนั้น* รวมความว่าดูและยึดถือโลกในฐานะเป็นตัวเป็นตนตลอดถึงเป็นเราเป็นเขา เป็นของเราเป็นของเขาสืบเนื่องกันไป

ส่วนพระตถาคตพุทธเจ้าทรงดูโลกแยกออกเป็นธาตุเป็นอเนกนานัปการจึงไม่ทรงเห็นเป็นตัวเป็นตน เหมือนอย่างนายช่างมองดูรถหรือเรือน แยกออกเป็นเครื่องประกอบต่าง ๆ ได้โดยถนัดชัดเจน แลไม่ทรงยึดถือเป็นตัวเป็นตน ทรงเห็นเป็นสักแต่ว่าธาตุเป็นสักแต่ว่าสมมติ

การแยกโลกออกเป็นธาตุต่าง ๆ ทางพระพุทธศาสนามุ่งให้เกิดปัญญาเป็นเครื่องหลุดพ้น โดยตรงจึงแสดงการแยกสังขารโลก คือกายนี้เองออกเป็นขันธ์ต่าง ๆ กัน เป็นอายตนะต่าง ๆ กัน เป็นธาตุต่าง ๆ กัน ในบาลีบทตั้งยกธาตุขึ้นแสดงอย่างเดียว แต่ในบทไขแสดงไว้ทั้ง ๓ คือแยกออกเป็นขันธ์ ๑ อายตนะ ๑ ธาตุ ๑

แยกออกเป็นขันธ์ คือ แยกออกเป็นขันธ์ ๕ ได้แก่ ในรูปกายและนามกายของทุก ๆ คนนี้ ส่วนที่เป็นรูปแยกไว้กองหนึ่ง เป็นรูปขันธ์ ส่วนที่รู้เสวยสุขทุกข์และเป็นกลาง ๆ แยกออกไว้กองหนึ่งเป็นเวทนาขันธ์ ส่วนที่รู้กำหนดจดจำแยกออกไว้กองหนึ่ง เป็นสัญญาขันธ์ ส่วนที่คิดปรุงแต่งต่าง ๆ แยกออกไว้กองหนึ่งเป็นสังขารขันธ์ ส่วนที่รู้สึกเห็นรู้สึกได้ยิน ได้กลิ่น ได้รส ได้ถูกต้องสิ่งที่ถูกต้องและได้รับรู้ แยกออกไว้กองหนึ่งเรียกวิญญาณขันธ์

แยกออกเป็นอายตนะ คือ แยกออกเป็นตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับสิ่งที่กายถูกต้อง และใจกับเรื่องที่ใจคิด แยกออกไป ๖ คู่ แต่ละคู่ก็แยกออกไปเป็นสิ่ง ๆ

แยกออกเป็นธาตุ ๑๘ นั้น คืออายตนะ ๑๒ นั้นนั่นแหละ เติมวิญญาณที่เกิดทางอายตนะเหล่านั้นเข้าอีก ๖: *ตา รูป* รู้สึกเห็นรูป รวมเป็น ๓ *หู เสียง* รู้สึกได้ยินเสียง รวมเป็น ๓ *จมูก กลิ่น* รู้สึกกลิ่น รวมเป็น ๓ *ลิ้น รส* รู้สึกรส รวมเป็น ๓ *กาย สิ่งที่กายถูกต้อง* รู้การถูกต้อง รวมเป็น ๓ *ใจ เรื่องที่ใจคิด* รู้สึกถึงเรื่องที่ใจคิด รวมเป็น ๓ ทั้งหมดจึงเป็น ๑๘ เรียกว่า

ธาตุ ๑๘ หมายถึงภาวะ ๑๘ อย่างที่ประกอบกัน

คำว่าธาตุตามที่ใช้ในที่นี้จึงมีความหมายเพียงว่า ส่วนประกอบอย่างหนึ่ง ๆ ซึ่งแยกออกจากส่วนรวมเท่านั้น แล เมื่อรวมกันเข้าแล้ว ส่วนประกอบเหล่านี้ไม่ละลายตัว รวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ยังทรงตัวอยู่เป็นอย่าง ๆ ทำให้สามารถพิจารณาแยกออกได้ ฉะนั้น น่าจะเป็นเหตุนี้จึงเรียกว่าธาตุ เพราะพิจารณาแยกออกได้เป็นสิ่ง ๆ จริง ๆ แต่ถ้าสิ่งเหล่านี้ไม่มีลักษณะเป็นธาตุคือทรงตัวหรือยืนตัว ต้องละลายตัวรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งหมด เหมือนอย่างน้ำกับน้ำก็คงไม่สามารถแยกออกได้ เหมือนเทน้ำหนึ่งแก้วลงในตุ่มน้ำ แล้วจะแยกน้ำแก้วนั้นออกอีกไม่ได้

การแยกออกเป็นขันธ์ อายตนะ และธาตุดังกล่าว ฟังดูไม่ยากโดยปริยัติ (หรือโดยหลักทฤษฎี) แต่โดยทางปฏิบัติใคร ๆ ย่อมเห็นรวม ๆ กันเป็นกลุ่มเป็นก้อน เป็นตัวเป็นตน ไม่เห็นแยกออกเป็นส่วน ๆ จึงวุ่นวายอยู่ด้วยยินดียินร้ายในโลก ต่อเมื่อพิจารณาแยกจนเห็นเป็นกอง ๆ เป็นส่วน ๆ ได้จริงจึงจะเรียกว่าได้ ***วิปัสสนาภูมิ*** คือพื้นฐานของวิปัสสนา ทำให้เห็นว่าความจริงไม่เป็นกลุ่มเป็นก้อน ไม่เป็นตัวไม่เป็นตน ดังนี้เรียกว่าเห็น ***อนัตตา***

ฉะนั้น การจะเห็นอนัตตาจึงต้องเห็นวิปัสสนาภูมิ คือ เห็นแยกเป็นกอง ๆ ส่วน ๆ ดังกล่าวก่อน เหมือนจะดูนาฬิกาให้รู้เวลา ก็ต้องดูให้เห็นรายละเอียดต่าง ๆ ที่หน้าปัดเช่นตัวเลขและเข็มนาฬิกาก่อน การเห็นนั้นต้องเห็นตามเป็นจริง มิใช่เห็นตามปริยัติหรือตามสัญญาดังที่เรียกว่า ***ยถาภูตญาณทัสสนะ*** แปลว่า *ความรู้เห็นตามเป็นจริง*

พระอาจารย์แสดงว่า *พระตถาคตพุทธเจ้าทรงทราบสังขารโลก ทั้งที่มีใจครอง ทั้งที่ไม่มีใจครอง แยกออกเป็นธาตุต่าง ๆ ได้โดยสิ้นเชิง* ยกตัวอย่างอนุปาทินนกะ สิ่งที่ไม่มีใจครอง เช่น ต้นไม้ขาวดำ ใบไม้มีสีสัณฐานต่าง ๆ ดอกไม้มีสีและกลิ่นต่าง ๆ ผลไม้มีรสต่าง ๆ เพราะมีธาตุชื่อนี้ ๆ เป็นต้น

ในพระสูตรหนึ่งแสดงย่อธาตุลงเป็น ๒ คือ ***สังขตธาตุ*** และ ***อสังขตธาตุ*** ธาตุที่ถูกผสมปรุงแต่งเรียกว่า สังขตธาตุ ธาตุที่ไม่ถูกผสมปรุงแต่งเรียกว่า อสังขตธาตุ เป็น ***ธาตุแท้*** ธาตุดังกล่าวมาข้างต้นทั้งหมดเป็นสังขตธาตุ แม้ธาตุที่ค้นพบกันในโอกาสโลก ที่เข้าใจกันว่าเป็นธาตุแม้ตามสมัย มาบัดนี้ก็ปรากฏว่าเป็นเพียงสังขตธาตุเพราะยังแยกออกไปได้ *การแยกให้รู้จักตัวธาตุเป็นอุปการะสำคัญในทางคดีโลก แม้ในทางพระพุทธ-*

ศาสนา การแยกให้รู้ตัวธาตุในสังขาร-โลกคือรูปกายนามกายของตน ก็เป็นอุปการะสำคัญในการปฏิบัติธรรมเพื่อความหลุดพ้น (ท.ธ. ๒๔-๒๙) *ดู* **โพธิปักขิยธรรม, มนุษยโลก** ด้วย.

โลก ๓ ได้มีกล่าวถึงในวรรณคดีภาษาไทยเรื่อง *ไตรภูมิ ไตรภพ* หรือ *ไตรโลก* ***ไตรภูมิ*** ได้แก่ *กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ* ***ไตรภพ*** ได้แก่ *กามภพ รูปภพ อรูปภพ* ***ไตรโลก*** ได้แก่ *กามโลก รูปโลก อรูปโลก* แต่เมื่อหมายเฉพาะโลกที่เป็นชั้นดีอันเรียกว่าสุคติ ก็จัดเป็นมนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก พระพุทธเจ้าได้พระนามว่า ***ไตรโลกนาถ*** แปลว่า *ที่พึ่งของโลกสาม* คำนี้ใช้เป็นพระปรมาภิไธยพระเจ้าแผ่นดินก็มี ดั่งเช่น *สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ* ในสมัยกรุงศรีอยุธยา

คำว่า ***โลก*** หรือ ***ภพ*** ใช้ในความหมายที่ยังเป็นโลกด้วยกัน ส่วนคำว่า ***ภูมิ*** ใช้ในความหมายตั้งแต่ยังเป็นโลกจนถึงเป็นโลกุตตระ ฉะนั้น ภูมิจึงมี ๔ ด้วยกัน เพิ่ม *โลกุตตรภูมิ* อีกข้อหนึ่ง

คำว่า ***โลก ภพ*** หรือ ***ภูมิ*** นี้ พึงเข้าใจความหมายรวม ๆ กันก่อนว่า ได้แก่ที่เป็นที่ถือปฏิสนธิคือเป็นที่เกิดของสัตวโลกทั้งหลาย ผู้ที่มีจิตใจยังท่องเที่ยวพัวพันอยู่ในกาม ก็ยังเกิดใน ***กามโลก*** (หรือ ***กามาวจรโลก*** แปลว่า *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในกาม* จะเรียกว่า กามาวจรภูมิ หรือกามาวจรภพก็ได้) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิจนจิตใจสงบจากกามารมณ์ บรรลุถึงรูปฌานย่อมบังเกิดใน ***รูปโลก*** (หรือ ***รูปาวจรโลก*** แปลว่า *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในรูปสมาธิ*) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิละเอียดกว่านั้นจนบรรลุถึงอรูปฌาน ย่อมบังเกิดใน ***อรูปโลก*** (หรือ ***อรูปาวจรโลก*** *โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในอรูปสมาธิ*)

โลกเหล่านี้แบ่งไว้ตามภูมิชั้นของจิตใจ เมื่อจิตใจแยกภูมิชั้นออกไป ก็เลยแยกโลกซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ให้ต่างกันออกไปอีกมากมาย ผู้อ่านหรือฟังควรทำใจไว้ก่อนว่าเป็นเรื่องคติความคิดเก่าแก่เท่านั้น ยังไม่ควรตั้งข้อคาดคั้นว่าจริงหรือไม่จริง เพราะไม่ใช่เป็นธรรมะซึ่งพึงพิสูจน์ได้ภายในตนเอง แต่เป็นเรื่องโลกข้างนอก ซึ่งมีบาลีหลายแห่งแสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์ (พ.พ. ๑๖๗-๑๖๘) *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ, โลก, สังขาร** ด้วย

โลกธรรม *ดู* **อุเบกขาบารมี**

โลกบาล *ดู* **ดาวดึงส์, ภาณยักข์**

โลกวินาศ *ดู* **กัป**

โลกสมบัติ *ดู* **กัป**

โลกัตถจริยา *ดู* **พระพุทธเจ้า**

โลกันต์ *ดู* **นรก**

โลกันตนรก *ดู* **นรก**

โลกันตริกะ *ดู* **นรก**

โลกาธิปไตย *ดู* **อธิปไตย ๓**

โลกิยธรรม *ดู* **ธรรม ๒**[๒], **วิสุทธิ ๗**

โลกิยวิสุทธิ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

โลกุตตรจิต *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

โลกุตตรธรรม *ดู* **ธรรม ๒**[๒], **วิสุทธิ ๗**

โลกุตตรธรรม ๙ *ดู* **วิสุทธิ ๗**

โลภะ *ดู* **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ**

โลหกุมภีนรก *ดู* **นรก**

โลหสิมพลีนรก *ดู* **นรก**

โลหิตปุพพนรก *ดู* **นรก**

คำสั่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖
ที่ ๔/๒๕๕๖
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖

.....

ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๑๙๙/๒๕๕๕ ลงวันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๕๕ เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ และคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี ที่ ๔๓/๒๕๕๖ ลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ เรื่อง แต่งตั้งที่ปรึกษาและกรรมการ รองประธานกรรมการ และกรรมการ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ เพิ่มเติมซึ่งคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ มีอำนาจหน้าที่ในการแต่งตั้งคณะกรรมการ คณะอนุกรรมการ หรือคณะทำงานฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร นั้น

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษาสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ ในคราวประชุมครั้งที่ ๑/๒๕๕๖ เมื่อวันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๕๕๖ ได้มีมติให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายต่าง ๆ เพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อยและสมพระเกียรติ

ดังนั้น อาศัยอำนาจหน้าที่ตามคำสั่งสำนักนายกรัฐมนตรี และมติที่ประชุมคณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ ดังกล่าว จึงให้แต่งตั้งคณะกรรมการฝ่ายจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุ งานฉลองพระชันษา ๑๐๐ ปี สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖ โดยมีองค์ประกอบและอำนาจหน้าที่ดังนี้

๑. องค์ประกอบ

๑.๑ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงวัฒนธรรม	ประธานกรรมการ
๑.๒ ปลัดกระทรวงวัฒนธรรม	รองประธานกรรมการ
๑.๓ ปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ

๑.๔	ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการ
๑.๕	อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์	กรรมการ
๑.๖	ผู้อำนวยการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักงานปลัดสำนักนายกรัฐมนตรี	กรรมการ
๑.๗	นางสายไหม จบกลศึก	กรรมการ
๑.๘	นางสาวทรงสรรค์ นิลกำแหง	กรรมการ
๑.๙	นายประสพโชค อ่อนกอ	กรรมการ
๑.๑๐	ผู้แทนวัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการ
๑.๑๑	อธิบดีกรมศิลปากร	กรรมการ และเลขานุการ
๑.๑๒	ผู้อำนวยการสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ
๑.๑๓	ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร	กรรมการ และผู้ช่วยเลขานุการ

๒. อำนาจหน้าที่

๒.๑ ดำเนินการจัดทำหนังสือที่ระลึกและจดหมายเหตุให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย

๒.๒ กำหนดหลักเกณฑ์และพิจารณากลั่นกรองหนังสือที่ระลึกของหน่วยงานที่เสนอขอร่วมจัดทำ

๒.๓ แต่งตั้งคณะอนุกรรมการหรือคณะทำงานเพื่อช่วยเหลือการปฏิบัติงานตามที่เห็นสมควร

๒.๔ รายงานผลการดำเนินงานให้คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฯ เพื่อทราบ

๒.๕ ดำเนินการอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป

สั่ง ณ วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๕๖

(นางสาวยิ่งลักษณ์ ชินวัตร)

นายกรัฐมนตรี

ประธานกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองพระชันษา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ๑๐๐ ปี ๓ ตุลาคม ๒๕๕๖